HUSZONEGYEDIK FEJEZET

A IV. ZÓNA: DÉL-MAGYARORSZÁG A DUNÁTÓL KELETRE

A gettósítási folyamat

A IV. ZÓNÁBAN végrehajtott zsidóellenes akciók az V. csendőrkerületben (Szeged) és a VI. csendőrkerületben (Debrecen) élő zsidókat érintették. A zóna a trianoni Magyarország délkeleti részeit foglalta magába a Dunáig és a Délvidék korábban Jugoszláviához tartozó területéig (lásd a 13.1. térképet).

Akárcsak a többi zsidótlanítási zónában, ezeknek a csendőrkerületeknek a zsidóit is módszeresen összegyűjtötték röviddel az április 26-án elfogadott gettósítási rendelet után. A vidéki települések zsidóit a helyi zsinagógákba terelték, és a kifosztás első menete után a közeli gettóba vitték, rendszerint a járási székhelyre. Ezekből a táborokból néhány hét után átvitték a legközelebbi vasúti központ közelében létesített gyűjtőtáborokba, ahonnan néhány napon belül deportálták őket az ott összegyűjtött más zsidókkal együtt.

A IV. zónában végrehajtott gettósítási, koncentrálási és deportálási műveleteket Kiskunfélegyházáról irányították, a zsidótlanítási osztagok itt rendezték be főhadiszállásukat.[1] Az akciókat ugyanolyan gyorsan, hatékonyan és embertelenül hajtották végre, mint a többi zónában. Habár az összegyűjtött zsidók csak pár napig voltak a bevagonírozási központokban, lesoványodtak és elcsüggedtek a gettókban és a téglagyárakban uralkodó életkörülmények között és a kegyetlen bánásmód miatt, melyben az elrejtett értékek után kutató csendőrök és nyomozók kezei között részesültek.

A zóna zsidóinak bevagonírozását és deportálását 1944. június 10-én, azon a szegedi értekezleten beszélték meg, amelyen a magyar és német zsidótlanító különítmények tagjain kívül a két csendőrkerület városainak polgármesterei, rendőr- és csendőrtisztjei is részt vettek.[2]

A zsidók deportálása ebből a zónából ütemterv szerint, június 25-én kezdődött, röviddel azután, hogy átszállították a zsidókat a különféle gettókból a bevagonírozási központokba. Június 28-án fejeződött be 40 505 zsidó 15 vasúti szerelvényen való elszállításával.[3]

Az V. csendőrkerület

Az V. csendőrkerület nagyobb gettói, melyek lakosságát végül a bevagonírozási központokba vitték, Hódmezővásárhelyen, Kalocsán, Kecelen, Kiskőrösön, Makón, Nagykátán, Szarvason és Szentesen voltak.[4]

Hódmezővásárhely. A Csongrád megyei városnak 1941-ben 1501 fős zsidó lakossága volt, mely az össznépesség 2,4%-át tette ki.[5]

A zsidóellenes intézkedéseket Endrey Béla főispán közreműködésével hajtották végre. Beretzk Pál polgármester-helyettes csak ímmel-ámmal, de Beliczky Kálmán rendőrfőtanácsos annál buzgóbban működött közre. A gettó színhelyének kiválasztását Orsai Antal városi tanácsnokra bízták. A polgármesternek tett, május 19-i jelentésében Orsai azt írja, hogy a város zsidósága 428 családból 831 zsidót, 375 férfit és 456 nőt számlál. Javasolta, jelöljék ki a gettót a város zsidónegyedében, a Szent István tér, a Ferencz, a Búvár, az Eszterházy, a Klauzál és a Szeremle utcák által körülhatárolt területen. Végül is Beretzk nem állíttatta föl a gettót, a zsidók június közepéig lakásaikban maradhattak. Június 16–17-én 737 zsidót szállított a Hódmezővásárhelyre e célból vezényelt csendőrség Szegedre vasúton.[6] Előbb azonban a zsinagógába terelték egybe őket, s ott újabb motozás, megmaradt értéktárgyaik elkobzása várt rájuk.[7]

Kalocsa. 1941-ben a városban 360 zsidó élt, a helyi lakosság 2,9%-át képviselték. Két kis gettót létesítettek a településen: az egyik a Tomori és a Híd utcában lévő néhány épületből állt; a másikat a Búzapiac téren lévő paprikamalomban alakították ki. Az előbbiben 617 zsidót helyeztek el, köztük a városiakat és a Dunavecsei járás néhány községének zsidóit; az utóbbiban gyűjtötték össze a környező települések zsidóságát: Bátya, Drágszél, Dunaszentbenedek, Dusnok, Érsekcsanád, Foktő, Géderlak, Hajós, Miske, Nemesnádudvar, Sükösd és Szakmár. A helyi Zsidó Tanácsot dr. Wolf Mátyás vezette, és tagjai közé tartozott dr. Szekeres Gyula és dr. Link Elemér, ők a kalocsai zsidókat képviselték, Tápai Sándor a Kalocsai járás zsidóit, Faragó Ferenc pedig a Dunavecsei járás zsidó közösségeit. Grősz József kalocsai érsek megpróbált közbenjárni a zsidók érdekében, de, püspöktársaihoz hasonlóan, eredménytelenül. A Kalocsán fogva tartott zsidókat június 18-án szállították gyűjtőtáborba.[8]

Kecel. A Kecskemét és Baja közt fekvő Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei

városnak 1941-ben 110 fős zsidó lakossága volt (0,4%). 1944. áprilisi összegyűjtésük után a zsidókat a II. Rákóczi Ferenc utcában lévő három épületbe koncentrálták. A 92 helybéli zsidóhoz 26 zsidót raktak be, akiket a szomszédos Császártöltésről hoztak be. Június 17-ig, amikor átszállították őket Szegedre, Zsidó Tanács vezette őket, mely a következőkből állt: Vető György (elnök), Weisz József, Weisz Ferenc és Klein Dávid.[9]

Kiskőrös. A Keceltől nem messze északra fekvő Kiskőrösnek 1941-ben 509 fős zsidó lakossága volt (3,9%). Röviddel a német megszállás után 22 helyi zsidót a topolyai internálótáborba vittek. A gettóban, melyet április vége körül alakítottak ki a zsinagógában és környékén, 582 zsidó „élt", beleértve a környező falvakból behozottakat. A gettót lakosságának június 21-én Kecskemétre történt áttelepítése előtt Zsidó Tanács vezette, melynek tagjai voltak Ruder Mór, Lebovits Vilmos, Gottlieb Sándor, Spiegel Izsák, Kupfer Mór és Blumenthal Mózes.[10]

Makó. A hagymatermesztéséről híres Csanád megyei városnak 1941-ben 1881 fős zsidó lakossága volt (5,3%).

A beszámolók szerint jobboldali elemek már április 15-én gettót akartak létesíteni, de a hivatalos rendelet csak május 6-án jelent meg erről. A Ferenczy Béla megyei alispán aláírásával ellátott, 7979/1944. al. sz. rendelet a Honvéd, Garai, Bethlen utcák és a Királyhegyesi út közé helyezte el a gettót. A helyi zsidókon kívül ide kellett átköltöztetni május 20-ig a Torontáli járás, valamint a nagylaki szolgabíró joghatósága alá tartozó valamennyi zsidót is. Ugyanezen napig kellett Mezőkovácsházára és Magyarbánhegyesre összevonni Battonyai, Mezőkovácsházi és Eleki járások zsidóságát: őket 738-ukat végül Békéscsabáról vagonírozták be.[11] Makó zsidóit Bécsy Bertalan polgármester rendeletére költöztették gettóba. A rendeletet a *Makói Újság* május 16-i száma közölte. Másnap a buzgó polgármester Paszkesz Fülöpöt és Hetényi Sándort, az ortodox, illetve a neológ közösség vezetőit tette felelőssé a hatóságok utasításainak végrehajtásáért. A külön elhelyezett kikeresztelkedett zsidókat Óvári László képviselte. A makói gettónak kb. 2000 lakosa volt. Köztük voltak a szomszédos települések, Apátfalva[12], Csanádpalota, Földeák, Kiszombor, Magyarcsanád, Nagylak, Pitvaros és Szőreg zsidó közösségei is. Június 16-án a zsidókat átvitték Szegedre, ahonnan sokat Strasshofba deportáltak.[13]

Nagykáta. A Budapesttől keletre fekvő Nagykáta munkaszolgálatostoborzó központ volt; 10–12 századot küldtek innen az ukrajnai frontvonalakon teljesítendő szolgálatra. Az egyik parancsnokot, Muray-(Metzl) Lipót alezredest, hírhedt szadistát találóan „nagykátai hóhérnak" nevez-

ték, mert nagyszámú munkaszolgálatos haláláért volt felelős (lásd a 10. fejezetet). A gettó a gróf Tisza István és Damjanich utcában és környékén volt, és 628 zsidó lakta, köztük mintegy 200 helyi zsidó. A többieket a környező településekről hozták be, úgymint Gyömrő, Kóka, Maglód, Tápióbicske, Tápiógyörgye, Tápiósáp, Tápiósüly és Tápiószele községekből. A Zsidó Tanács tagjai: Breuer Soma rabbi, Székely István, Schwarz Vilmos, Relle Imre és Sebestyén Imre. Június elején a gettó lakosságát bevagonírozáshoz átszállították Kecskemétre.[14]

Szarvas. A szarvasi zsidókat, akiknek létszáma 1941-ben 636 volt (2,7%), a jelentések szerint viszonylag későn, május 15-én parancsolták a gettóba. Deportálásuk Szolnokról történt, ahová június elején szállították át őket.[15]

Szentes. A Szegedtől északra fekvő város gettóját a Vásártér északi oldalán és az ahhoz csatlakozó Vecseri utcában alakították ki.

A beszámolók szerint a helyi szélsőjobboldaliak, köztük a környék Turul-szövetségének második embere, Csete Sándor kardoskodására a gettót a valószínű légitámadások célpontjainak közvetlen közelében hozták létre K. Nagy Sándor polgármester irányítása alatt. A gettóba költöztetett zsidók névsorát a helyi zsidó közösség vezetői állították össze, s azt az elnök, Gunst Sándor vitte be április 7-én a polgármesteri hivatalba. Számos szeghalmi zsidó is a gettóba került. A Zsidó Tanács a következőkből állt: dr. Berend József főrabbi (elnök), dr. Balázs Imre, Bárdos Jenő és Gunst Sándor. A közösség néhány prominens tagját, köztük Gunst Sándor elnököt áprilisban Topolyára internálták, ahonnan az elsők közt deportálták őket Auschwitzba még ugyanabban a hónapban. A gettó lakosságát a szegedi gyűjtőtáborba vitték át június 16-án.[16]

A VI. csendőrkerület

Mint vidéken egyebütt, a VI. csendőrkerületben is a helyi polgári hatóságok és a rendőrség-csendőrség közreműködésével készítették el a zsidók gettósítására és összegyűjtésére vonatkozó terveket. Döntő szerep jutott a csendőrségnek. 1944. május 8-án a csendőrkerület parancsnoka, Sziládi Gyula csendőr ezredes megkereste a főbb települések, így például Békéscsaba, Gyula, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Nagyszalonta, Szolnok és Túrkeve polgármestereit, hogy megtudakolja gettósítási szándékaikat és azt, hogy milyen csendőri erőre van szükségük.[17] Ezek a városok lettek aztán a gyűjtőközpontok a helyi és a környékbeli falusi zsidók számára. A kisebb gettókat hamar felszámolták, mihelyt átszállították a zsidókat a nagyobb

gyűjtőtáborokba, így Békéscsabára, Debrecenbe és Szolnokra. A jómódú zsidó közösségekkel rendelkező ún. hajdúvárosok zsidóságát Debrecenbe vonták össze.

Hajdúböszörmény. 1944. május 27-én a város zsidóit gettóba parancsolták, melyet a zsinagógában és körülötte rendeztek be. Június 15-én először a helyi sertéspiacra vitték őket, ahol elvették tőlük értékeiket, aztán bevagonírozáshoz átszállították őket Debrecenbe. A zsidóellenes intézkedésekben Szálkay Antal polgármester és Abari Antal városi tanácsnok, a zsidóügyek megbízottja működött közre. Egy beszámoló szerint 653 zsidó pusztult el a deportálások következtében.[18]

Hajdúdorog. A gettó a Jackovits Mihály utcáról nyíló főtér északkeleti végén volt, a zsinagógában és körülötte. Mintegy 350 zsidó lakta, kb. 300 helybeli. A többieket Hajdúszovátról és Józsáról hozták be. A Zsidó Tanácsot egy ideig dr. Hercz László vezette. A zsidókat június 17-én átszállították Debrecenbe, ugyanazon a vonaton, amely a hajdúböszörményi és hajdúnánási zsidókat is vitte.[19]

Hajdúhadház. Akárcsak a többi hajdúváros esetében, a hajdúhadházi zsidókat, akiknek száma 1941-ben 471 volt (3,78%), a zsinagógából és a szomszédos épületekből kialakított gettóban helyezték el. Június közepén átszállították őket Debrecenbe.[20]

Hajdúnánás. A gettót május 14-én létesítették, itt is a zsinagógában és körülötte. A zsidókat június 17-én szállították át Debrecenbe.[21] A hajdúnánási polgármester felesége, Pénzes Mihályné öngyilkosságot követett el, amikor H. Szabó csendőrnyomozó azzal gyanúsította, hogy zsidó származású.[22] A zsidóügyek helyi megbízottja Nyakas László volt.

Hajdúszoboszló. A közösség csaknem 500 zsidóját május közepe táján parancsolták gettóba. Június 15-én Debrecenbe szállították őket.[23]

A hajdúvárosok gettóin kívül a VI. csendőrkerület körzetébe tartozott Karcag és Téglás gettója is.

Karcag. A Szolnok és Debrecen közt fekvő város gettóját április 24-én hozták létre a temető és a Vágóhíd utca között. Csaknem 1300 zsidót tereltek ide. Közülük mintegy 800 helybéli zsidó volt, a többieket a szomszédos településekről hozták, beleértve Kunmadarast és Tiszaszentimrét. Június 18-án a gettó lakosságát átvitték a szolnoki cukorgyárba, és nem sokkal később bevagonírozták.[24]

Téglás. Ezen a Debrecentől északra fekvő településen a gettót a Bácsipusztán létesítették. A gettóban uralkodó állapotok miatt a tehetős zsi-

dók elintézték, hogy átszállítsák őket a debreceni gettóba. A helyi zsidókon kívül a téglási gettóba tartoztak Hajdúsámson és Vámospércs zsidói. A deportálás előtt Tégláson 172 zsidó volt, Hajdúsámsonban 188 és Vámospércsen 298. Június 17-e körül a gettó egész lakosságát átszállították a debreceni téglagyárakba.[25]

A Délvidék

Habár a Délvidék zsidósága osztozott az V. csendőrkerület zsidóságának sorsában, sokkal korábban összegyűjtötték és gettókba kényszerítették őket, mint a csendőrkerület trianoni részében élőket. A zsidóellenes intézkedések ebben a régióban valószínűleg kevésbé lepték meg a helyi zsidókat, mint Magyarország más részeiben élő testvéreiket, mert néhány évvel korábban már kaptak belőlük ízelítőt.[26]

Mivel ezen a vidéken nagyszámú nácibarát és erősen antiszemita népi német (Volksdeutsch) elem élt, és stratégiailag közel feküdt Tito partizán erőihez, a délvidéki zsidókat rendkívüli „elővigyázatossági" intézkedéseknek vetették alá. Már a német megszállás előtt is nagyszámú „politikailag gyanús" zsidót internáltak Bácstopolyára.[27] A német megszállás után a tábort az SS deportálóközponttá alakította át.

Mint másutt a megszállt Magyarországon, a németek egy sor egyeni gyilkossággal és tömeges letartóztatásokkal kezdték kampányukat a Délvidéken.[28] Ezekben az akciókban odaadóan támogatták őket magyar bérenceik és a népi németek.

A belügyminisztériumban Baky László elnökletével április 19-én tartott értekezlet határozatának megfelelően a Délvidék gettósítása április 26-án megkezdődött.[29] E határozat szerint Bácskának a Ferenc-csatornáig terjedő alsó területén és a Tisza mentén – Magyarkanizsa, Újvidék, Zenta és Zombor városait is beleértve – élő zsidókat április 26-án szedték össze, és ideiglenesen átszállították a Baján, Szabadkán és Szegeden létesített gyűjtőtáborokba.[30] A szokásos eljárást követték. A gettósítás részleteit az egy nappal előbb kiragasztott hirdetmények ismertették. A zsidókat figyelmeztették, hogy az összegyűjtés napján 5 órától ne hagyják el lakásukat, a keresztényeket pedig felszólították, hogy 48 órán belül szolgáltassanak be minden értéket, amit esetleg zsidóktól vettek át megőrzésre.[31]

Majdnem mindenütt a helyi zsinagógákat és a körülöttük lévő kórházakat jelölték ki gettónak. A szabadkai gettó és a bácstopolyai internálótábor kivételével a Délvidék gettói csak pár napig álltak fenn – ennyi elég is volt a csendőrségnek és a rendőröknek, hogy kivallassák a zsidókat, es elkobozzák értékeiket.

A zsidóknak a különféle gettókból való összpontosítását területi alapon hajtották végre. A Tisza folyó nyugati partja mentén élőket a Bácska keleti részéből Szegedre vitték. A Szegedre szállított délvidéki zsidó közösségek közé tartoztak Ada, Mohol, Szenttamás, Törökkanizsa és Zenta[32] zsidói. A szenttamási zsidókat először Óbecsére vitték, ahonnan a helyi zsidókkal együtt vagy Szegedre, vagy Bácstopolyára kerültek.

A szegedi rendőrség 1944. május 10-i jelentése szerint a bácskai településekről Szegedre szállított zsidók száma 2266 volt. 736 családból álltak, melyekben 601 férfi, 1081 nő és 584 gyermek volt.[33]

A Bácska központi zónájában élőket Szabadkán gyűjtötték össze. Röviddel azután, hogy Újvidéket 1941 áprilisában magyar csapatok szállták meg, a város katonai parancsnoka, Bajor Ferenc tábornok 5 millió pengő[34] váltságdíjat vetett ki a zsidókra és a szerbekre, az előbbiekre azért, „mert nem járultak hozzá a magyar ügyekhez a jugoszláv megszállás alatt". A zsidó közösség vezetőitől először azt követelték, hogy 48 órán belül adják át a pénzt. Mikor azonban a gyűjtésben részt vevő rendőrök meggyőződtek róla, hogy a zsidók képtelenek összegyűjteni ilyen sok pénzt a számukra előírt idő alatt, hajlandók voltak elfogadni a zsidó vezetők által felajánlott 3,4 millió pengőt. A magyar rendőrök azzal a fenyegetéssel kényszerítették a zsidókat a pénz azonnali átadására, hogy ellenkező esetben átadják őket a rettegett usztasáknak, a horvát fasisztáknak. A váltságdíj oroszlánrészét Bajor megosztotta tiszttársaival; Bonczos Miklós, a belügyminisztérium akkori államtitkárhelyettese állítólag 100 000 pengőt kapott.[35]

Az 1942. januári mészárlások az újvidéki zsidók közül szedték a legtöbb áldozatot (lásd a 6. fejezetet). A mészárlások nyomán erosen megfogyatkozott zsidó közösség a gettózás idején kb. 1900 zsidóból állt. Az újvidéki zsidók összegyűjtését Nagy Miklós őrnagy és Zombory Gyula rendőrfőnök felügyelete mellett hajtották végre. A Szabadkára átvitt zsidókat egy gabonamalomban szállásolták el, ahonnan többségüket május 13-án átszállították Bajára. A legtöbb újvidéki zsidót május 27-én deportálták a Baján lévő többi zsidóval együtt.[36]

A Duna menti településeken élő zsidókat a Bácska nyugati részén és a Baranyában, a Dráva folyó mentén élőkkel együtt Bajára vitték bevagonírozásra.[37] Köztük voltak Zombor zsidói, akiket először a helyi selyemgyárban gyűjtöttek össze, mely gettóként szolgált, aztán Bajmokra vitték, majd végül átszállították őket Bajára.[38] A zombori zsidók egy részét Bácstopolyára szállították, s onnan Auschwitzba deportálták. Közvetlenül május 27. előtt, amikor Bajáról megkezdődtek a deportálások, sok, Szegeden és Szabadkán koncentrált délvidéki zsidót, köztük az újvidéki zsidók zömét, szintén átvittek Bajára a gyűjtőtáborba.

A főbb gettók és gyűjtőtáborok, ahonnan a mintegy 10 000 fős délvidéki közösséget deportálták, Bácstopolyán, Baján, Szabadkán, Szegeden és Bácsalmáson voltak.

Bácstopolya. A tábort eredetileg a magyarok létesítették politikai foglyoknak. A német megszállás után az SS kibővítette, és főképp zsidó túszok fogva tartására szolgált. Többségüket a Délvidékről szállították ide, de jelentős számban hoztak zsidókat Magyarország más részeiről is. Összesen 3000 zsidót tartottak itt fogva, és deportáltak. Ebből a táborból került ki a mintegy 2000 „jó erőben lévő" zsidóból álló két első transzport egyike, melyet 1944. április 30-án irányítottak Auschwitzba.[39]

A táborban az internáltakat a legkülönfélébb megaláztatásoknak vetették alá azzal a céllal, hogy megtörjék szellemi és lelki ellenállásukat. Igásállatok helyett alkalmazták őket a tábor körüli földek felszántására, és munka után arra kényszerítették őket, hogy tornásszanak, többnyire az őrök szórakoztatására.[40] 1944-ben Bíró Gyula rendőrfelügyelő volt a tábor parancsnoka.

Baja.[41] A város több zsidó intézményét nyomban az ország megszállása után kisajátították a németek. A városi hivatalnokok utasítására a zsidó vezetők lajstromba foglalták a közösség tagjait (23/res. 1944. sz. rendelet), melyet a héttagú Zsidó Tanács tagjai, köztük Stein Ferencz és Bíró László két nap múltán, április 13-án át is adtak, és ennek alapján kezdődtek rövidesen a lefogások.[42] A gettót a zsidónegyedben, a Gyalog, a Malom utcák, a Vörösmarty tér és a Várady érsek út által határolt területen, Bernhardt Sándor polgármester nem túlságosan lelkes irányításával, valamint Bedő rendőrtanácsos közreműködésével hozták létre.

A polgármester, dr. Bernhart Sándor nagyon tisztességes ember volt; nem volt hajlandó hivatalos gettót létesíteni; vagy megtiltani a zsidók bevásárlással és más célokkal kapcsolatos, viszonylag szabad mozgását. A németek, akik korábban elfoglalták a hivatalos épületeket, több műhelyt létesítettek a zsidó iskolában és környékén, melyekben zsidó szakmunkásokat alkalmaztak. Öt épületben helyezték el őket a Madách és Szent László utcákban, s nekik és családjuknak – összesen 140-150 személynek – sikerült elkerülniük a deportálásokat. A közösség egyik háború utáni vezetőjének beszámolója szerint Baja volt az egyetlen vidéki város, ahol felmentést nem nyert zsidóknak is megengedték, hogy maradhassanak. Életüket nyilván nagymértékben a helyi SS-parancsnok, Rumpf főhadnagy jóindulatú magatartásának köszönhették.

Nem tudni, hogy mik lehettek a zsinagóga egyik, számára átalakított lakrészében lakó SS-tiszt indítékai. Az őszi szovjet offenzíva elől Auszt-

riába menekült, és a zsidókat is magával vitte, akik állítólag mind egy szálig életben maradtak.

Lévai szerint május második felében mintegy 8000 délvidéki zsidót három táborban „szállásoltak el" Baján. Két táborban az újvidéki zsidókat tartották fogva, a harmadikban azokat a délvidéki zsidókat, akiket nem koncentráltak Bácstopolyán, Szabadkán vagy Szegeden. A délvidéki zsidók átköltöztetése április vége felé kezdődött.[43] A Baján töltött tíz nap alatt 65 zsidó halt meg vagy követett el öngyilkosságot. A deportálások Bajáról május 27-én kezdődtek, a szokásos kegyetlenséggel, egy hónappal a IV. zónában végrehajtott deportálások előtt. Egy szemtanú szerint, amikor a tehervagonok ajtajait néhány nap elmúltával Gänsendorfnál újra felnyitották, 45 holttestet találtak, azonkívül sok zsidó megőrült a megpróbáltatások következtében.[44]

A helyi zsidók deportálása három szakaszban zajlott. Az első szakasz kb. 150 zsidó – köztük sok közösségi vezető és szakember – letartóztatását hozta április 14-én. Bácstopolyára kerültek, ahonnan a hónap végén deportálták őket Grossrosenbe. A második szakaszban került sor a május 27-i tömeges deportálásra, mely 640 helyi zsidóra terjedt ki. Az akció nyomán a városban maradt zsidók száma kb. 400-ra csökkent; akadtak köztük Észak-Erdélyből és Kelet-Magyarországról származó munkaszolgálatosok. Június 17-én valamennyiüket átszállították Bácsalmásra, és a táborban lévő más zsidókkal együtt június 25-én deportálták.[45]

Szabadka. A 3000-3500 szabadkai zsidót május elején különleges gettóban helyezték el, majdnem egy héttel a többi délvidéki zsidó gettósítása után. A gettó a vasútállomás mellett volt, és kerítés választotta el a város többi részétől. A Bácska központi vidékeiről, többek közt Újvidékről behozott zsidókat egy használaton kívül lévő háromemeletes gabonamalomban helyezték el. Egy ideig a szabadkai zsidó közösség látta el őket élelemmel, melyet Zsidó Tanács irányított, akkoriban dr. Lóránt Zoltánnal az élén. Endre május 1-jén ellátogatott a városba, és dr. Székely Jenő polgármester kíséretében megtekintette a gabonamalmot és a gettónak kijelölt körzetet.[46]

Deportálás céljából a Bácska központi részeiből való zsidókat május 15-én átvitték Bajára. A szabadkai zsidók június 16-ig maradtak gettójukban, amikor is legtöbbjüket átszállították Bácsalmásra.[47]

A zsidók koncentrálása

A koncentrálás folyamata a IV. zónában június 16-án reggel 5 órakor kezdődött, ugyanazon a napon, amikor a III. zónában befejeződtek a deportálások. Öt napon belül lezárult hét koncentrációs központ létesítésé-

vel: négy az V. csendőrkerületben volt, három pedig a VI. csendőrkerületben. Az eredeti terv előírta, hogy ezek a központok Békéscsabán, Berettyóújfalun, Debrecenben, Kecskeméten, Szabadkán, Szegeden és Szolnokon legyenek, s hogy a deportálások június 21-én kezdődjenek, egy nappal a koncentrálás befejeződése után.[48] A módosított terv többek közt előírta, hogy Szabadka helyett Bácsalmás legyen az egyik fő gyűjtőtábor helyszíne, és hogy a deportálás időpontját négy nappal el kell halasztani.

A kampány eredményeként június 29-ig 40 505 zsidót összpontosítottak a zóna hét bevagonírozási központjában. Ezek közül 21 489 főt az V. csendőrkerület négy központjában és 19 016 főt a VI. csendőrkerület három központjában, mint azt a 21.1. táblázat mutatja. E zsidók deportálására június 25. és 28. között került sor.

21.1. TÁBLÁZAT
A ZSIDÓK SZÁMA AZ V. ÉS A VI. CSENDŐRKERÜLET GETTÓIBAN ÉS GYŰJTŐTÁBORAIBAN

V. csendőrkerület (Szeged)		*VI. csendőrkerület (Debrecen)*	
Bácsalmás	2 793	Békéscsaba	3 113
Kecskemét	5 413	Debrecen	13 084
Szeged	8 617	Nagyvárad	
Szolnok	4 666	(Bihar megye)[a]	2 819
Összesen	21 489	Összesen	19 016

FORRÁS: Ferenczy 1944. június 29-i jelentése
[a]Csak a megye vidéki településeinek zsidóit foglalja magában, miután a nagyváradi zsidókat már korábban deportálták.

A deportálások 1944. június 18-án kelt ütemtervét Sellyey Vilmos csendőr ezredes, a zóna zsidótlanításával megbízott csendőrtiszt osztotta szét a megfelelő csendőrparancsnokságok között (lásd a 21.2. táblázatot). A gettók irányításával megbízott csendőrtisztek pedig a polgármesterekhez továbbították az ütemterv másolatait.[49] Utóbbiak dolga volt, hogy egyebek között előteremtsék az alapvető „úti kellékeket", élelmet, két-két vödröt minden marhavagonhoz (egyet víz tárolására, másikat pedig az ürülék és a vizelet számára), valamint lakatokat és láncokat a zsidók szökésének megakadályozására.

A környék gettóiból beszállított zsidók csupán néhány napig tengődtek a bevagonírozási központokban.[50] Még itt is újabb motozásoknak vetették őket alá. Állapotuk, a velük szemben alkalmazott bánásmód mindenütt egyformán embertelen volt.

21.2. TÁBLÁZAT
A IV. ZÓNÁBÓL VALÓ DEPORTÁLÁSOK ÜTEMTERVE

Koncentrációs és bevagonírozási központ	*Indulás időpontja*	*Vonatok száma*
Bácsalmás	június 26.	1
Békéscsaba	június 26.	1
Debrecen	június 25., 26., 27., 28.	5
Kecskemét	június 25., 27.	2
Nagyvárad	június 26.	1
Szeged	június 25., 27., 28.	3
Szolnok	június 25., 27.	2

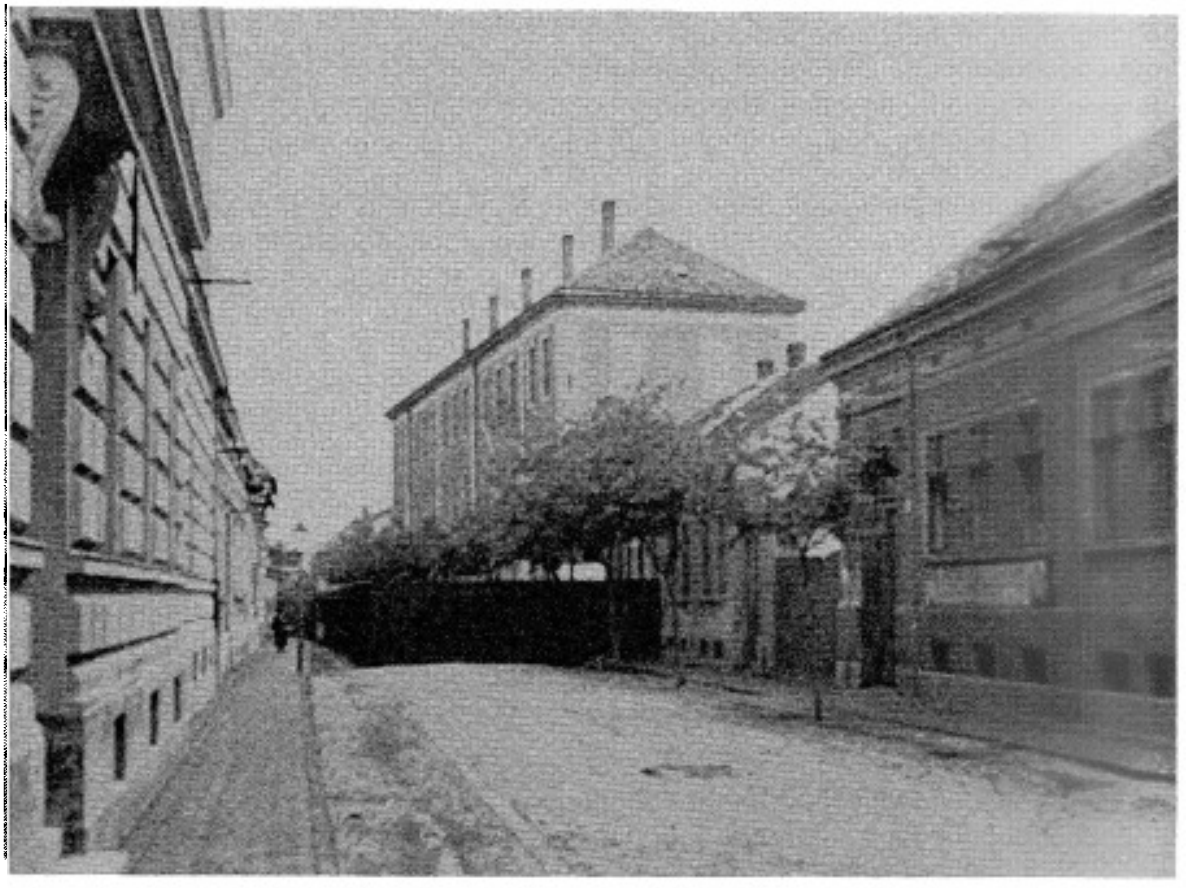
FORRÁS: Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. Szegedi polg. m. i. 9535/1944.

Bácsalmás. Magyarország déli részén, Szeged és Baja között a bácsalmási koncentrációs és bevagonírozási központ 2793 zsidót fogadott be.[51] Közülük sokan Bajáról, Madarasról, Jánoshalmáról, Szabadkáról és Észak-Bácska szomszédos településeiről jöttek. A tábort egy csoport bácskai népi német (Volksdeutsch) SS-katona őrizte; különösen kegyetlenek voltak. Mindazonáltal sok zsidó, aki a június 25-i transzporttal hagyta el Bácsalmást, elég szerencsés volt: amikor a vonat befutott Szegedre, néhány tehervagont mintegy 700 zsidóval, akik, mint kiderült, főképp Szabadkáról jöttek, egy másik vonathoz csatoltak, melyet Strasshofba irányítottak.[52]

Békéscsaba. Békés vármegye székhelyét a Holocaust idoszakában Székács István főispán irányította. A város zsidó közössége meglehetősen terebélyes és jómódú volt a német megszállásig.

A gettót a helyi dohánygyárban és környékén hozták létre, 3113 zsidó tartozott ide, 2500 magából a városból.[53] A többieket a szomszédos falvakból és városokból hozták be – Bánhegyes, Battonya, Békés, Elek, Endrőd, Gyula, Mezőkovácsháza, Orosháza,[54] Szarvas és Tótkomlós. Ide szállították a szomszédos Mezőkovácsházi, Battonyai és Eleki járások zsidóit is.

A mintegy 350 mezőkovácsházi zsidót először a méntelep környéki helyi gettóban helyezték el, nem messze a várostól. A Mezőkovácsházi járás falvaiból beszállított 414 zsidót (20-at Csanádapácáról, 56-ot Kunágotáról, 50-et Magyarbánhegyesről, 14-et Nagybánhegyesről, 23-at Református Kovácsházáról, 33-at Végegyházáról, valamint a Battonyai járáshoz tartozó Battonyáról 108-at, Dombegyházáról 22-t, Kevermesről

21.1. kép
A debreceni gettót körülzáró fal részlete

25-öt, Mezőhegyesről 4-et, továbbá az Eleki járáshoz tartozó Medgyesbodzásról 12-t és Medgyesházáról 47-et először a Magyarbánhegyeshez közel eső Mandel-gazdaság területén létesített ideiglenes gettóba vitték.[55]

A német megszállás előtt a helyi hatóságok és a zsidó közösség közti viszony nyilván egész jó volt, mert a polgármestert, dr. Jánossy Gyulát és néhány rendőrtisztet, köztük Ladányit, Siskait és Szokolait, Ferenczy azzal vádolta, hogy védik a zsidóság érdekeit.[56] A Békéscsabán koncentrált zsidók bevagonírozására június 25-én került sor. A békéscsabai zsidókat egy Auschwitzba irányított vonatra tették; a többieket Strasshofba vitték, ahol a legtöbben túlélték a háborút.[57]

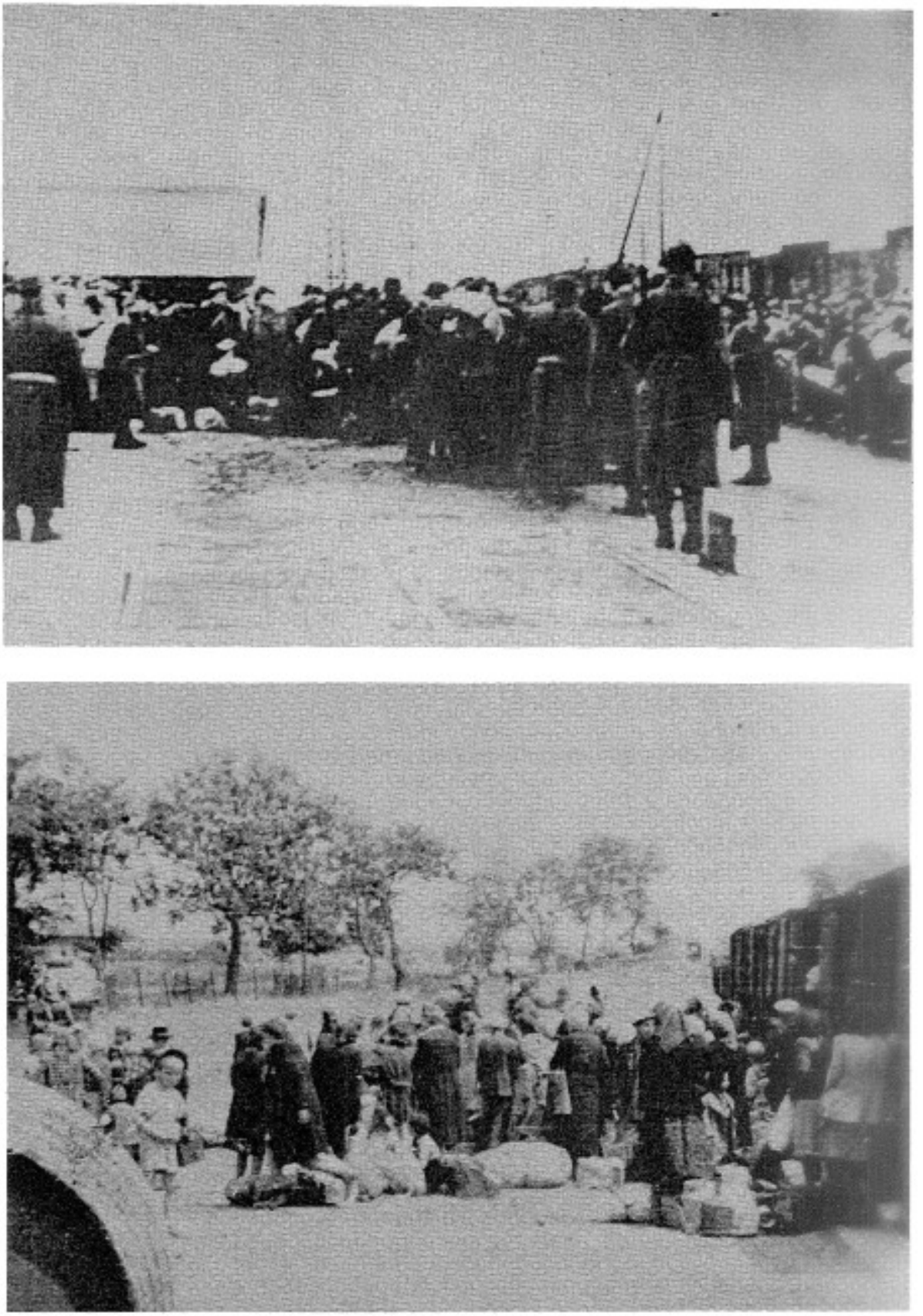
Debrecen. Hajdú megye székhelyének, Debrecennek nagy zsidó közössége volt a második világháború előtt.[58] A gettót Kölcsey Sándor polgármester a város nyugati részében állíttatta fel (21 838. sz. rendelet). Maga a polgármester ellenezte a gettósítást, és az antiszemita főispán, Bessenyey Lajos hamarosan föl is mentette őt. Mindamellett sok személy

21.2. kép
Zsidók bevagonírozása, Debrecen, 1944

lelkesen játszotta szerepét a zsidóellenes intézkedések végrehajtása során a városban. Köztük volt Szilassy László, Hajdú vármegye főispánja, Zöld József polgármester-helyettes, Szabó Gyula rendőrfőtanácsos, a gettó parancsnoka, és Szilády Gyula csendőr ezredes, a debreceni és Hajdú megyei zsidók nemezise.[59] A gettó két részből állt, a „nagy" és a „kis" gettóból, melyeket a Hatvan utca választott el egymástól. Felölelte a Csapó, Szécsényi, Zsák, Zugó, Csók, Simonffy és József Kir. Herceg utcákat. A Zsidó Tanácsot dr. Weiss Pál vezette, Weinberger Miksa, Bernfeld és Waldmann voltak a tagjai. Az egészségügyi ellátást dr. Fejes Friedmann Dezső vezetése alatt szervezték meg; a gettó rendőrségét Lusztbaum Béla, volt százados vezette. Június 21-én a zsidókat áthelyezték a Serly téglagyárba, ahová a szomszédos településekről való hitsorsosaikat is koncentrálták, ide értve Balmazújvárost, Hajdúböszörményt, Hajdúdorogot, Hajdúhadházát, Hajdúnánást, Hajdúsámsont, Hajdúszoboszlót, Téglást és Vámospércset (lásd a 21.1. táblázatot).

A debreceni zsidók egy része, akárcsak több más közösség az V. és a VI. csendőrkerületben, aránylag szerencsés volt. Az öt transzport közül

21.3. kép
Zsidók bevagonírozása, Soltvadkert (1944. június)

két transzport, 6841 zsidóval, mely június 26-án és 27-én hagyta el Debrecent a szentgyörgypusztai bevagonírozási központból, Ausztriában kötött ki, ahol sok család sértetlenül vészelte át a háborút.[60]

Kecskemét. A városnak viszonylag kicsiny zsidó közössége volt a német megszállás előtt.[61] A németek benyomulása után a zsidókat különösen megalázó bánásmódnak vetették alá: a nácik vagy 60 zsidót válogattak ki arra a feladatra, hogy rombolják le a helyi zsinagógát, és alakítsák át a német katonák által használandó istállóvá. A zsinagógát végül mégsem rombolták le. További 30 zsidót összeszedtek és Kistarcsára vittek, ahonnan az elsők között deportálták őket Auschwitzba.

Élen járt a zsidóellenes intézkedésben Liszka Béla polgármester. Egyebek között rendeletileg korlátozta a zsidók számára engedélyezett bevásárlási időt.[62]

A gyűjtőtáborba 5413 zsidót tömörítettek, közülük csaknem 1500 a városból származott.[63] A többieket Abony, Cegléd, Csongrád[64], Jászkarajenő, Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Soltvadkert és Törtel szomszédos gettóiból hozták be.[65] A Zsidó Tanács dr. Schönberger Dezső vezetése alatt működött. A zsidókat a külvárosban helyezték el egy nem üzemelő gyárban, mely gyűjtőtáborként szolgált.[66] Endre perében az egyik tanú, mint a tárgyaláson kiderült, tévesen, azt állította, hogy Endre is végignézte a bevagonírozást.[67] Két transzporttal deportálták őket, melyek június 27-én, illetve 29-én haladtak át a kassai határállomáson.[68]

Szeged. Csongrád megye székhelyének, Szegednek igen aktív zsidó közössége volt a megszállás előtt.[69] A város túlnyomórészt asszimilált, magyar ajkú zsidói megérezték a közeledő tragédia előszelét, amikor több délvidéki város zsidó közösségeit 1944. május elején ideiglenesen átköltöztették Szegedre.[70] A városi gettó létrehozására vonatkozó utasításokat Tukats Sándor főispán adta ki Tóth Béla helyettes polgármesternek 1944. április 29-én.[71] A zsidók gettósítására vonatkozó polgármesteri rendeletet május 17-én adták ki, és előírásai szerint a helyi zsidók összeköltöztetését május 22-én kellett kezdeni.[72] Eredetileg azzal számoltak, hogy az egész akciót befejezik május 30-ra, de a határidőt újra és újra kitolták, június 15-ig, azaz magának a gettónak a felszámolását megelőző napig.[73]

A gettó fennállása során a zsidók csak délelőtt 11 óra és déli 1 óra között vásárolhattak.[74] Tilos volt számukra a belépés a városi közigazgatás bármely hivatali helyiségébe – ez a kiváltság csak a Zsidó Tanács nyolc tagjának juthatott osztályrészül.[75]

A gettó kijelölt épületekből állt a Bús Páter, Jósika, Korona, Margit

és Polgár utcákban meg a Valéria téren, hozzá tartozott a zsinagóga és a zsidó hitközségi épületek. A Margit utca 20. sz. alatti zsidó hitközségi épületet a rendőrség használta: itt vallatták és kínozták a zsidókat a gyűjtőtáborba szállítás előtti napokban, hogy árulják el, hová rejtették el az értékeiket. Endre László június 10-re jelzett szemleútjának előkészületeként Tóth elrendelte a gettó bekerítését.[76] A gettót palánkkerítés vette körül, melyet Markovits Szilárdnak, a szegedi városi tanács tagjának felügyelete alatt állítottak fel. A keresztény negyedekre néző összes ablakot be kellett meszelni.

A helyi katolikus és protestáns egyházi személyek, különösen a Magyar Szent Kereszt Egyesület helyi tagozatának[77] kérésére a keresztény hitre áttért zsidókat külön helyezték el. Három épületbe gyűjtötték össze őket, a Kelemen utca 11.-be, a Polgár utca 24.-be és a Bors Szállodába.[78] Bizonyos szempontból a kitért zsidók rosszabb helyzetbe kerültek, mint a gettóban lévő társaik, mert gyakorlatilag elszigetelten éltek az épületekben, melyeket éjjel-nappal őrzött a rendőrség.

A gettóra vonatkozó részletes intézkedéseket egy különbizottság dolgozta ki, melynek tagja volt Tóth Béla helyettes polgármester, Buócz Béla, a rendőrkapitányság vezetője, Kemenesy Tibor tanácsnok[79] és Temesváry László helyettes aljegyző, aki egyúttal a szegedi polgármesteri hivatal lakáshivatalának előadójaként is működött. A zsidóellenes intézkedések végrehajtásáért felelős főbb résztvevők közé tartozott még Magyary-Kossa Aladár főispán, aki május elején váltotta fel Tukats Sándort[80], Takács Sándor rendőrfelügyelő, Keresztes Andor rendőrségi tanácsos,[81] Horváth József, a szegedi rendőrkapitányság vezetője[82], az időközben vidéki rendőrfőkapitánnyá kinevezett Buócz utóda, valamint Gömbösi, Kalocsay és Kamarás Lajos rendőrtisztek.

A gettósítást a rendőrség általános felügyelete mellett hajtották végre a helyi Zsidó Tanácsnak dolgozó személyek. A Tanácsnak kellett viselnie az átköltöztetések költségeit is. A Tanácsot Pap Róbert vezette, és tagjai közé tartozott Fenyő Lajos, Grosz Marcell, Katona Dávid, Kertész Béla, Reitzer Miklós, Szabó Béla és dr. Wilhelm Lajos.[83] A gettót két rendőrtiszt, Tónay Aladár és Kolozsváry Andor felügyelte.[84] A gettó kapuit a rendőrség ellenőrizte, míg a belső rendet egy 40 férfiból álló gettórendőrség biztosította Gerle Sándor vezetésével.[85]

Mint minden nagyobb gettóban, a szegediben is rendkívül komor volt az élet. Mindenre a rendőrség által kibocsátott „gettórend" tartalmazott útmutatást.[86] A zsidók nem hagyhatták el a gettót, és semminemű kapcsolatot nem létesíthettek a külvilággal. A zsúfoltságot, a tisztálkodási és egészségügyi kellékek hiányát és a mind rosszabb élelmezési helyzetet csak súlyosbította, hogy Tóth utasítására megszakították a gettó gázzal és

villanyárammal való ellátását.[87] Tóth következetesen visszautasította Papnak a Zsidó Tanács nevében megtett minden egyes felszólamlását a túlzsúfoltság csökkentésére vagy hevenyészett kórházi szolgáltatás létesítésére a különféle zsidó közösségi épületekben.[88]

Pap, akárcsak a Tanács többi tagja, erősen asszimilálódott zsidó volt, aki ellenforradalmi érdemeket szerzett az első világháború után.[89] A jelek szerint rosszul ítélte meg a zsidóellenes kampány realitásait. Az újonnan kinevezett főispánhoz, Magyary-Kossa Aladárhoz intézett patetikus hangvételű levelében (1944. május 12.) kérte, hogy alkalmazzanak különleges elbánást a szegedi zsidókkal szemben. Hangsúlyozta, hogy magyar anyanyelvűek, jó hazafiak, nem galíciai zsidók, akik jelentősen hozzájárulnak a tudomány, a kultúra és a gazdasági fejlődéshez.[90]

Baky és Endre június 10-én tett előre bejelentett látogatást a gettóban. Ugyanezen a napon találkozott a „zsidótlanító" parancsnokság Szegeden az V. és VI. csendőrkerület vezető polgári, rendőri, csendőri és katonai vezetőivel, hogy kiértékeljék a IV. zónában végrehajtott összegyűjtést, bevagonírozást és deportálást. Szemleútjáról visszatérve Endre rendkívüli elégedettségét nyilvánította a helyi hatóságoknak.

A városi gettón kívül – még mielőtt a vármegye valamennyi zsidóját a téglagyárba vonták volna össze – volt Szegednek még két ideiglenes gettóközpontja. Egy darabig a Bácskából, Délvidékről begyűjtött 2000 zsidót a Pick-szalámigyár disznóhizlaldájában, a rókusi városrészben, a Feketeföldek út 58. sz. alatt helyezték el.[91] A főként a Délvidékről áthozott 4600 zsidót pedig június 16. és 20. között a Szegedi Atlétikai Klub futballpályájára vonták össze, egyrészt a pályán felállított 1345 sátorba, másrészt a lelátókra és az öltözőkbe.[92]

Mint minden más gettóban, sok zsidó és kitért folyamodott mentesítésért a zsidóellenes intézkedések hatálya alól. Kérvényeiket kezdetben Tóth és Kemenesy bírálták el – és általában elutasították. Többen különleges nyomást gyakoroltak három világhírű egyetemi professzor – Purjesz Béla, Rusznyák István és Riesz István – mentesítése ügyében. Több megyei és városi tisztségviselő próbált közbenjárni az érdekükben, valamint a helyi egyetem vezetésének és tanári karának sok tagja.[93] Mentesítésüket Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár is javasolta, aki számos, zsidók által benyújtott mentesítési kérvényt támogatott (lásd a 25. fejezetet). A három professzornak és családtagjaiknak megengedték, hogy lakásaikban maradjanak ügyük elbírálásáig. Többhetes bürokratikus huzavona után azonban Purjeszt és Rusznyákot elvitték a bevagonírozási központba, és június 28-án deportálták. Szerencsére a Strasshofba irányított vonatra kerültek, és megérkezésük után hamarosan visszaküldték őket. Riesz bujkált, és Budapesten túlélte a háborút.[94] A

június 10-i értekezlet utasítása értelmében megalakult ún. mentesítési bizottság még akkor is folytatta munkáját, amikor a zsidókat már átszállították a téglagyárba, de mivel a téglagyári gettó parancsnoka és a német tanácsadók igen hajthatatlan elveket vallottak, nagyon kevés mentesítési kérvényt méltányoltak.[95]

A szegedi gettó felszámolása június 16-án vette kezdetét. Német és magyar fegyveresek[96] hajtották át a zsidókat a környék legnagyobb téglagyárába. A Szegedi Téglagyár Társulat telepe a Cserzy Mihály utca végén helyezkedett el. A szomszédos gyártelekkel együtt, amely ugyancsak a gyűjtő- és bevagonírozási központ része volt, a téglagyárat fakerítés övezte, amelyet Bodolay csendőr hadnagy vezényletével különleges, Nagyváradról és Zomborról átirányított csendőrosztag őrzött.[97] A téglagyárba 8617 zsidót vontak össze, akiknek még a fele sem volt szegedi illetőségű. A többiek, valamivel korábban, Csongrád vármegye közeli településeiről érkeztek, így Apátfalváról, Csanádpalotáról, Csongrádról[98], Dunapatajról, Ókécskéről, Földeákról, Hódmezővásárhelyről, Horgosról, Kalocsáról, Kecelről, Kiskundorozsmáról, Kiskunhalasról, Kiskunmajsáról, Kistelekről, Kiszomborról, Magyarcsanádról, Makóról, Mindszentről, Pitvarosból, Szentesről, Szőregről és Újkécskéről.[99] A falusi zsidók összefogdosását csendőrök hajtották végre, akik Liptay László ezredesnek, az V. csendőrkerület parancsnokának tartoztak engedelmességgel.[100] Szaktanáccsal és támogatással a szegedi és Csongrád megyei végleges megoldás megvalósításában az SS szolgált Franz Abromeit és Argermayer irányításával, akik mindketten az Eichmann-féle Sonderkommando tagjai voltak.

A deportálások küszöbén a rendőrség politikai osztálya plakátokkal árasztotta el a várost, melynek szövege a *Szegedi Friss Újság* június 21-i számában is megjelent, és a következőkre szólított fel:

- a bármi okból, így mentesítés vagy vegyes házasság miatt a gettóba be nem került zsidóknak haladéktalanul jelentkezniük kellett a rendőrkapitányságon június 22-én éjfélig bezárólag;
- minden ház-, diákszálló- és szállodatulajdonosnak, valamint a kórházak és egészségügyi intézmények vezetőinek a fenti határidőig jelenteniük kellett a náluk lakó zsidókat;
- a város valamennyi polgárának jelentenie kellett, ha tudott olyan zsidóról vagy bárkiről, aki feltehetően zsidó, aki a gettón kívül tartózkodott.[101]

A zsidók addigi reménykedése, hogy valahogy átvészelik a háborút, egyszeriben kétségbeesésnek adta át a helyét. Állítólag csupán az átszállítás első napján ötven öngyilkosság történt.[102]

A gyűjtő- és bevagonírozási központ Finta Imre csendőr százados parancsnoksága alatt állt. Finta egyúttal a helyi csendőrnyomozó alosztály parancsnoka is volt. Noha katonai-igazgatási szempontból Liptay ezredes beosztottja volt, a nyomozóalosztály parancsnokaként csakis a Magyar Királyi Csendőrség központi nyomozóparancsnokságának tartozott elszámolással.[103] A zsidótlanítás ügyeiben Fintának Sellyey Vilmos ezredes, az IV. zóna parancsnoka volt a főljebbvalója. A téglagyárban tevékenykedő SS-alakulat pedig Franz Abromeit SS-Hauptsturmführer közvetlen vezénylete alatt működött.

Fintát többnyire „tréfás kedvű" tisztnek tartották. Pap Róbert azonban így jellemezte: „Messzemenően becsületes és egyenes férfinak adta ki magát; valójában kétkulacsos ember volt. A németeknek kémkedett."[104] Finta alá tartoztak azok a csendőrnyomozók, akik – gyakran civilben – kínvallatásoknak vetették alá a zsidókat elrejtett értékeik „visszaszerzése" céljából. Legközelebbi munkatársai a téglagyárban Simon és Nyitrai Ágoston csendőr századosok voltak.[105] Jó néhány háború utáni beszámoló szerint Finta emberei „kíméletlen alapossággal" jártak el. A gyűjtő- és bevagonírozási központ parancsnokának minőségében Finta döntő befolyással volt a mentesítési ügyekre is. Egykorú beszámolók szerint visszaélt e hatalmával, amikor nem ismerte el jó néhány, a jogszabály szerint feltétlenül mentesítendő zsidó és kikeresztelkedett zsidó, így például Stein Sándor családjának mentesítését, akiket azután deportáltak.[106] Tóth helyettes polgármester és a mentesítési bizottság mas tagjai szerint Finta mohón lecsapott igen sok munkaszolgálatosra is, hogy azokat leszereltesse és deportáltassa.[107]

A zsidókat három transzporttal vitték el a rókusi pályaudvarról. Az első transzport június 25-én hagyta el a várost, a második 27-én, a harmadik 28-án. Az első két transzportot Auschwitzba irányították, de csak az egyik jutott el oda. A másikat a németek Strasshofba irányították, cserébe a vonatrakomány kecskeméti zsidóért, akiknek Ausztriába kellett volna menniük, de figyelmetlenségből és rutinszerűen Auschwitzba parancsolták őket. A harmadik transzportot eleve Strasshofba irányították. A második és a harmadik transzportban szállított 5739 zsidó többsége túlélte a megpróbáltatást.[108]

A gettósítás, az összegyűjtés és a bevagonírozás borzalmai nem csupán a sok tisztességes keresztény szemtanút töltöttek el felháborodással, hanem némelyik német tanácsadót is. Csanád püspöke, Hamvas Endre ismételten felemelte szavát a zsidók ellen elkövetett igazságtalanságok miatt. Először május 12-én próbált közbenjárni a kikeresztelkedett zsidók ügyében; június 16-án táviratilag tiltakozott Sztójaynál és Jarossnál a küszöbönálló deportálások ellen. Ugyanezen a napon felszólalt a zsidók, ki-

vált a kikeresztelkedett zsidók érdekében Magyary-Kossa főispánnál, s egy másolatot Tóth helyettes polgármesterhez is eljuttatott.[109] Június 25-én Ambrózy Gyulán, a kabinetiroda főnökén keresztül Horthyig is eljutott. Fellépéseivel mintegy 200 kikeresztelkedett zsidót mentett meg a deportálástól. Megkísérelte még a bejutást is a téglagyár területére, hogy a zsidók és a kitértek vigaszára legyen, de Finta csendőrei erőszakkal meggátolták ebben.[110]

A püspök tapasztalatait megerősítette Kovács István szegedi egyetemi tanár felesége is, aki azt állította, hogy Horthyék baráti köréhez tartozott. A város zsidóságának kínjain is megaláztatásán elszörnyedve, Kovácsné érintkezésbe lépett Horthynéval, kétségbeesett kísérletet téve az áldozatok sorsának enyhítésére. A szegedi borzalmak számos részletét adta elő a háború után, a népbíróság előtt tett tanúvallomásában.[111]

Alighogy deportálták a zsidókat, máris felgyorsult a versenyfutás lakásaik, bútoraik, boltjaik, vállalataik, irodáik birtokáért, amely már gettósításuk után megindult. A lakáskiutalásokban elsőbbséget élveztek a csendőrök és a helyi nyilasok. A legnagyobb gonddal kiválasztott zsidó lakások egyike például Liptay László ezredesnek, az V. csendőrkerület parancsnokának jutott. De számos átlagos polgár, a lakosság gátlástalanabb része is – ilyen vagy olyan mentséget keresve magának – kivette részét a koncból. A keresztény ügyvédek és orvosok különösen fenték a fogukat a zsidók által elhagyott irodákra, rendelőkre, azok berendezési tárgyaira.[112]

Mihelyt pont került a végleges megoldásra, a városi és megyei hatóságok hozzákezdtek a számvetéshez: az elkobzott zsidó vagyon felleltározásához és a számlák kiegyenlítéséhez. A gettósítás, összegyűjtés és deportálás során felmerült kiadásokat abból a pénzből és értéktargyakból terítették meg, amelyeket maguktól az áldozatoktól szedtek össze.[113]

Szolnok. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei zsidótlanítási hadjárat fölött báró Urbán Gáspár főispán és Áts Ferenc alispán gyámkodott. Szolnok városában Szabó Ferenc polgármester irányította az akciókat. Szabo 1944. április 25-én, a budapesti hatóságoknak felküldött jelentése szerint a városnak 1950 zsidója volt. Az a lista sorolta fel őket, amelyet a Mandel Sándor vezette Zsidó Tanács a polgármester felszólítására (9232/1944. I.) április 18-tól készített el. A megye területén élő zsidók összefogdosására vonatkozó tervet azon a szolnoki, május 10-i értekezleten beszélték meg, amelyet Áts hívott össze.[114] A város főmérnöke jelölte ki a getto helyszínét. Május 7-i jelentése szerint a nagyobbik gettót a város harmadik kerületében kellett kialakítani a Csarnok, Horánszky Nándor és Pillangó utcák által bezárt területen. Ide esett a zsinagóga, a zsidó iskola és

több más közösségi épület. A kisebbik gettót pedig Pusztaszandára tervezték. Minden költséget, ideértve a keresztények kiköltöztetésének költségeit is, a zsidóknak kellett fedezniük.[115]

Mielőtt a deportálások megkezdődtek, a cukorgyárban 4666 zsidót tartottak fogva, akiknek mintegy fele Szolnokról került ki.[116] A többiek olyan településekről jöttek, mint Abádszalók, Dévaványa, Endrőd, Gyoma, Karcag, Kisújszállás[117], Kőrösladány, Kunhegyes, Kunmadaras, Mezőtúr, Szarvas, Szeghalom[118], Tiszaszentimre, Törökszentmiklós[119], Túrkeve[120] és Vésztő. Mialatt Szolnokon tartózkodtak, 29 zsidó halt meg a gettóban és a cukorgyárban. Két transzportban deportálták a zsidókat: az első, majdnem 2700 zsidóval, június 25-én indult, a másiknak három nappal később kellett indulnia. Az egyik transzportot Strasshofba, a másikat Auschwitzba irányították. A Strasshofba irányítottaknak viszonylag magas százaléka túlélte a háborút.[121]

Nagyvárad. Kb. három héttel az eredeti gettó felszámolása után, melyben 35 000 nagyváradi és környékbeli zsidó „élt", a város gyűjtőtáborát ismét használták, ezúttal a trianoni Magyarország IV. zónához tartozó, Bihar megyei részében összegyűjtött zsidók deportálására. Június 16–17-én a Debrecentől délre és délkeletre fekvő települések – köztük Derecske és Konyár – 2819 zsidóját Nagyváradon összpontosították.[122]

„Félretevés" Strasshofba

Az V. és a VI. csendőrkerületben élő zsidók viszonylag jobban jártak, mint a többi vidéki csendőrkerületben élő társaik. Ezt részben a szerencsének köszönhették, részben egy új elemnek, mely a „emberéleteket áruért" címmel Kasztner és Eichmann közt folytatott tárgyalásokon bukkant fel (lásd a 29. fejezetet). Bár a Mentőbizottság (Vaada) és az Eichmann-féle Sonderkommando között a kapcsolat röviddel a március 19-i német megszállás után már létrejött, Eichmann „emberéleteket áruért" ajánlata csak nem sokkal a tömeges deportálások május 15-i kezdete előtt született. A tárgyalások erről a grandiózus tervről fej fej mellett haladtak egy még intenzívebb alkudozással, mely közel 1700 „prominens" zsidó megmentését célozta.

Június 14-én, a III. zónából való deportálások idején Eichmann váratlanul tájékoztatta Kasztnert, hajlandó megengedni, hogy 30 000 zsidót „félretegyenek" Ausztriában, jóakarata és őszintesége bizonyítékaként. Egyetlen feltételt kötött ki: 5 millió svájci frank azonnali kifizetését. Mivel Kárpátalja és Észak-Erdély zsidóit már deportálták, ragaszkodott hozzá, hogy csak a trianoni Magyarország zsidói vehetők számításba az átszállításnál. Az előbbiekre úgy hivatkozott, mint „etnikailag és biológiailag ér-

tékes elemekre", akiket – Kasztner szerint – nem engedhet életben maradni. A 30 000 zsidó felének Budapestről kellett volna kikerülnie, másik felének vidékről. Mivel nagy összegről volt szó, Kasztner 1944. június 14-én részletesen tájékoztatta Eichmann ajánlatáról a Zsidó Tanácsot.[123]

Míg a zsidók Ausztriába való átirányítása formailag a Kasztner–Eichmann-tárgyalások keretében folyt, úgy látszik, Eichmannt az ajánlat megtételében és a tárgyalások folytatásában Kaltenbrunnertől kapott utasítások vezették. Az RSHA főnökét hadiipari üzemeket fenntartó vállalkozók és kormánytisztviselők kérésekkel ostromolták, köztük Blaschke SS-Brigadeführer bécsi polgármester, hogy lássa el őket égetően szükséges rabszolga-munkaerővel. Mivel a magyar zsidóság akkor még mindig az egyetlen viszonylag érintetlen zsidó munkaerő-tartalék volt, Kaltenbrunner utasította Eichmannt, hogy néhány transzport deportáltat küldjön Ausztriába.[124]

Német szempontból a Kasztnerral való tárgyalás több konkrét előnyt kínált:

- alkalmat nyújtott a jó szándék demonstrálására az „emberéleteket áruért" tárgyalásokon;
- biztosította az osztrák ipari és mezőgazdasági vállalkozók számára a szükséges rabszolgamunkát;
- gyarapította a Sonderkommando kasszáját,[125]
- hozzájárult a zsidóprobléma „megoldásához" a „munkaképtelenek" megsemmisítése révén.[126]

Úgy tűnik, a strasshofi transzportok kiválogatása a cionisták és más jól ismert zsidó vezetők dolga volt a IV. zóna koncentrációs központjaiban. Ezek a vezetők pedig minden jel szerint a Kasztner vezetése alatt álló Mentőbizottságtól (Vaada) kapták a feladatot. Szeged esetében a dolog a következőképpen zajlott: június 20-án, a városban folyó gettósítás utolsó napján Argermayer SS-Hauptsturmführer megjelent a gettó kapujában, hívatta dr. Löw Lipótot, dr. Frenkel Jenőt, Kertész Ernőt, dr. Silberstein Adolfot és dr. Radó Józsefet, s átadott nekik egy levelet, melyet Szilágyi Ernő, a Mentőbizottság (Vaada) egyik vezető tagja írt alá. A német nyelvű levélben Szilágyi arra kérte őket, hogy válasszanak ki 3000 zsidót a gettó lakosai közül, elsőbbséget adva a következőknek:

- sokgyermekes családok;
- munkaszolgálatosok családjai;
- prominens zsidók hozzátartozói.

A levélhez csatolták a szegedi gettóban lévő 160 prominens zsidó névsorát, melyet Budapesten állítottak össze. Az ötfős bizottság két napot

kapott feladata elvégzésére. Hogy megkönnyítse munkájukat, Argermayer rendelkezésükre bocsátotta a zsidó közösség tagjainak már korábban összeállított névsorát, valamint a szükséges írógépeket, írógéppapírt és indigópapírt. Június 21-én Argermayer a különleges transzportba beválasztandó zsidók számát 2400-ra csökkentette azzal, hogy a fele szegedi legyen, a másik fele pedig a szegedi gettóban lévő többi zsidó közül kerüljön ki. Kikötötte továbbá, hogy a neves személyiségeken kívül a listán elsősorban 12 évesnél fiatalabb gyerekek és 50 évesnél idősebb felnőttek szerepeljenek. A Szeged környéki 1200 zsidó kiválasztását Hódmezővásárhely zsidó vezetőire bízták. Végül a szegedi bevagonírozási központból Strasshofba vitt zsidók száma meghaladta az 5000-et. Nem világos, hogy ez egy későbbi budapesti utasításnak vagy a helyi tisztviselők megvesztegetésének volt-e köszönhető. 66 prominens zsidót a Kasztner-féle különleges csoportba válogattak be, mely Bergen-Belsenen át végül Svájcban kötött ki.[127]

Kasztner arra számított, hogy az első szállítmány zsidó Győrből es Komáromból indul majd, azokról a területekről, ahol javában folyt a zsidók deportálása. Habár ezt a tervet a jelek szerint Eichmann jóváhagyta, a II. és a III. csendőrkerületből való összes transzportot, beleértve természetesen a győrieket és a komáromiakat is, rutinszerűen Auschwitzba irányították, alighanem a transzportokért felelős valamelyik SS-Scharführer kétbalkezessége következtében. A győri transzportért felelős Scharführer csak akkor vette észre, hogy a vonat száma nem szerepel a nyilvántartásban, mikor a transzport már a szlovák határra érkezett; felhívta Eichmannt, és utasításokat kért. Eichmann, akit inkább a „terv teljesítése" foglalkoztatott, mintsem az erkölcsi kötelesség, nyilván utasította a Scharführert, hogy ha a transzport már a szlovák határon áll, akkor menjen csak tovább Auschwitzba.[128] Úgy döntött, Kasztnert majd egy Magyarország más részéből való transzporttal „kárpótolja". Mivel a III. zónából való deportálások június 16-án befejeződtek, a IV. zónában sok zsidót az a szerencse ért, hogy Ausztriába irányították őket munkára.

A zsidók koncentrálása a IV. zóna településein még aznap megkezdődött, amikor a deportálások véget értek a III. zónában. Miután a koncentráció folyamatát június 20-ig befejezték, a deportálásokat június 25–28-ra irányozták elő. E deportálások alatt hat vagy hét vonatrakomány zsidó deportáltat Strasshofba, egy Bécs melletti táborba irányítottak. Lévai szerint 20 787 zsidó érkezett Strasshofba.[129] Ezek a következő gyűjtőtáborokból jöttek:

Baja	5640
Debrecen	6841
Szeged	5739
Szolnok	2567

Strasshofba való megérkezésük után, július első napján a zsidókat munkára küldték Kelet-Ausztria számos helységének – például Gmünd, Weitra, Wiener-Neustadt és Neunkirchen – ipari és mezőgazdasági üzemeibe. Sokan a Todt-szervezet felügyelete alatt dolgoztak. A velük való bánásmód az egyes alkalmazók és munkavezetők beállítottságától függően változott. Egészében véve gyakran elég emberségesen bántak velük, és 75%-uk, beleértve az idős korúakat és a gyerekeket is, túlélte a háborút.[130] Kb. 1000 zsidó halt meg természetes okokból, vagy a táborokban szerzett betegségek következtében. Csaknem 170 főt átszállítottak Bergen-Belsenbe, és meghatározhatatlan számú zsidót Krumey parancsára büntetésből Auschwitzba deportáltak fegyelemsértésekért, egyebek közt mert pénzt rejtegettek, borbélyhoz fordultak vagy moziba mentek.

Egy szemtanú szerint hét zsidó leányt meg nem nevezett orvosi kísérleteknek vetettek alá. Állítólag csak egy hírmondó maradt életben közülük.[131]

Az Ausztriába szállított magyar zsidók egy bécsi központú igazgatási iroda ellenőrzése alatt álltak, melyet SS-Obersturmführer Hermann A. Krumey, Eichmann egyik legközelebbi munkatársa vezetett. A Kasteletzgasse 35. sz. alatti iroda hivatalos neve a következő volt: *Der Höhere Befehlshaber der SS und Polizei in Ungarn – Sondereinsatzkommando – Aussenkommando Wien* (Magyarországi legfőbb SS- és rendőrparancsnokság – különleges egység – bécsi kirendeltség). Krumey szárnysegédei Siegfried Seidl SS-Hauptsturmführer és Schmitzhofen SS-Hauptsturmführer voltak; a hivatal személyzetéhez 8 magyar zsidó nő tartozott, akik irodai munkákat végeztek.[132]

Az ausztriai munkatáborokba hurcolt zsidókkal való bánásmódra külön irányelveket dolgozott ki az SS biztonsági rendőrségének Bécsben működő *Aussenkommandó*ja 1944. augusztus 9-én. A 32 pontba szedett útmutató kitért a zsidók alkalmazásának és a velük való bánásmódnak a legapróbb részleteire is.[133]

Bár a Strasshofba és környékére szállított magyar zsidóknak sokat kellett nélkülözniük, például eleve azért, mert rabok voltak, kétségkívül szerencséjük volt, mert viszonylagos biztonságban élhettek, mialatt a többi vidéki zsidót Auschwitzba deportálták.

40 505 zsidónak a IV. zónából történő deportálásával a zsidótlanító különítmények 129 vasúti szerelvénnyel befejezték 380 660 zsidó eltávolítását Magyarországról.[134]

A Zsidó Tanács reagálása

A IV. zónában lévő zsidók koncentrálása és deportálása egyidejűleg folyt a budapesti zsidók különleges csillagos házakba való tömörítésével (lásd a 24. fejezetet). E 250 000 zsidó átköltöztetése június 17. és 25. között történt. A hatóságok Budapest esetében úgy döntöttek, hogy nem létesítenek területileg összefüggő gettót, nehogy a szövetséges hatalmak aztán intenzívebben bombázzák a főváros többi részét. Mindamellett a központi zsidó vezetőségnek jó oka volt azt hinni, hogy a csillagos házak létesítése előjáték a budapesti zsidók deportálásának és likvidálásának.

Ez idő tájt, a IV. zónából való deportálások idején kézbesítettek először Auschwitzból postai levelezőlapokat több, korábban deportált személy rokonának és barátainak. A postai bélyegzésen nem létező földrajzi név, „Waldsee" szerepelt, a rejtélyes üzeneteket („Megérkeztem. Jól vagyok.") az áldozatok gyakran közvetlenül elgázosításuk előtt írták. A németek célja természetesen az volt, hogy a Magyarországon még deportálásra váró zsidókat hamis biztonságérzetbe ringassák.[135]

Egy köteg ilyen levelezőlapot Freudiger Fülöpnek, a Zsidó Tanács egyik vezető tagjának adtak át szétosztásra. Feltűnt neki, hogy az egyiken a „Waldsee" szót egy kitörölt szó helyére írták a levelezőlapon. Fonalszámláló nagyítólencséjével, melyet textilgyárában gyakran használt, megvizsgálta a kitörölt szót, és megállapította, hogy az eredeti helységnev „witz"-re végződött. Fölfedezését közölte Krumeyjal, aki állítólag azt mondta neki: „Freudiger, én magát okos embernek ismerem; nem kéne mindent észrevennie!" Június 25. körül Freudiger maga is kapott egy ilyen „waldsee"-i levelezőlapot Stern Józseftől és Sámueltől, gyárigazgatójának, Stern Edmundnak a fivéreitől. Nevüket úgy írták alá, mint Joseph R'evim (héberül: „éhes") és Samuel Blimalbish (héberül: „ruhátlan").[136]

A Zsidó Tanács felháborodott. Kétségbeesett erőfeszítéssel, hogy megmentse a megmaradt vidéki zsidókat (már csak az ország nyugati és délnyugati részében voltak találhatók), és megelőzze immár a budapesti zsidókat is fenyegető deportálásokat, még egyszer hagyományos fegyveréhez folyamodott. Június 22-én a Tanács könyörgő hangvetelű petíciót intézett Sztójay miniszterelnökhöz, melynek másolatait eljuttatták a kormány néhány más tagjához is. Szövege a következő volt:

> A Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intézőbizottsága nevében, amely az 1520/1944. M. E. sz. kormányrendelet értelmében a zsidók ez idő szerinti törvényes érdekképviseleti szerve, mély tisztelettel az alábbiakban bátorkodunk Nagyméltóságod és a m. kir. kormány elé tárni azt a rettenetes helyzetet, amely az izraelita és keresztény vallású zsidók százezreinek ez év május havában megkezdődött és azóta állandóan tartó deportálása folytán

a magyarországi zsidóság létét immár végső veszéllyel fenyegeti, és mindnyájunkat kétségbeeséssel tölt el. Tragikus sorsunknak 12-ik órájában és az emberiség örök eszményei nevében megrendült lélekkel emeljük fel kérő szavunkat, és esedezünk Nagyméltóságodhoz, s a m. kir. kormányhoz: szüntesse be soron kívüli sürgősséggel ártatlan emberek százezreinek az országból való elhurcolását.

A hazai zsidóság megadással viselte el az utóbbi időkben gyors egymásutánban rázúduló sorscsapásokat. Zúgolódás nélkül hajoltunk meg az egymást követő kormányzati intézkedések előtt, amelyek folytán vagyonunkat, családi tűzhelyeinket és polgári becsületünket elvesztettük, és nemcsak a nemzeti, hanem úgyszólván az emberi közösségből is kirekesztettünk. Csak akkor jajdultunk fel, amikor az ország határvidékein megkezdődött a gettókban összezsúfolt és mindenétől megfosztott zsidóknak elhagyott gyártelepekre és pusztákra való kiszállítása, majd ezt követőleg korra és nemre való tekintet nélkül az országból való deportálása. A deportálás eleinte csak az északkeleti hadműveleti területre és a délvidéki határsávra szorítkozott, utóbb azonban az ország belsejére is kiterjedt, és így megdőlt az a felvetés is, hogy a zsidó lakosság eltávolítását katonai szempontok teszik szükségessé. Ugyancsak tévesnek bizonyult az a reménységünk is, hogy az országból kiszállított tömegeket munkára viszik, mert ezzel a feltevéssel alig egyeztethető össze az a körülmény, hogy mindenkit, nemre, korra és egészségi állapotra való tekintet nélkül kivittek az országból. A hozzánk érkezett közlések szerint ez évi június 20-ig bezárólag 427 400 zsidót, tehát a hazai zsidóságnak mintegy felét érte utol a deportálás szörnyű sorsa. Ez a szám az alábbiak szerint oszlik meg:

Kárpátalja	
Munkács	26 000
Ungvár	14 000
Beregszász	10 000
Komárom	8 000
Nagyszőllős	8 000
Máramarossziget	12 000
Huszt	10 000
Felsővisó	8 000
Szeklence	5 000
Iza	3 000
Bárdfalva	3 000
Técső	10 000
Tiszahát	
Nyíregyháza	20 000
Kisvárda	12 000
Mátészalka	17 000
Szatmárnémeti	24 000
Felvidék	
Kassa	12 000
Sátoraljaújhely	15 000

Miskolc	21 000
Eger	9 000
Hatvan	12 000
Balassagyarmat	4 000
Salgótarján	4 000
Léva	4 000
Komárom	8 000
Érsekújvár	7 000
Dunaszerdahely	8 000
Dunántúl	
Győr	5 200
Székesfehérvár	4 000
Délvidék	
Baja	8 200
Nagykanizsa	9 000
Barcs	2 500
Szabadka	3 500
Szeged	4 000
Erdély	
Kolozsvár	22 000
Dés	10 000
Beszterce	8 000
Nagyvárad	36 000
Marosvásárhely	6 000
Szászrégen	8 000
Szilágysomlyó	7 000
Internálótáborok	
Bácstopolya	5 000
Sárvár	1 000
Kistarcsa	2 000
Összesen:	*427 400*

Jóllehet a vonatkozó kormányrendelet csak arról szólott, hogy a zsidókat elkülönített városrészekben helyezzék el, ténylegesen ezek az elkülönített városrészek (gettók) internálótáborok lettek, ahonnan azután még rosszabb életlehetőségi feltételek mellett, város környéki téglagyárakba, elhagyott malmok udvarára stb. zsúfolták össze a vidék zsidóságát. Ezekből az internálótáborokból vitték azután a hozzánk érkezett közlések szerint, sok esetben kínvallatás és súlyos bántalmazások után, a testileg és lelkileg teljesen elcsigázott embereket a deportációs vonatokba oly módon, hogy egy-egy teherkocsiba 70-80 embert zsúfoltak össze. A kocsikat leólmozták, és a szűk szellőztetőnyíláson kívül a bennlévők nem jutottak levegőhöz. Minden holmitól és pénztől megfosztva utaztak ezek a szerencsétlenek napokon át. Néhány kenyeret kaptak útravalóul, és azonkívül két vödröt: egyet vízzel tele, a másí-

kat az emberi szükséglet számára. Így indultak el ismeretlen végzet felé valamennyien: nők, férfiak, csecsemők, súlyos betegek és aggastyánok.

Mélységes megrendüléssel értesültünk arról, hogy ezek a szörnyűségek tovább folytatódnak: Kecskeméten, Békéscsabán, Szolnokon, Sárváron, Debrecenben, Szombathelyen, Szegeden és más helyeken is több tízezer szerencsétlen ember van elhelyezve a város környéki gyűjtőtáborokban, nyilván deportálás rendeltetésével.

Ezek után és mindezek alapján a legsúlyosabb aggodalommal töltenek el bennünket azok a hírek, melyek szerint a legközelebbi napokban a főváros zsidó lakosságának a deportálása is megkezdődik, hogy így egész Magyarország teljes zsidótlanítása megvalósuljon.

Nagyméltóságú Miniszter Úr! Kegyelmes Urunk!

Az emberiség és felebaráti szeretet isteni parancsa nevében emelünk szót a kollektív felelősségnek egymillió magyar állampolgárral szemben való kérlelhetetlen és könyörületet nem ismerő alkalmazása ellen, amelyet a Szentírás és az Egyház egyformán elvet és kárhoztat. Isten és ember előtt hivatkozunk a magyar nemzet mindenkor megnyilvánult igazságérzetére, amely most, történelmének e válságos fordulópontján, nem tagadhatja meg magát, és amely nem engedheti meg, hogy közel egymillió állampolgár minden meghallgatás és bírói döntés nélkül deportálásra, a magyar jogrendszerben ismeretlen eme szörnyű büntetésre ítéltessék. Ha vannak közöttünk vétkesek – aminthogy minden emberi közösségben lehetnek és vannak –, ám sújtsa őket a magyar törvény szigora és a magyar bíró ítélete. De minden igaz ember, tartozzék bármely felekezethez is, fel kell hogy jajduljon, amikor ártatlan gyermekek és csecsemők anyjuk karján mennek a pusztulásba, amikor tehetetlen betegek, öregek és áldott állapotban lévő nők élelem, gondozás és megfelelő ruházat nélkül, levegőtlen teherkocsikban összezsúfolva indulnak a végzetes útra, amelyről aligha van visszatérés. Az első világháborúban helyüket becsülettel megállott sok ezer zsidó ember gyermekeit éppúgy elhurcolják, mint a mostani háborúban a harctéren vagy a hátországban kisegítő katonai szolgálatot teljesítő több tízezer munkaszolgálatos feleségét, gyermekeit és szüleit. Egyes helyeken még a katonai vagy hazafiúi érdemek alapján kivételezett személyek sem kerülték el a deportációt.

Amikor sok százezer veszendő lélek számára kérünk irgalmat, nemcsak az emberiesség szent eszméjére hivatkozunk, hanem az ország érdekeit is szem előtt tartjuk. A magyar Haza súlyos, sorsdöntő harcban áll, és midőn a honvédség az ország határán felsorakozott, idehaza minden felhasználható munkaerőre szükség van a termelés fenntartása és a hadsereg ellátása érdekében. Ám döntsön a háború befejezése után sorsunk felett a nemzet igazságszeretete és a törvényhozás bölcsessége úgy, amiként azt méltányosnak és az ország érdekében állónak tartja, de addig tegyék lehetővé számunkra, hogy teljes munkaerőnket az ország védelme és termelése ügyének szolgálatába állíthassuk. Mély tisztelettel hivatkozunk az e tárgyban Nagyméltóságodhoz és az érdekelt szakminisztériumhoz intézett emlékiratunkra, amelyben részletesen kifejtettük a magyarországi zsidók munkaerejének az ország érdekében leendő igénybevételére vonatkozó javaslatainkat. Hivatkozunk azokra az eredményekre is, amelyek a Szlovákiában létesített mun-

katáborokban dolgozó zsidók munkája révén jelentkeztek, és amelyek a termelés jelentős gyarapodására vezettek. Legyen szabad mély tisztelettel e helyütt is azt a kérelmet előterjeszteni, hogy konkrét javaslatainkat figyelemre méltatni és a magyarországi zsidók munkaerejét és munkakészségét az ország javára igénybe venni méltóztassék.

A fentiekben közölt számszerű összeállítás szerint a magyarországi zsidóknak mintegy felét már deportálták. Most, amikor úgyszólván az utolsó órában a még itthon lévők számára kérünk irgalmat, és ártatlan gyermekeink életéért könyörgünk, a magyar Haza ezeréves történelmére és arra a sorsközösségre is hivatkozunk, amely a hazai zsidókat a honfoglalástól kezdve a magyar nemzethez jóban-rosszban fűzte.

Legyen szabad Szász Lajos iparügyi miniszter úrnak nemrégiben Nyíregyházán elhangzott beszédéből az alábbi szavakat idézni, amelyek bizonyára a m. kir. kormány álláspontját tükrözik vissza:

„A zsidókérdés megoldásánál nem lehet irányadó a gyűlölettől fűtött antiszemitizmus, hanem egyedül és kizárólag a szeretettől áthatott fajvédelem. Mi nem akarjuk kiirtani ezt a szerencsétlen Ahasvérus népét, hanem azt szeretnők, hogy hosszú bolyongásuk után végre hazát találjanak valahol a földön."

Mi rendületlenül hiszünk a magyar nemzet igazságszeretetében és lovagiasságában, mely nem kívánja és nem engedheti meg védtelen és ártatlan emberek százezreinek pusztulását. Mi hiszünk az emberiesség szent eszméjében és a keresztény erkölcsi világrend uralmában. Életünket, szülőink, gyermekeink, testvéreink életét az örök magyar nemzet kezébe tesszük le.

Mostani tragikus helyzetünkben megrendült lélekkel, de esdeklő bizakodással tekintünk fel az ország felelős kormányához, és alázattal könyörgünk: méltóztassék a deportálás rémségeinek soron kívüli sürgősséggel véget vetni, és a magyarországi zsidók munkaerejét az országépítés és termelés javára felhasználni.

Az ország területéről már kiszállított zsidók tekintetében azzal az alázatos kérelemmel fordulunk Nagyméltóságodhoz, kegyeskedjék részükre emberséges bánásmódot biztosítani, és lehetővé tenni, hogy miként más külföldi munkások, magukat és családjaikat fenntarthassák.

A gondozásunkra bízott sok százezer emberi élet megmentése érdekében előterjesztett kérelmüket Nagyméltóságod és a m. kir. kormány kegyes jóindulatába ajánlva és azok sürgős teljesítéséért ismételten esedezve, maradtunk mély tiszteletünk őszinte nyilvánítása mellett, a Magyarországi Zsidók Szövetsége, Ideiglenes Intézőbizottsága.[137]

A petíciót akkor nyújtották be, amikor a kormány javában a zsidóellenes intézkedések ellen kibontakozott országos és világméretű tiltakozás fényében kezdte tárgyalni a zsidókérdést. A kormányt szigorúan bírálták és burkoltan fenyegették a keresztény egyházak képviselői, köztük a pápai nuncius. A semleges kormányok szóvivői a zsidóellenes vonal enyhítését vagy megszüntetését követelték, a szövetségesek képviselői pedig megtorlással fenyegetőztek.[138] A külföldi sajtó a tengelyhatalmakén kívül vi-

lágszerte egyre gyakrabban és részletesebben tárgyalta a magyarországi zsidóellenes intézkedéseket a budapesti semleges képviselők és a svájci zsidó szervezetek ösztönzésére, és egyöntetűen elítélte „az egykori vitéz magyarok" embertelenségét és barbárságát. Magyarországnak a semleges országokba akkreditált diplomatái folyamatosan tájékoztatták a magyar külügyminisztériumot ezekről a fejleményekről azáltal, hogy összefoglalókat vagy részletes ismertetéseket küldtek a külföldi sajtójelentésekről.

E hazai és külföldi nyomás közepette tartott a minisztertanács egy sor kulcsfontosságú ülést június vége felé a zsidókérdés megtárgyalására. A legtöbbet éppen akkor, amikor a csaknem 250 000 budapesti zsidót „csillagos házakba" költöztették át a Doroghi Farkas Ákos, újonnan beiktatott polgármester által aláírt rendeletek előírásai értelmében.

Habár Jungerth-Arnóthy Mihály külügyminiszter-helyettes igen ékesszólóan érvelt a zsidóellenes intézkedések, különösen a deportálások beszüntetése mellett azzal, hogy ártanak Magyarország érdekeinek és jó hírének, az ülések általában eredménytelennek bizonyultak. Horthy végül is csak Baky július eleji állítólagos puccskísérlete után döntött úgy, hogy véget vet a deportálásoknak. Időközben azonban, a minisztertanácsi ülésezések idején is, folytatódott a nyugat-magyarországi zsidók koncentrálása és előkészítése a deportálásra az V. zónában. Sőt a deportálási terveket olyan ütemesen hajtották végre, hogy hamarosan elkezdődött a zsidók koncentrálása Budapest közvetlen környékén is – a zsidóellenes akciók utolsó kitűzött szakaszaként.

Jegyzetek

1. Az eredeti terv azt írta elő, hogy a főhadiszállás Kecskeméten legyen.

2. Lásd a belügyminisztérium 1944. június 5-én kelt meghívóját Halmosi Péter szignójával a szegedi Csongrád Megyei Levéltárban (3299. sz. információs anyag).

3. Ferenczy 1944. június 29-i jelentése. Veesenmayer szerint ebből a zónából 41 499 zsidót deportáltak. *RLB*, 182. dok. A bevagonírozási központokról lásd részletesebben a továbbiakban.

4. A csendőrkerület zsidóinak sorsáról részletesen beszámol Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben.* Cserépfalvi, Bp., 1995. A gettókra vonatkozó egyes részleteket a Központi Zsidó Tanács egyik dokumentumából vettük, melyet teljes egészében közöl Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 414–417. o. Ez a forrás Jászberényt úgy említi, hogy ehhez a zónához tartozott, habár e város zsidóit végül Monorra szállították deportálásra, mely az I. zónában feküdt (lásd a 22. fejezetet).

5. Mivel jelentős számú helyi zsidót Szegeden át Strasshofba vittek, a túlélők aránya viszonylag magas volt. 1946-ban a közösség még mindig 605 főből állt. 1949-re azonban, amikor a közösséget Deutsch Béla és Gruber László vezette, létszáma 430-ra csökkent. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 2–3.; 13–14. sz. (1949. május) 12. és 25.

6. A MÁV 1547 pengős számlát küldött, vagyis fejenként 2 pengő 10 fillért számított fel. *MOL,* 79. tekercs.

7. Ligeti Jenő nyilatkozata, YIVO, levéltári szám 768., jegyzőkönyv 3555., 4. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 275–278. o., valamint *MOL,* 70. tekercs a hódmezővásárhelyi zsidók névsorával. Lásd továbbá Molnár Judit: *Zsidósors Szegeden 1944-ben.* Doktori értekezés a szegedi egyetemen, 1993, 88–96. o.

8. Lévai Jenő: *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről.* Officina, Bp., é. n. 75–76. o. *Pinkas ha'kehilot,* 466–467. o.

9. *Uo.,* 474–475. o.

10. *Uo.,* 506–507. o.

11. A szolgabíró 3701–1944. sz. alatt azt jelentette az alispánnak május 21-én, hogy Magyarbánhegyesen 418, Mezőkovácsházán 350 zsidót vontak össze. *MOL,* 40. tekercs. A forrás Ferenczy Béla rendeletét is tartalmazza.

12. A helyi csendőrosztag parancsnokát, Bujáki Ferencet egy makói népbíróság ötévi börtönbüntetésre ítélte az általa elkövetett háborús bűnök miatt, így amiatt is, hogy gettósításuk és Makóra való átszállításuk során bántalmazta Apátfalva zsidóit. Nb. 283/13/1946. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

13. A zsidó közösség ezért számlált még mindig 1123 főt 1946-ban (3,1%). 1949-ben a 263 fős neológ gyülekezetet Szemere Manó és Schulmann Henrik vezette, a 497 tagú ortodox gyülekezetet pedig Guttmann Benő és Lemberger Nándor. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 4–5.; 13–14. sz. (1949. május), 15., 24., 25. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 350–352. o.

Az alispánhoz írt szívhez szóló, május 8-án kelt beadványukban a zsidó közösség vezetői felajánlották közreműködésüket a zsidóellenes intézkedések megtételében, de kíméletes bánásmódért könyörögtek, hangsúlyozva, hogy a múltban mindig is hazafiasan, a nemzethez hűségesen cselekedtek. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. Lásd továbbá Molnár Judit, *Zsidósors Szegeden 1944-ben,* 80–87. o.

14. *Pinkas ha'kehilot,* 371. o.

15. *Uo.,* 414–415. o.

16. Szentesnek 1941-ben 510 zsidója volt, akik a város összlakosságának 1,5%-át képviselték. A közösség történetéről lásd Harsányi Sándor: *A szentesi izraelita hitközség története.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1970. Lásd különösen 118–163. o. A könyv a mindszenti és szegvári zsidó hitközségek történetéről is tartalmaz mozzanatokat. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 405. o., valamint dr. Barta Ágnes szül. Krausz 1990. december 5-i, és dr. Barta Gábor 1991. március 21-i személyes visszaemlékezését, mindkettő a szerző birtokában. Lásd továbbá *Szentesi Napló,* 1944. május 7., *Magyar Alföld,* 1946. november 13., és *MOL,* 137. tekercs.

17. Lásd Szilády 1944. május 8-i feljegyzését (760. sgt. 1944.) a *MOL* 93. tekercsén.

18. 1941-ben 934 zsidó lakott a városban (3,1%). Habár a hitközség újjáéledt a háború után, az emigrálások következtében fokozatosan hanyatlani kezdett. Az 1960-as évek elején már csak néhány családból állt dr. Józan Pál vezetése alatt. 1969-re már csak 16 zsidó maradt; a rákövetkező évben a zsinagógát eladták. Harsányi László: *Adalékok a hajdúvárosok zsidóságának történetéhez.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1970, 8–13., 56–57. o. Lásd még Kardos Pál: *Adalékok a hajdúböszörményi zsidóság történetéhez.* Hajdúböszörmény, 1949, és *Pinkas ha'kehilot,* 264–266. o., és *MOL,* 58. tekercs.

19. 1941-ben a hitközség 321 zsidóból állt, akik a város lakosságának 2,73%-át tették ki. Közülük mintegy 60 fő visszatért a háború után, de 1970-re csupán ketten

maradtak. A hitközség vagyonát, beleértve a zsinagógát, eladták és lebontották. Harsányi, *i. m.*, 31–55., 62–64. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 266–267. o.

20. 1941-ben a városban 1080 zsidó volt (a lakosság 5,75%-a). Habár 1946-ban Hajdúhadházán még mindig 198 zsidó élt, 1967-re már csak 8 maradt. Harsányi, *i. m.*, 25–27., 59–61. o. *Pinkas ha'kehilot,* 267. o.

21. 1946-ban Hajdúnánásnak még 205 zsidója volt, de az emigrálás miatt, melyet részben az 1956 őszén lejátszódott antiszemita tüntetések okoztak, a hitközség az 1960-as évek elejére megszűnt létezni. Épületeit eladták, és a zsinagógát lebontották. Harsányi, *i. m.*, 13–19., 57–58. o. Lásd még Moshe Élijáhu Gonda: *A debreceni zsidók száz éve.* A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, Tel-Aviv, é. n., 296–303., 385–395. o. Az utóbbi oldalakon találhatók a hajdúnánási zsidó mártírok nevei. Lásd továbbá *Pinkas ha'kehilot,* 268–269. o., valamint a következő személyes beszámolókat a YIVO-ban: Schüsler Lajosné (773. dosszié, 2043. jegyzőkönyv) és Falus Lajos (774. dosszié, 2714. jegyzőkönyv).

22. *Új Élet,* Bp., 1945. december 4., 5. o.

23. Hajdúszoboszlónak 1941-ben 490 főnyi zsidó lakossága volt, mely a város népességének 2,78%-át tette ki. Közülük kb. 180-an tértek vissza a háború után. Katz Ármin rabbi, aki szintén életben maradt, elhagyta a hitközséget, és Amszterdam rabbija lett. 1969-re már csak 25 zsidó maradt a városban, így a hitközség intézményeit kénytelenek voltak felszámolni. Harsányi, *i. m.*, 19–25., 59. o.

24. *A karcagi zsidók története.* Lahav Printers for A karcagi zsidók emlékbizottsága, Tel-Aviv, 1977, 219 o. + héber nyelvű összefoglaló. Az Auschwitzban elpusztultak névsorát lásd 160–164. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 479–480. o.

25. Gonda, *A debreceni zsidók száz éve, i. m.*, 306–311., 397–403. o. Ezeken az oldalakon megtalálhatók a hajdúsámsoni, téglási és vámospércsi zsidó mártírok nevei is. A Vámospércsre vonatkozó további részleteket lásd Harsányi, *i. m.*, 28–31., 61–62. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 270–271., 280–281., 296–297. o.

26. A Délvidéket, azaz a Bácskának és Baranyának azokat a vidékeit, melyek a jugoszláviai Vajdaságot alkotják, a magyarok 1941 áprilisában szállták meg. 1942 januárjában a magyar fegyveres erők büntetőakciót hajtottak végre, átfésülték a vidéket, „partizánok" után kutatva. Az akció során több mint 3000 szerbet és zsidót öltek meg (lásd a 6. fejezetet). Az is valószínű, hogy a vajdasági zsidók inkább tisztában voltak vele, milyen sorsra jutottak hittestvéreik Szerbiában, Horvátországban és Boszniában röviddel Jugoszlávia veresége után, mint magyar társaik.

27. A bácstopolyai internálótábort a magyarok hozták létre nem sokkal a Délvidék megszállása után.

28. Közvetlenül a Délvidékre való behatolásuk után a németek, együttműködve a helyi népi német (Volksdeutsch) elemekkel, meggyilkoltak 10 zsidót: 4 főt Parabicon, 3 főt Törökkanizsán és egyet-egyet Szabadkán, Újvidéken és Zentán. Újvidéken több mint 300 „túszt" tartóztattak le és tartottak fogva a Szabadság Hotelben, ahol bántalmazták és kínozták őket a vallatás során. Többségüket 19 vagy 20 napi börtön után szabadon eresztették, de később gettókba vitték és deportálták őket. *The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia.* Szerk.: Zdenko Löwenthal. Federation of Jewish Communities of the Federative Peoples Republic of Yugoslavia, Belgrád, 1957. (A könyv szerbhorvát nyelvű, a cím és a fejezetek ismertetése angolul is megtalálható benne. A továbbiakban *The Crimes of the Fascist Occupants.)*

29. Lásd Tájékoztató a m. kir. Belügyminiszter Úr 6163/1944 BM VII. res. sz. rendeletéhez. Belügyminisztérium, Bp. Részt vettek a III. (Szombathely), a IV. (Pécs)

és az V. (Szeged) csendőrkerület csendőr- és rendőrfőnökei is. Az utóbbi csend-őrkerületet Liptay László csendőr ezredes, Finta Imre csendőr százados és Buócz Béla, a szegedi rendőrfőkapitány helyettese képviselte. Lásd Molnár Judit, *Zsidósors Szegeden 1944-ben*, 44. o.

30. *Uo.*

31. A szövege hasonló volt a Kassán kibocsátottakéhoz. Az Újvidéken és Zentán használtakkal kapcsolatban például lásd *The Crimes of the Fascist Occupants, i. m.*, 169–170. o.

32. Zentán a zsidóellenes intézkedéseket, köztük a gettósítást G. Ussáth György közvetlen parancsnoksága alatt hajtották végre. A zsidó közösségek Szegedre szállításával kapcsolatban a további részleteket lásd *Saopštenja o zlocinima okupatora i njihovih pomagaca u Vojvodini od 1941–1944.* (Beszámolók az ellenséges megszálló erők és kollaboránsaik bűneiről a Vajdaságban 1941 és 1944 között.) 1. kötet: Backa i Baranja. Pokrajinska Komisija za Utvrdjivanje Zlocina Okupatora i Njihovih Pomagaca u Vojvodini, Novi Sad, 1946, több helyütt.

33. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. A rendőrségi jelentést közli Pál József: Hamvas Endre a szegedi zsidóság deportálása ellen. *Szegedi Könyvtári Műhely*, Szeged, 25:1–2. sz., 1986. június 13. o.

34. A jugoszláv pénzben megszabott váltságdíj kb. ötmillió pengőre rúgott. Az 1941–42-es időszakban a pengő hivatalos értéke kb. 20 cent volt. A dollár feketepiaci ára azonban 11–13 pengő között mozgott. Ausch Sándor: *Az 1945–1946. évi infláció és stabilizáció.* Kossuth, Bp., 1958, 30–31. o.

35. 1943-ban, amikor Kállay miniszterelnök kiutat keresett a háborúból, Bajor tábornokot cinkostársaival, Nagy Győző Antallal, Gánsz Győzővel, Paszt Ernővel és Hartyáni Imrével együtt bíróság elé állították, és a Magyar Kúria két évre elítélte, miután bűnösnek találta sikkasztásban, hivatalos dokumentumok meghamisításában, zsarolásban és üzérkedésben. A háború után átadták a jugoszlávoknak, akik 1946. október 30-án halálra ítélték. Geyer Artúr: Az 1942. évi újvidéki „razzia". In: *Új Élet naptár 1959.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1959, 41., 50–51. o. Lásd még Szegedi kir. törvényszék B. IV. 1569/1943, 188. sz.

36. A közösség történetének áttekintését lásd Radó Imre és Mayor József: *A noviszádi zsidók története.* Uránia Nyomda a Chevra Kadisa számára, Noviszád, 1930, 225. o.

37. *The Crimes of the Fascist Occupants, i. m.*, 170. o.

38. *Saopštenja o zlocinima okupatora.* A zombori zsidókra vonatkozólag a további részleteket lásd E. H. Spitzer: *Kehilat Sombor b'hurbana. Dapei zikkaron l'kedoshei ha'kehila.* (A zombori hitközség az üldözés alatt. Emléklapok a hitközség mártírjairól.) A szerző kiadása, Jeruzsálem, 1970, 29. o.

39. A bácstopolyai transzportot, akárcsak az egy nappal korábbi kistarcsait, inkább a honvédség állította össze, semmint az Eichmann-Sonderkommando. A honvédség nyilván az 1944. március 18-án Klessheimben megkötött Hitler–Horthy-egyezmény előírásaival összhangban járt el. A részleteket lásd Randolph L. Braham: The Holocaust in Hungary. A Historical Interpretation of the Role of the Hungarian Radical Right. *Societas*, 1972. nyár, 210–215. o. Lásd még a 11. fejezetet. Az 1944 áprilisában Bácstopolyára vitt egyének, főként zsidók listáit lásd a *MOL* 46. tekercsén.

40. *The Crimes of the Fascist Occupants, i. m.*, 167. o. Bíró Gyulára vonatkozóan lásd a *MOL* 65. tekercsét.

41. Habár Baja nem tartozott az ún. Délvidékhez, ebben az alfejezetben szerepel, mert zsidóinak sorsa összefonódott a többi délvidéki hitközségével.

42. A bajai zsidók névsorát lásd a *MOL* 65. tekercsén. A forrás felsorolja a zsidóktól kisajátított kereskedelmi és mezőgazdasági vállalatokat is.

43. Az átszállítások röviddel 1944. április 19. után kezdődtek, vagyis azután, hogy lezajlott a budapesti zsidótlanító szakértők részvételével megtartott értekezlet. A Szegedről és Zomborról behozott 309 zsidó közül Zalasdy Ferenc ezredes választott ki 80 főt, s vitt a bácstopolyai internálótáborba. További transzportok érkeztek április és május folyamán Palánkáról, Zomborról, Szegedről és Szabadkáról és más településekről. A deportálások küszöbén a polgármester azt jelentette Jarossnak, hogy 5200 zsidót vontak össze Bács-Bodrog vármegyének a Ferenc-csatornától délre fekvő térségéből. *MOL*, 66. tekercs.

44. *The Crimes of the Fascist Occupants, i. m.*, 175–176. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot*, 168–170. o.

45. Rosenfeld József: „Emlékezés a bajai gettóra". In: *Évkönyv 1973/74.* Szerk.: Scheiber Sándor, Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1974, 146–154. o. 1973-ban Baján még mindig csaknem 70 zsidó volt. *Uo.*, 154. o. 1949-ben a kongresszusi gyülekezet 360 zsidóból állt Rostás Sándor, Rosenfeld József és Klein Tibor rabbi vezetése alatt. *Zsidó Világkongresszus*, 13–14. sz. (1949. május), 8. o. Lásd még *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Bács-Kiskun megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Budapest, 1994.

46. *A tíz hónapos tragédia.* Szerk.: Szerelemhegyi Ervin, Gyenes István, Kiss Károly és Lévai Jenő. Müller Károly, Bp., 1945, 2:47–48. o.

47. *The Crimes of the Fascist Occupants, i. m.*, 172. o. A szabadkai zsidó mártírok névsorát lásd *Imenik Subotickih jevreja zrtava fasisticke okupacije, 1941–1945.* (A fasiszta megszállás zsidó mártírjainak névsora.) Jevrejska veroispovedna obstina u Subotici, Szabadka, 1948, 54. o. Lásd továbbá Molnár Judit, *Zsidósors Szegeden 1944-ben*, 44–54. o.

48. Ferenczy 1944. június 12-i jelentése.

49. Az ütemterv egy példányát Finta Imre csendőr százados aláírásával 1944. június 21-én továbbították Szeged polgármesteréhez. CSML, szegedi polg. m. i. 9535/1944.

50. Röviddel azután, hogy a zsidókat a kisebb gettókból átszállították a gyűjtő- vagy bevagonírozási központokba, a megfelelő járási rendőregységek jelentették körzetük zsidómentessé tételét. E jelentések mintáit lásd *uo.*

51. 1941-ben Bácsalmásnak 186 fős zsidó lakossága volt, az összlakosság (13 310 fő) 1,4%-a. *Pinkas ha'kehilot*, 178. o.

52. *The Crimes of the Fascist Occupants, i. m.*, 172. és 176. o. Egy másik forrás szerint a vagonokat Felsőzsolcánál, Miskolctól északra csatolták le. Rosenfeld: *Emlékezés a bajai gettóra. D 149. o. Lásd még Pinkas ha'kehilot*, 178–179. o. A jánoshalmi közösségről Michael W. Klein: „Faith and Affirmation in Auschwitz". *Midstream*, 1990. augusztus–szeptember, 32–37. o. A bácsalmási deportálásokra nézve lásd a 6. függeléket.

53. Békés megye székhelyének, Békéscsabának 1941-ben 2433 fős zsidó lakossága volt, mely a város összlakosságának 4,6%-át képviselte. A megszállás előtt a hitközség dr. Szabó Ödön főrabbi szellemi vezetése alatt állt. 1946-ban a hitközségnek 552 tagja volt, akik az összlakosságnak már csak 1%-át képviselték. A kongresszusi és ortodox frakciókat akkor dr. Gottlieb Árpád, illetve Markovits Fülöp vezette. Jóllehet a hitközség létszáma erősen megcsappant, 1958-ban még működött, akkoriban dr. Vértes Andor vezetése alatt. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 146. és 416. o.; *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 45.; 13–14. sz. (1949. május), 9., 24., 29.; *Új*

Élet, 1958. augusztus 1. Lásd Erdős Katalin személyes beszámolóját, YIVO, 771/3216.

54. A Szegedtől északkeletre fekvő Békés megyei városnak, Orosházának 1941-ben 579 fős zsidó közössége volt, mely a város lakosságának 2,1%-át képviselte. Mivel sok deportált Strasshofba került, ahol sokan életben maradtak, a hitközségnek 1946-ban még mindig 381 tagja volt. 1949-re a zsidók száma 328-ra csökkent. Ebben az évben Nádas Géza és Platschek Lajos voltak a vezetőik. A hitközség még 1957-ben is működött, ekkor Guttmann Zsigmond rabbi lelki vezetése alatt. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 4–5.; 13–14. sz. (1949. május), 17.; *Új Élet,* 1957. június.

55. Lásd a május 17-én kelt 3596/1944. sz. jelentést, amelyet Ferenczy Bélának, Csanád-Arad-Torontál vármegye alispánjának küldött a Mezőkovácsházi járás főszolgabírája. A mezőkovácsházi és magyarbánhegyesi gettók túlzsúfoltságáról, amely járvánnyal fenyegette az illető települések lakóit, június 13-án értesítették az alispánt. CSML, csanádi alispáni i. 7979/1944.

56. Lévai, *Szürke könyv, i. m.,* 105–106. o. Ferenczy 1944. június 29-i jelentésében csak annyit írt, hogy: „Kellően nem ellenőrzött adatok merültek fel arra nézve, hogy a zsidók érdekeit szolgálták..." *Az Endre–Baky–Jaross-per.* Szerk.: Karsai László és Molnár Judit, Cserépfalvi, Bp., 1994, 519. o.

57. *Pinkas ha'kehilot,* 180–182. o. Lásd még a 6. függeléket, és *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Békés megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

58. 1941-ben Debrecennek 9142 fős zsidó lakossága volt, mely a város összlakosságának 7,3%-át képviselte. Az 1944. őszi szovjet offenzíva után a felszabadított Debrecen lett a székhelye a Dálnoki Miklós Béla vezette demokratikus Ideiglenes Nemzeti Kormánynak (1944. november) és az első Nemzetgyűlésnek. Az első néhány ezer kiszabadított zsidó szintén Debrecenbe menekült. Legtöbbjük korábban munkaszolgálatos volt, bujkálásból jött elő vagy Romániából érkezett, ahol menedéket talált. A visszatérő zsidók itt alakították meg a Magyarországi Zsidók Szövetségét Leitner Jenő vezetése alatt, akit felkérték, hogy legyen tagja a Nemzetgyűlésnek is. 1946-ban a városnak 4641 főnyi zsidó lakossága volt, mely az összlakosság 3,6%-át képviselte. 1949-ben volt egy *status quo* és egy ortodox gyülekezetük, melyeket Csengeri Leó, illetve Schreiber Jakab vezetett. A 6000 debreceni mártír emlékművét 1959 júliusában avatták fel a zsidó temetőben a Monostorpályi úton. A hitközségnek akkor már 1000-nél kevesebb tagja volt, és dr. Kulcsár Imre vezetése alatt állt. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 146., 416–417. o.; *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 23.; 13–14. sz. (1949. május), 10., 24., 25.; *Új Élet,* 1959. augusztus 1. Debrecen és a szomszédos települések – Balmazújváros, Derecske, Hajdúnánás, Hajdúsámson, Konyár, Mikepércs, Téglás és Vámospércs – zsidó hitközségeinek részletes történetét lásd Gonda, *A debreceni zsidók száz éve, i. m.,* magyar és héber nyelven.

Azoknak a zsidóknak a nevei, akiket Balmazújvárosban, Egyeken, Földesen, Hajdúböszörményben, Hajdúdorogon, Hajdúhadházon, Hajdúnánáson, Józsán, Kabán, Mikepércsen, Nádudvaron, Nagycserén, Püspökladányban, Tetétlenben, Téglásson, Tiszacsegén és Vámospércsen fogdostak össze, megtalálhatók a Gavriel Bar-Shaked összeállította kiadványban: *Nevek. A Hajdú megyéből kiűzött zsidók nevei.* Yad Vashem, Jerusalem, 1991. Lásd továbbá Halmos Sándornak a 17. fejezet 104. jegyzetében idézett kéziratát, és *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Hajdú-Bihar megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

59. A háború után Szabót egy debreceni bíróság kötél általi halálra ítélte. *Mementó. Magyarország 1944.* Szerk.: Gáti Ödön stb., Kossuth, Bp., 1975, 50–52. o.

60. Lévai, *Zsidósors Magyarországon.* 264. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 245–251. o. és a 6. függeléket.

61. 1941-ben Kecskemétnek 1346 főnyi zsidó lakossága volt, mely a város összlakosságának 1,5%-át tette ki. 1949-re a kongresszusi gyülekezet létszáma dr. Stein Gyula vezetése alatt 276 főre csökkent. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 146., 415–416. o.; *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 2–3.; 13–14. sz. (1949. május), 13., 24. o.

62. Lásd Liszka június 15-én kelt, 17 623/1944. VII. sz. rendeletét a *MOL* 30. tekercsén.

63. A kecskeméti zsidókról még gettósításuk előtt összeállított névsorok megtalálhatók *uo.* A tekercs a helyi mártírok névsorát is tartalmazza.

64. Az 1944. június 10-én tartott szegedi értekezleten az a döntés született, hogy Csongrád zsidóit bevagonírozásra a kecskeméti gettóba szállítsák. Más források szerint azonban a csongrádi zsidókat végül Szegedre vitték. Lásd Molnár Judit, *Zsidósors Szegeden 1944-ben,* 88. és 102. o. Molnár Judit szerint a csongrádi zsidókon kívül Kunszentmárton és Tiszaföldvár zsidóit is Kecskemétre vitték. *Uo.*

65. Részben Weisz Malkáné közlése alapján.

66. Lásd Vidor Lajos személyes beszámolóját a YIVO-ban (775. dosszié, 3192. jegyzőkönyv). Lásd továbbá Moshe Sandberg (Sanbar): *My Longest Year.* Yad Vashem, Jeruzsálem, 1968. és *Pinkas ha'kehilot,* 475–479. o.

67. Lásd az Endre, Baky és Jaross ügyében beterjesztett vádirat 38. oldalát. Nb. X. 4419/1945. Belügyminisztérium, Bp. *Az Endre–Baky–Jaross-per,* 309–318., 604. o.

68. Lásd a 6. függeléket.

69. Szegednek 1941-ben 4161 fős zsidó lakossága volt, mely a város összlakosságának 3%-át tette ki. A felszabadulás után a környező falusi településekről sok életben maradt zsidó költözött be a városba; 1946-ban a hitközség 2332 főt számlált, ez az összlakosság 1,7%-a volt. A kongresszusi közösség Stern Márton és Frenkel Jenő rabbi vezetése alatt állt. Az 1950-es évek végére azonban a közösség kb. 900 főre zsugorodott, Káldor József és Schindler József rabbi vezette. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. 1947. április 15., 1–2.; 13–14. sz. 1949. május, 20., 24., 25.; *Új Élet,* 1957. június; 1958. május 1.

70. Lásd fenti, *A Délvidék* c. alfejezetünket.

71. Pálfy József, a hetvenéves polgármester, röviddel az 1944. március 19-i német megszállás után nyugdíjazását kérte. Molnár Judit, *Zsidósors Szegeden 1944-ben,* 28. o. Tóth 1944 januárjában lett Szeged megbízott polgármestere, de a gettósítás és a deportálás időszakára már mint *de facto* polgármester tevékenykedett. A német megszállásig „liberális" hírben állott. 1946. április 1. és 8. közt tárgyalta ügyét a szegedi népbíróság háborús és emberiség ellen elkövetett bűnök vádjával. Az akkor 57 éves Tóthot életfogytiglani börtönre ítélték. Nb. 35/1946–61. Belügyminisztérium, Bp.

72. Lásd a Tóth Béla aláírásával hozott 23 356/1944. sz. határozatot. *Uo.*

73. A Csongrád vármegyei gettósítási direktívákat Dobay Andor alispán bocsátotta ki többek között Csongrád és Szentes polgármesterének, valamint a Csongrádi, Mindszenti és Kiskundorozsmai járások főszolgabíráinak. A Csongrádi járás kisebb településeinek zsidóit először Kistelken gyűjtötték össze. Molnár Judit, *Zsidósors Szegeden 1944-ben,* 87. o. Lásd továbbá a Tóth aláírásával hozott 25489/1944. sz. határozatot. *Uo.* Lásd még Pál József, *i. m.,* 14–17. o.

74. Lásd a 29629/1944. sz. utasítást. Egyebek között hat hónapnyi börtönbüntetést helyezett kilátásba a megszabott időn kívül vásárló zsidók, illetve nekik árusító keresztények számára. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

75. Lásd a 27 132/1944 E. sz., 1944. május 23-án hozott határozatot, illetve annak Tóth Béla aláírásával megjelent 27 856/1944 E sz., június 10-én megjelent módosító határozatát. *Uo.*

76. Lásd Tóth 29 237/1944. sz. eligazítását, amelyet június 4-én küldtek át a szegedi rendőrkapitányságra. *MOL.*

77. Lásd például a Szent Kereszt Egyesület helyi tagozatfőnökének, Szivessy Lehelnek a május 19-én kelt kérvényét. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

78. Dr. Pap Róbertnak, a Zsidó Tanács vezetőjének nyilatkozata (YIVO, 768/3560). Lásd még a következők személyes beszámolóit: Ligeti Jenő (768/3555), Bálint Imre (768/3575), Kármán A. (768/3576), Engel Anna (768/3577) és dr. Löw Leopold (768/3618). Az utóbbi a világhírű rabbi, Löw Immánuel fia. Szivessy Lehelnek, a helyi Magyar Szent Kereszt Egyesület vezetőjének 1944. május 23-i jelentése szerint Szegednek 503 keresztény vallású zsidója volt: 421 római katolikus, 48 református, 25 evangélikus, 4 unitárius és 5 görög katolikus. Emellett 88 zsidónak volt keresztény házastársa. Pál József, *i. m.*, 18. o.

79. Kemenesy a polgármesteri hivatal „zsidószakértőjeként" és tanácsadóként tevékenykedett. Távollétében ítélte nyolc év börtönbüntetésre 1949 augusztusában a szegedi népbíróság. Nb. 224/1949/17. Belügyminisztérium, Bp.

80. Tukats Sándor azután közellátási kormánybiztosként szolgálta az államhatalmat, szeptembertől ismét ő Szeged főispánja.

81. A szegedi rendőrséghez csupán 1944. május végén áthelyezett Keresztest a rendőrség a városi gettó parancsnokává nevezte ki. 1948. július 28-án az akkor 63 éves Keresztest a szegedi népbíróság 14 évi börtönbüntetésre ítélte. Nb. 111/1945/23. Belügyminisztérium, Bp.

82. Lásd Tóth fent idézett tárgyalási anyagának 4. oldalát.

83. A Zsidó Tanács tagjait és más közösségi vezetőket Pap kérvénye sorolja fel (124/1944). A június 12-én kelt beadvány a felsorolt 31 zsidó vezető számára mozgásszabadság engedélyeztetését kéri. Tóth csupán nyolcuknak adott ki ilyen engedélyt. Lásd fent idézett, 27 856/1944. sz. határozatát. *MOL.*

84. Pál József, *i. m.*, 16. o.

85. A zsidó rendőrség létrehozását Tóth fent idézett, június 4-i, 29 237/1944. sz. utasítása rendelte el.

86. A „Gettórend" a Péterffy Jenő csendőr alezredes által Nagyváradon kibocsátott hasonló iratot követte. Névery Sándor csendőr hadnagy szerint a nagyváradi mintát Finta hozta el Szegedre. Lásd Névery fent idézett nyilatkozatát. A szegedi „Ghetto rendje" megtalálható a budapesti Belügyminisztérium irattárában.

87. Lásd a szegedi Központi Gáz- és Villamossági Rt.-nek a polgármesteri hivatalhoz címzett, június 10-i levelét. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

88. Lásd például a május 19-i, május 22-i, május 26-i, május 28-i és június 5-i kérvényeket. Belügyminisztérium, Bp. Ugyanitt találhatók Tóth nemleges válaszai.

89. A Pap ellenforradalmi érdemeire vonatkozó dokumentumok megtalálhatók a *MOL* 33. tekercsén.

90. Pál József, *i. m.*, 20–21. o. Amikor a gettót 1944. június 16-án felszámolták, a zsidók téglagyárba való szállítása közben Pap megszökött, és Budapestre ment, ahol 1944. július 22-ig hamis papírokkal élt, akkor a csendőrök elfogták. Visszaszállították Szegedre, de megmenekült a deportálásoktól, mert augusztus 3-án a belügyminisztérium tájékoztatta a helyi hatóságokat mentesítéséről. A városban élte túl a háborút.

91. A disznóólakat a zsidók internálásának céljára Buócz rendőrkapitány rekvirálta 1944. április 26-án. Lásd e napon kelt levelét Tóth Bélához (1298/3-1944) a Csong-

rád Megyei Levéltárban. A gettó e részlegében Ungár Sándor képviselte a Zsidó Tanácsot. Leánya, Jehudit Livni 1982 novemberében közölte, hogy Ungár szerint a disznóólakat Finta Imre csendőr százados választotta ki. Lásd „Finta Imre csendőrtiszt fasiszta tevékenységéről". *Izraeli Szemle,* 1982. november.

92. Lásd a Szegedi Atlétikai Klub tisztségviselőinek 1944. június 21-én kelt jegyzőkönyvét, amely kártérítést kérvényez a városi hatóságoktól azokért a károkért, amelyeket a futballpályán és a kapcsolódó területeken a zsidók elszállásolása okozott. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

93. Az egyetemi professzortársak Jaross Andorhoz címzett, 1944. május 18-án kelt közös beadványa 9687/1944. sz. alatt megtalálható a Csongrád Megyei Levéltárban. Közli Pál József idézett műve is, 44–47. o.

94. A három tudós és sok más, mentesítésre jogosult zsidó sorsa körül kialakult bürokratikus huzavona részleteit lásd *uo.*, 21–23. és 26–31. o. Lásd még Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 108. o.

95. A mentesítési bizottság Fintából, Kemenesyből, Keresztesből, Liptayból, Magyary-Kossából és egy Telbisz István nevű hadbírósági tisztből állt. Általában megadta a mentesítést a keresztényekkel összeházasodott zsidóknak, valamint az őskeresztények házastársait is mentesítették, akik a német megszállás előtt keresztelkedtek ki, és gyermekeik is meg voltak keresztelve. A bizottsági ülések jegyzőkönyvét Kelemen Antal, illetve időnként Baráthi Pál vezette. Baráthi szerint kevés bizottsági tag volt jelen, amikor Keresztes vagy Liptay mentesítési kérvényeket terjesztett elő, és „inkább Finta kardoskodott az elutasítás mellett". 120 maradt fönn a 160-ból, 51 főt mentesítettek. Részletesen lásd Molnár Judit, *Zsidósors Szegeden 1994-ben*, 124–140. o. Lásd Kelemen és Baráthi vallomásait Tóthnak és társainak a büntetőpereiben. „1947. nu. 246/16" és „1947. nu. 246/20" jelzetű akták a budapesti Belügyminisztériumban.

96. Deutsch (Dallos) Imre szerint, aki a szegedi gettónak és a téglagyári tábornak is egyik zsidó vezetője volt, „a németek sokkal rendesebben viselkedtek a zsidókkal, mint a magyar csendőrök, rendőrök és közhivatalnokok". Lásd Tóth Béla perében tett vallomását.

97. Lásd Liptay László szegedi népbírósági tárgyalásának megállapításait: Nb. 199/1946/11, Belügyminisztérium, Bp. Bodolay Endre hadnagy a nagyváradi gettóban is feltűnt (lásd 613. o.). Névery Sándor visszaemlékezése szerint a csendőröket a Dunántúlról és Újvidékről vezényelték Szegedre. Lásd Finta Imre ügyének tárgyalásán, 1948. január 28-án tett tanúvallomását (Szegedi Járásbíróság, Nb. 221/1947-10). Lásd továbbá Dallos (Deutsch) Imrének, a téglagyári tábor egykori zsidó vezetőjének nyilatkozatát, amelyet 1947. január 16-án Finta Imre tárgyalása kapcsán tett. *Uo.*

98. A polgármester jelentése szerint, melyet 1944. május 13-án az alispánnak küldött (5214/1944), az előző napon 230 csongrádi zsidót vittek a gettóba, miközben Csongrád vármegye kisebb településeiről Kistelekre szállították a zsidókat. Valamennyiüket végül a szegedi téglagyárba vonták össze. *MOL,* 138. tekercs. Ugyanitt található Mindszent, Nagymágocs és Szegvár zsidóinak a névsora is. Egy forrás szerint Csongrád zsidóit bevagonírozásra Kecskemétre vitték. Lásd Molnár Judit: „Zsidó gettók 1944-ben a Dél-Alföldön." *Történelmi Szemle,* 1992/3–4. sz. 265. o.

A Csongrád megyei városnak, Csongrádnak 280 főnyi zsidó lakossága volt 1941-ben, mely az összlakosság 1,1%-át tette ki. 1946-ban a zsidók száma 66 volt, 1949-ben pedig csak 52. A *status quo* gyülekezetet az 1940-es évek végén Régner Ferenc és Weisz Károly vezette. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 4–5.; 13–14. sz. (1949. május), 10.

99. Mindszent gettójába 111, Kiskundorozsma gettójába 85 zsidó került. *Szentesi Napló,* 1944. június 15. Azoknak a településeknek a listáját, ahonnét a zsidókat bevagonírozásra Szegedre szállították, közli Harsányi, *A szentesi zsidók története, i. m.,* 122. o. Lásd még *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Csongrád megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

100. Liptay László ezredes, akit a Szálasi-puccs után rövidesen vezérőrnaggyá léptettek elő, háborús és népellenes bűnök vádjával a szegedi népbíróság elé került, de valamennyi vád alól felmentést nyert 1946. október 23-án. A bíróság helyt adott a tanúk azon állításának, hogy a téglagyárban szolgálatot teljesítő csendőrök nem Liptay beosztottjai voltak, mivel Nagyváradról és Zomborról vezényelték át őket, és a budapesti belügyminisztérium parancsnoksága alatt szolgáltak. Noha Fintát Liptay rendelte a téglagyárba, ő a budapesti csendőrnyomozó-parancsnokság alá is tartozott. Noha Liptay utasította Fintát, hogy jelentse neki a csendőrök ténykedését, Finta ezt elmulasztotta. A bíróság megállapította azt is, hogy Liptay lényegében szemben állt mind a németekkel, mind a nyilasokkal. Lásd a fent idézett Nb. 499/1946/11. sz. anyagot. Fellebbezés után a NOT 7 évre ítélte.

101. A m. kir. rendőrség szegedi kapitányságnak 1454/50-1944. sz. bejelentése. Belügyminisztérium, Bp.

102. Pál József, *i. m.,* 24–25. o. A halálesetek közül harmincnégyet, legtöbbjét öngyilkosság megjelöléssel, a helyi anyakönyvi kerület is bejegyezte. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. A listát Pál József idézett cikke is közli.

103. Lásd Liptay László fent idézett tárgyalási anyagát.

104. Lásd Pap Róbert fent idézett nyilatkozatát. Hangsúlyozta Finta embereinek kegyetlenségét az a többnyelvű, 1945. márciusi felhívás is, amelyet a felszabadított város túlélői tettek közzé. Magyar szövegét közli Pál József, *i. m.,* 47–48. o.

105. Nyitrai csendőr századosra vonatkozóan lásd Liptay fent idézett tárgyalási anyagát. Simon csendőr századosra vonatkozóan lásd Pál József idézett művét, 26. o.

106. *Uo.,* 26. o. és 30. o. A szegedi népbíróság 1947. november 19-én kezdte meg Finta ténykedésének és hollétének felderítését. Rátették a háborús bűnökkel gyanúsított személyek listájára, akiknek kiadatását kérték a nyugati szövetségesektől. Finta ügyét 1947 végén, távollétében tárgyalta a bíróság, és 1948 januárjában ötévi kényszermunkára ítélték. 221/1947/10. Belügyminisztérium, Bp.

Finta 1945. január elején szökött el Magyarországról egy rendőr- és csendőrcsaládokat Nyugatra szállító vonatszerelvény parancsnokaként. Lásd ottani helyettesének, Tavas Istvánnak az 1945. november 27-én tett vallomását a fent idézett tárgyalási anyagban. Az amerikaiak fogságába kerülvén, egy darabig Németország amerikai megszállási övezetének egyik hadifogolytáborában élt, majd végül a kanadai Torontóba emigrált feltehetően anélkül, hogy akár az amerikaiaknak, akár a kanadaiaknak feltárta volna a végleges megoldásban játszott szerepét. Torontóban évtizedekig két étterem tulajdonosa volt. A nyolcvanas évek elején lepleződött le, és a kanadai CTV televízió 1983. április 3-án mutatta be azt a filmrészletet, amely háborús tevékenységével foglalkozott. Finta rágalmazási pert indított a tévétársaság ellen, de 1986 szeptemberében elállt keresetétől. Nem tudta sikerre vinni azt a pert sem (néhány, a *Toronto Sun*nak dolgozó újságíróval, Douglas Creightonnal, Peter Worthingtonnal, Dick Chapmannel és George Egrivel egyetemben), amelyet a Kanadai Holocaust Emlékszövetség nevében Sabina Citron kezdeményezett 1869/83. iktatószámon.

1988. augusztus 18-án Kanada főügyésze vádat emelt Finta ellen háborús és emberiségellenes bűntettek címén. A tárgyalás az Ontario állami Legfelső Bíróságon zajlott 1989. november 22. és 1990. május 25. között. Sokak sajnálatára az esküdtek nem

találták bűnösnek a vádlottat, mert 45 évvel a történtek után egyetlen meghallgatott tanú sem tudott olyan „füstölgő fegyver" jellegű bizonyítékkal szolgálni, amely a bűnösség megállapítására a nyugati büntetőperekben megkívántatik. Az államügyész fellebbezésére az ügy az Ontario állami Fellebbviteli Bíróságra került, ahol 1991 januárjában tárgyalták. 1992. április 29-én meghozott ítéletében a Fellebbviteli Bíróság 3:2-es szavazataránnyal elutasította a fellebbezést. A két, egyet nem értő bíró új tárgyalás megtartását indítványozta. A Kanadai Legfelső Bíróság 1994. március 24-én helybenhagyta az addig meghozott bírói ítéleteket.

107. A mentesítési bizottság 1944. június 23-i ülésén – Tóth Béla beszámolója szerint – Finta például felvetette, hogy meg kellene keresniük a honvédség V., szegedi parancsnokságát a munkaszolgálatosok leszereltetését kérve. (Amint leszereltek egy munkaszolgálatost, sárga csillag viselésére kötelezettnek nyilvánult, és mint ilyen, deportálhatóvá vált.) Tóth azt állította, hogy Finta listáján 100 munkaszolgálatos szerepelt, köztük Patzauer Dezső, Hirschl Manó, Görgényi Gyula és egy Mülhoffer nevezetű egyén. A honvédparancsnokság végül nem adta ki a MUSZ-osokat. Molnár Judit, *Zsidósors Szegeden 1944-ben.* Lásd Tóth fent idézett tárgyalási anyagának 6–7. oldalát.

108. Egyébként jól dokumentált tanulmányában Pál József azt állítja, hogy az első két transzportot Auschwitzba küldték, és csak a harmadikat Strasshofba. *Uo.*, 26. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 146–147., 264. o.; Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 74–75., 82. o.; *Pinkas ha'kehilot*, 393–399. o.; továbbá a 6. függeléket. A szegedi mártírok névsorát közli a Zombori István szerkesztette *A szegedi zsidó polgárság emlékezete.* Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1990. 163–200.

109. „A Csanádi Püspöktől". 1000/1944. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

110. Hamvas püspök hátteréről, ténykedéseiről lásd Pál József idézett tanulmányát. A csendőrökkel való találkozása a 36. és 48. oldalon.

111. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 168–170. o. Lásd még a 67. sz. jegyzetet.

112. A Szegedi Ügyvédi Kamara 1944. április 28-án tette közzé annak a 162 Csongrád megyei zsidó ügyvédnek a nevét, akit kizártak a Kamarából, és irodájukba keresztény ügyvezetőket rendeltek ki. Csongrád Megyei Levéltár. Több dokumentum található ugyanitt a zsidó orvosi rendelőknek keresztény orvosok kérvényei alapján történt kiutalásáról.

113. A Szegedi Téglagyár Társulat és a Szegedi Atlétikai Klub által beküldött számlák, valamint az elintézésük iránt intézkedő Tóth Béla polgármester utasításai *uo.*

Szeged és Csongrád vármegye más településeinek zsidósága pusztulására nézve további részleteket közöltek személyes visszaemlékezéseikben Ligeti Jenő (YIVO, 768/3555), Bálint Imre (768/3575), Kármán A. (768/3576), Engel Anna (768/3577) és dr. Löw Lipót, a világhírű Löw Immánuel rabbi fia (768/3618). Lásd továbbá a *MOL* 30–33. tekercseit. Lásd továbbá Molnár Judit, *Zsidósors Szegeden 1944-ben*, 55–79. o.

114. Lásd Átsnak a 13 496.ki.1944. sz., Jász-Nagykun-Szolnok vármegye valamennyi polgármesteréhez és főszolgabirájához intézett utasítását. *MOL*, 93. tekercs.

115. Lásd a polgármester 12 142/2./1944. sz., 1944. május 17-én kelt feljegyzését a Zsidó Tanácshoz. *Uo.*

116. Szolnoknak 1941-ben 2590 fős zsidó lakossága volt, amely a város összlakosságának 6,2%-át tette ki. 1946-ra ez a létszám 587-re, azaz 1,4%-ra csökkent. 1949-ben a kongresszusi gyülekezetnek 577 tagja volt Rákos Andor vezetése alatt. Az 1950-es évek végén a hitközséget dr. Fodor Károly vezette. Lévai, *Zsidósors Magyar-*

országon, 146., 264. és 415. o.; *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 13–14. sz. (1949. május), 21., 24., 25.; *Új Élet,* 1958. január 15.

117. Kisújszállás zsidóságának gettósítását május 13. és 16. között Gaál János polgármester és Barna Gyula rendőrkapitány irányította. A polgármester május 13-i, 4952/1944. sz. rendelete értelmében a gettót a Mózes és Király utcák több épületében, valamint a zsinagógában hozták létre. Ide hoztak be 17 kenderesi zsidót is. A Zsidó Tanács tagja volt Schwartz Béla és Strasser Sándor is. *MOL,* 93. tekercs. A forrás tartalmazza a kisújszállási, zsidó tulajdonú kereskedelmi és iparvállalatok névsorát.

118. Tóth Béla, a Szeghalmi járás főszolgabírája 1944. május 26-án kiadott, 1909/14/1944. sz. rendeletével hozta létre Szeghalom gettóját, részletesen kifejtve a gettóra vonatkozó szabályokat. *MOL,* K150, 1. tétel-1944-38385. sz. akta.

119. A helyi rendőrség rangidősének, Szarka Gyulának a május 18-i, a belügyminisztériumnak megküldött jelentése szerint Törökszentmiklós gettójának 683 zsidó lakója volt magából a városból, illetve hat közeli községből. *MOL,* 12. tekercs.

120. Túrkeve zsidóinak összefogdosásában Hamar Zoltán rendőrkapitány is részt vett. *MOL,* 94. tekercs. Azoknak a zsidóknak a névsorát, akik átadták lakáskulcsaikat a hatóságoknak, a *MOL* 93. tekercse tartalmazza.

121. Lásd Takács Ferenc csendőr őrmester 1944. június 25-én Ferenczy László csendőr alezredesnek küldött jelentését. A dokumentum másolata a szerző birtokában. Egy közvetett forrás szerint mindkét transzport június 29-én indult el. *Pinkas ha'kehilot,* 415–417. o. Megindító regényes beszámolót ad a szolnoki koncentrációs és bevagonírozási központokban és Strasshofban zajló életről Ember Mária: *Hajtűkanyar.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1974. Lásd továbbá: Varga Béla: *A szolnoki zsidóság története, 1840–1944.* A szerző kiadása, Szolnok, 1994; és *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1944.

122. Gonda, *A debreceni zsidók száz éve, i. m.,* 312–316., 403–409. o. Az utóbbi oldalakon található Derecske és Konyár, valamint Esztár, Monostorapályi és Pocsaj zsidó mártírjainak névsora. Részletesebben a derecskei zsidó hitközségről és több szomszédos település zsidó hitközségeiről, ide értve Hajdúbagost, Konyárt, Mikepércset, Pocsajt és Sárándot, lásd Arje Moskovits: *Derecske és vidéke zsidósága.* A Derecskei Gyülekezet Maradékának Kiadása, Tel-Aviv, 1984, 185–186. Lásd még a 6. függeléket.

123. Kasztner memorandumának szövegét lásd Lévai Jenő: *Eichmann in Hungary.* Pannonia, Bp., 1961, 195–196. o. Lásd még a 29. fejezetet.

124. Blaschke 1944. június 7-én kereste meg Kaltenbrunnert munkaerő iránti kérelmével. Blaschkénak küldött június 30-i keltezésű válaszában Kaltenbrunner felhívta a bécsi polgármester figyelmét négy transzport, összesen 12 000 zsidó küszöbönálló érkezésére. Hangsúlyozta, hogy közülük csupán 3600 van jó erőben. *RLB,* 184. dok.

125. Kasztner eredetileg azt javasolta, hogy 100 000 zsidót „tegyenek félre". Hogy bebizonyítsa a Mentőbizottság készségét, hogy fizet az egyezségért, kb. ötmillió svájci frank értékű ékszert, pengőt és valutát ajánlott fel Eichmann-nak. Amikor Eichmann beleegyezett abba, hogy a zsidókat Ausztriába szállítsák, követelte, hogy az ötmillió svájci frankot fizessék ki neki. Az alkudozás során végül is fejenkénti összegben állapodtak meg. Eichmann eredetileg 200 dollárt kért fejenként, de a jelek szerint végül is abban állapodtak meg, hogy elfogadja Kasztner ajánlatát, „minimum" 100 dollárt minden egyes zsidóért, akinek megkímélik az életét. *Der Kastner-Bericht,* 113–114. o.

126. Blaschkénak küldött idézett levelében Kaltenbrunner közölte, hogy a mun-

kaképtelen zsidókat, valamint a nőket és a gyerekeket táborban kell tartani, és „készenlétben különleges akcióra". Kaltenbrunner ez ügyben történt nürnbergi kihallgatásának jegyzőkönyvét lásd *IMT,* 11:344–346. o.

127. Lásd dr. Löw Lipót nyilatkozatát, mely a Budapestre szállított, a későbbi alkuba bevonandó prominens zsidók neveit is tartalmazza.

128. *Der Kastner-Bericht,* 121. o.

129. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 264. o. Lévai nem tünteti fel adatainak forrását. Kasztner is pontatlanul adja meg számait. Egy helyütt 17 000, másutt 18 000 zsidóról beszél. Lásd *Der Kastner-Bericht,* 115. és 147. o. Az újabb kutatások tisztázták, hogy kb. 10 000 főről van szó. Molnár Judit: „Adalékok az 1944-es délvidéki gettók és deportálások történetéhez." *Múlt és Jövő,* 1991/3. 72. o.

130. Biss András (Andor, Bandi) is magának követeli a strasshofi zsidók megmentésének dicsőségét. Azt állítja, jó kapcsolatban volt Otto Klages SS-Hauptsturmführerrel, aki megszerezte Himmler jóváhagyását az áthelyezéshez. Lásd A. Biss: *A Million Jews to Save.* Hutchinson, London, 1973, 74–81. o. Beszéltem több strasshofi zsidóval, aki Ausztriában élte túl a háborút. Sokan meleg szavakkal emlékeztek meg arról, hogy az osztrák gazdák és falusiak emberségesen bántak velük. Lásd még Ligeti Jenő, Bálint Imre és Kármán A. fentebb idézett személyes beszámolóit. A magyar zsidó csoportok strasshofi élményeinek regényes feldolgozását – a városban a Wagner-Biro A. G. Eisen und Stahlwerk vállalat alkalmazta őket – lásd Ember, *Hajtűkanyar, i. m.*

131. Videointerjú Roth Dezsőné, született Pollák Erzsébettel, a kísérletek egyetlen túlélőjével. A magyar nyelvű interjút Budapesten, 1992-ben dr. Virág Teréz, az ismert pszichoterapeuta készítette. Másolata megtalálható New York Város Egyetemének Holocaust-kutató Intézetében. A Strasshofba hurcolt zsidókkal szemben alkalmazott bánásmód részleteire nézve lásd *Der Kastner-Bericht,* 278–279. o.

132. *Uo.,* 276–278. o.

133. *Richtlinien über die Behandlung ungarischer Juden. Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des S.D. in Ungarn. Sondereinsatzkommando, Aussenkommando Wien.* Tgb. Nr. 294/44.IV.

A Strasshofba deportált magyar zsidókat Niederdonau és Stájerország különböző gyáraiba, magángazdaságaiba és mezőgazdasági telepeire küldték munkára. Részleteket közöl Szita Szabolcs: *Utak a pokolból.* Metalon Manager Iroda, Bp., 1991.

134. Ferenczy 1944. június 29-i jelentése. 1944. június 30-i táviratában (1838. sz.) Veesenmayer azt jelentette, hogy 41 499 zsidót deportáltak a IV. zónából, és hogy az I–IV. zónából deportált zsidók összlétszáma 381 661 volt. *RLB,* 182. dok.

135. A „Waldsee"-vel kapcsolatos levelezőlaptrükköt a jelek szerint először a görög zsidók 1943-ban történt deportálásakor alkalmazták. A görögországi zsidókat „tájékoztatták", hogy Krakkó környékén létrehoznak egy zsidó államot, és csak családosok telepedhetnek át oda; az egyedülálló nők és férfiak Szalonikiben maradnak kényszermunkán. Egyszerre rengeteg zsidó megházasodott, és „földet vásárolt". Az első deportáltakat, akiket Auschwitzba és Treblinkába vittek, kényszerítették, hogy közvetlenül elgázosításuk előtt azt írják haza, hogy „Waldseeben vagyunk, és jól érezzük magunkat". Lévai, *Eichmann in Hungary, i. m.,* 42. o.

136. Philip Freudiger: „Five Months". In: *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions.* Szerk.: Randolph L. Braham. The Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York 1986, 265. o.

137. Munkácsi, *Hogyan történt?,* 124–129. o. A kérvény teljes szövegét lásd még: *Az Endre–Baky–Jaross-per, i. m.,* 604–608. o.

138. A keresztény egyházak magatartásáról lásd a 30. fejezetet; a Vatikán, a pápai nuncius és a semleges országok álláspontjáról lásd a 31. fejezetet.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET

AZ UTOLSÓ SZAKASZ: AZ V. ÉS A VI. ZÓNA ÉS AUSCHWITZ

Az V. zóna: Nyugat-Magyarország

A IV. ZÓNÁBAN befejezett zsidótlanítási kampány után került sor a III. csendőrkerület (Szombathely) és a IV. csendőrkerület (Pécs) zsidóira. Ezek a körzetek a Dunántúlt, a Dunától nyugatra fekvő országrészt foglalták magukban (lásd a 13.1. térképet). A zsidók koncentralasára és deportálására vonatkozó terveket Siófokon, a Balaton-parti üdülőhelyen véglegesítették június 22-én.[1] A zsidótlanító különítmény tagjain kívül az értekezleten részt vettek a két csendőrkerület közigazgatási, csendőrségi és rendőrségi vezetői.

A Baky elnökletével megtartott értekezleten Endre vazolta a zsidóellenes akció során követendő eljárási rendet. Hajnácskőy László csendőr ezredesnek, a IV. csendőrkerület parancsnokának az emlékezete szerint Endre azt is hangsúlyozta, hogy a kampány vége felé már a mentesített zsidókat, sőt az „árjapárjákat" is be kell vagonírozni.[2]

A nyolc főbb gettó és gyűjtőtábor mellett, mely a helyi és a szomszédos zsidó közösségek számára egyúttal gettóként is szolgált (lásd alább), több hétig működtek gettók a zóna nagyobb városaiban: Bonyhádon, Keszthelyen, Körmenden, Kőszegen, Mohácson, Nagyatádon, Nagykanizsán, Sárbogárdon, Vasváron, Veszprémben. Ezeket akkor számolták fel, amikor a zsidókat a deportálási központokba vitték át.[3]

Bonyhád. A Pécstől északkeletre elterülő Tolna megyei városban két helyen állították fel a gettót. A felsővárosit a kongresszusi zsinagóga körül, az alsóvárosit pedig az ortodox zsinagóga közelében. Az előbbit a Rosenfeld Henrikből, Guttmann Károlyból és Englmann Leóból összetevődő Zsidó Tanács igazgatta, míg az utóbbiban Krámer Zoltán, Kritzler Dávid, Sajó Dezső és Vidor Leó alkotta a Zsidó Tanácsot. A gettókat szögesdrót és fakerítéssel vették körül csendőri őrizet mellett.

Csaknem 1180 zsidót tartottak itt, többségüket a városból. A többieket jórészt a közelből, Aparhant, Bátaszék, Kéty, Kisvejke, Tevel és Zomba településeiről hozták be. A szekszárdi zsidó közösség egy része is ide tartozott. (A többi szekszárdi zsidót Dombóvárra, Pincehelyre és Tamásiba vitték, ahonnan a kaposvári megyei gyűjtőtáborba kerültek.)

Június 28-án a gettó lakóit a helyi sportpályára szállították át, ahonnan július 1-jén és 2-án kerültek a pécsi Lakits-laktanyába, Baranya és Tolna vármegye zsidóinak megyei gyűjtőtáborába.[4]

Keszthely. A Balaton délnyugati végében lévő város gettója a zsinagógában és a szomszédos lakóházakban volt. 700-nál több helyi és a környék vidéki településeiről való zsidót fogadott be. A Zsidó Tanácsot dr. Kovács Endre ügyvéd vezette. Június vége felé a gettó lakosságát Zalaegerszegre vitték bevagonírozásra.[5]

Körmend. Ez a Vas megyei város Szombathely és Zalaegerszeg között fekszik. A 2245/1944. sz. rendelet értelmében, amelyet 1944. május 9-én bocsátott ki Körmend-Németudvari járás főszolgabírája, a helyi gettót a zsinagógában és körülötte alakították ki a Széchenyi, a Rába, a Gróf Apponyi és a Dienes Lajos utcák környékén. Mint másutt, itt is fakerítés övezte a gettót, amelyben 300 helyi zsidót tartottak, köztük Krausz Jakab főrabbit, továbbá a járás környező falvaiból beszállított zsidókat, köztük Csákánydoroszló, Egyházasrádóc, Ivánc, Molnaszecsőd, Nagyrákos, Őrimagyarosd és Szarvaskend zsidóit, akik május 10. és 12. között érkeztek. Június elején a Körmenden őrzött zsidók közül tizenötöt Kőszegre vittek át. A többieket, a vármegye valamennyi zsidójával egyetemben, csak a hónap végén szállították át Szombathelyre.[6]

Kőszeg. A helyi gettót Deutsch Arthur házában létesítették a Schey Fülöp utca 8. sz. alatt és a közvetlen közelében lévő terményraktárban. 103 zsidót zsúfoltak be, akiket május 11-én vezényeltek ide. Közülük 80 kőszegi volt, 8 perenyei, 4-4 nagycsömötei, illetve gyöngyösfalui, 3-3 kőszegszerdahelyi és bozsoki, egy fő Pósfa melletti. Az Írottkői járásból is érkeztek a gettóba zsidók. Május 16-án Markovics János rendőrkapitány 19 pontos „gettórendet" bocsátott ki 653/1944. sz. alatt, amely a gettóéletet és a külvilággal tartott kapcsolatokat szabályozta. Részt vett a zsidókérdés „megoldásában" Debreceni Dezső és Farkas Pál rendőrtanácsos is. Június vége felé bevagonírozásra és deportálásra minden gettólakót Szombathelyre szállítottak (lásd a 22.1. képet).[7] Kőszeg polgármestere, Gyöngyös Endre, aki mindvégig vezető szerepet töltött be az akció lebonyolításában, a helyi szélsőjobboldaliak vádja szerint „zsidóbarát" volt, és leváltását követelték.[8]

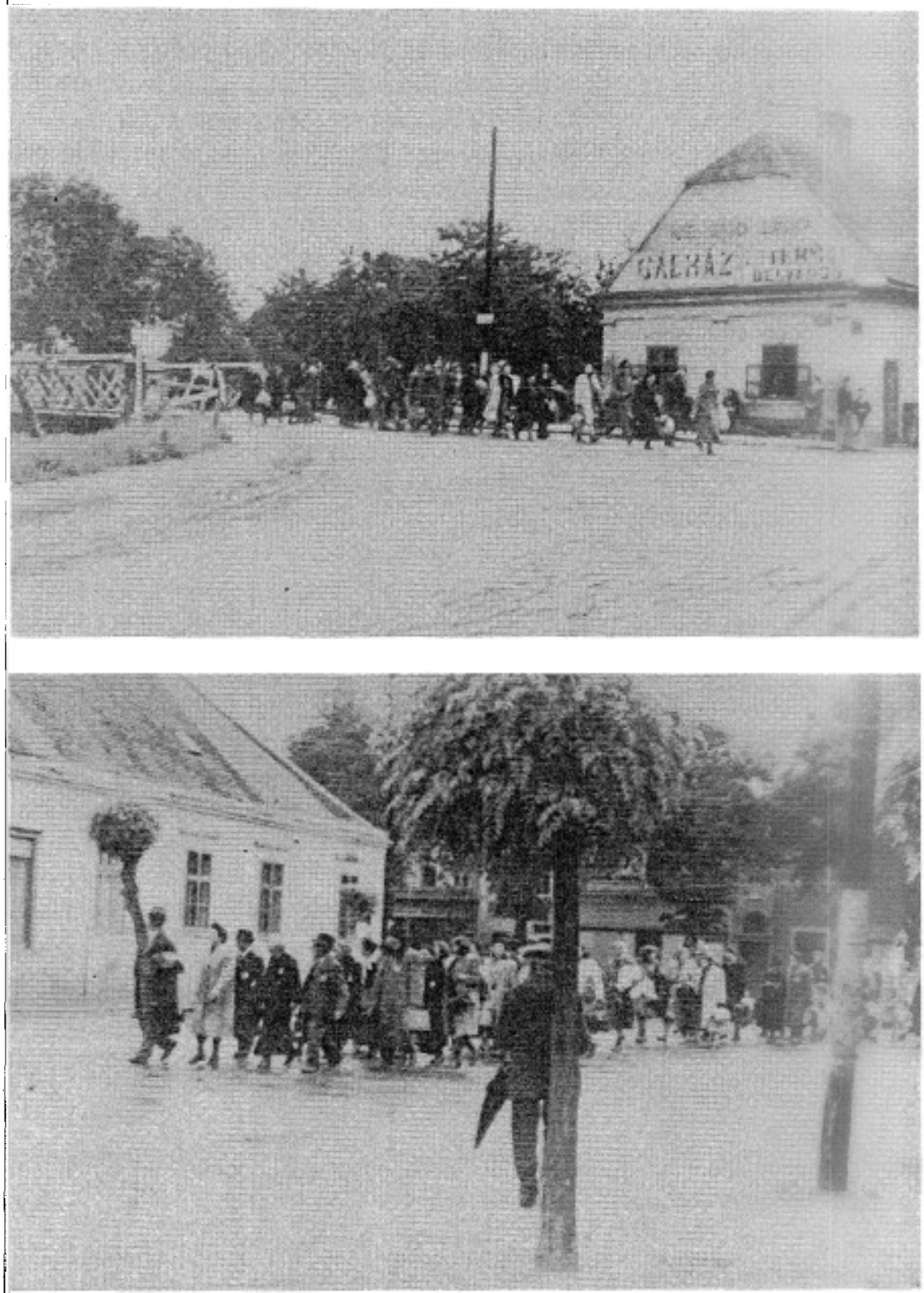
Mohács. A Pécstől délkeletre fekvő helység, ahol a törökök 1526-ban legyőzték a magyarokat, két gettóval rendelkezett. A nagyobbik a zsinagógában és környékén volt, a másik a dunai kikötőnél egy üzemcsarnokban.

Egy május 12-én kelt jelentés szerint (9131/alap/1944), amely Horvát István Baranya megyei alispán kezétől származott, a vármegye zsidóinak száma 1242 volt. Közülük 564-en éltek Mohácson, és 678-an kisebb településeken.[9] Egy másik jelentés tanúsága szerint június vége felé a két városi gettóban kb. 700 zsidót gyűjtöttek össze a városból és a vele közvetlenül szomszédos településekről, és 470-et a nagyobb, mágocsi, pécsváradi és sásdi zsidó közösségekből.[10] Június 29-én a zsidókat átszállították Pécsre. Egy beszámoló szerint a mohácsi zsidók egy része, köztük a rabbi, végül a szegedi gettóba került.[11]

Nagyatád. A Magyarország délnyugati sarkában fekvő Nagyatádnak kb. 200 fős zsidó közössége volt. Április elején, amikor a Horvatországgal szomszédos területet hadműveleti övezetté nyilvánították, 16 zsidót letartóztattak és a nagykanizsai internálótáborba vittek. Onnan a többi városi zsidó előtt deportálták őket Auschwitzba. A helyi gettót május 25-én hozták létre a zsinagóga környékén. A bevagonírozás Barcson történt, ahová a nagyatádi zsidókat június vége felé vitték át.[12]

Nagykanizsa. A város Zala megyének abban a részében volt, melyet április elején hadműveleti övezetté nyilvánítottak. Az intézkedést állítólag azért hozták, mert tartottak a szomszédos Jugoszláviában harcoló Titoféle erők lehetséges beavatkozásától. A hatóságok által elrendelt egyik „elővigyázatossági" intézkedésként Nagykanizsán és közvetlen környékén április 19-én Szombathelyről külön ide hozott rendőrökkel összeszedették a zsidókat. A rendkívüli hajtóvadászaton, mely kiterjedt a Muraköz vidékére és Alsólendva, Csáktornya, Dél-Somogy, Nagykanizsa és Perlak körzetére, 8740 zsidót ejtettek foglyul, köztük mintegy 3000 főt Nagykanizsáról.[13] A Pannónia Szállóban állomásozó SS-egységet bizonyos Hörnicke vezette. A zsidóellenes intézkedéseket Büky rendőr százados vezetésével hajtották végre. A Zsidó Tanácsot Halphen Jenő, a zsidó hitközség korábbi vezetője vezette. A zsinagógában és környékén berendezett gettóban megkönnyítette az életet a Winkler Ernő rabbi által nyújtott lelki vigasz és Büchler Manci jótékony tevékenysége. A zsidókat május 18-án a Szombathely–Sopron–Bécs útvonalon deportálták Auschwitzba.[14]

Sárbogárd. Ebben a Budapesttől délnyugatra fekvő községben a gettóba csaknem 300 helyi zsidót tereltek be, valamint mindazokat, akiket a szomszédos településekről hoztak be: Alap, Cece, Hercegfalva, Igar, Ka-

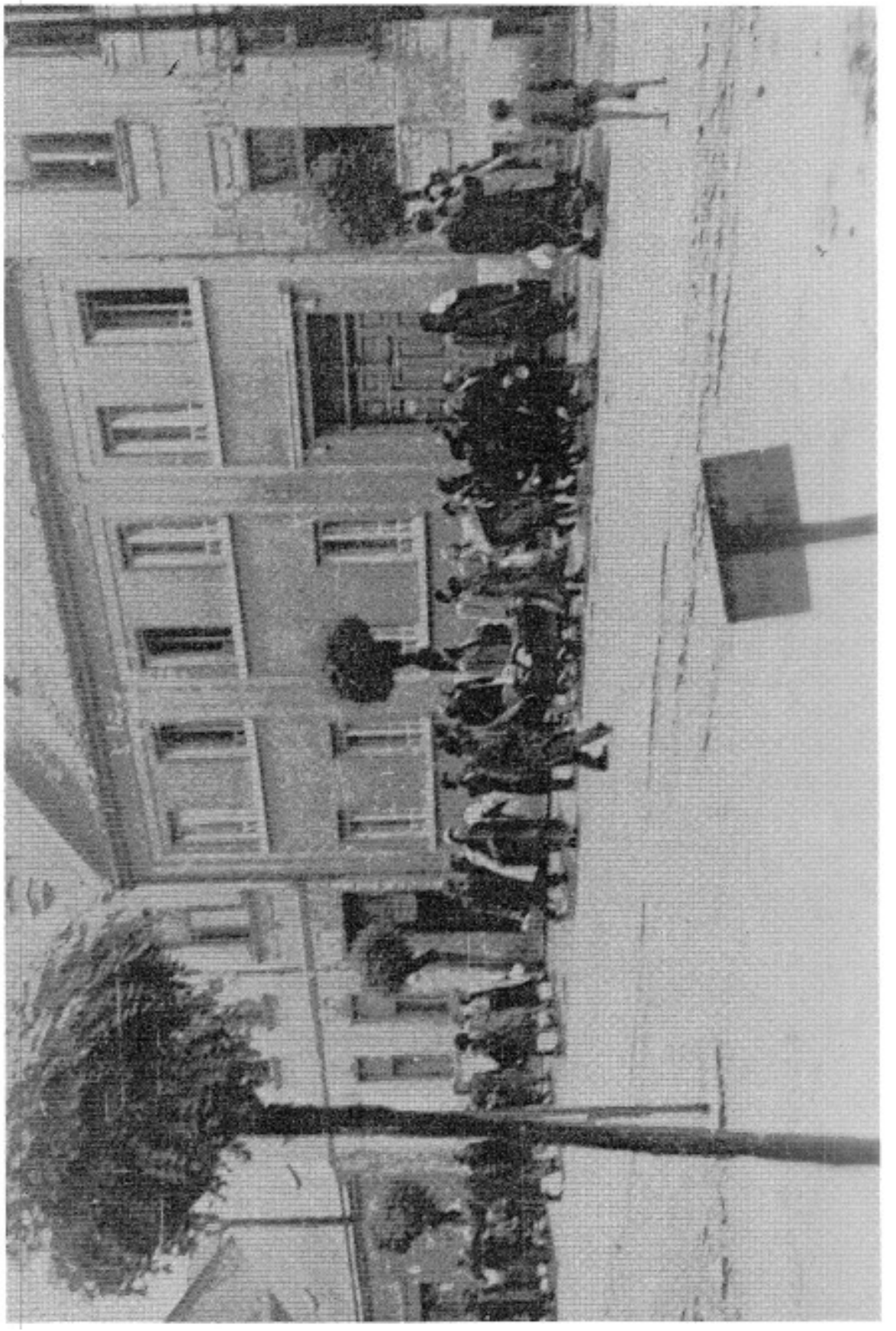

22.1. kép
Zsidók gettósítása és deportálása, Kőszeg, 1944

lóz, Sárkeresztúr, Sárosd, Sárszentágota, Sárszentmiklós, Szolgaegyháza és Vajta. A gettó több csillagos házból állt. Június vége felé a gettó lakosságát Kaposvárra vitték bevagonírozásra.[15]

Szentgotthárd. Az osztrák határ közelében, Szombathelytől délnyugatra fekvő településnek kb. 3500 fős lakossága volt, melyből legalább 100 fő volt zsidó, köztük sok kitért. A helyi gettót, melyet a Szentgotthárdi Kaszagyár mellett lévő fabarakkokban rendeztek be, kerítés vette körül. Orvosi segítséget néha a keresztény dr. Frühwald István nyújtott, akinek engedélyezték a gettóba való belépést. Néhány hét múlva a zsidókat átvitték a szombathelyi gyűjtőközpontba.[16]

Vasvár. A Szombathelytől délkeletre fekvő város gettójában 360 zsidót tartottak, magából a városból, illetve a Vasvári járás közeli településeiből, így például Alsóújlak, Bérbaltavár, Csehimindszent, Csipkerek, Déneslak, Dömötöri, Egervár, Gerse, Gutaháza, Győrvár, Hegyhátszentpéter, Kám, Karátföld, Mikesszéplak, Nagymákfa, Nagytilaj, Nemeskolta, Olaszfa, Pácsony, Püspöktamási, Rábahidvég, Rábasömjén, Rábatöttös, Rum, Szemenye, Szentlénárt és Vasboldogasszony közösségeiből. A Zsidó Tanács tagjai között volt Dénes Mór és Rothauser Béla,

akik egyebek között a helyi hatóságok által május 14-én kiadott gettóházirend betartásáért feleltek. Később ők gondoskodtak annak a 17 pontos gettórendnek a betartásáról is, amelyet május 27-én 907/1944. sz. alatt Lipp Károly járási főszolgabíró bocsátott ki.[17] Június vége felé a gettó lakosságát bevagonírozásra és deportálásra Szombathelyre szállították át.

Veszprém. Veszprém vármegye gettóinak helyét május 17-én jelölték ki, és május 23. és 31. között hozták létre őket. Veszprém városában a két gettó egyikét a Horthy Miklós utca környékén, a zsidó iskola és a zsinagóga körül alakították ki, és palánkkerítéssel vették körül. A másik gettót a komakúti kaszárnyában hozták létre, ahová főként az Enyingi és a Veszprémi járásból hoztak be kb. 500 zsidót. A gettók létrehozásában kitűnt Nagy László polgármester, majd utódja, Hornyák Miklós, továbbá Tekeres Lajos tanácsnok és Buda István főispán. A Veszprémi járásban Lontay Alán főszolgabíró vezetésével fogdosták össze a zsidókat. Vezető szerepet játszott a kampányban Schiberna Ferenc, aki állítólag SS-obersturmführeri rangot is kapott, és aki egyúttal a helyi nyilasok vezére is volt.[18] Tóth Ernő csendőr alezredes utasítása alapján Veszprém kb. 750 zsidó lakosát június 1-jén hajtották be a belvárosi gettóba a gettósításra általában is jellemző brutalitással. Itt őrizték a környező településekről behozott zsidókat is (Balatonszabadi, Csajág, Dég, Enying, Gyulafirátót, Herend, Nagyvázsony, Nemesvámos, Siófok, Sóly, Szentgál, Szentkirályszabadja, Tótvázsony, Városlőd, Vörösberény stb.). Mint sok helyütt másutt, itt is külön szabályok vonatkoztak a gettó lakóira, amelyeket Simon István aláírásával a 972/2-1944. sz. utasítás sorolt fel. A gettó őrzésével a veszprémi csendőrparancsnokság alá rendelt csendőrosztag volt megbízva. A zsidók június 29-én történt deportálásával a gettó megszűnt. Egy beszámoló szerint kb. 170 zsidó férfi kerülte el a deportálást, mert korábban munkaszolgálatra hívták be őket. A város zsidói is bekerültek a 4106 zsidó közé, akiket öt járásból (Devecseri, Enyingi, Pápai, Veszprémi és Zirci) deportáltak a megye területéről.[19] Veszprém zsidóinak deportálása után Schiberna rávette a helyi katolikus papságot, hogy külön hálaadó istentiszteletet rendezzenek a zsidókérdés helyi megoldásáért.[20]

A koncentrálás folyamata

A Ferenczy alezredes által kidolgozott tervek szerint az V. zóna különféle gettóiba összegyűjtött zsidókat nyolc, megfelelő bevagonírozási feltételekkel rendelkező központba kellett összpontosítani. Közülük öt a III. csendőrkerületben volt, három pedig a IV. csendőrkerületben (lásd a 13.1. térképet). A zsidók átszállítása a gettókból június 30-án

reggel 5 órakor kezdődött, és az ütemtervnek megfelelően július 3-án este 8 órakor ért véget.

A kampány eredményeképpen június 30-ig csaknem 30 000 zsidót koncentráltak, akik közül 17 201 főt a III. csendőrkerület öt táborában összpontosítottak, 12 204 főt pedig a IV. csendőrkerület három táborában, mint azt a 22.1. táblázat mutatja.

22.1. TÁBLÁZAT
A ZSIDÓK SZÁMA
A III. ÉS A IV. CSENDŐRKERÜLET GETTÓIBAN
ÉS MEGYEI GYŰJTŐTÁBORAIBAN

III. csendőrkerület (Szombathely)		*IV. csendőrkerület (Pécs)*	
Szombathely	3 609	Pécs	5 963
Zalaegerszeg	3 209	Kaposvár	5 139
Pápa	3 537	Paks	1 083
Sopron	3 385	Összesen	12 185
Sárvár	3 521		
Összesen	17 261		

FORRÁS: Ferenczy 1944. június 30-i jelentése

Alighanem azért, hogy gördülékenyebbé tegye a bevagonírozást, Ferenczy átszállíttatott Sárvárra 609 zsidót Szombathelyről, 209-et Zalaegerszegről, 537-et Pápáról és 385-öt Sopronból. Arra számított, hogy Sárvárról végül 5621 zsidót deportálhat.[21]

A többi csendőrkerülethez hasonlóan a zsidók koncentrálása ezeken a helyeken is nagyobb incidensek nélkül zajlott le. A zsidók olyan rezignáltak és engedelmesek voltak, mint amennyire passzív volt a keresztény lakosság. Az egyházak lelkészeinek magatartása ebben a zsidótlanítási zónában hasonló volt Oberndorf Elek mohácsi evangélikus lelkészéhez, aki nem annyira a zsidók ellen foganatosított intézkedéseket találta megdöbbentőnek („idegen test, melyet el kellett távolítani a nemzet testéből"), mint inkább deportálásuk módszereit. A mohácsi lelkész ezeknek az érzéseinek egy június 30-i levélben adott hangot, melyet Radvánszky Alberthez, a magyar parlament felsőházának alelnökéhez és felekezetének felügyelőjéhez intézett, közbenjárását kérve három mohácsi kikeresztelkedett zsidó érdekében. Radvánszky nevében Vargha Sándor főtitkár válaszolt, és biztosította Oberndorfot, hogy az egyház minden tőle telhetőt megtesz a zsidókkal való embertelen bánásmód megakadályozására, de nem tud radikális változást elérni.

Habár az V. zóna különféle gettóiból áthelyezett zsidókat csak néhány napig tartották a megyei gyűjtőtáborokban, őket is alávetették értékek utáni kutatásoknak. Itt is, mint másutt, különösen kegyetlenül bántak a gazdagokkal és azokkal, akiket értékek rejtegetésével gyanúsítottak, bár a túlkapások mértéke táboronként változott.[22]

Kaposvár. A helyi gettót május második felében hozták létre a 4330/1-1944. sz. döntés értelmében, melyről Tepsich Pál alispán irodája május elsején írásbeli értesítést küldött szét Somogy megyében. A város zsidónegyedében lévő gettó a Berzsenyi, Kanizsai, Kontrássy, Korona, Rippl-Rónai utca és a Széchenyi tér egy részére terjedt ki. A gettót május 25-én zárták le, Zsidó Tanács igazgatta, melyet már május 4-én létrehoztak. Összetétele a következő volt: Antal (Antl) Ödön és Mittelman Jenő (társelnökök), Bók Miklós, Hajdú Sándor, Kardos József, Simon László és Tarján Kálmán tagok. Több átszervezés után a hatóságokkal folytatott tárgyalásokon a Tanácsot háromfős delegáció képviselte, Antal, Kárpáti József és Steinitz Imre. A gettót csendőrök és rendőrök őrizték; a belső rendet 60 fős „gettórendőrség" biztosította.

A város polgármestere, Kaposváry (Véteg) György tisztességesen viselkedett. Ezt azonban Pilissy Tamás rendőrtanácsos és Újlaky László csendőr alezredes magatartása semmissé tette, akik a zsidóellenes akciók irányítói voltak a városban, illetve a megyében. A megye Barcsi, Csurgói, Igali, Kaposvári, Nagyatádi és Szigetvári járásainak gettóiból a zsidókat néhány nappal a július elején lebonyolított bevagonírozásuk előtt behozták a városba. Közéjük tartoztak a következő települések zsidói: Ádánd, Babócsa, Balatonboglár, Balatonszárszó, Barcs, Böhönye, Csurgó, Felsősegesd, Fonyód, Gamás, Igal, Kadarkút, Kaposmérő, Karad, Kéthely, Lengyeltóti, Marcali, Mezőcsokonya, Nagyatád, Nagybajom, Nagyberény, Nemesdéd, Nemesvid, Pusztakovácsi, Segesd, Somogyszil, Somogyvár, Szigetvár és Tab. A nagyobb települések először gyűjtőközpontként szolgáltak a szomszédos tanyák és falvak számára. Tab például gyűjtőközpontként szolgált a következő községek zsidóinak: Balatonboglár, Balatonlelle, Balatonöszöd, Balatonszemes, Buzsák, Edde, Fonyód, Gamás, Gyugy, Hács, Kisberény, Látrány, Lengyeltóti, Ordacsehi, Öreglak, Osztopán, Pamuk, Somogybabod, Somogyjád, Somogytúr, Somogyvámos, Somogyvár, Szőlősgyörök, Szőlőskislak, Táska és Visz. Néhány nappal bevagonírozásuk előtt a megye zsidóit a vasútvonalhoz közel fekvő kaposvári tüzérségi laktanyában összpontosították. A Kaposvárott koncentrált csaknem 5200 zsidót, akik közül mintegy 2500 fő magából a városból került ki, július 6-án deportálták két transzporttal.[23]

Paks. Paks zsidó közössége, amely Tolnában az egyik legnagyobbnak

számított, már korán megszenvedte a német megszállást. 1944. március 22-én a közösség vezetőit – Altmann Simont, Horváth Istvánt és Steiner Gyulát – arra kényszerítették, hogy 9 pontos megállapodást írjanak alá Mösslacher SS-Obersturmführer és Arany László, Dunaföldvári járási közigazgatási gyakornok tiszteletbeli szolgabíró ellenjegyzésével, amely súlyosan korlátozta a zsidó közösség életét. Április 22-én 19 paksi zsidót tartóztattak le egy razzia folyományaképpen, és „hontalanokként" Budapestre internálták őket.[24] A vármegye többi gettójához hasonlóan a paksit is a 8100/1944. sz. rendelet alapján hozták létre, melyet Szekszárdon az antiszemita alispán, Szongott Edvin bocsátott ki.[25] A rendelet Tolna vármegye területén nyolc gettóközpont létesítését írta elő: 1. Szekszárdon[26]; 2. Dombóvárott a Dombóvári járás zsidói számára[27]; 3. Pakson a Dunaföldvári járás zsidói számára, Nagydorog kivételével; 4. Dunaföldvárt a környező terület, valamint Nagydorog zsidói számára[28]; 5. Tolnán a központi járás zsidói számára, Bátaszék kivételével[29]; 6. Hőgyészen a Simontornyai járás zsidó közösségei számára; 7. Tamásiban a Tamási járás zsidói számára[30]; és 8. Bonyhádon a Völgységi járás, valamint Bátaszék zsidói számára.[31]

A paksi gettót a zsidónegyedben, a zsinagóga és az iskola körül hozták létre. A hivatalos jelentés szerint a gettóban 740 zsidót tartottak, akik közül 725-öt deportáltak.[32] A deportáltak között voltak Dunaföldvár, Fadd, Gerjen, Kajdacs és túlnyomórészt Szekszárd zsidói.

A városi jegyző, Tarisznyás Gergely állítólag nem volt hajlandó együttműködni a hatóságokkal a gettó létrehozásában, és inkább lemondott hivataláról. A deportáltak között volt a közösség utolsó rabbija, Altmann Simon. A zsidókat július 7-én vagonírozták be és deportálták.[33]

Pápa. A gettó a Petőfi, Eötvös, Rákóczi, Szent László és Bástya utcákban és környékükön volt, öttagú Zsidó Tanács igazgatta, mely egy hírhedten kegyetlen rendőrtiszt, név szerint dr. Lótz Pál parancsnoksága alatt működött.[34] Néhány nappal deportálásuk előtt a helyi gettóban lévő 2565 zsidót[35] átvitték egy trágyatelepre a város cigánynegyedébe, ahová már korábban koncentráltak 992 zsidót Veszprém megye Devecseri, Pápai és Zirci járásainak közeli településeiről.

Pápán koncentrálták az alábbi települések zsidó közösségeit: Ajka, Ajkarendek, Apácatorna, Bódé, Csékut, Csögle, Dabrony, Devecser, Doba, Halimba, Iszkáz, Kerta, Kiscsősz, Kiskamond, Kislőd, Kispirit, Marcaltő, Nagyalásony, Nagypirit, Nemesszalók, Öcs, Padrag, Pápateszér[36], Pusztamiske, Somlójenő, Somlószőllős, Somlóvásárhely, Somlóvecse, Tósok, Tüskevár, Ugod és Zirc.[37] A gyűjtőközpont parancsnoka dr. Pap Zoltán csendőr százados volt.[38] Az itt összegyűjtött 3557 zsidót

két szállítmánnyal deportálták, mely július 4-én, illetve 5-én hagyta el a várost. A Budapest–Hatvan–Kassa útvonalon július 8-án értek Auschwitzba. A 2565 pápai zsidó közül csak mintegy 300 tért vissza a háború után, köztük annak az 51 pápai zsidónak legtöbbje, akik az ún. Kasztner-csoportba kerültek be.[39]

Pécs. A Pécsett koncentrált 5963 zsidó közül mintegy 3500 a város lakója volt.[40] A többieket a szomszéd településekről hozták be, például Bonyhádról, Mohácsról és Pécsváradról. A helyi zsidókat május 9-én parancsolták a gettóba. A gettót, mely kiterjedt a Bánffy Dezső, Ispitaalja, Vas Gereben, Kassa, Szilágy Dezső és Tompa Mihály utcákra, május 21-én lezárták. Néhány zsidót a MÁV helyi raktáraiban szállásoltak el. A zsidók összefogdosását a városban Esztergár Lajos polgármester irányította.[41]

57 zsidót már hivatalos gettózásuk előtt letartóztatott a Gestapo bizonyos Auringer vezetésével. A Zsidó Tanácsot dr. Greiner József vezette, Fehér Emil, Gottesmann Lajos és Krémer Móric rabbi segítségével. Június 28–29-én a gettó lakosságát átszállították az ún. Lakits-laktanyába, amely nem esett túl messze. A lovassági istállókban már ott „laktak" a Mohácsról és Baranya más településeiről behozott zsidók. A bevagonírozás és a deportálás július 4-én történt.

A deportáltak között volt dr. Mansfeld Géza híres orvosprofesszor es családja; felmentő papírjaikat a helyi rendőrség visszatartotta.[42]

Virág Ferenc pécsi püspök, aki már kitüntette magát az 1920-as években, amikor a *numerus clausus* törvény elleni harc élvonalában küzdött, közbenjárt Nikolits Mihálynál, Baranya megyei főispánnál, hogy könnyítse meg a gettóba koncentrált zsidók helyzetét. A zsidók melletti állásfoglalása miatt Virág püspököt a Szálasi-érában katonai őrizet alá helyezték.[43]

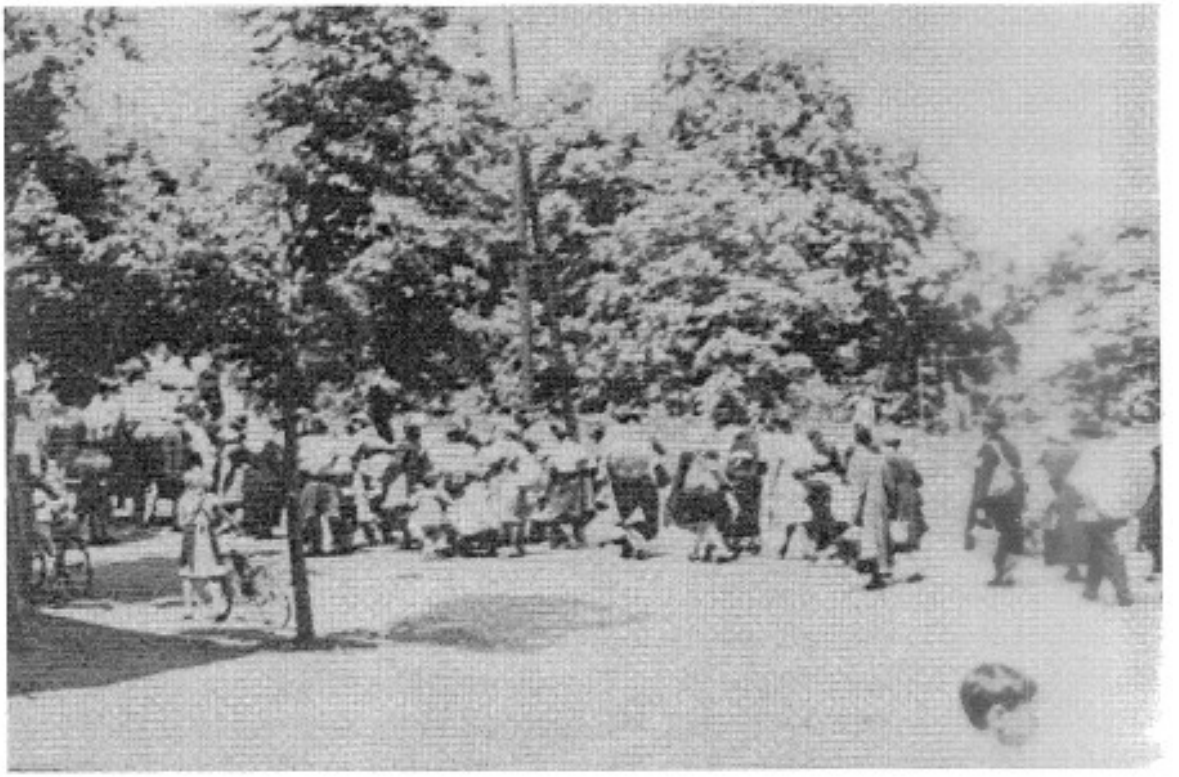
Sárvár. Szombathelyről keletre, Sárvárott volt Magyarország egyik legnagyobb internálótábora. A legtöbb politikai foglyot a helyi cukorgyárban és selyemgyárban őrizték. Mint megyei gyűjtőtáborban, Sárváron 3521 zsidót tartottak, közülük mintegy 750 fő magából a városból került ki,[44] a többiek pedig a Celldömölki és Sárvári járásokból, beleértve Jánosházát.[45]

Mivel a III. csendőrkerület más, nagyobb gyűjtőközpontjaiból Ferenczy 1740 zsidót áthozatott, a Sárvárott összegyűjtött zsidók száma 5621-re emelkedett.[46] A helyi lakosság számára a gettót május elején állították fel a zsinagógában és a környező hitközségi épületekben, ideértve a rabbi házát. A Zsidó Tanács a következőkből állt: Fischer Jenő (elnök), Krausz Sándor, Rátz Imre és Löwinger Albert.[47] A sárvári zsidókat csak

pár nappal július 4–6-ra tervezett bevagonírozásuk előtt szállították át a selyemgyárba. A zsidók deportálása után a helyi hatóságok sok kisgyermeket és gyermeket fedeztek fel a táborban, s átadták őket a náciknak „németországi munkára"[48].

A sárvári táborban volt a gyűjtőközpontjuk azoknak a zsidóknak is, akiket szökésen értek a gettókból vagy a főként dunántúli deportálóközpontokból. Őket is „munkavégzés" céljára adták át az SS-nek.

A sárvári internálótábor Gribowszky György parancsnoksága alatt hat szállítmány számára szolgált megyei gyűjtőtáborként. A már említett két szerelvényen kívül tehát még négy indult el a táborból. Két kisebb szállítmány, aránylag sok „politikai fogollyal" és tússzal, május 19-én, illetve június 26-án indult innen útnak. A két nagyobb szállítmány pedig, egyenként mintegy 1500 deportálttal, július 24-én, illetve augusztus 4–5-én hagyta el a tábor területét. E két utóbbi deportálást az SS megközelítőleg úgy ügyeskedte ki, ahogyan annak az 1300 zsidónak a deportálását, akiket a kistarcsai internálótáborból indítottak útnak, megszegve Horthy július 7-én hozott, a deportálásokat leállító döntését (lásd a 25. fejezetet). Csupán maroknyi orvos, állatorvos és mérnök maradt hátra, mert szükség volt rájuk.[49] Egy becslés szerint Sárvárról mintegy 10 000 zsidót deportáltak hat vasúti szerelvényben.[50]

22.2. kép
Zsidók deportálása, Sopron, 1944

Sopron. Ebben a városban évszázadok óta éltek zsidók. (1958-ban tárták fel híres középkori zsinagógáját.) Sopron vármegye zsidótlanító kampányát Rupprecht Antal főispán és Czillinger József alispán irányította a Csepregi, Csornai, Kapuvári és Soproni járások főszolgabíráinak maradéktalan együttműködésével.[51] A zsidók gettósítása június 1-jén kezdődött. A csaknem 1900 soproni zsidót[52] három helyre vitték. Egy részüket az Új utcában létesített gettóban helyezték el; másik részüket a papréti körzetben, melyet palánkkerítés vett körül; a harmadik csoportot a Jakobi-gyárban koncentrálták. A Zsidó Tanács a következő férfiakból állt: Rosenheim Zsigmond (elnök), Steiner Emil, Rosenberg József, dr. Léderer Manó, dr. Krausz Béla, Goldschmied Sándor, Krammer Géza és Hasler Béla.[53]

Egy szigorúan titkos utasításnak megfelelően, amelyet Rupprecht főispán június 15-én 68/eln. 1944. sz. alatt a vármegye valamennyi vezető hivatalnokának megküldött, a megye négy nagyobb gettóját úgy szüntették meg, hogy lakóikat Sopronba szállították át.[54]

Közel 1400 zsidót hoztak be a városba a környékbeli településekről, köztük Csepregről,[55] Csornáról,[56] Kapuvárról[57] és a körülöttük fekvő kisebb falvakból. A soproni Déli pályaudvar közelében lévő Evangélikus Tanítóképző Intézet kollégiumi épületeiben helyezték el őket.

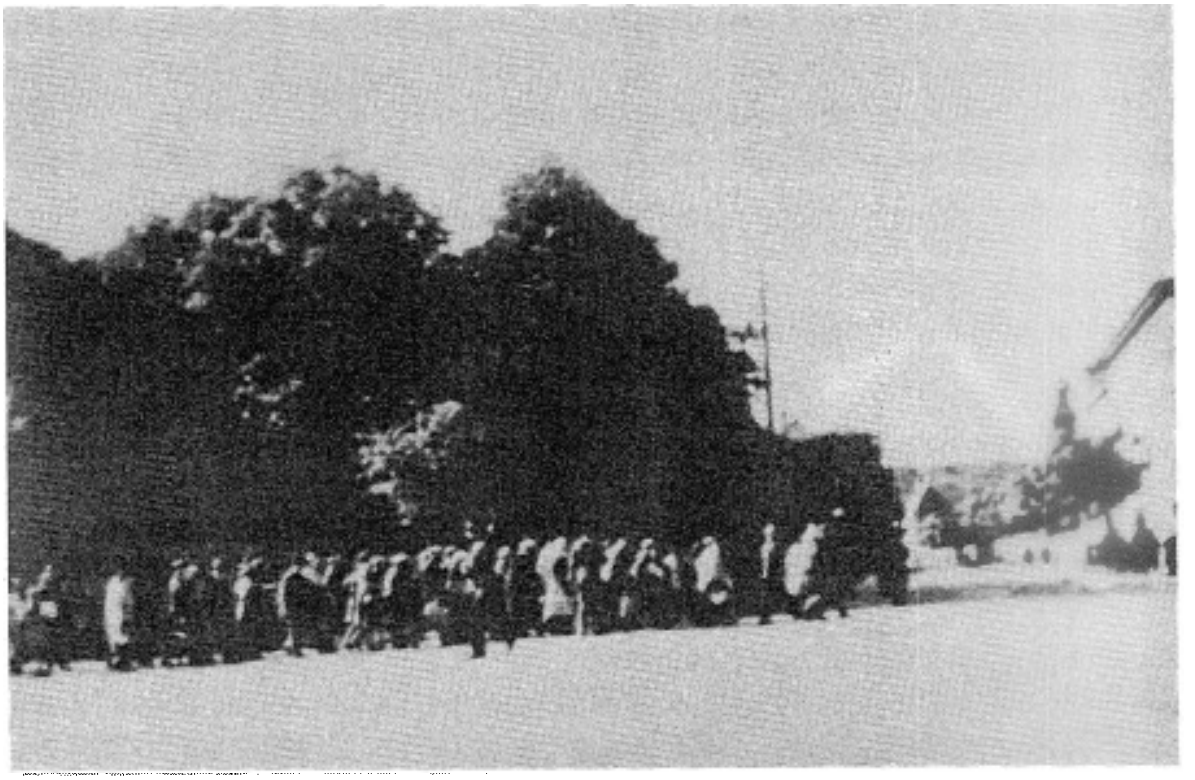
A helyi zsidókat június 29-én szállították át a műszaki főiskola félig kész menzaépületébe. A bevagonírozást és a deportálást Takacs csendőr százados parancsnoksága alatt hajtották végre (lásd a 22.2. képet). Részt vett a zsidóellenes akciókban Kamenszky Árpád polgármester, Drégely Béla csendőr százados, soproni csendőrparancsnok, továbbá Zólyomi Lajos a soproni rendőrkapitányság részéről. Több mint 3000 zsidóval július 7-én indult el Auschwitzba a szerelvény.[58]

A helyi zsidó közösségből 42-en úgy élték túl a háborút, hogy bekerültek a Kasztner-féle csoportba.

Szombathely. Vas vármegye székhelye volt a megye két legnagyobb gyűjtőtáborának egyike. A zsidótlanító akció előőrsében Kocsárd Emánuel főispán tevékenykedett, aki az év vége felé mint hadműveleti kormánybiztos is kitűnt, továbbá Tulok József alispán két helyettesével, Mayer-Guary Guidó főjegyzővel és Németh Károllyal együtt. A városon belül Mészáros Hugó polgármester állt az akció élére, teljes egyetértésben Fekete István polgármester-helyettessel.[59] A megye zsidóinak gettósítását azon az értekezleten határozták el, amelyet Tulok május 6-ára hívott össze. Ő is elnökölt. Ugyanezen a napon Tulok kibocsátotta a 7431/1944 sz. rendeletet, amely felszólít minden polgármestert és járási szolgabírat, hogy május 12-ig az egész vármegyében fejezzék be a zsidók összefogdo-

sását és gettósítását. A zsidókat először a járási székhelyekre kellett szállítani, kivéve az Írottkői járást, melynek zsidói Kőszegre, illetve a Celldömölki járást, amelynek zsidóit Jánosházára kellett vitetni. Azok a névsorok, amelyek az alispán május 4-i, 2030/1944. K. e. sz. utasítására készültek el, a következőképpen tüntették föl a megye zsidóságának számát és elosztását: Celldömölki járás 1048; Írottkői járás 30; Körmendi járás 348; Muraszombati járás 25; Sárvári járás 901; Szentgotthárdi járás 178; Szombathelyi járás 103; Vasvári járás 360; Szombathely város 4380; Kőszeg város 85; Összesen 8453.[60] A megye zsidói közül Ferenczy László csendőr alezredes június 30-i jelentése szerint 3609-et tartottak Szombathely város gettójában.[61]

A többiek a környékbeli településekről jöttek, Vas megye Körmendi, Kőszegi, Szentgotthárdi, Szombathelyi és Vasvári járásaiból. A gettó a Thököly és a II. Rákóczi Ferenc utca kereszteződésénél és körülötte létesült, ahol a két fő gyülekezet zsinagógái álltak. Hozzá tartoztak a Batthyány téren és a Zrínyi Ilona utcában álló lakóépületek is.[62] A Zsidó Tanácsot dr. Vese (Wesel) Imre vezette, és tagja volt dr. Hacker Iván, Zalán (papírgyáros) és dr. Dános (ügyvéd). A gettó körülményei valamivel tűrhetőbbek voltak, mint sok más gettóban, jóllehet az értékek utáni kutatással megbízott detektívcsoport, melynek egyik tagja dr. Fördős Kál-

22.3. kép
Zsidók deportálása, Szombathely

mán[63] rendőr fogalmazó, nagyon szigorúan járt el. A helyi rendőrség viszonylag toleráns magatartása miatt a gettó felügyeletét később a helyi Gestapo (melyet egy Arndt nevű Scharführer vezetett) átruházta a nagyváradi csendőriskoláról hozott különleges egységre. A nőket egy csapat tanulólány motozta meg, akiket külön erre a célra hoztak a nagykanizsai kisdedóvónő-képzőből. Június végén a zsidókat a Magyar Motor és Gépgyár Rt. vasúti állomására vitték, mely összeköttetésben állt a város teherpályaudvarával. Július 4-én bevagonírozták őket.[64] (Lásd a 22.3. képet.) Másnap deportálták őket két transzporttal: az egyiket Kassán, a másikat Sopronon át szállították Auschwitzba.[65] Kovács Sándor püspök követte elődei, Mikes János és Grősz József kalocsai érsek példáját, és erőteljesen tiltakozott a Szombathelyen életbe léptetett intézkedések ellen. Sikerült megmentenie néhány zsidót a helyi hatóságok közreműködésével.[66]

Zalaegerszeg. Zala vármegye székhelye volt a megye zsidóságának fő gyűjtőtábora. A deportálások idején a város gyűjtőtáborában 3209 zsidó tartózkodott, akik közül kb. 900-an voltak helybeliek.[67] A zsidóellenes akciók élvonalában Teleki Béla gróf, főispán, valamint a megbízott alispán, Hunyadi László buzgólkodott[68] a járási szolgabírák és a városi polgármesterek teljes együttműködésével. Hunyadi elnökletével Zalaegerszegen, május 3-án tartották azt az értekezletet, amelyen – a vármegye vezető polgári és katonai tisztviselőinek részvételével – döntöttek a gettósításról. Az értekezlet határozatait hosszas, Baky április 7-i rendeletére hivatkozó (lásd a 17. fejezetet) dokumentum ismertette. Másnap Hunyadi 18 024/1944. sz. rendeletében egyebek között előírta, hogy május 16-ig bezárólag a következő öt gettóközpontban kell végrehajtani a zsidók összegyűjtését: 1. Zalaegerszegen kell összevonni a város 1420 zsidóját, valamint a Lenti, a Novai[69] és a Zalaegerszegi járás[70] zsidóit (lásd a 22.4. képet); 2. Tapolcán kell összevonni Balatonfüred[71] és a Tapolcai járás 509 zsidóját; 3. Keszthelyen a Keszthelyi járás[72] 855 zsidóját; 4. Zalaszentgróton a Letenyei, a Pacsai[73] és a Zalaszentgróti járás[74] zsidóit, valamint a még Nagykanizsán élő zsidókat[75]; és végül 5. Sümegen a Sümegi járás 316 zsidóját.[76]

Az ütemtervben meghatározott bevagonírozási napra a vármegye zsidóságát Zalaegerszegen vonták össze. Ami magát a megyei székhelyet illeti, a helybeli zsidók gettósítását április 28-án kezdeményezték: a polgármester felkérte Berger Imrét, a Zsidó Tanács fejét, hogy készítse el és 48 órán belül adja át a zalaegerszegi zsidók névsorát (7910/1944). Május 4-én Berger az előző napi, Hunyadi elnökletével megtartott értekezlet határozmányai alapján tájékoztatta sorstársait a közelgő gettósítás részletei felől. Két napra rá a polgármesteri rendelet (8054/1944) már kijelölte bi-

22.4. kép
Képek a zalaegerszegi gettóból

zonyos utcákban, amelyekben főként zsidók laktak, a létesítendő gettó helyét. A polgármester egy volt katonai ügyészre, Árvay Lászlóra bízta a gettósítás irányítását. Közreműködött a helyi rendőrség is Apáthy Imre rendőrtanácsos tevékeny részvételével. Május 31-én a polgármester arról értesítette az alispánt (10 326/1944), hogy a gettóban 1221 zsidó (375 család) tartózkodik.[77]

A következő települések virágzó zsidó közösségei pusztultak el a megyében: Balatonfüred, Keszthely, Lenti, Lesencetomaj, Sümeg, Tapolca, Türje, Zalabér, Zalalövő és Zalaszentgrót. Deportálásuk előtt a zsidókkal különösen kegyetlenül bántak az értékek után kutató nyomozók. Az egyik különösen brutális szadistát, Horvát Bélát a háború után elfogták, és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A „kikérdezések" nyomán 30 zsidó orvosi segítségre szorult, mások meghaltak és jóval többen megőrültek vagy öngyilkosok lettek.[78]

A deportálás zónák szerinti értékelése. A zsidókat a III. és a IV. csendőrkerületből július 4–6-án deportálták négy vasúti szerelvénnyel, egy-egy indult az első két napon és kettő a harmadik napon. A deportálások első napján indultak az első szállítmányok Pécsről és Sárvárról, és kiürítették a szombathelyi és a kaposvári tábort. A második napot a soproni, zalaegerszegi, pápai és paksi táborok kiürítésére fordították. (1082 paksi zsidót csatoltak Pusztaszabolcsnál a kaposvári transzporthoz.[79]) A második és utolsó szállítmányok Sárvárról és Pécsről július 6-án indultak. Az V. zónából tíz vonattal deportált zsidók összlétszáma 29 806 volt. Közülük 17 261 főt deportáltak a III. csendőrkerületből, és 12 545-öt a IV. csendőrkerületből.[80] Az V. zónában lebonyolított akció végeztével Ferenczy jelentette, hogy július 6-ig 410 223 zsidót deportáltak Magyarországról 139 vasúti szerelvénnyel.[81]

A VI. zóna: Budapest és környéke

Az V. zónában élő zsidók koncentrálása és deportálása egyidejűleg folyt a VI. zónában végrehajtott zsidóellenes akciókkal, melyeknek a tervek szerint a Budapestet magába foglaló I. körzet zsidóinak likvidálásával (lásd a 13.1. térképet) kellett volna véget érnie.

A csendőrkerület nagyjából az ország legnagyobb megyéjével, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyével esett egybe, ahol 1938 januárjától volt alispán az elvakultan zsidóellenes Endre László, a magyarországi végleges megoldás egyik fő építőmestere. 1944 áprilisának elejéig ő volt a vármegye alispánja, ekkor nevezték ki a belügyminisztérium államtitkárává. Helyét a megyénél Sági József örökölte, aki Mérey László főispánnal teljes

egyetértésben cselekedett. Endre László korábbi hatáskörének jó részét azonban Géczy András, a megye főjegyzője vette át.

A zsidókérdés tervbe vett, Pest megyei „megoldása" kellett hogy megelőzze a főváros majdnem 200 000 főnyi zsidó lakosságának gettósítását és deportálását. A megye zsidó közösségeinek gettósítását a 27409/1944. Kig. sz., Géczytől május 12-én kibocsátott rendelet írta elő. A 17 járás zsidó közösségeit a következő rend szerint vonták össze:

22.2. TÁBLÁZAT
PEST-PILIS-SOLT-KISKUN VÁRMEGYE
ZSIDÓSÁGÁNAK ÖSSZEVONÁSA

Járás	*Gyűjtő központ*
Abony	Abony
Alsódabas	Lajosmizse
Aszód	Rákoscsaba
Buda-környék	Rádafok
Dunavecse	Kalocsa
Gödöllő	Gödöllő, Rákoscsaba, illetve Rákoskeresztúr
Gyömrő	Nagykáta
Kalocsa	Kalocsa
Kiskőrös	Kiskőrös és Kecel
Kiskunfélegyháza	Kiskunmajsa
Központi	Pestújhely, Pestszentimre, Rákosszentmihály, Sashalom, illetve Soroksár
Kunszentmiklós	Kiskőrös
Monor	Monor és Vecsés
Nagykáta	Nagykáta
Ráckeve	Csepel
Szentendre	Békásmegyer
Vác	Vác

A rendelet azt is előírta, hogy Budapest ipari peremvárosának, Csepelnek a zsidóit a környék zsidóival egyetemben Csepelen vonják össze. A vármegye nagyobb városaiban (pl. Budafokon, Cegléden, Kalocsán, Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason, Kispesten, Nagykőrösön, Pestszenterzsébeten, Pestszentlőrincen, Szentendrén, Újpesten és Vácott) élő zsidókat külön helyi gettókba kellett költöztetni.[82] A kisebb települések zsidóit a legközelebbi városokba vonták össze, ez történt például Rákospalota zsidó lakosságával.[83] Mindenütt a zsidóknak kellett megtéríteniük a gettósítás költségeit. A vármegye területén élő zsidóság legnagyobb részét már azután deportálták, hogy Horthy elrendelte a deportálások leállítá-

sát. A fővároshoz közeli városok közül Csepelen, Kispesten és Újpesten éltek legnagyobb számban zsidók.

Csepel. A sziget 900 zsidóját április 15-én, Koltay László állambiztonsági rendőrtiszt és a Sonderkommandós Hermann A. Krumey együttes rendeletére gyűjtötték össze először. Május 10-én a zsidó közösség vezetőit utasították, hogy költöztesse át a zsidókat a Weiss Manfréd Művek kerékpárraktárába, amelynek semmiféle higiéniai felszerelése nem volt. A következő napokban a gettó népessége mintegy 3000-re nőtt, mert ide érkezett Dömsöd, Kiskunlacháza, Ráckeve, Szigetszentmiklós, Taksony és Tököl zsidósága is.[84]

Kispest. A mintegy 4000 kispesti zsidót 548 szobában zsúfolták össze kijelölt épületekben, melyek a város 53 különböző utcájában álltak. Az áthelyezés május 15. és 30. között zajlott le. A Zsidó Tanács a következőkből állt: dr. Rosenfeld Zoltán, dr. Nemes Károly, dr. Frank Ernő, dr. Krausz Lajos, Vas János és Gergely Nándor. A Tanácsot nem sokkal később a polgármester utasítására kibővítették, így tagja lett még Somogyi Henrik, Ungár Sándor, Herskovits József és dr. Gergely Sándor.[85]

Újpest. Újpestnek kb. 14 000 zsidó lakosa volt.[86] Hess Pálnak, a város polgármesterének május 13-i jelentése szerint (14 831/1944) mintegy 6000 újpesti zsidót május 22. és 29. között különleges, az Attila, Beniczky, Baross, Fiume, Fóti, József és Toldi utcák által határolt gyárnegyedben kialakított gettóba kellett költöztetni. A többieknek sárga csillagokkal megjelölt házakba kellett vonulniuk június 21. és 23. között. Július 1. és 3. között szállították át Budakalászra Nagyváradról hozatott csendőröktől őrizve az újpesti zsidókat bevagonírozásra és deportálásra. Hess július 22-én azt jelentette az alispánnak (27 466/1944), hogy július 1-jén 3483, július 2-án 3741, és július 3-án 626 zsidót szállítottak el Újpestről. A zsúfolt csillagos házakban élő zsidók reggel 6 órától este 11 óráig nem hagyhatták el lakóhelyüket. A Zsidó Tanács a következőkből állt: dr. Friedman Dénes, dr. Székely György, dr. Lengyel László és Szűcs János.[87]

Gettók és gyűjtőtáborok

Néhány kivételtől eltekintve a Budapest körüli városokban élő zsidókat május 22. és június 30. között gettókba vagy sárga csillaggal megjelölt házakba telepítették.[88] Június 30. és július 3. között áthelyezték őket a megyei gyűjtőtáborokba (19.1. táblázat).

A csillagos házakba és gettókba gyűjtött zsidók számára létesített na-

gyobb gyűjtőközpontok Budapest közvetlen környékén a budakalászi és a monori téglagyárak voltak a fővárostól északnyugatra, illetve délkeletre.

Budakalász. A helyi közösség 35 zsidóból állt (13 család). Május 24-én a csillaghegyi gettóba vitték őket.[89] Miután a helyi téglagyárat gyűjtőtábornak jelölték ki, Budakalászra hozták a Budapest közigazgatási határától északra fekvő települések, a Duna menti városok és községek gettóinak zsidóit, ideértve Kispestet, Pesterzsébetet és Újpestet.[90] A Csepel-szigeten különféle táborokban őrzött mintegy 17 500 zsidót szintén Budakalászra hozták, ideértve azokat az ügyvédeket és újságírókat, akiket a Zsidó Tanácsnak átadott külön lista alapján tartóztattak le korábban (lásd a 17. fejezetet), valamint azt a csaknem 3000 zsidót, akit az Üllői úton július 3-án rendezett különleges razzia során tartóztattak le. Ezeket a zsidókat hajókkal szállították el a szigetről, melyek a pünkösdfürdői hajóállomásnál kötöttek ki.[91] Sok budakalászi deportáltat Békásmegyeren vagonírozták be, ahol a zsidókat a szokásos kegyetlen bánásmódnak vetették alá a csendőrök Andrássy őrnagy vezetése alatt a „pénzverdében"[92]. Néhány gazdagabb békásmegyeri zsidónak sikerült megvesztegetnie a csendőröket, akik 5000 pengő váltságdíjért hajlandók voltak hazakísérni őket, hogy „tisztázzák keresztény státusukat", és voltaképpen szabadon engedték őket. Mivel a csendőrökre bízott emberek számát az efféle kiruccanások alkalmával pontosan följegyezte a tábor vezetősége, a csendőrök visszatérésükkor egyszerűen ugyanannyi gyanútlan, sárga csillagot viselő zsidót szedtek össze Budapest utcáiról.[93]

Monor. A Budapesttől délkeletre fekvő Monor gettóként és gyűjtőtáborként szolgált nemcsak a mintegy 350 helyi zsidó számára,[94] hanem a főváros közigazgatási határaitól délre és keletre fekvő települések zsidói számára is. A helybeli zsidók befogadására a Verbőczy, Pesti, Deák Ferenc, Gőzmalom és Kölcsey utcákban jelöltek ki gettóépületeket.[95] Kb. 7500 monori zsidót vagonírozták be a monori téglagyárból, ideértve a Monori járás zsidóit is, akiket Egedy Kálmán főszolgabíró vezérletével fogdostak össze.[96]

Közéjük tartoztak Jászberény és más települések zsidói, akiket rögtön ide összpontosítottak. A gettósítás és a deportálás Bajor csendőr őrnagy parancsnoksága alatt zajlott. A mártírok között volt a hitközség tudós rabbija, dr. Pfeiffer Izsák, aki Pap Izsák néven ismert költő is volt.[97]

Jászberény volt az I. munkaszolgálatos-zászlóalj főhadiszállása, ahonnan sok munkaszolgálatos-századot küldtek Ukrajnába és a szerbiai Bor rézbányáiba dolgozni (lásd a 10. fejezetet). A helyi gettót a zsinagógában és körülötte hozták létre. A mintegy 550 helyi zsidón kívül itt tartották fogva a zsidókat a szomszédos településekről: Alattyán, Jánoshida, Jászal-

sószentgyörgy, Jászapáti, Jászfelsőszentgyörgy, Jászladány, Jásztelek, Pusztamizse és Pusztamonostor.

A jászberényi zsidóellenes kampányban részt vett Pénzes Sándor polgármester is. Jászapátin különösen Ernyey Lajos főszolgabíró buzgólkodott; Garami Mihály volt a jászladányi gettó felügyelője.[98]

Őket június 30-án vitték át a monori téglagyárba. Jász-Nagykun-Szolnok megye több más zsidó közösségét, ideértve Jászárokszállást, Jászfényszarut és Jászkisért, szintén oda vitték.[99]

E körzetek zsidóságának összegyűjtését és bevagonírozását azon az értekezleten beszélték meg, amelyet június 28-án a budapesti Vármegyeházán tartottak.[100] Miközben Budapest zsidói megmenekültek a kormányzó július 7-i, a deportálásokat leállító döntésének jóvoltából, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye zsidóinak, ideértve a főváros közelében fekvő városok zsidóságát is, már nem volt ilyen szerencséjük. Osztoztak a magyar vidéki zsidóság sorsában, ráadásul sokat közülük már a deportálásokat leállító kormányzói döntés utáni napokban deportáltak.

A Budakalászon, Monoron és a VI. zónában lévő más központokban tömörített 24 128 zsidót – nem tekintve magát Budapestet – nyolc vasúti szerelvénnyel deportálták július 6. és 8. között.[101] A deportálást egy nappal azután fejezték be, hogy a kormányzó július 7-én elrendelte „a zsidók Németországba való átszállításának" felfüggesztését. A műveletek e szakaszának a VI. zónában való lezárásával Ferenczy jelenthette, hogy május 15. és július 8. között 434 351 zsidót deportáltak 147 vonattal.[102] Nem egészen négy hónappal a német megszállás után az ország – a budapesti zsidók, a maroknyi mentesítést nyert és bujkáló zsidó, valamint a munkaszolgálatot teljesítő zsidók kivételével – zsidómentes, *judenrein* lett.

Hiába állították le hivatalosan a deportálásokat, az SS-nek és magyar cinkosainak továbbra is sikerült kisebb-nagyobb transzportokat kicsempésznie gyakorlatilag mindaddig, amíg Auschwitzban 1944 késő őszén a németek le nem rombolták a gázkamrákat és a krematóriumokat. Ilyen volt az a július 19-i transzport is, amelyben a kormányzói akarat ellenére 1220 zsidót csempésztek ki Auschwitzba, majd július 25-én mintegy 1500 zsidót deportáltak a sárvári internálótáborból.[103]

Magyar zsidók Auschwitzban

A Magyarországról deportált zsidók végső úti célja Auschwitz volt, a legnagyobb megsemmisítő központ Európa nácik megszállta részében.[104] A tábor SS-vezetősége jól felkészült a várhatólag napi 12 000–14 000 magyar zsidó érkezésére. A halálgyár tisztségviselőinek figyelmét SS-Gruppenführer Richard Glücks, a WVHA Amtsgruppe

D (Wirtschaft- und Verwaltungshauptamt; gazdasági és igazgatási főhivatal), a koncentrációs táborokért felelős SS-egység főnöke és az SS „halálfejes alakulatainak" főinspektora hívta fel a magyar szállítmányok küszöbönálló érkezésére.[105] Őt pedig Kaltenbrunner és Rolf Günther, Eichmann berlini megbízottja tájékoztatta röviddel azután, hogy a Sonderkommando Budapesten „beleegyezett, hogy átveszi a fölösleges zsidókat Magyarországról" a Baky–Endre-csoport „kérésének" megfelelően. Az emberirtás gépezetét, mely hónapok óta fél gőzzel működött, maximális teljesítőképességűvé alakították, hogy biztosítsák a zökkenőmentes, hatékony és folyamatos üzemeltetést.

E célból feltöltötték az SS-személyzetet, és további „szakértőket" vezényeltek Auschwitzba. Köztük volt Karl Höcker SS-Obersturmführer, akit 1944 kora májusában azért vezényeltek át Majdanekból, hogy a táborparancsnok, Richard Baer adjutánsa legyen, de magában a táborban minden bizonnyal ő volt a magyar szállítmányok teljes jogú SS-megbízottja (Bevollmächtigter der SS für die Umsiedlung der Juden aus Ungarn). E minőségében ő hozta működésbe az emberirtás gépezetét a magyarországi szállítmányok időszakában.[106] Nagyjából ugyanekkor vezényelték át Otto Moll Hauptscharführert is a gleiwitzi kisegítő táborból, hogy gyilkos hajlamait az auschwitzi tábor „gondnokaként" élhesse ki. Elsődleges feladata az volt, hogy megtervezze és felügyelje a rövidesen megérkező, tömeges magyarországi szállítmányok hatékony kiirtását. Tekintve, hogy percnyi elvesztegetni való idő sem volt (a szovjet csapatok rohamléptekkel közeledtek Románia felé), nagyszámú foglyot vetettek be a pusztító gépezet felújítására. Moll irányításával a krematóriumokat felújították, a kemencék béléseit kicserélték, a kéményeket vaspántokkal erősítették meg, a rámpákat meghosszabbították egy hármas sínpárból kialakított szárnyvonallal, amely közvetlenül a halálgyárakhoz vezetett, és nagy gödröket ástak a krematóriumok közvetlen közelében azoknak a tetemeknek az elégetésére, amelyek kiszorultak a krematóriumokból. Mindegyik gödör 40–50 m hosszú, 8 m széles és 2 m mély volt. A fenekükön lefolyócsatornát ástak, hogy azon csurogjon el az elégetett holttestekből kiolvadt zsír, amelyet azután a krematóriumok tüzelőanyagaként terveztek felhasználni. A magyarországi deportálások csúcspontján kilenc ilyen gödör működött a krematóriumokon kívül. A gázkamrákat kiszolgáló két különleges zsidó kommandó létszámát 224-ről 860-ra növelték, a zsákmányolt holmit szortírozó „Canada"-kommandó létszámát pedig kb. 2000-re.[107]

A magyarországi zsidók deportálása május 15-én pirkadatkor vette kezdetét az I. zónában, vagyis Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon. Az első két transzportot több mint 6300 zsidóval Nyíregyháza és

Munkács gettóiban, az előző éjszaka folyamán rakták vagonokba, és egy forrás szerint május 16-án érkeztek meg Auschwitzba.[108]

A Magyarországról induló deportálóvonatok három-négy nap alatt értek Auschwitzba, nem zavartatva sem a helyi partizánoktól, sem a szövetségesektől.[109] A deportálási ütemterv napi négy vonatot írt elő, minden szerelvény kb. 3000–3500 zsidót szállított.[110] Az áldozatokat hetvenesével–kilencvenesével zsúfolták be a tehervagonokba, melyekbe két vödröt helyeztek: ivóvízzel, illetve üresen, az ürüléknek. A tehervagonok ajtajait lelakatolták, és az „ablakokat" berácsozták. A szerelvényeket magyar csendőrök kísérték és őrizték a Kassára való érkezésig, ahol az SS váltotta fel őket.

A tehervagonok embertelen túlzsúfoltsága és a kora nyári nagy hőség következtében sok zsidó, különösen a betegek és az idősebbek közül, már útközben meghalt, többnyire fulladásos görcsöktől. Megérkezésükkor a teljesen kimerült és csonttá-bőrré fogyott magyar zsidók letargikusan, beletörődötten és nyugodtan viselkedtek, örültek, hogy egy kis friss levegőt szívhatnak. Miután napokig utaztak kegyetlenül fülledt, zárt tehervagonokban kevés vízzel vagy víz nélkül, mindenekfölött vad szomjúság kínozta őket. Annyira csak a víz gondolata foglalkoztatta őket, hogy nem nagyon tudtak odafigyelni a körülöttük lévő realitásokra. Életenergiáiknak a hosszas szomjazás révén történő elapasztása része volt az elgázosításuk előtti, gondosan megtervezett, előre beprogramozott tervnek. Az SS arra törekedett, hogy megbénítsa megfigyelőképességüket és ellenálló képességüket. Mialatt a peronon várták, hogy elirányítsák őket, nyugtalanságukat rendszerint csillapította, hogy vizet vagy levest ígértek nekik a „fertőtlenítő zuhanyozás" után. Néha németül szóltak hozzájuk, de gyakrabban hallottak magyar szót, Josef Eckardt Unterscharführertől, a Magyarországon született fiatal SS-tiszttől. Mint a nácik által megszállt más országokból érkező szállítmányok esetében, a magyar zsidók elirányítása is a következőképpen zajlott:

> A 12 vagy 14 évesnél fiatalabb gyermekeket, az 50 évesnél idősebb felnőtteket, valamint a betegeket és a büntetett előéletűeket (akiket külön megjelölt tehervagonokban szállítottak) megérkezésük után azonnal a gázkamrákba vitték. A többiek elvonultak egy SS-orvos előtt, aki eldöntötte, hogy ki alkalmas munkára és ki nem. Az alkalmatlanokat a gázkamrába küldték, a többieket pedig különféle munkatáborokba osztották.[111]

A kiszállórámpán több SS-tiszt és orvos, köztük a hírhedt dr. Josef Mengele végezte el a szelekciót. Politikai, ideológiai és gyakorlati okokból a magyarországi szállítmányok jelentős hányadát azonnal elgázosításra szelektálták. „Tudományos érdeklődésétől" hajtva, Mengele számos törpét és ikerpárt választott ki különféle orvosi kísérletekre, amelyeket nem-

ritkán még az áldozatok életében, *in vivo* hajtottak végre.[112] Mengele közvetlen munkatársa a rámpán az a dr. Victor Capesius tábori gyógyszerész volt, aki – román állampolgár lévén – magyar és román nyelvtudásával kapóra jött a Magyarországról, különösen Észak-Erdélyről érkező deportáltakkal való „érintkezésben"[113].

A rámpától a gázkamrák felé vezető út hosszú szögesdrót kerítés mellett vezetett el. Egy szemtanú így írta le a gyalogmenetet:

> Akiket arra szelektáltak, hogy a gázkamrákba vonuljanak, hosszú menetoszlopokban vánszorogtak a poros úton, kimerülten, elkeseredetten. Anyák gyerekkocsikat toltak, kézen vezetve idősebb gyermekeiket. A fiatalabbak időseket, betegeket támogattak. Sokan úgy kerültek be a menetbe, hogy könyörögve kérték az SS-eket, ne válasszák el őket roskatag vagy magatehetetlen hozzátartozóiktól.[114]

A kiirtás műveletét futószalagrendszer alapján szervezték meg, a tömeggyilkosság legmodernebb módszereinek alkalmazásával. Az elgázosítás után a holttesteket a különleges kommandó tagjai a Harmadik Birodalom gazdasági érdekeinek előmozdítására „feldolgozták": a fogakat kiverték az arany és ezüst visszanyerése végett, a testnyílásokat átvizsgálták elrejtett értékeket keresve, a nők haját levágták.[115] E műveletek elvégzése után a holttesteket kiadták a krematóriumnak (22.5–9. képek).[116]

A hamvasztás átlagosan 5–6 óráig tartott. A maradványokat egy 60 x 15 m-es betonpadozaton zúzták porrá, mielőtt szétszórták volna vagy beleöntötték volna a Visztulába.

Folyamatosan zsidók ezrei vártak a sorsukra a krematóriumok előtt és a táborokat összekötő utakon. A Sonderkommando egyik hajdani tagja így írta le ezt a jelenetet:

> Miközben a hullaszállítók kiráncigálták a tetemeket [a gázkamrákból], újabb tömegek várakoztak gyanútlanul a közeli ligetben... Türelmesen ki kellett várniuk, amíg kihordják a halottakat a gázkamrákból, összeszedik az öltözőhelyiségben hagyott holmit.[117]

Megesett, ha nagyon ritkán is, hogy magyar zsidók, megérezve a rájuk váró veszélyt, megpróbáltak megszökni a közeli erdő irányában. Többnyire gyorsan elfogták és reflektorfényben agyonlőtték őket az SS-ek.[118]

Szemtanúk így írták le a halálgyár működését:

> Még a krematóriumok megépítése előtt használt, kezdetleges gázkamrákat is újra működésbe kellett helyezni. Óriási hullahegyeket égettek el nemrég ásott égetőgödrökben. Az egész környék füsttengerben úszott, mely néha elhomályosította a napot. Az égő emberi csontok és hús émelyítő bűze áthatotta az egész tábort. A gyilkolás éjjel-nappal, szünet nélkül folyt – több műszakban. A halálgyár teljes gőzzel üzemelt![119]

Június végére annyi szállítmány érkezett, hogy új táborrészlegeket (a BII szektorban a BIIb-t és a BIIc-t) kellett létrehozni. Hegyekben tornyosultak a bőröndök a raktárépületekben és a rámpákon. Az SS-ek, a zsidó kommandósokhoz hasonlóan, végsőkig kimerültek. Az előbbiek azért, mert élet és halál fölött kellett dönteniük az újonnan érkezettek szelekciója során, az utóbbiak pedig azért, mert éjjel-nappal szortírozták a poggyászokat, hordták az elgázosított holttesteket a krematóriumokba és az égetőgödrökbe.

Az első szállítmányok érkezése után Oswald Pohl SS-Obergruppenführer, a gazdasági és igazgatási főiroda vezetője arról tájékoztatta Himmlert, hogy a munkaképesek fele nő, akiket talán a Todt-építkezéseken lehetne felhasználni.[120] Himmler három nappal később jóváhagyását adta a javaslathoz azzal a gunyoros megjegyzéssel, hogy elegendő fokhagymát kell hozatni Magyarországról az élelmezésükre.[121]

A zsidók Magyarországról való deportálásának zökkenőmentessége és gyorsasága nemcsak abból eredt, hogy lehengerlő túlerőt vetettek be velük szemben, hanem abból is, hogy a német–magyar zsidótlanító csoportok rendkívül hatékonyan dolgoztak. Az Eichmann-féle Sonderkommando a magyar quisling-kormány lelkes támogatása közepette bevethette sokéves szakértelmét, amelyet az európai zsidóság likvidálása során szerzett. A német–magyar zsidótlanító „szakértők" túl azon, hogy meghozták a zsidók likvidálását célzó intézkedéseket, minden elképzelhető trükköt felhasználtak avégett is, hogy a zsidók éberségét elaltassák. Ezért terjesztették a híreket, hogy a zsidókat csupán más magyarországi körzetekbe szállítják mezőgazdasági munkára, illetve a Birodalom hadiiparában fogják foglalkoztatni őket. Az efféle téveszmék megerősítésére sok, gázkamrába induló zsidóval megnyugtató képeslapokat küldettek a még magyar területen élő barátaiknak és rokonaiknak.[122] A németek még propagandafilmet is készítettek annak demonstrálására, hogy a magyar csendőröktől eltérően ők rendesen, szívélyesen bánnak a magyar deportáltakkal.[123] Éppen a magyar szállítmányok idején adott engedélyt első ízben az SS fényképfelvételek készítésére Auschwitzban. A fényképek az egyik első kárpátaljai szállítmány érkezésének különböző jeleneteit mutatják be.[124] A sokféle magyarázat közül az tűnik legvalószínűbbnek, hogy az SS „kikozmetikázott" fényképek publikálására készült abból a célból, hogy megcáfolja a világszerte terjengő híreket, melyek szerint Auschwitzban tömeggyilkosság folyik, és hogy leszereljék a deportálás előtt álló magyar zsidók balsejtelmeit.[125]

A magyar és német szervek, amelyek részt vettek a magyar zsidóság likvidálásában, részletes helyzetjelentéseket készítettek.[126] Az SS jelentéseit Otto Winkelmann, a magasabb SS és rendőrség magyarországi pa-

22.5. kép
Egy kárpátaljai magyar zsidó transzport megérkezése Auschwitz-Birkenauba 1944. május második felében

22.6. kép
A szelekció folyamata: a munkára „alkalmasak" és „alkalmatlanok" szétválasztása

22.7. kép
Az „alkalmatlanok” röviddel likvidálásuk előtt

22.8. kép
A krematórium felé

22.9. kép
A zsákmány feldolgozása a „Canada"-kommandó által

22.10. kép
Munkára „alkalmas" férfiak és nők

rancsnoka a berlini Birodalmi Biztonsági Főhivatalba, Edmund Veesenmayer, a Führer magyarországi teljhatalmú megbízottja pedig a német külügyminisztériumnak küldte meg jelentéseit. 1944. június 13-án Veesenmayer például azt jelentette, hogy június 7-ig 289 357 zsidót „szállítottak rendeltetési helyére" az I. és a II. zónából (Kárpátaljáról, Északkelet-Magyarországról és Észak-Erdélyből) 92 vasúti szerelvényen, 45-45 tehervagonban. A III. zónában, Észak-Magyarországon végrehajtott akció eredményéről Veesenmayer június 30-án küldött jelentést. Az innen deportált 50 805 zsidóval a deportáltak együttes száma 340 162-re emelkedett. A IV. zónában, Dél-Magyarországon végrehajtott művelet végeztével pedig 381 661-re. Végül pedig az V. zóna (Nyugat-Magyarország és Budapest környéke) 55 741 zsidójának július 9-ig lebonyolított deportálása után Veesenmayer július 13-án már azt jelenthette, hogy 437 402 zsidót szállítottak el rendeltetési helyére.[127] Jóllehet Budapestre már nem terjeszthette ki akcióit, mert Horthy úgy döntött, hogy leállítja a deportálásokat, a SIPO és az SD még ezután is elbüszkélkedhetett a további szállítmányokkal, amelyeket magyar cinkosaival sikerült megszerveznie.

Magyar zsidók más koncentrációs táborokban

A csaknem 433 000 magyar zsidó közül, akiket 1944. május 15-től július 8-ig Auschwitzba deportáltak, kb. 10%-ot válogattak ki munkára alkalmasnak (22.10. kép).[128] Egy részüket Auschwitzban tartották, hogy ott dolgozzanak, a többieket szétszórták 386 különböző táborba a náci birodalomban.[129]

A legnagyobb csoportok a hírhedt bergen-belseni, buchenwaldi, dachaui, flossenburgi, mauthauseni, grossroseni, günskircheni, neuengammei, ravensbrücki és sachsenhauseni táborokba kerültek.[130] Auschwitzhoz hasonlóan ezekhez a táborokhoz is melléktáborok csatlakoztak. A buchenwaldi tábornak több, magyar zsidókat dolgoztató melléktábora is volt, köztük a hessisch-lichtenaui.[131] Bécs környékén is több munkatábor működött, ahol az eredetileg Strasshofba deportált, vagy az 1944 végén erőltetett menetben a Birodalom határáig hajtott magyar zsidókat dolgoztatták. Ilyen táborok működtek Felixdorfban, Lichtenwörthben és Bécsújhelyen.[132]

1944 őszén több tábor végső állomásává vált sok ezer zsidó munkaszolgálatosnak is, akiket visszavontak Ukrajnából vagy a bori rézbányákból, valamint ezer és ezer zsidó férfinak és nőnek, akiket a nyilasok gyalogmenetben hajtottak el Budapestről azzal az ürüggyel, hogy a Bécs védelmét szolgáló ún. Keleti Erődítést fogják építeni (lásd a 26. fejezetet).

Az Auschwitzban tengődő magyar zsidók száma az ismétlődő „sze-

lekciók" és elszállítások következtében folyamatosan csökkent. Augusztus 15-én még 90 000 magyar zsidót tartottak nyilván a 612 000, újoncnak tekintett zsidó közül.[133] 1945 januárjában, amikor a tábort kiürítették, már csak néhány ezren voltak; legtöbbjüket átszállították Buchenwaldba.[134]

A vidéki zsidó közösségek felszámolása a háborús Magyarországon a náci végleges megoldás egyik utolsó akciója volt. A gyorsaság és a hatékonyság, amellyel ezeket a közösségeket a szövetségesek győzelmének előestéjén elpusztították, tükrözi a németek és magyar cinkosaik igyekezetét, hogy a végső vereség előtt legalább egyik, ideológiailag definiált fő céljukat megvalósítsák. Segítségükre volt a végleges megoldás végrehajtása körül kialakult általános, cinkos hallgatás is: a jelenleg rendelkezésünkre álló bizonyítékok azt mutatják, hogy a szabad világ vezetői, akárcsak a világ és Magyarország zsidóságának jó néhány vezetője, jóval Magyarország német megszállása előtt tisztában volt e „megoldás" valódi természetével.

Jegyzetek

1. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 148. o.

2. Lásd Hajnácskőy vallomását Baky, Endre és Jaross népbírósági perében. Nb. X. 4419/1944. sz. ítélet, 42. o. Belügyminisztérium, Bp.

3. Az említett gettókra vonatkozó információk egy részét a Zsidó Tanács egyik dokumentumából vettük, melyet újra közöl Lévai, *i. m.,* 407–421. o. Lásd még: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Tolna megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

4. 1941-ben Bonyhádnak 1159 fős zsidó lakossága volt. 1946-ra a közösség létszáma 205-re csökkent; a következő néhány évben, ha átmenetileg is, de növekedett. 1949-ben neológ gyülekezete 108 főt számlált, és Eisner János volt a vezetője, 172 fős ortodox gyülekezetét Galandauer Manó vezette. *Zsidó Világkongresszus,* 6–7. sz. (1947. augusztus 15.), 19. o.; 13–14. sz. (1949. május 9.), 24. o. Bonyhádról részletesebben lásd Eisner János: *A bonyhádi zsidók története.* Migdal, Tel-Aviv, 1965, 190. o., sokszorosítás. *Új Élet,* Bp., 1958. május 1. és *Pinkas ha'kehilot,* 224–226. o. Szekszárdról lásd 411–413. o. Lásd még Puskás Attila, „Történelmi fordulat Tolna megyében 1944–1945-ben." *Tanulmányok Tolna megye történetéből.* IV. kötet. A Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, 1972. 93–108. o., valamint Leslie Blau: *Bonyhad. A Destroyed Community.* Shengold, New York, 1994.

5. Keszthelynek 1941-ben 755 fős zsidósága volt, mely a város összlakosságának 6,3%-át tette ki. 1949-ben a kongresszusi gyülekezet 134 főből állt, dr. Lukács Mihály és Frank Árpád vezette, 1958-ra a közösség kb. 80 főre csökkent, Bíró Sándor vezette. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 4–5. o.; 13–14. sz. (1949. május), 13. o.; *Új Élet,* 1958. augusztus 15. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 469–471. o.

6. *MOL,* 97., 99–100. tekercs. E források tartalmazzák azoknak a zsidóknak a névsorait is, akiket Körmenden, illetve Körmend-Németújvári járás közeli településein fogdostak össze. Bővebben a körmendi zsidó közösségről és a hitközség mártír zsidóinak névsorát lásd *A vasi zsidók. Emlékére a mártírhalált szenvedett Vas megyei zsidóságnak.* Szerk.: Albert Abraham Löwinger. Izsák Efrájim és az Izraelben élő Vas me-

gyei Zsidók Emlékbizottságának kiadása, Tel-Aviv, 1947, 47–50., 157–159. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 494–495. o.

7. 1941-ben Kőszegnek 101 fős zsidó közössége volt, amely a város összlakosságának 1,1%-át tette ki. Bővebben a hitközségről: Harsányi László: *A kőszegi zsidók.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1974, 203–208. o. A 205–207. oldalakon a gettó egész lakosságának névsora. Lásd még *A vasi zsidók,* 51–59. és 166–167. o., valamint *Pinkas ha'kehilot,* 190–193. o.

8. *MOL,* 12. és 99. tekercs.

9. *Uo.,* 68. tekercs. A forrás közli a Mohácson kisajátított zsidó vállalatok listáját is.

10. Mohácsnak 1941-ben 707 zsidója volt (3,9%). 1946-ban már csak 122, 1949-ben pedig, amikor a közösséget Orbán Vilmos és Gábor József vezette, csak 112. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 2–3. o.; 13–14. sz. (1949. május) 16. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 353–354. o.

11. Ligeti Jenő nyilatkozata, YIVO, 768. dosszié, 3555. jegyzőkönyv.

12. *Pinkas ha'kehilot,* 365–366. o.

13. A körzetben foganatosított „rendkívüli" intézkedésekről lásd a 17. fejezetet. Lásd még *RLB,* 262. dok.; Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 103. o.; és *Pinkas ha'kehilot,* 372–374. o. Az 1941. évi népszámlálás szerint Nagykanizsán 2891 zsidó élt, a város lakosságának 6,8%-a. 1946-ban a kongresszusi gyülekezetnek 279 tagja volt, ideszámítva a környező közösségek számos túlélőjét is. 1949-re a létszám 291-re emelkedett, a világi vezetők Demeter László és Mádai Gizella voltak. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 2–3. o.; 13–14. sz. (1949. május), 16., 28–29. o.

14. Munkácsi Noémi: „A nagykanizsai gettó története." *Hatikva,* Buenos Aires, 1950. szeptember 1. Ez az első része egy hétrészes sorozatnak. Munkácsi visszaemlékezése szerint a nagykanizsai zsidókat csak április 26-án vitték a gettóba. Winkler Ernő rabbiról bővebben lásd Scheiber Sándor: „A magyarországi izr. országos tanácsának és a vezérlőbizottságnak halottai." In: *Az Országos Rabbiképző Intézet 1943–1946. évi évkönyve.* Bp., 1946, 11–12.

15. *Pinkas ha'kehilot,* 521. o.

16. Dr. L. S. Ettre (Frühwald) személyes közlése, Norwalk, Conn., 1981. december 18.

17. *MOL,* 101. tekercs. A forrás felsorolja a Vasvári járás különböző közösségeibe tartozó zsidókat.

18. *MOL,* 116. tekercs. A forrás különféle, a zsidóellenes kampány céljaira készített listákat tartalmaz a zsidókról, a kitértekről és zsidó kereszténykről, a vegyes házasságban élő zsidókról, Veszprém zsidó kézben lévő vállalatairól és üzleteiről. A város két gettójába gyűjtött zsidók listáját lásd a *MOL,* 171. tekercsén.

19. A Veszprémnek 1941-ben 887 fős zsidó lakossága volt, mely a város összlakosságának 4,1%-át tette ki. 1946-ban 106 zsidó volt a városban. A közösség 1949-re 84 főre csökkent, akkor Lichter Endre vezette. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 2–3. o.; 13–14. sz. (1949. május), 23. o. Lásd még Veress D. Csaba: „Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiájához." *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei,* 16. 1983, 399–412. o. A III. és IV. csendőrkerület zsidó közösségeinek likvidálásáról szólva, az V. csendőrkerületből történt deportálásokról adott jelentéseiben Ferenczy László alezredes nem jelöli meg Veszprém zsidóinak bevagonírozási helyét. A Veszprém megyei és részben a Zala megyei (keszthelyi, sümegi és tapolcai) zsidóság tragédiájáról további részleteket közöl Veress D. Csaba idézett műve. Az enyingi zsidó hitközségről néhány részletet lásd *A vasi zsidók,*

167–168. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 282–284. o., és *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Veszprém megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

20. Lásd a 31. fejezetet.

21. Ferenczy 1944. június 30-i jelentése.

22. *Vádirat,* 3:19–23. o.

23. Andrássy Antal: „Zsidóüldözés Somogyban, 1944. március–július." *I. m.,* 333–360. o., valamint Szabó Péter–Szili Ferenc (szerk.), *Somogy megye a II. világháborúban.* Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1993, 171–537. o. Lásd különösen Szili Ferenc „A második világháború Somogy megyei áldozatai" c. dolgozatát, amely felsorolja a megye valamennyi, a második világháborúban elhalálozott lakosát településenként, betűrendben. Nincsenek elkülönítve a Holocaust áldozatai azoktól, akik a harctéren vagy a háborús tevékenység következtében haltak meg. Továbbá: Antl Ödön nyilatkozata a szerzőnek. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 148. o. és *Mementó. Magyarország 1944.* Szerk.: Gáti Ödön stb. Kossuth, Bp., 1975, 48–49. o. Lásd továbbá Kardos Anna (YIVO, 771/3544.), Hajdú Géza (771/3543) és Boskovits Iván (774/2982) személyes beszámolóit. Lásd még *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Somogy megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

1941-ben Kaposvárnak 2346 fős zsidó lakossága volt, mely az összlakosság 7,1%-át tette ki. 1946-ra ez 439-re, azaz 1,3%-ra csökkent. Ez idő alatt a neológ gyülekezetet Antl Ödön vezette. Az 1950-es évek végén a hitközség, melyet Fischer Pál vezetett, valamivel több mint 200 főre csökkent. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 2–3. o.; 13–14. sz. (1949. május), 13., 26., 28. és 29. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 472–474. o., valamint a 6. függeléket.

24. *MOL,* 132. tekercs. Ugyanez a forrás Tolna megye más településeiről (így Bonyhádról, Dombóvárról, Dunaföldvárról, Gyönkről, Szekszárdról és Tamásiról) is megemlít hasonló, a „hontalan zsidók" kézre kerítésére rendezett razziákat.

25. *Uo.,* 133. tekercs. A 8100/1944. sz. rendeletet először a 8101/1944. sz. (május 11.), majd a 8880/1944. sz. (május 30.) módosította. *Uo.,* 146–147. tekercs.

26. Szekszárd zsidóit eredetileg helyi gettóban kellett volna elhelyezni a 8101/1944. sz. rendelet értelmében. 8880/1944. sz. rendeletében Szongott alispán azonban úgy rendelkezett, hogy Szekszárd majdnem 350 zsidóját Bonyhád, Dombóvár, Paks, Pincehely és Tamási gettói között osszák szét. Lásd Puskás Attila, *i. m.,* 104. o.

27. Dombóvár járás főszolgabírájának a Közellátási Minisztériumhoz intézett, 1944. április 26-i jelentésében az áll, hogy Dombóvár városában 622 zsidó él. *MOL,* 141. tekercs. A forrás felsorolja a dombóvári zsidó vállalatokat is. Hasonló listák találhatók a 142. tekercsen.

28. A Dunaföldvárott elkobzott zsidó üzletek és kereskedelmi cégek listáját lásd a 147. tekercsen.

29. Tolna város gettóját bizonyos kijelölt épületekben annak a rendeletnek az alapján alakították ki, amelyet Regős István, Tolna vármegye központi járásának főszolgabírája adott ki 1944. május 30-án 2868/1944. sz. alatt. *Uo.* A forrás közli a város zsidóinak, illetve a városban elkobzott zsidó vállalatoknak a névsorát.

30. A 8880/1944. sz. rendelet értelmében Tamási járás zsidóit Pincehelyen és Tamásiban vonták össze. Pincehely gettójába kerültek Felsőnyék, Iregszemcse, Magyarkeszi, Ozora, Regöly és Szakály zsidó lakosai, míg Tamási gettójába Bedegkér, Ertény, Fürged, Kánya, Koppányszántó, Nagykónyi, Nagyszokoly, Pári és Tengőd zsidóit vit-

ték. *Uo.* Tamási zsidó lakosainak, a Tamásiba szállított zsidóknak és a helyi gettóban elhelyezett 210 zsidónak a névsorát lásd a 149. tekercsen. A forrás felsorolja a Tamásiban elkobzott zsidó vállalatokat is.

31. 133. tekercs. A kisebb, Tolna megyei deportált közösségek a következő településeken laktak: Alsónyék, Báta, Bikács, Bogyiszló, Bölcske, Csibrák, Dunaszentgyörgy, Felsőnána, Gerjen, Gyulaj, Harc, Kurd, Madocsa, Medina, Miszla, Pálfa, Sárpilis, Sióagárd, Szárazd, Udvar, Várdomb és Zomba. *Uo.*, 132. tekercs. Csibrák, Gerjen, Harc, Koppányszántó, Kurd, Nagyszokoly és Zomba zsidó lakosainak névsorait a 166–168. és a 171. tekercs közli. Tolna megye zsidóságáról további részleteket közöl Puskás Attila idézett műve, valamint Balogh K. János szerkesztésében az *Évszázadokon át* c. gyűjtemény (Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, 1990) 585–596. oldala, amely kézzel rajzolt térképet is közöl Bonyhád, Dombóvár, Dunaföldvár, Hőgyész, Paks, Pincehely és Tamási egykori gettóiról, valamint a megye zsidóságának gettósítására vonatkozó dokumentumokat.

32. *MOL*, 132. tekercs. Egy másik forrás szerint a paksi gettóban 1082 zsidót tartottak fogva.

33. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 418. o.; *Pinkas ha'kehilot*, 438. o.; *Mementó*, *i. m.*, 48. o. Részleteket a paksi zsidó hitközség történetéről lásd *Mazkeret Paks.* (Paksi Emlékkönyv.) Szerk.: D. Sofer, Jeruzsálem 1962, 158. o., és Grünwald Fülöp: Sárospatak–Mátészalka–Paks. In: *Évkönyv 1971/72.* Szerk.: Scheiber Sándor, Bp., Magyar Izraeliták Országos Képviselete 1971, 137–144. Lásd még Weiss R. személyes beszámolóját (YIVO 771/3226) és a 6. függeléket.

34. A hitközség túlélői hangsúlyozták, hogy Lótzot felelősség terheli – dr. Horváth Jánossal, egy másik rendőrtiszttel együtt – a város három mentesített zsidójának meggyilkolásáért a Szálasi-éra alatt. Lótz a háború után külföldre szökött, először Svájcba, majd miután ott leleplezték, Ausztráliába, ahol állítólag álnéven él. Láng Jehuda Gyula: *A pápai zsidóság emlékkönyve.* Lahav Printers és Az Izraelben Élő Pápai Zsidók Emlékbizottsága, Tel-Aviv, é. n. 131. o.

35. 1941-ben Pápának 2613 fős zsidó lakossága volt, mely az összlakosság 11%-át képviselte. 1946-ra a zsidók száma, ideértve azokat, akik a háború után telepedtek be a városba, 470 volt, azaz 2%. 1949-ben az ortodox gyülekezetnek 317 tagja volt, és Wittmann Márton vezette. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 2–3. o.; 13–14. sz. (1949. május), 18., 28. o. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 148. o. A pápai zsidók részletes történetét lásd Láng: *A pápai zsidóság emlékkönyve*, *i. m.*

36. Pápateszér hitközségi központ volt a szomszédos falvakban (Bakonybél, Bakonykoppány, Bakonytamási, Lovászpatona, Nagydém és Szentiván) élő zsidók számára. Elsie Breuernak, a *Menóra* montreali tudósítójának személyes közlése, 1982. október 17.

37. E helységek mártírjainak névsorát lásd *Uo.*, *i. m.*, 135–137. o.

38. Papot a háború után letartóztatták, és 12 évi börtönre ítélték. *Uo.*, 131. o.

39. *Uo.*, 130–132. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot*, 428–432. o. A Kasztner-csoportra vonatkozólag lásd a 29. fejezetet.

40. Pécsnek 1941-ben 3486 zsidója volt, a város összlakosságának 4,8%-a. 1946-ra a közösség létszáma 706 főre, azaz 0,9%-ra csökkent. 1949-ben a hitközség 928 zsidót számlált Polgár László világi vezető és Schweitzer József rabbi irányítása alatt. Jóllehet a létszám tovább csökkent, a hitközség az 1950-es évek végén tovább működött Reich Lipót vezetése alatt. *Zsidó Világkongresszus*, 4. sz. (1947. április 15.), 2–3. o.; 13–14. sz. (1949. május), 18. és 25. o.; *Új Élet*, 1957. augusztus.

41. *MOL*, 107–108. tekercs. A forrás felsorolja Pécs zsidó vállalatait és üzleteit is.

42. Lévai: *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről.* Officina, Bp., é. n. 108. o. Lásd még a 6. függeléket.

43. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 148., 418. o. Bővebben lásd Schweitzer József: *A pécsi izraelita hitközség története.* A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1966. Lásd még Schweitzer József: „A pécsi hitközség a deportáció és a felszabadulás időszakában." In: *Új Élet naptár 1960–1961.* 5720/5721 A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1960, 71–74. o. Lásd még *Mementó, i. m.,* 52–53. o. és *Pinkas ha'kehilot,* 432–435. o. Lásd még *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Baranya megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1944.

44. Sárvárnak 1941-ben 780 zsidója volt, akik a város lakosságának 6,7%-át tették ki. *Pinkas ha'kehilot,* 522–523. o.

45. Sárvár és a Sárvári járás településeinek zsidó vállalatait a *MOL* 100–101. tekercse sorolja fel.

46. A szerint a jelentés szerint, amelyet Sárvári járás főszolgabírája küldött a megyei alispánnak 1944. július 1-jén, a németek a sárvári zsidók számát 6100-ban állapították meg. *Uo.,* 95. tekercs.

47. Löwinger Albert személyes közlése. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 418–419. o., valamint Baaer Adolf személyes beszámolója, YIVO 771/3531. További részleteket és a sárvári zsidó mártírok névsorát lásd *A vasi zsidók,* 65–70., 150–154. o.

48. Miután a zsidó „politikai" foglyokat július 4-én deportálták, a sárvári kisegítő toloncház parancsnoka értesítéseket küldött a budapesti rendőr-főkapitányságnak „a németeknek átadott" egyénekről. Az egyik ilyen értesítés szerint, melynek dátuma július 14., Schrey Mária Ágnes 2 évest és Steiner Judit 7 évest „átadták a német hadseregnek németországi munkára". Hasonló értesítésekre példákat lásd *Vádirat,* 3:178–186. o. Lásd még a 6. függeléket.

49. Friedrich Born: *Bericht an das Internationale Komitee vom Roten Kreuz in Genf.* Genf, 1945. június, 28. o. Born jelentése az akció napjaként augusztus 5-ét jelöli meg. Lásd még *Notiz über die Situation der Juden in Ungarn,* a Nemzetközi Vöröskereszt 1944. november 14-i keltezésű dokumentuma, megtalálható: a jeruzsálemi Yad Vashem Levéltárban, M-20/47. jelzet alatt.

50. Szita Szabolcs: „A sárvári internálótábor 1944. évi történetéhez." *Vasi Szemle,* 1989. 4. sz., 563–569. o. Lásd továbbá Söptei István: „Internálótábor a Rába partján." *Uo.,* 1988. 3. sz., 377–400. o.

51. 1944 második felében Sopron vármegye főispánja bizonyos Várpalotás, alispánja Somssich Béla volt. Lásd egyebek között *MOL,* 135. tekercs.

52. Sopronnak 1941-ben 1861 fős zsidó lakossága volt, amely a város összlakosságának 4,4%-át tette ki. 1946-ra a közösség létszáma 274 főre, azaz 0,6%-ra csökkent. A környező falusi településekről való beköltözések eredményeként a közösség állandóan nőtt, és 1949-re a neológ gyülekezetnek 284 tagja volt, az ortodoxnak pedig 124. Az előbbit dr. Hollós Richárd, az utóbbit Léderer Sándor vezette. Az 1950-es évek végére a hitközség létszáma erősen megcsappant, de továbbra is működött dr. Hollós vezetése alatt. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 2–3. o.; 13–14. sz. (1949. május) 20., 24., 25. o.; *Új Élet,* 1958. március 15., 1958. július 7. A zár alá vett soproni zsidó kereskedelmi és iparvállalatok listáit lásd a *MOL,* 90. és 129. tekercsén.

53. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 418. o. Lásd még Raab Márton: *Sopron megye zsidóságának múltjából és jelenéből.* Szerzői kiadás, Sopron, 1955. december, 29. o. Lásd még Sós Endre: *Zsidók a magyar városokban.* Libanon Kiadás, Bp., é. n., 153–

181. o.; *Pinkas ha'kehilot,* 528–532. o.; és Ember Mária: *Hajtűkanyar.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1974, 188–189. o. Lásd még *MOL,* 129. tekercs.

54. *MOL,* 106. tekercs.

55. A Csepregi járás főszolgabírája Farkas Kálmán volt.

56. A Csornai járás főszolgabírája Havas Béla volt. Csornán Rübner József vezette a Zsidó Tanácsot. A Csornai járási zsidók száma 852 volt, Csornán 711, Farádon 27, Magyarkeresztúron 14, Szanyon 46, Szilen 27 zsidó élt. *MOL,* 111. tekercs. A 110–111. és a 115. tekercs tartalmazza Mátyássziget, Nagygeresd, Szany és Szil zsidóinak, továbbá a Csornai járásban elkobzott zsidó üzleteknek a névsorát.

57. Május 5-én a Kapuvári járás főszolgabírája, Medgyesy László azt jelentette a megyei alispánnak (2484/1944), hogy a járás 17 településén 863 zsidó él. Közülük 417 Kapuvárt, 317 Beleden, 55 Fertőszentmiklóson és 14 Rábakecölön. A többi Babóton, Fertőendréden, Fertőszéplakon, Gyóron, Himodon, Kisfaludon, Mihályiban, Páliban, Petőházán, Pusztacsaládon, Sarródon, Szárföldön és Veszkényben. Medgyesy május 9-én rendelte el járásában a gettósítást (2508/1944); a kampány a zsidók Kapuvárt való összegyűjtésével május 12-én ért véget. Ide vitték Cirák és Egyed zsidóit is. *Uo.,* 92. és 104–106. tekercs. Beled zsidóinak névsorát a 91., Egyedéit a 105. tekercs tartalmazza, a 106. tekercsen található Páli zsidóinak a névsora. A Kapuvári járás helységeinek, köztük Kapuvár városnak az elkobzott zsidó vállalatait a 112. tekercs sorolja fel.

58. Lásd Kamenszky polgármester átiratát a belügyminisztériumnak (július 19. 15 104 és 15 105/1944. V.) a 102. tekercsen. Lásd továbbá Hiller István–Németh Alajos: A háború és a felszabadulás krónikája. Sopron 1941–1945. *Soproni Szemle,* Sopron, 1978–79. A tanulmány értékes demográfiai és szociológiai adatokat közöl Sopron zsidó közösségéről. A szerzők szerint a város gettólétesítményeit 1944 decemberében arra használták, hogy ott vonják össze a keresztény és kitért zsidókat, 4. és 46. o. Lásd még *MOL,* 131. tekercs.

59. *Uo.,* 95–98. tekercs. A nyilas korszak alatt Vas Béla volt Szombathely polgármestere. Lásd még Kulcsár János: „A halálvonat utasai." *Vas Népe,* 1983. február 19., 20., 22. A cikkeket leközölte a *New York-i Figyelő,* 1983. december 22-i, 1984. január 11-i és február 2-i száma is.

60. *MOL,* 95. és 99. tekercs.

61. Egy másik forrás szerint a zsidók létszáma a szombathelyi koncentrációs központban 4228 volt. *A vasi zsidók,* 43. o.

1941-ben Szombathelynek 3088 fős zsidó lakossága volt, mely a város összlakosságának 7,2%-át tette ki. 1946-ra számuk 453-ra, azaz 1%-ra csökkent. 1949-ben a neológ gyülekezetnek 236 tagja volt, az ortodoxnak pedig 136. Az előbbi dr. Hacker István vezetése alatt állt, az utóbbi pedig Holczer Dezső vezetése alatt. Az 1950-es évek végén, amikor a hitközösség jóval kisebb volt, Hirschler Jenő volt a vezetője. *Zsidó Világkongresszus,* 4. sz. (1947. április 15.), 2–3. o.; 13–14. sz. (1949. május) 21., 24., 28., 29. o.; *Új Élet,* 1958. július 15.

62. Harsányi, *A kőszegi zsidók,* 208. o.

63. Fördősről lásd Kulcsár János, „A halálvonat utasai", *i. m.*

64. Harsányi, *A kőszegi zsidók,* 209. o. Bővebben a szombathelyi zsidókról és a hitközség zsidó mártírjainak névsorát lásd *A vasi zsidók,* 39–43., 85–87., 129–148. és 180–183. o. A könyv a következő települések hitközségeivel kapcsolatos beszámolókat (és mártírnévsorokat) is tartalmazza: Jánosháza (44–47., 154–157.), Körmend (47–50., 157–159.), Kőszeg (51–59., 166–167.), Nagysimonyi (60–61., 157.), Celldömölk (62–65., 159–162.), Sárvár (65–70., 150–154.), Vasvár (70–72., 164–166.),

Szentgotthárd (72–73., 162–163.), Rohonc (73–77.), Muraszombat (77–78.), Németújvár (78–79.), Városszalónak (79.) és Enying (167–168.). Tartalmazza sok Vas megyei falu zsidó mártírjainak névsorát is, így a következő falvakéit: Alsóság, Hegyfalu, Ikervár, Keményegerszeg, Nagysitke, Pósfa, Porpác és Uraiújfalu. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 417–419. o.

65. Kulcsár János, „A halálvonat utasai", *i. m.*

66. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 148–149. o. Lásd még Lévai, *Szürke könyv, i. m.,* 77–78. o., és *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Vas megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994, és *Források a szombathelyi gettó történetéhez. 1944. április 15.–1944. július 30.* Összeállította Mayer László. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 1944. *(Vas megyei levéltári füzetek, 7.)*

67. Zalaegerszegnek 1941-ben 873 fős zsidó lakossága volt, mely a város összlakosságának 6,2%-át képviselte.

68. A nyilas korszak alatt Csomay Miklós volt a megye főispánja. Miközben Hunyadi sorsdöntő szerepet játszott a zsidóellenes akciókban, a hivatalos alispán Brand Sándor volt. *MOL,* 147. tekercs.

69. A Novai járás főszolgabírája Szigethy Sándor volt. *Uo.,* 151. tekercs.

70. Czigány János, a Zalaegerszegi járás főszolgabírája május 12-én, 2665/1944. sz. alatt hozta meg azt a rendeletét, amelynek alapján a járás zsidóságát gettósították. Zalaegerszeg város polgármesterének küldött, május 11-i jelentésében (2200/1944) Czigány beszámolt arról, hogy a járás 13 kisebb településén 177 zsidó található, közülük 11 Andráshidán, 12 Bocföldén, 35 Söjtörön, 17 Szepetken, 33 Zalalövőn és 14 Zalaszentivánban. *Uo.,* 148. tekercs. A 162. tekercs tartalmazza Zalalövő zsidóinak, valamint a Zalalövőről Zalaegerszegre hurcolt zsidóknak a névsorát.

71. A balatonfüredi főszolgabírót, Schmidt Jenőt utóbb Komárom vármegye alispánjává nevezték ki. *Uo.,* 147. tekercs.

72. A Keszthelyi járásban Buzás Béla főszolgabíró május 16-án, 3601/1944. sz. alatt rendelte el a gettósítást. A gettó olyan épületekből állt, amelyekben eleve főként zsidók laktak. A gettó 10 pontos házirendjét Buzás május 27-én, 4015/1944. sz. alatt adta ki. A május 5-én felállított Zsidó Tanácsot Kovács Endre vezette, és Bartos István, Bokor Endre, Böhm László, Hoffmann Zsigmond (őt május 31-én Kun Nándor váltotta fel), Klein Gyula (őt május 20-án Zádor Lajos váltotta fel), Klein Jenő, Lukács Mihály (őt május 20-án Sellő Miksa váltotta fel), Menczer Imre és Rosenberg Samu voltak a tagjai. Ligeti Jenő volt a tanács titkárja. Buzás június 14-i jelentése szerint a keszthelyi gettóban 768 zsidót (319 családot) tartottak. Akkor szűnt meg, amikor lakóit Zalaegerszegre szállították. *Uo.,* 149. tekercs. Keszthely zsidóinak névsorát a 150. tekercs tartalmazza, a 161. tekercsen található az elkobzott keszthelyi zsidó vállalatok listája.

73. A Pacsai járás zsidóellenes kampányának előőrsében Horváth Vilmos főszolgabíró és helyettese, Bittera Béla tevékenykedett. (A nyilas korszakban Horváthot Sipos Géza váltotta fel.) A főszolgabíró 3118-1944. sz. rendelete alapján hajtották végre a gettósítást. Pacsa gettójának Zsidó Tanácsát többször átszervezték. Eredetileg Kasztl Lajos vezette, és Keszler Miksa, Rechnitzer József, Rosenberg Béla, Schein Ödön és Schwarcenberg Jenő voltak a tagjai. Június 15-i átszervezésekor Rechnitzer József lett az elnök, és a következők lettek a tagjai: Eisinger József, Grünbaum Lajos, Grünfeld Béla, Schwarcenberg Jenő és Welisch Jenő, majd egy darabig Grünfeld Béla vezetésével működött, és Reich Géza, Rechnitzer József, Rosenberg Béla és Weisz Simon voltak a tagjai. *Uo.,* 147. és 151. tekercs. A 147. tekercs tartalmazza Pacsa gettójának 97 fős névsorát.

74. A Zalaszentgróti járás zsidóit annak a rendeletnek az alapján zárták gettóba, amelyet Barcza Béla főszolgabíró május 10-én, 89/1944. sz. alatt adott ki. A Zsidó Tanács tagjai Fischer László, Hirtenstein Andor, Nagy Imre, Singer István és Stern István voltak. *Uo.*, 151. és 159. tekercs.

75. Sok nagykanizsai zsidót még akkor fogdostak össze, amikor az áprilisi „szükségintézkedések" zajlottak (lásd a 17. fejezetet). Akkor Simonfay Lajos volt a város polgármestere. A városban maradt zsidókat annak a rendeletnek az alapján vitték Zalaszentgrótra, amelyet Lentay Alán szolgabíró május 2-án, 3363/1944. sz. alatt bocsátott ki. A rendelet érintette Hosszúvölgy, Korpovár, Légrád, Murakeresztúr, Sormás és Szepetnek kicsiny közösségeit is. *Uo.*, 159. tekercs.

76. Zala megye zsidóságának sorsával a 146–161. tekercsek foglalkoznak. Itt található a következő települések zsidó közösségeinek névsorai is: Alsópáhok, Bucsuszentlászló, Csonkahegyhát, Dióskál, Felsőrak, Hahót, Hévizszentandrás, Karmacs, Keszthely, Nagykapornak, Nagyrada, Nemesbük, Orosztony, Pacsa, Sármellék, Szentgyörgyvár, Szentpéterúr, Várvölgy, Zalalövő, Zalaapáti, Zalaszabor, Zalaszántó, Zalaszentiván, Zalaszentmihály és Zalavár.

77. *Uo.*, 175., 177. tekercs. Utóbbi Zalaegerszeg zsidóinak névsorát is tartalmazza.

78. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 148., 227., 419. o. Lásd még *Mementó, i. m.*, 48. o. és *Pinkas ha'kehilot*, 290–292. o., és *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Zala megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

79. Ferenczy 1944. június 30-i, az V. zónára vonatkozó jelentése.

80. *Uo.*, 1944. július 9.

81. *Uo.* Lásd még *RLB*, 189. dok.

82. *MOL*, 117–119. tekercs. A forrás tartalmazza Alag, Dunaharaszti, Gyömrő és Monor zsidóinak a névsorát is. Vácott a zsidóellenes intézkedéseket Ruszty Rusztek polgármester, Cselle Vilmos városi tanácsos és Karay Kálmán börtönigazgató közreműködésével hajtották végre. A Zsidó Tanácsban Pollák Fülöp főrabbi, dr. Neumann Adolf, Stamberger Rezső, Hirschfeld Adolf, Hirschfeld Henrik, Oberländer Endre és Kohn (Kéri) Lajos tevékenykedett. A mintegy 2000 zsidó 1944. május 22. és 30. között foglalta el a helyét a gettóban. Július elején a monori bevagonírozási központból szállították őket Auschwitzba. A megpróbáltatásokat csak 160-an élték túl közülük. Fejszés János szóbeli közlése, 1995. november 14.

83. A zsidó hitközség múltjáról, különös tekintettel Duschinszky Mihály, a rákospalotai mártír rabbi családjára, lásd Áhároni (Duschinszky) Ráchel: *A rákospalotai zsidó hitközség története.* Lahav Printers, Tel-Aviv, 1978, 204 + 50 o., magyar és héber nyelven. A mártírok névsorát lásd 104–114. o.

84. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 69–70. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot*, 458–459. o.

85. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 421. o. és *Pinkas ha'kehilot*, 500–501. o. Lásd még a következő személyes beszámolókat a YIVO-ban: Herczeg Pálné (771/3241), Fényes Mórné (771/3275) és Rottman S. és Wertheimer Edit (772/2336).

86. Újpestnek 1941-ben 10 882 fős zsidó lakossága volt, a város összlakosságának 14,3%-a. *Pinkas ha'kehilot*, 139–141. o.

87. *MOL*, 164–165. tekercs. Lásd még Kepes Imre nyilatkozatát, YIVO 768/3588. Bővebben az újpesti hitközségről lásd Szilágyi-Windt László: *Az újpesti zsidóság története.* Lahav Printers, Tel-Aviv, 1975, 325 + 23 o. A hitközség mártírjainak névsorát lásd 54–219. o. Lásd még Munkácsi, *Hogyan történt?*, 83–84. o.; *Mementó, i. m.*, 45–47. o.; valamint a következők személyes beszámolóit a YIVO-ban: Schwarcz

Arnoldné (768/3589), Vándor Júlia (768/3595), Endre László (768/3642), Hanák György (771/3464), Heinz J.-né (771/3542), dr. László Helén (772/2448), Fürst Béláné (773/2053) és Antal Helén (773/2069). Lásd még *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei levéltárból.* Magyar Auschwitz Alapítvány, Bp., 1994.

88. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 162. o.

89. *Vádirat,* 3:11. o.

90. Ferenczy 1944. június 30-i jelentése. Lásd a budakalászi táborra és azokra a gettókra vonatkozó alábbi személyes beszámolókat, ahonnan a zsidókat behozták: Kepes Imre (768/3588), Schwarcz Arnoldné (768/3589), Büchel Rózsa (769/1126), Gerő Márta (771/3512), Heinz J.-né (771/3542), dr. László Helén (772/2448), Weisz H. (773/1989), Fürst Béláné (773/2053), Gross István (775/3203) és Féder M. és mások (776/63.)

91. Lévai, *Fekete könyv,* 180. o.

92. Békásmegyerről és a szomszédos településekről való zsidókról, ideértve Budafokot, Pestszenterzsébetet, Rákospalotát, Sashalmot, Szentendrét és Újpestet, lásd az alábbi személyes beszámolókat: Endre László (768/3642), Farkas Lajos (769/1530), Hanák György (771/3464) és Rácz Maxné (774/2641).

93. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 181. o.

94. Monornak 1941-ben 344 fős zsidó lakossága volt, amely a város összlakosságának 2,6%-át tette ki. *Pinkas ha'kehilot,* 355–357. o.

95. *MOL,* 119. tekercs. Itt található a Monoron elkobzott zsidó vállalatok listája is.

96. Ferenczy 1944. június 30-i jelentése. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 180. o.

97. A részleteket lásd Scheiber Sándor: *Pfeiffer Izsák emléke.* Bp., szerzői kiadás, 1949, 64. o. Lásd még Dömötör László: „Az utolsó monori rabbi," *Új Élet,* Bp., 1966. január 15.

98. *MOL,* 93–94. tekercs.

99. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 415. o. Lásd még *Pinkas ha'kehilot,* 327–334. o.

100. Baky, Endre és Jaross népbírósági ítélete, *i. m.,* 42. o.

101. Ferenczy 1944. július 9-i jelentése. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1322. dok. Monorról és az oda szállított zsidó hitközségekről szóló személyes beszámolókat lásd az alábbi YIVO-dokumentumokban: Herczeg Pálné (771/3241), Fényes Mórné (771/3265), Nádas L.-né (771/3548), valamint Rottman S. és Wertheimer Edit (772/2336).

102. Ferenczy 1944. július 9-i jelentése. 1944. július 11-i jelentésében (1927. sz. távirat) Veesenmayer azt állította, hogy július 9-ig 437 402 zsidót deportáltak. *RLB,* 193. dok.

103. A kistarcsai és a sárvári internálótáborokból történt deportálások részleteit lásd a 25. fejezetben. A kisebb, ún. SIPO-SD-szállítmányokról, amelyek Magyarországról 1944 nyarán és őszén Auschwitzba érkeztek, lásd Danuta Czech: *Auschwitz Chronicle, 1939–1945.* Henry Holt and Company, New York, 1990. Lásd különösen a 669., 688., 713. és 735. oldalakat. Sári Reuveni: „Mischlochim meyuhadim verakavot meucharot me'Hungaria le'Auschwitz be'shanah 1944" (Különleges transzportok és kései vonatok Magyarországról Auschwitzba 1944-ben). *Yalkut Moreshet,* 1985. május, 123–124. o. Lásd még a Magyarországról Auschwitzba érkező vonatok

menetrendjét in: *Hefte von Auschwitz.* Pantswowe Muzeum w Oswiecimiu, 7. és 8. kötet, Oswiecim, 1964, 103–109. o.

104. A pusztítás folyamatát másutt elég részletesen leírták. Lásd például Ota Kraus–Erich Kulka: *The Death Factory. Documents on Auschwitz.* Pergamon Press, Oxford, 1966, 284. o., és Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews.* Quadrangle, Chicago, 1961, 555–635. o. Az auschwitzi halálkommandó egyetlen életben maradt tagjának beszámolóját lásd Filip Müller: *Auschwitz Inferno. The Testimony of a Sonderkommando.* Szerk. és ford.: Susanne Flatauer. Routledge and Kegan Paul, London, 1979.

Az emberirtás folyamatának más leírásaira és elemzéseire való utalásokat lásd a YIVO és a jeruzsálemi Yad Vashem által a Holocaustról közzétett bibliográfiai sorozat kiadványaiban. A magyar túlélők beszámolóit lásd *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography.* Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1984. 174–191., o.

105. Glücks eltűnt az 1945. áprilisi vöröskeresztes regisztrálások során, és állítólag nem sokkal később öngyilkosságot követett el. Lásd még Wisliceny írásbeli vallomását, *RLB,* 440. dok.

106. Bernd Naumann: *Auschwitz. A Report on the Proceedings Against Robert Karl, Ludwig Mulka and Others Before the Court at Frankfurt.* Frederick A. Praeger, New York, 1966.

107. A különleges munkabrigád 860 tagja közül, akik a gázkamráknál és a krematóriumoknál dolgoztak akkoriban, kb. 450 magyar volt, 200 lengyel, 180 görög, a többi szlovák, német, illetve szovjet hadifogoly. Müller, *Auschwitz Inferno,* 132–133. o.

108. Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle, 1939–1945,* 627. o. Vagy Danuta Czech téved, vagy rendkívüli esetről lehet szó.

109. A 31. fejezetben foglalkozom azzal, hogy miért nem bombázták a szövetségesek Auschwitzot és a hozzá vezető vasútvonalakat, illetve hogy miért nem hajtottak végre szabotázsakciókat a Lengyelországban, Szlovákiában és kisebbrészt Magyarországon működő ellenállási csoportok.

110. Varsói tárgyalásán 1946–47-ben Rudolf Höss, Auschwitz korábbi parancsnoka azt állította, hogy Eichmann napi öt szerelvény indítására számított, amit a tábor még kibővített létesítményeivel sem tudott volna befogadni. Höss állítólag Budapestre utazott, hogy rábírja Eichmannt a szállítmányok számának csökkentésére. Czech, *Auschwitz Chronicle, 1939–1945,* 627. o.

111. *RLB,* 439. dokumentum. A „büntetett előéletűek" valójában a németek bejövetele után internáltak voltak.

112. Dr. Nyiszli Miklós anatómus és patológus május 29-én, Nagyváradról érkezett Auschwitzba. Mengele mellé osztották be, a III. krematórium melletti boncteremben. Mengeléről úgy emlékezett meg, mint „a legveszélyesebb bűnöző típus... akinek korlátlan hatalom volt a kezében". A részletekre nézve lásd *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* c. könyvét (Debrecen Város és a Tiszántúli Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1947). Lásd még Czecz, *Auschwitz Chronicle, 1939–1945,* 636., 691. o. Életrajzi részletek Mengeléről a 818–819. oldalakon. „A halál angyala", ahogy Mengelét nevezték, a háború után állítólag öt éven keresztül zavartalanul éldegélt szülővárosában, a bajorországi Günzburgban, helyreállítva „Carl Mengele és Fiai" elnevezésű mezőgazdasági gépüzemét. Az ötvenes évek közepén egy Anna Frankról szóló könyv szerzője, Ernst Schnabel hívta fel rá a figyelmet. Először Argentínába szökött, majd röviddel Eichmann 1960-ban történt elfogatása után Paraguayba. Paraguayi állampolgárságát egy legfelsőbb bírósági hatá-

rozat 1979. augusztus 9-én visszavonta azon a formai alapon, hogy két évnél hosszabb időt töltött az országon kívül. Ugyanaznap Simon Wiesenthal, a bécsi Zsidó Dokumentációs Központ vezetője 50 000 dolláros jutalmat tűzött ki annak a személynek, aki információt nyújt Mengele elfogatásához. Mengele végül Brazíliába költözött, ahol 1979-ben állítólag egy vízi baleset áldozata lett.

113. Az erdélyi származású gyógyszerész, Victor Capesius 1963 és 1965 között állt egy Frankfurt am Main-i bíróság elé az ún. „auschwitzi perben". Kilencévi kényszermunkára ítélték. Naumann, *Auschwitz, i. m.*, Távollétében háborús bűneiért Kolozsvárott is bíróság elé került, itt 1946-ban halálra ítélték. Lásd *Genocide and Retribution.*

114. Müller, *Auschwitz Inferno,* 133–134. o.

115. *Uo.,* 136. o. A szállítmányok „feldolgozásának" első két hetében, vagyis 1944. május 16. és 31. között a tábori SS-hivatalnokok mintegy fél mázsa aranyhoz és platinához jutottak az elgázosított zsidók műfogsoraiból. Czech, *Auschwitz Chronicle, 1939–1945,* 638. o.

116. Müller, *Auschwitz Inferno,* 136. o.

117. *Uo.,* 139–140. o.

118. Hasonló eseményekről számolt be Czech, *Auschwitz Chronicle, 1939–1945,* 636., 776. o. Magyar zsidók részvételével indult az az október 7-i lázadás is, amelyben 300 zsidó Sonderkommandós, akiket likvidálásra jelöltek ki, megtámadta az SS-őröket, és felgyújtotta az egyik krematóriumot. A részleteket lásd *uo.,* 725–726. o., valamint Müller, *Auschwitz Inferno,* 153–156., 159–160. o.

119. Kraus-Kulka, *The Death Factory,* 194. o. Lásd még Pery Broadnak, aki a Waffen-SS tagjaként az auschwitzi tábor politikai szekciójában szolgált, a nyilatkozatát Naumann idézett művében, 162–182. o. A birkenaui krematóriumnál dolgozó különleges munkabrigád tagja volt Reich Imre is, akit július 19-én a kistarcsai internálótáborból deportáltak. Szemtanúja volt 2200 cigány elégetésének és 160 egy éven aluli csecsemő élve való eltemetésének. Tanúvallomását lásd *MOL,* 13. tekercs.

120. Lásd május 24-i táviratát, *RLB,* 163. dokumentum.

121. Himmler válasza (május 27.) *uo.,* 167. dokumentum.

122. A képeslapok feladóhelyéül kitalált földrajzi név, „Waldsee" volt megadva. A tömör üzeneteket („Megérkeztem. Jól vagyok") gyakran közvetlenül elgázosításuk előtt íratták az áldozatokkal.

123. A náci Tobis-Klang cég készítette ezeket a „dokumentum"-filmeket.

124. Beregszászról indult ez a szállítmány. Randolph L. Braham: „Photographer as Historian: The Auschwitz Album." *Shoah,* 1983–84, ősz–tél, 20–23. o.

125. A különböző nézeteket, hogy ki készíthette a képfelvételeket és mi célból, lásd *uo.*

126. Ferenczy László alezredes jelentéseiről bővebben beszél a 19–22. fejezet.

127. *RLB,* 174., 182., 193. és 286. dokumentum.

128. Rudolf Hössnek, a korábbi auschwitzi parancsnoknak a vallomását 3869-PS sz. alatt közli a *Nazi Conspiracy and Aggression* a 6. kötet 787–790. oldalán. Lásd továbbá *IMT,* 37. kötet, 626–627. o., 161–L. sz. dokumentum.

129. Szita Szabolcs *Halálerődje* (Kossuth, Bp., 1989) felsorolja azokat a táborokat, ahová a magyar zsidókat internálták. A különböző német koncentrációs táborokba került magyar zsidók személyes beszámolóit lásd Randolph L. Braham: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography.* New York, The Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, 1984, 174–191. o. Lásd még a YIVO 768–783. sz. dossziéit, valamint a Yad Vashem Institute követ-

kező gyűjteményeit: 0–2, 0–3, 0–7, 0–11, 0–15, 0–33, 0–36 és 0–39. Lásd úgyszintén a következő nürnbergi dokumentumokat: D-258, D-277, NIK-6282 és NIK-13137. Ilyen típusú beszámolók találhatók továbbá: *Mementó, i. m.*, 139–239. o.; Lévai: *Eichmann in Hungary.* Pannónia, Bp., 1961, 230–243. o.; és *Dapim lecheker tekufat hashoa.* (Tanulmányok a Holocaust-időszakról.) Hakibbutz Hameuchad, Tel-Aviv, 1978, 1:229–252. o.

130. Mauthausen melléktáborainak magyar zsidóiról közöl részleteket Szita Szabolcs: *Utak a pokolból.* Metalon Manager Iroda, Bp., 1991. Itt találjuk a mauthauseni magyar áldozatok névsorát is.

Neuengammében és a környező melléktáborokban kb. 2600 magyar zsidót dolgoztattak. A legfontosabb melléktáborok: Hamburg-Eidelstadt, Hamburg-Neugraben, Salzgitter, Fallersleben, Horneburg, Porta Westfalica, Hannover-Ahlem, Helmstedt-Beendorf, Wobbelin. Szekeres József: „A magyarországi deportálások történetéből." *Menóra,* 1987. december 18.

Majdnem 200 magyar zsidó nőt Auschwitzból Flosserburgon keresztül a Stuttgart melletti Calw-Württembergbe helyeztek át, ahol a Lufag repülőgépgyárban dolgoztatták őket. Josef Seubert: *Von Auschwitz nach Calw. Jüdische Frauen im Dienst der totalen Kriegsführung.* Klaus Isele, Eggingen, 1989.

131. A hessisch-lichtenaui táborról, ahol sok magyar zsidó nőt dolgoztattak, lásd Dieter Vaupel: *Des Aussenkommando Hess. Lichtenau des Konzentrationslagers Buchenwald, 1944–45. Eine Dokumentation.* Gesamthochschulbibliothek, Kassel, 1984. Lásd még e szerző „The Hessisch-Lichtenau Sub-Camp of the Buchenwald Concentration Camp, 1944–1945" c. tanulmányát in: *Studies in the Holocaust in Hungary.* Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1990. 194–237. o., valamint Czech, *Auschwitz Chronicle, 1939–1945,* 712., 743. o.

132. A Felixdorfra, Lichtenwörthre és Bécsújhelyre vonatkozó dokumentáció jó része egyrészt a bécsújhelyi városi archívumban, másrészt a bécsi Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandesben tanulmányozható. Felixdorfra és Lichtenwörthre vonatkozó részletek derültek ki Wilhelm Vrtochnak, a táborok egykori parancsnokának a büntetőperéből, amelyet 1948 januárjában a bécsi tartományi bíróságon tárgyaltak. További, Felixdorfra vonatkozó részletek találhatók Vera Broser–Monika Plainer: *Der Weg ungarischer Juden nach Niederösterreich, 1944 bis 1945. Das Lager Felixdorf.* Verein Kultur im Alltag, Bécs, 1990. március. Lásd továbbá Szita Szabolcs idézett művét.

133. Czech, *Auschwitz Chronicle, 1939–1945,* 687. o.

134. 1945 januárjának közepére az Auschwitzban élő magyar zsidók száma már alig haladta meg a 3000-et. *Uo.*, 778., 782. o.

HUSZONHARMADIK FEJEZET

A HALLGATÁS ÖSSZEESKÜVÉSE

Tények és információforrások

TALÁN A HOLOCAUST egyetlen más aspektusa sem váltott ki nyugtalanítóbb kérdéseket és kavart gyötrelmesebb vitákat, mint a szabad világ zsidó vezetőinek és vezető politikusainak, valamint a pusztulásra ítélt zsidó közösségek vezetőinek háború alatti magatartása. A magyar zsidó vezetők magatartásának vizsgálata különösen fontos, mert a magyar zsidó közösségnek egészen 1944 második negyedéig sikerült fennmaradnia, ekkorra pedig Auschwitz számos titkáról fellebbent a fátyol, és a Harmadik Birodalom bukását általában elkerülhetetlennek tartották. Így hát a kérdés, hogy a magyar zsidók vezetői mit tudtak a nácik népirtó programjának realitásairól a tömeges deportálások kezdetekor, 1944. május 15-én, különleges jelentőséggel bír magatartásuk és reagálásaik értékelése szempontjából.

Általában elfogadott, hogy:

- a magyar zsidókat – a budapestiek kivételével – példátlan gyorsasággal pusztították el a háború legkegyetlenebb deportálási és mészárlási programja keretében:
- a vidéki zsidók mindvégig beletörődően és megadóan viselkedtek a gettósítás, a koncentrálás és a deportálás során;
- az utolsó megmaradt közösség, a budapesti zsidók deportálását 1944. július 7-én állította le Horthy Miklós altengernagy, Magyarország kormányzója, miután nyomást gyakorolt rá Roosevelt elnök, a svéd király, a Vatikán, és rábeszélte saját fia, ifj. Horthy Miklós, akit a magyar zsidók vezetői valamikor júniusban tájékoztattak Auschwitz realitásáról.

E tények ismeretében számos ellentmondásos és nyugtalanító kérdés vetődik fel: Pontosan mit tudtak a magyar zsidó vezetők a zsidók kiirtásáról a nácik által megszállt Európában, és mikor tudták meg ezt? Ha

pontosan tudták, hogy miként akarták megoldani a nácik a zsidókérdést, miért mulasztották el a vidéki zsidó közösségek vezetőinek és általában a zsidó tömegeknek a figyelmeztetését? Miért nem tudtak „illegális" módszerekkel élni, hogy felvilágosítsák a magyar közvéleményt? Miért halasztották június második feléig, amikorra a vidéki zsidók zömét már deportálták, hogy tájékoztassák Horthyt és más kormányzati vezetőket?

A jelenleg rendelkezésünkre álló bizonyítékok azt mutatják, hogy a magyar zsidók országos vezetői közül többen, akárcsak a szabad világ zsidó vezetői és politikusai, jóval Magyarország német megszállása előtt tisztában voltak a végleges megoldás programjának realitásával. Míg a zsidók tömeges kiirtásáról szóló híreket nem támasztották alá teljesen meggyőző bizonyítékok a háború első két évében,[1] a magyarországi tömeges deportálások kezdete előtt már hetekkel kétségtelenül megdönthetetlen bizonyítékok álltak rendelkezésükre.

A zsidó vezetőknek sok információforrásuk volt:

- „ellenséges" rádióállomások híradásai, ideértve a BBC-t, az Amerika Hangját és a Kossuth rádiót, a Moszkvából sugárzott magyar nyelvű adásokat;
- „illegális" kapcsolatok külföldi zsidó szervezetekkel, különösen Svájcban, Palesztinában, Isztambulban és Pozsonyban működő cionista és ortodox csoportokkal;
- szlovák, lengyel és egyéb menekültek beszámolói;
- magyar katonák és tisztek beszámolói;
- kapcsolatok német katona-, rendőr- és hírszerző tisztekkel, ideértve a Wehrmacht, az SS és az Abwehr kötelékébe tartozókat.

Az első leleplezések a tömeggyilkosságokról

Habár a végleges megoldás programjának magvalósítására vonatkozó részletes terveket csak 1942. január 20-án tartott wannseei konferencián hagyták jóvá,[2] a tömeggyilkosságok csaknem a Szovjetunió ellen 1941. június 22-én indított német támadással egyidejűleg megkezdődtek. A náci seregek nyomában járó mozgó kivégzőegységek, az Einsatzgruppék száz- és százezer lengyel és szovjet zsidót szedtek össze és lőttek agyon, még mielőtt a haláltáborokat létrehozták volna Lengyelországban.[3] Ezek közé tartozott az a 16 000–18 000 „hontalan" zsidó, akiket 1941 augusztusában deportáltak Magyarországról. Kamenyec-Podolszkij mellett történt legyilkolásuk voltaképpen a Holocaust-időszak első nagyobb méretű tömeggyilkossága volt.[4]

Az SS által foganatosított szigorú biztonsági intézkedések ellenére a gyilkosságok túl nagy arányúak voltak ahhoz, hogy tökéletesen eltitkolják

őket. Egyik-másik tömeges kivégzésnek nemcsak a helyi lakosság vált a szemtanújává, hanem a csatlós hadsereg tagjai is, köztük románok és magyarok is. Sok magyart megdöbbentett az ártatlan férfiak, nők és gyermekek legéppuskázása. Családjuknak küldött leveleikben kifejezték felháborodásukat, és részletesen beszámoltak a látottakról, amikor hazamentek szabadságra. A szigorú zsidóellenes törvények ellenére az Ukrajnában szolgáló magyar fegyveres erők kötelékében korlátozott számban zsidó katonák is szolgáltak – egyenruhában és fegyveresen, mert különleges szaktudással rendelkeztek mint gépkocsivezetők, szerelők, mérnökök vagy orvosok –, akik szintén látták az Einsatzgruppék által elkövetett szörnyűségeket. Beszámolóik, akárcsak a keresztény katonáké és tiszteké, nem kerülték el a hitközségi és cionista vezetők figyelmét. E beszámolókon alapuló tudósításokat még az amerikai sajtó is közzétett.[5]

A magyar katonaságtól származó beszámolókat megerősítették azok a deportáltak, akiknek sikerült megszökniük Magyarországra. Köztük volt Springmann Sámuelnek és Brand Joelnek, a magyar kormánytisztviselőkkel jó kapcsolatot fenntartó két vezető cionistának néhány rokona.[6] A menekültek szívbemarkoló történeteket adtak elő hitsorsosaik szenvedéseiről és tömeges legyilkolásáról. Az egyik túlélő, Stern Lajos, Brand sógora, a MIPI (Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája) delegációjának kíséretében, melyet Polgár György vezetett, tájékoztatta Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert a Kamenyec-Podolszkijban és környékén lezajlott mészárlás részleteiről. A minisztert, aki régi vágású konzervatív és nagyon tisztességes ember volt, láthatólag megrázta a dolog, és azonnal elrendelte minden további deportálás leállítását.[7]

1941 késő nyarára a magyar zsidó vezetők megbízható információval rendelkeztek nemcsak a Magyarországról deportált zsidók kiirtásáról, hanem azokról a tömeges kivégzésekről is, amelyeket az Einsatzgruppék és helyi hóhérsegédeik – lettek, litvánok, lengyelek, románok és ukránok – követtek el a balti államokban, Ukrajnában, Besszarábiában és Bukovinában, valamint a zárt elgázosító tehergépkocsikkal végzett első kísérletekről is.[8]

A zsidók tömeges legyilkolására vonatkozó első nyilvános tájékoztatást Thomas Mann regényíró adta a BBC által 1941 decemberében és 1942 januárjában közvetített beszédeiben.[9] Bár Mann beszédei ellenőrizhetetlenek voltak, a Főkormányzóságban (a németek által megszállt Lengyelország egyik közigazgatási körzete) lévő táborokból megszökött szlovákok beszámolói megerősítették a zsidók üldözésével és lemészárlásával kapcsolatos, széles körben elterjedt hiedelmeket. A 999 szlovák zsidóból álló első szállítmányt, mely 1942. március 26-án indult Poprádról Auschwitzba, sok más transzport követte. Április végére néhány szöke-

vény, akinek sikerült visszatérnie, letette az asztalra a deportáltak sorsára vonatkozó legkorábbi bizonyítékot. Beszámolóikat eljuttatták az ÚZ-hoz (Ústredna Zidov – Zsidóügyi Főhivatal), a szlovák zsidókat képviselő, nácik által létrehozott központi „hatósághoz", a Nagy-Britanniában, Palesztinában és Svájcban működő zsidó szervezetekhez, valamint a szlovák állam vezetőihez, köztük Josef Tiso elnökhöz.[10]

Ekkorra már nyilván a Vatikán is tisztában volt a lengyelországi realitásokkal. A szlovákiai deportálások első hulláma idején Pozsonyban akkreditált pápai nuncius, Monsignore Giuseppe Burzio tájékoztatta Tisót és miniszterelnökét, Vojtech Tukát arról, hogy a zsidókat elgázosítják, és kérte, hogy vessen véget a deportálásoknak. Tuka válaszképpen engedélyt kért Wislicenytől, hogy szlovák delegációt küldhessen a Főkormányzóságba a deportáltak helyzetének kivizsgálására (1942. június).

Wisliceny tagadta az elgázosítást mint „rémhírt", de hogy védje Németország hosszú távú érdekeit, beleértve a Szlovákiával való jó viszony fenntartását és a végleges megoldás programjának biztosítását másutt, Hanns Elard Ludinnal, a pozsonyi német követtel konzultálva úgy döntött, hogy javasolja Berlinnek a Szlovákiából való deportálások ideiglenes felfüggesztését. Addigra azonban (1942. június vége) kb. 55 000 zsidót, azaz a szlovákiai zsidó közösség kétharmadát már deportálták.[11]

1942 májusában a lengyelországi Zsidó Szocialista Párt, a „Bund" jelentést juttatott el Londonba, melyben tájékoztatta a világot, hogy a németek „hozzáláttak a lengyel területen élő zsidó lakosság megsemmisítéséhez". A jelentés pontos adatokat tartalmazott a kivégzések helyére és időpontjára, valamint az érintett zsidók számára vonatkozólag. Úgy becsülte, hogy a nácik már 700 000 lengyel zsidót semmisítettek meg. Ez a jelentés nyújtotta az első megbízható információt a Chelmnónál kiépített elgázosítólétesítményekről. Az emigráns lengyel kormány, melynek két zsidó tagja volt, Szmul Zygielbojm és dr. Ignacy Schwarzbart, komolyan vette a jelentést, és előmozdította, hogy a BBC részleteket közvetítsen belőle 1942. június 2-án és 26-án. A jelentésnek azokat a részleteit, melyek többen közt a lengyel zsidók kiirtására vonatkozó német szándékokról és a chelmnói elgázosításokról szóltak, június 25-én a *The Daily Telegraph* és a zsidó sajtó is közölte, többek közt a *Zionist Review* és a *Jewish Telegraphic Agency*. A jelentés alapján 1942. július 2-án cikk jelent meg a *The New York Times*ban.[12]

Ekkor a brit sajtó – és feltehetően az amerikai is – tudomással bírt nemcsak a náci végleges megoldási program tényéről és méreteiről, hanem az alkalmazott módszerekről, beleértve az elgázosítást is. Mi több, állítólag tisztában volt azzal is, hogy „átgondolt terv készült a náci uralom alá került *valamennyi* zsidó kiirtására"[13]. A sajtóban közzétett leleplezé-

sek és Schwarzbart és Zygielbojm kétségbeesett kérései ellenére, akik megtorlást vagy megtorlással való fenyegetést sürgettek, a nagyvilág közömbös maradt. A zsidó vezetők a szabad világban „nem tettek érzékelhető erőfeszítést, hogy nyomást gyakoroljanak kormányaikra bármiféle aktív segítségnyújtási politika érdekében"[14].

A június 2-i és 26-i BBC-híradásokon kívül a lengyel emigráns kormány sok más erőfeszítést is tett, hogy tájékoztassa a szövetségeseket és a nagyvilágot a zsidók kiirtására irányuló módszeres német törekvésekről. Röviddel a kormány június 6-i ülése után, melyen a Lengyelországból kapott különféle titkos jelentéseket tárgyalták, Wladyslaw Sikorski tábornok, az emigráns kormány feje, üzenetet intézett a szövetségesekhez, hangsúlyozva, hogy „a zsidó lakosság kiirtása elképesztő méretekben folyik". Június 9-én egy BBC-adásban figyelmeztette a világot, hogy „Lengyelország zsidó lakosságát pusztulásra ítélték. Mindez összhangban van azokkal a náci kijelentésekkel, miszerint az összes zsidót megsemmisítik, a háború kimenetelétől függetlenül." Részletekkel szolgált a különböző lengyel városokban rendezett mészárlások méreteiről, és tájékoztatta a világot, hogy igyekszik felhívni a szövetségesek figyelmét ezekre az atrocitásokra. Június 10-én az emigráns lengyel hatóságok felhívást bocsátottak ki a szabad világ összes parlamentjéhez az általában Európában és különösen Lengyelországban foganatosított zsidóellenes intézkedésekkel kapcsolatban. A lengyel emigráns kormány ez irányú tevékenysége július folyamán megerősödött, amikor megkezdődött a varsói zsidók tömeges deportálása.

A lengyel zsidóság elpusztítására irányuló könyörtelen kampányról szóló jelentések 1942-ben az egész év folyamán rendszeresen eljutottak a szabad világ politikusaihoz. Eltekintve attól, hogy bizonyos újságok belső oldalaikon hébe-hóba kivonatosan közölték ezeket a jelentéseket, nem történt konkrét vagy érdemi intézkedés a lengyel zsidók tragikus helyzetének megkönnyítésére. A jelentésekből kiderült, hogy Auschwitzban és másutt emberirtás folyik, és hogy az „áttelepítések" valójában deportálást jelentenek.[15] Hasonló tudósítások a náci végleges megoldási program részleteivel, konkrét javaslatokkal és nyomatékos kérésekkel 1943 és 1944 folyamán időről időre eljutottak a zsidó vezetőkhöz Amerikába, Nagy-Britanniába, Svájcba, Törökországba és Palesztinába. A lengyelországi harcoló zsidókat képviselő Zsidó Nemzeti Bizottság 1943. március 17-én levelet írt Stephen S. Wise rabbinak, a Zsidó Világkongresszus vezetőjének, Nahum Goldmannak és a Jointnak, konkrét lépéseket javasolva a lengyel zsidóság maradványának megmentésére. 1943. november 15-én, hat hónappal a varsói gettó felkelésének leverése után, a bizottság vezetői Londonban a dr. Ignacy Schwarzbartnak küldött levelükben nemcsak a

náci barbárokat ítélték el, hanem a szabad világ zsidó vezetőit is kárhoztatták. A következőket írták: „Hárommillió lengyel zsidó vére bosszúért kiált nemcsak a náci gyilkosok ellen, hanem a közömbös elemek ellen is, akik beérték puszta szavakkal, de nem tettek semmit, hogy megmentsenek a fenevadak karmaiból egy pusztulásra ítélt népet. Ezt mi ... sose feledhetjük el vagy bocsáthatjuk meg."[16]

Zygielbojmot annyira kiábrándította, hogy a világ hallgat és közönyös, mialatt a nácik zsidók százezreit irtják ki, hogy 1943. május 12-én, 48 éves korában öngyilkosságot követett el. Búcsúlevelében a következőket írta. „Nem hallgathatok. Nem tudok élni, mialatt Lengyelország zsidó lakosságának – melynek képviselője vagyok – maradéka is elpusztul. Barátaim a varsói gettóban fegyverrel a kézben haltak meg, de közéjük tartozom, és az ő tömegsírjaikban volna a helyem. Halálommal szeretném kinyilvánítani végső tiltakozásomat a passzivitással szemben, mellyel a világ szemléli és eltűri a zsidó nép kiirtását."[17]

Jelentések a végleges megoldásra vonatkozó náci döntésről

1942 nyarán a vezető zsidó szervezetek képviselői a semleges Svájcban első kézből származó információt kaptak a náci vezérkarnak az európai zsidóság felszámolására irányuló szándékáról. Ilyen értelmű információ kb. ugyanebben az időben hivatalos csatornákon át is eljutott a nyugati szövetségesek vezetőihez. Hogy ki tájékoztatott először kit, arról megoszlanak a vélemények.

Arthur D. Morse beszámolója szerint Gerhart Riegnert a Zsidó Világkongresszus svájci képviselőjét 1942. augusztus 1-jén tájékoztatta egy vezető német gyáriparos, aki kapcsolatban állt Hitler főhadiszállásával, hogy a Führer parancsot adott az európai zsidók kiirtására. Az információ Eduard Schultétól – az 1980-as évek elején derítették ki a nevét – származott, aki állítólag hallotta a vitát arról a rendelkezésről, mely a cián-hidrogénsav használatát előírta – ez volt a halálos alkotóeleme a haláltáborokban alkalmazott ciklon-B gáznak.[18] Addigra Riegner valószínűleg ismerte már a Bund jelentését, és bőséges tényanyaggal rendelkezett a varsói gettó 380 000 zsidó lakosának „áttelepítéséről", mely július 22-én kezdődött, valamint a megszállt Belgiumban, Hollandiában és Franciaországban élő zsidók deportálásáról.

A háborús időszak cenzúra-előírásai miatt, s hogy biztosítsa a titoktartást, Riegner táviratként adta fel jelentését augusztus 8-án a genfi amerikai konzulátuson keresztül. Howard Elting, Jr. konzulhelyettes tájékoztató memorandumot csatolt hozzá a State Department, az amerikai

külügyminisztérium számára, melyben Riegnert „komoly és kiegyensúlyozott egyénnek" értékelte, és kérte, hogy az üzenetet továbbítsák Stephen S. Wise rabbinak. A táviratot a State Department először visszatartotta, de amikor rájött, hogy a brit külügyminisztérium a maga példányát továbbította a Zsidó Világkongresszus londoni részlegéhez, augusztus 28-án tájékoztatták Wise rabbit.

Minden jel arra vall, hogy a britek ugyanolyan korán, ha nem korábban szereztek tudomást a führeri parancs létezéséről és jelentőségéről, mint az amerikaiak. Más bizonyítékok szerint ugyanis Riegner forrása is dr. Chaim Pozner, a Jewish Agency Palesztina Hivatalának genfi társigazgatója volt, aki elsőként az angolokat értesítette.[19] A végleges megoldásra vonatkozó führeri paranccsal kapcsolatos hírt e verzió szerint nem egy „német gyáriparos" továbbította, hanem egy meggyőződéses antifasiszta tiszt, Arthur Sommer alezredes. Mint nagyra becsült közgazdász, Sommer az 1940-es évek elején került a Wehrmacht hadvezetőségéhez.[20] Ebben a minőségben és egy német közgazdászküldöttség tagjaként gyakran látogatott Svájcba, színleg a német gazdasági érdekeket szolgálva. Sommer kapcsolatot létesített és tartott fenn korábbi tanárával, Edgar Salin professzorral a bázeli egyetemről, és felbecsülhetetlen értékű információk szállítójává vált a szövetségesek számára. Valamikor 1941 júniusában például értesítette Salint a németeknek arról a tervéről, hogy rövidesen megtámadják a Szovjetuniót. Sommert megdöbbentette a nácik eltökéltsége, hogy kiirtják a zsidókat; ezt az értesülést is átadta Salinnak, azzal a kéréssel, hogy továbbítsa Churchillnek és Rooseveltnek. Titokban eljuttatott memorandumában, mely cselekvésre vonatkozó konkrét javaslatot is tartalmazott, hangsúlyozta:

> Keleten egyre-másra létesítik azokat a táborokat, amelyekben az európai zsidókat és az orosz hadifoglyok nagy részét fogják gázzal elpusztítani. Kérem, azonnal továbbítsa ezt az információt személyesen Churchillnek és Rooseveltnek. Ha a BBC nap mint nap szót emelne a gázkamrák működtetése ellen, akkor talán nem helyeznék működésbe őket, mert ezek a bűnözők mindent megtesznek annak érdekében, hogy a német nép előtt titokban tartsák, amit terveznek, és amit mindenáron meg szeretnének valósítani.[21]

Salin nemzetközi hírű közgazdász-szociológus és hasonlóképpen elszánt antifasiszta volt; a Sommertől kapott információt egy másik tanítványának, dr. Chaim Poznernak is továbbította. Pozner pedig azonnal eljuttatta az információt az angolokhoz V. C. Farrell, a genfi brit útlevél-ellenőrzési hivatal vezetőjének közreműködésével, aki egyúttal a Svájcban működő brit hírszerzés főnöke is volt.[22] Dr. Pozner ezzel egyidejűleg tájékoztatta dr. Benjamin Segalowitzot, a Svájci Zsidó Közösségek Egyesü-

lete sajtóirodájának vezetőjét, aki azonnal értesítette dr. Gerhart Riegnert.[23]

Ma is rejtély, hogy Sommer kulcsfontosságú értesülését, melyet Salin és Pozner lelkiismeretesen továbbítottak, miért kezelték olyan bizalmasan és akkora titoktartással. Pozner cselekvési szabadságát korlátozta külföldi státusa és Farrell iránti elkötelezettsége, akitől rendszeresen kapott híreket a lengyelországi zsidó közösségről. Segalowitz azonban független ember volt, és mint a sajtóiroda vezetője talán felhívhatta volna a svájci sajtó figyelmét a hírre. Az is lehet, hogy megtette, de 1942-ben, amikor Németország még győzelemre állt, a svájciak, akik nagy súlyt fektettek semlegességük megvédésére, talán nem voltak hajlandók olyan hírt közölni, ami a Birodalom lejáratásához vezetett volna.

A Segalowitztól kapott információn túlmenően Riegner a továbbiakban újabb dokumentumokkal szolgált arra vonatkozólag, hogy Hitler elszánta magát a zsidókérdés megoldására. Ám ezekre, akárcsak Riegnertől és más zsidó képviselőktől származó minden későbbi közlésre, sokáig gyakorlatilag nem figyeltek. Hasonló sorsra jutott az amerikai és más diplomaták által továbbított számos más közlés.

Wise rabbi állítólag felkérte Sumner Welles amerikai külügyminiszter-helyettest, hogy ellenőriztesse a Riegner-jelentés igazságtartalmát, azt ígérve, hogy közben visszatartja az információt.[24] Szeptemberben Wise rabbi egy másik jelentést kapott, ezúttal Jacob Rosenheimtől, a Zsidó Világkongresszus európai képviselőjétől, mely bővebb részleteket tartalmazott a náci végleges megoldás programjáról. Miután a Jewish Telegraphic Agency (Zsidó Távirati Iroda) októberben szenzációként tálalta a Riegner-jelentést és a State Department további megerősítő jelentéseket kapott, Welles tájékoztatta Wise rabbit, hogy legmélyebb aggodalmai megerősítést nyertek.

A Welleshez eljuttatott jelentések közül az egyiknek Anthony J. Drexel Biddle, Jr., a lengyel emigráns kormányhoz akkreditált amerikai nagykövet volt a szerzője. Ezt a dossziét Welles 1942. augusztus 26-án eljuttatta Roosevelt elnöknek. Volt benne egy beszámoló Ernst Fischertől, a csehszlovák államtanács egyik vezetőjétől, a kelet-közép-európai zsidók lemészárlásáról. Egy másik jelentés, melyet dr. Donald A. Lowrie, a World Alliance of Young Men's Christian Associations (Fiatal Férfiak Keresztény Szervezetének Világszövetsége) amerikai képviselője írt, részleteket tartalmazott a franciaországi deportálásokról. Leland Harrison, a berni amerikai követ két személyes levelet írt Welleshez, megkerülve a State Departmentet. 1942. október 24-i keltezésű levelében Harrison újabb részletekkel szolgált a führeri paranccsal kapcsolatos hír eredetéről. (Ezek a részletek különböznek mind a Morse, mind pedig a

Salin és Pozner által megadottaktól.) Megerősítette, hogy a német gyáriparos, akinek már a nevét is tudta, valóban a náci hadigazdálkodás szakértőinek belső körébe tartozik. Szerinte dr. Carl J. Burckhardt, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának vezető személyisége volt az, aki felhívta a führeri parancsra Paul Guggenheim professzornak, a jeles svájci ügyvédnek és Riegner barátjának figyelmét. Október 31-i keltezésű második leveléhez Harrison csatolta Guggenheim esküvel megerősített, október 29-i keltezésű nyilatkozatát, melyben kijelentette, hogy Hitler parancsot adott, hogy a németek ellenőrizte területeken minden zsidót irtsanak ki. Guggenheim professzor kijelentette továbbá, hogy informálójának, Burckhardtnak a német külügyminisztérium egyik tisztviselője és a hadügyminisztérium egyik tisztje hozta tudomására a parancsot, egymástól függetlenül.[25]

Wise rabbi kétségbeesésében 1942. december 2-án és december 8-án kapcsolatba lépett Roosevelt elnökkel. A második alkalommal átnyújtotta neki a 20 oldalas, „A népirtás terve" *(Blueprint for Extermination)* c. dokumentumot. Ebben országonként elemezte a nácik emberirtó programját. A végleges megoldásra vonatkozó részleteket megerősítette Riegner újabb jelentése (1943. január 21-i keltezéssel), melyet Harrison 1943. január 27-i táviratában továbbított.[26] A brit zsidóság vezetői hasonló lépéseket tettek kormányuknál és a különböző egyházi és politikai vezetőknél. A nyugati zsidóság vezetőinek erőfeszítései azonban eredménytelenek maradtak, mert a szövetségesek nem akarták semmiféle erőforrásukat mentési célokra fordítani, azzal az érvvel, hogy a győzelem ígéri a leghatékonyabb orvosságot. A zsidó vezetők kínos helyzetbe kerültek. Sokuk attól tartott, hogy a zsidók mentésére irányuló közvetlen akciókat sürgetve, saját hazafiasságukat tehetik kétségessé.

Lengyel és szlovák menekültek leleplezései

A magyar zsidóság vezetőinek különösen jó lehetőségük volt arra, hogy meggyőződjenek, a külföldi rádióadások igazat mondanak, melyeket sok egyszerű zsidóhoz hasonlóan rendszeresen hallgattak, ha nem is minden kockázat nélkül. Zsidó menekültek ezrei szöktek Magyarországra Lengyelországból, és Szlovákiából az említett országokban bevezetett drákói zsidóellenes intézkedések nyomán. Jó néhányukat a budapesti Mentőbizottság (Vaada) segítségével csempészték be Magyarországra (lásd a 3. és a 29. fejezetet). E szervezet egyik fő funkciója az volt, hogy összegyűjtse és továbbítsa a menekültek személyes beszámolóit – a nácik által szervezett zsidóüldözésekkel foglalkozó saját jelentéseikkel együtt – a Jewish Agency isztambuli és svájci összekötőinek. A budapesti Vaada

szabályos földalatti hírszerző egységet létesített, ahol a menekülteket alaposan kikérdezték, és a Lengyelországban, Szlovákiában és másutt folyó gettósítási, koncentrálási, deportálási és megsemmisítési program részleteit tüzetesen megvizsgálták és ellenőrizték. Ily módon száz és száz ilyen beszámolót hitelesítettek Budapesten, és továbbítottak a Jewish Agencynek, a Halucnak és az isztambuli és svájci Joint-irodáknak.[27] Ezek részleteket tartalmaztak „a Keleten elkövetett tömeggyilkosságokról"[28], valamint konkrét információt az elgázosításokról és a krematóriumok működéséről.[29] Ilyesféle hátborzongató jelentéseket – pénzsegélyekért való kétségbeesett kérésekkel együtt – Magyarország megszállása előtt és után is küldözgettek már Saly Mayerhez, a Joint svájci képviselőjéhez.[30] Sok jelentés eljutott Angliába és az USA-ba is. Az amerikai zsidó vezetők például 1944. április 4-én azt a hírt kapták Genfből, hogy a németek fél éven belül ki akarják irtani a magyar zsidóságot. Ez majdnem két héttel a kárpátaljai gettósítás kezdete előtt történt, de a szövetségesek a jelentések szerint nem akartak hallgatni a zsidó vezetők felhívásaira.[31]

A Jewish Agency isztambuli irodája természetesen más forrásokból is naprakész tájékoztatást kapott a nácik megsemmisítő programjáról. Az isztambuli iroda, mely ismerte a végleges megoldás programja során alkalmazott eljárásokat, figyelmeztette is a budapesti Mentőbizottságot, milyen veszélyeket rejt magában a németekkel való együttműködés megszállás esetén. 1943. szeptember 25-i és 1943. október 23-i keltezésű leveleiben Menachem Bader, az isztambuli iroda egyik vezetője azt tanácsolta budapesti kollégáinak, hogy még a passzív együttműködést is kerüljék el a németekkel. Figyelmeztette őket, hogy minden tevékenység, például a lakosság összeírása, koncentrálásra való felszólítás vagy sárga csillag viselése „a pusztulást készíti elő"[32].

A budapesti Mentőbizottság által összegyűjtött és továbbított beszámolókhoz hasonlókat készített és küldött az isztambuli Mentőbizottsághoz, a Jewish Agencyhez, a Haluchoz és a svájci Joint-irodákhoz Gisi Fleischmann[33], a pozsonyi Zsidó Tanács keretében működő „Munkacsoport" (Pracovná Skupina) egyik vezető tagja is, különösen a Kasztner-csoporthoz tartozókat a lengyelországi és szlovákiai fejleményekről.[34] Mi több, a pozsonyi és a budapesti Mentőbizottságok tagjai rendszeresen ellátogattak egymáshoz. Mikor a szlovák zsidóság bajba került, a pozsonyi vezetők nem mindig kaptak olyan segítséget, amilyenre számítottak a magyar zsidó vezetőktől, akiknek viszonylag jó soruk volt. Fleischmann kifejezte csalódottságát Nathan Schwalbhoz írt egyik levelében: „Ott-tar-tózkodásom alatt [Budapesten] tárgyaltam a zsidó társadalom vezető embereivel, és mindenekelőtt meg kell jegyeznem, tel-

jesen objektívan, hogy ottani barátaink nem ismerik sem a zsidó szolidaritást, sem a társadalmi felelősséget, sem a könyörületet."[35]

A magyar zsidó vezetőkről hasonló negatív véleményt adott Aron Grünhut, szlovák zsidó vezető, aki 1942-ben látogatott Budapestre, hogy pénzt kérjen a szlovák zsidók megmentéséhez.[36] A magyar zsidóság rövidlátására vonatkozó efféle értékeléseket megerősítette Komoly Ottó is, a Magyar Cionista Szövetség Mentőbizottság elnöke[37], és a Haluc mozgalom néhány vezetője is, vagy például Rafi (Friedl) Ben-Shalom. Röviddel a Szlovákiából való visszatérése után, 1944 januárjában Ben-Shalom, aki még az év őszén a földalatti zsidó ellenállás egyik hősévé vált, megjegyezte, hogy ő és menekülttársai „úgy ismerték meg a magyar zsidóságot, mint különösen utálatos fajtát"[38].

A magyar zsidóság ortodox vezetői ugyanolyan jól informáltak voltak, mint a Mentőbizottság vezetősége. Michael Beer-Dov Weissmandel rabbi a pozsonyi Mentőbizottságtól külön tájékoztatta őket.[39]

A pozsonyi Mentőbizottság például hetekkel a deportálások megkezdése előtt tájékoztatta a budapesti Mentőbizottságot arról, hogy aláírtak egy vasúti megállapodást Magyarország és Szlovákia között, s hogy az SS javában tökéletesítteti és renováltatja az auschwitzi gázkamrákat és krematóriumokat, így készül a magyar zsidók fogadására. A jelentés még egy Scharführer szavait is idézte, aki szerint az SS „nemsokára finom magyar szalámit fog falatozni"[40].

A magyar zsidók vezetőinek tájékoztatásán kívül Weissmandel rabbi Svájc zsidó vezetőit is friss értesülésekkel látta el a végleges megoldás programjáról. Megindító levelei és kétségbeesett felhívásai 1944-ben elsősorban a magyar zsidóság szomorú helyzetével foglalkoztak. Részletesen és pontosan számolt be a végleges megoldás magyar programjáról, és konkrét lépéseket javasolt a szabad világ zsidó vezetőinek a vérontás beszüntetésére. Mint sok más zsidó vezetőt a nácik által megszállt Európában, őt is megdöbbentette, hogy – benyomása szerint – a zsidó és kormányzati vezetők szerte a világban tétlenek, némák és érzéketlenek maradtak a tömeggyilkosságokkal szemben. Fájdalmának szabad utat engedett abban a levélben, melyet a genfi Halucnak küldött május vége felé, a kárpátaljai és észak-erdélyi tömegdeportálások csúcspontján. Miután leírta, hogyan működik Auschwitz, mely akkor valósággal falta a magyar zsidókat, Weissmandel rabbi így folytatta:

> És ti, zsidó testvéreim, szabad országokban, és ti, kormányon levő politikusok, hogyan maradhattok némák szabad országaitokban e gyilkosságok ismeretében, melyek során vagy hatmillió zsidót öltek meg máig, és továbbra is ezreket ölnek meg nap mint nap! A meggyilkolt zsidók kétségbeesett szívvel kiáltanak hozzátok, és megátkoznak benneteket, kegyetleneket, gyilkosokat,

kegyetlen hallgatásotok és tétlenül ölbe tett kezetek miatt, mert nektek módotokban állna nem megengedni – és megakadályozni – ezeket az eseményeket.[41]

Weissmandel rabbi a mentési munka élvonalába állt azóta, hogy 1942 márciusában a szlovák zsidók deportálása megkezdődött. Ez év júniusában kapcsolatba lépett Dieter Wislicenyvel, Eichmann munkatársával, aki a szlovákiai deportálásokért felelt, és busás pénzt ígért neki a zsidóellenes akciók megszüntetése fejében. A deportálásokat nem sokkal később, már korábban tárgyalt okokból, leállították, Weissmandel rabbi és pozsonyi kollégái ekkor arra a meggyőződésre jutottak, hogy Wisliceny „kulcsszerepet" játszik. Az utóbbi, miután „megalapozta szavahihetőségét", a továbbiakban igyekezett kihasználni az alkudozásokban rejlő lehetőségeket. 1942 októberére az alkudozást kiterjesztették, és az ún. Európa-terv keretében (lásd a 29. fejezetet) immár az Európából Lengyelországba történő deportálások felfüggesztéséről tárgyaltak; a magában Lengyelországban folyó megsemmisítő műveletek „nem estek Wisliceny hatáskörébe", ezért ezek nem is képezték megbeszélések tárgyát. A tervekről folytatott tárgyalások új lendületet vettek 1943. május 7-e után, amikor a pozsonyi Mentőbizottság képviseletét Gisi Fleischmann vette át.

Egy titkos kódrendszert használva, melyet egyébként a segélyezési és mentési munkában részt vevő összes zsidó szervezet használt a háború alatt,[42] Fleischmann rendszeresen tájékoztatta a Jewish Agencyt, a Halucot és a svájci és törökországi Joint-irodákat a tervről.[43] Jelentései részletes és hitelesített információkat tartalmaztak a lengyel és a szlovák zsidók elpusztításáról.

1943. március 24-én például kijelentette, hogy a Lengyelországba küldött összes futártól kapott hír negatív, mert a Főkormányzóság egész területe *judenrein* lett. Megjelölte azt a három fő központot, ahol még éltek zsidók: Auschwitz, Birkenau és Lublin, hangsúlyozva, hogy a még életben lévők alapjában véve egészséges, munkaképes férfiak és nők.[44] 1943. május 9-én újabb jelentést küldött a lengyelországi tömeggyilkosságokról. Tájékoztatta a szabad világ zsidó vezetőit, hogy nemcsak a családokat pusztítják el teljesen, hanem a táborokban munkavégzésre kiválogatottakat is legyilkolják. A táborok lakói fogolyként élnek, szögezte le. „Amíg az egyén képes dolgozni, igazolja az élethez való jogát. De ha legyengül vagy munkája elvégzésében betegség akadályozza, egyszerűen megszűnik létezni."[45]

Néhány nappal Wislicenyvel való 1943. május 10-i találkozója után Fleischmann fontos jelentést készített, melyre azt írta: „Szigorúan titkos; elolvasása után azonnal megsemmisítendő." A jelentés, melynek egy pél-

dánya utasításai ellenére fennmaradt, tartalmazta nemcsak az Európaterv végrehajtásának Wisliceny és fölöttesei által kidolgozott feltételeit, hanem további részleteket is feltárt a lengyelországi zsidók megsemmisítéséről:

> A futárok [schlichim] hatása alatt vagyunk, akik olyan jelentést hoztak nekünk, hogy megfagy tőlük a vér az ereinkben. Több mint egymillió testvérünket [chaverim] telepítettek már át Lengyelországba; nem tudni, hová. További száz- és százezrek vesztették életüket az éhezés, a betegség, a hideg következtében, és megszámlálhatatlanul sokan, tíz- és tízezrek estek áldozatul erőszaknak. A jelentések szerint a hullákat vegyipari nyersanyagként hasznosítják. A jelentések egybevágnak néhány menekült [plitim] híreivel, akiknek a legvakmerőbb úton-módon szerencsére sikerült megszökniük. Hasonló értelmű írott jelentéseket is kaptunk futároktól. 120 testvérünket zsúfolják be egy-egy marhavagonba, melyben rendes esetben 40 számára volna hely. Kb. 10 cm vastag oltatlanmész-réteg van a padlón, s mivel a vagonokba zárt emberek kénytelenek ott könnyíteni magukon, ahol állnak, amikor a szenny a mészre ér, gázok keletkeznek, melyek miatt rendkívül magas a halálozási arány. Feltételezzük, hogy a Lengyelországból áttelepítetteket a Bugon túli területekre vitték, de mind ez ideig semmi életjel nem jutott el hozzánk onnan.[46]

Még konkrétabban fogalmazott 1943. szeptember 5-i keltezésű jelentésében, melynek egy példányát dr. Adolf Silberschein is megkapta Genfben:

> Ma már tudjuk, hogy Sobibor, Malkyne-Treblinka, Belzec és Auschwitz: megsemmisítőtáborok. Magukban a táborokban is munkacsapatokat tartanak fenn, melyeknek az a feladatuk, hogy olyan benyomást keltsenek, mintha [közönséges] táborok lennének.[47]

Fleischmann közlései, akárcsak a budapesti Mentőbizottságéi[48], a legmeggyőzőbb bizonyítékok közé tartoznak, melyek arról tanúskodnak, hogy a zsidó vezetők, köztük természetesen a magyarok is, pontosan ismerték a nácik tömeggyilkossági programját.

A magyarországi menekültek közül néhányan aktív szerepet játszottak a partizánmozgalomban, elfogatásuk után sikerült megszökniük, árja származásukat igazoló papírokat szereztek, és félillegalitásban éltek az országban. Egyikük Bruce B. Teicholz volt, akit saját elbeszélése szerint partizánként ejtettek foglyul Munkácstól északra és hoztak Magyarországra 1942 márciusában.[49] Budapesten sikerült megszöknie, és „Glick" fedőnéven csatlakozott az ott működő lengyel–zsidó földalatti szervezethez. Ugyanakkor a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság) nyilvántartásában lengyel keresztényként szerepelt Bronislaw Szczepipiorka néven. Ebben a hármas minőségében Teicholz szoros kapcsolatot tartott fenn magyarországi és külföldi lengyel szervezetekkel, a

genfi dr. A. Silberscheinnel a Zsidó Világkongresszustól, a magyar zsidóság hivatalos vezetőivel (beleértve Stern Samut és Freudiger Fülöpöt), valamint a Mentőbizottság tagjaival (Komollyal, Kasztnerrel és Branddal). Valamikor 1943 áprilisában Teicholz tanácskozott a magyar zsidóság vezetőivel, többek közt Freudigerrel, Kasztnerrel, Krausz Moshéval (Miklóssal) a Palesztina Hivataltól és dr. Pásztor Józseffel az OMZSA-tól, a legnagyobb magyarországi zsidó adománygyűjtő szervezettől. Ezen a tanácskozáson részletesen ismertette a nácik lengyelországi módszereit. Sorra vette az általuk bevezetett konkrét intézkedéseket, és áttekintette, milyen fogásokat alkalmaznak, hogy rávegyék a zsidókat az engedelmességre és saját elpusztításukban való együttműködésre. Figyelmeztette a magyar zsidókat, hogy tegyenek meg minden elővigyázatossági intézkedést, és tartsák szem előtt a nácik népirtási módszereit. Ezek a vezetők azonban „biztosították" Teicholzot, hogy ami Lengyelországban történt, aligha történhet meg Magyarországon.[50]

Teicholz beszámolóját, a magyar zsidóság vezetőjének a megszállás előtti álláspontjáról adott értékelését megerősítik a Lengyelországból és Szlovákiából Magyarországra került cionista fiatalok (halucim)[51] és Hermann Adler, a német zsidó költő és író, aki 1943 októberében menekült Budapestre, miután az előző két évet a vilniusi, a bialystoki és a varsói gettó földalatti mozgalmában töltötte.[52] Mint a lengyelországi ellenállás tagja, Adler kapcsolatban állt Anton Schmidttel, a legendás hírű Wehrmacht-őrmesterrel. Schmidtet, aki Vilniusban és Bialystokban együttműködött a zsidó földalatti mozgalommal, hamis iratokat és szállítóeszközöket bocsátva rendelkezésére, végül a Gestapo leleplezte és kivégezte.[53]

Adler kapcsolatban állt az antifasiszta ellenállásban részt vevő több más némettel is.[54] Mire Budapestre érkezett, tökéletesen tisztában voltak a zsidók Treblinkában történő kiirtásával és általában a végleges megoldás programjának lengyelországi realitásaival. Mindent feltárt, amit csak tudott Valdemar Langlet professzornak, a Svéd Vöröskereszt budapesti képviselőjének, valamint a magyar zsidóság vezetőinek, köztük azoknak, akik a Mentőbizottsággal álltak kapcsolatban. Ezek a vezetők, állítja Adler, nem akarták elhinni Treblinkáról szóló beszámolóit. Kasztner például megkérdezte, járt-e Adler személyesen Treblinkában. „Nem volt könnyű meggyőzni a magyar zsidókat", panaszkodott Adler.

Zsidó vezetők beismerései

Teicholznak és Adlernak a táborokkal kapcsolatos leleplezéseit a magyar zsidó vezetők végül tudomásul vették. Stern Samu így jellemezte a körülményeket, amelyek közepette ő maga a budapesti Zsidó Tanács –

az összes zsidó fölötti „hatalommal" felruházott szerv – vezetőjévé lépett elő:

> A Gestapo jóakaratot színlelő, képmutató és álnok bemutatkozása nem tévesztett meg engem, de azt hiszem, mást sem, mert *tudtam viselt dolgaikat Közép-Európa valamennyi megszállt államában*, és tudtam, hogy működésük gyilkosságok és rablások hosszú-hosszú sorozata. Nálunk is már az első napokban megkezdődött a tömeges összefogdosás, leginkább pályaudvarokon, ahol a gyanútlan utasokat szedték össze, azon a címen, hogy szökni akarnak. Ez már szöges ellentétben állt színlelt kijelentéseikkel. Hallottam eleget a Gestapo hírhedt zsidóosztályának módszereiről, tudtam, hogy mindig elkerülték a feltűnést, nem szerettek ijedtséget, félelmet kelteni, csöndben, higgadtan és a legnagyobb titokban dolgoztak, hogy a mit sem sejtő, gyanútlan áldozatok még akkor se tudják, mi vár reájuk, ha már vagonokban indították őket útnak a halál felé. *Ismertem szokásaikat, tetteiket, rettenetes hírüket, mégis elvállaltam a Tanács elnökségét, és a többiek is ebben a tudatban elvállalták a tanácstagságot.*[55]

Fábián Béla volt országgyűlési képviselő és a Zsidó Hadviseltek Bizottságának háború alatti elnöke (lásd a 10. fejezetet) szintén tisztában volt vele, miféle kampányt folytatnak a nácik a zsidók ellen a szomszédos országokban. Kitűnő kapcsolatai voltak nemcsak a kicsi és viszonylag tehetetlen magyar ellenállással, hanem a honvédelmi minisztérium néhány magas rangú tisztségviselőjével is. Az utóbbiak közé tartozott Nagy Vilmos és Hennyey Gusztáv altábornagy, a HM Munkaügyi Főcsoport főnöke, Honvédelmi Munkaszervezet vezetője. A háború után Fábián így nyilatkozott:

> Sokan hallottunk Auschwitzról és a zsidók Lengyelországból, Csehszlovákiából és Szlovákiából történő deportálásáról, ahol barátaink éltek. Együtt jártunk egyetemre, együtt katonáskodtunk, és most mélyen átéreztük tragikus helyzetüket. Féltünk, hogy ugyanez történik majd velünk is.[56]

Kasztner a háború után Sternhez hasonlóan elismerte, tudott róla, mit műveltek a németek Európa náci megszállás alá került részeiben, ha nem osztotta is Fábián balsejtelmeit a magyar zsidókat is utolérő katasztrófáról. Mint cionista, Kasztner talán Sternnél is kedvezőbb helyzetben volt ahhoz, hogy tájékozódjék a zsidóellenes intézkedésekről Európában, mert különféle illegális csatornákon állandó kapcsolatban állt külföldi zsidó szervezetek képviselőivel (lásd a 3. fejezetet).

Nem sokkal a felszabadulás után Kasztner részletes beszámolót tett közzé a budapesti Mentőbizottság háború alatti tevékenységéről.[57] Ebben mind közvetlenül, mind közvetve bizonyítékokat szolgáltat arra, hogy ő és kollégái a Mentőbizottságban tökéletesen tisztában voltak azzal, milyen drákói intézkedéseket foganatosítottak a zsidókkal szemben a nácik Európa általuk megszállt részeiben. Lényegében hallgat róla, miért nem

tájékoztatták a magyar zsidóságot minderről, ám annál harciasabb és keserűbb a szabad világ zsidó és nem zsidó vezetőinek passzivitása és kényelmessége miatt. Arra irányuló törekvésében, hogy megkérdőjelezze a szövetségesek számos vezetőjének mind a háború alatt, mind a háború után vallott álláspontját, miszerint nem voltak tisztában „Hitler zsidóellenes intézkedéseinek apokaliptikus dimenzióival", nyomatékosan leszögezte, hogy rendelkezésükre állt az erre vonatkozó információ. Csak Budapestről, érvelt, számtalan jelentést juttattak ki illegális csatornákon keresztül 1942 közepe óta arról, mi folyik Lengyelországban.[58] Tulajdonképpen a Mentőbizottság egyik fő feladata volt, hogy figyelemmel kísérje a zsidóellenes intézkedéseket a nácik által megszállt Európában, és tájékoztassa a szabad világ zsidó és nem zsidó vezetőit.[59] Titkos futárszolgálatot látott el a Mentőbizottság számára többek közt Josef Winninger és dr. Schmidt – Canaris tengernagy budapesti hírszerző (Abwehr) egységétől, valamint dr. Rudolf Sedlaczek az SS-től. A megszállás után elsősorban ezeken az ügynökökön keresztül jött létre kapcsolat Kasztner és az Eichmann-féle Sonderkommando között.

A háború után Kasztner két fontos bírósági tárgyaláson is tanúságot tett arról, hogy már Magyarország 1944. március 19-i megszállása előtt is tudott az európai zsidóság elpusztításáról. A vád tanújaként lépett fel Veesenmayer tárgyalásán 1948. március 19-én, s amikor Caming, az egyik ügyész megkérdezte: „Olyan pozícióban volt-e, hogy világos áttekintést nyerhettek a zsidók helyzetéről Magyarországon?"[60], Kasztner így felelt:

> Én voltam a magyarországi cionista szervezet elnöke[61], és miután Szlovákiából megérkeztek az első zsidó menekültek, felhatalmazást kaptam, hozzak létre egy bizottságot ezeknek a menekülteknek a mentésére és megsegítésére. Ebben a minőségemben, azt hiszem, én voltam az egyik legtájékozottabb ember Magyarországon, ami a zsidók akkori helyzetét illeti... Ráadásul a menekültekkel való beszélgetések során megtudtam, hogy néhányuk Auschwitzból szökött meg. *Már 1942-ben teljes képet alkottunk róla, mi történt keleten az Auschwitzba és más megsemmisítőtáborokba deportált zsidókkal.* (Kiemelés R. L. B.)

Amikor azonban dr. Doetzer, Veesenmayer védőügyvédje keresztkérdéseket tett fel neki arra vonatkozólag, miért nem sikerült Kasztnernak vagy szervezetének tájékoztatni Horthyt arról, amit a megsemmisítőtáborokról 1942 óta tudtak, Kasztner taktikázni kezdett, és kitérő választ adott:

> Kétségkívül meg kellett volna próbálnunk ezt. Meg kellett volna próbálnunk, és meg is próbáltuk, de el kell képzelnie a helyzetet Magyarországon közvetlenül a megszállás után. A rettegés állapota volt. Sok barátunk és ismerő-

sünk, akin keresztül tájékoztathattuk volna Horthy kormányzót, már eltűnt. Mások féltek kapcsolatba lépni velünk. Elég sok idő eltelt, míg megtaláltuk a megfelelő embereket és az alkalmat Horthy informálására.[62]

Míg Kasztnernak részben igaza volt a német megszállás *utáni* helyzet jellemzésében, válaszai nem vetnek fényt arra, miért nem tudták a magyar zsidók vezetői még a német megszállás *előtt* tájékoztatni Horthyt és az ország politikai vezetőit, valamint a vidéki zsidó közösségek vezetőit, ha nem is a zsidó tömegeket, mindarról, amit 1942-ben tudtak. Ez különösen fontos Horthy hatalmának ismeretében, melyet 1944 júliusában a deportálások leállításával demonstrált. Az ember természetesen csak találgathatja, vajon korábban fellépett volna-e Horthy, ha tájékoztatják a végleges megoldás programjának realitásairól a német megszállás előtt vagy legalább közvetlenül utána. Hozzá kell tennünk, a bizonyítékok arra vallanak, hogy Horthy és néhány legfelsőbb magyar vezető voltaképpen tisztában volt a végleges megoldás programjának legalább néhány aspektusával. Sőt Horthy nem annyira a népirtás miatti aggodalomtól vezetve állította le a deportálásokat, mint inkább katonai okokból, ideértve a normandiai partraszállást (lásd a 25. fejezetet).

A híres Grünwald–Kasztner-ügy tárgyalása során Izraelben 1954–55-ben, amikor Benjamin Halevi bíró bűnösnek mondta ki Kasztnert abban, hogy „eladta lelkét az ördögnek", Kasztner azt is elismerte, hogy tudott a lengyel zsidók kiirtásáról. Amikor Shmuel Tamir, Grünwald védőügyvédje kérdéseket tett fel neki az SS-szel folytatott alkudozásairól, Kasztner a következőket mondta:

1944 áprilisának vége felé a német katonai szervek arról tájékoztattak, hogy végül is eldöntötték a magyar zsidók teljes deportálását... Egyezmény született Magyarország és Szlovákia között a Magyarországból Auschwitzba tartó deportálóvonatok áthaladásáról.

Auschwitzból is tájékoztatást kaptam, hogy ott készülnek a magyar zsidók fogadására... Engedélyt kaptam... Krumeytől, hogy Klujba (Cluj – Kolozsvár) utazzam, és beszéljek Wislicenyvel. Ez kb. 1944. március 30-án történt... Pár nappal később meglátogattam Wislicenyt budapesti otthonában. Közölte velem, hogy végül is döntöttek – teljes deportálás.[63]

Kasztner kolozsvári látogatása az észak-erdélyi zsidók gettósítása idején, 1944 kora májusában, a zsidó vezetők akkori magatartásáról kibontakozott egyik leghevesebb vita forrásává vált. Addigra Kasztner természetesen töviről hegyire ismerte a nácik emberirtó programját,[64] de állítólag elmulasztotta tájékoztatni a helyi Zsidó Tanácsot vagy a Mentőbizottság vezetőségét a fenyegető katasztrófáról. Kasztner legjobb barátai, köztük Danzig Hillel és Hermann Dezső (Dávid), akik vezető

szerepet játszottak a cionista mozgalomban, tagadták, hogy bármit is mondott volna nekik Auschwitzról.[65]

A részletektől függetlenül logikus feltevés, hogy Kasztner nyilván tájékoztatta ezeket a vezetőket a deportálások bizonyos realitásairól, amelyeket a tömegek elől eltitkoltak. Halevi bíró egyik kérdésére válaszolva Kasztner elismerte, hogy apósának tett bizonyos célzásokat, hogy „tudnia kellett, hogy az embereket deportálják, azután elpusztítják". Amikor megkérdezték tőle, hogy a kolozsvári zsidókat miért nem tájékoztatták, bevallotta, hogy kolozsvári kollégái, beleértve apósát, „nem tettek meg mindent, amit meg lehetett volna tenni – mindent, amit meg kellett volna tenniük"[66]. És csakugyan, ha Kasztner jól emlékezett, kollégái sokat tudhattak, mert május 3-i kolozsvári látogatása idején Kasztnernak már szilárd „belső" bizonyítékok voltak birtokában a zsidók Auschwitzban történő megsemmisítéséről.

Az auschwitzi jegyzőkönyvek

Ha a pozsonyi és budapesti Mentőbizottságok által összegyűjtött és terjesztett szemtanúi beszámolók első kézből származó tapasztalatokat tartalmaztak a gettósítás, a koncentrálás és a deportálás folyamatairól és meggyőző, bár nem személyes megfigyelésen alapuló részleteket a táborokban folyó megsemmisítő programról, öt auschwitzi szökevény leleplezései 1944 áprilisában, hetekkel a magyar zsidók deportálása előtt, minden kétséget eloszlathattak azzal kapcsolatban, mi történik.

Sok egyéntől eltérően, akik csak azért próbáltak megszökni a táborból, hogy mentsék a saját életüket, az az öt zsidó fogoly, aki áprilisban szökött meg az ellenállási mozgalom segítségével, azzal a szándékkal menekült, hogy tájékoztassa a világot arról, mi történik, és figyelmeztesse a zsidó közösségeket, különösen a magyart, a fenyegető katasztrófára.[67]

Elsőként Siegfried Lederer szökött meg 1944. április 5-én, akinek az volt a feladata, hogy figyelmeztesse a theresienstadti gettóban senyvedő zsidókat és a genfi Nemzetközi Vöröskereszt központját. Lederer SS-egyenruhában szökött meg egy román–német származású SS-őr, Viktor Pestek segítségével és társaságában, aki szerelmes volt egy Renée Neumann nevű cseh zsidó lányába. Lederernek sikerült eljuttatnia az információt a theresienstadti zsidó vezetőknek és Genfbe, a Nemzetközi Vöröskereszthez. A hír továbbítása Theresienstadtba különösen fontos volt, mert a legtöbb zsidó fogoly abban a hiszemben élt ott, hogy az Auschwitzba vitt zsidóknak viszonylag jó dolguk van. Ezt a benyomást megerősítette az a tény, hogy a 9971 zsidót, akit 1943. szeptember 6–7-én, illetve december 16–20-án helyeztek át Theresienstadtból Auschwitzba, a többi

fogolytól elkülönítve, viszonylag tisztességes körülmények közt őrizték, úgy, hogy a családok együtt maradhattak. Náci propagandatrükk volt, „hogy megmutassák az odalátogató német és nemzetközi vöröskeresztes csoportoknak, hogy az ellenséges propagandától eltérően, a zsidókkal nem bánnak rosszul Auschwitzban". (A Nemzetközi Vöröskereszt képviselőit természetesen soha nem engedték be Auschwitzba vagy a többi haláltáborba.) A theresienstadti zsidó vezetők a jelentések szerint csak Lederer szökése után tudták meg, hogy 1944. március 7-én ezeket az embereket meggyilkolták, miután bebizonyították hasznosságukat mint „kiállítási tárgyak"[68].

Messze a legnagyobb jelentőségű Walter Rosenberg (Rudolf Vrba) és Alfred Wetzler (Josef Lanik) április 7-i szökése volt.[69]

Mind Rosenberg, mind Wetzler olyan beosztásban dolgozott a táborban, mely lehetővé tette számukra, hogy viszonylag szabadon mozogjanak egész Auschwitzban, és pontos információkat gyűjtsenek a beérkező szállítmányokról, az áldozatok kiválogatásáról és elpusztításáról: Rosenberg írnok volt a karanténblokkban, Wetzler pedig ugyanezt a posztot töltötte be Birkenau főtáborában.

Drámai szökés és tíznapos kalandos utazás után április 21-én jutottak biztonságba szlovák földön. Négy nappal később elmondták élményeiket a Zsidó Tanács zsolnai irodáján dr. Oscar (Yermiyahu) Neumann-nak, Oskar (Karmil) Krasznyanskynak, Ervin Steinernek és Hexnernek. A szökevényeket alaposan kifaggatták, történeteiket gondosan összevetették és ellenőrizték, és 26-án újra kikérdezték őket. Ugyanazon a napon Krasznyansky a szökevények segítségével részletes beszámolót készített német nyelven, melyet Steinerné legépelt.[70]

A beszámoló részletesen leírta a tábor létesítményeit, beleértve a barakkokat, ahol a foglyok laktak, a konyhákat, a kórházakat, a beérkező deportáltak elirányítását, ideértve „szelektálásukat", a tetoválásuk, elgázosításuk és elhamvasztásuk során alkalmazott módszereket. Leírta a táborban működő irányítási rendszert, és statisztikai adatokat tartalmazott a Birkenauban 1942 áprilisa és 1944 áprilisa között elgázosított zsidók számára és származására vonatkozólag. A jelentés tartalmazta az épületek vázlatos tervrajzait, melyeket egy hivatásos építész készített el. A jelentéshez írt bevezetőjében Krasznyansky ismertette a szökevények életrajzi adatait, és garantálta beszámolójuk pontosságát és hitelességét.[71] Csatolt egy függeléket is, melyben sürgette a szövetségeseket, hogy pusztítsák el a krematóriumokat és az Auschwitzba vezető vasútvonalakat.[72]

A szlovákiai Zsidó Tanács munkacsoportja (Pracovná Skupina), melynek tagja volt Gisi Fleischmann, Oscar Neumann, Leo Rosenthal, Tibor Kovacz, A. Frieder rabbi, Weissmandel rabbi és természetesen

Krasznyansky, úgy döntött, hogy továbbítja a jelentés példányait a Jewish Agency isztambuli részlegéhez; Nathan Schwalbhoz, a genfi Haluchoz, Giuseppe Burzióhoz, a pozsonyi pápai nunciushoz (akitől azt várták, hogy eljuttatja a Vatikánba); Kasztnerhez (akinek el kellett juttatnia a példányokat Horthyhoz és Serédi Jusztinián bíboroshoz).[73]

Vrba és Wetzler megrázó, de tényszerű beszámolóit néhány héttel később teljes mértékben megerősítette két másik auschwitzi szökevény – Arbost Rosin a szlovákiai Sninából és Czeslaw Mordowicz a lengyelországi Mlawából –, akik április 27-én szöktek meg. Beszámolójukat szintén Krasznyansky foglalta írásba június első felében Liptószentmiklóson Boby Reichnek, a helyi zsidó közösség tagjának otthonában. A jegyzőkönyvek új és fontos adatokat tartalmaztak az európai zsidók deportálásáról és kiirtásáról a szökés időpontjáig.[74]

A bizonyítékok homályosak arra vonatkozólag, pontosan mikor továbbították az auschwitzi jegyzőkönyvek első példányait. Vrba azt állítja, hogy Krasznyansky és Neumann április 26-án arról biztosították őt, hogy a beszámolót már elküldték a magyarokhoz. Emlékiratában bizonytalan a dátumok kérdésében, és azt állítja, hogy a jegyzőkönyveket „nem sokkal" legépelésük után továbbították. Krasznyansky viszont azt állítja, hogy Kasztner, aki azokban a napokban Pozsonyban járt látogatóban, ott olvasta az eredeti német szöveget, és lefordíttatta vele a jegyzőkönyvet magyarra is. Úgy emlékszik, hogy a magyar fordítást két héten belül eljuttatták Budapestre.[75]

A budapesti Mentőbizottság tevékenységéről szóló beszámolójában Kasztner lényegében hallgat az auschwitzi jegyzőkönyvekről. Csupán utal rájuk azoknak az elővigyázatossági intézkedéseknek kapcsán, melyeket a németeknek a magyar fővárosba való bevonulása alkalmával foganatosítottak, megemlítve, hogy Josef Winninger, az egyik Abwehr-ügynök, akivel a Mentőbizottság vezetői jó kapcsolatot tartottak fenn, megőrzésre elvitte néhány bőröndjüket, melyben értékes dolgok voltak: a Pozsonnyal, Isztambullal és Svájccal folytatott levelezés, valamint „auschwitzi, treblinkai és lembergi jegyzőkönyvek"[76].

A jegyzőkönyveket Stern Samu is figyelmen kívül hagyta, csak annyit ismer el, hogy „április közepén" kapta meg a hírt a „vasúti konferenciáról", s hogy annak eredményeként vagonokat bocsátottak rendelkezésre „ismeretlen célra"[77]. Pető Ernő, a budapesti Zsidó Tanács egyik vezető tagja csak utal rájuk, amikor beszámol róla, hogyan próbált érintkezésbe lépni valamikor júniusban Jaross Andor belügyminiszterrel, Baky László és Endre László államtitkárokkal, „hogy személyesen tájékoztassa őket Auschwitz már ismert szörnyűségeiről". Miután egyikükkel sem tudott beszélni, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszternek és a nunciatúrá-

nak sikerült feltárnia, amit Auschwitzról tudott.[78] A *Jelentés Magyarországról* c. írásában, melyet más szerzőkkel együtt néhány hónappal Bukarestbe való augusztus 10-i megérkezése után Freudiger Fülöp készített, hallgat a jegyzőkönyvekről.[79] Egy 1972 végén magnetofonszalagra vett interjúban Freudiger úgy nyilatkozott, hogy valamikor június 5. és 10. között kapott példányt a jegyzőkönyvekből Weissmandel rabbitól.[80] Ezt a nyilatkozatát megerősítve, Freudiger egy más alkalommal azt állította, hogy „mire megtudták az igazságot Auschwitzról, a deportálások első szakasza, mely vagy 310 000 zsidót érintett, már le is zárult"[81]. Ez az állítás azonban mintha ellentmondana az Eichmann-tárgyaláson 1961-ben tett nyilatkozatának. Gabriel Bach helyettes államügyész arra vonatkozó kérdésére válaszolva, hogy mikor vált világossá számára, hogy a szállítmányok Auschwitzba mennek, Freudiger kijelentette:

> Hogy az embereket Auschwitzba küldik, azt talán már azelőtt tudtam, hogy a vonatok Auschwitzba értek, mert leveleket kaptam Weissmandel rabbitól. Pár nappal május 15. előtt, 10-én vagy 11-én levelet kaptam, melyben megírta, hogy legnagyobb sajnálatukra és szomorúságukra azt a sorsot és végzetet szánták azoknak a zsidóknak.[82]

A jegyzőkönyveknek azon a példányán kívül, melyet Kasztner állítólag április végén hozott magával Magyarországra, az eredeti német szövegnek egy másik példánya is eljutott Budapestre kb. ugyanebben az időben a Magyar Függetlenségi Mozgalom, a dr. Soós Géza vezette, szárnyait bontogató ellenállási szervezet csatornáin (lásd a 29. fejezetet). Ezt a példányt „április végén vagy május elején" Éliás József református lelkésznek, a Jó Pásztor Bizottság elnökének adták át, aki Soós barátja volt, és tagja az ellenállás vezető csoportjának. Éliás azt a feladatot kapta, hogy fordíttassa le magyarra a dokumentumot, és juttassa el a fordítás öt példányát a Soós által megnevezett magyar vezető személyiségekhez. A fordítást Székely Mária, Éliás titkárnője készítette el „hét vagy nyolc napon belül". Éliás beszámolója szerint Soós kifejezetten utasította, hogy ne adjon egy példányt sem a kormány tagjainak, mert a „kormányzótól lefelé a legtöbb miniszter tud Auschwitzról és szerepéről". A jegyzőkönyveket a következők kapták: Serédi Jusztinián bíboros, Magyarország hercegprímása, akinek Cavallier József, a Magyar Szent Kereszt Egyesület világi vezetője juttatta el a példányt; Ravasz József püspök, a Református Egyház Országos Zsinatának lelkész-elnöke, aki Bereczky Albert református lelkésztől kapott egy példányt; Raffay Sándor püspök, az evangélikus egyház vezetője, az ő példányát Kemény Lajos budapesti evangélikus esperes juttatta el; Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke, aki Kárpáti Géza bíró közvetítésével jutott egy példányhoz; és özvegy Horthy

Istvánné született Gyulai Edelsheim Ilona, Horthy menye, akinek példányát Török Sándor író juttatta el. A hatodik példányt és a német eredetit visszaadták Soósnak.[83]

Éliás azt állítja, hogy mire a jegyzőkönyvet megkapta, már tisztában volt Auschwitz valóságával. Néhány nappal az 1944. március 19-i német megszállás után tájékoztatta őt róla Cavallier József és Kemény Lajos esperes az evangélikus egyháztól. Éliás állítólag figyelmeztette egyházának püspökeit, hogy a megszállás a zsidók kiirtását vonhatja maga után, de mindhiába.[84]

Miközben Krasznyansky és Kulka szerint Kasztner már április végén magával vitte Pozsonyból a jegyzőkönyvnek egy példányát,[85] a magyar zsidóság „hivatalos vezetői" állítólag csak Freudiger példányából szereztek tudomást azok tartalmáról. Freudiger vallomása szerint (lásd fenn) ez június 5. és 10. közé eshetett. Ekkor már a zsidótlanítási szakértők éppen befejezték az Észak-Erdélyből való deportálásokat, és megkezdték a zsidók koncentrálását Észak-Magyarországon. De míg a német és a magyar nácik energikusan munkálkodtak a végleges megoldás programjának kivitelezésén, a zsidó vezetők a jegyzőkönyveket „bizalmasan" kezelték, „hogy ne keltsenek pánikot"[86], és értékes időt veszítettek el lefordításukkal. Június közepén Herskovits Fábián rabbi, aki Rómában tanult, szorgalmasan fordította a jegyzőkönyveket németről olaszra dr. Friedländer Sára és Komoly Fürst Lea, Komoly Ottó lánya segítségével, „hogy eljuttassanak egy példányt a nunciushoz és a pápához" – mintha az utóbbi nem tudott volna németül.[87]

A magyar zsidó vezetők csak június második felében kezdték osztogatni a jegyzőkönyvek példányait befolyásos magyar kormányzati és egyházi vezetők körében és külföldi barátaik között. Pető ifj. Horthy Miklósnak is adott egy példányt, hogy juttassa el apjához. Krausz (Moshe) Miklós a budapesti Palesztina Hivatalból 1944. június 19-én a jegyzőkönyvek rövidített, angol nyelvű változatát eljuttatta Svájcba, az I–III. zónában lezajlott gettósításról, koncentrálásról és deportálásról szóló jelentéssel együtt. Azt állította, hogy az anyagot csak egy nappal korábban kapta Reisner Józseftől, a budapesti török követség zsidó alkalmazottjától.[88] Az anyagot Florian Manoliu, a berni román követség tagja vitte Svájcba, aki szoros és közismerten jól jövedelmező kapcsolatban állt George (Mandel) Mantellóval, az erdélyi Beszterce városából származó zsidó üzletemberrel, aki akkoriban El Salvador genfi főkonzulátusán szolgált mint első titkár. Manoliu a küldetést Chaim Poznernak, a Palesztina Hivatal svájci tisztviselőjének kérésére vállalta, akinek sorait Manoliu mint „megbízólevelet" vitte magával Budapestre.

A Krausztól kapott anyagot Mantello jóvoltából sokszorosították és

terjesztették Svájcban.[89] Egy 1944. július 4-i keltezésű kísérőlevéllel együtt küldték szét, melyet a baseli D. Karl Barth professzor, a zürichi D. Emil Brunner professzor, a genfi dr. W. A. Visser t'Hooft és a zürichi Paul Vogt lelkész írtak alá.[90] A jegyzőkönyvnek egy teljesebb változatát kb. ugyanekkor (június 19–20-án) juttatta el Svájcba a cseh ellenállási mozgalom futárja. Dr. Jaromir Kopeczkynek, a csehszlovák követnek adta át, aki azonnal eljuttatta a Zsidó Világkongresszushoz és más nemzetközi zsidó szervezetekhez.

Svájcban a helyi zsidó közösség vezetői ugyanolyan jól ismerték a végleges megoldás programját, mint az ott működő nemzetközi zsidó szervezetek képviselői. Mint említettük, dr. Sagelowitz, a Svájci Zsidó Közösségek Egyesülete sajtóirodájának igazgatója az elsők között szerzett tudomást Hitlernek a zsidó nép elpusztítására vonatkozó elhatározásáról. A Haluc, a Jewish Agency és a Joint vezetői, akiket szinte bombáztak a mészárlásokról szóló pontos beszámolókkal Pozsonyból, Budapestről és Isztambulból, ideértve az auschwitzi jegyzőkönyveket, pontosan tájékoztatták a zsidó vezetőket. Az utóbbiakat folyamatosan informálta Mantello és dr. Bányai Mihály is, a Schweizerisches Hilfskomitee für die Juden in Ungarn (Svájci Segélybizottság a Magyar Zsidókért) vezetője. Az utóbbi egyebek között két jelentést juttatott el a magyar zsidók elpusztításáról a zürichi hitközség (Israelitische Kultusgemeinde Zürich) elnökéhez 1944. június 24-én. Ezek átvételét csak június 30-án igazolták vissza „az elnök katonai szemleútja miatt"[91].

A hazai és nemzetközi zsidó szervezetek Svájcban naponként információval látták el a szövetségeseket. Bernből folyamatosan áramlottak az információk Londonba és Washingtonba. Az egyik fő hírvivő Roswell McClelland volt, a War Refugee Board (Háborús Menekültügyi Hivatal) amerikai kormányhivatal svájci képviselője. Ezeknek az értesüléseknek a zömét megosztották a brit és az amerikai zsidósággal.

A nyugati világ vezetői nemcsak jelentésekből értesültek a nácik zsidóellenes hadjáratának részleteiről, hanem az ellenállás képviselőitől közvetlenül is. Egyikük Jan Karski volt, a lengyel földalatti hadsereg hadnagya, aki kétszer látogatott Londonba. Második útja során Washingtonba is eljutott, ahol 1943. július 28-án fogadta őt Roosevelt elnök Jan Ciechanowsky, az akkori lengyel nagykövet társaságában. Tájékoztatta az elnököt arról, hogy a nácik már több mint 1,8 millió zsidót öltek meg Lengyelországban, és arról, hogy „a németek ki akarják irtani Európa egész zsidó lakosságát". Továbbította a lengyel zsidó ellenállási mozgalomtól kapott, az amerikai zsidóságnak és a szövetséges kormányoknak szóló instrukciókat, melyek szerint „csakis közvetlen megtorlások révén lehetne a tömeggyilkosságot megállítani vagy legalábbis korlátozni, pél-

dául a német városok nagyarányú bombázásával, miután sok millió röpcédulát szórnak le, melyen közlik a németekkel, hogy megtorlásképpen bombázzák őket a zsidók kiirtása miatt"[92].

A nyugati zsidó és politikai vezetőkhöz hasonlóan a Vatikán is tudott az európai zsidók kiirtásáról. Az auschwitzi jegyzőkönyvek Vrba–Wetzler-féle változatából Burzio nuncius révén szintén kapott egy példányt, nem sokkal azután, hogy a pozsonyi Mentőbizottság 1944 áprilisának végén elkészítette a dokumentumot.[93] Mindamellett a Vatikán – a többi politikai és nem politikai vezetőhöz hasonlóan, beleértve a magyar zsidóság és a világ zsidóságának vezetőit is – sokáig a hallgatás mellett döntött, mialatt a vidéki zsidókat deportálták Magyarországról. A Vatikán először június 20-a körül reagált nyíltan, feltehetően azután, hogy megkapta a Rosin és Mordowicz szökésén alapuló újabb jegyzőkönyveket. Monsignore Mario, a Vatikán legátusa Pozsonyba utazott, hogy személyesen beszéljen az auschwitzi szökevényekkel, és ellenőrizze beszámolóik hitelét. Krasznyansky, akivel e célból kapcsolatba lépett Mikulas (Miklós) Sternfelddel a pozsonyi Mentőbizottságtól, a Pozsony közelében fekvő Svaty Jur-kolostorba kísérte a két szökevényt, Vrbát és Mordowiczot, itt egy francia tolmács segítségével öt órán át igen alaposan elbeszélgettek velük.[94]

A pápai legátus nyilván igen alaposan meggyőződött a beszámolók hitelességéről, és röviddel később Horthy admirálist kérésekkel kezdte ostromolni a világ számos vezetője, hogy vessen véget a zsidóellenes intézkedéseknek és deportálásoknak. A pápa június 25-én intézett személyes kérést Horthyhoz, melyet június 26-án követett Roosevelt elnök figyelmeztetése, majd június 30-án Gusztáv svéd királyé.[95]

Nem kétséges, hogy ezek az üzenetek fontos, ha nem döntő szerepet játszottak Horthy július 7-i döntésében, mellyel megtiltotta a további deportálásokat Magyarországról.

Lehetetlen pontosan megállapítani, hogy ezekre az üzenetekre a Monsignore Mario folytatta beszélgetések és a Vatikán ezt követő pozitív reagálása eredményeként vagy pedig a Krausz által június 19-én küldött anyaggal kapcsolatos hírverés jóvoltából került sor. Ha Horthyt csakugyan részben a Vatikánnak, a nyugati és a semleges vezetőknek és sajtójuknak a jegyzőkönyvekre való reagálása késztette a deportálások leállítására, részben pedig a saját reagálása, miután 1944 júniusának végén kézhez kapta őket (lásd alább), a gyötrelmes kérdés továbbra is fennáll: Miért nem terjesztették és tették közzé a zsidó vezetők a jegyzőkönyveket közvetlenül azután, hogy 1944. április végén vagy május elején megkapták a példányokat? Miért nem csatolták a jegyzőkönyvek példányait a magyarországi helyzetről és az SS-szel folytatott tárgyalásaikról szóló hosszú jelentéseikhez a budapesti Mentőbizottság vezetői, akik a német meg-

szállás után is folyamatos kapcsolatban álltak a Svájcban élő zsidó vezetőkkel, többek közt Saly Mayerrel? Miért mulasztották el például a Joint, a Jewish Agency és a Haluc vezetői azoknak a jelentéseknek a közzétételét, melyeket a pozsonyi és a budapesti Mentőbizottság vezetőitől kaptak, köztük Weissmandel jelentését? Miért kezelték szigorúan titkos diplomáciai értesülésként Hitlernek a végleges megoldás kivitelezésére vonatkozó elhatározását? Joggal feltételezhetjük, hogy a szövetséges és a semleges országok sajtója már korábban is beszámolt volna a mészárlásról. A kezdeményezés azonban még június 19-e után is egy olyan zsidó férfiútól indult ki, aki nem volt vezetője semmiféle zsidó szervezetnek, de kapcsolatai révén olyan szerencsés helyzetben volt, hogy közvetlenül betekinthetett a Krausz által küldött anyagba.[96] Ez a férfiú George Mantello volt.

Összehangolt tájékoztatáspolitika híján a BBC által sugárzott jegyzőkönyvrészleteket a világközvélemény alapjában véve rémhírnek tartotta, melyeket diszkreditálás céljából terjesztenek egy hadviselő hatalom halálos ellenségéről. Ha a semleges országok, köztük Svédország és Svájc, valamint a Vatikán energikus sajtó- és rádiókampányt indított volna, amikor Pozsonyból megkapták a jegyzőkönyveket, a világ alighanem másképp reagált volna, és Horthy valószínűleg előbb kényszerült volna cselekvésre. A Vatikán és a semleges országok azonban inkább törődtek szigorú semlegességük megőrzésével, mint azzal, hogy nyilvánosan hangot adjanak a magyar zsidókkal kapcsolatos aggodalmuknak. Még a pápa és Gusztáv király kéréseit is mindennemű hírverés nélkül, titkos diplomáciai üzenetként továbbították június végén. Az Egyesült Államok kormányzata csak 1944 novemberében talált módot a jegyzőkönyvek közzétételére[97], amikor a Vörös Hadsereg kérlelhetetlen előrenyomulása miatt a nácik már igyekeztek lerombolni a megsemmisítő létesítményeket és eltüntetni bűneik minden nyomát.

Úgy látszik, a jegyzőkönyveket a palesztinai sajtó – ezen belül mind a héber, mind a jiddis nyelvű – is figyelmen kívül hagyta, vagy talán nem is szerzett róluk tudomást.[98] Londonban, 1944. július 10-i keltezéssel a Jewish Telegraphic Agency (JTA – Zsidó Távirati Iroda) nyilvánosságra hozott egy beszámolót az auschwitzi és a birkenaui táborokról, mely a jegyzőkönyveken alapult és valószínűleg Montellótól származott.[99] A Jewish Agency vezetői számos forrásból folyamatosan tájékozódtak a nácik magyarországi zsidóellenes programjáról, egyebek közt a Mentőbizottságok pozsonyi, budapesti, isztambuli és svájci fiókirodáitól, valamint diplomáciai csatornákon. 1944. június közepén Joel Brand személyesen informálta őket (lásd a 29. fejezetet). 1944. június 24-én például Ignacy Schwarzbart tájékoztatta az Agencyt Jeruzsálemben a lengyel emigráns

kormányhoz eljuttatott hivatalos közlésről, miszerint Auschwitzban már 100 000 magyar zsidót elgázosítottak, és „azonnali világméretű tiltakozást" sürgetett.[100] Egy nappal korábban Chaim Weizmann tájékoztatta G. H. Hallt, a brit külügyminisztérium képviselőjét arról a lengyel emigráns kormánytól kapott hírről (ezt az információt a brit külügyminisztérium nyilván közvetlenül is megkapta), hogy a magyar zsidókat tömegesen deportálják „a lengyelországi haláltáborokba"[101].

1944. július 10-én Moshe (Sharett) Shertokot, aki ekkor már természetesen jól ismerte a náci végleges megoldás programját, dr. O. Gorka, a lengyel emigráns kormány belügyminisztere tájékoztatta egy kódolt távirat szövegéről, melyet „valahonnan Lengyelországból" küldtek június 27-én a magyar zsidók deportálásáról és elgázosításáról.[102] A magyar zsidóság elpusztításáról szóló sok korábbi közléshez hasonlóan ez sem jutott el a palesztinai sajtóhoz, és a „világméretű tiltakozás" sose bontakozott ki. A hallgatásban jelentős szerepet játszott a brit mandátumi hatóságok cenzúrapolitikája Palesztinában (lásd a 29. és a 31. fejezetet). A hallgatás néhány megfigyelő szerint a cionista vezetők által elkövetett hibáknak is tulajdonítható.[103]

A magyar vezetők tudomása a katasztrófáról

Számos bizonyíték van arra, hogy Horthy és Magyarország sok más vezetője jóval az ország német megszállása előtt ugyanolyan jól ismerte a nácik zsidóellenes programját, mint sok zsidó vezető. Ezt világosan bizonyítják az auschwitzi jegyzőkönyvek terjesztése kapcsán Soós Gézának tulajdonított nézetek. A bizonyítékok arra vallanak, hogy Horthy ennek a dokumentumnak valószínűleg két példányát is látta: az egyiket a menye mutatta meg neki, a másikat a fia, ifj. Horthy Miklós, aki Petőtől kapott egy példányt 1944 júniusának második felében.[104]

Hitlerrel való első klessheimi találkozóján például, 1943 áprilisában, Horthy azt a tanácsot kapta a Führertől, hogy Magyarország kövesse Lengyelország példáját: „Ha ott a zsidók nem akarnak dolgozni, agyonlövik őket." Ezt a tanácsot Ribbentrop megtoldotta azzal, hogy a zsidókat „vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba szállítani"[105]. Magyarországra visszatérve Horthy úgy döntött, hogy védekezik a Führerrel szemben, aki szemrehányást tett neki, mert állítólag „kesztyűs kézzel bánik a zsidókkal Magyarországon". A Führerhez intézett 1943. május 7-i levelének eredeti tervezetében Horthy megpróbálta mentegetni magát és a Kállay-kormányt.

> Az egyik szemrehányás arra vonatkozott, hogy Magyarországon állítólag túl enyhén kezelik a zsidókat. Ebben a kérdésben minden elbizakodottság nélkül

hivatkozhatom arra, hogy annak idején én voltam az első, aki szót emeltem a zsidók destruktív magatartása ellen, és azóta megfelelő intézkedéseket tettem befolyásuk visszaszorítására. E miatt az akkoriban új irányzat miatt országomat Németország és az egész többi világ bojkottálta. Az általam hozott intézkedések azonban gyakorlatilag elvették a zsidóktól azt a lehetőséget, hogy tovább gyakorolják káros befolyásukat az ország közéletére. Hogy ennek folyamán micsoda óriási nehézségeket kellett legyőzni, az abból a körülményből adódik, hogy a kereskedelem és az ipar annak előtte majdnem teljesen a zsidók kezében volt. *A zsidók fokozatos kikapcsolására vonatkozó további intézkedések folyamatban vannak, s amint meg lesznek teremtve elszállításuk feltételei, ezt is végre fogjuk hajtani.*[106]

A zsidókérdéssel kapcsolatban elmondottakat a külügyminisztériumi feljegyzés a következő mondattal vezette be:

Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt, és ahogyan az a többi országban is kívánatosnak látszik.[106]

Sztójay Döme nyilván már 1942-ben, amikor még Magyarország berlini követe volt, tudott a nácik arra irányuló elképzeléseiről, hogy „radikális módon megoldják a zsidókérdést a háború alatt". Amit tudott, elmondta Ottlik Györgynek, a magyar országgyűlés befolyásos külügyi bizottsága tagjának és a német nyelvű budapesti *Pester Lloyd*, a magyar kormány félhivatalos orgánuma főszerkesztőjének. Ottlik, aki 1942. augusztus–szeptemberi nyugat-európai körutazása során látogatott Németországba, október 10-én továbbította ezt az információt a magyar külügyminisztériumnak.[107] Dieter Wisliceny szerint „mind Endre, mind Baky pontosan informálódott, mit jelentenek a deportálások"[108]. 1944. május 29-i jelentésében Ferenczy László ezredes, aki a deportálásokat irányította, nyíltan olyan helyként hivatkozik Auschwitzra, ahol a deportált zsidókat „szelektálásnak" vetik alá.[109]

A ma rendelkezésünkre álló bizonyítékok azt mutatják, hogy nemcsak a németbarát és a szélsőjobboldali elemek, de Magyarország néhány antifasiszta vezetője is ismerte a nácik megsemmisítő programját. Kasztner azt állítja, noha nem kínál megfelelő bizonyítékokat, hogy a Szociáldemokrata Párt vezetői, köztük Kéthly Anna, Bán Antal, Mónus Illés, Büchler József, Kertész Miklós és Buchinger Manó rendszeres tájékoztatást kaptak az európai zsidók elpusztításáról és a náci módszerekről.[110] Angelo Rotta, a budapesti nuncius szintén ismerte a deportálások realitásait. 1944. május 15-i levelében, melyben tiltakozott a magyar kormány által a zsidók ellen hozott vagy tervezett intézkedések miatt, Rotta azt állította, hogy „mindenki tudja, mit jelent a deportálás a gyakorlatban"[111]. Gennaro Verolino, a nunciatúra titkára *(uditore)* rámutatott ennek a le-

leplező nyilatkozatnak a jelentőségére. Egy tanulságos, a háború után adott interjúban kijelentette: „Addigra már tudtuk, hogy a zsidókat Auschwitzba viszik. Tudtunk a gázkamrákról. Tudtuk, hogy azokat, akiket munkaképtelennek találnak, megérkezésük után azonnal meggyilkolják."[112]

Értékelési kísérlet

A történelmi bizonyítékok világosak: jóllehet a világ sok zsidó és keresztény vezetője, köztük természetesen a magyarok is, jól megalapozott ismeretekkel rendelkeztek az 1942 tavaszán kezdődött megsemmisítő programról, 1944 áprilisában pedig már megcáfolhatatlan bizonyítékokkal, a május 15-én kezdődött deportálásokat csak július 7-én állították le, amikor már csak a budapesti zsidók és néhány munkaszolgálatos-alakulat zsidói maradtak az országban.

Általánosan elfogadott, hogy Horthy a rosszabbodó katonai helyzet miatt döntött úgy, hogy leállítja a deportálásokat, és a külföldi állami és egyházi vezetők közbenjárására, akiket egyebek között az auschwitzi jegyzőkönyvek motiváltak. Ezek a közbelépések feltételezhetően megerősítették Horthy saját reagálását a jegyzőkönyvekre, melyeket családtagjai tártak elé június második felében.

Ezek a premisszák egy sor nyugtalanító kérdéshez vezetnek. Miért nem juttatták el a világ szóban forgó vezetőihez a jegyzőkönyveket közvetlenül április 26-a után, amikor elkészültek? Miért nem hívták fel a magyar zsidó tömegek figyelmét a tartalmukra? Milyen következményekkel járt volna, ha figyelmeztetik őket a deportálások előtt?

Ezek a kérdések nyilvánvalóan vitathatók, és megkövetelik, hogy a tényeket, az állításokat és feltevéseket gondosan különböztessük meg egymástól. A *tények* a következők:

- az auschwitzi szökevények 1944. április 25-én és 26-án mondták el történetüket;
- Freudiger elismerte, hogy június 5. és 10. között kapta meg a jegyzőkönyveket;
- Kasztner elismerte, hogy már Magyarország német megszállása előtt tudott a zsidók tömeges elpusztításáról a náci uralom alá került Európában;
- a magyar zsidó tömegeket nem tájékoztatták a jegyzőkönyvekről;
- a zsidók deportálása Kárpátaljáról és Észak-Erdélyből május 15-én kezdődött, és június 7-én fejeződött be, az észak-magyarországi zsidók deportálása csak június 11-én kezdődött;
- a magyar zsidó vezetők június 14–16-án még mindig buzgón for-

dították és sokszorosították, és csak június második felében terjesztették a jegyzőkönyveket;
- a magyar zsidó vezetők a háború utáni emlékirataikban és nyilatkozataikban hallgattak a jegyzőkönyvekről.

Noha a jegyzőkönyvekkel kapcsolatos állítások valószínűek és bizonyos mértékig meggyőzőek, nincs rájuk százszázalékosan megbízható bizonyíték. Ilyen állítások például a következők:

- Krasznyansky 1964-ben úgy nyilatkozott, hogy átadta a jegyzőkönyvek egy példányát Kasztnernak, az utóbbi pozsonyi látogatása idején, 1944 áprilisában;
- Neumann leszögezte, hogy a jegyzőkönyveket „röviddel" elkészültük után elküldték Magyarországra, Svájcba és a Vatikánba;
- Vrba azt állította, Neumann és Krasznyansky április 26-án biztosították őt, hogy a jegyzőkönyvek már Kasztner kezében vannak;
- Munkácsi kijelentette, hogy a jegyzőkönyveket Magyarországon „bizalmas" módon kezelték, hogy „ne keltsenek pánikot" a megmaradt zsidók körében;
- Kasztnert azzal vádolták, hogy szándékosan hallgatott az Eichmann-nal kötött egyezséggel összhangban, mely lehetővé tette számára, hogy megmentsen néhány „prominens" zsidót, köztük saját családját és barátait.

Kasztner és az auschwitzi jegyzőkönyvek. Nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy Krasznyansky pontosan emlékszik Kasztner 1944. április végi pozsonyi látogatására s arra, hogy ott kapott egy eredeti német szövegű példányt. Krasznyanskynak az az állítása is elfogadható, hogy maga fordította le magyarra és „két héten belül" eljuttatta a jegyzőkönyveket Magyarországra, ami május 10–15. közé esik. Elvégre Krasznyansky központi szerepet játszott a jegyzőkönyvek elkészítésében és terjesztésében. Azonkívül Kasztner gyakran látogatott Pozsonyba, különösen miután április elején kapcsolatot létesített az SS-szel. Nyilván súlyt helyezett rá, hogy konzultáljon a pozsonyi Mentőbizottság vezetőivel, akik jelentős tapasztalatot szereztek a Wislicenyvel és az Eichmann-féle Sonderkommando más tagjaival való tárgyalásokban.

Ha igaz, hogy Magyarország német megszállása idején mind Kasztner, mind a magyar zsidóság vezetői tisztában voltak a nácik megsemmisítő programjával, mivel magyarázhatjuk hallgatásukat?

Kasztner ellen és közvetve néhány legközelebbi vidéki és budapesti munkatársa ellen a háború után zsidók és nem zsidók részéről is elhang-

zottak vádak különféle politikai-ideológiai, történelmi-morális és jogi elvek alapján.

A háború utáni emlékirataiban Eichmann úgy érvel, hogy ő és Kasztner „idealisták" voltak, akik bár eltérő és ellentétes célokat követtek, mégis gentlemen's agreementet kötöttek. E szerint Kasztner állítólag felajánlotta, hogy hallgatni fog, és „segít visszatartani a zsidókat attól, hogy ellenálljanak a deportálásnak, sőt segít rendet tartani a gyűjtőtáborokban", cserében azért a lehetőségért, hogy megmentsen 15 000–20 000 „biológiailag értékes" zsidót. Eichmann számára ez jó üzlet volt, mert bevallottan nem törődött kis zsidó csoportok megmeneküléséve l.[113] Fő gondja, tekintettel a rendelkezésére álló korlátozott erőkre, a csaknem 800 000 magyar zsidó zökkenőmentes, hatékony és rendezett deportálása volt egy újabb varsói felkelés kockázatának felkeltése nélkül.

Ugyanerre a következtetésre jutott több anticionista vagy Mapai-ellenes cionista személyiség, köztük Vrba és Ben Hecht. Szerintük Kasztner és munkatársai quislingek voltak, akik eladták a magyar zsidóságot, hogy mentsék magukat, a barátaikat és néhány gazdag zsidót. Elutasítják néhány történész, többek között a jeruzsálemi Héber Egyetem professzorának, J. L. Talmonnak a véleményét, hogy amikorra a Zsidó Tanácshoz csatlakozott személyek „rádöbbentek a nácik igazi céljaira, már csak tehetetlen és béna túszok voltak"[114]. Vrba szerint a Kasztnerhoz hasonló férfiak egyáltalán nem voltak „tehetetlenek. Sőt ügyes diplomaták voltak, akik tudták, mennyit ér a hallgatásuk."[115] Hecht, aki saját „revizionista" csatabárdját köszörülte a hivatalos cionista vezetőség ellen, kiterjesztette vádaskodását gyakorlatilag mindenkire, aki kapcsolatban állt a Mapaival vagy a Jewish Agencyvel.[116]

A kommunista történészek és propagandisták – különösen a Szovjetunióban – szintén elítélték a zsidó vezetők hallgatását. Miután 1948 szeptemberében a szovjet tömbben a zsidóellenes kampányt beindították (a „cionizmus és kozmopolitizmus" elleni kampány címén), a szovjet propagandavonal a cionizmus és a nácizmus azonosítását írta elő. A kampány keretében, mely még ádázabb lett a hatnapos háború után, Kasztner tevékenységét úgy állították be, hogy szoros összhangban állt az ártatlan emberek millióinak elpusztítására törekvő Gestapóéval.[117]

Jogi téren Kasztnerről messze a leginkább elítélő következtetésre Benjamin Halevi bíró jutott a jeruzsálemi Kerületi Bíróságon 1955-ben. Úgy ítélte meg, hogy Kasztner „eladta lelkét az ördögnek", mikor együttműködött a nácikkal a magyar zsidók kárára, azért a lehetőségért, hogy megmentsen néhány ezer „prominens" zsidót. 1958 januárjában az Izraeli Legfelsőbb Bíróság megsemmisítette Halevi döntését. Moshe Silberg

bíró azonban, aki egyet nem értését nyilvánította a Legfelsőbb Bíróság ítéletével kapcsolatban, a Haleviéhez hasonló következtetésre jutott. Különvéleményében hangsúlyozta, hogy a náciknak a zsidók könnyű és békés kiirtásában aratott megdöbbentő sikere „közvetlen eredménye volt annak, hogy a borzalmas igazságot eltitkolták az áldozatok előtt"[118].

Ami a budapesti Zsidó Tanács vezetőinek hallgatását illeti, a háború után adott magyarázatok természetesen sokfélék. Benoschofsky Ilona[119] például úgy érvel, „feltehetően a Zsidó Tanács elgondolása az volt, hogy a magyar zsidóság menthetetlen, és így jobb, ha nem tudja, milyen sors vár rá. S minthogy amúgy is a németek kivégzéssel fenyegették azt, aki deportálásról beszél, a Tanács nem segített abban, hogy nyilvánosságra kerüljön a deportálás igazi célja, a gázkamra és a krematórium."[120] Fejtegetését azzal folytatja, némiképp neomarxista modorban, hogy ha „a Zsidó Tanács azt hitte, a tömegek számára nincs semmiféle kiút, viszont titokban remélte, hogy a saját maga számára mégiscsak van". Tételét azzal az állítással próbálja alátámasztani, hogy: „Az ellenforradalmi rendszer első két évtizedében, sőt a zsidótörvények idején is – előző fejezetünkben kifejtettük – a zsidóellenes intézkedések főként a kis-zsidókat érintették. Az első zsidótörvény a kis-értelmiségieket sújtotta leginkább, a területek iparengedély-revíziója a kiskereskedőket, kisiparosokat, a napról napra tengődő házalókat. A földbirtokok kisajátítását kiszabó rendelkezésen túl a végtelen sok törvény, rendelet és végrehajtási utasítás újra meg újra a szegényebb réteget sújtotta, és a gazdaságilag vezető réteg a sújtó rendeletek hatása alól csaknem kimaradt. Így a Zsidó Tanács tagjai – akik eddig is nagyrészt csak hírből ismerték a megszorító intézkedéseket – nyilván most is azt remélték, hogy mentességet kapnak."[121]

Hasonló következtetésre jutott Chaim Cohen akkori izraeli főállamügyész, amikor védelmébe vette Kasztnert az SS-szel való kollaboráció vádjával szemben. Kasztner kényes helyzetét és hallgatását így magyarázta:

> Kasztner meg volt győződve róla és hitte, hogy a magyar zsidók számára nincs reménysugár, szinte egyikük számára sem, s mivel személyes keserűségében nem árulta el a kiirtás titkát, hogy ne veszélyeztesse vagy ne futtassa zátonyra a kevesek megmentését, ezért jóhiszeműen járt el, és nem kellene vádolni őt, hogy együttműködött a nácikkal, és elősegítette a zsidók kiirtását, habár csakugyan közrejátszott annak eredményében.[122]

Shlomo Chesin, a Legfelsőbb Bíróság bírája egyetértett ezzel a gondolatmenettel, úgy érvelve, hogy Kasztner „nem figyelmeztette a magyar zsidóságot a fenyegető veszélyre, mert ezt nem tartotta hasznosnak, és

mert azt hitte, hogy a tájékoztatás által kiváltott minden cselekedet többet ártana, mint használna"[123].

Cohen és Chesin okfejtése szerint Kasztner Leo Baeck rabbinak, a Németországi Zsidók Birodalmi Egyesülete *(Reichsvereinigung der Juden in Deutschland)* elnökének nyomdokain haladt. Baeck Theresienstadtban raboskodott, ahová 1943. január 27-én szállították Berlinből, tökéletesen tisztában volt a nácik megsemmisítő programjának realitásaival. Mégis

> a hallgatás politikáját követte, mert úgy ítélte meg, hogy semmit sem lehet tenni az események menetének megváltoztatására. Szerinte tanácsosabb, ha az áldozatok nem ismerik az igazságot, mert ezáltal megkímélődnek a szenvedéstől és a végső kétségbeeséstől, mely abból a tudatból fakad, hogy közel a vég, és egyáltalán nincs kiút.[124]

Baeck rabbi valamikor 1943 augusztusában értesült Auschwitz realitásairól egy Grünberg nevű fogolytársától. „Szóval nemcsak rémhír volt – jegyezte meg Baeck – vagy, mint reméltem, egy beteg elme agyszüleménye." A következőképpen magyarázta döntését, hogy néma maradt:

> Kemény harcot vívtam önmagammal, latolgatva, kötelességem-e meggyőzni Grünberget, hogy el kell ismételnie, amit hallott a Vezetők Tanácsa előtt, melynek tiszteletbeli tagja voltam. Végül arra a belátásra jutottam, hogy senkinek sem szabad tudni róla. Ha a Vezetők Tanácsát tájékoztatják, néhány órán belül az egész tábor tudni fogja. A várható elgázosítás tudatában élni még nehezebb lenne, és a halál egyáltalán nem volt biztos: kiválaszthatták az embert rabszolgamunkára; talán nem minden transzport ment Auschwitzba. Így aztán arra a komoly következtetésre jutottam, hogy nem szólok senkinek.[125]

Kasztner, akárcsak Leo Baeck, nyilván szintén rájött, hogy az összes magyar zsidót lehetetlen megmenteni. A következő okfejtéssel támasztotta alá, hogy „együttműködött" a Molochhal, kétségbeesetten próbálkozva, hogy megmentse a közösség általa legértékesebbeknek tartott elemeit:

> Ismét igen komoly dilemma elé kerültünk, mely egész munkánkat végigkísérte: bízzuk a kiválasztást a vak sorsra, vagy próbáljuk meg befolyásolni?... Az utóbbit tettük, megpróbáltuk. Meggyőztük magunkat arról, hogy – akármennyire szent minden emberi lény a zsidók számára – mégis meg kell kísérelnünk legalább azokat megmenteni, akik egész életükben a közösségért dolgoztak (Osekim be-corche cibur), továbbá azokat az asszonyokat, akiknek férjei munkatáborokban voltak; gondoskodnunk kellett attól is, hogy gyerekeket, különösen árvákat, ne hagyjunk elpusztulni. Röviden: valóban szent elveket kellett alkalmaznunk a gyarló emberi kéz bátorítására és vezetésére, mely, midőn leírta egy ismeretlen személy nevét a papírra, döntött életről vagy halálról. A sors kegye volt-e (Gnade des Schicksals), ha ilyen körülmények között nem mindig sikerültek törekvéseink?[126]

Kasztnernak ezek a nézetei egyértelműen ellentmondanak a nagy héber tudós és zsidó jogalkotó Moses Maimonides elveinek. Maimonides

hasonló problémával viaskodott, melyet ezer évvel korábban vetett fel a Talmudban Joshua ben Levi, Lydda 3. században élt rabbija. A rabbi azt tanácsolta egy politikai szökevénynek, adja fel magát, hogy megmentse a várost a pusztulástól. Maimonides így érvelt:

> Ha a pogányok azt mondanák az izraelitáknak, „adjatok ki egyvalakit közületek, hogy kivégezhessük, különben mindnyájatokkal végzünk", valamennyiüknek inkább meg kell halniuk, mint hogy kiadjanak egyetlen izraelitát is. Ám ha megneveznek egy személyt, és azt mondják: „adjátok ki nékünk ezt a bizonyos személyt, különben mindnyájatokkal végzünk", kiadhatják őt, feltéve, hogy főbenjáró bűnben vétkes... Ha a megnevezett személy nem szolgál rá a halálbüntetésre, valamennyiüknek inkább meg kell halniuk, mint hogy kiadjanak egyetlen izraelitát is.[127]

Kasztner érvelését mint „morálisan katasztrofálisat" elítélte Hannah Arendt, az ismert filozófus is. Szerinte a „kivételek" gondolatának elfogadása – a „prominens" zsidók kategóriájáé, melyet a nácik 1942-ben vezettek be – a náci játékszabályok hallgatólagos elfogadását jelenti. Annak a nézetnek a hirdetése, hogy egy „híres zsidónak több joga van életben maradni, mint egy közönségesnek", és annak a felelősségnek a vállalása, hogy részt vesznek „a »híres« embereknek a névtelen tömegből" való kiválogatásában, „akaratlan bűnrészességgel" ér fel, mert annak a rendelkezésnek hallgatólagos elismerése, mely halálba küldi az egyszerű zsidók tömegeit. A nácik nyilván úgy érezték, érvelt Arendt, hogy „ha felkérik őket arra, hogy tegyenek kivételeket, amit néha meg is tesznek, és ezzel hálát váltanak ki, akkor meggyőzik ellenfeleiket tetteik törvényességéről"[128].

Kasztner álláspontja és cselekedetei másfelől, úgy tűnik, összhangban állnak egy olyan tettel, mely megnyilvánul a Talmudban és Abraham Duber Cahana Shapiro, a kaunasi (Kovno) bölcs rabbi 1940-es években hirdetett teológiai nézeteiben.

A Talmud arra tanít: „Aki megment egyetlen életet, egy egész világot ment meg."[129] Shapiro rabbi – valószínűleg e tétel ihletésére – hasonló álláspontra helyezkedett. Mikor a nácik 1941 októberének végén azt követelték a kaunasi Zsidó Tanácstól, hogy jelöljön ki bizonyos számú zsidót, akiket deportálnak, és sorsuk a biztos halál lesz, Shapiro rabbi a következő tanácsot adta: „Ha egy zsidó közösséget... fizikai pusztulásra ítélnek, de egy részének megmentésére mód van, a közösség vezetőinek bátran vállalniuk kell a döntés felelősségét, menteniük kell, ami menthető."[130]

E találó, bár gyakran egymásnak ellentmondó erkölcsi-etikai érvek, illetve gyakorlati-stratégiai megfontolások, amelyeket most elősoroltunk, jórészt érvényesek, ha a magyar zsidóság *megszállás utáni*, kétségbeejtő helyzetére vonatkoztatjuk őket, ám aligha adhatnak teljes magyarázatot,

s még kevésbé felmentést a zsidó vezetők némaságára a megszállás *előtti* hónapokban.

A magyar zsidó vezetők, mint hitsorsosaik másutt és általában a világ vezetői, nem akarták vagy nem tudták megérteni a náci Európában zajló pusztítás méreteit és gyorsaságát. Hamis optimizmusuk azon alapult, hogy a magyar zsidó közösségnek sikerült megmaradnia akkor is, amikor a szomszédos országokban élő zsidó közösségeket, a dél-erdélyi és kisebb részben a szlovákiai zsidók kivételével már elnyelte a kataklizma. Noha jó néhányan továbbra is a múlttal kapcsolatos illúziókat dédelgették, a német megszállás után sokan ráébredtek a valóságra. Addigra azonban már késő volt. A magyar zsidóság sorsa megpecsételődött.

Jegyzetek

1. Munkácsi Ernő, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára szerint a magyar zsidó vezetők „többé-kevésbé tisztában voltak a német zsidóság sorsával és azzal a ténnyel, hogy a németek által megszállt országokban a zsidó lakosságot deportálják". Mindamellett, folytatta, csak „bizonytalan és homályos hírek terjednek mindezekről". Munkácsi, *Hogyan történt?*, 11. o.

2. A wannseei konferenciáról beszámol Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews.* Quadrangle Books, Chicago, 1961, 264–266. o. A „pusztító központok" tevékenységéről lásd 555–635. o.

3. Az Einsatzgruppékről és tevékenységükről lásd *uo.*, 242–256. o.

4. Randolph L. Braham: *The Kamenets-Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary.* In: *YVS*, 9:135–156. o. Lásd még a 6. fejezetet.

5. Lásd például Springmann Sámuelnek – a magyar cionista mozgalom egykori tagjának – 1958. január 28-i nyilatkozatát a Yad Vashemban, levéltári dossziészáma 500/41–1; Arthur D. Morse: *While Six Million Died. A Chronicle of American Apathy.* Random House, New York, 1967, 304–305. o. Lásd még a *Pro Memoria* c., Ravasz László püspök által 1945 elején készített dokumentumot; kézirat a szerző birtokában.

6. Lásd Springmann Sámuel fenti nyilatkozatát, továbbá Alex Weissberg: *Advocate for the Dead. The story of Joel Brand.* André Deutsch, London, 1958, 21–23. o.

7. Braham, *i. m.*, 142. o.

8. *Der Kastner-Bericht*, 37. o.

9. Henry L. Feingold: *The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945.* New Brunswick, N. J., Rutgers University Press, 1970, 168. o.

10. Livia Rothkirchen: *The Destruction of Slovak Jewry.* Jerusalem, Yad Vashem, 1961, XXIII–XXIV. o.

11. NG-4407 és NG-4553; *RAH*, 6.; Rothkirchen, *i. m.*, XXXII. Lásd még *Der Kastner-Bericht*, 15–16. o. A Vatikánnak Tuka miniszterelnökhöz intézett jegyzékeit, melyek szerint az „áttelepített" szlovák zsidókat valóban elpusztítják, Hans Gmelin, a pozsonyi német követség egykori tanácsosa megerősítette. NO-5921.

12. „Allies Are Urged to Execute Nazis." *The New York Times*, 1942. július 1. 6. o.

13. Andrew Scharf: „The British Press and the Holocaust." In: *YVS*, 5:186–187. o.

14. Yehuda Bauer: „When Did They Know?" *Midstream.* New York, 1968. áp-

rilis, 51–58. o. A cikk tartalmazza a Bund jelentését lengyel eredetiben és angol fordításban is. Tömör összefoglalást ad arról, hogyan vált ismertté a végleges megoldás híre, és hogyan fogadta a világ zsidósága és általában a világ: Walter Laqueur: „Jewish Denial and the Holocaust." *Commentary,* New York, 68, 6. sz., 1979. december, 44–45. o.

15. Lásd például „Himmler Program Kills Polish Jews." *The New York Times,* 1942. november 25., 10. o. „Slain Polish Jews Put at a Million", *uo.,* 1942. november 26., 16. o. Az idő múlásával a riportok egyre konkrétabbak és részletesebbek lettek. Lásd például „Report Bares Fate of 8 000 000 Jews and Deliberate Nazi Murder Policy Is Bared by Allied Official Body", *ou.* 1943. augusztus 27.

16. A leveleket Ziviah és Yitzhak (Ziviah Lubetkin és Yitzhak Zuckerman) írták alá, a varsói gettófelkelés két hőse, akik csodálatosképpen életben maradtak, és a háború után Izraelben telepedtek le, ahol megalapították a Gettóharcosok Kibucát (Beit Lohamei Hagetaot). A levelekre hivatkozik Herbert Druks: *The Failure to Rescue.* Robert Speller and Sons, New York, 1977, 29–31. o.

17. Lucy S. Davidowicz: *The War Against the Jews, 1933–1945.* Holt, Rinehart and Winston, New York, 1975, 316. o.

18. Hadigazdálkodási vezetőként (Wehrwirtschaftsführer) dr. Eduard Schulte többször látogatott hivatalosan Svájcba. 1942. júliusi útja során állítólag elmondta Kopelmann-nak, egy befolyásos svájci gyáros jogi képviselőjének, amit Hitler zsidókkal kapcsolatos terveiről hallott. Kopelmann továbbította az információt dr. Benjamin Segalowitznak, ő pedig tájékoztatta dr. Riegnert. A részleteket lásd Walter Laqueur és Richard Beitmann: *Breaking the Silence.* Simon and Schuster, New York, 1986, 320. o. és Elenore Lester: „Identy Revealed of»Final Solution« Mystery Man." *The Jewish Week,* New York, 1983. augusztus 19. Vesd össze ezt a verziót a dr. Chaim Pozner által előadottal, 773. o.

19. Dr. Pozner szerepét e drámai információ továbbításában Shlomo Derech is elemzi, a Ha'Kibbutz Ha'Meuchad ideológiai szakértője Izraelben, Morse munkájának héber nyelvű kiadásához írt bevezetőjében: *Vehaolam shetak. Et nispu shisha milionim.* Beit Lehamei Hagetaot al shem Yitzhak Katzenelson, 1972.

20. A Sommer múltjára vonatkozó részleteket és leleplezéseinek elemzését lásd Edgar Salin: „Über Artur Sommer, der Menschen und List-Forscher." *Mitteilungen der List Gesellschaft,* Basel, 4–5. sz. 1967. november 30., 81–90. o.

21. Salin, *i. m.,* 85–86. o.

22. A háború után dr. Pozner (Pazner) Izraelben telepedett le, ahol a jeruzsálemi Yad Vashem Intézetben dolgozott. A szövetségeseknek tett szolgálatait jegyzékben ismerte el V. C. Farrell 1945. július 27-én. Dr. Poznernak a háború alatt játszott szerepéről további részleteket tartalmaz a 29. és a 31. fejezet.

23. Riegner elismerte egy levélben, melyet a zürichi *Das Neue Israel* szerkesztőihez írt, hogy Segalowitz volt a forrása. „Brief von dr. Gerhart Riegner an die Redaktion zu Arthur D. Morse: While Six Million Died." *Das Neue Israel,* 21, 5. sz., 1968. november, 359–361. o.

24. Több forrás szerint az amerikai külügyminisztérium kérte fel Wise rabbit, hogy tartsa vissza a jelentésről szóló hírt, amíg a State Department nem ellenőrzi. Kissé negatív értékelést ad Wise rabbi és néhány más zsidó vezető szerepéről az európai zsidóság kiirtásáról szólók beszámolók kezelésében: Druks, *The Failure to Rescue, i. m.,* 29–44. o.

25. Arthur D. Morse: „How the Indifference of the U. S. State Department Aided the Nazi Murder Plot." *Look,* 31., 23. sz., 1967. november 14. 67. sk.

Lásd még Morse: *While Six Million Died.* További részleteket a szövetségeseknek és a nemzetközi közösségnek a magyarországi zsidók elpusztítása iránt tanúsított magatartásáról lásd a 29. és a 31. fejezetben.

26. A jelentés azt állította, hogy a nácik naponta 6000 lengyel zsidót ölnek meg. 1943. február 10-én Welles óvatlanságból aláírt és elküldött Harrisonnak egy üzenetet, melyben kérte, hogy ne fogadjon el többé beszámolókat az Egyesült Államokban élő magánszemélyekhez való eljuttatás végett, „hacsak ez az eljárás rendkívüli körülmények miatt nem tanácsos". Amikor az amerikai pénzügyminisztérium felhívta figyelmét arra, hogy óvatlanságból milyen üzenetet írt alá, Welles visszavonta az utasítást és további beszámolókat kért Riegnertől. További részleteket arról, hogy a szövetségesek tudtak Auschwitzról, lásd Martin Gilbert: *Auschwitz and the Allies.* Holt, Rinehart és Winston, New York, 1982, 368. o. és Walter Laqueur: *The Terrible Secret.* Little Braun, Boston, 1980, 262. o. Lásd még Deborah E. Lipstadt: *Beyond Belief. The American Press and the Coming of the Holocaust, 1933–1945.* The Free Press, New York, 1986.

27. A budapesti Mentőbizottság és az isztambuli iroda közötti terjedelmes levelezés megtalálható a Gettóharcosok Kibuca (Beit Lohamei Hagetaot) levéltárában, az Izraeli Állami Levéltárban Jeruzsálemben és a Moresetben, Izraelben. E dossziék katalógusát lásd a Yishuv Mentési Bizottság Levéltára (Arkhivon lishkat hakesher be'Kushta) Isztambulban. Összeállította: Frieda Laster, Haifa, The University of Haifa and The Ghetto Fighters' House, 1977. november, 117. o. Lásd még Weissberg: *Advocate for the Dead.* 30–31. o.; és Andre Biss: *A million Jews to Save.* Hutchinson, London, 1973, 74–75. o.

28. *Der Kastner-Bericht.* 26. o.

29. Beszélgetés Hansi Branddal, hangszalag, felvéve 1972. október 10-én. Az elgázosításra és a krematóriumokra vonatkozó információ zöme Hermann Adler szlovák zsidó menekülttől származott. További részleteket Adlerről lásd alább.

30. Ehhez hasonló beszámolók példányai megtalálhatók az Izraeli Állami Levéltárban Jeruzsálemben, dosszié: 31:124/53.

31. Aryeh L. Kubovy: „The Silence of Pope XII and the Beginning of the »Jewish Document«." In: *YVS,* 6:13. o.

32. Moreshet, Israel Archives, D. 1:735, idézi *RAH,* 442. o.

33. Fleischmann negyvenes éveinek közepén járt ebben a katasztrofális időszakban. A Mentőbizottságban kifejtett munkája és ezzel összefüggő szlovákiai ellenállási tevékenysége miatt a szlovákiai deportálások utolsó szakaszában, 1944 őszén kijelölték likvidálásra. 1944. október 17-én deportálták a szeredi táborból, és SS-Sturmbannführer Anton Brunner a transzportját R. U.-nak minősítette (Rückkehr unerwünscht – visszatérése nem kívánatos). Auschwitzba való megérkezésekor a nevét kiáltották a kiszállórámpán, és egyenesen a gázkamrába vitték. Yermiyahu Oscar Neumann: *Gisi Fleischmann.* The World WIZO Department of Organization and Education, Tel-Aviv, 1970.

34. Kasztner elismerte, hogy Fleischmann hiteles személyes beszámolókat küldött „a tömeges kivégzésekről és elgázosításokról külföldre". *Der Kastner-Bericht,* 28. o. Lásd még Rothkirchen, *i. m.,* XXVIII.

35. 1944. január 14-i keltezésű levél. Yad Vashem Archives, M-20/93. Lásd még a 3. és a 29. fejezetet.

36. Aron Grünhut: *Katastrophenzeit des slowakischen Judentums.* A szerző kiadása, Tel-Aviv, 1972, 76–84. o.

37. Lásd Komoly 1943. augusztus 25-i keltezésű levelét, melyet Chaim Barlashoz

küldött Isztambulba, a Központi Cionista Levéltárban Izraelben, dosszié S26/1190 a/b.

38. Rafi (Friedl) Ben-Shalom: „...weil wir leben wolten." Moreshet Archives, D. 2:88, 6. dok.

39. Weissmandel rabbi valamikor 1944 áprilisában figyelmeztette Freudigert és a magyar zsidóság vezetőit, hogy Németország, Magyarország és Szlovákia vasúti igazgatóságai egyezményt kötöttek nagyszámú tehervagonnak Magyarországra való küldéséről deportálási célokra. Weissmandel ezt az információt a szlovák vasutak egyik náciellenes tisztviselőjétől kapta. Weissmandel az ún. auschwitzi jegyzőkönyvek egy példányát is elküldte Freudigernek. Fleischmannhoz hasonlóan Weissmandelt is deportálták 1944 őszén, egész családjával együtt, de ő leugrott a deportálóvonatról. A háború után Brooklynban telepedett le, ahol 1957-ben halt meg szívrohamban. A szlovák és a magyar zsidóság katasztrófájáról, a magyar zsidó vezetőkkel folytatott tárgyalásairól szóló beszámolóját és felhívásait a szabad világ zsidó vezetőihez, lásd még *A mélységből* (Min Hametzar) c. munkáját, Emunah, New York, 1960, 252. o. Lásd még Rothkirchen, *i. m.*, XXVI. és XLI.

40. *Der Kastner-Bericht*, 82. o.

41. A levél teljes szövegét, melyet egy barlangban írtak Lvov közelében 1944-ben, a 39. napon pészah (a zsidó húsvét) után, lásd Rothkirchen, *i. m.*, 237–243. o. Egy hasonló, 1944. július 16-i levél német szövegét lásd Yad Vashem Archives, M-20/47.

42. Ebben a kódrendszerben például „Ella" jelentette Fleischmannt vagy Szlovákiát; „Miklós" és „Hagar" – Magyarországot; „Willy" – Wislicenyt; „Roshe" – Hitlert; „Kuschta" – Törökországot és „Ziwiah" – Lengyelországot.

43. Fleischmann németül írta jelentéseit és leveleit. Sok megtalálható a Yad Vashem levéltárában Jeruzsálemben az M-20/93. dossziészám alatt.

44. Yad Vashem Levéltár, M-20/93.

45. *Uo.*

46. *Uo.*

47. Yad Vashem Levéltár, dossziészám M-20, idézi *Documents of Destruction. Germany and Jewry, 1933–1945.* Szerk.: Raul Hilberg. Quadrangle Books, Chicago, 1971, 192. o.

48. Lásd például a következő, „Budapest, 1943. augusztus 23." és „1943. szeptember" keltezésű jelentéseket a Gettóhatcosok Kibucában (Beit Lohamei Hagetaotban), Yitzhak Katsnelson Institute, Izrael, dossziészám G1054/5, G1054/3. A zsidó körökből származó értesüléseken kívül is tudniuk kellett a magyar hivatalnokoknak – magyar rendőri jelentésekből – a Szlovákiában folyó zsidóüldözésről. Lásd Maria Schmidt: „The Destruction of Slovakian Jews as Reflected in Hungarian Police Reports." In: *Studies on the Holocaust in Hungary.* Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1990. 164–174. o.

49. Mr. Teicholz Lengyelország Lvovi (Lemberg) körzetéből származik. Túlélte a háborút, és végül New Yorkban telepedett le.

50. Személyes közlés, 1971. június 28.

51. Lásd például Ben-Shalom: „... weil wir leben wollten." Kibővített, héber nyelvű változata ugyanettől a szerzőtől, *Neevaknu le' Maan he' Haim* (Harcoltunk az életünkért.) Givat Haviva, Moreshet, 1977, 223. o. Lásd még Zvi Goldfarb: „On »Hehalutz« Resistance in Hungary." In: *Extermination and Resistance.* Kibbutz Lohamei Hagetaot, 1958, 1:162–172. o. További részleteket a *haluc* tevékenységéről lásd a 29. fejezetben.

52. Adler 1911. október 2-án született Pozsony mellett, ahol anyja látogatóban járt Nürnbergből. A nácizmus uralomra jutásával 1933-ban Csehszlovákiába menekült, és amikor 1939 elején ezt az országot is feldarabolták, Lengyelországba szökött. Lengyelország meghódítása után Adler egy évet az oroszok által megszállt Lvovban töltött, aztán a következő két és fél évet Vilna, Bialystok és Varsó gettóiban, illetve illegalitásban, árja papírokkal. Ő a szerzője a *Gesange aus der Stadt des Todes* c. Vilnában és Varsóban írt versgyűjteménynek. Bevették az ún. Kasztner-csoportba, mely 1944. június 30-án hagyta el Budapestet, és túlélte a háborút. Személyes közlés, 1975. február 10.

53. Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben.* Európa, Bp., 1984, 371. o.

54. Egyikük Franz Fritsch volt, egy egyenruhagyártó vállalat igazgatója. Miután a Gestapo elbocsátotta állásából a zsidók iránt tanúsított jóindulatú magatartása miatt, Fritsch illegalitásba vonult, holland igazolványokat használva. Egyike volt a Budapestre vezető szökési útvonalak fő szervezőinek. Adler fent idézett személyes közlése.

55. Stern Samu visszaemlékezését közli: Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció* (Minerva, Bp., 1990. idézett rész: 59–60. o.) Kiemelés tőlem – R. L. B.

56. *The Reminiscences of Béla Fábián.* Columbia University, Oral History Research Office, 79. sz., New York, 1950. november–1951. január, 439. o.

57. Rudolph (Rezső) Kasztner: *Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest, 1942–1945.* Va'ath Ezra Ve'Hazalah be Budapest, Basel, 1946, XIII:191. o. (sokszorosítás). E jelentés megszerkesztett változatát adták ki *A Kasztner-jelentés* (Der Kastner-Bericht) címmel.

58. *Der Kastner-Bericht,* 21. o.

59. *Uo.,* 26. és 37. o.

60. Ministries Case. 4. bíróság, II. eset, 1948. március 19-i ülés, 3622. sz. átirat.

61. A Magyar Cionista Szövetség és a Mentőbizottság de jure feje 1942 és 1945 között Komoly Ottó volt. Komolyt azonban meglehetősen háttérbe szorította Kasztner, aki átvette a Mentőbizottság de facto vezetését. Bővebben lásd a 29. fejezetben.

62. Ministries Case, 3651–3652. o.

63. Ben Hecht: *Perfidy.* Julian Messner, New York, 1961, 59–60. o. Hecht verziója Kasztner vallomásáról erősen tömörített. Kasztner 1954. február 18-i teljes vallomását lásd Jeruzsálem Körzeti Bíróság, 124/53. bűnügy, YIVO Institute for Jewish Research, New York, 221 M film 2, 9. tekercs (héber nyelven).

64. Amikor Tamir megkérdezte Kasztnertől, hogy kolozsvári tartózkodása idején tisztában volt-e „az Auschwitzba való deportálás igazi jelentőségével", lakonikusan azt felelte, „tisztában voltam". Hecht, *i. m.,* 112. o. Kasztner Tamir által történt 1954. március 1-jei kihallgatásának eredeti jegyzőkönyvét lásd Jeruzsálemi Körzeti Bíróság, 124/53. bűnügy, YIVO, film 221, tekercs 2, 44.

65. Danzignak és Hermann-nak a Grünwald–Kasztner-ügy 1954-es jeruzsálemi tárgyalásán elfoglalt álláspontjáról néhány részlet megtalálható a 29. fejezetben.

66. Hecht, *i. m.,* 117–118. o. A Kasztner-transzportról szóló, 1946. február 10-i keltezésű beszámolójában Glatz Zoltán azt állította, Fischer József tudta, hogy a magyar transzportok nem Kenyérmezőre mennek, ahogy a zsidó tömegekkel megpróbálták elhitetni. A veje tájékoztatta a transzportok valódi úti céljáról. Yad Vashem Levéltár, M-20/95.

67. Erich Kulka szerint, akit 1942 októberében vittek Auschwitzba, miután 1940 óta Dachauban és Neuengammében sínylődött, és aki tagja volt az auschwitzi földalatti mozgalomnak, 280 szökési kísérletet jegyeztek fel Auschwitz fennállása alatt, és

kb. 80 fogolynak sikerült megszöknie. Erich Kulka: Five Escapes from Auschwitz. In: *They Fought Back. The Story of the Jewish Resistance in Nazi Europe.* Szerk.: Yuri Suhl. Crown, New York, 1967, 201. o. Lásd még Laqueur, *Jewish Denial and the Holocaust, i. m.,* 47. o.

68. A családi tábor sorsát és Lederer szökését bővebben lásd Kulka, *i. m.,* 196–205. o.

69. Szlovákiába való visszatérése után Rosenberg Rudolf Vrba névre kiállított hamis igazolványokat kapott, s ezt a nevet a későbbiekben megtartotta. Letartóztatását, auschwitzi élményeit, kalandos szökését és afeletti csalódottságát, hogy „a cionista vezetők nem vették figyelembe a magyar zsidókkal kapcsolatos intelmeit", megírta *I Cannot Forgive* c. művében. Grove Press, New York, 1964, 281. o., melynek Alan Bestic volt a társszerzője. Wetzler, aki a Josef Lanik nevet kapta, írói álnévként tovább használta ezt a nevet. Ezen a néven tette közzé *Oswiecim, hrobka styroch milionov ludi* (Auschwitz, négymillió ember sírja.) c. könyvét, Poverenictve SNR, Košice, 1946, 73. o., valamint *Co Dante nevidel* (Amit Dante nem látott.) c. könyvét. Osveta–SC SPB, Pozsony, 1964, 269. o. Vrba egyike volt a magyar zsidó vezetők legszigorúbb bírálóinak, amiért elmulasztották figyelmeztetni a tömegeket a rájuk váró veszélyekre. Lásd például „Footnote to Auschwitz Report" c. tanulmányát. *Jewish Currents,* New York, 1966. március 22–27.

70. Krasznyansky nyilatkozata, The Hebrew University, The Institute of Contemporary Jewry, Oral History Division, 3. sz. katalógus, 1970, 120., 410. sz. S. E., cseh nyelvű jegyzőkönyv 10. és 13. o.

71. Az auschwitzi jegyzőkönyvek megtalálhatók a jeruzsálemi Yad Vashem Intézet Levéltárában az M-20/149. sz. alatt. Magyar változatukat lásd Munkácsi, *Hogyan történt?,* 88–110. o. Nürnbergben bizonyítékként terjesztették elő NG-2061. sz. alatt.

72. Kulka, *i. m.,* 206–207. o.

73. A jegyzőkönyveket Weissmandel rabbi fordította le jiddisre, *uo.,* 207. o.

74. Rosin és Mordowicz múltjáról és meneküléséről bővebben lásd *uo.,* 207–211. o.

75. Vrba és Bestic, *i. m.,* 250. o.; Oscar Neumann: *Im Schatten des Todes.* Olamenu, Tel-Aviv, 1956, 178–182. o.: Neumann, személyes közlés 1972. november 19-én; Krasznyansky, személyes közlés 1973. február 7-én. Jeruzsálemben 1964-ben adott interjújában Krasznyansky azt állította, hogy „a jegyzőkönyvek egy példányát átadtuk dr. Kasztnernak" („Weiter wurde ein Protokol dem Dr. Kastner überreicht"). Oral History Division, 3. sz. katalógus, 1970, 117., 398. sz. jegyzőkönyv német nyelven, 5–6. o.

76. *Der Kastner-Bericht,* 57. o.

77. *HJS,* 3:14. o.

78. *Uo.,* 52., 56. o.

79. *Uo.,* 77–142. o.

80. A szerző által készített, magnetofonszalagra vett interjú, színhelye B'nei B'rak, Izrael, időpont: 1972. október 10. A körülményeket, melyek között megkapta a jegyzőkönyvek egy példányát, leírja már említett munkájában: „Five Months." In: *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions.* Szerk.: Randolph L. Braham. New York, Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, New York, 1986, 262–264. o. Gergely György, aki egy ideig a Zsidó Tanács összekötője volt az SS-hez, azt állítja, hogy Freudiger a jegyzőkönyveket „május elején" kapta meg. Lásd Gergely György: „Beszámoló a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottsága munkájáról." Kézirat, 1945, 24. o.

81. *HJS*, 3:143–146. o. Freudiger itt Kárpátalja és Észak-Erdély zsidóságának deportálására hivatkozik. Bővebben lásd a 17. és a 18. fejezetben.

82. Az Eichmann-tárgyalás kijavítatlan angol nyelvű jegyzőkönyve, 1961. május 25., 52. ülés, L1-01 (sokszorosítás).

83. Lásd Éliás József református lelkésszel készült hosszú és igen tartalmas interjút in: Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok.* Szerző kiadása, Bp., 1986, 53–62. o. Lásd még a Küllői-Rhorer Lászlóné Székely Máriával készült interjúkat is, aki megvilágítja az auschwitzi jegyzőkönyvek magyar és angol nyelvre való lefordításával kapcsolatos bonyodalmakat, valamint a Török Sándorral készült interjút, aki saját szerepéről vall a jegyzőkönyek terjesztésében és arról, hogyan reagált a neves magyar személyiségek, köztük Serédi bíboros állásfoglalására. *Uo.*, 109–126., 189–217. o.

84. *Uo.*, 55–56. o.

85. Erich Kulka: *Auschwitz Condoned.* The Wiener Library Bulletin, London, 23, 1. sz., n. s. 14, tél, 1968–69, 3. o. Kulka azt állítja, hogy „habár dr. Kasztner figyelembe vette ezeket a jegyzőkönyveket, és gyakran idézett belőlük, sose árulta el egyik jelentésében sem információjának forrását". Vrba szerint az egyik ok, amiért a nácik bármi áron el akarták őt fogni, az volt, hogy Kasztner állítólag megmutatta a jegyzőkönyvek nála lévő példányát Eichmann-nak, aki következésképp attól tartott, hogy a magyar zsidósággal kapcsolatos egész tevékenysége veszélyben forog, amíg Vrba és Wetzler életben vannak és szabadok. Vrba és Bestic, *i. m.*, 252. o.

86. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 111. o.

87. Herskovits Fábiánnal 1972. október 9-én Tel-Avivban készült, magnetofonszalagra vett interjú és Fürst Lea személyes közlése 1972. október 13-án Ramat Ganban, Izraelben. Akármilyen hiányosságai voltak is a követett eljárásnak, el kell ismernünk a fordítók bátorságát és hősiességét, akik vállalkoztak erre az illegális és igen veszélyes földalatti tevékenységre.

88. A szerző által 1972. október 16-án, Jeruzsálemben készített interjú. Krausz, Kasztner régi ellensége, azt is állította, anélkül hogy bizonyítékkal szolgált volna, hogy Kasztner valamikor 1944 áprilisában kapta meg a jegyzőkönyvek egy példányát.

89. Krausz azt állítja, hogy az anyagot dr. Chaim Poznernak címezték, jóllehet a Svájcban terjesztett példányok szerint Mantello volt a címzett. Poznerhoz intézett 1971. július 19-i levelében Krausz megerősítette, hogy valóban neki küldte az anyagot és nem Mantellónak, akit „akkoriban nem ismert, és nem is hallott róla". Azt állította, hogy a több könyvben és a sajtóban közölt, Mantellóhoz címzett változat „szemérmetlen hamisítás". Sőt tagadta az aláírást és a kézírásos jiddis nyelvű szöveget a dokumentum végén, azt állítva, hogy az „valaki képzeletének a terméke". A Krausz által megadott másolat reprodukcióját lásd Lévai Jenő: *Zsidósors Európában.* Magyar Téka, Bp., 1948, 48. o. Ez a könyv igen rokonszenvesen ábrázolja Mantello svájci tevékenységét. Krausz levelének és 1944. június 19-i jelentéseinek szövegét lásd az M-20/95. sz. dossziéban. Yad Vashem Levéltár, Jeruzsálem. További részleteket Krausz, Mantello és Pozner tevékenységéről a 29. és a 31. fejezet tartalmaz. Mantello tevékenységére vonatkozó dokumentumanyagok forrása: *Guide No. 1. The Georges Mandel Mantello Collection.* Haifa, University of Haifa, 1987.

90. Yad Vashem Levéltár, M-20/47. A zürichi Flüchtlingshilfe (Menekültsegély) vezetője, Vogt tisztelendő által körözött jelentés egyik példánya szolgált alapul egy rövid cikkhez, mely 1944. július 6-án jelent meg a *The New York Times* 6. oldalán („Two Death Camp Places of Horror"). Montellónak a Holocaust idején végzett munkájáról

pozitív értékelést ad David Kanzler: *Thy Brother's Blood. The Orthodox Jewish Response During the Holocaust.* Mesorah Publications, New York, 1987, 203–215. o.

91. Yad Vashem Levéltár M-20/47.

92. Jan Ciechanowski: *Defeat in Victory.* Doubleday, New York, 1947, 179., 182–183. o. A zsidó vezetők magatartásához lásd bővebben *Jewish Leadership During the Nazi Era. Patterns of Behavior in the Free World.* Szerk.: Randolph L. Braham. New York, 1985, 154. o. A nyugati szövetségesek álláspontját lásd még David S. Wyman: *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941–1945.* Pantheon Books, New York, 1984, továbbá Bernard Wasserstein: *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945.* Oxford University Press, New York, 1979.

93. XII. Pius pápának és más egyházi vezetőknek általában az európai zsidóság elpusztításával kapcsolatos magatartásához részletesebben lásd a 31. fejezetet.

94. Vrba csak néhány bekezdést szentel a Svaty Jur-i tanácskozásnak, és teljesen figyelmen kívül hagyja Morodowitz jelenlétét és szerepét (*i. m.*, 256–257. o.). Ez nem az egyetlen kérdéses részlet beszámolójában. A 257. oldalon például azt írja, hogy a pápa közbenjárása azért gyakorolhatott hatást Horthyra, mert „ő is római katolikus volt, és a fia zsidó nőt vett feleségül". Egyik állítás sem igaz. Horthy protestáns volt, és egyik fiának – sem Miklósnak, sem Istvánnak – sem volt soha zsidó nő a felesége. Krasznyansky verzióját a Svaty Jur-i találkozóról lásd Kulka, *Five Escapes from Auschwitz, i. m.*, 210. o.

95. A pápai jegyzék szövegét lásd Lévai Jenő: *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről.* Officina, Bp., (1946), 21. o. Roosevelt figyelmeztetését lásd Lévai: *Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére.* Officina, Bp., 1946, 56–57. o. V. Gusztáv király június 30-i táviratát és Horthy július 1-jei válaszát lásd *uo.*, 72–73. o. Lásd még a 31. fejezetet.

96. Egy Vrbához írt, 1964. május 18-i levélben Mantello a következőket jegyezte meg a Budapestről kapott beszámolókról: „Ezek a beszámolók... rövidek voltak, és meglehetősen későn érkeztek meg Svájcba... Hogyha hat héttel korábban kaptuk volna meg a maguk teljes jelentését, mondjuk, ugyanakkor, amikor Budapestre küldték, talán leállíthattuk volna a deportálásokat, mert nagy sajtókampányt kezdeményezhettünk volna Svájcban és külföldön." Kulka, *Five Escapes from Auschwitz, i. m.*, 217–218. o.

97. A jegyzőkönyvekről és tartalmukról rövid hír jelent meg a *The New York Times*ban (Inquiry Confirms Nazi Death Camps – Vizsgálat megerősíti a náci haláltáborok létezését) 1944. július 3-án.

98. Raphael Vágó: „The Destruction of Hungarian Jewry as Reflected in the Palestine Press." In: *HJS*, 3:291–324. o. Lásd még ugyanettől a szerzőtől „The Palestine Yishuv and the Holocaust in Hungary." In: *The Holocaust in Hungary. Forty Years Later.* Randolph L. Braham és Béla Vago. New York Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, 1985, 129–138. o.

99. A JTA beszámolóját („Mass Murderers of Oswiecim and Birkenau Indicted in Report of Allied Governments: Poison Gas Manufactured in Hamburg Used for Execution") lásd a Weizmann-dossziékban, Izraeli Állami Levéltár, Jeruzsálem.

100. Központi Cionista Levéltár, Jeruzsálem, S26/1190. dok.

101. Weizmann Levéltár, Rehovoth, Izrael.

102. *Uo.*

103. Shabetai B. Beit-Zvi: *Ha'Tsiyonut hapost Ugandit ba'shoa.* (Uganda utáni cionizmus a Holocaust tűzpróbájában.) Bronfmann, Tel-Aviv, 1977, 495. o. Szélsőségesebb nézetet képvisel Reb Moshe Shonfeld: *The Holocaust Victims Accuse.* N. Y.,

Neturei Karta of USA, Brooklyn, 1977, 124. o. Lásd még Béla Vago: „Some Aspects of the *Yishuv* Leadership's Activities During the Holocaust." In: *Jewish Leadership During the Nazi Era, i. m.,* 45–65. o.

104. Horthy tévesen azt állította, hogy a megsemmisítőtáborokra vonatkozó titkos információ csak augusztusban jutott el hozzá. Admiral Nicholas Horthy: *Memoirs.* Speller and Sons, New York, 1957, 219. o.

105. *RLB,* 1:XV.

106. *Horthy Miklós titkos iratai.* Szerk.: Szinai Miklós és Szűcs László. Corvina, Bp., 1965, 391–400. o.

107. Randolph L. Braham: *The Holocaust in Hungary: An Historical Interpretation of the Role of the Hungarian Radical Right.* Societas, 2., 3. sz. (1972. nyár), 202. o. Lásd még Randolph L. Braham: „The Rightists, Horthy, and the Germans: Factors Underlying the Desctruction of Hungarian Jewry." In: *Jews and Non-Jews in Eastern Eurpoe, 1918–1945.* Szerk.: Béla Vago és George L. Mosse. John Wiley, New York, 1974, 137–156. o.

108. *Der Kastner-Bericht,* 302. o.

109. Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 1319. dok.

110. *Der Kastner-Bericht,* 49. o. Lásd még a magyar ellenállásról szóló részt a 29. fejezetben.

111. *Vádirat,* 1:317. o.

112. Lásd Bokor Péter interjúját Verolinóval. In: *Végjáték a Duna mentén.* RTV–Minerva–Kossuth, Bp., 1982, 118. o.

113. „Eichmann Tells His Own Damning Story." *Life,* 49. 23. sz. (1960. december 5.), 146. o.

114. Lásd például Talmon levelét a *The Observer*ben, London, 1963. szeptember 15.

115. *Uo.,* 1963. szeptember 22. Lásd Vrba, *i. m.*

116. Lásd Hecht, *i. m.*

117. A szocialista Kelet-Európa sok részében és a Szovjetunióban közölt efféle propagandisztikus cikkek példáit lásd a *Jewish in Eastern Europe* c., Emanuel Litvinoff által szerkesztett és a londoni European Jewish Publications által kiadott hírbulletinban.

118. Hecht, *i. m.,* 272. o. Silberg bíró véleményének teljes szövegét lásd Arar plili 232/55. Beirur shel hamerarer: Hayoets hamishpati lememshala neged hamegir: Malkiel Grünwald (Fellebbezés, polgári per, ügyiratszám 232/55. A fellebbező: a kormány ügyésze a vádlott terhére, vádlott: Malkiel Grünwald). Jeruzsálem, Mifal Hashichpul shel Histadrut ha'Studentim shel ha'Universita Haivrit 1957, 130–163. o. Lásd még a 29. fejezetet.

119. Benoschofsky Ilona, a Magyar Zsidó Múzeum háború utáni igazgatója volt az egyik szerkesztője a *Vádirat* első két kötetének.

120. *Vádirat,* 2:44. o.

121. *Uo.,* 44–45. o.

122. Ahogy Moshe Silberg bíró idézi in: Hecht, *i. m.,* 273. o. Silberg bíró eredeti véleményét lásd *Arar plili,* 232/55.

123. Hecht, *i. m.,* 270. o. Chesin bíró eredeti véleményét lásd *Arar plili,* 232/55, 174–197. o.

124. Jacob Robinson: „Introduction: Some Basic Issues That Faced the Jewish Councils." In: Isaiah Trunk: *Judenrat.* Macmillan, New York, 1972, XXXI. o.

125. Erich H. Boehm, szerk.: *We Survived: The Stories of Fourteen of the Hidden and the Hunted of Nazi Germany.* Yale University Press, New Haven, 1949, 293. o.

126. Robinson, *i. m.,* XXXIII–XXXIV. o.

127. Maimonides, Mishneh Torah: *The Book of Knowledge.* Ford.: Moses Hyamson, Jeruzsálem, 1965, 5. fejezet; Bölcsességek, 40b., idézi Dawidowicz: *The War Againts the Jews, i. m.,* 285. o. Lásd még Robinson, *i. m.,* XXXI. o.

128. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A report on the Banality of Evil.* Viking, New York, 1963, 117–118. o. Hannah Arendtnek a zsidó tanácsokkal kapcsolatos nézeteit sokan, elsősorban izraeli és amerikai Holocaust-szakértő történészek bírálták.

129. „V'chol ham'kayam nefesh achas mi'Yisrael maaleh olov hakasuv k'ilu kayahm olam molah" (Aki megment egy lelket, olyannak számít, mintha egy egész világot mentett volna meg), Sanhedrin, 4. fejezet, 37. o.

130. Robinson, *i. m.,* XXXI–XXXII. o.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET

A BUDAPESTI ZSIDÓK SORSA

A budapesti zsidók koncentrálása: csillagos házak létesítése

A BUDAPESTI ZSIDÓK számára létesítendő egy vagy több gettóra vonatkozó konkrét terveket röviddel a magyar főváros nagyarányú és módszeres bombázásának kezdete, 1944. április 2. után dolgozták ki. A tervek többsége azonban hevenyészett és egymásnak ellentmondó volt. Az egyik legkorábbi a varsóihoz hasonló nagy gettó létesítését irányozta elő. Ennek a tervnek a kidolgozói – az SS Sonderkommando és Hain Péter irodája – egy nagy, összefüggő gettó létrehozásával számoltak, mely kiterjedt volna a Rákóczi út és a Podmaniczky utca közötti területre, ahol nagyszámú zsidó lakott. E terv főbb vonalairól nyilván részleges megegyezés született nem sokkal a német megszállás után, mert a Zsidó Tanácsot április elején utasították, rendelje el, hogy az ekkortájt kilakoltatott zsidók költözzenek át az említett körzetbe.[1] Noha a Szálasi-rezsim az év vége felé csakugyan létrehozott egy, a tervben vázolthoz hasonló gettót, a javaslatot áprilisban még elutasították. A körzetben viszonylag nagyszámú keresztény lakott, akiknek érzékenységét a német és magyar rendőri hatóságok nem akarták megsérteni; ami a legfontosabb, a hatóságok tartottak attól, hogy ha a zsidókat elkülönítik, a szövetségesek kizárólag a keresztények lakta területekre összpontosítják bombázásaikat.

A német és a magyar zsidótlanítási szakértők egyetértettek számos más elgondolásban, amelyeket ésszerűnek és büntető jellegűnek tartottak, jóllehet kisebb horderejűek voltak. Az egyik több száz zsidó lakás azonnali kiürítését indítványozta a szövetséges bombázások keresztény áldozatainak javára. A zsidókat az érintett lakásokból a Zsidó Tanácsnak kellett máshová költöztetnie az illetékes fővárosi lakásügyi hatóságoknak és a belügyminisztérium illetékeseinek egyetértésével (lásd a 15. fejezetet). Egy másik terv nagyszámú túsz letartóztatását irányozta elő – menekülteket, más „hontalan" zsidókat, újságírókat, ügyvédeket és más szabadfoglalkozásúakat –, hogy a légitámadásoktól különösen fenyegetett katonai és ipari létesítmények közvetlen közelébe internálják őket. Sok

ilyen internálást és lakáskiürítést a Zsidó Tanács kényszerű közreműködésével végre is hajtottak (lásd a 17. fejezetet). Az internálótáborokat a Weiss Manfréd Művek, a Dunai Repülőgépgyár (a német Messerschmitt Művek leányvállalata), valamint a Tsuk Szőrmegyár leromlott állagú, kibombázott részlegeiben rendezték be a Csepel-szigeten és Horthyligeten, Budapesttől délre. A legtöbb internáltat azután szállították ezekbe a táborokba, hogy bizonyos időt a Rökk Szilárd utca 26.-ban berendezett kisegítő toloncházban töltöttek.[2]

Ezek az intézkedések és az április 16-án megkezdődött kárpátaljai gettósítási kampány új, gyorsan terjedő híreknek adtak tápot arról, hogy immár a budapesti zsidók összegyűjtése is küszöbön áll. Ezek a hírek ezer és ezer keresztény mohóságát is szították, akik alig várták, hogy megszerezzék a zsidók lakásait – ingóságaikkal együtt.

A zsidók által lakott lakások és épületek bejelentésére és összeírására vonatkozó rendeletet május 3-án adták ki. Endre Lászlónak a zsidók kijelölt épületekben való koncentrálására vonatkozó terveit Szentmiklóssy József tanácsnok, a főváros szociális politikai ügyosztályának vezetője nem hivatalosan közölte a Zsidó Tanáccsal. Szentmiklóssy, aki rendkívül tisztességes ember volt és sokat segített az áprilisi áttelepítéseknél, elárulta Endre terveit Kurzweil Istvánnak – aki a Zsidó Tanács lakásügyi osztályának vezető munkatársa volt –, egy május 17-én tartott hosszú, nem hivatalos tanácskozáson. Szentmiklóssy elmondta, hogy rá hárul a terv végrehajtásának általános irányítása, de a tervet személy szerint felháborítónak tartja, és elítéli mint embertelent és törvénytelent. Nem sokkal később néhány megbízható munkatársának kíséretében titkos megbeszélést tartott a Zsidó Tanács vezetőivel, akik – meggyőződve őszinteségéről és emberségéről – azt tanácsolták neki, hogy maradjon hivatalában, különben a terv végrehajtását kevésbé megértő személyre bízhatják. Szentmiklóssy megígérte, hogy kezdetben a terv elvetéséért fog síkraszállni, majd, ha kudarcot vall, az elhalasztásáért, és végül tessék-lássék megvalósításáért. A fölötteseivel és a törvénytervezet megalkotóival folytatott megbeszélései során csakugyan számos ellenvetést tett, és körvonalazta, milyen problémákkal és nehézségekkel jár a terv a keresztény lakosságra nézve. De minden közbenjárása eredménytelen maradt. Folyamatosan tájékoztatta a Zsidó Tanácsot a hivatalában és a belügyminisztériumban kialakult fejleményekről, lehetővé téve, hogy a zsidók felkészüljenek a váratlan eshetőségekre, és elővigyázatossági intézkedéseket hozzanak.[3]

A zsidók által lakott lakások és épületek bejelentésével és összeírásával Szentmiklóssy hivatala májusban vagy június elején végzett az Országos Statisztikai Hivataltól kapott adatok alapján. A leltár eredményeit az antiszemita sajtó a szokásos vitriolos kommentárral közölte. A propaganda-

orgánumok szüntelenül hangsúlyozták, hogy a zsidók, akik a lakosságnak kb. 20%-át tették ki, 47 978 szobát foglaltak el 21 250 lakásban, míg a lakosság többi része csak 70 197 szobával rendelkezett 32 224 lakásban.

Miután elvetették a központosított, egybefüggő területű gettó tervét, a zsidótlanító hatóságok úgy döntöttek, hogy városszerte külön e célra kiválasztott épületekbe, ún. csillagos házakba telepítik át a zsidókat. Az épületeket számos ismérv alapján választották ki, melyek közül a legfontosabb a bennük lakó zsidók százalékos aránya volt: ha az épület bérlőinek csaknem 50%-a zsidó volt, akkor a házat csillagos háznak jelölték ki. Más fontos kritériumok is voltak, például az épületek állapota és helye, keresztény bérlőinek szociális háttere és befolyása. E kritériumok alapján a Budapesten lévő csaknem 36 000 bérház közül kezdetben 2681-et jelöltek ki csillagos háznak. Ezekben kizárólag zsidók lakhattak.[4]

Nem sokkal a fenyegető tömeges áttelepítési tervek kiszivárogtatása után, és különösen miután az erre vonatkozó hivatalos bejelentést közzétették, Szentmiklóssy hivatalát megrohanták a kérvényezők, akik a számukra eredetileg kijelölt lakóhely megváltoztatását kívánták. A folyamodók túlnyomó többsége keresztény volt, akik kérték, hogy házukat ne nyilvánítsák csillagos háznak; a zsidók rendszerint ennek ellenkezőjét kívánták.[5] A legtöbb panasszal Székely-Molnár Zsigmond, a belügyminisztérium XXI/b. alosztály vezetője – akinek feladata volt a zsidók kitelepítésével és táborokban való elhelyezésével kapcsolatos ügyek intézése – és Endre bizalmasa foglalkozott. Legközelebbi segítőtársa ebben a munkában Kiss Károly fővárosi tisztiügyész és Puskás István, a BM XXI/a. lakásügyi alosztály vezetője volt. Egyedi esetekre vonatkozó döntéseik eredményeképpen a sárga csillagos minősítést 700-800 épülettől megvonták, ami tovább súlyosbította a zsidók helyzetét, mert ismét drasztikusan csökkent a számukra kijelölt lakótér. Nagy nehézségeket okozott azoknak a zsidóknak is, akik frissen költöztek ezekbe az épületekbe, mivel ezeknek a szerencsétleneknek azután kellett más lakóhelyet keresniük, hogy gyakorlatilag már az összes szobát elfoglalták, és néhány napon belül másodszor kellett költözködniük.

A módosítások persze nem orvosolták és nem orvosolhatták a keresztények által előterjesztett panaszok mindegyikét. Végül csaknem 12 000 kereszténynek kellett csillagos házban maradnia. Míg néhányan visszaéltek privilegizált helyzetükkel, sokan nagy segítségükre voltak az üldözött zsidóknak. Különösen azzal segítettek, hogy a kijárási tilalom idején bevásároltak vagy megbízásokat láttak el a zsidók számára, és elrejtették vagy megőrizték értéktárgyaikat.[6]

A zsidók átköltöztetése

A „törvényes" rendelkezések. A budapesti zsidók átköltöztetésére és koncentrálására vonatkozó rendeleteket június 16-án adták ki Doroghi Farkas Ákos, az újonnan beiktatott polgármester aláírásával[7], és másnap tették közzé. A 14 kerület mindegyikére külön rendelet vonatkozott, mely utca és házszám szerint sorolta fel a csillagos házakat. A zsidók átköltöztetésére vonatkozó általános előírásokat és konkrét végrehajtási utasításokat a főváros I. kerületére vonatkozó 147 501/1944. IX. sz. rendelet foglalta magában.[8]

A rendelet kibocsátásának napján külön rádióüzenetben értesítették az ország valamennyi csendőrőrsét a fővárosban folyó akcióról, hogy készüljenek fel esetleges fővárosi zsidókra, akik vidéken keresnek menedéket. Le kellett tartóztatniuk és a legközelebbi rendőrőrsre kellett vinniük őket.[9]

Hogy a csillagos házakat könnyen föl lehessen ismerni, a rendelet megszabta, hogy különleges jelvényt kell elhelyezni az épületek minden kapuján. A jelvény egy 30 cm átmérőjű, kanárisárga Dávid-csillag volt, 51 x 36 cm-es fekete alapon. E jelvények beszerzését és elhelyezését a háztulajdonosok feladatává tették. A rendelet eredetileg kikötötte, hogy az összes átköltözést június 21-ig, azaz három napon belül be kell fejezni; ezt később meghosszabbították nyolc napra. E határidő után zsidó tulajdonos, bérlő, vendég vagy albérlő nem lakhatott másutt, mint csillagos házban. A rendelet előírta, hogy ahol csak lehet, az áthelyezett zsidók egy épületbe, utcába vagy körzetbe költözzenek; a csillagos házakból kiköltöző keresztények lakóterületét foglalják el, valamint a már zsidók által lakott házak lakásainak fölös szobáit. A rendelet szerint egy zsidó családnak egy lakószobára volt joga, kivéve, ha a szoba 25 m^2-nél kisebb, a család négynél több tagú, vagy ha a lakóhelyiséget irodának vagy üzletnek is használták; ilyen esetekben családonként még egy szobát lehetett engedélyezni. Zsidó család – akármilyen nagyságú vagy foglalkozású volt is – semmilyen körülmények között nem rendelkezhetett kettőnél több szobával.

A rendelet nem érintette a csillagos házakon kívül zsidó tulajdonban lévő, kereskedelmi vagy ipari célra használt épületeket, de a zsidóknak megtiltották, hogy ilyen helyeken lakjanak. Elméletileg a zsidók minden holmijukat magukkal vihették, kivéve a háztartási gépeket; ha ez helyhiány miatt vagy más okból lehetetlennek bizonyult, megengedték nekik, hogy egy szobában elraktározzák a holmijukat, az összes többi szobát ki kellett üríteniük. Amint a korábbi zsidó lakó kiürítette a lakást, azt lezárták és lepecsételték, és senki sem léphetett be a lakásügyi hatóságok, az

épület gondnoka és a tulajdonosok (vagy képviselőik) közös engedélye nélkül. A lakás lepecsételése előtt e három fél képviselői leltárba vettek minden berendezést és egyéb holmit, mely a kiürített szobákban hátramaradt, és feljegyezték a közművek fogyasztásmérőinek állását. A leltárkészítésért és az elraktározott holmik megőrzéséért a pénzügyminisztérium felelt. A formaságok lebonyolítása után a zsidóknak át kellett adniuk lakásuk összes kulcsát. A zsidó bérlők távozása után minden épület házfelügyelőjének listát kellett készítenie és kifüggesztenie az üres lakásokról, feltüntetve azok helyét, a szobák számát és az újonnan felszabadult lakások bérét. A zsidók átköltöztetésének feladata a hatóságok felügyelete alatt a Zsidó Tanácsra hárult.[10] A zsidókat, akik maguk meg tudták oldani a lakáscserét, sürgették, hogy ezt tegyék meg, és 24 órán belül jelentsék új címüket a Tanácsnak.

A Zsidó Tanácson belül az átköltöztetésért való általános felelősség Müller Rezsőre, a Tanács lakáshivatalának vezetőjére hárult.[11] Hála Szentmiklóssy együttműködésének, Müller hivatala kész végrehajtási tervekkel rendelkezett, mire a rendeletek megjelentek, és már beszerezte az összes statisztikai adatot arra vonatkozólag, hány üres lakás és hány zsidó van a csillagos házakban. Müllernek, aki rendkívül tehetséges és energikus ember volt, sikerült mozgósítania a közösség által igénybe vehető költöztető- és szállítókapacitást is. Több tízezer ember néhány napon belül történő átköltöztetése így is emberfeletti feladat volt, számtalan, előre nem látható nehézséggel. A Tanács és közösség előtt álló munka nagyságát érzékelteti a következő részlet a Tanács egyik jelentéséből:

> Kereken 2600 házat minősített csak zsidó háznak a rendelet. Minthogy csaknem 10 000 házban laknak zsidók, tehát több mint 7000 házból kellett 2600 kijelölt házba átköltözködni. Ez kb. 28 000 lakásnak a kiürítését jelentette, és csaknem 200 000 lelket érintett az átköltözködési rendelet. A fenti számok képet adhatnak arról, hogy milyen hatalmas megmozdulást jelentett az átköltözködés. A lakáshivatal úgy látott az óriási feladat megoldásához, hogy először szabad megállapodást engedett arra, hogy ismerősök, rokonok és barátok összeköltözhessenek. Ily módon is tízezrével maradtak olyanok, akiknek nem jutott elhelyezkedés. Megnehezítette a költözködés lebonyolítását az a köztudomású tény, hogy hiány van a szállítási eszközökben, és a szállítómunkások részint katonai, részint munkaszolgálatra vonultak be, és távol vannak. A lakáshivatal a fővárost 216 körzetre osztotta fel, minden körzetben egy-egy körzeti irodát állítva fel, és a körzetek 23 főkörzethez tartoztak.[12]

A zsidó közösség előtt tornyosuló nehézségeket a Központi Zsidó Tanács a belügyminiszternek címzett, hosszú memorandumban részletezte június 18-án. A beadvány összefoglalta a polgármesteri rendeletben előírt átköltöztetések okozta problémákat, kiemelve a szoros határidőt, a kijelölt lakások alacsony számát és gyatra állagát, valamint az ingóságok

számbavételének problémáit. A 30 napos határidő-eltolásra vonatkozó kérés nem talált meghallgatásra.[13]

Az átköltöztetés utolsó napja június 24-re, szombatra esett. Budapest úgy festett, mint egy középkori város a zsidók kiűzésekor: ezer és ezer zsidó nyüzsgött a város minden részében, a kijelölt csillagos házakban számukra kiutalt szobák felé tartva, lovas kocsival, kézikocsival, talicskával fuvarozva vagy a hátukon cipelve holmijukat. A rendkívüli erőfeszítések ellenére, hogy betartsák az éjféli határidőt, néhány zsidó nem tudta lebonyolítani átköltözését az utolsó pillanatban adódó bonyodalmak miatt. Jaross Andor belügyminiszter egyetlen „engedménye" az volt, hogy megígérte: 25-én nem szerveznek razziákat a frissen kiürített házakban.

Az átköltözések befejeződése után rögtön új rendelet jelent meg, mely drasztikusan korlátozta a zsidók mozgásszabadságát. A június 25-én városszerte kifüggesztett rendelet szövege a következő volt:

1. Az 1240/1944. M. E. sz. rendelettel meghatározott megkülönböztető jelzés (sárga csillag) viselésére kötelezett zsidók (az alábbiakban zsidók), a Budapest székesfőváros polgármestere által részükre lakásul kijelölt házakat csak 14 és 17 óra között, kizárólag gyógykezelés, tisztálkodás, illetve bevásárlás céljából hagyhatják el.
2. Zsidó lakásán látogatót nem fogadhat. Lakásának az utcára néző ablakán keresztül társalgást nem folytathat.
3. Minden zsidó házban a ház tulajdonosa vagy felügyelője a ház légoltalmi parancsnokával vagy helyettesével csoportosítva, 3 példányú névjegyzéket készít, és azokat mindkettő névaláírásával hitelesíti. A névjegyzéknek tartalmaznia kell személyenként a házban lakó zsidókat, lakás, név, nem és kor szerint feltüntetve. A névjegyzék egy példánya a ház kapuja alatt vagy más alkalmas és könnyen megtekinthető helyen kifüggesztendő, és a megrongálástól megóvandó. A többi példányt a háztulajdonos vagy a házfelügyelő megőrizni és a hatósági közegeknek felhívásra haladéktalanul felmutatni, illetve kiszolgáltatni köteles. A házfelügyelő a 4. §-ban említett lakásfelügyelők által a házban lakó zsidók létszámát a névjegyzék alapján naponként ellenőrizni és esetleges eltünteket a legközelebbi rendőrőrszobán bejelenteni tartozik.
4. A zsidók lakásukat a közegészségügyi követelményeknek megfelelő módon tisztán tartani kötelesek. Az olyan lakásban, amelyben több zsidó lakik, az előző bekezdésben foglalt rendelkezés betartásának ellenőrzésére a lakásban lakók maguk közül egy lakásfelügyelőt kötelesek választani, aki a lakás tisztaságáért és rendjének betartásáért személyesen felelős. A lakásfelügyelők névjegyzékét a házfelügyelő a ház kapujában kifüggeszteni, ha a névjegyzék megrongálódik vagy megsemmisül, azt pótolni köteles.
5. A zsidók részére kijelölt házakban a légoltalmi házőrség parancsnoka (helyettes parancsnoka) a ház nem zsidó lakói részére a légoltalmi óvóhelyen lehetőleg elkülönített részt kijelölni és biztosítani köteles. Az óvóhelyről esetleg kiszoruló zsidókat a ház legmélyebben fekvő egyéb helyiségeiben kell elhelyezni.
6. A több kocsiból álló villamosvasúti szerelvényeken zsidók csak az utolsó pótkocsin utazhatnak.

7. Zsidók a parkokban és sétatereken nem tartózkodhatnak.
8. A főkapitány hatósági területén sem keresztény házakban, sem zsidó házak keresztények által lakott részeiben zsidót rejtegetni vagy bármilyen rövid időre befogadni, internálás terhe alatt, szigorúan tilos.
Amennyiben a cselekmény súlyosabb rendelkezés alá nem esik, kihágást követ el és 100 pengőig terjedhető pénzbüntetéssel büntethető az, aki a 1–8. szakaszokban foglalt rendelkezéseket megszegi. A büntetőjogi felelősségre vonáson felül rendőrhatósági őrizet alá helyezésnek (internálásnak) is van helye.[14]

Pár nappal később a zsidók mozgásszabadságának korlátozását enyhítették, amikor engedélyt kaptak, hogy de. 11 és du. 5 óra között elhagyhatják csillagos házaikat. A budapesti zsidók balsejtelmei azonban napról napra erősödtek, nem csak az egyre gyakoribb rendőrségi razziák miatt, hanem azért is, mert attól tartottak, hogy a koncentrálás csak majdani deportálásuk előjátéka. Hogy védekezzenek a meglepetésszerű támadásokkal vagy razziákkal szemben, a csillagos házak férfi lakosai felváltva őrizték a főbejáratokat, és figyelmeztették zsidó társaikat a fenyegető veszedelmekre. A budapesti zsidók, akiket mind ez ideig csak közvetve érintettek a vidéken élő felebarátaikkal szemben foganatosított drákói zsidóellenes intézkedések, most saját bőrükön is érezni kezdték a náci program kegyetlenségét. Sokan annyira féltek, hogy felöltözve aludtak, és minden eshetőségre készen, bepakolva tartották bőröndjeiket vagy hátizsákjukat.

Röviddel az átköltöztetések befejeződése után[15] a Zsidó Tanács felhívást bocsátott ki a csillagos házakban lakó zsidókhoz. Kérte őket, legyenek tapintatosak egymás iránt, és baráti módon oldják meg a túlzsúfoltságból adódó összes problémát. Tízpontos programban rögzítette a közös háztartások vezetésének, az árvák, a betegek és a nélkülözők megsegítésének szabályait. Megszabta a problémákkal és panaszokkal foglalkozó képviselők lakásonként, emeletenként és házanként történő megválasztásának módját is. Ezenkívül minden csillagos háznak meg kellett bíznia valakit, aki összekötőként szolgált a Zsidó Tanácshoz, melynek keretén belül a lakáshivatal békéltető bizottsága volt a végső döntőbíró minden vitás ügyben.[16] A központi zsidó szervezetek kezelték továbbá az összes zsidóra vonatkozó, folyamatosan karbantartott címtárat, és szervezték a jóléti szolgáltatásokat. Az utóbbi cél elősegítése érdekében minden csillagos házban összekötőt kellett kijelölni, aki a Zsidó Tanács szociális osztályával tartotta a kapcsolatot.[17]

A kitért zsidók különválasztása

A keresztény egyházak és a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége vezetőinek közbenjárására tervet dolgoztak ki a megkeresztelkedett

zsidóknak a zsidó hitűektől való különválasztására. E tervnek megfelelően Budapest polgármestere július 11-én felhívást bocsátott ki, melyben felszólított minden 16–60 év közötti zsidót, aki 1941. augusztus 1-je előtt kitért, hogy július 12. és 17. között vétesse magát nyilvántartásba a megfelelő felekezet helyileg illetékes hivatalánál. A felhívás leszögezte, hogy a nyilvántartásba vétel csak olyan személyekre vonatkozik, akik Magyarországon, de nem Budapesten tértek ki, és akik a fővárosban laktak a nyilvántartásba vétel idején.[18] A belügyminiszter által jóváhagyott terv szerint mindazokat, akik 1941. augusztus 1-je előtt kitértek, külön csillagos házakba kellett átköltöztetni, melyeket kereszttel is megjelöltek. Az átköltöztetést augusztus 6-ra be kellett fejezni. Július 31-én és augusztus 1-jén tanácskozásokat tartottak a tervről Auer György, Török Sándor és Strasser Dezső részvételével, akik a keresztény zsidókat képviselték a Zsidó Tanácsban. A Zsidó Tanács Pető Ernőt és Wilhelm Károlyt delegálta, a magyar hatóságok nevében pedig Székely-Molnár Zsigmond és Ferenczy László csendőr alezredes vitte a szót. A Zsidó Tanács képviselői a különválás ellen érveltek, mert az 40–50 000 ember ismételt átköltöztetésével járt volna, és új pánikot és új öngyilkossági hullámot váltott volna ki, Auer azonban szerette volna megvalósítani a tervet, csupán azt kérte, hogy a keresztény zsidóknak adjanak több időt az átköltözésre, és a családokat ne bontsák meg az áttérés időpontjával kapcsolatos törvényelőírások miatt. Töröknek fenntartásai voltak a tervvel kapcsolatban, és tudni szerette volna, hogy különválasztás mögött nem húzódik-e meg olyan szándék, hogy átmenetileg elhalasszák a kitért zsidók sorsának és a zsidó hiten maradottak deportálása kezdetének mérlegelését.[19]

Noha a zsidók és a kitértek egy része ismét lakóhelyet változtatott, a tömeges újraköltöztetésre nem került sor. A Zsidó Tanács, valamint a Keresztény Zsidók Szövetségének vezetői, különösen Török, a Szálasi-puccs előtti hónapokban szerepet vállalt különféle mesterkedésekben, hogy megakadályozzák a budapesti zsidókat fenyegető deportálást. Összejátszottak Ferenczyvel, aki addigra szeretett volna – legalábbis átmenetileg – kiérdemelni némi jóindulatot a korábbi deportálásokban játszott szerepe ellensúlyozására, valamint a magyar náciellenes erők vezetőivel (lásd a 25. fejezetet).

A zsidó lakások kezelése. A megüresedett zsidó lakásokkal való gazdálkodás irányítására a kormány kinevezte Budapest és környéke lakásügyi kormánybiztosát, aki közvetlenül a belügyminiszter felügyelete alatt működött. A lakásokat keresztény bombakárosultaknak és más igénylőknek utalták ki.[20] Természetesen a lakások átruházására vonatkozó szabályokat sokszor megsértették, sőt gyakran ellopkodták a zsidók által hátraha-

gyott bútorokat, ágyneműt és értéktárgyakat. Néhány ilyen túlkapás még a zsidók leltárba vett vagyonáért névleg felelős pénzügyminisztériumi szervek haragját is kiváltotta. Az egyik ilyen szervnek Doroghi Farkashoz benyújtott panasza szerint sok állítólagos bombakárosult „egyszerű munkás", aki korábban igen szerény szoba-konyhás lakásban lakott, teljesen bebútorozott, 3 szobás összkomfortos lakást kapott, perzsaszőnyegekkel és kristálycsillárokkal.[21]

A több száz épületen kívül, melyet eredetileg csillagos háznak jelöltek ki, de később nem zsidó háznak minősítettek át, a hatóságok időnként újabb épületek zsidótlanítását is elrendelték befolyásos magyarok kérésére vagy németek utasítására. Így például szeptember 15-én – a mérsékeltebb Lakatos-éra alatt – a belügyminisztérium felkérte a polgármestert, hogy 14 konkrétan megjelölt csillagos házat ürítsen ki a főváros különböző kerületeiben, és bocsássa azokat a német katonai parancsnokság rendelkezésére.[22]

Alig fejeződött be a zsidók átköltöztetése, máris szállongani kezdtek a hírek arról, hogy rövidesen deportálják a budapesti közösséget, mivel addigra nyílt titok volt, hogy a gettósítás és a koncentrálás után a deportálás következik. A szállingózó híreknek volt is bizonyos alapjuk, mert a német és magyar zsidótlanítási szakértők csakugyan július 10-re tervezték a deportálások megkezdését. Sötét tervüket csak Horthy kormányzó július 7-i utasítása hiúsította meg, mellyel véget vetett a deportálásoknak. A kormányzó döntését számos meggondolás motiválta, ideértve a szövetségesek sikeres normandiai partraszállását és a növekvő bel- és külföldi tiltakozást a zsidóellenes intézkedésekkel szemben.

Jegyzetek

1. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 129–130. o.

2. Az e cím alatti kisegítő toloncház az Országos Rabbiképző Intézet épületeiből állt, melyeket a Gestapo e célból lefoglalt. A további részleteket lásd a 15. fejezetben.

3. Szentmiklóssy értékes szolgálatai elismeréseképpen a hálás Tanács július 1-jén köszönőlevelet küldött neki, melyben kinyilvánították, hogy az összes engedményt, melyet a lakások áprilisi kisajátítása során kicsikartak, az ő megértésének, jóindulatának és fáradhatatlan erőfeszítésének köszönhették. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 133–134. o.

4. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 166. o. Budapest zsidó lakossága 1944-ben csaknem 250 000 volt. Az 1930-as népszámlálás szerint az 1 006 184 budapesti lakos közül 204 371 (20,3%) volt zsidó. Stefan Barta: *Die Judenfrage in Ungarn*. Stadium, Bp., é. n., XIV. táblázat.

5. Az egyik legprominensebb nem zsidó kérvényező Rajniss Ferenc hírhedt antiszemita publicista és politikus volt, akit felháborított, hogy Kossuth Lajos tér 18. sz. alatti lakóépületét „zsidó háznak" nyilvánították.

6. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 167. o.

7. Doroghi Farkast június 14-én iktatták be. A beiktatásán tartott beszédében Jaross Andor belügyminiszter érintette a zsidókérdést; baljós hangon utalt a budapesti zsidók lehetséges deportálására: „Gondoskodni fogunk róla, hogy az összes fertőző elemet, amely a kozmopolitizmus természetes propagátora volt a fővárosban, kiiktassuk a város életéből." *Uo.*, 172. o.

8. „Budapest székesfőváros polgármestere 147 501/1944. IX. sz. rendelete zsidók által lakható épületek kijelölésére a székesfőváros I. közigazgatási területén." *Budapesti Közlöny*, 135. sz. 1944. június 17., 3–4. o. A *Közlöny*nek ugyanez a száma (4–8.) tartalmazza a rendeleteket, melyek megjelölik a város más kerületeiben lévő utcákat és házakat, amelyekben zsidók lakhattak, azaz a 147 502/1944. IX.-től a 147 514/1944. IX. sz. rendeletig a II.-tól a XIV. kerületre vonatkozólag. Az épületek eredeti minősítése után benyújtott panaszok nyomán két további rendeletet bocsátottak ki az épületek átminősítésére, többnyire a nem zsidóknak kedvezve. Lásd a 148 451/1944. IX. és a 148 452/1944. IX. sz. rendeleteket, *uo.*, 1944. június 24., 6–9. o.

A polgármester hatásköre ezen a területen az 1610/1944. M. E. sz. minisztertanácsi rendeleten alapult, mely a gettók létesítésére, valamint a belügyminiszter 523 926/1944. XXI. sz. utasításán, mely ugyanarra a kérdésre vonatkozott.

9. 10 761/VII. Res. 1944. sz. rádióüzenet minden csendőregységnek 1944. június 16-án esti 8.04 órakor. *MOL*, 99. tekercs.

10. A háború alatt és után a Tanácsot szigorúan bírálták a zsidók koncentrálásában játszott szerepéért. Akiket kilakoltattak lakásukból, természetesen a Tanácsot hibáztatták – mintha kizárólagos hatalma lett volna az átköltöztetési program felett. Bár – elkerülhetetlenül – sok méltánytalanság történt, ha azonban figyelembe vesszük a rendelkezésre álló korlátozott időt, meg kell állapítanunk, hogy a Tanács igen ügyesen járt el az átköltöztetéseknek a körülményekhez képest a lehető legkisebb fájdalommal való lebonyolításában. Pénzt és szállítómunkásokat is rendelkezésre bocsátott a szükséges költözködések segítéséhez. A Tanács álláspontjáról lásd Stern Samu nyilatkozatát, *HJS*, 3:23–24. o.

11. A Zsidó Tanács funkcionális-végrehajtó egységeinek leírását és értékelését lásd a 14. fejezetben.

12. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 167. o.

13. Jaross Andor 1945–46-os perében felhasznált memorandum egy példánya a szerző birtokában.

14. Lásd a 7200/fk. eln. 1944. sz., a rendőrkapitányság által június 23-án kiadott rendeletet, *MOL*, 15. tekercs. Lásd továbbá Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 170–171. o.

15. Az 1944. augusztus 2-i minisztertanácsi ülésen Jaross úgy becsülte, hogy a budapesti zsidók száma 280 000, közülük 170 000 lakott csillagos házakban, a többi pedig „illegálisan" keresztények lakta épületekben. *Vádirat*, 3:329. o.

16. *Magyarországi Zsidók Lapja*, 6, 27. sz. (1944. július 3.), 3. o. Ugyanez a szám tanulságos írást tartalmaz (5. o.) a zsidók lakbérfizetési kötelezettségéről azokkal a lakásokkal kapcsolatban, ahonnan kilakoltatták őket. Bérlői kötelezettségeik ezek szerint a lakáskiürítés hónapjának utolsó napjáig terjedtek, vagyis június 30-ig kellett fizetniük a lakbért.

17. Lásd például a Budai Zsidó Hitközség felhívását, hogy jelentsék be új címüket mindazok, akik március 1-je óta „változtattak lakást". Jóllehet a felhívást valószínűleg a hatóságok kérésére bocsátották ki, nehéz elhinni, hogy a zsidó vezetők még nem tudtak arról, milyen fontos szerepet játszanak az efféle listák a nácik deportálási programjában *Uo.*, 6. 28. sz. (1944. július 13.), 2., 4. o.

18. A felhívás fotómásolatát lásd *Vádirat,* 3. a 160. lappal szemközt.

19. *Uo.,* 3:305–310. o. A minisztertanács augusztus 2-i ülésén Jaross 20 000 főre becsülte a kitértek számát Budapesten. *Uo.,* 329. o.

20. Az 1944. június 5-i, 2510/1944. M. E. sz. rendelet. Magyarországi Rendeletek Tára, 1944, 1465–1467. o. A kormánybiztos hatásköre Budapestre és a következő peremvárosokra és -községekre terjedt ki: Albertfalva, Békásmegyer, Budafok, Csepel, Kispest, Mátyásföld, Pesthidegkút, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Pestújhely, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákospalota, Rákosszentmihály, Sashalom és Újpest. A kormánybiztos tisztségét a hírhedten antiszemita Hajnal Alajos vezérezredes töltötte be. Lévai, *Fekete könyv,* 186. o.

21. *Vádirat,* 3:599–600. o.

22. Az utasításokat Puskás István írta alá. *Uo.,* 549–550. o.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET

A DEPORTÁLÁSOK LEÁLLÍTÁSÁTÓL A SZÁLASI-PUCCSIG

1944 JÚNIUSÁNAK végére a vidéki deportálásokat gyakorlatilag befejezték. A zsidótlanító osztagok figyelme ekkor a budapesti zsidóság felé fordult, mely a legnagyobb, viszonylag még mindig érintetlen zsidó közösség maradt a nácik uralta Európában. Az SS és magyar bérenceik, akik természetesen lelkesedtek a zsidókérdés végleges megoldásáért Magyarországon, megkezdték az utolsó fennmaradt zsidó közösség felszámolására irányuló terveik végrehajtását. A zsidók átköltöztetése a külön e célra kijelölt sárga csillagos házakba az első lépés lett volna. Az elképzelés azonban meghiúsult, elsősorban a tengelyhatalmak gyorsan romló katonai helyzete és a deportálási programmal szemben ezzel egyidejűleg egyre erősödő belföldi és külföldi tiltakozás miatt. A tiltakozás, mely minden nap elmúltával egyre hangosabbá és szélesebb körűvé vált, arra kényszerítette a magyar minisztertanácsot, hogy folyamatosan napirendjén tartsa a zsidókérdést.

A minisztertanács ülései

A németek egyik fő célja a megszállás egész időszaka alatt az volt, hogy fenntartsák a magyar szuverenitás látszatát – amire magyar támogatóik is törekedtek. Következésképp a zsidóellenes intézkedések elfogadásakor különös gonddal ügyeltek az ország alkotmányos szervei által megteremtett törvényes formaságok betartására. E rendszeren belül a legtöbb jelentős zsidóellenes törvény és rendelet kibocsátója – és a zsidókérdés különféle aspektusai megvitatásának fő fóruma – a minisztertanács volt. Ezekben a kérdésekben általában Jaross Andor belügyminiszter vitte a szót. Noha végső soron ő volt a felelős a minisztériuma által hozott minden intézkedésért, zsidóügyekben rendszerint Endre Lászlónak, a szélsőségesen antiszemita államtitkárnak javaslataival összhangban cselekedett.

Mint belügyminiszter, Jaross rendszeresen tájékoztatta a minisztertanácsot a zsidóellenes kampány előrehaladásáról, a deportálásokat rendszerint azzal álcázva, hogy „a zsidókat Németországba szállítják munkára". A minisztertanács hivatalosan elfogadta, jóváhagyta és jegyzőkönyvbe vette Jaross jelentéseit. A zsidókérdésben Jaross és minisztériumi kollégái szabad kezet kaptak a minisztertanácstól, mint ahogy a minisztertanács szabad kezet kapott Horthytól. A magyar államfő magatartása nyíltan megmutatkozott a minisztertanács 1944. március 29-i drámai ülésén, melyen az első „csomag" főbb zsidóellenes rendeletet elfogadták. Mint ismeretes, ennek az ülésnek a jegyzőkönyve (66. pont) a következőképpen rögzíti Horthy álláspontját: „A miniszterelnök úr szerint... a Kormányzó Úr Őfőméltósága az összes zsidórendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni."[1]

Jaross és beosztottai jelentéseit a minisztertanács tagjai – ha nem is tapsolták meg mindig – rendszerint jóváhagyták, legalábbis a megszállás első három hónapja alatt. Június elején, a vidéki deportálások tetőpontján azonban firtatni kezdték a zsidóellenes kampány esetleges negatív hatásait.

A testület egyetlen tagja, aki a végleges megoldás programjának káros aspektusaira igyekezett ráirányítani a figyelmet, Jungerth-Arnóthy Mihály külügyminiszter-helyettes volt.[2] A deportálások folytatásával szemben elfoglalt álláspontja a bel- és külföldi nyomás erősödésével egyre határozottabbá vált. Jungerth-Arnóthy álláspontját már május 17-én világossá tette, amikor Jaross rutinszerűen tájékoztatta a minisztertanácsot a deportálások két nappal korábbi megkezdéséről, „katonati meggondolásokból szükségessé vált" műveleteknek minősítve azokat. A külügyminiszter-helyettes felhívta a minisztertanács figyelmét a külföldi reagálásokra, rámutatott, hogy látott egy levelet, melyet XII. Pius pápa küldött Angelo Rotta magyarországi nunciusának, melyben a szentatya megjegyezte, hogy „Magyarország, Szűz Mária és Szent István országa becsületére örök szégyenfoltként tapad a zsidósággal szembeni bánásmód"[3].

A minisztertanácsot nem sikerült meggyőznie. Június elsején a testület újabb jelentést hallgatott meg Jarosstól az északkelet-magyarországi kampány küszöbönálló befejezéséről, beleértve Észak-Erdélyt, és a III. és IV. zónában szervezett akciókról. A jelentés célja egyebek között Sztójay tájékoztatása volt, akinek június 6-án Hitlerrel kellett találkoznia.

A Führerrel való találkozást nemcsak azért tervezték, hogy Sztójay bemutatkozhassék mint miniszterelnök, hanem azért is, hogy közvetítse Horthy kifejezett óhaját, hogy vonják vissza a német erőket és mindenekfölött a Gestapót és az SS-egységeket. A kérés szerepelt Horthy Hitlerhez

intézett június 6-i levelében is, melyben emlékeztette a német vezetőt a klessheimi kastélyban tett ígéretére, miszerint fenntartják Magyarország szuverenitását, és „megfelelő" kormány létrehozása után visszavonják a megszálló erőket.[4] Sztójayt a Hitlerrel való találkozásra elkísérte Vörös János vezérkari főnök. Bár a találkozás rövid és formális volt, a Führer világosan leszögezte: nem hajlandó visszarendelni a német erőket, amíg a zsidókérdést teljesen meg nem oldják Magyarországon.[5]

Horthy talán a Führer álláspontjára való reagálásként kezdte átgondolni a zsidókérdés kezelésével kapcsolatos magatartását. Ekkorra már kétségkívül tökéletesen és pontosan tájékozódott a zsidóellenes hadjárat realitásainak valamennyi dimenziójáról (lásd a 23. fejezetet). Sok jelentés volt a birtokában a zsidókkal szemben foganatosított rendszabályokról, köztük a gettósítás, a koncentrálás és a deportálás folyamatáról, valamint a magyar hatóságok tevékeny részvételéről. E jelentések egy része a Zsidó Tanácstól származott. Köztük volt egy 1944. május 25-i keltezésű memorandum, mely megdöbbentő részleteket tartalmazott az ország északkeleti részein lebonyolított műveletekről. Hangsúlyozta, hogy a zsidókkal szemben Magyarországon bevezetett intézkedések messze túltesznek szigorúságuk, végrehajtásuk módja és gyorsasága tekintetében a más európai országok zsidó közösségeivel szemben alkalmazottakon.[6] Horthy nyilván közvetve erre a memorandumra utalt, amikor június elején leiratot intézett Sztójayhoz, ebben közölte azon kívánságát, hogy a zsidók bizonyos kategóriáit, köztük a kitérteket és a nemzetgazdaság számára hasznos szakembereket (mérnököket, orvosokat és technikusokat) mentesítsék a zsidóellenes intézkedések alól. A miniszterelnöknek írt levelében Horthy nyilvánvalóan igyekezett igazolni a megszállás óta tanúsított magatartását, és tagadni mindennemű felelősséget a zsidóellenes kampányért. Emlékeztette Sztójayt, hogy a zsidókérdést a magyar elképzelésekkel és érdekekkel ellentétes módon kezelték, és hogy „legújabb információi szerint" a magyar zsidók ellen bevezetett intézkedések túltettek még a Németországban foganatosítottakon is, végrehajtásuk kegyetlen és embertelen módját beleértve. Mindamellett, bár követelte a zsidók bizonyos kategóriáinak mentesítését, Baky leváltását és azt, hogy Endre kezéből vegyék ki a zsidóügyek intézését, mégsem volt hajlandó arra kérni Sztójayt, hogy szorgalmazza, s ő maga sem rendelte el a deportálások felfüggesztését.[7] A nagyszabású deportálások vidékről még majdnem egy hónapig folytatódtak. Veesenmayer tudomást szerzett Horthy Sztójayhoz intézett leveléről, mint ahogy az gyakorlatilag minden más dologgal kapcsolatban is megtörtént. A német követ nem járt messze az igazságtól, amikor arról tájékoztatta külügyminisztériumát, hogy Horthyt valószínűleg az a szándék vezeti, hogy teljes egészében a kormányra hárítsa a zsi-

dókérdés kezeléséért való felelősséget, és „behízelegje magát az angolok és az amerikaiak kegyeibe arra az esetre, ha a háború rosszul végződik"[8].

Sztójay a minisztertanács június 10-i ülésén, melyet azért hívtak össze, hogy meghallgassa a Hitlernél tett látogatásról szóló beszámolóját, foglalkozott a Horthy által fölvetett kérdésekkel. A miniszterelnök, aki nyilvánvalóan éppúgy tisztában volt a zsidók ellen elkövetett atrocitásokkal mint Horthy, figyelmeztetett ezek lehetséges káros hatásaira. Hangsúlyozta, hogy ezek csak elősegítik egy zsidóbarát irányzat kialakulását. Horthyhoz hasonlóan Sztójay sem ment el odáig, hogy a deportálások felfüggesztését irányozza elő, csupán azt javasolta, hogy emberségesebben hajtsák végre azokat.[9]

A kormányra a zsidókérdésben továbbra is erős nyomás nehezedett, különösen a semleges országok és a keresztény egyházak képviselői részéről. A minisztertanács június 21-i ülésén ismét foglalkozott az üggyel. Jungerth-Arnóthy tényekkel és adatokkal felfegyverkezve adott áttekintést a zsidók üldözésével és deportálásával kapcsolatos külföldi reagálásokról. Nemcsak a külföldön szolgálatot teljesítő magyar követek táviratai álltak rendelkezésére, hanem a Magyarországra vonatkozó külföldi rádióadások szövegei is, valamint a semleges országok budapesti képviselői által átnyújtott memorandumok. Közölte a minisztertanáccsal, hogy a birtokában lévő dokumentumok szerint a zsidókat zsúfolt tehervagonokban Lengyelországba szállítják, ahol állítólag elgázosítják és elhamvasztják őket. Hangsúlyozta, hogy Romániában, Bulgáriában, Szlovákiában már 1942-ben megtörtént a zsidók deportálása és ezen országok zsidótlanítása.[10] Jaross ezzel szemben csak azt mondta, hogy a jelenlevő Baky és Endre rövidesen részletekbe menő tájékoztatást fog adni az eddig lefolyt és a jövőben folytatandó deportálások módjáról. Baky és Endre személyesen jelent meg a minisztertanács előtt, és felolvasta jelentését.

Baky és Endre „magyarázatai". Baky biztosította a testületet, hogy a deportálások minden szakaszát rendezett módon bonyolítják le, az Eichmann-féle Sonderkommandóval kidolgozott előzetes tervek szerint.

> Meglehet, hogy a nyomozócsoportok részéről történtek egyéni akciók, de különben a legkisebb zavar nélkül lettek lebonyolítva a deportálások. Munkácson, Nyíregyházán, Beregszászon és Kecskeméten voltak kilengések. A gyűjtőtáborokon belül a németek parancsoltak, és a berakodást is ők intézték. Kívül pedig a csendőrség és a rendőrség tartotta fenn a rendet. A határig a csendőrség és a MÁV személyzete kísérte a deportáltakat. A vonatokon is a németek voltak a parancsnokok. A csendőrség csak a kíséretet látta el. A németek állapították meg a berakást, szállítást. Vonatonként 2500 zsidót szállítottak ki. Egy teherkocsiban 50-60 zsidó lett elhelyezve. Mindenütt voltak zsidó orvosok. Vagononként 1-1 zsidó kocsiparancsnok. A deportálások folyamán a kiszállítás alatt csak 18-an haltak meg. Ezek is öregek és betegek

voltak. Ezek közül is egyik sem halt meg erőszakos halál következtében. Általános kifogásokat kaptunk. Konkrétakat nem.[11]

Endre június 21-i írásos nyilatkozatában – melyet a minisztertanács ülésén olvasott fel – még arcátlanabbul „magyarázta meg" az egész gettósítási és deportálási folyamatot. Jóllehet a nyilatkozat célja a minisztertanács mérsékeltebb tagjainak megnyugtatása volt, egyúttal rávilágított a zsidóellenes hadjárat mechanizmusára és saját antiszemitizmusára is:

Az ország területének zsidóktól való megtisztítása folyó évi [olvashatatlan dátum] megkezdődött, és a mai napig folyamatban van. A vonatkozó kormányrendeletek értelmében az ország egész területén megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett zsidóság részére elkülönített helyek (gettók) jelöltettek ki, és ezen elkülönített helyekre a zsidóság összeköltöztetése – Budapest kivételével – folyó évi május hó 31-ig befejezést nyert. A székesfőváros területén az elkülönítés jelenleg folyamatban van, s ezt folyó évi június hó 21-én, 24 óráig be kell fejezni.

Az elkülönítést közigazgatási hatóságaim hajtották végre közbiztonsági szerveim támogatásával. Általános irányelvként állapítottam meg, hogy az összeköltöztetést a keresztény érdekek lehető legkisebb sérelmével hajtsák végre. Főként vidéken azonban történtek kisebb sérelmek, melyek azóta már orvoslást nyertek. Ott, ahol teljesen elkülönített városrész a zsidóság részére kijelölhető nem volt, közigazgatási szerveim egyes házakat jelöltek meg, mint olyan lakásokat, ahova zsidók összeköltöztethetők. Ahol az elkülönítés végrehajtása különösebb akadályokba ütközött, ott részben magam, részben kiküldött szaktanácsadó szerveim a helyszínen adták meg a szükséges útbaigazításokat és felvilágosításokat. Általában gettóköteles minden olyan személy, aki sárga csillag viselésére kötelezve van. A legtöbb zavart, a legtöbb egyéni sérelmet a vegyes házasságok különböző bonyolult variációi okozták. E kérdésnél mutatkozott meg valójában a zsidóság óriási vérbeütése, és hogy a magyar társadalom milyen szörnyű módon van átitatva a zsidó vérrel. Ezen fenti oknál fogva elvileg fel kellett állítani azt a tételt, hogy a családok a lehetőséghez képest ne szakíttassanak szét. A vegyes házasságok miatt igen sok esetben kellett a törvény szellemével ellentétes intézkedéseket tenni; a vegyes házasságoknál, ott, ahol az egyik házastárs keresztény volt, a másik házastárs fajilag és hitfelekezetileg is zsidó, csak a csillagviselésre kötelezett fél kényszeríttetett a gettóba. Ilyen eseteknél azonban legtöbbször előfordult, hogy a keresztény házastárs önszántából bement a gettóba zsidó házastársa után.

Az összetömörítéssel kapcsolatban az egész országban mutatkozó lakásínség kérdése egyelőre megoldottnak látszik. Bár statisztikailag még nem mutatható ki, mennyi lakás szabadult fel, a már beérkezett jelentésekből ezen kérdés az összetömörítéssel megoldottnak látszik.

A gettóba kényszerített lakosság a magával viendő vagyontárgy tekintetében nem vonatott korlátozás alá. Gyakorlatilag azonban ez úgysem volt végrehajtható, így a zsidóság ingóságai legnagyobbrészt visszamaradtak eredeti lakásukban. Ezeknek az összegyűjtésére, leltározására, raktározására a Pénzügyminiszter Úr kapott felhatalmazást. A gyűjtés és leltározás az egész országban folyamatban van, és közbiztonsági szerveim utasításaim alapján a

Pénzügyminiszter Urat ebben a munkájában támogatják. Egyébként a zsidó vagyon likvidálására kormánybiztos neveztetett ki.

A gettóba való tömörítés elrendelése után a zsidóság mindent elkövetett, hogy onnan meneküljön. Minden összeköttetését, befolyását, anyagi erejét igyekezett latba vetni, hogy innen meneküljön. Közbiztonsági szerveim valóságos okmányhamisító gyárakat lepleztek le, ahol zsidók részére gyártottak hamis okmányokat. A zsidóság mentésében, sajnos – ezt őszintén meg kell mondani –, első helyen állnak a keresztény hitfelekezet minden rendű és rangú lelkészei. A protezsálás, a kijárás, a közbenjárás soha ilyen nagy méretet nem öltött, mint éppen ma. A lelkészek a keresztény és felebaráti szeretetre hivatkozva [végzik] a zsidóság mentési akcióját.

Felállíttatott a Magyarországi Zsidók Szövetségének Intézőbizottsága, amely mint egyetlen központi szerv képviseli a zsidók érdekeit, és összekötő szervként működik a zsidóság és a kormánytényezők között. Megfelelő gondoskodás történt arról, hogy ezen bizottságban a keresztény hitfelekezethez tartozó zsidók érdekei megfelelő módon képviseltessenek. A gettósítás elől megkezdődött a zsidóságnak külföldre, főként Romániába való átszökése. Szomszéd államaink közül Románia volt az, amely az enyhe határőrizet miatt lehetővé tette zsidóságunknak a beszivárgását. Ezzel, úgy látszik, az angolszászok felé való titkos külpolitikai céljait kívánta előmozdítani. E tárgyban a Külügyminiszter Urat fel is kértem, hogy külképviseleti szerveit utasítsa a szükségesnek mutatkozó diplomáciai lépések megtételére.

A zsidó vagyontárgyak bejelentési kötelezettségét, valamint ezeknek zár alá való vételét, mint természetes kísérőjelenség, követték a különböző visszaélések: a vagyontárgyak elrejtése, megvesztegetés, közhivatali visszaélés stb. stb. A tudomásomra jutott eseteknél azonnal megtettem a szükséges intézkedéseket, és minden értekezleten külön hangsúlyoztam a visszaéléseknek vaskézzel való irgalmatlan letörését. A gettósítás megkezdésekor a honvédelmi kormány 80 000 zsidót hívott be részben behívójeggyel, részben hirdetmények útján katonai munkaszolgálatra, akik jelenleg nem esnek bele a külföldre irányuló zsidó munkásszállítmányok csoportjába. A gettóban tömörített zsidókat, valamint a keresztény hitfelekezethez tartozó zsidókat vallásfelekezetük papjai intézkedésemre akadálytalanul látogathatják, és őket valláserkölcsi oktatásokban részesíthetik.

A gettókban az egészségügyi szolgálatot az ottani zsidó orvosok látják el. Súlyt helyeztem arra, hogy a tisztálkodásra nem túlságosan hajlamos zsidóság a lehetőséghez képest állandó orvosi ellenőrzés alatt álljon, és a járványos betegségek elfojtassanak. A súlyosabb betegek, szülő nők kórházba való elhelyezését elősegítettem, élelmezésük a gettóban kielégítőnek volt mondható, mert az alsó fokú hatóságok által megállapított gettórend értelmében a nap bizonyos óráiban piacokra és üzletekbe bevásárlás céljából kijárhattak. A gettók rendjét és fegyelmét minden eszközzel biztosítottam, részben közbiztonsági szerveim útján, részben az általuk megszervezett zsidó rendőrség útján. Általában a gettó hangulata és rendje nyugodt és kielégítő volt. Öngyilkosság alig fordult elő, ez is inkább már az elszállítás előtt lévő táborokban történt. Mióta azonban a zsidóság körében mindjobban elterjedt a hír, hogy külföldre irányuló szállításuk angliai hadifogolycserével, valamint Amerikában kinn ragadt magyarok visszaszállításával áll kapcsolatban, magatartásuk

mindinkább kezdi visszanyerni a zsidóság számára a teljes gondtalanságot jelentő liberális békeévek hangulatát.

A tisztogatási akció másik fázisa a gettókba tömörített zsidóságnak koncentrációs táborba való összegyűjtése, ahonnan a tulajdonképpeni elszállítás, bevagonírozás megkezdődik.

A kassai VIII. és a kolozsvári IX. honvédhadtestek, valamint az ország déli határsávjában már a gettózás megkezdése, illetve befejezése előtt – tekintettel ezen területek hadműveleti jellegére – a zsidóknak az országból külföldi munkára való elszállítása már [május 14-én] megkezdődött. Az egyre növekvő partizánveszély, a háborúnak mindjobban az ország határai felé való áthúzódása feltétlenül szükségessé tették a gyors és halaszthatatlan intézkedéseket. Különösen a kárpátaljai és erdélyi részek voltak azok, ahol a zsidóság a szovjet ejtőernyősök és partizánok bújtatását és ezek működését elősegítette. Ezen területeknek azonnali megtisztítása tehát halaszthatatlan kötelesség volt. A két hadtest területén koncentrációs táborok állíttattak fel, a zsidóságot ide tömöríttettük, majd a menetrend szerinti elszállításuk megkezdődött. Ezen táborokba a zsidók csupán 50 kg útipoggyászt, valamint 14 napra szóló élelmet vihettek magukkal személyenként. A táborok őrzését, valamint a táborok élelmezését a német biztonsági rendőrség intézte, a magyar közigazgatási hatóságok közreműködésével. Fenti VIII. és IX. hadtest területéről a táborokba gyűjtött zsidóság elszállítása megtörtént június hó 7-ig, amikor is 275 416 zsidót szállítottak el. A déli határsávból 340 162 zsidó hagyta el eddig az országot. Tehát a fenti három hadműveleti területről kiszállítottunk 615 577 (sic!) zsidót.

Időrendi sorrendben a székesfehérvári II. és a miskolci VII. honvédhadtest területén gettóba tömörített zsidóknak táborokba való szállítása következett. Innen a kitelepítés június hó 15-én nyert befejezést és összesen 50 805 zsidót szállítottunk ki külföldi munkára. Tehát a II., VII., VIII., és IX. hadtestek, valamint a déli határsáv területéről összesen 666 382 (sic!) zsidót szállítottunk ki.[12]

Jelenleg folyamatban van a szegedi V. és a debreceni VI. hadtestek területén a gettózott zsidóság táborban való tömörítése, illetve elszállítása.

Az egyes hadtestek területéről történő elszállítást értekezletek előzték meg, melyen részt vettek az illetékes hadtestparancsnokok, a hadtestek területén levő főispánok, a rendőri és csendőri szervek. Az értekezleten részben Baky államtitkár úrtól, illetve tőlem kapták meg a részletes és szükséges utasításokat. Ezeken az értekezleteken mindig jelen volt a német biztonsági rendőrség képviselője is.

A berakodóállomásokról történő elszállítások általában nyugodtan és zavartalanul folytak. Egy esetben történt, hogy Kárpátalján az egyik ilyen szállítmányt kisebb csoport partizán támadta meg, ezeket azonban a kísérő karhatalmi erők szétszórták.[13]

Szökések természetesen úgy a táborból, mint a vagonokból a szigorú őrizet ellenére is előfordultak, a szökevények felkutatása folyamatban van.

Csendőri fegyverhasználat a tisztogatási akció folyamán, egy-két szórványesettől eltekintve, nem volt. A megtörtént fegyverhasználat jogosságának ki-

vizsgálása folyamatban van. A táborokban a bevagonírozás előtt a zsidók szigorú csomagvizsgálaton és motozáson esnek át. Még így is a leglehetetlenebb helyről kerülnek elő értéktárgyak. A gettókból táborokba és a táborokból vagonokba való berakás után közigazgatási hatóságaim a lehetőséghez képest a fertőtlenítést azonnal elrendelik. A tábort és a gettót pedig az eredeti rendeltetésének azonnal visszaadják. A táborokból a nőtlen zsidó orvosok, mérnökök és állatorvosok kivétetnek és a hadtestek székhelyére szállíttatnak, ahol a honvédelmi orvosi, illetve hadiüzemi szolgálatra osztatnak be.

Az Igazságügyminiszter Úr rendelkezése alapján letartóztatási, valamint javítóintézetekből a sárga csillag viselésére kötelezett zsidók ismét beszállíttatnak. Elmegyógyintézetek, kórházak, szanatóriumok, üdülők és más egyéb, a zsidók megbúvására alkalmas helyek is kiüríttetnek.

A táborokba való szállításoknál és az elszállításoknál általában az elv az, hogy az keresztényi szellemnek megfelelő, emberséges és humánus módon történjék. Ahol bármilyen visszaélést tapasztaltam, a legtüzetesebb kivizsgálást és a legkeményebb megtorlást tettem folyamatba, elrendeltem ún. „üdítőszolgálat" megszervezését, amely a pályaudvarokon és kilépő határállomásokon az elszállítandó zsidóságnak a lehetőség szerinti kényelmét van hivatva biztosítani.[14] Ennek megszervezését a Zsidó Tanácsra bíztam, akik csillagviselésre nem kötelezett zsidókból állítják össze ezt a karitatív szolgálatot. A tisztogatási akció jelenleg is folyik. A megtisztított országrészekben a gazdasági, politikai, közbiztonsági, rendészeti és nemzetiségi vonatkozású kérdések teljesen más síkra tolódtak el. Mintha évezredes lidércnyomástól szabadult volna fel a megtisztított országrész, még a levegő is megváltozott.

Az első napok, esetleg hetek bizonytalansága megszűnt, megindult a vértetűtől megtisztított fa erős, egészséges vérkeringése. Gazdasági vonalon eltűnt a feketepiac, a fekete árak mélyen estek. A piacokon majdnem árubőség mutatkozik, a kínálat a maximális árakon mozog, sokszor még ezek alatt is keresik a vevőt. Az uzsora és ennek kísérőjelenségei megszűntek.

A vállalkozási kedv, dacára a megmutatkozott tőkehiánynak, igen élénk. Az ipar és kereskedelem feszült érdeklődéssel várja, hogy a lefoglalt zsidó üzemek és üzletek árukészlete az ország gazdasági vérkeringésébe mielőbb bekapcsolódjék. Ezeken a helyeken nem kell már félni a zsidó nyomasztó gazdasági fölénytől, lassan megindult a bátor kezdeményezés. Nem látni az utcákon egymáshoz hajló, suttogó zsidó fejeket, sunyi pillantásokat, amint méregetik a feléjük közeledő nem zsidókat. Vendéglőkben, éttermekben, szórakozóhelyiségekben és mind ott, ahol az élet javait két kézzel lehetett habzsolni és ahol eddig Ők domináltak, nem lehet látni zsidót. A rémhír, a suttogó propaganda, a destruálás, a polgári lakosság mételyezése, a zsidó ügyvédek szipolyozása, a polgári perek lavinája mind megszűnt. A hadműveleti területen partizán-utánpótlás, szovjet ejtőernyősök rejtegetése, a hírszerzés, szabotázsakciók kezdeményezése és a baloldali politikai szervezkedés megszűnt. A közbiztonsági állapotok megszilárdultak, a tipikus és jellemző intellektuális zsidó bűncselekmények megszűntek. A nemzetiségek részéről az eddig tapasztalt nyugtalanságot nincs, aki szítsa. Általában szembetűnő az a nyugalom, amellyel a keresztény lakosság a zsidók kitelepítése után igyekszik életét új relációkra beállítani, és mindenütt észrevehető az a felszaba-

dultsági érzés, amely évtizedek hosszú és nyomasztó félelme után most már egy tisztultabb és jobb boldogulási lehetőség feltételeit hordja magában.[15]

Miután végighallgatta Baky és Endre jelentéseit, Jungerth-Arnóthy, akit szemlátomást megdöbbentett a két belügyminisztériumi tisztviselő szemérmetlen hazudozása, keserű gúnnyal megjegyezte, hogy annak fényében, amit az imént hallott, „igazán sajnálhatja az ember, hogy nem zsidó, és így ezeken a kedves kirándulásokon nem vehet részt"[16].

Faragho Gábor altábornagy, a csendőrség parancsnoka arról számolt be, hogy 20 000 csendőr vett részt a zsidótlanítási műveletekben, és csak néhánnyal szemben kellett fegyelmi intézkedést foganatosítani.[17] Ezen a ponton Endre cinikusan megjegyezte, hogy senki sem zaklatja a zsidókat a gettókban működő zsidó rendőrség kivételével. Mester Miklós, a vallás- és közoktatási minisztérium politikai államtitkára a zsidóellenes intézkedések belföldi következményeit tekintette át. Mester korábban szélsőjobboldali volt, de 1944 nyarán a zsidókérdésben mérsékelt álláspontra helyezkedett, és egyre inkább németellenes magatartást vett fel. Áttekintést adott a keresztény egyházak petícióiról, és figyelmeztetett, a sok nemzetközileg ismert tudós és professzor deportálásának következményeire.[18] Imrédy azt emelte ki, hogy a zsidók deportálására vonatkozóan a németekkel csakis szóbeli megállapodás jött létre, továbbá olyan atmoszféra teremtését sürgette, amely a háború utáni rendezés során Magyarország javára szól majd.

Jungerth-Arnóthy felhívta a minisztertanács figyelmét a következő tényekre:

- Németországot, Olaszországot, Horvátországot és Szlovákiát kivéve a deportálások iránt nagy érdeklődés mutatkozik.
- Románia most fellépett a zsidók mentorának. Palesztinába is kiengednek magyar zsidókat.
- Nagy idegesség mutatkozik tehát úgy az ellenséges országok, mint a semleges országok közvéleménye részéről Magyarországgal szemben.[19]

A minisztertanács június 21-i ülése azzal ért véget, hogy utasította Bakyt és Endrét, vessenek véget az atrocitásoknak. Sztójay állítólag azt is javasolta, hogy Zöldi Mártont ismét utasítsák ki az országból,[20] és a belügyminisztérium intézkedjék a hozzá beterjesztett mentesítési kérvényekről. A kormány azonban nem tett semmit a deportálások befejezése érdekében.[21]

Elképzelhetetlen, hogy az Jungerth-Arnóthyhoz hasonló emberek először csak külföldi híradásokból értesültek volna a zsidóellenes kampány realitásairól. Igaz, a magyar sajtó és a rádió hallgatott a deportálások

jellegéről és méreteiről, és csupán a szövetséges országnak történő munkaerő-átadásról beszélt, Magyarország kormányzatának kulcsemberei azonban, akárcsak az ország zsidó vezetői, már jóval a német megszállás előtt tisztában voltak az Európa-szerte zajló végleges megoldási kampány realitásaival (lásd a 23. fejezetet).

Jungerth-Arnóthy a deportálások leállítását sürgette a minisztertanács június 21-i ülésén. A minisztertanács meghallgatta Jungerth-Arnóthy szenvedélytől fűtött eszmefuttatását, mely szerint a zsidókérdés radikális megoldása a háború után Magyarországot a legsúlyosabb következményekkel fogja sújtani. Megjegyezte, hogy:

> Németországot, Olaszországot, Horvátországot és Szlovákiát kivéve a deportálások iránt nagy érdeklődés mutatkozik. Súlyos kegyetlenkedéseket vetnek szemünkre. A zsidók „kiirtásáról" beszélnek. Erős kritika tárgya az, hogy előfordult az, hogy 80 zsidót raknak be egy marhaszállító kocsiba, ahová csak egy vödör vizet tesznek be. A deportáltak közül sokan állva teszik meg a hosszú utat. Hírek vannak, hogy Lengyelországban elgázosítják és elégetik a legyengült szervezetű zsidókat. Romániában, Bulgáriában, Szlovákiában már 1942-ben megtörtént a zsidók deportálása és ezen országok zsidótlanítása. Horvátországból és Szerbiából is a zsidók deportálása. Románia most felépett a zsidók mentorának, Palesztinába is kiengednek magyar zsidókat. Most, 1944-ben az egész világ felfigyel, hogyan történik Magyarországból a zsidók deportálása. Annál súlyosabb most ez reánk nézve, mert a németek a megszállott országok területéről, Csehországból, Lengyelországból, Hollandiából, Belgiumból, Franciaországból is már 1941 óta kivitték a zsidókat.[22]

Noha Imrédy és Kunder a minisztertanács június 24-i ülésén azt javasolta, fogadják el ezt az indítványt, Kolosváry-Borcsa Mihály azt hozta fel, hogy a deportálások felfüggesztése súlyos morális következményekkel járna az ország belpolitikai életében. A legtöbb miniszter hajlott rá, hogy Jaross álláspontjára helyezkedjék. Jaross úgy tájékoztatta a minisztertanácsot, hogy a kegyetlenkedésekről szóló „rémhírek" igaztalanok, mert a „munkásokat" tervszerű és rendezett módon küldik Németországba. Az eredeti minisztertanácsi jegyzőkönyv szerint Jaross: „Sürgős döntést kért, mert különben nehézségek fognak előfordulni. A zsidóság munkakapacitás kérdése. Hogy a zsidók hová mennek, minket végeredményben nem érdekel. Az ország érdeke, hogy a zsidók gyorsan legyenek eltávolíthatók. Kérdés sürgősen elintézendő, a németekkel lefolytatandó tárgyalások útján." Hasonló álláspontot foglalt el Imrédy, Jurcsek, Kunder és Szász. Ezen az ülésen jelentette ki először nyilvánosan Jurcsek, hogy „a gyermekeket és az időseket azért viszik el, mert tudják, a zsidó munkás akkor dolgozik a legjobban, ha tudja, hogy családja és rokonai mellette vannak". Sürgették Jungerth-Arnóthyt, hogy ilyen értelemben nyilatkozzék a semleges országoknak.[23] Állítólag azt felelte, „a semleges országok

képviselői nem fogják megérteni ezt, mert tudják, hogy a zsidó akkor dolgozik a legjobban, ha tudja, hogy a családja és a rokonai otthon vannak"[24].

Nyomás Horthyra. A kegyetlen zsidóellenes intézkedések ellen tiltakozó belföldi és külföldi erőket nyilván bosszúsággal töltötte el és elkeserítette a minisztertanács tétovázása és felemás döntései. Horthyt továbbra is állandó nyomás alatt tartották, és sürgették, hogy most, amikor már ismeri a deportálási program és Auschwitz realitásait, állítsa le a deportálásokat. A szörnyűségekről fia, ifj. Horthy Miklós is beszámolt. Ifj. Horthy Pető Ernőtől, a Központi Zsidó Tanács egyik vezetőjétől értesült az igazságról. Petőnek Horthyékhoz a sógora révén volt kapcsolata, aki ugyan zsidó volt, de az 1930-as években titkárként szolgált a fiatal Horthynál. Valamikor 1944 júniusában vitte el Petőt ifj. Horthyhoz dr. Ónody Dezső, az akkori titkára. A Várban, ahová titokban látogatott el, Pető igen részletesen feltárta a vidékről való deportálások borzalmait és Auschwitz valóságát, ahogyan azt az auschwitzi jegyzőkönyvek leírták (egy példány az előző hónap óta a birtokában volt). A fiatal Horthy megígérte, hogy mindent elmond az apjának, amit hallott, és megadta Petőnek titkos telefonszámát. Pető egyike volt annak a néhány vezető zsidó személyiségnek, aki szoros kapcsolatot tartott fenn a kormányzó fiával egészen 1944. október 15-ig, amikor ifj. Horthy Miklós is a németek foglya lett.[25]

Petőn és az egyházak vezetőin kívül cselekvésre ösztönözte Horthyt Esterházy Móric gróf[26] is, valamint bizalmasa és barátja, Bethlen István gróf, aki ebben az időben rejtőzködött. 1944 júniusának végén Bethlen hosszú memorandumot nyújtott át Horthynak, melyben a Sztójay-kormány leváltásának szükségességével és e cél megvalósításának módjával foglalkozott. Az új kormány egyik fő feladata Bethlen szerint az volt,

> ...hogy véget vessen annak az embertelen, ostoba és a magyar jellemhez nem illő kegyetlen zsidóüldözésnek, amellyel a jelenlegi kormány a magyar nevet bemocskolta a világ szemében, és amely a legfertelmesebb korrupció, rablás és tolvajlásnak vált a kútforrásává, és amelybe, sajnos, a magyar intelligenciának is tekintélyes része belesodródott. Ezt a szégyenfoltot jó hírnevünkről letörölni, sajnos, már alig lesz lehetséges, de véget kell vetni ezeknek a barbárságoknak, mert különben maga a keresztény magyar társadalom fertőződik meg gyógyíthatatlanul.[27]

Az egyre fokozódó hazai nyomással egyidejűleg Horthy külföldről is egyre hangosabb tiltakozásoknak volt kitéve: egyre többen emelték fel szavukat a deportálásokkal szemben, és követelték határozottan a zsidóellenes intézkedések beszüntetését. Ezek a tiltakozások és követelések júliusban új dimenziót öltöttek. Addig általában csak a külföldi államok ve-

zetői ismerték meg a zsidóellenes hajsza realitásait magyarországi diplomáciai képviseleteiken keresztül. Júliusban azonban már a külföldi közvélemény is tudomást szerzett a gettósítással és a deportálással kapcsolatos barbárságokról. A világsajtó, ideértve a nyugati hatalmak és a semleges országok sajtóját, addig csak néha utalt a magyarországi üldöztetésekre. Tudjuk, hogy ezeknek az országoknak a vezetői és sok kormányszolgálatban álló és befolyásos személy eddigre már tökéletesen megismerkedett Auschwitz realitásaival (lásd a 23. fejezetet), a hírek széles körben való terjesztését mégis megakadályozták. Az áttörés június végén következett be, amikor az ún. auschwitzi jegyzőkönyvek rövidített változatát a vidéken lefolytatott gettósítási és deportálási akciókról szóló összefoglalóval együtt Krausz (Moshe) Miklós, a budapesti Palesztina Hivatal vezetője elküldte Svájcba (lásd a 23. fejezetet).

Ezeknek az iratoknak a példányai számos befolyásos egyházi és politikai vezetőhöz jutottak el Svájcban, és megkapták a vezető lapok kiadói és szerkesztői is. Gyakorlatilag egyik napról a másikra sajtókampány szerveződött a barbár üldöztetések ellen, kigúnyolva a magyarok állítólagos „lovagiasságát". Az újságok megrázó részleteket közöltek a gettósítási és deportálási folyamatról, Auschwitzról és más koncentrációs táborokról. Hangsúlyozták, hogy a zsidóellenes intézkedések összeegyeztethetetlenek nemcsak Magyarország korábbi hírével, hanem az emberiesség és a kereszténység alapvető törvényeivel is.[28] A svájci sajtó által közölt részleteket átvették a szövetséges és a semleges országokban megjelenő újságok, további ösztönzést nyújtva a cselekvéshez.

A pápa végül indíttatva érezte magát, hogy fellépjen, és június 25-én személyes kérést intézett Horthyhoz. Példáját követte Roosevelt elnök június 26-án, a svéd király pedig június 30-án. Az Egyesült Államok elnöke a deportálások azonnali leállítását és minden zsidóellenes intézkedés megszüntetését követelte; ellenkező esetben további fegyveres megtorlást helyezett kilátásba. Roosevelt ultimátuma azt a fenyegetést tartalmazta, hogy „Magyarország sorsa nem olyan lesz, mint bármely más civilizált nemzeté..., hacsak nem állítják le a deportálásokat". Nem sokkal ezután, július 2-án az elnök üzenetét szokatlanul heves, Budapest elleni bombatámadás támasztotta alá.[29]

Bár Horthyt nyilván komolyan nyugtalanították ezek a reagálások, talán a legfontosabb ok, mely közrejátszott abban a döntésében, hogy enyhítse, ha ne is szüntesse meg teljesen a zsidók üldözését, a gyorsan romló katonai helyzet volt, mely Magyarország és szövetségesei összeomlásával fenyegetett. A nyugati szövetségesek expedíciós erői június 6-i sikeres partraszállásuk után elfoglalták Cherbourgot; a szovjet erők, fenntartva könyörtelen offenzívájukat, már elfoglalták Vityebszket a Drina folyó

mentén, és készültek átkelni a Dnyeperen. A japán flotta is vereséget szenvedett a Mariana-szigeteknél.

A koronatanács június 26-i ülése. Mindezekre válaszul, ideértve a június 21-i és 24-i minisztertanácsi ülések döntésképtelenségét is, Horthy saját elnöklete alatt június 26-ra összehívta a koronatanács ülését. Ambrózy Gyula, a kormányzói kabinetiroda vezetője nyilatkozattervezetet készített számára, amely a következő pontokat tartalmazta a zsidókérdésről:

- a zsidók üldözése elleni hazai és nemzetközi tiltakozások áttekintése Jungerth-Arnóthy összefoglalásában;
- kívánatos, hogy leállítsák a deportálásokat, vagy legalábbis, ha a németek ragaszkodnak a folytatásukhoz, intézzék az egészet a német egységek maguk, a csendőrség részvétele nélkül. Erről Faragho altábornagy referáljon;
- kérés, hogy a zsidó dolgozók, akikre szükség van Magyarországon, maradjanak az országban családjukkal együtt, erről Hennyey Gusztáv altábornagy, a honvédelmi minisztérium munkaszolgálati részlegének főnöke referáljon;
- kívánatos, hogy a mentesítést nyert zsidókat, valamint mindazokat, akiket a jövőben mentesítenek, ne hurcolják törvényellenesen a gettókba, és ne deportálják;
- Endrét mentsék fel a zsidókérdés kezelésétől, és Bakyt mentsék fel mint államtitkárt.[30]

A június 26-i koronatanács ülésén Horthy áttekintette a zsidóüldözések elleni belföldi és külföldi tiltakozásokat, és konkrétan megemlített néhány, a deportálások során elkövetett túlkapást, például a komáromiakat és a kiskunhalasiakat. Ezekről később Jungerth-Arnóthy bővebben beszélt. Faragho azt állította, hogy az atrocitások német akciók eredményei. Sztójay, Imrédy és Reményi-Schneller a németek védelmében szólalt fel. Horthy, ahogyan Jungerth-Arnóthy visszaemlékezett az ülésre, nagyon dühös volt, és azzal zárta le a vitát, hogy kijelentette:

> Én ezt tovább nem tűröm! Nem engedem meg, hogy a deportálás továbbra is szégyent hozzon a magyarságra! Intézkedjen a kormány Bakynak és Endrének helyükről való eltételéről! A budapesti zsidók deportálását pedig szüntessék be! A kormány tegye meg a szükséges lépéseket![31]

Mindamellett Sztójay aznap egyik első intézkedéseként kioktatta a baráti és a semleges fővárosokban tevékenykedő magyar képviselőket (Ankara, Bukarest, Szófia, Zágráb, Bern, Vichy, Madrid, Lisszabon, Koppenhága, Helsinki és Pozsony), hogyan reagáljanak „magyar zsidók Németországba való deportálásáról az ellenséges és a semleges sajtóban

megjelent állításokra". Utasították őket, hogy a következő magyarázatot adják:

> Hazai munkapiac helyzetére és háborúban való teljes részvételére való tekintettel kormány magyar munkások németországi kontingensét felemelni nem tudta, de német kívánságnak zsidók rendelkezésre bocsátásával kívánt eleget tenni. E megegyezés alapján küldetnek ki zsidók németországi munkára. Mivel tapasztalat azt mutatta, hogy zsidók munkakészsége idegenben kisebb, ha családjuktól el vannak vágva, családtagjaik is velük küldettek.[32]

Ez a távirat az egyetlen rendelkezésünkre álló hivatalos dokumentum, mely arra vall, hogy a zsidók deportálására a németek és a magyarok közt kötött *egyezmény* keretében került sor.[33]

Június 28-án a minisztertanács újra összeült, hogy kövesse a koronatanács irányvonalát, és döntsön a kormányzó javaslatairól. Jungerth-Arnóthy ismertette a június 26-i figyelmeztető amerikai jegyzéket (melyet Maximilian Jäger, Svájc budapesti követe útján juttattak el) és a Vatikántól érkezett petíciót. Kitért továbbá a Svéd Vöröskereszt 300–400 zsidó érdekében tett javaslatára, a svájciak javaslatára, hogy lebonyolítják mintegy 7000 zsidó Palesztinába való kivándorlását, valamint az Amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal (War Refugee Board) ajánlatára, hogy segítséget nyújtanak a gettókban és táborokban lévő zsidóknak. A külügyminisztérium nevében szólva Jungerth-Arnóthy javasolta, hogy a kormány elvben fogadja el a külföldi javaslatokat, és szemrehányást tett a kormánynak, amiért a zsidókérdést túlzott sietséggel próbálják megoldani Magyarországon. Rámutatott, hogy jóllehet Szlovákiát, Romániát és Bulgáriát a németek már 1939-ben, 1940-ben, illetve 1941-ben megszállták, ezekben az országokban még mindig viszonylag nagyszámú zsidó maradt: Szlovákiában 18–20 000, Romániában 250–300 000, Bulgáriában 40 000.

Imrédy, Jaross, Jurcsek és Reményi-Schneller ellenkezése dacára a minisztertanács elfogadta a külügyminisztériumnak a svéd és a svájci kivándorlási tervekkel kapcsolatos javaslatát, de elutasította az Amerikai Háborús Menekültügyi Bizottság ajánlatát.[34] A minisztertanács azonban, akárcsak egy nappal korábban a koronatanács, nem intézkedett a deportálások leállításáról.

Ugyanezen a napon – a minisztertanács határozataival összhangban – Sztójay személyesen adott át egy jegyzéket Veesenmayernek, amely a svéd és a svájci ajánlatok részleteit tartalmazta; Sztójay tisztában volt vele, hogy a magyarok minden jó szándékuk ellenére sem tudnák teljesíteni vállalt kötelezettségüket a németek együttműködése nélkül. A június 27-i keltezésű jegyzék (322 res. pol. 1944) összefoglalja a magyar kormány ál-

láspontját a magyar zsidók mentésére vagy megsegítésére irányuló akkori külföldi tervekről:

FELJEGYZÉS

Az utóbbi időben különböző nemzetközi jótékonysági és emberbaráti szervezetek fordultak a magyar kormányhoz, bizonyos jótékonysági akciók végrehajtása céljából.

Ámbár ezek a kezdeményezések általános emberbaráti célokat szolgálnak, szándékukban áll, hogy a zsidók megsegítését is tevékenységük körébe vonják.

A konkrét akciók közül a következőket jegyezhetjük fel:

1. A budapesti svéd követ 1944. június 11-én felkérte a magyar királyi külügyminisztériumot, hogy a magyar kormány foglaljon állást egy Svéd Vöröskereszt-akciót illetőleg. Ennek célja lenne:

(a) Árvák és elhagyott gyermekek elhelyezését, ellátását és ruházatát – a Magyar Vöröskereszt által felállítandó otthonok útján – biztosítani.

(b) A fedél nélkül maradt vagyontalan kibombázottak megsegítése.

(c) Azoknak a zsidóknak Svédországba való kivándorlásának elősegítése, akik a svéd királytól svéd állampolgárságot nyertek.

(d) Azoknak a zsidóknak Svédországba vagy Palesztinába való kivándorlásának elősegítése, akiknek Svédországban rokonaik vannak, vagy hosszabb idő óta üzleti összeköttetésben állnak Svédországgal.

Az itt tekintetbe jöhető zsidók száma körülbelül 300–400 személyre tehető.

2. A zsidók kivándorlása Palesztinába.

A Palesztinába való bevándorlást a palesztinai bevándorlóbizottság kezdeményezte, amely a beutazási engedélyt a brit kormánytól kérvényezi. A megadott beutazási engedélyt a svájci kormány juttatja el a budapesti svájci követségre. Ez utóbbi 1944. április 26-án a következő, már palesztinai beutazási engedéllyel (certificate of immigration) rendelkező zsidók részére kérvényezett a magyar kormánytól kiutazási engedélyt:

(a) 1000, 16 éven aluli gyermek és 10% felnőtt kísérőszemélyzetként,

(b) hetenként 9 család (kb. 30–40 személy),

(c) 600 személy hajón Constantából,

(d) 1450 család.

Mindent összevéve tehát kb. 7000 személyről van szó. Ezen az úton eddig szabályszerűen folyt a zsidók kivándorlása Magyarországról, úgyhogy havonta mintegy 400–500 személy hagyta el az országot, és indult el Palesztinába. A svájci követség most felvetette a kérdést, hogy a magyar kormány továbbra is engedélyezi-e ezt az akciót.

A budapesti török követ közölte: felhatalmazást kapott, hogy Palesztina felé nagy számban átutazó zsidók részére átutazóvízumot adjon ki.

3. Egy harmadik hely közvetítése útján az amerikai „War Refugee Board" a berni magyar követséghez fordult, a következő ajánlat továbbítása végett:

(a) a Vöröskereszt útján ruházatot, élelmiszert és más cikkeket küldene a táborokban és gettókban levő zsidók és egyéb internáltak (angolok, amerikaiak), valamint politikai foglyok részére.

(b) Ajánlatot tesz a zsidók pénzbeli megsegítésére, kombinációba hozva ezt a magyar dolláradósság pengőben lehetséges rendezésével.

(c) 10 éven aluli zsidó gyermekek Palesztinába való elszállítása.

Megbízható értesülések szerint Románia a fenti vonatkozásban összeköttetést tart fenn Amerikával. 40 000 zsidó elszállítását helyezték kilátásba, akikből 5000-et máris elszállítottak Constantából Isztambulba. A budapesti török követ közlése szerint az említett zsidókat már ellátták a Palesztinába való utazáshoz szükséges török átutazóvízumokkal.

A magyar kormány a fenti 1., 2. és 3. pont alatt felsorolt akciókat a következő szempontból is megvizsgálta:

1. (a) A Svéd Vöröskereszt már az első világháború alatt is nagy szolgálatokat tett Magyarországnak a sebesültápolás és a hadifoglyok tekintetében.

(b) Ugyanez állott fenn az első világháború után a hadifoglyok kicserélése ügyében.

(c) A jelenlegi háború után a Svéd Vöröskeresztnek ezek a hasznos szolgálatai előreláthatólag szintén nagy jelentőségűek lesznek.

(d) Ezen cselekedetei alapján a Svéd Vöröskereszt nagy tekintélynek örvend Magyarországon.

(e) Majdnem valamennyi ellenséges államban Svédország látja el a magyar állampolgárok védelmét.

2. (a) A brit birodalomban és különösen az Egyesült Államokban nagy számban élnek magyar származású egyének.

(b) Sok olyan magyar állampolgár is él itt, akik jelentékeny vagyonnal rendelkeznek.

(c) Ezeknek az országoknak az internálótáboraiban is vannak magyar állampolgárok, és az ezekkel való bánásmódot a fent jelzett ajánlatok egyenes elutasítása hátrányosan befolyásolná.

Fentiek mérlegelése arra indította a magyar kormányt, hogy foglalkozzék ezekkel az akciókkal, és beható vizsgálat után pozitív irányban foglaljon állást, amennyiben ezek nem befolyásolják hátrányosan a munkaerő-kihasználást Magyarországon.

Arra való tekintettel, hogy ezekben a kérdésekben a magyar kormány a német Birodalmi Kormánnyal egyetértésben kíván eljárni, tisztelettel kérjük a Német Követséget, hogy sürgősen közölje velünk a Birodalmi Kormány állásfoglalását a fenti akciókkal kapcsolatban. Tisztelettel kérjük továbbá, hogy az ügy megvizsgálásánál vegyék tekintetbe azokat az okokat is, amelyek a magyar kormányt arra indították, hogy ezekkel az ajánlatokkal foglalkozzék.[35]

A svéd és a svájci ajánlatot június 28-i ülésén a minisztertanács újra megvitatta. Imrédy, a korábbi miniszterelnök a következő dilemmát ismertette: nem lehet engedményeket tenni a németek jóváhagyása nélkül, ez viszont kérdésessé teszi az ország szuverenitását. Javasolta, győzzék meg a németeket, hogy az ő érdekeikkel is egybevág, ha a semleges országok Magyarországot szuverén nemzetnek tekinthetik.[36]

A koronatanács és a minisztertanács ülésének közvetlen következményeként Bakyt és Endrét névlegesen „fölmentették" a belügyminisztériumban betöltött bizonyos feladataiktól. Június 30-án Jaross felkérte őket, hogy adják fel a zsidókérdés kezelésével kapcsolatos funkcióikat, de szolgáljanak továbbra is mint minisztériumi államtitkárok.[37] Baky csak 1944. augusztus 9-én adta be lemondását, miután Jaross is felmentését kérte; hivatalosan csak szeptember 2-ával mentették föl. Endre felmentésének időpontját nem tették közzé a *Budapesti Közlöny*ben.[38]

Mialatt Horthy és a minisztertanács arról vitatkozott, hogy kívánatos véget vetni az atrocitásoknak és a deportálásoknak, a zsidótlanító osztagok éppen befejezték a bevagonírozási és deportálási műveleteket a IV. zónában, és felkészültek a végleges megoldás beindítására az V. zónában.

Maga Horthy még nem döntött határozottan a deportálások leállításáról; a júniusi üléseken csak annak az óhajának adott hangot, hogy akadályozzák meg a budapesti zsidók deportálását. Horthy ingadozó magatartását Veesenmayer június 30-i táviratában jelezte a német külügyminisztériumnak. Veesenmayer szerint, aki mindig pontosan tájékozódott a kormány tárgyalásairól annak néhány szélsőjobboldali, nácibarát tagja révén, Jaross energikus kérésére Horthy visszavonta a deportálásokkal szembeni ellenvetéseit. Horthy álláspontját állítólag egy kompromisszum nyomán változtatta meg, melynek értelmében a budapesti zsidókat, legalábbis ideiglenesen, mentesítik a deportálások alól. A kormányzónak megígérték, hogy a budapesti akciót „nem hajtják végre azonnal, hanem kissé később, az utolsó vidéki zónában szervezett kampány lezárása után". Veesenmayer biztosította fölötteseit, hogy a manőverek eredményeképpen a magyar fővárosban végrehajtandó akció csak kb. tíznapos halasztást szenved, s elősegítése érdekében máris megkezdődött a közvetlenül Budapest környékén élő zsidók evakuálása.[39]

A németek és magyar bűntársaik reményei pár nappal később szertefoszlottak, amikor Horthy végül is úgy döntött, hogy minden további deportálásnak véget vet. A szövetséges és a semleges hatalmak kérései, a Budapest ellen intézett nagyarányú bombatámadások és a romló katonai helyzet egyaránt közrejátszottak döntésében, mégis szinte egyöntetű a vélekedés, hogy az egyik döntő tényező Bakynak és társainak Horthy megdöntésére irányuló kísérlete volt.

A Baky-féle puccskísérlet és a budapesti zsidók deportálására szőtt terv

A német megszállás után az első három hónapban Horthy tartózkodott számos államfői kötelezettsége gyakorlásától. A németek és a magyar nácik teljes mértékben kihasználták a kormányzó passzivitását, és szuverenitásának tekintélye alatt sok mindent végrehajtottak közös programjukból, ideértve a végleges megoldást is. A kormányzó államügyektől való tartózkodása következtében fellépő hatalmi űrt – e tartózkodás a passzív ellenállás látványos, de történeti távlatból tekintve meddő, sőt káros megnyilvánulása volt – nagymértékben a belügyminisztériumot irányító szélsőjobboldali elemek, Baky, Endre és Jaross töltötték be, akik a fontosabb erőszakszervezetek felett rendelkeztek (hivatalnoki kar, rendőrség, csendőrség). Június végére ez a hármas, és különösen Baky, aki közvetlenül a csendőrséget irányította, elhatározta, hogy megkaparintja a hatalmat a nemzetiszocialisták számára.[40] Baky ambícióit nemcsak a korlátlan hatalom iránti vágy táplálta, hanem az az elhatározása is, hogy befejezi a magyar zsidóság likvidálását. Az utóbbi szempont különös jelentőséget kapott a minisztertanácsi ülések fényében, melyek felvetették az atrocitások és a deportálások befejezésének lehetőségét.

Baky forgatókönyve mindkét cél egyidejű elérését irányozta elő. Egyik első terve, mely kudarcot vallott, majdnem olyan bizarr volt, mint amennyire sikertelen. Arról volt szó, hogy behatolnak Horthy magánrezidenciájába a királyi palotában, és letartóztatják. E terv kivitelezése érdekében június 29-én éjjel Görgey Vince, Baky egyik közeli munkatársa az *Új Magyarság* c. nyilas napilapnál, a Rátz Jenő miniszterelnök-helyettes által újonnan létrehozott Nemzetmentő Szervezet vezetője, megpróbálta meggyilkolni Bárczy István miniszterelnökségi államtitkárt. Összejátszva egy nyilas repülőszázadossal, Láng Kornéllal, Görgey ezután megpróbálta megszerezni a kapukulcsot ahhoz az alagúthoz, mely a kormány hivatali épületét a kormányzó palotabeli magánlakosztályával kötötte össze.[41]

Ennek a bizarr tervnek a kudarca után Baky realisztikusabb elképzelést dolgozott ki, melynek főbb vonalait június végén vitatták meg a Budapest környéki zsidók deportálásáról tartott tanácskozás keretében. Ferenczy szerint a tanácskozáson a szokott zsidótlanító szakértők vettek részt, köztük Eichmann és Endre, valamint Faragho Gábor, a csendőrség főparancsnoka.[42] A tanácskozás résztvevői titkos tervet dolgoztak ki, mely számításba vette nemcsak a különleges budapesti körülményeket, hanem a változóban lévő politikai légkört is. Számoltak azzal a ténnyel, hogy a budapesti zsidók nem összefüggő gettóban laktak, hanem szét-

szórva mind a 14 kerületben. Azt is szem előtt tartották, hogy a kormányzó és a kormány több tagja egyre nyíltabban ellenzi a deportálások folytatását.

A terv szerint több ezer tapasztalt csendőrt kellett összevonni Budapesten és környékén gyanú keltése nélkül, azzal az ürüggyel, hogy részt vesznek a galántai csendőregység tiszteletére rendezett zászlóátadási ünnepségen. Az ünnepséget június 2-ára tűzték ki a Hősök terére; Horthyné lett volna a díszvendég. Az ünnepséget követő három napra a csendőrök „kimenőt" kaptak volna, melyet Budapesten töltve tanulmányozhatták volna a sárga csillagos házak nagyságát és fekvését, terveket dolgozva ki a zsidók szökésének megakadályozására. A deportálásokra való felkészülést néhány napon belül be kívánták fejezni, és úgy számítottak, hogy az első szerelvények július 10-én már útnak indulnak. A deportálási és bevagonírozási műveletek részleteit Péterffy Jenő ezredes dolgozta ki Paksy-Kiss Tibor ezredes segítségével, valószínűleg Nagyváradon és más észak-erdélyi városokban szerzett tapasztalataik alapján. A fővárosból való deportálások általános irányítását Paksy-Kiss gyakorolta volna, és Tölgyesy Győző lett volna a parancsnok az elővárosokban. Mindkét területen a galántai zászlóalj csendőreit vetették volna be; a nagyváradi zászlóaljból egy különleges egység segédkezett volna magában a fővárosban. A végrehajtási utasítások részleteit június 28-án közölték Ferenczyvel.[43]

Június utolsó napjaiban és július elsején csakugyan több ezer kakastollas, szuronypuskás csendőr jelent meg Budapest utcáin. Az egyik „hivatalos" magyarázat szerint a csendőröket azért hozták be, hogy felügyeljék a zsidók átköltöztetését a sárga csillagos házakba.

A csendőrök váratlan megjelenése, mely megerősítette a fenyegető puccskísérletről szóló hírszerzői jelentéseket, határozott ellenintézkedésekre sarkallta a kormányzót. Első lépésként lemondta a július 2-ára kitűzött ünnepségeket a légitámadások veszélyére hivatkozva. Három nappal később, a tervezett puccsról tudomást szerezve, magához hívatta Faraghót és a két csendőrzászlóalj vezető tisztjeit, és utasította őket, hogy térjenek vissza állomáshelyükre. Ugyanaznap éjjel[44] Tölgyessyt és Paksy-Kisst, akik a Pannónia Szállodában laktak, nem messze a Zsidó Tanács székházától, a Palotába vitték, ahol Lázár Károly vezérőrnagy, a testőrség parancsnoka külön tájékoztatta őket arról, hogy a kormányzó utasítására átvette Budapest legfelsőbb katonai parancsnokságát. Lázár ugyanakkor Bakay Szilárd tábornokkal – a kormányzó bizalmát élvező másik főtiszttel –, valamint Lakatos Géza tábornokkal – akit később miniszterelnökké neveztek ki – együttműködve Budapestre vezényelt egy páncélozott ezredet Esztergomból és egy gyalogsági ezredet Szegedről, hogy kéznél legyenek a csendőrséggel szembeni fellépéshez.[45] Másnap

egy hosszú „légiriadó" leple alatt a csendőregységek Baky-párti tisztjeit lecserélték, és a kb. 3000 csendőr közül sokat, köztük mindenkit, akit Lázár és Bakay hűtlennek ítélt, kiparancsoltak a városból.[46]

A deportálások leállítása

A dokumentumok nem adnak egyértelmű képet arról, hogy vajon a csendőrök összpontosításának elsődleges célja a puccs volt-e vagy a budapesti zsidók összeszedése és deportálása. Baky erőfitogtatása, de mindenekfölött az állandóan romló katonai helyzet cselekvésre késztette a kormányzót. Nyilván már akkor döntött magában, amikor a csendőrök még a fővárosban tartózkodtak, mert bizalmasan közölte Vörös Jánossal, vezérkari főnökével, hogy szeretné „megakadályozni a zsidók további eltávolítását, hogy megtartsa legalább a Budapesten élőket"[47]. Július 7-én nyilvánosságra hozta elhatározását, és elrendelte „a zsidók Németországba szállításának" leállítását. Ezzel a nyilatkozattal Horthy végre keresztülvitte a június 26-i koronatanácsi ülésen körvonalazott szándékát.

Így tehát a puccs és a deportálások veszélye elmúlt, legalábbis egyelőre (nem tekintve persze a főváros környékén élő zsidókat, akiket Horthy döntésének nyilvánosságra hozatala után két nap alatt gyorsan bevagonírozták és deportáltak; lásd a 22. fejezetet). Talán ugyanilyen fontos volt a budapesti zsidók számára, hogy a német megszállás óta először, a kormányzó ismét gyakorolni kezdte hatalmát, és igyekezett visszaállítani a magyar szuverenitást a belpolitikában. Döntő közbelépése megmutatta a németeknek és magyar bűntársaiknak, hogy nem folytathatják deportálási tervük végrehajtását a magyar hatóságok közreműködése nélkül.

Horthy végső döntését megelőzte a minisztertanács július 5-i ülése. Jungerth-Arnóthy újra ismertette a deportálások külföldi negatív visszhangját, különösen a semleges országokban, továbbá felhívta a figyelmet a magyar kormányhoz eljuttatott tiltakozások hangnemére és lényegükre. Sztójay kiemelte az angolszász országok reagálását és a tényt, hogy a svájci, brit és amerikai jelentések hangsúlyozták a magyarországi deportálások kegyetlenségét. Azt is kijelentette, hogy az angolszászok szerint a deportálások voltaképpen az emberek kiirtását és napi 6000 zsidó elgázosítását jelentik. Javasolta, hogy mivel Magyarországon nem öltek meg zsidókat, és a deportálások csak Németország munkaerővel való ellátását célozták, az atrocitásokról szóló „híresztelésekkel" energikusan szálljanak szembe, és a külföldi közvéleményt megfelelőképp világosítsák fel. Jaross jelentést tett a deportálások állásáról, és Jungerth-Arnóthy kéréseitől meg nem ingatva sürgette, hogy a folyamatot vigyék végig a budapesti zsidók

deportálásával, „mert különben igen elromlana a hangulat a kormánnyal szemben"[48].

Bakyval és Endrével, két belügyminisztériumi csatlósával együttműködve, Jaross határozott erőfeszítéseket tett, hogy meghiúsítsa a kormányzó deportálásellenes terveit. Ez részben sikerült is neki; majdnem kizárólag az ő erőfeszítéseinek tulajdonítható, hogy a zsidótlanító osztagok július 8-án folytatták a deportálást, befejezték a Budapest körüli településekről származó zsidók bevagonírozását a békásmegyeri és a monori vasútállomáson (lásd a 22. fejezetet). Veesenmayerrel folytatott július 9-i titkos tárgyalásán Jaross dicsekedett is azzal, hogy meg tudja szegni a kormányzó parancsát. Azt is megígérte a Birodalom teljhatalmú megbízottjának, hogy nyélbe üti a budapesti zsidók maradéktalan deportálását. Azt tervezte, hogy az V. zóna nemrég kiürített táboraiba koncentrálja és 30-40 000 főnként szakaszosan deportálja a budapesti zsidókat.[49]

A németeket természetesen folyamatosan tájékoztatták a Jarosshoz és Reményi-Schnellerhez hasonlók a kormányzónak a zsidókérdésben elfoglalt álláspontjáról és más országos jelentőségű ügyekről. Hivatalosan azonban a magyar kormány kezdetben erősen köntörfalazott a deportálások leállítására vonatkozó döntés indoklásában. Sztójay úgy próbált manőverezni, hogy a magyar ipar sürgős munkaerő-szükségletére hivatkozott, mely főképp német érdekeket szolgál ki, s utalt rá, hogy nagy nyomást gyakoroltak Magyarországra a keresztény egyházak, a Nemzetközi Vöröskereszt, a Vatikán és a semleges országok.

Németország és a budapesti zsidók deportálása

A németek – mint előre látható volt – dühöngtek, amiért a magyarországi deportálásokat leállították. Kénytelenek voltak azonban ideológiai törekvésüket a tengelyhatalmak állandóan romló katonai helyzetéből adódó konkrét követelményeknek alárendelni. Magyarországnak a szövetségben való megtartása, katonai és természeti erőforrásainak teljes kiaknázása létfontosságú volt a németek számára.

Az SS-nek és magyar cinkosainak tervei szerint a budapesti zsidók deportálása igen fontos kérdés volt. Eredetileg tulajdonképpen Budapesten akarták elkezdeni a deportálásokat; csak a vidékre való tömeges szökésektől és különösen a közeledő szovjet erőktől való félelem kényszerítette őket arra, hogy a főváros zsidótlanítását utoljára hagyják. A budapesti akció néhány részletéről május végén tájékoztatták Eberhard von Thaddent, a német külügyminisztérium *Inland II.* osztályának zsidóügyi specialistáját. Budapesti útjáról írt, már említett jelentésében von Thadden megjegyezte, hogy a deportálásra egynapos átfogó kampány keretében

kb. július közepén kerül majd sor, és szükség lesz az olyan közalkalmazottak együttműködésére is, mint a rendőrök, csendőrök, postások és kéményseprők; ezen a napon minden forgalmat leállítanak majd a fővárosban.[50] Paul K. Schmidt, az információs és sajtóosztály vezetője, május 27-én javasolta, hogy az akciót különböző furfangokkal próbálják igazolni a közvélemény megnyugtatására. Azt tanácsolta, hogy előzőleg „fedezzenek fel" kormányellenes összeesküvéseket és „robbanóanyagokat zsidó klubokban és zsinagógákban", „leplezzenek le szabotázscsoportokat". Ezeket a javaslatokat von Thadden haladéktalanul továbbította Veesenmayernak.[51]

Június 6-án a német külügyminisztérium szakértői sürgették, hogy a budapesti deportálásokat azonnal kezdjék meg, kihasználva azt, hogy a világsajtó a normandiai partokon folyó hadműveletekre fordította figyelmét.[52] Mi több, a budapesti akcióra vonatkozó tervek annyira ismertté váltak, hogy ugyanezen a napon a *Völkischer Beobachter* tájékoztató cikket közölt „a budapesti zsidók küszöbönálló eltávolításáról". Veesenmayert ez bosszantotta, mert a kiszivárogtatás sértette a deportálásokkal kapcsolatos alapvető titoktartást, és felizgatta a terv szerint eltávolítandó zsidókat. Schmidt és von Thadden javaslatait azzal utasította el, hogy a világközvéleményt nem fogják jobban megrázni a Budapesten hozott zsidóellenes lépések, mint a vidéken foganatosított „evakuálási intézkedések". Ráadásul az volt a véleménye, hogy a javasolt álcázó történeteket „hihetetlennek" találnák, hiszen tudják, milyen szigorú felügyelet alatt tartják a zsidókat.[53]

A budapesti zsidók deportálásával kapcsolatos német–magyar válság a Baky-féle puccskísérlet idején tetőzött. A kormányzót annyira felháborították az ellene irányuló mesterkedések, hogy július 5-én kétórás megbeszélést folytatott Veesenmayerral, melynek során nemcsak a Gestapo visszarendelését követelte a magyar szuverenitás helyreállítása végett, de kifejezte Sztójayval való elégedetlenségét és Baky meg Endre iránti megvetését is. A zsidókérdésről azt mondta, hogy bár nem barátja a zsidóknak, külföldről állandóan kérésekkel ostromolják, hogy enyhítsen a rájuk nehezedő nyomáson. Politikai okokból ezért kész közbelépni a keresztény vallású zsidók érdekében, és azért, hogy az orvosok és a fontos védelmi munkálatokkal foglalkozó munkaszolgálatos-alakulatok Magyarországon maradjanak.[54] Jóllehet Horthy még nem állt készen rá, hogy bejelentse a deportálások teljes leállítására vonatkozó döntését, Veesenmayernak alkalma nyílt megtudni ezt a döntést két nappal később, amikor hosszú beszélgetést folytatott Sztójayval.

A miniszterelnök végül is megerősítette a kormányzó és a kormány

döntését, hogy leállítják a zsidók deportálását, az alábbi fő meggondolásokra hivatkozva:

- a szomszédos Romániában és Szlovákiában, mely egyaránt tengelybarát ország, elnézőbben bánnak a zsidókkal;[55]
- megrökönyödést keltett a Weiss Manfréd család menekülését lehetővé tevő egyezmény;[56]
- nagy nyomás nehezedik a kormányzóra és a magyar kormányra mind belföldről, mind külföldről a deportálások befejezése érdekében;
- leleplező anyagokat kaptak arról, mi történik valójában a deportált zsidókkal.

Az utolsó érv nyilvánvalóan az auschwitzi jegyzőkönyvek hatása volt. Ezt a dokumentumot a Zsidó Tanács vezetői már korábban eljuttatták a kormányzóhoz és a kormány néhány tagjához.

Sztójay megemlítette, hogy értesülései szerint az amerikai és a brit hatóságokhoz eljuttatott üzenetek megtorló intézkedések kezdeményezését követelték, többek közt a haláltáborok, minden oda vezető útvonal, a magyarországi német és magyar intézmények, valamint maga Budapest célpontbombázását. Sztójay hozzátette, hogy ő maga nem hisz ugyan a „rémtörténetekben", mi több, teljesen hidegen hagyják, mert ha a tengelyhatalmak győznek, a dolog nem számít majd, ellenkező esetben pedig az életének úgyis vége.[57]

Horthy és Sztójay Veesenmayernak tett kijelentéseit Otto Winkelmann, az SS és a német rendőregységek magyarországi parancsnoka közvetítésével továbbították Himmlerhez is. Winkelmann, aki Veesenmayer riválisa volt, azt javasolta az SS birodalmi vezetőjének, hogy a Führer hívassa magához tanácskozásra Horthyt, „hogy világosan kifejtse neki nézeteit", és hogy Veesenmayer, aki szerinte tehetetlenné vált, kapjon új, határozott utasításokat.[58]

Július 8-án Horthy hívatta Veesenmayert, és tájékoztatta a csendőrséggel szemben foganatosított intézkedésekről, tekintettel Baky puccskísérletére. A zsidókérdéssel kapcsolatban Horthy igyekezett tompítani a deportálások beszüntetésére vonatkozó korábbi álláspontjának hatását; tájékoztatta a Birodalom teljhatalmú megbízottját, hogy elrendelte a megkeresztelkedett zsidók különválasztását, és „nemsokára" engedélyezni fogja további zsidók deportálását Budapestről. Ragaszkodott azonban ahhoz, hogy a zsidókkal jobban bánjanak, mert a velük való rossz bánásmód „elfogadhatatlan". Veesenmayer unszolta Horthyt, engedélyezze az akció azonnali folytatását a zsidók ellen, hangsúlyozva, mekkora „veszélyt jelent több százezer zsidó az ötödik éve hadban álló ország fővárosára".

Veesenmayer még aznap hasonló megbeszélést tartott Sztójayval, s ennek eredményeként döntött úgy, javasolja Ribbentropnak, hogy a svájciak, a svédek és az amerikaiak korlátozott számú zsidó érdekében előterjesztett, a magyarok által támogatott kérését teljesítsék, mert „azután az egész zsidókérdést gyorsan meg lehetne oldani"[59]. Noha Horst Wagner, az *Inland II.* osztály vezetője azt tanácsolta Ribbentropnak, hogy utasítsa el a kéréseket, Hitler – Veesenmayer javaslatait követve – július 10-én úgy döntött, hogy teljesítsék azokat, „feltéve, hogy Horthy hajlandó engedélyezni a deportálások mielőbbi folytatását"[60].

Sztójay a minisztertanács július 12-i ülésén ismertette Hitler döntését, hangsúlyozva, hogy a Führer – mint a többi német vezető – csupán a zsidók Palesztinába való emigrálását ellenzi, „mivel ez sértené az arabok érdekeit"[61]. A deportálások javasolt folytatásával kapcsolatban a miniszterelnök fölvetette, hogy azokat „emberségesebben" kellene lebonyolítani, és minden deportáltnak ülőhelye legyen a vonaton. Jelentette továbbá, hogy felkérte Veesenmayert, hogy a németek sürgősen cáfolják meg azokat az állításokat, hogy a zsidókat elgázosítják és elégetik. Jungerth-Arnóthy megkérdezte, miért ne engedélyezze Magyarország a Palesztinába való kivándorlást, amikor a Romániában élő magyar zsidókat a román kormány segíti abban, hogy odavándorolhassanak. Azt is sürgette, hogy a minisztertanács zsidókra vonatkozó döntéseit hozzák nyilvánosságra, és közöljék a külföldön működő magyar képviseletekkel, hogy visszaverhessék az ország ellen intézett propagandatámadásokat.[62]

Jungerth-Arnóthy javaslata nyomán július 14-én magyarázó jegyzéket küldtek a tengely országaiban és a semleges országokban működő magyar követségekre, közölve Magyarország ama döntését, hogy nem küld több zsidót „külföldi munkára", amíg az amerikai, svéd és svájci kéréseket nem teljesítik.[63] Július 15-én részletesebb jegyzéket küldtek Hoffmann Sándor berlini magyar követnek, mellékelve hozzá Sztójay Veesenmayerhez intézett június 27-i jegyzékének másolatát.[64]

Július 18-án a kormány összefoglaló jegyzéket küldött külföldi képviselőinek, kifejtve a zsidókérdés aktuális állását:

> A magyar kormánynak a zsidók tekintetében tett intézkedéseinek jelenlegi helyzete a következő:
>
> I
>
> 1. Zsidók kiküldése munkavégzés céljából külföldre átmenetileg felfüggesztést nyert.
>
> 2. A Svéd Vöröskereszt, a War Refugee Board és a Jewish Agency javaslatai alapján engedélyeztük zsidóknak Svédországba, Svájcba, Palesztinába és más államokba való kivándorlását.

(a) A Svéd Vöröskereszt akciójának keretében kivándorolhatnak azok a zsidók, akik a svéd király által elnyerték a svéd állampolgárságot. Azok a zsidók, akiknek rokonaik élnek Svédországban, vagy akik bizonyos időn át kereskedelmi összeköttetésben álltak ezzel az országgal, Svédországba, vagy Palesztinába emigrálhatnak. Ebbe a csoportba kb. 400-500 személy tartozik.

(b) A svájci követség (Budapest) közvetítésével a Jewish Agency for Palestine fel van jogosítva több ezer zsidónak Palesztinába való kivándorlását lehetővé tenni. Ezek a személyek, amennyiben angol hatóságok által kiállított kivándorlási certifikát birtokában vannak, kivándorolhatnak Palesztinába.

(c) A War Refugee Board fent említett javaslata alapján a magyar kormány felhatalmazta a Nemzetközi Vöröskeresztet, hogy 10 éven aluli zsidó gyermekeket Palesztinába küldhessen ki. Ugyanez a bizottság (Board) felhatalmazást nyert arra is, hogy a Magyarországon internált zsidókat anyagilag támogassa.

II

A fent említett kedvezményeken kívül a zsidók kezelése tekintetében még a következő enyhítéseket engedélyezték:

1. A megkeresztelkedett zsidóknak külföldre való munkaszolgálati kiküldése a jövőben megszűnik.

2. Külön képviseletet, a Megkeresztelkedett Zsidók Tanácsát állítottuk fel július 6-án, s ez alá tartoznak a megkeresztelkedett zsidók.

(a) az 1941. augusztus 1-jéig megkeresztelkedett zsidók az országban maradnak, de külön lesznek választva a nem zsidóktól.

(b) Minden alkalmat megadunk nekik, hogy vallási kötelezettségeiknek szabadon tehessenek eleget.

3. Az elrendelt könnyítések a megkeresztelkedett zsidók számára nemcsak Budapestre szólnak, hanem a fővároson kívül élő megkeresztelkedett zsidókra is.

(a) A megkeresztelkedett zsidók tekintetében, akiket munkaszolgálatra Németországba küldtek ki, felülvizsgálatot helyeztek kilátásba.

4. A legrövidebb időn belül megállapítják, hogy ki tekintendő kitért zsidónak, éspedig nemcsak 16 és 60 év között, hanem minden korosztályra való tekintettel.

5. A következő személyeknek adták meg a csillagmentességet:

(a) a keresztény hitű papok családtagjainak (szülők, fivérek és nővérek), protestáns lelkipásztoroknál a gyermekek is;

(b) egyházi (pápai) rendek tulajdonosainak;

(c) a Szent Sír-rend tagjainak.

III

1. (a) A kormányzónak biztosíttatott az a jog, hogy egy bizonyos számú zsidót ugyancsak mentesíthet. Továbbá mentesülnek:

(b) zsidók, akik kereszténnyel házasságban élnek;

(c) hadi kitüntetések tulajdonosai;

(d) zsidók, akik különleges érdemekkel bírnak;

(e) keresztény egyházak lelkészei.

2. A jövőben zsidóknak külföldi munkaszolgálatra való elszállítása az emberiesség követelményeinek megfelelően fog történni, és a Magyar Vöröskeresztnek ellenőrzési jogot biztosítanak.

3. A koncentrációs táborokba a Vöröskereszt közvetítésével élelmiszercsomagokat lehet az internáltak részére beküldeni.[65]

Horthy csalódott volt, amiért nem tudta teljesen ellenőrzése alatt tartani a kormányt, és elérni Baky és Endre eltávolítását, de most már elszánta magát egy túlnyomórészt katonai kormány létrehozására. Személyes bizalmasa, Bethlen hatására[66] és a világ magas méltóságai – köztük a svéd és a brit uralkodó – személyes kéréseitől ösztönözve azt is elhatározta, hogy személyes levelet ír Hitlerhez a Magyarország előtt tornyosuló különféle problémákról, ahogyan ő látja azokat. Egy július 17-i keltezésű levéltervezetben a megszálló erők és különösen az SS és a Gestapo visszarendelését követelte, és tájékoztatta Hitlert elhatározásáról, hogy feloszlat minden politikai pártot, és az ellentétektől gyötört Sztójay-kormány helyébe másikat nevez ki egy altábornagy vezetése alatt. A zsidókérdést illetően Horthy biztosította Hitlert, hogy folytatják annak megoldását, de „a sokszor szükségtelenül brutális és embertelen módszerek nélkül". Ebben az összefüggésben hangsúlyozta, hogy a Sztójay-kormány „olyan módszereket alkalmazott, amilyeneket egyetlen más nemzet sem használt, és az itteni német hatóságok rosszalló kritikáját is kiváltották"[67]. Habár Horthy a jelek szerint nem küldte el a levelet, annak tartalmát még aznap közölte Veesenmayerral. Hitler azonnal és határozottan válaszolt, mint arra számítani lehetett. Veesenmayert utasították, akadályozza meg a Sztójay-kormány menesztését azzal, hogy figyelmezteti a megfelelő magyar hatóságokat: egy ilyen lépést azok ellen, akik a zsidóellenes intézkedéseket végrehajtották, árulásnak fognak tekinteni. Ezenfelül Horthyt tájékoztatni kellett a Führer ama óhajáról, hogy a budapesti zsidók ellen a kilátásba helyezett intézkedéseket további halogatás nélkül végre kell hajtani. Veesenmayert arra is utasították: figyelmeztesse a kormányzót, hogy ha az „áruló" tevékenységek folytatódnak Magyarországon, Hitler aggályok nélkül cselekedni fog, és nem lesz tekintettel Horthy személyes biztonságára.[68]

Veesenmayer július 17-én majdnem kétórás beszélgetést folytatott Horthyval. Ribbentropnak küldött aznapi távirata szerint Veesenmayer nemcsak híven teljesítette a kapott utasításokat, de arra is figyelmeztette a kormányzót, hogy bizalmas tanácsadói, köztük Bethlen, félrevezetik, s

hogy Németország és a Führer elegendő támogatóval és hatalommal rendelkezik Magyarországon ahhoz, hogy biztosítsák a „helyes" vonalat az ország számára. Horthy közölte Veesenmayerral, hogy Miklós Béla tábornok majd kifejti Magyarország álláspontját a Führernél tett látogatása alkalmából.[68] Felpanaszolta továbbá, hogy Németország nem teljesíti a magyar fegyveres erők modernizálására vállalt kötelezettségeit.[70]

Június 8-i álláspontjával ellentétben, amikor a zsidóellenes akciók álcázásának ötletét elvetette, Veesenmayer most, Sztójay kérésére reagálva, késznek mutatkozott a külföldi „propaganda" ellensúlyozására. Július 17-én javasolta, hogy adjanak ki egy külföldi használatra szánt nyilatkozatot, mely megmagyarázná a deportálások természetét. A magyar hatóságok szabványos magyarázatait követve, Veesenmayer nyilatkozattervezete hangsúlyozta, hogy a deportálások csak fölösleges magyar munkaerő Németországba való szállítását jelentik, és hogy a zsidók minden szükségeset megkapnak „utazásuk" alatt. Ribbentrop mindamellett makacsul ellenezte mindennemű nyilatkozat kiadását a zsidókérdésben.[71]

Ezalatt a német külügyminisztériumot egyre jobban idegesítette a magyarok halogató taktikája. Veesenmayert ismét felszólították, hogy tegyen jelentést a Sztójayval folytatott tárgyalásairól, már ami a Budapestről való deportálások időpontját és az érintett zsidók számát, valamint Baky és Endre státusát illeti. Arról is tájékoztatták, hogy Himmler Ribbentropnak szóló közlése szerint az elegendő munkaerő biztosításának elmaradása veszélyezteti a Jägerstab-terv előrehaladását.[72] Az utóbbi érv összhangban állt az egyik „katonai megfontolással", mely Horthyt annak idején arra ösztönözte, hogy beleegyezzék a „zsidó munkások" deportálásába. Veesenmayer kissé nehéz helyzetbe került, Sztójay ugyanis megbetegedett, Jungerth-Arnóthy pedig nagyon lassan reagált. Mindamellett Veesenmayer ragaszkodott hozzá, hogy legalább 50 000 zsidót azonnal bocsássanak a Reich rendelkezésére, és Endrét meg Bakyt ne fosszák meg címeiktől vagy funkcióiktól.[73]

Állandó és könyörtelen nyomásnak kitéve mind a németek részéről, akik a deportálások azonnali folytatását követelték, mind Magyarország néhány legbefolyásosabb politikai és egyházi vezetője részéről, akiket a Zsidó Tanács egy július 24-i keltezésű hosszas memorandumban[74] világosított fel a zsidó közösség gyászos helyzetéről, és akik a zsidók elleni drákói intézkedések végleges felfüggesztését követelték, a magyar minisztertanács augusztus 2-án ismét áttekintette a zsidókérdést. A Veesenmayernak tett titkos fogadalmaival összhangban, Jaross – Horthy utasításaival szembeszegülve – a zsidókérdés megoldását szorgalmazta. Hivatkozott a nemzetbiztonságra és a katonai veszélyre, melyet a nagyszámú zsidó jelentett a fővárosban a front közeledésére való tekintettel, és java-

solta, hogy azonnal folytassák a deportálásokat, mihelyt a mintegy 20 000 kitért zsidót különválasztották. Becslése szerint 280 000 zsidó volt a fővárosban, akik közül 170 000 fő lakott csillagos házakban és kb. 100 000 (sic!) keresztény otthonokban vagy másutt rejtőzködött. Jaross javasolta, hogy a deportálások a zsidók által legsűrűbben lakott VI., VII. és VIII. kerületben kezdődjenek. A miniszterelnök egyetértett vele, hogy a főváros nem tűrheti el ilyen nagyszámú zsidó jelenlétét, és úgy ítélte meg, hogy a deportálások egy-két héten belül folytatódnak. Hozzátette, hogy a deportálásokkal szemben nincs semmi elvi ellenvetése; csak azt akarja, hogy „humánusan" hajtsák végre.[75]

Horthy a kabinetjében lévő nyíltan németbarát elemekkel szemben egyre türelmetlenebb lett. Elhatározta, hogy átalakítja a kormányt, megteszi az első lépéseket a neki jobban tetsző, katonák által meghatározott kabinet létrehozása felé. Augusztus 7-én „saját kérésükre" fölmentette Jarosst, Imrédyt és Kundert, kinevezte Bonczos Miklós igazságügy-minisztériumi államtitkárt belügyminiszterré, Szász Lajos iparügyi minisztert pedig felhatalmazta, hogy ideiglenesen vegye át a kereskedelmi és szállítási minisztériumot.[76]

Jaross leváltása természetesen nem vetett véget azonnal a budapesti zsidók deportálására szőtt terveknek. Ezek a tervek azonban most új dimenziót öltöttek, mivel kialakult egy furcsa koalíció, mely immár a zsidók „megmentésének" lehetséges eszközeként igyekezett felhasználni a koncentrálásukra vonatkozó különféle elképzeléseket. Ebbe a koalícióba egy ideig Ferenczy László alezredes is beletartozott, a vidéki deportálásokért felelős csendőrtiszt, aki mindenáron szeretett volna néhány jó pontot szerezni a gyorsan változó hazai és nemzetközi légkörben.

Horthy eltökéltségét, hogy leváltja Jarosst, nagymértékben az arra való bizonyítékok motiválták, hogy a miniszter összejátszik mind Veesenmayerral, mind az Eichmann-féle Sonderkommandóval. Endre személyesen tájékoztatta Eichmannt a deportálások felfüggesztéséről. A magyar csendőrség további együttműködése nélkül Eichmann tehetetlen volt. Himmler tanácsára egyre lejjebb szállította igényeit, és már csak a budapesti zsidók „részleges" eltávolítását követelte. Nagyjából visszatérve Jarossnak az augusztus 2-i minisztertanácsi ülésen előterjesztett deportálási programjára, Eichmann csak a VII., VIII. és IX. kerület zsidóinak deportálására kért engedélyt. Amikor ezt a kérését elutasították, „mindössze" 10 000 főt" kért.[77]

Miután a magyar hatóságok együttműködésének megnyerésére irányuló törekvései kudarcot vallottak, Eichmann elhatározta, hogy továbbra is ellenszegül a magyaroknak. Néhány héttel korábban ugyanis, kihívóan sértő gesztussal, mely személyesen Horthy ellen irányult, már meg-

szervezte a kiszolgáltatott zsidók deportálását a kistarcsai koncentrációs táborból.

A kistarcsai tragédia

Magyarországon már a német megszállás előtt is működött néhány internálótábor a politikai foglyok, menekültek és az állampolgárságukat igazolni nem tudó zsidók fogva tartására. A leghírhedtebbek a csörgői, garanyi, kistarcsai, nagykanizsai és ricsei táborok voltak. A kistarcsai tábor, kb. 15 km-re Budapesttől északkeletre, volt talán a legnagyobb, de kétségtelenül a legismertebb. A tábor zsidó foglyait a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) segélyezte az Ortodox Népasztal szolgáltatásai révén.

A megszállás után a táborokat kibővítették, hogy helyet adjanak a nagyszámú túsznak és azoknak a zsidóknak, akiket az ún. „egyedi akciók" (Einzelaktionen) keretében tartóztattak le a német és a magyar hatóságok. Kistarcsán az internáltak száma rendszerint 1500 és 2000 között mozgott. Öt többszintes épületben laktak. Ezek egyikét a Wehrmacht és az SS különféle vétségekért elítélt katonái számára tartották fenn, akiket németek őriztek megfelelő katonai egységek alárendeltségében. Külön épületben helyezték el a politikai foglyokat, túlnyomórészt szocialistákat és kommunistákat, valamint néhány csavargót és prostituáltat. A központi épületet, a „B pavilont" a túszként fogva tartott mintegy 280 prominens személyiség – gyáriparosok, politikusok, orvosok és ügyvédek – számára tartották fenn, akiket 1944 márciusában hoztak ide Budapestről, a Rökk Szilárd utca 26. sz. alatti Országos Rabbiképző Intézetből, melyet akkoriban internálótáborként használtak. A túszok bizonyos kedvezményeket élveztek, melyeket más táborlakók nem: nem kellett dolgozniuk, szalmazsákokon aludtak, és a rabbiképző tíz növendéke inaskodott körülöttük, akiket az intézet bízott meg ezzel a feladattal.

A fennmaradó épületek adtak otthont a többi, jóval népesebb kategóriába tartozó fogolynak. A legnagyobb, általában 800-1000 fős csoport a „gestapósokból" állt, vagyis azokból, akiket a Gestapo tartóztatott le. Ezek a szerencsétlenek rendszerint először a Pest megyei börtönben töltöttek némi időt, aztán egy Lemke nevű SS-altiszt vezetése alatt álló Gestapo-egység hozta őket Kistarcsára. E zsidók közül számosat összeesküvéssel vagy szabotázzsal vádoltak.[78] A foglyok utolsó csoportja azokból állt, akiket a magyar hatóságok tartóztattak le a megszállás utáni első néhány napon, különböző vasútállomásokon és villamosmegállókban, vagy mert „tiltott" telefonbeszélgetéseket bonyolítottak le.

Kistarcsáról indították Auschwitzba április 28-án az első transzpor-

tot, 1800 zsidó „munkást"[79]. E transzport távozása után a zsidó foglyok létszáma átmenetileg 350-400 főre csökkent. A tábort azonban hamarosan újra feltöltötték új áldozatokkal, akiket a legkülönfélébb csip-csup vádakkal tartóztattak le, például nem viselték a sárga csillagot, vagy nem előírás szerint tűzték ki azt.

A kistarcsai zsidók szerencséjére a tábor egy nagyon emberséges rendőrfelügyelő, Vasdényei István parancsnoksága alatt állt. Több beosztottja is készségesen együttműködött a zsidó jótékonysági szervezet képviselőjével.[80]

A kistarcsai internáltak számára azonban tragikus epizód kezdődött július 12-én, amikor Vasdényei bizalmasan közölte Bródy Sándorral, a MIPI képviselőjével,[81] hogy a zsidótlanító osztag Horthy tilalma ellenére újabb transzportot tervez. A terv 1500 zsidó deportálását írta elő – 1000 főt Kistarcsáról és 500-at az Országos Rabbiképző Intézetből –, akiket a budapesti Gyűjtőfogháznál kellett vonatra tenni. Kb. 1450 zsidót be is hoztak a két táborból, s hogy kitöltsék a tervezett létszámot, további ötven főt – köztük több újságírót és ügyvédet – Horthyligetről vittek a Gyűjtőfogházba. A Zsidó Tanács azonban, melyet Bródy tájékoztatott a tervezett transzportról, értesítette a kormányzót, és informálta Serédi Jusztinián bíborost, Magyarország hercegprímását, Apor Vilmos győri püspököt, továbbá a semleges országok diplomáciai képviselőit, akik valamennyien szintén érintkezésbe léptek a kormányzóval az ügyben. A hathatós közbenjárás eredményeként Horthy kérdőre vonta Jarosst, és utasította, hogy akadályozza meg a deportálást. Utasítása értelmében Lulay Leó százados, Ferenczy helyettese, Hatvan körül utolérte a vonatot, és visszairányította Kistarcsára.

Eichmann valósággal őrjöngött. Hogy fenntartsa tekintélyét és hírét, s hogy kijátssza a kormányzót és a Zsidó Tanács tagjait, akik meghiúsították egyik tervét, ravasz húzást eszelt ki a kistarcsai csoport deportálásának keresztülvitelére. Tisztában lévén a Tanács tevékenységével és kapcsolataival, elrendelte, hogy a Zsidó Tanács minden tagja jelenjék meg hivatalában, a budai Sváb-hegyen lévő Majestic Szállóban július 19-én reggel 8 órakor. Ott egész nap a külvilágtól elszigetelve tartották őket; néhány órás várakozás után Otto Hunsche SS-Hauptsturmführer, Eichmann egyik helyettese foglalkozott velük: olyan kérdésekről csevegett, hogy miképp lehetne megjavítani a zsidó közösség hangulatát, meg hogy miért nem járnak a zsidók mozikba. Mindez természetesen azt célozta, hogy megakadályozzák a Tanács vezetőit abban, hogy a nap folyamán magyar tisztségviselőkkel lépjenek kapcsolatba. Közben egy Gestapo-egység Franz Novak SS-Hauptsturmführer vezetésével kiment Kistarcsára, és a magyar zsidótlanító osztaggal, különösen Bakyval és Ubrizsi Pál-

lal, a Rökk Szilárd utcai kisegítő börtön rendőrparancsnokával együttműködve összeszedte a korábbi transzport megmaradt 1220 tagját,[82] és még aznap megkezdték lóhalálában történő deportálásukat. Az áldozatokat először teherautón Rákoscsabára vitték; ott kisméretű tehervagonokba zsúfolták őket, 80-90 fő egy-egy vagonba az örök brutális ütlegelése közepette, hogy felgyorsítsák a dolgokat, és megkezdődött a deportálás. Este fél nyolcra, amikor a Zsidó Tanács tagjait végre hazaengedték, a vonat már messze járt Auschwitz felé.

A MIPI képviselőjét, Bródyt, aki szokás szerint azon a napon is kiment Kistarcsára, a Gestapo szintén letartóztatta, és deportálni akarta a többiekkel együtt. Neki azonban Vasdényei táborparancsnok segítségével sikerült elmenekülnie. Vasdényeit a Gestapo a razzia idejére semlegesítette. Amint a Tanács tagjait elengedték, Bródy tájékoztatta őket az akcióról; a részleteket néhány náciellenes magyar hivatalos személy is megerősítette, valamint Pollack Sámuel, akinek csodával határos módon sikerült megszöknie a deportálószerelvényről.

A zsidók Kistarcsáról való illegális deportálása haragra gerjesztette a kormányzót. Heves reagálást váltott ki külföldön is. A magyar diplomatákat, különösen a semleges országokban, elárasztották szemrehányásokkal a nyilvánvaló szószegés miatt. Bothmer Károly báró berni magyar követ például jelentette, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt aggodalmát fejezte ki, és figyelmeztetett, hogy az „incidenssel" kapcsolatos számos kommentár közt személyesen Horthyra vonatkozó megjegyzések is akadtak. Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, aki Sztójay betegsége alatt a miniszterelnöki teendőket is ellátta, biztosította Bothmert és rajta keresztül a Nemzetközi Vöröskeresztet, hogy a kistarcsai deportálásokat alacsonyabb szintű német hatóságok intézték, a magyar kormány tudomása és beleegyezése nélkül. Kijelentette továbbá, hogy a magyarok tiltakoztak a német kormánynál, és az incidens nem ismétlődhet meg, mert „a zsidókérdés kezelése és intézése a jövőben a magyar kormány és szervei kizárólagos felelőssége lesz"[83].

Reményi-Schneller biztosítékai ellenére július 24-én hasonló „incidens" zajlott le Sárváron, amikor az ottani táborból mintegy 1500 internáltat deportáltak a kistarcsaihoz hasonló módon.[84]

A budapesti zsidó közösség 1944 nyarán

Horthynak a deportálások leállítására vonatkozó július eleji döntése enyhítette, de teljesen nem oszlatta el a budapesti zsidók aggodalmát. A deportálás közvetlen veszélye elhárult, ez bizonyos fokú megkönnyebbülést jelentett, de tovább szenvedtek a vidéki deportálások lezárulása után

is egyre-másra kibocsátott megkülönböztető intézkedésektől. Tudták azt is, hogy a zsidótlanító osztagok a Budapestet övező településeket a kormányzó döntése ellenére is „zsidómentessé" tették. Nyugtalanságukat csak fokozták Eichmann kistarcsai akciói.

Horthy döntése mégis újjáélesztette bennük azokat az illúziókat, amelyeket a német csapatok bevonulása előtt, sőt a vidékről való deportálások idején is tápláltak. Mint általában a magyar zsidók, nem voltak jól tájékozottak a nácik által ellenőrzött Európában másutt lezajlott zsidóellenes hajszákról. Alapjában véve becsületes, dolgos, de anticionista és asszimilációpárti vezetőik irányítása alatt a hozzájuk eljutó információkat az antifasiszta propaganda által terjesztett rémhíreknek tartották. Következésképp struccpolitikát követtek a vezetőik által diktált rövidlátó taktika szellemében; nem tiltakoztak nyilvánosan a Lengyelországban és másutt hozott brutális zsidóellenes intézkedésekkel szemben; nem nyújtottak érdemleges támogatást külföldi testvéreiknek,[85] semmiféle elővigyázatossági intézkedést nem hoztak, nem számoltak a lehetséges tragédiával. Abban a szilárd meggyőződésben, hogy a Horthy-rezsim megvédi őket, hajlottak „speciális" státusuk túlértékelésére, s úgy okoskodtak, hogy ami megtörtént Lengyelországban, semmiképp sem történhet meg Magyarországon. Amikor Magyarország északkeleti részeiben megkezdődtek a deportálások, az „asszimilált" nyugati országrészekben és Budapesten élők úgy érveltek, hogy csak a „galíciai" zsidókat telepítik át a „hadműveleti övezetekből"; végül, amikor a dunántúli zsidókat deportálták, a budapesti zsidók úgy érveltek, hogy ami vidéken történt, az semmiképp sem történhet meg a civilizáltnak vélt fővárosban, a külföldi diplomaták szeme láttára. Csak akkor ébredtek rá a valóságra, amikor már az elővárosi közösségek zsidóit is deportálták, és amikor július elején Budapest utcáin feltűntek az első kakastollas csendőrök.

A budapesti zsidók félelmei Baky puccskísérlete idején elmélyültek. Horthy július 7-i bejelentése után enyhültek, de újra fokozódtak közvetlenül augusztus 5., illetve augusztus 25–26., a deportálásokra kitűzött két újabb határidő előtt, míg a Horthy-rezsim uralma tartott.

Amellett, hogy a deportálások Damoklesz-kardja állandóan a fejük fölött lebegett, a budapesti zsidók az életük minden mozzanatát befolyásoló diszkriminatív „törvényes" rendelkezések állandó pergőtüzének is ki voltak téve. A budapesti zsidóság még ezeknek a rendeleteknek a bevezetését is megmagyarázta magának: annak bizonyságául fogta fel, hogy meg akarják kímélni az életüket. „Különben miért hozná meg ezeket a kormány?" – okoskodtak.

Kulturális és oktatási helyzet. A kulturális-oktatási szférában a zsidók

rosszindulatú kampánynak voltak kitéve, mely megalázásukat és lealacsonyításukat célozta. Az április végén indított „kulturális tisztogatási" kampány nyomán, melynek tetőpontján a könyvtárakból kivonták az összes magyar és nem magyar zsidó szerző által írt könyvet,[86] számos város közterein tömegével semmisítették meg a zsidók írta könyveket, színpadiasan megrendezett politikai gyűlések keretében. A szónokok egyre-másra hangsúlyozták: a könyvek bezúzása azt jelenti, hogy a hagyományos magyar nemzeti kultúrát megtisztítják a zsidók gyökértelen kozmopolitizmusa és dekadenciája által fémjelzett elnyomástól és felforgatástól.

A zsidó diákok amúgy is szánalmas sorsa teljességgel elviselhetetlenné vált. A zsidó egyetemi hallgatókat, akiket addig is szigorú megkülönböztetések sújtottak, most kizárták a felsőoktatási intézményekből. Az állami és a különféle nem zsidó felekezeti iskolák szigorúan korlátozták a zsidó gyermekek felvételét. A német megszállás után a zsidó tanulókat több rendelettel fokozatosan eltávolították az iskolákból.[87] A zsidó gyermekek oktatásának feladata így kizárólag a zsidó közösségekre hárult. 1944 nyarára az oktatás kérdése a Budapesten még életben lévő 18 év alatti fiatalokra korlátozódott, mivel a legtöbb egyetemista korú fiatal férfit behívták munkaszolgálatra.

1944 augusztusának második felében – és különösen miután az augusztus 15–16-i válság elmúlt – a zsidó világi és vallási vezetők jelentős figyelmet fordítottak a csillagos házakba zsúfolt gyermekek oktatási szükségleteire. Lakatos reformintézkedései ellenére a felsőoktatási intézmények, köztük a tekintélyes Pázmány Péter Tudományegyetem, továbbra is elzárkózott a zsidók felvétele elől.[88] Az államilag fenntartott és a nem zsidó felekezetek által működtetett elemi és polgári iskolák hasonló elzárkózó gyakorlatot követtek, de hajlandók voltak fölvenni a kitért és a mentesítést nyert zsidók gyermekeit, mert az utóbbiak maguk is kitértnek számítottak vagy a mentesítési rendelet hatálya alá estek.[89]

A rabbinátus (mely gyakran erősen bírálta a Zsidó Tanács politikáját, és különösen zokon vette, hogy a Tanács nem konzultált vele) és a Tanács oktatási és kulturális osztálya szükségintézkedéseket hozott az életben maradt gyermekek oktatására.[90] A beiratkozásra vonatkozó döntéseiket és azon intézmények felsorolását, ahol oktatásban részesülhettek, rendszeresen közölte a *Magyarországi Zsidók Lapja* c. sajtóorgánum, melyet a hatóságok cenzúráztak ugyan, mégis a kulturális osztály egyetlen kommunikációs eszköze volt. Az elemi fokú oktatáson kívül a rabbinátus vallásoktatási tanfolyamokat is szervezett. Az érdeklődő gyerekeknek továbbképző vagy rendes tanfolyamokat is indítottak középiskolás fokon. A vezetőknek az oktatás és a tanulás iránti elkötelezettségét jelezte az a döntés, hogy újra megnyitottak néhány szakiskolát az érdeklődő diákok szak-

mai irányú képzésének előmozdítására. Ezek közé tartozott a Goldmark Károly Zeneiskola, az Országos Rabbiképző Intézet és az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet.[91]

Jóllehet a budapesti zsidókat foglalkoztatta kulturális örökségük megőrzése, gyorsan csökkenő vagyonuk és tulajdonaik megvédése, legfőbb gondjuk az életben maradás volt az állandóan fenyegető veszélyek közepette. Bár Horthynak a deportálások leállítására vonatkozó döntése, hacsak átmenetileg is, de az egész zsidó közösséget megmentette, a zsidók két kategóriájának különleges védelmet is sikerült szereznie, és így mentesülnie a további üldöztetésektől. Ezek a kitért és a mentesített zsidók voltak.

A kitérések és a kitértek. 1867. évi emancipációja után a magyar zsidóság Közép-Európa egyik legasszimiláltabb zsidó népcsoportjává vált. Mégis, noha az első világháborúig terjedő fél évszázadban a magyar zsidók politikai és törvényi jogai rohamléptekkel bővültek, és nagy sikereket értek el az értelmiségi pályákon, az üzleti és ipari életben, nem tudták teljes mértékben lerázni magukról a vallásuk és szokásaik miatt rájuk tapadó szégyenbélyeget. Hiába próbáltak integrálódni a nemzet szélesebb közösségébe, a magyar társadalom még nem volt felkészülve arra, hogy változtasson hagyományos előítéletein. A zsidók törvényi és politikai emancipációja tehát nem járt együtt társadalmi emancipációjukkal. A kiegyezés korszakában számos zsidó úgy döntött, hogy az asszimiláció és az akkulturáció folyamatát, amely az elmagyarosodással kezdődött, elviszi annak logikus végpontjáig: a kitérésig. E korszakban a kitértek elsősorban Nyugat-Magyarország, különösen Budapest felső középosztályának asszimilált családjaiból származtak.

A világháború utáni ellenforradalmi korszakban, amikor a liberális elveket fokozatosan protofasiszta és klerikális-antiszemita elvek váltották fel, ha nem is valamennyi, de igen sok kitérés opportunizmusból történt. Sok kiváló író, művész, a gazdasági és politikai élet számos vezető alakja fordított hátat hitének. Jóllehet a kitérések száma jelentősen csökkent a bethleni konszolidáció éveiben (lásd a 2. fejezetet), ismét növekedésnek indult a Gömbös-korszak kezdetétől, és meredeken felszökött az első jelentősebb zsidóellenes törvényjavaslatok 1938. és 1939. évi törvényerőre emelkedésétől. A rabbinátus Wesselényi utcai hivatala előtt sorban álló, kitérésüket bejelenteni kívánó zsidók száma évről évre gyarapodott, annak ellenére, hogy a zsidó közösség vezetői szívós erőfeszítésekkel próbálták lebeszélni a hitüket elhagyni szándékozókat. E korszak egyik tragikusan ironikus vonása volt, hogy bár a zsidóellenes törvények célja az volt, hogy a zsidók befolyását visszaszorítsák és csökkentsék számarányu-

kat a szabad szellemi pályákon, az üzleti életben és az iparban, mégis főképp a „kis zsidókat" sújtották. Sokan azok közül, akik ellen a zsidótörvények állítólag irányultak, valójában már kitértek, s így mentesültek a megkülönböztető intézkedések alól. A keresztény egyházak vezetőinek magatartása, akik általában helyeselték az első két fontosabb zsidótörvényt, és elsősorban a kitértek érdekében jártak közben, megerősítette a kitérni vágyókat szándékaikban (lásd a 30. fejezetet).

Például míg 1936-ban, Gömbös utolsó hivatali évében, a Pesti Izraelita Hitközség csak 871 kitért zsidót tartott számon, addig 1938 első öt hónapjában a hitközség 1170 hívét vesztette el. 1938-ban éves viszonylatban 2716 zsidó keresztelkedett meg a fővárosban és mintegy 8000 fő vidéken, vagyis az ország zsidó lakosságának kb. 2%-a. Az ország legnagyobb hitközségében, a Pesti Izraelita Hitközségben a keresztény hitre való áttérésüket bejelentett zsidók száma 1940-ben 2260 volt, 1941-ben 1463, 1942-ben 1858 és 1943-ban szeptember végéig 994.[92]

A kitértek száma az 1940-es évek elején olyan magas volt, hogy úgy érezték, saját szervezeteket kell alapítaniuk a különböző egyházak védnöksége alatt. Egyik fő céljuk a szociális gondoskodás növelése volt a kitértek körében. 1942 nyarán Éliás József vezetésével megalakult a Jó Pásztor Misszió a protestáns hitre áttért zsidók gyámolítására. Cavallier József vezetésével pedig megalakult a Szent Kereszt Egyesület a katolikus hitre áttértek számára.[93]

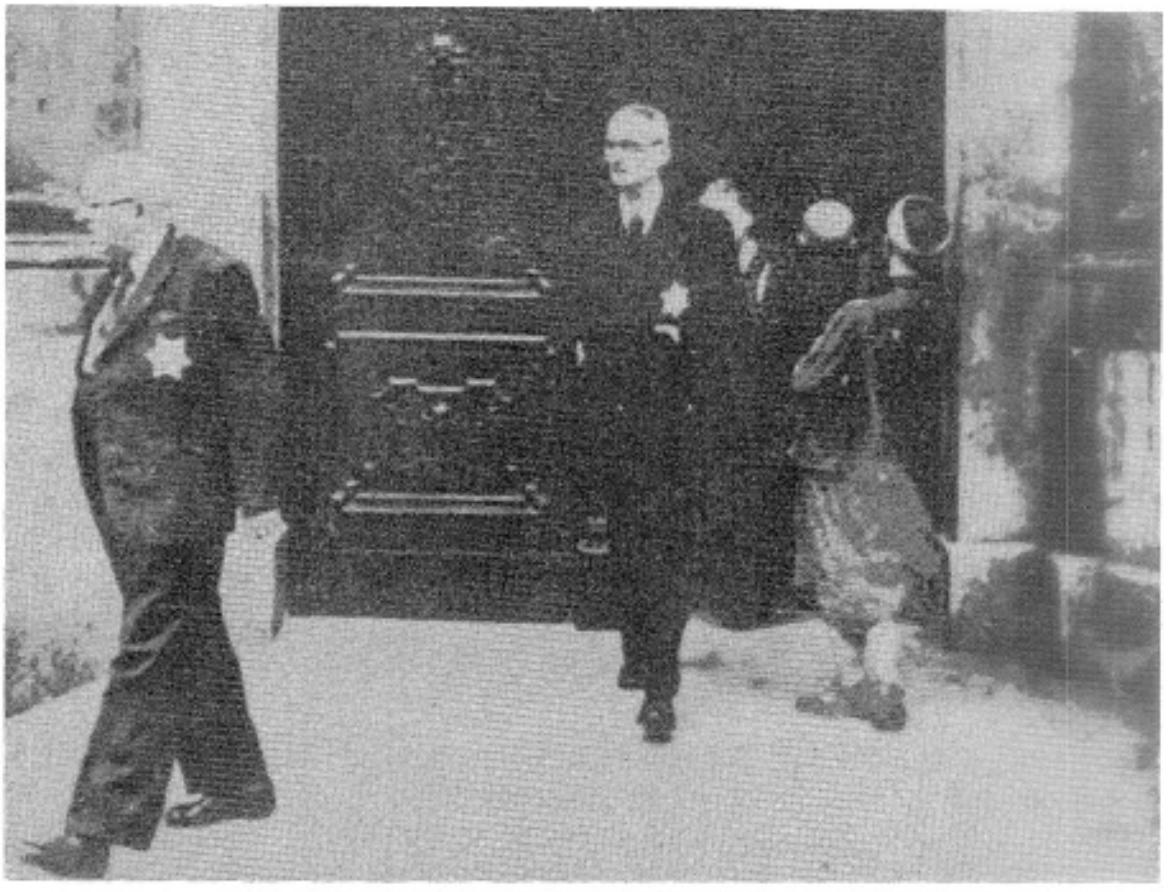
A megkeresztelkedettek által élvezett, némiképp privilegizált helyzet élet-halál kérdéssé vált Magyarország 1941. júniusi hadba lépése után. Ettől az időtől az 1944. márciusi német megszállásig a legtöbb új kitértet is sújtották a katonai szolgálattal összefüggő munkaszolgálati törvények. A kitérteket rendszerint különleges munkaszolgálatos-századokba osztották be (habár néhányan vegyes századokban szolgáltak, zsidókkal együtt), és fehér karszalagot viseltek, nem sárgát, mint a zsidók. Mint e fehér karszalagos különleges alakulatok tagjai, nemigen kellett tartaniuk attól, hogy a galíciai és ukrajnai frontvonalakra küldik őket, ami sok esetben a biztos halált jelentette (lásd a 10. fejezetet).

A német megszállás után a kitérés új lendületet kapott. Mivel a keresztény egyházak szervezett kampányt indítottak annak érdekében, hogy fölmentessék a kitérteket a zsidókkal szemben foganatosított brutális intézkedések hatása alól, sokan úgy döntöttek, hogy a kereszténység védőpajzsa mögött keresnek oltalmat, és hajlandók voltak megtérni akármelyik keresztény egyház kebelébe, mely hajlandó volt befogadni őket.[94] Vidéken, ahol a tömegeknek sejtelmük sem volt a fenyegető katasztrófáról, a gettósítási-deportálási folyamat olyan gyors volt, hogy kevés idő maradt – vagy egyáltalán nem maradt – a kitérés útján való menekülésre. Ráadá-

sul a folyamatnak elsőként alávetett zsidók az ország északkeleti részében éltek, és a legvallásosabbak közé tartoztak. Aztán meg a magyarországi Holocaustnak ebben a szakaszában, amikor a magyar erőszakszervezetek készségesen együttműködtek a németekkel, Horthy pedig hallgatott, a kitérés nem volt hathatós eszköz a menekületéshez. A kitértekkel, mint mindenki mással, akit a nürnbergi típusú fajüldöző 1941-es harmadik törvény alapján zsidónak minősítettek (lásd a 6. fejezetet), ugyanúgy bántak, mint azokkal, akik ragaszkodtak ősi vallásukhoz. Általában csak azokkal a kitértekkel tettek kivételt, akiknek keresztény házastársuk volt. Gyakran a helyi hivatalnokok rosszindulata vagy egyéni gyűlölködés vette elejét, hogy a kitérés menedéket nyújtson.[95]

A kitérés csak azután vált a további üldözés elől való menekülés eszközévé, hogy Horthy július 7-én a deportálások leállítása mellett döntött, illetve megalakult a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége. A keresztény egyházak hangos követelésére a kitértek számos kormánygaranciát kaptak, többek közt felfüggesztették „külföldi munkára való küldésüket", és különválasztották őket a zsidóktól. Ekkorra azonban már csak a budapesti és a munkaszolgálatos-alakulatokban lévő zsidók maradtak az országban. Habár a kormány kikötötte, hogy a kedvezmények csak azokra vonatkoznak, akik 1941. augusztus 1. előtt tértek ki, a fővárosban sok zsidó döntött úgy, hogy a kereszténység fölvételével szabadul meg a zsidó lét terheitől. Az áttérni kívánók sorai, akik a rabbinátus Wesselényi utcai hivatala előtt, illetve a Nagymező utcai és a Próféta utcai keresztény templomok előtt álltak, hosszabbak voltak, mint 1938-ban és 1939-ben.[96] Gyakran olyan hosszúak, hogy a németek érdeklődését is fölkeltették, akik megfelelő ellenintézkedésekkel fenyegetőztek.

Egyes jelentések szerint a „kitérési lázat" az a híresztelés váltotta ki, hogy a július 11-ig kitértek mentesülnek a további üldöztetésektől.[97] A hírnek volt némi valóságmagva, ugyanis, mint ahogy azt Veesenmayer is jelentette július 8-i táviratában (egy nappal a deportálások leállítása után), Horthy biztosította őt arról, hogy a kitértek különválasztása után „hamarosan" engedélyezni fogja a budapesti zsidók deportálását.[98] A távirat nyilván a Sztójay-kormány és Serédi bíboros közti egyezségen alapult. A keresztény egyházak által szervezett intenzív tiltakozó kampány hatására (sajnos a kampány a tisztségviselők köreiben folyt, nem nyilvánosan), melynek tetőpontján a bíboros azzal fenyegetőzött, hogy az ország minden templomában felolvasandó pásztorlevelet bocsát ki, Sztójay végül is Horthy döntésével összhangban tisztázta a kormány álláspontját. A bíborosnak küldött július 7-i keltezésű jegyzékében Sztójay hangsúlyozta: a kitérteknek megengedik, hogy megalakítsák saját szervezeteiket, és hogy a deportálások folytatása esetén a kitérteket mentesítik.[99] (Lásd a

25.1. kép
Kikeresztelkedett zsidók távoznak a terézvárosi templomból

25.1. képet.) Amint ennek a kormányzati döntésnek a híre kiszivárgott, bármennyire eltorzítva is, a kitérni kívánó zsidók száma hirtelen megnőtt.

A német és a magyar zsidótlanító szakértők ellenezték ezt a döntést, és kampányt indítottak a kitértek és a hitükhöz ragaszkodók faji azonosságát hirdető náci nézet terjesztésére. Szándékuk természetesen az volt, hogy a kitérteket is bevonják a végleges megoldás programjába. E kampány keretébe illett, hogy Bosnyák révén a Zsidó Tanács egyik tagja interjút adott a *Harc* c. antiszemita lap 1944. július 29-i számában (lásd a 14. fejezetet), és a kitérések ellen foglalt állást.

A zsidók részéről megnyilvánuló természetes hajlandóság, hogy kitéréssel kerüljék el az üldöztetést, nagy vitát váltott ki mind a zsidó, mind a nem zsidó közösségben. A kitérni kívánó zsidók közül sokan tisztában voltak a vidéki deportálások realitásaival, és nem hittek abban, hogy világi és vallási vezetőik képesek lesznek megóvni életüket. Akárcsak a marranók a spanyol inkvizíció idején, a „kitért" zsidók közül is sokan ragaszkodtak etnikai identitásukhoz, ha vallásos hitükhöz nem is, és csak színleg

vallották a kereszténység elfogadását, hogy elkerüljék az üldöztetést. Magatartásuk ugyanakkor zavarta a zsidó közösség vezetőit és a közösség hithű részét is. A zsidó vezetők figyelmeztették őket, hogy maradjanak hűek a zsidó valláshoz, és vegyék elejét a zavarnak, széthúzásnak, melyet kitérésükkel okozhatnak a közösségben.[100] A vallásosak gyávaságukért és opportunizmusukért ítélték el őket.

Ironikus módon a vallásos zsidók ugyanolyan harsányan ellenezték a kitérést, mint az antiszemiták, ha más okokból is. Míg az előbbiek szerették volna megőrizni a zsidó közösség egységét, az antiszemiták azért ágáltak a kitérések ellen, hogy biztosítsák a végleges megoldás programjának teljes sikerét. Hevesen elleneztek minden segítséget vagy minden eszközt, melyet az egyházak kínáltak a zsidók megmentésére. Bizonygatták, hogy a zsidók a kitérés után is zsidók maradnak, és ezért alkalmazni kell velük szemben is a drákói zsidóellenes intézkedéseket. A kitérés elleni kampány baljós hangjait hallva, sok egyszerű keresztény is elítélte a zsidókat, amiért „színlelt" áttéréssel próbálják megkerülni a zsidóellenes törvényeket.[101]

Július 9., a deportálási veszély enyhülése után, az egyházak merevebb álláspontra helyezkedtek. A különféle egyházak vezetősége figyelmeztette az irányításuk alá tartozó egyházközségeket, hogy ragaszkodjanak az áttérésre vonatkozó hagyományos szabályokhoz és előírásokhoz, ideértve a folyamodók magatartásának és őszinteségének elbírálását, valamint hitismereti tanulmányaik befejezését. A legtöbb esetben az egyházak egy kb hat hónapos hittani és hitgyakorlati előkészítő programot kívántak meg.[102]

Az egyházak álláspontja és a zsidókra nehezedő nyomásnak a Lakatos-éra idején bekövetkezett enyhülése eredményeként a kitérések száma lényegesen csökkent. Az október 15-i Szálasi-puccs után a garázdálkodó nyilasok nem tettek különbséget vallásos, megkeresztelkedett, mentesített vagy védett zsidók között. A kereszténység fölvétele ekkor új, nem hivatalos formát öltött. Sok zsidónak sikerült hamisított keresztény (nem kitérési) bizonyítványokat vagy igazolványokat beszereznie, melyek segítségével túlélték a megpróbáltatásokat. Ez a végleges megoldással szembeni ellenállás egyik megnyilvánulási formája volt.

Szemben a nyilas bandákkal, amelyekben felfegyverzett sihederek randalíroztak, a hivatalos vezetőség jó része továbbra is különbséget tett a zsidók különféle kategóriái között. A „védett" kategóriákba azok tartoztak túlnyomórészt, akikre már a Horthy-rezsim különleges mentesítési szisztémája is vonatkozott.

A mentesítési rendszer. A rendszert, amely szerint a zsidónak minősülők bizonyos kategóriáit mentesítették az általános zsidóellenes intézke-

dések hatálya alól, eredetileg az 1930-as évek végén vezették be, mikor az első fontosabb zsidóellenes törvényeket fogadták el azzal a céllal, hogy drasztikusan csökkentsék a zsidók befolyását és arányát a szabad szellemi pályákon, az üzleti életben és az iparban. Ezek a törvények mentesítették például a hadirokkantakat és azokat, akik 1919. augusztus 1. előtt megkeresztelkedtek.

A német megszállás és a nagyszámú, egyre szigorúbb zsidóellenes intézkedések szinte azonnali bevezetése a mentesített zsidókat privilegizáltakká tette. A mentesített zsidóknak, köztük a háborús kitüntetéssel rendelkezők bizonyos kategóriáinak, nem kellett viselniük a sarga csillagot, és mentesültek a hivatalos üldözéstől és zaklatástól. E kivételezett zsidók közül sokan arra használták pozíciójukat, hogy nehézségekkel küzdő hitsorsosaikon segítsenek. Közéjük tartozott például Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség vezetője. A magyar törvények értelmében mentesítetteken kívül akadt néhány olyan zsidó, aki az SS-től kapott kedvezmények folytán *de facto* mentességet élvezett, mert tárgyalt az SS-szel. Közülük a legprominensebb Kasztner Rezső volt. Emellett néhány zsidó vezető is élvezett bizonyos kedvezményeket, ha hivatalos vagy teljes mentesítéssel nem is rendelkezett. A legvonzóbb e kedvezmények közül az SS által a megszállás korai szakaszában kiadott mentességi igazolvány volt, mely tulajdonosának nagyobb mozgásszabadságot biztosított. (A kedvezmények nyújtása a zsidó vezetőknek, különösen a Zsidó Tanácshoz tartozóknak, a nácik egyik taktikai húzása volt, mely a zsidóellenes programok hatékonyabb végrehajtását szolgálta.)

A Sztójay-kormány által kibocsátott fontosabb zsidóellenes rendelkezések többsége tartalmazott bizonyos előírásokat korlátozott számú zsidónak vagy a zsidók bizonyos kategóriáinak mentesítésére.[103] A leggyakrabban mentesített kategória a magas kitüntetésekkel rendelkező háborús hősöké volt. A mentesítő előírások többsége következetes volt, de adódtak köztük kisebb ellentmondások, és ez arra késztette Antal István igazságügy-minisztert, hogy a minisztertanács 1944. április 26-i ülésén egy általános rendelet elfogadását javasolja kifejezetten a mentesítésekről.[104] Május 10-én el is fogadtak egy ilyen rendeletet, mely a mentesítendők következő öt fő kategóriáját határozta meg:

- első világháborús hősök, akik vagy arany érdemrendet, vagy két első osztályú ezüst vitézségi érdemrendet, vagy velük egyenértékű érdemrendeket szereztek;
- 75%-os hadirokkantak, akik vagy az első világháborúban, vagy az 1939-es II. sz. törvény elfogadása óta lezajlott harci cselek-

ményekben sérültek meg, kivéve azokat, akik a „kisegítő munkaszolgálatos-századokban" szolgáltak;
- mindazok, akik mentesültek az 1939-es IV. sz. törvény 2. paragrafusa szerint; a 7720/1939. M. E. sz. rendelet 66. paragrafusa szerint; a 2220/1941. M. E. sz. rendelet 3. paragrafusa szerint; és a 8550/1941. M. E. sz. rendelet 2. paragrafusa szerint;
- a második világháború hősi halottainak, nem számítva azokat, akik „kisegítő munkaszolgálatos-századokban" szolgáltak, özvegyei és árvái;
- a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóságoknál nyilvántartott külföldi zsidók, ha Magyarország kölcsönösségi viszonyban állt az érintett idegen országgal.[105]

Azok a zsidók, különösen a háborús veteránok, akik úgy érezték, hogy vonatkoznak rájuk a különféle rendeletek mentesítési előírásai, státusuk igazolása végett rendszerint az Országos Vitézi Székhez folyamodtak.[106] 1944. április 30. után az igazolási jog és a mentesítések elbírálása átkerült a Baky–Endre–Jaross-csoport által dominált belügyminisztérium hatáskörébe,[107] ahol a legtöbb egyénileg vagy pártfogó helyi tisztviselők által benyújtott kérvényt elutasították.[108] 1944 márciusa és július 31. között Jaross csak 550 mentesítési kérvényt hagyott jóvá, melynek hatálya kb. 1000 zsidóra terjedt ki. A minisztériumban e kérvények ügyintézése közvetlenül Szilágyi László minisztériumi tanácsos hatáskörébe tartozott.[109]

A viszonylag kisszámú, magas kitüntetésekkel rendelkező háborús hősök mellett a leggyakrabban mentesített zsidók azok voltak, akiket a törvényes rendelkezések értelmében *bona fide* keresztényeknek minősítettek. Nekik joguk volt ahhoz is, hogy visszakapják elkobzott lakásukat és vagyonukat.[110]

Horthynak a deportálások leállítására vonatkozó július 7-i döntése után fölvetődött a kérdés, hogy a kormányzó adjon különleges mentesítést bizonyos zsidóknak, akikre nem vonatkoztak az érvényes rendelkezések. A minisztertanács július 12-i ülésén Kunder Antal kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter javasolta, hogy a kormányzó által mentesített zsidókat ne vigyék el az országból.[111] A németbarát minisztert valószínűleg nem annyira a mentesített zsidók védelme érdekelte, mint inkább alá szerette volna aknázni a kormányzónak a deportálások általános leállítására vonatkozó döntését. A különleges mentesítések ügyében azonban csak augusztus 21-én történt lépés, amikor Horthy – újra érvényesítve kormányzói hatalmát – kulcsszerepet játszott egy új rendelet elfogadásában, mely mentességet adott a korábbi törvényes előírások által nem érintett zsidók bizonyos csoportjainak. Az augusztus 21-én Reményi-Schnel-

ler Lajos akkori ügyvezető miniszterelnök aláírásával kibocsátott 2040/1944. sz. M. E. rendelet felhatalmazta a kormányzót, hogy a minisztertanács javaslatára különleges mentesítést adjon olyan személyeknek, akik a tudomány, a művészet vagy a közgazdasági élet terén, vagy egyébként az ország javára szerzett kimagasló érdemeik folytán, vagy egyéb különös méltánylást érdemlő okból ezt megérdemlik. A rendelet külön hangsúlyozta, hogy a mentesítés az 1941:XV. tc.-ben foglalt fajvédelmi rendelkezések hatályát egyáltalán nem, a vagyonjogi rendelkezések hatályát pedig csak annyiban érinti, amennyiben a mentesítés arra külön rendelkezést tartalmaz.[112] A rendeletet a zsidók többsége örömmel fogadta, a szélsőjobboldal, különösen a Magyar Nemzeti Szocialista Párt egyes elemei azonban hevesen elítélték.[113]

A különleges mentesítések koncepcióját Mester Miklós, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára dolgozta ki Ambrózy Gyulával, a kormányzói kabinetiroda vezetőjével együtt. Elfogadását csak az augusztus 7-i kormányváltozások tették lehetővé, melyek következtében Imrédyt, Jarosst és Kundert a kormányzóhoz lojálisabb férfiak váltották fel. A 2040. sz. rendelet elfogadása előtt Ambrózy különleges, „ideiglenes" mentesítési bizonyítványokat adott ki, melyek feljogosították viselőiket, hogy lakásaikban maradhassanak, és levehessék ruházatukról a sárga csillagot. A Zsidó Tanács három vezető személyisége – Stern, Pető és Wilhelm – így, „megkülönböztető jelzéseik" nélkül jelentek meg a Tanács augusztus 17-i ülésén, több kollégájuk megdöbbenésére és megrökönyödésére.

Noha a zsidók különböző minisztériumokhoz nyújtották be mentesítési kérvényüket, ezeket általában a minisztertanács irodáihoz továbbították, ahol névsorokat készítettek, melyeket a kormányzónak nyújtottak be jóváhagyásra. A mentesítések továbbításának központja Mester irodája volt a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, ahol több tisztviselő is rokonszenvezett Mesternek a mentesítésről vallott nézeteivel.[114] Ambrózy és Mester tevékenysége révén a legkiválóbb zsidó írók, művészek, tudósok és akadémikusok közül többen különleges mentességi státust kaptak.[115] A mentesítésekkel összefüggő adminisztratív teendőket Balla István tanácsos irodája intézte az Úri utcában, közel a királyi palotához. A rendszer természetesen visszaélésekhez és korrupcióhoz vezetett. Habár sok ezer, a rendeletben megszabott kategóriákba tartozó zsidót csak azután mentesítettek, hogy rengeteg dokumentumot nyújtottak be, mások, akik összeköttetésekkel és pénzzel rendelkeztek, minden különösebb erőfeszítés nélkül megkapták a maguk bizonyítványát.[116]

Néhány zsidó, aki jogosult lett volna a mentesítésre, nem volt hajlandó elfogadni ezt a státust, inkább szolidaritását demonstrálta a zsidó tö-

megekkel (közéjük tartozott Stöckler Lajos, a Zsidó Tanács tagja és későbbi vezetője), de a legtöbben, akiknek lehetőségük nyílt rá, buzgón szorgalmazták a mentesítésüket. Nem voltak morális aggályaik azzal kapcsolatban, hogy elkülönülnek a bajba jutott közösségtől: a rendkívül feszült körülmények között kevés ember – vagy egyáltalán senki sem – kérdőjelezte meg azt a jogát, hogy életben maradjon, amikor oly sok „egyszerű" zsidót fenyegetett halál. Alighanem föl sem merült bennük, hogy a „mentesített" vagy „különleges" zsidók kategóriáinak elfogadásával voltaképpen erkölcsileg tragikus útra léptek: burkoltan elismerték, mint ahogy Hannah Arendt kimutatta, a nácik szabályát, mely „halált írt elő minden nem különleges esetre"[117].

A mentesíthető zsidók zöme a mentesítést természetesen saját maga és családtagjai életben maradása eszközeként fogta fel; mások olyan eszköznek tekintették, melynek révén jobban segíthetik a közösség életben maradt tagjait. Az utóbbiak közt volt a zsidó közösség néhány legfelsőbb vezetője. A Zsidó Tanács mentesítési kérvényén 26 név szerepelt. Néhányan, köztük Stern, Pető és Wilhelm, vagyonérdekeltségeik mentesítését is kérvényezték – ami feszélyezte a magyar tisztviselőket és sok zsidó vezetőt, köztük Komoly Ottót is.[118]

A mentesített zsidókat gyakorlatilag kivonták a legtöbb szigorú zsidóellenes korlátozás alól. Levehették ruhájukról a sárga csillagot, visszakaphatták lakásukat (gyakran állásukat is), és gyermekeiket újra fölvették a nyilvános iskolákba.[119] A nagy és vissza-visszatérő válságok idején sok mentesített zsidó, köztük a Tanács tagjai, teljes mértékben kihasználták mentességüket arra, hogy segítsék kevésbé szerencsés testvéreiket. Mindamellett néhányan komoly feszültséget is okoztak a közösségen belül, amikor megpróbálták visszaszerezni régi lakásukat, melyet nem mentesített zsidóknak utaltak ki a júniusi átköltöztetések alatt.[120] A mentesítések egyetlen kollektív visszautasítása a rabbinátustól érkezett, amely augusztus 30-án olyan értelmű határozatot hozott, hogy tagjai nem fogadják el a mentesített státust, amíg az összes zsidót nem mentesítik, kivéve azokat az alkalmakat, „amidőn valamely hittestvér vagy a közösség érdekében kell valamely külső hatóság előtt eljárniok"[121].

A belügyminisztérium és a kormányzói iroda által alkalmazott mentesítési rendszer nagy mozgást váltott ki egyes zsidók érdekében. Sok magyar egyházi személyiség és értelmiségi kérvényezett mentesített státust zsidó barátai számára.[122] De nem minden mentesített zsidó járt egyformán jól. Néhányukat már a mentességi bizonyítvány kézbesítése előtt deportálták. Ez történt például dr. Mansfeld Gézával, a híres orvossal, akit családjával együtt Pécsről deportáltak. A helyi rendőrség szándékosan késleltette a kibocsátott mentességi bizonyítvány továbbítását.[123] Máso-

kat Németországba szállítottak sok más, „törvényellenesen" deportált személlyel együtt.[124] 1944 nyarán a külügyminisztérium több hivatalos jegyzéket juttatott el a németekhez, követelve mind a mentesített zsidók visszaszállítását, mind pedig azokét, akiket „törvényellenesen" vagy „tévedésből" vittek el a csendőrség vidéki túlbuzgósága eredményeként. Általában minden diplomáciai jegyzék tartalmazta az érintett személyek névsorát részletes személyi adataikkal. Mint várható volt, a minisztérium erőfeszítései meddők maradtak. A németek vagy nem válaszoltak, vagy halogató taktikához folyamodtak, egyik minisztériumi irodából a másikba küldözgették a magyar jegyzékeket.[125] A németek természetesen nem tudták teljesíteni a magyarok kérését, mert a legtöbb szóban forgó személyt már vagy megölték Auschwitzban, vagy nyomtalanul eldugták a sok német koncentrációs tábor egyikében. Theodor Horst Grell, a budapesti német követség zsidóügyekben illetékes referense megpróbálta „megmagyarázni" Németország dilemmáját a magyar külügyminisztérium képviselőjével, Nékám Sándorral folytatott július 21-i beszélgetésén. Grell rámutatott, hogy a németeknek korábban átadott zsidók visszahozatala lehetetlen, és megsértené „a zsidók németországi munkára való küldéséről" kötött német–magyar egyezményt. Grell emlékeztette rá Nékámot, hogy az egyezmény szerint a magyarok döntik el, hogy mely zsidó csoportokat adják át a németeknek, de miután átadták őket, semmiféle joggal nem rendelkeznek fölöttük többet. Ráadásul ezeket a zsidókat – érvelt – már odaállították a német gazdasági élet különböző területeire, ahonnan nem mozdíthatók el, s ha elmozdíthatók lennének is, a szállításuk leküzdhetetlen technikai problémákba ütközne.[126]

Ezerszám állították ki a mentességi bizonyítványokat vagy készültek kikézbesítésükre, amikor Horthy rendszerét október 15-én a németek és a nyilasok által közösen szervezett puccs megbuktatta. Október 23-án az új Szálasi-kormány úgy döntött, felülvizsgálja a mentesítési rendszert: visszavonja a honvédelmi minisztérium által kiadott mentességi bizonyítványokat, és csak a Jaross által kibocsátottakat fogadja el érvényesnek. Azt is elhatározta, hogy újra megvizsgálja a Horthy által kiadott bizonyítványokat, és ennek a kategóriának a számát 800-ra csökkenti. A felülvizsgálatot november 15-ig kellett befejezni Vajna Gábor új belügyminiszter felügyeletével.[127] Az említett intézkedések folytán sok zsidó elvesztette mentesített státusát, és ismét vonatkozott rá az összes zsidóellenes rendelet. Vajna mindössze 582 mentességi bizonyítványt bocsátott ki, és ez a csekély szám arra indította Kemény Gábort, az új külügyminisztert, hogy panaszt emeljen Szálasinál, kérve a mentesítettek számának fölemelését. A „Horthy által mentesített" sok ezer zsidó közül csupán 70-nek sikerült mentességi bizonyítványt kapnia Szálasitól.[128]

A nyilasok által mentesített zsidók névsorát egy Vajna Gábor[129] aláírásával ellátott, november 29-én kibocsátott rendelet tartalmazta.

Az új Szálasi-kormány vezetői és a nyilasok által felbujtott tömegek részéről megnyilvánuló, vadul ellenséges magatartással szemben a puccs előtti hónapokban a zsidókat sok kormányzati vezető és sok tisztességes, egyszerű magyar támogatta: közbenjártak érdekükben, gyakran támogatták a mentességi bizonyítványokért benyújtott kérvényeket. Ebben az időszakban a zsidók egy váratlan „szövetségesre" is szert tettek, aki felajánlotta közreműködését a megmaradt zsidó közösség megmentésében. A szóban forgó egyén nem volt más, mint Ferenczy csendőr alezredes, a vidéki deportálóosztagok parancsnoka.

Ferenczy, a „megmentő"

Horthynak a deportálások befejezésére vonatkozó július eleji döntése és a mögötte meghúzódó hazai és külföldi diplomáciai és katonai nyomás óriási hatást gyakorolt a hivatalban lévőkre, köztük néhány olyanra is, aki tevékenyen részt vett a vidéki zsidók deportálásában. Levonva a logikus következtetést a tengely tarthatatlan katonai helyzetéből, kezdtek aggódni jövőjükért. A Vörös Hadsereg könyörtelenül tört a Kárpátok felé, a nyugati szövetségesek pedig legyezőszerűen rajzottak ki normandiai hídfőállásaikból, ami minden magyar tisztségviselőt arra a belátásra bírt, hogy Németország veresége elkerülhetetlen. Nem hittek már a Führernek a Birodalom végső győzelmére vonatkozó ígéreteiben vagy az új „csodafegyverek" hadrendbe állításával kapcsolatos német ígérgetésekben. Így, opportunista módon németellenes álláspontra helyezkedve, szerették volna ellensúlyozni pár hónappal korábban elkövetett hitvány bűneiket.

Az egyik legprominensebb ilyen személy Ferenczy László csendőr alezredes volt, az Eichmann-féle Sonderkommando és a magyar hatóságok közötti összekötő, a vidéki deportálásokat irányító csendőrparancsnok.[130] Nem sokkal a Budapest körüli településekről való deportálások befejezése után Ferenczy újraértékelte a hazai és a nemzetközi helyzetet, és úgy döntött, hogy elnyeri a kormányzó és a Zsidó Tanács bizalmát. Ferenczy arról szerette volna meggyőzni a kormányzót, hogy ő buzgó hazafi, aki a magyar nemzeti érdekeket védi a németek túlkapásaival szemben, a Zsidó Tanácsot pedig arról, hogy ő a budapesti zsidók megmentője, ezért kereste a találkozást a kormányzóval és a Tanács vezetőivel. Mivel a kormányzóval közvetlenül nem léphetett érintkezésbe, úgy döntött, hogy előbb közvetlen fölötteseit, a belügyminisztert és a miniszterelnököt tájékoztatja,[131] hogy szerinte a németek, úgy tűnik, elszánták magukat arra, hogy fokozzák a megszállás intenzitását,

ha a végleges megoldás programját nem viszik végbe. Ferenczy úgy látta: a németek a jelek szerint annyira ragaszkodtak a budapesti zsidók deportálásához, hogy készek voltak Magyarországot protektorátussá változtatni céljuk elérése érdekében. Ferenczy egy hosszú memorandumban vázolta az állítólagos német tervek részleteit, melyet először Jarossnak terjesztett be. (Egyébként Ferenczy később azt állította, hogy kb. ebben az időben győződött meg arról, hogy a „munkára alkalmatlannak talált" zsidókat csakugyan megsemmisítik az auschwitzi krematóriumokban;[132] új meggyőződését Eichmann válaszából merítette, melyet arra a kérésére adott, hogy ellátogathasson Auschwitzba, és „a saját szemével győződjön meg róla, hogyan szűrik meg és osztják be munkára a zsidókat". Eichmann beleegyezett, hogy teljesíti a kérését, de azzal a feltétellel, hogy a látogatásra csak 30 nappal az utolsó magyarországi zsidó transzport elindulása után kerülhet sor.)

Ferenczy Jarosshoz és Sztójayhoz intézett kérését, hogy beszélhessen Horthyval, nem vették figyelembe.[133] Ezért elhatározta, kihasználja a Zsidó Tanácsnak a Várhoz fűződő kapcsolatait, és megragadta az alkalmat, hogy meggyőzze a Tanács vezetőit, kész a budapesti zsidók megmentésére. Július közepe táján módot talált arra, hogy érintkezésbe lépjen a Tanács vezetőivel, kb. akkor, amikor Eichmann és SS-beli segítőtársai a kistarcsai táborban lévő zsidók deportálását tervezték. Raoul Wallenberg, a vészkorszak egyik hőse, Budapestre érkezésekor (lásd a 31. fejezetet) egy 630 magyar zsidó adatait tartalmazó listát hozott magával, akiknek Svédországba való bevándorlását ottani barátok, rokonok vagy üzletfelek támogatták, és akik számára a svédek már kiadták a szükséges vízumokat. Amikor neki ezt és a 2000 palesztinai kivándorlási engedélyre váró személy adatait átadták, jó ürügye volt a Tanáccsal való kapcsolatfelvételre. Ennek megfelelően valamikor július közepén telefonált a Tanácsnak, és kérte, hogy annak egyik tagja keresse fel őt. A Tanács tagjai nem sejtették, mit forgat a fejében, de tökéletesen tisztában voltak azzal, milyen szerepet játszott a korábbi deportálásokban, és így érthetően bizalmatlanok voltak Ferenczyvel szemben. Kurzweil István, a Tanács lakáshivatalának egyik vezetője önként vállalkozott, hogy elmegy hozzá.[134] Ferenczy tájékoztatta a meglepett Kurzweilt arról a lehetőségről, hogy 2630 zsidó elhagyhatja az országot a német hatóságok engedélyével és a semleges országok együttműködésével. Ferenczy arról is biztosította őt, hogy hivatala már intézkedett a kivándorlásoknak az egészen közeli jövőben történő engedélyezéséről. Kérte, hogy „biztonsági okokból" a Tanács néhány modern csillagos házat bocsásson kizárólag ezeknek a zsidóknak a rendelkezésére.

A Tanács vegyes érzelmekkel fogadta Kurzweil jelentését. A tagok

nem akarták kockáztatni viszonylag nagyszámú zsidó esetleges kivándorlását, mégis tartottak tőle, hogy Ferenczy terve csak trükk, mely a deportálások felújításához vezet. Úgy döntöttek, nagyon óvatosan fognak hozzá a dologhoz, hogy közben kipuhatolják Ferenczy kérésének igazi értelmét és következményeit. Ragaszkodtak ahhoz, hogy megkapják az érintett személyek listáját, mondván: a személyi adatok nélkül nem tudják megszervezni az átköltöztetést. Legnagyobb meglepetésükre Ferenczy tüstént átadta a svéd listát. Néhány nappal később Ferenczy hivatalának nyomására a Tanács vezetői szabaddá tettek néhány csillagos házat a Pozsonyi úton a svédországi bevándorlásra kiválasztott zsidók számára. Ezek lettek az első ún. *védett házak*, melyek később a nemzetközi gettó magjaiként szolgáltak a Szálasi-éra alatt (lásd a 26. fejezetet), s egyúttal konfliktusokat is előidéztek a zsidó vezetők körében.

Nem sokkal később Kurzweil és Ferenczy egy második megbeszélést tartott, ezúttal a Tanács több más tagjával és vezetőjével (köztük Pető Ernővel, Berend Bélával és Gábor Jánossal), valamint Lulay Leó századossal, Ferenczy helyettesével együtt. Ferenczy a megváltozott helyzetről beszélt a zsidó vezetőknek, a németeknek a deportálásokban játszott vezető szerepéről, valamint az „élet-halál küzdelemről", melyet ő és közeli munkatársai vívnak a Gestapóval. Hogy leplezze saját bűnös szerepét a végleges megoldás programjában, naivitást és ártatlanságot színlelve érdeklődött Auschwitz realitásairól, mondván, nem tudott odautazni, hogy első kézből szerezzen be információkat.[135]

A csoport nevében Pető felvilágosításokat adott neki a német megsemmisítőtáborokról, és emlékeztette őt a tengely kényes katonai helyzetére, közölve, hogy Magyarországnak a békekonferencián kára származhat abból, hogy kegyetlenül bánt a zsidókkal.

E megbeszélés után Ferenczy kapcsolatai jobbára a Tanács három vezető személyiségére (Pető, Stern és Wilhelm) korlátozódtak, jóllehet néhány alkalommal találkozott Kasztner Rezsővel, Stöckler Lajossal és a cionista vezetővel, Komoly Ottóval is.[136] A megbeszélések egy részét Stern otthonában tartották, a legnagyobb titokban. Ferenczy ismét megpróbálta meggyőzni a zsidó vezetőket saját ártatlanságáról, igyekezett „bebizonyítani", hogy a deportálásokért és a velük összefüggő minden szörnyűségért kizárólag a németek a felelősek.[137] Kihasználva Ferenczy megváltozott helyzetét és azzal táplálva önérzetét, hogy őt a budapesti zsidók egyetlen lehetséges megmentőjeként kezelik, a zsidó vezetők titkos tervet dolgoztak ki Ferenczyvel a további deportálások megakadályozására. A terv szerint a magyar hatóságok, ideértve természetesen a csendőrséget, továbbra is úgy tesznek, mintha együttműködnének a németekkel, de amikor csakugyan rákerül a sor a budapesti zsidók deportálására, Ma-

gyarország csendőri és katonai erői együttesen közbelépnek a zsidók elhurcolásának megakadályozására.

Mivel sem a zsidó tömegeknek, sem a Zsidó Tanács más tagjainak nem volt fogalmuk a Ferenczy és a legfelső zsidó vezetés közötti titkos egyezségről, a csendőrök megjelenése Budapest utcáin a küszöbön álló deportálásokról szóló rémhírekkel együtt pánikot váltott ki a főváros zsidó lakosságának körében. Stöckler Lajost, akit július 22-én neveztek ki a Tanácsba, különösen felháborította, hogy a vezetőség nem hívott össze végrehajtó bizottsági ülést a megmaradt zsidó közösség előtt álló problémák megvitatására. Több alkalommal nyilvánosan hangot is adott érzelmeinek.[138]

Időközben Stern és közeli munkatársai folytatták a munkát a Ferenczyvel kötött titkos egyezség részletein. Egy alkalommal arról a lehetőségről is beszéltek, hogy aktívan ellenállnak a németeknek és magyar bérenceiknek, a szervezett munkásság segítségével. A munkástámogatást két kiemelkedő magyar szakszervezeti vezető helyezte kilátásba – Kabók Lajos szociáldemokrata képviselő és Karácsonyi Sándor, a Vasas Szakszervezet vezetője –, akik a zsidó vezetők kérésére szintén találkoztak Ferenczyvel. (A nyilasok 1944 őszén mindkettőjüket kivégezték.)

Ferenczy és Lulay óvatosságból ragaszkodott hozzá, hogy minden tervet tartsanak titokban még a Sztójay-kormány tagjai előtt is, különben mindnyájan veszélybe kerülhetnek. Pető, aki már szoros személyes kapcsolatot épített ki ifj. Horthyval, pontosan tájékoztatta a kormányzó fiát minden fejleményről.

A zsidó vezetőkkel tartott egyik megbeszélésén Ferenczy a segítségüket kérte ahhoz, hogy kihallgatást kapjon a kormányzótól. Ifj. Horthy jó szolgálatai révén augusztus elejére kitűzték a találkozót; Ferenczy ebben a hónapban még háromszor találkozott a kormányzóval. Ellátta őt a Gestapo magyarországi tevékenységére és az országban tartózkodó különböző német egységek erejére vonatkozó legfrissebb információkkal.[139] A kormányzóval folytatott első megbeszélésen Ferenczy egy tiltakozó jegyzék német nyelvű szövegét is átadta, melyet a Tanács közreműködésével készített, és át akart adni Veesenmayernak. A jegyzék célja az volt, hogy világosan leszögezze a magyar kormány álláspontját a zsidókérdésben, és öt főbb pontot tartalmazott:

– a magyar kormány kész átadni Németországnak azokat a munkaszolgálatosokat, akiknek családja már Németországban van (kb. 55–60 000 fő), valamint a büntetett előéletű vagy közveszélyes zsidókat, azzal a feltétellel, hogy őket „kizárólag munkaszolgálatra" alkalmazza;

- a magyar kormány elszállítja a visszamaradó zsidókat Budapestről különféle vidéki táborokba, de nem adja át a németeknek, hogy kivigyék őket az országból;
- az Eichmann-féle Sonderkommandót vissza kell rendelni Magyarországról;
- a német fogságban lévő összes politikai és közigazgatási vezetőt ki kell adni a magyar törvényes hatóságoknak;
- a Pest megyei börtönt magyar ellenőrzés alá kell helyezni;
- a németeknek vissza kell adniuk minden zsidó vagyont és áruraktárt, melyet a megszállás óta foglaltak le.

A jegyzéket Csopey Dénes, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője diplomáciailag elfogadhatóbb formába öntötte, de csak augusztus végén adták át Veesenmayernak.[140]

Mindezt még egyszer megtárgyalta a minisztertanács augusztus 10-i ülése. Ugyanezen a napon küldték meg a külügyminisztérium állásfoglalását Bárczy István minisztertanácsi államtitkárnak. A Csopey aláírásával ellátott memorandum megoldást keresett a németek ajánlatára, miszerint beleegyeznek korlátozott számú zsidó kivándorlásába, ha Magyarország újrakezdi a deportálásokat.[141]

A Sztójay-kormány örökébe lépő új kormány a jelek szerint hitelt adott Ferenczy színeváltozásának. Augusztus 29-én Bonczos Miklós belügyminiszter hivatalosan megbízta a zsidóügyek intézésével.[142] A zsidó vezetők egy részének Ferenczy kétszínűségével kapcsolatos gyanúja teljes mértékben megerősítést nyert a nyilaspuccs után. Amint Szálasi került hatalomra, Ferenczy ismét nyíltan aktív szerepet vállalt a zsidóellenes kampányban. A Zsidó Tanács vezető tagjainak, akik túl sokat tudtak Ferenczynek a kormányzó előtt tett leleplezéseiről, menteniük kellett az életüket, mert a csendőrtiszt nem szerette volna, ha megzsarolják vagy potenciálisan „veszélyes" tanúk maradnak. A bizonyítékok túlnyomó része arra vall, hogy Ferenczy sosem szándékozott igazán átpártolni. Fő célja a kormányzóval való kapcsolatteremtéssel az volt, hogy információkat szerezzen a kormányzó gyökeres irányváltásra vonatkozó terveiről, és átadja azokat a németeknek, akiknek mindig is megbízható spiclijük volt.

A deportálások felújításának veszélye

A kistarcsai táborban fogva tartott zsidók Eichmann kezdeményezésére, Horthy utasításainak semmibevételével történt deportálása felbátorította a zsidótlanító szakértőket, hogy újrakezdjék előkészületeiket a budapesti zsidók deportálására. Az akciót augusztus 5-re ütemezték át.[143] A kistarcsai incidens a Békásmegyeren zajló előkészítő munkával együtt

(az itteni táborból deportálták július folyamán a Budapest körüli elővárosok zsidóit) nagyon nyomasztó hangulatot teremtett a fővárosi zsidók körében. Ahogy terjedtek a hírek a deportálás közeledtéről, úgy kerültek fizikailag és lelkileg is egyre feszültebb állapotba. Félelmeik ezúttal mégis alaptalanok voltak, mert a magyar csendőrség már nem állt oly készségesen a németek rendelkezésére, mint július 8-a előtt. Ráadásul Bakyt és Endrét időközben fölmentették a zsidóügyek intézésétől, Ferenczy pedig látszólag alibit keresett.

Az augusztus 5-i határidő lejártát és Jaross belügyminiszternek Bonczos Miklóssal való, két nappal később bekövetkezett felváltását nagy megkönnyebbülés fogadta. Ez azonban ideiglenes volt; augusztus 9-én éjszaka Freudiger Fülöp családjával és jó néhány barátjával együtt Romániába szökött, és a hír már másnap elterjedt a zsidó közösségben. Freudigernek Wisliceny segítségével sikerült megszöknie, akivel elég jó viszonyban állt szinte a német megszállás kezdete óta, hála a pozsonyi Weissmandel rabbi közvetítésének (lásd a 14. fejezetet). A külföldi zsidó vezetőkkel és Wislicenyvel fenntartott szoros kapcsolatai miatt Freudigert tekintették a zsidó közösség egyik legjobban informált tagjának. Váratlan távozását a küszöbönálló deportálások előjeleként értelmezték. Freudiger menekülése nemcsak pánikot idézett elő a tájékozatlan zsidó tömegek körében, hanem a Tanács néhány vezetőjének letartóztatásához is vezetett. Gábor Jánost majdnem azonnal letartóztatták, miután Freudiger szökése ismertté vált; véletlenül éppen akkor ment be Eichmann hivatalába. Augusztus 18-án a Gestapo Petőt, Sternt és Wilhelmet is letartóztatta, akiket az előző napon mentesítettek a sárga csillag viselése alól. Sternt és Wilhelmet másnap Horthy kormányzó erélyes közbelépésére szabadon engedték, Petőt azonban bántalmazták, és augusztus 21-ig fogva tartották.

A Freudiger család távozása sok vitát váltott ki mind a háború alatt, mind a háború után. Freudiger ellenfelei úgy érveltek – és érvelnek ma is –, hogy csaló módon használta fel azokat az útleveleket, melyeket a román kormány bocsátott a Magyarországon élő román illetőségű zsidók rendelkezésére. Freudiger azonban következetesen azt állította, hogy az általa és a családtagjai által használt dokumentumokat egy akkoriban Bukarestben élő rokona, Meisner Jenő révén kapta.[144]

Az augusztus 7-i kormányátalakítás ellenére a zsidókérdés továbbra is sokat foglalkoztatta a magyar hatóságokat mind belpolitikai szempontból, mind pedig a németekkel való alkudozásaik kapcsán. Az átszervezett minisztertanács augusztus 10-i ülésén Jungerth-Arnóthy ismét kezdeményezett: körvonalazta a külügyminisztérium által kidolgozott álláspontot.[145] Olyan politikai vonal elfogadását sürgette, mely nyugalmat teremt

a zsidókérdés körül. Szerinte ezt indokolták a belpolitikai okok, a német–magyar viszonnyal összefüggő okok, és Magyarország csakis így teljesíthette a semleges országokkal és a Nemzetközi Vöröskereszttel szemben vállalt kötelezettségeit a svéd és a svájci listán szereplő zsidók kivándorlásával kapcsolatban.

Jungerth-Arnóthy kifejtette: a zsidókérdés körül nyugalmat lehetne teremteni, ha a kormányzó kibocsátana egy nyilatkozatot, melyben meghatározná, milyen intézkedéseket kész hozni cserében a németek által vállalt bizonyos kötelezettségekért. Jungerth-Arnóthy szerint 164 000 zsidót tartottak nyilván Budapest csillagos házaiban, közülük 20 000 volt a kikeresztelkedett, és 10 000 fő emigrálását engedélyezték. Javasolta, hogy a megmaradó 134 000 ember problémáját a következőképpen oldják meg:

- kb. 50-60 000 „galíciainak és beszivárgónak" minősített zsidót fel kell ajánlani a németeknek;
- a munkaszolgálatos-egységekben szolgáló zsidókat és családtagjaikat (feleség, gyerekek, esetleg szülők) meg kell tartani, az aktívan nem foglalkoztatottakat azonban vidéki gettókba kell zárni, „úgy mint a 45 000 zsidó a németországi Theresienstadtban";
- a zsidóellenes rendelkezések alól törvényesen mentesített zsidókat, valamint a Horthy különengedélyével mentesítetteket – bizonyos létszámkereten belül – meg kell tartani az országban.

Cserében a németek bocsássanak ki egy nyilatkozatot, melyben leszögezik:

- a fenti intézkedések eredményeként a zsidókérdést megoldottnak tekintik, és így legalább a zsidóügyekkel foglalkozó SD-szervek az országot elhagyják;
- a németek és a Zsidó Tanács között minden közvetlen kapcsolatot megszakítanak, és nem kerül sor a kistarcsaihoz és a sárvárihoz hasonló egyoldalú deportálásokra;
- a különféle emigrációs tervekről közvetlenül a zsidókkal, a magyar hatóságok bevonása nélkül folytatott tárgyalásokat beszüntetik;[146]
- engedélyezik a Nemzetközi Vöröskereszt, a svájci kormány és a Svéd Vöröskereszt által kezdeményezett kivándorlási akciókban részt vevők ki-, illetve átutazását;
- biztosítják, hogy a kiszállítottak életben maradnak;
- elismerik, hogy a kiszállítottak vagyona magyar nemzeti vagyon marad.

Az álláspontokat rögzítő dokumentumon kívül a külügyminisztérium

elkészítette a németeknek átnyújtandó levelek tervezetét is. Ezek szerint a „német hadigazdálkodáshoz szükséges zsidó munkaerőket" augusztus 28-tól kellett a németek rendelkezésére bocsátani.[147]

Közben diplomáciai szinten a Ferenczy-terv keretében folytatódtak a német–magyar tárgyalások a deportálások lehetséges újrakezdéséről. Kétszeri halasztás után a budapesti zsidók deportálását augusztus 25-re tűzték ki.[148] Nem sokkal az augusztus 7-i kormányátalakítás után Sztójay biztosította Veesenmayert, hogy a deportálásokat „8–14 napon belül" folytatni fogják. Bonczos augusztus 13-án hasonló ígéretet tett Eichmann-nak. Az augusztus 25-i dátumot azon az alapon választották ki, hogy addigra elkészülnek a kiutazási engedélyek a svájci és a svédországi csoport számára.

Megegyeztek, hogy a deportálásokból kihagynak minden idegen állampolgárságú zsidót (őket augusztus 26-án internálni kellett) és kb. 3000 „mentesített" zsidót, akikkel Horthy különösen törődött.[149]

Még a Frenczyvel kötött titkos egyezségről tudomással bíró zsidó vezetők is azonnali katasztrófától tartottak, amikor a börtönből kiengedett Pető azt a parancsot kapta, hogy készítsen listát a Tanács vezetőiről, tisztségviselőiről és alkalmazottairól, és adja le az Eichmann-féle Sonderkommando sváb-hegyi főhadiszállásán. Hogy húzza az időt, a Tanács elkészített egy listát, melyen több mint 1000 név szerepelt, de a lakcímeket nem tüntették fel. A hiányzó információkat a németek csak egy nappal a tervezett deportálások előtt kérték.

Úgy látszik, a magyarországi Sonderkommando bosszúálló hangulatban volt. Az SS a nácik uralta Európában mindenütt, ideértve a magyarországi megyéket is, igyekezett elnyerni a zsidó tanácsok tagjainak együttműködését. Az utolsók között vitték be őket a gettóba, és rendszerint az utolsó transzporttal deportálták őket. Budapesten azonban a zsidó vezetők állandóan erősíteni próbálták kapcsolataikat a magyar politikai, katonai és kormányzati vezetőkkel, és bíztak abban, hogy a háború végéig életben tartják közösségüket. Konkrét céljuk az volt, hogy megszerezzék a magyar hatóságok támogatását a megmaradt zsidók deportálásának megakadályozására. Az SS felismerte, hogy a zsidó vezetők befolyása növekszik, ami tükröződött Horthynak a deportálások leállítására vonatkozó döntésében és a kistarcsai incidensben is. Ezért arra a következtetésre jutott, hogy Budapesten a zsidók sikeres deportálása megköveteli a Zsidó Tanács előzetes felszámolását.

Ferenczy fölfedte a német tervek egyes részleteit, amikor augusztus 24-én találkozott Petővel és Wilhelmmel. Megerősítette, hogy az SS úgy döntött, előbb a Tanács tagjait és családjukat deportálják. A tervezett művelet más részleteit is elmondta nekik, beleértve a kerületek kiürítésé-

nek sorrendjét, s hogy Budapest környékén hol rendezik be a táborokat, ahonnan a deportáltakat útnak indítják. Úgy tervezték, hogy szeptember 18-ra az egész műveletet lebonyolítják.[150]

A Zsidó Tanács vezetői rendkívül nyugtalanok lettek. Noha belátták, hogy Ferenczynek alapos oka van az együttműködésre, korábbi tevékenységét ismerve egyáltalán nem voltak meggyőződve arról, hogy teljesíti vállalását. Az a nyomasztó érzés is kísértette őket, hogy Ferenczy esetleg agent provocateur, az SS-nek dolgozik egy olyan bizarr cselszövésben, melynek célja Horthynak és híveinek a kijátszása. Aggodalmuk mélységével csak a többi zsidó vezető csalódottsága és dühe vetekedhetett, akiket nem avattak be a titkos egyezségekbe, valamint a zsidó tömegek pánikja, mely a deportálás időpontjának közeledtével napról napra erősödött.[151] Így aztán a Zsidó Tanács vezetői elhatározták, hogy a Ferenczyvel kidolgozott titkos tervtől függetlenül minden lehetséges elővigyázatossági intézkedést megtesznek. Kérésekkel árasztották el barátaikat a magyar hivatalos körökben, a semleges országok és a Vatikán képviselőit, hogy lépjenek közbe az újabb deportálások ellen. Az utóbbiak eleget tettek a kérésnek. A magyar kormány egy szokatlanul nyers hangú jegyzéket kapott, melyet Angelo Rotta apostoli nuncius, Carl Ivan Danielsson svéd követ, Carlos de Liz-Texeira Branquinho portugál ügyvivő, Angel Sanz-Briz spanyol ügyvivő és Antoine J. Kilchmann svájci ügyvivő írt alá. A jegyzék hangsúlyozta, a világ tisztában van vele, mi rejlik a deportálások mögött, melyeket a magyarok szépítőleg úgy emlegetnek, hogy „munkaerő-biztosítás Németország számára". Az augusztus 21-i keltezésű jegyzékben a következőket olvashatjuk:

> A semleges hatalmak Budapesten akkreditált, alulírott képviselői a fájdalmas meglepetés érzelmével értesültek arról, hogy hamarosan meg akarják kezdeni a magyarországi összes zsidók deportálását. Arról is tudomásuk van, mégpedig abszolút biztos forrásból, hogy a deportálás a legtöbb esetben mit jelent, még ha külföldön végzendő munkaszolgálat néven álcázzák is.
>
> Eltekintve attól a sajnálatos ténytől, hogy az új deportálások az Önök hazájában mintegy halálos csapás volna Magyarország jó hírnevére, mely máris komolyan érintve van az eddig végrehajtott deportálásokkal, a semleges hatalmak képviselői az emberi szolidaritás és a keresztény szeretet érzelmeitől vezettetve kötelességüknek érzik, hogy erélyes tiltakozást jelentsenek be ez ellen az indítékaiban is már igazságtalan és kivitelében embertelen eljárás ellen – abszolút megengedhetetlen lévén az, hogy faji eredetük egyszerű ténye miatt üldözzenek és halálba küldjenek embereket. És kérik a királyi magyar kormányt, hogy végérvényesen vessen véget ennek az eljárásnak, amelynek az emberiesség becsületére sohasem lett volna szabad elkezdődnie. Azon reményüknek adnak kifejezést, hogy Magyarország régi hagyományait folytatva, visszatér azokhoz a lovagias és mélyen keresztény szellemű elvekhez és mód-

szerekhez, amelyek olyan kimagasló helyet biztosítottak számára a művelt népek között.[152]

A zsidók nyugtalanságát fokozták azok a tervek, amelyek a „védett" zsidók egy részének a Pozsonyi úton lévő különleges csillagos házakba való átköltöztetését írták elő. Ezt a cserét a fenyegető tragédia újabb baljós jelének tekintették. Az átköltöztetésekről heves vita robbant ki a Tanács tagjai között. Stöckler Lajost különösen felháborította a Pozsonyi úti épületek kiválasztása. A „nem védett" zsidók valóságos szószólójává lépve elő, Stöckler úgy ítélte meg, nagy igazságtalanság lenne az érintett házak lakóival szemben, akiket csak pár héttel korábban helyeztek oda, ha ismét átköltöztetnék őket viszonylag kisszámú, privilegizált zsidó kedvéért, akik közül sokan személyes jó viszonyban voltak a Tanács vezető tagjaival.

A Zsidó Tanács azonban Ferenczy figyelmeztetésére hallgatott, és hozzálátott az átköltöztetési tervek végrehajtásához. Augusztus 23-i határozatának megfelelően az átköltöztetés általános irányítását Bleier Jenőre bízták. Szalkai Ernő és Vasadi Vilmos összekötőként segített neki a svéd követséggel való kapcsolattartásban. A Pozsonyi úti „védett házakért" való általános adminisztratív felelősséget Bognár Györgyre ruházták. Csak a Tanács átköltözési igazolásával és a svéd követség által kibocsátott menlevéllel (Schutzpass) rendelkezőknek volt szabad belépniük a kijelölt házakba.[153]

Közben a budapesti zsidók tervezett deportálására vonatkozó német–magyar megbeszélések a kölcsönös gyanakvás légkörében folytatódtak. Míg a németek a Führer utasításaival összhangban ragaszkodtak ahhoz, hogy mielőtt ők kiadnák a kiutazási engedélyeket a svájci és a svéd listán szereplő néhány ezer zsidónak, a budapesti zsidók zömét deportálják (vagy legalábbis a két dolog egyszerre történjék), a magyarok mindenáron szerették volna biztosítani a fenti néhány ezer zsidó kivándorlását, hogy némi nemzetközi jóindulatot vívjanak ki, de halogatni akarták a tömeges deportálások megindítását. Az egyik ok, amiért Magyarország határozottan elutasította a deportálások terv szerinti, augusztus 25-i újrakezdését, az volt, hogy Románia két nappal korábban kilépett a tengelyhatalmak szövetségéből. Sőt Magyarország riválisa nem csupán fegyverszünetet kért, hanem ténylegesen csatlakozott is a szövetséges hatalmakhoz, és nem sokkal később hadat üzent mind Németországnak, mind Magyarországnak.

Horthy augusztus 24-én hosszas beszélgetést folytatott Veesenmayerral, melynek során rámutatott: gyakran figyelmeztette a Führert a románok megbízhatatlanságára. Egy kormányátszervezés lehetőségét is megpendítette.[154] A budapesti zsidókkal kapcsolatban a kormányzó azt

mondta, hogy „rövidesen" elviteti őket a fővárosból az ország belsejébe, de a lelkiismerete nem engedi, hogy hozzájáruljon Németországba való deportálásukhoz. A magyar kormány más képviselői ugyanezt az álláspontot vallották. A külügyminisztérium is úgy tájékoztatta minden külföldi képviselőjét, hogy „zsidódeportálás többet nem lesz"[155]. Bonczos augusztus 24-én tájékoztatta Eichmannt, hogy Horthy utasításainak megfelelően és „az ő korábbi álláspontjával ellentétben", a budapesti zsidókat öt nagy táborba telepítik át, melyeket még fel kell építeni valahol a fővároson kívül, de nem fogják Németországba deportálni őket. Eichmann nyilvánvalóan megütközött, és kérte a Birodalmi Biztonsági Főhivatalt, az RSHA-t, hogy rendelje vissza a Sonderkommandót, mivel fölöslegessé vált.[156]

Himmler válasza egy Otto Winkelmann-nak, az SS és a német rendőrség magyarországi főparancsnokának küldött távirat volt – melyet augusztus 24-én hajnali 3 órakor kézbesítettek –, és melyben megtiltotta a Magyarországról való további deportálásokat.[157] A román átállás után az SS birodalmi vezetője semmiképp sem akarta megsérteni a magyarokat, és Hitlernek a zsidókérdésben elfoglalt ideologikusabb álláspontja ellenére úgy döntött, még a végleges megoldás részleges kudarca árán is megőrzi Magyarországot a tengely táborában. Himmler döntése természetesen nem jelzett alapvető változást a zsidókérdésben, csak taktikai visszavonulást tükrözött, mely katonai meggondolásokon alapult, és azt célozta, hogy biztosítsa a Romániában és a Balkánon lévő német csapatok helyzetét, garantálja, hogy a „Magyarországon át vezető utánpótlási vonalakat és menekülési útjukat ne vágják el". A végleges megoldás programját a katonai helyzet remélt stabilizálódása után kívánta folytatni.

A magyar kormány döntését további zsidódeportálások megakadályozásáról augusztus 25-én közölte hivatalosan Veesenmayerral Reményi-Schneller Lajos, aki egy ideje ügyvezető miniszterelnökként tevékenykedett.[158] Ezzel csaknem egyidejűleg Ferenczy szinte teljhatalmat kapott a zsidókérdés kezelésében. Erről egy augusztus 28-i keltezésű üzenetében tájékoztatta a Zsidó Tanácsot, hangsúlyozva, hogy ettől a naptól fogva semmiféle más magyar vagy „szövetséges" (azaz német) szerv vagy szervezet képviselője nem tárgyalhat a Tanáccsal, nem adhat parancsokat vagy utasításokat neki. Ezeket a funkciókat ezentúl kizárólag ő gyakorolja majd a belügyminisztérium képviseletében.[159] Másnap Bonczos értesítette az összes főispánt Ferenczy megbízatásáról, és kérte, hogy teljes mértékben működjenek együtt vele feladatai teljesítésében.[160] Reményi-Schneller, Ferenczy és Bonczos fellépései már világosan tükrözték annak az új kormánynak a szellemét és politikáját, melynek hivatalos kinevezésére Horthy készülődött.

A Lakatos-kormány

Amikor Horthy 1944 márciusában a Sztójay-kormány létrehozásába beleegyezett, feltehetőleg azt hitte, hogy tagjai, ha ideológiailag ultrareakciósok és tengelybarátok is, olyan politikai lépéseket tesznek majd, melyek az ő felfogása szerint Magyarország nemzeti érdekeit szolgálják. A nyíltan nácibarát elemek ellenőrzése és irányítása alatt azonban a kormány igen hamar a németek engedelmes eszközévé vált, akik következésképp *de facto* a hatalom birtokosává váltak a megszállás első hónapjaiban. Ez nagymértékben Horthy mulasztásából is adódott, abból, hogy nem élt hatalmával, és nem érvényesítette vezetői szerepét; úgy döntött, hogy „távol tartja magát bizonyos kétes ügyektől". Júniusra világosan láthatóvá váltak tartózkodásának és a kormány szolgai politikájának tragikus következményei. Hogy Horthyban tudatosodott országának szomorú helyzete, azt kétségkívül elősegítették a szövetségesek látványos sikerei mind a nyugati, mind a keleti fronton.

Június közepe táján Horthy, aki arra a meggyőződésre jutott, hogy a tengely gyakorlatilag már elvesztette a háborút, minden korábbinál komolyabban kezdett azzal a gondolattal foglalkozni, hogy kicseréli a kormányt, és így biztosít új irányt az ország politikája számára. Elhatározásában megerősítette az a hosszú memorandum, melyet bizalmas tanácsadójától, Bethlen István gróftól kapott a hónap folyamán. Bethlen áttekintette, milyen káros politikát követett a Sztójay-kormány, gyakran Imrédy, Jaross, Reményi-Schneller, Kunder vagy Endre kezdeményezésére. Javasolta, hogy a kormányt váltsa le, és „lelkiismeretes és szilárd jellemű férfiakat" nevezzen ki, vagyis

- „becsületes és energikus embereket" helyezzen vezető pozíciókba, „pártpolitikától függetlenül";
- „becsületes módon" lépjenek ki a háborúból;
- vessenek véget „a zsidók embertelen, ostoba, kegyetlen üldözésének".

A memorandum foglalkozott a hatalomátadást nehezítő körülményekkel és a leküzdésükhöz szükséges intézkedésekkel is. Bethlen odáig ment, hogy konkrét javaslatokat tett a kormány különféle posztjaira kinevezendő személyekre is.[161]

Horthy először július elején akarta leváltani a Sztójay-kormányt, Baky puccskísérlete után; július 17-én ismét fontolóra vette a kérdést. Hitler szigorú figyelmeztetései és az ország esetleges totális megszállásától való félelme azonban visszatartotta attól, hogy elképzeléseit valóra váltsa. Bethlen realisztikus tanácsainak hatására Horthy úgy döntött, hogy óva-

tosan közelíti meg célját, először részlegesen szervezte át a kormányt a nyíltan nácibarát elemek leváltásával – Imrédy, Jaross és Kunder (augusztus 7.) –, Rátz Jenőt már július 19-ével menesztette, aztán elküldte Sztójayt kéthetes „egészségügyi szabadságra". A német reagálás ezekre a bevezető lépésekre váratlanul egészen visszafogott volt. Hitlert feltehetően a belpolitikai problémák foglalkoztatták az ellene július 20-án elkövetett sikertelen merénylet után, és egyre jobban aggasztotta az állandóan romló katonai helyzet is. Augusztus 29-re Horthy úgy ítélte meg, hogy az idő kedvező Lakatos Géza tábornoknak, az első magyar hadsereg korábbi parancsnokának miniszterelnöki kinevezésére.

Tekintettel Magyarország kényes helyzetére, arra, hogy a tengely tagjaként keresett volna becsületes kiutat a háborúból, a Lakatos-kormány összetétele kiegyensúlyozott volt. Hogy megnyugtassa a németeket, Horthy megtartotta Reményi-Schnellert és Jurcseket; saját céljainak előmozdítására azonban néhány új, egyértelműen náciellenes beállítottságú tagot nevezett ki, például Rakovszky Iványt és Hennyey Gusztávot.[162]

Lakatos kinevezésének azonnali és messze ható következménye sok magas beosztású minisztériumi tisztviselő eltávolítása volt, akik korábban a nácik támogatói vagy ügynökei voltak. Többek között menesztették: Endrét és Kolosváry-Borcsa Mihályt. Az őket felváltó új kinevezettek közt megbízhatóbb emberek voltak, mint például Horváth Béla, Schell Péter báró és Hlatky Endre. Schell, Lakatos jó barátja, aki korábban több évig Kassán volt rendőrfőnök, belügyminisztériumi államtitkár lett.[163] Hlatkyt, Bihar vármegye korábbi főispánját sajtóügyi államtitkárrá nevezték ki.[164] Ugyanilyen fontos, ha nem még fontosabb volt, hogy ezzel párhuzamosan a legtöbb jobboldali polgármestert és megyei főispánt lecserélték, akik szimpatizáltak vagy nyíltan támogatták Imrédyt, vagy a nyilasokat, vagy a MÉP-ben tömörülő jobboldali szélsőségeseket.

Kinevezésekor Lakatos így összegezte programját:

- a harc folytatása, derék magyarok módjára, a határok védelmében;
- a béke és a rend teljes megőrzése;
- a termelés növelése.[165]

Lakatos kijelentései nyilván elsősorban külföldi, különösen német fogyasztásra szolgáltak. A Horthy által valójában rábízott feladatokat nem lehetett nyilvánosságra hozni. Ezek közé tartozott:

- a magyar szuverenitás helyreállítása;
- Magyarország háborúból való kilépésének előkészítése;
- a zsidóüldözések azonnali beszüntetése.[166]

A Lakatos-kormány beiktatásával Budapesten a zsidóellenes nyomás

enyhült. Miután Bakyt és Endrét eltávolították, a zsidóügyek a belügyminisztériumban Perlaky Gyula minisztériumi osztálytanácsos hatáskörébe kerültek. Az új kormány politikájának megfelelően Perlaky intézkedett, hogy engedjék szabadon a Horthyligeten[167] fogva tartott zsidókat, valamint a Kistarcsán őrzött 220 túszt.[168] Stöckler Lajos vezetésével egy delegáció kereste fel Hennyey Gusztáv új külügyminisztert, kérve, hogy a kormány találjon módot a deportált zsidók megsegítésére.[169] Különféle vöröskeresztes szervezetekkel együttműködve, Hennyey kulcsszerepet játszott abban, hogy rávették a svéd hatóságokat, küldjenek csomagokat a különféle koncentrációs táborokba. Habár az ajándékokat megérkezésükkor a németek ellopták, a zsidók hálásak voltak: Hennyeynek tett nyilatkozatában Stöckler kijelentette, hogy „hosszú idő óta ez volt a magyar kormány első jóakaratú gesztusa a zsidók iránt, akik tudják ezt értékelni"[170].

A kormány zsidópolitikájának új irányát tükröző másik döntés az volt, hogy nagyobb mozgásszabadságot engedélyeztek a zsidóknak a soron következő zsidó ünnepek alatt és a munkájukkal kapcsolatban.[171]

Lakatos szeptember 21-én, a magyar felső- és alsóház együttes ülésén tartott bemutatkozó beszédében összefoglalta kormánya álláspontját a zsidókérdésről:

> ...A zsidókérdés rendezése tekintetében folyamatban van olyan eljárás végrehajtása, amely a törvényes lehetőségek szigorú alkalmazásával a legártalmasabb elemeknek és a munkanélkülieknek hasznos munkára való beállítását fokozatosan biztosítja.[172]

A beszédet követő vitában Kóródy Tibor országgyűlési képviselő kért szót a zsidókérdésben. Kóródy, akit eredetileg nyilas képviselőként választottak meg, a nyár folyamán megváltoztatta álláspontját, és szoros kapcsolatot tartott fenn Komoly Ottóval, könnyíteni igyekezve a budapesti zsidók sorsán.[173] Azzal döbbentette meg a képviselőházat, hogy a kormány által hozott „törvénytelen intézkedések" visszavonását és az egész zsidókérdés felülvizsgálatát követelte. A parlamenti jegyzőkönyv következő része tükrözi nyilatkozata és a reagálások jelentőségét:

> ...Olyan rendeletek tömegét láttuk ebben az elmúlt hat hónapban, amelyekből semmiféle haszna nem volt a nemzetnek (egy hang a szélsőbaloldalon: Magának igen!), hanem az egyedüli célzatuk az volt, hogy kárt okozzanak másoknak, a zsidóságnak. (Zajos ellentmondások a szélsőbaloldalon.)
>
> Nagyon jól tudjuk, hogy a zsidórendeletek megszámlálhatatlan sora, amelyet ez alatt a hat hónap alatt kiadtak és keresztülvittek, semmiféle javulást nem hozott, még a háború kérdéseiben sem (folytonos zaj – elnök csenget), sőt a totális kiállás szabotálását is jelenti például az, hogy ebben az országban, itt Budapesten, a legnagyobb munkáshiány idején ma is 250 000 zsidó él, aki-

nek a munkaerejét fel lehetne használni, s aki hat hónap óta kénytelen-kelletlen csak fogyaszt, és a mozgási szabadság hiánya miatt nem termel semmit. (Zaj a szélsőbaloldalon. – Rajniss Ferenc: Vissza bankigazgatóknak őket! Az a legokosabb! – Csoór Lajos: Azt már nem!) Szükség van a mérleg felállítása alkalmával a jog és törvényes felhatalmazás nélkül kiadott, előbb említett rendeletek azonnali visszavonására, de feltétlenül szükség van azoknak legalábbis a parlament elé terjesztésére, felülbírálás végett. (Budinszky László: Ez a destrukció! – Rajniss Ferenc: Hol a zöld ing? – Egy hang a szélsőbaloldalon: Megsárgult! – Derültség.)

Ezért tisztelettel kérem indítványom elfogadását, hogy a parlament nyilatkozhassék, egyetért-e a kormány programjával vagy sem. (Egy hang a szélsőbaloldalon: Mit keresel a zsidókon? – Zaj.)[174]

Mint várható volt, az alsóház elutasította Kóródy javaslatát. A zsidókérdés új dimenziót öltött a németek és a magyarok között augusztus végén kötött egyezménnyel. A magyarok határozott fellépése nyomán, mely az eredetileg augusztus 25-re kitűzött deportálások megakadályozására irányult, a németek kelletlenül beleegyeztek abba, hogy átengedjék a zsidóügyek kezelését a magyar hatóságoknak, és beszüntették a közvetlen kapcsolatot a Sicherheitspolizei és a Zsidó Tanács között, valamint fokozatosan felszámolták az internálótáborokat. A magyarok pedig beleegyeztek a zsidók Budapestről való kitelepítésébe és hasznos foglalkoztatásukba.[175]

Mozgósítás munkára

Közvetlenül a Lakatos-kormány megalakulása előtt és után néhány hétig a zsidó közösség maradéka két ellentétes érzelem közt hányódott: félt, hogy a csendőrök és Ferenczy valójában összejátszanak a németekkel, és a budapesti zsidók vidéken történő koncentrálása csak előjáték későbbi deportálásukhoz; remélte, hogy a gyorsan változó katonai helyzetre való tekintettel Horthy kitart elhatározása mellett, és megakadályozza a további deportálásokat. Miután a deportálások leállításáról július elején hozott eredeti döntés nyomán a feszültség enyhült, a zsidó vezetők növekvő figyelmet fordítottak az általuk vezetettek életkörülményeinek javítására. Mivel a közösség anyagi és pénzügyi erőforrásai majdnem teljesen kimerültek, megpróbálták felhasználni a politikai, kormányzati és egyházi vezetők közbenjárását ahhoz, hogy a zsidók nagyobb mozgásszabadságot kapjanak, és engedélyezzék a fizikailag és szellemileg munkaképes zsidók hasznos foglalkoztatását. Ilyen értelmű kérést tartalmazott a kormányhoz intézett július 24-i memorandumuk.

A szövetségesek katonai sikerei és Budapest rendszeres bombázása kedvező légkört teremtett a zsidók érdekében közbenjáró politikai és egy-

házi vezetők számára. Július végén a minisztertanács utasította a honvédelmi minisztériumot, hogy a főváros hatóságai útján sorozzon be 2000 sárga csillag viselésére kötelezett segédmunkást és szakmunkást romeltakarítási munkálatokra.[176] A Zsidó Tanácson belül a munkaszolgálattal összefüggő sorozási és igazgatási feladatokat a Hadviseltek Bizottsága látta el. A besorozott zsidók napi egyszeri étkezést és napidíjat kaptak, és szolgálatuk általában egyenértékű volt azzal, amit a munkaszolgálatosszázadokban nyújtottak. Augusztus első hetére a Zsidó Tanács Síp utca 12. sz. alatti székháza hivatalos „munkaszolgálati sorozóközponttá" vált, mely a honvédelmi minisztérium XI. csoportfőnökségének fennhatósága alatt működött.[177] A hónap vége felé a romeltakarítási munkálatokat összekötötték a zsidó munkaerő általános mozgósításával védelmi és azokhoz kapcsolódó objektumokon való esetleges alkalmazás céljából.

A németek persze továbbra sem mondtak le a végleges megoldásról, és egyre jobban idegesítette őket, hogy nincs haladás a budapesti zsidók kitelepítésére vonatkozó egyezmény végrehajtásában. Megpróbálták felhasználni a svéd és a svájci tervek szerint történő zsidókivándorlás kérdését arra, hogy nyomást gyakoroljanak a magyarokra, és rávegyék őket a kitelepítési program beindítására. Mivel azonban augusztus végére helyzetük jelentősen meggyengült, már nem voltak abban a helyzetben, hogy keresztülvigyék akaratukat. Mindamellett taktikai okokból először Budapestről 1000 zsidó legalább jelképes kitelepítéséhez ragaszkodtak.[178] Taktikájuk nyilván arra irányult, hogy magát a kitelepítés elvét megalapozzák; arra számítottak, ha próbálkozásuk sikerül, folytatják a dolgot, először a vidékre történő tömeges kitelepítéssel, majd a deportálással.

A zsidó vezetők ismerték a kitelepítésre vonatkozó egyezményt, és tisztában voltak a terv lehetséges buktatóival is. Mivel a Ferenczyvel való együttműködés során kénytelenek voltak bizonyos kockázatokat vállalni, ugyanakkor szerettek volna elővigyázatossági intézkedéseket hozni, úgy döntöttek, szavakban támogatják az egyezményt, és úgy tesznek, mintha szorgalmasan dolgoznának a végrehajtásán. Az egyezménynek azt az előírását használták ki, mely „európai követelményeknek" megfelelő táborok létesítését írta elő. (A honvédelmi minisztérium, melynek köszönhetően sok ezer zsidó menekült meg a vidéki deportálások idején, készségesen együttműködött velük.) Úgy döntöttek hát, hogy először csak néhány zsidó munkabrigád kirendelését fogják előkészíteni a koncentrációs táborok felépítésére. E munkabrigádok tagjait ugyanazon az alapon választották ki, mint a romeltakarító különítményekéit. A budapesti zsidók koncentrálását csak azután lehetett volna megkezdeni, hogy felépülnek a táborok, és a Vöröskereszt meggyőződik róla, hogy megfelelnek az „európai követelményeknek".

Az első hitelt érdemlő értesülést a zsidók munkára való mozgósításának természetéről és méreteiről szeptember 7-én tették közzé. Az újságok hangsúlyozták Magyarország nehéz helyzetét, és a tényt, hogy sok ezer zsidó hónapok óta tűrhetetlen helyzetben, munka és jövedelem nélkül él, míg az ország akut munkaerőhiánnyal küzd. Hírt adtak róla, hogy ezentúl az összes 14 és 70 év közötti zsidót, nemre és mentességi státusra való tekintet nélkül, igénybe veszik az országon belül végzendő „védelmi munkákra", alkalmassági vizsgálat után.[179]

Másnap az újságok további részleteket közöltek a sorozási eljárásokról. Különleges vizsgálóbizottságoknak kellett minősíteniük a zsidókat, és beosztaniuk őket a képzettségüknek megfelelő különféle védelmi munkákra. A munkára kiválasztottak ugyanazokat az ellenszolgáltatásokat kapták, mint általában a munkaszolgálatosok. A védelmi munkákra alkalmatlanokat vidéki táborokban kellett koncentrálni a Vöröskereszt felügyelete alatt, és lehetőleg helyi vállalkozásoknál alkalmazni szakképzettséget nem igénylő munkákra. A szakmunkásokat honvédelemmel kapcsolatos ipari munkára kellett beosztani, és csillagos házakban kellett elhelyezni. A munkára nem fogható zsidók, így a gyermekek és az idősek elhelyezéséről a Vöröskereszt felügyelete mellett kellett gondoskodni.[180]

A zsidók munkamozgósítására vonatkozó terv kidolgozását és végrehajtását a honvédelmi minisztériumban Heinrich János ezredesre bízták. Ez a rendkívül becsületes és jó szándékú tiszt, akinek Horny Ernő vezérőrnagy volt a parancsnoka,[181] szorosan együttműködött Gobbi Ede századossal. Az utóbbi dolgozta ki a mozgósítóprogram részleteit, köztük a sorozóközpontok tevékenységének előírásait. A jelöltek orvosi kivizsgálását dr. Doby József katonaorvos irányította. A Zsidó Tanácsot Schalk Ferenc képviselte a sorozásai bizottságban, aki minden tőle telhetőt megtett, hogy elnyújtsa a sorozási eljárást.

Bár a program a honvédelmi minisztérium hatáskörébe tartozott, a Zsidó Tanács tisztségviselői szervezték a megvalósítását, köztük Adorján Antal, Faludi Ferenc, Müller Rezső, Ripper Frigyes és Stöckler Lajos. A magyar közigazgatásban tevékenykedő jobboldali elemek nehezményezték Heinrich ezredes „zsidóbarát" tevékenységét, és elintézték, hogy szeptember végén frontszolgálatra vezényeljék.[182]

Az 1874 és 1930 között született valamennyi zsidó összeírását a légoltalmi parancsnokok feladatává tették. Az ő feladatuk volt az is, hogy a felügyeletük alá tartozó összeírt zsidókat elvigyék a sorozóállomásokra, és átadják őket a sorozótisztnek az elkészített listákkal együtt. A zsidók következő kategóriáitól nem kívánták meg a szolgálatot:

– mentesített hivatásos katonák;

- hadirokkantak (legalább 50%-ig);
- nyugdíjas hivatásos katonák;
- külföldi állampolgárságú személyek;
- a hadiiparnak dolgozó önálló kisiparosok;
- a Romeltakarító Szervezet tagjai;
- a Zsidó Tanácsnak és a Magyarországi Keresztény Zsidók Egyesületének tagjai és alkalmazottai;
- a Népmozgalmi Nyilvántartó Hivatalnál dolgozók;
- állami hivataloknál dolgozó alkalmazottak, beleértve a vasutat is;
- a németek által alkalmazott munkások, ha rendelkeztek a Todt-szervezettől, Wilhelm Neyer által kibocsátott igazolványokkal;
- a hadiiparban dolgozó munkások;
- vallási funkciókat betöltő személyek;
- mérnökök, gyógyszerészek, orvosok, állatorvosok, rabbik, tanítók és tanárok;
- a kormányzó által mentesített személyek.[183]

A Heinrich ezredes felügyelete alatt folyó mozgósítási tevékenységgel egyidejűleg Ferenczy intenzív kampányt folytatott a koncentrálási program sikeres teljesítése érdekében. Különleges buzgóságot tanúsított a németek előtt vállalt magyar kötelezettség teljesítésében, erőltette a 10 évesnél fiatalabbak és a 70 évesnél idősebbek koncentrálásának megkezdését Budapesten kívüli táborokban. Őket a munkaképes korú, de „munkaképtelen" zsidóknak kellett volna követniük. Egy elhagyott uradalmat javasolt Tura mellett, Budapesttől északkeletre, az első néhány ezer budapesti zsidó lehetséges koncentrálási körzetéül. Ferenczy buzgósága arra késztette a zsidó vezetőket, hogy tőlük telhetően mindent megtegyenek a zsidók koncentrálásának késleltetésére, esetleg megakadályozására, okkal tartva tőle, hogy a már egyszer összegyűjtött zsidókat könnyebben deportálhatják. Mivel a német–magyar egyezményre vonatkozó magyar nyilatkozat leszögezte, hogy a Magyar Vöröskereszt fontos szerepet játszik majd, a zsidó vezetők úgy döntöttek, kapcsolatba lépnek dr. Langmár Lajossal, a szervezet főorvosával, hogy megértessék vele a koncentrálás hátterét és lehetséges következményeit, és hogy a koncentrálás elhalasztását vagy elkerülését célzó konkrét javaslatokat tegyenek. Memorandumukban kifejtették a következőket:

> A budapesti zsidóság munkába állításával kapcsolatban munkaképtelenek vidéki táborba való elhelyezésének gondolata hosszabb történeti előzményből indult ki. Eredetileg a német csapatok bevonulása után a magyar kormány oly értelmű megállapodást kötött a németekkel, hogy a zsidókérdés rendezése teljesen azok hatáskörébe tartozik. Ennek alapján eszközölték azután a magyar és német hatóságok a vidéki zsidóság deportálását. Miután már csak a

szorosan vett budapesti zsidóság maradt meg, július 10-e után az intézményes deportálás leállott, és csak szórványosan fordult elő, a magyar hatóságok tudta és engedélye nélkül, sőt azok akarata ellenére újabb deportálás. Így július végén a kistarcsai táborból 1400 embert, majd augusztus elején a sárvári táborból 1500 embert vittek el oly módon a németek, hogy váratlanul megjelentek, a tábort fegyveres erővel körülvették, a telefont elvágták, és a táborparancsnok tiltakozása ellenére a készenlétbe helyezett vagonokba terelték a foglyokat, és azokat az országból azonnal kivitték.

Belföldi vezető személyiségek és az egész külföld tiltakozására és nyomására a magyar kormány augusztus legvégén olyan értelmű újabb megállapodást kötött a németekkel, hogy a zsidókérdés a magyar kormány hatáskörébe megy át. Ezzel kapcsolatban kötelezte magát, hogy a zsidóság munkaerejét az ország érdekébe állítva Budapestről a zsidóságot elszállítja, és őket vidéki táborokban helyezi el.

Szeptember 3-án még Ferenczy csendőr alezredes úr azt közölte hivatalosan, hogy a munkába állítás meglesz, de a vidéki koncentrálás elmarad. 4-én a sorozás megkezdésére adott utasítást, és 5-én közölte, hogy az alkalmatlanokat mégis vidéki táborokba fogják szállítani, és a sorozást 7-én megkezdik. A sorozás azóta folyik. Az ismert kommüniké alapján a vidéki koncentrálás munkájába a Magyar Vöröskereszt Egyletet is bekapcsolják. A kommünikéből kiolvashatóan a Vöröskereszt fogja „gondozni, felügyelni, élelmezéssel ellátni és egészségügyileg is gondozni" a munkaképes koron alul lévő gyermekeket. Ezekből tehát arra lehet következtetni, hogy a Vöröskereszt döntő szerepet nyer majd: 1. a telepek kiválasztásánál, 2. azok berendezésénél, 3. az odatelepítettek elhelyezésére vonatkozóan, 4. élelmezés terén, 5. egészségügyi szolgálat, 6. szociális gondozás terén.

Miután az egész akció az erősbödő német nyomás hatása alatt feltehetőleg nem éppen a magyar kormány szája íze szerint és az összmagyarság érdekeinek megfelelően jött létre, a végrehajtásban nagyfokú alaposság és az ezzel együtt járó időveszteség mindenesetre kívánatosnak látszik. A Vöröskereszt tevékenysége e téren a következő lehetőségeket nyújthatja: ad 1. A telepek kiválasztásánál tekintettel kell lenni arra, hogy azok lehetőleg nagyobb vidéki centrumokban feküdjenek, hogy egy esetleges kistarcsai eset meg ne ismétlődhessen. ad 2. A berendezéseknél fontos szempont, hogy az összes emberi és higiénikus követelményeknek a tábor megfeleljen, elegendő ivóvíz, megfelelő konyha, csatornázott mosdók és WC-k álljanak rendelkezésre. Amennyiben ez nincsen, úgy a kiválasztott helyen mindezek a munkálatok megindítandók, és igen nagyarányú és hosszabb időt igénybe vevő átalakítástól sem szabad visszariadni. ad 3. Az elhelyezésnél a zsúfoltság elkerülésére kell nagy súlyt fektetni, továbbá arra, hogy a családok együtt maradjanak. ad 4. Az élelmezés ellenőrzése a Vöröskereszt legfontosabb feladatainak egyike, és itt a beszerzés megszervezése terén, továbbá annak elérésével, hogy a kitelepítettek maguk is beszerezhessenek élelmi cikkeket, nagyban lehet majd sorsukon javítani. ad 5. Az egészségügyi szolgálatot kitelepített orvosok közül lehetne megszervezni, és a Vöröskeresztet annak csupán főfelügyeletét látná el. Kórház, megfelelő egészségügyi felszerelés mindenképpen szükséges. ad 6. A szociális gondozás alatt a telepítettek foglalkoztatottságára való felügyelésre gondolunk, tehát arra, hogy mindenkit munkaerejének megfelelő munká-

ra használjanak fel. Ide tartozik a munkaidő ellenőrzése, tehát hogy a gyerekek, betegek és öregek ne dolgozzanak testi erejükön túl egészségükre káros módon. Ugyancsak ide tartozik a látogatás, továbbá a telepek egymás közti és munkán lévő hozzátartozói közötti postaszolgálat megszervezése is.[184]

A Vöröskereszten kívül a zsidó vezetők sok politikai, egyházi és kormányzati vezetővel is kapcsolatba léptek, Horthyt is beleértve.[185] Mester Miklós és Ambrózy Gyula közvetítése révén Stern Samu – titokban – szeptember közepe táján ismét ellátogatott Horthyhoz, hogy figyelmeztesse, milyen nagy veszélyt jelentene a zsidók koncentrálása. Rámutatott, hogy ha a zsidókat már koncentrálták, a magyar kormány esetleg „minden jóindulata ellenére" sem lesz képes megakadályozni a deportálásukat.[186] Az is elképzelhető, érvelt, hogy a németek bombázni fogják a táborokat hamis felségjelű repülőgépek bevetésével, mint Kassán tették 1941 júniusában.[187] A Stern által kifejtett érvek valószínűleg hatottak a kormányzóra, mert távozása előtt biztosította a Zsidó Tanács vezetőjét, hogy nem lesznek többé deportálások vagy koncentrálások.[188]

Közben a németeket egyre jobban bosszantotta a magyar kormány nyilvánvaló halogató taktikája, és könyörtelenül erőltették az összes budapesti zsidó evakuálására vonatkozó követelésüket. A német külügyminisztériumhoz küldött szeptember 15-i táviratában Veesenmayer nemcsak amiatt panaszkodott, hogy a kormány nem teljesíti kötelezettségeit, hanem a semleges országok képviselőinek a zsidók érdekében kifejtett tényked ése miatt is.[189]

A németek továbbra is támaszkodtak Ferenczy információira. Mialatt Horthyval és a zsidó vezetőkkel tárgyalt (akik előtt opportunista módon heves németellenes magatartást színlelt), Ferenczy valójában szoros kapcsolatban állt a németekkel. Szeptember 26-i memorandumában Theodor Horst Grell, a német követség zsidóügyekkel foglalkozó szakértője hangsúlyozta, Ferenczy biztosította őt arról, hogy most már maguk a zsidó vezetők is hajlandók együttműködni a budapesti zsidók kitelepítésében, mert félnek, hogy ellenkező esetben problémájukat a németek „oldják meg" az Eichmann-féle Sonderkommando visszatérése után.[190] Ferenczy arról is biztosította Grellt, hogy elszánta magát a zsidók kitelepítésére, és „jelképes német támogatást" kért erőfeszítéseihez.[191]

Egy szeptember 28-i keltezésű másik titkos memorandumban Grell még optimistább volt a dolog végső kimenetelét illetően, miután Ferenczy közölte vele, hogy új kampányt terveznek a budapesti zsidók ellen, melynek keretében 14 ún. „repülő bizottságok" (fliegende Kommissionen), melyek naponta egyenként 400-500 zsidó elfogására képesek, módszeresen átkutatnak majd minden házat. Az első, kb. 5000 zsidóból álló transzport indulása négy-öt nap múlva várható. A memorandum függe-

léke felsorolta a budapesti gyűjtőközpontokat, valamint a vidéki „evakuálási központokat", azaz koncentrációs táborokat.

A memorandum szerint a budapesti zsidókat nyolc stratégiai helyen kell összegyűjteni és nem sokkal később átvinni az Alsónémedi, Gyálpuszta, Maglód, Üllő, Dunaharaszti és Tura közelében lévő táborokba.[192] Grell biztosította fölötteseit, hogy a művelet aznap már meg is kezdődött meghatározatlan számú zsidó teherautón történő elszállításával. Úgy becsülte, naponta 250-350 zsidót visznek majd el.[193] A Ferenczyvel tartott szeptember 30-i megbeszéléséről szóló jelentésében Grell valamivel borúlátóbbnak tűnt. Iránymutatást kért, mert az volt a benyomása, Ferenczy ürügyet keres, hogy elhalassza az ígért deportálásokat. Grell nyilván tévesen értelmezte Ferenczy szándékait, melyek alapjában véve megegyeztek az övéivel. Jóllehet Ferenczy először valóban panaszkodott, hogy képtelen megkezdeni a budapesti zsidók kitelepítését, mert a turai tábort átvette egy Wehrmacht-egység, egy héttel később, október 7-én azt javasolta, hogy a zsidókat inkább a varsóihoz hasonló gettóban helyezzék el.[194]

Grell különféle memorandumait Veesenmayer október 10-én juttatta el a német külügyminisztériumhoz egy kísérőlevéllel, melyben arról panaszkodott, hogy a magyar hatóságok által adott különböző biztosítékok ellenére „egyetlen kerületet sem tisztítottak meg tisztességesen a zsidóktól". Megjegyezte, hogy legalábbis el lehetett volna kezdeni a zsidók Budapestről történő evakuálását, „ha nagyobb energia és kevesebb humanitárius meggondolás... érvényesül". Veesenmayer javasolta, hogy a német magatartást változtassák meg, és kezdeményezzenek új intézkedéseket, „hogy maguknak a német csapatoknak a segítségével vagy a magyar kormányra gyakorolt nyomás révén végrehajtassék a megmaradt zsidók evakuálása Magyarországról vagy Budapestről"[195]. Horst Wagner, az *Inland II.* osztály vezetője azzal továbbította Veesenmayer üzeneteit Ribbentropnak, hogy a magyarok azért vonakodnak végrehajtani a zsidóellenes programot, mert szeretnének „alibit biztosítani maguknak... jövőbeli eshetőségekre". Wagner úgy vélte, a zsidókérdés megoldása Magyarországon SS-csapatok bevetését igényli, és azt kérdezte, nem kellene-e Himmlerrel konzultálni ebben az ügyben.[196]

A németek bosszúsak és csalódottak voltak, amiért nem sikerült tökéletesen végrehajtaniuk a végleges megoldást, de legalább ugyanannyira dühösek is a magyarok szinte nyílt próbálkozásai miatt, hogy kievickéljenek a háborúból. Pontosan tájékozódtak a kormányzó elnökletével e kérdésről folytatott összes tanácskozásról[197] és a minisztertanács erre vonatkozó összes döntéséről. A magyarok a nyár közepén kezdték fontolgatni, hogy mentik, ami menthető, amikor végleg meggyőződtek róla, hogy a

tengely elvesztette a háborút. A törekvés nagy lendületet vett, miután a nagyobb titoktartással és határozottabban eljáró románok augusztus 23-i drámai lépésükkel megelőzték a magyarokat. Ez új és váratlan dimenzióval növelte a problémát, mert a magyaroknak most már nemcsak a háborúból való lehetséges kiugrással kellett foglalkozniuk, hanem Erdély sorsával is. Ez a két gond a Lakatos-kormány előtt tornyosuló legnehezebb problémák közé tartozott.

Német nyomásra és saját nemzetbiztonsági érdekei védelmének óhajától vezetve (ideértve legalább Észak-Erdély megtartását, ha nem egész Erdély visszaszerzését) Magyarország szeptember elején úgy döntött, hogy benyomul Dél-Erdélybe. Kétségbeesett, kudarcra ítélt próbálkozás volt. A rosszul felszerelt magyar erők nem voltak komoly ellenfelei az egyesült szovjet–román hadaknak, melyek jól el voltak látva fegyverzettel és egyéb felszereléssel, ráadásul győzelmek hosszú sorozatának lendületét is élvezték.[198]

Dél-Erdély egyes részeinek rövid ideig tartó megszállása alatt egyes magyar alakulatok szélsőjobboldali tisztek vezetésével zsidóellenes túlkapásokra ragadtatták magukat, melyek a Vasgárda időszakának barbárságait idézték. Különösen Sármáson nyilvánult meg brutalitásuk, ezt a községet a magyar csapatok szeptember 5-én foglalták el. Három nappal később a helyi zsidókat felszólították, hogy helyezzenek el sárga csillagot a kapuikon. Szeptember 9-én egy csoport helyi antiszemita gyűlést tartott Iuliu (Gyula) és Ecaterina (Katalin) Vargánál, a városi patikusházban, és elhatározta, hogy felszámolja a zsidó közösséget. A zsidók gettósítására, kifosztására és lemészárlására vonatkozó döntések aktív résztvevője volt Lancz László százados, a várost megszálló zilahi csendőregység parancsnoka; Vekárdi hadnagy, a helyettese; Bíró József hadnagy, az újonnan kinevezett megyei vezető; Szallay Sándor (Alexandru) polgármester; és Cziraly József, a helyettese. A település 126 zsidóját – 31 férfit, 52 nőt és 43 gyermeket – először Ion Pop csűrjében gyűjtötték össze, ahol kb. nyolc napig raboskodtak; ez idő alatt Szallay, a város polgármestere nem zsidóknak utalta ki az otthonaikat. A szeptember 16-áról 17-ére virradó éjszaka a zsidókat kivitték a közeli Suscut-hegyre, ahol egy csendőregység Vekárdi hadnagy közvetlen parancsnoksága alatt legyilkolta őket.[199]

A Vörös Hadsereg fenyegetően közeledett, Budapestet és más stratégiai fontosságú magyar városokat csaknem állandóan bombázták, így a magyar kormányzat gyakorlatilag az egész Lakatos-érát azzal töltötte, hogy „tisztességes kiutat keresett a háborúból". A németek, akik mindent tudtak az összes titkosnak vélt lépésről, megtettek minden szükséges előkészületet nemcsak „hátba döfésük" megelőzésére, hanem a Lakatos-kormánynak egy merőben nyilas kormánnyal való felváltására is. Horthy

balsikerű október 15-i kiugrási kísérlete, mely politikailag naiv volt és katonailag nem eléggé előkészített (Horthy rosszul értelmezett becsületből közölte Veesenmayerral a szándékát anélkül, hogy bármi praktikus katonai szükségintézkedést tett volna), lezárta a magyar történelem egy fontos fejezetét. Nemcsak a Lakatos-kormány bukását[200] és Magyarország hagyományos társadalmi és politikai rendszerének végét hozta, hanem egyben újabb tragikus fejezetet nyitott a magyar zsidóság történetében.[201]

Jegyzetek

1. *Horthy Miklós titkos iratai.* Szerk.: Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth, Bp., 1962, 450. o.

2. Sztójay miniszterelnök egyúttal *de jure* külügyminiszter is volt. *De facto* azonban Jungerth-Arnóthy működött külügyminiszterként, miután a külügyminisztérium vezetésében szabad kezet kapott.

3. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 213. o.

4. A levél teljes szövegét lásd *Horthy Miklós titkos iratai, i. m.,* 454–456. o.

5. A Hitler–Sztójay-tárgyalás jegyzőkönyvét lásd: *Hitler hatvannyolc tárgyalása* (Vál. Ránki György, Magvető, Bp., 1983, 2:317–329. o.). Lásd még: Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 214. o.

6. *Horthy Miklós titkos iratai, i. m.,* 444–449. o. A dokumentumot azonosító jelzet nélkül találták meg a kormányzói kabinetirodában.

7. *Uo.,* 450–454. o.

8. *RLB,* 180. dok.

9. Lásd a minisztertanács 1944. június 10-i ülésének jegyzőkönyvét, *MOL*–Mt. jkv.

10. Az ülés jegyzőkönyvét lásd *uo.,* Jungerth-Arnóthy nyilatkozatának szövegét lásd Lévai Jenő: *Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére.* Officina, Bp., 1946, 48–49. o. *Zsidósors Magyarországon,* 214. o.

11. *Az Endre–Baky–Faross-per.* Szerk. Karsai László és Molnár Judit (Cserépfalvi, Bp., 1994, 496. o.). Lásd még: Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 214. o.

12. Ezek a statisztikai adatok tévesek. A deportáltak száma a szövegben említett hadtestek területeiről 362 000 körül volt. A Magyarországról deportált zsidók összlétszáma július 9-ig, amikor a deportálásokat leállították, nem sokkal 440 000 alatt volt. A gettósításra és deportálásra vonatkozó adatokat lásd a 19.1. táblázatban.

13. Nincs bizonyíték arra, hogy partizáncsoport valaha is megpróbálta közbelépésével akadályozni a gettósítási vagy deportálási folyamatot. Endre valószínűleg eltorzította a Sátoraljaújhelyen lezajlott incidenst, ahol néhány megzavarodott zsidó nem volt hajlandó beszállni a tehervagonokba, és lefeküdt a sínekre. Valamennyit agyonlőtték a bevagonírozást irányító csendőrök. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 142. o.

14. Ez az utalás Endre nyilatkozatában valószínűleg a Magyar Vöröskereszt részéről ez ügyben kifejtett nyomásnak tulajdonítható, amely 1944. június 20-án engedélyt kért Sztójay miniszterelnöktől, hogy pihenő- és elsősegélynyújtó állomásokat létesíthessen a főbb vasúti csomópontokon a deportálási útvonalakon. A levél, melyet Simon Elemér, a Magyar Vöröskereszt országos vezetője és Horthy Istvánné, a kormányzó menye írt alá mint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye önkéntes főápolónője, azt állította, hogy a Magyarországi Zsidók Szövetségének nincs megfelelő szervezete

és felszerelése ilyen létesítmények felállítására, és hogy a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság egy napon kérdőre vonhatja a Magyar Vöröskeresztet, megtett-e minden lehetségest az ilyen segítségért folyamodó szenvedő emberekért. A kérvényt a magyar külügyminisztérium is támogatta, de mire a miniszterelnök irodája július 14-én továbbította a kérést a külügyminisztériumhoz, a megyékből való deportálásokat már befejezték. *Vádirat*, 3:186–188. o.

15. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 214–218. o.

16. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 164. o. Jungerth-Arnóthy ezen állítását az eredeti minisztertanácsi jegyzőkönyvek nem tartalmazzák.

17. Faragho állítása szerint senki sem tett panaszt a csendőrség magatartására, de kénytelen volt kivizsgálni egy nagyváradi esetet, ahol „természetszerűleg" a majdnem ezer prominens keresztény körében, akik zsidó vagyont rejtegettek, „kedvezőtlen megjegyzés" hangzott el. Büszke volt csendőreinek fegyelmezettségére: „Ha tekintetbe vesszük azt, hogy munkaszolgálat és kitelepítés céljából eddig már több mint 400 000 zsidót szállítottunk ki, akkor a nullával egyenlőnek kell vennünk azt, hogy ha a 20 000 magyar csendőrből pár csendőrrel szemben panaszok merültek volna fel." *MOL*, 1. tekercs.

18. Mester állítólag nehezményezte, hogy sok zsidó mentesítését semmibe veszik a helyi hatóságok, mert erre vonatkozóan csakis Bakytól vagy Endrétől hajlandók utasításokat elfogadni. Mester állítólag indítványozta, hogy a zsidókérdés intézését vegyék el a belügyminisztériumtól, és bízzák más hatóságra. A minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve nem tartalmazza ezeket az állásfoglalásokat. Bővebben Mesterről lásd terjedelmes, 1977. február 28-án adott interjúját, Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*. RTV–Minerva–Kossuth, Bp., 1982, 126–181. o.

19. Lévai, *Fehér könyv, i. m.*, 52–53. o.

20. Zöldi 1944. január 15-én megszökött Magyarországról, miután tizenegy évi börtönbüntetésre ítélték a délvidéki mészárlásokban játszott szerepe miatt. A német megszálló csapatokkal tért vissza Magyarországra mint a Waffen-SS tagja. Lásd a 6. fejezetet.

21. 1946-ban lezajlott tárgyalásaikon Jaross és Sztójay egymásnak ellentmondóan adta elő a minisztertanács június 23-i döntését. Sztójay azt állította, hogy a minisztertanács elhatározta a további deportálások beszüntetését, és engedélyezte a zsidók semleges országokba történő kivándorlását, míg Jaross azt állította, hogy Sztójay ugyan kifejezésre juttatta ellenkezését a további deportálásokkal szemben ezen az ülésen, de ekkor nem született döntés a leállításukra. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 166–167. o. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 219–221. o.

22. *Az Endre–Baky–Jaross-per, i. m.*, 1994, 565. o.

23. Lásd a minisztertanács 1944. június 24-i ülésének jegyzőkönyvét in: *MOL*, 1. tekercs. A további részleteket a minisztertanács üléséről, valamint Jaross és Jurcsek állításaival kapcsolatban lásd Lévai, *Fehér könyv, i. m.*, 50–51. o. és Munkácsi, *Hogyan történt?*, 163–164. o.

24. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 164. o. Lásd még Karsai Elek: *Ítél a nép*. Bp., Kossuth, 1977, 204–208. o.

25. Pető Ernő nyilatkozata, *HJS*, 3:54–56. o.

26. Esterházy gróf több memorandumot készített a zsidóüldözésről, és személyesen adta át őket Horthynak. Jórészt az ő befolyására szánta rá magát a nuncius, aki Csákvár mellett élt egy birtokon, hogy mozgósítsa a semleges országok képviselőit, gyakoroljanak nyomást Horthyra és a magyar kormányra, és tájékoztassák a saját kormányukat meg a világot a magyarországi üldözésekről. Munkácsi, *Hogyan történt?*,

171–172. o. A nuncius, a budapesti diplomáciai kar doyenje, már 1941-től kezdve egyre kritikusabban szemlélte a magyarországi antiszemita politikát. 1944. március 19. után azonnal az élére állt a zsidómentő diplomáciai akcióknak.

27. *Horthy Miklós titkos iratai, i. m.,* 460. o.

28. Lásd például a következő cikkeket: Georges Rigassi: „Les Juifs persécutés." *Gazette de Lausanne,* 1944. július 8.; „Darf man schweigen?" *Neue Züricher Nachrichten,* 1944. július 5.; „Die Ritter." *St. Gallener Tagblatt,* 1944. július 20.

29. Az USA és a szövetségesek más tagjainak a magyar zsidóság üldözésével kapcsolatos magatartásáról lásd a 31. fejezetet.

30. *Vádirat,* 3:3–6. o.

31. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 221. o.

32. Lévai: *Eichmann in Hungary.* Bp., Pannonia Press, 1961., 119. o. Lásd még Lévai, *Fehér könyv, i. m.,* 54–55. o. Június 27-én, egy nappal azután, hogy Sztójay elküldte táviratát, a Magyar Távirati Iroda Rádiófigyelő Szolgálata jelentette, hogy egy csoport külföldön tartózkodó korábbi magyar követ közös nyilatkozatot adott ki, melyben elítélték a zsidók és más antifasiszták ellen folyamatban lévő intézkedéseket. A nyilatkozatot, melyet az Amerika Hangja július 17-i magyar nyelvű adásában olvastak fel, a következők támogatták: Barcza György, báró Bakách-Bessenyey György, báró Apor Gábor, Ullein-Reviczky Antal, Ambró Ferenc, Szabó György, Wodianer Andor, Velics László, a megszállás előtti Magyarország berni, vatikáni, stockholmi, madridi, helsinki, lisszaboni és athéni követei. A nyilatkozatot támogatta még Bogdán Iván, az athéni magyar követség tanácsosa. A nyilatkozat szövegét lásd *Vádirat,* 3:270. o.

33. Jóllehet Veesenmayer mint fölöslegest elutasította Paul Karl Schmidtnek, a német külügyminisztérium sajtó- és információs osztálya vezetőjének javaslatát, hogy produkáljon „külső okokat és indokokat" a deportálásokra (19. fejezet) június elején, július közepére már ő is kész volt „megmagyarázni" a deportálásokat, hogy ellensúlyozza „a Magyarország ellen irányuló rosszindulatú propagandát". Sztójayhoz hasonlóan Veesenmayer is azzal akart magyarázkodni, hogy a magyarországi zsidóellenes intézkedések nyomán keletkező „fölösleges munkaerőt" valamiféle „egyezmény" alapján szállítják Németországba. Veesenmayer tervezett kommünikéje kifejtette volna, milyen remekül ellátják a zsidókat, és milyen emberségesen bánnak velük Németországba való szállításuk alatt. Ribbentrop azonban megvétózta mindennemű kommüniké közzétételét erről a kérdésről. *RLB,* 200. és 202. dok.

34. Lévai, *Fehér könyv,* 56–71. o. A Háborús Menekültügyi Hivatal (WRB) ajánlatával kapcsolatos negatív magatartást később megváltoztatták. A magyar külképviseleteknek küldött július 18-i üzenetében Sztójay azt állította, a magyar kormány felhatalmazta a Nemzetközi Vöröskeresztet, hogy valósítsa meg a bizottság által előterjesztett javaslatok egy részét, köztük a 10 éven aluli gyermekek Palesztinába való küldését. Bővebben lásd a továbbiakban és a 31. fejezetben.

35. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 222–224. o. *Vádirat,* 3:199–204. o. Veesenmayer június 29-én továbbította a közleményt a német külügyminisztériumnak. A német külügyminisztérium és a Führer reagálásáról lásd a továbbiakban. Horthynak a deportálások leállítására vonatkozó döntéséről bővebben lásd a továbbiakban; a svéd és a svájci ajánlatokról lásd a 31. fejezetet.

36. Lásd a minisztertanács június 28-i ülésének jegyzőkönyvét, *MOL,* 1. tekercs.

37. *Vádirat,* 3:5. o. Endre azt állította, hogy eltávolítása után a zsidókérdést Szilágyi Lászlóra, a belügyminisztérium minisztériumi osztálytanácsosára bízták. Lásd Endre 1945. december 17-i nyilatkozatát Gyapay László, Vásárhelyi László és Csóka

Endre 1945. december 17-i nyilatkozatát Gyapai László, Vásárhelyi László és Csóka László, Nagyvárad, Kolozsvár és Szatmárnémeti polgármesterei Kolozsvárott zajló tárgyalásaival kapcsolatban. Más források szerint azonban a zsidókérdés kezelését Endre eltávolítása után Perlaky Gyulára, a belügyminisztérium egy másik osztálytanácsosára bízták. Bővebben lásd a továbbiakban.

38. A Lakatos-kormány és Horthy 1944. október 15-i megbuktatásával mindkét államtitkár visszatért a hatalom berkeibe az új Szálasi-rezsim égisze alatt. Lásd a 26. fejezetet.

39. *RLB,* 183. dok.

40. *Uo.,* 187–188. dok.

41. Számos történész azt tartja, hogy a csendőri egységeket nem államcsíny végett, hanem a zsidók tervbe vett összefogdosására rendelték fel a fővárosba. Ha az államcsíny komoly eshetőség, nem csupán mendemonda lett volna, miért maradhatott a helyén Baky a belügyminisztériumban augusztus végéig, a Lakatos-kormány kinevezéséig? Lásd egyebek között Baky vallomását: *Az Endre–Baky–Jaross-per, i. m.,* 454. o. Baky államcsínytervéről lásd Ferenczy vallomását *uo.,* 227–228. o.

42. Ferenczy nyilatkozata a rendőrhatóságok előtt a háború után. Faragho tagadta, hogy részt vett a tanácskozáson, azt állítva, hogy sohasem tárgyalt sem Eichmannnal, sem Endrével a zsidók deportálásáról. Az Endre-perben egyértelműen kiderült, hogy Ferenczy jelentéseinek egy példányát minden alkalommal megkapta; Endrével ő dolgozta ki a budapesti zsidók deportálásának tervét, és biztosan tudjuk, hogy a június 22-i siófoki értekezleten is részt vett. *Az Endre–Baky–Jaross-per, i. m.,* 541–543., 616. o. Faraghónak a puccskísérletben való tényleges részvételéről lásd C. A. Macartney, 2:304. o.

43. A további részletekre nézve lásd Ferenczy 1945. november 17-i, Péterffy Jenő büntetőperéhez fűzött nyilatkozatát. Ferenczy azt állította, hogy Budapest és a környező városok zsidóságának általános deportálási tervét Endre, Eichmann és Faragho Gábor altábornagy dolgozta ki. A Politikai Rendészeti Osztálynak tett nyilatkozat megtalálható a *Dosar Nr. 40029* 2. kötetében is, a 182. oldalon.

44. Míg Munkácsi július 5–6-ra teszi ezeket az eseményeket (*Hogyan történt?,* 177. o.), Lévai azt állítja, hogy július 7–8-án zajlottak le (*Zsidósors Magyarországon,* 228. o.).

45. Azt a páncélosezredet, amelyet Lázár Károly vezérőrnagy és tábornoktársai rendeltek fel Budapestre, Koszorus Ferenc őrnagy irányította. A tervezett államcsíny meggátlásával a katonai egységek elhárították azt a közvetlen veszélyt is, amely a főváros zsidóságát a nagyszámú csendőri jelenlét miatt fenyegette.

46. Munkácsi, *Hogyan történt?,* 175–179. o.; Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 227–230. o.; *Mementó. Magyarország 1944.* Szerk.: Gáti Ödön stb., Kossuth, Bp., 1975, 63–65. o.

47. Ránki György: *1944. március 19.* Kossuth, Bp., 1978, 273. o.

48. *Vádirat,* 3:63–64. o. Az ülés jegyzőkönyve: *MOL,* 1. tekercs.

49. *RLB,* 192. dok. Veesenmayer biztosította Jarosst, hogy nincsenek tervek újabb SS-csapatok Magyarországra való küldéséről, mivel a budapesti zsidók deportálása kizárólag a magyarok dolga.

50. *Uo.,* 166. dok. Az időzítést Veesenmayer június 13-i távirata is megerősítette, melyben részletesen beszámolt az addig végrehajtott deportálásokról. *Uo.,* 174. dok.

51. *Uo.,* 168–169. dok.

52. *Uo.,* 171. dok.

53. *Uo.,* 172–173. dok. Bővebben lásd a 19. fejezetben.

54. *Uo.*, 186. dok.

55. A zsidókkal való enyhébb bánásmód ezekben az országokban intenzív diplomáciai kampány tárgya lett 1944 nyarán. *Uo.*, 194., 196–197. dok. Lásd még a 28. fejezetet.

56. Az SS és a Weiss Manfréd Művek közt kötött szerződésről bővebben szól a 16. fejezet.

57. *RLB*, 187. dok.

58. Winkelmann 1944. július 7-i memoranduma. *Uo.*, 188. dok.

59. *Uo.*, 190–191. dok.

60. *Uo.*, 324–326. dok.

61. Jeruzsálem főmuftija 1944. június 22-én felkérte a magyar kormányt, hogy akadályozza meg a zsidók kivándorlását Palesztinába. Július 14-én a magyarok Hoffmann Sándor berlini magyar követ útján biztosították a muftit, hogy alaposan megfontolják kérését. *Vádirat*, 3:159. o.

62. *Uo.*, 158–160. o.

63. *Uo.*, 189–190. o.

64. *Uo.*, 197–204. o.

65. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 233–234. o.

66. A Horthynak június végén átnyújtott Bethlen-féle memorandumról részletesebben lásd a továbbiakban.

67. *Horthy Miklós titkos iratai, i. m.*, 466–468. o.

68. *RLB*, 198–199. dok.

69. Hitler július 21-én fogadta Miklós Bélát, egy nappal azután, hogy megmenekült a sikertelen július 20-i merényletnél. Horthy szerint a tábornok tájékoztatta a németeket, hogy „ha Magyarország nem kapja meg a neki megígért segítséget, ki kell lépnie a háborúból". Horthy: *Memoirs*. Speller and Sons, New York, 1957, 222. o.

70. *NA*, T-120 mikrokópia, 4203. tekercs, K209133-134. sorozat.

71. *RLB*, 200. és 202. dok.

72. Lásd Schulenburg július 27-i táviratát. *Uo.*, 203. dok. A Jägerstab-terv részleteiről lásd a 11. fejezetet.

73. *Uo.*, 204. dok.

74. Július 24-i memorandumukban a zsidó vezetők körvonalazták, milyen kétségbeejtő fizikai és lelki állapotban vannak a budapesti zsidók a vidéki zsidóság deportálása után. Megemlítették, kívánatos lenne, hogy a jó erőben lévő zsidóknak megengedjék, hogy a társadalom és az ország javára dolgozzanak, s rámutattak arra, hogy készek kivándorolni, ha ezzel a deportálás veszélye elhárítható. A szöveget lásd Munkácsi, *Hogyan történt?*, 203–206. o.

75. *MOL*, 1. tekercs. Lásd még *Vádirat*, 3:329–330. o.

76. *Budapesti Közlöny*, 178. sz. (1944. augusztus 8.), 1. o. A németek természetesen mindent tudtak a küszöbönálló kormányváltozásokról. Veesenmayer különösen azon igyekezett, hogy Imrédyt bent tartsa a kormányban. Lásd Kaltenbrunner 1944. augusztus 4-i, Ribbentropnak címzett üzenetét. *NA*, T-120 mikrokópia, 4203. tekercs, K209118-120. sorozat.

77. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 236. o., Munkácsi, *Hogyan történt?*, 189. o.

78. Például a budapesti Szabolcs utcai zsidó kórház röntgenosztályának technikusait és orvosait azzal vádolták, hogy rádióadót rejtegettek felszereléseik közt, a Magyar Általános Kőszénbánya (MÁK) több mérnökét és tisztviselőjét pedig azzal, hogy szabotázscselekményeket követtek el.

79. *RLB*, 150. dok.

80. A tábor tisztségviselői közül megértést mutattak a zsidók helyzete iránt Szemző Flórián, a tábor gondnoka, valamint a helyettese, Kenyér, továbbá a táborba kirendelt főnyomozó, Varga, aki szoros kapcsolatban állt Gál Miklóssal, a MIPI képviselőjével, míg 1944 júniusában mindkettőjüket le nem tartóztatták. Jámborfy Béla, Vasdényei helyettese, kevésbé megértő magatartást tanúsított.

81. A MIPI képviseletét Kistarcsán elődje, Gál Miklós letartóztatása után Bródy vette át. Gált a nyár elején Sárvárról deportálták, és sose tért vissza.

82. A Kistarcsára július 14-én visszavitt 1500 zsidó közül 280-at július 17-én átszállítottak a sárvári táborba.

83. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 235–239. o.; *Fekete könyv,* 182–185. o.; Munkácsi, *Hogyan történt?,* 194–197. o.; *Mementó. Magyarország 1944.* 62–75. o.; *Vádirat,* 3:422–423. o.; Reiner Imre nyilatkozata, Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial 347., 23–27. dok. Freudiger Fülöpnek az incidensről följegyzett emlékeit lásd Freudiger: „Five Months." In: *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions.* Szerk.: Randolph L. Braham. New York, Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1986, 271–273. o.

84. Friedrich Born: *Bericht an das internationale Komitee vom Roten Kreuz in Genf.* Genf, 1945. június, 28. o. Lásd még „Notiz über die Situation der Juden in Ungarn." A Nemzetközi Vörőskereszt 1944. november 14-i keltezésű dokumentuma, a Yad Vashem Levéltárban, M-20/47. alatt található.

85. Kivételt képezett természetesen a Magyarországra szökött menekültek támogatása és a Mentőbizottság tevékenysége. További részletek a magyar zsidóság magatartásáról a német megszállás előtt és után a 3. fejezetben.

86. Az 1944 tavaszán betiltott zsidó szerzők felsorolását lásd a 4. függelékben. Lásd még *Vádirat,* 1:276–281. o., valamint 2:102–105., 195–196. és 323–325. o.

87. A zsidóellenes rendeletek listáját lásd a 3. függelékben.

88. *Vádirat,* 3:380–381. o.

89. *Uo.,* 447., 449–450., 501., 508–509., 561–562. és 563. o.

90. *Uo.,* 445–447. o.

91. *Magyarországi Zsidók Lapja,* 6, 34. sz. (1944. augusztus 24.), 3. o.; 35. sz. (1944. augusztus 31.), 3. o.; 36. sz. (1944. szeptember 7.), 3. o.; 39. sz. (1944. szeptember 28.), 2. o.; 40. sz. (1944. október 5.), 1. o.; 41. sz. (1944. október 12.), 2. és 3. o.

92. Lévai, *Fekete könyv,* 33., 37., 74–75. o. A többi nagy neológ hitközségben a kitérés aránya nagyjából hasonló volt. A kitéréseken kívül a magyar zsidóság demográfiai helyzetét rontották a születések és az elhalálozások arányában bekövetkezett negatív változások és az első világháború utáni kivándorlás. Az ide vonatkozó demográfiai adatokat lásd *uo.,* 74–75. o., *Zsidó Világkongresszus,* 10. sz., 1948. 10. o., és Zeev Rotics: „Beshule hanetunim hastatistiim al hamarot hadat bekerev yehudei Hungaria beshanim 1900–1941." (A zsidók kitérése Magyarországon. Megjegyzések az 1900–1941 közötti időszakra vonatkozó statisztikai adatokhoz.) In: *Dapim lecheker tekufat hashoa.* (Tanulmányok a Holocaust-időszakról), Hakibbutz Hameuchad, Tel-Aviv, 1978., 1:222–228. o.

93. A Jó Pásztor Missziót gyakran Jó Pásztor Bizottságként említik. Bővebben ezekről a szervezetekről a 30. fejezetben.

94. Míg 1944 januárja és március 19. között csak 176 zsidó tért ki Budapesten, a megszállás utáni első hónapokban 788 fő hagyta el hitét. Lásd Groszmann Zsigmond főrabbi nyilatkozatát *A Magyar Zsidók Lapjá*ban, 6, 16. sz. (1944. április 20.),

5. o. Május 31-én Groszmann rabbi a náci korszakban felettébb szokatlan áttérést jegyezhetett fel: egy Szabó Teréz nevű r. kat. asszony tért át a zsidó hitre.

95. Lásd például a kitérésekkel való szegedi „visszaélésekre" vonatkozó levélváltásokat a rendőrség, a főispán és a belügyminiszter között. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

96. Hivatalosan 4770 kitérést regisztráltak Budapesten; mindamellett kb. 80 000 zsidó rendelkezett különféle típusú „kitérési bizonyítványokkal", melyek legtöbbje hamisítvány volt. Lévai, *Fekete könyv,* 190. o.

97. „»Tauffieber« der Budapester Juden." *NA,* T-120 mikrokópia, 4664. tekercs, K1509/350353. sorozat. Lásd még „Miért?", vezércikk a *Magyarországi Zsidók Lapjában,* 6, 28. sz. (1944. július 13.), 1. o.

98. *RLB,* 190. dok.

99. Sztójay üzenetének szövegét lásd Lévai Jenő: *Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről.* Officina, Bp., é. n., 52–53. o.

100. Lásd például a vezércikket a *Magyarországi Zsidók Lapja* fent idézett számából, valamint a 32. számban közölt vezércikket (1944. augusztus 10.), 1. o.

101. Ilyesféle vádaskodásokra példák találhatók: *Vádirat,* 3:215–218., 257–258. o.

102. *Uo.,* 195–196., 211–214., 459., 593–597. o. Lásd még Lévai, *Fekete könyv,* 190–191. o. A kitérések sokoldalú, gondosan dokumentált áttekintése megtalálható: Zeev Rotics, *Conversions in Hungary Before and During the Holocaust.* Doktori disszertáció a haifai egyetemen, 1987. szeptember.

103. Lásd például az 1200/1944. M. E. sz. rendelet 4. paragrafusát; az 1210/1944. M. E. sz. rendelet 9. paragrafusát; az 1220/1944. M. E. sz. rendelet 5. paragrafusát; az 1240/1944. M. E. sz. rendelet 3. paragrafusát; az 1300/1944. M. E. sz. rendelet 6. paragrafusát; az 1370/1944. M. E. sz. rendelet 9. paragrafusát; az 1450/1944. M. E. sz. rendeletet; az 1490/1944. M. E. sz. rendelet 6. paragrafusát; az 1600/1944. M. E. sz. rendelet 14. paragrafusát; az 1530/1944. M. E. sz. rendelet 6. paragrafusát; az 1540/1944. M. E. sz. rendelet 13. paragrafusát; az 1580/1944. M. E. sz. rendelet 7. paragrafusát; a 108 500/1944. K. M. sz. rendelet 7. paragrafusát. E rendeletek tárgyáról lásd a 3. függeléket.

104. *Vádirat,* 1:250. o.

105. 1730/1944. M. E. sz. rendelet. *Budapesti Közlöny,* 108. sz. (1944. május 13.); *Vádirat,* 1:250–253.

106. Néhány zsidó a törvényben megjelöltektől eltérő indokkal kérvényezte a mentesítését. Leggyakrabban idősebb zsidók, akik arra hivatkoztak, hogy fiaik a katonaságnál vagy a munkaszolgálati rendszerben szolgálnak. Lásd például Boskovitz Márkusz 1944 augusztusában Csatay Lajoshoz benyújtott kérvényét, *Vádirat,* 3:408–410. o.

107. A mentesítésre való jogosultság és a mentesített státus elbírálása a belügyminiszter által kinevezett bizottság feladata volt. Egy elnöke, négy állandó és négy póttagja volt. Csak egy állandó és egy póttagot neveztek ki a hadsereg által befolyásolt Országos Vitézi Szék javaslatára. A mentesítés végérvényes megítélése előtt a belügyminiszter általában nyilatkozatot kért az illetékes megye vagy város elöljáróitól a kérvényezőnek a kitüntetések vagy érmék megszerzése óta tanúsított erkölcsi és hazafiúi magatartásáról. Lásd az 1530/1944. M. E. sz., április 26-i rendeletet, *Budapesti Közlöny,* 97. sz. (1944. április 30.) Lásd még *Vádirat,* 1:274–276., és 3:10–19., 42–49. o.

108. Sok városban a polgármesterek kihozatták a mentesített zsidókat a gettókból a belügyminisztérium döntéséig terjedő időre. Legtöbbször azonban a kérvényeket

elutasították. Lásd például Baja polgármesterének 56 szám/res. 1944. sz., május 24-én kelt beadványát a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban, Kecskeméten. Lásd továbbá Székesfehérvár polgármesterének a helyi rendőrséghez 259 kt. 1944. sz. alatt, június 3-án intézett értesítését a székesfehérvári Fejér Megyei Levéltárban.

109. *Vádirat,* 3:556–557. o. Munkácsi, *Hogyan történt?,* 232. o.

110. A mentesített zsidók névsorait lásd a *MOL,* 17. tekercsén. Lásd még *Vádirat,* 3:110–111. o.

111. *Uo.,* 158–160. o.

112. A 2040/1944. sz. rendelet szövegét lásd *Budapesti Közlöny,* 189. sz. (1944. augusztus 22.) E rendelet hatálya nem terjedt ki külön vagy automatikusan a mentesített személyek közvetlen családtagjaira. Rájuk a 3670/1944. M. E. sz., október 11-i rendelet vonatkozott, mely négy nappal később, a Horthy-rezsim fennállásának utolsó napján lépett érvénybe. *Uo.,* 235. sz. (1944. október 15.)

113. *Vádirat,* 3:426–427. o.

114. Mester leghűségesebb munkatársai közé tartoztak a mentesítési ügyek minisztériumi kezelésében Csomor Gusztáv, Molnár András, Lőrinczy Szabolcs, Giday Endre és Simon László. Lévai, *Szürke könyv, i. m.,* 111. o.

115. Olyan akadémikusok és tudósok tartoztak közéjük, mint Goldzieher Károly, Oravecz Pál, Purjesz Béla, Riesz Frigyes és Rusznyák István. Az írók és művészek közt olyan jól ismert személyek akadtak, mint Boldizsár Iván, Heltai Jenő, Ligeti Ernő és Rózsahegyi Kálmán. Egyeseket, például Purjeszt és Rusznyákot Strasshofból hozták vissza Szegedről történt deportálásuk után. Másoknak, például Marót Károlynak és Rózsahegyinek azt is megengedték, hogy folytassák hivatásukat. További, 1944-ben mentesített művészek, írók és tudósok neveit lásd *uo.,* 108–109. o.

116. 1944. október 15-ig, amikor a Horthy-rezsimet megbuktatta a Szálasi-puccs, 6998 mentességi bizonyítványt adtak ki. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 257. o.

117. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem.* Viking, New York, 1963, 117–118. o.

118. Lásd például Komoly kommentárját erről a kérdésről, *HJS,* 3:209., 212. o.

119. *Vádirat,* 3:563. o.

120. Ezeket a zsidókat emlékeztették rá, hogy a mentesítési rendszer nem hatálytalanította a harmadik zsidóellenes törvény előírásait és a vagyoni viszonyokra vonatkozó rendelkezéseket. *Magyarországi Zsidók Lapja,* 6, 36. sz. (1944. szeptember 7.), 2. o.

121. *Vádirat,* 3:490–491. o.

122. Lásd például Raffay Sándor püspök felhívását, melyet szeptember 8-án intézett Horthyhoz egy csoport kitért zsidó érdekében. *Uo.,* 527. o.

123. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 256. o.

124. Herczeg Ferenc jobboldali nacionalista beállítottságú író közbenjárt kiadója, Farkas István, a Singer és Wolfner Kiadó tulajdonosa érdekében. Megdöbbenve hallotta, amikor a német követségen közölték vele, megpróbálják visszaszállítani, ha „Farkas úr még nem került a krematóriumba". *Uo.,* 270–271. o.

125. *Uo.,* 257–258. o. Lásd még *RLB,* 207. dok. és *Vádirat,* 3:528. o.

126. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 258. o.

127. 3780/1944. M. E. sz., 1944. október 25-i rendelet. *Budapesti Közlöny,* 247. sz. (1944. október 29.), 1. o.

128. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 310., 332. o.

129. 577 600/1944. II. B. M. sz. rendelet a mentesítő okiratok megerősítése, il-

letőleg új mentesítések engedélyezése tárgyában. A rendelet egy másolata a szerző birtokában.

130. Ferenczy életrajzi adatait lásd a 13. fejezetben.

131. Sztójay voltaképpen kétszer fogadta Ferenczyt, egyszer Antal István társaságában, másodszor pedig Imrédy Béla, Hóman Bálint és Reményi-Schneller Lajos jelenlétében. Ferenczy mindkét alkalommal megpróbálta, hogy a deportálásokért és velük összefüggő atrocitásokért minden felelősséget a németekre és fölötteseire, Bakyra és Endrére hárítson, akiket akkorra már eltávolítottak a hatalomból. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 268. o.

132. 1946. évi büntetőpere során Ferenczy azt állította, hogy először „1944. június 20. körül" hallott Auschwitzról egy Rosenberg nevű munkaszolgálatostól, akinél „egy Auschwitzból érkezett levél" volt. Lásd Ferenczy tárgyalási jegyzőkönyvének 5–7. oldalát (XVIII.037/1946. számon a budapesti belügyminisztériumban).

133. Ez a beszámoló a háború után tartott tárgyalásán tett tanúvallomásán alapul, ahogyan azt Munkácsi *Hogyan történt?* c. könyvében összefoglalja, 190–191. o.

134. *Uo.,* 191. o. Háború utáni emlékirataiban Pető azt állítja, hogy Ferenczyt egy bizottság látogatta meg, melynek ő maga, Kurzweil és Gábor János volt tagja. *HJS,* 3:60. o.

135. Lásd 1946. április 19-i írásos vallomását, melyet közvetlenül kivégzése előtt adott, olyan időszakban, amikor a magyar hatóságok vádemelést terveztek a Zsidó Tanács és a Mentőbizottság tagjai ellen kollaboráció címén. Ferenczy azt állította, hogy ha Pető korábban érintkezésbe lépett volna a kormányzóval, a vidéki zsidókat ugyanúgy meg lehetett volna menteni, mint a budapestieket. Megvádolta a Tanács vezetőit, hogy nem léptek kapcsolatba vele a deportálások megakadályozása vagy késleltetése végett, és hogy csak a gazdagok megmentése érdekelte őket. *The Tragedy of Hungarian Jewry,* 310–314. o.

136. Komoly először augusztus 23-án találkozott Ferenczyvel Lulay közbenjárására. Komoly beszámolóját lásd *HJS,* 3:156. o. Komoly 1944-es szerepéről részletesebben lásd a 29. fejezetet. Stöckler is beszámolt Ferenczyvel folytatott tárgyalásairól, lásd „Gettó előtt – gettó alatt", *Új Élet,* Bp., 1947. január 22.–április 17.

137. Stern és Pető beszámolóit a Ferenczyvel folytatott tárgyalásairól lásd *HJS,* 3:33–41., 60–67. o.

138. Stöckler egy Sternhez címzett augusztus 14-i keltezésű levélben és több feljegyzésben és memorandumban, ideértve az augusztus 22-i és 28-i keletűeket, kifejezte csalódottságát, hangsúlyozva, hogy nem hajlandó kollektív felelősséget vállalni olyan döntésekért, amelyek meghozatalában nem vesz részt. Lásd Stöckler: „Gettó előtt – gettó alatt." Augusztus 28-i memorandumának szövegét lásd *Vádirat,* 3:485–487. o.

139. 1944 nyarára a Magyarországon tartózkodó német haderő jelentősen csökkent, és már nem jelentett igazi fenyegetést. A nyár folyamán egy alkalommal a németek, akik szerették volna eltántorítani a magyarokat attól, hogy kilépjenek a háborúból, és szerették volna bizonyítani erejüket az egyoldalú deportálások esetére, hatásos katonai parádét rendeztek Budapesten, melyben tankok, páncélozott járművek és lövegek oszlopai vettek részt. A valóságban a németek blöfföltek, a parádé néhány egységből állt, melyek körbe-körbe haladtak, hogy komoly erő benyomását keltsék.

140. Munkácsi, *Hogyan történt?,* 180–194., 192–200., 216–218. o. Munkácsi szerint a jegyzéket a Tanácsnál hagyták. Én nem tudtam megtalálni a dokumentumot semmilyen forrásban vagy levéltárban. A kormány álláspontját a zsidókérdés kezelésével kapcsolatban valóban összegezte egy dokumentumtervezet, melyet a

külügyminisztérium készített (*Vádirat*, 3:451–453. o.). A Veesenmayer 1948-as tárgyalásán előterjesztett dokumentáció szerint hasonló ötpontos követelést nyújtott be Veesenmayernak augusztus 24-én Reményi-Schneller, akkori ügyvezető miniszterelnök. C. A. Macartney, 2:321. o.

141. Bővebben lásd a 31. fejezetben.

142. Lásd Bonczos augusztus 29-én kiadott rendeletét (6255/1944. eln.) a *MOL*, 46. tekercsén.

143. A zsidótlanító szakértők minden bizonnyal a minisztertanács augusztus 2-i határozataival összhangban tevékenykedtek. A minisztertanács meghallgatta Jaross jelentését a deportálások felújítására vonatkozó terveiről, Sztójay pedig kijelentette, hogy egy-két héten belül újraindulnak. *MOL*, 1. tekercs.

144. Lásd Freudiger: „Five Months." In: *The Tragedy of Hungarian Jewry*. 266–267., 273., 276–285. o. Lásd továbbá Kasztner Rezsőhöz írt 1944. augusztus 20-i levelét. *Uo.*, 289–294. o. Kasztner véleményét az útlevélkérdésben lásd *Der Kastner-Bericht*, 166–167. o. Nem sokkal a háború vége után Freudiger B'nei B'rakban telepedett le, Izraelben, és ott is halt meg 1976. március 15-én.

145. A külügyminisztérium álláspontját ismertető dokumentumokat a Csopey vezette politikai osztály készítette. A minisztertanácsi döntés után a részleteket a pénzügyminiszternek és a belügyminiszternek kellett közölnie a kormányzóval. *Vádirat*, 3:373–375. o.

146. Az utalás itt egyértelműen Kasztnernak az SS-szel folytatott tárgyalásaira vonatkozik, lásd a 29. fejezetet.

147. *Vádirat*, 3:375–380. o. Egy másik, augusztus 23. körül készült tervezet szerint a kormány felajánlott volna a németeknek 55-60 000 munkaszolgálatost, „akiknek a családja már Németországban volt", illetve büntetett előéletű zsidókat és olyanokat, akik a magyar hatóságok megítélése szerint veszélyeztették a közbiztonságot. *Uo.*, 451–453. o.

148. A legtöbb hivatalos német és magyar forrás augusztus 25-ét jelölte meg a deportálások felújítása tervezett időpontjának. *RLB*, 20. dok.; zsidó források augusztus 26-át emlegetik.

149. *RLB*, 208–210. dok.

150. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 219–220. o.

151. A deportálások felújításának tervezett napján a pánik különösen erős volt. Egy híresztelés szerint, mely Bauer Jenőtől, a Tanács egyik tisztségviselőjétől származott, minden csillagos házhoz két csendőr szállt volna ki. *Vádirat*, 3: 485–486. o. Stöckler azt állítja, hogy a deportálás tervét Ferenczy agyalta ki, hogy könnyebben elfogadtathassa a zsidókkal kedvenc vesszőparipáját, a budapesti zsidók külön e célra kijelölt vidéki táborokba való koncentrálását. Lásd Stöckler: „Gettó előtt – gettó alatt."

152. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 274. o.

153. *Vádirat*, 3:427–431. o. Lásd még Stöckler: „Gettó előtt – gettó alatt." Bővebben lásd a 29. és a 31. fejezetben.

154. Horthy azt mondta Veesenmayernak – valószínűleg azért, hogy elterelje figyelmét arra irányuló terveiről, hogy katonai kormányt hozzon létre –, hogy a nyíltan németbarát Jurcseket szeretné kinevezni miniszterelnök-helyettesnek. Veesenmayer nyilván készpénznek vette Horthy kijelentését, mert ugyanazon a napon kapcsolatba lépett vele, hogy kidolgozzák a javasolt új kormány összetételét. *RLB*, 212. dok.

155. *Vádirat*, 3:433. o.

156. *RLB*, 213. dok. A dokumentumon lévő kézírásos megjegyzés szerint Rolf

Günther, Eichmann berlini helyettese biztosította a külügyminisztériumot, hogy „a kommandó egy része megfigyelőként mindenképp [Magyarországon] marad".

157. *Uo.*, 214. dok. Augusztus 25-i táviratában Veesenmayer arra kérte Ribbentropot, hogy győződjön meg róla, milyen utasításokat adott Himmler Winkelmannnak, és adjon ki utasításokat „a Führer más parancsaira vonatkozólag". Egy, az 1970-es évek végén készült interjúban Wilhelm Höttl azt állította, hogy voltaképpen Himmler és nem Horthy mentette meg a budapesti zsidókat! Lásd Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén, i. m.*, 129. o. Lásd még 356. o. Állítólag Sztójay Döme is azt bizonygatta, hogy ő mentette meg Budapest zsidóit. Lásd Kelemen István, *Interjúk a rács mögött. Beszélgetés a háborús főbűnösökkel.* Müller Károly, Bp., 1946, 45–46. o.

158. A Sztójay-kormány felváltásának megkönnyítése érdekében a kormányzó kéthetes szabadságot engedélyezett a miniszterelnöknek, „hogy felgyógyulhasson betegségéből". Reményi-Schnellert augusztus 12-én nevezték ki. *Budapesti Közlöny*, 183. sz. (1944. augusztus 13.), 1. o.

159. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 278. o.

160. *Vádirat*, 3:489. o.

161. *Horthy Miklós titkos iratai, i. m.*, 457–466. o.

162. A javasolt változtatásokat megbeszélték Veesenmayerral, aki ragaszkodott Bárdossy, Endre, Ruszkay bevételéhez, valamint Sztójay megtartásához valamilyen minőségben. Nem kapta meg, amit akart. A kormány, amelynek összetételéről a magyarok döntöttek, a következőkből állt: Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, Csatay Lajos honvédelmi miniszter, Jurcsek Béla földművelésügyi és közellátásügyi miniszter, Bonczos Miklós belügyminiszter, Rakovszky Iván (a Közigazgatási Bíróság korábbi bethlenista elnöke) vallás- és közoktatásügyi miniszter, Vladár Gábor igazságügy-miniszter, Hennyey Gusztáv vezérezredes, külügyminiszter, Markos Olivér kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter, Gyulay Tibor (a Budapesti Kereskedelmi Kamara volt főtitkára) iparügyi miniszter. *Budapesti Közlöny*, 197. sz. (1944. augusztus 30.), 1–2. o.

163. Október 12-én Schell követte Bonczost a belügyminiszteri székben.

164. *Budapesti Közlöny*, 206. sz. (1944. szeptember 10.), 1. o.

165. C. A. Macartney, 2:324–327. o.

166. *Uo.*, 320. o.

167. Horthyligetről kiszabadítottak közt volt 11 az 55 újságíró és ügyvéd közül, akiket eredetileg Csepelen internáltak a Zsidó Tanács önkéntelen közreműködésével. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 284. o.

168. A Zsidó Tanács július 28-án petíciót nyújtott be az összes túsz és mindazok szabadon bocsátására, akiket a német megszállás óta „törvénytelenül" tartóztattak le és internáltak. A szöveget lásd Lévai, *Fekete könyv*, 207–208. o.

169. A delegáció a következőkből állt: Balog Andor, Földes István, Geyer Albert, Groszmann Sándor, Sándor Dezső, Sebestyén József, Szegő Miklós és Vida Miklós. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 284. o.

170. *Uo.*, Lásd még Stöckler Lajos: „Gettó előtt – gettó alatt."

171. A Ros Hasana (zsidó újév) két napja (szeptember 18. és 19.) és Jom Kippur (engesztelés napja) (szeptember 27.) alatt a budapesti zsidókat reggel 9 és este 7 óra között kiengedték otthonaikból, a szent napok előestéjén pedig du. 5-től 7 óráig. *Vádirat*, 3:545. o. A hasznosan foglalkoztatott zsidókat a rendőr-főkapitányság július 27. után különleges igazolványokkal látta el, melyek nagyobb mozgásszabadságot tettek lehetővé számukra. (Ugyanazon a napon bejelentették, hogy az 1944. március 20. után kibocsátott összes személyi igazolvány augusztus elsejével érvényét veszti.) Kul-

tsár István, az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek kormánybiztosa hasonló intézkedéseket hozott a zsidó alkalmazottakra vonatkozólag a 188 358/1944. EMK. sz. rendelettel. *Budapesti Közlöny,* 174. sz. (1944. augusztus 3.), 15. o.

172. *Vádirat,* 3:563. o. Addigra a parlamentet a rezsim engedelmes eszközévé alakították át, amennyiben a pártokat augusztus 24-én feloszlatták.

173. Koródy hivatásos újságíró, Szabolcs és Ung vármegye képviselője volt. Kóródy Komollyal folytatott tárgyalásainak néhány részletét lásd a 29. fejezetben.

174. *Vádirat,* 3:564–565. o.

175. A legtöbb forrás azt állítja, hogy az egyezményt a Lakatos-kormány írta alá röviddel beiktatása után. (Vö. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 277. o., és Munkácsi, *Hogyan történt?,* 224. o.) Másrészt Lakatos azt állítja, hogy az egyezményt a lelépő Sztójay-kormány írta alá (NG-1848). Eddig nem találtak német dokumentumot, amely alátámasztaná ezt az állítást. Augusztus 30-i táviratában Veesenmayer tájékoztatta Ribbentropot – valószínűleg Reményi-Schneller vagy Jurcsek közlése alapján –, hogy az új magyar kormány eldöntötte: szeptember elsején megkezdi a zsidók koncentrálását, és szeptember 2-án az elszállításukat. *RLB,* 215. dok. Lásd még C. A. Macartney, 2:327. o.

176. *Magyarországi Zsidók Lapja,* 6, 31. sz. (1944. augusztus 3.), 3. o.

177. *Uo.,* 32. sz. (1944. augusztus 10.), 3. o. Míg a zsidó munkabrigádokat eredetileg kizárólag budapesti romeltakarításokra állították be, fokozatosan más célokra és más településeken is kezdték felhasználni őket. Lásd például *FÁA,* 2:618–625. és 641–643. o.

178. *Vádirat,* 3:499. o. A következő hónapban a németek még többet követeltek. A minisztertanács 1944. szeptember 27-i ülésén a külügyminiszter egyebek között a következőket mondotta: „...a németek a budapesti zsidóság közül legalább 1500 zsidó azonnali kivitelét sürgetik. A budapesti Zsidó Tanács vállalkozott arra, hogy ezeket kikeresi." *MOL,* 1. tekercs.

179. *Magyarországi Zsidók Lapja,* 6., 36. sz. (1944. szeptember 7.), 3. o. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a 18 és 48 év közötti férfiak többsége már a reguláris munkaszolgálatos-századokban szolgált.

180. Munkácsi, *Hogyan történt?,* 226. o.

181. Bővebben Hornynak a munkaszolgálati rendszerben betöltött szerepéről lásd a 10. fejezetet. Heinrich Jánosról lásd: Ember Mária: „Egy mentési kísérlet története." *Magyar Nemzet,* 1986. május 17., 10. o.

182. „Aki rangját és életét kockáztatta." *Új Élet,* Bp., 1986. május 15.

183. Munkácsi, *Hogyan történt?,* 227–229. o.

184. *Uo.,* 230–232. o. Egy másik memorandumban a zsidó vezetők tömör információkkal látták el dr. Langmárt a gettósítási és deportálási folyamatban részt vevő magyar és német hivatalos személyiségekről, köztük Ferenczyről, Lulayról, Eichmannról és Krumeyről. *Uo.*

185. A magyar politikai, kormányzati és egyházi vezetők mozgósításának alapjait Komoly Ottó rakta le. A Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjeként tevékenykedve Komoly a „magyar vonalat" próbálta megdolgozni – az SS-vonalon működő Kasztnerrel ellentétben –, ami sokkal eredményesebbnek bizonyult. Szoros és hatékony kapcsolatot tartott fenn Mester Miklóssal, Bereczky Albert református lelkésszel, Tildy Zoltánnéval és más vezetőkkel. Közeli munkatársai közé tartozott Török Sándor, a keresztény zsidók képviselője, továbbá a Mentőbizottság tagjai, melynek szintén elnöke volt. Stern Samu gyakran a Komoly által vezetett különféle csoportok által kidolgozott álláspontokat tárta a kormányzó elé. Lásd Komoly naplóját az 1944. au-

gusztus 21-től szeptember 16-ig tartó időszakról, in: *HJS*, 3:147–250. o. Lásd még Béla Vágó: „Budapest Jewry in the Summer of 1944. Ottó Komoly's Diaries." in: *YVS*, 8:81–105. o. A további részleteket lásd a 29. fejezetben. Komoly Ottó naplóját lásd *Ráday-évkönyv III.*, 1984.

186. Sternnek a budapesti zsidók érdekében történt közbenjárása számos vitatott kérdést vet fel azzal kapcsolatban, miért nem lépett fel a vidéki zsidóság érdekében. Noha valószínű, hogy Horthy elérhetetlen volt a német megszállás első néhány hónapjában, miután kényelmesen úgy döntött, hogy távol tartja magát a kormány által hozott zsidóellenes intézkedésektől, a kérdés továbbra is fennáll, miért nem lépett vele kapcsolatba Stern június második felében, amikor Horthy már újra beleszólt a dolgokba, és a trianoni Magyarország zsidó közösségeinek egy része még az országban volt.

187. Utalás Kassa 1941. júniusi bombázására, melyet állítólag szovjet felségjelű repülőgépekkel a németek hajtottak végre, hogy ürügyet teremtsenek Magyarországnak a Szovjetunió elleni hadba lépésére. Bővebben lásd a 6. fejezetben.

188. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 236. o. Lásd még Stern nyilatkozatát, *HJS*, 3:39–41. o.

189. *RLB*, 217. dok.

190. Az Eichmann-Sonderkommandót visszahívták ugyan, de csak formálisan oszlatták fel, a valóságban nem. Wislicenyt visszaküldték eredeti állomáshelyére, Pozsonyba; Dannecker azt a parancsot kapta, hogy maradjon Budapesten közelebbről meg nem határozott feladatok ellátására; még azoknak is, akiket visszarendeltek az RSHA berlini főhadiszállására, azt az utasítást adták, hogy még egy hétig maradjanak Budapesten, „várva az esetleges politikai változást az országban". Lásd Grell 1944. szeptember 29-i memorandumát. *Uo.*, 220. dok.

191. *Uo.*, 218. dok.

192. A nyolc gyűjtőközpont a következő volt: Csáky utca 5.; az Öntőház utcai zsinagóga; az Aréna út 55. sz. alatti zsinagóga; Jókai utca 4.; Akácfa utca 32.; a Bethlen tér 2. sz. alatti zsinagóga, a Páva utca 39. sz. alatti korábbi internálótábor; és Columbus utca 46. Úgy tervezték, hogy a turai tábort kiürítése után majd a honvédség használja. *Uo.*, 219. dok.

193. *Uo.*

194. *Uo.*, 221., 381. dok.

195. *Uo.*, 224. dok.

196. *Uo.*, 225. dok.

197. Horthy sok titkos értekezletet tartott legbizalmasabb tanácsadói társaságában. Közéjük tartozott gróf Bethlen István, gróf Esterházy Móric, gróf Károlyi Gyula, báró Perényi Zsigmond és Kánya Kálmán. A katonatisztek közül különösen a következőkben bízott: Csatay, Hennyey, Lakatos, Bakay Szilárd, valamint Röder Vilmos, Náday István és Sónyi Hugó nyugdíjas tábornokok.

198. A magyar csapatoknak szeptember 13-án sikerült elfoglalniuk és szeptember 22-éig tartaniuk Aradot. E kilenc nap során sárga csillag viselésére kötelezték a városban maradt 10 000 zsidó 70%-át. Az Eichmann-féle Sonderkommando vezérkara, Abromeit, Dannecker, Eichmann, Hunsche, Novak és Wisliceny a magyar csapatok nyomában ugyancsak a régióba érkezett, állítólag azért, hogy „megszervezze 10 000 német fajú személy repatriálását". Gh. Kovacs (Eichner), „Eichmann şi plănuita deportare a evreilor din Arad şi Timişoara" (Eichmann és Arad és Temesvár zsidóinak tervezett deportálása), *Minimum* (Tel-Aviv), 1993. szeptember–október, 40. o. Lásd továbbá Franz Novak 1961. január 22-én elhangzott vallomását a bécsi tartományi bíróságon.

199. A sármási mészárlásokról részletesebben lásd Matatias Carp: *Sarmas. Una din cele mai oribile crime fasciste.* (Sármás. Az egyik legszörnyűbb fasiszta bűntett.) Socec, Bukarest, 1945, 47. o. és illusztrációk. Lásd még S. A. Bacher: „The Slaughter of Sarmas." *Tricolorul,* Toronto, 2. köt., 1. sz., 1982. szeptember 1., 6–7. o., valamint Nicholas M. Nagy–Talavera, „The Anatomy of a Massacre: Sarmas 1944", *Simon Wiesenthal Center Annual,* 7. köt., 1990, 41–62. o.

200. Lakatos 1947. június 10-i nyilatkozatában számolt be az eseményekről, melyet Veesenmayernak a Nürnbergi Katonai Törvényszék előtt tartott 1948-as tárgyalásával kapcsolatban adott (NG-1848). Miniszterelnöksége és hathetes kormányzása hátteréről adott nyilatkozatát, melyet nyilas fogvatartóinak írt Tihanyban 1944. október 28-án, lásd Gosztonyi Péter: „Lakatos Géza beszámolója miniszterelnöki tevékenységéről", *Új Látóhatár,* München, 5. sz., 1970, 440–458. o. Lakatos Adelaide-ben halt meg, Ausztráliában, 1967. május 21-én, 77 éves korában.

201. Lenyűgöző és részletes beszámoló a tengelyhatalmak szövetségéből való magyar kiugrási kísérlettel összefüggő tárgyalásokról C. A. Macartney, 2:319–443. o. Lásd még Zvi Erez: „The Jews of Budapest and the Plans of Admiral Horthy, August–October 1944." In: *YVS,* 16. köt. 1984, 177–203. o.

HUSZONHATODIK FEJEZET

A SZÁLASI-ÉRA

A végkifejlet felé

HORTHY DÖNTÉSE a deportálások felfüggesztéséről, majd Sztójay Döme miniszterelnök menesztéséről, meggyőzte a németeket arról, a magyar kormányzó valóban úgy döntött, hogy Magyarország kilép a tengelyhatalmak szövetségéből. A németek természetesen a kormányzó és a magyar kormány minden lépéséről pontosan tudtak, ügynökeik, akik között sok magas beosztású kormánytisztviselő is akadt, mindenről informálták őket. Következésképp nem vesztegették az időt, hogy megtegyék a szükséges intézkedéseket a Harmadik Birodalom érdekeinek védelmére.

Edmund Veesenmayer – az ideológiailag szilárd, de politikailag pragmatikus náci diplomata – tisztában volt a kormányzó „hitszegő" tevékenységével, azonban azt hitte, hogy most is, mint márciusban, Horthy felszínen maradását kívánják meg a Birodalom érdekei. Helyesen látta, hogy a kormányzó személye nemcsak a magyar nép szuverenitását képviseli, hanem egyúttal törvényességet is kölcsönöz a kormány lépéseinek. Így aztán, nehogy még jobban elidegenítse Horthyt, Veesenmayer hajlandó volt eltűrni Lakatos Géza tábornok új, katonai kormányát. Sőt augusztus végén még fogadta is Lakatost a német követségen, jóllehet ő és beosztottja, Kurt Haller már intenzív tárgyalásokat folytatott a nyilasok képviselőivel egy Szálasi vezette kormány megalakításának lehetőségéről. A báró Kemény Gáborral, a nyilasok jövendő külügyminiszterével folytatott egyik megbeszélésen Haller odáig ment, hogy felvetette: letartóztatják Lakatost, és úgy gyakorolnak nyomást Horthyra, hogy megfenyegetik annak a hamis hírnek a közzétételével, hogy a felesége állítólag zsidó származású. Veesenmayer szerette volna összeötvözni a Horthy által kínált törvényesség látszatát a Szálasitól várt szolgai hűséggel, így aztán augusztus 29-én megszervezte e két magyar vezető újabb találkozását. Csakhogy a magyar jobboldal arisztokrata-konzervatív és ultraradikális szárnyai e két képviselőjének korábbi találkozójához hasonlóan, ez az összejövetel is eredménytelen maradt.

Röviddel a Lakatos-kormány augusztus 29-i beiktatása után Horthy megkezdte a Magyarország háborúból való „tisztességes" kivezetésére irányuló terveinek végrehajtását. Legfelsőbb Hadúrként a kormány valamennyi tagjának legalábbis látszólagos támogatását élvezve, Horthy úgy döntött, hogy szeptember 8-án fegyverszünetet kér.[1] A döntést végül azonban nem hajtották végre, mert Horthy a Hitlernek és Veesenmayernak tett korábbi fogadalmaival összhangban becsületbeli kötelességének érezte, hogy tájékoztassa a németeket a terveiről. Hogy megkerülje ezt a bizarr álláspontot, Csatay Lajos, Horthy megbízható hadügyminisztere korábban azt javasolta: figyelmeztessék a németeket, hogy ha 24 órán belül nem küldenek öt páncéloshadosztályt Magyarország védelmére, a magyaroknak nem marad más választásuk, mint hogy megadják magukat.[2] Ez a látszólag ügyes terv kudarcot vallott. A magyarok nagy meglepetésére (akik persze arra számítottak, hogy a németek nem hajlandók vagy nem tudják teljesíteni a kérést), a németeknek sikerült az ultimátumban megszabott határidőn belül Magyarországra küldeni bizonyos erőket. Habár ezek kisebbek voltak, mint a magyarok által kértek, elég nagyok voltak ahhoz, hogy meghiúsítsák a kormányzó szándékait, és polgárháború lehetőségével fenyegessenek. A kormány szerint a németek feltétlenül támogatták volna a jobboldali szélsőségesek harcát az egyre nyíltabban megmutatkozó antifasiszta erőkkel szemben – potenciálisan közéjük tartoztak a zsidó munkaszolgálatos-alakulatok is –, melyekről feltételezték, hogy segítséget kapnak az előrenyomuló Vörös Hadseregtől.

Ahogy Horthy szándékai világossá váltak, a politikai-katonai frontvonalak a szélsőséges jobboldaliak (és német támogatóik), valamint a mérsékelt konzervatív erők (és új, baloldali szövetségeseik) között világosan kirajzolódtak. Mindkét tábor buzgón hozzálátott a várt végső leszámolás előkészítéséhez.

Horthy tisztában volt a nyilas vezetők mesterkedéseivel, és szeptember 16-án elrendelte letartóztatásukat. Királyi G. ezredes azonban, a Palotánál szolgálatot teljesítő csendőrök parancsnoka, akit az akcióval megbíztak, jelentette, hogy nem lehet letartóztatni őket, mert az SS védelme alatt állnak. Keményt Haller védte; Kovarcz Emil, akit Szálasi három nappal előbb az összes nyilaskeresztes erő főparancsnokává nevezett ki, Budán, a Pasaréti úton tartózkodott egy villában SS-védelem alatt, ahol a nyilas hatalomátvétel átfogó tervén dolgozott; Ney Károlyt és Bolhóy Imrét, a szélsőjobboldali veteránszervezet – A Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetsége – KABSZ – vezetőit pártfogójuk, Otto Winkelmann, az SS és a német rendőri erők magyarországi főparancsnoka vette oltalmába, aki nyilván hatékonyabbnak és megbízhatóbbnak tartotta őket, mint Kovarczot; Szálasi, akit Veesenmayer Karl Pfeffer-Wildenbruch SS-Ober-

gruppenführer gondjaira bízott, aki az SS-erők és a Budapest védelmére kirendelt erők parancsnoka volt, idejét egy sor dokumentum elkészítésének szentelte, várva a hungarista rezsim hatalomátvételének beköszöntét.

Szálasi grandiózus tervei, melyek az akkori katonai helyzetben nemcsak irreálisak, de egyenesen bizarrak voltak, a zsidókérdés megoldását is magukban foglalták. A zsidókat, akik közül már csak a Budapesten és a munkaszolgálatos-alakulatokban lévők maradtak életben, és akiket szigorúan faji alapon határoztak meg, belföldi közmunkákon kellett volna foglalkoztatni a háború végéig, amikor is nemzetközi egyezmény keretében át kellett volna szállítani őket egy egyelőre meghatározatlan helyre.[3] Szálasi a zsidókérdés megoldására vonatkozó programját a következőképpen foglalta össze:

> A zsidóknak munkaszolgálatot kell teljesíteniük a Nemzet számára az országon belül; a velük való bánásmód a magatartásuktól függ majd; jogi helyzetüket törvény szabályozza; semmiféle különbséget nem szabad tenni zsidó és zsidó között. Amikor a háború befejeződik, az összes zsidót el kell távolítani Magyarországról nemzetközi egyezmény által meghatározott helyre. A zsidóknak sose szabad megengedni, hogy visszatérjenek magyar földre. A vegyes házasságok megsemmisítendők, és mindenki érvényt szerezhet ennek a jognak. Akik nem élnek vele, ugyanabba a kategóriába esnek, mint a zsidó házastárs; ilyen esetekben a gyerekek is zsidóknak számítandók.[4]

Ezt a politikai nyilatkozatot tekintette irányadónak Budinszky László nyilas igazságügy-miniszter, akire később elsőként bízták rá a zsidóügyek kezelését.

Míg a nyilasok várakoztak, Horthy és bizalmas tanácsadói igyekeztek keresztülvinni a fegyverszünet megkötésére vonatkozó, ügyetlenül titkolt terveiket. A kormányzó most már tudta, az angolszászok nem tudják és nem is akarják megakadályozni, hogy Kelet-Európa szovjet befolyás alá kerüljön. Abban a meggyőződésben, hogy a nyugati szövetségesek nem foglalkoznak sem Európa Balkán felől történő inváziójával, sem légi úton szállított alakulatokat nem dobnak át Magyarországra, hogy „meggátolják a bolsevizmus előretörését" (ez korábban magyar ábránd volt), Horthy végül felhatalmazást adott, hogy kössenek fegyverszüneti egyezményt a Szovjetunióval.[5] Szeptember 27-én megbízta Bakay Szilárd tábornokot, egyikét annak a kevés magas rangú katonatisztnek, akiben még megbízott, hogy vegye át azoknak az erőknek a parancsnokságát, melyeknek a főváros védelmét kellett ellátniuk az átállás alatt. Bakayt azonban október 8-án, miközben visszatérőben volt a Duna Palota Szállóban lévő főhadiszállására, a Gestapo elrabolta. Vele együtt a németek a Budapest védelmére vonatkozó titkos terveket is megkaparintották.[6]

A fegyverszünet tervét, akárcsak a katonai elővigyázatossági intézke-

déseket, rosszul dolgozták ki és rosszul készítették elő.[7] A németek nemcsak tudtak róluk, de hatékony ellenintézkedéseket is tettek meghiúsításukra. Szeptember 16-ra Hitler személyesen bízta meg Otto Skorzeny őrnagyot, a Mussolinit ideiglenesen kiszabadító kommandó parancsnokát a Horthy terveinek meghiúsítását szolgáló feladatokkal. Skorzenytől azt várták, hogy Friesner tábornokkal, a Budapesten állomásozó német erők új parancsnokával és Winkelmann-nal együttműködve gondoskodjék a budai Várhegy elfoglalásáról, és tüntesse el a színről ifj. Horthy Miklóst, aki fontos náciellenes tevékenységet folytatott.[8] Figyelmeztették a lehetséges katonai akcióra Erich von dem Bach-Zelewski Obergruppenführert is, a partizánellenes egységek parancsnokát, aki ekkor Varsóban állomásozott. Október 13-án érkezett Budapestre azzal a konkrét megbízatással, hogy vegye át az összes helyi rendőri és SS-egység parancsnokságát a Vasököl Hadművelet (Operation Panzerfaust) végrehajtására, melyre abban az esetben kerül sor, ha Horthy „manőverei háborús bonyodalmakhoz" vezetnek.[9] Veesenmayer erőfeszítéseihez politikai támogatást nyújtottak Rudolf Rahn, a Mussolini Olaszországában akkreditált német nagykövet Budapestre rendelésével. Rahn a Garda-tó partján fekvő Gargnanóból, ahol a Ducéval üdült, érkezett Magyarországra.

Ezeken a Berlin kezdeményezésére hozott intézkedéseken kívül Veesenmayer és magyar szövetségesei számos további elővigyázatossági intézkedést foganatosítottak. Szeptember vége felé Veesenmayer egyezményt kötött Szálasival a hatalomátadás során követendő eljárásról,[10] valamint a tervezett új, nyilas kormány összetételéről.[11] A Horthy terveit ellenző jobboldali képviselők a Törvényhozók Nemzeti Szövetsége nevű külön parlamenti csoportba szerveződtek Rajniss Ferenc vezetésével. A Szövetséget, melyet azért hoztak létre, hogy „alkotmányos" alapot adjon a nyilas hatalomátvételnek, majd a fegyverszünet megakadályozásának, és amelyhez már 138 képviselő csatlakozott, október elején aktivizálták. Veesenmayer nagy reményeket fűzött a Szövetséghez és Végrehajtó Bizottságához,[12] mint olyan eszközökhöz, melyek segítségével nyomást gyakorolhat mind Horthyra, mind kormányára. A Szövetség által kezdeményezett gyakori interpellációk ellenére még mindig hitt abban, hogy a Birodalom érdekeit jobban szolgálná, ha Horthy hatalmon marad. Veesenmayer még október 12-én is úgy nyilatkozott, szívesebben venné a Lakatos-kormány megtartását, feltéve, hogy az kész Horthyval együtt nyilvános proklamációban vállalni, hogy folytatja a harcot Németország oldalán; véglegesen „megoldja" a zsidókérdést; és felhagy a jobboldal „üldözésével"[13].

Lakatos nyilván nem ezt a választ várta szeptember 27-én eljuttatott jegyzékére, melyben kérte, hogy a Gestapo által fogva tartott összes poli-

tikai foglyot adják át a magyar hatóságoknak; hogy a magyar vezérkari főnököt előre tájékoztassák a Magyarországon végrehajtott minden német csapatmozdulatról; és hogy magyar egységeket ne helyezzenek át a magyar vezérkari főnök jóváhagyása nélkül.[14]

A két oldal egyre világosabban látta egymás szándékait, s megtették az utolsó előkészületeket a döntő játszmához, mely egyre közelibbnek és elkerülhetetlenebbnek látszott.[15]

A fegyverszüneti kísérlet és az október 15-i puccs

Habár a fordulat terveit gondosan kimunkálták október első felében, október 15-i végrehajtásuk csupa tragikomikus vonást mutatott. A terveket eredetileg Horthy dolgozta ki közvetlen családtagjai, különösen fia, ifj. Horthy Miklós, és menye, Ilona közreműködésével; részt vett az előkészítésben Ambrózy Gyula, a kabinetiroda vezetője; Tost Gyula alezredes, a számysegédje; és Horthy néhány legmegbízhatóbb tisztje, köztük Vattay Antal tábornok, a kormányzó Katonai Irodájának főnöke, és Lázár Károly tábornok, a testőrség parancsnoka.

A terv összehangolt akciót irányzott elő, melyben részt vettek volna mind a Budapesten és környékén állomásozó lojális egységek, mind pedig a fokozatosan kibontakozó ellenállási mozgalom rendelkezésére álló állítólagos erők. Lázár tábornok több alkalommal tárgyalt Gergely Györggyel és Beér Jánossal, a Zsidó Tanács képviselőivel a zsidó munkaszolgálatos-alakulatok esetleges felfegyverzéséről és felvonulásáról. A terv néhány részletét Vattay tábornok közölte Miklós Béla vezérezredessel és Veress Lajos altábornaggyal, a fronton harcoló első, illetve második magyar hadsereg parancsnokaival, akik utasítást kaptak, hogy egy megbeszélt rejtjeles parancs kézhezvételekor álljanak át a szovjet erőkhöz.[16] Megfogalmazták a fegyverszüneti proklamáció szövegét, és előkészítettek egy példányt Hlatky Endre sajtóügyi államtitkár számára, akinek gondoskodnia kellett a rádióban való közzétételéről.

A részletesen kimunkált tervek összeomlottak. Ennek egyik fontos oka az volt, hogy a végrehajtás október 18-i dátumát hirtelen és meglepetésszerűen előrehozták október 15-re. Horthy több okból döntött az időpont előrehozása mellett, ezek közül a legfontosabbak a nyilasok és náci szövetségeseik, valamint a Szovjetunió által gyakorolt nyomás volt. Meg volt győződve arról, hogy a nyilasok, akiket Veesenmayer és a Budapesten állomásozó Wehrmacht- és SS-egységek most már nyíltan támogattak, közvetlenül Berlin irányítása alatt állnak, és felkészültek puccsuk beindítására. (A nyilasok valójában azt tervezték, hogy Esztergomban robbantják ki a puccsot.) Ugyanakkor Moszkvát bosszantotta a magyarok

látszatra halogató taktikája, és az előzetes fegyverszüneti feltételeknek megfelelően azonnali lépéseket sürgetett, melyeket Horthy már október 11-én elfogadott.

Jóllehet Horthy október 14-i váratlan döntése, hogy másnap végrehajtja az átállást, kétségtelenül felborította a nyilasok terveit, elkerülhetetlenül aláaknázta saját terveinek sikerét is, mert legtöbb bizalmas politikai és katonai szövetségesét – és potenciális támogatóikat is – meglepetésként érte. A kormányzóhoz hűnek tartott csapatokat nem lehetett a fővárosba vinni, a zsidó munkaszolgálatosoknak nem volt fegyverük, és az ellenállási mozgalom által ígért munkásokat sem mozgósították. Horthy nyilván a meglepetés előnyeire játszott és arra, hogy a magyar hadsereg – a sok németbarát tiszt ellenére – várhatóan hű marad hozzá. Amikor meghozta a döntését, október 15-én délelőtt 10 órára összehívta a koronatanácsot, és ugyanaznap délre magához kérette Veesenmayert, hogy tájékoztatást adjon tervezett lépéséről.

1944. október 15. kétségtelenül Magyarország egyik legsötétebb napjaként fog bevonulni a történelembe. Ezzel a nappal letűnt a Horthy-korszak – és vele a „történelmi" Magyarország a maga vegyes, feudálkapitalista társadalmi-gazdasági rendjével. A nap tragikus eseménnyel kezdődött, mely talán kulcsszerepet játszott Horthy későbbi döntésében, hogy átadja a hatalmat a nyilasoknak: ifj. Horthy Miklóst kora reggel, a koronatanács tervezett ülése előtt elfogta a Gestapo. Mint az antifasiszta ellenzék egyik vezetője – ő volt az ún. Kiugrási Iroda feje –, ifj. Horthy szoros kapcsolatot tartott fenn az ellenállás vezetőivel, a Zsidó Tanács több tagjával, és egyes források szerint a Tito-féle partizánmozgalom néhány képviselőjével is. A németek pontosan tudtak ilyen irányú tevékenységeiről. A kérdéses reggelre találkozót beszélt meg jugoszláviai futárokkal Bornemissza Félixnek, a Magyar Dunai Hajózási Társaság igazgatójának irodájában.

A házat körülvették Skorzeny emberei, és Bornemisszával együtt letartóztatták az ifjabb Horthyt. Szőnyegbe csavarva, titokban csempészték ki őket Budapestről; ifj. Horthy Miklós végül a mauthauseni koncentrációs táborban kötött ki. A rajtaütés egyik sérültje Otto Klages SS-Hauptsturmführer, a német biztonsági szolgálat (SD) budapesti parancsnoka volt, aki gyomorlövést kapott, és nem sokkal később meghalt.[17]

A koronatanács ülése, mely csak 10.45-kor kezdődött, végighallgatta a szemlátomást megtört Horthyt, amint bejelentette döntését, hogy elfogadja a szovjet fegyverszüneti feltételeket. Döntését alátámasztotta Vörös János vezérezredes beszámolója a tarthatatlan katonai helyzetről. A magyar vezérkari főnök hangsúlyozta, hogy a Vörös Hadsereg már a Szeged–Csongrád vonalon harcol, kierőszakolja az átkelést a Tiszán, és hogy he-

ves tankcsata dúl Debrecentől délre, melynek kimenetele nagy biztonsággal megjósolható. Figyelmeztetett, hogy a szovjet erők két nap alatt elérhetik Budapestet. A politikai és a katonai helyzet reménytelenségét Lakatos és Hennyey Gusztáv külügyminiszter is megerősítette.

Az ülést délben félbeszakították, hogy Horthy – Lakatos és Hennyey kíséretében – megtarthassa találkozóját Veesenmayerral. A személyes csapástól felindultan Horthy először azzal vádolta a német követet, hogy elraboltatta a fiát, és azzal fenyegetőzött, hogy túszként fogva tartja őt a fia biztonságos visszatéréséig. Aztán előadta döntését, hogy elfogadja a fegyverszünetet, s a proklamációjában szereplő érvekre hivatkozott. Veesenmayer kérte, hogy konzultáljon a Führerrel, és Horthy nagy meglepetésére bejelentette, hogy éppen megérkezett Rudolf Rahn, Hitler különmegbízottja, azzal a különleges feladattal, hogy „csökkentse a feszültséget... és kompromisszumot találjon". Habár Horthy, alighanem udvariasságból, beleegyezett abba, hogy találkozzék Rahnnal, menye sürgetésére azt is eldöntötte, hogy igyekszik végrehajtani az eredeti tervet, és felolvastatja proklamációját a rádióban. Az utóbbi lépést a megállapodás szerint sikeresen végrehajtották, hála Hlatky Endre erőfeszítéseinek.[18]

13 óra körül, mialatt a proklamációt a magyar rádióban felolvasták, Horthy fogadta Rahnt. Habár mély benyomást tett rá a német különmegbízott „megértése", Horthy újra megerősítette döntését, és kifejezte reményét, hogy nem kerül sor fegyveres összecsapásra a korábbi fegyverbarátok között, és hogy a németeknek lehetővé teszik a békés visszavonulást. A megbeszélés barátságos hangnemben ért véget, noha félreértés történt a jövőbeli érintkezést illetően. Rahn nem tartott több megbeszélést Horthyval, de állandó kapcsolatban maradt a magyar kormány tagjaival, különösen Lakatossal, Szálasi másnapi hatalomátvételéig, amíg a helyzet nem tisztázódott.[19]

Proklamációjában a kormányzó tájékoztatta a nemzetet arról, hogy a háborút, melybe Magyarország földrajzi helyzete miatt és német nyomásra kényszerült bele, elvesztették, és hogy a Harmadik Birodalomra elkerülhetetlen vereség vár. Ezután felsorolta a bűnöket, melyeket Németország követett el Magyarországgal szemben, ideértve a magyar csapatoknak az ő kívánsága ellenére történt harctérre küldését és a Gestapo meg az SS által elkövetett számtalan túlkapást a megszállás után. Hangsúlyozta a németek cinkosságát Bakay tábornok elrablásában és a nyilaspuccs előkészületeiben. A zsidókérdésről Horthy a következőket mondta: „A német megszállás védelme alatt a Gestapo az általa e téren másutt is követett módszerek alkalmazásával kezébe vette a zsidókérdésnek az emberiesség követelményeivel ellenkező, ismert módon való intézését."

A proklamáció felolvasása után az adás Horthynak a magyar fegyveres

erőkhöz szóló napiparancsával folytatódott. Felszólította a katonákat, hogy maradjanak hűek esküjükhöz, és hajtsák végre utasításait, „amitől a nemzet életben maradása függ"[20]. A kora délután folyamán azonban a rejtjeles parancsot, melyet Vörösnek kellett volna a fronton lévő seregek parancsnokaihoz küldenie, egy másikkal helyettesítették. Vörös nevében és beleegyezésével az új parancs úgy szólt, hogy a kormányzó proklamációja, ahogyan kibocsátották, nem vonatkozik a csapatokra, és rövidesen különleges utasításokat kapnak arra vonatkozólag, mit tegyenek. Addig folytassák a harcot.[21] Később a délután folyamán, amikor az adóállomást német segítséggel nyilas elemek foglalták el, többször beolvasták Vörösnek a harc folytatására vonatkozó új parancsait egy felhívással együtt, mely Budapestre szólította Beregfy Károly nyilasbarát tábornokot.[22]

Az éter hullámait aznap délután betöltő ellentmondásos hírek és utasítások megzavarták és tanácstalanná tették a fegyveres erőket és a polgári lakosságot. Mivel a lojális hadseregparancsnokok és az ellenállás vezetői három nappal későbbre várták a „nulla órát", nem voltak felkészülve a határozott cselekvésre. A munkások, mint általában a tömegek, passzívak maradtak, és rádiókészülékeiken csüggtek abban a reményben, hogy a helyzetet majd megmagyarázzák nekik. Mint március 19-én, a megszállás idején, az embereken egyfajta kollektív tehetetlenség lett úrrá, mely keveredett a küszöbönálló változásoktól való, a sokéves kommunistaellenes és zsidóellenes propaganda által táplált félelemmel. A passzivitást elmélyítette, hogy vasárnap lévén, az üzemek zárva maradtak.

Az egyetlen látható örömnyilvánítás, akármilyen rövid életű volt is, a zsidó közösségtől és néhány hagyományosan Horthy-ellenes és nyilasellenes elemtől származott. Egyes zsidók letépték sárga csillagjukat, és mámoros örömmel hagyták el a csillagos házakat. A zsidó munkaszolgálatosalakulatok sok tagja levette sárga karszalagját, és eldobta lapátját és csákányát. Késő délutánra azonban örömüket sötét balsejtelem váltotta fel. Midőn Vörös parancsa nyomán a fegyveres erők, a csendőrség és a rendőrség túlnyomó többsége azok oldalán állt, akik „a harc folytatását" hirdették „a bolsevizmus ellen", a zsidók kezdtek rádöbbenni, hogy örömük korai volt. Nem a szabadulásuk órája ütött, hanem a háború egyik legszörnyűbb szakaszának a küszöbére értek.

Miután elvesztették az ellenőrzést a hatalmi eszközök felett és a nyilasok szilárdan tartották a rádióállomást, Horthy és a köré csoportosuló politikai-katonai személyiségek készek voltak elismerni, hogy a játszmát elvesztették, és a radikális jobboldal hatalomátvétele befejezett ténnyé vált. Ezért igyekeztek „fölösleges vérontás nélkül" átadni a hatalmat. Ami azt illeti, Szálasi és előre összeállított kormánya – az egyetlen, amely még élvezte a németek bizalmát – türelmetlenül várt az SS védelme alatt, hogy

lehetőleg Horthy áldásával átvegye a hatalmat. Másnap vérontás nélkül és olyan körülmények között, melyek nélkülöztek minden drámaiságot, megkapták Horthy kénytelen-kelletlen hozzájárulását.

A nyilaspuccs végül is lehetővé tette, hogy a radikális jobboldal kerüljön hatalomra, és ha állandó katonai nyomás alatt is, de majdnem a háború végéig élvezze a hungarista állam dicsőségét. A nyilasok sikerüket főképp ellenfeleik hibáinak és számos váratlan, kedvező fejleménynek köszönhették. Néhány magas rangú katonatiszt árulása,[23] a politikai vezetés ingadozása és tehetetlensége, a hiányos előzetes katonai intézkedések, a tömegek apátiája – mindez a nyilasok ügyét segítette, és számíthattak Veesenmayer és Rahn ügyes diplomáciájára, Skorzeny és az SS, valamint a Bach-Zelewski parancsnoksága alatt álló néhány tucat Tigris tank által rendezett erődemonstrációra.

Habár a nyilaspuccs október 15-én késő délután befejezett ténnyé vált, a diplomáciai manőverezés egész éjszaka folytatódott. A németeket és nyilas szövetségeseiket elsősorban a hatalom Szálasira való – lehetőleg békés – átruházása foglalkoztatta.[24] Lakatos[25] és Horthy szárnysegédjei, Vattay és Tost főképp a kormányzó és közvetlen családtagjai biztonságáért aggódtak. A helyzet másnap megoldódott, amikor Horthyt belesodorták két dokumentum aláírásába: az egyik érvénytelenítette proklamációját és megerősítette Vörös parancsát „a harc odaadó folytatására"; a másik megbízta nemezisét, Szálasi Ferencet a „nemzeti összefogás kormányának" megalakításával.[26] Másnap Horthynak és közvetlen családtagjainak megengedték, hogy Skorzeny kíséretében németországi száműzetésbe vonuljanak. A bajorországi Waldheim melletti Hirschberg-kastélyba vitték, ahonnan végül is az amerikaiak szabadították ki őket. Veesenmayer határozott ígérete ellenére ifj. Horthynak nem engedték meg, hogy csatlakozzék hozzájuk; az amerikaiak végül Dachauban szabadították fel, ahova Mauthausenből került át. Lakatost, miután eleget tett a hatalomátadásban ráosztott szerepnek, a nyilasok letartóztatták és Tihanyba vitték.[27]

A nyilasterror elszabadulása

Amint a rádióadó a szélsőjobboldaliak kezébe került, dühödt kampányt kezdett a „judeobolsevista veszély" ellen, zsidóellenes erőszakcselekményekre bujtogatva a csőcseléket. A vitriolos propagandát, mely egyúttal „a belső ellenség érdekszövetsége" ellen is irányult, csak katonazene és „hivatalos" nyilas közlemények szakították félbe. Ezek közé tartozott Szálasi napiparancsa, a Nyilaskeresztes Párt, a Hungarista Mozgalom és a KABSZ proklamációi. Az utóbbiak különösen harsány zsidóel-

lenes kirohanásokat tartalmaztak, továbbá az új rezsimnek tett hűségnyilatkozatokat a rendőrség, a csendőrség és a hadsereg részéről. A rádiókampány Horthy-ellenes röpcédulák terjesztésével egészült ki, melyek „a zsidók bérencének és országa árulójának" bélyegezték a kormányzót.

A nyilaspuccs idejére a magyar zsidó közösség háború előtti létszámának egyharmadára zsugorodott. Mintegy 150 000 zsidó szolgált a különféle munkaszolgálatos-alakulatokban, és 150-160 000 fő élt Budapesten rejtekhelyen, vagy csillagos házakba koncentrálva, védett vagy mentesített státusukból adódóan viszonylag korlátozások nélkül.[28]

A sokéves antiszemita propagandától megrészegülve, vezetőik bujtogatására, nyilaskeresztes fiatalokból – köztük sok esetben 10-15 évesekből – álló, szinte mámoros nyilas bandák kezdtek közvetlenül a puccs után garázdálkodni; gyilkoltak és fosztogattak. Az őrjöngésüknek kitett döbbent és tehetetlen zsidók csillagos házaikban vagy munkaszolgálatos-egységeiknél húzták meg magukat. A nyilas bandák különböző típusú fegyverekkel, köztük géppisztolyokkal és kézigránátokkal több száz zsidót mészároltak le csillagos házakban és a munkaszolgálatos-alakulatoknál az október 15-ről 16-ra virradó éjjel. Egyik ürügyük az volt, hogy néhány fegyverhez jutott munkaszolgálatos néhány órával korábban a Népszínház utca 31.-ben és a Teleki tér 4.-ben ellenállást tanúsított. A legtöbb áldozatot a csillagos házakból hurcolták el úgy, hogy a lakókat előbb a pincékbe terelték össze a benyomuló bandák. Egy másik, viszonylag nagyobb csoport áldozat Óbudán elfogott munkaszolgálatos volt. Barbár módon terelték őket Pest felé, és a Margit hídról meg a Lánchídról legépfegyverezték őket a Dunába.

A budapesti atrocitásokhoz hasonlókat követtek el vidéken is, ahol sok munkaszolgálatos-század állomásozott. A fővárosi zsidókhoz hasonlóan a munkaszolgálatosokat még elbódították a gyorsan pergő események. Pár órával korábban legtöbbjük „a háború végét" ünnepelte, és a kevésbé óvatosak sárga vagy fehér karszalagjukat is letépték, és eldobták lapátjukat és csákányukat.

A nyilasok gyorsan bosszút álltak. Azon a bizonyos első éjszakán például a jolsvai munkaszolgálatos-századot – az alakulat 216 munkaszolgálatosból, majdnem kizárólag orvosokból, mérnökökből és más magas képzettségű emberekből állt, és úton volt nyugat-magyarországi új állomáshelyére – legyilkolták Pusztavámnál, egy kis településnél Székesfehérvártól északra.[29]

A puccs és a zsidóellenes túlkapások hírei öngyilkossági hullámot váltottak ki a zsidók körében. Október 16-án a budapesti csillagos házakat kb. 10 napra lezárták. Zsidók nem hagyhatták el az épületeket a legnyomósabb indokkal sem. A szülő nők nem kaphattak segítséget; a halotta-

kat nem lehetett eltemetni; a betegek és a rokkantak nem kaphattak kezelést, csak ha véletlenül orvos is lakott az épületben; és mindenkinek a meglévő élelemre kellett támaszkodnia, mert a bevásárlás lehetetlenné vált.

Ez alatt az idő alatt a Zsidó Tanács teljesen tehetetlen volt, hiszen tagjai osztoztak a közös bajban. Október 16-án a Tanács vezetői kivétel nélkül bujkáltak, vagy a nyilas bandák arra kényszerítették őket, hogy csillagos házukban maradjanak.

Az egyetlen, akinek október 16-án délelőtt sikerült eljutnia a Tanács székházába, Domonkos Miksa volt, a Zsidó Tanács egyik vezető tisztségviselője, a műszaki osztály vezetője. Amikor egy fegyveres nyilas egységgel került szembe, mely állítólag át akarta kutatni a Tanács irodahelyiségeit – valójában fosztogatni szerettek volna –, Domonkos felhívta Ferenczy László alezredest. Hiába: a kétkulacsos csendőrtiszt ismét köpönyeget váltott. Miután megpróbált alibit biztosítani magának azzal, hogy a Lakatos-érában látszólag együttműködött a németellenes erőkkel, köztük néhány zsidó vezetővel, Ferenczy most ráállt a nyilasok vonalára, akik közé titokban mindvégig tartozott. Korábbi ígéreteinek teljesítése helyett Ferenczy közölte Domonkossal, hogy „a zsidók végre megkapják, amit megérdemelnek". Domonkos mindamellett megkockáztatott egy trükköt, és azt mondta az irodájában lévő nyilas huligánoknak, hogy Ferenczy megígérte, ha nem távoznak azonnal, átjön és maga állítja helyre a rendet. A csel bevált, és a székház – legalábbis átmenetileg – felszabadult.

A következő napokban több magyar és német „házkutató" csoport jelent meg a Tanács székházában, mind nagyon szerette volna megkaparintani a páncélszekrény kulcsait. Mikor Domonkos másodszor is felhívta Ferenczyt, az ugyanolyan hajlíthatatlan volt, de azt mondta, nagyon szeretne kapcsolatba lépni a Tanács három vezetőjével – Stern Samuval, Pető Ernővel és Wilhelm Károllyal –, akik tudtak a Lakatos-érában folytatott titkos tárgyalásairól.

Reiner Imrének, az ortodox iroda korábbi jogtanácsosának segítségével, akinek október 16-án délelőtt 11 óra körül sikerült eljutnia a Tanács székházába, és Gellérti Miklós titkárnak a segítségével, aki szintén megérkezett, Domonkos megpróbált intézkedni a Tanácsra zúduló sok válságos ügy közepette. Kétségbeesett zsidók telefonáltak – olyanok, akikre vadásztak, akik megsebesültek, a haldokló áldozatok vagy barátaik és rokonaik szerte Budapestről. Sok ilyen kétségbeesett hívás érkezett a mentőktől, a rendőrségtől, a város elsősegélynyújtó helyeiről, ahol tisztességes magyarok tartottak ügyeletet, akiket felháborítottak a zsidóellenes túlkapások. E nehéz napokban sokat segített Domonkosnak beosz-

tottja, Rónai Zoltán is, aki „rendőrségi összekötőként" tevékenykedett. Ennek a vakmerő férfinak a határozott és magabiztos fellépése (nem volt hajlandó viselni a sárga csillagot sem) azt a tévhitet keltette a vele tárgyaló rendőrtisztekben és nyilas funkcionáriusokban, hogy az ő emberük.

A válságos problémák mellett Domonkosnak foglalkoznia kellett a Tanács rendes feladataival is, ideértve az internálótáborokban lévő zsidók élelmezését és a nyilvános konyhák ellátását. Ez alatt az idő alatt szinte csodákat művelt azzal, hogy törvényellenesen századosi egyenruhát viselt, és azt állította, hogy Ferenczy nevében ad ki utasításokat.[30] Megjelenése olyan tekintélyes, modora olyan tiszteletet parancsoló volt, hogy a nyilasok, akik időről időre megjelentek a Tanács székházában, elhitték, valóban a magyar fegyveres erők képviselője. Vakmerő trükkje folytán és a Tanács számos keresztény küldönce segítségével néhány napon belül sikerült kiszabadítania a Tanács több tagját, köztük Földes Istvánt, Nagy Józsefet és Stöckler Lajost. Küldöncei közé tartozott több őr a Tanács székházában állomásozó 101/359. sz. munkaszolgálatos-század legénységéből. Ez volt az ún. ruhagyűjtő század, melynek Ocskay László százados, egy különösen becsületes tiszt volt a parancsnoka.

Megtorlásul a fegyveres munkaszolgálatosoknak a puccs idején tanúsított ellenállásáért, a nyilasok összeszedtek több ezer zsidót, főképp Budapest VIII. kerületéből, és a Rumbach Sebestyén utcában, illetve a Dohány utcában lévő két nagy zsinagógába terelték őket, melyeket nem sokkal korábban választottak ki erre a célra helyi nyilas vezetők, köztük Homonnay Márton. A Dohány utcai nagy zsinagógába hurcolták többek között Hevesi Ferenc főrabbit és Bródy Ernő országgyűlési képviselőt, a zsidó közösség egyik vezető személyiségét. A semleges országok képviselőinek és sok felháborodott magyarnak erélyes közbelépésére azonban a zsinagógákat kiürítették, és a zsidókat a sötétség leple alatt visszavitték otthonaikba.

Az első néhány napon a Szálasi-kormány közönyösen szemlélte a nyilas bandák gyilkos garázdálkodását.[31] Talán úgy ítélte meg, hogy az atrocitások kapóra jönnek, mert elterelik a tömegek figyelmét az ország tragikus helyzetéről, és figyelmeztetésül szolgálnak mindenki számára, aki a jövőben esetleg ellenállásra vetemedne a rezsimmel szemben.[32] Amikor Angelo Rotta pápai nuncius október 21-én fölkereste, Szálasi biztosította arról, hogy a zsidókat nem fogják sem deportálni, sem kiirtani, hanem „dolgoztatni fogják őket Magyarországért"[33]. Nem említette, hogy Németországot nem törölték azoknak a helyeknek a sorából, ahol esetleg „dolgoztatni fogják őket".

A kormány azonban hamarosan fölismerte, hogy a nyilas bandák fosztogatásai és gyilkosságai veszélyeztetik a nemzet biztonságát. Hogy elke-

rülje a törvény és a rend felbomlását, Vajna Gábor hírhedten antiszemita belügyminiszter szükségét érezte, hogy kiadjon egy nyilatkozatot, mely nemcsak tisztázta a Nyilaskeresztes Párt álláspontját a zsidókérdéssel kapcsolatban, de alig leplezett fenyegetést is tartalmazott az anarchiát keltő huligánokkal szemben. Vajna október 18-án kibocsátott nyilatkozata így szólt:

> Lépéseket tettem annak biztosítására, hogy a közigazgatás, az állambiztonság és a közrend tisztségviselői és végrehajtói a jelenlegi követelmények ismeretében mindent megtegyenek a rend, a nyugalom és az állambiztonság megőrzésére. A plakátokon közzétett szabályrendeletek az élet parancsszavai, és szükséges intézkedéseket tartalmaznak. A zsidókérdés kapcsán, mely az elmúlt hónapokban annyi izgalmat keltett mind a zsidók, mind pedig bizonyos barátaik körében, kijelentem, hogy azt meg kell oldanunk. Ez a megoldás – ha kíméletlen is – az lesz, amit a zsidók megérdemelnek korábbi és jelenlegi magatartásuk miatt. A zsidókérdés megoldása céljából részletes rendszabályokat teszünk majd közzé és hajtunk végre. Senki se legyen a zsidók önkéntes vagy önjelölt bírája, mert ennek a kérdésnek a megoldása az állam feladata. És ezt a kérdést – efelől mindenki nyugodt lehet – meg fogjuk oldani. Hadd figyelmeztessem nyomatékosan a zsidókat és azokat, akik az ő érdekeiket szolgálják, hogy az államhatalom minden szerve éberen figyeli a tevékenységüket, és különös szigorral fogom végrehajtatni az érvényben lévő és a jövőben kibocsátandó rendszabályokat, tekintettel a háborúra. Ebben az összefüggésben nem ismerek a római katolikus, a lutheránus vagy az izraelita egyházhoz tartozó zsidókat, csak személyeket mint a zsidó faj tagjait. Nem ismerek el semmiféle oltalomlevelet, sem külföldi útlevelet, melyet magyar állampolgárságú zsidó kapott bármely forrásból vagy személytől. A Magyarországon élő zsidók jelenleg a magyar állam ellenőrzése és irányítása alatt állnak, és senki se próbáljon beavatkozni ebbe a kérdésbe se idehaza, se külföldről. A zsidó faj egyetlen tagja se higgye hát, hogy idegenek segítségével kijátszhatja a magyar állam törvényes intézkedéseit. Ha valamennyi zsidó mégis megpróbálna botrányt kelteni vagy bármi más bűntettet elkövetni a magyar nemzet hadserege vagy civil lakossága vagy szövetségesei ellen, akkor kényszerintézkedéseket foganatosítunk az itteni zsidóság ellen, mely kielégíti nemzetünket és szövetségeseinket.[34]

Ezzel a nyilatkozattal és az új kormánypolitikával összhangban Vajna kiadott egy rendeletet, mely kiterjesztette a fennálló zsidóellenes törvények és rendeletek érvényét minden zsidóra – azokra is, akiket korábban mentesítettek és akik külföldi védelem alatt álltak. Sőt, Szálasi egy állítólagos titkos utasítása nyomán a Nyilaskeresztes Párt tagjait mentesítették a céljaik érdekében elkövetett tettekért való mindennemű büntetőjogi felelősségtől, ideértve természetesen a zsidóellenes kampányokat.[35] Vajna rendelkezését pár nappal később mégis visszavonták, miután a Vatikán, a Nemzetközi Vöröskereszt[36] és a semleges államok képviselői erélyes hangú tiltakozó jegyzéket nyújtottak be Kemény Gábor külügyminiszter-

hez, azzal fenyegetőzve, hogy teljesen megszakítják a kapcsolatokat Magyarországgal.

Az új zsidóellenes akció német vonatkozásai

A németek felismerték, hogy az új kormány lehetőséget kínál nekik a végleges megoldás befejezésére. A Budapesten tartózkodó Winkelmann sürgetésére és a Kaltenbrunnertól Berlinben kapott parancsnak engedelmeskedve, Eichmann október 17-én visszatért Magyarországra. Tüstént kapcsolatba lépett korábbi magyar segítőtársaival, és követelte, hogy 50 000 egészséges zsidót gyalogmenetben hajtsanak Németországba munkára; a többi zsidót gettószerű táborokban kell koncentrálni a főváros közelében; a munkaszolgálatos-századok zsidóit helyezzék szigorúbb felügyelet alá, vidéken pedig indítsanak kampányt a bujkáló és a korábban védett zsidók kézre kerítésére.[37]

Október 18-án Eichmann hosszas tanácskozást folytatott Vajnával, és a feljegyzések szerint megegyeztek a következőkben:

- a magyar belügyminiszter Szálasi korábbi elvi döntésével ellentétben, miszerint nem engedik meg többé a magyar zsidóknak a Harmadik Birodalomba való áttelepítését, beleegyezett 50 000 magyar zsidó átadásába, hogy azok „felváltsák a kimerült orosz és más hadifoglyokat" a német gyárakban;
- a zsidókat gyalogmenetben kell útnak indítani német kommandók felügyelete alatt;
- a megmaradt egészséges zsidókat négy táborban fogják elhelyezni a főváros közelében, és különféle hazai létesítményeken fognak dolgozni;
- a munkára alkalmatlan zsidókat gettószerű táborokban fogják elhelyezni;
- az Eichmann-Sonderkommando kíséri majd a gyalogmeneteket és tanácsadóként szolgál, magát az akciót azonban a magyar csendőrség hajtja végre Ferenczy parancsnoksága alatt.[38]

Mint ahogy Veesenmayer Ribbentropot tájékoztatta, Eichmann szándékai túlmentek ezeken a tompított követeléseken. Az új zsidóellenes kampány első szakaszának sikeres befejeződése után Eichmann ismételten 50-50 000 zsidóból álló kontingenseket kért volna, míg egyetlen zsidó sem marad.

Másnap Theodor Grell, a budapesti német követség zsidóügyi szakértője terjedelmes memorandumot készített a zsidókérdés állásáról Ma-

gyarországon, melyet október 20-án nyújtottak be a magyar külügyminisztériumba. A részletes jegyzék értékelte az egyezményt, melynek alapján a vidéki zsidókat „németországi munkára" vitték. Hangsúlyozta Németország elégedetlenségét a zsidókérdés július eleje óta történő kezelésével, amikor is Horthy úgy döntött, hogy leállítja a deportálásokat. Emlékeztette a magyar hatóságokat arra, hogy kötelezettséget vállaltak a végleges megoldással kapcsolatban, és megismételte, hogy Németország a maga részéről kész végrehajtani kötelezettségét, és megadni a kiutazási engedélyt 8412 idegen állampolgárságú, illetve bevándorlási vízummal rendelkező zsidónak. Ezek közül 400 fő Svédországba mehet; a Palesztinába szóló bevándorlási engedéllyel rendelkező 7000 zsidót Svájcba fogják kiengedni, mivel a Harmadik Birodalom elvből ellenzi a zsidók Palesztinába történő kivándorlását. Ezenfelül kilenc fő mehet Portugáliába, három Spanyolországba, 1000 gyereknek pedig esetleg megengedik, hogy Palesztinába vagy más ellenséges területre menjenek, ha a tárgyalások sikeresen végződnek.[39] A jegyzék célja természetesen az volt, hogy rávegye a Szálasi-kormányt: sürgősen járuljon hozzá az egyezmény eredetileg Hitler által javasolt másik részéhez – hogy a végleges megoldást terjesszék ki minden más zsidóra.[40]

Ugyanaznap Veesenmayer jelentette a német külügyminisztériumnak, hogy hosszasan tárgyalt az új magyar külügyminiszterrel a zsidókérdésről, és újból hangsúlyozta, hogy Németország megengedi bizonyos számú magyar zsidó kivándorlását, ha a többieket deportálják. Hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a magyarok hamarosan intézkedéseket tesznek a fentiek érvényesítésére.[41] Ribbentrop megerősítette ezt a véleményt, leszögezve, hogy a megmaradt zsidókkal szemben alkalmazott szigorú módszerek a Birodalom legfőbb érdekeit szolgálják.[42]

A zsidóellenes kampány

Az Eichmann–Vajna-egyezmény előírásaival összhangban október 20-án reggel 5 órakor megkezdődött a módszeres kampány a zsidók ellen. Rendőrök kíséretében nyilas elemek hatoltak be a csillagos házakba, és megparancsolták, hogy minden zsidó férfi gyülekezzék az udvaron. Ott közölték velük, hogy minden 16 és 60 év közötti férfi készüljön fel arra, hogy egy órán belül útnak indul, s vigyen magával háromnapi élelmet. Később a délelőtt folyamán a nyilasokból és rendőrökből álló vegyes rohamosztagok által kiválasztott zsidókat kivitték a Kerepesi úti ügetőverseny-pályára vagy a KISOK sportpályára.[43] A „sorozótisztek" gyakran hagyták figyelmen kívül a hatóságok által előírt egészségi és alkalmassági kritériumokat és korhatárokat: az összeszedett zsidók közt sok volt a testi

fogyatékos vagy az olyan, aki jóval túlhaladta már az előírt maximális korhatárt. Akadtak, akik nyolcvan felé jártak, sőt néhány idősebb is. A külföldi menlevéllel, mentesítési vagy orvosi bizonyítvánnyal rendelkezők nem feltétlenül jártak jobban a többieknél: sokukat egyszerűen hozzácsapták a többi zsidóhoz, dokumentumaikat pedig megsemmisítették. Másrészt jó néhány „alkalmas" zsidónak sikerült megúsznia a sorozást, akik lepénzelték a nyilasokat vagy a rendőröket, a korrupció ugyanis virult.

Koncentrálásuk után a sok ezer zsidó férfit sietve munkaszázadokba szervezték. A lóversenytéren megalakított századokat először a Ferihegyi repülőtérre vezényelték; a KISOK sportpályán szervezetteket először az újpesti sportstadionba szállították át. Ezekből a gyűjtőközpontokból az újonnan alakult rabszolgamunkás-csapatokat árokásásra és védelmi erődítmények építésére vezényelték Budapest déli és délkeleti peremére.

Mivel a mozgósítást és a sorozási kampányt oly hirtelen bonyolították, sok zsidó rendkívül hiányosan felkészülve indult a megpróbáltatásokkal teli útnak. Sokan már a munkahelyre menet meghaltak; másokat halálra kínoztak a nyilasok; ismét mások néhány nap múlva a kimerültségtől és az éhezéstől haltak meg. A megmaradt zsidóknak naponta hosszú ideig szinte élelem nélkül kellett dolgozniuk nyilas kínzóik állandó zaklatása közepette. Sokan a szabad ég alatt háltak, semmi sem védte őket a késő őszi éjszakák hidegétől.

Október 22-én új hirdetmény jelent meg a főváros utcáin, felszólított minden 16 és 60 év közötti zsidó férfit, akit nem soroztak be két nappal korábban, és minden 18 és 40 év közötti zsidó nőt, hogy jelentkezzenek „sorozásra". Október 22-ig becslések szerint 25 000 zsidó férfit és 10 000 zsidó nőt vittek el. (Lásd a 26.1. képet.) A mentesítettek közé kerültek, már ahol a nyilasok belátóak voltak, a keresztények házastársai, az aktív szolgálatot teljesítő munkaszolgálatosok közvetlen hozzátartozói, a hadiüzemekben dolgozók és a sokgyermekes anyák.[44]

A Zsidó Tanácsot[45] megostromolták a mozgósított férfiak és nők kétségbeesett hozzátartozói. Sürgető segélykérések érkeztek a könyörületesebb keresztény századparancsnokoktól is, akik ruhát és élelmet kértek. Sőt, amikor a nyilas őrök nem lábatlankodtak, néhány parancsnok megengedte számos idős és munkaképtelen zsidónak, hogy visszatérjen otthonába. Habár a Zsidó Tanács vezetői nehezen boldogultak a hivatalos személyekkel, akikkel kapcsolatba léptek, sikerült nekik – a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges országok képviselőivel együtt – kieszközölniük sok, munkára teljesen alkalmatlan, illetve külföldi menlevéllel rendelkező zsidó elengedését.[46] A testi fogyatékos zsidók elengedésében nagy szerepet játszottak a keresztény egyházak vezetői; köztük a pápai nunci-

26.1. kép
Összefogdosott zsidók a nyilasérában

us, aki tiltakozások egész sorát nyújtotta be a hatóságokhoz (lásd a 30. fejezetet). Sajnos a közbenjárás több érintett idős zsidó számára késői volt. Sokan haltak meg visszatérőben Budapestre, vagy röviddel a Tanács székházába való megérkezésük után.

A zsidó árokásó századok helyzete jelentősen rosszabbodott, miután a szovjet erők november 2-án új offenzívát indítottak a magyar főváros ellen. Röviddel ezután a szovjet páncélososzlopok elérték Gyálpusztát és Kispestet, mindössze 13 km-re voltak Budapesttől, a német és a magyar csapatok pedig megkezdték pánikszerű visszavonulásukat Budapest és a Dunántúl felé. A zsidó alakulatok már két hete szenvedtek a nélkülözéstől, a gyilkosságoktól és az atrocitásoktól, miközben a védővonalakat ásták; az őket kísérő nyilasok és csendőrök az út menti árkokban terelgették őket, és kíméletlenül agyonlőtték azokat, akik nem tudtak lépést tartani. Néhány századnak különösen kegyetlen bánásmódban volt része, mialatt áthaladt Budapesten vagy ideiglenesen szomszédos településeken szállásolták el. A zsidókat állandóan bántalmazták a nyilas őrök, s gyakran csekély élelmüket is ellopták. Sok zsidót, köztük zsidó „munkavezetőket" lőttek agyon puszta szeszélyből, légből kapott ürügyekkel; ez történt például Dunaharasztiban, Pécelen, Pestszentimrén és Domonyban. A zsidó halottak száma különösen magas volt, amikor az alakulatokat átmasíroztatták a budapesti Horthy Miklós hídon: mert a nyilas katonák és őrök azzal szórakoztak, hogy a lemaradó zsidókat belelőtték a Dunába. A mészárlás olyan méreteket öltött, hogy különleges rendőri egységeket kellett kirendelni, hogy megvédjék a zsidókat az őrjöngő nyilasoktól.[47]

A zsidó árokásó századok sorsát súlyosbította a zsidó közösség teljes elszegényedése. November 3-án a Szálasi-kormány átfogó rendeletet bocsátott ki, mely szerint a zsidó vagyont elkobozták „az állam javára". Elméletileg ez a hadikiadások finanszírozását és a zsidóellenes törvények végrehajtását szolgálta. Az elkobzás alól csak a szigorú értelemben vett személyes holmik mentesültek, mint például az imakönyvek, vallási ereklyék, továbbá gyógyszerek, meg két hétre való élelmiszer, valamint minimális készpénz.[48]

Később, novemberben, miután a szovjet offenzíva rövid időre leállt, sok árokásó századot visszavittek a Duna bal partjára, hogy újabb védelmi létesítményeket építsenek. Mikor az offenzíva folytatódott, az életben maradt árokásók többségét Óbudára vitték, és az újlaki téglagyárban szállásolták el. Néhány nappal később gyalog elhajtották őket a „halál országútján" Hegyeshalom felé, ahol átadták őket a németeknek a Bécs védelmét szolgáló „Keleti fal" építésére.

Halálmenetek Hegyeshalomba

Néhány nappal az Eichmann–Vajna-egyezmény után Szálasi visszalépett attól az ígéretétől, hogy megtiltja a magyar zsidóknak a Harmadik Birodalomba való áttelepítését. Október 23-án Veesenmayer örömmel tájékoztatta főnökeit, sikerült rábeszélnie Szálasit, hogy engedélyezze 25 000 egészséges zsidó átadását „a Birodalomban végzendő munkára fél évig". Az egyezmény részleteit Winkelmann-nak és Kovarcznak kellett kidolgoznia.[49] Veesenmayer buzgóságát, amellyel Szálasi beleegyezését kicsikarta, több tényező motiválta, köztük igyekezete, hogy befejezze a végleges megoldás programját Magyarországon, hogy „zsidómentessé" (judenrein) tegye Budapestet (állítólag hogy védje a német erőket a kiábrándult zsidók hatásától a fővárost közvetlenül fenyegető szovjet előrenyomulás alatt), és hogy munkaerőt biztosítson a Bécs védelmét szolgáló „Keleti fal" építéséhez. Az eredeti megállapodástól eltérően a mozgósításra és a zsidók átadására vonatkozó konkrét részleteket Kovarcz és Jury, Nyugat-Ausztria gauleitere dolgozta ki.[50]

Október 26-án Beregfy kiadta a 975/M.42-1944. sz. rendeletet, mely 70 munkaszolgálatos-század átadását engedélyezte a németeknek október 27. és november 11. között.[51] A századok azt a parancsot kapták, hogy Tatán és Győrön át vonuljanak Mosonmagyaróvárra; onnan Hegyeshalomba irányították őket.[52] Az átadás november 2-án kezdődött.

A zsidó nők november 2-án, illetve 3-án kibocsátott két különleges behívóparancsot kaptak. Az előbbi a 16 és 50 év közötti, varrni tudó nőket mozgósította,[53] a másik megismételte az október 26-i rendelkezést, és előírta a 16 és 40 év közötti összes zsidó nő összeírását „a nemzetvédelemmel összefüggő munkaszolgálatra"[54].

E rendelkezések végrehajtása érdekében a honvédelmi minisztérium szorosan együttműködött a budapesti rendőrhatóságokkal. November 7-én a budapesti rendőrfőnök utasította az összes épület házfelügyelőjét és légoltalmi parancsnokát, együttesen ellenőrizzék, hogy a gondjaikra bízott épületben nem rejtőznek-e zsidók. A házfelügyelőket és a légoltalmi felelősöket utasították, kutassák át a „keresztény házakat" is, hogy kiderítsék, nem rejtőznek-e ott sárga csillagot viselő zsidók, és azonnal jelentsenek minden bujkálással gyanúsítható személyt a körzeti rendőrőrszobákon.[55]

A Budapesten letartóztatott zsidó férfiakat és nőket, valamint az árokásással foglalkoztatottakat később hivatalosan a zsidók külön kategóriájának nyilvánították – ők lettek „a németeknek Magyarország érdekében végzendő munkára kölcsönadandók". A külföldre küldésükre vonatkozó döntésnek részese volt gróf Serényi Miklós, a Nyilaskeresztes

Párt zsidótlanító osztályának vezetője. A döntést Serényi utóda, Kelecsényi István közölte Rettmann Kurttal, Budapest és környéke zsidótlanító osztályának vezetőjével, a fővárosban folyó zsidóellenes kampányokban közvetlenül részt vevő pártkülönítmény vezetőjével.[56]

A Hegyeshalomba – a „kölcsönadott" zsidók átadásának színhelyeul szolgáló határállomásra – való meneteltetések november 8-án kezdődtek (legalábbis hivatalosan; néhány túlbuzgó nyilas két nappal korábban kezdte a meneteltetést). Mindennap 2000 zsidót indítottak útnak. A Vörös Hadsereg Budapest felé történő előnyomulása után a zsidókat először sok szörnyűség és atrocitás közepette elvitték azokról a helyekről, ahol árkokat ástak, és különféle dunántúli tranzitközpontokba helyezték el őket: például Albertfalván, Budafokon és Pünkösdfürdőn. A zsidók többségét ezekből a központokból, valamint közvetlenül Budapestről is, először Óbudára vitték az újlaki téglagyárban létesített táborba, mely Szentandrássy András parancsnoksága alatt állt.

A zsidókat két-három napig tartották a téglagyárban, olyan körülmenyek között, melyek a vidéki deportálások tetőpontján uralkodó állapotokra emlékeztettek. Ezreket tartottak a téglaszárító színekben (melyeknek nincsenek falaik, csak tetejük), és így sokan kényszerültek arra, hogy esőben is az udvaron tartózkodjanak. Nem kaptak semmi ennivalót, és noha névlegesen a rendőrségre bízták a rend fenntartását, az igazi hatalmat gyakorló nyilasok gyakran elrabolták a zsidók értékeit, ruháit, takaróit és a náluk lévő mindennemű élelmiszert.[57]

A téglagyárban uralkodó szörnyű állapotok következtében sok zsidó megbetegedett. Vajmi kevés reményük volt arra, hogy megfelelő orvosi kezelést vagy gyógyszereket kapjanak. Miután a zsidó közösség erőforrasai majdnem teljesen kimerültek, csak a Nemzetközi Vöröskereszt tudott némi segítséget adni néhány keresztény orvos nagylelkű kozreműködésevel, akik önként felajánlották szolgálataikat. Ezek az orvosok, köztük Ferenczy, Horváth Boldizsár és Verebély Tibor, naponta ellátogattak a téglagyári udvarokba, és ha lehetett, magukkal hozták az égetoen szükséges gyógyszereket.

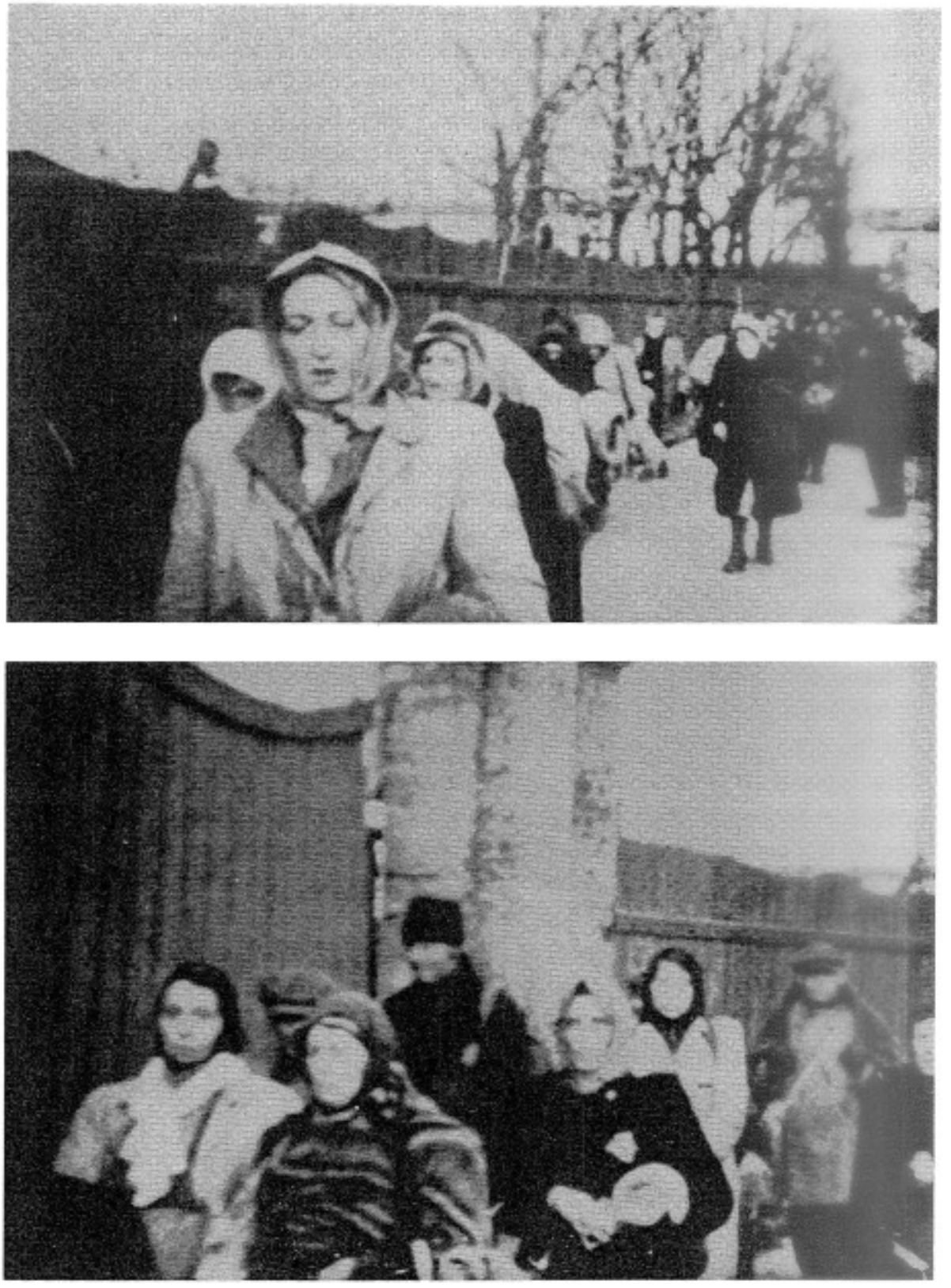
Az udvarokban érvényesülő szigorú őrizet ellenére több száz zsidot sikerült kiszabadítani innen. Sokuk „törvényesen" menekült meg a semleges államok közbenjárása révén: Raoul Wallenberg a svéd követség, Carl Lutz pedig a svájci képviselet nevében látogatott a téglagyárakba, hogy kihozza a gondjaikra bízottakat, és menleveleket osztogasson. Sok más zsidót vakmerő mentőakciók keretében csempésztek ki a *haluc* ellenállás SS- vagy nyilas egyenruhába öltözött tagjai. Megint másokat úgy mentettek meg, hogy keresztény igazolványokat adtak nekik, gyakran rokonszenvező rendőrtisztek együttműködésével.

Az óbudai téglagyárba vitt zsidók többsége azonban sokkal szerencsétlenebbül járt. Néhány napos ott-tartózkodás után a zsidókat korra és nemre való tekintet nélkül gyalogmenetben útnak indították Hegyeshalom felé. Az útvonal a Birodalom felé Piliscsaba, Dorog, Süttő, Szőny, Gönyű, Dunaszeg és Mosonmagyaróvár érintésével vezetett.

A zsidók kíséréséről, útközben történő táplálásáról és elszállásolásáról a honvédelmi minisztériumnak kellett gondoskodnia a belügyminisztériummal együtt, mely a rendőri és csendőri erőket felügyelte. Elméletileg a zsidókat a belügyminisztérium által kidolgozott terv szerint kellett volna útközben élelmezni és elszállásolni.[58] A valóságban azonban a gyalogmenetek, melyekben férfiak, nők és gyermekek tízezrei vettek részt, oly iszonyúan kegyetlenek voltak, hogy az útvonal a halál országútjává vált.[59] (Lásd a 26.2. képet.)

A szenvedésről érzékletes beszámolót adott Batizfalvy Nándor a budapesti svéd követségen november 22-én tartott tanácskozáson. A tanácskozást, melyen részt vett Raoul Wallenberg, Krausz Miklós,[60] dr. Koerner és dr. Farkas (a svéd, a svájci, a portugál, illetve a spanyol követség képviselői), azért hívták össze, hogy egyeztessék a semleges országoknak az üldözött zsidók támogatására indított akcióit. Batizfalvy a KEOKH rendőrtisztje volt, 1941-ben ő teremtette meg a törvényes kereteket a „hontalan" zsidók Magyarországról való kiutasításához (lásd a 6. fejezetet). Nemrég tért vissza egy szemleútról, melynek során megtekintette a hegyeshalmi tábort és az előírt nagyobb éjszakai táborhelyeket a Budapestről kiinduló útvonal mentén. Batizfalvy komor képet festett a menetelők állapotáról, és statisztikai adatokat közölt azokról, akik már Hegyeshalomba értek, akik úton voltak, és azokról, akiket megöltek, vagy akik öngyilkosságot követtek el. Krausznak és Carl Lutznak, a svájci konzulnak sürgetésére Batizfalvy Ferenczytől négy „nyílt parancs" (offene Befehle) formulát szerzett. Mind a négy semleges követség azt tervezte, hogy két-két delegátust küld a német határra ezekkel a nyomtatványokkal, ahol menleveleket adnak annyi „külföld által védett" zsidónak, amennyinek csak lehet. A semleges országok kezdeményezését magukévá tették a Vatikán és a Nemzetközi Vöröskereszt képviselői is.

Másnap reggel Leopold Breszlauer és Ladislaus Kluger, a svájci követség képviselői elindultak Hegyeshalomba. A november 23. és 27. között tett szemleútjukról szóló, november 28-i jelentésük teljes mértékben megerősítette Batizfalvy komor beszámolóját. Az áldozatokkal és jó néhány tiszttel folytatott alapos beszélgetések révén a svájci képviselők jelentésükben rekonstruálni tudták a gyalogmenetek borzalmait és a különféle megállóhelyeken uralkodó állapotokat:

26.2. kép
Halálmenet Hegyeshalomba:
budapesti zsidó nők menetoszlopa Győrött

Az első csoportok a fő szállítási útvonalakon (országutakon) haladtak, a későbbiek azonban a mellékutakat (alternatív útvonalak) vették igénybe; 7–8 nap alatt rendszerint 200-220 km-t gyalogoltak Hegyeshalomig. Azokat, akik útközben megbetegedtek, gyakran agyonlőtte a kísérőszemélyzet, vagy hátrahagyták őket elhagyott csűrökben, ahol orvosi segítség nélkül tengődtek; csak ritkán intézkedtek az élelmezésükről, és akkor is legfeljebb egy adag híg levest kaptak naponta. A menetelő csoportok indulását mindig úgy időzítették, hogy délelőtt 11 és déli 12 óra között érkezzenek meg Hegyeshalomba. Hangsúlyozzuk, hogy a csoportok legfeljebb 3-4 adag levest kaptak a gyalogmenet egész ideje alatt, de rendszerint több napig egyáltalán semmit sem kaptak enni.

A Nemzetközi Vöröskereszt hasonló jelentést terjesztett elő. A pápai nuncius közreműködésével is létrehoztak egy delegációt, melynek tagja volt Újváry Sándor író, Kiss Géza textilkereskedő és Bíró István erdélyi parlamenti képviselő. A jelentés megerősítette a Batizfalvy, illetve Breszlauer és Kluger által festett képet, és beszámolt egy Köhler nevű lazarista pap hősies tevékenységéről, aki felszólította a nyilasokat, lőjék agyon „bűnéért", hogy segítette a zsidókat.[61]

A gyaloglókkal szemben tanúsított embertelen bánásmód még az SS néhány sokat próbált tisztjét is megdöbbentette. Hans Jüttner SS-Ober-

gruppenführer, a Waffen-SS tábornoka így írta le ezeket a gyalogmeneteket:

> 1944 novemberében hivatalos körút során megszemléltem a Magyarország körzetében harcoló Waffen-SS-hadosztályokat. A körút előkészítéseként úgy rendelkeztem, hogy (Kurt) Becher Obersturmbannführer Bécsben találkozzék velem... Megjelenésem estéjén Becher elmondta nekem, hogy Budapestről Bécsbe utaztában a Birodalom határa felé gyalogló zsidó menetoszlopokkal találkozott. A menet erős hatást tett rá, mert az emberek rettenetes kimerültsége első pillantásra feltűnt. Először nem akartam hinni a leírásának, mert ezek a dolgok számomra szinte hihetetlennek tűntek.
>
> Másnap Becher és a segédtisztem kíséretében kocsival Budapestre indultam. Kb. félúton Budapest felé vagy valamivel később találkoztunk az első oszlopokkal. Amennyire emlékszem, főképp nőkből álltak. Ha nem csal az emlékezetem, minden korosztály képviselve volt 60-ig. Az oszlopokat honvédek kísérték. Az első oszlopok, melyek már több napja meneteltek, szörnyű benyomást keltettek, és megerősítették Becher előző napi állításait. A csoportok között rábukkantunk a lemaradottakra, akik nem tudtak tovább gyalogolni, és az út menti árokban hevertek. Tüstént látszott, hogy sose fognak tudni elgyalogolni a határig. Ezek a jelenetek annyira felizgattak, hogy rögtön azt mondtam Bechernek, Budapestre való megérkezésünk után azonnal elmegyek az SS és a rendőrség főparancsnokához (Otto Winkelmannhoz), hogy élesen tiltakozzam az ellen, amit az úton láttam...[62]

Hegyeshalomba való megérkezésükkor a zsidók szedett-vedett oszlopainak életben lévő maradékát Péterfy százados vette át, akinek legközelebbi munkatársai Kalotay és Csepelka századosok voltak. Breszlauer és Kluger így írták le a Hegyeshalomban uralkodó állapotokat:

> Hegyeshalomnál a deportáltakat az elképzelhető legrosszabb állapotban találtuk. A végtelenül kimerítő gyalogmenet, a táplálék majdnem teljes hiánya, megtetézve az állandóan kínzó félelemmel, hogy a németországi megsemmisítőkamrákba viszik őket, olyan állapotba juttatta ezeket a szánalmas deportáltakat, hogy minden emberi külsőségüket és minden emberi méltóságukat tökéletesen elveszítették. Állapotukat nem is lehet összehasonlítani másokéval, akiket szintén tönkretett a fizikai nélkülözés és szenvedés. A legelemibb emberi jogok megtagadása, a tény, hogy rendszerint teljesen ki voltak szolgáltatva a brutálisan viselkedő kísérőknek, akik gyakorlatilag azt tehettek velük, amit akartak – az arcukba köpéstől kezdve a pofozáson és verésen át az agyonlövésig –, rajtahagyta e borzalmak nyomait a szerencsétlen áldozatokon. Az emberi méltóság megőrizhető a nyomorgók és a szenvedők körében mindaddig, amíg vannak törvényes jogaik; de ez a méltóság elvész, ha valakit teljesen megfosztanak jogaitól, és kiszolgáltatnak más kényére-kedvére. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert érezhető, hogy ilyen körülmények között az emberek irtózni kezdenek a szerencsétlen áldozatoktól, még az egyébként jóindulatú személyek is. Ezek között az emberek között tökéletesen megszűnik minden társadalmi konvenció, a civilizáció és a haladás minden eredménye. Az emberek – a nők éppúgy, mint a férfiak – egymás és az idegenek szeme láttára elégítik ki testi szükségleteiket, a szégyenérzet teljesen kiveszett belő-

lük. A deportáltak élelmezése Hegyeshalomban kielégítőbb volt. Naponta kétszer kaptak enni, és látogatásunk és közbenjárásunk eredményeképpen az ellátásuk nyilván még javult. Elhelyezésük viszont Hegyeshalomban is nagyon rossz volt, mert az embereket még itt is pajtákban szállásolták el, szalmán. A szalmát azonban már annyira letaposták a korábbi transzportok, hogy mocskos volt és kétségkívül fertőzött.[63]

A zsidókat rendszerint Hegyeshalomba való megérkezésük után egy nappal kivitték a német határra, és átadták egy német bizottságnak, melyet Dieter Wisliceny vezetett, az az ember, aki korábban a vidéki gettósítási és deportálási kampányt irányította. Az átadásért felelős magyar bizottságot Bartha László alezredes vezette. Az átadások rendszerint reggel 7 és 9 óra között zajlottak le. A jegyzőkönyvek csak az átadott zsidók számát rögzítették; akárcsak a tömeges deportálások idején, meg sem kísérelték név szerint azonosítani a zsidókat, vagy megadni nemük vagy koruk szerinti összetételüket. A német bizottság valamennyire igényes volt, mert elsősorban az volt az érdeke, hogy viszonylag épkézláb zsidókat kapjon; néha elutasította a teljesen megnyomorodott embereket vagy az előrehaladott terhes nőket.[64] A magyar hivatalos személyek viszont rendszerint nagyon szerették volna megtisztítani Magyarországot minden zsidótól, fizikai állapotra való tekintet nélkül.[65]

A magyarok buzgósága tükröződött annak a rendeletnek a hangnemében és tartalmában, amelyet a belügyminisztérium november 13-án, 18 016/1944. res. sz. alatt bocsátott ki. Ez arra utasított minden karhatalmi szervet, de különösen a rendőrséget és a csendőrséget, hogy éberen keresse az erőltetett menetekből esetleg megszökő zsidókat.[66]

A semleges országok képviselőinek sikerült elintézniük, hogy Hegyeshalomból és az útvonal menti szálláshelyekről visszatérjen több száz zsidó, akik eredeti vagy nemrég kibocsátott menlevéllel rendelkeztek.

A munkaszolgálatosok sorsa a hadseregnél

A zsidó férfiak és nők október második felében elrendelt „mozgósításán" kívül a magyar hatóságok úgy döntöttek, hogy a megmaradt munkaszolgálatos-századokat nyugat-magyarországi erődítmények építésére vezénylik a Hegyeshalom–Sopron–Kőszeg vonalra.[67] Ezek közt sok frissen alakult „védett" század volt – melyek a semleges országok védelmét élvezték. (Azután alakították meg őket, hogy a semleges országok erélyesen tiltakoztak, amiért a nyilas hatóságok nem vették figyelembe a menleveleket, amikor az árokásási műveletekre mozgósították a zsidókat.) Szálasi nagyon szerette volna, ha ezek az országok

elismerik kormányát, így november 2-án ismét beleegyezett a menlevelek tiszteletben tartásába és abba, hogy területen kívüli státust kapjanak azok az épületek, ahol a menlevelek birtokosai laknak. Ennek az egyezménynek eredményeként a katonai hatóságok visszahozták Budapestre a menlevéllel rendelkező mozgósított zsidókat, és egy külön „idegengyűjtő" századba helyezték őket, amely a Benczúr utcában állomásozott. Ez a század nemsokára több ezer „újoncot" számlált, és alegységekre kellett bontani. Azokban az egységekben, melyeket nem adtak át a németeknek, az embereknek tűrhető soruk volt, mert Stella Adorján írónak, a magas kitüntetésekkel rendelkező tartalékos tisztnek, aki összekötőként tevékenykedett a Zsidó Tanács és a katonai hatóságok között, sikerült szoros kooperatív kapcsolatokat kiépítenie Herbeck József ezredes, a honvédelmi minisztérium illetékese és a Zsidó Tanács akkori két vezető tagja, Földes és Stöckler között.[68]

Néhány munkaszolgálatos-század, különösen a védettek, kaptak némi segítséget Gobbi Ede századostól is, aki ekkor a Budapesten állomásozó összes munkaszolgálatos-század parancsnokaként tevékenykedett. Gobbi figyelmeztette például a semleges országok képviselőit a védett századokat fenyegető közvetlen veszélyre. A svédek által védett századok valamivel kedvezőbb helyzetben voltak, mint a többiek, Wallenberg nagyobb erőfeszítéseinek köszönhetően.

Sok munkaszolgálatost gyalogmenetben hajtottak a határ felé, többségüket azonban Budapesten, a Józsefvárosi pályaudvaron vagonírozták be, a vidéki deportálásokra emlékeztető körülmények között. A németeknek végül átadott zsidó munkaszolgálatosok létszámát 50 000 főre becsülik.[69] Sorsuk alig különbözött a leghírhedtebb koncentrációs táborokba zárt zsidókétól.[70]

A Vörös Hadsereg közeledtével a nyilasok és SS-beli szövetségeseik garázdálkodni kezdtek, és a munkaszolgálatosok százait gyilkolták meg hidegvérrel.[71] Az életben maradtakat elhajtották a Harmadik Birodalom felé. Sokan közülük végül a mauthauseni és később a günskircheni táborban kötöttek ki.

A munkaszolgálatosok sorsában osztozott az a sok ezer zsidó férfi és nő is, akiket erőltetett gyalogmenetben hajtottak el az óbudai téglagyárból. Sokan elpusztultak a „Keleti fal" építése közben; sokukat különféle koncentrációs táborokba szállították át 1945 tavaszán, mikor a szovjet csapatok az osztrák határhoz közeledtek.[72] A szerencsésebbeket, főképp azokat, akik igazi vagy hamisított menlevéllel rendelkeztek, visszavitték Budapestre, és az ún. nemzetközi gettóban helyezték el.

A nemzetközi gettó

Az életben maradt zsidókkal szemben tanúsított barbár bánásmód nagyszámú, egyre élesebb hangú tiltakozó jegyzékre késztette a semleges országok és a Vatikán képviselőit. A Hegyeshalomban és az odáig vezető úton elkövetett atrocitások, melyekhez az az aggodalom társult, hogy a magyar kormány voltaképpen elszánta magát az összes megmaradt zsidó deportálására, arra ösztönözte ezeknek az országoknak a képviselőit, hogy erélyes közös tiltakozó jegyzéket adjanak át november 17-én. Ebben szemére vetették a kormánynak, hogy nem teljesítette a további deportálások elkerülésére vállalt kötelezettségeit, és értésére adták, hogy tisztában vannak a végleges megoldás programjának realitásaival. Felszólították a magyar kormányt, hogy vonja vissza a deportálásokra vonatkozó döntését.[73]

Válaszul a magyar keresztény egyházak hasonló, korábbi nyomására és kéréseire, november 17-én Szálasi egy új, „végleges tervet" bocsátott ki a magyarországi zsidókérdés megoldására. Röviddel később Kemény Gábor tájékoztatta a tervről az összes érdekelt felet, a németeket is beleértve. Szálasi Magyarország megmaradt zsidóit hat csoportra osztotta:

1. *Külföldi menlevéllel rendelkező zsidók.* Ezeket a zsidókat az ún. Palatinus-épületekbe kellett átköltöztetni a budapesti Szent István park környékén november 20-án délután 4 óráig. Reggelenként egy órára, 8 és 9 óra között kimehettek a házukból. Magyarországról való távozásuk attól függött, hogyan alakulnak a diplomáciai kapcsolatok Magyarország és az érintett semleges államok között, és hogyan oldják meg a szállítási problémákat ezen országok és Németország között.

2. *A német kormánynak kölcsönadandó zsidók.* Ezeket a „kölcsönzsidókat" „a német kormány foglalkoztatja majd a közös háborús erőfeszítés előmozdítására". Külföldön kellett dolgozniuk a magyar nemzetért, a belügyminisztérium által kinevezendő magyar bizottság felügyelete alatt. A bizottságnak, melybe a Nemzetközi Vöröskereszt és az érdekelt külföldi követségek képviselőjének is részt kellett vennie, feladatául szabták, hogy kísérje figyelemmel a Németországnak október 16-a után átadott összes zsidó sorsát. Úgy volt, hogy ezeknek a zsidóknak a sorsáról majd az összes többi európai zsidóéval együtt döntenek; addig a velük szemben alkalmazott bánásmód magatartásuktól függ.

3. *A Magyarországról való távozásukra váró zsidók.* Ezeket a zsidókat gettókban kellett elhelyezni. A következők tartoztak ide:

(a) németeknek kölcsönadott zsidók, akiknek indulását elhalasztották;

(b) gyermekek, idős korúak, terhes nők, betegek és mások, akik nem tudtak gyalogolni vagy nem szállíthatók;

(c) a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló gyerekek;

(d) keresztény zsidók, akiket külön épületekben kellett elhelyezni a keresztekkel megjelölt gettóban.

4. *Mentességi bizonyítványokkal rendelkező zsidók.* Ezek három kategoriába tartoztak:

(a) Horthy által kiadott, a belügyminisztérium által felülbírált és elfogadott mentességi bizonyítvánnyal rendelkező zsidók;

(b) azok a zsidók, akiknek mentességi bizonyítványa a korábbi belügyminisztertől származik, de a jelenlegi belügyminiszter jóváhagyását bírja;

(c) néhány magas kitüntetéssel rendelkező vagy hadirokkant zsidó, akit a belügyminisztérium méltónak tartott a különleges elbánásra.

Ezeket a zsidókat továbbra is sok korlátozó jellegű faji törvény sújtotta.

5. *Egyházi személyek.* Ez a pont zsidó származású papokra és apácákra vonatkozott, akiket különleges épületekben kellett elhelyezni és végül külföldre telepíteni.

6. *Idegen állampolgárságú zsidók.* Ezektől a zsidóktól, valamint az érvényes kiutazási engedéllyel rendelkező magyar állampolgárságú zsidóktól, akik november 17-ig regisztráltatták az útlevelüket a KEOKH hatóságainál, elvárták, hogy 1944. december 1-jéig elhagyják az országot.[74]

Grell november 20-án továbbította a memorandumot a nemet külügyminisztériumnak, kísérőlevelében hangsúlyozva, hogy a dokumentumot elsősorban külföldi használatra szánták.[75]

Szálasi rendelete kétségkívül azt a célt szolgálta, hogy ellensúlyozza a semleges államok tiltakozó jegyzékeit; igyekezett megteremteni a politikai kereteket a Budapesten maradt zsidók ellen tervezett vagy már beindított olyan akciókhoz, mint például a kivándorlásra váró „védett zsidók" átköltöztetése a Szent István park környéki „nemzetközi gettóba".

A kormánynak a „védett" zsidókra vonatkozó döntését Ferenczy november 7-én közölte hivatalosan a Zsidó Tanáccsal. Hangsúlyozta, hogy az érvényes külföldi menlevéllel rendelkező zsidókat, akik november 15-ig nem költöznek át a védett épületekbe, letartóztatják, és munkatáborba viszik. A semleges államok, a Vatikán és a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőit Kemény Gábor egy november 10-i tanácskozáson tájékoztatta er-

ről a döntésről. A magyar külügyminiszter felhasználta az alkalmat, hogy ismertesse kormányának és a német hatóságoknak az álláspontját azokkal a zsidókkal kapcsolatban, akiknek megengedték, hogy különböző idegen államok égisze alatt elhagyhassák az országot.

A „védett" zsidók áthelyezésére vonatkozó hivatalos utasításokat 1944. november 12-én adták ki Solymossy János rendőrfőparancsnok-helyettes aláírásával. A sárga csillagos házak felügyelőinek és légoltalmi felelőseinek szóltak:

> A m. kir. kormány és a semleges államok követségei között létrejött megállapodás értelmében mindazok a zsidó személyek, akik valamely semleges állam követségének védelme alatt állanak és ezt a követség körbélyegzőjével ellátott ideiglenes útlevéllel, oltalomlevéllel vagy védőútlevéllel igazolják, 1944. évi november hó 15-éig a részükre az V. kerület, Pozsonyi út és Szent István park környékén kijelölt sárga csillagos házakba költözhetnek be. Az egyes követségek védelme, illetőleg oltalma alatt álló zsidó személyek a részükre kijelölt új lakások felől közvetlenül a Zsidó Tanácsnál, VII., Síp utca 12. sz., telefon: 423-930, nyerhetnek tájékoztatást.
>
> A m. kir. kormány rendelkezései alapján felhívom a házak légoltalmi parancsnokait és házfelügyelőit, hogy a különböző semleges államok ideiglenes útlevelével, oltalomlevelével vagy védőútlevelével rendelkező zsidó személyeket abból a célból, hogy a részükre kijelölt lakásukat elfoglalhassák, házaikból bocsássák ki. Ezen zsidó személyek részére az átköltözködés idejére, 1944. november hó 13., 14. és 15-én a Főkapitány úr a főváros utcáin a mozgásszabadság-korlátozásokat visszavonta. Ezek a személyek tehát a fent említett napokon reggel 8 órától délután 4 óráig az utcán szabadon közlekedhetnek.[76]

Augusztus végén Ferenczy hasonló tervet dolgozott ki (lásd a 25. fejezetet), de azt a Lakatos-éra liberálisabb körülményei között a Zsidó Tanács vezetőinek, különösen Stöcklernek, sikerült meghiúsítaniuk. Ezek a vezetők a „kis zsidók" ügyét pártolták, akiknek ki kellett üríteniük a Szent István park környékén lévő épületeket a „kivételezett", védett zsidók javára. Ezúttal azonban nem volt más választás. A nem védett zsidókat egyszerűen kilakoltatták a védett házakká nyilvánított épületekből. A 16 és 60 év közötti férfiakat, valamint a 18 és 40 év közötti nőket az óbudai téglagyárba vitték, ahonnan legtöbbjüket rövidesen elhajtották Hegyeshalomba; a többieket más csillagos épületekbe költöztették át, túlnyomórészt abba a körzetbe, ahol később a budapesti gettót alakították ki.

A magyar kormány, illetve a semleges államok követségei és a pápai nuncius közötti egyezmény alapján valamivel több mint 15 000 zsidónak engedélyezték hivatalosan az átköltözést a védett házakba. Ezek közül 7800 fő Svájc, 4500 Svédország, 2500 a Vatikán, 698 Portugália és 100 Spanyolország védelme alatt állt.[77]

Habár az átköltöztetés határidejét 48 órával meghosszabbították, a

„kilakoltatott" és a „védett" zsidók ellentétes irányú tömeges mozgása – mindnyájan cipelték még megmaradt kevés holmijukat – a júniusi jeleneteket idézte fel, amikor a budapesti zsidók tízezrei költöztek a csillagos házakba. Sőt ha lehet, a körülmények most még rosszabbak voltak, tekintettel a nyilasok garázdálkodására, fosztogatására, a tehetetlen zsidók öldöklésére. A „védett" zsidókat sok esetben inkább bántalmazták, mint a „védteleneket", mert a nyilas bandák gazdagabbnak tartották őket. Sok védett zsidót letartóztattak és az Andrássy út 41. vagy a Szent István körút 2. sz. alatti nyilas pártházba vittek, ahol a nyilas vallatók kirabolták őket, és gyakran menlevelüket is összetépték, amikor „védett" státusukra hivatkoztak.[78]

A Zsidó Tanács képtelen volt úrrá lenni a helyzeten. November 31-én táviratozott Szálasinak és összes miniszterének, alkalmat kérve tőlük a zsidó közösség szomorú helyzetének megtárgyalására. Azok a miniszterek, akik egyáltalán válaszra méltatták a Tanácsot, cinikusan és elítélően nyilatkoztak. Például Budinszky László igazságügy-miniszter azt állította, hogy a zsidók tervezett eltávolítása Budapestről maguknak a zsidóknak az érdekeit szolgálja, megkíméli őket a főváros csatatérré alakulásával járó esetleges veszélyektől. Figyelmeztette őket, hogy a velük való bánásmód magatartásuktól függ, mert a magyar nemzet érdekeit feltétlenül meg kell védeni a zsidók áruló tevékenységétől. Követelte, hogy a zsidók használják fel befolyásukat barátaiknál – a semleges és ellenséges államoknál – annak érdekében, hogy szűnjenek meg a magyar nemzet elleni támadások. Kemény Gábor báró elítélte a zsidó vezetőket, amiért állítólag nem készítették el a megmaradt budapesti zsidók névsorát „a belügyminiszter kérése szerint" – a belügyminiszter ezt sose kérte –, de megígérte, hogy kivizsgálja a táviratban fölvetett kérdéseket. A zsidók helyzete azonban egyre romlott.[79]

Habár a „védett" zsidók talán személyesen nagyobb fizikai biztonságban érezték magukat, mint a „nem védettek", a két csoport helyzete alapjában véve azonos volt. Ez visszatükröződött a „nemzetközi gettó" életkörülményeiben, ahol valódi menlevelekkel rendelkező, csaknem 15 600 zsidót irányítottak annyi lakásba, ahányban azelőtt csak 3969 személy lakott. Még ezeket a lakásokat sem lehetett mind igénybe venni, mert sokukban hamisított menlevelekkel rendelkező zsidók laktak. A svájci menlevéllel rendelkező 7800 zsidót például először mindössze 60 épületbe irányították. A svájci követség közbelépésére még 12 épületet kaptak. Mivel jó néhány már teljesen vagy részben foglalt volt, az újonnan jötteknek sok esetben a nekik szánt lakások helyett más épületrészekben kellett szállást keresniük (padlá-

son, pincében, lépcsőházban). Nemritkán egy kétszobás lakásban 50-60 személy lakott.[80]

Miután az átköltöztetéseket befejezték, a „kis" vagy nemzetközi gettó sok épületében különféle ürügyekkel rendszeresen tartottak razziákat a nyilasok, figyelmen kívül hagyva Tarpataky Zoltánnak, a törvény és a rend védelméért felelős körzeti rendőrtisztnek a hatáskörét.[81] A leggyakrabban felhozott ok a menlevelek ellenőrzése volt.[82] Az Abonyi utca 8.-ban a nyilasok november 16-án kifosztottak 260 zsidót, akiket Carl Lutz svájci konzul nemrég mentett ki az óbudai téglagyárból. Tíz nappal később a Pozsonyi út 35.-ben tartottak razziát, állítólag mert lövéseket adtak le onnan. Akiket csak kiraboltak, viszonylag szerencsésnek mondhatták magukat; sok zsidót kivittek a Duna-partra, és belelőttek a Dunába. Azok többségét, akiket hamis papírokkal tartóztattak le az egyik ellenőrző razzia során, csillagos házakba parancsolták, abba a körzetbe, amely később a „nagy gettó" lett.[83]

A nemzetközi gettó csak rövid ideig állt fenn. December elején, amikor a Vörös Hadsereg közeledett Budapest felé, és a Szálasi-kormány feladott minden reményt, hogy normális kapcsolatokat építsen ki a semleges államokkal, a gettó lakossága különösen nagy nyomásnak volt kitéve. A nyilasok „védett" zsidók százait önkényesen elvitték túlzsúfolt szállásaikról, és erőszakkal a Duna-partra hurcolták, ahol szétválogatták őket. A fizikailag alkalmasnak ítélteket – és erről teljesen szeszélyesen döntöttek – menetoszlopokba állították, és útnak indították a Reich felé; a gyerekek és az idősebb zsidók többségét beparancsolták az éppen létrehozott nagy gettóba. Ezek közül a szerencsésebbeknek megengedték, hogy a semleges országok tulajdonában lévő vagy igazgatása alatt álló épületekben keressenek menedéket. Különösen a Vadász utca 29. sz. alatti svájci ház, az ún. „üvegház", amely *de facto* a cionisták ellenőrzése alatt állt, nyújtott menedéket sok ezer üldözött zsidónak. Szőllősi szerint kb. 18 000 zsidót vittek át a nemzetközi gettóból a budapesti gettóba (a „nagy gettóba").[84]

A védett zsidók sorsa, mint a gettólakóké általában, különösen nehézzé vált a felszabadulás előtti utolsó hetekben. A helyzet 1945 január elején olyan kritikussá vált, hogy Raoul Wallenberg úgy döntött, a svédek által védett zsidókat átköltözteti a nagy gettóba, ahol – úgy gondolta – több esélyük volt az életben maradásra. Január 4-én ilyen értelmű utasítást kaptak az e zsidóknak otthont adó épületek parancsnokai.[85] Másnap a svédek által védett zsidók a Pozsonyi út páros számú házaiból átköltöztek a nagy gettóba. A mintegy 5000 zsidót, aki részt vett ebben a költözésben, a rákövetkező napon megközelítőleg ugyanennyi zsidó követte, akik Portugália, Svájc és a Vatikán védelme alatt álltak.

A nyilasok azt tervezték, hogy felszámolják a nemzetközi gettót, mert állítólag a semleges államok megszegték a Szálasi-kormány elismerésére vonatkozó ígéretüket. Wallenberg ügyes diplomáciája azonban elhárította ezt a veszélyt. A január 5–6-i átköltöztetések idején Wallenberg üzletet kötött a nyilasokkal, miszerint az utóbbiak megkapták a védett zsidóknak szánt élelem egy részét. Ennek eredményeképpen a Pozsonyi út páratlan oldalán lakó, svédek által védett zsidók megmaradhattak a lakásaikban.

Azoktól, akiket átvezényeltek a nagy gettóba, minden holmijukat elvették útközben vagy benn a gettóban, a Klauzál téren.[86]

A budapesti gettó

November 18-án, egy nappal a „védett" zsidók átköltöztetésének befejezése előtt, a kormány tájékoztatta a Zsidó Tanácsot arról a döntéséről, hogy gettót létesít a megmaradt budapesti zsidók számára. A zsidó vezetőket beidézték a Mosonyi utca 5. sz. alatti rendőr-főkapitányságra, ahol a Vajna Gábor által a zsidók összeköltöztetésére kirendelt, miniszteri biztossá kinevezett Solymossy János rendőrfőparancsnok-helyettes fogadta őket. A miniszteri biztos, aki korábban az óbudai téglagyárban tanúsított kemény magatartásával szerzett hírnevet, tájékoztatta őket, hogy a gettót a főváros VII. („zsidó") kerületében alakítják ki. Megbeszélte velük a zsidók tervezett koncentrálásával összefüggő főbb problémákat is.[87]

A következő néhány nap folyamán a Tanács vezetői, különösen Stöckler, Földes, Nagy és Szegő, szinte naponta tárgyaltak Solymossyval a tervezett gettóval kapcsolatos különféle kérdésekről. A zsidóknak juttatandó épületekről és az átköltöztetések által érintett zsidók és keresztények számáról november 23-án tárgyaltak. Solymossy szerint a gettónak kijelölt körzetben 162 csillagos ház volt, közülük 18-ban kizárólag zsidók laktak, a többiben zsidók és keresztények vegyesen. Ezekben 2393 zsidó lakás volt 4725 szobával, melyekben 3556 ember lakott; 974 keresztény lakás 1997 szobával, melyben 4019 ember lakott; a 133 keresztény házban 2346 lakás volt 3162 szobával, melyben 7916 ember lakott. A központi terv 11 935 keresztény átköltöztetését irányozta elő a gettónak kijelölt körzetből másutt lévő csillagos házakba. Ezeket a zsidóknak ki kellett üríteniük, hogy áttelepítsék őket a gettóba. Kb. 63 000 zsidót kellett a gettóban elhelyezni – átlagosan 14 zsidó jutott egy szobára.[88]

A zsidóknak azonnal ki kellett üríteniük 6000 lakást a gettó körzetén kívül, hogy lakóhelyet nyújtsanak az átköltöztetések által érintett kereszténveknek. Solymossy tervei szerint engedélyt kaptak rá, hogy minden

mozgatható holmijukat magukkal vigyék, a bútorokon kívül. A Klauzál téren kellett gyülekezniük, a tervezett gettó közepén. Onnan csak annyi holmit vihettek magukkal kijelölt gettóbeli lakásaikba, amennyit maguk elbírtak. (Lásd a 26.3. képet.)

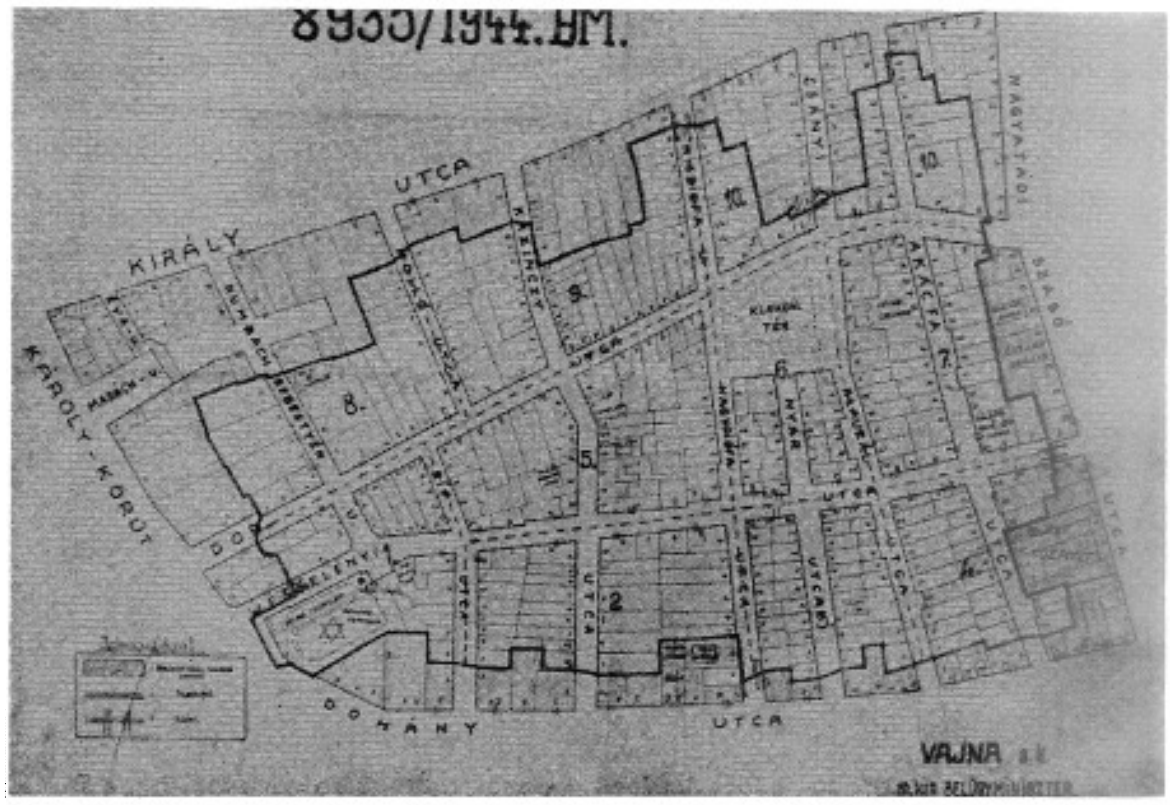
A gettó létrehozása előtti néhány napon a zsidó vezetők igyekeztek megoldást találni a gettó lakosságának táplálásával és elhelyezésével összefüggő számos problémára, valamint a megfelelő higiéniai feltételek és az egészségügyi ellátás biztosítására. Legfontosabb tárgyalópartnerük természetesen Solymossy volt, akihez gyakran intéztek különféle petíciókat. Solymossy távollétében gyakran tárgyaltak helyettesével, Szinyei-Mersével. Rutinszerűen tárgyaltak továbbá Rosta Jánossal, Kállai Alberttel és Hegedüssel, az élelmiszer-ellátásért, a tüzelőanyag-ellátásért, illetve a közegészségügyért felelős városi tisztségviselőkkel. A külföldi képviselők, akiket ilyen ügyekben a leggyakrabban megkerestek, a semleges államok és a Nemzetközi Vöröskereszt képviselői voltak.[89] A Tanács mozgósította a zsidó orvosokat az egészségügyi problémák megoldására, egyebek között tábori kórházakat állítottak fel. A legaktívabban az alábbi orvosok tevékenykedtek: dr. Acél Dezső, dr. Benedek László, dr. Groszmann Ferenc és dr. Tauber László. November 27-én a Tanács hivatalosan felkérte Solymossyt, hogy biztosítsa a megfelelő villany-, gáz- és vízellátást, valamint szállítóeszközöket, fürdőket, fertőtlenítőberendezéseket és gyógyszereket.

A gettó létrehozásáról szóló rendeletet (8935/1944. BM) Vajna aláírásával november 29-én tették közzé. A gettó térképét (26.1. térkép) is tartalmazó rendelet legfontosabb szakaszai a következők voltak:

> A m. kir. kormány a Budapesten élő, sárga csillag viselésére kötelezett zsidóknak a VII., Dohány, Nagyatádi Szabó István, Király, Csányi (3–6. sz.) és Rumbach Sebestyén (17–19. sz.) utcák, a Madách Imre út, Madách Imre tér, Károly király út által határolt területre való összeköltöztetését és a zsidók részére kijelölt területnek (gettónak) a nem zsidók által lakott területtől való elkülönítését elrendeli. A határként felsorolt utakra és utcákra néző házak nem tartoznak a zsidók részére kijelölt területhez.
>
> A zsidók részére kijelölt területen nem zsidók nem lakhatnak. Foglalkozásukat ott nem gyakorolhatják, hatóságok és közintézmények e területen nem székelhetnek.
>
> A magyarság sorsát évszázadokra eldöntő élethalálharcban mindannyiunknak áldozatot kell hozni. A kormány tudatában van azoknak a rendkívüli nehézségeknek, amelyek a kérdés megoldásával kapcsolatban a kitelepítendő nem zsidó lakosságra hárulnak, de a jobb jövőbe vetett szilárd hittel a győzelem zálogaként vállalniuk kell ezt az áldozatot is.
>
> Gondoskodom arról, hogy a kitelepített nem zsidó lakáshasználók (tulajdonos, haszonélvező, bérlő, keresztény házfelügyelő stb.), a székesfőváros pes-

26.3. kép
Zsidók beterelése a budapesti gettóba

26.1. térkép
A budapesti gettó alaprajza

ti oldalán legalább olyan lakáshoz jussanak, mint amilyeneket elhagyni kényszerülnek.

A kitelepített lakáshasználók nem zsidó albérlői lehetőleg azokkal együtt egy lakásba költözzenek. A kiköltöző zsidók lakásaiban lakó albérlők egyelőre albérletükben megmaradhatnak, de a fennálló jogszabályok értelmében az új bérlővel új megállapodást tartoznak kötni. Joga van azonban az új bérlőnek 15 napos határidővel felmondani. A bérletekre jogosult albérlők bérleti lakásba helyezésére a kitelepítés végrehajtása után kerül sor...

A nem zsidók folyó évi december hó 2-től folyó évi december hó 7-ig tartoznak a zsidók részére kijelölt területről kiköltözni...[90]

Az előírások többsége a gettó körzetéből kiköltöztetendő keresztény lakosság jogaival és kedvezményeivel foglalkozott. A keresztények átköltöztetése azután kezdődött, hogy a zsidók többségét már behozták a gettóba. Az átköltöztetett zsidók által hátrahagyott vagyontárgyakat elméletileg leltárba vették és elraktározták a keresztény bérlők beköltözése előtt. A valóságban azonban alig tettek rá kísérletet, hogy betartsák a rendeletnek ezt az előírását. Hat napig, mialatt a kereszténveknek el kellett hagyniuk a gettó körzetét, a zsidókat csak naponta két órára engedték ki a sza-

badba, délelőtt 9-től 11 óráig.[91] A Zsidó Tanács tagjai reggel 8-tól este 6-ig korlátozás nélkül mozoghattak. A Zsidó Tanáccsal kapcsolatban álló vagy annak dolgozó mentesített zsidók minden időben teljes mozgásszabadságot élveztek. Ezenkívül a Tanács jó néhány tisztségviselője különleges „közlekedési engedélyeket" kapott, melyek lehetővé tették, hogy kapcsolatot tartsanak a hatóságokkal, a semleges államok és a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőivel, valamint a nemzetközi gettóban lévő „védett" zsidókkal.[92]

A zsidók átköltöztetése november vége felé kezdődött, és gyakorlatilag december 2-ig befejeződött. A keresztény zsidókat, ideértve a pápai védelem alatt állókat – összesen mintegy 3000 főt –, eredetileg külön épületekben akarták elhelyezni a Csányi, a Dob és a Nagyatádi Szabó utcák által határolt körzetben.[93] Az átköltöztetési időszak utolsó napjaiban érkező sok száz zsidót ideiglenesen a Tanács székházában szállásolták el. Sok egyedülálló idős vagy beteg, családtalan zsidót ideiglenes menedékhelyeken és zsinagógákban szállásoltak el a Rumbach Sebestyén és a Wesselényi utcában.

Az Önkéntes Mentőegyesület keresztény hivatásos és kisegítő személyzete nagyon sokat segített az idősek és a betegek áthelyezésében, gyakran a nyilasok beavatkozása vagy támadásai ellenére is teljesítettek humanitárius kötelezettségüket. A szervezet egyik vezetője, dr. Bisits László különösen sokat segített a zsidókon. Szorosan együttműködve Raoul Wallenberggel, dr. Bisits számos deportált „védett" zsidót visszahozott Budapestre Hegyeshalomból és Balfról.[94]

Akárcsak a „védett" zsidók átköltöztetésekor, a gettó felé keservesen igyekvő zsidókat is fosztogatták a nyilasok. Sokukat megtamadták, kirabolták és legyilkolták, például a Feld Színház közelében, a Városligetben Mint a nyilasok által október 15-e után elkövetett sok más bűntényt, ezeket is az a szélsőjobboldali banda követte el, melynek Zuglóban, a város XIV. kerületében, a Thököly út 80.-ban volt a főhadiszállása.[95] December 3-án például megtámadták a Columbus utcai különleges tábort (Sonderlager), ahol nagyszámú zsidó várt „emigrálásra". A tábor a Nemzetközi Vöröskereszt fennhatósága alatt állt, a nyilasok ennek ellenére behatoltak, és több zsidót megöltek, köztük a tábor orvosát, dr. Rafaelt, és Moskovits táborparancsnokot és családtagjait.[96] Az egyik beszámoló szerint az idős zsidókat elhurcolták a táborból a gettóba, a többieket végül bevagonírozták a Józsefvárosi pályaudvaron, és Bergen-Belsenbe deportálták.[97]

A budapesti gettó 0,3 km^2-es területen feküdt (a 207 km^2 kiterjedésű főváros töredékén). Mint a varsói gettót, magas fakerítés vette körül, melyben minden irányban kapuk nyíltak, ezeken át kellett – Szálasi

szavaival – behozni a zsidókat és többé ki nem engedni őket. A kerítés felállítását az Auguszt József vezette építkezési vállalatra bízták; akárcsak Varsóban, a kerítést a zsidók költségén és zsidó munkaerővel építették meg.[98]

Miután a gettót december 10-én hivatalosan lezárták, a négy főbejárat a Wesselényi és a Nagyatádi Szabó utca kereszteződésénél, valamint a Nagydiófa utca végén, a Dohány utca közelében és a Kisdiófa utcában a Király utca közelében volt (lásd a 26.1. térképet). Minden kaput állig felfegyverzett nyilas káderek és egyenruhás rendőrök őriztek.

A gettó lakossága egész december hónap folyamán gyorsan növekedett. A hónap elején, az átköltöztetések határidejének lejárta előtt, a körzetben kb. 33 000 zsidó volt. A hónap végére a gettó lakossága 55 000-re nőtt, és amikor 1945 januárjában elérte a csúcsot, csaknem 70 000 zsidó tartózkodott itt. Többségük 16 éven aluli gyermek, beteg, illetve 50 éven felüli férfi és nő volt. (Lásd a 26.4. képet.)

A gettó lakosságának gyors növekedését több tényező okozta. Nagyszámú zsidót telepítettek át a nemzetközi gettóból, sok gyermeket a kü-

26.4. kép
Utcai jelenet a budapesti gettóban

lönféle vallási és jótékonysági szervezetek, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt által védett otthonokból.

Szálasinak a zsidók kategorizálására vonatkozó, november 17-i döntésével összhangban azt a 6000 gyermeket, akit szüleik a Vöröskereszt gondoskodására és védelmére bíztak, december 6-tól kezdődően szintén a gettóban kellett elhelyezni. A Zsidó Tanács konzultált Friedrich Bornnal és Hans Weyermann-nal, és kijelentette, hajlandó befogadni a gyermekeket, ha a kormány a rendelkezésére bocsátja a város tulajdonában lévő oktatási intézményeket a gettóban. A Tanács halogató taktikához folyamodott, először az épületek átadását kérte, aztán rámutatott, hogy kívánatos lenne kitakarítani, fertőtleníteni és berendezni azokat. A cél természetesen az időnyerés volt, a Tanács tagjai ugyanis meg voltak győződve róla, hogy a gyerekeknek jobb dolguk van a Vöröskereszt védelme alatt, a gettón kívül. A Vöröskereszt gyermekvédelmi részlegét ebben az időben a cionista Komoly Ottó irányította, aki mentesített státust élvezett. Decemberben hat gyermekotthon tartozott a Vöröskereszt fennhatósága alá, mindegyikben kb. 500 gyermekkel. Az ostrom alatt és a nyilas túlkapások miatt némelyik otthonból elmenekült a felügyelő és a személyzet, a gyerekeket sorsukra hagyva. A Teleki Pál, a Perczel Mór és a Nagyfuvaros utcában lévő gyermekotthonok helyzete különösen nyomasztó volt.

A Tanács időhúzásra irányuló törekvései ellenére egy rendőri egység, melyet Szinyei-Merse és Koppány rendőrparancsnokok vezettek, december 12-én behozta az első, 500 gyermekből álló kontingenst a gettóba. A Klauzál téri, nem működő vásárcsarnokban helyezték el őket. Egy másik gyermekcsoportot a Síp utca 23.-ban szállásoltak el, miután a ház lakóit – a belföldi illetékhivatal helyi kirendeltségét – a Zsidó Tanács költségén máshová költöztették át. A gyermekeknek a gettóba való áthelyezése folytatódott az egész hónapban, a Vöröskereszt nagy megdöbbenésére December 24-ig a 6000 gyermek zömét elvitték az otthonokból és menedékhelyekről a Vöröskereszttel együttműködő evangélikus lelkész, dr. Sztehló Gábor bátor erőfeszítései ellenére, aki különösen aktívan védte a gyermekek érdekeit.[99] Ezen a napon a semleges országok képviselői Carl Lutz és Raoul Wallenberg ösztönzésére éles hangú tiltakozó jegyzéket nyújtottak át, melyben a gyermekek gettóba hurcolásának felfüggesztését követelték, és annak engedélyezését kérték, hogy hagyják meg a gyermekeket otthonaikban édesanyjukkal együtt.[100] Ekkorra azonban már 6000 gyermeket áthelyeztek, és a magyar hatóságok semmi hajlandóságot nem mutattak az iránt, hogy megmásítsák döntésüket.

A gyermekek áthelyezésén kívül a gettó lakosságának növekedéséhez az is hozzájárult, hogy a nyilasok a letartóztatott, bujkáló zsidókat is a get-

tóba vitték. Néhány zsidó önként vonult be a gettóba, mert már nem bírták a bujkálást, és mert mindenük elfogyott. Sokuk számára a gettó utolsó menedéknek látszott. Akármilyen nyomorúságos állapotok uralkodtak is odabenn, legalább volt kivel megosztani aggodalmaikat és félelmeiket, néha ingyenes étkezéshez lehetett jutni, ha szegényeshez is. Azonkívül sok zsidó remélte, hogy az oroszok majd a főváros többi részén töltik ki dühüket, és biztosítják a gettó sértetlenségét.

A gettó igazgatása

Habár a budapesti gettó csak kb. hét hétig állt fenn, fejlett közigazgatási apparátust és közszolgáltatási hálózatot épített ki. Igazgatásának általános kötelezettsége a Zsidó Tanács kezében összpontosult, mely természetesen felelősséggel tartozott a hatóságoknak minden lépéséért. A belügyminiszter 800 fős hivatali személyzetet engedélyezett a Tanácsnak, de a Tanács különféle tevékenységeibe hivatalosan vagy nem hivatalosan bekapcsolódó személyek száma sokkal magasabb volt.[101]

26.1. TÁBLÁZAT
A BUDAPESTI GETTÓ KÖRZETEI ÉS ELÖLJÁRÓIK

Körzet száma	*Körzeti központ*	*Körzeti elöljáró*	*Az elöljáró helyettesei*
I.	Wesselényi u. 6.	Gárdony Tivadar	Schiffer Ferenc Horváth Miklós
II.	Kazinczy u. 8.	Balassa Zoltán	Brauer Gyula Stern Manó
III.	Nyár u. 11.	Bergmann Ármin	Mangold Jenő Vásárhelyi Lajos
IV.	Akácfa u. 27.	Berger Gyula	Faludi István Rejtő Ármin
V.	Wesselényi u. 18.	Ungár Sándor	Grünwald Ferenc Hermann Jenő
VI.	Wesselényi u. 26.	Havas István	Engel Ignác Szőke Lajos
VII.	Akácfa u. 37–39.	Kolos Lajos	Weiner Jenő
VIII.	Dob u. 16.	Stein László	Glück Albert Kohn Vilmos
IX.	Holló u. 1.	Hausner Dezső	Földes Sándor Márton József
X.	Dob u. 46/b.	Brüll Dániel	Weisz Endre Gorodi Vilmos

A gettót tíz körzetre osztották, mindegyik élén körzeti elöljáró állt, akit két helyettese segített; minden körzethez számos épület tartozott.

A körzeti elöljárókat a Tanács nevezte ki, és közvetlenül a Tanácsnak voltak felelősek. A Tanács végrehajtó szerveiként működtek, feladatuk a hatóságok összes, a Tanács által közvetített utasításának teljesítése volt. A körzeti elöljárók szoros kapcsolatot tartottak fenn a Tanáccsal, melynek direktívái általános irányelvekként szolgáltak számukra. Mindamellett bizonyos autonómiát élveztek (mely különösen hasznosnak bizonyult az ostrom alatt, amikor a Tanács vezetőivel való kapcsolattartás lehetetlenné vált.) Autonómiájukat gyakorolva a körzeti vezetők valamelyest megkönnyíthették a Tanács tagjainak dolgát, akiket tömegesen ostromoltak a sürgős segítségre szoruló zsidók.

A körzeti elöljárók feladatai és kötelességei sokfélék és életbevágóan fontosak voltak. Ők gondoskodtak a közművek működéséről, az élelmiszer-ellátásról, a tűzoltószolgálatról, nyilvántartást kellett vezetniük a felügyeletük alá tartozó összes lakosról, kiterjedt bíráskodási jogkört gyakoroltak körzetükben, és felelősek voltak a gyermekekért. Egy ideig a magyar hatóságok megengedték, hogy a körzeti elöljárók hivatalából belső gettóposta-szolgáltatást működtessenek. Ezt a postai szolgáltatást azonban nem sikerült jól megszervezni, és ezért a gettó egész fennállása alatt csak néhány postazsáknyi levelet kézbesítettek ki.

A gettó tíz körzetét úgy határozták meg, hogy a lehető legjobb szolgáltatást nyújthassák a lakosoknak, és a leghatékonyabb kapcsolattartást és érintkezést biztosítsák a Tanács székházával (26.1. táblázat).[102] A körzeteken belül minden épületnek házparancsnoka volt, akiket szintén a Tanács nevezett ki. A házparancsnokok feleltek az épületek rendjéért, listát vezettek az épület összes lakásparancsnokáról, és nekik kellett továbbítaniuk a hatóságoktól vagy a Tanácstól kapott összes utasítást.

A lakók minden lakásban a lakásparancsnoknak tartoztak engedelmeskedni. Habár az utóbbiakat a házparancsnokok nevezték ki, a körzeti elöljáróknak tartoztak felelősséggel, akik a házparancsnokok javaslatara leválthatták őket. Közvetlenül feleltek a lakások tisztaságáért, a gyermekek és az idős korúak gondozásáért, s jelenteniük kellett minden lakóváltozást mind a körzeti elöljárónak, mind a Tanácsnak.

A Tanács közvetlenül is felhívást intézett a gettó minden lakójához

1. A lakás, a ház és a ház előtti járda tisztaságára ügyeljünk! Ne szemeteljünk! A lakás tisztaságáért a lakásparancsnok, a ház és a járda tisztaságáért a házparancsnok felelős. Ezek utasítását mindenki követni tartozik.

2. A gyermekek tisztán tartásáról fokozottan gondoskodjunk. Minden fertőző betegség a házparancsnoknak jelentendő.

3. A házban, lakásban csendesen és szerényen viselkedjünk. Fogadjuk engedelmesen a közegek utasításait.

4. Az utcán csoportosulni szigorúan tilos. Feltétlenül kerüljük a hatósági beavatkozást. A rendészeti közegek utasításait vita nélkül tartsuk be.

5. Az elsötétítési rendelkezéseket pontosan kövessük a ház légoltalmi parancsnokának utasítása szerint, a lakás parancsnokának ellenőrzése mellett.

6. Tűzre, vízvezetékre, gázra stb. fokozottan ügyeljünk, mert a túlsűrítettség folytán ezek tömegbaleseteket idézhetnek elő.

7. A legnagyobb megértéssel viseltessünk lakótársaink iránt, kerüljünk minden civakodást, mert abból mindannyiunkra nézve hátrány származik.

8. Az élelmezés egyik legnagyobb problémánk. Segítsük fegyelmezett viselkedésünkkel, igényeink leszállításával a közösséget.

9. Ügyes-bajos dolgainkkal a körzeti meghízottnál jelentkezzünk, ahol ügyünket a lehetőség korlátai között orvosolják és elintézik.

10. Segítsük és támogassuk az öregeket, betegeket és gyermekeket, valamint a terhes anyákat. Segítsünk mindenkin, aki rászorul, ez emberi kötelességünk.[103]

A közbiztonsági rendszer

A lakásparancsnokok, házparancsnokok és körzeti elöljárók szorosan együttműködtek a zsidó „gettórendészettel". Ez a rendfenntartó szervezet – melynek persze semmi köze sem volt a budapesti rendőrséghez – Domonkos Miksa általános parancsnoksága alatt állt. A rendőrök (átlagéletkoruk 60 év volt) közvetlen irányítását kezdetben Szirt Miklós, később Szalkay Ernő gyakorolta. Minden gettókörzetnek saját rendőrőrse volt.[104]

A rendőrök saját polgári ruhájukat viselték a sárga csillaggal. Egyenruhájuk a Tanács által kiadott fekete sapka volt, és valamennyien gumibottal jártak. A gumibotokat azonban sokszor elkobozták a nyilasok vagy az SS emberei, akik gyakran „látogatták" a gettót.

A gettónak majdnem minden utcasarkán egy-egy zsidó rendőr teljesített szolgálatot. Tömeges lázadások vagy zavargások a gettó fennállásának ideje alatt nem törtek ki – ami ékesen bizonyítja a zsidók fegyelmezettségét történelmük talán legmostohább időszakában –, sor került azonban szórványos fosztogatásokra, különösen a Vörös Hadsereg tüzérségi támadásai után, melyek decemberben egyre gyakoribbak lettek. Akárcsak a náci koncentrációs táborokban, a zsidók által zsidók ellen elkövetett bűnök többsége élelmiszerlopás volt; a gettóban töltött kemény téli hetekben a csonttá-bőrré fogyott és fagyoskodó zsidók ezenkívül igyekeztek megszerezni bármit, amit fel lehetett használni fűtésre (szenet, fát, épületfát, bútorokat). Külön problémát jelentettek a budapesti börtönök zsidó foglyai, akiket behoztak a gettóba, ahol nem volt külön létesítmény a fogva tartásukra.

A gettórendészetet egyre gyakrabban kellett bevetni annak érdekében, hogy rábírja a zsidókat az elemi szociális és közösségi szolgáltatásokban való közreműködésre. Az éhezés és az utcai harcok körülményei közepette egyre kevesebb zsidó vállalta önként, hogy segít a közösségi szerveknek, vizet és fát hord a konyhákra, gondoskodik a gyerekekről vagy a betegekről, és eltemeti a halottakat.[105]

Az ostrom rendkívüli körülményei között a gettó gyakran ki volt téve különféle egyenruhás csoportok látogatásainak – Wehrmacht, SS, nyilasok, honvédség –, melyek elrejtett értékeket reméltek találni a gettóban vagy a zsidóknál, vagy egyszerűen ki akarták élni gyilkos ösztöneiket a védteleneken.

A budapesti és a többi magyar gettó rendőrségének – a nácik által megszállt Európa számos gettójától eltérő módon – sohasem kellett szembenéznie azzal a feladattal, hogy hittestvéreik közül kiválassza a deportálásra és megsemmisítésre szántakat. Mivel a magyarországi gettók rövid ideig álltak fenn, és a nácik nagy sietve cselekedtek (a magyar hatóságok teljes és gyakran odaadó együttműködésével), a zsidó tanácsok megmenekültek ettől a gyötrelemtől.

A gettórendészet elsődleges célja – és azt igen sikeresen látta el – a törvény és a rend fenntartása, valamint a létfontosságú szolgáltatások folyamatosságának biztosítása volt a gettóban. Természetesen a fegyveres kívülállókkal szemben tehetetlenek voltak, és kénytelenek voltak a Zsidó Tanácsra támaszkodni a fosztogató bandák leszerelésében.[106] A Tanács vezetői persze maguk sem rendelkeztek hatalommal, de legalább hivatalosan kapcsolatba léphettek a hatóságokkal. A gettóbetörések miatt gyakran tettek panaszt a megfelelő hatóságoknál, illetve kértek segítséget tőlük. December 15-e után, miután Mohay (Mohaupt) Gyula, Budapest új polgármestere (elődje, Forgács [Vogel] József elmenekült) Solymossyt rendőrfőnökké nevezte ki, legfontosabb partnerük Lőcsey István rendőr őrnagy, a zsidóügyekért felelős, újonnan kinevezett miniszteri tanácsos lett. Lőcsey számos intézkedést tett annak érdekében, hogy megakadályozza illetéktelen személyek belépését a gettó területére. Egyebek között új, kék színű engedélyeket adott ki a gettóba való belépésre jogosult keresztényeknek. Rendelkezését azonban figyelmen kívül hagyták a zsidóknak mindenáron ártani akaró nyilasok.

A gettón belüli rend fenntartása egyúttal a rendes városi rendőrség Nyár utcai őrsének feladata is volt. Hogy a nyilas túlkapásokat megakadályozza, de legalábbis csökkentse, Lőcsey december 17-én úgy döntött, hogy a gettó körzetét rendőrökből és nyilasokból álló vegyes járőrök ellenőrizzék.[107] 1945 januárjának közepére 15 nyilas őrszem és/vagy 100 egyenruhás rendőr volt a gettóban. És bár a rend fenntartását többé-ke-

vésbé biztosították, gondokat is okoztak, mert a zsidó közösségnek kellett élelmeznie őket. Nagy kenyér- és húsadagokat kaptak, így kevesebb élelem maradt a zsidóknak.

Élelmezés és ellátás

A gettó lakosságának élelmezése különösen nehéz problémát jelentett a zsidó vezetők számára. November vége felé hozta létre a Zsidó Tanács a népélelmezési osztályt Stöckler Lajos vezetése alatt. A közvetlen irányítás Feldman Szidóniára és helyettesére, Halpern Józsefre hárult. Feladataik közé tartozott a nyilvános konyhák létrehozása, a tüzelő és élelem beszerzése, a vízellátás biztosítása. A gettó lakosságának bővülésével a problémák természetesen növekedtek.

A legnagyobb közkonyhát eredetileg az Ortodox Zsidó Hitközség létesítette, hogy segítse a főváros szegényeinek élelmezését. A második világháború első szakaszában az ún. Ortodox Népasztal kiterjesztette szolgáltatásait sok osztrák, lengyel, szlovák menekültre, valamint a Kistarcsán, Garanyban és Csepelen internált zsidókra. A gettó létrehozása után a népkonyha berendezését tovább bővítették öt darab 700 literes üsttel.[108]

Kapacitását tekintve a második az ún. Stern-konyha volt, amely a korábbi Stern-étterem berendezéseit használta a Rumbach Sebestyén utca 10.-ben. Ezután a Skreck-konyha következett és több kisebb szegénykonyha a Síp utca 5., 12. és 22. sz. alatt. Elméletileg a gettó lakosainak fejenként napi 100-150 g kenyeret kellett kapniuk. A kenyeret először a Községi Élelmiszerüzem szállította; később kisebb pékségekben sütötték a gettón belül (Holló utca 1., Síp utca 9., Nagydiófa u. 25.), már amikor a Nemzetközi Vöröskereszt a szükséges lisztet biztosítani tudta.

Mivel kokszhoz és szénhez szinte lehetetlen volt hozzájutni, a tüzelőproblémát jórészt a szovjet bombázások „oldották meg"[109]: a támadások során elpusztult épületek faanyagát elhordták. A konyhai alkalmazottaknak természetesen versenyezniük kellett a gettó más lakosaival, akik ugyanolyan buzgón keresték a tűzifát.

Az ostrom alatt a közművek jó része megsérült vagy teljesen elpusztult. A főzéshez és a mosogatáshoz a vizet abból a viszonylag kevés házból hordták, ahol még működött a vízvezeték, vagy a gettóban lévő, rituális fürdőket tápláló természetes kutakból (Kazinczy utca 16.). Ismét üzembe helyeztek több artézi kutat, melyet a budapesti vízvezetékrendszer kiépítése után lezártak. Ezek sok házat láttak el, így azokat is, ahol közkonyhák működtek.

Messze a legnagyobb problémát az élelmiszerhiány okozta. Az élelem

beszerzését a városi tanács és a Nemzetközi Vöröskereszt fedezte, valamint a közösség a maga belső erőforrásaiból.

December 2-án Rosta tájékoztatta a zsidó vezetőket, hogy a zsidók számára előírt napi fejadag 150 g kenyér, 40 g liszt, 10 g olaj és 30 g zöldségféle. A zsidóknak havonta 600 g sót is kellett kapniuk, továbbá hetenként 100 g húst, „amennyiben beszerezhető" volt. A zsidóknak juttatott ennivaló 690–790 kalóriát tartalmazott – a börtönök foglyai 1500 kalóriát kaptak. (Ezt a kalóriaszintet állítólag Vajna szabta meg.) Ám még ez a korlátozott mennyiségű élelem sem állt mindig a gettólakók rendelkezésére, akik éhen haltak volna a semleges országok képviselői által megszervezett élelmiszer-adományok nélkül.[110] A Nemzetközi Vöröskeresztet különösen azoknak a gyermekeknek az élelmezése foglalkoztatta, akiket a védett gyermekotthonokból költöztettek át a gettóba. A Vöröskereszt legfontosabb raktárai is gyakran nyilas támadások célpontjaivá váltak.

A készletek egy részét mentesített zsidók vagy olyan zsidók szereztek be, akiknek különleges engedélyük volt a gettó területének elhagyására. A Vöröskereszt együttműködésével december 8-án különleges bizottság alakult, hogy felügyelje a beszerzéseket és a Vöröskereszt raktárából való elosztást. Tagjai közé tartozott Komoly Ottó (aki ekkor a Vöröskereszt vezető tisztségviselőjeként tevékenykedett), Joel Brand felesége, Hansi, Wilhelm, továbbá Bauer, Vas, Stöckler és Faragó. Aktív szerepet játszott ezeknek a feladatoknak az ellátásában Graber Pál, Kurzweil István, Pásztor József, Váradi Jenő és Vida Miklós. December 18-án a Vöröskereszt úgy döntött, hogy irodát nyit a gettóban (a Wesselényi utca 17. sz. alatt) vagy 50 alkalmazottal.

Az élelmiszer-szállításokat gyakran megakadályozták a gettó főkapuinál szolgálatot teljesítő nyilasok. Amikor Lőcsey felszólította őket, hogy hagyjanak fel ezzel a beavatkozással, Bata János, a helyi nyilas vezető felháborodottan ostorozta a zsidók „lázító" magatartását. Batát különösen bosszantotta, hogy a Vöröskereszt sajtot és tojást szállított a gettóbeli gyermekeknek, pedig ezeket a cikkeket már egész Budapesten nem lehetett kapni. Olykor az élelmiszer egy része eljutott a feketepiacra, mind a gettón belül, mind azon kívül, de az ár a zsidók túlnyomó többsége számára megfizethetetlen volt. A kenyér hivatalos ára például kilónként 1,5 pengő volt. A feketepiacon a gettón kívül 10-12 pengő, míg a gettóban 500.

Miután a szovjetek december 27-én bekerítették Budapestet, a gettó ellátása, akárcsak az egész fővárosé, lehetetlenné vált. A helyi tartalékok csökkentek, az étkezések száma ritkult, az adagok kisebbek, a levesek hígabbak lettek. A táplálkozási problémákat súlyosbította a tény, hogy sok gettólakó diétát igénylő, idősebb ember volt. Ráadásul csaknem 6000

gyermek és kb. ugyanannyi beteg zsidó volt ideiglenes szeretetotthonokban vagy kórházakban, akik szintén különleges figyelmet és sokszor különleges étrendet igényeltek.[111] Az ételt rendszerint a házakban osztották szét nagy kondérokból, melyekben elvileg mindig annyi adag volt, ahány zsidó lakott a megfelelő házban.[112] Az elosztás azonban nem volt mindig igazságos, mert a konyhai alkalmazottakat néha megtámadták más éhes gettólakók, akik szerettek volna többet kapni, mint ami nekik jogosan kijárt. A közkonyháknak persze nem voltak erőforrásaik a veszteségek pótlására, következésképp sok zsidó néha hosszabb időszakokra ennivaló nélkül maradt.

A felszabadulás előtti néhány héten a gettón belül egyre kritikusabbá vált a helyzet. Az éhen halt zsidók száma napról napra nőtt.

Egészségügyi problémák

Az éhség csak egyike volt a gettó lakosságára nehezedő számos súlyos problémának. A túlzsúfoltság a rossz higiéniás feltételekkel együtt komoly egészségügyi gondokhoz vezetett, melyekkel a zsidó vezetők nemigen tudtak megbirkózni. Mindezt súlyosbították a nyilasok atrocitásai, akik egyre jobban nekivadultak, ahogy a város körül szorosabbá vált a szovjet gyűrű és egyre hevesebbé váltak a gettót sem kímélő rakéta- és aknavetőtámadások.

A gettó számos egészségügyi gonddal küszködött, melyek közül a legfontosabbak a szappan és a fertőtlenítőszerek hiánya, a nem megfelelő kórházi ellátás volt, és az, hogy nem tudták hol eltemetni a halottakat.

Fürödni gyakorlatilag nem lehetett. A fürdőszobás lakással rendelkező szerencsések nem álltak jobban, mint a fürdőszobával nem rendelkezők: nem volt elég víz és tüzelő. Amellett a fürdőkádakat rendszerint víztárolásra használták. Solymossy közbenjárására a Zsidó Tanacs megszerzett egy nagy mosodát a Kazinczy utca 9.-ben és a Hungária tisztasági fürdő használatát heti két napra. Mire azonban ezeket a létesítményeket működtetni kezdték, a gettó felszabadítása küszöbön állt.

Hatalmas szeméthegyek halmozódtak fel a gettó fennállásának egész ideje alatt; a Tanács gyakran megismételt felhívásai ellenére a köztisztasági hivatal nem szállította el a hulladékot. (Az igazsághoz tartozik: az ostrom alatt a hivatalnál ahhoz sem volt felszerelés és munkaerő, hogy elszállítsa a szemetet magából a városból, nemhogy a gettóból.) A felszabadulás idejére a gettó életének hét hete alatt összegyűlt szemét hegyekben éktelenkedett tereken, utcasarkokon és a gettó házainak kapui és kerítései mögött. A szemét felhalmozódása csak a kemény tél miatt nem vezetett járványveszélyhez.

A gettólakók egészségügyi és kórházi ellátása kétségbeejtő volt. A Szabolcs utcai jól felszerelt, modern zsidó kórházat röviddel a megszállás után elvették a németek; ezután a Zsidó Tanács az elbocsátott orvosok és ápolónők együttműködésével két szükségkórházat létesített – az egyiket a Wesselényi utca 44. sz. alatti zsidó hitközségi iskolában, a másikat a Bethlen tér 2.-ben (az OMZSA-székház egy részében). Mivel mindkét intézmény kívül esett a gettó határain, különleges engedélyt kellett beszerezni, hogy a gettó lakossága igénybe vehesse ezeket. Hogy a kórházakat a nyilasoktól megvédjék, a Nemzetközi Vöröskereszt Központi Szükségkórházának nevezték őket. A gettón belül működő kisebb kisegítő egységeket is Vöröskeresztes kórháznak nevezték. Ám ez sem tartotta vissza a nyilas támadókat.

A központi kórházak kapacitását, akárcsak a gettóban működő kisegítő egységekét, a végsőkig megterhelték. Nemcsak azért voltak túlzsúfoltak, mert nagyon sok valóban rászoruló pácienst kellett befogadniuk, hanem azért is, mert sok más zsidó is itt keresett menedéket. A probléma fennmaradt azután is, hogy az „illetéktelen" zsidókat Szegő határozott intézkedései eredményeképpen december 21-én a gettóba toloncolták Sőt, a következő időszakban még súlyosabbá vált a helyzet az egyre hevesebb szovjet támadások és a nyilasok fokozódó brutalitása miatt.

A szükségkórházak nyújtotta kép Dante Infernójának jeleneteit idézte. A súlyos esetek száma napról napra nőtt, és a kórházi ágyak csakhamar megteltek. A pácienseket már a padlón kellett elhelyezni mindenütt. Hamarosan az ápolónők és az orvosok szobái is megteltek betegekkel. Gyógyszer, mosdóhelyiség és vécé alig volt. Akadozott a víz- és az élelmiszer-ellátás. És az ostrom utolsó heteiben nem lehetett eltemetni a halottakat.

A betegek többsége kritikus állapotban került be. Több száz öngyilkosság történt, főképp a kitért és erősen asszimilálódott zsidók körében, akik egyszerre úgy találták, hogy világuk összeomlott; másokat súlyos sebesülésekkel hoztak be a nyilasok fegyveres támadásai után; néhányukat azután, hogy belelőtték őket a Dunába, vagy szovjet tüzérségi támadások nyomán; megint mások az öregséggel, hiányos táplálkozással vagy fertőzésekkel összefüggő krónikus betegségben szenvedtek; sürgos műtéteket gyakran lepedőkkel letakart konyhaasztalon végeztek el, sokszor érzéstelenítés nélkül. A sebészcsoport, mely dr. Frank György, dr. Róth József és dr. Tauber László orvosokból állt, szinte csodákat művelt. Karácsony napja után megszűnt az áramszolgáltatás; sok sürgős operációt házi készítésű gyertyák fényében vagy zseblámpák mellett kellett elvégezni. A kórházaknak volt szülészeti részlegük, valamint más specializált szolgál-

tatásuk számos önfeláldozó orvos és asszisztens szakavatott közreműködésével és felügyelete mellett.[113]

A közösség számára komoly egészségügyi problémát jelentett, hogy nemigen tudtak mit kezdeni az egyre több halottal. A Zsidó Tanács feladata volt a gettóban elpusztult és a gettón kívül megölt zsidók eltemettetése. Eredetileg a Zsidó Tanács megegyezett a Budapesti Temetkezési Vállalattal, hogy a zsidó halottakat továbbra is a közösség nagy temetőiben temetik el. Ám bonyodalmak támadtak, mikor mindkét nagy temető zsidó alkalmazottait hirtelen letartóztatták, és még a nyilaspuccs előtt deportálták Auschwitzba. A puccs után a pesti hitközség Chevra Kadisha (Szent Egylet) vezetőit és legtöbb alkalmazottját szintén letartóztatták, ami nehezítette a problémát. A válságot figyelemre méltó hatékonysággal oldották meg, hála Trebitsch Márkus, a Chevra főtitkára odaadó fáradozásainak.[114] Solymossy és az illetékes városi hatóságok segítsége révén a Chevra engedélyt kapott, hogy a Községi Temetkezési Egylet létesítményeinek igénybevételével folytathassa működését. Trebitsch erőfeszítései eredményeképpen mindkét gettóban nyilvántartó iroda létesült, bár munkájukat gyakran lehetetlenné tette, hogy a nyilasok az áldozatok személyi papírjait is megsemmisítették.

Mielőtt a szovjet csapatok december 27-én bekerítették Budapestet, a temetkezés viszonylag rendezetten folyt. A rituális szertartásokat a gettóban tartották meg a Kazinczy utca 44. sz. alatti szükségravatalozóban. A koporsókat a gettó kapujáig kísérték, ott átadták a keresztény sofőröknek, akik elszállították azokat a nagy Rákoskeresztúri temetőbe. A szertartásokat rendszerint dr. Berend Béla, a gettó rabbija, a Tanács tagja vezette. A nemzetközi gettóban elhunytak számára a szertartásokat rendszerint a Pozsonyi út 32.-ben tartották.

A gettókon kívül meghalt zsidók tetemeit a Bonctani Intézet épületében gyűjtötték össze. Dr. Juhász József rendőrtanácsos együttműködésének köszönhetően a holttesteken nem végeztek boncolást, mivel ezt a zsidó törvények tiltják.

A temetőbe szállított összes holttestet nem letetett rögtön eltemetni az állandó munkaerőhiány miatt. A zsidó sírások elhurcolása után csak 10-12 keresztény sírásó maradt a napi 80–120 holttest eltemetéséhez. A temetést Nyiri János, a temető keresztény főkertésze irányította, aki nemcsak továbbra is ellátta hagyományos feladatkörét, de átvette a hagyományos Chevra Kadisha-képviselő legtöbb kötelességét is. Pontos nyilvántartást vezetett a sírokról, feltüntetve a mintegy 100 kettős sír esetében az alulra, illetve fölülre eltemetettek neveit.

December 24-e után a heves harcok miatt a holttesteket már nem lehetett kiszállítani a Rákoskeresztúri temetőbe. Egy ideig a holttesteket a

Kerepesi úti régi temetőben gyűjtötték, ezeket ott is temették el végül a felszabadulás után. 1945. január 3. után a holttesteket már nem lehetett kivinni a gettóból. Néhányat a Klauzál téren és a gettó más részein temettek el, de a holttestek többségét a hitközség a Kazinczy utca 40. sz. alatti rituális fürdőépületébe gyűjtötték. Miután a kádak és a csarnokok megteltek, a holttesteket az épületek udvarain tárolták, továbbá a kórházak és a Zsidó Tanács székházának udvarain. A holttesteket fahasábokhoz hasonló rakásba halmozták több kiürített üzlethelyiségben, a Klauzál téren és a Dohány utcai zsinagóga udvarán.

Mikor a gettó január 18-án felszabadult, kb. 3000 temetetlen holttest volt az elkülönített területen. Mivel nem voltak szállítóeszközök, amelyekkel a holttesteket a zsidó temetőkbe lehetett volna vinni rituális temetésre, 2218 holttest több tömegsírba került a Dohány utcai nagy zsinagógával szomszédos Hősök Temploma körüli kertben. A Budapesten 1944-ben és 1945-ben a nyilasok túlkapásai következtében meghalt zsidók száma elérte a 17 000-et.[115]

Oktatás és vallási élet

Ezekben a sötét napokban a vallás némi vigaszt nyújtott az üldözött budapesti zsidóknak. A vallási élet viszonylag normális maradt a fővárosban 1944 júniusáig, amikor a zsidókat a csillagos házakba parancsolták. Később a vallási szertartásokat a szomszédos zsinagógákban és a csillagos házak óvóhelyein rendezték meg. A nem hívők is részt vettek a szertartásokon, hogy minél népesebb legyen a gyülekezet. Önkéntes rabbik és tanítók vallásoktatásban részesítették a gyerekeket, különösen a Bar Micvó-korúakat. Azonkívül előadásokat tartottak a Bibliából vagy a zsidó történelemből merített különféle témákról.

A gettó létrehozása nyomán a vallásos élet még intenzívebbé vált, részben a zsidók nagyobb lelki szükségletei, részben összezártságuk miatt. December 4-én a Zsidó Tanács néhány vezetője és néhány érdeklődő rabbi és tanár, köztük Kálmán Ödön rabbi, tanácskozást tartott, amelynek eredményeképpen rendszeressé tették a vallásos szertartásokat és oktatást. A gettóban lévő három zsinagóga közül az egyiket – a Kazinczy utcai ortodox zsinagógát – a németek bezárták. A másik kettőt – a Dohány utcai nagy zsinagógát és a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógát – a nyilasok letartóztatott zsidók internálótáboraként használták. Ezeket fokozatosan kitakarították, és megnyitották az istentiszteletek számára, melyeket azokra az órákra tűztek ki, amikor a zsidók elhagyhatták otthonaikat. A részvétel természetesen péntek estéken és szombat reggelenként volt a

legnagyobb. Máskor a zsidók többsége háza óvóhelyein tartotta meg közös imáját.

A különböző felekezetekhez tartozó kitért zsidóknak különleges szertartásokat és segélyprogramokat szerveztek. E téren különösen aktív volt Raile Jakab a katolikus egyháztól, Nagy Gyula[116] és Borsos Sándor a református egyháztól, valamint Sréter Ferenc a lutheránus egyháztól. Sok misszionárius és pap üdvözülést kínált azoknak, akik áttérnek. Sokan mások, köztük Raile atya, részt vettek a mentési és segélyezési munkában is.[117]

A gettólakók lelki szükségleteivel való törődés mellett sok rabbi vigasztalta a betegeket és a nyomorékokat.

A gyerekek vallásos nevelése azoknak a tanítóknak és rabbiknak a feladata volt, akik hallgattak a Zsidó Tanács felhívására. A foglalkozásokat általában légópincék közelében, kiürített kereskedelmi létesítményekben tartották, a gyerekek ott is étkeztek. Akárcsak a csillagos épületekben korábban az év folyamán, a hangsúly a gyerekek Bar Micvóra való felkészítésére helyeződött.[118] A hitközség vezetői különösen igyekeztek megünnepelni Hanuka ünnepét. A templom i. e. 165-ben történt újrafelszentelése emlékére történt gyertyagyújtás üdvös, bár múlékony fölemelő hatást gyakorolt a gettó csüggedt lakosságára.

A kormány vagdalkozása és a féktelen terror

A Vörös Hadsereg 1944. december 9-én, miután áttörte a „Friesner-vonalat", erőteljes offenzívába lendült, mely Vácnál, Budapesttől északra elérte a Dunát. December 22-én a Fjodor I. Tolbuhin marsall vezette erők nagy támadást indítottak a Balaton és a Duna között; két nappal később elérték Budát. A Budáról kivezető két utolsó utat – Esztergom, illetve Szentendre felé – december 26-án elvágták.[119] December 27-én a szovjetek bekerítették Budapestet.[120] A Szálasi-rezsim összeomlása és az ország náci iga alóli, rég várt felszabadulása immár elkerülhetetlenné vált. A nyilas kormány, a nyilas parlamenti képviselők és pártvezetők azonban, akik már korábban a nyugat-magyarországi Sopronba (és részben Kőszegre) menekültek, továbbra is úgy tevékenykedtek, mintha minden a legnagyobb rendben lett volna. Fittyet hányva a szovjet ostrom realitásainak, a kormány tovább ontotta a rendeleteket és tartotta az értelmetlen parlamenti üléseket; ez így ment egészen az ország 1945. április 4-én bekövetkezett felszabadulásáig.[121] A szemfényvesztés részeként Szálasi, Kemény és Beregfy december 4-én látogatást tett Hitlernél. Magyar kérésre Budapest lehetséges feladásáról tárgyaltak. A németek sziklaszilárdan ragaszkodtak döntésükhöz, hogy mindenáron védik a magyar fővárost.[122]

Budapestről való elmeneküléséből előtt néhány nappal Vajna Gábor még talált időt arra, hogy elrendelje: minden magyar utcát, utat és teret, melyet zsidókról neveztek el, vagy bármiről, ami zsidókkal kapcsolatos, haladéktalanul át kell keresztelni.[123] December 23-án Vajna tetézte törvényhozási mániáját azzal, hogy kiadott egy rendeletet, mely felszólított minden bujkáló zsidót, hogy 24 órán belül jelentkezzék a Zsidó Tanácsnál a gettóba való toloncoltatása végett. A rendelet szövege a következő volt:

I

A Budapest székesfőváros területén élő, sárga csillag viselésére kötelezett zsidókat f. évi december hó 2-án falragaszok útján közzétett rendeletemben utasítottam, hogy a részükre kijelölt területre (gettóba) záros határidőn belül költözzenek be.

Tudomásom van arról, hogy a gettóba való beköltözésre kötelezett zsidók közül nagy számban vannak olyanok, akik bujkálnak a főváros területén, és a beköltözési kötelezettség alól – sok esetben hamis személyi okmányokkal – kivonják magukat a vonatkozó rendelkezések alól.

Tekintettel a fontos közrendészeti és közbiztonsági okokra, felhívom azokat a zsidó személyeket, akik a kiadott rendelkezéseknek eleget nem tettek és a gettóba mind ez ideig nem költöztek be, e rendeletem közzétételétől számított 24 órán belül jelentkezzenek a Síp utca 12. sz. alatt működő Zsidó Tanácsnál elhelyezésük céljából.

A jelentkezési kötelezettség kiterjed azokra a zsidó személyekre is, akik eddig mint hadiüzemi alkalmazottak vagy munkaszolgálatosok mentességet élveztek.

A Síp utca 12. sz. alá magukkal vihetik:

(a) rajtuk lévő öltözéket,

(b) két rend fehérneműt,

(c) egy rend ágyneműt,

(d) teljes élelmiszerkészletüket,

e) összes pénzüket és más kisebb értéktárgyaikat (gyűrűk, ékszerek stb.).

A megszabott 24 órás határidő alól mentesítve vannak:

1. Bármely kórházban menetképtelen, súlyos beteg állapotban ápolás alatt álló zsidók, tekintet nélkül arra, hogy a kórház élvez-e valamiféle mentességet vagy sem.

2. A gyermekotthonokban élő zsidó gyermekek (12 éves korig).

3. Az előbbi pontban meghatározott zsidó személyek ápolására vagy gondozására hivatott zsidó személyzet (orvosok, ápolónők, gondozónők, kiszolgálók, takarítók stb.). Ezek létszáma azonban nem lehet több, mint az ápolásukra, gondozásukra bízottak számának 10%-a. A most felsorolt ki-

vételezettek is kötelesek legkésőbb folyó évi december hó 31-én déli 12 óráig a gettóba bevonulni.

II

Minden zsidó beteget, ápoltat, bár akár keresztény, akár zsidó (zsidók által fenntartott) kórházban, a gettóban felállított ideiglenes, illetőleg a gettón kívül zsidó betegek ellátására ideiglenesen meghagyott Wesselényi utca 44. és Bethlen tér 2. sz. kórházba kell szállítani. A beszállításról annak a kórháznak igazgató főorvosa köteles gondoskodni, amelyben a beteg e rendelet közzétételének időpontjában feküdt. Az ún. Nemzetközi Gettó zsidó házainak házfelügyelői kötelesek az eddig bennlakott védettekről pontos jegyzéket felfektetni, s internálás terhe mellett megakadályozni azt, hogy a házban oda nem tartozó zsidó személyek megbújhassanak.

A házfelügyelők és légóházparancsnokok, a hadiüzemek, a vállalatok, üzemek és intézmények (kórházak, szanatóriumok, jóléti intézmények, iskolák stb.) vezetői tartoznak a házban lakó, illetőleg az üzemben, vállalatban stb. foglalkoztatott, sárga csillag viselésére kötelezett zsidókat a gettóba való haladéktalan beköltözésre utasítani, s amennyiben felszólításuk eredménytelen maradna, az illető zsidót e rendelet közzétételétől számított 48 órán belül az illetékes kerületi rendőrkapitányságnál beadott és elismervénnyel nyugtázott írásbeli feljelentéssel bejelenteni.

Minden zsidóbújtatóra, valamint az előbbi bekezdésben felsoroltakra, ha fent megszabott kötelezettségüknek nem tesznek eleget, sőt azokra is, akik hivatásuk, beosztásuk vagy körülményeik folytán (pl. üzemvezető, személyzeti főnök, háztartási vagy üzemi takarító alkalmazott, szomszédos lakó stb.) tudtak vagy tudhattak zsidóbujkálásról, vagy zsidóbújtatásról, s jelentést tenni elmulasztottak, folyó évi december hó 2-án közzétett 8935/1944. BM eln. sz. rendeletem 18. pontjában megszabott büntetés (családfő munkatáborba szállítása, az összes közvetlen családtagok internálása) vár.

A rendelet ellen vétő katonai személyek a statáriális rendelkezések értelmében mint katonaszökevények lesznek elbírálva, és megbüntetésük végett a m. kir. honvédségnek átadva.[124]

A bujkáló zsidók elleni embervadászat, mely lázasan folyt a gettó létrehozása óta, még hevesebbé vált Vajna rendeletének kibocsátása után. Buzgalmukban, hogy teljesítsék vélt hazafias kötelességüket, a nyilasok a gettóba hurcolták nemcsak a rejtekhelyeken elfogott vagy a szomszédjaik által följelentett zsidókat, hanem a külföldi állampolgárságú zsidókat, a „védett" zsidókat, sőt néhány nem zsidót is. A rendelet kibocsátása utáni napon például a nyilasok behoztak 19 svéd állampolgárságú személyt. Köztük volt Asta Nielson, Gusztáv király unokatestvére, valamint Bauer kisasszony, a svéd nagykövet titkárnője.[125]

1945 elején a nyilas parlament felhatalmazta a zsidókkal összeházasodott kereszténye ket, hogy elválhatnak házastársuktól mindennemű kötelezettséggel járó következmények nélkül. A törvény azt is előírta, hogy a

vegyes házasságokban élő keresztények, akik nem hajlandók elválni hitvesüktől, gyakorlatilag a zsidóellenes rendelkezések hatálya alá esnek.[126]

A háború utolsó néhány hónapjában, amikor Magyarország felszabadított részében az élet fokozatosan visszatért a rendes kerékvágásba a Debrecenben székelő, szovjetek által támogatott új magyar kormány vezetése alatt,[127] a nyilasok kihasználták a még ellenőrzésük alatt álló területeken uralkodó zűrzavart és anarchikus viszonyokat arra, hogy zsidóellenes túlkapásaikat folytassák. Fosztogatásaik és gyilkosságaik pusztító hatást gyakoroltak a zsidókra, sőt negatívan befolyásolták Magyarország hozzájárulását a háborús erőfeszítéshez. Míg a németeket az előbbi természetesen nem érdekelte, az utóbbi komolyan bosszantotta. Minden magyarországi német szervezet, az SS-t is beleértve, állandóan igyekezett nyomást gyakorolni a nyilasokra a Birodalom érdekeinek védelmében.[128] A nyilasok többsége azonban fütyült erre, és továbbra is saját gyilkos ösztöneit követte, így aztán kialakult a féktelen terror légköre.

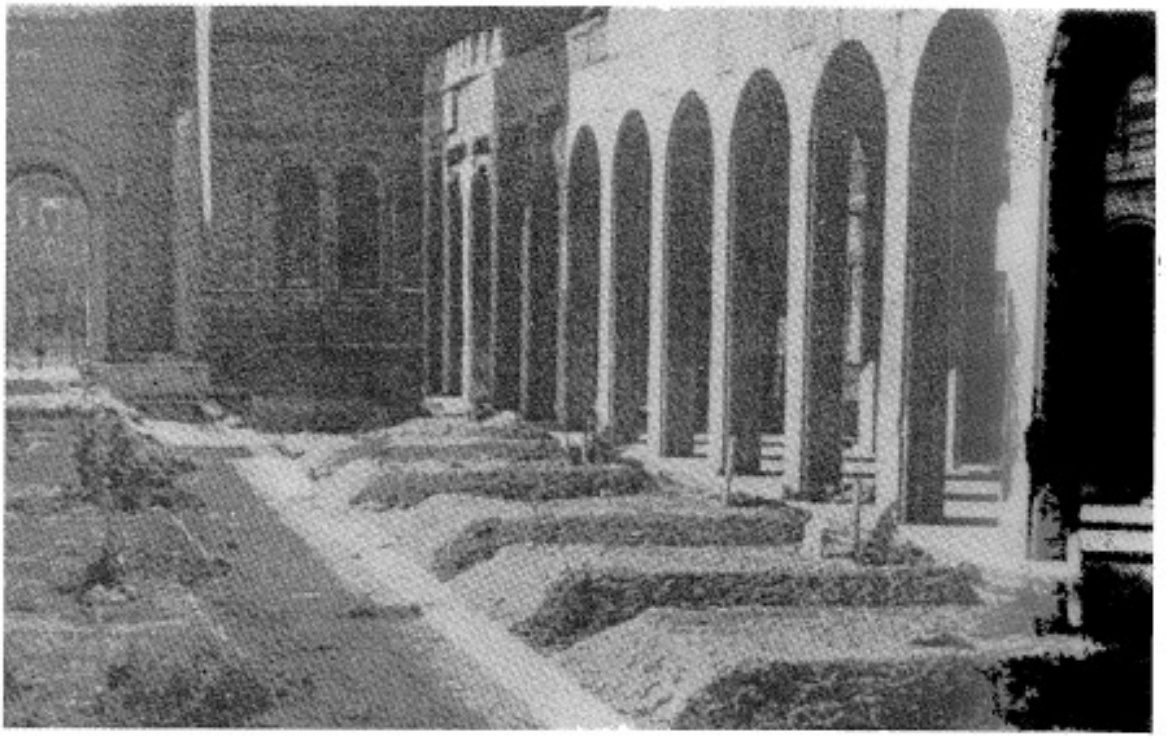
Az október 15-én, Szálasi hatalomra jutásával kezdődött rémuralom majdnem teljesen féktelenné vált a szovjet ostrom kezdete után. Fegyveres nyilas bandák kóboroltak Budapesten és az ellenőrzésük alatt álló más területeken, védtelen áldozatokat fosztogatva és gyilkolva, mindenekelőtt zsidókat. A helyzetet találóan jellemezte Fiala Ferenc, az ismert antiszemita újságíró és Szálasi sajtófőnöke, a háború után készült emlékirataiban: „A rend felbomlott a fővárosban, és bárki, akinek géppisztolya volt,... bíróként és hóhérként léphetett fel."[129]

A túlnyomórészt tizenéves suhancokból álló bandák találomra kóboroltak a városban, bujkáló zsidókra vadászva. Megtámadták az óvóhelyeiken, pincéikben, a gettón kívüli otthonaikban, a nemzetközi gettóban és a nagy gettóban meghúzódó zsidókat. Támadásaik egyre vakmerőbbek és egyre nagyobb szabásúak lettek.

A nyilasok, akik gyakran megkínozták áldozataikat, rendszerint 50-60 zsidót lőttek agyon éjszakánként. Az áldozatok közt volt számos mentesített zsidó, akinek kivételezett státusát a nyilasok figyelmen kívül hagyták. A gettón kívül meggyilkolt zsidók holttesteit rendszerint a Törvényszéki Orvostani Intézet halottasházába vitték.

A gettóban elhalálozott vagy meggyilkolt zsidók közül nagyon sokat a Dohány utcai zsinagóga kertjében ásott tömegsírokba temettek (26.5.–26.7. képek).

A felszabadulás előtti utolsó néhány héten a nyilas bandák betörtek egy sor zsidók lakta épületbe, így például a Pozsonyi út 30.-ba, a Légrády Károly utca 39.-be és 48/b.-be, az Eötvös utca 30.-ba, a Sziget utca 45.-be, a Damjanich utca 49.-be, a Visegrádi utca 36.-ba, a Jókai utca 1.-be, a Katona József utca 21.-be és a Wesselényi utca 27.-be.[130] A zsidókat

26.5. kép
Tömegsír a Dohány utcai zsinagóga udvarában

általában először megfosztották utolsó megmaradt értékeiktől. Sokat a helyszínen agyonlőttek; másokat kivittek a Duna-partra, és belelőtték őket a Dunába. A kivégzés módszere abból állt, hogy három embert egymáshoz kötöztek, kiállították őket a rakpart szélére, és a középsőt közvetlen közelről tarkón lőtték, hogy testének súlya berántsa a két másik élő áldozatot a folyóba. A legszörnyűbb atrocitásokat a Kun András – antiszemita katolikus pap – által vezetett banda követte el. A szerencsésebb zsidókat, főképp a nőket és a gyerekeket, életben hagyták, és átszállították a nagy gettóba.

December 28-án egy nyilasokból és sváb SS-legényekből álló vegyes banda megtámadta a Bethlen téri zsidó kórházat. A pácienseket és a kórházi személyzetet 24 órán át terrorizálták, és kirabolták. Távozásuk előtt a behatolók kiválogattak 28 fiatalabb külsejű férfit, akiket elhurcoltak a Wesselényi utcai kereskedelmi iskola épületébe, ahol két nappal később legyilkolták őket. December 31-én késő délután egy 40-50 nyilasból álló másik banda behatolt a Vadász utca 29. sz. alatti ún. üvegházba, amely a svájciak védelme alatt állt. Kézigránáttal robbantották be a kaput, és géppisztolyaikkal lövöldözve törtek be, azonnal megöltek három zsidót, köztük Scheiber Lajos rabbi feleségét, és 20 üldözöttet megsebesítettek. Eredeti céljuk nyilván az volt, hogy kifosszák az épületet, melyben svájci rak-

26.6. kép
Meggyilkolt zsidók tetemei a Dohány utcai zsinagóga udvarában

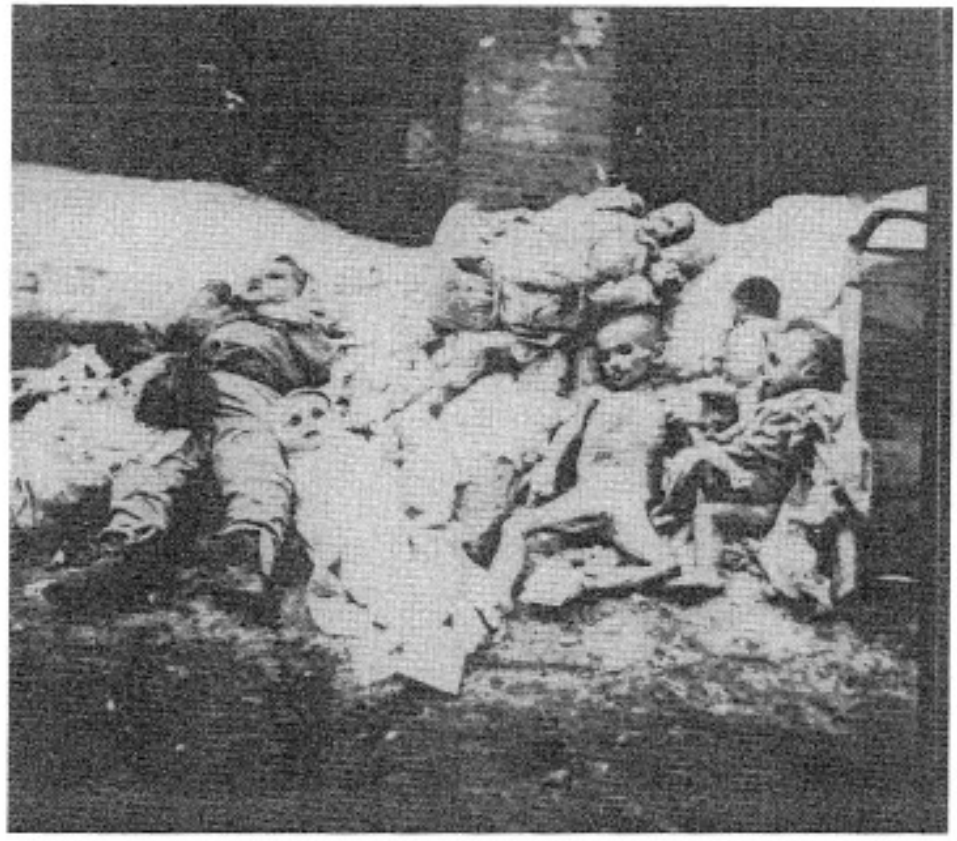
tárakat gyanítottak, ehelyett több ezer védett és nem védett zsidó búvóhelyére bukkantak. Krausz Miklós, a svájci mentőakció egyik vezetője kétségbeesetten kért segítséget a hatóságoktól. A Szabadság téri svájci követség útján Szalai Páltól,[131] a nyilas párt rendőrségi összekötőjétől, Csipkés ezredestől, a város katonai parancsnokától és Kubissy Béla rendőrfőnöktől próbált segítséget kapni. Weisz Arthur, az épület korábbi tulajdonosa és parancsnoka megpróbált időt nyerni azzal, hogy figyelemelterelő tárgyalásokba bocsátkozott a nyilas banda vezetőivel. Közben a nyilasok vagy 800 zsidót kihajtottak az utcára „átköltöztetés" céljából. Ezek a zsidók elkerülték sok szerencsétlenül járt társuk sorsát, hála két rendőrségi riadóautó és egy katonai egység határozott közbelépésének, melyeket Fábry Pál főhadnagy és Horváth Attila zászlós vezetett. Szalay rendelte ki őket a helyszínre. Másnap azonban egy csapat nyilas visszajött, és csapdába csalta Weisz Arthurt. Elhívták, hogy tárgyaljon a kerületi

26.7. kép
A budapesti gettó áldozatai

nyilas vezetővel „közös érdekű kérdésekről", s erről a tárgyalási fordulóról sose tért vissza.

Ugyanezen a napon egy másik nyilas banda betört a Ritz Szállodába, és ott találta Komoly Ottót, az ismert cionista vezetőt, a Zsidó Tanács tagját, aki nem sokkal korábban biztonsági okokból költözött oda otthonából. A Városház utca 14. sz. alatti Nyilas Házba vitték, ahol a hírhedten vad nyilas vezetők, Rettmann Kurt, Balog Mihály és Nidossy Imre vezetése alatt álló csoport meggyilkolta. Január 5-én a Zsidó Tanács másik tagját, Szegő Miklóst, a székesfehérvári hitközség korábbi vezetőjét fogták el a nyilasok a Pannónia utca közelében, őt is megölték. Így ő lett a Tanács harmadik tagja (Gábor János volt az első), aki erőszakos halállal halt meg a nyilasok kezei között. A Tanács elnöke, Stöckler Lajos szerencsésebb volt. Január 8-án őt és családtagjait 154 más zsidóval együtt a nyilasok elhurcolták az Üllői út 4.-ben lévő óvóhelyükről. Először a Mária Terézia laktanyába vitték őket, majd röviddel később a Ferenc körút 41. sz. alatti Nyilas Házba. Szalai és Gyulai rendőr százados mentette meg őket Lőcsey parancsára, akinek figyelmét dr. Nagy József tanácstag hívta fel letartóztatásukra.

A pesti oldalon elkövetett atrocitásokhoz hasonlókra került sor Budán is. Itt is sok volt az egyéni akció.[132] Ám messze a legmegdöbbentőbb bűnöket a Maros és a Városmajor utcai zsidó kórházak ápoltjai és személyzete ellen követték el.

A Maros utcai kórházat a Budai Szent Egylet alapította. A német megszállás alatt a Nemzetközi Vöröskereszt felügyelete és védelme alatt működött. A kórházat 1945. január 11-én egy csapat nyilas vette körül, akik a főváros XII. és XIII. kerületének pártszervezeteihez tartoztak. Lezárták a kórházhoz vezető utcákat, majd behatoltak az épületbe, és megkezdték a berendezés értelmetlen pusztítását és az ott tartózkodó 92 páciens, orvos és ápolónő kínzását és legyilkolását. Kirángatták a betegeket az ágyaikból, a földön taposták őket, és agyonlőtték azokat, akik nem tudtak járni. A járóképeseknek megparancsolták, hogy vigyék ki a holttesteket, és temessék el egy nagy gödörben, melyet előbb megásattak velük. Amikor ezt a feladatot végrehajtották, őket is belelőtték a tömegsírba. Egyetlen ápolónőnek, Jolinak sikerült megmenekülnie; ő túlélte a kivégzést, és az éjszaka leple alatt kimászott a tömegsírból.[133]

Január 14-én a Városmajor utcai Ortodox Kórházat támadták meg. A támadás idején csaknem 150 ápolt, orvos és ápolónő tartózkodott itt, köztük sok olyan zsidó beteg, akiket hat nappal korábban a János Szanatóriumból hoztak át ide a szanatórium gondnoka, Rady Dénes által készített névsor alapján. Január 19-én egy másik nyilas csoport megtámadta

a Budai Szent Egylet Alma utca 2.-ben lévő szeretetházát. A 90 bennlakót elhurcolták és röviddel később lemészárolták a Városmajorban.[134]

Az embervadászatok, razziák, kivégzések, gyilkosságok és mészárlások megszakítás nélkül folytatódtak a főváros felszabadulásáig.[135]

Tervek a gettó elpusztítására

A nyilasok és az SS dühe nem kerülte el a nagy gettóba szorult zsidókat sem. Naponta sor került fosztogatásokra és tömeggyilkosságokra. Ezek egy részét Stöckler és Domonkos felsorolta a nyilas hatóságokhoz, különösen Lőcseyhez intézett segélykéréseiben. 1945. január 8-i folyamodványukra reagálva, melyben részletezték, hogy törnek be a gettóba különféle egyenruhás és fegyveres egységek tagjai, Lőcsey rábeszélte Vajna Ernőt, a Budapest védelmére rendelt nyilas pártmegbízottat, adjon ki egy parancsot, mely megtiltja illetéktelen személyek behatolását a gettóba.[136] A január 10-i keltezésű parancs leszögezte, hogy a gettóba csak a Wesselényi utca két végében felállított kapukon szabad belépni, és kizárólag olyan engedélyekkel rendelkező személyeknek, melyeket Rettmann Kurt, a Nyilaskeresztes Párt, Hungarista Mozgalom körzeti vezetője, vagy Nidossy Imre alezredes, december végétől a budapesti fegyveres nyilas pártszolgálatosok parancsnoka, vagy Lőcsey, Solymossy utóda adott ki.

A parancs ellenére a nyilasok még legalább néhány napig be-betörtek a gettóba, és a legvisszataszítóbb rémtetteket követték el, köztük a Wesselényi utca 43.-ban és 27.-ben végrehajtott mészárlást. E bűntény nyomán Szalai január 12-én 100 rendőrt vezényelt a gettóba, két tiszt parancsnoksága alatt. A Zsidó Tanács székházának légópincéiben szállásolták el őket. Egy külön e célból válogatott 15 fős nyilas egységet is a gettóba vezényeltek, mely együttműködött a rendőrökkel a gettó utcáin való járőrszolgálatban és a kapuk őrzésében. Szalai személyesen vállalta ezeknek a rendőri és nyilas erőknek a felügyeletét, és megbízta helyettesét, Perjésit, akit a nyilasok is tiszteltek, hogy szorosan működjön együtt a Tanáccsal. Ettől az időtől kezdve az erőszakos incidensek száma látványosan csökkent.

A gettóra boruló nyugalom azonban vihar előtti csend volt. Hírek kezdtek terjengeni arról, hogy az SS és a nyilasok állítólag el akarják pusztítani a gettót egy közös villámakció keretében a szovjet csapatok bevonulása előtt. Néhány ilyen hír szerint a németek azt tervezték, hogy repülőgépekről szétbombázzák a gettót. Egy másik forrás szerint a Royal Szállodában lévő németek és nyilasok azt tervezték, hogy a gettót megszállja egy 500 fős SS-különítmény Mummi százados vezetésével, egy nyilas kü-

lönítmény Lucska Vilmos vezetésével és 200 rendőr Kubissy rendőrfőnök vezetésével. A híresztelések megerősítette, hogy a Királyi Palotában – az erődben – huzamosabb ideje ott tartózkodott Hitschler SS-rendőrtábornok és Gottstein SS-őrnagy, a politikai szekció vezetője.

Stöckler és Domonkos minderről részletesen tájékoztatta Szalait. Szalay megpróbálta rábeszélni Vajna Ernőt, hogy vesse el a sötét tervet, de eredménytelenül. Ekkor kapcsolatba lépett Schmidthuber tábornokkal, az SS-Feldheerenhalle páncéloshadosztály parancsnokával, akinek politikai nézetei a jelek szerint különböztek a Magyarországon állomásozó német tábornokok nézeteitől. Szalai így írta le a budapesti gettó megmentésére irányuló erőfeszítéseit a háború után a népbíróság előtt tett vallomásában:

Két nappal a gettó felszabadulása előtt, a késő délutáni órákban az egyik rendőrtiszt a Városháza óvóhelyén lévő hivatali helyiségembe sietett, és közölte, hogy a Royal Szálló épületében készen áll kb. 500 német katona, 22 pártszolgálatos, és be akarnak vonni 200 rendőrt még aznap éjjel elkövetendő géppisztolyos tömeggyilkosságra. Egyben azt is közölte, hogy ha perceken belül nem intézkedem, úgy az akciót a szállodában felsorakozott alakulatok elkezdik.

Ugyancsak a Városháza óvóhelyén tartózkodott Szabó Károly, aki Wallenberg svéd követségi titkár és énközöttem összekötő volt. Vele is megtárgyaltam a tervezett aljas tömeggyilkosság megakadályozásának tervét. Elmentem dr. Vajna Ernőhöz, aki közölte velem, hogy tudomással bír az akcióról – de nem akadályozza meg.

A Városháza óvóhelyén tartózkodott Schmidthuber német tábornok, az SS-Feldheerenhalle nevű hadosztálynak a parancsnoka, aki az én benyomásom szerint távol tartotta magát az itt lévő német politikai tábornokoktól.

Fritz nevű német főhadnagy útján, aki a tolmácsa volt, azonnal kihallgatást kértem tőle. Megkérdeztem, hogy van-e tudomása a gettóban készülő akcióról, és egyben azt is közöltem vele, hogy az ő alakulatainak tagjai is fel vannak sorakozva a Royal Szállóban. Figyelmeztettem, hogy Wallenberg közlése szerint, amennyiben ezt a gonosztettet nem akadályozza meg, rajta a felelősség, és nem mint katonát, hanem mint gyilkost vonják felelősségre. Erre magához rendelte Lucska Vilmos borbélysegéd pártszolgálatost, aki mint a VII. kerület nyilas irányítója vezette volna az egész akciót. Úgyszintén magához rendelt egy Mummi nevezetű német századost, aki a Royal Szállóban székelt, és a németeket irányította volna. Ugyancsak behívatta dr. Vajna Ernőt és Kubissy rendőrfelügyelőt, akiket az én személyes tiltakozásom következtében kényszerített e gonosztett megakadályozására.

Mummi helyett Lucska Vilmossal egy német őrmester jelent meg. Schmidthuber a német őrmestert azonnal letartóztatta, ellenben dr. Vajna Ernő Lucska Vilmost futni hagyta. Életem legboldogabb pillanata következett be, amikor sikerült ezt a rettenetes gonosztettet megakadályoznom. Úgy gondolom, a történelmi igazság kedvéért el kell mondanom, hogy kb. 120 000 ember, akik a budapesti izraelita hitfelekezetnek tagjai, életben maradásukat kö-

szönhetik azoknak, akik vissza nem riadva az aknatűztől, állandóan a saját életüket kockáztatva harcoltak társaik életéért.[137]

Végső soron a szovjet erők gyors előnyomulása volt a döntő tényező a gettó és a főváros többi részében bujkáló zsidók felszabadításában. Az utolsó percben harcba vetett erősítések ellenére a Pfeffer-Wildenbruch tábornok főparancsnoksága alatt álló német és SS-csapatok, valamint a magyar hadseregnek a Hindy Iván tábornok közvetlen parancsnoksága alatt álló maradványai nem tudtak ellenállni a győzelmes Vörös Hadseregnek.[138] A szovjet erők 1945. január 17–18-án felszabadították Pestet, és elkeseredett harcok után, február 13-án Budát is.[139]

A budapesti zsidók felszabadulása nem vetett véget a náci és nyilas kezekben lévő zsidók szenvedéseinek. Még mindig sok ezer árokásó és munkaszolgálatos zsidó dolgozott Nyugat-Magyarországon, és építette a Bécs védelmét szolgáló Keleti falat.

A menekülésben lévő Szálasi-kormány még mindig a zsidókérdés „megoldásával" volt elfoglalva. A belügyminisztériumban, amely Szombathelyre való átköltözése után, 1945 januárjában átszerveződött, még mindig fenntartották a zsidóügyi osztályt, amelynek élén Toldi Árpád Fejér megyei főispán működött, helyettese pedig az addigi zentai polgármester, Avar László lett.[140]

Közülük sokan menekültek meg április 4-én, amikor végre egész Magyarország megszabadult a náci és nyilas csapatoktól. Másokat különféle német koncentrációs táborokba vittek, ahol osztoztak a nácizmus többi áldozatának sorsában, egészen május 9-ig, a háború végéig.

Jegyzetek

1. Még Reményi-Schneller Lajos és Jurcsek Béla, a kormány két, legharsányabban németbarát tagja is megszavazta a megadást a szeptember 7-i koronatanácsi ülésen. C. A. Macartney, 2:338. o. Az egyöntetűséget nyilván azzal sikerült elérni, hogy a következő irreális fegyverszüneti feltételekben egyeztek meg: a szövetségesek csak a stratégiailag legfontosabb pontokat szállják meg; román vagy jugoszláv csapatok nem vesznek részt a megszállásban; a magyar rendőrség és köztisztviselők helyükön maradnak, és a szövetségesek megengedik a német erők visszavonulását Magyarországról. Rozsnyói Ágnes: *A Szálasi-puccs*. Kossuth, Bp., 1962, 29. o.

2. A németek tájékozódtak erről a döntésről mind polgári, mind katonai szinten. Lakatos Veesenmayert tájékoztatta; Vörös János vezérkari főnök pedig Hans Greiffenberget, a budapesti német katonai attasét. C. A. Macartney, 2:338. o.

3. *Uo.*, 367. o.

4. *Eichmann in Hungary. Documents.* Szerk.: Lévai Jenő. Pannónia, Bp., 1961, 146. o.

5. A magyar fegyverszüneti delegációt Faragho Gábor tábornok vezette, aki a csendőrség felügyelője volt, és mint ilyen közvetlenül, de legalábbis közvetve felelős

volt a deportálásokért. Feltehetőleg azért esett rá a választás, mert „jó kapcsolatai" voltak Moszkvában, ahol katonai attaséként szolgált 1940–41-ben.

E tárgyalások részleteit lásd C. A. Macartney, 2:319–443. o. Lásd még Cvi Erez:„The Jews of Budapest and the Plans of Admiral Horthy, August–October 1944." In: *YVS*, 16. köt., 177–203. o. Erez hangsúlyozza Horthynak és különösen Faragho Gábor tábornoknak a zsidókérdésben kifejtett meggondolásait, aki állítólag nagyon szerette volna jóvátenni a vidéki zsidók elpusztításában játszott szerepét. Érdekes részletek találhatók Bokor Péternek a balsikerű kiugrási kísérlet több szereplőjével készített interjúiban – például Vita Sándor, gróf Zichy Ladomér, Simó Gyula, Hardy Kálmán altábornagy, Utassy Lóránd, Lengyel Béla altábornagy és Aggteleky Béla tábornok. Lásd Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén.* RTV–Minerva–Kossuth, Bp., 1982, 202–271., 296–311., 334–350. o.

6. C. A. Macartney, 2:363., 376. o.

7. A főváros védelmére kijelölt egységek felsorolását és értékelését lásd *uo.*, 362. skk.

8. Skorzeny szeptember 21-én érkezett Magyarországra, fölszerelkezve a Királyi Palota negyede alatt húzódó alagutak labirintusának térképével. Skorzeny beszámolóját lásd könyvében. *Skorzeny's Secret Mission.* Dutton, New York, 1950, 193–218. o. A beszámoló kissé más verzióban jelent meg a brit kiadásban: *Skorzeny's Special Mission.* Robert Hale, 1957, 126–146. o.

Egy izraeli forrás szerint Skorzenyt a háború után a Mossad, Izrael titkosszolgálata vette alkalmazásába. Catherine Gerson: „Nazi Said to Have Aided Israeli Spy Unit." *The Jewish Week,* New York, 1989. szeptember 29.

9. Bővebben Skorzeny és Bach-Zelewski szerepéről lásd *Criminals at Large.* Szerk.: Pintér László és Szabó László. Pannónia, Bp., 1961, 242–270. o.

10. Horthyval való augusztus 29-i sikertelen találkozója ellenére Szálasi továbbra is törekedett a hatalom megszerzésére, lehetőleg Horthy áldásával és a németek jóváhagyásával. Ezt a mozzanatot hangsúlyozta például Gottlob Berger SS-Obergruppenführer 1944. szeptember 11-i, Karl Brandt útján Himmlerhez eljuttatott üzenete. *NA,* T-175 mikrofilm, 59. tekercs. (Az SS birodalmi vezetőjének levéltára.)

11. Az egyezség előírta, hogy a Szálasi-kormány nyolc nyilaskeresztes és három MÉP-képviselőből álljon, egy nemzetiszocialistából, egy volt imrédystából és két tábornokból. A nyilasokat a következőknek kellett képviselniük: Szálasi (miniszterelnök és ügyvezető államfő), Szőllőssi Jenő (miniszterelnök-helyettes), Kemény Gábor (külügy), Vajna Gábor (belügy), Budinszky László (igazságügy), Szakváry Emil (ipar), Kassai Ferenc (nemzetvédelem és propaganda), valamint Kovarcz Emil (a nemzet totális mozgósítása és harcba állítása); a MÉP-et Reményi-Schneller Lajos (pénzügy), Jurcsek Béla (közellátás) és Szász Lajos (kereskedelem és közlekedés) képviselte; Pálffy Fidélt a nemzetiszocialistáktól mezőgazdasági miniszternek jelölték, Rajniss Ferencet pedig, Imrédy korábbi munkatársát a Magyar Megújulás Pártjából, kultusz- és közoktatási miniszternek. A két tábornok, mindkettő a magyar tábornoki kar tagja, Beregfy Károly volt, akit honvédelmi miniszternek szemeltek ki, és Hellebronth Vilmos, aki „a termelés folyamatos vezetéséért" lett felelős. C. A. Macartney, 2:370. o. Mikor a Szálasi-kormányt október 16-án beiktatták, összetétele pontosan megfelelt az egyezségnek. Az egyetlen kiegészítés Csia Sándor volt, Szálasi régi barátja és nyilas pártvezető, akit tárca nélküli miniszterré neveztek ki. *Budapesti Közlöny,* 236. sz., 1944. október 17., 1. o.

12. A Végrehajtó Bizottság a következőkből állt: Szász Lajos elnök, Rajniss és Szőllősi Jenő alelnökök, Andréka Ödön, Baky László, Bárdossy László, Bocsáry Kál-

mán, Hamm Ferenc, Hóman Bálint, Huszovszky Lajos, Jaross Andor, Kolosváry-Borcsa Mihály, Marton Béla, Milotay István, Nyírő József, Rátz Jenő, gróf Teleki Mihály és Vajna Gábor tagok. Nagy Iván délvidéki képviselőt később vették be. C. A. Macartney, 2:386. o.

13. *Uo.*

14. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 288. o.

15. A nyilasok hatalmi harcának jól dokumentált összefoglalását lásd Teleki: *Nyilas uralom Magyarországon.* Kossuth, Bp., 1974, 9–27. o.

16. Heszlényi József vezérezredest, a harmadik hadsereg németbarát parancsnokát nem tájékoztatták a tervről. A Vörös Hadsereghez való átállásra a jelszó a következő volt: „Az 1920. március elsejei parancs végrehajtandó." Bővebben Heszlényiről lásd a 9. fejezetet.

17. A „Miki egér-hadművelet" részleteit, ahogyan az ifjabb Horthy elleni akcióra gyakran utalnak, lásd C. A. Macartney, 2:355., 399–401. o. Az akció hátterének német verzióját lásd Wilhelm Hoettl: *The Secret Front.* Praeger, New York, 1954, 211–214. o. Cvi Erez azt állítja – mindennemű bizonyíték nélkül –, hogy Skorzeny emberei „zsidóknak álcázták magukat, és sárga Dávid-csillagot viseltek". Lásd „The Jews of Budapest and the Plans of Admiral Horthy," 202. o.

18. Hlatkyt visszacsalták a Királyi Palotába, mialatt a proklamációt beolvasták, és letartóztatták. Később deportálták.

19. Rahn beszámolóját a magyarokkal való találkozásáról lásd könyvében: *Ruheloses Leben. Aufzeichnungen und Erinnerungen.* Düsseldorf, Diederichs Verlag, 1949, 262–274. o. Lásd még C. A. Macartney, 2:406–407. o.

20. A proklamáció és a napiparancs teljes szövegét lásd Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 295–296. o. Az angol nyelvű változatot lásd *The New York Times,* 1944. október 17.

21. A Macartney által összegyűjtött bizonyítékok szerint Vörös beleegyezett a megváltoztatott parancs továbbításába. Az eredeti egy szélsőségesen németbarát főtiszt, László Dezső tábornok kezébe került. Lászlónak Kapitánffy Albin százados mutatta meg az eredetit, Vörös segédtisztje, aki Vattaytól kapta, hogy továbbítsa a fronton lévő parancsnokoknak. Egy rövid megbeszélésen, melyen László, Kapitánffy, Major Jenő tábornok, Nádas Lajos ezredes (a honvédelmi minisztérium hadműveleti osztályának vezetője) és Veesenmayer vett részt, Vörös – akit Macartney „megvetendő alaknak", „gyávának és kétkulacsosnak" jellemez – elvesztette a fejét, és beleegyezett a parancsok kicserélésébe. C. A. Macartney, 2:413–418. o. Két nappal később Vörös átszökött a szovjetekhez, miután rövid ideig fogva tartotta őt a Gestapo. Váltig állította, hogy az eredeti parancsot hűtlen beosztottai hamisították meg, mielőtt hozzá eljutott.

22. Himmlernek szóló, 1944. október 25-én kelt memorandumában Winkelmann részletesen leírta, milyen szerepük volt az SS tagjainak és a nyilas vezetőknek, köztük Szálasinak, Bakynak és Beregfynek a Horthy-rendszer megbuktatásában. Winkelmann váltig állította, hogy Horthy „kapitulációját saját személye miatti, alantas félelme motiválta". Szövetségi Archívum, Koblenz.

23. Nagy Vilmos korábbi honvédelmi miniszter azt állítja, hogy a nyilasok győzelmének biztosításában fontos szerepet játszó főtisztek közül sokan német–sváb származásúak voltak. A következő tiszteket sorolja ebbe a kategóriába (eredeti német nevük zárójelben): Abonyi (Nareddi) őrnagy; Bán (Friebert) Mihály ezredes; Darnóy (Danzinger) Pál százados; Demjén (Kirchlechner) Károly őrnagy, Dénes (Dotzauer) Jenő százados; Dienes (Turcsin) őrnagy; Hajdu (Rösler) Lajos százados; Henkey

(Hering) János ezredes; Ijjas (Freiler) József százados; Kapitánffy (Kratzner) Albin őrnagy; Nádas (Nadler) ezredes, Németh (Popovics) Jenő alezredes; Porzezsinszky Valér alezredes; Radnóczy (Riedl) Antal százados; Rády-Péntek (Freitag) Artur százados; Szávay (Szlávits) Sándor vezérőrnagy és Szörényi (Reischl) Emil százados. Majdnem az összes felsorolt tiszt a vezérkarnál szolgált. Nagy Vilmos: *Végzetes esztendők 1938–1945.* Körmendy, Bp., é. n., 258. o.

24. A puccsnak és előzményeinek német verzióját részletezi Winkelmann Himmlerhez intézett 1944. október 25-i memoranduma. Ebben az SS és a német rendőri erők magyarországi főparancsnoka fölfedi nemcsak az SS-tisztek által játszott konkrét szerepeket, ideértve Skorzeny és Otto Klages SS-Hauptsturmführer szerepét ifj. Horthy elrablásában, Kernmayr SS-Untersturmführer szerepét a rádióállomás elfoglalásában, Bach-Zelewski és Zehender SS-Standartenführer szerepét az erőd megrohamozásában, hanem a külügyminisztériummal és képviselőjével, Veesenmayerral való rivalizálást is. A memorandumra, melyet Kurt Becher személyesen adott át, Himmler október 30-án azt írta, „köszönettel a jól végzett munkáért". *NA,* T-175 mikrokópia, 59. tekercs.

25. Lakatos verzióját a puccshoz vezető eseményekről lásd NG-1848.

26. Horthy beszámolója a puccsról: Horthy: *Memoirs.* Robert Speller and Sons, New York, 1957, 227–241. o.

27. Bővebben a puccsról lásd C. A. Macartney, 2:391–443. o.; Teleki, *Nyilas uralom Magyarországon, i. m.,* 28–51. o.; Nagy, *Végzetes esztendők, i. m.,* 229–272. o. Lásd még Rozsnyói, *A Szálasi-puccs, i. m.,* 105. o.

28. Teleki, *i. m.,* 134–135. o. A német külügyminisztériumnak küldött 1944. október 28-i táviratában Veesenmayer a következő statisztikai adatokat sorolta fel: 1944. március 19-én 800 000 zsidó volt. Közülük 430 000 főt átszállítottak a Reich területére; 150 000 fő a munkaszolgálatos-századokban szolgált, és 200 000 zsidó maradt Budapesten. *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Szerk.: Ránki György stb., Kossuth, Bp., 1968, 907. o. Lásd még *RLB,* 236. dok.

29. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 301. o. és Zsadányi Oszkár: „Kiskunhalas-Pusztavám," *Menóra,* Torontó, 1983. október 21.

30. Ilyen, október 17-én kiadott utasítás tette például lehetővé, hogy Boros Sándor folytassa munkálkodását a Kistarcsán és másutt lévő zsidó foglyok érdekében. Az utasítások szövegét lásd Lévai: *A pesti gettó.* Officina, Bp., é. n., 21. o.

31. Az október 16-án hivatalba lépő kormány összetétele megfelelt a korábbi Veesenmayer–Szálasi-egyezségnek (lásd feljebb). A belügyminisztérium vezető tisztségviselői közé tartozott Láday István csendőr ezredes, akit kineveztek a politikai rendőrségért felelős államtitkárrá; Hain Péter, a magyar titkosrendőrség hírhedt főnöke, akit újra kineveztek az Államvédelmi Központ vezetőjévé. A nyilas párt- és kormányzati intézmények szervezeti felépítéséről, struktúrájáról, kádereiről jól dokumentált, részletes áttekintést ad Teleki, *i. m.,* 112–123., 221–248. o.

32. 1945–46-ban lezajlott tárgyalásán Szálasi megpróbálta az atrocitásokért való összes felelősséget a KABSZ-tagokra és a németekre hárítani. *Uo.,* 136–137. o.

33. A Szálasi–Rotta-tárgyalásról részletesen lásd: Karsai László: „A pápai nuncius és Szálasi Ferenc." *Európai Utas,* 1991/2. sz. 72–76. o. Lásd még: Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 319. o.

34. Lévai, *Eichmann in Hungary, i. m.,* 145–146. o. Vajna véleményének összegezését a zsidókérdés magyarországi kezelésére vonatkozó memorandummal együtt, melyet a budapesti német követség 1944. október 19-én küldött el a svájci követség-

nek, november 29-én eljuttatták Nagy-Britannia berni követségéhez. *PRO,* Fo. 371/42824, 87–92. o.

35. Ezt a részletet Ferenczy tárta fel Vajna 1946-os tárgyalásán tett vallomásában. Karsai Elek: *Ítél a nép.* Kossuth, Bp., 1977, 263–265. o.

36. Bővebben a Nemzetközi Vöröskeresztnek a Szálasi-éra első hónapjában kifejtett tevékenységéről és a zsidóüldözésekről szóló beszámolókat lásd *Notiz über die Situation der Juden in Ungarn...* Genf, 1944. november 20. 8. o. Komor részleteket tartalmaz a zsidók ellen elkövetett túlkapásokról F. Born jelentése: *Bericht über die Lage der Juden seit Machtübernahme seitens der Szálasi Regierung,* 1944. november 26. Mindkét dokumentum megtalálható a jeruzsálemi Yad Vashem Levéltárban, M-20/47. o.

37. *RLB,* 226. dok.

38. *Uo.,* 227. dok.

39. *Uo.,* 234. dok. A feljegyzés egy példányát október 24-én juttatták el Ribbentrophoz.

40. Lásd a 25. fejezetet. Tekintettel a megváltozott magyarországi politikai légkörre, Horst Wagner, az *Inland II.* főnöke azt javasolta Veesenmayernak, hogy ne tegyen további „engedményeket" azokon túl, melyeket a Führer jóváhagyott. *RLB,* 238. dok.

41. *Uo.,* 231. dok.

42. *Uo.,* 230. dok.

43. Az erre vonatkozó parancsokat csak másnap, október 21-én adták ki. A szöveget lásd *FÁA,* 2:643–644. o.

44. *RLB,* 235. dok.

45. A Tanácsot röviddel a nyilaspuccs után átszervezték. Habár Ferenczy ellenezte Stern, Pető és Wilhelm bevonását – azét a három emberét, aki részletesen ismerte a Lakatos-érában viselt dolgait –, végül hozzájárult, hogy Stern maradjon az elnök. Az átszervezett Tanácsnak tagja lett Berend, Földes, Komoly Ottó, dr. Nagy, Stöckler, Szegő Miklós és Vas Lajos. Az átszervezett Tanács tényleges vezetését Stöckler gyakorolta anélkül, hogy ezt törvényesen valaha is megerősítették volna. A Tanács október 28-i ülése után megszűnt hatékony szervezetként működni, mert ekkor váratlanul megjelent az SS, és Sternt és Stöcklert az Apostol utca 13. sz. alatti Aschner-villába vitték, melyet az Eichmann-Sonderkommando tartott megszállva. Habár Sternt másfél óra múlva szabadon engedték, meg volt győződve róla, hogy Ferenczy az életére tör, s úgy döntött, hogy bujkálni fog. A többi tag is jobbnak látta, ha attól kezdve elkerüli a Tanács székházát. Félelmeik megalapozottak voltak: a zsidó közösség és a Tanács több vezető tisztségviselőjét, köztük Kohn Zoltánt, Csergő Hugót (Stern titkárát) és Müller Rezsőt letartóztatták, és sokukat később meggyilkolták.

46. Amikor például Stöckler Gömbös Ernő főhadnagy, Szálasi segédtisztje útján megpróbált kapcsolatba lépni Szálasival, tájékoztatták, hogy „a nemzetvezető nem fogad senkit zsidóügyekben". Amikor megpróbálta felkeresni Vajnát, az utóbbi titkára, Kutassy közölte vele, hogy a belügyminiszter csak Ferenczy, „a zsidóügyekben illetékes személy" javaslatára hajlandó fogadni őt. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 309. o. Lásd még Stöckler vallomását Vajna és Ferenczy 1946-os tárgyalásán. In: Karsai, *Ítél a nép, i. m.,* 265–268. o.

47. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 318. o. További részletek a zsidók ellen elkövetett atrocitásokról in: *Bericht über die Lage der Juden seit der Machtübernahme seitens der Szálasi Regierung.*

48. 3840/1944. M. E. sz. rendelet. *Budapesti Közlöny,* 250. sz., 1944. november 3., 2–4. o.

49. Veesenmayer rámutatott, hogy Winkelmann-nal szemben, aki azonnal 50 000 zsidót követelt, ő „csak 25 000-et" kért. A mérsékelt kérés célja az volt, hogy azonnali jóváhagyáshoz vezessen, és további 25 000 fős kontingensekre irányuló kérések kövessék, míg a zsidókérdés végleges megoldását meg nem valósítják. Ribbentrop nevében Brenner október 29-én ösztönözte Veesenmayert, hogy ezt az utat kövesse. A taktika sikeresnek bizonyult: Veesenmayer november 1-jén azt jelenthette, hogy Szálasi jóváhagyta további 25 000 zsidó „kölcsönadását". Később a hónap folyamán alacsonyabb rangú tisztségviselők között nem hivatalos megegyezések jöttek létre további zsidók átadásáról. Például a budapesti Belvedere Szállóban Hans Geschke SS-Brigadeführer, helyi Gestapo-főnök megegyezett a honvédelmi minisztérium képviselőjével (Herbeck József ezredessel) és a belügyminisztérium képviselőivel (Láday István ezredessel és Ferenczy László alezredessel) további 17 000 munkaszolgálatos átadásáról. *RLB,* 232., 233., 237. és 239. dok. Lásd még Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 358. o. és Lévai, *A pesti gettó, i. m.,* 59. o.

50. A Hitler által jóváhagyott „Keleti falat" a Vág völgyétől Stájerországig a magyar–osztrák határ mentén kellett felépíteni. Szálasi kezdeti ellenkezését az igényelt zsidóknak az építkezés céljára történő „kölcsönadásával" kapcsolatban nyilván leküzdötték Hitler és Martin Bormann személyes közbenjárásával, Jury sürgetésére. C. A. Macartney, 2:450. o.

51. A parancs szövegét és az érintett munkaszolgálatos-századok listáját a századok számával, szolgálati helyével és átadásuk időpontjával lásd *FÁA,* 2:651–657. o. Lásd még a 2. függeléket.

52. *Uo.*

53. 171 005 Eln. 45. sz. parancs. *Uo.,* 658. o.

54. *Uo.,* 659. o.

55. 10 690/Fk. Eln. 1944. sz. rendőrségi parancs. *Uo.,* 662–663. o.

56. Kelecsényi szintén a Nyilaskeresztes Párt Gaál Csaba által vezetett antropológiai szekciójához tartozott. A nyilas párt „embertani szakértője", a „fajnemesítő osztály vezetője". Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 331–332. o.

57. Protokoll einer Sitzung der Schwedischen Gesandschaft Budapest (Jegyzőkönyv a budapesti svéd követségen tartott tanácskozásról), Jeruzsálem, Israel Police, Bureau 06, Eichmann Trial dok.)

58. A belügyminisztérium 17 874/1944.VII. res. sz. rendelete, melyet Hajnácskőy László, a BM VII. osztály vezetője írt alá. *FÁA,* 2:660–661. o.

59. November 13-i táviratában, csak öt nappal a gyalogmenetek indulása után, Veesenmayer jelentette, hogy Eichmann szerint 27 000 zsidó már útban van Németország felé, és további 40 000 átadása várható napi 2000–4000 fős kontingensekben. *RLB,* 240. dok. A halálmenetek jól dokumentált, részletes leírása megtalálható Szita Szabolcs *Halálerőd* (Kossuth, Bp., 1989) c. munkájának 59. skk. oldalán.

60. Krauszt, a budapesti Palesztina Hivatal képviselőjét 1944 nyarán kooptálták a svájci követség munkatársává. Bővebben tevékenységéről lásd a 29. és a 31. fejezetet.

61. Újváry beszámolóját lásd Újváry Sándor: „Szabálytalan önéletrajz." *Menóra,* Torontó, 1979. február 17. A jelentés megtalálható in: *Protokoll einer Sitzung in der Schwedischen Gesandschaft Budapest.* A Breszlauer–Kluger-jelentés megtalálható a jeruzsálemi Yad Vashem Levéltárban, M-20/47. Nők személyes beszámolói, akik túlélték a gyalogmeneteket és a későbbi deportálásokat: *FÁA,* 2:647–651. o.

62. NG-5216.

63. *Protokoll einer Sitzung der Schwedischen Gesandschaft Budapest.*

64. Rudolf Franz Ferdinand Höss SS-Sturmbannführer, Auschwitz korábbi parancsnoka, aki ekkortájt az árokásási munkákkal foglalkoztatott zsidók parancsnoka volt az Alsó-Duna régióban, ragaszkodott hozzá, hogy csak jó erőben lévő zsidó férfiakat kapjon, lehetőleg 40 évesnél fiatalabbakat. *RLB,* 242. dok. (Veesenmayer 3353. sz., 1944. november 20-i távirata.)

65. A Hegyeshalomban szolgálatot teljesítő tisztek álláspontját gyakorlatilag a Szálasi-kormány minden tagja osztotta. Az egyetlen említésre méltó kivétel Kemény Gábor külügyminiszter volt, aki azt szerette volna, hogy a zsidók Magyarországon dolgozzanak a magyar nemzet érdekében álló munkákon. A kormány többi tagjának álláspontját jól tükrözte a magyarországi Wehrmacht-parancsnokság november 21-i jelentése, melynek egy példányát két nappal később küldték meg Himmlernek. E jelentés szerint a magyar kormány által október 30-án a zsidókérdés „megoldására" kinevezett csendőrtiszt (valószínűleg Ferenczy) felhatalmazást kapott, hogy a megmaradt összes zsidót adja át a németeknek. Hogy Magyarországot véglegesen zsidómentessé tegyék, a magyarok állítólag követelték, hogy a határra masíroztatott zsidókat kizárólag a Birodalom határain belül foglalkoztassák. E cél érdekében hajlandók voltak keresztény polgári személyeket alkalmazni a Magyarországon belül folyó erősítési munkálatokra. Az Országos Munkaerő Bizottság el is fogadott egy ilyen értelmű határozatot, amikor egy német egység zsidókat akart kivezényelni néhány védelmi vonal építésére magyar területen. *RLB,* 245. dok. Lásd még Teleki: *Nyilas uralom Magyarországon, i. m.,* 147–148. o.

66. *MOL,* 12. tekercs. Lásd még Szita Szabolcs: *Utak a pokolból.* Metalon Manager Iroda, Bp., 1991., 134. skk. o. és Szita: „Die Todesmärsche der Budapester Juden in November 1994 nach Hegyeshalom-Nickelsdorf." *Zeitgeschichte* (Bécs), 1995. március–április, 124–137. o.

67. Jól dokumentálja a magyar–német határvonal mentén épített erődítményeknél dolgoztatott munkásszázadok sorsát Szita *Halálerőd* c. könyvének 90. skk. oldala. Lásd még Szita Szabolcs: „The Forced Labor of Hungarian Jews at the Fortification of the Western Border Regions of Hungary" in: *Studies on the Holocaust in Hungary.* Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1990, 175–193. o.

68. Lévai, *A pesti gettó, i. m.,* 31–32. o.

69. Lévai, *Fekete könyv,* 275. o.

70. Harsányi László: *A kőszegi zsidók.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1974, 211–217. o. Bővebben lásd a 10. fejezetben.

71. Statisztikai adatokkal szolgál az osztrák határnál dolgoztatott munkaszolgálatosok elleni atrocitásokról Lévai, *Fekete könyv,* 275–276. o.; Harsányi: *A kőszegi zsidók, i. m.* Lásd még a 10. fejezetet.

72. Részletesebben lásd Hiller István: „Adatok a magyar zsidók ausztriai mártíriumához, 1944–1945." In: *Évkönyv 1981/82.* Szerk.: Scheiber Sándor. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1982, 211–226. o.

73. A közös memorandum szövegét lásd Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 327–328. o. További részleteket lásd a 31. fejezetben.

74. *RLB,* 241. dok.

75. *Uo.* A kísérőlevelet és a memorandumot Eberhand von Thadden továbbította Rolf Günthernek, Eichmann berlini helyettesének, azzal a kéréssel, hogy foglaljanak állást „a zsidók második kategóriájára vonatkozólag". *NA,* T-120. mikrokópia, 4664. tekercs. A Zsidó Tanácsot Szőllősi Jenő miniszterelnök-helyettes tájékoztatta hivata-

losan a zsidók új kategorizálásáról és a gettó küszöbönálló létrehozásáról. Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 35–37. o.

76. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 322–323. o.

77. *Uo.* A védlevelekkel rendelkező zsidókat a következő házakban helyezték el: spanyol védlevelekkel: Szent István park 35.; vatikáni védlevelekkel: Pozsonyi út 20., 24., 30., Wahrmann u. 32.; a Nemzetközi Vöröskereszt védleveleivel: Pozsonyi út 16. és 23.; svéd védlevelekkel: Pozsonyi út 1., 3., 4., 5., 7., 10., 12., 14., 15–17., 22., Katona József u. 24.; portugál védlevelekkel: Újpesti rakpart 5.; svájci védlevelekkel: Pozsonyi út 32., 33/a, 33/b, 35., 36., 39., 40., 42., 49., 54., Katona József u. 26., 28., 39., 41., Máhr Jenő u. 6., Hollán u. 47., 49., Wahrmann u. 32., Szent István park 2., 3., 4., 6., 10., 14., 22., 23., 25., 33., Újpesti rakpart 7., Sziget u. 40., 43., 45. A kormányzó és a belügyminisztérium védleveleivel rendelkezőket a Pozsonyi út 28.-ban és a Sziget u. 41.-ben helyezték el. *Új Magyar Központi Levéltár*, XXXIII-5-c.

78. A „védett" zsidókkal különösen kegyetlenül bántak a nyilasok a Szent István körút 2. sz. alatti székházában, ahol Győri Dénes, az V. kerület nyilas vezetője és Straub Sándor nyilas bíró tevékenykedett. Lévai: „A pesti gettó végnapjai és felszabadulása." *Új Élet*, Bp., 1975. január 15.

79. Budinszky szövegét és Kemény válaszait lásd Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 40–41. o.

80. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 323–324. o.

81. Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 42. o.

82. A razziák egyre gyakoribbá és szigorúbbá váltak november 27-e után, amikor Vajna kijelentette, hogy kb. 27 000 hamisított védlevél van forgalomban. Számos razziát szerveztek egy SS-egységgel együtt, melyet Theodor Dannecker Hauptsturmführer vezetett. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 333. o.

83. *Uo.*, 332–334., 357. o. A hamisított svájci menlevéllel rendelkezők különösen könnyen lebukhattak; sok menlevél pecsétjén a „Suisse" szó helyett „Susse" állt. Részletesebben a nyilasok által a nemzetközi gettóban elkövetett atrocitásokról lásd *Bericht über die Lage der Juden seit der Machtübernahme seitens der Szálasi Regierung.* Bp., 1944. november 26., Yad Vashem Levéltár, M-20/47.

84. Teleki, *Nyilasuralom Magyarországon, i. m.*, 143. o.

85. Amikor megkapta ezt a hírt, Milkó Endre, a svédek képviselője a Tátra utcában öngyilkosságot kísérelt meg családtagjaival együtt. Ő maga meghalt, feleségét és két gyermekét azonban megmentették.

86. Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 115–117. o.

87. Solymossy feljegyzésének szövegét lásd *uo.*, 43. o.

88. Statisztikai adatokat közöl a gettó épületeiről, lakásairól és lakóiról, mielőtt még népessége elérte volna a csúcsot, az *Új Magyar Központi Levéltár*, XXXIII-5-c. sz. irata.

89. A Nemzetközi Vöröskereszt budapesti irodájának vezetője ekkor Friedrich Born volt; 1944. december 9-én Hans Weyermannt küldték Budapestre segítőtársának. Bővebben Magyarországon játszott szerepükről lásd a 31. fejezetet.

90. A teljes szöveget lásd Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 53–57. o.

91. A tömeges átköltöztetések december 2-i befejeződése után a kimenőidőt a gettón belül négy órára meghosszabbították. A zsidók du. 2 és 4 óra között is elhagyhatták lakásaikat.

92. A zsidók engedélyei zöld színűek voltak. Elméletileg keresztények csak a zsidóügyekkel megbízott minisztériumi kormánybiztos által kibocsátott különleges kék engedélyekkel léphettek be a gettóba.

93. Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 68. o.

94. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 364. o.

95. A „zuglói nyilasok" által elkövetett bűnöket részletesen feltárták az 1967 júniusában Budapesten tartott tárgyaláson. A tárgyalásról a részleteket lásd Sólyom József és Szabó László: *A zuglói nyilasper.* Kossuth, Bp., 1967, 384. o. Lásd még Lévai: „The War Crimes Trials Relating to Hungary: A Follow-up" . In: *HJS,* 3:251–290. o. és a 32. fejezet.

96. A Pesti Izraelita Hitközség Siketnéma Intézetében lévő Sonderlager (különleges tábor) tranzittáborként szolgált az év folyamán korábban megkötött Kasztner–Eichmann-egyezmény értelmében emigrálásra váró zsidók számára. Eichmann-nak a Lakatos-érában bekövetkezett távozása előtt a tábor az SS védelme alatt állt. Menedékhely híre miatt sok zsidó itt keresett védelmet a Szálasi-puccs után; egy időben 3600 zsidónak adott otthont, köztük több száz szökött munkaszolgálatosnak. Bővebben az Eichmann–Kasztner-egyezményről és a táborról lásd a 29. fejezetben.

97. Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 69. o., Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 364. o.

98. Amikor a Vörös Hadsereg néhány nappal később megkezdte Budapest elleni támadását, Auguszt az elsők közt menekült el a fővárosból. Helyettesét, Novakot hagyta hátra a kerítés építésének befejezésére.

A gettó földrajzi sajátságairól lásd Tim Cole–Graham Smith: „Ghettoization and the Holocaust. Budapest 1944", *Journal of Historical Geography,* London, 21. köt., 3. sz. 1995. július, 300–316. o.

99. Dr. Sztehló hősiességét és emberiességét elismerte a jeruzsálemi Yad Vashem Különleges Jelölőbizottsága, amely a legmagasabb megtiszteltetésben részesítette: kitüntetést, díszoklevelet kapott, továbbá jogot, hogy fát ültethessen az Igazak Fasorában Yad Vashemben. Sztehló tevékenységéről részletesebben lásd A Jó Pásztor Bizottság c. részt a 30. fejezetben.

100. A jegyzéket a Vatikán nevében Angelo Rotta írta alá, a svéd, a svájci, a spanyol és a portugál kormány nevében pedig Carl Ivan Danielsson, Harald Feller, Jorge Perlasca és Pongrácz gróf. A szöveget lásd Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 374–375. o. Lásd még 372–373. o.

101. Ezt Solymossy közölte a Tanács vezetőivel november 22-én. Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 44. o.

102. *Uo.*, 143–145. o. A forrás felsorolja az egyes körzetekbe tartozó épületeket is.

103. *Uo.*, 142–143. o.

104. A körzeti rendőrőrsök címét lásd *uo.*, 147–148. o.

105. 1945 januárjában, a szovjet ostrom csúcspontján a helyzet annyira ellenőrizhetetlenné vált, hogy a Zsidó Tanács kénytelen volt utasítást kibocsátani, mely előírta a gettórendőrség minden parancsának teljesítését. Az utasítás szövegét lásd *uo.*, 110. o.

106. December 16-án például fegyveres nyilas bandák hatoltak be a Rumbach Sebestyén utca 10., a Klauzál tér 5. és a Klauzál utca 30. sz. alatti épületekbe. A razziákat azzal „indokolták", hogy a zsidók állítólag fegyvereket rejtegettek. *Uo.*, 84–85. o.

107. *Uo.*, 85., 155–156. o.

108. A megszállás idején a Népasztalt Weisz Mór vezette. Az, hogy a különféle táborok foglyait eredményesen tudták ellátni, nagyrészt Boros Sándor tevékenységének volt köszönhető. A nyilasérában a Népasztal továbbra is működött, hála olyan férfiak és nők hősies erőfeszítéseinek, mint Löwinger Mór és Sámuel, Friedmann József

és Katz Aranka, a konyha vezetője. Boros, aki a háború után valamikor az izraeli Givat Mordechayban telepedett le, egy Domonkos Miksához küldött memorandumban körvonalazta a háború alatt kifejtett tevékenységét. A memorandum másolata a szerző birtokában van.

109. A Zsidó Tanács székházát december 10-én délután aknatalálat érte. December 20-án és 21-én több más épületet is lőttek, és jóval többet azután, hogy december 25-én a szovjet erők bekerítették Budapestet. A december 10-i halottak közt volt Szebényi Endréné, Ormai Klári és Müller Lici – valamennyien a Tanács alkalmazottai.

110. Stöcklernek az ügyben Vajna ellen tett 1946-os vallomása. Karsai, *Ítél a nép, i. m.*, 267. o.

111. 1944. december 30-án, amikor a gettó lakossága kb. 50 000 fő volt, 5644 gyermeknek, 5957 betegnek és több mint 10 000 idős embernek volt szüksége különleges étrendre.

112. A nyilvános konyhák létfontosságú szerepet játszottak a gettó életében. Hatékony működésük a rendkívül nehéz körülmények között nemcsak a vezetők, szakácsok és a konyhai személyzet odaadásának és kötelességérzetének tulajdonítható, hanem a Zsidó Tanács vezetői és tisztségviselői hősies erőfeszítéseinek is. A konyha kapacitása az idő múlásával nőtt. 1945. január 10-én például a közkonyhák 58 845 adagot osztottak ki. Ebből az Ortodox Népasztalra jutott 23 000, a Stern-konyhára 15 131, a Skreck-konyhára 12 757, a Síp utca 5. és 22. sz. alatti konyhákra pedig 2836, illetve 5121.

113. A gettóban tevékenykedő legkiválóbb orvosok közé tartoztak – az említett sebészcsoport tagjain kívül – a következők: dr. Acél Dezső, a gettó főorvosa, dr. Bársony Jenő, dr. Barta Zoltán, dr. Benedek László, dr. Glancz, dr. Groszmann Ferenc, dr. Lévy Lajos, dr. Német, valamint dr. Richter Hugó. Acél és Barta doktorok nem sokkal a felszabadulás után egy, a kórházat ért gránáttámadás során meghaltak. Az ápolónők és az adminisztratív személyzet köréből külön említést érdemel Clausius Magda, Gál Ibi, Grüngold Ilonka, Kolchner Vera, Löwenstein Samuné és Reiner Tiborné. Lévy Lajosról bővebben lásd Tószeghi Antal: Lévy Lajos arcképe. In: *Évkönyv 1983/84.* Szerk.: Scheiber Sándor. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1984, 369–384. o.

114. A Budapesti Chevra Kadisa elnöke Lunzer Pál volt, akit röviddel a német megszállás után letartóztattak és Kistarcsán őriztek túszként. Innen 1944. július 19-én deportálták Auschwitzba, azzal a transzporttal, melyet Eichmann kicsempészett Magyarországról. Bővebben Lunzer letartóztatásának és deportálásának körülményeiről: *Az Ember.* New York, 1961. július 1. A Kistarcsáról való rendkívüli deportálásokról lásd a 25. fejezetet.

115. Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 139., 164–167. o.

116. Az 1970-es években Nagy tiszteletes a New York-i Első Magyar Református Egyház pásztoraként dolgozott. A gettó időszakára vonatkozó visszaemlékezéseit lásd Nagy: „Képek a szomorú emlékű budapesti gettóból." *Megújhodás*, Bp., 1947. február 15., 4. o.

117. Bővebben Raile Jakabról a 29. fejezetben.

118. Lévai, *A pesti gettó i. m.*, 168–174. o.

119. A magyar hivatalnokok pánikszerűen menekültek a Birodalom irányában, intézményük vagyonának minél nagyobb részét magukkal hurcolva. A németek közt is fejetlenség uralkodott. „A Birodalom érdekeinek védelmében" Winkelmann titkos memorandumot küldött Himmlernek, felvetve, hogy Himmler őt, Winkelmannt bíz-

za meg teljes jogú képviseletével „minden magyar érdekű birodalmi ügyben". Tgb. Nr. 2312/44g. sz. irat a koblenzi Szövetségi Archívumban.

120. C. A. Macartney, 2:463. o. Lásd még Teleki, *i. m.*, 200–217. o.

121. A nyilasok Sopronban ülésező parlamentje Törvényhozók Nemzeti Szövetsége néven aprólékosan jegyzőkönyvezte valamennyi hajmeresztő vitáját. Ízelítőt közöl a jegyzőkönyvekből a *MOL*, K18, 1944. december 1. és 1945. február 6. sz. irata.

122. A tanácskozáson részt vett Mecsér András, november 2. óta berlini magyar követ, továbbá Keitel, Guderian és Veesenmayer. C. A. Macartney, 2:461. o. Lásd még Teleki, *i. m.*, 172–180. o. és Gosztonyi Péter: „Szálasi látogatása Hitlernél." *Menóra*, Torontó, 1974. december 14., 3. o. A Hitler–Szálasi-tárgyalás jegyzőkönyvét lásd: *Hitler hatvannyolc tárgyalása*. Vál.: Ránki György, Magvető, Bp., 1983, II. k. 392–412. o.

123. 960/1944. BM sz., 1944. december 5-i rendelet. *Budapesti Közlöny*, 279. sz., 1944. december 6., 5. o.

124. Lévai, *A pesti gettó*, *i. m.*, 94–95. o.

125. Ezt a két svéd nőt még aznap szabadon bocsátották Born erélyes közbenjárására. A többieket a gettóban lévő svéd kórházban helyezték el. *Uo.*, 97. o. Lévai azt állítja (*Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére*. Officina, Bp., 1946, 172–174. o.), hogy Nielsont (akinek a nevét Nilssonnak írja) és Bauert Raoul Wallenberg közbenjárására bocsátották szabadon.

126. A törvénytervezet mellett az alsóházban Haála Róbert nyilas képviselő kardoskodott. Lásd a nyilas parlament 1945. január 3-i, 10-i, 16-i, 25-i és 30-i ülésének jegyzőkönyvét a *MOL*, K7. sz. iratában. A keresztény egyházak képviselői ellenezték a törvényt, mert egyebek közt az egyházi hatóságok jogait is sértette. C. A. Macartney, 2:468. o. Teleki, *i. m.*, 141–142. o.

127. 1944. december 23-án a szovjet kormány bejelentette, hogy Debrecenben megalakult Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya, élén Miklós Béla tábornokkal, valamint a 230 tagú Magyar Ideiglenes Nemzetgyűlés, mely 72 kommunista, 57 független kisgazda, 35 szociáldemokrata, 12 nemzeti parasztpárti, 1 parasztszövetségi, 19 szakszervezeti képviselőből állt, további 8 tagja polgári pártokat, 26 küldött pedig különféle kisebb pártokat és szervezeteket képviselt. Másnap kiadott politikai nyilatkozatában Miklós tábornok az összes antidemokratikus törvény – köztük a zsidótörvények – visszavonását, az árulók és a háborús bűnösök megbüntetését ígérte. C. A. Macartney, 2:464. o.

128. Otto Winkelmannt, az SS és a német rendőri erők magyarországi főparancsnokát szintén foglalkoztatta a Birodalom hosszú távú gazdasági érdekeinek védelme. Himmlerhez december 26-án eljuttatott hosszú memorandumában kérte, hogy a magyarokkal bármilyen ügyben tárgyaló összes szervezetet – ideértve a magyar cégek és ipari létesítmények esetleges Németországba telepítésének kérdését – rendeljék alá neki. *NA*, T-175 mikrokópia, 59. tekercs.

129. Fiala Ferenc: *Zavaros évek*. Arányi Mária, London, 1965, 92. o.

130. A Wesselényi utca 27.-ben elkövetett mészárlás pontos részleteit Berend Béla rabbi, a Tanács tagja egy memorandumban foglalta össze. Január 11-én délelőtt 10 óra 40 perc körül egy hat-nyolc főből álló banda – német, nyilas és honvéd egyenruhákban – benyomult a pincébe, ahol kirabolt, majd meggyilkolt 26 nőt, 15 férfit és egy gyereket. Egy házaspárt is megöltek az egyik lakásban. Berend memorandumát lásd Lévai, *A pesti gettó*, *i. m.*, 129–130. o. A Wesselényi utcai gyilkosságról több nyilatkozat, ideértve Szalkay Ernőét, aki a gettórendőrség korábbi vezetője volt, megta-

lálható Berend háború utáni tárgyalásának dossziéiban. Fővárosi Bíróság, Bp., NB. 2600/1946, 42–81. o.

131. Szalait, a nyilas párt régi tagját a zsidó vezetőség megnyerte a háború vége felé. Számos értékes szolgálatot tett a zsidóknak, ideértve alighanem a gettó megmentését. A háború után vádat emeltek ellene háborús bűnök elkövetése címén, de a budapesti Népbíróság, Nb. XVII.255/1945. sz. alatt, 1945 októberében felmentette. A zsidó közösség vezetői is a védelmére keltek, elismerve segítségnyújtását a budapesti gettó fennállása idején. A bírósági ítélet és több idevágó dokumentum a szerző birtokában. Szalai 1994-ben, Los Angelesben hunyt el, ahol a háború után Paul Sterling néven élt.

132. A különféle budai razziák során letartóztatott zsidókat általában a Kapás utca 46. sz. alatti nyilas házba vagy a Pálffy téri Radetzky-fegyverraktárba vitték. A velük való bánásmód nem különbözött attól, amiben a zsidók a pesti nyilas házakban részesültek. A Kapás utcában halálra kínzottak között volt Steinhardt Géza neves komikus és Elek Béla, a svéd követség alkalmazottja, aki több száz zsidót mentett ki a hegyeshalmi halálmenetekből.

133. További részleteket tár fel a Maros utcai kórházban elkövetett nyilas öldöklésről Tamás Lászlóné, született Barró Jolán 1947. december 21-i vallomása, amelyet két nyilas gyanúsított, Czigány Ferenc és Szabó Jenő büntetőpere során tett meg. A vallomás kitér egy Pokornyik nevű nyilas feltehető bűnösségére is. A vallomás egyik másolata a szerző birtokában.

134. A Városmajor utcai Biró Dániel Szanatórium, az ortodox hitközség Alma utcai szanatóriuma és több más budapesti helyszín zsidó betegeinek legyilkolására nézve lásd a Náci és Nyilas Rémtettek Kivizsgálására Alakult Bizottság által, röviddel a felszabadulás után gyűjtött, nagyszámú személyes beszámolót. A Magyarországi Deportáltak Országos Szövetsége is igen sok hasonló beszámolót gyűjtött össze. Mindezek megtalálhatók a *MOL*, 13. tekercsén. Balog Ödön nyilatkozata, amelyet 1946. február 23-án tett a nyilas Fehérhegyi József büntetőperével kapcsolatban (Fehérhegyit három tömeggyilkosságban való részvétellel vádolták), a szerző birtokában.

135. A nyilasok és a náci elemek által Magyarországon a Szálasi-érában elkövetett bűnökről részletesebben lásd Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 102–105., 112–113., 117–121. és 129. o.; Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 384–399. o.

136. A teljes szöveget lásd Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 117–199. o.

137. *Uo.*, 133–134. o.

138. A Budapesten harcoló német és magyar erők felsorolását lásd C. A. Macartney, 2:463. o. A Budapestért folyó csata leírását lásd *uo.*, 465–470. o.

139. Részletesebben a gettó felszabadításáról lásd Lévai, *A pesti gettó, i. m.*, 123–125., 132–135. o.; Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 394–399. o. Lásd még Bramer Frigyes: „A budapesti gettó utolsó két hete." In: *Évkönyv 1975/76.* Szerk.: Scheiber Sándor. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1976, 9–17. o.

140. A belügyminisztérium 1945. január 25-i szervezeti felépítését a *MOL* 135. tekercse tartalmazza.

HUSZONHETEDIK FEJEZET

A KÜLFÖLDI ZSIDÓK HELYZETE MAGYARORSZÁGON

Külföldi állampolgárságú zsidók Magyarországon a német megszállás előtt

MAGYARORSZÁGON az 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállásig az országban élő külföldi állampolgárságú zsidók – lettek légyen menekültek, látogatók vagy letelepedettek – egyetlen tragikus kivételtől eltekintve folyamatosan élvezték azt a védelmet, amelyet a magyar állam hatékonyan, bár gyakorta kelletlenül nyújtott számukra, és élvezték a magyarországi zsidó közösség gondoskodását is. A külföldi zsidók egy része sikeresen bekapcsolódott az ország gazdasági életébe és a zsido közösseg társadalmi és hitéletébe.

A kivétel az „idegen" zsidók ellen 1941 nyarán foganatosított akció volt. Németbarát politikusok és katonatisztek indítványára a Bárdossy-kormány jóváhagyta a „lengyel és orosz zsidók", valamint a bizonytalan állampolgárságúak Kelet-Galíciába való kitelepítését. Az érintettek begyűjtésének és kitelepítésének végrehajtásával a Külföldieket Ellenőrzo Országos Központi Hatóságot (KEOKH) bízták meg. E kampany eredményeként 16–18 000 „idegen" zsidót deportáltak Galícia akkor magyar megszállás alatt álló területeire. Akadt az áldozatok között szamos magyar zsidó is, akik vagy útjukban álltak a helyi hatóságoknak, vagy nem tudták mindjárt igazolni állampolgárságukat. 1941 augusztusának végén Kamenyec-Podolszkij közelében a deportáltak nagy részét lemészárolták: ez volt az első öt számjegyű tömeggyilkosság a végleges megoldás náci programjának keretében (lásd a 6. fejezetet).

A német megszállás időpontjában Magyarországon tartózkodott külföldi zsidók számát különböző források 15 000 és 35 000 közé teszik[1] – legnagyobb részük a Harmadik Birodalomból, Lengyelországból és Szlovákiából menekült. Közülük egyeseknek sikerült hamis papírokhoz jutniuk és így „árjákként" élni Magyarországon; mások hivatalos tartózkodási engedélyt kaptak, ismét másokat a budapesti Palesztina Hivatal erőfeszí-

tései jóvoltából Palesztinába tartó átutazónak minősítettek.[2] Tekintélyes számú menekültet táborokba internáltak, ahol a magyarországi zsidó jóléti szervezetek gondoskodtak róluk.

A menekülteken kívül látogatóként és állandó lakosként is tartózkodott Magyarországon néhány száz külföldi zsidó a német megszállás idején. 1944 nyarán és őszén több semleges állam, mindenekelőtt Svédország és Svájc néhány ezer budapesti zsidót helyezett védelme alá, illetve fogadott állampolgárává (lásd a 31. fejezetet).

A zsidóellenes intézkedések és a külföldi állampolgárságú zsidók

A röviddel a német megszállás után bevezetett drákói zsidóellenes intézkedések a külföldi zsidókkal szembeni bánásmódot illetően dilemma elé állították a német és magyar hatóságokat. Elsősorban az okozott gondot, hogy mi történjék az ellenséges és a semleges országok zsidó állampolgáraival. A hatóságok tartottak attól, hogy amennyiben a gettóba gyűjtésről és deportálásról szóló rendelkezéseket ezekre a zsidókra is kiterjesztenék, ez az ellenséges országok részéről megtorláshoz, a semleges országokkal való viszonyban pedig súlyos politikai bonyodalmakhoz vezetne. A probléma megoldását a németek kezdeményezték, rábírván a magyarokat a Harmadik Birodalomban követett eljárás átvételére. E szerint az ellenséges és a semleges országoknak tudomásukra kell hozni, hogy ha meghatározott időn belül nem telepítik haza zsidó állampolgáraikat, úgy azokat külön táborokba internálják.

A Harmadik Birodalom és a hatalmi övezetébe tartozó országok (Szerbia, Görögország, Norvégia, Dánia, Hollandia, Belgium, a Cseh–Morva Protektorátus, a balti államok és a lengyelországi Főkormányzóság) zsidó állampolgárait a belföldi zsidókkal szembeni intézkedések hatálya alá vonták. A tengelybarát államok (így Horvátország, Szlovákia, Románia, Olaszország, Bulgária és Franciaország) zsidó állampolgárainak helyzete országonként különbözött (lásd a továbbiakban).

1944 áprilisának elején, amikor végleges megoldás foganatosítására került sor, a külföldi zsidókkal szembeni bánásmód kérdése akuttá vált. Eberhard von Thadden, a német külügyminisztérium *Inland II.* osztályának zsidóügyi szakértője különösen aggódott a gettóba gyűjtésnek és deportálásnak az ellenséges és semleges országok zsidóira való kiterjesztése esetén várható politikai és gazdasági következmények miatt. Hogy segítse Veesenmayert a probléma megoldásában, felajánlotta, hogy munkatársát, Adolf Hezingert[3], valamint von Sauckent, a külügyminisztérium személyzeti osztályának tisztviselőjét 6–8 hétre Budapestre küldi.[4]

Veesenmayer kedvezően fogadta von Thadden ajánlatát, és április 12-én kérte, küldjék Hezingert négy hétre Budapestre azzal a feladattal, hogy közvetítsen közte és a zsidókérdés megoldásával megbízott német és magyar szervek között.[5] Két nappal később von Thadden Ribbentrop hozzájárulását kérte a kiküldetéshez.[6] Hezinger április vége felé érkezett meg, amikor a zsidók „illegális" gettóba gyűjtése Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon már javában folyt.[7]

A Sztójay-kormány Sebestyén Pált, a külügyminisztérium nemzetközi jogi és szerződési osztályának főnökét bízta meg azzal, hogy foglalkozzék a külföldi zsidó állampolgárokat és az ellenséges országok állampolgárait érintő kérdésekkel. A belügyminisztériumban Halász Károly – Jaross Andor megbízottja – és Király Gyula csendőr alezredes, a VII., közbiztonsági osztály vezetője látta el ugyanazt a feladatot.[8]

Veesenmayer és Sebestyén első találkozójára április 27-én került sor. Sebestyén rámutatott, hogy a Sztójay-kormány álláspontja a szóban forgó kérdésekben megfelel Otto Hunsche SS-Sturmbannführer, az Eichmann-Sonderkommando egyik irányítója ajánlásainak.[9] Sztójay tehát egyetértett azzal, hogy a semleges országok képviselőit kérjék fel zsidó állampolgáraik záros határidőn belüli hazatelepítésére, valamint azzal, hogy az ellenséges országok zsidó állampolgárait internálják, ugyanakkor a nem zsidókat a kölcsönösség elve szerinti elbánásban részesítsék.[10]

Veesenmayer a maga részéről kihasználta az alkalmat, hogy emlékeztesse Sebestyént az ellenségtől lefoglalt vagyon kezelésével kapcsolatos német álláspontra, továbbá arra, hogy a Birodalom rosszallással szemléli a zsidók szakadatlanul folyó kivándorlását Palesztinába – mint mondta, minden kivándorló zsidó a „rémhírterjesztők" számát szaporítja.[11]

Két nappal később újabb találkozó jött létre Veesenmayer és a kíséretében lévő Hezinger, valamint Sebestyén között, melynek során a magyar kormány álláspontja még jobban kikristályosodott. Sebestyén közölte, hogy a magyarok készek:

- egy héten belül felszólítani a semleges országok (Portugália, Spanyolország, Svédország, Svájc és Törökország) képviselőit zsidó állampolgáraik 4–6 héten belüli hazatelepítésére. A határidő lejárta után ezeknek az országoknak a zsidó állampolgáraira is kiterjesztenék a hatályos magyarországi zsidóellenes rendelkezéseket (Veesenmayer azt javasolta, hogy csak azoknak a zsidóknak a hazatelepítését engedélyezzék, akik már 1944. március 19. vagy 22. előtt valamelyik semleges ország állampolgárai voltak);
- ugyanezt az eljárást alkalmazni a francia zsidókkal szemben, tekint-

ve, hogy Franciaország és Magyarország között sohasem szakadtak meg a diplomáciai kapcsolatok;
- felkérni a románokat zsidó állampolgáraik hazatelepítésére;
- Bulgária hozzájárulását kérni ahhoz, hogy zsidó állampolgárait a Harmadik Birodalméhoz hasonló eljárásnak vessék alá;
- felkérni a szlovák hatóságokat, állítsák össze azoknak a legálisan Magyarországon tartózkodó zsidó állampolgároknak a listáját, akiknek hazatelepítése szándékukban áll;
- a jugoszláviai zsidókat hazájuknak – a korábbi jugoszláv királysag egyes tagállamainak – pillanatnyi státusától függő elbánásban részesíteni (ekkoriban Horvátország a németek szövetségese volt, Szerbia viszont megszállás alatt állt);
- bizonyos ellenséges államok zsidó és nem zsidó polgárait erre a célra kijelölt budapesti épületekbe internálni (az argentin állampolgárokat – zsidókat és nem zsidókat egyaránt – Veesenmayer tanácsára egyelőre minden zaklatástól meg akarták kímélni);[12]
- a semleges országokba hazatelepítendő zsidók vagyonának kezelésével az illető államok képviselőit vagy meghatalmazottait megbízni, az ellenséges országok zsidó állampolgárainak vagyonát pedig az általánosan elfogadott irányelveknek megfelelően kezelni.

Veesenmayer és Hezinger ismételten felhívták Sebestyén figyelmet arra, hogy országuk helyteleníti a zsidók Palesztinába való kivándorlását. Utaltak a németek arabokról vallott felfogására, és kérték a zsidók palesztinai kivándorlásának késleltetését, végső soron pedig teljes leállítasat. Arra is felkérték Sebestyént, hasson oda, hogy a magyarok szüntessenek be mindenfajta közbenjárást a német befolyási övezetben élő magyar zsidók érdekében.[13] Ezzel nyilvánvalóan azt kívánták elérni, hogy a németek ellenőrizte különböző országokban is bevonhassák a náci hatóságok a magyar zsidókat a végleges megoldás akciójába.

A kormányhatározatok

A minisztertanács május 3-án – azon a napon, amikor Magyarorszag számos vidékén hivatalosan is megkezdődött a zsidók gettóba gyűjtese – külön ülésen foglalkozott az országban tartózkodó külföldi állampolgarok ügyével. A probléma megoldása sürgőssé vált, mivel a zsidótlanító osztagok buzgalmukban sok külföldi állampolgárt is elhurcoltak, és ez azonnali élénk tiltakozást váltott ki az érintett országok részéről. Sztójay miniszterelnöki és külügyminiszteri minőségben előterjesztette azokat a megoldási javaslatokat, amelyeket Hunsche adott elő április eleji belügyminisztériumi látogatásakor, és amelyeket Sebestyén a már ismert módon

összegzett Veesenmayerral folytatott tárgyalásain. Emellett további részleteket közölt a vagyonügyekben követendő eljárásról. Előterjesztése értelmében a külföldiek tulajdonában lévő földeket magyar kezelésbe kell venni, minden más vagyontárgyat pedig a kölcsönösség alapján kell kezelni, aszerint tehát, hogy a megfelelő országok milyen elbánásban részesítik a zsidó és nem zsidó magyar állampolgárokat.[14]

A minisztertanács felhatalmazása alapján Jaross Andor még ezen a napon bizalmas rendeletben utasította Budapest rendőrfőnökét a határozat végrehajtására. A Magyarországon tartózkodó külföldi zsidókat Jaross öt csoportba sorolta:

1. az ellenséges államok polgárai;
2. a semleges államok (Portugália, Spanyolország, Svédország, Svájc és Törökország) polgárai;
3. a tengelyhatalmak befolyási övezetébe tartozó államok (Szlovákia, Horvátország, Szerbia, Görögország, Bulgária, a fasiszta Olaszország, Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Norvégia, Lengyelország, Lettország, Észtország és Litvánia) polgárai;
4. a semleges országokéihoz hasonlóan kezelendő finn és román állampolgárok;
5. hontalan és kétes állampolgárságú zsidók.

Az 1. kategóriába sorolt zsidóknak ugyanolyan bánásmód járt, mint az ellenséges országok nem zsidó állampolgárainak. Erre a célra kijelölt budapesti épületekbe kívánták internálni őket, meghagyva bizonyos személyes javaikat, így ruhaneműiket és ágyneműiket. Azok, akik nagy szolgálatot tettek Magyarországnak, vagy súlyosan rokkantak voltak, mentesülhettek az internálás alól. A semleges országok, valamint Finnország és Románia zsidó állampolgáraira a hazatelepítésükről való intézkedésig szintén budapesti internálás várt. A tengelyhatalmak befolyási övezetébe tartozó államok zsidó polgárait a magyar zsidókhoz hasonlóan kellett kezelni, a magyaroktól elkülönítve, a rendőrség által ellenőrzött börtönökben elhelyezve. A hontalan zsidók a magyar zsidókéval megegyező elbírálás alá estek.[15]

Május 5-én a magyar külügyminisztérium – a belügyminisztériummal karöltve – felkérte a semleges államok budapesti diplomáciai képviseleteit zsidó állampolgáraik 4–6 héten belüli hazatelepítésére.[16] A Jaross titkos parancsában körvonalazott intézkedéseket azonban több külügyminisztériumi tisztviselő, így a *de facto* külügyminiszter, Jungerth-Arnóthy Mihály is túlzottaknak ítélte. Elképzeléseiket a következő javaslatokban foglalták össze:

- a semleges országok zsidó állampolgárait ne internálják, és munkaszolgálatra se kényszerítsék;
- az ellenséges országok zsidó állampolgárai közül csak azokat internálják, akik veszélyt jelentenek a nemzet biztonságára;
- a semleges és ellenséges országok zsidó állampolgárainak vagyonára ne terjesszék ki a magyar zsidótörvényeket;
- a Magyarországon működő külföldi követségek és képviseletek magyar zsidó alkalmazottait vonják ki az érvényben lévő általános zsidótörvények hatálya alól.[17]

A külügyminisztérium nyomására Jaross kénytelen volt visszavonni május 3-án kiadott parancsát. Május 31-én újabb szigorúan titkos parancsot adott ki, követve a külügyminisztérium által vázolt általános irányelveket. E parancs értelmében az ellenséges országok nemzetbiztonsági szempontból veszélyesnek ítélt zsidó állampolgárait – a nem zsidókkal együtt – internálni kell. Ezen országok nem zsidó állampolgárai otthonukban maradhatnak, azzal a megkötéssel, hogy minden héten jelentkezniük kell a hatóságoknál. A semleges országok zsidó állampolgárai otthonukban maradhatnak, míg le nem jár a hazatelepítésükre kiszabott határidő. (Kivételt képeznek ez alól a nemzetbiztonsági szempontból veszélyesnek minősített személyek.)[18] Addig minden héten jelentkezniük kell a hatóságoknál, és tilos pénzszerző tevékenységet folytatniuk. A határidő lejárta után internálják őket.

A tengelyhatalmak befolyási övezetébe tartozó országok zsidóira ugyanaz vonatkozik, mint a semleges országokéira. A korábbi miniszteri utasításnak a hontalan, illetve bizonytalan állampolgárságú zsidókat érintő rendelkezései változatlanok maradtak.[19] Jaross módosított parancsának kézhezvételekor a zsidók gettóba gyűjtése Budapest kivételével már mindenütt lezajlott, és a deportálások is javában folytak. A külföldi állampolgárságú zsidók közül is nem kevesen gettóban találták magukat. Röviddel május 15-e, a tömeges deportálások beindítása után Hezinger néhány nagyobb gettót keresett fel, és mintegy 50 külföldi állampolgárságú zsidót talált gettókba zárva.[20] Erről május 26-án adott tájékoztatást, amikor Franz Adamovicnak, a budapesti német követség zsidóügyi szakértőjének társaságában fölkereste Sebestyént.[21] A gettókban fellelt külföldi állampolgárságú zsidókat Budapestre szállították, és a Süketnémák Intézetében helyezték el.[22] Sebestyén beszámolt a semleges és szövetséges országoktól a külügyminisztériumnak a zsidó állampolgáraik hazatelepítésével kapcsolatos felhívására beérkezett reagálásokról.

Hezinger, Adamovic és Sebestyén megbeszélésére röviddel Eberhard von Thadden budapesti látogatása után került sor. A látogatás

célja a folyamatban lévő zsidóellenes akciók hatékonyságának felülvizsgálása volt, valamint hogy „a német és magyar zsidók vagyonának kezelését összeurópai keretek között rendezze"[23].

A semleges és ellenséges államok, ha árnyalatnyi eltérésekkel is, de következetesen szembehelyezkedtek a zsidóellenes intézkedésekkel, különösen a külföldi zsidókkal szembeni bánásmóddal. A tengelyhatalmak szövetségeseinek állásfoglalása ezzel ellentétben az év folyamán nemcsak a Harmadik Birodalomhoz való viszonyuk alakulásával, hanem a nemzetközi politikai légkör és a katonai helyzet változásával összefüggésben is ingadozott.

A tengelybarát államok

Mindaddig, amíg a magyar szervek fenntartás nélkül együttműködtek az Eichmann-Sonderkommandóval a végleges megoldás programjának végrehajtásában, a legtöbb tengelybarát vagy a tengelyhatalmak megszállása alatt álló ország képviselői nem mutattak különösebb hajlandóságot zsidó állampolgáraik védelmezésére. Némelyik kormány közömbösségében odáig ment, hogy hozzájárult a magyar zsidókat sújtó általános rendelkezések állampolgáraira való kiterjesztéséhez. Mások hangoztatták, hogy szándékukban áll állampolgáraik érdekeit képviselni, azután mégis szó nélkül belenyugodtak gettóba zárásukba és deportálásukba. Ismét mások, a politikai és katonai helyzet alakulását szem előtt tartva, a döntés késleltetésére törekedtek.

A nyugati szövetségesek 1944. június 6-i normandiai partraszállása és a Vörös Hadsereg feltartóztathatatlan nyári előrenyomulása után, különösen pedig Horthynak a deportálások leállításáról való július eleji döntése nyomán, az egyes országok módosítani kezdték álláspontjukat. Magyarországon őrizetbe vett zsidó állampolgáraik sorsa ennek megfelelően különbözőképpen alakult.

Bulgária. Magyarországon csak kevés bolgár zsidó tartózkodott. A bolgár rezsim, amely az otthon élő bolgár zsidók többségét védelmébe vette,[24] vonakodott a magyar külügyminisztérium hazatelepítési felhívására válaszolni. Semmiféle érdeklődést nem mutatott Magyarországon tartózkodó állampolgárai iránt, és hozzájárult, hogy a náci irányvonalaknak megfelelő elbírálás alá essenek.[25]

Horvátország. A Jugoszlávia 1941-ben történt felosztása nyomán a Harmadik Birodalom által kreált Horvátország hivatalosan beleegyezett a kisszámú – többségében magyar ajkú – horvát állampolgárságú zsidó hazatelepítésébe, azzal a feltétellel, hogy „legálisan lépik át a határt, és va-

gyonukat magukkal viszik". Valójában azonban a bolgárokhoz hasonlóan a horvátok sem léptek föl az ellen, hogy zsidó állampolgáraik a magyar zsidók sorsára jussanak.[26]

Finnország. Finnország – Bulgáriával együtt – azok közé a tengelybarát országok közé tartozott, amelyek visszautasították a határaikon belül élő néhány ezer zsidó kiirtásában való együttműködést. Az 1944–45-ben Magyarországon tartózkodó finn nemzetiségű zsidók pontos számát nem ismerjük: a magyar belügyminisztérium döntése értelmében a semleges országok zsidó állampolgárainak megfelelő bánásmódban részesültek.[27]

Franciaország. A kisszámú, Magyarországon tartózkodó, francia nemzetiségű zsidó ügye problematikusabb volt, mint a többi, németek megszállta európai ország zsidóié: Magyarország és Franciaország hivatalosan nem álltak hadban egymással. Ugyanakkor a magyarországi német szerveket a Reichsführer-SS arra utasította, hogy egyetlen francia zsidót se engedjenek hazatérni. A Vichy-kormány kifejezte készségét azoknak a visszafogadására, akik önként alávetik magukat a hazatelepítésnek, valamint hozzájárult ahhoz, hogy a többieket hadifogolyként kezeljék. Ez az álláspont haraggal töltötte el von Thaddent és a végleges megoldás programjáért felelős többi tisztviselőt, annál is inkább, mivel Magyarország ekkorra már kinyilvánította, hogy nem kíván lépéseket tenni saját, külföldön élő zsidó állampolgárainak érdekében. Az RSHA természetesen kitartott amellett, hogy a magyarországi francia nemzetiségű zsidókat „munkavégzés céljából a Birodalom területére szállítsák".

A budapesti francia követ szerint egyetlen francia zsidó sem folyamodott hazatelepedési engedélyért, csak a Libanonból és Szíriából érkezettek közül akartak visszatérni néhányan Levantéba. Kérelmüket azonban a németek elutasították, mert a kérdéses területet a szövetségesek ellenőrizték. A francia zsidók, akárcsak a semleges nyugat-európai országok zsidó állampolgárai, ebben az időben nem mertek hazatelepedni, mert a Harmadik Birodalmon keresztül vezetett az út.

Július 17-én még egy megbeszélés zajlott le Grell és Sebestyén között. Sebestyén közölte, hogy a magyarok elszánták magukat azoknak a külföldi állampolgárságú zsidóknak az internálására, akik július 31-ig nem települnek haza. Von Thadden, folytatva mesterkedéseit, azt szorgalmazta, hogy a francia zsidókat internálják Bergen-Belsenbe, „arra az időre, amíg ügyüket tisztázni nem tudják közvetlen német–francia tárgyalásokon". Ekkorra azonban Magyarországon leállították a deportálásokat, és maguk a németek is azzal voltak elfoglalva, hogy biztosítsák Magyarország további hozzájárulását a tengely háborús erőfeszítéseihez, nem akartak tehát

ujjat húzni Horthyval néhány külföldi zsidó miatt. Végül az RSHA is beleegyezett a francia nemzetiségű zsidók magyarországi internálásába.[28]

A kilenc francia nemzetiségű zsidó (egy férfi, négy nő és négy gyermek) sorsa volt a témája egy július 22-én, a magyar külügyminisztérium tisztviselői és a budapesti francia követség képviselői között létrejött megbeszélésnek. Megállapodás született arról, hogy mivel a kilenc zsidó (akik közül heten áttért zsidók voltak) a Harmadik Birodalmon való átutazás miatt félt a hazatelepítéstől, egy villaépületbe fogják internálni őket, és megadnak számukra bizonyos kiváltságokat, így például mentesülnek a sárga csillag viselése alól. A szír és libanoni állampolgárok ugyanezeket a kiváltságokat élvezhetik török átutazóvízumuk kézhezvételéig.[29] A határidő július 31-én lejárt, és a magyar hatóságok augusztus vegén úgy döntöttek, hogy csak a két nem áttért zsidót – név szerint Mme Remoussint és leányát – internálják (a jelek szerint őket is elsősorban azért, mert villájukat lefoglalta a Gestapo). A többiek otthonukban maradhattak.[30]

A Harmadik Birodalom. Témánk szempontjából a tulajdonképpeni Harmadik Birodalom területein kívül a németek megszállta területek is ide tartozónak tekinthetők: a protektorátusok, Szerbia, Görögország, Norvégia, Dánia, Hollandia, Belgium, a balti államok és Lengyelország (a Főkormányzóság). Nincsenek ugyan statisztikai kimutatások arról, hogy ilyen nemzetiségű zsidók hányan tartózkodtak Magyarországon a német megszállás idején, de azt tudjuk, hogy az 1943 őszutóján az országban tartózkodó 15–35 000 zsidó menekült legnagyobbrészt Németországból, Ausztriából, Lengyelországból és Szlovákiából érkezett.

Ezen országok legtöbb zsidó állampolgárával szemben a magyar zsidókra vonatkozó intézkedéseket érvényesítették: gettókba gyűjtötték és Auschwitzba deportálták őket. Deportálásukkal Magyarország menekültproblémájának egyik fő kérdése – különösen, ami a német és lengyel zsidókat illeti – „megoldódott"[31].

Olaszország. Rövid tétovázás után Mussolini fasiszta kormányának képviselői ugyanarra az álláspontra helyezkedtek, mint Bulgária.[32] Miközben az olaszok viszonylagos védettséget biztosítottak otthon élő zsidó állampolgáraiknak, közömbösek voltak a Magyarországon tartózkodó maroknyi olasz zsidó sorsa iránt. Ennek folytán rájuk is kiterjesztették a magyarokra érvényes általános zsidóellenes rendelkezéseket.[33]

Románia. Románia még a németek oldalán állt, de a magyar zsidók tömeges deportálása idején már játszott az átállás gondolatával. A román vasgárdisták 1941 januárjában rémtettek egész sorát követték el, mindamellett Antonescu rendszere szembeszegült a végleges megoldás prog-

ramjának a román zsidókkal szembeni alkalmazására irányuló német nyomással. 1944-et a tulajdonképpeni Románia – és benne Dél-Erdély – zsidósága, beleértve a Transznisztriából hazatért túlélőket, viszonylag sértetlenül vészelte át.[34]

Noha Románia Magyarországgal együtt a tengelyhatalmak csatlósa volt, politikai és katonai irányvonalát számos tekintetben úgy alakította ki, hogy közben fél szemével arra ügyelt, miként befolyásolhatja ez a hagyományosan feszült román–magyar viszonyt. Sem a Magyarországgal való szövetség, sem az Erdély-probléma 1940-es, Hitler-féle „megoldása" nem szüntette meg az Erdély hovatartozása miatti ősi ellenségeskedést a két ország között. E kapcsolatok törékenysége következtében a német és magyar hatóságok nem tudtak olyan könnyen eljárni a viszonylag nagyszámú, Magyarországon tartózkodó román zsidóval szemben, mint ahogy azt más csatlós ország zsidó állampolgáraival tették. Az a magyar döntés, amely – miután Románia nem tett eleget a felszólításnak, hogy mondjon le zsidó állampolgárainak érdekképviseletéről – egyenrangúakként kezeli a román zsidókat a semleges hatalmak zsidó állampolgáraival, e megfontolások egyenes következménye volt. Megkülönböztették azonban egymástól azokat a román nemzetiségű zsidókat, akik legálisan jöttek Magyarországra, és azokat, akik illegálisan lépték át a határt, amikor Magyarországon viszonylag kedvezőbb állapotok uralkodtak, mint Romániában. Az utóbbiakat hontalan zsidóknak tekintették.

Románia lehetőséget adott a zsidók több csoportjának hazatelepülésére, színleg mindvégig támogatva a zsidóellenes intézkedéseket. 1944. május 29-én például a románok olyan törvényt fogadtak el, amely az illegális határátlépést halállal bünteti. Ez a törvény, úgy látszik, pusztán a németek megnyugtatására szolgált, akik nyomást gyakoroltak Romániára, hogy léptessen életbe szigorúbb zsidóellenes intézkedéseket; nincs rá bizonyíték, hogy bárkivel szemben is alkalmazták volna.[35] A román hatóságok az ottani zsidók életét elviselhetőbbé tették, s nagy megértést és jóindulatot tanúsítottak azok iránt a magyar zsidók iránt, akiknek sikerült az országba átszökniük. A nácik legnagyobb bosszúságára a románok az elé sem gördítettek akadályt, hogy kikötőikből Palesztinába tartó hajók fussanak ki Törökország felé, tele román, magyar és más nemzetiségű zsidó menekültekkel.[36] 1944. augusztus 23-án Románia kilépett a tengelyből.

Szlovákia. A budapesti Mentőbizottság szerint az 1943 őszén Magyarországon tartózkodó 15 000 külföldi állampolgárságú zsidónak mintegy a fele Szlovákiából jött.[37] A szlovák zsidók beáramlása Magyarországra 1942 tavaszán kezdődött, amikor Szlovákiában megindultak a töme-

ges deportálások. Fonák módon a magyar zsidók gettóba gyűjtésének és deportálásának idejére a szlovákiai helyzet többé-kevésbé stabilizálódott. A zsidó közösségnek az a töredéke, amely nem esett áldozatul az 1942-es deportálások hullámainak, munkatáborokba került ugyan, de 1944 őszéig életben maradt.[38] Mivel a helyzet a két országban 1944 tavaszán és nyarán eltérően alakult, sok szlovákiai zsidó menekült megpróbált hazajutni. Nem tudni, hányan jártak szerencsével és lépték át a határt illegálisan a magyarországi tömeges deportálások kezdete előtt.

A németek tanácsára a magyar külügyminisztérium azzal a kéréssel fordult a budapesti szlovák követséghez, hogy az illetékes hatóságok állítsák össze azoknak a szlovák nemzetiségű zsidóknak a listáját, akiknek hazatelepedéséről gondoskodni kívánnak, és adják jóváhagyásukat, hogy a többiek a magyar zsidók sorsában osztozzanak.

Szlovákia kifejezte szándékát annak a néhány zsidó állampolgárának a hazatelepítésére, akik legálisan tartózkodtak Magyarországon, és akiket nemzetgazdasági szempontból kiemelkedően fontosnak ítéltek. Ha mérsékelt elszántsággal is, de általánosságban igényt tartott minden, Magyarországon még szabadlábon lévő szlovák zsidóra – köztük sok gyerekre, akiknek szüleit 1942-ben deportálták –, nem annyira azért, hogy védelmébe vehesse őket, mint inkább hogy demonstrálja Magyarországgal szembeni szuverenitását.

1944 májusának elején Ladislas Krno szlovák követségi titkár érintkezésbe lépett Fáy-Halász Gedeon külügyminisztériumi miniszteri titkárral, hogy tisztázza a Magyarországon tartózkodó szlovák zsidók státusát. Fáy-Halász május 11-i feljegyzése szerint Krno a következő két csoportba sorolta őket:

1. Olyan zsidók, akik illegálisan léptek át magyar területre. Az ő sorsuk nem foglalkoztatja a szlovák hatóságokat; ugyanolyan elbánásnak lehet őket alávetni, mint a magyar zsidókat.

2. Szlovák útlevéllel rendelkező zsidók. Közülük 15-en vannak letartóztatva, és mintegy 120-an vannak szabadlábon. Valamennyiüket vissza kell toloncolni Szlovákiába, és minden vagyonuk lefoglalható a magyar állam javára.[39]

A kezdeti szlovák reagálás, amely arra engedett következtetni, hogy a szlovák hatóságok hátráltatni akarják a magyarok zsidóellenes akcióit, a német és magyar szerveket némiképp csalódással töltötte el. Június 13-án, amikor Magyarország egyes vidékeit már zsidómentesnek (judenrein) lehetett tekinteni, Veesenmayer megsürgette a külügyminisztériumot, gyakoroljon nyomást a szlovák kormányra, hogy az járuljon hozzá a végleges megoldás programjának a Magyarországon lévő szlovák nemzetisé-

gű zsidókra való kiterjesztéséhez. A külügyminisztérium azonnali válaszlépése nyomán Hanns Elard Ludin pozsonyi német követ június 24-én kapcsolatba lépett Šano Mach szlovák miniszterelnök-helyettessel és belügyminiszterrel. Július 1-jén Mach biztosította Ludint afelől, hogy országa csak a legálisan Magyarországon élő kisszámú szlovák zsidó iránt tanúsít érdeklődést. Emlékeztette Ludint saját antiszemita nézeteire, és arra a szlovák döntésre, amelynek értelmében – éppen a magyarországi zsidók szökésének megakadályozása érdekében – a német megszállás másnapján, március 20-án lezárták a szlovák–magyar határt. A szlovák álláspont július 17-én, Sebestyén és Grell megbeszélésén tisztázódott egyértelműen. Miközben folytak a diplomáciai üzenetváltások, a német és magyar zsidótlanító osztagok tétovázás nélkül érvényesítették a letartóztatott szlovák zsidókkal szemben az általános zsidóellenes rendelkezéseket.[40]

Az ellenséges és a semleges államok

A – nagyobbrészt Svájc által képviselt – ellenséges országoknak és a semleges országoknak csak kevés zsidó állampolgára tartózkodott Magyarországon a német megszállás idején. A zsidó polgáraik hazatelepítésére szólító magyar felhívást ezek az országok tettre készen fogadták. Az utazásokat felügyelő német hatóságokhoz július 24-ig kérvényeket nyújtottak be meghatározott számú külföldi zsidó hazatelepítésének engedélyezése ügyében. Kilenc portugál, négy svájci, négy liechtensteini, négy svéd és egy spanyol zsidó hazatelepítéséről volt szó. A németek szigorú ellenőrzést gyakoroltak minden kiutazás fölött, az ország elhagyásához az ő engedélyükre volt szükség.

A németek sejthették, hogy Argentína a háború után az Európából odébbálló nácik mentsvára lehet, alkalmasint ezért bántak maguk is kesztyűs kézzel a Magyarországon tartózkodó argentin állampolgárokkal, zsidókkal és nem zsidókkal egyaránt. Július 28-án Wagner megkérte Veesenmayert, szerezze meg Eichmann hozzájárulását ahhoz, hogy argentin zsidók egy csoportja Magyarországról – „útjának a Birodalomban való megszakítása nélkül" – kiutazhasson Svédországba, ami módot adna diplomaták kicserélésére.[41]

Az angolok és amerikaiak nem voltak ilyen szerencsések. Közülük azokat, akiket az ország különböző gettóiból összegyűjtöttek, Budapestre szállították, és először a Süketnémák Intézetében helyezték el. Később innen kiköltöztették, és a város szélén, a Pálma utca 3. és 7. közötti házakban szállásolták el őket. 1944 nyarának kezdetén az öt épületnek 140 lakója volt. Jól épített óvóhely csak az egyik (az 5. sz.) házhoz tartozott,

ezenkívül a 7. sz. ház pincéjében alakítottak még ki egy kisebb óvóhelyet. Annak ellenére, hogy a környék nem volt sem ipari, sem katonai stratégiai terület, a Pálma utca 4. és 5. sz. ház egy nagy budapesti bombázás során, július 2-án délelőtt 10 órakor közvetlen találatot kapott. A bombázás idején a Pálma utca 5. alatti óvóhelyen 110, a 7. sz. ház pincéjében 25 személy tartózkodott. A veszteséglista két nappal később készült el: 98 zsidó meghalt, 33 megsebesült, 8-nak a sorsa ismeretlen.[42]

Az angolok és amerikaiak magyarországi képviseletét ellátó Svájc számos alkalommal közbenjárt a brit és amerikai zsidó és nem zsidó személyek vagyonának védelmében.[43]

Svájc, valamint Svédország és – kisebb mértékben – a többi semleges állam diplomáciai képviselete komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy bizonyos korlátozott számú zsidónak állampolgárságot adományozzon, másokat védetté nyilvánítson (ebben a Vatikán is közreműködött). Megkezdték a különféle menlevelek kibocsátását, amelyek az azokat birtokló zsidóknak némi védelmet nyújtottak, ha teljes biztonságot nem is jelenthettek. A hazai ellenzék vezetőinek, valamint az ellenséges és semleges államok és a Vatikán vezetőinek erőteljes nyomására Horthy, miután július 7-én leállította a deportálásokat, ennek a néhány ezer zsidónak a kivándorlását is engedélyezte. Veesenmayer és Ribbentrop rávette Hitlert, hogy hunyjon szemet e kivándorlások fölött, „feltéve, hogy Horthy hajlandó a deportálásokat haladéktalanul újra megindítani" (lásd a 25. és a 31. fejezetet).

A Lakatos-kormány alatt mérséklődött a zsidókra nehezedő nyomás. Magyarország kétségbeesetten kezdte kutatni a háborúból való kilépés lehetőségét, és az emigrálások kérdése is másodlagos jelentőségűvé vált. Csak az október 15-i Szálasi-puccs után került előtérbe megint. A külföldi zsidók státusát (ekkor már jobbára csak az ellenséges és semleges országok állampolgárai voltak életben) Szálasi új rendelete szabályozta, amely egy nemzetközi gettó felállításáról intézkedett. Itt a viszonylag kisszámú *bona fide* külföldi zsidó továbbra is bizonyos védettséget élvezett, ugyanakkor a „védett" magyar zsidók közül sokan osztoztak a központi gettóba zárt testvéreik sorsában.

Jegyzetek

1. Háború utáni visszaemlékezésében az egykori magyar kormányhivatalnokok egy része hajlamos eltúlozni azoknak a zsidó menekülteknek a számát, akik a háború idején a magyar állam védelmét élvezték. Ezt a számot némelyikük 70 000-re teszi. A budapesti Mentőbizottság azonban 1943. november 22-én kb. 15 000 főről beszél. *Der Kastner-Bericht*, 45. o. Lásd még a 3. és a 6. fejezetet.

2. Livia Rothkirchen: „Hungary – an Asylum for the Refugees of Europe". *YVS*, 7:131. o.

3. Hezinger életrajzának részleteit és magyarországi működéséről szóló beszámolóját illetően lásd NG-4457.

4. *RLB*, 132. dok.

5. NG-5630.

6. *NA*, T-120. mikrofilm, 4355. tekercs, K213634. kocka.

7. Bár a zsidók gettóba zárásáról szóló rendeletet csak április végén bocsátották ki, a kárpátaljai és északkelet-magyarországi zsidók összegyűjtése és gettókba zárása már április 16-án megkezdődött. Részletesen lásd a 17. fejezetben.

8. *RLB*, 297. dok.

9. Hunsche 1944 áprilisának elején, a belügyminisztériumban tett látogatása alkalmával fejtette ki a külföldi állampolgárok és különösen a külföldi állampolgárságú zsidók kérdésének megoldására vonatkozó német elképzelést.

10. Sebestyén egyebek mellett emlékeztette Veesenmayert arra, hogy az Egyesült Államokban – a német állampolgárokkal ellentétben – a közel 10 000 magyar állampolgár közül senkit sem internáltak. Mindössze pár száz amerikai tartózkodott Magyarországon, akiknek többsége hazatért amerikai magyar volt. *RLB*, 296. dok.

11. *Uo.*, 297. dok. Lásd különösen a dokumentum 2. függelékét.

12. A németek két okból tartották tiszteletben az argentin állampolgárokat. Egyrészt sokan közülük majdani menedéküket látták Argentínában. A közvetlen ok a tervezett svédországi diplomatacsere volt. Ilyen cserére 1944. augusztus 15. és 20. között került sor. Ebből az alkalomból a németek engedélyezték hat, argentin nemzetiségűnek mondott magyar zsidó kiutazását Svédországba. A cserével és a hat zsidó kilétével kapcsolatos további háttér-információkat illetően lásd *NA*, T-120. mikrofilm, 4355. tekercs, K213530-536. kockák. Lásd még *RLB*, 297. és 312. dok.

13. *Uo.*, 297. dok. Sebestyénnel folytatott két megbeszélésének jegyzőkönyvét Veesenmayer május 2-án juttatta el a külügyminisztériumhoz. Ezek egy-egy példányát von Thadden május 5-én továbbította Eichmann-nak. *NA*, T-120. mikrofilm 4665. tekercs, K1509/K350109 skk. kockák.

14. A minisztertanács május 3-i ülésének jegyzőkönyvét lásd *Vádirat*, 1:286–289. o.

15. Jaross titkos utasításának (1944/7233. sz. BM-rendelet, VII. záradék) szövegét lásd *uo.*, 1:290–293. o.

16. Veesenmayer 1944. május 6-i 1241. sz. távirata. *NA*, T-120. mikrofilm, 4665. tekercs, K1509/K350109. skk. kockák.

17. Lévai Jenő: *Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére.* Officina, Bp., 1946, 37. o.

18. A határidő eredetileg július 1. volt, de ezt meghosszabbították, előbb augusztus 1-jéig, majd augusztus 26-áig, a budapesti zsidók deportálására harmadikként kijelölt nap másnapjáig; ekkor azonban már küszöbön állt Sztójay felváltása Lakatossal. A Lakatos-kormány alatt a zsidóellenes rendelkezések szigora enyhült, és a határidőt ismét meghosszabbították, 1944. szeptember 30-ig. A külföldi zsidókkal szembeni bánásmód nem sokkal a Szálasi-puccs után függőben maradt. Lásd a 25. és 26. fejezetet, valamint *RLB*, 209. és 311. dok. és *Vádirat*, 3:343–344. o.

19. 9999/1944. sz. BM VII. rendelet. Lévai, *i. m.*, 36–39. o.

20. Hezinger azt állítja, hogy addig, amíg Theodor Horst Grell 1944. június közepe táján fel nem váltotta őt, 100 és 200 közötti külföldi zsidót hoztak ki a gettókból, NG-4457. Lásd még *RLB*, 153. dok.

21. Adamovic jelentését Veesenmayer május 30-án továbbította a német külügyminisztériumnak. *RLB,* 299. dok.

22. Ez volt az a különtábor, ahova a magyaroknak ígéretük értelmében az ellenséges és semleges országok valamennyi zsidó állampolgárát vinniük kellett május 3-án, amikor „legálisan" is megkezdődött a zsidók gettóba zárása. Lásd Veesenmayer 150. sz. táviratát, amelyet Ritternek küldött május 3-án. *Uo.,* 261. dok.

23. *Uo.,* 298. dok.

24. Frederick B. Chary: *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944.* University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1972, 246. o.

25. *RLB,* 299. és 311. dok.

26. *Uo.,* 299., 306., 311. és 315. dok.

27. Lásd a fent említett 7233/1944. sz. BM VII. és 9999/1944. sz. BM VII. rendeleteket. Lásd még *RLB,* 311. dok.

28. *Uo.,* 302., 303., 307., 308., 309., 311., 313. és 314. dok.

29. A megbeszélés magyar résztvevői voltak: Sebestyén, Morlin Ervin és Miske-Gerstenberger Jenő (a külügyminisztérium két nemzetközi jogi szakértője), valamint a belügyminisztérium képviseletében Perlaky Gyula. A franciákat Christian de Charmasse követségi tanácsos és egy Adère nevű tisztviselő képviselte. *Vádirat,* 3:257. o.

30. Lásd Zay Miklós gróf (Külügyminisztérium, Nemzetközi Büntetőjogi és Rendészeti Osztály) 1944. augusztus 22-én kelt *Pro domó*ját. *Uo.,* 424. o.

31. A magyarok már 1940 májusában meg akartak szabadulni 300 német zsidótól. A Sztójay által előterjesztett kérést illetően lásd Weizsäcker 1940. május 3-i feljegyzését: NG-2709. Gottlob Berger SS-Obergruppenführer 1947. november 1-jén tett vallomása szerint Walter Schellenberg, az RSHA kémelhárító részlegének egykori parancsnoka ígéretet tett Jean-Mary Musy volt svájci elnöknek arra, hogy 5000 idősebb német zsidót kiengednek Magyarországról Svájcba. A tervet, amit állítólag Himmler is jóváhagyott, Martin Bormann vétózta meg: NO-5762. Lásd még: *RLB,* 311. dok. A magyarok különbséget tettek az országban lévő lengyel menekültek között aszerint, hogy zsidók voltak-e vagy sem. Különösen így volt ez a német megszállás után. A hatóságok a letartóztatott lengyel zsidókkal szemben ugyanúgy érvényesítették a gettóba gyűjtés és deportálás programját, mint a többi náci uralom alatt álló ország zsidó állampolgáraival szemben. *RLB,* 268. és 305. dok. Lásd még: NG-2709, valamint a 3. és 6. fejezetben.

32. 1943. szeptember 3-a, az olaszok fegyverszüneti egyezményének aláírása után Magyarország a budapesti olasz követség Badoglio-párti tisztviselőit országuk hivatalosan akkreditált képviselőinek ismerte el. Később azonban, miután a Birodalom az Észak-Olaszországban újjáalakult Mussolini-kormányt ismerte el mint az „egyetlen törvényes olasz kormányt", az antifasiszta magyar külügyminiszter, Ghyczy Jenő erős német nyomásra ugyancsak elismerte Mussolinit. Magyarország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállása után a Badoglio-kormány képviselőit – sok más antifasiszta politikai személyiséggel együtt – letartóztatták. Mussolini magyarországi képviselője ebben az időben Raffaello Casertano volt. További részletek: Stephen D. Kertész: *Diplomacy in a Whirlpool. Hungary Between Nazi Germany and Soviet Russia.* University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 1953, 66–67. o.

33. *RLB,* 299. és 311. dok.

34. Röviddel azután, hogy Románia a németek oldalán belépett a Szovjetunió elleni háborúba, a román egységek több zsidóellenes akcióban is részt vettek a „felszabadított" területeken – Bukovinában, Besszarábiában és Ukrajnában. Ezek a területek az Einsatzgruppe D fennhatósága alá tartoztak. Később az év folyamán a románok kö-

zel 185 000 zsidót deportáltak Transznisztriába – a Dnyeszter és a Bug közé eső megszállt területre –, többségüket Bukovinából és Besszarábiából. A deportáltaknak kb. egyharmada életben maradt, ezek a zsidók a Vörös Hadsereg előrenyomulásának és a román álláspont megváltozásának köszönhetően 1943 végén hazatérhettek. További részletek: Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews.* Quadrangle, Chicago, 1961, 485–509. o.

35. *RLB,* 196. dok. A halálbüntetésre való utalásokat lásd a bukaresti Külügyi Archívum *Probléma 30.* (zsidókérdés) jelzetű anyagában, 10. kötet, 96. o. 1942-ben a románok amiatt is aggódtak, hogy szlovák zsidók szivároghatnak be Romániába. Lásd ehhez a budapesti román követség emberének, I. Daianunak 1942. június 30-án Bukarestbe küldött „sürgős" feljegyzését, amely megfelelő elővigyázatossági rendszabályok meghozatalát sürgette. *Uo.,* 35. kötet, 96. o.

36. *RLB,* 299. és 311. dok. Lásd még NG-5630 és a 28. fejezetben.

37. *Der Kastner-Bericht,* 45. o.

38. A szlovák zsidóság tragédiájának részleteit illetően lásd Livia Rothkirchken: *The Destruction of Slovak Jewry.* Yad Vashem, Jerusalem, 1961, LXXV. és 257. o. (héberül és angolul); Yeshayahu Jelinek: „The Final Solution – The Slovak Version." *East European Quarterly,* 4, 4. sz., 1971, 431–441. o.

39. *MOL,* a Külügyminisztérium Jogügyi Osztálya, 1944/8., 281. o.

40. *RLB,* 297., 299., 300–302., 308., 310., 311. dok.; NG-5630.

41. *RLB,* 209., 299., 311., 312. dok.

42. A magyar külügyminisztérium kezdeményezésére egy vizsgálóbizottság memorandumot készített a július 2-i támadás részleteiről és következményeiről. A július 4-i keltezésű memorandumot a következők írták alá: Carl Lutz és Hans Steiner a svájci követségtől; Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt megbízottja; Per Anger, a svéd követség titkára; Kemal Sayit török követségi tanácsos; Perlaky Gyula a magyar belügyminisztérium, valamint Nékám Sándor és báró Rubidó-Zichy Iván a magyar külügyminisztérium képviseletében. A memorandum a támadás két túlélőjének (Ignace Schiller és Eric S. Satan) a tanúvallomását is tartalmazta. *NA,* T-120. mikrofilm, 4664. tekercs, K1509/K350354. skk. kockák.

43. Lásd például Gombó István külügyminisztériumi tisztviselő visszaemlékezését augusztus 19-én Hans Steinerrel e tárgyban folytatott megbeszéléséről: *Vádirat,* 3:411–412. o.

HUSZONNYOLCADIK FEJEZET

A MAGYAR ZSIDÓK HELYZETE KÜLFÖLDÖN

Áttekintés a német megszállás előtti időszakról

A KÁLLAY-KORMÁNY alatt a külföldön tartózkodó magyar nemzetiségű zsidókat, ha nem is mindig nagy ügybuzgalommal, de hatékonyan védelmezte a magyar állam a két fő szövetséges tengelyhatalom befolyási övezetében is. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert sok más ország zsidó állampolgáraira minden további nélkül kiterjesztették a helyi zsidóságot sújtó intézkedéseket.

Európa nácik megszállta országaiban a német hatóságok nem mindig tartották tiszteletben a nemzetközi jog előírásait. Sok esetben egyszerűen nem vettek tudomást a magyar kormány hivatalos álláspontjáról, és – suba alatt – magyar zsidókat is elvittek a „kelet-európai munkára" indított szállítmányokkal. Különösen így volt ez 1942 szeptemberében és októberében, a nyugat-európai zsidó közösségek felszámolásakor. Ekkoriban (majdnem fél évvel a magyar és német hadsereg megsemmisítő voronyezsi és sztálingrádi veresége előtt) maguk a magyar hatóságok sem tettek még komolyabb erőfeszítéseket a külföldön élő magyar állampolgárságú zsidók védelmében.

Első ízben – meglehetősen félénken – akkor emelték fel szavukat a magyar zsidók érdekében, amikor Magyarországon híre ment, hogy az 1942 szeptember–októberében Nyugat-Európában lezajlott deportálásoknak magyar zsidók is áldozatul estek. A németeknek nem kevés bosszúságot okozó kampány mégis csak 1943-ban kezdődött meg. A szövetséges és semleges országok zsidó állampolgáraival szemben a németek úgy jártak el, hogy őket is az általános zsidóellenes rendelkezések hatálya alá vonták, hacsak hazájuk kormánya hozzá nem járult meghatározott időn belüli hazatelepítésükhöz. A határidőket számos alkalommal meghosszabbították. A magyarok, bizonyos cselekvőkészséget tanúsítva, beleegyeztek azon zsidók kisebb csoportjainak hazatelepítésébe, akiknek magyar állampolgársága egyértelműen megállapítható volt. A náci ura-

lom alatt lévő nyugat-európai országokban az ottani magyar zsidók többsége gyűjtőtáborban várta útnak indítását vagy hazatelepítését; többek között a franciaországi Drancyban és a hollandiai Westerborkban is volt ilyen tábor. 1943 októberében, amikor az utolsó határidő is lejárt, legnagyobb részüket Buchenwaldba vagy Ravensbrückbe szállították, de nem Strafjude, vagyis „büntetett zsidó" minősítéssel. Terv szerint addig kellett ezekben a táborokban maradniuk, amíg a náciknak alkalmuk nem nyílik „továbbszállítani őket keletre".

Olaszországban és az olaszok ellenőrizte területeken a magyar zsidók esélyei jobbak voltak, részben az olaszok emberségesebb magatartása, részben a német terjeszkedési politika okozta közös aggodalmakból táplálkozó, szorosabb olasz–magyar kapcsolatok miatt. Kállayt 1943. április 1-je és 3-a közötti római látogatása során Mussolini állítólag biztosította afelől, hogy a magyar zsidókat Olaszországban nem fogják hátrányos megkülönböztetéssel sújtani, ugyanolyan elbánásban lesz részük, mint a nem zsidó származású magyaroknak.

A helyzet Magyarország német megszállása nyomán gyökeresen megváltozott. Röviddel 1944. május 15-e, a tömeges deportálások kezdete után a Sztójay-kormány behódolt a németeknek, és kijelentette, hogy a náci irányítás alatti Nyugat-Európában élő magyar zsidók ügyeivel a továbbiakban nem foglalkozik. Miután ezeket a zsidókat „evakuálták kelet felé", a tengely övezetében már csak Romániában és Szlovákiában maradt jelentősebb számú magyar zsidó, továbbá Horvátországban, ahol azonban kevesebben voltak.[1] A tömeges magyarországi deportálások idején a zsidók helyzete Romániában és Szlovákiában viszonylag elviselheto volt. Olyannyira, hogy sokan azok közül a zsidók közül, akik az 1940 és 1943 közötti zsidóüldözések során elmenekültek ezekből az országokból, most (többségük illegálisan) visszatértek hazájukba, és számos magyar zsidó is velük tartott.

Az a viszonylagos engedékenység, amellyel ezekben az országokban a zsidók ügyét kezelték, zavarba hozta a németeket. A magyarok, Horthy július eleji döntését indokolva, mely leállította a deportálásokat, többek között a zsidókkal szembeni romániai és szlovákiai bánásmódra hivatkoztak. Amikor Sztójay július 6-án, Veesenmayerral folytatott megbeszélésén megerősítette, hogy Horthy és a magyar kormány határozatot hozott a deportálások leállítására, kiemelte a románok és a szlovákok zsidóügyekben tanúsított engedékenységét, mint a lépés indítékainak egyikét.[2] Öt nappal később Veesenmayer sürgős táviratban emelt kifogást a külügyminisztériumnál azok miatt a nehézségek miatt, melyek a végleges megoldás programjának magyarországi végrehajtásában mutatkoztak. Különös keserűséggel bírálta azt a német irányvonalat, amely a románok-

nak és a szlovákoknak elnézte, hogy zsidóikkal szemben emberségesebben járjanak el, miközben a magyaroktól megkövetelte, hogy „a zsidókkal könyörület nélkül bánjanak". Válaszképpen az *Inland II.* osztály azonnal érintkezésbe lépett a bukaresti és pozsonyi német követséggel. A közbelépés azonban nem hozott eredményt. A románok – csöndben már az átállást készítették elő – egyre elnézőbbek voltak. A szlovákok szintén körültekintőbbek lettek, bár később mégis felújították a deportálást. Sok szlovák hazafi is erre a sorsra jutott, akiket az 1944 augusztusának végén Besztercebányán és Szlovákia már részein lezajlott felkelés leverésekor fogtak el.

Románia és a végleges megoldás: az átvételtől az elutasításig

A történelem fintora, hogy az a Románia, ahol oly nagy hagyományai voltak a törvényesített zsidóüldözésnek, most nemcsak a belföldi zsidóknak, hanem számos külföldinek is menedéke lett. A Balkánon a harmincas évek közepén megnövekedett náci befolyás hatására Románia élesen zsidóellenes programot tett magáévá, amelynek végrehajtása különösen nagy lendületet vett a rövid életű Goga–Cuza-rezsim idején. Emberéletet mindez alig követelt egészen 1940 szeptemberéig. Ekkor azonban Románia jelentős területi veszteségeket szenvedett a Szovjetunióval (Besszarábia, Észak-Bukovina), Magyarországgal (Észak-Erdély) és Bulgáriával (Dél-Dobrudzsa) szemben, és a területveszteségek kiváltotta haragot és csalódottságot a szélsőjobboldal a zsidók ellen fordította, akiket a kor szokása szerint „a bolsevizmus ügynökeinek" bélyegeztek.

1940. szeptember 6-án II. Károly királyi diktatúráját az új berendezkedésű Nemzeti Legionárius Állam (Statul National Legionar) váltotta fel Ion Antonescu tábornok (később marsall) vezetésével, aki hamarosan a vezér (Conducator) címet vette fel.[3] A gazdaság románosítása és a zsidó vagyon árjásítása címén folytatott hadjáratot különböző országrészekben kisebb pogromok kísérték. Egy nagy pogromra is sor került, mégpedig 1941 januárjának végén, Románia hadba lépése előtt, amikor a Vasgárda (Garda de Fier), a román fasiszták Horia Sima vezette hordája felkelést robbantott ki az Antonescu-rendszer megdöntésére. Bukarestben, Iaşiban és másutt a legkegyetlenebb módon zsidók százait gyilkolták halomra.

A sikertelen puccs és Romániának a Szovjetunió elleni háborúba való belépése (1941. június 22.) között eltelt időszakban a zsidóüldözés a gazdasági szférára korlátozódott. Az egyik leglényegesebb zsidóellenes intézkedés ebben az időben a zsidók ingatlanvagyonának kisajátítását előirá-

nyozó március 27-i rendelet volt. A zsidóellenes intézkedések nem kis részét a zsidóügyek általános biztosa, Radu Lecca kezdeményezte, aki szorosan együttműködött Gustav Richter SS-Sturmbannführerrel, az SS-nek a bukaresti német követségen működő zsidóügyi szakértőjével.

Amikor Románia a Harmadik Birodalom oldalán belépett a Szovjetunió elleni háborúba, a helyzet alapjaiban megváltozott. A kezdeti katonai sikerektől megrészegült, megtorlásra vágyó román csapatok sokszor a zsidókon töltötték ki bosszújukat, és brutalitásuk esetenként a németekét is felülmúlta. A visszafoglalt Észak-Bukovinában és Besszarábiában, valamint a meghódított ukrán területeken a zsidókkal barbár kegyetlenséggel bántak el. A románok – a német Einsatzgruppékhoz hasonlóan és olykor velük együttműködve – alaposan kivették a részüket az embervadász-akciókból, különösen kitüntetve magukat Bălţiban, Cernăuţiban és Odesszában. Ez utóbbi városban a román egységek állítólag 60–80 000 zsidót mészároltak le.[4] A háború kezdeti szakaszában a régi (ti. az 1918 előtti) Románia területének egyes zsidó közösségeiben is előfordultak atrocitások. Iaşiban például zsidók ezreit ölték meg a június 29–30-i pogromok során. Különböző becslések 4000 és 8000 közé teszik az áldozatok számát.[5] A német és román katonai egységek előrenyomulását mindenütt mészárlás kísérte, a „felszabadított" városok és falvak zsidó lakosságát megtizedelték, helyenként teljesen kiirtották.

Az Antonescu-kormány igyekezett megszabadulni az „idegen" zsidóktól, és deportálásuk fő célpontjául Transznisztriát – Ukrajnának a Dnyeszter és a Bug közé eső, románok megszállta területét – jelölte ki. Első csoportjaikat 1941 augusztusában szállították el. A gondosan előkészített és hatékonyan megszervezett tömeges deportálások ugyanennek az évnek az őszén kezdődtek, majd tovább folytak 1942 tavaszán és nyarán. Legnagyobb kihasználtságuk idején a különböző transznisztriai koncentrációs táborokban – amelyek többségét még a német haláltáborok üzembe helyezése előtt létesítették – mintegy 185 000 zsidót tartottak fogva.[6] Leszámítva azt a 10 000-nél valamivel több zsidót, akiket „tévedésből" gyűjtöttek össze a régi Romániához tartozó Dorohoi megyében, a deportáltak szinte mind Bukovinából, Besszarábiából és Hertából, vagyis a korábban a Szovjetuniónak átengedett, de most visszafoglalt területek zsidóságából kerültek ki.

A régi Románia (Munténia, Olténia és Moldva), Dél-Erdély, valamint Dél-Bukovina zsidó lakossága jóval könnyebb helyzetben volt. Igaz, súlyos gazdasági terhek nehezedtek rájuk, és a férfiakat sok helyütt kényszermunkára fogták speciális munkaszázadokban, de sárga csillagot szinte sohasem kellett viselniük, és sohasem kényszerítették őket gettóba.[7]

Ezeken a területeken alig akadt olyan zsidó közösség, amely a háború végéig számottevő veszteségeket szenvedett volna.[8]

Az 1942. január 20-i wannseei konferencia után a németek magától értetődően szigorúbb intézkedések meghozatalára próbálták rábírni a románokat. Románia azonban – a német befolyási övezet legtöbb országától eltérő módon – arra a döntésre jutott, hogy a zsidókérdést is szuverén módon fogja kezelni, sajátos „román" szempontokat figyelembe véve. 1942 közepén a németek kis ideig úgy érezték, hogy a románok készek az ő irányvonalukat követni. Luther 1942. augusztus 17-i dátummal Ribbentropnak, Weizsäckernek és Wormann-nak küldött jelentése értelmében a deportálások három erdélyi városban: Aradon, Temesvárott és Tordán kezdődtek volna. A román kormány azonban megváltoztatta álláspontját, méghozzá nem sokkal azután, hogy Lecca a hónap végén visszatért Berlinből, ahol német partnerei állítólag nyersen fogadták. Valójában lehetetlen kideríteni, hogy Lecca berlini fogadtatása mennyiben befolyásolta a romániai döntéshozatal folyamatát, de tény, hogy az Antonescu-kormány ekkor már nem lelkesedett a végleges megoldás programjának német változata iránt. Mi több, a románok eltökélték, hogy e tekintetben nem hagyják korlátozni önállóságukat. 1942 őszétől folytatták (sőt néhány esetben fel is gyorsították) a zsidók vagyonának kisajátítását, de ennél keményebb fellépésre többé nem gondoltak. 1942. december 12-én Manfred von Killinger bukaresti német követ jelentést küldött a német külügyminisztériumnak arról, hogy Lecca szerint Antonescu marsall 75–80 000 zsidó palesztinai kivándorlásának engedélyezését határozta el, fejenként 200 000 lej (kb. 1336 dollár) lefizetése ellenében. Mint Killinger jelentette, a marsallt lelkesedéssel tölti el a lehetőség, hogy 16 milliárd lejjel (107 millió dollárral) gyarapíthatja az államkasszát, és „kényelmes úton" nagyszámú zsidótól is megszabadul.

A német külügyminisztérium és az RSHA megtett minden tőle telhetőt, hogy a románokat a zsidókérdésben elfoglalt új álláspontjuk feladására bírja, de eredményt nem értek el. 1943. január 14-én Heinrich Müller Gestapo-főnök igen borúlátóan értékelte a romániai helyzetet. Hat nappal később maga Himmler jutott arra a következtetésre, hogy Romániában semmit sem lehet tenni, és javasolta a bukaresti zsidóügyi szakértő visszahívását. A német külügyminisztérium ennek ellenére makacsul folytatta erőfeszítéseit, hogy a románokat rávegye elhatározásuk megmásítására, és megértesse velük „a zsidó fenyegetés komolyságát".[9]

Amint a románok további lépései hamarosan megmutatták, Müller és Himmler értékelése helyes volt. Transznisztriában az életben maradt zsidók helyzete fokozatosan javult. 1943 vége felé, miután a Vörös Hadsereg átkelt a Dnyeperen, és folytatta előrenyomulását a Bug felé, a táborokat

megnyitották, s azokat, akik túlélték a megpróbáltatásokat – a deportált zsidók egyharmadát –, hazatelepítették. A román hatóságok növekvő érdeklődést tanúsítottak a palesztinai kivándorlási akciók lebonyolítása iránt, és még több türelmet saját zsidóikkal szemben. 1944-ben, amikor különböző román politikai és katonai tényezők aktívan keresni kezdték a tengelyből való kilépés hathatós és kellően gyors módját, Románia otthont adott a szomszédos országok, köztük Magyarország több ezer zsidó menekültjének is.[10]

Románia: a magyar zsidók menedéke

G. Bertrand Jacobsonnak, a HICEM-HIAS bukaresti képviselőjének 1944. december 28-i keltezésű jelentése szerint a tömeges magyarországi deportálások kezdetétől a jelentés időpontjáig 1500 magyar zsidó lépte át engedély nélkül a román határt. Legtöbbjük Bukarestben, Aradon vagy Temesvárott talált menedéket. Rajtuk kívül még 11 200 magyar zsidó élt Romániában: mintegy 3200 zsidó munkaszolgálatos, akik korábban a bori rézbányákban dolgoztak[11], és 1944 késő nyarán, kora őszén, amikor Tito csapatai felszabadították őket, átmehettek Romániába, valamint 8000 további munkaszolgálatos, akiket a szovjet–román csapatok szabadítottak fel. Jacobson említést tesz még arról, hogy a Romániában lévő 12 700 magyar zsidón kívül ugyanebben az időben 4000–8000, munkaszolgálat alól felszabadított magyar zsidó élt Észak-Erdélyben is. Ez utóbbiak száma a csapatok győzelmes előrenyomulásával tovább növekedett.

1944 márciusa után, amikor Magyarországon drákói zsidóellenes intézkedéseket léptettek életbe, önként adódott a gondolat, hogy Románia menedéket nyújthat az üldözötteknek. Ezzel természetesen a németek is tisztában voltak, és március 30-án valamennyi szervüket készültségbe helyezték, hogy megakadályozzák a magyar zsidók átszökését a szomszédos Bulgáriába, Romániába és Szlovákiába.[12] Emellett erőteljes nyomást gyakoroltak Romániára, hogy hatékony ellenintézkedések megtételére bírják.

A román kormány látszólag eleget tett a németek kívánságainak, és május 29-én szigorú törvényt hozott, mely az engedély nélkül Románia területére lépő zsidókat, és azokat, akik őket a tiltott határátlépésben segítették, halállal büntette.[13] A románok ennek ellenére – néhány kivételtől eltekintve – a továbbiakban is meglehetős engedékenységet tanúsítottak az országba érkező menekültek iránt. Határőrszerveik titkos utasításokat kaptak arra nézve, hogy megkönnyítsék a határátlépést a Magyarországról menekülő zsidók számára.[14] 1944. június 2-án Románia miniszterelnöke felhatalmazta a Nemzetközi Vöröskereszthez kikül-

dött román delegátust, hogy az ezzel ellentétes román nyilatkozatoktól függetlenül, adjon formális biztosítékokat a magyarországi zsidó menekültek romániai bebocsáttatására, valamint arra, hogy „a románok gondoskodnak a menekültek biztonságáról"[15]. Az engedékenység Romániában augusztus 23-ig egyre nőtt, amikor az ország vezetése végül is elszánta magát a németektől való elszakadásra. Ezzel természetesen a zsidók státusa is – a külföldieké éppúgy, mint a belföldieké – gyökeresen megváltozott. Az új antifasiszta kormány Constantin Sănătescu tábornok vezetésével nemcsak a zsidóellenes rendelkezések eltörlését tűzte ki célul, hanem fellépett a német–magyar fennhatóság alatt élő észak-erdélyi román zsidók védelmében is.

Magyarország német megszállásától Romániának a tengelyből való kiszakadásáig a magyar zsidók mentésében Dél-Erdély magyar ajkú zsidó lakossága és a bukaresti magyar zsidó menekültek töltöttek be kezdeményező szerepet. Az utóbbiak szorosan együttműködtek a Nemzetközi Vöröskereszttel és a romániai zsidó közösség cionista és hivatalos vezetőivel.

A magyarországi zsidóüldözések kezdeti szakaszában (1944. március–június) a mentés terhét elsősorban a Magyarországgal határos dél-erdélyi területek zsidó közösségeinek vezetői viselték. A magyar fennhatóság alatt álló Észak-Erdély legnagyobb gettóinak némelyike – így a nagyváradi, a kolozsvári, a marosvásárhelyi – egészen közel volt a román határhoz. Mégis mindössze néhány ezer zsidó használta ki az alkalmat és szökött át Romániába. Ennek több oka volt. Először is: a gettókban nemigen voltak egészséges férfiak (ők ugyanis munkaszolgálatot teljesítettek); másodszor: a jó erőben lévők nem szívesen hagyták magukra a családjukhoz tartozó gyermekeket és időseket; harmadszor: sok embert visszatartott a tiltott határátlépés kockázata; negyedszer: a magyar zsidóság vezetői nem tudták megfelelően tájékoztatni a tömegeket (lásd a 23. és 29. fejezetet).

Az a néhány ezer magyar zsidó, akinek sikerült Romániába átszöknie, különböző módszerekkel ért célt. A módosabbak megvesztegették az őröket, másoknak jó összeköttetéseik voltak román diplomatákkal, ismét másokat cionista kísérők (shlichim) vittek át a határon. Azoknak a zsidóknak, akik rászánták magukat az illegális határátlépésre, nagy része dél-erdélyi származású volt.

A fő átkelőhelyek a romániai menekültközpontok felé Arad, Beiuş, Brassó, Ginta, Segesvár, Temesvár és Torda voltak. Ezek közül a legnagyobb forgalmat Arad és Torda bonyolította le. A menekítésben részt vevők számára különösen az jelentett gondot, hogy a menekülteknek a határátkelés helyén szállást és védelmet biztosítsanak, és baj nélkül tovább-

juttassák őket Bukarestbe. Ezeket a nehézségeket nagyrészt sikerült áthidalni.

Ebben szerepük volt a zsidó alkalmazottak és a helyi román hatóságok jól bejáratott kapcsolatainak éppúgy, mint az ügyesen megszervezett illegális tevékenységnek, beleértve hamis okmányok előállítását.[16]

A román parasztok, akik közül sokan ugyancsak a bőrükön érezték a magyar elnyomást, szívesen segítettek át zsidókat a határon. Komoly segítséget nyújtottak nekik a kolozsvári és a nagyváradi román konzulátus tisztviselői, akiknek jó barátaik voltak a román határőrtisztek között. Nemritkán román hivatalos személyek jóindulatán múlt, hogy a magyar zsidó szökevények meg tudták kerülni a határőröket. Mihai Marina nagyváradi román főkonzul és munkatársai szemmel tartották az észak-erdélyi zsidók gettóba gyűjtésének és deportálásának minden mozzanatát.[17] Amikor Románia svájci nagykövete, Vespasian V. Pella professzor Nagyváradon rövid időre megszakította útját, eljuttattak hozzá egy terjedelmes feljegyzést a magyarországi zsidóüldözésről. A feljegyzés a román tisztviselők megfigyeléseit tartalmazta, valamint a nagyváradi gettó egy orvos lakójának, dr. Kupfer Miksának a tudósítását a gettóban uralkodó embertelen állapotokról. Pella Bernbe visszatérve továbbította ezt a feljegyzést a Nemzetközi Vöröskeresztnek, amely a magyarokhoz intézett felhívásban fel is használta azt. Feltehető, hogy a feljegyzést Horthy is figyelembe vette a deportálások leállíttatásánál.

Az átkelés a határon a románok minden jóindulata ellenére kockázatos vállalkozás volt. Egyrészt, nem minden román hivatalos személy érzett együtt a zsidó menekültekkel. Másrészt Románia még a tengelyhez tartozott, s olykor előfordult, hogy a román illetékesek – saját elhatározásukból vagy a német különítmények követelésére – kiadták a zsidó menekülteket. Egyes zsidókat még magyar területen elfogtak. A határátlépés kockázata azonban ezzel együtt is eltörpült a deportálás veszélyei mellett. Csakhogy – mint már céloztunk rá – ezt a tömegek nem tudták.[18]

Miközben a határ mentén működő mentési bizottságok azzal voltak elfoglalva, hogy az első néhány napban segítsék a határon átszökötteket, és hamis papírokhoz juttassák őket, Bukarestben a cionista Alija (kivándorlási) iroda égisze alatt megalakult az Észak-erdélyi Zsidó Menekültek Segélyezési Bizottsága (Comitetul de asistenta a refugiatilor evrei din Ardealul de Nord). A bizottságot Marton Ernő vezette, aki korábban az *Új Kelet* c., a magyar hatóságok által betiltott kolozsvári magyar nyelvű zsidó napilap főszerkesztője, azelőtt romániai parlamenti képviselő volt. Maga Marton egy román konzulátusi alkalmazott segítségével 44 májusában szökött át Romániába, röviddel azután, hogy Kasztner Kolozsvárra láto-

gatott, és tájékoztatta a város zsidóságának vezetőit a fasiszta zsidóellenes intézkedések valódi tartalmáról.

A bizottság szorosan együttműködött a román zsidóság vezetőivel, köztük A. L. Zissuval és W. Fildermann-nal.[19] Tevékenysége a fegyverszünet előtti időszakban elsősorban arra terjedt ki, hogy gondoskodjék a menekültek személyes biztonságáról, sokuk számára lehetővé tegye a továbbutazást Palesztinába, s kapcsolatokat létesítsen és tartson fenn a nagy külföldi zsidó szervezetekkel, amelyektől pénzbeli és természetbeni támogatást remélt.

Mire a bizottság megalakult, a román kormány már hazatelepítette a transznisztriai túlélők többségét, és figyelemre méltó türelmet tanúsított a zsidók iránt, a bizottságnak mégis igen körültekintően kellett tevékenykednie. A németek erős nyomást gyakoroltak a kormányra, mert ha abba kénytelen-kelletlen bele is nyugodtak, hogy a marsall nem tamogatja a végleges megoldás programját, a kormánynak a zsidók palesztinai kivándorlásával kapcsolatos tervei és a román politika kihatása a magyarországi deportálásokra módfelett nyugtalanították őket.

1944 késő tavaszára a román vezetők arra a meggyőződésre jutottak, hogy mind bel-, mind külpolitikai szempontból akkor járnak el a legokosabban, ha lehetővé teszik a zsidók kivándorlását. Ennek a nézetnek Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter volt az egyik fő szószólója. Az ő kezdeményezésére és elnökletével június 9-én miniszteri tanácskozást tartottak a zsidókérdés – és ezen belül külön hangsúllyal a zsidók esetleges kivándorlása – megvitatásának céljából. A résztvevők között volt Dumitru Popescu tábornok belügyminiszter; Constantin Vasiliu tábornok rendfenntartási és közbiztonsági miniszterhelyettes; Sova tábornok tengerészeti miniszterhelyettes; valamint Radu Lecca. Mihai Antonescu a megbeszélés eredményét június 17-én kelt, Zissuhoz címzett levelében fedte föl:

- az Antonescu marsall utasítására megalakított Általános Kivándorlást Szabályozó Miniszteri Bizottság a kivándorlás kérdésében pozitívan foglalt állást;
- kivándorlási hivatalt kell létesíteni Zissu elnökletével, tanácsadóit és a hivatal többi tisztviselőjét ő maga jelöli ki;[20]
- a szállítási egyezmények megkötését a Román Hajózási Szolgálat (Serviciul Maritim Român – SMR) bonyolítja;
- a bizottság elvben jóváhagyta, hogy négy, idegen zászló alatt közlekedő hajó kifusson a constanţai kikötőből, ahol vesztegel, feltéve hogy utasai a transznisztriai áldozatok árváiból, Romániából távoz-

ni kénytelen külföldi zsidó politikai menekültekből és más menekültekből kerülnek ki.[21]

A kivándorlásokkal kapcsolatos új román irányvonal nemcsak azért gerjesztette haragra a németeket, mert hátráltatta a végleges megoldás programját, hanem azért is, mert ellentétes volt arabbarát politikájukkal. Emellett nyugtalanította a németeket a románoknak a bel- és külföldi zsidók iránt tanúsított, viszonylag elnéző bánásmódja is, amit a magyarok ürügyként hoztak fel a deportálások július eleji leállítására. A német külügyminisztérium berlini és budapesti tisztviselői, akiket aggodalommal töltött el, hogy a román álláspont a zsidókérdésben megváltozott, júniusban és júliusban élénk kampányt folytattak, hogy javítsanak a helyzeten.[22] Lázas diplomáciai manővereiket tükrözték Andreas Schmidt *Volksgruppen*-vezetőnek és társainak a romló romániai helyzetről és különösen Mihai Antonescu működéséről Berlinbe küldött jelentései is.[23]

Június 30-án, Veesenmayer ismétlődő beszámolói nyomán, von Thadden érintkezésbe lépett Killingerrel, és kérte annak az állítólag a kolozsvári román főkonzulátusról származó hírnek a megerősítését, miszerint a határon átszökött magyar zsidókkal Romániában politikai menekültként bánnak, és lehetővé teszik továbbutazásukat Palesztinába.[24] A hírt Killinger július 14-én megerősítette.[25] Előző nap Wagner Killingernél is és Heinrich Müller SS-Gruppenführernél, a Gestapo főnökénél is panaszt tett amiatt, hogy a román kormány tétlenül nézi magyar zsidók kivándorlását Palesztinába.[26] Július 26-án Killinger kénytelen volt megerősíteni, hogy Antonescu marsall valóban kienged zsidókat Romániából, hogy a magyar zsidóknak szabad mozgásuk van az országban, és hogy a zsidók iránti türelem általában véve nő.[27] Augusztus 8-án Wagner azzal a javaslattal fordult Ribbentrophoz, hogy Killingeren keresztül kérjék fel a marsallt a Romániában érvényben lévő zsidóellenes törvények maradéktalan alkalmazására.[28] Ehhez Wagner augusztus 14-én meg is kapta Ribbentrop hozzájárulását[29], ám ekkor Románia már fél lábbal kívül volt a háborún.

Az Antonescu-kormánynak az átállás előtti néhány hónapban zsidóügyekben elfoglalt álláspontját összegzi az a nyilatkozat, amelyet Grigore Gafencu és Vespasian V. Pella juttatott el a genfi Román Bizottsághoz.[30] A szigorúan titkos nyilatkozat szerint:

- a román kormány maximális jóindulatot tanúsított a Magyarországról elmenekült zsidók iránt, és az év folyamán közülük 2500 fő számára lehetővé tette az ország elhagyását;
- több ízben erélyesen felemelte szavát a magyar kormánynál a magyarországi és észak-erdélyi román nemzetiségű zsidók érdekében,

továbbá hazatelepített Franciaországból több ezer román nemzetiségű zsidót, akiket különben deportáltak volna Németországba;
- szívélyes fogadtatásban részesítette a Vörös Hadsereg által elfoglalt területekről érkezett zsidó menekülteket, és engedélyezte 3000 zsidó gyermek kiszállítását Törökországba;
- 1943 óta lehetőséget nyújtott arra, hogy a transznisztriai zsidók nagy mennyiségben kapjanak élelmiszert és gyógyszert;
- lépéseket tett annak érdekében, hogy a keleti front romániai részén semmiféle incidensre ne kerüljön sor a német katonák és a zsidók között;
- lehetővé tette, hogy a romániai zsidók a szakmájukban maradjanak, még állami alkalmazásban is dolgozhattak néhányan;
- a katonai szolgálat alól mentesített zsidóktól vagyonukkal arányos pénzbeli hozzájárulást kívánt. Azt a pénzt, amit a zsidó nemzetiségi szervezet ezen az alapon összegyűjtött, részben zsidók segélyezésére fordították. Azoknak a zsidóknak, akik nem tudtak fizetni, engedélyezte, hogy társadalmilag hasznos munkával róják le a hozzájárulást;
- bizonyos kényszerkörülmények hatása alatt megsértette a zsidók egyes vagyoni jogait, de a tőlük kisajátított értékeket nem más magánszemélyek tulajdonába adta, hanem állami tulajdonba vette;
- lehetővé tette, hogy maguk a zsidók szervezzék kivándorlásukat, és ehhez számos hajót bocsátott rendelkezésükre.

Ha a magyar vezetés – a Sztójay-kormány – magatartására gondolunk, a románoknak a zsidókérdésben követett irányvonala eléggé különösnek tetszik. A román álláspont viszonylagos emberségessége mellett természetesen bizonyos kétkulacsosságot is tükrözött. Miután a felelős román vezetők, köztük Mihai Antonescu aránylag hamar felismerték, hogy a tengely elvesztette a háborút[31], érthető módon úgy döntöttek, hogy országuk helyzetét javítandó, szakítanak – egyebek mellett – korábbi zsidóellenes politikájukkal. Ebben aktív támogatókra leltek az ellenzék tekintélyes irányítóiban, Románia történelmi pártjainak vezetőiben. Közéjük tartoztak Iuliu Maniu, Dinu Brătianu és Emil Hațieganu.

Közvetlenül Románia átállása előtt Mihai Antonescu külön-külön közölte Zissuval és Fildermann-nal, hogy a román nemzet számít a szolgálataikra. Zissut Ovid Vladescu külügyminiszter-helyettes Antonescu nevében arra kérte, lépjen érintkezésbe a brit és amerikai zsidó szervezetekkel, és rajtuk keresztül ösztönözze a nyugati szövetségeseket, hogy gyakoroljanak nyomást a Szovjetunióra a fegyverszüneti feltételek enyhítése érdekében.[32] Amikor ezt Zissu meg akarta beszélni Fildermann-nal,

megtudta, hogy a Zsidó Közösség elnöke Antonescu külön felkérése alapján máris cselekedett, és a Joint isztambuli képviselőjéhez, Reuben B. Resnikhez címzett levelét reggel öt órakor el is vitte a kormányfutár. Levelében Fildermann hangoztatta, hogy Romániának a fegyverletétel utáni megszállásában és kormányzásában „a zsidó nép érdekében" a szovjeteken kívül az angoloknak és amerikaiaknak is részt kell venniük, „ahogy azt Olaszország esetében tették"[33].

Az augusztus 23-i németellenes fordulat után a Menekültügyi Bizottság legális státust nyert. Ettől kezdve arra összpontosította erőfeszítéseit, hogy törvényesítse a menekültek státusát, és a Jointon keresztül pénzügyi és egyéb anyagi támogatást nyújtson nekik. Október végén, amikor az egyesített szovjet–román haderők már csaknem egész Erdélyt felszabadították, a bizottság Észak-erdélyi Zsidó Kuratórium (Curatoriu general evreesc al Ardealului de Nord) néven konszolidálódott. A kuratórium az országrészben élő valamennyi zsidó képviseletére jött létre, tevékenységi köre kiterjedt a közigazgatásra, a jogszolgáltatásra és a gazdaságra. Feladatának tekintette a felszabadított zsidók társadalmi és politikai érdekeinek védelmét is.[34] A kuratóriumnak, amelyet ugyancsak Marton vezetett, egyik fő törekvése volt, hogy elősegítse a még német és magyar kézben lévő, nagyszámú észak-erdélyi zsidó felszabadítását vagy legalább helyzetük megkönnyítését. Evégből szorosan együttműködött Romulus Poppal, az új nemzetiségi miniszterrel és Ionel Poppal, akit szintén újonnan neveztek ki a felszabadított Erdély közigazgatási főbiztosává (Înalt Comisar pentru administrarea Transilvaniei eliberate). 1944. november 4-én a főbiztos jóváhagyta egy új hivatal létesítését, a Felszabadított Területek Zsidókérdéseinek Speciális Ügyosztálya (Serviciu special pentru problemele evreesti din teritoriile eliberate) néven.

A speciális ügyosztálynak a főbiztos 5. sz. határozatában körülírt fő feladatai a következők voltak: megszervezni az észak-erdélyi zsidók segélyezését, leltárba venni a felszabadított területeken élő zsidók vagyonát (gondolva a lefoglalt javak megőrzésére és jogos tulajdonosaiknak való visszaszolgáltatására is), javaslatokat tenni a magyarországi zsidótörvények okozta jogsértések orvoslására, adatokat gyűjteni a magyar hatóságok által deportált zsidókról, és megvizsgálni a deportáltak hazahozatalának és felkarolásának lehetséges módjait.

A kuratóriumhoz hasonlóan a speciális ügyosztály vezetését is Martonra bízták, akit technikai tanácsadóvá (Consilier technic) neveztek ki.[35] Az észak-erdélyi zsidóság e két új fóruma intenzív kampányt indított – például memorandumokat terjesztett elő – a még mindig német táborokban vagy a Szálasi-kormány ellenőrzése alatt lévő területeken élő észak-erdélyi származású zsidók megsegítésére. Az egyik memorandumban,

ezeket a zsidókat román állampolgároknak tekintve, a zsidó deportáltaknak romániai svábokra vagy szászokra való kicserélését szorgalmazták, akik annak idején többségükben szimpatizáltak, sokszor aktívan kollaboráltak a nácikkal. Egy másik memorandumban indítványozták, hogy a romániai németeket a német és magyar kézben lévő zsidókkal együtt nyilvánítsák hadifogolynak; egy harmadikban fölvetették, hogy a romániai németek tússzá nyilvánításával engedményre lehetne bírni a németeket az észak-erdélyi zsidók ügyében. E memorandumokat Grigore Niculescu-Buzestinek, az új román külügyminiszternek nyújtották be. Felhívásokat intéztek a Vatikánhoz, a Nemzetközi Vöröskereszthez és a nagyhatalmakhoz is. Ez utóbbiakat felkérték, hozzanak megtorló intézkedéseket a németek és a magyarok ellen, és lehetőség szerint váltsanak ki az őrizetükben lévő német hadifoglyokkal észak-erdélyi zsidókat.

Ezek az erőfeszítések lényegében eredménytelenek maradtak, noha a Sănătescu-kormány Svájcon keresztül mind a német, mind a magyar vezetéssel érintkezésbe lépett az ügyben. A magyar kormányhoz intézett november 7-i jegyzékükben például a románok a következő megállapításokat tették:

- tudomásuk van arról, hogy a német és magyar kormány likvidálni akarja az Észak-Erdélyből deportált zsidókat, és hogy a németországi kényszermunkára elszállított románok életét súlyos veszély fenyegeti;
- felkérték a Nemzetközi Vöröskeresztet, hogy az ügyet sürgősen vizsgálja ki;
- felkérték Svájcot, szerezze meg a magyar kormány hozzájárulását az ügy kivizsgálásához;
- az első pontban érintettek sorsáért Románia német és magyar kisebbségeit is felelősnek tekintik, és készek velük szemben igazságos megtorló intézkedéseket foganatosítani.[36]

A román jegyzékről a németek nem vettek tudomást, a magyarok viszont szinte azonnal válaszoltak rá. November 15-i válaszában a Szálasi-kormány cinikusan tagadta a románok állításait. Akkor, amikor Budapesten javában tombolt a nyilasterror, arcátlanul kijelentette, hogy az észak-erdélyi zsidókat nem deportálták, csupán munkavégzésre mozgósították; hogy életük – akárcsak a még Magyarországon lévő zsidók élete – biztonságban van; és hogy valójában sokkal könnyebb a sorsuk, mint a magyaroké, mert a fronttól távol dolgoznak, miközben a magyarok vérüket ontják a harcmezőn. A nyilasok – mint állították – maguk indítványozták a Nemzetközi Vöröskeresztnek, hogy vizsgálja ki a Németországban lévő románok és zsidók helyzetét, és a románoktól is szívesen látnának ehhez

hasonló kezdeményezést (feltehetőleg a romániai magyarok státusának kivizsgálását illetően). A megtorlásokkal való burkolt fenyegetőzés pedig szerintük pusztán azt a célt szolgálja, hogy a románoknak az ottani magyar kisebbséggel szemben tervbe vett akcióit előre igazolja.[37]

A kuratórium ezeken a diplomáciai csatornákon nem ért el kézzelfogható eredményeket. Mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy az észak-erdélyi zsidók sorsa – éppúgy, mint a nácik és nyilasok kezében lévő összes bajtársaiké – a szövetségesek katonai sikerein múlik. Ezért a kuratórium inkább a romániai menekültek és a felszabadított területeken talált zsidók megsegítésére összpontosította figyelmét. Munkájához támogatást kapott a Jointtól, a Nemzetközi Vöröskereszttől és a román kormánytól. Amikor az egyesített szovjet–román seregek Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország jelentős részét felszabadították már, a román kormány különvonatot bocsátott a kuratórium rendelkezésére a náci táborokból szabadult zsidók hazatelepítéséhez.[38] 1945 tavaszán és nyarán a kuratórium támogatást nyújtott Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia felszabadított zsidó közösségeinek is.[39]

Szlovákia: a zsidóüldözés úttörője

Románián kívül, legalábbis egy ideig, a magyar zsidók egyetlen lehetséges menedéke Szlovákia volt. Szlovákia mint a Harmadik Birodalom kreálta lojális szövetséges az elsők között követte a zsidókérdésben a náci irányelveket.[40] Alighogy 1939 márciusában megalakult a „független" szlovák állam, az új külügyminiszter, dr. Ferdinand Durcansky nyomban biztosította Hermann Göringet afelől, hogy a zsidókkal szemben ugyanolyan bánásmódot fognak alkalmazni, mint a németek. A „zsidókérdés megoldása" az új kormány egyik legfőbb feladata lett.[41] A kormány politikájára ebben a tekintetben – egyébként minden már tekintetben is – befolyással, sőt meghatározó befolyással bírt a pozsonyi német követség, amely előbb Manfred von Killinger (1939. március–1941. január), majd Hanns Elard Ludin vezetése alatt működött. A követség zsidóügyi szakértője Dieter Wisliceny SS-Hauptsturmführer volt, aki 1940. szeptember 1-jén érkezett Pozsonyba. Wisliceny az Eichmann-Sonderkommando egyik vezetőjeként fontos szerepet játszott Szlovákia, Görögország és Magyarország zsidóinak likvidálásában.

A zsidóellenes hadjárat Szlovákiában röviddel az új állam megalakulása után, a zsidónak tekintendő személyek körét meghatározó rendelet kibocsátásával kezdődött (1939. április 18.). Ez a definíció, amely dr. Bernhard Lösenernek az 1935-ös nürnbergi törvényekbe beépített felfogását tükrözte, később része lett az ún. *Zsidókódex*nek (Zidovsky kodex;

Judenkodex), melyet az 1941/198. sz. törvényként léptettek életbe 1941. szeptember 9-én.[42]

A zsidóellenes kampány első szakaszában a szlovákiai zsidókat kíméletlen árjásítási programmal sújtották, amelynek élharcosa a Központi Gazdasági Hivatal (Ústrendy Hospodársky Úrad – ÚHÚ) volt.[43] 1941 októberében a 15 000 pozsonyi zsidónak mintegy kétharmadát eltávolították állásából, és több ezer sorstársukkal együtt, akik az árjásítási kampány sodrában munka nélkül maradtak, munkatáborokban fogták őket „termelőmunkára". A legnagyobb ilyen táborok az 1941 őszén, eredetileg deportálási-bevagonírozási központként létesített seredi, novakyi és vyhnei voltak. Kisebb munkatáborok működtek Ilava, Zsolna, Degeš, Nyitra, Svatý Jur, Láb és Zohor helységekben.

A kampány második, radikálisabb szakasza röviddel az 1942. január 20-i wannseei konferencia után vette kezdetét. Szlovákia ebben az időszakban élen járt a zsidóüldözésben, az első ország volt, ahonnan tömegesen deportálták a zsidókat Auschwitzba. 1942. március 26-tól júniusig a szlovák hatóságok kb. 52 000 zsidó deportálását hajtották végre.[44] A legtöbb, hazájában maradt zsidó végül is külön igazolást – „menlevelet" (Schutzbrief) – kapott, amely tanúsította, hogy személye a nemzetgazdaság számára nélkülözhetetlen. A német nyomás dacára június után már nem újították föl a deportálásokat. Később is „kicsempésztek" ugyan kisebb szállítmányokat, de a deportáltak száma 1942 júniusa és 1943 márciusa között 6000 alatt maradt.[45]

1943-ra a zsidók deportálása bizonyos fokig népszerűtlenné vált Szlovákiában. A gazdaságra súlyos terhek nehezedtek, a háború a tengely szempontjából nem éppen kedvezően alakult, és 1942 júliusa után hírek kezdtek kiszivárogni arról, hogy a deportált zsidókat valójában nem áttelepítik, hanem likvidálják. E hírek, minthogy forrásuk nem más volt, mint a Vatikán, a túlnyomóan katolikus lakosságra óriási hatást gyakoroltak. A katolikus püspöki kar sürgetésére Tuka miniszterelnök kifejezte a németek előtt kormányának azt az óhaját, hogy egy német–szlovák vegyes vizsgálóbizottság tartson szemlét az egyik olyan táborban, ahova szlovák zsidókat „telepítettek át". A kérés zavarba hozta a németeket, és úgy döntöttek, hogy legalábbis egy időre enyhítik a Szlovákiára gyakorolt nyomást. 1943 decemberében azonban Edmund Veesenmayernak, Ribbentrop Jolly Jokerének, a Birodalom későbbi teljhatalmú magyarországi megbízottjának sikerült rávennie Tisót, hogy a 16–18 000 zsidót 1944. április 1-jéig speciális táborokba küldje; a mintegy 10 000 áttért zsidót külön táborba kellett gyűjteni.

A szlovák történelem e viharos periódusában a zsidók helyzete a már érvényben lévő számos zsidóellenes rendelkezés ellenére Magyarorszá-

gon aránylag elfogadható volt. Az árjásítási program elfogadását és különösen az 1942. márciusi első deportálásokat követően nagyszámú (többségében magyar ajkú) szlovák zsidó keresett és talált menedéket Magyarországon. 1943 novemberére számuk mintegy 8000-re nőtt (ami Szlovákia teljes zsidó lakosságának közel 10%-a).

Magyarország német megszállásáig a szlovák zsidók az országban elviselhető körülmények között éltek. Élvezték a magyar állam védelmét, a belügyminiszter Keresztes-Fischer Ferenc rokonszenvét és a magyar zsidó közösség támogatását. A megszállás után sorsuk összefonódott a magyar zsidókéval. Noha a szlovák kormány színleg a védelmükre kelt, valójában csak néhány „értékes" zsidóról kívánt gondoskodni (lásd a 27. fejezetet). Amikor viszont a deportálások felfüggesztése nyomán Szlovákiában stabilizálódott a helyzet, paradox módon éppen ez az ország nyújtott átmeneti menedéket nemcsak az onnan származó menekülteknek, hanem sok magyar zsidónak is.

Szlovákia: az ideiglenes menedék

Szem előtt tartva a két ország zsidókkal szembeni magatartásában beállott fordulatot, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal Magyarország megszállása után haladéktalanul felhívta a pozsonyi hatóságok figyelmét arra a „veszélyre", hogy a zsidók megpróbálják illegálisan átlépni a magyar–szlovák határt. Hasonló figyelmeztetést küldött Bukarestbe és Szófiába is.[46]

Minthogy a szlovák kormány nem tanúsított érdeklődést külföldön élő zsidó állampolgárainak sorsa iránt, a végleges megoldás programjának sok, Magyarországra menekült szlovák zsidó esett áldozatul. Egyes menekülteknek azonban, számos magyar zsidóval együtt, sikerült illegálisan átlépniük a határt, elsősorban a kelet-szlovákiai szakaszon. Ez a tény aggodalommal töltötte el a magyarországi német hatóságokat. Június 14-én, a tömeges magyarországi deportálások csúcspontján Veesenmayer kapcsolatba lépett a német külügyminisztériummal, és kérte, hogy találkozhasson Ludinnal a két zsidó közösség likvidálásának összehangolása céljából.[47] Ribbentrop pozitív válasza még aznap megérkezett.[48] Mivel azonban a magyarországi zsidók deportálásával elfoglalt Wislicenyt és Eichmannt ezekben a napokban nem lehetett elérni, a javasolt találkozót el kellett halasztani. Aztán újra kitűzték a megbeszélést, de csak azért, hogy a nem várt magyarországi és szlovákiai fejlemények miatt megint elhalasszák. Magyarországon Horthy úgy döntött, hogy leállítja a deportálásokat. Szlovákiában pedig a tengely katonai helyzetének romlása, a szovjet csapatok gyors közeledése a szlovák partizánegységek egyre meré-

szebb rajtaütéseivel párosult. Mindez rendkívül nyugtalanná tette a németeket.[49]

Veesenmayernak azért volt sürgős a találkozás Ludinnal, mert a zsidókérdés szlovákiai kezelése, különösen pedig a magyar zsidók egy részének szökése bosszúsággal töltötte el. A külügyminisztériumot folyamatosan bombázta panaszaival, melyekben a magyarországi zsidórendelkezések végrehajtásának állítólagos akadozását Romániának és Szlovákiának a zsidókkal szembeni elnéző magatartásával magyarázta.[50] A szlovákok egyetlen komolyabb engedményt tettek a német külügyminisztériumnak. Nevezetesen: nem foglalkoztak a Magyarországon élő szlovák nemzetiségű zsidók nagy többségének sorsával, hagyták, hogy rájuk is kiterjesszék a deportálásokkal kapcsolatos általános rendelkezéseket.[51] Ami a Szlovákiába átszökött magyar zsidókat illeti, Šano Mach miniszterelnök-helyettes biztosította Ludint afelől, hogy számuk csekély, minthogy a két ország határát szigorúan őrzik. További engedményként Ludin kérte, hogy Wislicenyt küldjék ismét Pozsonyba, és legyen segítségére a zsidókérdés megoldásában.[52] Veesenmayer azonban hajthatatlan maradt, és továbbra is vitatta a szlovák zsidók magyarországi és a magyar zsidó menekültek szlovákiai helyzetével kapcsolatos állításokat. Változatlanul kitartott amellett, hogy Szlovákiának és Romániának a zsidók iránti engedékenysége megnehezíti a magyarországi zsidóprogram végrehajtását.[53]

A magyar kormány megváltozott irányvonalát hat héttel a deportálások leállítása után tükrözte többek között a külföldön lévő kisszámú *bona fide* magyar zsidó sorsa iránti megújult érdeklődése is. 1944. augusztus 23-án például a minisztertanács – élén a gyengélkedő Sztójayt helyettesítő Reményi-Schneller Lajossal – úgy döntött, hogy meghosszabbítja a Szlovákiában élő magyar zsidók útlevelének érvényességét.[54] Ekkor azonban újra fonák helyzet állt elő. Miközben Magyarországon Lakatos Géza tábornok kormányzása alatt a zsidók helyzete fokozatosan javult, Szlovákiában éles fordulattal ismét megromlottak a körülmények. A váratlan fejlemények kapóra jöttek Ludinnak és Veesenmayernak, akik most megvalósulni láthatták dédelgetett céljukat: a szlovákiai zsidó közösség maradványainak, egyszersmind a magyar zsidó szökevények többségének a likvidálását.

Szlovákia: a tragédia beteljesedik

A szlovák hatóságok halogató taktikájukat, amellyel a német követelésekre reagáltak, a fennálló katonai helyzet realista értékelésére alapozták. 1944 júniusában a Vörös Hadsereg már nagy léptekkel közeledett az

ország keleti határai felé, és ez új életre keltette a szlovákiai földalatti mozgalmakat. Az ellenállók akciói és a szabotázscselekmények egyre gyakoribbak és vakmerőbbek lettek. A földalatti erők a legélénkebb ellenállás idején 12–15 000 főt számláltak. Szlovák hazafiakon kívül tekintélyes számban csatlakoztak hozzájuk franciák és szovjetek, akik különféle koncentrációs és hadifogolytáborokból szöktek meg, továbbá több más nemzetiségi csoport önkéntesei. A megmaradt szlovákiai közösségből pár ezer harcképes zsidó is közéjük állt, legnagyobb részük munkatáborból szökött meg.[55] Ahogy a mozgalom szélesedett, a szovjetek és a britek ejtőernyős különítményeket dobtak le szlovák területre azzal a feladattal, hogy segítsenek a harcosok kiképzésében. A zsidómentő akciók támogatására szeptember közepe táján ugyancsak szlovák földre ért egy brit egység négy palesztin ejtőernyőse.[56] Gyarapította a partizánosztagokat több ezer, a szlovák hadseregből dezertált sorkatona is.

A partizánharc önálló lendületet vett, és arra késztette az akkor Stephan Tiso vezetése alatt álló szlovák kormányt, hogy statáriumot hirdessen (augusztus 11.), és végül Hitlertől kérjen sürgős katonai segítséget a felkelés elfojtásához (augusztus 25.). Augusztus 29-én Gottlob Berger SS-Obergruppenführer parancsnoksága alatt SS-egységek érkeztek Szlovákiába, hogy úrrá legyenek a helyzeten. A felkelés még ezen a napon általánossá vált, miután a felkelők az ellenállási mozgalom központjában, Besztercebányán működő rádióállomásuk útján felszólították a lakosságot, csatlakozzék a németek elleni harchoz. A szlovákiai Wehrmacht főparancsnoki tisztét is betöltő Gottlob Berger[57] mellett két, a zsidókérdés megoldásában különösképp járatos SS-tiszt is dolgozott: Vitezka (dr. Witiska) SS-Obersturmbannführer, a szlovákiai SIPO és SD főnöke, és az Einsatzgruppe-H parancsnoka, valamint Anton Alois Brunner SS-Hauptsturmführer, az Eichmann-féle zsidótlanító osztag egyik vezetője.[58] Miközben Vitezka egységei a partizánok ellen harcoltak, a két utóbbi elsősorban zsidók után kutatott az általuk ellenőrzött területeken.

Besztercebánya október 28-i eleste és a felkelés összeomlása nyomán a zsidóellenes intézkedések baljós fordulatot vettek. A még életben lévő zsidókat Brunner csapatai a Hlinka-gárdisták segítségével összegyűjtötték. Többségüket Seredre szállították, ahonnan több részletben Auschwitzba és más német koncentrációs táborokba szállították őket.[59] 1944 októbere és 1945 márciusa között kb. 13 500 zsidót deportáltak. Köztük volt az a több ezer zsidó is, akiket a németek a felkelés során fogtak el, és ismeretlen számú magyar zsidó menekült.[60]

Jegyzetek

1. Azoknak a magyar zsidóknak a száma, akik 1944-ben Horvátországban tartózkodtak, ismeretlen. 1944. augusztus 23-i ülésén a magyar kormány úgy döntött, hogy megújítja a Horvátországban és Szlovákiában tartózkodó magyar zsidók útlevelének érvényességét. *Vádirat,* 3:477. o.

2. *RLB,* 187. dok.

3. Antonescu hivatalosan az „államfő" (Seful de Stat) címet viselte. Rendszerére gyakran használják a „legionárius rezsim" (regimul legionarilor) megjelölést.

4. Az odesszai zsidók lemészárlásában való román részvétel részletes leírása: Dora Litani: The Destruction of the Jews of Odessa in the Light of Romanian Documents. *YVS,* 6:135–154. o.

5. A részleteket illetően lásd Matatias Carp: *Pogromul dela Iaşi* (A iaşi pogrom). Bukarest, Socec, 1947. 162. o., valamint – ha torzítva is – Aurel Karetki és Maria Covaci: *Zile Însîngerate la Iaşi* (Véres napok Iaşiban). Bukarest, Editura Politica, 1978, 127. o.

6. Matatias Carp: *Transnistria.* Socec, Bukarest, 1948, 476. o.

7. Észak-Románia bizonyos vidékein, Bacău, Boţosani és Iaşi megyékben a katonai hatóságok és a rendőrség sárga csillag viselésére kötelezték a zsidókat. Alexandru Florian: „Treatment of the Holocaust in Romanian Textbooks". In: Randolph L. Braham (szerk.), *Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist East Central Europe.* The Rosenthal Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1994.

8. Egy statisztikai tanulmány szerint, amely a román zsidóság demográfiai adatainak alakulását vizsgálta, a régi Románia, Dél-Erdély és Dél-Bukovina területén (tehát Antonescu marsall Romániájában) az 1930-as népszámlálás szerinti 312 972 zsidóból nem több mint kb. 15 000 pusztult el a háborúban. Lásd Sabin Manuilă és W. Fildermann: *Regional Development of the Jewish Population in Romania.* Róma, Stabilimento Tipografico F. Failli, 1957, 15 o. A szerzők – Románia Központi Statisztikai Hivatalának volt főigazgatója, illetve a romániai Zsidó Közösség volt elnöke – azt a következtetést vonják le, elfeledkezve például Franciaországról és főleg Bulgáriáról, hogy „egyetlen náci irányítás alatt álló országban sem volt olyan nagy a túlélők aránya, mint Romániában".

9. Lásd például Fritz Gebhardt Hahnnak, a német külügyminisztérium követségi titkárának a bukaresti német követséghez címzett, 1943. február 10-i keltezésű táviratát. *RLB,* 95. dok.

10. A románok zsidókkal szembeni bánásmódjának részleteit illetően lásd Matatias Carp: *Cartea neagra. Fapte si documente. Suferintele evreilor din România, 1940–1944.* (Fekete könyv. Tények és dokumentumok. A romániai zsidók szenvedései, 1940–1944.) Socec, Bukarest, 1946, 380. o.; Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews.* Quadrangle, Chicago, 1961, 485–509. o.; Gerald Reitlinger: *The Final Solution.* The Beechhurst Press, New York, 1953, 394–411. o. Lásd még. Th. Lavi: The Background to the Rescue of Romanian Jewry During the Period of the Holocaust. *Jews and Non-Jews in Eastern Europe.* Szerk.: Vágó Béla és George L. Mosse. Wiley, New York, 1974, 177–186. o.

11. A Jacobson-jelentést Burton Y. Berry, az Egyesült Államok romániai képviselője juttatta el a külügyminisztériumba. A németeknek a jelek szerint sikerült lehallgatniuk vagy lemásolniuk, mivel megtalálható a Richter-akták között (a szerző birtokában).

12. 1944. április 20-i keltezésű dokumentumok a Richter-aktákból (3. sorozat, 18. köt.), a szerző tulajdonában. Ebben az időben a kárpátaljai zsidók gettóba gyűjtése már javában folyt.

13. *Monitorul Oficial* (Hivatalos Közlöny), Bukarest, 1944. május 29. Június 6-án Richter tájékoztatta a SIPO és az SD berlini parancsnokát az új törvényről. Richter-akták. Az Antonescu-kormány zsidóügyi komisszárja, Radu Lecca szerint a marsall nem tudott arról, hogy magyar zsidó menekültek tartózkodnak Romániában, mert ha tudott volna, a további beáramlás meggátlására kivégeztette volna őket. L. *uő.*, *Eu i-am salvat pe evreii din Romania* (Én mentettem meg Románia zsidóit). Roza Vanturilor, Bukarest, 1994, 289. o.

14. Leland Harrison berni amerikai követ 1944. június 17-i, 3867. sz. távirata az Egyesült Államok Külügyminisztériumának.

15. *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board with Respect to the Jews of Hungary.* Washington, 1944. október 9., 14. o. (kézirat). A jelentést Lawrence S. Lesser állította össze, aki a WRB élén álló John W. Pehle helyettese volt. A *The New York Times* rendszeresen tudósított a románok növekvő jóindulatáról a zsidók iránt. Lásd például az 1944. április 1-jei (40 000 Refugees Escape to Romania) és április 11-i számot (Steinhardt Helps 245 More Exiles).

16. A tordai Mentőbizottság működésének részletes, bár nem teljesen dokumentált bemutatása: Arnold David Finkelstein: *Fénysugár a borzalmak éjszakáján.* P. Solar és J. Nadiv, Tel-Aviv, 1958, 400. o. A szerző – a tordai zsidó hitközség egykori titkára – Hirsch Ariehval (Ernővel) és Moskovits Majsival (Károllyal) együtt a bizottság vezetője volt. Megvetéssel ír a kolozsvári Mentőbizottság vezetőiről, köztük Weinberger Mózes rabbiról, Hátszegi Ernőről és Marton Ernőről, akik szerinte „a rendelkezésre álló anyagi eszközöket és szökési lehetőségeket csaknem kizárólag a saját bőrük mentésére használták fel" (294. o.). A könyv leírja Paneth József nagyilondai rabbinak és családja kilenc tagjának csodával határos szökését a dési gettóból (302–323. o.).

17. A zsidók gettóba gyűjtésének és deportálásának megfigyelésére a különböző észak-erdélyi megyékbe ellátogató konzulátusi tisztviselők között volt Mihai Bologa, Vasile Hossu, Ion Isaiu, Alexandru Olteanu és Ion Romascan. Mihai Marina: Nu puteam ramîne impasibili! (Nem maradhatunk érzéketlenek!) *Magazin Istoric* (Történelmi Magazin), Bukarest, 1976. június, 6. sz., 39–41. o. Lásd még 37–38. o. Részt vett a zsidók mentésében Aurel Socol, Iuliu Maniu Nemzeti Parasztpártjának egyik észak-erdélyi vezető alakja. Leírja, hogyan csempészték át a zsidókat a magyar–román határon *Furtuna asupra Ardealului* (Vihar Erdély felett) c. könyvében (Revista „Tribuna", Kolozsvár, 1991). Lásd különösen a 61–68. oldalakat. A román mentőakciók más példáira vonatkozóan lásd: *Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupatia horthysta.* (Emlékezzünk. 40 évvel a horthysták megszállta Észak-Erdély zsidóinak legyilkolása után.) Federatia Comunitatilor Evreiesti din Republica Socialista România, Bukarest, 1985, 44–50. o., és a kissé torzító, kétes forrásokból merítő Adrian Riza: Fascism si antifascism pe meleaguri Transilvane. (Fasizmus és antifasizmus Erdély területén.) *Almanahul „Luceafarul"* („Luceafarul" Almanach), Bp., 1986, 64–92. o. A *haluc* fiatalok mentőakcióit lásd a következő fejezetben.

18. Az egyik zsidó menekültcsoport, amelyet elfogtak a román határőrök és átadtak az észak-erdélyi Gestapónak, Pamfil (született Semlyén) Évából és kolozsvári családjának több tagjából állt. A kolozsvári gettóba helyezték el, és rövidesen Auschwitzba deportálták őket. Lásd Pamfil Éva levelét Raoul Sorban kartotékjában a jeru-

zsálemi Yad Vashem Igazak részlegében. További ilyen incidenseket közöl: Finkelstein, *Fénysugár a borzalmak éjszakájában, i. m.*, 20–23. o. Lásd még *RLB*, 284. dok.

19. Tagjai közé tartozott Hirsch Márton, Schmetterer J., Goldenberg Leó, Benedek Pál és Lampel D. Vágó Béla: Political and Diplomatic Activities for the Rescue of the Jews of Northern Transylvania. *YVS*, 6:155. o. Zissu és Fildermann – a cionista, illetve a közösségi szervezetek vezetői – mellett aktív szerepet játszott Jean Cohen és Leon Itzcar.

20. Az emigrációs program beindítása után rövid időn belül számos technikai és illetékességi probléma merült fel, elsősorban annak eldöntésével kapcsolatban, hogy kiket válasszanak ki a biztonságba vivő tengeri útra. Július 21-én Zissut levélben megkereste A. Hirschmann, az Egyesült Államoknak a Háborús Menekültügyi Hivatalt képviselő rendkívüli megbízottja, aki szorgalmazta, hogy a hajókat a kormány hozzájárulásával gyorsan indítsák útnak. Lásd Hirschmann levelét: Zsidó Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, Jeruzsálem, Heb. 40 1253/30. A Háborús Menekültügyi Hivatalt közreműködésének további részleteit lásd a 31. fejezetben.

21. A németek jól ismerték a románok szerepét az emigrációs programban. Killinger a június 9-i ülésről egy sor dokumentumot továbbított a külügyminisztériumnak július 17-én. *NA*, T-120. mikrofilm, 4203. tekercs, K789/K209065–099. kockák; *RLB*, 317. dok. A történtekről Wagner július 28-án értesítette Ribbentropot. *NA*, K789/K209100–101. kockák.

22. *RLB*, 194., 196., 197., 282., 284. dok.

23. *NA*, T-120. mikrofilm, 4203. tekercs, K789/K209100–117. kockák. Románia augusztus 23-i átállása után a Volksgruppen-vezetőket hamarosan letartóztatták és speciális büntetőtáborokba vitték. *Uo.*, K209217. kocka.

24. *RLB*, 316. dok. Közleményének egy példányát von Thadden ugyanezen a napon elküldte Eichmann-nak *NA*, T-120. mikrofilm, 4355. tekercs, K213558. kocka.

25. *RLB*, 317. dok.

26. *Uo.*, 196. dok.; *NA*, T-120. mikrofilm, 4355. tekercs, K213505. kocka.

27. *RLB*, 318. dok.

28. *Uo.*, 319. dok.

29. *NA*, 4355. tekercs, K23510. kocka. Az értesítést Reinebeck, a külügyminiszteri iroda egyik vezető tisztviselője írta alá.

30. A nyilatkozat példányait Josef Mandl – az akkoriban El Salvador svájci diplomáciai képviseletét ellátó Georges Mandel – Mantello fivére – továbbította Zürichbe a Schweizer Hilfscomité für die ungarischen Judennek (Magyar zsidók svájci segítőbizottsága), valamint a Nemzetközi Vöröskeresztnek. Yad Vashem, Jeruzsálem, Archívum, M-20/47.

31. A háború alatti Románia különféle vezetőinek értékelése: Alexandre Safran (korábban romániai főrabbi): The Rulers of Fascist Romania Whom I Had to Deal With. *YVS*, 6:175–180. o.

32. Zissu Antonescuval és Vlădescuval folytatott megbeszélésének jegyzőkönyve, amit 1944. augusztus 23-án Marton Ernő és Leon Itzcar elfogadott és aláírt. Megtalálható a Zsidó Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban, Jeruzsálem, Heb. 40 1253/30.

33. *Uo.*

34. *Renasterea Noastră* (Újjászületésünk). Bukarest, 1944. október 20. 1. o.

35. *Uo.*, 1944. november 10., 4. o.

36. *RLB*, 354. dok.

37. *Uo.*, 355. dok.

38. A koncentrációs táborok lakóinak hazatelepítésére kiküldött első vonat

Schmetterer Jacob parancsnoksága alatt 1945. április 12-én hagyta el Romániát, és nyolc nappal később 202 deportálttal érkezett meg Nagyváradra. A második vonat Birkenau-Auschwitzba és Katowicébe indult április 25-én, és 18 nappal később 405 deportálttal tért vissza; a harmadik vonat május 15-én indult el. Marton 1945. május 22-i jelentése a bizottság működéséről. Yad Vashem, Jeruzsálem, filmarchívum, JM/2625/1.

39. *Uo.*

40. Az 1940. december 15-i népszámlálás adatai szerint a mintegy 2,5 millió lakosból 88 951 volt zsidó. Közülük kb. 12 300-an vállalkozónak vagy kereskedőnek, 22 000-en magánalkalmazottnak és néhány ezren állami alkalmazottnak vagy értelmiséginek minősültek. Hilberg, *i. m.*, 460. o.

41. A zsidókérdéssel legtöbbet foglalkozó állami és kormánytisztviselők között volt Josef Tiso elnök, Vojtech (Béla) Tuka miniszterelnök és Ferdinand Durcansky külügyminiszter. Különleges szerepet játszott ezen a téren Šano Mach belügyminiszter; dr. Geiza Konka és később dr. Anton Vasek, a belügyminisztérium zsidóügyi osztályának vezetői, valamint Augustin Morávek, a Központi Gazdasági Hivatal elnöke.

42. A *Zsidókódex* cikkelyeit részletezi: Livia Rothkirchen: *The Destruction of Slovak Jewry.* Yad Vashem, Jeruzsálem, 1961, XVIII–XIX. o. A magyar zsidó vezetők, akár a magyar hatóságok, tisztában voltak a szlovákiai zsidóüldözéssel. Lásd például Maria Schmidt: „The Destruction of Slovakian Jews as Reflected in Hungarian Police Reports". In: Studies on the Holocaust in Hungary. Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, New York, 1990, 164–174. o.

43. *Uo.*, XIV–XV. o. Az árjásítási program részleteit illetően lásd még: Hilberg, *i. m.*, 460–462. o.

44. Hilberg, *i. m.*, 467. o.

45. Korherr, az SS statisztikusa szerint a Szlovákiából deportáltak száma 1942 végén 56 691 volt, 1943. március 31-ig 57 545-re nőtt. *Uo.*, 468. o.

46. Az RSHA 1944. március 30-i keltezésű titkos levele (IV B 4 b-2314/43g/82). Richter-akták.

47. *RLB,* 175. dok.

48. NG-2829. vagy *NA,* T-120. mikrofilm, 4355. tekercs, K213983. kocka.

49. A külügyminisztériumi képviselők tervbe vett találkozóival kapcsolatos levelezésre vonatkozó hivatkozásokat lásd: *RLB,* 1:LXXIX. o.

50. *Uo.*, 194., 197., 320., 321. dok.

51. *Uo.*, 310. dok. (Ludin 1944. július 21-i levele). Lásd még a 27. fejezetben.

52. *Uo.*, 322. dok. (Ludin 1944. augusztus 4-i távirata). Augusztus 8-án Wagner javasolta, hogy Ludin és Veesenmayer találkozzék Wislicenyvel a Szlovákiába szökött magyar zsidók ügyének rendezésére. *Uo.*, 319. dok.

53. *Uo.*, 323. dok. (Veesenmayer 1944. augusztus 10-i levele a külügyminisztériumnak).

54. Vonatkozott ez a döntés a Horvátországban élő magyar zsidókra is. Nincs adatunk arról, hogy hány magyar nemzetiségű zsidó élt „legálisan" ezekben az országokban. A minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét lásd *Vádirat,* 3:477. o.

55. Rothkirchen, *i. m.*, XLIII–XLVI. o.

56. A négy ejtőernyős Szlovákiából származó zsidó volt: Chaviva Reik, Zvi Ben Ya'acov, Rafael Reiss és Chaim Chermesh. Miután az ellenállást 1944 októberének végén elfojtották, helybéli zsidó harcosok egy csoportjával együtt hármukat kivégez-

ték. *Uo.*, XLIV–XLV. o. Lásd még: Hájim Hermes: *Amszterdam hadművelet.* Aura, Bp., 1994.

57. Bergert, aki döntő szerepet játszott a fölkelés leverésében, kb. 4 hetet töltött Szlovákiában, majd Hermann Höffle SS-tábornok váltotta fel.

58. Alois Brunnerről lásd Mary Felstiner: Alois Brunner: Eichmann's Best Tool. *Simon Wiesenthal Center Annual,* 3: Kraus International Publications, New York, 1986, 1–46. o.

59. A tábor 1945 januárjában történt evakuálásakor néhány ezer deportáltat Ravensbrückbe, Sachsenhausenba, Bergen-Belsenbe és Theresienstadtba vittek. Egyesek már 1944 novemberében átkerültek e táborok valamelyikébe, akkor, amikor az auschwitzi gázkamrákat megsemmisítették.

60. Vitezka 1944. december 9-i jelentése szerint a bebörtönzött 18 937 főből 4653-an voltak zsidók. Közülük 2257 főt azonnal „különleges kezelésnek" vetettek alá (Sonderbehandlung). Rothkirchen, *i. m.*, XLVI–XLVII. o. Egy másik, Reitlingernél (*The Final Solution, i. m.*, 392. o.) idézett forrás szerint a Vitezka jelentésében szereplő 18 937 bebörtönzött személyből 9653-at minősítettek zsidónak, közülük 8975 főt koncentrációs táborokba szállítottak, a többit pedig „különleges bánásmódban" részesítették.

HUSZONKILENCEDIK FEJEZET

MENTÉS ÉS ELLENÁLLÁS

A belpolitikai légkör a mentés és az ellenállás szempontjából

A MAGYAR ZSIDÓSÁG háború alatti vezetőségét gyakran éri az a vád, hogy érdemben nem tett semmit a katasztrófa megelőzése vagy legalább enyhítése érdekében. Noha tudatában volt a náci végső megoldási program méreteinek, képtelen volt bármiféle tervet készíteni a mentésre és az esetleges ellenállásra. Ezeknek a vezetőknek a magatartására és felfogására, akárcsak az egész magyar zsidóságéra, továbbra is rányomta bélyegét az a rövidlátás, amellyel a közösségnek az 1867 utáni Magyarországon kialakult helyzetét szemlélték. Következésképp akkor, amikor a magyar zsidó közösség még viszonylag sértetlen volt és jólétben élt, a szomszédos közösségek módszeres kiirtása viszont már részben befejeződött, a magyar zsidók hamis biztonságérzetbe ringatták magukat. Az utolsó percig tévhitben éltek, s mindenből érvet kovácsoltak amellett, hogy – meglehet, anyagi áldozatok árán – valami módon azonban mégis túl fogják élni a háborút.

1944. március 19-e után, amikor Magyarország német megszállásával elszabadult a pokol, a magyar zsidók hamar belátták, hogy ők sem védettebbek, mint a többi, náci kézre került európai országban élő testvéreik. Egymás után omlottak össze bizakodásuk fő tartópillérei. A magyar jobboldal konzervatív-arisztokrata hatalmi csoportja, melyben tartós védettségüknek oly szilárd biztosítékát látták, megsemmisült; a baloldali érzelmű és haladó ellenzék, amelytől azt várták, hogy szembeszegül a fasizmussal, tehetetlenül vergődött (még ha a háború utáni magyar marxista történetírás nem is osztja ezt a nézetet). Végül, keresztény felebarátaik, akikkel – így gondolták – sorsközösségben élnek több mint ezer éve, lényegében tétlenek maradtak. Különösen így volt ez vidéken, ahol a zsidók gettóba gyűjtése és deportálása rendkívül gyorsan lezajlott.

A magyar keresztények magatartása

A keresztény lakosság általában tétlen, esetenként pedig kifejezetten ellenséges magatartása számos tényezőből fakadt. A több mint két évti-

zed óta folyó dühödt antiszemita propagandakampány hatására a felvilágosulatlan lakosság nagy hányadában hamis kép alakult ki a zsidóságnak a magyar történelemben játszott szerepéről. Idővel sok keresztény a szélsőjobboldali felfogást tette magáévá, a zsidókat okolva az ország minden gondjáért és bajáért. Akárcsak a németek, a magyarok is egyszerre tekintették a zsidókat a kommunizmus szállászcsinálóinak és a plutokratikus kapitalizmus bajnokainak. Hajlamosak voltak arra, hogy az összes zsidót felelőssé tegyék Kun Béla proletárdiktatúrájáért, tekintet nélkül arra, hogy a magyar zsidóság túlnyomó része a magyarokkal együtt távol tartotta magát a bolsevik kalandtól.

Másfelől viszont, noha a zsidók nagy többsége a nélkülözés határán élt, a közvélemény a zsidókat többnyire azzal a szűk réteggel azonosította, amely a különböző szakmákban, valamint a bankéletben, az iparban és a kereskedelemben kiemelkedő szerepet játszott. E torz kép szerint a zsidók ódzkodnak a kétkezi munkától, szívesebben zsákmányolnak ki másokat.

A Holocaust előtti években a németektől pénzelt szélsőjobboldali sajtó uszító propaganda-hadjárata, a zsidókérdést állandóan napirenden tartó állami rádió, a szélsőséges pártok és mozgalmak szószólóinak izgató megnyilatkozásai még jobban felszították ezeket az előítéleteket. A zsidókérdés iránti figyelem, valamint hathatós megoldásának követelése tetőfokára hágott az Anschluss után, és még inkább azután, hogy 1941 júniusának végén Magyarország hadat üzent a Szovjetuniónak. Magyarország, mint a tengelyhatalmak szövetségese, behatóan tanulmányozta a náci Németországnak a zsidókérdés megoldásával kapcsolatos elképzeléseit, és eleinte buzgón átvenni látszott azoknak legalább néhány elemét. Abbéli igyekezetében, hogy bizonyságát adja készségének a Hitler-féle európai új rend elfogadására, beiktatott egy nürnbergi típusú törvényt (ún. harmadik zsidótörvényt), és számos „idegen" zsidót kitelepített. Ezeket a drákói rendelkezéseket, akárcsak a sok más korábbi, illetve későbbi intézkedést, a magyar nép hajlandó volt szükségesnek és a nemzeti érdekek érvényesítése szempontjából kívánatosnak tekinteni.

Az egyre szigorúbb zsidórendeletek lavinája közvetlenül a német megszállás után nem érte a magyarokat teljesen váratlanul. Még a németek végső célja – a zsidók deportálása – sem volt egészen meglepő, hiszen a magyar parlamentben már évekkel előbb is követeltek hasonló lépéseket.[1] A végső megoldás programjában közreműködők jelentései azt a közömbösséget is hangsúlyozták, amelyet a keresztény lakosság tanúsított a zsidók gettósítása és deportálása láttán.[2] Az ily módon pszichológiailag és politikailag egyaránt felkészített magyar lakosság számos rétege kifejezett várakozással tekintett bizonyos zsidóellenes intézkedések elé. A pénz-

éhesebbek lelkesen üdvözölték a gettóba gyűjtés és deportálás programját, abban a reményben, hogy ölükbe hullanak a zsidók otthonai, állásai és üzletei. Alighogy gettóba hajtották a zsidókat, valóságos versenyfutás kezdődött el lakásaik megszerzéséért. Különösen a szabadfoglalkozásúak fenték a fogukat a jól felszerelt irodákra, rendelőkre, luxuslakásokra.[3] A keresztény üzletemberek padig nyakra-főre kérvényezték a zsidó cégek és raktárkészletek részükre történő kiutalását.[4]

A lakosság egy része a zsidók ellen életbe léptetett intézkedéseket leküzdhetetlen viszolygással szemlélte; mivel azonban a közbelépésre nem láttak reményt, rendszerint magukba fojtották felháborodásukat. Mindamellett akadtak állami tisztségviselők, köztük néhány főispán is, akik az intézkedésekkel szembeni tiltakozásul beadták lemondásukat.[5] A többség passzivitása nem feltétlenül a zsidók sorsa iránti közömbösségből fakadt; a megszállókkal együttműködő kormány elég sok embert megfélemlített. A zsidóüldözés részeként a zsidók rejtegetésére vagy vagyonuk megőrzésére vállalkozó keresztényeknek súlyos bírságot, büntetést, sőt internálást helyeztek kilátásba. Amellett a keresztények többsége – a zsidók többségéhez hasonlóan – nem is sejtette, mire megy ki tulajdonképpen a végleges megoldás programja. A sajtó és a rádió hallgatott a deportálásokról. A zsidók gettóba költöztetésének, összegyűjtésének, bevagonírozásának szemtanúi többnyire meg voltak győződve arról, hogy az otthonuk elhagyására kényszerített embereket kitelepítik „valahova messzire, ahol aztán végre kétkezi munkát végeztetnek velük".

Ellentétben az olyan, német megszállás alatt álló országokkal, mint amilyen Dánia volt (ahol a demokráciának, a pluralizmusnak és a toleranciának nagy hagyományai vannak), de ellentétben más, a tengelyhatalmakhoz tartozó országokkal, így Bulgáriával, Franciaországgal, Olaszországgal és Romániával is (ahol az üldözött zsidók nemcsak a lakosságtól, hanem a belföldi hatóságoktól is sok segítséget kaptak),[6] Magyarországon a Sztójay-kormány buzgó és öntevékeny zsidóellenessége felülmúlta a németek minden várakozását. Groteszk módon a korábban oly rettegett munkaszolgálati rendszer kínált alkalmat a 20–48 éves zsidó férfiak megmentésére. Sokat közülük – sőt egyes helyeken fiatalabbakat és idősebbeket is – szolgálatra hívtak be a gettók létesítése idején, és ezzel megmentették őket a deportálástól.

A keresztény lakosság egy meglehetősen széles rétege nyíltan kollaborált a nácikkal. Csak viszonylag kevesen merték nyilvánosan bírálni a velük nemzedékek óta összhangban és barátságban együtt élő zsidó felebarátaik ellen hozott embertelen intézkedéseket. Szegeden, ahol a zsidók túlnyomó többsége erősen asszimilálódott, Pál József értékelése szerint a következőképpen reagáltak a keresztények:

> Sajnos, Szeged polgárai közül csak kevesen vizsgáztak jól. Csupán a kisebbség részéről nyilvánult meg a rokonszenv, az együttérzés, még kisebbről a segítőkészség. A többség közönyösen, saját bajaiba elmerülve nézte a zsidóellenes intézkedéseket, sőt egy kisebb rész egyenesen örült ezeknek az intézkedéseknek. Akadtak, akik följelentésekkel segítettek a szolgai végrehajtásra törekvő hatósági szerveknek, hogy a zsidók kijátszási kísérleteit megakadályozhassák.[7]

A helyzet természetesen ennél is rosszabb volt azokon a településeken, ahol a zsidók kevésbé asszimilálódtak. Akadtak azonban, akik zsidókat bújtattak,[8] vagy élelmet vittek korábbi szomszédaiknak, barátaiknak, munkatársaiknak a gettóba és gyűjtőtáborokba, kockára téve szabadságukat, olykor az életüket is. Ezeket a kereszténységet egyes esetekben brutálisan bántalmazták, és előfordult, hogy a zsidókkal együtt felrakták őket az Auschwitzba induló vonatra.[9]

Mindazonáltal a zsidókat ideológiai vagy álhazafias okokból, esetleg opportunizmusból feljelentgetők sokkal többen voltak, mint az irgalmas szamaritánusok. A feljelentésáradat még Csécsy Imrét, a polgári radikális politikust is kifakadásra késztette. 1944. április 10-i naplóbejegyzésében ezt írta:

> Valakitől azt hallom, hogy két hét alatt 27 000 névtelen följelentés érkezett a Gestapóhoz. Magas rangú német tisztek, akik végigcsinálták a lengyelországi, hollandiai, belgiumi, norvégiai, dániai bevonulást, elképedve mondták, hogy ilyent még sehol sem tapasztaltak. Ó, szép magyar fajtám, tied a dicsőség, hogy denunciálásban túlszárnyaltad Európa mindegyik nemzetét![10]

A megszállás idején a zsidótlanítással foglalkozó német és magyar hatóságokhoz 30-35 000 zsidó elleni följelentés érkezett az ország minden részéből. A magyar politikai rendőrség Hain Péter parancsnoksága alatt mintegy 7000 följelentést kivizsgálva 1950 zsidót tartóztatott le. A módosabbak közül 940-et átadott a Gestapónak, amely a vagyonukat nyomban lefoglalta.[11]

A följelentések áradatát Baky László 1944. április 15-én elhangzott felhívása indította el:

> ...Nemzeti érdek, hogy a zsidórendeletek végrehajtása száz százalékban megtörténjék. Kérem tehát minden becsületes magyar közreműködését a rendeletek végrehajtásában. Akinek tudomására jut, hogy a zsidókérdésben kiadott rendelkezéseket bárki is megszegi, kijátssza, tartsa hazafias kötelességének, hogy ezt a legközelebbi közbiztonsági szervnek (csendőrség, rendőrség) azonnal jelentse.[12]

A harácsoló természetűek, köztük sok népi német, további ösztönzést kaptak a Führertől, aki fölvetette, hogy a zsidók ellen tevékenyen fellépő magyarok jutalmul részesedjenek a lefoglalt zsidó vagyonból.[13] A magya-

rok lelkesedése s fogékonysága az „együttműködésre" szóló felhívások iránt magukat a németeket is megdöbbentette. Azt állították, hogy a föl-jelentések áradata egyetlen más országban sem öltött hasonló méreteket.[14] Freudigerrel való egyik találkozása alkalmával Wisliceny állítólag megjegyezte: „Úgy látszik, a magyarok tényleg a hunok leszármazottai; soha nem jutottunk volna ilyen messzire nélkülük."[15]

Hasonló véleményének adott hangot a német biztonsági rendőrség marosvásárhelyi képviselője. A székelyföldi lakosság hangulatáról szóló jelentésében hangsúlyozta, hogy a helybeli magyarok, tekintettel a front gyors közeledésére, követelik „a zsidókérdés mielőbbi radikális megoldását, mert jobban félnek a zsidók bosszújától, mint az oroszok brutalitásától"[16].

A mind messzebb menő zsidóellenes intézkedések lakossági fogadtatását általában véve a magyar jobboldal radikális szárnya is kedvezően ítélte meg: „A magyar társadalom nagyobbik és jobbik része a felszabadulás örömével fogadta a rendeletek közlését, és úgy érzi, nem volt hiábavaló az az évek óta folyó küzdelem, amely a magyarországi zsidóság ellen társadalmi, szellemi és politikai téren folyt."[17] Ez az értékelés a gettósítási kampány megindítása után még pozitívabbá vált. Az észak-erdélyi gettókban tett ellenőrző körútjáról visszatérve Endre László kijelentette: „...a lakosság minden városban és községben őszinte örömmel fogadja a zsidótlanítással járó intézkedéseket, és... megelégedéssel vették tudomásul a kormányintézkedések végrehajtását. A lakosság mindenhol előmozdítja a hatóságok munkáját. A legtöbb helyen ingyen bocsát rendelkezésre szállítóeszközöket is, csak hogy minél hamarabb megszabaduljon tőlük."[18]

A zsidóüldözésbe tevékenyen bekapcsolódó magyarok többen voltak ugyan azoknál, akik aktívan vagy nyíltan felléptek a zsidók védelmében, vagy részt vettek a mentésükben, mégis a lakosság kisebbségét alkották csupán. Egyeseket nyilvánvalóan kapzsiság és irigység vezetett, másokat személyes bosszúvágy hajtott, ismét másokat megtévesztettek a kiforgatott hazafias és ideológiai szólamok.[19]

Az otthonukból erőszakkal elhurcolt zsidókat, amint a kora reggeli órákban a legszükségesebb ruhaneművel és élelemmel a hátukon a városi gettó vagy a legközelebbi gyűjtőtábor felé tartottak, az utcákon felsorakozott keresztények gyakran gúnyos megjegyzésekkel illették. Együttérzés viszonylag ritkán volt tapasztalható. A tisztességesebb magyarok egyszerűen elhúzták a függönyt az ablakukon.

A tömegek általános fásultsága és passzivitása, akárcsak az uszítók ellenséges megnyilatkozásai, végeredményben két tényezőből fakadtak: a

szélsőjobboldali propagandagépezet hatékonyságából, illetve valamirevaló földalatti náciellenes vezető erő hiányából.

A szélsőjobboldali rádió és sajtó, amelyet eredetileg nagyrészt a németek pénzeltek, hozta létre azt az élesen antiszemita légkört, amelyet a nácik és magyar bűntársaik teljes mértékben kihasználtak. A megszállás után a propagandakampány előőrsét a Magyar Királyi Nemzetvédelmi Propagandahivatal foglalta el, amelyet Antal István igazságügy-miniszter irányított.[20]

Nem volt említésre méltó aktív ellenállás Magyarországon. A kicsiny baloldali pártok vezetői maguk is letartóztatásban voltak vagy bujkáltak, és senki sem dolgozott ki, még kevésbé valósított meg hathatós náciellenes terveket. Ellenállás vagy mentés megszervezésére csak azután kezdődtek érdemleges tárgyalások, hogy Horthy 1944 júliusában leállította a deportálásokat. Még ezek a – többnyire cionista vezetők által kezdeményezett – tárgyalások is csak a kérdések szűk körére terjedtek ki, és elsősorban a zsidókkal együttérző egyházi vezetők, egyes kiábrándult jobboldali személyiségek és szociáldemokraták vettek részt bennük. Több politikus és egyházi vezető lépett fel a zsidóüldözések ellen. Ezek nagyobbik része, köztük Serédi Jusztinián bíboros és Bethlen István gróf, jobbnak látták csupán bizalmas feljegyzésben közölni tiltakozásukat Horthyval, illetve a Sztójay-kormánnyal. Csak néhányan, méghozzá rendszerint száműzetésben élő egyházi vezetők és politikusok (akiknek tehát túl nagy bátorságra nem volt ehhez szükségük) merték nyilvánosan is elítélni a zsidókkal való bánásmód embertelenségét.[21]

Miután a közvélemény ilyen módon semleges maradt a náci bábrezsim iránt vagy nyíltan rokonszenvezett vele, a Sztójay-kormánynak nem okozott gondot a hatalom eszközeit a német–magyar zsidótlanító különítmények rendelkezésére bocsátani. Ezek a különítmények a közigazgatás, a rendőrség és a csendőrség támogatását élvezve és velük együttműködve, minden nehézség nélkül, villámgyorsan végrehajtották a végleges megoldás programját. E nélkül a magyar részvétel nélkül az Eichmann-Sonderkommando nem tudta volna teljesíteni végzetes magyarországi küldetését.

Lévai, a magyarországi Holocaust egyik szakértője a következő összefoglalást adta ezeknek a tényezőknek a kölcsönhatásáról:

> ...A németek jelentéktelen létszámuk folytán még a deportálásokat is csak alig voltak képesek figyelemmel kísérni, nemhogy végrehajtani. A zsidók csillaggal való megjelölése, gettóba és gyűjtőtáborba való terelése még a helyzettel ismerős csendőrök 20 000-es létszáma mellett is csak úgy volt lehetséges, hogy mindenütt igénybe vették a helyi rendőrség segítségét. Még így sem lett volna az eljárás lebonyolítható, ha a keresztény lakosság részéről ellenállás mutatkozott volna. Így érthető tehát az a megállapítás, hogy a kormányzón

és a Sztójay-kormányon kívül a magyar népnek az évtizedes antiszemita propagandával történt félrevezetése, s nem utolsósorban a söpredék *„rabló ösztönének felkeltése" okozta a zsidóság teljes kiszolgáltatottságát.*[22]

Ezt az értékelést Otto Winkelmann és Edmund Veesenmayer is megerősítette a háború után, a magyar háborús bűnösök perében tett tanúvallomásában. Winkelmann 1945. december 22-én, a Jaross–Endre–Baky trió perében tanúskodott:

A lehetőség természetesen erre nézve fennállott, meg vagyok azonban róla győződve, hogy kényszerintézkedésekre nem került volna sor, mert a helyzet akkor olyan volt, hogy Németországnak csak az állott érdekében, hogy Magyarországot átvonulási területnek használhassa, különös tekintettel az olajra.[23]

Veesenmayer hasonló értelmű tanúvallomása előző nap hangzott el. Ennek lényege a következő:

Eichmann nyomban közölte a magyar kormánnyal a németeknek azt az óhaját, hogy a zsidókat távolítsák el Magyarországról. Nem tudnám megmondani, hogy magyar személyek befolyásának volt-e ebben szerepe, azt azonban megtudtam Winkelmanntól, hogy Endre már korábban ott volt Berlinben, mármint Eichmann táviratát megelőzően. Mindenesetre a koncentrációs táborok felállítása a németeknek nem követelése, hanem csupán kívánsága volt, és ha a magyarok ennek a kívánságnak nem tettek volna eleget, annak semminemű további következménye nem lett volna. Erre elegendő bizonyíték az a tény, hogy miután Horthy a sarkára állt, a budapesti zsidók deportálására nem került sor, amiből arra lehet következtetni, hogy ha a magyar kormány már korábban hasonló határozottsággal közbelép, a németek lemondanak a deportálásról. A zsidók deportálását a németek valóban megkövetelték ugyan, ám végrehajtásában a magyar csendőrség és a magyar hatóságok játszottak súlyponti szerepet, annál is inkább, mivel 1944 már kritikus év volt a németek számára, és Németország ekkor már gyengébb volt annál, semhogy követelésének érvényt is szerezzen. A németek bizonyosan továbbra is nyomást gyakoroltak volna a magyar kormányra, de ennek beleegyezése nélkül nem tehettek volna semmit. Vagy ha mégis lépésekre szánják el magukat, a beavatkozás semmi esetre sem ment volna olyan simán, és különösen nem olyan gyorsan, mert mint említettem, ehhez a németeknek nem állt rendelkezésükre megfelelő fegyveres erő. Ennek a magyarázata pedig az, hogy a deportálások végrehajtása nem katonai, hanem rendőri erőt igényel, amit a németek nem tudtak volna biztosítani. A zsidó lakosság eltávolítása a határövezetekből csakugyan német kívánságra történhetett, ez a kezdeményezés azonban csak a katonai szervektől származhatott.[24]

Veesenmayernak a magyar közreműködésről adott értékelését maga Endre László is megerősítette. Amikor 1944. június 21-én beszámolt a minisztertanácsnak a zsidóellenes intézkedések állásáról, bőséges anyaggal szolgált arra nézve is, hogy milyen mértékben járultak hozzá a magyar hatóságok a vidék zsidókérdésének gyors „megoldásához".

Nyilvánvaló ugyan, hogy a német tanúk azért hárították a deportálá-

sok szinte minden felelősségét a magyar hatóságokra, mert palástolni igyekeztek saját szerepüket a magyarországi eseményekben, mégis, a ma rendelkezésünkre álló bizonyítékok tanúsága szerint a kollaboráns Sztójay-kormány készséges támogatása és a keresztény lakosság passzivitása nélkül az Eichmann-Sonderkommando Magyarországon nem valósíthatta volna meg zsidóellenes céljait.[25]

A zsidók önsegítő próbálkozásai

A zsidók igyekezete, hogy a túlélésért folytatott harcukban segítsék egymást, különféle – részint egyéni, részint közösségi – formákban öltött testet. Az egyéni kezdeményezések vidéken, a közösségiek a fővárosban voltak gyakoribbak. Budapesten a mentési akciókat – különböző okokból – viszonylag jobban szervezték és hatékonyabban irányították. Egyrészt a nagyvárosban sokkal könnyebb volt árja névre szóló hamis papírokkal átvészelni az eseményeket, mint vidéken, ahol mindenki ismerte a zsidókat. Másrészt, mire a fővárosban beindult a szervezett mentési kampány, Horthy már leállította a deportálásokat, és az országban, ha csak rövid időre is, látszólag visszazökkent az élet a rendes kerékvágásba. Az 1944. október 15-i Szálasi-puccs után a mentési kampány kritikus szakaszába lépett. A *haluc* fiatalokra hárult a felelősség, hogy a zsidókat kimentsék a várost rettegésben tartó nyilas halálbrigádok karmaiból. Hőstetteik az ellenállás kimagasló momentumai.

A vidéki közösségekben sokkal korlátozottabbak voltak a mentés lehetőségei. Ennek egyik magyarázata az, hogy a nagy zsidó közösségek jelentős része az Alföldön élt, ahol a terepviszonyok nem kedveztek a bujkálóknak. Amellett a zsidók gettóba költöztetése és begyűjtése vidéken már nem egészen egy hónappal a német megszállás után megkezdődött, amikor a legtöbb közösség vezetői nem voltak még tisztában a zsidóellenes rendelkezések valódi jelentésével és végső céljával. Még azok között is, akiket a bátor budapesti cionista fiatalok figyelmeztettek a rájuk váró veszélyre, a többség inkább a magyar zsidóság hagyományos központi vezetőségétől származó, megnyugtató értesüléseknek adott hitelt. A számukra idegen *haluc* fiatalok apokaliptikus vészjelzései helyett érthető módon szívesebben hittek a sok éve bizalmukat élvező vezetők reménykeltő híradásainak. Figyelmen kívül hagyták, hogy az a sajtóorgánum, amelyen keresztül a hivatalos közlések eljutottak hozzájuk, *A Magyar Zsidók Lapja*, valójában szigorúan cenzúrázott újság volt, és így elsődlegesen a náci érdekeket szolgálta.

Néhány vidéki zsidó, aki komolyan vette a cionista aktivisták figyelmeztetéseit, megszökött a gettókból vagy a bevagonírozási központokból.

A legtöbben – de távolról sem valamennyien – viszonylag fiatal falusi férfiak voltak, megbízható barátaik voltak a parasztok között, vagy jó terepismerettel rendelkeztek a környékbeli hegyekben; a legnagyobb számban a román és a szlovák határ melletti gettókból szöktek meg. Számos vidéki zsidó úgy próbált megmenekülni a deportálástól, hogy a gettón belül épített rejtekhelyet.[26] Ismeretlen számú vidéki zsidónak sikerült Budapestre szöknie, és ott – rendszerint keresztények papírjaival – elvegyülnie a tömegben. Egy maroknyi vakmerő zsidó áruval megrakott tehervagonokban elrejtőzve egyenesen Svájcba szökött.[27]

Összességében a szökevények száma csekély volt. A 20 és 48 év közötti férfiak legnagyobb része munkaszolgálatot teljesített az országon belül, az ukrán front mentén vagy a jugoszláviai Bor rézbányáiban. A gettókban a legtöbb család eltökélte, hogy együtt marad, történjék bármi. Nem egy családnak sikerült teljes létszámban átszöknie a határon,[28] de az ilyen családok száma kétségkívül nagyobb lehetett volna, ha a határ menti – köztük a kolozsvári – gettók zsidó vezetői világosan megmondják a tömegeknek, hogy a nácik milyen sorsot szánnak nekik. E gettók sok világi és vallási vezetője talált módot saját menekülésére. A gettólakók többségét azonban megnyugtatta az a szóbeszéd – amit részben a csendőrség terjesztett közöttük –, hogy vagy Mezőtúrra, vagy egy Kenyérmezőnek nevezett helyre fogják vinni őket, ahol mezőgazdasági munkát kell majd végezniük a háború végéig.

A rendkívüli körülmények között a zsidók többsége olyan lelkiállapotba került, hogy rezignáltan tudomásul vette a nácik hazug biztatásait. A zsidóüldözést már a saját bőrükön tapasztalt lengyel és szlovák menekültek közül sokan figyelmeztették a magyar zsidókat, hogy mi készül ellenük, de hiába. Ők maguk viszont elszántan mentették az életüket. Voltak, akik bunkert építettek Budapesten vagy környékén, és benne élelmet, fegyvert raktároztak el; mások visszatértek hazájukba, ahol a zsidóüldözés időközben elcsendesedett.

Számos jómódú zsidó az SS, illetve magas rangú magyar rendőr- vagy csendőrtisztek megvesztegetésével próbálta menteni magát. A messze leglátványosabb ilyen ügylet, amely eredménnyel járt, a Chorin, Mauthner, Kornfeld és Weiss család 47 tagjának, köztük sok áttért zsidónak a megváltása volt. Az ár a Weiss Manfréd Művek átengedése volt az SS-nek. (Lásd a 16. fejezetet.) Más gazdag zsidó családok kevésbé voltak szerencsések. Voltak, akik nagy összegeket fizettek azért, hogy a Gestapo repülőgépével szándékuk szerint Palermóba, majd onnan Egyiptomba jussanak, de a repülőtér felé vezető úton megállították és kifosztották, később pedig deportálták őket. Egy részük Auschwitzban pusztult el.[29]

A Zsidó Tanács

Az SS által létrehozott és többnyire az SS és magyar bérencei eszközének tekintett Zsidó Tanács szintén jelentős központja volt a mentésnek és segélyezésnek. Különösen a budapesti zsidókért tett sokat, miután a vidékieket már deportálták.[30] A német megszállás első kritikus időszakában a Tanács tagjait a németek állandó és egyre túlhajtottabb követeléseinek teljesítése kötötte le. A magyar hatóságok kereken visszautasították a velük való tárgyalást, arra hivatkozva, hogy zsidóügyekben egyedül az SS illetékes. A tanácstagok, állampolgári jogaiktól megfosztva és az Eichmann-Sonderkommandónak alárendelve, igyekeztek megtenni minden tőlük telhetőt. Kétségbeesett – s összességükben hiábavaló – kísérletekbe kezdtek, hogy megelőzzék, de legalább késleltessék vagy enyhítsék a szemük előtt lebegő végső katasztrófát. Mint az akkori Magyarországon rajtuk kívül még sokan, kezdetben a Tanács tagjai is úgy gondolták, hogy a feltartóztathatatlanul előrenyomuló Vörös Hadsereg felszabadíthatja az országot, még mielőtt a németek végrehajthatnák tervüket. Amikor látták, hogy a német és magyar zsidótlanító osztagok milyen lázas buzgalommal végzik munkájukat, megpróbálták menteni, akit még lehetett. Sziszifuszi munka volt: Horthy önkéntes elszigeteltségben, a jobboldal konzervatív-arisztokrata szárnya megsemmisült, az új magyar vezetés a németek bábja – a Tanács vezetői tehát csak a saját, egyre apadó erőforrásaikra hagyatkozhattak. Igyekezvén a németek kegyeibe férkőzni, szolgálatkészen teljesítették a náciknak a javakra és pénzre támasztott, szélsőséges követeléseit. Némely lengyelországi gettóhoz hasonlóan, ők is megpróbálták meggyőzni a németeket arról, hogy a zsidók gazdasági értéket képviselnek, és hasznot hajthatnak számukra, ha az ország területén maradhatnak. Emlékeztették a németeket arra is, hogy a zsidóság döntő szerepet tölt be annak a Magyarországnak a gazdasági életében, amelynek ipari és mezőgazdasági termelése jelentős részben a német háborús erőfeszítések szolgálatában áll.

A németek természetesen egyaránt lelkesedtek azért, hogy tovább mélyíthessék Magyarország gazdasági és katonai kizsákmányolását, és hogy megvalósíthassák rasszista célkitűzéseiket. A Tanács tagjainak helyzete egyre kevésbé volt irigylésre méltó: számos olyan utasítást kellett végrehajtaniuk, amely nyilvánvalóan összefüggött a nácik baljós terveivel. A deportálandó zsidók kijelölésének – halálos ítéletük megírásának – gyötrelmes feladatától, amit Lengyelországban és másutt a zsidó tanácsoknak el kellett végezniük, megkímélték őket, de azért közvetett módon gyakran felhasználták a Tanácsot erre is. Felhasználták arra, hogy a zsidó tömegeket hamis biztonságérzetbe ringassák, és hogy eljuttassák az idézést a

zsidótlanító osztagok által „különlegesen kezelendőnek" minősített zsidók százainak. Noha ezek a zsidók – ügyvédek, újságírók, üzletemberek – sok esetben Auschwitzban végezték, a Tanács tagjai saját kényszerű közreműködésüket viszonylagos jótéteményként racionalizálták. Azzal érveltek, hogy mivel a zsidó futárok azonnal kikézbesítik az idézéseket, az áldozatoknak marad egy kis idejük elintézni az ügyeiket, némi élelmet és ruhaneműt összekészíteni, esetleg előkészületeket tenni a szökésre. Ezzel szemben a zsidótlanító osztagok minden előzetes figyelmeztetés nélkül hurcolnák el őket.

Freudiger Fülöp, aki az ortodox zsidókat képviselte a Tanácsban, különösen tevékenyen vett részt a mentésben, a vidéki deportálások során. Nemcsak csatlakozott a cionista erőfeszítésekhez, hanem emellett, Dieter Wislicenyvel való kapcsolata révén, kimentett a debreceni, kassai, nagyváradi, nyíregyházi, pápai, soproni és székesfehérvári gettókból közel 80, többségében ortodox zsidót, rabbikat és közösségi vezetőket, közvetlenül már tervbe vett deportálásuk előtt.[31]

A nyilasuralom idején a Tanács legfáradhatatlanabb tagjai Domonkos Miksa, Stöckler Lajos és Berend Béla voltak. Az utóbbi eléggé szokatlan utakon járt, és elsősorban a budapesti gettó területén illetékes helyi nyilas parancsnokot, Sarlósi Józsefet felhasználva fejtette ki működését. Pető Ernő, Stern Samu és Wilhelm Károly, akik a puccs előtt a Tanács irányítói voltak, ekkor már bujkálni kényszerültek.

Segélyezési és mentési tevékenységét a Tanács főként szakbizottságai révén folytatta. Ezek, noha elsősorban a különböző náci követelések megvalósulásáért tartoztak felelősséggel, igyekeztek megtenni minden tőlük telhetőt a zsidók szenvedéseinek enyhítése érdekében. Az idő múlásával munkájuk fontossága egyre nőtt. A zsidók csillagos házakba költöztetésekor és a Szálasi-uralom alatt, a budapesti gettó létrehozásakor gargantuai feladattal kellett szembenézniük. A MIPI (Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája) tisztviselői mindenekelőtt a különféle táborokba internált zsidókat segítették, és a cionista fiatalokhoz hasonlóan nekik is sikerült számos zsidót hamis papírokkal ellátni és kiszabadítani.[32] A Tanács által létesített ideiglenes kórházakban az orvosok fáradhatatlan munkával mentették a betegségektől kínzott, éhező gettólakókat, a nyilasok kegyetlenkedéseinek áldozatul esett számtalan zsidó sebesült életét.[33]

Miközben a Központi Zsidó Tanács működése a vidéki zsidó közösségekre nézve kérdéses vagy talán káros hatású is volt,[34] a budapesti zsidó közösség érdekében tett erőfeszítéseit sokkal több siker koronázta. Több tagjának azt az állítását azonban, miszerint a Tanács tényked ése (így pl. a kormányzóval való újbóli kapcsolatfelvétel) döntő szerepet játszott a deportálások leállításában, a tények nem igazolják. Kétségtelen ugyan,

hogy az auschwitzi jegyzőkönyvek, amelyeket a Tanács tagjai – megbocsáthatatlan késedelemmel, de – átnyújtottak Horthynak, befolyásolták döntését. A Krausz Miklós által 1944. június 19-én Svájcba kiküldött példány, amelyre válasz jött a pápától, Roosevelt elnöktől és a svéd királytól, legalább olyan fontos tényező volt. Ezek a reagálások sokkal nagyobb súllyal estek latba Horthy döntésénél.

A budapesti Mentőbizottság: a Kasztner-vonal

A Mentőbizottság (Vaadat ha'Ezra ve'ha'Hatzalah) – a Vaada – budapesti szervezete 1943 januárjában jött létre. Tevékenységének középpontjában a német megszállásig a szomszédos országok üldözött zsidóinak megsegítése állt (lásd a 3. fejezetet). Szoros kapcsolatot tartott fenn a pozsonyi Mentőbizottsággal (Pracovná Skupina), a pozsonyi Zsidó Tanács keretei között működő illegális testülettel, és a lengyel földalatti mozgalmak több zsidó vezetőjével, valamint különböző palesztinai, törökországi és svájci zsidó szervezetek képviselőivel. A nácik megszállta Európa zsidóságának felszámolásával foglalkozó dokumentumokat, szemtanúk beszámolóit, jelentéseket, memorandumokat cserélt és terjesztett. Közreműködött lengyel, szlovák és más nemzetiségű zsidó menekültek Magyarországra való átcsempészésében, és a menekülteknek élelmet, szállást adott, hamis papírokkal látta el őket. Magyarország haladó erőivel együtt felhasználta befolyását a magyar zsidók, köztük a munkaszolgálatot teljesítők sorsának könnyítésére. Ezenkívül kiterjedt hírközlő és futárhálózatot tartott fenn, többek között egyes német és magyar hírszerzők szolgálatait is igénybe vette.

A Mentőbizottság a külföldi zsidó szervezetekhez, valamint a különböző német és a magyar hírszerzőkhöz fűződő kapcsolatain keresztül a legjobban informáltak közé tartozott Budapesten. Tudomást szerzett a végleges megoldás programjának részleteiről és a belföldi és a nemzetközi politikai és katonai helyzet bonyodalmairól is. A nagy zsidó szervezetek isztambuli és svájci képviselőit folyamatosan tájékoztatta a fasiszták megszállta Európában történt minden fejleményről. Rendszeres jelentéseinek címzettjei voltak többek között a Jewish Agency isztambuli vezetői, Saly Mayer a Jointtól, és a Haluctól Nathan Schwalb Svájcban.[35]

Jólértesültségük folytán a budapesti Mentőbizottság vezetőit a német megszállás egyáltalán nem érte váratlanul. Már öt nappal korábban felhívta rá a figyelmüket Josef Winninger, egy áttért zsidó, aki a budapesti Német Katonai Hírszerző Szolgálatnak (Abwehr) dolgozott.[36]

1944 elején a Vaada vezetősége a következőkből állt: Komoly Ottó (elnök), Kasztner Rezső (ügyvezető), Weiss Dov (titkár), Fränkel

Jenő, Rosenberg Moshe, Roth Siegfried, Lichtenberg Uziel, Baumer Josko, Brand Joel (Jenő), Schweiger Moshe és Springmann Sámuel.[37] Ők a Magyarországon működő jelentősebb cionista pártokat képviselték, melyeknek, szerény taglétszámuk ellenére, megvoltak a maguk sajátos nézetei és taktikai elképzelései. Következésképp a Vaadán belüli, illetve a Vaada budapesti és isztambuli szervezete közötti együttműködés nem mindig volt felhőtlen.[38] A pártok politikai különbözőségéből származó konfliktusokat rendszerint a vezetők éles személyes ellentétei is súlyosbították. E nehézségek sokszor a budapesti Mentőbizottság hatékony működésének rovására mentek, ami Isztambulban kritikát és szemrehányást váltott ki.[39]

A német megszállás rákényszerítette a Vaada vezetőit, hogy belviszályaikat alárendeljék a magyar zsidóság mentésével kapcsolatos, halasztást nem tűrő problémák megoldásának. Egyik legelső ténykedésük egyfajta munkamegosztás kialakítása volt: minden vezetőre meghatározott feladatokat és felelősségeket róttak, részben szaktudásuk, részben belföldi és külföldi kapcsolataik szerint. Komolyt például a „magyar vonal" kézben tartásával bízták meg – feladata a magyar kormányzati, politikai és egyházi vezetőkkel való kapcsolattartás és támogatásuk kieszközlése volt. Krausz Miklóst (Moshe), a Palesztina Hivatal, a Jewish Agency Alija (emigrációs) egységének budapesti szervezete ügyvivő titkárát, aki ugyan formálisan nem volt tagja a Vaada vezetőségének, Kasztner közlése szerint arra kérték, lépjen érintkezésbe a semleges országokkal.[40] A legellentmondásosabb feladatot, a kapcsolatfelvételt a megszállókkal Kasztner és Brand vállalta magára vagy talán tartotta fenn magának. A későbbiek során ehhez az SS- vagy Kasztner-vonalhoz csatlakozott Brand Hansi és Biss Andor (Andreas, André vagy Bandi) is.

A megszállás után a Vaada működésére Kasztner és Brand tevékenysége nyomta rá a bélyegét. Ez a két középszerűnek mondható ember – barátok, de egyben vetélytársak is –, akiket a történelem ily végzetes szerepre kárhoztatott, neveltetésében és személyiségében igencsak különbözött egymástól. Képzettség, műveltség és politikai tapasztalat dolgában Kasztner fölötte állt Brandnak. 1906-ban született Kolozsvárott, ügyvédnek és újságírónak tanult, 15 évig (1925–40) szülővárosának magyar zsidó napilapjánál, az *Új Kelet*nél dolgozott. Röviddel Észak-Erdély Magyarországhoz csatolása után (1940. szeptember) Budapestre költözött. Meggyőződése szerint lelkes cionista, beállítottsága szerint idealista, de egyben opportunista politikus lévén, hamarosan döntő érdemeket szerzett a viszonylag lanyha cionista mozgalom felpezsdítésében. Tovább növelte tekintélyét a közösségen belül, hogy dr. Fischer Józsefnek, a kolozsvári zsidó hitközség elnökének, korábbi romániai parlamenti képviselőnek a

lányát vette feleségül. Korlátlan politikai becsvágyával és kissé bohém életstílusával számos odaadó barátot szerzett, de sok ellene esküvő, elszánt ellenséget is. Diktátori hajlamaival és féltékeny természetével (képtelen volt méltányolni mások sikereit) Kasztner oktalan módon kisajátította magának az SS-szel való tárgyalás jogát. Lehet, hogy az SS titoktartásra vonatkozó utasítását tartotta szem előtt – „nem szabad kockáztatni az alku sikerét" –, mindenesetre a magyar zsidóság hagyományos vezetőségével csak akkor lépett kapcsolatba, amikor anyagi támogatásukra szüksége volt. Saját megdicsőülésének erős, tudat alatti vágyától fűtve valószínűleg abban reménykedett, hogy közel egymillió zsidó megmentőjévé lehet.

Brand – Kasztner egyik legközelebbi barátja és munkatársa a mentési akciókban – azt tartotta Kasztnerről, hogy nem könnyű együtt dolgozni vele, szeret könnyelműsködni, és sokan „a valóságtól elrugaszkodott, sznob intellektuel prototípusát" látják benne. Társaságban nehezen oldódott fel, és Brand szerint a *haluc* fiatalok körében is eléggé népszerűtlen maradt.[41] Kasztner éles analitikus gondolkodású elme volt, de tehetsége nem párosult azzal az erős jellemmel, ami végső soron a nagy embert az átlagembertől megkülönbözteti. Mindazonáltal az SS-szel és főleg a Sonderkommandóval folytatott alkudozásai során sokszor nagy ügyességgel és bátorsággal képviselte a mentés ügyét.

Brand Joel az akkor magyar fennhatóság alá tartozó erdélyi Naszódon született 1907 áprilisában. Jó eszű gyerek létére félbehagyta tanulmányait; fiatal korában állítólag inkább a kalandok és a politika érdekelték. A wei-mari Németországban belekóstolt a baloldali mozgalomba, majd cionista eszméket tett magáévá. Még a náci hatalomátvétel előtt belépett a német kommunista pártba, és Türingiában vezető beosztásba került.[42] Bizonyos forrás szerint a Kominternnek is ügynöke volt egy ideig.[43] Feltehetően ebben a minőségében jutott el a Föld legkülönbözőbb tájaira, így az Egyesült Államokba, a Szovjetunióba, Japánba és a déltengeri szigetekre. Nem sokkal a hitleri hatalomátvétel után tért haza Erdélybe. Biss szerint Brandot kommunista múltja miatt utasították ki Romániából. Budapestre költözött, és feleségével, született Hartmann Hajnallal (Hansival) egy közepes nagyságú kesztyűgyárat tartott fenn. Noha a vállalkozás sikere eltérítette a Brand házaspárt korábbi tervétől, a palesztinai emigrálástól, továbbra is aktív cionista tevékenységet folytattak.

Az Anschluss és Lengyelország lerohanása után kezdtek menekültügyekkel foglalkozni, mentési és segélyezési akciókat szervezni. 1941 nyarán, amikor a magyar hatóságok kb. 16–18 000 „idegen" zsidót Galícia akkor megszállás alatt álló területeire telepítettek, személyesen is érdekeltek lettek a menekültek sorsának alakulásában. A kitelepítettek között

volt ugyanis Hansi nővére és sógora, akiket közvetlenül a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás előtt sikerült megmenekíteniük (lásd a 6. fejezetet).

Brand Joel ezt a mentést a Magyar Katonai Hírszerzés (VKF2) egyik tagjával, Krem Józseffel való összeköttetése révén bonyolította le, aki hajlandó volt embercsempész akciókban közreműködni, miután csinos összeget tett zsebre első vitézkedéseiért. Ez az illegális akció, melyet Brand kezdeményezett, összekapcsolódott egy másik, Springmann Sámuel szervezte akcióval, amelybe budapesti Abwehr-képviselőket vontak be. Ezért amikor 1943 januárjában megalakult a Vaada Tijul („utaztatási") csoportja, önként adódott a választás, hogy a vezetője Brand legyen.

A német megszállás előtt a Tijul elsődleges törekvése a lengyelországi és szlovákiai zsidók átcsempészése volt. A megszállás után azonban fő feladata az országon belüli zsidómentés lett. Menachem Klein magyar ajkú szlovákiai menekült irányítása alatt, aki Brandot követte a csoport élén, amikor az Isztambulba ment, az árja névre szóló hamis papírok – személyazonossági igazolványok, házassági bizonyítványok, katonai leszerelési okmányok – kiállításának és kiosztásának egyik központjaként folytatta működését. Részt vett az ún. Re-Tijul programban is, melynek jóvoltából számos szlovák és néhány lengyel menekült visszatérhetett hazájába, ahol a megmaradt zsidók – átmenetileg – sokkal könnyebb helyzetbe kerültek.

A Mentőbizottságnak az SS-szel folytatott tárgyalásairól eltérőek a vélemények. A mentési kísérleteknek ez a formája az adott időpontban tökéletesen logikusnak tekinthető föltevéseken alapult. A megszállás első időszakában, amikor a magyar hatóságok azon az alapon, hogy a zsidókérdés a németek hatáskörébe ment át, mereven visszautasítottak mindenfajta érintkezést és tárgyalást a zsidóság képviselőivel, a Vaada vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy többre mennek, ha közvetlenül azokhoz fordulnak, akik a tényleges hatalmat tartják a kezükben. Április 5-én, a tárgyalások kezdetén a Mentőbizottság vezetői még nem voltak teljes tudatában annak, hogy az Eichmann-Sonderkommando közvetlen ellenőrzése alá tartozó német erők még 200 főt sem számlálnak; hogy a magyar hatalmi tényezők támogatása nélkül az SS aligha tudná végrehajtani a zsidók gettóba gyűjtésének és deportálásának programját; hogy Wislicenynek, Eichmann-nak és a Himmler-hivatal többi képviselőjének nincs önálló döntéshozatali joga a zsidóüldözés kérdéseiben, hanem csupán a végleges megoldás programjának végső sikerét szolgáló apróbb engedmények megtételére van felhatalmazásuk.

Az első kapcsolatfelvételre az SS-szel két nappal a megszállás után került sor. Freudiger a Sonderkommando főhadiszállásán, az Astoria Szállóban fölkereste Wislicenyt, és szót emelt Sámuel bátyja érdekében, akit

előző nap tartóztattak le. A merész lépésre Freudiger azért szánta el magát, mert tudomása volt arról, hogy a pozsonyi Mentőbizottság vezetőinek sikerült Wislicenyt megvesztegetniük.[44] Annak idején a Mentőbizottság részéről Gisi Fleischmann és Michael Beer-Dov Weissmandel rabbi tárgyalt Wislicenyvel, Weissmandel kezdeményezésére. Wisliceny akkor a szlovákiai deportálások irányításával volt megbízva, és arra kérték, hogy a még nem deportált zsidókat kímélje meg. Valamikor 1942 júniusában, amikor már mintegy 52 000 szlovák zsidót (a közösség kétharmadát) deportálták, Wisliceny jelezte Fleischmann-nak és Weissmandelnek, hogy a németek hajlandók leállítani a deportálásokat, ha bizonyos pénzbeli ellenszolgáltatást kapnak külföldről. Miután a kért összeg egy része eljutott hozzájuk, hamarosan be is szüntették a deportálásokat.

A zsidó vezetők ezek után meg voltak győződve arról, hogy a zsidóság katasztrófája elkerülhető vagy legalább enyhíthető: nem tudták, hogy a szlovákiai deportálások leállításához Wisliceny megvesztegetésének nem sok köze volt. Valójában a következő történt. 1942 júniusára a szlovák állam vezetői különböző forrásokból, egyebek mellett Giuseppe Burzio pápai nunciustól értesülést szereztek arról, hogy a deportált zsidókat nem pusztán áttelepítették: likvidálják. A katolikus püspöki kar nyomására Vojtech Tuka miniszterelnök javasolta a németeknek, szemlélje meg egy vegyes bizottság valamelyik tábort, ahova, úgymond, szlovák zsidókat telepítettek át. Erre a németek, hogy a kellemetlen helyzetet elkerüljék, és mindenekelőtt hogy ne sodorják veszélybe Európában másutt is a végleges megoldási program sikerét, a szlovákiai deportálásokat alkalmasabb időpontra várva felfüggesztették. Az erről szóló közleményt június 20-án küldték Berlinbe, egy nappal Tuka, Wisliceny és Hanns Elard Ludin, a pozsonyi német követ találkozója után. A közlemény hangsúlyozza, hogy a deportálásokat a szlovák vezetők ellenállása miatt függesztik fel.[45]

Weissmandel és Fleischmann – abban a meggyőződésben, hogy a deportálásokat Wisliceny megvesztegetése folytán állították le – 1942 októberében kiterjesztették tárgyalásaikat a többi üldözött európai zsidó közösségre is. Az „Európa-terv" – ahogy ezt az elképzelést emlegették – az Európa minden részéből Lengyelországba irányuló deportálások felfüggesztését irányozta elő 2 millió dollár kifizetése ellenében. A terv nem vonatkozott Lengyelországra, ahol a végleges megoldás programjának végrehajtása tovább folyt volna. A Mentőbizottság vezetői, köztük Fleischmann, 1942–43-ban többször is megfordultak Budapesten, hogy összegyűjtsék az első 200 000 dolláros részletet, és egyéb támogatást is kérjenek a szlovák zsidóság számára. A magyar zsidó vezetők azonban nem tanúsítottak olyan nagylelkűséget és megértést, mint amilyet a szlovákok reméltek (lásd a 23. fejezetet), viszont részletesen tájékozódhattak

a zsidók helyzetéről a náci megszállás alatt lévő európai országokban, továbbá a Wislicenyvel folytatott tárgyalásokról.

A megszállás első hetében Wisliceny rövid időre visszatért Pozsonyba, hogy átvegyen egy „ajánlólevelet" Weissmandel rabbitól. Héber nyelven írt levelében Weissmandel keserűen nyugtázza, hogy a magyar zsidóságot is utolérte az a sors, ami sok más európai zsidó közösségnek már korábban osztályrészéül jutott. Mégis azt tanácsolta a magyar zsidók vezetőinek, hogy tárgyaljanak Wislicenyvel az „Európa-terv" keretei között, és hangsúlyozta Wisliceny megbízhatóságát. Weissmandel javaslattételekor az európai zsidó közösségek felszámolása változatlanul folyt.[46] Weissmandel rabbit, mint becsületes és bátor embert, természetesen a legnemesebb szándék vezette. Akárcsak Wisliceny szlovákiai és magyarországi tárgyalópartnerei közül a legtöbben, ő is meg volt győződve Eichmann agyafúrt munkatársának megbízhatóságáról, és arról, hogy a németek teljesíteni fogják az Európa-terv értelmében rájuk háruló kötelezettségeket, mihelyt a szabad világ zsidó vezetői rendelkezésükre bocsátják a kívánt pénzösszeget. Szívet tépő levelekkel ostromolta a Svájcban élő zsidó vezetőket, és gyakorlatilag bűnrészességgel vádolta őket, amiért semmibe vették kétségbeesett segélykéréseit.

1944. május 22-én Weissmandel rabbi levélben fordult a Haluc genfi irodájához – a levelet Gisi Fleischmann is aláírta –, amelyben részletesen ismertette a magyarországi zsidók deportálását és sorsukat, amely Auschwitz-Birkenauba érkezésükkor várt rájuk. A levél szövege feltehetően az auschwitzi jelentésen (lásd a 23. fejezetet), illetve más szemtanúk beszámolóin alapult. A levél aláírói „a már meggyilkolt és a halálra ítéltetett emberek nevében" a szabad világ zsidó vezetőinek sürgős segítségét kérte a következőkben:

1. Minden hadviselő és nem hadviselő állam a legnyomatékosabban figyelmeztesse a német és a magyar népet, hogy hagyjon fel népirtási intézkedéseivel, valamint nyilvánítsa ki, hogy teljes tudomása van a történtekről és a történendőkről;

2. Ünnepélyesen intse meg a pápa a magyar kormányt és népet;

3. A világsajtó szakadatlanul tartsa napirenden – amiként azt a németek tették a katini hazugsággal kapcsolatban – a belzeci, malkini és auschwitzi tömeggyilkosságokat, és indítson erőteljes figyelmeztető propagandakampányt;

4. A Nemzetközi Vöröskereszt tanácsa közölje, hogy amennyiben nyolc napon belül át nem veheti az auschwitzi és birkenaui táborok felügyeleti jogát, kizárja Németország képviselőjét a testületből;

5. Bombázzák le a világosan felismerhető tömeggyilkossági színhelye-

ket Auschwitzban, mert ez, mint ahogy a rajzokból kitűnik, jelentősen hátráltatná a további gyilkosságokat;

6. Folyamatosan és rendszeresen bombázzák a jelentősebb szállítási útvonalakat, különösen azokat, amelyek Kelet-Magyarországot Lengyelországgal kötik össze, és általában minden, Magyarországról Németországba vezető útvonalat, különösen a Csap–Kassa–Presow–Megylaborce fővasútvonalat;

7. Folyamatosan és rendszeren bombázzanak minden hidat és vasútállomást Kárpátalján, különösen Kassa, Csap, Presow és Megylaborce állomásait, hogy megakadályozzák katonák tízezreinek mindennapos közlekedését Lengyelország és Románia között.

Ismét rámutattak a dolog sürgősségére, mivel minden eltelt nap újabb 12 000 életet követel, és szenvedélyesen sürgették pénzeszközök előteremtését és a javasolt intézkedések meghozatalát.[47]

Weissmandel rabbi és társai, látva a vérontást maguk körül, nagyon is érthető módon nem tudták megérteni, miért nem képesek a szabad világ zsidó vezetői titkos úton jelentős összegeket küldeni nekik, és mindenekelőtt miért nem tárják a nyilvánosság elé a nácik végleges megoldási programját, amelyről pedig folyamatosan részletes és pontos beszámolók jutottak el hozzájuk. Weissmandel rabbi és az Európa-terv többi bajnoka nem tudta, és nem is tudhatta, hogy Wisliceny csöppet sem megbízható: közönséges cinkosa az Eichmann-Sonderkommando többi tagjának és RSHA-beli feletteseinek gyalázatos tervük megvalósításában, melynek célja a zsidók félrevezetése, kihasználása és végeredményben likvidálása.[48]

Wisliceny Budapestre érkezése izgalommal töltötte el a Mentőbizottság vezetőit is, akik éppoly jól ismerték a Wislicenyről keringő híreket – és éppoly kevéssé a szlovákiai deportálások leállításának valódi hátterét –, mint Freudiger. Kasztner és munkatársai Schmidt és Winninger útján fölvették a kapcsolatot Wislicenyvel, hogy tudakozódjanak afelől, hajlandó volna-e a Sonderkommando gazdasági alapon tárgyalni az illegális Vaadával a zsidóellenes rendelkezések enyhítéséről.

A Sonderkommando vezetői nyomban megvitatták az ajánlatot; újabb alkalmat láttak benne, hogy egyengessék az utat a végleges megoldás programjának zavartalan és ellenszegülés nélküli megvalósítása előtt – természetesen beleértve ebbe a zsidók anyagi erőforrásainak kiaknázását is. (Ez volt az egyik oka annak, hogy az SS minden igyekezetével titkolni próbálta a magyarok előtt a zsidó vezetőkkel való tárgyalásait.) Emellett a németek többre értékelték a cionisták nemzetközi kapcsolatait és devizaforrásait a belföldi összeköttetésekkel rendelkező Tanács veze-

tőinek korlátozott lehetőségeinél. Így aztán örömest tárgyalásba bocsátkoztak velük.

Az SS és a cionisták között az első kapcsolatfelvételre április 5-én került sor, azon a napon, amikor a magyar zsidóknak ki kellett tűzniük a Dávid-csillagot. Kasztner és Brand találkozott Wislicenyvel, Schmidttel és Winningerrel, az utóbbi lakásán. Jelen volt Erich Klausnitzer SS-Hauptsturmführer is, a Gestapo ügynöke, feltehetőleg azzal a megbízással, hogy őrködjék az SS alapvető érdekeinek érvényesítése felett. Kasztner föltette a kérdést, milyen feltételek mellett állna el a Sonderkommando terveinek végrehajtásától. Wisliceny biztosította őt afelől, hogy a zsidók kénytelenek lesznek ugyan viselni a Dávid-csillagot, és befolyásukat fel kell számolni az élet minden területén, de sem gettóba gyűjteni, sem deportálni nem fogják őket, „hacsak a magyarok nem folyamodnak egyenesen Berlinhez a Sonderkommando feje fölött"[49].

Wisliceny, mint Pozsonyban is, jól játszotta aljas szerepét. Természetesen egyetlen szóval sem említette, hogy a magyar belügyminisztériumi szervek, amelyek összejátszottak vele és a Sonderkommando többi tagjával, már előző nap meghozták a kérdéses cél érdekében első konkrét intézkedésüket: utasították a helyi rendőri és csendőri egységeket a zsidók nyilvántartásba vételére, gettóba gyűjtésük előkészítésére. Ez utóbbira három nappal később adtak titkos utasítást (lásd a 17. fejezetet).

Az alku részeként Wisliceny 2 millió dollárt kért, ugyanannyit, mint amennyi az Európa-tervben szerepelt. Ebből 200 000 dollárt igen rövid időn belül, pengőben követelt, biztosítékul a cionisták szándékának komolyságára és fizetőképességükre. Schmidt és Winninger szintén az összeg 10%-át kérték a Wehrmacht, és külön jutalékot a maguk számára. Wisliceny ragaszkodott hozzá, hogy a cionisták a feketepiaci átváltás szerint fizessenek, így a végösszeg mintegy 6,5 millió pengőre rúgott. Röviddel a Wislicenyvel való első megbeszélése után Kasztner találkozott Stern Samuval, a Zsidó Tanács elnökével, valamint Wilhelm Károllyal és Szilágyi Ernővel (Cvi), hogy érdemben megvitassák az ajánlatot. Stern a pénz összegyűjtését magára vállalta, de több heti erőfeszítés árán is csak 5 millió pengőt tudott előteremteni, a hiányzó részt a Vaada biztosította saját forrásából. Az első, 3 millió pengős részletet Hermann A. Krumeynak és Otto Hunschénak, Eichmann közeli munkatársainak adták át Kasztner kérésével, hogy a Wislicenyvel kötött egyezséget a maguk részéről is méltányolják. Wisliceny ekkor már Munkácson tartózkodott, a kárpátaljai és északkelet-magyarországi zsidótlanítás központjában, és irányította a begyűjtési és internálási kampányt.

A tárgyalások egyik közvetlen eredménye az volt, hogy a Vaada vezetői, miként a Zsidó Tanács tagjai is, védettségi bizonyítványt (Immuni-

täts-Ausweise) kaptak az SS-től. Ezek lényeges személyes kiváltságokat nyújtottak birtokosaiknak, ugyanakkor lehetővé tették, hogy hatékonyan végezzék mentési és segélyező munkájukat, ami a védettségi bizonyítványok adta mozgási szabadság nélkül elképzelhetetlen lett volna.

Április 21-én, amikor Kasztner harmadszor találkozott az SS képviselőivel, hogy átadja Krumeynak és Hunschénak a második, 2,5 millió pengős részletet,[50] a kárpátaljai zsidók gettóba gyűjtése, ami április 16-án kezdődött, már javában folyt. Maga Schmidt közölte Kasztnerrel – ha egyáltalán szükség volt erre a megerősítésre –, hogy a gettóba gyűjtés *fait accompli.*

Az SS nyilvánvalóan nem tudta vagy nem akarta tartani magát az alkuhoz. Hogy a gettók tényét Kasztner és társai számára elfogadhatóbbá tegye, kiszabadított néhány jeles zsidót, köztük Binet Rózát és Krausz Miklóst, a Palesztina Hivatal titkárát, illetve ügyvivőjét. Az április 21-i találkozón Krumey ugyanezen célból tolmácsolta a Sonderkommando ajánlatát, amely a Vaada és az SS további tárgyalásainak központi témája lett. Krumey kijelentette; a németek készek hozzájárulni ahhoz, hogy bizonyos számú zsidó kivándoroljon Amerikába vagy bármelyik semleges országba, amely hajlandó befogadni őket. Kasztner nyomban kész volt a válasszal, miután ismerte az isztambuli Vaada vezetőjének, Barlasnak 1944. március 16-án a budapesti Palesztina Hivatalhoz küldött táviratát, mely szerint Constantában egy hajó 600 palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkező utasra vár. (Erről a németeknek is tudomásuk volt, mivel Krausz kívánságára már korábban közbenjárt náluk a svájci követségtől Carl Lutz a szükséges kiutazási engedélyek ügyében.)[51]

Miközben a Sonderkommando némely vezetője alkudozott, mások lázasan munkálkodtak a gettósítási program megvalósításán és a deportálások menetrendjének véglegesítésén. Az első deportálóvonatok, tele egészséges zsidókkal, már április végén elindultak Kistarcsáról Auschwitz felé. Kevéssel az első deportálások után Krumey megkísérelte elvonni Kasztner figyelmét a katasztrófáról: diadalmasan közölte, hogy Berlin hozzájárul a 600 engedéllyel rendelkező zsidó kivándorlásához. Krumey felajánlotta, hogy engedélyezik további 100 zsidó kivándorlását, amennyiben fejenként 100 000 pengőt fizetnek értük.

A 600 kivándorló nevét tartalmazó lista összeállítása éles vitát keltett a cionista közösségben. A palesztin bevándorlási engedélyeket rendesen a Palesztina Hivatal vette kézhez és osztotta szét. Ezt a hivatalt Krausz, a Mizrahi Párt egyik vezetője igazgatta a főbb cionista pártok képviselőiből álló igazgatótanács ellenőrzése mellett.[52] Kasztner – figyelmen kívül hagyva azt a kényelmetlen körülményt, hogy a Mentőbizottság vezetősége is hasonló összetételű – aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a pártok kö-

zötti viszálykodás a Palesztina Hivatalt cselekvésképtelenné teszi, és a mindkét szervezet vezetőségében szereplő Komolyt és Szilágyit bízta meg az engedélyek elosztásával. A Kasztner és Krausz kapcsolatát már korábban is jellemző ellenségeskedés, amit ütköző ambícióik és a cionista pártok közötti nézeteltérések tápláltak, most még jobban elmérgesedett, és mindenfajta összehangolt munkát lehetetlenné tett.[53] A lista összeállításánál Komolynak és Szilágyinak számos szempontot kellett érvényesítenie. Az engedélyeknek nagyjából a felét a vidékről még nem deportált zsidóknak kellett juttatni, és gondolni kellett a lengyel és szlovák menekültekre éppúgy, mint azokra a vallási és világi vezetőkre, tudósokra, művészekre, cionistákra, akik kiemelkedő szerepet játszottak a zsidó közösség életében.

Miközben a cionista vezetők hajba kaptak a lista összeállításán, Eichmann a berlini központ és Himmler teljes támogatásával új, grandiózus tervvel állt elő, amely jól kivehető nemzetközi politikai és katonai felhangjaival túlmutatott a magyar zsidóság sorsán.

Brand küldetése

Minthogy Wisliceny vidéken irányította a gettóba gyűjtést, az SS részéről a tárgyalások vezetését Eichmann vette át. 1944. április 25-én (Winninger útján) üzent Brandért, és újabb egyezséget ajánlott neki, amelynek keretében a nácik bizonyos, Magyarországon kívülről megszerzendő javak fejében „eladnának" egymillió zsidót. Szándékában állt engedélyezni, hogy Brand külföldre utazzék, és kapcsolatot létesítsen a nemzetközi zsidó szervezetek és a szövetséges hatalmak képviselőivel.

Hogy miért éppen Brandot szemelték ki erre a feladatra, rejtély marad. Brand, mint ő maga állítja, Eichmann-nal folytatott megbeszélése után hamarosan találkozott a Mentőbizottság képviselőivel. Ezen a megbeszélésen Kasztner állítólag azt javasolta, hogy vagy Fischer Józsefet (saját apósát, a jó nevű ügyvédet, korábbi parlamenti képviselőt), vagy Marton Ernőt (az akkorra betiltott kolozsvári cionista napilap, az *Új Kelet* volt főszerkesztőjét) küldjék. Brand állítása szerint Komoly és a Mentőbizottságban tevékenykedő *haluc*ok, köztük Szilágyi és Révész, kitartottak az ő személye mellett, mondván, hogy a jelöltek között ő a legképzettebb és a legmegbízhatóbb, Kasztner viszont (akinek beszámolója számos részletben különbözik Brandétól)[54] azt hangoztatta, hogy a delegátus kiválasztásában sem a Vaadának, sem más zsidó fórumnak nem volt szava.

Brand unokatestvére, a szintén erdélyi Biss, aki Brand elutazása után aktívan bekapcsolódott a Mentőbizottság munkájába, egy harmadik változatot közöl. Szerinte az SS választása egy Grosz Andor (Bandi) neveze-

tű kétes egzisztenciájú egyén, aki egyébként különféle alkalmakkor Andreas vagy André György és Andreas Greiner fedőnéven is szerepelt, tanácsára esett Brandra.

Grosz 1905-ben született Magyarországon; kitért zsidó volt. 1942-ben az Abwehr – a német kémelhárító szolgálat – alkalmazásába lépett, amelynek akkoriban Wilhelm Canaris admirális személyében Hitler-ellenes parancsnoka volt. Valószínűleg védelmet keresett az alvilági kapcsolatait és zugügyleteit átlátó magyar hatóságok elől. Ugyanez év szeptemberére Groszt a Magyar Katonai Hírszerzés (VKF2) is beszervezte, amelynek tisztjei közül sokan nemcsak náciellenes, hanem kifejezetten németellenes beállítottságúak voltak. Közéjük tartoztak például Merkly Antal és Bágyoni Ferenc alezredesek. Az utóbbi a Mentőbizottság összekötőjeként is működött, akárcsak Grosz, akit korábbi osztálytársa, Springmann Sámuel szervezett be erre a munkára. Groszból tehát végeredményben rendkívül sikeres többkulacsos ügynök lett. Az Abwehr, a magyarok és a Mentőbizottság mellett együttműködött vagy szoros összeköttetésben volt a Balkán különböző városaiban, elsősorban Isztambulban tevékenykedő japán, lengyel, brit és amerikai ügynökökkel és katonatisztekkel is.

Útjain Grosz a Magyar Dunai Hajózási Társaság tisztviselőjeként lépett fel, magyar szolgálati útlevele volt. A budapesti Vaada megbízásából szoros kapcsolatot létesített az isztambuli Vaada képviselőivel, köztük Venya Pomerantzcal, Menachem Baderral és Teddy Kollekkel. Állítólag Kollek (a későbbi jeruzsálemi polgármester) hozta össze számos brit és amerikai hírszerző tiszttel. 1943 áprilisában, második isztambuli kiküldetése alkalmával az összekötő szerepét töltötte be német, magyar és angol–amerikai ügynökök között, akik állítólag mind szemben álltak Hitlerrel.[55]

A Vaada általában véve elégedett volt Grosz munkájával. Isztambulba menet rendszerint a végleges megoldással kapcsolatosan Budapesten összegyűlt leveleket, dokumentumokat, jelentéseket vitte magával, Isztambulból pedig általában Lengyelországba és Szlovákiába továbbítandó postát és üzeneteket, valamint pénzt hozott haza. Semmi esetre sem ideológiai megfontolások vezérelték, az átcsempészett pénzekből szokás szerint jutalékot kapott.

Magyarország német megszállásakor Grosz rögtön felismerte, hogy a hatalom az SS kezében van. Ebből a meggondolásból szakított tehát az Abwehrrel, és felajánlotta szolgálatait a biztonsági szolgálatnak (Sicherheitsdienst), amelynek budapesti csoportja (az F speciális különítmény) Otto Klages (sok forrás szerint Clages) SS-Hauptsturmführer parancsnoksága alatt állt. Grosz, miután tisztázta kilétét Klagesszal, aki feltehetően ismerte korábbi működését, nemcsak a Vaadával együttműködő Abwehr-

ügynököket leplezte le, hanem egy különleges feladatot is elvállalt, amire állítólag Berlinből, az SS legfelső szerveitől kapott felhatalmazást. Klages, valamint munkatársa, Fritz Laufer (alias Direktor Schroeder, alias Ludwig Mayer, alias Karl Heinz) állítólagos utasítása alapján Grosznak isztambuli kapcsolatait, mindenekelőtt az amerikai hírszerző tiszt, Schwartz ismeretségét felhasználva egy találkozót kellett megszerveznie számos német biztonsági tiszt – „Himmler nélkül, mivel ő nem hagyhatta el Németországot" – és ugyanannyi angol–amerikai tiszt között, a szövetségesek és a Sicherheitsdienst közti különbéke lehetőségének megtárgyalására. Célszerű volt először is Schwartzcal fölvennie a kapcsolatot, nemcsak azért, mert korábbi tárgyalásai során Grosz már megismerkedett vele, hanem azért is, mert Schwartz – a személyes baráti köréhez tartozó Lauferhez hasonlóan – cseh emigráns volt.[56] Több forrás szerint – maga Grosz is így nyilatkozott a briteknek – a kezdeményezésről Himmler is tudott, akinek a Hitler ellen készülő puccsról ekkor már állítólag tudomása volt.[57] Himmler tudatában volt annak, hogy a Harmadik Birodalom összeomlása elkerülhetetlen, és megpróbálta felhasználni a Nyugat nagy zsidó szervezeteit béketapogatózásai céljára, és szeretett volna nagyszámú zsidó kiszabadításának humánus gesztusával érdemeket szerezni a világ szemében.[58] Mint a legtöbb nácinak, Himmlernek is meggyőződése volt, hogy az amerikai zsidóság és annak nemzetközi szervezetei erősen vagy akár meghatározóan befolyásolják Roosevelt elnök döntéseit. A Háborús Menekültügyi Hivatal 1944. január 22-i felállításában Himmler valószínűleg Amerika politikai irányváltásának jelét látta, arra az új amerikai elhatározásra következtetett belőle, hogy aktívabban kívánnak részt venni az európai zsidóság maradványainak megmentésében.[59] Himmler szerepét Veesenmayer is megerősíti táviratában, amelyet a külügyminisztériumnak küldött 1944. július 22-én, röviddel Winkelmann-nal folytatott megbeszélése után. A távirat leszögezi, hogy a Brand–Grosz-misszióra „a Reichsführer-SS titkos parancsa nyomán" került sor.[60]

A nácik részéről logikus döntés volt Groszt választani összekötőjükül. Ha a nyugati hatalmak kedvezően fogadják a kezdeményezést, akkor a tárgyalások minden valószínűség szerint magasabb szinten (Grosz nélkül) folytatódnak; ha ellenben az angolok és amerikaiak visszautasítják a béketapogatózásokat, akkor a nácik bármikor elhatárolhatják magukat Grosztól, a kétes egzisztenciájú, többkulacsos ügynöktől.

Grosznak megbízatása volt a magyaroktól is. Merkly alezredes tető alá akart hozni egy találkozót valahol Isztambulban saját maga, egy másik magyar tiszt és a britek között, és őt küldte ki ennek előkészítésére. Utasítása értelmében Grosznak arról kellett tájékoztatnia a briteket, hogy a magyar vezérkar a szövetségesekkel rokonszenvez, és hogy bizonyos ma-

gyar erők készek „átállni a szövetségesek oldalára, feltéve, hogy az oroszokat nem engedik magyar területre lépni"[61].

Miután megkapta fontos megbízását, amelyet az SS állítólag az „emberéleteket áruért" ajánlatával igyekezett álcázni, Grosz bemutatta Brandot Klagesnak. Azt mondta neki, hogy Brand (aki közvetlen összekötője volt a Vaadához) „a Mentőbizottság legfontosabb embere"[62]. Feltehetően azért nyilatkozott így, mert nem tudta, hogy a Mentőbizottság tagjai – mint Biss állítja – „egyhangúan kijelentették, hogy Brand nem az az ember, akinek esélye van sikerrel végrehajtani egy ilyen nehéz feladatot"[63], de az is lehet, hogy azért, mert úgy gondolta, hogy Brandot tudja legegyszerűbben saját, gondosan titkolt személyes céljára felhasználni: arra, hogy megszökjön valamelyik szabad vagy semleges országba. (A felesége már Isztambulban volt.[64])

Végül, meg nem erősített szóbeli közlés szerint, Brandot tulajdonképpen Kasztner jelölte a feladatra, aki személyes okokból félre akarta őt állítani.

Bármi volt is az ok, a megbízást Brand kapta. Miután az SS Brand személye mellett döntött, biztos akart lenni abban, hogy terveiről sem az Abwehr, sem a magyarok nem szereznek tudomást. Május 10-én őrizetbe vették Kasztnert, és kikérdezték a magyar vezérkarral, kiváltképp Garzoly József alezredessel való kapcsolatairól.[65] Másnap letartóztatták azokat az Abwehr-ügynököket is, akikkel a Vaada általában dolgozott: köztük dr. Schmidtet, Winningert és Rudi Scholzot. Kasztnert két nap múlva kiengedték, egyik-másik Abwehr-ügynököt pedig beépítették az SS hírszerző hálózatába.[66]

Branddal folytatott tárgyalásain Eichmann soha semmiféle célzást nem tett Grosz küldetésére. Az „emberéleteket áruért" tervben (lásd a továbbiakban) vázolt elképzelések szerint a zsidók nem maradhattak Magyarországon, mert Eichmann megígérte Endrének és társainak, hogy segít az országot zsidómentessé (judenrein) tenni. Az egymillió zsidót Németországon keresztül szállították volna ki, meghatározott áruk átvétele ellenében. Kasztner szerint a következő tételekről volt szó: 200 tonna tea, 800 tonna kávé, 2 millió doboz szappan, meg nem határozott mennyiségű volfrám és egyéb katonai célú nyersanyag, valamint 10 000 teherautó. Az utóbbiakkal kapcsolatban a németek ígéretet tettek, hogy a teherautókat polgári célra vagy pedig kizárólag a keleti fronton fogják felhasználni.[67] A megállapodási javaslat kikötötte továbbá, hogy a szövetségesek pozitív válaszának megérkezése után rövid időn belül szabadon engednek 100 000 zsidót, és felrobbantják az auschwitzi gázkamrákat. A zsidók Németországból bármely, a szövetségesek ellenőrizte országba távozhattak volna, kivéve Palesztinát, ugyanis a nácik ígéretet tettek Amin

el-Huszeininek, az arab nacionalista vezetőnek, hogy zsidók palesztinai kivándorlására nem adnak módot.

Az ajánlat kézhezvétele után a budapesti Mentőbizottság rejtjeles táviratban szinte azonnal továbbította annak tartalmát Isztambulba és Svájcba, többek között Pozner genfi irodájába.[68] Egy másik, május 2-i keltezésű táviratban a Mentőbizottság vezetői sürgősen török vízumot kértek Isztambultól Brand és Winninger számára – ekkor még úgy tudták, hogy az Abwehr-ügynök kíséri el Brandot.[69] A pozitív válasz Isztambulból hamar megérkezett: „Chaim" kész fogadni a magyar zsidók követét, Budapesten gyakorlatilag a teljes Vaada-vezetőség azt hitte, hogy a „Chaim" név magát Chaim Weizmannt, a Cionista Világszövetség vezetőjét jelenti, és Eichmannt is ebben az értelemben tájékoztatták. Ők és Brand csak később jöttek rá, nagyot csalódva, hogy az isztambuliak által említett Chaim – Chaim Barlas, a helybeli Vaada vezetője volt csupán.

Május 15-én, amikor megkezdődött a magyar zsidók tömeges deportálása, Eichmann még egyszer magához kérette Brandot. Elmondta neki, hogy az utazásra minden előkészület megtörtént, és hogy másnap indulhat. A Vaada vezetői tanácsokkal látták el Brandot a Weizmann-nal folytatandó tárgyalásaival kapcsolatosan, és biztatták, lépjen érintkezésbe az Egyesült Államok ankarai nagykövetével, a zsidó származású Laurence A. Steinhardttal. Krumey május 17-én vitte Brandot Bécsbe.

Brandot és Krumeyt Grosz is elkísérte. Grosz utazása nyugtalanította a Mentőbizottság vezetőit. Brand viszont azon a nézeten volt, hogy Grosz még mindig jobb, mint a másik alternatíva: az SS által kijelölt ismeretlen náci kísérő.

Az iratok közt, amelyeket Brand magával vitt, volt három ajánlólevél. Az egyik, 1944. május 16-án kelt levelet Stern Samu és Freudiger Fülöp, a neológ, illetve az ortodox zsidó hitközségek vezetői írták alá, mindketten a Zsidó Tanács tagjai.[70] A másik ajánlólevél a Vaadáé, a harmadik az Egyesült Ifjúsági (Haluc) Mozgalomé volt. Brand magával vitt ezenkívül 2-2,5 ezer dollárt, és volt német útlevele is. Az útlevelet, amelyen mint Eugen Band erfurti mérnök szerepel (lásd a 29.1. képet), Bécsben vette át, ahol két éjszakát töltött a Hotel Metropole-ban, a Gestapo főhadiszállásán. Brand és Grosz május 19-én hagyták el Bécset, és útjukat a Balkánon kétszer megszakítva, még aznap megérkeztek Isztambulba.

A szabad világ reagálása. Brand csalódásainak sorozata mindjárt a leszállás után megkezdődött. Kiábrándultan vette tudomásul, hogy az a Chaim, akire számított – nem várja őt. Mi több, mivel nem volt török vízuma, ki sem engedték a repülőtérről – úgy látszik, az isztambuli Vaada vezetői vagy megfeledkeztek róla, vagy nem sikerült megszerezniük. Mi-

29.1. kép
Joel Brand útlevele, amelyet a Gestapo bocsátott ki

után ez a konfliktus a török hatóságokkal Grosz és a Vaada összeköttetései révén átmenetileg elsimult, Brandot a Hotel Perába, a Vaada isztambuli szervezetének főhadiszállására vitték. Itt találkozott a különböző cionista csoportok és pártok helybeli képviselőivel,[71] és megismertette őket a magyar zsidókat sújtó rendelkezések részleteivel, valamint küldetésének közelebbi céljaival. Saját állítása szerint Brand egy Auschwitz-térképet is átadott partnereinek, sürgetve mind a gázkamráknak, mind a haláltáborhoz vezető vasútvonalak csomópontjainak a bombázását.[72] A pusztulásra ítélt magyarországi zsidók szószólójaként és reménybeli megmentőjeként fellépő Brandot csalódással töltötte el a találkozás az isztambuli cionista vezetőkkel, akiket azon túl, hogy hadilábon álltak egymással politikai tekintetben, annyira lefoglalt Palesztina, hogy csak korlátozott figyelemre méltatták európai híveik tömeges legyilkolását.[73]

A török hatóságok nem szűntek meg zaklatni Brandot, és azzal az indokkal, hogy nincs vízuma, május 25. és 31. között védőőrizetben tartották. Ennek folytán nem jelentkezhetett Ankarában Steinhardt nagykövetnél, missziójának ezt a részét Barlas vállalta át. Eichmann ajánlatának lényegéről Steinhardt május 25-én kelt táviratában értesítette az Egyesült Államok külügyminisztériumát.[74]

Az isztambuli Vaada közreműködésének köszönhetően a jeruzsálemi és londoni zsidó vezetők, ha némi késéssel is, de részletes beszámolókat kaptak Brand és Grosz „bizarr" küldetéséről. Barlas csoportját nemcsak

Brand és a budapesti Mentőbizottság, hanem a pozsonyi is gyors és határozott cselekvésre buzdította. Nem sokkal Brand megérkezése után sürgönyileg kétszer is megerősítették a magyarországi tömeges deportálások hírét, és nyomatékosan kérték az Auschwitzba vezető vasútvonalak bombázásának megindítását. Sürgették továbbá, hogy a Brand tarsolyában lévő javaslatokat tegyék komoly megfontolás tárgyává Isztambulban.[75]

Eközben a jeruzsálemi és londoni zsidó vezetők is eldöntötték, mit tegyenek. Moshe Shertok (később Sharett), a Jewish Agency politikai osztályának vezetője, valamint David Ben-Gurion, akik Venya Pomerantztól kaptak útbaigazítást Brand küldetéséről Jeruzsálemben, május 25-én érintkezésbe léptek Sir Harold MacMichaellel, Palesztina brit főbiztosával. Sir Harold úgy tekintette a Brand-missziót, mint „náci cselszövést, melynek valódi indítékai messze esnek bevallott céljától", mindazonáltal késlekedés nélkül értesítette a külügyminisztériumot a zsidó vezetők közléséről.[76] Shertok kísérletét a Branddal való azonnali találkozásra a britek meghiúsították, a találkozó azonban végül mégis létrejöhetett, mégpedig a szíriai Aleppóban, miután a britek vállalták, hogy nem fognak akadályt gördíteni Brand hazatérése elé. Egyébként a Brit Hírszerző Szolgálat figyelte Brand és Grosz minden lépését, és nyilvánvalóan türelmetlenül várta az alkalmat, hogy kivallathassa a két „SS-ügynököt".

Brandnak indulása előtt sikerült rávennie az isztambuli Vaada vezetőit, hogy állítsanak össze a megállapodással kapcsolatban valamiféle jegyzőkönyvet vagy memorandumot, amit mint „az előrelépés bizonyítékát" küldhetnének Budapestre a Sonderkommando félrevezetése érdekében. A jegyzőkönyvet 1944. május 29-én írták alá. Ez kimondja, hogy tárgyalások folynak az Eichmann ajánlatával összefüggő jogi és politikai nehézségek leküzdésére, de a németeknek az időközi megállapodás értelmében a tárgyalások időtartamára be kell szüntetniük a zsidóüldözést, és lehetővé kell tenniük a zsidók kivándorlását.[77] A „megállapodás" szövege – valószínűleg a futárposta akadozása miatt – csak július 5-én jutott el Budapestre.[78] Ugyanezeket az alapgondolatokat tartalmazta az a levél is, amelyet május 28-án küldtek el a Zsidó Tanácsnak.[79]

Saját érdekeit és „diplomáciai" különmisszióját szem előtt tartva, Grosz június 1-jén elhagyta Isztambult, és szíriai területre lépve mindjárt brit fogságba került.[80] Brand, brit vízummal a birtokában, négy nappal később indult Aleppóba; vele tartott Echud Avriel a Jewish Agencytől. Amikor a vonat megállt Ankarában, Brandot saját állítása szerint bizalmasan figyelmeztette Joseph Klarman és Yaakov Griffel, a revizionista, illetve az Agudath Yisrael cionista csoport képviselője, hogy csapdába akarják csalni őt. Aleppóba érkezésekor, június 7-én valóban őrizetbe vették Brandot. Nem is találkozhatott Shertokkal és a Jewish Agency két

másik tisztviselőjével, csak június 10-én. Ezen a napon a zsidó tisztviselők a britek jelenlétében ugyanazt a beszámolót hallhatták tőle a magyar zsidóság sorsáról és saját küldetésének természetéről, mint az isztambuli Vaada vezetői az előző hónapban.

Brand rövidesen megtudta Shertoktól, hogy brit őrizetben kell maradnia, és Kairóba fogják vinni további kihallgatás céljából.[81] (A britek a háborús körülményekre hivatkozva visszavonták Shertoknak tett korábbi ígéretüket.) Nem vigasztalta meg Shertok ígérete, hogy onnan azonnal továbbrepülhet Londonba, és a Nyugat zsidó szervezeteinek és kormányzatainak vezetőivel találkozva folytathatja erőfeszítéseit. Brand azonban kitartott amellett, hogy haza akar térni, részben családja kedvéért, részben, hogy legjobb meggyőződése szerint szolgálhassa a magyar zsidóság érdekeit.

Shertokra Brand kedvező benyomást tett: „nagyon megbízható ember... sugárzik belőle a becsületesség" – mondja róla Shertok. Groszt ezzel szemben úgy jellemzi, mint „felelőtlen alakot, aki tulajdon édesanyját is áruba bocsátaná". Shertok, miután elkészített egy jelentést Branddal folytatott tárgyalásairól, június 13-án visszatért Jeruzsálembe, és másnap ismertette az ügyet a Jewish Agency végrehajtó bizottsága előtt. Június 15-én Ben-Gurionnal ismét fölkereste a palesztinai főbiztost, és állást foglalt amellett, hogy lehetőség nyílna zsidók megmentésére, ha sikerülne a németekben azt a benyomást kelteni, hogy a fontos tárgyalások küszöbön állnak. Felismerve, hogy ehhez a kormányoktól független tárgyalópartnert kell találni, Shertok azt indítványozta, hogy a németek találkozzanak az egyesült államokbeli Háborús Menekültügyi Hivatalnak, a Kormányközi Bizottságnak vagy a Nemzetközi Vöröskeresztnek a képviselőivel. Shertok kérte továbbá, hogy Brandot engedjék hazautazni, őt magát pedig soron kívül Londonba repülni. Az utóbbira az engedélyt egy héttel később megkapta, így Shertok 25-én elhagyta Kairót, és 27-én megérkezett Londonba.[82]

Eközben Magyarországról naponta 10-12 000 embert deportáltak. A budapesti Mentőbizottság vezetői kétségbe voltak esve amiatt, hogy a szabad világ zsidó szervezeteinek és kormányainak vezetői láthatólag képtelenek gyorsan reagálni a németek – szerintük – „komoly" ajánlatára. Felettébb valószínű ugyan, hogy a németek azonnali és pozitív válasz esetén sem szüntették volna be a zsidóüldözést, de miután egyáltalán nem kaptak választ, és úgy tűnt, megbízottjaik vagy nem akarnak, vagy nem tudnak visszatérni, semmi sem késztette őket akcióik leállítására. Hosszú hetek múltak el, mire a zsidó szervezetek és a Nyugat vezetői elszánták magukat egy olyan, őket lényegében semmire sem kötelező lépésre, amellyel

időt lehetett volna nyerni, és meg lehetett volna menteni néhány zsidó életét. Átlátszó tervük lényegét azonban a németek rögtön felismerték.

Gyötrelmesen hosszú idő telt el véget nem érő levelezéssel. Üzenetek mentek Budapestről Genfbe a Haluchoz és a Palesztina Hivatalhoz, és Isztambulba, az ottani Vaadához, amely rendszerint a jeruzsálemi főhadiszállásra továbbította azokat. Fontos kérdésekben, így például Brand küldetése ügyében a Vaada központjának vezetője (Gruenbaum) a Jewish Agency végrehajtó bizottságára ruházta át a döntés felelősségét. Miután megállapodtak egy cselekvési programban, és megkapták a palesztinai főbiztos engedélyét, aki értesítette erről a londoni külügyminisztériumot, a külügyminisztérium, miután lebonyolította a szükséges konzultációkat más testületekkel, köztük a háborús kabinettel, tájékoztatta Chaim Weizmannt. Ha a csúcson végre megszületett a döntés, ugyanez a folyamat játszódott le fordított irányban. A Brand-ügyben ráadásul az amerikai zsidó vezetőkkel, valamint az Egyesült Államok és a Szovjetunió kormányával is egyeztetni kellett a teendőket.

A budapesti Mentőbizottság vezetői, a zsidók pusztulásának megdöbbentő méreteit látva, természetesen nem tudatosították magukban teljes mértékben ezeket a bürokratikus és diplomáciai nehézségeket, amelyeket ráadásul a szövetségesek halogató taktikája is súlyosbított. Kasztner és Brand Hansi folyamatosan ostromolták az isztambuli Vaadát táviratokkal: kétségbeesetten sürgették a két küldött hazatérését, mondván, hogy „különben minden próbálkozás hiábavaló"[83]. Vigasztalásukra Isztambul azt hangsúlyozta, hogy a Brand Joel által átadott üzeneteket és kérelmeket továbbították a szövetségeseknek, akik gondosan tanulmányozzák azokat.[84] Brandnak természetesen sejtelme sem volt arról, hogy a szabad világ zsidó vezetőinek figyelemre méltó, ha nem is mindig határozott erőfeszítései ellenére a szövetséges nagyhatalmak kormányzati vezetői elutasító álláspontra helyezkedtek az ügyben.[85] Kudarcaiért nem is annyira a briteket tette felelőssé, akik őrizetbe vették, mint inkább a Jewish Agency vezetőit.

Brand felfogása a Yishuv-vezetőkről. Brand magától értetődően nem tudott ügyének világméretű visszhangjáról. A britek október elejéig őrizetben tartották, akkor végre kiengedték Palesztinába. Egy ideig azzal foglalta el magát, hogy beszámolókat írt,[86] és sorra látogatta a Yishuv és a nemzetközi cionista mozgalom vezetőit, köztük Teddy Kolleket, Eliyahu Dobkint, Yitzhak Gruenbaumot, David Ben-Guriont és Chaim Weizmannt.[87] Keserű, csalódott emberré vált; majdnem 1964-ben bekövetkezett halálának pillanatáig[88] úgy érezte, hogy a zsidó vezetők kudarcai és

gyengeségei, valamint a szövetségesek passzivitása és érzéketlensége miatt ment füstbe egymillió ember megmentésének reménye. Weissmandel rabbi is osztotta Brand nézeteit, az SS javaslata szerinte is őszinte és komoly volt.[89] Brand elsősorban a jeruzsálemi Vaadának a tevékenységében csalódott, valamint ennek vezetőjében, Yitzhak Gruenbaumban, aki korábban a lengyel Szejmnek volt tagja. Bántotta őt, hogy a magyar zsidóságra rászakadt halálos veszedelmek közepette Grünbaumot állítólag egyedül az foglalkoztatta és azt kérte számon, hogy a budapesti Mentőbizottságnak nem sikerül kimentenie a fiát Lengyelországból. Ebből a magatartásából Brand arra következtetett, hogy Grünbaum „valójában sohasem fogta fel, mi megy végbe Magyarországon"[90].

Brand némiképp igazságtalanul fordult éppen az ellen a Grünbaum ellen, aki – sok más zsidó vezetőtől eltérően – több alkalommal nyilvánosan nyilatkozott a magyar zsidóság sorsáról. Így például nem sokkal május 15-e, a tömeges magyarországi deportálások kezdete után Grünbaum kijelentette, hogy a szövetségesek gyors közbelépése még megmenthetné kb. 1,5 millió magyarországi és romániai zsidó életét.[91] A magyar zsidóság tragédiájával kapcsolatos, Isztambulból vagy Svájcból származó értesüléseket rendszeresen továbbította az egyesült államokbeli és a brit zsidóság vezetőinek, sürgette országaik beavatkozását, beleértve Auschwitz és az oda vezető vasútvonalak bombázását.[92] Szorgalmazta, hogy Brandot és Groszt engedjék hazatérni Magyarországra.[93] A Szálasi-puccs után a nemzetközi zsidó szervezetek vezetőit megkerülve, egyenesen Churchillhez és Sztálinhoz folyamodott.[94]

Mindazonáltal Brand a jeruzsálemi Vaada iránti gyanakvásával és a szervezet működésére vonatkozó következtetéseivel nem állt egyedül. Az a jó szándékú felületesség és rezignált fatalizmus, amellyel a Vaada a magyar zsidóságnak a német megszállás előtti és utáni helyzetével foglalkozott, a háború után dokumentálásra került.[95] A budapesti Mentőbizottság vezetői éppúgy nem tudták, mennyire rutinszerűen, bürokratikusan reagál a szabad világ a magyarországi eseményekre, mint ahogy nem ismerték fel az SS indítékait sem. Csalatkozniuk kellett a nemzetközi zsidó szervezetek hatalmába és befolyásába vetett hitükben (amit az SS is osztott), az SS Európa-tervével kapcsolatos föltevéseikben, és abban a meggyőződésükben, hogy a szövetségesek szívükön viselik a zsidók ügyét. Ezek a téves föltevések képezték az alapját azoknak a hibáknak, amelyek az Eichmann-Sonderkommando tagjaival és más SS-vezetőkkel való viszonyukat jellemezték a zsidók megmentésére irányuló, kétségbeesett erőfeszítéseik során.

Az SS-vonal és eredményei

Az a tény, hogy Brand nem jöhetett haza, továbbá az Isztambulból érkező rövid híradások arról győzték meg a budapesti Mentőbizottság vezetőit, hogy a misszió csaknem teljes kudarcba fulladt. Arra ugyan mindenképp alkalmat adott, hogy Brand első kézből tájékoztassa a szabad világot a magyar zsidóság pusztulásáról, alapvető célját azonban nem érte el. A szövetségesek, mivel érthető módon nem akartak az ellenségnek stratégiai jelentőségű cikkeket szállítani, és óvakodtak a nagyhatalmi szövetség meggyengülésének, sőt megbomlásának csapdájától, elmulasztották vagy visszautasították, hogy bármiféle érdemi diplomáciai manőverbe bocsátkozzanak az SS által „áruba bocsátott" zsidók megmentésére. Egészen június végéig sem ők, sem a szabad világ zsidó vezetői nem tettek semmi kézzelfoghatót, amivel fölkelthették volna a világ közvéleményének figyelmét. Ekkor is lényegében véve a svájci sajtó játszott irányító szerepet egy magányos erdélyi zsidó, Georges M. Mantello kezdeményezésére (lásd a 31. fejezetet).

Kasztnernek és Brand Hansinak jutott az a nem éppen irigylésre méltó feladat, hogy megpróbálják megmagyarázni Eichmann-nak a Brand Joel küldetésével kapcsolatban fölmerült „nehézségeket". Gondot okozott nekik a magyar rendőrség is, amely élénken érdeklődött a misszió részletei iránt, és mindenekelőtt a Mentőbizottság által a németeknek juttatott pénzösszegek és értékek eredete iránt; a zsidók vagyonát ugyanis a magyar állam már korábban lefoglalta. Május 27-én Kasztnert és Brand Hansit, valamint Kasztnernét, Offenbach Sholemet (Sándor) – a Mentőbizottság pénztárosát – és feleségét letartóztatták. A magyar rendőrség ügynökei Biss lakásán vették őket őrizetbe (aki Brand távozása után kezdett a szervezet munkájában aktívabb szerepet játszani). A lakás feltehetőleg német megfigyelés alatt állt. A magyarok ugyanezen a napon tartóztatták le Klein Menachemet, a Tijul részleg vezetőjét is. A rendőrség kezére kerültek a szükséges terhelő bizonyítékok: tekintélyes összegű külföldi valuta, amit Biss lakásán találtak, Klein szobájából pedig különféle kitöltetlen hamis papírokat vittek el. Az utóbbi fogás különösen fájdalmas volt, ugyanis néhány nappal korábban a magyarok elfogtak 18 lengyel és szlovák zsidót, akik hasonló papírokkal próbáltak átszökni a román határon. A gyakran „magyar Gestapo" néven emlegetett politikai nyomozó főcsoport, élén Hain Péterrel, mohón érdeklődött Brand küldetésének részletei iránt. Az ügy földerítésére irányuló igyekezetükben Brand Hansit oly durván bántalmazták, hogy hetekig nem tudott lábra állni. A letartóztatásuk utáni hatodik napon, amikor a rendőrség megkezdte Kasztner kihallgatását, hirtelenjében az egész csoportot szabadon

engedték: az SS járt közben érdekükben, amely magától értetődően gondosan vigyázott azokra az emberekre, akik bizonyos „birodalmi titkok" birtokában voltak.[96]

A Kasztner-szállítmány. Kiszabadulásuk után Kasztner és Brand Hansi felújították tárgyalásaikat Eichmann-nal. Miután nem sikerült rávenniük Eichmannt, hogy az Isztambulból kapott homályos „biztosítékok" alapján felfüggessze a tömeges deportálásokat (s valószínűleg semmiképpen sem lehetett volna eltántorítani attól a céljától, hogy Magyarországot judenreinné tegye), a zsidó közösség legalább egy részének megmentése irányában folytatták erőfeszítéseiket. A tárgyalások a németek „vigaszdíja" körül folytak, amelynek értelmében, mint Krumey április 21-én rámutatott, 600 palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkező zsidót hajlandók lennének kiengedni bármelyik semleges vagy a szövetségesek ellenőrizte országba, kivéve Palesztinát. Az ajánlatot Eichmann május 22-én megismételte, illetőleg felfrissítette. Június 3-án bizonyos részletekben sikerült megállapodásra jutni, ekkor ugyanis Eichmann a Wislicenyvel korábban összeállított forgatókönyvvel összhangban beleegyezett, hogy a palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkezők felét kitevő „prominens" vidéki zsidókat Budapestre szállítsák. Megígérte továbbá, hogy a kolozsvári zsidók egy csoportja külön is felutazhat a fővárosba.[97] Vajon ezzel vásárolta meg vagy talán ellentételezte Eichmann Kasztner „szolgálatait"? És vajon Kasztner nem látott bele Eichmann kártyáiba? Vagy pedig, miután sem a német megszállás előtt, sem azután nem tájékoztatták a zsidó tömegeket a végleges megoldás náci programjának valódi tartalmáról, felelősnek érezte magát azért, hogy legalább az a kevés zsidó megmeneküljön, akinek Eichmann hajlandó megkegyelmezni?

A zsidó közösségek folyamatos likvidálása miatti kétségbeesés közepette érthető, hogy Kasztner kapva kapott az alkalmon, hogy megmentsen legalább néhány zsidót, akik különben bizonyosan a többiek sorsára jutnának. És ki ítélhetné el azért a törekvéséért, hogy ebbe a csoportba saját családtagjai és barátai is bekerültek?

Az eredeti megállapodás „kb. kétszáz" kolozsvári zsidó elszállítását irányozta elő. Kasztner nyilvánvalóan felkészült erre az eshetőségre, mert nyomban átnyújtott Eichmann-nak egy listát. A Scharführer, akit Eichmann az ügy lebonyolításával megbízott, némi jutalmazás reményében fölvetette Kasztnernek, hogy mivel a megállapodás fogalmazása elég pontatlan, a 200-as szám növelhető.

Végeredményben a június 10-én útnak indított különvonat a kolozsvári gettó 18 000 zsidó lakója közül 388-at szállított Budapestre. Ezeket

az embereket a Columbus utcában, a Süketnémák Intézete udvarán és kertjében erre a célra felépített barakkokban helyezték el. A Columbus utcai tábor, vagy ahogy emlegették, a „kiváltságosok tábora" az egyik legbiztonságosabb hely volt a zsidók számára Magyarországon, mivel öt SS-katona őrizte. Az eredeti listát a Vaada-vezetők állították össze az akkor Budapesten tartózkodó Léb Zsigmondnak, a kolozsvári ortodox hitközség korábbi elnökének és a kolozsvári Zsidó Tanács tagjának a közreműködésével. Állítólag azokat részesítették előnyben, akik kitüntetett szerepet játszottak a zsidó közéletben, a zsidó közösség szolgálatában tevékenykedtek, vagy áldozatokat hoztak a zsidóság nagyobb jóléte érdekében; elsőbbséget élveztek a munkaszolgálatosok özvegyei és árvái is. Az eredetileg Budapesten elkészített listát részben megváltoztatták és kibővítették a kolozsvári zsidó vezetők, valamint német és magyar tisztségviselők, akik különböző okokból (többnyire megvesztegetés ellenében) saját pártfogoltjaikat szerették volna kimenteni. A lista módosítását az is szükségessé tette, hogy sok, eredetileg rajta szereplő zsidót már előbb deportáltak. Ennélfogva azok, akiket végül is kiválasztottak, gyakran nem feleltek meg a jelölés kezdetben egyeztetett egyik kritériumának sem. Ez a tény kínos gyanúsítgatást, gyakorta vádaskodást szült a háború alatt éppúgy, mint a háború után. A legtöbbet hangoztatott panasz az volt, hogy a kolozsvári transzport összeválogatásával megbízott személyek akkor is előnyben részesítették barátaikat és családtagjaikat, ha azok sem cionista tevékenységet nem folytattak, sem kimagasló szerepet nem játszottak a zsidóság életében.[98]

Nem sokkal a kolozsvári csoport Budapestre érkezése után Kasztner újabb tárgyalásokba kezdett, hogy további zsidókat menthessen meg a deportálás rémétől. 100 000 zsidó életéért cserébe 5 millió svájci frank értékű ékszert, külföldi valutát és pengőt ajánlott fel Eichmann-nak. (Mindent, amit akkor a Mentőbizottság elő tudott teremteni.) Eichmann-nak, aki a Brand-kártyát már kijátszotta, volt még egy ütőkártya a kezében. Kaltenbrunner épp akkoriban kérte meg őt, hogy irányítson néhány ezer munkaszolgálatost mezőgazdasági és ipari feladatok megoldására Bécsbe és környékére, ahol aggasztó méreteket öltött a munkaerőhiány.[99] Eichmann következésképp megragadta a Kasztner kínálta alkalmat. A Brand küldetésével és a felajánlott 5 millió svájci frankkal kapcsolatos „jó szándékának" jeleként június 14-én közölte Kasztnerrel, hogy engedélyezi 30 000 zsidó kiszállítását Ausztriába, ahol speciális családi munkatáborokban „jégre téve várhatják ki a tárgyalások végét". Június végén került sor mintegy 18-20 000 zsidó elszállítására – többségüket Debrecen, Szeged és Szolnok körzetéből – Strasshofba és más, Bécs

környéki helységekbe, ahol háromnegyedük, köztük a gyermekek és sokan az idősek közül is túlélték a háborút (lásd a 21. fejezetet).

Az Eichmann ajánlatának megtételét követő két hétben a Mentőbizottság vezetői a „prominens" zsidók szállítmányának összeállításán dolgoztak, és a szükséges anyagiak előteremtésén fáradoztak. Ez egyáltalán nem bizonyult könnyűnek: az 5 millió svájci frankon felül vállalták, hogy a különszállítmányért fejenként 1000 dollárt fizetnek. A pénzforrások kiegészítésére a Mentőbizottság egy csoportja, amely Komoly Ottóból, Offenbach Sholemből, Brand Hansiból és Reichard Ernő mérnökből állt, kb. 150 helyet eladott gazdag zsidóknak és köztük kitért zsidóknak is, akik értékeik egy részét a magyarok kisajátítási intézkedéseinek dacára is biztonságba tudták helyezni.

A felkínált néhány helyért sok gazdag zsidó vetélkedett. (A bizottság irodáiban uralkodó zűrzavar a magyar rendőrség figyelmét is fölkeltette, ezért sárga csillagos detektívekkel figyeltették az épületet.) Noha minden érintett nagy veszélynek volt kitéve, a kontingens betöltéséig folytak a tranzakciók. A szerencséseket a Columbus utcai táborba vitték, ahol más, a még nem likvidált vidéki gettókból kihozott, névleg prominens zsidók is csatlakoztak hozzájuk. Kiválasztásuk lényegében a Vaada és a Zsidó Tanács listái alapján történt, a deportálásokért felelős Wisliceny azonban olykor módosította ezeket a listákat. Freudiger kedvéért, aki megvesztegette őt, bevett a Budapestre szállítandó személyek közé mintegy 80 prominens ortodox zsidót különböző gettókból. Ezeken kívül a Zsidó Tanács több tagjának közeli rokonai is Budapesten találták magukat; az útra az SS adott melléjük biztonságos védőőrizetet. A transzportba bevenni kívánt személyek elszállásolására további két tábort állítottak föl, az egyiket az Aréna utcai, a másikat a Bocskai úti zsinagógában.

A Vaada által összegyűjtött értéktárgyakat június 20-án három bőröndben adták át az SS-nek. Az átvevők egyike Kurt Becher SS-Obersturmbannführer volt, akit Kasztner később Eichmann „engedményeinek" értelmi szerzőjeként nevezett meg.

Az SS-nek átadott kincsek értékét soha senki nem állapította meg. Biss, akinek a feladata volt, hogy rendezze a számlát Becherrel, megpróbálta rávenni az SS-t, hogy érje be a valutával és az ékszerekkel. Becher azonban ezen túlmenő ellentételezéshez is ragaszkodott. A zsidó vezetők külföldi megbízottjaiktól származó dokumentumokat mutattak Becher-nek arról, hogy Svájcból 30 traktort, Pozsonyból két vagon birkabőrt tudnak az SS rendelkezésére bocsátani. Egyik tétel átadására sem került sor, kapott viszont Becher 15 tonna kávét, ami Budapesten volt raktáron.[100] Ezeknek az értékeknek, illetve áruknak az átadása után Kasztner kölcsönösen előnyös kapcsolatot alakított ki Becherrel, amely egészen a háború

végéig tartott, és amelyet legfőképpen az tett gyümölcsözővé, hogy Becher közvetlen összeköttetésben állt Himmlerrel. Becherrel való kapcsolata végül mégis végzetessé vált Kasztner számára, amennyiben a háború után nem sokkal bukásának és tragikus halálának egyik fő előidezője lett.

A szállítmány, amely az eredeti megállapodás szerint 600 palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkező személyből állt volna, fokozatosan majdnem 1700 főre duzzadt. Eichmann először a kolozsvári csoport bevonását engedélyezte, azután hozzájárult ahhoz, hogy fölvegyenek a listára közel 200, más gettókból kihozott prominens zsidót. Június 30-án, amikorra a transzport elindítását kitűzték, hivatalosan kb. 1300 zsidó kiutazásával számoltak. Egy légiriadó okozta késlekedés következtében azonban a sötétség leple alatt a Bocskai úti zsinagógából 450 zsidónak sikerült felkapaszkodnia a vonatra (holott az ott lévők közül csak 150-nek volt engedélye rá), és néhány tucat más budapesti zsidó is szerencsével járt, akik hírét vették a különszállítmány indulásának.

Végeredményben 1684 zsidó indult útnak Magyarországról a semleges és szövetséges országok felé. Minden „hivatalos" utas 50–80 kg poggyászt vihetett magával. Nem számítva az ügyes „potyautasokat", akiknek sikerült elrejtőzniük, a mentővonaton a Freudiger listáján lévő ortodox zsidók, a Stern listáján szereplő neológ zsidók, külön listákon felvett lengyel, szlovák és más nemzetiségű menekültek, palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkezők, a saját szervezeteik által kijelölt ifjú cionisták, a transzportot nagyrészt finanszírozó „fizető vendégek", a vidéki gettókból kiszabadított zsidók – köztük a kolozsvári csoport –, a Komoly és Szilágyi listája alapján kiválasztott jeles értelmiségiek, tudósok, művészek, valamint árvák – köztük 17 lengyel – utaztak. A különféle listákon a Mentőbizottság és a Zsidó Tanács vezetőinek – így Bissnek, Brandnak, Kasztnernek, Komolynak, Offenbachnak és Sternnek – számos családtagja, rokona és barátja szerepelt. (Ugyanakkor a Tanács tagjai közül Eichmann senkinek sem engedélyezte, hogy csatlakozzék a csoporthoz.) Az országosan ismert személyiségek közül a vonaton volt Kahan Niszon, Polgár György és Teitelbaum Joel rabbi, a szatmári hászid zsidóság harcosan anticionista vezetője. Potyautasként két munkaszolgálatos is bekerült az utazók közé. A bori rézbányákhoz irányított tehervonatuk az indulási engedélyre várt, amikor a kínálkozó alkalmat kihasználva átugrottak a menekülés vonatára.[101]

A különvonat pontosan meg nem határozott úti célja és útvonala erősen nyugtalanította mind az utazókat, mind a szervezőket. A Mentőbizottság vezetői azt javasolták, hogy a csoportot Románián és Törökországon keresztül vigyék Palesztinába, de Eichmann a németeknek az arabok és a magyarok iránti kötelezettségeire hivatkozva elvetette ezt az

indítványt. Hangsúlyozta, hogy a különvonatot deportálóvonatként kell feltüntetni. Ennek megfelelően kitartott amellett, hogy a szállítmányt Németországon, a megszállt Franciaországon, Spanyolországon és Portugálián keresztül Nyugat-Afrikába vigyék. E feltételek hallatán és mindenekelőtt a „deportálásnak álcázott alija" gondolatára többen, akik utazhattak volna (elsősorban a lengyel és szlovák menekültek közül), megváltoztatták elhatározásukat. Az ő helyüket azonban hamar betöltötték másokkal.

A szállítmányt június 30-án késő éjszaka indították útnak. Az osztrák határ közelében, Mosonmagyaróvárott három napra feltartóztatták, és parancs érkezett az útirány megváltoztatására. Úgy nézett ki, hogy az eredeti tervben szereplő Strasshof helyett a cseh–morva protektorátusbeli Auspitzot fogják érinteni, ahol szintén volt egy tábor prominens személyek számára (Bevorzugtenlager). Ez a hír jókora riadalmat keltett az utasok között, mivel Auspitzot összetévesztették Auschwitzcal.[102] A kedélyek azonban hamar megnyugodtak, hiszen a németeknek is érdekükben állt gondoskodni a csoport biztonságáról és kényelméről. Végül is az eredeti útvonalat választották, és az utasok Bécsben főtt ételt kaptak, Linzben meleg fürdőt vehettek.[103] Július 8-án érkeztek Bergen-Belsenbe, ahol egy kivételezettek számára fenntartott lágerban helyezték el őket, nem messze az ottani hírhedt koncentrációs tábortól, amelyben nagyszámú magyar zsidót is fogva tartottak. Itt, legalábbis egy darabig, elég jól megvoltak. Egyes beszámolók szerint fizikai munkát egyáltalán nem kellett végezniük, ellátták őket cigarettával, naponta megkapták a fejadagjukat kenyérből, margarinból, lekvárból, néha kolbász is került. A gyermekek és a betegek tejet is kaptak, és megfelelő orvosi ellátásban részesültek. Bőséges alkalmuk nyílt kulturálódásra, de még szórakozásra is.[104] A tábor belső ügyeinek irányítása a táborlakók választotta tanács kezében volt, melynek élén Fischer József állt, aki elsősorban a kolozsvári csoport vezetőivel vette magát körül.[105]

Kasztner tárgyalásai Becherrel. A bergen-belseni csoport sorsa egybefonódott Kasztner Becherrel folytatott további egyezkedésének alakulásával. Amikor a budapesti zsidókat is fenyegetni kezdte a deportálás veszélye – előbb röviddel azelőtt, hogy Horthy leállította volna a zsidók Németországba küldését, majd e döntés után –, Stern sürgetésére Kasztner fölkereste Bechert, és átadott neki 20 000 dollárt, kérve őt, járjon közben az érdekükben Himmlernél. Megmutatta továbbá Bechernek annak az „időközi megállapodásnak" a szövegét, amelyet július 7-én kapott meg Isztambulból, ugyanis az eredeti Európa-terv alapján szerette volna folytatni a tárgyalásokat. Az isztambuli és svájci zsidó vezetőket Kasztner fo-

lyamatosan tájékoztatta az új fejleményekről, és Weissmandellel együtt[106] könyörgött nekik, hogy sürgősen teremtsék elő a szükséges anyagiakat a terv „sikerének biztosításához"[107].

Mivel Brand nem térhetett haza, a Mentőbizottság az isztambuli vezetőkkel egyetértésben kidolgozott egy tervet, melynek értelmében Becher és Kasztner Portugáliában folytattak volna tárgyalásokat az amerikai dr. Joseph J. Schwartzcal, a Joint európai képviselőjével és a palesztinai-brit Eliyahu Dobkinnal, aki a Jewish Agency végrehajtó bizottságában tevékenykedett. Július 18-án azonban Kasztnert ismét letartóztatták, és mintegy kilenc napra teljesen elzárták a külvilágtól. Ezúttal a magyar csendőrség deportálásügyi vezetőjének, Ferenczy László alezredesnek és segédtisztjének, Lulay Leó századosnak a foglya volt, akik egyrészt általában a németekkel való tárgyalásainak és különösen a „speciális transzportnak" a részleteire voltak kíváncsiak, másrészt meg akarták győzni őt arról, hogy kezdetben nem tudtak Auschwitzról, és hogy készek útját állni a németek további zsidóellenes akcióinak, akiket egyébként egyedül tettek felelőssé a deportálásokért.[108]

Kasztner hirtelen eltűnése és hosszas távolléte budapesti zsidó munkatársait megdöbbentette, de nem vetette vissza teljesen a tevékenységüket. Komoly elhatározta, hogy ő viszi tovább a tárgyalásokat, és Lisszabonba készült Kasztner helyett;[109] Biss július 22-én hosszú memorandumot nyújtott át Klagesnak – feltehetőleg Himmlernek szánva –, melyben körvonalazta azokat az intézkedéseket, amelyeket az SS-nek a „tárgyalások sikerének" biztosítása érdekében feltétlenül meg kellene hoznia;[110] Freudiger pedig akaratlanul belekeveredett egy újabb áru-„ajánlatba", ami komoly súrlódást okozott a Vaada és a budapesti ortodox csoport között éppúgy, mint a HIJEF[111] és a Joint svájci képviselői között.

Ezt az új ügyletet Weissmandel rabbi kezdeményezte, aki szerette volna eloszlatni a németeknek a britek által július 20-án leleplezett „hatalmas üzlettel" kapcsolatos balsejtelmeit (lásd a 31. fejezetet). Weissmandel rabbi a Brand–Grosz-misszióra vonatkozó brit leleplező nyilatkozatokat úgy állította be Wisliceny előtt, mintha azok pusztán a közvéleménynek szóltak volna, és rámutatott, hogy a szövetségesek valójában hajlanak a megegyezésre, amit az a „tény" is alátámaszt, hogy Freudigernek Svájcban már rendelkezésére áll 250 teherautó, amelyek bármikor leszállíthatók. Freudiger úgy érezte, hogy az esetleges mentési akcióra való tekintettel kötelessége megerősíteni ezt az állítást, amire viszont Eichmann rögtön azzal a kéréssel válaszolt, hogy egyeztessék a teherautók átadását Becherrel. Freudiger és barátai, Link Gyula és Abeles Sándor úgy gondolták, be tudnak szerezni Svájcban 250 használt teherautót, s ehhez a HIJEF – nem pedig az AJDC – segítségét kívánták igénybe venni. Szí-

vesebben dolgoztak ugyanis a Sternbuch fivérekkel, akik kevésbé törődtek a jogi formaságokkal, és jobban hittek a németekkel való megegyezés lehetőségében, mint Saly Mayer, a Joint svájci nemzetiségű helyi vezetője. A Sternbuch fivérek az ún. Freudiger-terv fő pontjait Roswell D. McClelland, a Háborús Menekültügyi Hivatal svájci képviselője elé terjesztették, indítványozva egyebek mellett egy 700 000 svájci frankos hitelkeret megnyitását is a Schweizerische Kreditanstalt útján. A terv merev ellenállásba ütközött, s nemcsak azért, mert az amerikaiak – a többi szövetségeshez hasonlóan – mindenfajta „váltságdíj"-alkutól elzárkóztak, hanem azért is, mert Saly Mayer nem volt hajlandó „megtenni a megfelelő lépéseket"[112].

Budapesten a Mentőbizottság vezetőiben gyanakvást keltettek Freudiger kezdeményezései. Attól féltek, hogy magához akarja ragadni a Becherrel folyó tárgyalások irányítását, és ragaszkodtak ahhoz, hogy kísérje őt Biss, vagy ha lehet, Biss egymaga kösse meg a megállapodást.[113] A válságos helyzet úgy oldódott meg, hogy hirtelen előkerült Kasztner, aki ismét kézbe vette a tárgyalások irányítását.

Az eredeti tervek mégis változtatásra szorultak, mégpedig július végén, amikor a nyugati hatalmak megtiltották állampolgáraiknak, hogy bármilyen célból beszédbe elegyedjenek a németekkel. Az első számú tárgyalópartner most Saly Mayer lett, akit McClelland közreműködésével választottak ki erre a feladatra. Mayer cselekvési szabadságát nemcsak az amerikai befolyás alatt álló Joint korlátozta, de a Háborús Menekültügyi Hivatal is. Fő feladatául szabták, hogy lassítsa le a tárgyalások menetét, s az áruk vagy pénzösszegek átadását illetően ne kötelezze el magát egyértelműen. Ezzel a halogató taktikával Saly Mayer tökéletesen egyetértett, és megbízhatóan teljesítette is feladatát. Alkatilag zárkózott és igen gyanakvó ember volt. Nem nagyon jött ki a különböző svájci és nemzetközi zsidó szervezetek helyi képviselőivel, kivéve talán Nathan Schwalbot, a Haluc genfi képviselőjét. A Joint pénzeit aggályoskodóan és rendkívül óvatosan kezelte, ami a hatékony mentést sok zsidó vezető, elsősorban a nácizmus poklában élők szemében jóformán lehetetlenné tette. A nácik végleges megoldási programjának tartalmával ugyanúgy tisztában volt, és ugyanúgy hallgatott róla, mint a szabad világ többi vezetője.

Miután a tárgyalások ismét megindultak, Kasztner megsürgette Bechert, hogy az SS jó szándékának jeléül engedélyezzék a bergen-belseni csoport továbbutazását valamelyik semleges országba. Mayer helyeselte ezt a kérést, és próbatételnek fogta fel. Becher, aki augusztus 2-án tért vissza Berlinből, közölte Kasztnerrel, hogy Himmler bizonyos javadalmazás fejében hajlandó engedélyezni zsidók kivándorlását Európából, és hogy az első 500 fős csoport útnak indulhat Bergen-Belsenből valamelyik

semleges országba. Erről a fejleményről értesülve, Mayer augusztus 8-án érintkezésbe lépett Heinrich Rothmunddal, a Külföldieket Ellenőrző Svájci Rendőrség parancsnokával, és svájci beutazási engedélyt kért tőle a csoport számára.[114]

Az első találkozót augusztus 21-ére tűzték ki, ez egybeesett az első bergen-belseni csoport érkezésével.[115] Mivel Mayer nem tudta megszerezni a svájci vízumot Becher és társai számára, a tárgyalásra egy hídon került sor Ausztria és Svájc határán, Höchst és St. Margarethen között, St. Gallentől kb. 20 km-re keletre. Bechert elkísérte segédtisztje és bizalmi embere, Max Grüson SS-Hauptsturmführer, valamint Billitz Vilmos (annak a Weiss Manfréd Műveknek az egyik igazgatója, amelyet Becher májusban szerzett meg az SS számára) és Kasztner. Becher Himmler személyes megbízottjaként beszélt a Brandnak átadott ajánlatról. Mayer viszont azt hangsúlyozta, hogy ő csupán a svájci menekültek támogatására létrehozott alapítványt (Schweizerische Unterstützungsfonds für Flüchtlinge) képviseli, amely a Svájcban lévő menekülteknek szánt pénzek elosztásáért felel. Legbefolyásosabb tanácsadói Pierre Bigar, a Svájci Zsidó Hitközségek Tanácsa (Schweizerischer Israelitischer Gemeindebund) egyik vezetője, továbbá ügyvédje, Marcus Wyler voltak. Saly Mayer, megbízatásával összhangban, nem kötelezte el magát a tárgyalás során, ehelyett Becher fejére olvasta a nácik rémtetteit, és követelte, hogy a „németek csukják be végre az istenverte gázkamráikat". Becher a Brandnak átadott ajánlat szellemében vázolta a német álláspontot, és javasolta, rakják hajóra Amerikában a 10 000 teherautót. Hozzátette, hogy a hajók a szabadon engedett zsidókkal a fedélzetükön térhetnének vissza. Mayer próbaképpen fölvetette Bechernek a pénzbeli ellenszolgáltatás lehetőségét. A találkozó lényegében közeledés nélkül zárult, és Billitznek kellett megmentenie a helyzetet azzal a javaslattal, hogy napolják el a megbeszélést, időt adva mindkét félnek álláspontja felülvizsgálására.

A Budapestre visszatérő Bechert bosszantotta a megaláztatás, hogy egy hídon kellett tárgyalnia. Feltette Kasztnernek a kérdést: miből gondolják „a zsidó világszervezetek vezetői", hogy képesek lehetnek bármilyen ellenszolgáltatásra, ha még egy svájci beutazóvízum kieszközlése is meghaladja a lehetőségeiket? Himmlernek küldött jelentésében azonban továbbra is derűlátását fejezte ki. Augusztus 25-én írt levelében rámutatott, hogy a zsidók első bergen-belseni csoportjának szabadon bocsátása eloszlatta a zsidó vezetőknek a német ajánlat komolysága felőli kételyeit. Javasolta, hogy mivel a teherautók megszerzése gyakorlatilag lehetetlennek látszik, vegyenek át helyettük semleges országok – Svédország, Svájc, Portugália – útján más olyan árucikkeket, amikre Németországnak szüksége van (krómot, nikkelt, alumíniumot, golyóscsapágyakat stb.). Tolmá-

csolta a zsidó vezetőknek azt a kijelentését, hogy az „evakuálás" folytatása esetén a tárgyalások elveszítenék komolyságukat, és értelmetlenné válnának. Másnap Himmler hozzájárulását adta Becher javaslataihoz.[116]

A megbeszélések második fordulójára szeptember 3. és 5. között került sor ugyanott. Becher ezen nem jelent meg, mert nem volt hajlandó kitenni magát még egy „megaláztatásnak". Mayerhez felváltva Wyler és Bigar csatlakozott a tárgyalásokon. Noha a zsidó vezetők alapállása ismét az volt, hogy nem tesznek engedményeket, két fejlemény arra késztette őket, hogy valamivel kevésbé legyenek hajthatatlanok. Egyrészt szeptember 1-jén McClelland tudomására hozta Mayernek, hogy a Háborús Menekültügyi Hivatal kész átutalni 2 millió dollárt a tárgyalások céljára. (Az összeg tényleges felhasználására soha nem adtak engedélyt.) Másrészt az augusztus 28-i szlovákiai nemzeti felkelés nyomán a nácik – ürügyül használva a zsidók részvételét a lázadásban – felújították a szlovákiai zsidó közösség elleni irtó hadjáratukat. E tényezők ismeretében Mayer kijelentette, hogy elvben hajlandó svájci szervezetének bankszámlája terhére letétbe helyezni 5 millió svájci frankot, és igyekezni fog rábírni a svájci hatóságokat, tegyék lehetővé, hogy a pénzből az SS tetszőleges árut vásárolhasson Svájc területén. Bár alkut kötni nem sikerült, a németekben az a benyomás alakult ki, hogy a zsidó vezetők, feltehetőleg a mögöttük álló nyugati erőkkel együtt, érdeklődnek az ajánlatuk iránt, és készek folytatni a tárgyalásokat.

A harmadik találkozót Mayer kezdeményezte. Szeptember 26-án sürgönyzött Budapestre, hogy számlát nyitna egy svájci bankban a nácik javára. Három nappal később találkozott a budapesti csoporttal, amelyet ezúttal Herbert Kettlitz vezetett. (Grüsont időközben Budapestről máshová helyezték, állítólag azért, mert Pozsonyban szeptember 24-én a szlovák zsidók érdekében szót emelő Kasztnerhez csatlakozott.) Ez a találkozó már több eredményt ígért. Most legalább konkrét ajánlat hangzott el. Tudatták Becherrel, hogy rendelkezésére bocsátanának bizonyos összeget, melyet Svájcban árura válthatna, feltéve hogy a németek beszüntetik a szlovák zsidók deportálását, feladják a budapesti zsidók deportálásának tervét, és lehetővé teszik a bergen-belseni csoport hátramaradt részének távozását Svájcba.[117]

A megbeszélések és a magyarországi belső helyzet alakulása szülte optimizmust a nyilaspuccs természetesen semmivé foszlatta. Eichmann, akit augusztus végén visszahívtak Berlinbe, újra Budapestre utazott, hogy beteljesítse „küldetését". A szlovákiai és magyarországi események szorításában McClelland és Mayer kénytelen volt módosítani taktikáját, de nem végső céljait. Október 25-én Mayer táviratilag értesítette Kasztnert, hogy készen áll a tárgyalások újabb fordulójára, amelyre már svájci terü-

leten kerülhetett sor. (Becher, Kettlitz, Billitz és Kasztner McClelland jóvoltából kapta meg a beutazóvízumot.) Billitz és Kasztner október 29-én, Becher és Kettlitz november 2-án érkezett Svájcba. Becher megint jó hírt hozott, akárcsak augusztus végén, amikor először találkozott Mayerrel: Himmler engedélyezte a bergen-belseni csoport hátramaradt részének továbbutazását.

Az első megbeszéléseket november 4-én tartották meg St. Gallenben. Becher azt magyarázta, hogy a szlovák zsidókat „katonai okokból likvidálták", továbbá összefoglalta Himmler elképzeléseit a budapesti zsidók jövőjéről és egyes zsidók esetleges szabadon bocsátásáról bizonyos áruk ellenében. Himmlerhez írt augusztus 25-i feljegyzésével összhangban már nem beszélt kifejezetten teherautókról. Becher szempontjából egy ennél sokkal fontosabb megbeszélés zajlott le másnap Zürichben, ahol McClellanddal, „Roosevelt elnök személyes megbízottjával" és a kíséretében lévő Mayerrel találkozott. Becherre nagy lélektani nyomás nehezedett, amikor McClelland és Mayer a Harmadik Birodalom elkerülhetetlen bukására utalva hangsúlyozta, hogy a zsidók mentésében való közreműködéssel jóakarókra tehetne szert. Megerősítették abban a reményében is, hogy küldetése nincs kudarcra ítélve: Mayer elé tette Cordell Hull október 29-i táviratának szövegét, amelyben az amerikai külügyminiszter jelzi, hogy 20 millió svájci frankot fognak Mayer rendelkezésére bocsátani. Becher természetesen mit sem sejtett azokról a feltételekről, amelyekhez az amerikai kormány ennek az összegnek a tényleges felhasználását kötötte. McClelland és Mayer körvonalazták saját követeléseiket, kiemelve annak feltétlen szükségességét, hogy a németek származásra és vallásra való tekintet nélkül vessenek véget az emberek pusztításának és üldözésének. Becher ígéretet tett, hogy továbbítja ezeket a követeléseket Himmlernek, és Kasztnerrel együtt elhagyta Svájcot. Kettlitzet hátrahagyták, nézzen körül, mire költhetnék a pénzt. Rá kellett jönnie, hogy az az összeg, amiről Mayer és McClelland beszélt, valójában nem hozzáférhető. Válaszul McClelland november 16-i táviratára, melyben összegezte Becherrel folytatott megbeszéléseit, a külügyminisztérium és a Háborús Menekültügyi Hivatal megvétózta a megállapodást (ez november 21-én történt), aláhúzva, hogy „semmiféle (és még egyszer: semmiféle) forrásból származó pénzt nem szabad felhasználni egy ilyen javaslat keresztülvitelére"[118]. Becher, aki még nem tudott ezekről a „nehézségekről", meglehetősen elégedett volt a megbeszélésekkel, és úgy gondolta, hogy ezek a zsidókérdésen túlmenő megállapodásokhoz vezethetnek. Kettlitz viszont, akit a svájciak hamarosan távozásra szólítottak fel, belátta küldetésének reménytelen voltát, és ebben az értelemben tájékoztatta Bechert.

Közben a szovjet csapatok gyorsan közeledtek Budapest felé, és Bechert most már jobban izgatta saját szerepének majdani megítélése, mint a kívánt áruk megszerzése. Reálisan gondolkodó ember lévén, könnyen átlátta Mayer taktikáját, de felismerését – jó okkal – sohasem osztotta meg Himmlerrel. Szót emelt az SS-nél és a nyilas hatóságoknál a budapesti zsidók gyalogmeneteinek könnyítése, végső soron megszüntetése érdekében.[119] November 26-án, Himmlernél tett látogatásáról visszatérve, diadalmasan bejelentette, hogy sikerült meggyőznie a Reichsführer-SS-t a végleges megoldási program felfüggesztésének szükségességéről. Elmondta Kasztnernek, hogy Himmler voltaképp engedélyt adott a gázkamrák lebontására.[120] Természetesen az SS ekkor már kétségbeesetten igyekezett eltüntetni kivégzőapparátusának minden nyomát, nemcsak Auschwitzban, hanem másutt is.[121]

Kettlitz távirata nyomán, melyben közölte Becherrel, hogy semmiféle pénzt nem kapott, de még Mayerral sem sikerült érintkezésbe lépnie, Kasztner és Billitz megpróbálta meggyőzni Bechert és a tárgyalásokba ismét aktívan bekapcsolódó Eichmannt arról, hogy a nehézségek aligha nem „bizonyos félreértésekből" származnak, s ezek egy újabb svájci út során talán eloszlathatók volnának. Eichmann kijelentette, hogy december 2-ig vár, de ha addig nem kap pozitív választ, nem halogatja tovább a budapesti zsidókkal szembeni intézkedéseket. November 28-án Billitz és Kasztner – ez alkalommal Krell SS-Hauptsturmführer kíséretében – ismét Svájcba utazott. Kasztner többé nem is tért vissza Budapestre. Másnap érkeztek meg a svájci határra, ahol Kettlitz, valamint a HIJEF képviseletében Rubinfeld fogadta őket. (Saly Mayer kétórai várakozás után visszament St. Gallenbe.) Rubinfeldet állítólag Kettlitz vitte magával, nemcsak azért, mert Mayertől egy fillért sem látott, hanem azért is, mert úgy vélekedett, hogy az ortodox zsidókkal könnyebb lesz szót érteni; Rubinfeld legtöbbször egyetértett vele.[122] Kasztner és Billitz ezután Mayerral, valamint Schwalbbal és a Sternbuch-csoport (vagy HIJEF), a svájci ortodox segélyezési és mentési bizottság néhány képviselőjével találkozott. Bár Mayer december 1-jén tájékoztatta Kasztnert az ügyek valódi állásáról, Kasztner rávette Krellt és Kettlitzet, mondják azt Bechernek, hogy bizonyos pénzalapok valóban rendelkezésre állnak, és hogy a nehézségeket főleg a németek idézték elő, amennyiben nem teljesítették a megállapodás rájuk eső részét, többek között a bergen-belseni csoport továbbutaztatását.[123] Mayer ugyanezt üzente Krellnek december 5-én. A feszültség valamelyest oldódott, amikor a Kasztner-transzportból visszatartott zsidóknak december 7-én engedélyezték, hogy átlépjenek Svájcba, noha Kettlitz eredetileg ellenezte azt. Miután a németek ilyenformán ismét jelét adták „szándékaik komolyságának", a zsidó vezetők, köztük Jo-

seph J. Schwartz,[124] a Joint európai igazgatója, aki ekkor Svájcban tartózkodott, McClellanddal új tárgyalási alapot fogadtatott el: a Joint a Vöröskereszt útján átutalna 5 millió dollárt a náci fennhatóság alatt lévő zsidók „ellátási és szállásköltségeinek" fedezésére. Erre vonatkozó kérelmére azonban McClelland csak 1945. január 7-én kapta meg a külügyminisztériumtól a pozitív választ. Válaszában a külügyminisztérium nem oldotta fel a korábban szabott korlátozásokat, és hangsúlyozta, hogy a Joint-pénzek átutalásának engedélyezése „kizárólag azt célozza, hogy Saly Mayer felmutathasson valami kézzelfogható eredményt, és ilyen módon nyitva maradjon az út a tárgyalások folytatása és a további időnyerés előtt"[125]. Mire Mayer is rájött e megszorításokra, a szovjet csapatok több mint egy hónapos ostrom után felszabadították Budapestet. Biss a Svájcból jövő halogató táviratok láttán szerette volna megnyugtatni Bechert és megnyerni jóindulatát a gettólakó zsidók számára. Evégből Szlovákiában, egy német–szlovák külkereskedőtől, bizonyos Alois Steigertől „vásárolt" a részére 30 teherautót. Ezek német teherautók voltak, amelyeket a németek adtak át Szlovákiának. Becher végül is nem jutott hozzájuk, mert időközben a visszavonuló Wehrmacht lefoglalta őket.[126]

Kasztner a második bergen-belseni csoport megérkezése után akár Svájcban is maradhatott volna, mégis visszatért a náci övezetbe. A bergen-belseni csoportok szabadon bocsátása és Budapest felszabadítása után erőfeszítéseit a még a fasiszták kezében lévő zsidók, köztük a koncentrációs táborokban raboskodók megmentésére összpontosította. Először hosszabb időt töltött Bécsben, ahonnan többször átment Pozsonyba, segíteni a szlovák zsidóknak. 1945 januárjának végén visszautazott St. Margarethenbe egy újabb tárgyalássorozatra, amely Mayer, Krell és Becher részvételével majdnem február közepéig tartott.

1945. április 6-a után, amikor Himmler Bechert nevezte ki az összes koncentrációs tábor birodalmi különbiztosává (Reichssonderkomissar für sämtliche Konzentrationslager), a zsidó vezetők erőfeszítéseket tettek a táborok felszámolásának megakadályozására, hogy a táborlakók épségben várhassák be a szövetségeseket. Kasztner, akinek német útlevele volt – és a származása nem derült ki belőle –, e cél érdekében Becherrel együtt bejárta a náci táborokat. Április 8. és 18. között fölkeresték Berlint, Hamburgot, Bergen-Belsent, Neuengammét és Theresienstadtot. Becher megtette Kasztnernek azt a szívességet, hogy elment Mauthausenba, szabadlábra helyezni dr. Schweiger Moshét, a Mentőbizottság egyik vezetőjét, akit a megszállás után az elsők között tartóztatott le a Gestapo Hitler-ellenes politikai állásfoglalása miatt.

Becher szándéka az volt, hogy Schweigerrel és a Mentőbizottság vezetőitől kapott értékekkel Svájcba megy. Ezt az amerikaiak gyors előre-

nyomulása lehetetlenné tette. Végül a „több százezer dollárt érő" vagyontárgyakat Schweiger az amerikai OSS képviselőjének adta át.[127]

Mások is tettek kísérleteket a zsidók mentésére a HIJEF képviseletében. A Sternbuch fivérek, Curt Trümpy, a Messerschmidt egyik svájci képviselője; dr. Jean-Mary Musy volt svájci köztársasági elnök;[128] a német származású Felix Kersten, Himmler kezelőorvosa; a svéd Folke Bernadotte gróf – mindnyájan részt kértek a himmleri döntés kieszközlésének érdeméből, hogy ne pusztítsák el a koncentrációs táborok lakóit.[129]

A Kasztner-transzport kiszabadulása. A második bergen-belseni csoport 1944. december 7-i Svájcba érkezésével az egész Kasztner-szállítmány biztonságba került. Vége szakadt a Harmadik Birodalom és Svájc, illetve a Birodalmi Biztonsági Főhivatal és a német külügyminisztérium közötti diplomáciai jegyzékváltások hullámának, amit az első csoport érkezése indított el.

Bár Hitlernek (valószínűleg Kaltenbrunner jóvoltából) tudomására jutott ezeknek a zsidóknak az átszállítása Svájcba, a jelek szerint abban a hitben élt, hogy ez része az alkunak, amit július 10-én Horthynak ajánlott, s aminek értelmében közel 8000, Svédország, Svájc és más semleges országok védelme alatt álló zsidót kiengednének Magyarországról, cserébe pedig a magyarok felújítanák a három nappal korábban leállított deportálásokat.[130] Az RSHA a német külügyminisztériumot – ha csak átmenetileg is – teljes bizonytalanságban tartotta. Különös módon az első Kasztner-csoport továbbszállításáról az első hivatalos értesítést Svájcból kapta a külügyminisztérium. Függetlenül attól, hogy Saly Mayer Heinrich Rothmund útján (augusztus 8-án) megszerezte a svájci hatóságok hozzájárulását mindkét csoport beutazásához, a svájciak – valószínűleg semleges státusukra való tekintettel – formálisan panaszt tettek a németeknél, amiért nem tájékoztatták őket előre a csoport érkezésének időpontjáról, nem gondoskodtak a menekültek személyi adatainak feltüntetéséről (személyazonossági igazolványuk nem volt), és nem közölték útjuk végső célját. A jegyzék a különböző hivatalok közötti tárgyalások egész sorát indította el, melyekben az RSHA tisztségviselői a transzportot az SS-nek szállítandó hadianyagok ellentételeként igyekeztek feltüntetni.[131]

Az első transzport nem 500 zsidóból állt, ahogy azt Becher eredetileg augusztus 2-án jelezte Kasztnernek, hanem csak 318-ból, mégpedig állítólag azért, mert Eichmann szabotálta Himmler utasításait. Az első csoport összeállításának szempontjaira augusztus 3-i levelében Kasztner tett javaslatot Fischernek.[132] A második, 1368 fős csoport Krumey parancsnoksága alatt érkezett Svájcba.

A csoport bergen-belseni tartózkodása idején 3 fő halt meg termé-

szetes halállal, és 8 gyermek született. Az eredetileg a transzporthoz tartozók közül csupán néhány főnek kellett a táborban maradnia. Eichmann neheztelt Brandra, amiért nem sikerült Isztambulból visszatérnie, ezért megparancsolta, hogy anyját és két nővérét tartsák vissza a táborban. Egy főt, dr. Andreas Kassowitzot azért tartották vissza, mert románnak vallotta magát, és a németek egy erdélyi népi németre akarták kicserélni. Két kolozsvári ügyvéd, Kertész Jenő, és Weiss Sándor sorsa rendkívül tragikusan alakult. Lányaikat, akik Budapesten éltek, az elsők között deportálták Kistarcsáról (1944. április 29.), és mindketten Bergen-Belsenben végezték.[133] A két ügyvéd megpróbálta átmenekíteni lányát a *Bevorzugtenlager*be, mire büntetésül leányaiktól elkülönítve őket is a haláltáborba zárták. A háború vége előtt, illetve röviddel azután mind a ketten meghaltak.[134]

Az első csoportot, benne dr. Fischer Tivadar egykori romániai parlamenti képviselővel, a montreux-i Belmont Szállóban kialakított katonai internálótáborba (Militärisches Internierungslager) vitték.[135] Amikor a második csoport megérkezett, a zsidókat a Montreux-höz közeli Caux-ban két táborban helyezték el. Az egyik „gyűjtőtábornak" (Auffangslager) az Esplanade és a Regina Szálló adott helyet, ennek élén Hermann Dezső kolozsvári ügyvéd állt.[136] A másik Les Rochers néven ismert tábor vezetésével Klein Ignácot bízták meg. A csoport Svájcba érkezését követően vezetőinek egy része, köztük Danzig Hillel, kapcsolatba lépett a nagyobb zsidó szervezetek képviselőivel, és rajtuk keresztül az isztambuli Vaada vezetőivel. Chaim Poznertől hathatós segítséget kapva, Danzig újra összeköttetést tudott teremteni Branddal, és rendkívüli erőfeszítéseket tett 250 cionista elvbarátja – „az erdélyi és magyar cionisták színe-java" – érdekében.[137]

1945 áprilisában a svájci hatóságok úgy döntöttek, hogy a Kasztner-csoportot továbbszállítják egy UNRRA-táborba, az algériai Philippevillebe, majd onnan az olaszországi Bariba. A céljuk ezzel az intézkedéssel állítólag az volt, hogy helyet csináljanak a reménybeli további menekültek számára. A döntést összehangolták az amerikaiakkal, akik a csoporttal kapcsolatos bizonyos kötelezettségeket magukra vállaltak. Hermann és Klein táboraik képviseletében bombázni kezdték a svájciakat és mindenekelőtt a helyi zsidó szervezeteket folyamodványaikkal és memorandumaikkal, érzékeltetve a javasolt intézkedés igazságtalanságát, éhségsztrájkkal és a svájci sajtó értesítésével fenyegetőzve.[138] Kampányuk eredménnyel járt, mert nem sokkal azután, hogy Európában befejeződött a háború, a csoport tagjai szabadon távozhattak. Sokan úgy döntöttek, hogy visszatérnek hazájukba; kb. 700 bevándorlási engedéllyel rendelke-

ző zsidó Fischer József vezetésével 1945 augusztusában Barin keresztül Palesztinába indult.

Kasztner április 19-én visszament Svájcba, és másnap – élete egyik legboldogabb napján – bankettet adtak a tiszteletére, ahol mint megváltót ünnepelték.[139] A csoport elutazása után egy ideig még Európában maradt, és segítséget nyújtott a szövetségeseknek a háborús bűnösök elleni vádemelésben. 1945. szeptember 13-án terjedelmes írásbeli nyilatkozatot írt alá a magyar zsidóság megsemmisítéséről, melyben saját, a mentésben játszott szerepét hangsúlyozta.[140] A következő hónapokban idejének jó részét egy vitatható és érthetően elfogult beszámoló megírásának szentelte, amelyben részletesen ismertette tevékenységét.[141]

Vetélkedés a dicsőségért. Kasztner nemcsak a közel 1700 „prominens" zsidónak, valamint a kb. 18 000 strasshofi zsidó nagy részének a megmentését állította be saját maga és a budapesti Mentőbizottság fegyvertényeként, hanem a budapesti zsidóknak és a német koncentrációs táborok számos foglyának az életben maradását is. Az utóbbiak megmeneküléséét sok más zsidó és nem zsidó szervezet vezetője is saját sikereként könyvelte el. A Zsidó Világkongresszus vezetői például kijelentették, hogy „egyetlen más zsidó szervezet sem vállalt nagyobb részt a háború alatti mentőmunkából, mint a Zsidó Világkongresszus". Ezt a megállapítást indulatosan támadta Yitzhak Sternbuch, aki viszont azt tartotta fontosnak hangsúlyozni, hogy a HIJEF-bizottság – benne Hugo Donnebaummal, dr. Ruben Hechttel és dr. Julius Kühllel – Musy közvetítésével rá tudta venni Himmlert, engedélyezze valamennyi koncentrációs táborban lévő zsidó kiutazását Svájcon keresztül Amerikába. Musy 1945. március 6-i nyilatkozatát idézve Sternbuch azt a következtetést vonja le, hogy az egyetlen ok, amiért a 750 000 főre becsült tömeg (kéthetenként 1800 fő) mégsem jutott ki Amerikába, az volt, hogy az AJDC, Saly Mayer, Nathan Schwalb, Kasztner és Becher szabotálták a tervet, s emiatt Hitler és Kaltenbrunner is szembefordult vele.[142]

A budapesti zsidók megmentésének dicsőségére nemcsak a zsidó szervezetek legtöbb említett vezetője tartott igényt, hanem Horthy, a Zsidó Tanács vezetői, sőt egyes náci vezetők és nyilas parancsnokok is.[143] Egy további, szerfelett meglepő név ezen a listán Saly Mayeré. A Joint New York-i főhadiszállása által 1945. október 4-én kiadott sajtóközlemény egyebek mellett Mayer javára írja, hogy rávette Bechert, vonja vissza a parancsot 200 000 budapesti zsidó Auschwitzba deportálására és hogy kieszközölte a Kasztner-csoport közel 1700 tagjának bebocsatását Svájcba. Mayert egyenesen hősnek kiáltották ki: „A tárgyalások bizonyos

pontján – így a közlemény – Mayer élete kockáztatása árán a náci Németország területére lépett, hogy folytassa megbeszéléseit.[144]

Ehhez hasonló következtetésre jutott Yehuda Bauer, a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora is. Szerinte mindazokban a sikerekben, amelyeket mások – így Kasztner, Kersten és Musy – sajátjukként könyvelnek el, oroszlánrésze volt annak a Mayernek, akit paradox módon sok háború alatti zsidó vezető a még életben maradt európai zsidók megmentésének fő kerékkötői között tart számon.[145]

Noha túlzás volna Mayert „megváltónak" tekinteni, a neki szegezett éles bírálatok nyilvánvalóan igazságtalanok. Valószínűleg elsősorban nyers modora váltotta ki ezt a negatív ítéletet. Emellett bírálói nem voltak teljesen tisztában azokkal a korlátokkal és megkötésekkel, amelyeket Mayernek a háború alatt munkájában figyelembe kellett vennie, és utólag gyakran figyelmen kívül hagyták vagy alábecsülték ezeket.

Mayer mint egy semleges ország szabad állampolgára „kemény" álláspontot képviselt a vele tárgyaló SS-tisztekkel szemben. Arrogáns hangon osztogatta erkölcsi intelmeit, dorgáló és elítélő megjegyzéseit, amit Kasztner és a többi vezető, aki szemtanúja volt a Holocaustnak, és maga is szüntelenül a halál árnyékában dolgozott, nem tudott méltányolni. Több zsidót lehetett volna-e megmenteni, ha Mayer rugalmasabb és sok más zsidó vezetőhöz – a náci iga alatt tevékenykedőkhöz – hasonlóan ő is hajlandó különféle árukat és pénzeket „illegálisan" SS-beli tárgyalópartnereinek kezére juttatni? A kérdés megválaszolhatatlan. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta magatartás a hivatalos, jogi formákhoz mereven ragaszkodó, régimódi német zsidó mentalitásával teljesen összeegyeztethetetlen lett volna.[146]

A Kasztner-ügy Izraelben

1946-ban Kasztner családjával együtt Izraelbe költözött, és folytatta újságírói-politikusi pályafutását. Háború utáni politikai ambíciói ahhoz a Mapai párthoz kötötték, amely már akkor és még több évtizeden át uralkodó szerepet játszott az izraeli politikában. Paradox módon ez a kapcsolat közvetve Kasztner bukásához és tragikus halálához is hozzájárult.

Kasztner ünneplése nem tartott sokáig. Az elismerések, amiket Cauxban és másutt Nyugat-Európában nyugtázott, fokozatosan kínos kérdéseknek adták át a helyüket azzal kapcsolatban, hogy helyeselhetők-e az SS-szel folytatott tárgyalásai. A koncentrációs és munkaszolgálatos-táborok túlélői kutatni kezdték, hogyan lehetséges az, hogy egyes „prominens" zsidók családjában és baráti körében szinte mindenki életben maradt, miközben ők elvesztették legtöbb rokonukat és barátjukat. Ahogy

az irigység fokozatosan gyűlöletbe fordult, a sugdolózások egy feltételezett árulásról és kollaborációról egyre hangosabbá váltak.

Kasztner és a Zsidó Tanács korrektségét nemcsak Izraelben kérdőjelezték meg, hanem Magyarországon és az utódállamoknak azokon a vidékein is, ahonnan 1944-ben deportálták a zsidókat. A felszabadulást közvetlenül követő időszak fasizmusellenes légkörében a magyar hatóságok, amelyek lázas igyekezettel készítették elő a háborús bűnösök bíróság elé állítását, komolyan fontolóra vették, hogy vádat emeljenek a Mentőbizottság és a Zsidó Tanács vezetői ellen az ellenséggel való kollaborálás gyanúja miatt. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának politikai és rendészeti osztálya e célból 1945–46-ban számos tanúvallomást és egyéb terhelő bizonyítékot gyűjtött össze.[147] Hasonló előkészületeket tettek Erdélyben is, ahol – különösen a kolozsváriak – haragudtak Kasztnerre és társaira.[148]

Izraelben Kasztner ismét aktívan bekapcsolódott a közéletbe. Tevékenyen részt vett a magyar zsidók szervezetének munkájában, a Jewish Agencyhez tartozó rádióállomás magyar osztályának vezetője lett, és ismét fölvette a kapcsolatot az *Új Kelet* c. magyar nyelvű napilappal, amelynek már Kolozsvárott is munkatársa volt. Politikai ambícióit elsősorban a Mapai párton keresztül remélte megvalósítani, bár a párt jelölése ellenére az általános választásokon nem választották be a Knesszetbe. Fő jövedelemforrása sajtófőnöki állása volt a kereskedelmi és ipari minisztériumban, melynek élén akkor a Kanadából Izraelbe települt dr. Dov Joseph állt.

Kasztner hatalma és befolyása ellenére az állítólagos kollaborációs tevékenységéről szóló sugdolózásoknak nem akart végük szakadni. Ezen láthatólag mit sem változtatott, hogy a cionista mozgalom és a Mapai becsületbírósága többször kivizsgálta a vádakat, és azokat valamennyi alkalommal alaptalannak vagy bizonyíthatatlannak találta. A hecckampány 1953-ban érte el tetőfokát, amikor Grünwald Malkiel (sok forrás szerint Greenwald), a Mizrahi cionista pártnak a terrorista Irgun Zvai Leumi szervezettel rokonszenvező tagja, közreadott egy Kasztnert súlyosan megbélyegző nyilatkozatot. Grünwald ekkor már elmúlt 70 éves. Még a háború előtt települt át Palesztinába. A legtöbb zsidóhoz hasonlóan ő is sok rokonát veszítette el a háborúban: többek között hat fivérét és azok teljes családját. Azzal próbálta tartani magában a lelket, hogy egy stencilezett héber nyelvű híradót adott ki *Levelek a Mizrahi tagjainak* címmel. Ennek 1953. évi 17. számában a következőket írta:

> Szívbéli barátaim! Dögszagot érzek! Micsoda temetés lesz itt! Le kell számolni dr. Kastner Rudolffal! Három éve várom azt a pillanatot, amikor leleplezhetem ezt a karrieristát, aki Hitler fosztogatásai és mészárlásai árán szedte

meg magát. Bűnös üzelmei és a nácikkal való együttműködése alapján felelőssé teszem szeretett testvéreink legyilkolásáért.[149]

Mivel minisztere ragaszkodott ahhoz, hogy tisztázza magát e vádak alól, Kasztner 1953 májusában Chaim Cohen főállamügyészen keresztül becsületsértési pert indított Grünwald ellen. A tárgyalás 1954. január 1-jén kezdődött a Jeruzsálemi Kerületi Bíróságon, Benjamin Halevi bíró elnökletével, de szinte azonnal el is napolták, hogy Grünwald ügyvédet fogadhasson. A folytatásra a következő hónapban került sor, miután Grünwald megtalálta védőjét, egy jó eszű fiatal ügyvéd, Shmuel Tamir személyében, aki Menachem Begin revizionista pártjával, a Heruttal rokonszenvezett.

A tárgyalás során egyértelművé vált, hogy Tamir vádjai nem kizárólag Kasztner ellen irányulnak. Állhatatos érveléssel összefüggést próbált kimutatni Kasztnernek a nácikkal folytatott tárgyalásai, valamint a Mapai pártnak és a Jewish Agencynek a britekkel való állítólagos „kollaborációja" között. Egyik célja annak bizonyítása volt, hogy Kasztner és a Mentőbizottság gyáván viselkedett, holott a varsói gettófelkelés vezetőinek példáját kellett volna követniük. A Mapai vezetőinek pedig a britekkel szemben kellett volna az Irgun taktikáját alkalmazniuk. Bírálói szerint Tamir végső célja a Sharett-kormány megdöntése és a Herut hatalomra segítése volt.

A tanúk közül elsőként Kasztnert szólították, aki legalább ugyanakkora hévvel igyekezett egyszer és mindenkorra megtisztítani a nevét a vádaktól, mint az ügyész. A kihallgatás első három napján áttekintette saját maga és a budapesti Mentőbizottság háború alatti tevékenységét. Amikor azonban Tamir kérdéseire kellett válaszolnia, egymás után követte el a baklövéseket. Egy értelmetlen hazugság és az annak leplezésére szolgáló további állításai éppoly sokat ártottak neki, mint az, hogy „barátai", akiket kimentett a kolozsvári gettóból, vonakodtak tanúvallomást tenni mellette (lásd a továbbiakban). Sorsát az a nyilvánvalóan hamis és megmagyarázhatatlan kijelentése pecsételte meg, hogy nem tett Nürnbergben tanúvallomást Becher érdekében. Tamirnak persze gyerekjáték volt beszerezni Kasztner eskü alatt tett vallomásának hiteles másolatát, amely 1947. augusztus 4-én hangzott el Nürnbergben ifj. Benno H. Selcke, a Nemzetközi Katonai Törvényszék Amerikai Bizonyítási Osztályának kérdezőbiztosa előtt. E vallomásában többek között kijelentette:

Nem férhet kétség ahhoz, hogy Becher ama kevés SS-vezető közé tartozik, akiknek volt bátorságuk szembeszállni a zsidók megsemmisítésének programjával, és akik kísérletet tettek emberi életek megmentésére... Soha egyetlen pillanatig sem kételkedtem Kurt Becher jó szándékában... Úgy vélem, Kurt Becher rászolgált arra, hogy ügyét a szövetséges és a német hatóságok

a lehető legnagyobb körültekintéssel bírálják el... Ezt a nyilatkozatot nemcsak a magam nevében teszem, hanem a Jewish Agency és a Zsidó Világkongresszus megbízásából is.[150]

Nyilatkozatát öntudatosan mint a magyarországi cionisták szervezetének volt (1943 és 1945 közötti) elnöke és a Joint budapesti képviselője írta alá – formailag egyik megjelölés sem fedte a valóságot. Az is kiderült, hogy sem a Jewish Agency, sem a Zsidó Világkongresszus nem hatalmazta fel őt arra, hogy kiálljon Becher mellett. Amit utóbb nagyon meg is bánt, 1948. július 26-án Eliezer Kaplanhoz, Izrael első pénzügyminiszteréhez írt levelében azzal is eldicsekedett, hogy a szövetségesek megszálló erői Nürnbergben az ő személyes közbenjárására engedték ki Bechert a börtönből.[151] Becher szabadulásában játszott döntő szerepét megerősítette Telford Taylor dandárparancsnok előtt Walter H. Rapp, a nürnbergi Háborús Bűnök Vizsgálóbizottsága bizonyítási osztályának korábbi vezetője, a Vizsgálóbizottság helyettes elnöke is. 1957. február 6-án Tel-Avivban adott írásbeli nyilatkozatában Rapp azt állította, hogy Kasztner önként tett tanúvallomást Becher mellett, és hangsúlyozta: „az, hogy Becher végül is kiszabadult... egyedül Kasztner közbenjárásának és a tanúvallomásában foglaltaknak tulajdonítható.[152]

Noha Kasztner a Bechert támogató tanúvallomásán vérzett el, a védelem bebizonyította, hogy közbenjárt Krumey érdekében is. Egy másik, ugyancsak Selcke előtt tett írásbeli nyilatkozatában (1948. május 5.) eskü alatt vallotta, hogy Krumey „dicséretes jóakarattal végezte munkáját, midőn az ő kezében volt sok ember élete". Valamivel több mint egy évvel korábban Kasztner személyesen biztosította Krumeyt afelől, hogy a Cionista Kongresszus számára készített jelentésében „hivatalosan számot adott azoknak az embereknek a munkájáról, akik segítettek a zsidóknak...", s kifejezte reményét, hogy erőfeszítései nyomán Krumey visszanyeri szabadságát, és új életet kezdhet.[153]

Hogy Kasztner Becher javára tanúskodott, azt a magas rangú SS-tisztről szerzett személyes tapasztalatait alapul véve többé-kevésbé meg lehet érteni. Mindazonáltal nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyta mindazt, amit Becher a háború első négy évében a zsidók ellen tett, és ami alól 1944–45-ben alighanem fölmentést keresett.[154] Kasztner kísérlete vallomásának eltussolására végzetes hibának bizonyult, hiszen Tamir levonhatta belőle a következtetést, hogy ellenfele bármilyen aljasságra képes. A dicsekvéseinek és hazugságainak hálójába bonyolódott Kasztnert ezek után Tamir „kollaboránsként", „a nácik összeurópai ügynökeként" és „háborús bűnösként" jellemezte. Megvádolták azzal is, hogy gátolta az ellenállási mozgalom kibontakozását, segített hamis biztonságérzetbe ringatni a tömegeket a gettók létesítése és a deportálások idején, visszatar-

totta a nácik végő megoldási programjával összefüggő híreket, rávette a palesztinai ejtőernyősöket, hogy adják meg magukat a Gestapónak (lásd a továbbiakban), és részesedett a zsákmányból, amit Becher váltságdíj címén kapott. Talán a legsúlyosabb vád Kasztner ellen az volt, hogy elhallgatva a nácik szándékait, segített halálba küldeni több százezer magyar zsidót csak azért, hogy cserébe pár ezer „prominens" zsidót, köztük saját családját és barátait megmenthesse.[155]

A Kasztner által felvonultatott 18 tanú között volt Echud Avriel és Menachem Bader (akik korábban az isztambuli Vaadánál dolgoztak), Joel (Nussbecher) Palgi (a palesztinai ejtőernyősök egyike), Brand Joel, valamint Danzig Hillel és Hermann Dezső (Kasztner régi barátai Kolozsvárról).

A tárgyalás során a legtöbb vitát kiváltó kérdések közé tartozott, hogy vajon Kasztner, aki jól tudta, mit jelent a végső megoldás programja (lásd a 23. fejezetet), figyelmeztette-e a kolozsvári zsidó közösség vezetőit a küszöbönálló katasztrófára, amikor 1944 májusának elején (alig néhány héttel a tömeges deportálások kezdete előtt) a városban járt, és hogy azok eljuttatták-e a tömegekhez ezt az információt. Kasztner azt állította, hogy mindent elmondott, barátai azonban nem erősítették meg ezt az állítását.[156]

Amikor Tamir megkérdezte Danzigot, hallott-e valamit „Fischertől (Kasztner apósától) arról, hogy a vonatok a halálba visznek", Danzig válasza az volt, hogy az Auschwitzban történtekről Budapesten, a Columbus utcai táborban szerzett először tudomást, ahová másik 387 kolozsvári zsidóval együtt ő is került.[157] Hermann, aki a kolozsvári Zsidó Tanács titkára volt, azt mondta, a májusi látogatás során nem találkozott Kasztnerrel, és semmit sem tudott a mészárlásról, leszámítva a lengyel és szlovák menekültektől hallott „rémtörténeteket", és a legtöbb zsidóhoz hasonlóan biztosra vette, hogy a deportáltakra csupán kényszermunka vár.[158]

Egyes tanúk (köztük a kolozsvári Jacob Freifeld és Yechiel Shmueli) szerint, akiket Tamir Grünwald védelmében felsorakoztatott, több erdélyi cionista vezető óvatlanul hitelt adott annak a nácik terjesztette híresztelésnek, miszerint a zsidókat Kenyérmezőre fogják szállítani, ahol a háború végéig kényszermunkát kell végezniük.[159] Ezek a vezetők talán éppúgy hittek ebben, mint a legtöbb Észak-Erdélyből deportált zsidó. Ám felmerül a kérdés: ez esetben miért hagyták magára a nyájat fenyegetett helyzetében? Hiszen ahelyett, hogy elkísérték volna a tömegeket Kenyérmezőre, s gondjuk lett volna rá, hogy ne maradjanak vezetőik nélkül, a legtöbben (így például Danzig, Hermann, Marton Lajos és Fischer) mohón kaptak az alkalmon, és az SS segítségét élvező Kasztner-csoporttal Budapestre mentek. A kolozsvári közösség néhány más világi és vallási ve-

zetője egyéb úton-módon menekült meg a deportálás elől. Weinberger Moshe rabbi (később Carmilly), a neológ hitközség főrabbija feleségével együtt „a magyar zsidóság megmentésének céljából" szökött át Romániába.[160] Marton Ernő, a neves cionista, volt romániai parlamenti képviselő és az *Új Kelet* egykori főszerkesztője, röviddel Kasztner látogatása után oly nagy sietség és titoktartás közepette szökött át Romániába, hogy – szemtanúk szerint – tervét tulajdon feleségének és gyermekének sem árulta el.[161] A zsidóság tömegeihez eközben mindössze az a „hír" jutott el, hogy kényszermunkára viszik majd őket Kenyérmezőre vagy valahová a Dunántúlra.

Hogy milyen hatást váltott volna ki a tömegekből, ha ebben az időben megtudják az igazságot, csak találgathatjuk. Nagyon valószínű, hogy a gettókban elkülönített emberek, akik közül a 20–48 éves férfiak munkaszolgálatot teljesítettek, és akik oly sok éven át nem szereztek tudomást a szomszédos országokban folyó vérontásról, az igazságot egyszerűen nem hitték volna el, mint ahogy minden jel szerint valóban nagyon kevesen voltak hajlandók tényként elfogadni, hogy a zsidókkal és más „nemkívánatos" személyekkel szemben tömeges irtó hadjárat folyik. Sokatmondóan tükrözi ezt az alapállást egy olyan magyar zsidó visszaemlékezése, akit 1944-ben Auschwitzba vittek:

> Ha akkor tudtam volna, mit jelent Auschwitz, nincs ember a földön, aki föltett volna arra a vonatra. De nincs ember a földön, aki akkor el tudta volna hitetni velem Auschwitz létezését. Megérkezésünkkor egy lengyel zsidó odajött hozzánk, és a magas kémények felé mutatva azt mondta, mindnyájan ott szállunk majd el hamarosan. Ekkor már ott voltam a táborban, és mégis biztosra vettem, hogy az az ember őrült.[162]

A bírósági eljárás rövid megszakítással augusztus 9-ig tartott, amikor megkezdődhetett Kasztner utolsó kihallgatása. Ezután a kormány képviseletében Chaim Cohen emelkedett szólásra, aki Kasztner mellé állt, becsületes embernek mondta őt, és hangsúlyozta, hogy „elkövethetett ugyan hibákat... de semmi ok nincs bárminemű bűnös szándékot keresni ezek mögött"[163]. 30 órás beszédében Tamir összefoglalta korábban elhangzott vádjait és a mellettük szóló bizonyítékokat. Kijelentette, hogy Kasztner lepaktált a nácikkal, és áruló lett, s kérte védencének felmentését a becsületsértés vádja alól, valamint a Kasztnerrel és társaival szemben felhozott vádak bírósági kivizsgálását.

Halevi bíró 9 hónapig dolgozott véleményének megírásán. Eközben heves csatározások kezdődtek az izraeli politikai pártok között. Az Irgun volt tagjai és szimpatizánsai a Herut körül csoportosultak, és ádáz dühvel igyekeztek megbuktatni a hatalmon lévő Mapait, Kasztner pártját. Halevi bíró, aki nemigen kötelezte el magát ezekben a politikai harcokban,

1955. június 22-én, mintegy négy héttel a kitűzött választások előtt olvasta föl 300 oldalas véleményét. A felolvasás drámai hatású volt. A bíró elfogadta Tamir érvelését, és Grünwald vádjai közül hármat (Kasztner együttműködését a nácikkal, szerepét a magyar zsidók tömeges legyilkolásának előkészítésében és Becher fölmentésében) bizonyítottnak nyilvánított. Nem találta viszont megalapozottnak Grünwaldnak azt az állítását, miszerint Kasztner részesedett volna a Bechernek átadott váltságdíjból. Ezért Grünwaldot 1 izraeli font jelképes bírság megfizetésére kötelezte. Ítéletének indulatos indoklásában Halevi bíró leszögezte: Kasztner és társai, akik Kolozsvárott és másutt is élvezték a zsidó tömegek bizalmát, hagyták, hogy az SS felhasználja őket tervének megvalósítására, nevezetesen a Kenyérmezőről szóló álhírek terjesztésére; ezek a vezetők mindent megtettek a gettókba gyűjtött zsidók megnyugtatására és az ellenállás kibontakozásának megakadályozására, és így a zsidók tömegei abban a biztos tudatban szálltak föl a deportálóvonatokra, hogy Kenyérmezőre viszik őket; viszonzásul a nácik lehetővé tették, hogy Kasztner kimentsen közel 2000 prominens zsidót, és amikor a nácik megajándékozták ezzel a lehetőséggel, ő feláldozta érte a zsidók létérdekeit. *Timeo danaos et dona ferentes*[164] – fűzte hozzá Halevi bíró, majd levonta a következtetést: azzal, hogy elfogadta ezt az ajándékot, Kasztner „eladta a lelkét az ördögnek"[165]. Nehogy kockáztassák a „kiválasztott kevesek" megmeneküléséť – állítja az indoklás –, Kasztner és társai a tömeges ellenállás vagy szökés megszervezésének gondolatát eleve elvetették, és a palesztin ejtőernyősöket is rábeszélték arra, hogy adják fel magukat a náci hatóságoknak (lásd a továbbiakban).

A megdöbbent Kasztner és az államügyész azonnal fellebbezett az Izraeli Legfelsőbb Bírósághoz, és kérte Halevi bíró határozatának érvénytelenítését. Az ítélet nemcsak Kasztnerre nézve volt megsemmisítő hatású, de zavarba ejtette a kormányt és a Mapai pártot is. Az ellenzék követelte, hogy emeljenek vádat Kasztner ellen a nácikkal való kollaboráció címén, mely vétségért akkor még halálbüntetést is ki lehetett szabni. A követelést a kormány visszautasította, arra hivatkozva, hogy az ítéletet a Legfelsőbb Bíróságnál megfellebbezték, de ezt a lépést nem élte túl. Június 29-én Moshe Sharett miniszterelnök kabinetje megbukott, miután az egyik koalíciós partner, a négy minisztert adó Általános Cionista Párt tartózkodott azon a bizalmi szavazáson, amelyet a kormánynak a Kasztner-ügyben tett lépéseiről tartottak.

Tekintettel az ügy történelmi fontosságára, a Legfelsőbb Bíróság elnöke öt vezető törvényszéki bíróból bizottságot hozott létre a fellebbezés tanulmányozására. A bizottság megállapításai csak 1958 januárjában kerültek nyilvánosságra. Időközben a felek két ellenkeresetet nyújtottak be.

Grünwald megbízásából Tamir magánvádat emelt Kasztner ellen, azon az alapon, hogy hamisan tanúskodott a Jeruzsálemi Kerületi Bíróságon, amikor letagadta, hogy bizonyítékot szolgáltatott vagy eskü alatti vallomást tett Becher mellett. Kasztner viszont polgári pert indított Grünwald ellen rágalmazásért, és 50 000 izraeli font (28 000 dollár) jóvátételt követelt. 1956. március 15-én Moshe Peretz főrendőrbíró elutasította a Kasztner ellen hamis tanúzás címén emelt vádat, elfogadva Kasztnernek azt az állítását, hogy Bechert támogató írásbeli nyilatkozatát egy német nácitlanító bíróság számára tette. Ez volt az első lépés végső rehabilitálása felé. Kasztner azonban életében már nem kaphatott teljes elégtételt, 1957. március 15-én meghalt. Orgyilkos lövése terítette le 11 nappal előbb tel-avivi otthona előtt.[166]

A Legfelsőbb Bíróság által kijelölt különbizottság öt bírájának véleményét 1958. január 15. és 17. között olvasták fel. A többségi véleményt Shimon Agranat foglalta írásba. Ebben letörölte Kasztnerről a „kollaboráció" bélyegét, elutasítva Halevi bíró megállapításait. Két másik bíró osztotta Agranat bírónak azt a nézetét, hogy Kasztner élete kockáztatása árán is megpróbált minél több zsidót megmenteni. Egy bíró csatlakozott a többségi határozathoz az elsőfokú ítélet megmásítását illetően, de ellenezte Kasztner fölmentését. Az ötödik bíró, Moshe Silberg, különvéleményt nyújtott be. A bírák bizottsága egyhangúlag elfogadta az elsőfokú bíróság ama megállapítását, hogy Kasztner tanúvallomást tett Becher mellett.[167]

Különvéleményében Silberg bíró hangsúlyozta: az, hogy a nácik oly könnyen és ellenállás nélkül hajthatták végre Magyarországon a végleges megoldás programját, „közvetlen következménye volt annak, hogy a szörnyű igazságot eltitkolták az áldozatok elől". Kifejezetten a kolozsvári helyzetre utalva, Silberg bíró a következőképpen érvelt:[168]

> Az alapvető kérdés pedig az: közreműködött-e Kasztner ennek az igazságnak a leplezésében?... Ott-tartózkodása idején feltárta-e egyik vagy másik vezető előtt az általa ismert tényeket? Mint már láttuk, amikor a gettó lakói felszálltak a vonatra, nem tudták, hogy Auschwitz lesz a végállomás, ezért a két kérdés valamelyikére a válasz feltétlenül *igen*. Vagy Kasztner nem adta ki a helybeli vezetőknek Auschwitz titkát, vagy ezek nem árulták el a titkot a tömegeknek, holott ők maguk megkapták Kasztnertől a tájékoztatást. Harmadik lehetőség nincs...

Grünwaldot elmarasztalták rágalmazás miatt. Magas korára való tekintettel csak egy évet kapott, azt is felfüggesztették. Ezzel azonban még mindig nem ért véget a zsidó történelem e drámai fejezete, a perújrafelvételre még éveken át történtek kísérletek.[169] Az ügy politikailag megrázta Izraelt, és vitát szított a zsidó közösségen belül is vezetőinek hábo-

rús szerepét illetően. Különösen hevesen reagáltak rá az izraeli magyar zsidók vezetői, akik attól féltek, hogy csorba eshet tekintélyükön és az egész magyar zsidóság becsületén. Emiatt a magyar zsidóság és a Magyar Cionista Szövetség egykori vezetői nyilatkozatot tettek közzé, amelyben ismertették, milyen eredményeket ért el a közösség a német megszállás előtt és alatt.[170]

Az az ellentmondásos szerep, amelyet Kasztner a háború utolsó szakaszában játszott, mindmáig vita tárgya történészek, teológusok és laikusok között egyaránt. Egyesek szemében Kasztner a háború igazi hőseinek egyike, megmentője több ezer zsidónak, akikre nélküle biztos pusztulás várt volna a fasiszták kezétől,[171] mások, elsősorban baloldaliak – hatalomban lévők és hatalommal nem rendelkezők – lényegében gonosztevőnek tekintik, tipikus kollaboránsnak, aki feláldozta a tömegek érdekét, hogy védelmezhesse a kevesekét. Voltak, akik – mint például Hannah Arendt, a német származású amerikai társadalomtudós – Kasztner és a hozzá hasonlók alapállását „morális szempontból romboló hatásúnak" bélyegezték: azzal, hogy elfogadták a „kiváltságos" vagy „híres" zsidók kategóriáját, s azt az elvet, hogy ezeket a zsidókat „kivételes" elbánásban kell részesíteni, „hallgatólagosan elismerték a [náci] törvényt... hogy mindenkinek, aki nem különleges eset, meg kell halnia". A különleges kategóriák elfogadásából – állítja Hannah Arendt – a náciknak arra a meggyőződésre kellett jutniuk, „hogy ha arra kérik őket, tegyenek kivételeket, és ők alkalmanként tesznek is, hálára kötelezve a kérelmezőt, akkor ezzel meggyőzték ellenfeleiket tetteik törvényességéről"[172].

Bármelyik nézetnek adjunk is hitelt Kasztner jellemének megítélésében – a legtöbb jellemzés érthető módon túlzó –, Kasztner szerepét aligha lehet valamennyire is objektíven felmérni anélkül, hogy figyelembe ne vennénk, milyen magatartást tanúsított a háború idején a zsidók iránt a két hadban álló fél: mérlegre kell tenni egyrészt a nácik elhatározását a zsidókérdés végleges megoldására és e cél megvalósítása érdekében tett erőfeszítéseiket, másrészt a szövetségeseknek a zsidók sorsa iránt mutatott passzivitását s azt, hogy nem tettek katonai ellenlépéseket a nácik szándékainak meghiúsítására (lásd a 31. fejezetet). Ebben az összefüggésben Kasztner ugyanúgy áldozat volt, mint a többi hatmillió zsidó.

A mentés egyéb csatornái

A Kasztner-csoport június 30-i útnak indítása után egy héttel Horthy leállította a zsidók további deportálását. Noha Kasztner folytatta tárgyalásait Becherrel, az SS bevonásával tett mentési erőfeszítések jórészt hitelüket vesztették. A Brand-misszióhoz és a Kenyérmezőhöz fűzött remé-

nyek aggodalomnak adták át a helyüket, amit az enyhített valamelyest, hogy Horthy újra megjelent a politika színpadán. A mentés új irányainak hívei egyre hangosabban és meggyőzőbben hallatták szavukat. Voltak, akik egyfajta „magyar vonal" követése mellett törtek lándzsát, ami vezető magyar egyházi, politikai és kormányzati személyiségek mozgósítását jelentette volna mentési feladatokra; mások a magyarokon kívül a Nemzetközi Vöröskeresztet és a semleges országokat is szerették volna bevonni a mentésbe; ismét mások a kibontakozó ellenállásba való bekapcsolódáshoz fűzték a legtöbb reményt. A Budapest felszabadulását megelőző hat hónapban – amely három hónapnyi viszonylagos nyugalom és három hónapnyi terror közel egyenlő periódusaira oszlott – ez a három törekvés nagymértékben összefonódott. Ebben az időszakban a legjelentékenyebb kísérleteket a mentésre és segélyezésre Krausz Miklós és Komoly Ottó kezdeményezték.

Krausz Miklós szerepe a mentésben. Krausz a Palesztina Hivatal budapesti szervezetének ügyvivője volt. A Palesztina Hivatal és a Mentőbizottság munkája kiegészítették egymást; a hivatalra elsősorban a palesztinai kivándorlási ügyek gyakorlati bonyolítása tartozott, így a jelöltek kiválasztása és nyilvántartásba vétele, az emigrációs csoportok megszervezése, a palesztinai bevándorlási engedélyek szétosztása, az útlevelek és vízumok beszerzése és az utaztatás megoldása. A hivatal működésének irányelveit a nagyobb cionista pártok 11 képviselőjéből álló bizottság határozta meg,[173] a végrehajtás felelősségét pedig a háromtagú elnökség viselte. 1937-ben a hivatal Osztern Lipót irányítása alá került, aki egyben a Magyar Cionista Szövetségnek is elnöke volt. Osztern betegeskedése miatt a hivatal napi ügyeinek intézését fokozatosan Krausz vette át. Miután Magyarország 1941 júniusában a tengely oldalán belépett a háborúba és ennek nyomán a brit diplomatákat visszahívták Budapestről, a hivatal a palesztinai bevándorlás kérdéseit nem tudta kivel megtárgyalni. Osztern formálisan „feloszlatta" a hivatalt, alkalmazottait Krausszal együtt elbocsátotta. Krausz és az elnökség azonban ezt a döntést nem volt hajlandó tudomásul venni, és a hivatal tovább működött. Az élén egy darabig Bisseliches Mózes, a Magyar Cionista Szövetség volt elnöke állt, akit Osztern jelölt ki a hivatal vezetésére. Minthogy azonban a kinevezés törvényessége körül kétségek merültek fel, Bisseliches nem kívánt aktív vezető szerepet betölteni. 1943 nyarán, amikor Krausz a palesztinai kivándorlás gondolatával foglalkozott, Brand azt javasolta Barlasnak, hogy Komolyt és Marton Ernőt bízzák meg a hivatal irányításával.[174] Krausz azonban meggondolta magát, és a nehézségek nem oldódtak meg. A hivatal újjászervezésére és elnökének megválasz-

tására kidolgozott elképzeléseket a német megszállás meghiúsította.[175] Ilyen módon a hivatalnak a háború kritikus időszakában nem volt kinevezett vezetője. A vezetésben támadt űrt ügyvivői minőségében Krausz töltötte be.

Krauszt legtöbb kortársa jó képességű embernek tartotta, aki szoros és hasznos kapcsolatokat ápolt a magyar hatóságokkal, köztük a KEOKH-hal (különösen Batizfalvyval), és a brit konzulátus tisztviselőivel. A britek távozása után hasonlóan jó összeköttetéseket épített ki a svájciakkal is, akik átvették a szövetségesek budapesti érdekképviseletét. Krausz, a Mizrahi egyik vezetője, nem tudott kijönni sem a bizottság, sem az elnökség tagjaival, sem a Haluc képviselőivel, akik között sok volt a fiatal lengyel és szlovák menekült. Az ellentét nem annyira ideológiai különbségekből származott – bár ilyenek is léteztek –, mint inkább személyiségbeli problémákból. Krausz alapjában véve zárkózott ember volt, és féltékenyen őrizte a hivatali titkokat. Igyekezett magához ragadni a Palesztina Hivatal minden tevékenységét, beleértve az utazások technikai lebonyolítását is. Munkatársait nem szívesen vonta be a döntések meghozatalába, és nem avatta be őket az emigrációs tervekben érintett magyar és külföldi hivatalos személyekkel folytatott megbeszéléseibe. Még bonyolultabb lett a helyzet a háború folyamán, amikor a budapesti Palesztina Hivatalra hárultak a németek megszállta közép-európai országokban lévő társintézmények kötelezettségei is, és amikor egyre több menekült érkezett Magyarországra. Növekvő számú külföldi menekült és magyar cionista vívott mind élesebb harcot a korlátozott mennyiségű palesztinai bevándorlási engedélyért. A nehézségeket Krausz kifogásolható munkastílusa tovább súlyosbította.[176]

A megszállás után Krauszt megbízták, létesítsen kapcsolatot a semleges hatalmakkal. Mint sok más prominens zsidót, hamarosan őt is letartóztatta a Gestapo, titkárával, Binet Rózával együtt. Jóllehet a Mentőbizottság közbelépése nyomán rövid időn belül szabadlábra kerültek, Krausz és felesége úgy döntött, menedéket kér a svájci követségen. Krausz, mint a követség kivándorlási ügyekért felelős alkalmazottja, mentesítést kapott a magyar hatóságoktól a sárga csillag viselése alól. Felhasználva szoros összeköttetését Carl Lutz konzullal, akinek fő feladata az idegen érdekek képviselete volt (a svájci érdekek képviseletével a követ, Maximilian Jäger foglalkozott), Krausz két olyan akciót kezdeményezett, amely a budapesti zsidóságra nézve nagy jótéteménynek bizonyult. Bár Krausz kezdetben nem ellenezte Kasztner tárgyalásait az SS-szel, július elejére fölismerte, hogy ezek a tárgyalások nem hozzák meg a remélt eredményeket. Egy június 8-i megbeszélésen, amelyre vetélytársát, Kasztnert nem hívta meg, a cionista vezetőknek is ilyen értelmű tájékoztatást adott. Fel-

hívta a figyelmet a mentés más lehetséges irányaira, nevezetesen a náciellenes és Sztójay-ellenes magyar politikusokkal és a semleges országok politikusaival való együttműködésre.[177]

Első pozitív lépéséhez Svájcból kapott bátorítást. Válaszul egy Chaim Pozner és Georges M. Mantello közvetítette svájci megkeresésre, 1944. június 19-én kijuttatta Svájcba az auschwitzi jegyzőkönyvek kivonatát, továbbá egy jelentést a magyar zsidóság ellen addig végrehajtott akciókról. Jóllehet Kasztner és a többi Vaada-vezető – a budapestiek és a pozsonyiak egyaránt – már hónapokkal korábban küldtek hasonló jelentéseket a Haluc, a Joint és a Zsidó Világkongresszus svájci vezetőinek, a svájci sajtóban mégis Krausz híradása kapott először nyilvánosságot. Ez nagyrészt Georges Mantello erőfeszítéseinek volt köszönhető (lásd a 23. fejezetet). Miközben Krausz nem ad magyarázatot arra, hogy kitűnő összeköttetéseit a budapesti svájci képviselettel vagy pedig a Vaada hírközlő csatornáit miért nem használta fel már áprilisban vagy májusban hasonló jelentések közzétételére, nem egészen alaptalanul mutat rá az összefüggésre június 19-i híradása és Roosevelt elnök, a Vatikán, a svájci, valamint a svéd kormány lépései között, amelyek Horthyt a deportálások leállítása irányában befolyásolták.[178]

Krausz második jelentős fegyverténye összefüggött az elsővel. Külföldi nyomásra a magyar minisztertanács 1944. június 26-i ülésén úgy döntött, hogy hozzájárul mintegy 7800 zsidó kivándorlásához. A 7800-ból kb. 7000 főt Svájc, 300-400-at Svédország, a többit a Háborús Menekültügyi Bizottság (WRB) pártfogolta. A döntést Sztójay másnap közölte Veesenmayerral. Néhány nappal később Horthy leállította a deportálásokat. Július 10-én, Veesenmayer és Ribbentrop tanácsát megfogadva, Hitler úgy határozott, hogy támogatja a 7800 zsidó kivándorlását, amennyiben a magyarok haladéktalanul lehetővé teszik a deportálások folytatását.[179] Sztójay július 12-én tájékoztatta a minisztertanácsot Hitler döntéséről.

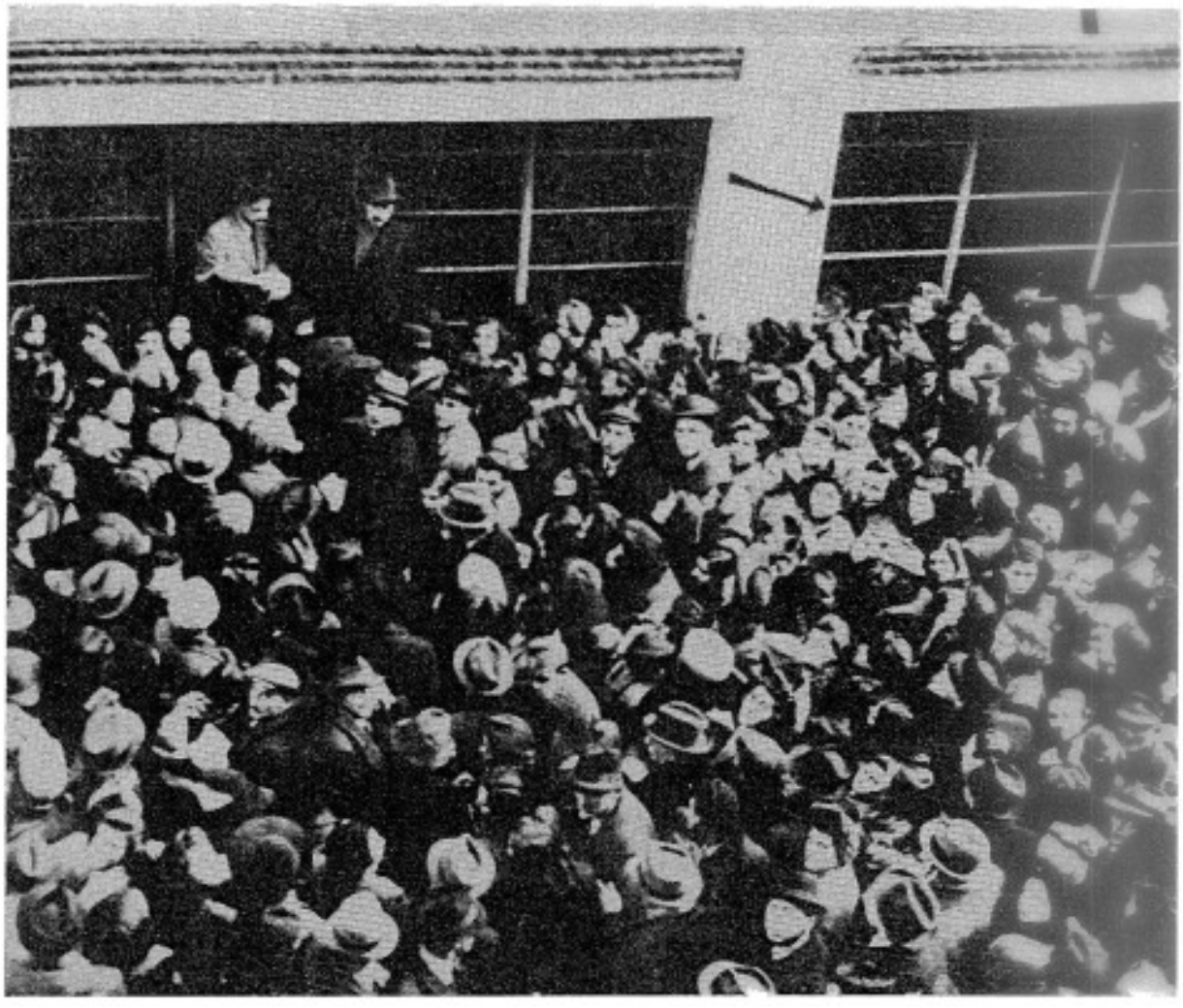
A magyar kormánytól kapott hivatalos jóváhagyás birtokában Lutz és Krausz tervet dolgoztak ki 7000 zsidó nyilvántartásba vételére.[180] Bár a megállapodás 7000 főt irányzott elő, Krausz és a többi zsidó vezető 7000 családfővel számolt, ami gyakorlatilag 7000 családot jelentett. Lutz azt tanácsolta, hogy a kivándorlók összeírására jelöljenek ki egy különálló épületet a svájci követség közelében. Ennek megfelelően – a tulajdonos Weisz Arthur hozzájárulásával, akinek az ügyek intézésében is vezető szerepet szántak – a Vadász utca 29. sz. házat vették birtokba erre a célra. Az épület „üvegház" néven vált ismertté, mivel Weisz azelőtt nagybani üvegkereskedésre használta. A hivatal július 24-én nyitotta meg kapuit, amikor Budapesten még mindig súlyos volt ugyan a helyzet, de érezhe-

tően enyhült. Az épület területenkívüliséget élvezett, és formailag mint a svájci követség idegen érdekek képviseletének kivándorlási osztálya működött Krausz vezetése és Weisz közvetlen irányítása mellett. Pár száz fős személyzete nagyrészt fiatal cionistákból állt, akik svájci és magyar személyazonossági iratokat kaptak. Mint „svájci alkalmazásban állók", mentesültek a sárga csillag viselése alól, ami számos kiváltságot biztosított számukra. Bármely napszakban szabadon közlekedhettek a városban, utazhattak, és szabad volt „nem zsidó házakban" lakniuk.

Amint elterjedt az új kivándorlási lehetőség híre, zsidók ezrei jelentek meg összeírásra az üvegház előtt. (Lásd a 29.2. és a 29.3. képet.) A hónap végére vagy augusztus elejére rendelkezésre állt egy kb. 2200 nevet tartalmazó csoportos svájci útlevél, a hozzá tartozó magyar kilépési engedélyekkel és román átutazóvízumokkal együtt. Krausz elképzelése szerint ezek tulajdonosai alkották volna az első csoportját annak a 7000 családnak (40 000 főnek), akiket a németek és a magyarok hajlandók kiengedni az országból. Ilyen értelemben tájékoztatta a genfi és isztambuli zsidó vezetőket, akik ennek nyomán koncentrált propagandakampányt indítottak annak érdekében, hogy a britek és az amerikaiak tegyék lehetővé e zsidók kivándorlását Palesztinába. Nem ismervén Hitler feltételeit, Krausz, a szabad világ zsidó vezetői és a szövetségesek hosszú és gyakorta fellángoló vitába bonyolódtak a magyar zsidók bizonyos csoportjainak kivándorlásával kapcsolatos „Horthy-ajánlat" fölött.[181]

Amikor a németek rájöttek, hogy a magyarok nem fognak beleegyezni a deportálások felújításába, a kivándorlási akcióhoz való hozzájárulásuk feltételeül szabták, hogy a budapesti zsidókat szállítsák vidéki táborokba. Ezt a tervet a magyarok komoly megfontolás tárgyává tették ugyan, de sohasem valósították meg. Ez idő tájt Ferenczy és Lulay igyekeztek meggyőzni Krauszt – akárcsak korábban Kasztnert és másokat – arról, hogy felfogásuk megváltozott, és ennek megfelelően meglehetős figyelmet szenteltek a kivándorlási programnak. Mi több, segítettek előkészíteni számos Pozsonyi úti épületet a majdani kivándorlók elszállásolása céljára, Csopey Dénesnek, a külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének július 23-i körlevelével összhangban.[182] Tulajdonképpen innen eredt a külföldiek elszállásolására szolgáló védett épületek gondolata, amelyekből Szálasi alatt a nemzetközi gettó létrejött (lásd a 26. fejezetet).

Mivel az üvegház fedelet és védelmet nyújtott, a *haluc* fiatalok mentési akcióinak is központja lett. Az ifjú cionisták az épületben egy sor különböző illegális tevékenységet folytattak: többféle hamis papírt állítottak elő és osztottak szét, szervezték az internálótáborokban lévő társaik mentését és zsidók átszöktetését Romániába, Szlovákiába, Jugoszláviába. Ezeket a tevékenységeket az üvegház hivatalban lévő vezetői rossz szem-

29.2. kép
Zsidók ezrei állnak sorban az „üvegház", a svájci követség Vadász u. 29. sz. alatti kirendeltsége előtt, „védőútleveleket" próbálnak szerezni

mel nézték, s így a *haluc*ok alkalmanként nyílt konfliktusba keveredtek mind Krausszal, mind Weisszel. Szembenállásuk még jobban elmérgesítette Krausz és a Vaada régi keletű ellentéteit, amelyeket erőfeszítéseik ellenére sem Barlas, sem Komoly nem tudott elsimítani.[183] A Haluc mentési és segélyezési akcióinak egyik központja mindezek ellenére továbbra is az üvegház maradt. Ezek az akciók Szálasi alatt tekintélyes méreteket öltöttek (lásd a továbbiakban).

Komoly Ottó szerepe a mentésben. Komoly, a magyar zsidóság kisszámú igazán kiemelkedő vezetőinek egyike, 1892-ben született Budapesten. A középosztálybeli családból származó mérnök a cionista eszméket apja hatására tette magáévá, aki részt vett az 1897-ben Baselban megrendezett

29.3. kép
Az utcáig kinyúló sorok az „üvegház" előtt

első Cionista Kongresszuson. Feddhetetlen jellemű ember volt, s a magyar zsidóság katasztrófája idején a mentésben figyelemre méltó, de sajnálatos módon nem meghatározó szerepet játszott. Mind a Magyar Cionista Szövetségben, mind a Mentőbizottságban Kasztner háttérbe szorította őt. Gyakorlatilag az egyetlen ember volt, aki iránt a cionista frakciók vezetői közül senki sem táplált haragot vagy rosszindulatot. Békítő, egységteremtő alkat lévén, mindent megtett azért, hogy megszűnjenek a különböző cionista csoportok és szervezetek belső és egymás közötti ellentétei. Mint tartalékos százados, az első világháború kitüntetettje, mentesült a zsidótörvények alól, és meghagyták mozgásszabadságát. Kasztnerrel szorosan együttműködve, minden energiáját a szorongatott zsidó közösség megsegítésének és megmentésének szentelte.

Komoly vezető szerepet játszott a Kasztner-transzport előkészítésé-

ben. (Egyetlen leánya is ott volt a csoportban.) A transzport útnak indítása és Horthy ezt követő döntése – a deportálások leállítása – után még többet vállalt magára. Ekkorra a normandiai partraszállás nyomán a katonai helyzetben döntő fordulat állott be a szövetségesek javára, és sok magyar egyre elszántabban kutatta a háborúból való mielőbbi kilépés lehetőségét. Nemcsak Horthy és katonai, valamint konzervatív politikai tanácsadói tartoztak ezek közé, hanem jeles egyházi vezetők és azok a jobboldali politikusok is, akik nem hittek többé a németek legyőzhetetlenségében. Hangjuk lassanként egybeolvadt a haladó értelmiségieknek és illegális ellenzéki erőknek, köztük a Kisgazda, a Szociáldemokrata és a Kommunista Pártnak a hangjával. A magyar nemzeti akarat eme erősödő megnyilatkozásai bátorítást jelentettek azoknak a zsidó vezetőknek a számára, akik a mentés új útjait keresték anélkül, hogy szembefordultak volna Kasztner és az SS egyezkedéseivel.

A magyar vonalat Komoly vette kézbe. Neveltetése, vérmérséklete és presztízse folytán természetes és logikus választás volt, hogy ő tárgyaljon a magyar közélet vezető személyiségeivel, akik közül sokan nemcsak antifasiszták voltak, hanem németellenesek is. Némelyikük, mint például ifj. Horthy Miklós, Mester Miklós vagy Bereczky Albert református lelkész, közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba is került a kibontakozó ellenállási mozgalommal (lásd a továbbiakban). A zsidó közösség maradványainak cionista szószólójaként fellépő Komoly pozícióját tovább erősítette, hogy a Nemzetközi Vöröskeresztet és később az újjászervezett Zsidó Tanácsot is képviselte.

Közvetlenül a megszállás után a magyar közhivatalnokok nem álltak szóba a zsidó vezetőkkel, minden ügyben az SS-hez utasították őket. Amikor azonban Horthy leállíttatta a deportálásokat, ugyanezen hivatalnokok közül nem egy buzgón igyekezett tanújelét adni náciellenes érzelmeinek. Talán egyetlen más zsidó vezető sem látta olyan tisztán magatartásuk változását, mint Komoly. Imrédy például sem március végén, sem májusban nem volt hajlandó fogadni Komolyt, pedig több befolyásos politikus is közbenjárt az érdekében – például Károlyi Ferenc gróf, Kóródy Tibor vagy Mester Miklós. Július után ezzel szemben több vezető jobboldali politikus, köztük a zsidóellenes intézkedésekért felelős tisztségviselők is – például Ferenczy és Lulay – zsidómentő tervekről tárgyalt Komollyal, aki nehézség nélkül találkozhatott Rajniss-sal és Baky Bencével is.

Július–augusztusban Komoly minden erejével igyekezett megakadályozni, hogy a budapesti zsidókat a német követeléseknek megfelelően a fővároson kívül eső táborokba gyűjtsék, ahogy azt a magyar csendőrség is kívánatosnak tartotta „biztonságba helyezésük érdekében". Attól tartott, hogy a már táborokba gyűjtött zsidókat a terv egyes kidolgozóinak

minden jó szándéka ellenére könnyen deportálhatnák. Ezekben a hónapokban szinte nap mint nap tárgyalt Mesterrel, a vallás- és közoktatási minisztérium Imrédy-párti, jobboldali politikai államtitkárával, aki a megszállás után németellenes álláspontra helyezkedett; Bereczky Alberttel, a bátor református lelkésszel, aki kapcsolatban állt a kibontakozó nemzeti ellenállással;[184] az újságíró Kóródyval, az alsóház nyilaskeresztes tagjával, aki Mesterhez hasonlóan a németek ellen fordult 1944 nyarán. Komoly a magyar politikusokkal nemcsak a zsidókérdésről folytatott megbeszéléseket, hanem katonai és politikai témákról, így többek között a várható fegyverletétel utáni kormány lehetséges összetételéről és programjáról is.[185]

A deportálás nem szűnő veszélye, az élelmiszerkészletek állandó apadása és a gyors ütemben közeledő front fenyegetése aláhúzta annak fontosságát, hogy speciális intézkedések történjenek a gyermekek védelmében. Felvetődött, hogy a gyermekeket helyezzék a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá. Friedrich Bornt, aki 1944. május közepe óta a Vöröskereszt magyarországi megbízottja volt, augusztus elején keresték meg ebben az ügyben. Mivel a nemzetközi megállapodások értelmében a Vöröskereszt elsősorban hadifogolyügyekben volt illetékes, meg kellett találni azokat a jogi kereteket, amelyek között a szervezet felvállalhatta a zsidó vezetők kérésének teljesítését. A megoldást a spanyol kormány szolgáltatta, amikor kinyilvánította készségét 500 gyermek befogadására, akiket Tangerbe telepítenének át. A svájci kormány ugyancsak hozzájárult 500 gyermek bebocsátásához. Ezek után felkérték a Vöröskeresztet, vegye pártfogásba ezeket a „külföldi" gyermekeket, és viselje gondjukat elutazásukig. Augusztus 29-én Born közölte Komollyal, hogy erre a célra kész a rendelkezésére bocsátani egy szobát a Vöröskereszt Mérleg utca 4. alatti hivatalában. Röviddel az ajánlat szeptember 7-i megismétlése[186] után a gyermekek védelmére egy különálló hivatal („A osztály") létesült Komoly vezetésével. Az A osztály számos épületet vásárolt meg vagy bérelt ki a gyermekek elhelyezésére és árukészletek raktározására. Az épületek és a hivatal valamennyi alkalmazottja a Nemzetközi Vöröskereszt védelmét élvezték. Komoly A osztályának költségeit a Zsidó Tanács viselte, amelyet a Joint pénzelt.[187]

A gyermekotthonok haszna a nyilas korszakban vált nyilvánvalóvá, amikor ezek az intézmények több ezer gyermeknek, sőt felnőttnek is menedéket nyújtottak. Volt idő, amikor az A osztály 35 épületre, 550 alkalmazottra és 5-6000 gyermekre felügyelt. Biztosította továbbá a munkafeltételeket Sholem Offenbach és munkatársai számára, akik az országban maradt mintegy ezer zsidó menekültnek (700-800 lengyel, 70-80 jugoszláv és pár száz szlovák zsidónak) viselték gondját, és egy Lengyelország-

ból menekült zsidó orvos, dr. Osterweil számára is, aki kb. száz, többségében lengyel árváról gondoskodott.[188]

Az egyik legnagyobb gyermekotthon, amely a Vöröskereszt védelme alatt állt, a Zsidó Fiúárvaház volt, Roboz Ottó, Komoly közeli munkatársa igazgatásával. A Fiúárvaház otthont adott a németek által lefoglalt intézetekből hozzájuk szállított testi és szellemi fogyatékos gyermekeknek is.[189]

Amikor Komolyt kooptálták a Zsidó Tanácsba, az A osztály működési köre nagymértékben kibővült, és szoros együttműködés alakult ki közte és a Zsidó Tanács között nagyszámú gyermekotthon, árvaház, kórház és népkonyha fenntartása és ellátása dolgában. Az intézmény feladatainak bővülése szükségessé tette annak decentralizálását. A központi hivatalt, amelynek irányítása Komoly kezében volt, személyzete pedig elsősorban cionistákból állt, át kellett költöztetni a Baross utca 52.-be. A gazdasági ügyek intézésével, így a gyermekotthonok és később a gettó ellátásának szervezésével a Perczel Mór utca 2.-ben, a Békés utca 3.-ban és a Mérleg utca 6.-ban foglalkoztak. Ugyancsak a hivatal gondnoksága alá tartozott 24 ideiglenes zsidó kórház is, melyek egy része a gettóban, másik része a gettón kívül működött.[190]

A nyilasterror tetőpontján azok a *haluc* fiatalok, akik az A osztály alkalmazottjaiként védettséget élveztek, számos, a Vöröskereszt által védetté nyilvánított épületet vettek igénybe föld alatti mentési akcióik céljára. Menedékül szolgáltak ezek az épületek azok számára is, akiknek az internálótáborokból vagy a munkaszolgálatos-századoktól sikerült megszökniük.

Amikor a szovjet csapatok bekerítették Budapestet, a zsidó vezetők többsége elrejtőzött. December 28-án Komoly beköltözött a Ritz Szállóba, ahol a Vöröskereszt megbízottja, Hans Weyermann lakott, hogy állandó összeköttetésben maradhasson vele, ugyanis ekkor már nem működtek a telefonok, és minden egyéb hírközlési és közlekedési lehetőség megszűnt. A felszabadulást Komoly nem érhette meg. 1945. január 1-jén három nyilas detektív a Városház utcai nyilas házba hurcolta. Bár Weyermannt biztosították afelől, hogy Komolynak nem esik bántódása, többé senki nem látta élve. Személyében a nyilasok a magyar zsidóság egyik legkiemelkedőbb és leghősiesebben helytálló alakját gyilkolták meg.

A nem zsidók mentési próbálkozásai

Leszámítva a vidéki gettókba gyűjtött egy-egy zsidó kimentésére tett, viszonylag elszigetelt próbálkozásokat, a keresztények mentőakciói Budapestre korlátozódtak. Ez egyebek mellett annak tulajdonítható, hogy a

zsidók gettóba gyűjtése és deportálása vidéken gyorsan zajlott le, s az emberek általában nem tudták, milyen sors vár a deportált zsidókra, valamint hogy mind a zsidó, mind a keresztény lakosság félt a zsidótörvényekkel való szembeszegülés súlyos következményeitől. A zsidótörvények súlyos büntetést – többek között internálást – helyeztek kilátásba zsidó személyek vagy vagyonuk rejtegetéséért. Ahhoz, hogy zsidókat bújtasson, nem sok keresztény magyarnak volt bátorsága, olyanok viszont elég szép számmal akadtak, akik közvetlen vagy közvetett módon bírálták a zsidóellenes intézkedéseket. Azok között a befolyásos magyarok között, akik hangot adtak ellenvéleményüknek vagy felléptek a zsidók védelmében, olyan országos hírű közéleti személyiségeket találunk, mint amilyen Bajcsy-Zsilinszky vagy Szekfű Gyula, továbbá művészeket és tudósokat, például Waldbauer Imrét a Zeneakadémiáról.[191]

Az intézményes erőfeszítések a zsidók mentésére szintén meglehetősen szűk körre korlátozódtak, de hatékonyabbak voltak. A kormányzati szervek közül részt vett ezekben a honvédelmi minisztérium, amely munkaszolgálatra hívta be az egészséges zsidó férfiakat,[192] valamint a kormányzói kabinetiroda, amely mentességi bizonyítványokat bocsátott ki a művészetekben, a tudományokban és a gazdaságban érdemeket szerzett zsidók számára (lásd a 25. fejezetet).

Ahogy közeledtek a szovjet csapatok, úgy nőtt azoknak a száma is, akik felajánlották a zsidóknak szolgálataikat. Voltak köztük rendőrök, sőt nyilas parancsnokok is, akik ilyen módon remélték feledtetni múltbéli tetteiket. Szalay Pál, a nyilasok rendőrségi összekötője például – amint azt a zsidó közösség és a háború utáni Népbíróság is elismerte – a budapesti gettó lakóinak pártfogójaként lépett fel.[193]

Az egyik fővárosi szervezet, amely nemcsak megmentett sok zsidót a biztos haláltól, hanem maga is tekintélyes számban alkalmazott zsidókat, a Budapesti Önkéntes Mentőegyesület (BÖME) volt. A BÖME nemritkán zsidó orvosokból és segédszemélyzetből álló mentőegységei különösen a nyilasuralom alatt végeztek nagy munkát, és számos, a fegyveres hordák által leterített, illetve a zsidóüldözés miatt öngyilkosságot megkísérelt zsidót sikerült megmenteniük. A BÖME mentőmunkájában kimagasló érdemeket szerzett dr. Bisits László, Harkány Károly és dr. Szennik László.[194]

Több száz budapesti zsidó – nagyrészt gyermek – köszönhette megmenekülését a keresztény egyházak bátor tagjainak, akik különböző vallási felekezetek zárdáiban, kolostoraiban, missziós épületeiben, iskoláiban és intézeteiben bújtatták, élelmezték és őrizték őket. Említést érdemelnek ezek közül az intézmények közül a Collegium Marianum, a Collegium Theresianum, a Lazarista Atyák és az Irgalmas Nővérek

Rendje, a Sophianum Intézet és a Skót Misszió.[195] A papok, lelkészek és nővérek erőfeszítéseihez sok laikus keresztény is csatlakozott, akik úgy érezték, segíteniük kell az üldözött zsidókon. Többen nagy bátorságról tettek bizonyságot, a deportálásig terjedő veszedelmeknek tették ki magukat. Jane Hainingot, a Skót Misszió által fenntartott leányotthon főnöknőjét például április 25-én letartóztatták, majd deportálták, és Auschwitzban halt meg valamikor 1944 nyarán.[196] Nem egy alacsonyabb rangú egyházi személy is részt vett, életét kockáztatva, az ellenállásban és a mentésben. Különösen elismerésre méltó tevékenységet fejtett ki közülük Angyal Dezső, Egyed András, Izay Géza, Kálló Ferenc, Köhler Ferenc, Remete László és Salkaházi Sára. Raile Jakab atya, a budapesti mentés egyik első számú vezetője és irányítója közel 150 zsidót helyezett biztonságba a jezsuiták Mária utca 25. sz. alatti épületében.[197]

Sajnos az egyedi mentőakciókban részt vett férfiak és nők hősiessége a szorongatott és üldözött zsidók megsegítésére hivatott kollektív ellenállást nem pótolhatta.

Az ellenállás

Azt, hogy a végleges megoldás programját vidéken oly gyorsan és hatékonyan végre tudták hajtani, és hogy a nyilasok büntetlenül követhették el gaztetteiket a budapesti zsidókkal szemben, nagyban elősegítette, hogy sem a zsidó, sem a keresztény lakosság körében nem bontakozott ki számottevő ellenállási mozgalom. Ez nem annyira a szervezők hiányából adódott – bár ők sem voltak elegen –, mint inkább a pszichológiai és fizikai felkészületlenségből, a lakosság fásultságából és általános passzivitásából. Bizonyos értelemben a zsidók túlságosan is szervezettek voltak: könnyű volt azonosítani, különválasztani és összegyűjteni őket.

A nem zsidó magyarok magatartását – bár az ő cselekvési szabadságuk összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a zsidókénál – általános passzivitás jellemezte. Ahogy egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tengely elveszítette a háborút, egyre több magyar pártolt el mellőle, de még 1944-ben is a lakosság ijesztően nagy hányada osztotta a nácik dühödt antiszemitizmusát. Ellentétben például Lengyelországgal és Jugoszláviával, Magyarországon nem kedveztek a feltételek az ellenállási mozgalom kibontakozásának: a terep, legalábbis a szűken vett trianoni Magyarországon, kevésbé volt alkalmas a partizánharcra. Volt néhány kisebb partizánakció Kárpátalján és a Délvidéken, de ezeket magyarellenes rutén, illetve titoista erők indították.[198] Magyarországot a tengely részben kárpótolta a trianoni „igazságtalanságokért"; a demokratikus és baloldali erők gyengék, szervezetlenek, szétesők és megosztottak voltak. Ilyenformán a

németek és magyar bérenceik jószerével azt tehették, amit akartak. Kifejezetten zsidómentési céllal egyetlen ellenállási akcióra sem került sor. A *haluc*ok végrehajtottak ugyan hősies cselekményeket a zsidók mentése érdekében, de kollektív fegyveres megmozdulásra, a zsidók gettókból vagy a bevagonírozási központokból való kiszabadítására nem került sor, és nem szerveztek akciókat a bevagonírozáshoz használt létesítményeknek vagy az Auschwitzba vezető vasútvonalaknak a megrongálására sem.

A magyar ellenállás. A háború utáni magyar történetírás azt bizonygatta, hogy – különösen 1944–45-ben – széles körű és hatékony ellenállási mozgalom működött az országban. Anélkül, hogy lebecsülnénk azoknak a bátor magyaroknak az érdemeit, akik kockára tették vagy akár feláldozták életüket az antifasiszta harcban, a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján ki kell mondanunk, hogy a magyar ellenállási mozgalom gyakorlatilag nem létezett, és ami létezett belőle, az elkésetten és lényegében eredménytelenül működött.[199]

A Szociáldemokrata Párt, amely a német megszállásig legálisan működött, és saját lapja is volt – a *Népszava* –, éppoly tehetetlennek bizonyult, mint a törvényen kívül helyezett Kommunista Párt. Vezetőit – Szakasits Árpádot, Kéthly Annát, Peyer Károlyt, Mónus Illést és Buchinger Manót – a szocialista érzelmű cionista vezetők rendszeresen tájékoztatták az európai zsidóság helyzetéről. Konkrét együttműködési ajánlatokat is tettek nekik mind a háború alatti, mind a háború utáni időszakra vonatkozólag. 1941-ben a szociáldemokraták elé terjesztettek egy „memorandumot a zsidókérdésről", amelyben konkrét javaslatokat fogalmaztak meg az együttműködésre és az esetleges közös fellépésre a magyar reakció és az antiszemitizmus elleni harcban, valamint a zsidókérdés háború utáni, szociáldemokrata elvek szerinti megoldására.[200]

A német megszállásig az ország demokratikus és baloldali mozgalmi vezetőinek kicsiny csoportja kereste és élvezte a Kállay-kormány pártfogását, függetlenül attól, hogy eközben egyes kommunista aktivistákat – viszonylag csekély számban – bebörtönöztek vagy internálótáborba hurcoltak. Ezek a vezetők fenntartással bár, de hajlandók voltak támogatni a kormány politikáját, és álláspontjukat részint az ország súlyos helyzetével indokolták, részint azzal, hogy nem nagyon van más választásuk. Tulajdonképpen meglehetősen ésszerű álláspont volt ez, s nemcsak a demokratikus és baloldali erők szánalmas gyengesége miatt, hanem azért is, mert a Birodalommal (különösen a zsidókérdés kezelésével) és a nyilasokkal szembeni fellépés kísérletei jobbára Kállaytól és körétől – Bethlen István gróftól, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztertől – indultak ki.[201] Következésképp a baloldali erők megszállás előtti antifasiszta de-

monstrációi szórványosak, helyi jellegűek és kiábrándítóan hatástalanok voltak. A kormány pillanatnyi külpolitikai érdekeitől függően alkalmanként magának Kállaynak a beleegyezésével – már-már az ő kifejezett kérésére – szervezték ezeket a megmozdulásokat.[202]

A németek természetesen tudatában voltak a magyar ellenzéki erők tehetetlenségének, s ez bátorítást adott nekik az ország megszállásához. A sok háború utáni „hős" és „ellenálló" szóvirágai nem változtatnak azon a tényen, hogy a németek sehol semmilyen ellenállásba nem ütköztek az ország megszállása során. Mint Kádár Gyula, a Magyar Katonai Hírszerző Szolgálat egykori parancsnoka megállapítja: „Ha annyi »ellenálló« lett volna [Magyarországon] 1944. március 19-e előtt, mint 1945 májusában és később, Hitler nem kockáztatta volna meg az ország megszállását, mert tartott volna attól, hogy megbénul a termelés, a szállítás, és fegyveres harc bontakozik ki."[203]

Komolyabb, de alig valamivel eredményesebb erőfeszítések történtek az ellenállási mozgalom megszervezésére a megszállás után. 1944 májusában az akkor illegalitásban lévő Független Kisgazda, Szociáldemokrata és Nemzeti Parasztpárt[204] képviselői, valamint a különféle náciellenes legitimista, konzervatív és diákcsoportok küldöttei megalakították a Magyar Frontot. A Kommunista Párt, amely az év folyamán több szervezeti változáson ment keresztül,[205] állítólag csak azután nyert bebocsátást, miután biztosította a Front vezetőit, köztük Bajcsy-Zsilinszky Endrét arról, hogy küldöttei nem szovjet megbízást teljesítenek, és hogy Moszkva nem szándékszik bolsevizálni Magyarországot.[206]

A Magyar Front, élén a kisgazdapárti Tildy Zoltánnal, a nemzeti egység elvén alapuló antifasiszta programot fogadott el. Kapcsolatot tartott fenn és sűrűn egyeztette lépéseit az ifj. Horthy Miklós vezette, ún. Kiugrási Irodával. A kormányzó jóváhagyásával működő Kiugrási Iroda központi szerepet töltött be a háborúból való kiválás előkészületeiben. Szorosan együttműködött az irodával és a Magyar Fronttal Szentiványi Domokos és Soós Géza, Teleki Pál egykori bizalmi embere a külügyminisztériumban, akik a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevű csoportosulás vezetői voltak.[207]

A Magyar Függetlenségi Mozgalmat 1944 márciusában szervezték meg az ún. Teleki-csoport, egy 1942-ben létrejött csekély hatású szervezet aktivistái. Vezetősége Szentiványin és Soóson kívül Köves Andrásból és Szent-Miklósy Istvánból állt.[208]

A Magyar Front alapjában véve jelentéktelen működést fejtett ki. Számos memorandumot készített és juttatott el a kormányzóhoz, azzal a javaslattal, tegyen határozott lépéseket az átállás irányában.[209] 1944 szeptemberének elején a Kommunista Párt vezetősége hasonló meggondolás-

ból Katonai Bizottságot hozott létre Pálffy György százados parancsnoksága alatt. A bizottságnak bevallott célja volt, hogy németellenes felkelést szervezzen, szoros együttműködésben az ország „haladó politikai erőivel". A terv nem hozott érdemleges eredményt.

Ugyanezt mondhatjuk azokról a katonai tervekről, amelyeket az ellenállók amorf csoportja – benne ifj. Horthy, Tildy, Szakasits Árpád, Kovács Imre – dolgozott ki Újszászy István tábornok, a katonai hírszerzés volt parancsnoka és Lázár Károly altábornagy, a kormányzó testőrségének parancsnoka közreműködésével. Lázár – állítása szerint az összes csapatot az ő gondjaira bízták – megígérte, hogy 15 000 ember számára elegendő fegyvert és lőszert fog szétosztani. Beér Jánossal és Gergely Györggyel, a Zsidó Tanács tagjaival megvitatta továbbá 26 000 Budapesten és környékén állomásozó zsidó munkaszolgálatos fölfegyverzésének lehetőségét. A tervek azonban operettbe illő félreértések és baklövések közepette összeomlottak.[210] A csapatokat, amelyekkel Lázár „kitette volna a németek szűrét Magyarországról", nemhogy nem fegyverezték föl, de még csak össze sem vonták, és a németek zavartalanul bitorolhatták az országot, míg csak a Vörös Hadsereg ki nem űzte őket. Veesenmayer megjegyzése, amelyet a háború után a németeknek az október 15-i puccs előtti és utáni magyarországi státusával kapcsolatban tett, jól jellemzi a helyzetet: „Több veszélyt rejtett egy nap Jugoszláviában, mint egy év Magyarországon."[211] A hadsereg és a munkások, akárcsak a lakosság egésze, ugyanazzal a belenyugvással tértek napirendre a nyilaspuccs fölött, mint ahogyan a német megszállást fogadták hét hónappal korábban. Mint Macartney professzor rámutat, a megmaradt csepeli gyáregységek öntudatosnak mondott munkásai „szinte az utolsó óráig gyártották a fegyvereket és a hadianyagokat, mielőtt a Vörös Hadsereg elfoglalta az üzemeket"[212].

Nem sokkal Horthy elhibázott kísérlete után, amellyel megpróbálta Magyarországot a tengelyből kiszakítani, új szervezet alakult, ugyanezzel a céllal. A kezdeményezés Bajcsy-Zsilinszky Endre kisgazdapárti képviselőtől származott, aki október 11. óta, amikor kiszabadult a börtönből, bujkált. A szervezetnek külön politikai és katonai szárnya volt. Az általános politikai irányítás A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának kezébe került; a katonai szárnya Kiss János altábornagy parancsnoksága alatt működött, munkájában számos németellenes beállítottságú tiszt vett részt, többek között Tartsay Vilmos, Nagy Jenő és Révay Kálmán. Elképzelésük németellenes katonai felkelés kirobbantása volt, melynek bizonyos katonai alakulatok és felfegyverzett munkásosztagok álltak volna az élére. A felkelés kettős célja Budapest felszabadításának megkönnyítése és egy új, a Birodalommal szemben álló hadsereg magvának

kialakítása lett volna. Pálffy Györgyéhez hasonlóan ez a terv is kudarcba fulladt. Az összeesküvés vezetőit elárulta egy agent provocateur, és november 23-án Tartsay lakásán, ahol stratégiai megbeszélést tartottak, a nyilasok letartóztatták őket. A nyilasok rendkívüli bírósága halálos ítéletet mondott ki rájuk.[213]

Ugyanerre a sorsra jutott az egyházi szervezésű ellenállási csoportok több tagja is.[214]

A magyarországi baloldali haladó erők jobbára csak jelképes ellenállást fejtettek ki. Felrobbantották a Gömbös-szobrot, egy-két kisebb összetűzéstől sem riadtak vissza, néhány üzemben szabotálták a termelést, repülőn kijuttatták egy képviselőjüket a szövetségesekhez Olaszországba,[215] közreműködtek hamis iratok előállításában és szétosztásában, támogattak – részvételükkel is – több, a jugoszlávok és szovjetek kezdeményezte partizánakciót, és a lakosságot a német betolakodókkal és magyar barátaikkal szembeni ellenállásra felszólító röplapokat terjesztettek.[216] Egyetlen olyan megmozdulásuk sem volt viszont, amely a zsidók mentésére irányult volna. A Békepárt (azaz a Kommunista Párt) magatartását és a hívei által terjesztett röplapok tartalmát Gosztonyi Péter élesen bírálja:

> A deportáció kérdése a Békepártot teljesen hidegen hagyta, az 1944-ből származó nem kevés kommunista röplap számára ez a kérdés – egyszerűen nem létezett. Sok mindenre felszólították, bátorították a nyomtatványokban a „magyar népet", de arról, hogy az üldözött zsidóknak menedéket adjanak, hogy szabotázscselekményekkel, a vasúti berendezéseket megrongálva megakadályozzák vagy késleltessék a deportálóvonatokat – arról sohasem volt szó![217]

Hozzátartozik az igazsághoz, hogy a Békepártnak szándékában állt egy röplap kibocsátásával fölemelni szavát az ország üldözött zsidó polgárainak védelmében, a terv azonban „konspirációs okokból" meghiúsult. Az elhatározás a vidéki deportálások véghezvitele után született. A röplapok, melyeket június 30-ig akartak kiszórni – ugyanis az a hír terjedt el, hogy ekkorra tűzték ki a budapesti zsidók deportálását –, a Sztójay-kormány zsidóellenes intézkedéseinek borzalmairól tájékoztatták volna a lakosságot. A röplap szövegét Losonczy Géza fogalmazta meg, sokszorosításával pedig Fehér Lajost, a földalatti ellenállási mozgalom egyik vezetőjét bízták meg. Fehér hozzá is kezdett a munkához, de mivel nem talált hozzá kellően biztonságos helyet, a feladatot Gyenes Antalra ruházta át. Gyenesnek állítólag sikerült sokszorosítania a röplapot, de „felsőbb összekötőjének" utasítására valamennyi példányt el kellett égetnie.[218]

A különböző illegálisan megjelenő újságokat, mint amilyen a *Szabadságharc*, a *Magyar Front*, a *Szabad Nép* vagy a *Harcoló Bányász* volt,

szintén a zsidók helyzete iránti érdeklődés hiánya jellemezte. S miután a zsidók máshonnan nem kaptak érdemleges segítséget, saját csekély és egyre apadó erőforrásaikra kellett hagyatkozniuk.[219]

A zsidó ellenállás. Mint több más, a nácik megszállta országban, a zsidó ellenállás Magyarországon is az egyéni és kollektív mentőakciókban merült ki. Ami a fegyveres felkeléseket, szabotázsakciókat, felforgató tevékenységet illeti, a zsidó ellenállásnak és a magyarországi baloldali és haladó erők ellenállási kísérleteinek krónikája között nincs alapvető különbség. Ez az összehasonlítás azonban némiképp igazságtalan a zsidókkal szemben: míg őket üldözték és sok vezetőjüket internálták, addig a tényleges és potenciális magyar antifasiszta erőkre sohasem nehezedett olyan súlyos elnyomás, mint amilyent a zsidóknak kellett átélniük. Sokan közülük gyakorlatilag egészen a felszabadulásig megőrizték mozgásszabadságukat, és viszonylag könnyen hozzájuthattak élelemhez és fegyverekhez.

A magyar zsidók ellenállási tevékenysége a német megszállás után úgyszólván lehetetlenné vált. A gettókba terelt, sárga csillag viselésére kényszerített, mozgási szabadságában korlátozott zsidóság az ellenállásra egyáltalán nem volt felkészülve sem fizikailag, sem pszichológiailag. Nem ismervén a végleges megoldás programját, illúziókat tápláltak fizikai biztonságukat illetően. A náluk tájékozottabb lengyel és szlovák menekültek figyelmeztetéseit és ajánlásait figyelembe sem vették, sőt nevetség tárgyává tették. A zsidó közösség vezetői bíztak abban, hogy Horthy kormánya képes lesz megőrizni az ország szuverenitását, és védelmet fog nyújtani a zsidó közösségnek, következésképp nem hoztak semmiféle óvintézkedést. A megszállás után pedig a tömeges ellenállás – különösen a vidéki közösségeket tekintve – elvesztette szinte minden realitását.

Az egymást gyors ütemben követő zsidóellenes intézkedések; a zsidó közösségek teljes elszigetelődése egymástól és a nem zsidó társadalomtól; a magyar keresztény ellenállás hiánya; a keresztény tömegek passzív, ha ugyan nem ellenséges viszonyulása; a magyar kollaboráns hatóságok buzgó támogatását élvező németek elsöprő túlereje; a szabad világ majdnem konspiratív hallgatása – íme néhány a sok tényező közül, amely a fegyveres zsidó ellenállás ellen hatott.

Mindehhez hozzá kell még venni a gettókban uralkodó körülményeket. A gettók falai között elkülönítve, hermetikusan elzárva a külvilágtól s fegyveres, géppisztolyos, gyakran vérebekkel ellátott csendőröktől és rendőröktől őrzötten, a zsidók teljesen tehetetlenek voltak. A legtöbb gettó lakosságának túlnyomó részét gyermekek, nők és idősek – jelentős részben betegek vagy rokkantak – alkották, a 20 és 48 év közötti férfiak

többsége az ország különböző részein, az ukrán frontvonalak mentén és a szerbiai Bor rézbányáiban, munkaszolgálatos-századokban teljesített szolgálatot. A gettólakók nem voltak felkészítve az ellenállásra, és nem voltak közöttük céltudatos vezetők, akik az ellenállási mozgalmat megszervezhették volna. De még ha a körülmények kedvezőbbek lettek volna is, és ha létezett volna határozott és önfeláldozó vezetés, a tömegek megszervezését és fölfegyverzését akkor is szinte lehetetlenné tette volna a zsidókkal szembeni barbár bánásmód s a gettók létesítésének és likvidálásának gyorsasága. Mire eljött a deportálás ideje, a zsidóknak nemcsak erejük nem maradt ellenállni, hanem sokukból az élni akarás is kiveszett. Egyes fiataloknak, akik egyébként mertek volna hőstettekre vállalkozni, a rendszerint ártatlan túszokat sújtó barbár náci megtorlástól való félelem kötötte meg a kezét.

Minthogy a zsidók a megszállás előtti időszakban nem kaptak sem pszichológiai felkészítést, sem felvilágosítást a végleges megoldás programjával kapcsolatban, többségükben nem voltak hajlandók elhinni azokat a „rémtörténeteket", amelyeket a *haluc* fiataloktól legalábbis a gettók egy részében hallhattak.[220] Mint már említettük, általában hajlottak arra, hogy hitelt adjanak a zsidóság központi vezetőségétől érkező megnyugtató híreknek és biztató üzeneteknek. Némelyik vidéki gettóban mégis csak akadt egy-két vezető, aki komolyabban vette a cionista fiatalok figyelmeztetéseit. De amikor a bevagonírozás során ellenállást kifejtő zsidókat az SS-katonák lelőtték, ahogy Munkácson és Sátoraljaújhelyen történt, a többiek rendben beszálltak a vagonokba, és megadták magukat sorsuknak.

Az előtte tornyosuló nehézségek dacára a magyar zsidóság ki tudott fejteni bizonyos ellenállást – olykor sikerrel, máskor tragikus következményekkel. Szórványos ellenállási cselekményekre került sor számos vidéki városban – így például Kolozsvárott és Nagyváradon –, a legvakmerőbb akciók azonban Budapesten játszódtak le. Ezek közül a magyarországi zsidó származású brit–palesztin ejtőernyősök missziója, a magyar közvélemény felvilágosítására irányuló illegális erőfeszítések, a munkaszolgálatosok fölfegyverzésének kísérlete és a *haluc*ok mentési akciói érdemelnek külön említést.

Az ejtőernyősök. A Jewish Agency jeruzsálemi és isztambuli irodái már 1944 januárjában fontolóra vették egy kis létszámú egység Magyarországra küldésének lehetőségét. Elképzelésük szerint a különítménynek tanácsokkal kellett szolgálnia és vezetőket adnia valamiféle ellenállási és önsegítő mozgalom megszervezéséhez a német megszállás esetére, amit a Jewish Agency vezetősége feltehetőleg előre látott. A britek reagálása

erre a tervre – akárcsak a Jewish Agency több más, ezzel összefüggő indítványára – legalábbis ellentmondásos volt. Sok magas rangú brit hivatalos személy, köztük Sir Harold MacMichael jeruzsálemi főbiztos, féltette Palesztinát egy kiképzett zsidó gerillacsapat színre lépésének esetleges háború utáni következményeitől. A britek végül is hozzájárultak néhány magyar ajkú palesztinai zsidó Magyarországra küldéséhez, de kikötötték, hogy „csak mint különleges akcióparancsot teljesítő egyénekkel, nem pedig mint palesztinai zsidó irányítás alatt álló csoporttal rendelkezhetnek velük"[221]. Ezt a döntést a britek részben arra a várakozásukra alapozták, hogy az akciócsoport szolgálatot fog tenni a szövetségeseknek is. Nevezetesen arra számítottak, hogy az ejtőernyősök rádión olyan információkat továbbítanak majd a brit főhadiszállásra, amelyek a náciellenes harcban felhasználhatók. A tervekbe a budapesti Mentőbizottságot 1944 elején avatták be, amikor a Jewish Agency felkérte dr. Schweiger Moshét, a zsidó földalatti hadsereg, a Hagana helyi vezetőjét, jelöljön ki az ejtőernyősök számára alkalmas helyet a magyarországi kapcsolatteremtésre. Schweiger egyik cionista bizalmi emberét nevezte meg, aki a partizánok ellenőrizte jugoszláv területekhez közel eső Újvidék városában lakott.

A három tiszt, akit a britek a magyarországi szervező és hírszerző munkára kiválasztottak és kiképeztek, a harmincas évek végén vándorolt ki Palesztinába, és önként jelentkezett a feladat végrehajtására. Egyikük a Budapestről kivándorolt Szenes Hanna (Anikó) volt, egy 23 éves nő, aki szenvedélyes cionizmusával kirítt az asszimilációra törekvő polgári családból, amelyből származott. Apja, az ismert író és színpadi szerző, Szenes Béla volt. A romantikus és érzékeny lelkű leány erősen vonzódott az irodalomhoz és a költészethez. Palesztinában a Caesarea melletti S'dot Yam kibuc tagja lett.[222] Két útitársának, a kolozsvári Goldstein Peretznek (Ferenc) és Nussbecher Joelnek (Emil)[223] szintén szülei és más közeli rokonai éltek még Magyarországon.

Egyiptomi kiképzés után az olaszországi Bariba vitték, majd 1944. március 13-án Jugoszlávia partizánok ellenőrizte területe fölött dobták le őket. Kb. három hónapot töltöttek Tito partizánjai között, várva az engedélyt brit feletteseiktől, hogy magyar területre léphessenek. Szenes, Reuben Dafni társaságában[224] június 9-én lépte át a magyar határt. Azon nyomban letartóztatták, állítólag azért, mert az egyik hivatásos embercsempész, aki segítette a határátkelésben, elárulta őt. Nussbecher és Goldstein pár nappal később követte Szenest. Ők eljutottak Budapestre, ahol azonban nyomukba szegődött a politikai rendőrség. Első számú budapesti összekötőjük, Schweiger Moshe ekkor már régen a Gestapo ke-

zében volt, újvidéki cionista bizalmasát pedig feltehetőleg deportálták, akárcsak a többi ottani zsidót.

Szenest Budapesten bebörtönözték, és a rendőrség megpróbálta rákényszeríteni, hogy nekik dolgozzon. Ennek érdekében megözvegyült édesanyját, Szenes Katót is letartóztatták. Kettejüket három hónapon át ugyanabban a börtönben, külön cellákban tartották fogva. Szenes Katót a Lakatos-korszak vége felé szabadon engedték, Hanna kiszabadítása ügyében azonban minden erőfeszítés eredménytelen maradt.[225] A Szálasi-puccs után a nyilasok bíróság elé állították, és november 7-én kivégezték.[226]

Nussbecher és Goldstein hamis papírokkal a zsebükben június 20-a körül érkeztek Budapestre, sarkukban a német és a magyar kémelhárító szolgálat embereivel (akik eleinte feltehetőleg azért nem zaklatták őket, hogy felgöngyölíthessék kapcsolataikat), és egy szerény hotelben szálltak meg. Az egyik első ember, akivel találkoztak, Kasztner volt, egykori harcostársuk a kolozsvári cionisták között. Másnap átmentek a Zsidó Tanács Síp utcai főhadiszállására, ahol észrevették, hogy követik őket. Nussbecher elrejtőzött egy magánlakásban, de hiába: június 28-án letartóztatták. A 19 éves Goldsteint ugyanezen a napon – kétnapi bujkálás után – a „prominens" zsidók Columbus utcai táborába vitték, ahol a szülei is tartózkodtak, és a kolozsvári gettóból kihozott többi zsidóval együtt várták, hogy felszállhassanak szabadulásuk vonatára.

Az ejtőernyősök küldetése, amelynek célja egyebek mellett a magyar zsidó fiatalok ellenállásra való mozgósítása volt, végrehajtói számára valóságos rémálom, a Mentőbizottság vezetői számára súlyos aggodalmak forrása lett. Ez utóbbiak úgy érezték, hogy valamennyi mentési tervüket veszélybe sodorná – az Európa-tervet és a Strasshof-tervet éppúgy, mint a „prominens" zsidókkal kapcsolatos reményeket –, ha szándékuk ellenére belekeverednének egy kémkedési ügybe. Kasztnert és Brand Hansit újra letartóztatták, és Goldstein hollétéről faggatták őket. Állítólag, mihelyt Kasztnert és Brandot kiengedték, hogy „gondolkozzanak a dolgon", ők ismét kapcsolatba léptek Goldsteinnel, aki miután meghallotta, hogy Nussbechert letartóztatták, s hogy ez milyen következményekkel járhat a Mentőbizottság mentési kísérleteire nézve, alighanem saját elhatározásából feladta magát.

A három ejtőernyőst eleinte a Fő utcai börtönben tartották őrizetben, amelyet a Gestapo éppúgy igénybe vett, mint a magyar hatóságok. Prominens náciellenes magyar politikusokat tartottak fogva a szomszédos cellákban: Antall Józsefet, Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Baranyai Lipótot.[227]

Az ejtőernyősöket a magyarok és a németek mind Budapesten, mind Pécsett alaposan kihallgatták. Az SS-t az ügy minden részletéről tájékoz-

tatták, a német külügyminisztériumot szintén.[228] A németek nyilván meggyőződtek arról, hogy Kasztner közvetlenül nem vett részt a misszió előkészítésében, hiszen nem szakították meg a tárgyalásokat sem vele, sem a Vaadával.

Miután az ejtőernyősök három hónapot börtönben töltöttek, jó esély látszott arra, hogy az országnak a háborúból való kiugrásával őket is szabadon engedik. A Szálasi-puccs azonban meghiúsította ezeket a reményeket.[229] Nagyjából két héttel Szenes Hanna kivégzése után Goldsteint és Nussbechert sok más rabtársukkal és hadifogollyal együtt vonatra rakták; állítólag Komáromba akarták vinni őket. Nussbechernek sikerült megszöknie, és később visszatért Budapestre, ahol más *haluc* fiatalok között túlélte a háborút. Goldsteint ellenben deportálták, és úgy tudjuk, hogy egy német koncentrációs táborban halt meg.[230]

Eredeti céljukat az ejtőernyősök nem érték el. Bizonyos értelemben fellépésük éppen ellentétes hatást váltott ki, amennyiben súlyosbította a Vaada vezetőinek aggodalmait és terheit. Mindazonáltal személyes bátorságuk és elszántságuk, hogy ha kell, életüket áldozzák hitsorsosaik megmentéséért, kétségkívül pozitív hatást gyakorolt sok cionista pionírra és szervezeten kívüli fiatal zsidó értelmiségire, akik kiábrándultak mind a Mentőbizottság, mind a Zsidó Tanács vezetőiből és politikájából.

A magyar közvélemény felvilágosításának kísérlete. A német megszállás mutatta meg, milyen következményekkel járt, hogy a zsidó vezetők nem tárták a széles közvélemény elé a nácik végleges megoldási programjának tényeit. A vezetők ragaszkodása a formaságokhoz és a paragrafusokhoz, a cenzúra előírásainak megszegésétől való elzárkózásuk, a szomszédos országokban folyó pusztításról szóló hírek terjesztésének elmulasztása, elutasító magatartásuk a lengyel és szlovák menekültek figyelmeztetéseivel szemben – mindez hozzájárult ahhoz, hogy a zsidó közösség nem tett érdemleges megelőző óvintézkedéseket. Az ország megszállása után, amikor pedig minden jel a magyar zsidóság küszöbönálló katasztrófájára utalt, ugyanúgy bizalmasan kezelték azokat az auschwitzi jegyzőkönyveket, amelyeket egyes bizonyítékokból ítélve már hetekkel a deportálások kezdete előtt megkaptak (lásd a 23. fejezetet), mint éveken keresztül sok más beszámolót az európai zsidóság pusztulásáról.

A kárpátaljai, északkelet-magyarországi és észak-erdélyi deportálások lezajlásával, amikor a zsidótlanító osztagok már a szűkebben vett Magyarországon kezdték meg akcióikat, a Tanács ellen egy kisebbfajta lázadás tört ki. Egy fiatal orvos, dr. Varga Imre öngyilkossága nyomán, aki hiába próbálta a Tanácsot más irányba mozdítani, zsidó értelmiségiek – sokan a Tanács középszintű tisztviselői – elhatározták, hogy felhívást intéznek

a magyar keresztény társadalomhoz. A felhívás szövegét megmutatták Sternnek, aki azzal a feltétellel lett volna hajlandó közreműködni a terjesztésben, ha a cenzúra átengedi. A Tanács többi tagja Stern mellé állt. Az értelmiségiek, köztük Herskovits Fábián és Láczer Dénes rabbik, Grünwald Fülöp, Grünwald Jenő professzorok, szembefordultak a Tanáccsal, és nagy kockázat árán 2000 példányban sokszorosították a felhívást (lásd a 20. fejezetet). Nem tudjuk, hogy ebből a 2000-ből ténylegesen hány példány jutott el a lakossághoz; sokat megtaláltak és megsemmisítettek a hatóságok. Július elejére elkészült egy hevenyészett, géppel írt röpcédula is, amelyen felszólították a budapesti zsidókat, ne hagyják magukat haláltáborokba hurcolni. Hasonló röpcédulát intéztek a keresztény magyarokhoz is, tájékoztatást adva a vidéki zsidók deportálásáról, és könyörögve kérték a keresztények segítségét a budapesti zsidó közösség kiirtásának megakadályozásához.[231] A fennmaradt bizonyítékok alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy sor került-e ezeknek a röpcédulának a sokszorosítására és terjesztésére.

A közreműködők vitathatatlan bátorsága, hősiessége ellenére a magyar és zsidó közvélemény felvilágosítására tett kísérletek nem hoztak jelentős eredményt. A résztvevők többségét letartóztatták, felhívásaik döntő részét elkobozták.

A munkaszolgálatosok fölfegyverzésének terve. A Lakatos-korszak vége felé, amikor a magyar politikai vezetés az országnak a tengelyből való kiszakítására szőtt terveket, egyes zsidó vezetőket, köztük a Zsidó Tanács volt tisztviselőit az ellenállás egy drámaibb formájának, nevezetesen a munkaszolgálatosok fölfegyverzésének és ezzel összhangban az antifasiszta ellenzék szervezett felkelésének gondolata kezdte foglalkoztatni.

Szeptember 18-án tették meg az első lépést a zsidó munkaszolgálatosok bevonására a németek és magyar szövetségeseik elleni általános fegyveres felkelésbe. Ezen a napon Gergely György, a Tanács vezető tisztviselője, aki ugyanakkor a Nemzetközi Vöröskereszt munkájában is részt vett, találkozott a legitimista ifj. Pallavicini György gróffal, a Magyar Front végrehajtó bizottságának tagjával. Megbeszélésükön azt próbálták kipuhatolni, hogyan lehetne a zsidó fiatalok és munkaszolgálatosok képviselte fizikai és politikai erőt a Front rendelkezésére bocsátani. A további tárgyalásokba bevonták Draksich Ottót (Pallavicini titkárát) és Pálffy József grófot is. Az utóbbi ajánlólevelével Gergely szeptember 30-án fölkereste Lázár Károly tábornokot, a testőrség parancsnokát, akit a reménybeli ellenállási erők főparancsnokául szemeltek ki. Gergely emlékeztette a tábornokot, hogy mintegy 120 000 munkaszolgálatossal lehet számolni az országon belül, közülük 26 000-en állomásoznak Budapesten és környé-

kén. Javasolta, hogy irányítsák a fővárosba és fegyverezzék fel a többieket is. Lázár kérésére összeállították a munkaszolgálatos-századok listáját.

Október 15-én Pallavicini közölte Gergellyel, hogy elérkezett a cselekvés pillanata, és hogy másnap reggel Lázár parancsa nyomán ki fogja hirdetni, mely laktanyák osztják szét a fegyvereket a munkaszolgálatosok között. Arra kérte továbbá Gergelyt, hogy írjon meg egy kiáltványt, amit majd felolvasnak a munkaszolgálatosoknak, és gondoskodjék másnap reggelre húsz futárról, akik eljuttatják a századokhoz a parancsot és a kiáltvány példányait. A kiáltvány rendben el is készült, a futárok is összegyűltek dr. Beér János lakásán, a tervek és az azokra alapozott remények mégis szertefoszlottak, miután a kormányzó a Magyar Front vezetőinek meglepetésére éppen ezen a napon – a tervezettnél három nappal korábban – jelentette be Magyarország fegyverszüneti kérelmét.[232]

Közvetlenül az október 15–16-i puccs után néhány fölfegyverzett munkaszolgálatos két épületben – a Népszínház utca 31.-ben és a Teleki tér 4.-ben – elbarikádozta magát, és fölvette a harcot a nyilasokkal. Az elkerülhetetlenül tragikus kimenetelű küzdelemben a német csapatok támogatását élvező nyilasok megsemmisítették a munkaszolgálatos ellenállókat. A zsidó ellenállásnak ezt az epizódját a nyilasok később ürügyül használták a fővárosi zsidóság elleni irtó hadjárat megindítására.

A munkaszolgálatosok egyéb ellenállási cselekményekben is részt vettek. A 101/359. század, az ún. Ruhagyűjtő Munkásszázad egy 25 fős egysége például rendkívüli szolgálatokat tett az üldözött zsidóknak. Az egység a Nemzetközi Vöröskereszt T-szekciója néven vált ismertté, és dr. Wilhelm György – Wilhelm Károly fia – vezetésével sok hősies mentőakciót vitt véghez. Tagjai – Békeffi István, Komlós István, Rádi István, Stella Adorján és mások – többek között kimentettek zsidókat a Hegyeshalom felé vonuló halálmenetekből, és eljuttatták a gyermekotthonokba és a gettóba a Nemzetközi Vöröskereszt által rendelkezésükre bocsátott élelmet. A sors iróniája, hogy őket magukat is meg kellett menteni – november 29-én, amikorra kitűzték deportálásukat. Megmenekülésüket egy zsidó származású újságíró, a Nemzetközi Vöröskereszttel és a pápai nunciussal is kapcsolatban lévő Újváry Sándor György csoportjának köszönhették.[233] A T-szekció és az Újváry-csoport mentési tevékenysége párhuzamba állítható a *haluc*ok mentőakcióival.

A haluc fiatalok mentőakciói. Ellentétben a Zsidó Tanács (lásd a 14. fejezetet) és a Mentőbizottság álláspontjával, az ifjú cionista aktivisták (akik mindössze néhány százan voltak) fegyvert fogtak a zsidók mentésére. Tetteik a magyar zsidóság tragikus történetének kimagasló epizódjai. Nyílt harcba sohasem bocsátkoztak, és egyetlen Auschwitzba vezető vas-

útvonalat sem sikerült megrongálniuk (ilyen feladatokra ugyanis nem voltak felkészülve), hősies mentőakcióikat mégis egyértelműen ellenállási cselekményeknek kell minősítenünk.

A mozgalom élén fiatal baloldali cionisták álltak, főként a Hásómér Hácáir- és a Dror-csoportokhoz tartozó fiatalok. Meghatározó szerepet töltöttek be a mozgalomban a fiatal lengyel és szlovák menekültek, akik az 1942 és 1944 közötti időszakban jöttek Magyarországra, így Zvi Goldfarb Lengyelországból, Rafi (Friedl) Ben-Shalom és Peretz Révész Szlovákiából.[234] Hamarosan számos nem kevésbé bátor ifjú *haluc* is csatlakozott hozzájuk, akik szintén kitűntek a földalatti fegyveres mozgalomban. Külön meg kell emlékeznünk Grosz (Gur) Dávid, Groszmann (Alexander; Ben Eretz) Sándor, Horváth Yitzhak (Mimish), Mayer József, Pil Moshe (Alpan), Rosenberg Moshe és Teichmann Efra (Agmon) hősiességéről.[235]

A Budapesten kb. 500 tagot számláló *haluc*ok vezetői egyes emberek – nagyrészt elvtársaik és cionista szimpatizánsok – megmentésére összpontosították figyelmüket, mert meg voltak győződve arról, hogy a zsidó tömegek helyzete reménytelen.[236] Tevékenységük jellege és köre a mindenkori körülményeknek megfelelően módosult. A megszállás előtt fő törekvésük a menekültek „legalizálása" volt – vagyis hogy ellássák őket a szükséges (rendszerint árja) papírokkal –, valamint zsidók kimentése a lengyelországi, szlovákiai és egyéb táborokból. E téren szorosan együttműködtek a Mentőbizottsággal, különösen annak Tijul-csoportjával.[237]

Az együttműködés a *haluc*ok és a magyarországi zsidó és cionista szervezetek vezetői között nem volt mindig zökkenőmentes. Kivált a szlovák és lengyel *haluc*ok nyilatkoztak megvetéssel a magyar zsidóság hivatalos vezetéséről. Ben-Shalom a magyar zsidóságot „ritka csúf bagázsnak" nevezte, mert hallani sem akart a szomszédos országokban történtekről, holott ő és menekülttársai minden tőlük telhetőt elkövettek felvilágosításuk érdekében.[238]

A *haluc* fiatalok általában véve nem tudtak szót érteni a magyar cionista vezetőkkel sem. Az ideológiai különbségek generációs ellentétekkel vegyültek. A gyenge magyar cionista mozgalom idősebb hagyományhű vezetői (Vatikim) nehezteltek a fiatalabb pionírokra, szerintük erőszakos, türelmetlen és harcias viselkedésükért. Ezek viszont egyre hangosabban és egyre kíméletlenebbül ócsárolták az intézményes vezetést önelégültségéért és bürokratikus hajlamaiért. Bár a Mentőbizottság irányítását is bírálták, haragjuk elsősorban a Mizrahi élén álló Krausz ellen irányult, akit a Palesztina Hivatal helytelen és szakszerűtlen irányításával vádoltak.[239] A vita a nyilasuralom idején nyílt ellenségeskedésbe torkollt (lásd a továbbiakban).

A német megszállás küszöbén a Hásómér Hácáir-csoport úgy döntött, hogy „árjásítja" valamennyi tagját, és így biztosítja mozgásszabadságukat. Ezzel lehetővé vált, hogy hatékonyabban folytassák mentési akcióikat, bár továbbra is rendkívüli veszélyek közepette dolgoztak. Rosenberg Moshe vezetésével megalakították a Hagana Bizottságot (tagjai: Pil, Klein Menachem Meno, Blatt Leon és Avramcsik Dov), amely azonban rövid életűnek bizonyult.

Magyarország német megszállása a legtöbb *haluc* fiatalt készületlenül érte. Első teendőjük az volt, hogy gondoskodjanak saját és családtagjaik biztonságáról. Tekintve, hogy villámsebességgel léptették életbe a zsidóellenes intézkedéseket, és a cionista mozgalom vidéken igen gyenge lábakon állt, a *haluc*ok tevékenysége eleinte Budapestre korlátozódott. A megszállás első szakaszában a *haluc*ok hamis árja igazolványok – köztük a Gestapo-, SS- és nyilas párti tagsági igazolványok – előállítására és szétosztására összpontosították erőfeszítéseiket.[240] A földalatti akcióknak ezért a részéért felelős vezetők, köztük Zimmermann Dan, Weil Sraga, Grosz és Teichmann, biztonsági okokból kénytelenek voltak váltogatni a munkahelyüket, amivel nagy kockázatot vállaltak. Természetesen sohasem viseltek sárga csillagot, s emiatt, legnagyobb megdöbbenésükre, egyes zsidó vezetők megvádolták őket azzal, hogy ki akarnak bújni a közös sors alól. (Ezek az emberek feltehetőleg nem voltak tisztában a jelkép baljós jelentésével, különben aligha buzdították volna zsidó hitsorsosaikat, hogy viseljék dacos büszkeséggel a sárga csillagot.)[241]

Ebben az időszakban a *haluc*ok másik fontos tevékenysége az volt, hogy fiatal férfiakból és nőkből – akik többnyire valamelyik cionista szervezet tagjai közül kerültek ki – kis csoportokat szerveztek, és átjuttatták őket Romániába vagy Szlovákiába, ahol a zsidóüldözés szünetelt. Különösen sokat tett a zsidók Romániába csempészéséért Arányi Asher és Ganz (Grünfeld) Hannah, a Dror-Habonim-csoport két tagja. Háború utáni beszámolóik szerint képtelenek voltak meggyőzni az általuk fölkeresett észak-erdélyi közösségek vaskalapos vezetőit a helyzet súlyosságáról. De sikerült szétosztaniuk nagyszámú okmányt, illetve átcsempésztek néhány embert, köztük Weinberger Mózest, Kolozsvár neológ főrabbiját, a magyar–román határon.[242] Néhány csoportot Tito Jugoszláviájába irányítottak, azonban egyik elvtársuk (Lisszauer Avri) elfogása után ez az útirány háttérbe szorult, annál is inkább, mivel a Mentőbizottság vezetői tiltakoztak a Jugoszláviába szöktetés ellen, mondván, hogy az veszélyezteti a németekkel folytatott tárgyalásaikat.[243] Érdekes, hogy miközben a *haluc*ok vezetői megkérdőjelezték a Mentőbizottság bizonyos lépéseinek helyességét, maguk sem jeleskedtek nagyszámú auschwitzi jegyzőkönyv szétosztásában, pedig ezzel sokkal jobban hathattak volna a vidéki zsidó

vezetőkre és tömegekre, mint a fiatal cionista kiküldöttek intő szavaival.[244] Mi több, noha élesen össze-összetűztek a Mentőbizottsággal, maguk is azon voltak, hogy minél több emberük kerülhessen be a Kasztner-csoportba. Június 30-án éjjel, a transzport induláskor *haluc*ok százai kapaszkodtak föl engedély nélkül a vonatra.

A *haluc*ok illegális munkáját jelentős részben a Zsidó Tanács főhadiszállásáról irányították, ahol a segítségért folyamodó és a Kasztner-csoportba bekerülni kívánó emberek tömegei lehetővé tették, hogy feltűnés nélkül végezzék munkájukat. (Egyes elvtársaik, köztük Kolb Jenő és Weisz Yehuda, akik a Tanács információs részlegével álltak kapcsolatban, hamis tanácsi engedélyeket bocsátottak ki, amelyek révén számos zsidót hoztak fel Budapestre vidéki gettókból.

Ezen munkálkodott a Zsidó Tanács ún. vidéki osztálya is, amelynek élén főként rangidős cionisták tevékenykedtek, így például a Betarhoz tartozó Gottesmann Lajos és a Hásómér Hácáirhoz tartozó Rosenberg Moshe. A Kasztner-csoport elindítása és a deportálások leállítása után, a Tanács székházában visszaállott viszonylagos nyugalom körülményei közepette kiéleződött az ellentét a hivatalos vezetők és a *haluc*ok között. Az utóbbiak akciói egyre merészebbek lettek, ami az intézményes vezetésből erős ellenérzéseket váltott ki. Különösen az a Zsidó Frontharcos Szövetség nyilatkozott róluk maró gúnnyal, amelynek tagjai közül sokan mentességet élveztek a zsidótörvények alól. Egy éles szóváltás után, amely végül verekedésbe torkollt, a *haluc*ok vezetői elhagyták a Tanács székházát.[245]

Július végétől, amikor az üvegházban svájci támogatással megkezdődött a mentőmunka, a *haluc*ok fokozatosan oda tették át székhelyüket. Vezetőik tagjai lettek az üvegház alkalmazotti gárdájának, és számottevő kiváltságokat, egyebek mellett gyakorlatilag teljes védettséget élveztek. Menedékhelyükön folytatták „illegális" mentési akcióikat – a Tijul-csoportok szervezését éppúgy, mint a hamisított dokumentumok, mindenekelőtt a svájci menlevelek előállítását. Emiatt ellentétbe kerültek az üvegház cionista vezetőivel, főként Krausszal és Weisz Arthurral, az épület tulajdonosával és igazgatójával.[246] Az utóbbiak nemcsak annak a kivándorlási tervnek a megvalósítása felett őrködtek éberen, amiért az üvegházakciót elindították, hanem kínos gonddal vigyáztak azoknak a feltételeknek a betartására is, amelyek mellett a svájciak az együttműködést elvállalták. Saját helyzetük miatt is nyugtalankodtak, annál is inkább, mivel a *Magyar Szó*ban leleplező cikk jelent meg az üvegházról. A vita odáig fajult, hogy szeptember 5-én Krausz és Weisz állítólag azzal fenyegetőztek, rendőrt hívnak, és elvitetik Pilt és Teichmannt. Hasonló összetűzés történt október 15-én, ezúttal Rafi Ben-Shalommal.[247]

Bár az ellentét nem simult el Krausz és a *haluc*ok vezetői között, a *haluc*ok akcióközpontja továbbra is az üvegház maradt. A viszony a nyilaspuccs után, amikor az üvegház közel 2000 zsidónak adott menedéket, tovább romlott.[248] Ehhez bizonyos fokig az is hozzájárult, hogy a naponta ott tolongó tömegben akadtak besúgók, olykor detektívek is, és ezek tevékenysége is szaporította a félreértéseket, növelte a feszültséget.

A nyilas uralom idején a *haluc*ok fokozták vakmerő erőfeszítéseiket. Egyes ifjú pionírroknak a puccs napjának zűrzavaros körülményei közepette sikerült fegyverhez jutniuk. Mások, elsősorban a Goldfarb és a lengyel menekültek vezette Drorhoz tartozók,[249] bunkereket építettek a főváros különböző pontjain. Hét vagy nyolc bunkert alakítottak ki, arról azonban nincs adat, hogy ezekben hány zsidó lelt menedékre. A Hungária körúti bunkert a nyilasok fölfedezték, és tűzharc alakult ki, amely mindkét oldalon áldozatokat követelt.

A hamis papírok előállítása és terjesztése új dimenziókat öltött. Az árja személyi iratok hamisításának folytatása mellett a *haluc*ok fokozták erőfeszítéseiket a védlevelek (Schutzpässe), valamint a Vatikán és a semleges országok képviseletében kibocsátott hasonló okmányok tömeges előállítására. Különösen a svájci és a svéd hatóságok által kibocsátott papírok voltak értékesek. (Lásd a 29.4.–29.11. képet.) Sokszorosították e hatóságok összes pecsétjét és bélyegzőjét, továbbá a magyarok és a németek által használt bélyegzőket is. (Az egyik bélyegző hibája miatt sok embert tartóztattak le, ugyanis figyelmetlenségből „Susse" felirat szerepelt rajta „Suisse" helyett.)

A *haluc*ok talán leghősiesebb akciói azok voltak, amelyekkel a nyilasok keze közül mentettek ki zsidókat. Nyilas-, honvéd-, levente-, KISKA- (Kisegítő Katonai Alakulat), sőt SS-egyenruhában, puskával és géppisztollyal fölfegyverkezve, a szükséges parancsokkal és okmányokkal ellátva mentették a lelakatolt csillagos házak, az internálótáborok, az óbudai téglagyár zsidó lakóit, menekítették a börtönből a zsidó elítélteket. Voltak, akiket a nyilas hordák által kivégzésre a Duna-partra hurcolt emberek oszlopaiból ragadtak ki. Maga Goldfarb és Grosz is ilyen módon menekült meg, miután decemberben elfogták őket.

A *haluc*ok a Nemzetközi Vöröskereszttel együttműködve (elsősorban Komoly A osztályával, amellyel némelyik tagnak közvetlen kapcsolata volt), segítséget nyújtottak számos gyermekotthon, az ún. „védett házak" és a gettó élelmiszerrel való ellátásában és az élelmiszerkészletek őrzésében is. Egyik legnagyobb áruraktáruk a Wekerle Sándor utca 17. sz., svájci épületben volt, amely Groszmann Sándor parancsnoksága alatt állt.[250] Az A osztály számára kijelölt épületeket a *haluc*ok mint további akcióközpontokat vették használatba. Munkájukat sok esetben megkönnyítették

29.4. kép
A Nemzetközi Vöröskereszt védlevele

SCHUTZBRIEF

Diese Wohnung und die darin wohnenden

befinden sich unter dem Schutze der Portugiesischen Gesandtschaft in Ungarn.

Budapest, den

Im Auftrage des portugiesischen Gesandten:

Ez a lakás és a bennelakó

a magyarországi portugál követség védelme alatt állnak.

Budapest, 1944.

A portugál követ megbízásából:

29.5. kép
A portugál követség védlevele

LEGAÇÃO DE PORTUGAL NA HUNGRIA
A MAGYARORSZÁGI PORTUGÁL KÖVETSÉG
DIE PORTUGIESISCHE GESANDSCHAFT

Ezennel igazolom, hogy

_____ úr / úrnő

_____ számú érvényes portugál útlevél tulajdonosa. Kérek tehát minden polgári és katonai hatóságot, vegyék figyelembe, hogy **személye és lakása** ennek a követségnek a védelme alatt áll.

Ich bestätige hiemit, dass

Herr / Frau _____

Inhaber(in) des gültigen portugiesischen Passes No. _____

Ich bitte alle Zivil- und Militärbehörden vor Augen zu halten, dass seine / ihre **Person und Wohnung** unter dem Schutze dieser Gesandschaft stehen.

Budapest, 1944 _____

Portugál Követ megbízásából:
Im Auftrage des Portugiesischen Gesandten:

29.6. kép
A portugál követség űrlapja

PASSEPORT-PROVISOIRE

N°_____

Nous, Consul de Portugal à Budapest

SIGNALEMENT:

Taille _____
Cheveux _____
Yeux _____
Visage _____
Nez _____
Bouche _____
Barbe _____
Moustache _____

Signes particuliers:

Faisons savoir à tous ceux qui verront le présent passeport portugais que: _____

_____ agé de: _____

de profession. _____

état civil: _____

fils / fille de: _____

part de cette ville à destination de: _____

_____

_____

Prions en conséquence toutes les autorités civiles et militaires, auxquelles ce passeport sera présenté, de laisser librement passer le porteur et de lui donner, en cas de besoin, tout aide et protection pour son voyage.

Le présent passeport est valable jusqu _____

_____

pour _____

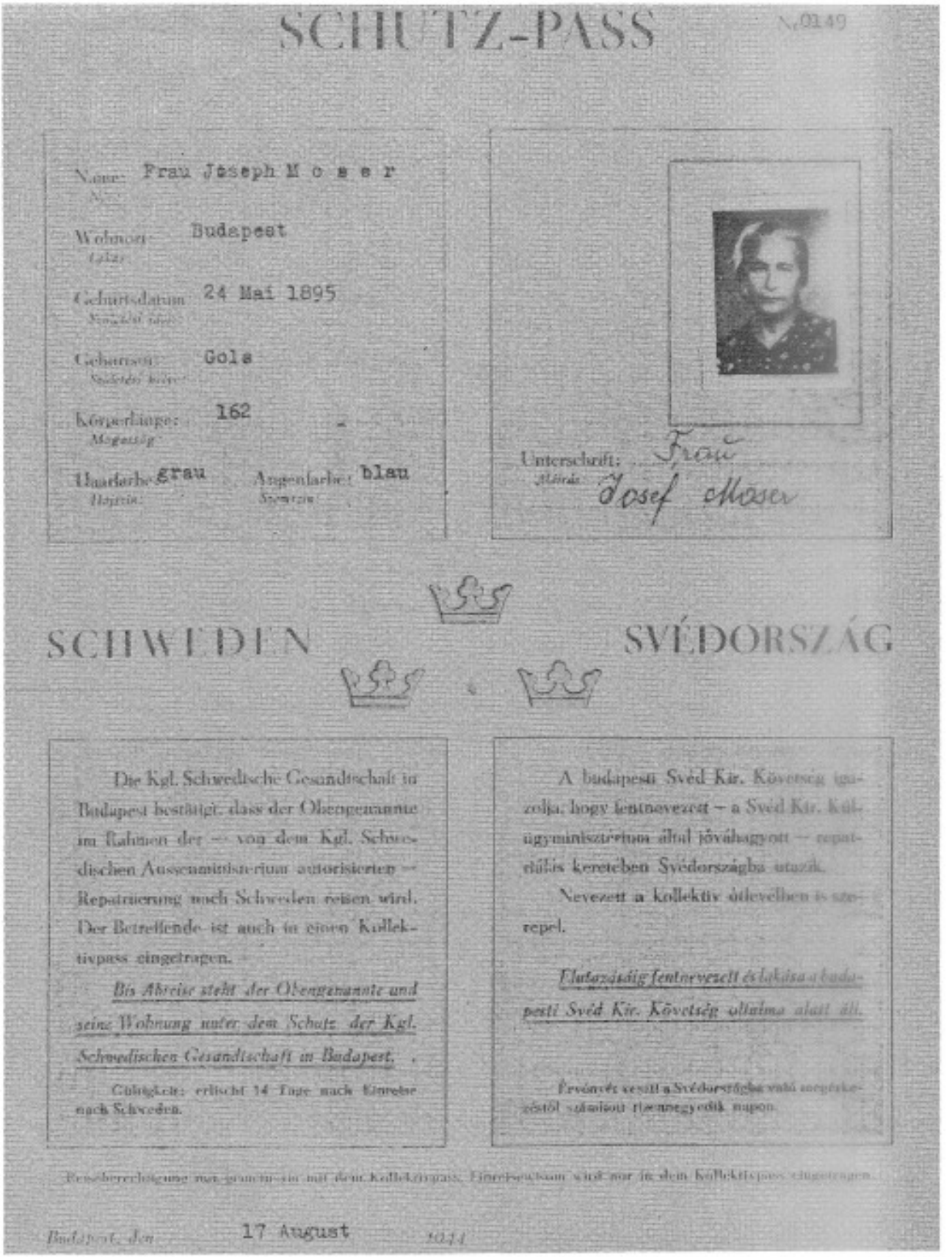
Signature du porteur:

Consulat de Portugal à Budapest,

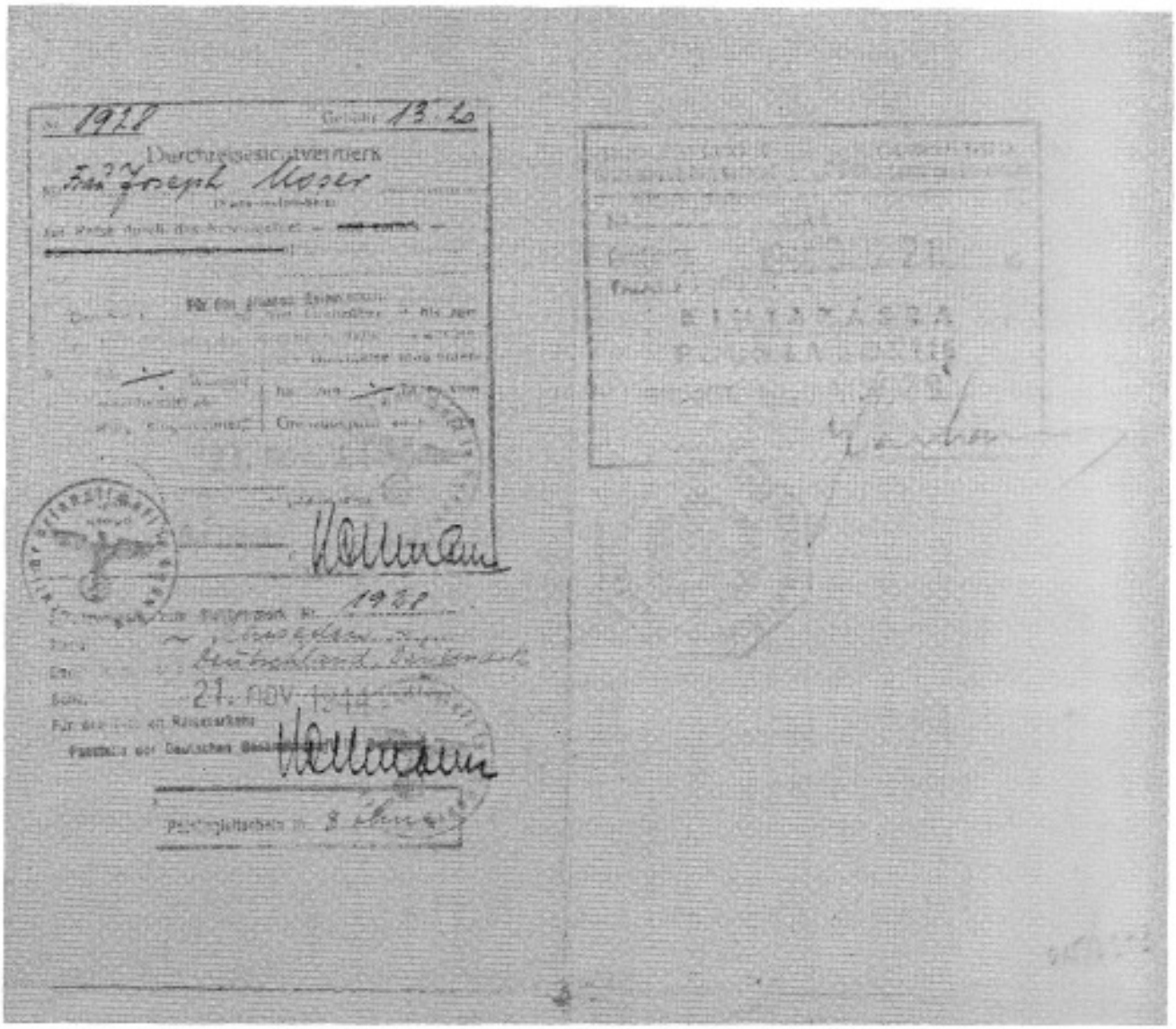
le_____ 19 ___

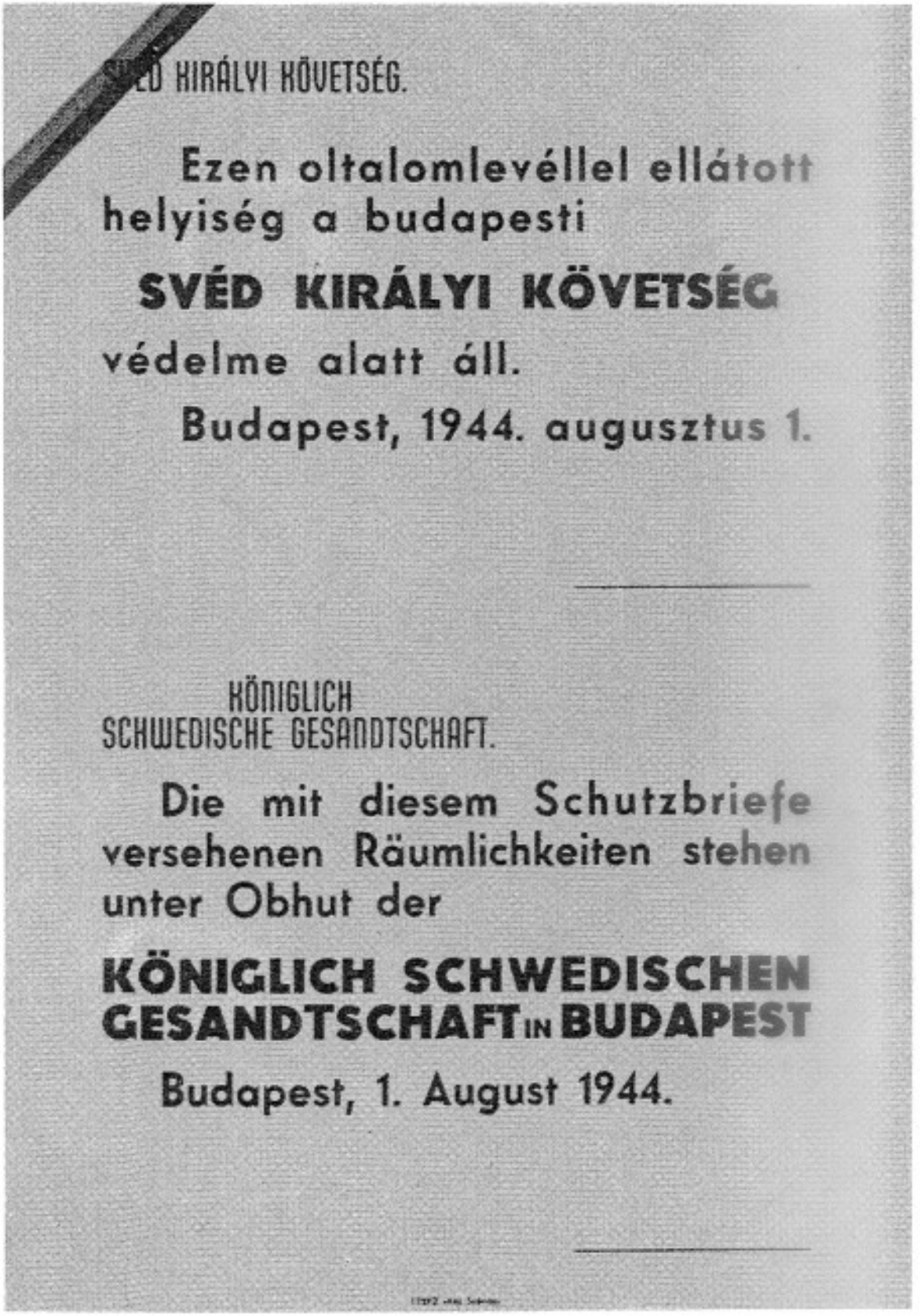
Le Consul:

29.7. kép
A portugál követség által kiadott különleges útlevél

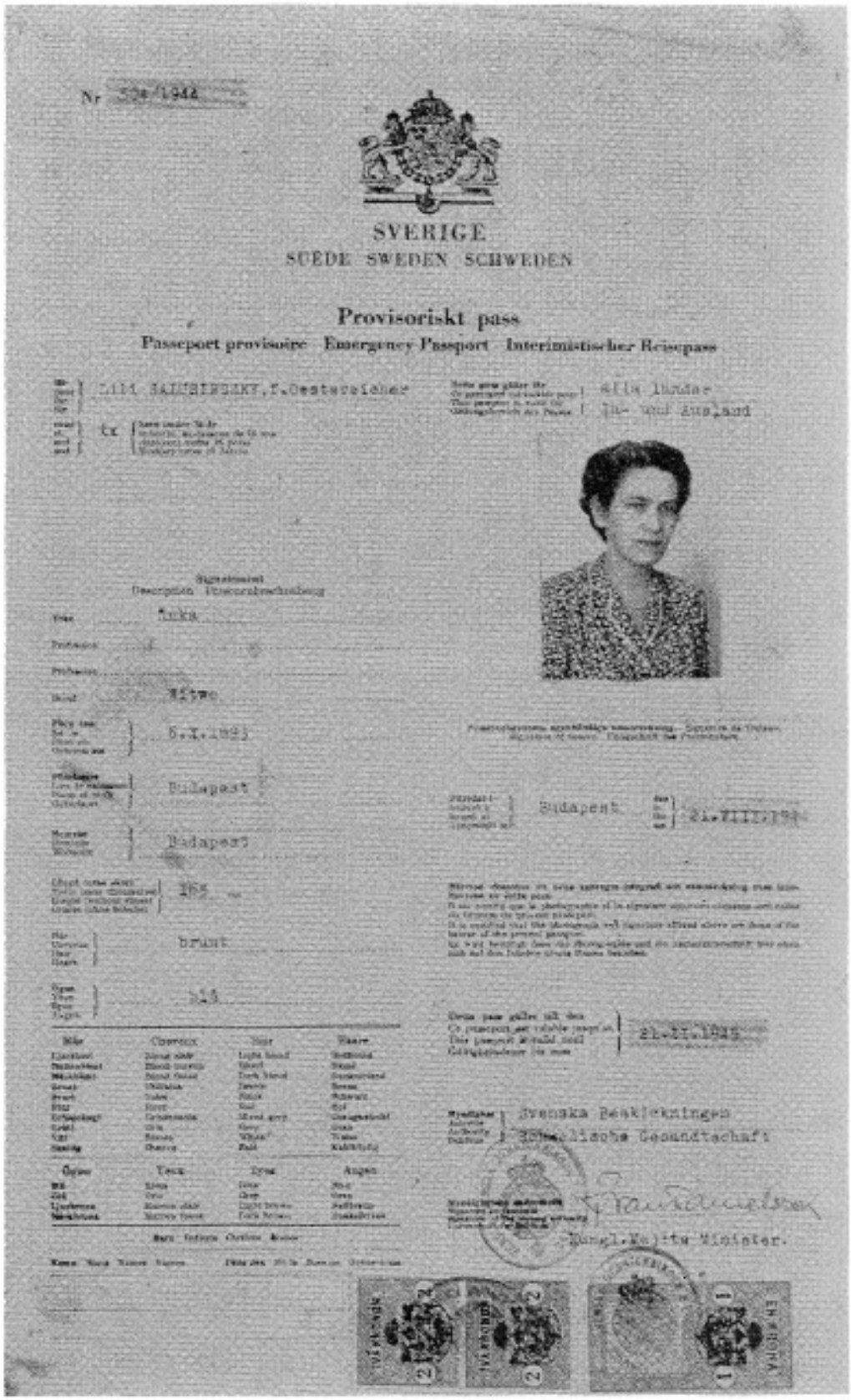

29.8. kép
A svéd követség által kiadott útlevél

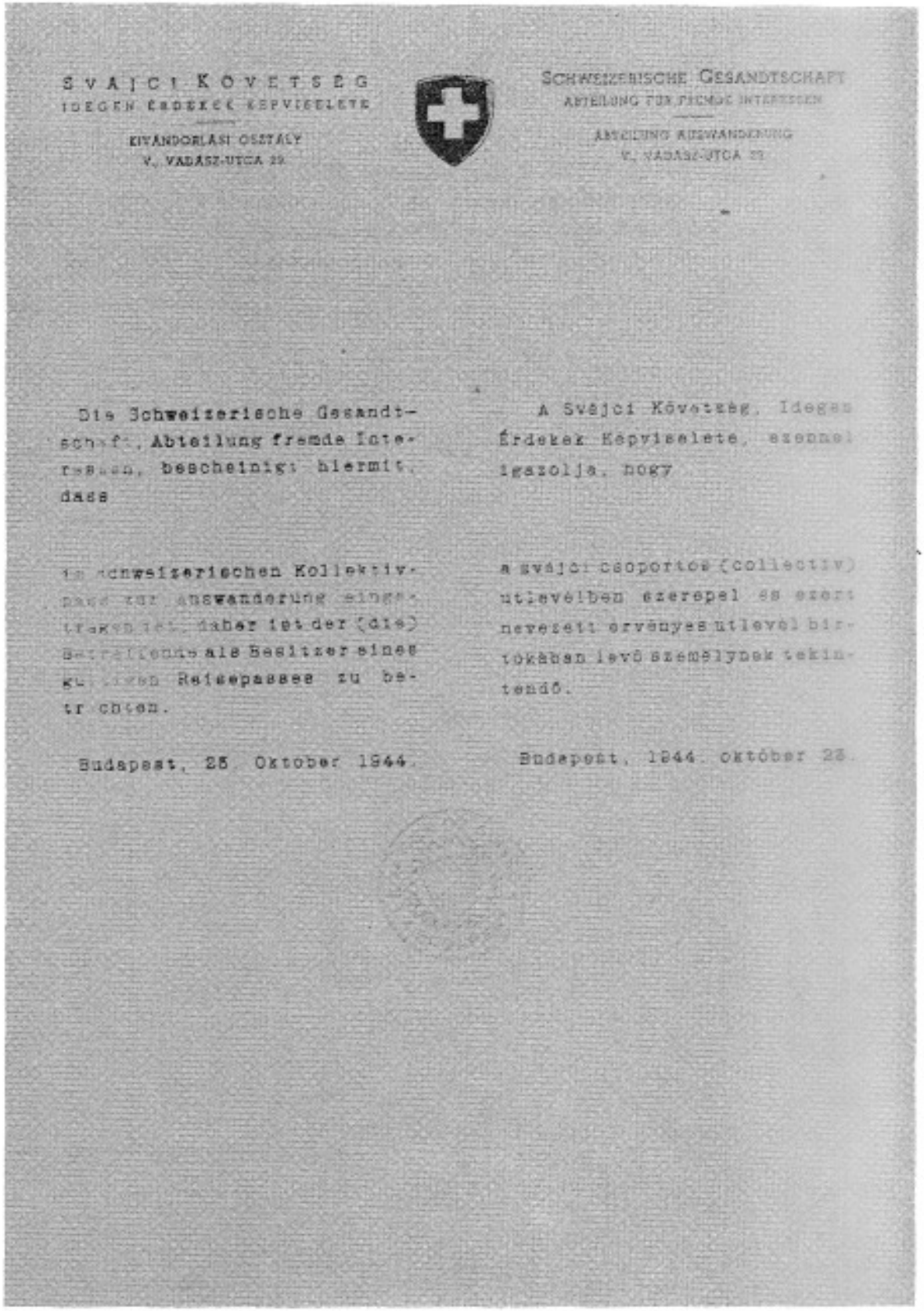

29.9. kép
A svéd követség védlevele

29.10. kép
Különleges svéd útlevél

SVÁJCI KÖVETSÉG
IDEGEN ÉRDEKEK KÉPVISELETE
KIVÁNDORLÁSI OSZTÁLY
V., VADÁSZ-UTCA 29.

SCHWEIZERISCHE GESANDTSCHAFT
ABTEILUNG FÜR FREMDE INTERESSEN
ABTEILUNG AUSWANDERUNG
V., VADÁSZ-UTCA 29.

Die Schweizerische Gesandtschaft, Abteilung fremde Interessen, bescheinigt hiermit, dass

Im schweizerischen Kollektivpass zur Auswanderung eingetragen ist, daher ist der (die) Betreffende als Besitzer eines kollektiven Reisepasses zu betrachten.

Budapest, 25. Oktober 1944.

A Svájci Követség, Idegen Érdekek Képviselete, ezennel igazolja, hogy

a svájci csoportos (collectiv) útlevélben szerepel és ezért nevezett érvényes útlevél birtokában levő személynek tekintendő.

Budapest, 1944. október 25.

29.11. kép
A svájci követség kollektív útlevele

azok a kölcsönösen előnyös kapcsolatok, amelyeket a háború végének közeledtével mindinkább mentségeket kereső különböző magyar hivatalos személyekkel létesítettek. Ezek között volt Szentandrássy András, az óbudai téglagyári tábor parancsnoka és Lulay Leó László százados, Ferenczy munkatársa. Az utóbbival sokszor Görög Vera – Görög Frigyes lánya – útján érintkeztek, aki akkoriban ugyancsak kapcsolatban állt a Nemzetközi Vöröskereszttel.

A főváros szovjet ostroma idején a nyilas hordák számos alkalommal próbáltak meg behatolni az üvegházba, részben élelemért, részben hogy kielégítsék öldöklési vágyukat. Néhányszor sikerült rábeszélni őket a békés távozásra, máskor viszont az udvaron várakozó tömegbe lőttek. Egyik ilyen betörésükkor négy zsidót öltek meg, köztük Scheiber Sándornak, az Országos Rabbiképző Intézet háború utáni igazgatójának az édesapját, Scheiber Lajos rabbit. A Vadász utcai üvegház áldozatai között volt Weisz Arthur is, akit állítólag csellel vitt magával Fábry Pál főhadnagy, és sohasem tért vissza, valamint Simcha Hunwald (Kühne János), akit 1945. január 6-án agyonlőttek.[251]

Céljaik megvalósítása érdekében a Haluc tagjai kapcsolatot tartottak fenn a kicsiny és laza nem zsidó ellenállási szervezetekkel. Ellátták ezeket a szervezeteket mindenfajta hamis irattal, amire szükségük volt, azok pedig fegyvert adtak és alkalmi menedéket nyújtottak nekik. A Haluccal együttműködő egységek között volt egy Van der Walles (vagy Van-der-Vas) nevű holland katonatiszt vezette hadifogolycsapat, benne német táborokból megszökött, nagyobbrészt holland és brit tisztekkel. (Ennek a csoportnak a közreműködésével mentették meg a *haluc*ok Nussbecher Joelt.) A *haluc*ok kapcsolatban álltak a Demény Pál parancsnoksága alatt működő kommunista ellenálló csoporttal, valamint a Kádár Iván főhadnagy, illetve Fábry Pál képviselte németellenes katonai és polgári csoportokkal is.[252] A nem zsidó ellenállási szervezetek működése sajnos nem volt igazán eredményes, ami a *haluc*akciók körét és jellegét is behatárolta. Ugyancsak negatív tényezőként hatott a lakosság általános passzivitása, ami összefüggött a keresztény egyházak magatartásával.[253]

Jegyzetek

1. A képviselőházban 1940. november 26-án például az antiszemita Matolcsy Mátyás követelte a zsidók eltávolítását Magyarországról. *Képviselőházi Napló*, Bp., 8. 160. ülésszak, 851. o.; idézi *FÁA*, 1:XXXVII. o.

2. Lásd Ferenczy László csendőr alezredes (19–22. fejezet), valamint Baky László és Endre László jelentéseit (25. fejezet). Tipikus példaként lásd Takács Ferenc csendőr őrmester Ferenczy Lászlónak küldött, 1944. június 25-i jelentését, amely a szolnoki deportálásokról szól. (A dokumentum másolata a szerző birtokában.)

3. Pál József: „Hamvas Endre a szegedi zsidóság deportálása ellen." *Szegedi Könyvtári Műhely,* Szeged, 1–2. sz. 1986, 19. o.

4. Lásd például a Zilahi Kereskedő Társulat 1944. június 20-án kelt javaslatát Szilágy vármegye főispánjához, mely szerint a zsidó cégek árukészletét így kellene elosztani: 44% jusson a frontszolgálatot végzett veteránoknak, 33% a hadkötelezettségüket jelenleg teljesítőknek, és 23% másoknak. *Dosar Nr. 40029,* 14. kötet, 81. o.

5. E lemondások egy részéről a deportálások lebonyolításával megbízott Ferenczy László alezredes is jelentést tett. Lásd Lévai Jenő: *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről.* Officina, Bp., é. n. 101–106. o.

6. Lásd például *RAH,* 465–590. o. és 617–25. o. Lásd még Frederick B. Chary: *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944.* University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1972, 246. o. Romániáról lásd a 28. fejezetet.

7. Pál, *i. m.,* 12. o.

8. Vidéken csak kevés zsidót bujtattak el, azt a keveset is elsősorban a románok és szerbek lakta vidékeken; Budapesten viszonylag többet. A mentésben különösen aktív szerepet vállaltak a különböző rendházak és kolostorok bátor papjai és apácái, valamint más egyházi intézmények és emberbarát szervezetek.

9. 1992. szeptember 15-ig a Yad Vashem mint Jeruzsálem Város Holocaust Mártírokat és Hősöket Elismerő Hatósága 201 magyart ismert el „Igaz Keresztényként", különféle kitüntetésekkel jutalmazva őket. Lásd Uri Asaf: „Christian Support for Jews During the Holocaust in Hungary". *Studies on the Holocaust in Hungary.* Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1990, 65–112. o. és *Magyarország 1944. Üldöztetés – embermentés.* Szerk.: Szita Szabolcs. Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994.

10. Csécsy Imre: „Napló, 1940–1949. (Részletek)." *Kritika,* 1983. 8. (augusztus).

11. Ránki György: *1944. március 19.* 2. kiadás. Kossuth, Bp., 1978, 244. o. Nagyszámú följelentés található a *MOL,* P1434. sz. alatt. Endre László-akták, 16–18. Lásd még Lévai: „A magyar zsidóság tragédiája," *Új Élet,* Bp., 1979. május 1.

12. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 84. o.

13. *RLB,* 160. dok.

14. Stern Samu vallomása. *HJS,* 3:12. o. Francia és holland Holocaust-szakértők saját országukról ugyanezt állítják.

15. Freudiger Fülöp: „Five Months." *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions.* Szerk.: Randolph L. Braham. New York, Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1986, 257. o. Hasonló véleménynek adott hangot Wilhelm Höttl jóval a háború után. Höttl azt mondta, hogy „egyes magyarok fanatikusabb hívei voltak a deportálásoknak, mint akár maga Eichmann!" Lásd a hetvenes évek végén vele folytatott beszélgetés szövegét: Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén.* RTV–Minerva–Kossuth, Bp., 1982, 192. o.

16. *RLB,* 251. dok.

17. *Magyarság,* Bp., 1944. április 1. 5. o.

18. *Új Magyarság,* Bp., 1944. május 12.

19. Ránki, *i. m.,* 244. o. Hasonló incidensek leírása: *Genocide and Retribution,* 97–99., 109–112., 130–135., 161–162. o.

20. A Magyar Királyi Nemzetvédelmi Propagandahivatal felépítésére és tisztviselői karára nézve lásd *Magyarország tiszti cím- és névtára, 1944, Pótfüzet.* Magyar Királyi Állami Nyomda, Bp., 1944. 76–77. o.

21. A zsidók ellen hozott intézkedéseket elítélő államférfiak egyike Károlyi Mi-

hály gróf volt, aki ekkor száműzetésben élt Angliában. *NA,* T-120. mikrofilm, 4664/2. tekercs, K1509/K350854 skk. kockák.

22. Eugene (Jenő) Lévai: *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry.* The Central European Times, Zürich, 1948, 139. o.

23. *Az Endre–Baky–Jaross-per.* Szerk.: Karsai László és Molnár Judit (Cserépfalvi, Bp., 1994, 238. o.) Lásd még: *Die Hauptverhandlung gegen das „Deportationstrio" Endre–Jaross–Baky vor dem ungarischen Volksgerichtshof.* YIVO Institute for Jewish Research, New York, 778. sz. irattári akta, 157–158. o. Lásd még Karsai Elek: *Ítél a nép.* Kossuth, Bp., 1977, 209–210. o.

24. *Az Endre–Baky–Jaross-per, i. m.,* 192–201. o. Lásd még: *Die Hauptverhandlung gegen das „Deportationstrio" Endre–Jaross–Baky, i. m.,* 141–142. o. Lásd még Karsai *i. m.,* 210. o.; Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 101. o.

25. Endre jelentését, amely eredetileg a *Képes Figyelő* 1946. március 30-i számában jelent meg, tárgyalásán is felhasználták. Újraközölve: *Népszabadság,* 1992. június 8. Nincs megegyezés abban, hogy kié a nagyobb felelősség a magyar Holocaustért. A német felelősséget hangsúlyozza gondosan dokumentált tanulmányában Ránki György: „The Germans and the Destruction of Hungarian Jewry", in *The Holocaust in Hungary. Forty Years Later.* Szerk.: Randolph L. Braham. Id. kiad. 77–92. o. Éppily gondosan dokumentált tanulmányában Vágó Béla a magyarok felelősségét emeli ki: „The Hungarians and the Destruction of Hungarian Jews", a fent idézett gyűjteményben, 93–105. o.

26. 1944. július 19-i jelentésében Otto Winkelmann azt állította, hogy 15 zsidót fedeztek föl a nagyváradi gettóban és 11-et a munkácsiban. Kassán 30-40 zsidót tartóztattak le csaknem két hónappal azután, hogy elindult a városból az első deportálóvonat. *RLB,* 289. dok.

27. *NA,* T-120. mikrofilm, 4665/4. tekercs, K1509/K350109 skk. kockák.

28. Ezek közé tartozott például Paneth József nagyilondai rabbi kilenctagú családja, amely a dési gettóból szökött meg. Arnold David Finkelstein: *Fénysugár a borzalmak éjszakájában.* P. Solar és J. Nadiv, Tel-Aviv, 1958, 302–323. o. A rabbi családjának szökését – más szökések, mentőakciók és hőstettek sorában – ugyancsak ismerteti: *Volt egyszer egy Dés...* Szerk.: Singer Zoltán. A Dés és Vidékéről Elszármazottak Landsmannschaftja, Tel-Aviv, é. n. 438–446. o.

29. Így például Hirsch Albert, Ribáry Frigyes, Hercz Henrik, Bittner Helmuth és Erdős Ármin családja. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 248. o.

30. E helyt csak a budapesti Zsidó Tanács működésével foglalkozunk. A különböző vidéki közösségek zsidó tanácsai mindent megtettek annak érdekében, hogy az SS vagy a magyar rendőrség helyi tisztjeivel való tárgyalások útján enyhítsék a zsidók szenvedéseit, de ezek a tanácsok nem voltak hosszú életűek.

31. Freudiger, *i. m.,* 265–266. o.

32. A MIPI tisztviselői közül kitűnt ebben a munkában Polgár György, Pásztor József, Földes István, Reiner Imre, Klein Lajos, Eichel Nándor, Gál Miklós és Bródy Sándor. Lévai, *Szürke könyv, i. m.,* 185–186. o.

33. *Uo.,* 206–209. o. Lásd még a 26. fejezetben.

34. Lásd a 14. fejezetben, valamint Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 87–88. o.

35. E jelentések példányait a következő irattárak őrzik: Yad Vashem, Jeruzsálem; Beth Lohamei Hagetaot; Moreset; valamint a jeruzsálemi Központi Cionista Archívum.

36. *Der Kastner-Bericht,* 53. o.

37. A budapesti Mentőbizottság 1944. január 20-i levele az isztambuli Vaadának.

Központi Cionista Archívum, Jeruzsálem, S26/1190. A hónap végéig Weiss, Lichtenberg, Baumer és Springmann Budapestről Isztambulon keresztül Palesztinába utaztak.

38. Az isztambuli Vaada formailag a különböző cionista pártok képviselőiből álló Jewish Agency „bizottsága" volt. További részletek a 3. fejezetben.

39. A budapesti Mentőbizottságon belül kialakult konfliktust Komoly is elismerte. Lásd az 1943. augusztus 25-én Chaim Barlashoz írt levelét, amelyben hangsúlyozza a Brand és Baumer, illetve híveik közötti nézetkülönbségeket. Központi Cionista Archívum, Jeruzsálem, S26/1190a/b. Az isztambuli Vaada elsősorban a német megszállás előtti utolsó hónap eredménytelensége – kiváltképp a mentés sikertelensége – miatt bírálta élesen a budapesti Mentőbizottságot. Lásd például levélváltásukat a Beth Lohamei Hagetaot irattárában, Hungaria-akták, 2. és 3. kötet.

40. *Der Kastner-Bericht,* 65. o.

41. Alex Weissberg: *Advocate for the Dead. The Story of Joel Brand.* Andre Deutsch, London, 1958, 27. o.

42. André Biss: *A Million Jews to Save.* Hutchinson, London, 1973, 35. o.

43. *RAH,* 7. o.

44. Freudiger, *i. m.,* 245–247. o.

45. NG-4407 és NG-4553. Lásd még *RAH,* 9. o., valamint Yeshayahu Jelinek: „Slovaks, Germans, the Satellites, and the Jews". *Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture,* 9. 1990, 261–268. o.

46. Bár Wisliceny Weissmandel tanácsára Freudigert, Kahan Niszont és Weiss Edith bárónőt is magához kérette (mint a magyar zsidóság ortodox, cionista, illetve neológ csoportjának képviselőit), a levelet csak Freudiger olvasta el. A bárónő ekkor már bujkált, Kahant pedig, aki elkísérte Freudigert, Wisliceny nem hívta be. A levelet, miután Freudiger végigolvasta, megsemmisítették. Freudiger, *i. m.,* 6–7. o.

47. Lásd Livia Rothkirchen: *The Destruction of Slovak Jewry.* Yad Vashem, Jeruzsálem, 1961, 237–242. o. A levél német nyelvű másolata a szerző birtokában. Lásd még az 1944. július 16-i levelet német fordításban: Yad Vashem, Jeruzsálem, M-20/47. sz. irattári akta. Lásd még *Min Hametzar* (Fölfelé a mélyből) c. könyvét, Amuna, New York, 1960, 252. o.

48. Az Európa-terv további részleteit lásd Dina Porat: *The Blue and the Yellow Stars of David. The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939–1945.* Harvard University Press, Cambridge, MA, 1990, 174–183. o.

49. *Der Kastner-Bericht,* 72–73. o. Brand, akinek a beszámolója nagyon regényes és tele van súlyos pontatlanságokkal, egészen másképpen írja le Wislicenyvel való első találkozását. Szerinte Wisliceny szavatolta, hogy Magyarországról nem fogják deportálni a zsidókat, mert lévén a németek Európa urai, nélkülük a magyarok nem indíthatják meg a deportálásokat. Weissberg, *i. m.,* 72. skk. o. Ez a Brand-féle változat ellentmond Brand egyik jelentésének is, amit az isztambuli Vaada vezetői számára írt, s amiben megvilágította az ő és Kasztner németekkel folytatott tárgyalásainak hátterét elutazásának időpontjáig. A jelentés lelőhelye: Moreset, Beit Edut al shem Mordchay Anielevicz, D.1.721. sz. A jelentésen nincs keltezés és nincs cím, ezért nehéz eldönteni, hogy Brand közvetlenül indulás előtt vagy Isztambulba érkezése után írta-e.

50. A visszaemlékezésekből nem derül ki egyértelműen, hogy kik vettek részt az SS és a Sonderkommando vezetőivel folytatott különböző megbeszéléseken. Emlékirataiban Kasztner, Brand és a többi cionista vezető mind saját magát igyekezett a középpontba állítani, mások szerepét pedig vagy feketére festette, vagy szóra sem méltatta.

51. Krausz először Jean de Bavier-val, a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjével vette föl a kapcsolatot, akinek sürgetésére a Sztójay-kormány beleegyezését adta a kivándorláshoz, és kérte a németektől a szükséges kiutazási engedélyt. Lévai, *i. m.*, 94–95. o.

52. Brand állítása szerint a Palesztina Hivatal vezető testületét ő maga, Komoly, Szilágyi és Salamon Mihály alkották. Weissberg, *i. m.*, 46. o.

53. Brand beszámolója a Kasztner–Krausz vitáról: *uo.*, 48–50. o. Krausz magatartásának értékelését lásd a továbbiakban.

54. Kasztner szerint például Eichmann május 8-án fogadta Brandot, és az egymillió zsidó mind magyar zsidó lett volna. Vö. *Der Kastner-Bericht*, 86–89. o. és Weissberg, *i. m.*, 83–89. o.

55. Ezeket a részleteket Grosz közölte 1944 nyarán történt kihallgatásakor N. J. Strachan brit hírszerző tiszttel. Public Record Office, London, 371/42810. fo. S.I.M.E. 2. sz. okirat, kelt 1944. június 23-án. Grosz szerepének elemzése a dokumentum alapján: Vágó Béla: „The Intelligence Aspects of the Joel Brand Mission". *YVS*, 10:111–128. o.

56. Grosz kihallgatásának jegyzőkönyve. A kihallgatást N. J. Strachan hadnagy folytatta le Kairóban, 1944. június 24-én. S.I.M.E. 1. sz. okirat. Public Record Office, London, 371/42810. fo. 79–81. o.

57. Grosz csak Isztambulba érkezésük után tájékoztatta Brandot saját küldetésének lényegéről. Weissberg, *i. m.*, 126–127. o.

58. Biss, mint állítja, több Klagesszel folytatott megbeszélése során meggyőződött arról, hogy Himmler megpróbált „biztosítékot szerezni Washingtontól saját személyének és múltbeli tetteinek fedezésére". Lásd Biss, *i. m.*, 71. o.

59. Natan Eck: *Shoat haam ha'yehudi b'Europa.* (A zsidó nép pusztulása Európában.) Yad Vashem, Jeruzsálem, 1977, 313–314. o.

60. *RLB*, 291. dok. Ezt a tézist fejti ki bővebben Bauer, Yehuda: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1939–1945.* Yale University Press, New Haven, CT, 1994.

61. S.I.M.E. 2. sz. okirat, 7. o.

62. Biss, *i. m.*, 73. o.

63. *Uo.*, 45. o.

64. Weissberg, *i. m.*, 114. o.

65. Biss – Klages nyomán – úgy vélte, hogy Kasztner letartóztatását Brand vetette föl, mert Kasztner „meg sem próbálta véka alá rejteni a Brand és Grosz kiküldésével kapcsolatos komoly ellenvetéseit". Biss megállapítja továbbá: „Brand és Grosz odáig ment, hogy Kasztnert kapcsolatba hozták az Újszászy tábornok irányította magyar katonai kémelhárító szolgálattal, s kijelentették, hogy jól ismerte Garzoly alezredest, tehát kétségkívül kiszolgáltatta neki az »államtitkot«". Biss, *i. m.*, 46., 71., 122. o.

66. Kasztner szerint az Abwehr-ügynökök elleni eljáráshoz az SS segítségül hívta a Mentőbizottságot, de ennek vezetői Brand kivételével megtagadták a kérés teljesítését. *Der Kastner-Bericht*, 87. o.

67. *Uo.*, 93. o.

68. Moreshet, irattár, D.1. 718. dok.

69. *Uo.*

70. Szövegét lásd Weissberg, *i. m.*, 106–107. o. Grosz szerint a levél megírását Krumey rendelte el. S.I.M.E. 1. sz. irat, Public Record Office, London, 371/42810. fo. 79–81. o.

71. A különféle csoportokat az isztambuli Vaadában képviselő személyek származásának és politikai hovatartozásának részleteit illetően lásd Dalia Ofer: „The Activi-

ties of the Jewish Agency Delegation in Istanbul in 1943". *RAH,* 435–450. o. Lásd még a 3. fejezetben.

72. Auschwitz térképét, valamint a haláltábor és a hozzá vezető vasútvonalak bombázására vonatkozó kérést eredetileg az auschwitzi jegyzőkönyvek tartalmazták, amelyeket a budapesti Vaada vezetői 1944 áprilisának végén kaptak meg.

73. Weissberg, *i. m.,* 119–120. és 122. o.

74. Az amerikai külügyminisztériumot a brit külügyminisztérium is rendszeresen tájékoztatta a Brand-ügy fejleményeiről. Az így szerzett értesüléseket – az amerikai állásponttal együtt – Hull külügyminiszter továbbította Steinhardtnak.

75. „Szigorúan bizalmas" jelentés Steinhardt nagykövet számára 1944. június 4-én. Moreshet, irattár, D. 1. 721.

76. Public Record Office, London, 371/42813-819. köteg, 1399. o.

77. A jegyzőkönyv szövegét lásd Beth Lohamei Hagetaot, irattár, Hungaria–Slovakia, 2. U278. dok. Valamelyest rövidítve angolul: Weissberg 131–132. o.

Vannak történészek, akik szerint az SS igen nagy becsben tartotta a megállapodásról készült jegyzőkönyvet, és ennek hatására szüntette volna be a deportálásokat. Összefüggést vélnek fölfedezni a jegyzőkönyv, illetve Horthy július 7-i, a deportálásokat leállító döntése között. Ilyen alapon azonban megmagyarázhatatlan, miért deportálta Eichmann Sonderkommandója oly mohón a kistarcsai és a sárvári internálótábor több ezer zsidó lakóját, illetve hogy miért reagáltak oly elutasítóan a nácik arra a svájci és svéd ajánlatra, hogy kíméljenek meg egy bizonyos, korlátozott számú magyar zsidót (lásd a 25. fejezetet). Lásd például Paul L. Rose: „Joel Brand's Interim Agreement and the Course of Nazi-Jewish Negotiations 1944–1945." *The Historical Journal,* 34. 4. (1991), 209–229. o.

78. Lásd az isztambuli Vaadának a budapesti Mentőbizottsághoz címzett, 1944. július 5-i levelét: Moreset, irattár, D. 1. 748. dok. A levelet Budapesten július 7-én kézbesítették – azon a napon, amikor Horthy leállította a deportálásokat. *Der Kastner-Bericht,* 148. o.

79. Beth Lohamei Hagetaot, irattár, Hungaria–Slovakia, 2. U275. dok.

80. Röviddel Isztambulba érkezése után Grosz kérte a brit hatóságokat, hogy engedjék továbbutazni a Közel-Keletre, „mivel félt az ellenséges területre való visszatérés következményeitől". A britek, miután Aleppóban letartóztatták, kétes múltja miatt úgy döntöttek, hogy a háború végéig őrizetben tartják. Public Record Office, London, 371/42807-812. köteg, 79., 81. o.

81. Shertok előzetes értesítése, kelt 1944. június 27-én. Weizmann-Archívum, Rehovot, Izrael.

82. *Uo.*

83. Moreshet, irattár, D. 1. 713. dok. Ezeket a kétségbeesett budapesti kéréseket Jeruzsálembe továbbították, majd Shertok a brit külügyminisztérium útján eljuttatta Weizmannhoz. Ő úgy foglalt állást, hogy Brand visszatérése „nem tűr halasztást", és követelte, szólítsák fel a németeket arra, hogy egy találkozó létrejöttéig szüntessék be a zsidók pusztítását. Lásd Randall június 23-i, Weizmann-nak írt levelét. Weizmann-Archívum.

84. Moreshet, irattár, D. 1. 713. dok.

85. A szövetséges nagyhatalmak vezetőinek és tisztségviselőinek a Brand-üggyel kapcsolatos magatartását a 31. fejezetben értékeljük. A Brand-ügy további tanulmányozásához: Gustav Warburg: „Rescuing Hungarian Jews". *The Jewish Monthly,* London *1.* 1947. október, 26–37. o.; „The Strange Case of Joel Brand". *Jewish Observer and Middle East Review,* London, *3.* 1954, április 9., 3–4. o.; június 11., 5–6. o.;

június 18., 11–13. o.; június 15., 11–13. o.; július 2., 7. o.; július 9., 5. o.; augusztus 20., 5. o.; Leon Poliakov: „Juifs contra camions: l'histoire de Joel Brand". *Le Monde Juif*, Párizs, *11*, 11. sz. 1957. október, 3–7. o.

86. Tel-avivi tartózkodása idején írt egy 46 oldalas jelentést a magyarországi zsidók helyzetéről: *Memorandum über die jetztige Lage der Juden Ungarns*, amely minden jel szerint Weissberg *Advocate for the Dead* c. könyvének szolgált alapjául. Az 1945. január 25-én kelt memorandum másolatát lásd Központi Cionista Archívum, Jeruzsálem, S26/1190a/b.

87. Weissberg, *i. m.*, 176–185. o.

88. 1964. májusi, frankfurti tartózkodása során, Eichmann egykori legközelebbi munkatársainak, Krumeynek és Hunschénak a perén tanúskodva, Brand beismerte, hogy „szörnyű hibát" követett el, amikor Eichmann ajánlatát az angoloknak továbbította. Csak később jött rá, hangsúlyozta, hogy „Himmler azért próbálta elhinteni a bizalmatlanság magvait a szövetségesek között, hogy előkészítse az általa hőn óhajtott Moszkva-ellenes náci–nyugati koalíciót". *The New York Times*, 1964. május 21.

89. Weissberg, *i. m.*, 15. o.

90. *Uo.*, 178–179. o.

91. *The New York Times*, 1944. május 20.

92. Néhány ilyen értelmű távirata megtalálható a Weizmann-Archívumban és a londoni Public Record Office-ban. Lásd például 371/42807. fo. 75. o.

93. 1944. június 29-én Pinkerton útján Wise rabbihoz eljuttatott kérelem.

94. Lásd az 1944. október 17-én ezekhez a vezetőkhöz küldött táviratainak másolatát: Központi Cionista Archívum, Jeruzsálem, S26/1190a/b.

95. Lásd például Aryeh Morgenstern: „Va'ad hatzala ha'meuchad shelid ha' Sochnut ha'yehudit upheulotov beshanim 1943–1945. (A Jewish Agency Egyesült Mentőbizottsága és működése 1943–1945-ben.) *Yalkut Moreshet*, Izrael, 1971. 13. sz. 60–103. o. Magyarországról lásd elsősorban 84–92. o. Lásd még Shabetai B. Beit-Zvi: *Ha'tsiyonut hapost Ugandit ba'mishvar ha'shoa.* (Az Uganda utáni cionizmus a Holocaust olvasztótégelyében.) Bronfman, Tel-Aviv, 1977, 495. o.

A Yishuv-vezetőknek a Brand-féle misszióra vonatkozó álláspontját rokonszenvezőbben tárgyalja Dina Porat, *i. m.*, 188–211. o.

96. Endre később tagadta, hogy tudomása lett volna a Kasztner- vagy a Brand-ügyről. Baky azt állította, hogy hallott róluk, és hogy Hans Geschke, az SD magyarországi parancsnoka kérésére utasította Haint, engedje szabadon Kasztnert és barátait. Endre és Baky eskü alatt tett vallomása dr. Pollák Endre ügyész előtt az erdélyi háborús bűnösök perében 1945. december 17-én és 18-án. Mindkét vallomás eredetije a szerző birtokában.

97. *Der Kastner-Bericht*, 105. o.

98. 1946. február 10-i keltezéssel Genfből küldött bizalmas jelentésében Glatz Zoltán úgy nyilatkozik, hogy Kolozsvárott az utazók listájának összeállításában Fischer József (Kasztner apósa), Danzig Hillel, Marton Lajos, Kertész Jenő és Weiss Sándor vettek részt. A nepotizmus példáit sorolva megjegyzi, hogy Fischer családjából 32-en, Léb Zsigmondéból kb. 20-an, Balázs Endrééből kb. 14-en kerültek be a transzportba. Yad Vashem, irattár, M-20/95. Azon személyek listáját, akik végül elutaztak Budapestre, majd onnan tovább Bergen-Belsenbe, lásd a Yad Vashem irattárában: M-20/59. és M-20/68.

99. Lásd Kaltenbrunner 1944. június 30-i válaszlevelét Bécs polgármestere, Blaschke SS-Brigadeführer június 7-i kérelmére, amely a „Bécs városában feltétlenül elvégzendő háborús munkálatokhoz szükséges munkaerő biztosítására" vonatkozott.

RLB, 184. (3803-PS) dok. Nürnbergben Kaltenbrunner tagadni próbálta, hogy ő írta ezt a levelet Blaschkénak. *IMT,* 11:344–346. o.

100. Lévai – az adatok forrásának megjelölése nélkül – felsorolja az SS-nek átadott különféle tételeket, amelyek értékét különböző becslések 3,2 és 11 millió svájci frank közé teszik. Lásd Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 356. o. Lásd még *Der Kastner-Bericht,* 150–151. o.

101. *Der Kastner-Bericht,* 130–133. o.

102. Egyes utasoknak sikerült géppel írt tudósításokat visszajuttatni Budapestre. Lásd például J. D. Bl. 1944 júliusában kelt levelét a Yad Vashem irattárában: M-20/47.

103. Marton Lajos és más szemtanúk szerint az Auschwitz tényeivel tisztában lévő zsidók között akadtak néhányan, így például Fischer József, akik vagy vonakodtak, vagy nem is voltak hajlandók megfürödni.

104. *Der Kastner-Bericht,* 252. o. Lásd még a csoport egyik tagjának, Elek Siegfriednek A. Silberscheinhez címzett, 1944. november 21-i beszámolóját: Yad Vashem, irattár, M-20/95.

Georges Amselnek a visszaemlékezése szerint, aki 11 éves korában volt a tábor lakója, a Bergen-Belsenben fogva tartottakkal korántsem bántak olyan nagyvonalúan, mint ahogy azt Kasztner a háború után leírta. Személyes közlés, Párizs, 1992. május 20.

105. Glatz Zoltán korábban már idézett jelentése szerint a csoport Zsidó Tanácsát Léb Zsigmond, László Jenő, Fischer József, Moskowicz József, Balázs Endre, Weiss Sándor, Kertész Jenő és Krémer Endre alkották. A jelentés említést tesz e vezetők egy részének több gazdasági természetű visszaéléséről is.

106. Lásd például Weissmandel már idézett, 1944. július 16-i szenvedélyes hangú levelét.

107. Kasztner rendszeresen tájékoztatta Schwalbot és Saly Mayert a magyarországi fejleményekről, beleértve az SS-szel folytatott tárgyalásait is. Saly Mayerhez írt leveleinek másolata az Izraeli Állami Levéltárban, Jeruzsálem, aktaszám: 31. 124/53.

108. *Der Kastner-Bericht,* 152–155. o.

109. Lásd Komoly 1944. július 24-én kelt, Schwalbhoz írt levelét. Moreshet, irattár, D. 1. 976. dok.

110. Biss 112–117. o.

111. Lásd a Glosszáriumot a jelen kötet végén. Noha a szervezetet Eli és Yitzhak Sternbuch hozta létre, voltaképpen Yitzhak felesége, Recha volt a motorja. Az ő hátteréről és tényked éséről lásd David Kranzler, *Thy Brother's Blood, i. m.,* 189–190., 195–203. o.

112. A terv körüli diplomáciai levelezésből nem tűnik ki egészen egyértelműen, hogy a Freudiger-féle javaslatok a Sternbuch fivérek értelmezésében a Kasztner-transzport biztonságba helyezésére vagy pedig egy új, „1200 prominens ortodox zsidóból álló" csoport kiszállításának megszervezésére irányultak-e. Lásd például Harrison 4802. sz. táviratát, melyet 1944. július 26-án küldött az amerikai külügyminiszternek. A Sternbuch fivérek, valamint Mayer és a Vaada között felmerült nehézségek további részleteit lásd a továbbiakban. Lásd még Kranzler, *i. m.,* 107–108. o.

113. Freudigert igen érzékenyen érintette a Komoly, Brand Hansi és Offenbach részéről rá nehezedő nyomás. Állítása szerint ez a közjáték késztette őt arra, hogy csatlakozva a családjához, 1944. augusztus 9-én Romániába szökjön. Lásd Freudiger: „Five Months," *i. m.,* 277. o. Freudiger abban a levélben fejtette ki álláspontját, amelyet 1944. augusztus 20-án – röviddel megérkezése után – Romániából írt Kasztner-

nek. Kasztner csak a 200 teherautó kérdését említi, anélkül hogy megvilágítaná Freudiger „ajánlatának" hátterét. *Der Kastner-Bericht,* 155–156. o. Freudiger levelének szövege: *The Tragedy of Hungarian Jewry, i. m.,* 289–294. o.

114. *RAH,* 15. o.

115. A találkozó létrejöttét az isztambuli Vaada is szorgalmazta, miután Budapest állandó nyomást gyakorolt az isztambuliakra. Lásd például Isztambul 1944. augusztus 14-i táviratát, mely Londonba ment, Shertoknak. Weizmann-Archívum.

116. *RLB,* 294. és 295. dok.

117. Kasztner azt állítja, hogy a németeknek 15 millió svájci frankot ajánlottak fel, amit három hónap alatt, havi részletekben fizettek volna ki, továbbá hogy *ő maga* szövegezte meg a három kikötést. *Der Kastner-Bericht,* 187. o. Ezzel szemben Yehuda Bauer a jeruzsálemi Héber Egyetemről, aki nagy jóindulattal értékeli Mayer háborús szerepét, amellett foglal állást, hogy Mayer nem ajánlott fel meghatározott összeget, és a három feltételt ő szabta meg. Lásd Yehuda Bauer: „The Negotiations between Saly Mayer and the Representatives of the SS in 1944–1945". *RAH,* 5–45. (elsősorban a 23.) o.

118. *RAH,* 31. o.

119. A meneteket természetesen nem csupán emberiességi okokból állították le. A németek nem nélkülözhették az egészséges zsidókat a Bécs védelmét szolgáló lövészárkok és egyéb védelmi vonalak kiépítésében.

120. *Der Kastner-Bericht,* 242. o.

121. A háború után tett számos nyilatkozata közül az egyikben Becher azt állítja, hogy „valamikor 1944 őszén, szeptember és október közepe között" vette rá Himmlert, adja ki Kaltenbrunnernak és Pohlnak a következő parancsot: „Azonnali hatállyal megtiltom a zsidók likvidálását, és megparancsolom, hogy a legyengült vagy beteg személyeket részesítsék kórházi ápolásban. Személy szerint önöket... teszem felelőssé azért, hogy ennek a parancsnak alacsonyabb szinten is szigorúan érvényt szerezzenek." Kaltenbrunner magyarázata a nyilatkozat hátteréről: *IMT,* 11:334–336. o. A HIJEF-ről és tisztjeiről lásd Kranzler, *i. m.*

122. *Der Kastner-Bericht,* 246. o.

123. Vö. *Der Kastner-Bericht,* 245–250. o.; *RAH,* 32–34. o.

124. Schwartz 1899-ben született Oroszországban, és gyermekkorában került ki Amerikába. A Yale Egyetemen doktorált, majd a kairói amerikai egyetemen és a Long Island-i egyetemen adott elő. 1938-ban az AJDC európai igazgatója lett. 1975. január 1-jén halt meg New Yorkban.

125. *RAH,* 36. o.

126. Biss, *i. m.,* 209–210. o.

127. *Der Kastner-Bericht,* 313–330. o. Lásd még a 32. fejezetben.

128. Musynak a különféle mentőakciókban való részvételéről közöl részleteket a *Hecht Archive. University of Haifa.* Szerk.: Paul Lawrence Rose–Herbert Druks. Garland Publishing, New York, 1990. (Megjelent az Archives of the Holocaust 12. köteteként.) Lásd különösen P. L. Rose bevezetőjének ix–xxv. oldalát.

129. Az Agudath Yisrael és a (Sternbuch fivérek által képviselt) egyesült államokbeli ortodox rabbik testülete nevében Musy rábírta Himmlert, hogy engedélyezze 1200 zsidó elszállítását Theresienstadtból Svájcba 1945. február 3-án. Kerstennek komoly beleszólása volt Himmler döntéseibe. Kieszközölte például, hogy Norbert Masur, a Zsidó Világkongresszus stockholmi szervezetének választmányi tagja 1944. április 21-én bebocsátást nyerjen Himmlerhez. Kersten beszámolója az eseményekről: *The Kersten Memoirs, 1940–1945.* Macmillan, New York, 1957, 314. o. Masur be-

számolója: *En jude talar med Himmler.* (Egy zsidó Himmlernél.) Albert Bonniersforlag, Stockholm, 1945, 36. o.; Bernadotte változata: *The Curtain Falls. Last Days of the Third Reich.* Knopf, New York, 1945. További részletek: *RAH,* 24–28. és 37–41. o.

130. *RLB,* 326. dok. Lásd még Lévai Jenő: *Eichmann in Hungary.* Pannonia, Bp., 1961, 200–201. o., valamint a 25. fejezetben.

131. Lásd Vischernek, Svájc berlini követségi titkárának feljegyzését: *NA,* T-120. mikrofilm, 4203. tekercs, K789/K209226-227, K789/K209228-247, 253–257. kockák.

132. Kasztner levelének fakszimiléje: *YVS,* 8:16. o.

133. Kertész Ullyt és Weisz Júliát a német megszállás első napján fogták le. Éppen vasúti jegyet akartak venni, feltehetőleg azzal a szándékkal, hogy hazamennek Kolozsvárra. Marton Lajos: *A Svájcba 1944 augusztusban és decemberben érkezett bergen-belseni csoport eseményeinek rövid kronográfiája.* Genf, 1945, 2. o. (kézirat).

134. *Der Kastner-Bericht,* 253–254. o. A két leányt mintegy 320 magyar zsidó nővel együtt 1944 őszén vitték át Bergen-Belsenbe Auschwitz-Birkenauból, miután a nácik úgy döntöttek, hogy az ottani tábort megsemmisítik a szovjet csapatok megérkezése előtt. A magyarok elhelyezésére szolgáló Bevorzugtenlager mellett hasonló táborok voltak Bergen-Belsenben más, külföldi útlevéllel rendelkező „prominens" zsidók, így 593 lengyel és 660 holland zsidó számára is. Yad Vashem, irattár, M-20/168. Háttér-információk a bergen-belseni Bevorzugtenlagerről egy német holland zsidó, bizonyos Rudolf Martin Cheim naplójában, aki feleségével és leányával együtt túlélte a háborút: YIVO, irattár, 804. iratköteg.

135. A Svájcban élő zsidó vezetők közül néhányan rendkívüli erőfeszítéseket tettek, hogy Fischert és családját kiszabadítsák a táborból. Lásd például Mandl Jozsef A. Silberscheinhez írt 1944. szeptember 2-i levelét: Yad Vashem, irattár, M-20/46.

136. Az ezekben a táborokban őrzött zsidók listája: *uo.,* M-20/59.

137. Lásd az 1945 január–februárban lezajlott táviratváltást közte és Pozner között, *uo.* Lásd még Marton, *i. m.*

138. Lásd például a genfi Relico-Komitee zur Hilfeleistung für die kriegsbetroffene jüdische Bevölkerung (Bizottság a háború sújtotta zsidó népesség megsegítésére) tagjához, dr. Hans Kleehez címzett, 1945. április 18-i, 19-i és május 27-i memorandumot. *Uo.*

139. 1945. május 9-én, amikor a Harmadik Birodalom feltétel nélkül megadta magát, „a küldetés teljesítve" címszó alatt Kasztner táviratot küldött Tel-Aviv-Neustadtba, kiemelve benne főbb tetteit. Pozner-akták, Yad Vashem.

140. *RLB,* 439. (2605/PS) dok. A nyilatkozatot az Egyesült Államok 242. bizonyítékaként használták fel a nürnbergi perben.

141. *Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest, 1942–1945.* Va'a Ezre ve'Hazalah, be Budapest, Basel, 1946, xiii+191. o. Készült a Cionista Világszövetség első, háború utáni kongresszusára, *Der Kastner-Bericht* címen. Kasztner jelentésének egy példányát megkapta Wisliceny, aki a kivégzésére várt egy pozsonyi börtönben. Összegzése a jelentésről: Izraeli Rendőrség, 06. iroda, 901. dok. Ezt felhasználták Eichmann perének előkészítésében. Lásd még Schmidt Mária: „Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt." *Medvetánc,* Bp., 1985, 2–3. sz. 111–125. o. Kasztner működésének rokonszenvről tanúskodó áttekintését találjuk Dov Dinurnak a Kasztner-jelentés héber nyelvű kiadásához (*Din ve-cheshbon shel va'adat ha-hatzala ha-yehudit be-Budapest 1942–1945.* Haguda le'Hantzachat Zichro shel dr. Yisrael Kasztner, Izrael, é. n. 228. o.) írt bevezetőjében: 3–42. o.

142. Sternbuch terjedelmes cáfolatban fejtette ki nézeteit (1945. július 5.), melyet a Zsidó Világkongresszusnak, név szerint dr. Kubowitzkinak küldött meg. A Kasztner és Mayer elleni vádak élesebben fogalmazódtak meg abban a 16 oldalas memorandumban, amit Sternbuch 1954. február 5-én nyújtott be Chaim Cohennak, Izrael főállamügyészének, összefüggésben a küszöbönálló Grünwald–Kasztner becsületsértési perrel. A memorandum súlyos vádakkal illeti Kasztnert. További részleteket közöl David Kranzler, *Thy Brother's Blood, i. m.,*

143. Szálasi Ferenc 1946. február 11-i naplójegyzetében egyebek közt ez áll: „Lassan rájönnek a zsidók, hogy tényleg nekem köszönhetik életüket azok, akik az elmúlt zsidótragédiából élve visszajöttek vagy élve maradhattak." *A Szálasi-per.* Szerk.: Karsai Elek–Karsai László. Reform, Bp., 1988, 255. o.

Wilhelm Höttl szerint a budapesti zsidók tulajdonképpen Himmlernek köszönhetik megmenekülésüket. Lásd a vele készített interjú szövegét Bokor Péter, *Végjáték a Duna mentén, i. m.,* 192. o.

Mások viszont azt állítják, hogy Budapest zsidóit Wallenberg, ez a már-már mitológiai alakká átváltoztatott diplomata mentette meg. Igen kevesen mutatnak rá a Vörös Hadsereg meghatározó szerepére, amennyiben 1945 elején felszabadította a magyar fővárost.

144. Mayer „hőstetteit" dr. Joseph C. Hyman és Moses A. Leavitt, az AJDC ügyvezető elnökhelyettese, illetve titkára ismertették. Megállapításaikat Kasztner Mayernak címzett terjedelmes levelében 1945. október 29-én indulatosan tagadta és pontról pontra cáfolta. A kérdéses sajtóközlemény és Kasztner levele a szerző birtokában.

145. *RAH,* 44–45. o. Lásd még Bauer: „»Onkel Saly.« Die Verhandlungen des Saly Mayer zur Rettung der Juden 1944/45" *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte.* München, 25. 2. sz. 1977. április, 188–219. o. Népszerű írása a náciknak a magyar zsidóság „eladására" tett kísérletéről és Saly Mayer pozitív szerepéről: *Maariv,* Tel-Aviv, 1978. május 3. (Magyar fordításban: *Új Kelet,* Tel-Aviv, 1978. május 5.) Emlékirataikban (amelyek szokás szerint tendenciózusak és önigazoló célzatúak) Kasztner, Brand és Biss élesen bírálják Mayert, akárcsak a pozsonyi Vaada több vezetője, köztük Weissmandel rabbi. Mayer „németes" fellépését és titkolódzását a háború alatt a nagy svájci zsidó szervezetek számos vezetője is rossz szemmel nézte. Az ultraortodox zsidó csoportok különösen kíméletlenül fogalmazzák meg vádjaikat. Lásd például Reb Moshe Shonfeld: *The Holocaust Victims Accuse.* Neturei Karta of U.S.A., Brooklyn, New York, 1977, 73–82. o. Kasztner véleménye kiderül Stegernek írt leveléből is (1947. március 9.), amelyben Mayerről mint „filantróp gengszterről" tesz említést. *RAH,* 42. o.

146. Mayer 1950-ben halt meg, 68 évesen. Életrajzi részletek: Bauer, *i. m.,* 42–45. o.

147. Több vallomás, amit a rendőrség a Mentőbizottság és a Zsidó Tanács vezetői elleni vádemeléshez vett fel, ismeretlen okból dr. Berend Béla budapesti perének (1945–1947) aktái közé került. NB. 2600/1946.

148. Lewinger Béla (Adalbert) 1954-es tanúvallomása Kasztner perében, Izraelben. W. Z. Laqueur: „The Kastner Case. Aftermath of the Catastrophe." *Commentary, 20,* 6. sz. 1955. december, 507. o.

149. *Uo.,* 503. o.

150. Ben Hecht: *Perfidy.* Julian Messner, New York, 1961, 78. o. Kasztner vallomását Nürnbergben, a Háborús Bűnök Ítélőszékének aktáiban találta meg Uri Siegel tel-avivi ügyész. *The New York Times,* 1956. február 6. Lásd még Laqueur, *i. m.,* 504. o.

151. A levelet, amelyben Kasztner részletesen elszámolt a háború alatt a mentésre összegyűlt pénzekkel, a védelem 22. bizonyítékként használta fel. Hecht, *i. m.*, 72–73. és 259. o.

152. *Uo.*, 80–81. és 259. o.

153. *Uo.*, 198–199. és 269. o.

154. A zsidók mentésében betöltött szerepét Becher az 1946. február 7-én aláírt hosszú vallomásában körvonalazta. Ebben különleges figyelmet szentelt a magyarországi Holocaust kérdéseinek, részletezve az abban szerepet vállalt vezető német és magyar tisztviselők előéletét és működését. *RLB,* 438. (NG-2972.) dok. Részletek Becher életútjáról és háborús tevékenységéről: *Criminals at Large* Szerk.: Pintér István és Szabó László. Pannónia, Bp., 1961, 150–164. o.; valamint Lévai Jenő: *A fekete SS „fehér bárónya"*. Kossuth, Bp., 1966, 191. o. A háború után Biss Andor hangosan hirdette Becher mentésben szerzett érdemeit.

155. A Kasztner kezdeményezte perről értesülve Sternbuch elküldött egy 16 oldalas memorandumot Chaim Cohennak, Izrael főállamügyészének. Az 1954. február 8-án kelt memorandum, amelyet a HIJEF-nek és az amerikai egyesült államokbeli ortodox rabbik szövetsége európai szekciójának számos egykori munkatársa írt alá, lajstromba veszi Kasztner „kifogásolható" tetteit. A memorandum szerzői Musy 1945. március 5-i nyilatkozatát és Walter Schellenberg 1948. június 18-i eskü alatt tett vallomását idézve azzal vádolták mind Kasztnert, mind Mayert, hogy Becherrel folytatott tárgyalásaikkal valójában aláásták Musy egyezségét Himmlerrel a koncentrációs táborokban lévő, megközelítőleg 750 000 zsidó kiszabadításáról. A memorandum bírálta továbbá Kasztnernek a háború után írt jelentését, s különösen a HIJEF-re vonatkozó utalásait.

156. Brand Hansi egy magnetofonra vett interjúban, melyet a jelen mű szerzője készített vele Tel-Avivban 1972. október 10-én, rendkívül elítélően nyilatkozott Kasztner „barátainak" a bíróság előtti szerepléséről. Mint nyomatékkal hangsúlyozta, „elképzelhetetlen, hogy (ezek az emberek) ne tudták volna, mit jelentett a német megszállás 1944 március–áprilisban". Hangoztatta továbbá, hogy a kolozsvári vezetők már Kasztner májusi látogatása előtt is pontosan tudták, mi folyik Lengyelországban a zsidókkal.

157. *Psak din shel beit-hamishpat hamehozi b'Yerushalayim betik pelili 124/53 hayo-ets hamishpati neged Malkiel Grünwald bifney nasi beit-hamishpat dr. Benjamin Halevi* (A Jeruzsálemi Kerületi Bíróság határozata a 124/53. bűnügyben: főállamügyész c. Malkiel Grünwald, a bíróság elnöke dr. Benjamin Halevi.) Karni Publishing Company, Tel-Aviv, 1957, 16. o. Ben Hecht szerint, aki nem volt mentes a revizionista-cionista elfogultságoktól, Tamirnak arra a kérdésére, hogy „Megmondta-e Önnek Kasztner, hogy az auschwitzi gázkamrákba viszik őket?", Danzig lakonikus „nem"-mel válaszolt. Lásd Hecht, *i. m.*, 108. o.

158. Magnetofonszalagra rögzített interjú a jelen mű szerzőjével, Tel-Aviv, 1972. október 8.

159. Hecht, *i. m.*, 105–108. o. Kenyérmező kitalált helység volt (bár így hívtak egy első világháborús katonai kiképzőtábort Esztergom közelében). Az ottani és dunántúli kényszermunkákról szóló híreket a csendőrök is terjesztették közvetlenül a deportálás előtt. Nagyváradon az a hír járta, hogy a zsidókat a Budapesttől délkeletre fekvő Mezőtúrra viszik. Lásd Andrei Paul: *Az észak-erdélyi zsidó lakosság deportálása 1944-ben* (kézirat). Lásd még Marton István beszámolóját: Katona Béla: *Várad a viharban,* Tealah Kórháztámogató Egyesület, Nagyvárad, 1946, 314–325. o.

160. Weinberger rabbit és feleségét 1944. május 2-án, közvetlenül a kolozsvári

gettósítás előtt csempészték át a román határon egy földalatti cionista csoport segítségével és költségére, amelyet Ganz Hannah irányított. Tordán, majd Bukarestig ugyanolyan segítségben volt részük, mint más menekülteknek, annak a mentőcsoportnak a jóvoltából, amelyet Finkelstein Andor zsidó közösségi vezető és Hirsch (később Eldar) Arieh, a mentőakciók egyik legendás alakja irányított. Pártatlan dokumentumok, köztük a szereplők emlékiratai, nem említenek semmiféle küldetést, amelynek teljesítésére Weinberger Romániába érkezett volna. Lásd például dr. Alexander Safrannak, Románia korábbi főrabbijának a visszaemlékezéseit: *Resisting the Storm.* Yad Vashem, Jeruzsálem, 1987, 231. o. Őt Weinberger egyik kapcsolataként nevezte meg. Lásd továbbá Mrs. Ganz (Grünfeld), Mrs. Eszter Goro-Fränkel és Arieh Hirsch – a Weinberger házaspár megmentésében részt vett három cionista – beszámolóit a haifai egyetem Strochlitz Holocaust-kutató Intézetében, illetve a City University of New York Holocaust-kutató Intézetében.

Weinberger rabbi azt állítja, hogy „küldetését" Fischer Józseftől, a kolozsvári hitközség vezetőjétől, Kasztner apósától kapta. Azt is állítja, hogy még Bukarestben is ezen a küldetésen dolgozott Marton Ernővel karöltve. Fischer nem hagyott hátra visszaemlékezéseket, és sem a haifai egyetem Marton-archívuma, sem pedig Kasztner emlékirata nem tartalmaz utalást Weinbergerre. Elképzelhető-e, hogy Fischer ne szorította volna be Weinberger rabbi szüleit a Kasztner-féle csoportba, ha csakugyan fontos küldetést bízott volna a fiúkra? (Weinberger rabbi szüleit deportálták és meggyilkolták Auschwitzban.) Finkelstein vélekedése a Kolozsvárról elmenekültekről a 28. fejezet 15. lábjegyzetében olvasható. Weinberger rabbi változata: „Versenyfutás a halállal". *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve.* A szerző kiadása, New York, 1970, 213–235. o.

Ugyanúgy, mint Danzig Hillel és Hermann David (Dezső), Weinberger rabbi is tagadta, hogy sejtelme lett volna a zsidókra váró végzetről, mielőtt „küldetése" kapcsán Románia biztonságába érkezett volna (233. o.). Ez azonban nem vág egybe azzal az információval, amely Raoul Sorban egy neki címzett levelében található. (Sorbannal Weinberger a nyolcvanas évek közepén kölcsönösen előnyös kapcsolatot tartott fenn, amelynek keretében kölcsönösen igazolták egymás 1944. évi „mentő" akcióit. (1986. április 24-én kelt levelében Sorban ezt írta: „Mikor a Gestapo és az SD (biztonsági szolgálat) 1944. március 20. után felállította kolozsvári irodáját, pontosabban április elején, két német altiszt dr. Aurel Socol ügyvédnek és nekem biztos tényként elárulta, hogy nem igaz, hogy a magyar fennhatóság alá került Erdély városainak gettóiba fogják vinni a zsidókat, hanem ismeretlen helyre fogják deportálni őket, *ahonnan soha nem térnek vissza.* Ezt én is elmondtam neked, és rajtad keresztül a kolozsvári Zsidó Tanácsnak, hogy küldjék el ezt az információt Nagyváradra, Désre, Szatmárnémetibe, Máramarossziget re stb., amit te meg is tettél." A levél a jeruzsálemi Yad Vashem Igazak Osztályának Raoul Sorban-dossziéjában található.

161. Romániába érkezése után Marton bekapcsolódott a Nemzetközi Vöröskereszt munkájába, s a magyarországi és romániai zsidók segélyezésének előmozdításán fáradozott. Lásd Vágó Béla: „Political and Diplomatic Activities for the Rescue of the Jews of Northern Transylvania." *YVS,* 6:155–173.

162. Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben.* Európa, Bp., 1984, 481. o.

163. Laqueur, *i. m.,* 508. o.

164. „Bármi is ez, danaóknak ajándékát se kívánom." Vergilius: *Aeneis.* II. ének, 49. sor. (Európa, Bp., 1984. Ford.: Lakatos István).

165. *Psak-din shel beit-hamishpat hamehozi b'Yerushalayim betik pelili 124/53,* 22–24., 45. o.

Lásd még Hecht, *i. m.*, 178–183. o. Szemelvények a tárgyalási jegyzőkönyvből és mindkét fél bizonyítékaiból: Shalom Rosenfeld: *Tik pelili 124. Mishpat Grünwald–Kasztner* (A 124. bűnügy. A Grünwald–Kasztner ügy). Karni Publishing Company, Tel-Aviv, 1955, valamint Emanuel Porat: *Hamishpat hagadol. Parashat Kasztner.* (A nagy per. A Kasztner-ügy.) Or Publishers, Tel-Aviv, 1955.

166. Három fegyveres támadóját – Joseph Menkest, Zeev Eksteint és Dan Shemert – életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték 1958. január 7-én. *The New York Times*, 1958. január 8. Hecht szerint Ekstein – aki a halálos lövést leadta – néhány hónappal a merénylet előtt még az izraeli kormány hírszerző szolgálatának fizetett titkosügynöke volt. Ez sok találgatásra adott alkalmat egy esetleges összeesküvésről Kasztner elhallgattatására, tekintve hogy Kasztner személye nyilvánvalóan tehertétellé vált bizonyos izraeli politikai körök számára. Lásd Hecht, *i. m.*, 208. o.

167. *Arar pelili 232/55. Beirur shel hamearer: Hayoetz hamishpati lememshala neged hamegir: Malkiel Grünwald.* (A 232/55. sz. polgári fellebbezési ügy. A főállamügyész fellebbezése Malkiel Grünwald vádlottal szemben.) Mifal Haschichpul shel Histadrut ha'Studentim shel ha'Universita Haivrit, Jeruzsálem, 1957, 201. o. Tartalmazza Shimon Agranat (1–129. o.), Moshe Silberg (130–163. o.), Itzak Olshan (164–174. o.), Z. Chesin (174–197. o.) és D. Goitein (197–201. o.) véleményét.

168. *Uo.* Lásd még Hecht, *i. m.*, 272. o.

169. Lásd például Tamir: *Habakasha lekiyum diyun-chozer bemishpat Kasztner* (Perfelújítási kereset a Kasztner-ügyben.), benyújtva 1962. július 22-én. (Stencilezve, oldalszámozás nélkül, a jeruzsálemi Yad Vashem tulajdonában.)

170. Haifai egyetem, Történettudományi Kutatási Központ, H3h27-A.M.E. 2/15. akta. Hasonló nézetének adott hangot Marton Ernő egy bíróhoz írt levelében, amelyben a továbbiakban azt találgatta, milyen pszichológiai okok indíthattak arra egyes tanúkat, hogy Kasztner ellen valljanak. *Uo.*, H3h26-A.M.E. 2/2. akta.

171. Lásd például Dov Dinur bevezetését a Kasztner-jelentés héber kiadásához (141. jegyzet).

172. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem.* Viking, New York, 1963, 117–118. o. Kommunista történészek, újságírók és propagandisták a cionizmus és kozmopolitizmus elleni kampány megindítása – 1948 vége – óta szívesen hivatkoznak a Kasztner-ügyre. Különösen dühödt propaganda hadjárat folyt a Szovjetunióban, ahol könyvek tömkelege jelent meg a „cionizmus ördögéről". Lásd például Jurij Ivanov: *Caution: Zionism!* Progressz, Moszkva, 1970, 174. o. További részletek a Szovjetunió magatartásáról a zsidókkal szemben a háború alatt a 10. és 31. fejezetben.

173. Az 1939-ben megtartott választás eredményei alapján a Cionista Kongresszusban négy helyet kapott a Mizrahi, hármat az Általános Cionisták, hármat a Hásómér Hácáir és egyet az Ichud.

174. Lásd Brand 1943. július 28-i, Barlashoz írt levelét. Beit Lohamei Hagetaot, 1. k. Hungaria, U153. dok.

175. További részletek a Palesztina Hivatallal és a Krausszal kapcsolatos nehézségekről Komoly 1943. augusztus 25-i, Barlashoz írt levelében, Központi Cionista Archívum, Jeruzsálem, S26/1190a/b. Lásd még a Brand és az Ichud többi képviselője által aláírt memorandumot (1943. november 10.), amely tiltakozás Krausz önkényes hivatali ügyintézési módszere ellen. Beit Lohamei Hagetaot, 2. k. Hungaria, U328. dok. Krausz munkastílusát kritikával illette az 1944. február 27-én megtartott Erdélyi Cionista Konferencia is. Marton: *A Svájcba 1944 augusztusban...*, *i. m.*

176. Bírálói szerint Krausz a két hivatali helyiség egyikében egymaga dolgozott, és 10 órára járt be. A másik helyiségben rendszerint ügyfelek százai tolongtak. Ilyen

körülmények között sem a hivatali teendőkkel nem tudott lépést tartani (íróasztalán aláíratlan levelek tornyosultak), sem a sok aggódó ügyfelet nem tudta kielégíteni: Lásd például Rafi (Friedl) Ben-Shalom: *...weil wir leben wollten.* Moreshet, irattár, D.2.88. 25–26. o. Krausz a háború után hamarosan Jeruzsálemben telepedett le, és ott is halt meg 1986 novemberében.

177. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 157–158. o. Lásd még Lévai, *Szürke könyv, i. m.,* 168–170. o.

178. Sokszorosan bizonyított tény, hogy Krausz június 19-i jelentése, nem pedig Kasztnernek és munkatársainak sok hasonló jelentése került 1944 nyarán a diplomáciai tevékenység gyújtópontjába. A jelentés másolatai, kivonatai megjárták az Egyesült Államok és Nagy-Britannia külügyminisztériumait a Jewish Agency és Weizmann irodáját. Lásd például A. W. G. Randall Weizmann-nak szóló, 1944. július 1-jei és 5-i értesítését: Weizmann-akták, Rehovot, Izrael.

179. *RLB,* 324–326. dok. Lásd még a 25. fejezetben.

180. Az emigrációs terv részleteit július 14-én tárgyalták meg a külügyminisztériumban. A csoportos útlevél kibocsátásával és a szállítás technikai lebonyolításával kapcsolatos döntéseket összefoglalja: Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 244. o. Lásd még a 31. fejezetben.

181. Az emigrációs terv további részletei a 31. fejezetben.

182. Lévai, *i. m.,* 245. o.

183. Lásd például Barlas 1944. augusztus 12-i levelét a budapesti Mentőbizottság vezetőihez: Beit Lohamei Hagetaot, 2. k. Hungaria–Slovakia, U297. dok. Lásd még Komoly 1944. július 24-i levelét Nathan Schwalbhoz: Moreshet, irattár, D. 1976. dok.

184. Bereczky beszámolóját lásd *A magyarországi protestantizmus és a zsidóüldözés* c. munkájában: Bp., Sylvester, 1945, 47. o. További részletek a keresztény egyházak szerepéről a 30. fejezetben.

185. Komoly naplót vezetett az adott időszakban folytatott tevékenységéről. Ennek egy része (1944. augusztus 21.–szeptember 16.) megjelent angol fordításban: *HJS,* 3:147–250. o. Lásd még Vágó Béla: „Budapest Jewry in the Summer of 1944." *YVS,* 8:81–105. o.; Majsai Tamás, Mester Miklós és Schmidt Mária: Komoly Ottó naplója, 1944. *A Ráday-gyűjtemény évkönyve, III.* 1983, 238–305. o.

186. Lásd Komoly 1944. augusztus 29-i és szeptember 7-i naplójegyzeteit *HJS,* 3:186., illetve 214. o.

187. Friedrich Born: *Bericht an das Internationale Komitee vom Roten Kreuz in Genf.* Genf, 1945. június, 34–36. o. Az A osztályhoz tartozó intézményeket, így az irodákat, raktárakat, gyermekotthonokat, közkonyhákat és kórházakat az 1944. november 21-i állapotnak megfelelően felsorolja: *MOL,* K707-1944-45-2-13144. Lásd még Robert Rozett: „Child Rescue in Budapest, 1944–45." *Holocaust and Genocide Studies,* London, II. kötet, 1. 1987, 49–59. o.

188. A gyermekotthonok és lelencházak felsorolását, valamint az ezekben elhelyezett gyermekek számát lásd Born, *i. m.,* 60. o. és *Der Kastner-Bericht,* 303–304. o.

189. Részleteket közöl: Roboz Ottó: „The Red Cross Home of the Jewish Orphanage for Boys in Budapest", *The Tragedy of Hungarian Jewry, i. m.,* 295–308. o. Ennek magyar változatát lásd *Évkönyv 1983/84.* Szerk.: Scheiber Sándor. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1984, 275–292. o.

190. Az A osztálynál Komoly legközvetlenebb munkatársai a budapesti Mentőbizottság tagjai (Brand Hansi, Offenbach Sholem, Kasztner és Biss), valamint Groszmann Sándor, Billitzer Dezső, Beregi András és Fenyő András voltak. Az A osztály

tagjainak teljesebb listáját, szervezeti felépítését (és az egyes adminisztratív egységek helyét), az általa igazgatott kórházakat (és az ezekben dolgozó orvosokat) illetően lásd Born, *i. m.*, 57–61. o.

191. A zsidók iránti együttérzés megnyilvánulására és a nekik való segítségnyújtásra példákat közöl Ferenczy nyomán: Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 101–106. és 137–138. o.

192. *Uo.*, 114–117. o. Lásd még a 10. fejezetben.

193. *Uo.*, 118–123. o. Lásd még a 26. fejezetben.

194. *Uo.*, 124–130. o.

195. Részleteket közöl a rejtekhelyekről, a mentésben szerepet játszó személyekről és a megmentett zsidók számáról: Dénes Sándor: „Szervezett segítség az üldözöttekért." *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme.* Szerk.: Meszlényi Antal. Szent István Társulat, Bp., 1947, 169–178. o.

196. Danuta Czech: *Auschwitz Chronicle, 1939–1945.* Henry Holt, New York, 1990, 666–667. o. Lásd még Bereczky: *A magyarországi protestantizmus és a zsidóüldözés, i. m.*, 41–43. o.

197. A részleteket illetően lásd Szenes Sándor interjúját Hetényi Varga Károllyal. Szenes S.: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok.* A szerző kiadása, Bp., 1986, 219–259. o. Salkaházi Sárát, Köhler Ferenc atyát és Raile Jakab atyát a jeruzsálemi Yad Vashem Igaz Keresztényekké nyilvánította 1969-ben, 1989-ben, illetve 1991-ben. Részletek Railéről, ki autóbalesetben halt meg New Jerseyben 1949. szeptember 6-án: Fábián Béla: „An Undelivered Eulogy." *America, 81,* 1949. szeptember. 24. 667–668. o.

198. A partizánakciókról, akárcsak a magyar célpontok ellen irányuló légitámadásokról, napi jelentéseket adott ki a M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága. Az egyik jelentés, amely 1944 szeptemberében kelt, különös partizántámadást ismertetett. Augusztus 25-én a partizánok támadást intéztek 53 őr és 74 „internált munkaszolgálatos" ellen Bélatanyán, a VIII. csendőrkerülethez tartozó falucskában. Lefegyverezték az őröket, elvették fegyvereiket és ruházatukat, majd meztelenül és bántatlanul magukra hagyták őket, csupán egy magyar őrmestert vittek magukkal. *MOL,* K szekció. (A jelentéseket korábban a Belügyminisztérium Archívuma BM. VII.res.1944-9100. sz. alatt őrizte.)

199. A magyar ellenállás, és különösen a kicsiny kommunista párt szerepét túlhangsúlyozó, tipikus művek: *A magyar függetlenségi mozgalom, 1936–1945.* Kossuth, Bp., 1965.; *Fegyverrel a fasizmus ellen.* Szerk.: Gazsi József és Pintér István. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1968.; Pintér István: *Magyar antifasizmus és ellenállás.* Kossuth, Bp., 1975.; Pintér István: *A Magyar Front és az ellenállás: 1944. március 19.–1945. április 4.* Kossuth, Bp., 1970.; és Gazsi József: *Fények a Börzsönyben.* Kossuth, Bp., 1976.

200. Danzig Hillelnek, a magyar cionizmus egyik vezéralakjának közlése. Danzig szerint a párt kezdetben hajlott az együttműködésre, és meg is bízta a Buchinger Manó vezette nemzetiségi bizottságot annak kidolgozásával. A gyakorlatban mégsem történt semmi, mégpedig nagyrészt azért nem, mert a párt bal szárnyához tartozó radikálisabb zsidó vezetők ellenezték az együttműködést. Ők föltehetőleg kitartottak amellett, hogy a zsidókérdést szigorúan osztályalapon közelítsék meg. A párt vezetőségéhez címzett 1946. június 30-i levelében Danzig rosszallását fejezte ki a párt háború alatti magatartása miatt és mindenekelőtt a miatt a kampány miatt, amit a háború után a cionizmus ellen és a zsidók palesztinai kivándorlásának megszervezésére tett kísérletek ellen indított. Kasztner állításával kapcsolatban, miszerint eljuttatta a Szociáldemokrata Párt vezetőségéhez az igazi Auschwitzról szóló híreket, lásd a 23. fejezetet.

201. A német nyomás elhárításában a Kállay-kormány (nem pedig a baloldali erők) fontos szerepét hangsúlyozza: Boldizsár Iván: *A másik Magyarország. A magyar ellenállási mozgalom története.* Az „Új Magyarország" Röpiratai, 1946. Francia fordításban: *»L'autre« Hongrie. Histoire du mouvement de resistance hongroise.* Nouvelle Hongrie, Bp., 1946. Lásd még a 7. fejezetben.

202. C. A. Macartney, 1:379–380. o.

203. Lásd Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Magvető, Bp., 1978, 665. o.

204. A Nemzeti Parasztpárt formailag csak 1944. szeptember 19-én alakult meg, bár Kovács Imre és munkatársai a falukutatók csoportjában (lásd a 2. fejezetet) már 1939 júliusában készen voltak a pártalapítás terveivel. C. A. Macartney, 2:332. o. Lásd még Kovács Imre: *Magyarország megszállása.* Vörösváry Kiadó, Torontó, 1979, 400. o. Lásd még Bokor Péter interjúját Kovács Imrével. Bokor Péter, *Végjáték a Duna mentén, i. m.,* 272–295. o.

205. A második világháború kitörésekor az illegális párt neve Kommunisták Magyarországi Pártja volt. Részint a Párt feloszlatásáról szóló 1936-os Komintern-határozat, részint az 1939 augusztusában megkötött Hitler–Sztálin-egyezmény okozta zavar következtében (illegális) tagjainak létszáma – a kommunista mozgalom egy szaktekintélyének adatai szerint – az 1936-os 400-ról 1942-re kb. 20 főre apadt. Hogy kitörjön az elszigeteltségből, félrevezesse a Horthy-adminisztrációt és növelje tekintélyét a munkások között, a párt 1943-ban Békepártra változtatta a nevét: ennek ellenére a továbbiakban is illegalitásban működött. 1944. szeptember 12-én egyes hazai földalatti vezetőinek, köztük Rajk Lászlónak és Apró Antalnak a javaslatára a Kommunista Párt nevet vette föl.

1944-ben már több, egymással rivalizáló kommunista csoportosulás is létezett Magyarországon. A „moszkoviták" (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Farkas Mihály és Vas Zoltán), akik a felszabadulás előtt a szovjet fővárosban a Külföldi Bizottság élén álltak, létrehozták a Magyar Kommunista Pártot. A Vörös Hadsereg által felszabadított országrészekben a helybeli kommunisták újjáélesztették a Kommunisták Magyarországi Pártját. Ezeken kívül Demény Pál és Weisshaus Aladár vezetésével is működött egy kommunista párt, amelynek tagsága Csepel és más budapesti külvárosok munkásaiból szerveződött. További részletek a különböző magyarországi kommunista csoportok és pártok belső és egymás közötti ellentéteiről Gosztonyi Péter cikkeiben, *Menóra–Egyenlőség,* Toronto, 1974. június 8., 22. és július 20. Lásd még Molnár Miklós: *A Short History of the Hungarian Communist Party.* Westview Press, Boulder, Col., 1978. és C. A. Macartney, 2:332–333. o.

206. Gosztonyi, *Menóra,* 1974. július 20.

207. C. A. Macartney, 2:313. o.

208. További részleteket közöl: Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt, i. m.,* 92–94. o. és Bokor Péter interjúja Szent-Miklósy Istvánnal, *Végjáték a Duna mentén, i. m.,* 312–333. o.

Soós Géza és Major Domokos hadnagy kikérdezése alapján, akik 1944. december 9-én Pápáról az olaszországi Casertába repültek, ahol az Office of Strategic Services (OSS) székhelye volt, amerikai hírszerzőtisztek két jelentést készítettek. E jelentések szövege a magyarországi zsidókérdésre vonatkozó hivatkozásokkal és Karsai Elek összefoglaló bevezetésével: *A Ráday gyűjtemény évkönyve,* IV–V. k. 1984–85. MTA, Bp., 1986, 238–287. o.

209. A Magyar Frontot alkotó pártok közös memorandumaikat szeptember 8-án,

illetve 24-én nyújtották be Horthynak. Ezek összefoglalása: C. A. Macartney, 2:333–334. és 364–365. o.

210. Erről egyes részletek: *uo.*, 2:365–366, és 383–385. o., továbbá Lévai, *Fekete könyv,* 214. o. További részletek a munkaszolgálatosok esetleges igénybevételéről általános felkelés kirobbantásához: lásd a továbbiakban.

211. C. A. Macartney, 2:444. o.

212. *Uo.*, 466. o.

213. A nyilasok Bajcsy-Zsilinszky, Kiss, Tartsay, Nagy és Révai mellett vádat emeltek Makkay Miklós, Almássy Pál, Balassy Miklós, Schreiber Róbert, Tóth István és Kővágó József ellen is. A bíróság Dominich Vilmos elnökletével Bajcsy-Zsilinszkyt, Kisst, Nagyot és Tartsayt halálra ítélte. Az utóbbi hármat december 8-án végezték ki Budapesten, Bajcsy-Zsilinszkyt pedig december 24-én, Sopronkőhidán. További részleteket közöl: Domokos József: *Két per egy kötetben.* Magvető, Bp., 1978, 218–438. o. Lásd még C. A. Macartney, 2:456–457. és 462–463. o.; Lévai Jenő: *A hősök hőse. Bajcsy-Zsilinszky Endre a demokrácia vértanúja.* Müller Károly, Bp., 1945, 105. o. és Hollós Ervin: *Rendőrség, csendőrség, VKF 2.* Kossuth, Bp., 1974, 407–415. o.

214. Részletek Szenes korábban már idézett interjújában Hetényi Varga Károllyal: „Katolikus fiatalok a náciellenes mozgalomban." *Új Ember,* Bp., 1984. december 2., 2. o.

215. Dr. Soós Géza, aki korábban a külügyminisztérium alacsonyabb beosztású tisztviselője volt, 1944. december 9-én lopott gépen az olaszországi San Severóba repült, hogy felhívást intézzen a nyugati szövetségesekhez. Az OSS 237. harctéri memoranduma szerint dr. Soós magával vitte az auschwitzi jegyzőkönyvek mikrofilmmásolatát, ezt azonban csak 1945 áprilisában továbbították Bariból az OSS londoni főhadiszállására. Dr. Soós küldetése nem hozott eredményt. C. A. Macartney, 2:457. o. Hasonló küldetést teljesített korábban – ugyanilyen eredménytelenül – Odescalchi Miklós herceg, a Magyar Légierő pilótája. 1944 nyarán Foggia helyett tévedésből a német kézen lévő Anconában szállt le. Késő ősszel történt kiadatása után Odescalchit a nyilasok kivégezték. *Uo.*, 2:314. és 462. o.

216. Részletek a hamis papírok előállításában és terjesztésében részt vevő ellenállási csoportokról, köztük Szalai Tibor és Székely Mátyás csoportjáról: Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 131–136. o. A szovjetek 1943 augusztusától szerveztek és dobtak le kisebb partizáncsoportokat Észak-Magyarország hegyvidékein: ezek alapjában véve tehetetlenek voltak. A tanácsadóként vagy parancsnokként partizántevékenységet folytató magyarok közé tartoztak Pataky Ferenc, Nógrádi Sándor és Szőnyi Márton. Kisebb partizánakciók a jugoszláv határ mentén is folytak, különösen a Bácskában, a titóista erők támogatásával. Veesenmayer több jelentést is küldött ezekről a zavaró akciókról a német külügyminisztériumnak. Lásd például *RLB,* 247–289. dok.

217. Gosztonyi, *Menóra,* 1974. június 8. Lásd a lap 1979. június 30-i számát is. Eldönthetetlen, hogy a kicsiny kommunista földalatti mozgalom egybehangolta-e működését a Szovjetunióban élő magyar kommunistákkal. Utóbbiak tevékenységére nézve, lásd Gosztonyi Péter: „A magyar antifasiszta mozgalom a Szovjetunióban a II. világháború alatt." *Menóra,* 1992. június 19. és 26.

218. Fehér Lajos: *Így történt.* Magvető, Bp., 1979, 316–320. o. A szerző sajnos nem közli a röpcédula szövegét.

219. További adalékok a magyar ellenállás hátteréhez: Gosztonyi: „A magyar ellenállási mozgalom történetéből (1944)." *Új Látóhatár,* München, 8, 2. sz. (1965. március–április), 99–118. o. és *Magyarország története.* Szerk.: Ránki György és mtsai.

Akadémiai Kiadó, Bp., 1976, 1103–1106., 1167–1170., 1178–1181., 1202–1204. o. További hivatkozások: Randolph L. Braham: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography.* New York, Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1984, 242–246. o.

220. A cionista hírvivők közül sokan dr. Gottesmann Lajos kassai cionistával álltak összeköttetésben, aki a vidéki gettókkal való illegális kapcsolattartásért felelős vezetők egyike volt.

221. Bernard Wasserstein: *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945.* Oxford University Press, New York, 1979, 290–295. o.

222. További életrajzi részletek a következő művekben: Anthony Masters: *The Summer that Bled. The Biography of Hannah Szenesh.* Joseph, London, 1972, 349. o.; *Hannah Szenesh: Her Life and Diary.* Abba Eban bevezetésével, Schocken Books, New York, 1972, 257. o.; *Szenes Chana élete, küldetése és halála.* A Hakibuc Hameuchad kiadása, Tel-Aviv, 1954, 391. o. Lásd még Hecht, *i. m.,* 118–126. o.

223. A háború után Nussbecher Palgira változtatta a nevét. Regényes beszámolója, amely sok pontatlanságot tartalmaz: *És jött a fergeteg.* Alexander, Tel-Aviv, é. n. Nussbecher 1918-ban született Kolozsvárott. 1939-ben Palesztinába ment, és ott belépett az Ofakim kibucba. A háború után az izraeli légierőnél szolgált, majd az El Al légitársaság vezető tisztviselője lett. 1963-tól 1966-ig Izrael tanzániai nagykövete volt. 1978 februárjában halt meg.

224. Dafni Jugoszláviából származott. Ő a partizánok között maradt, hogy teljesítse katonai megbízatását: a szövetségesek hadifogságban lévő katonáit és ellenséges területek fölött lelőtt pilótáit segítette a szökésben.

225. Szenes Katót a nyilaspuccs után elfogták és az óbudai téglagyárba vitték. Onnan novemberben Hegyeshalomba meneteltették, de sikerült megszöknie, és visszatért Budapestre. Keresztény barátai segítségével élte túl a háborút. Történetét közli: „On the Threshold of Liberation. Reminescences." *YVS,* 8:107–126. o.

226. Hamvait 1950-ben Izraelbe vitték, és a Herzl-hegyen újra eltemették. További részletek: Katherine Szenes: „The Death of Hannah Szenes.", *Midstream,* 1958 ősz, 57–65. o. További hivatkozásokat közöl Braham: *The Hungarian Jewish Catastrophe, i. m.,* 43. o.

227. Asher Cohen: *The Halutz Resistance in Hungary, 1941–1944.* Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1986, 120. o.

228. Lásd Veesenmayer 1944. július 8-i táviratát. *RLB,* 287. dok.

229. Az ejtőernyősök szabadon bocsátásáról állítólag előzetes megállapodás született azon az értekezleten, amelyet a honvédelmi minisztériumban tartottak meg október 14-én, Kasztner, a Nemzetközi Vöröskeresztet képviselő Friedrich Born, a magyar vezérkartól, Garzoly József alezredes, Hatz Ottó ezredes, valamint Oláh István minisztériumi titkár részvételével. A megállapodás értelmében az ejtőernyősöket szabadlábra helyeznék, de nem fejtenének ki semmilyen tevékenységet, vagy pedig az ügy végleges rendezéséig elhagynák a várost. *Der Kastner-Bericht,* 197. o.

230. További részleteket közöl: Dorothy és Pessach Bar-Adon: *Seven Who Fell.* The Zionist Organization Youth Department, Tel-Aviv, 1947, 81–124., 186–198. o.; Marie Syrkin: *Blessed Is the Match.* Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1947, 361. o.; *Der Kastner-Bericht,* 142–146. o.; valamint Porat, *i. m.,* 220–228. o.

231. *Vádirat,* 3:27–37. o. Lásd még Munkácsi, *Hogyan történt?,* 118–124. o.

232. Gergely György: *Beszámoló a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottsága munkájáról.* Bp., 1945, 36–37. o. (Kézirat.)

233. Lévai, *i. m.*, 200., 203–206. o. További részletek a T-szekcióról a 10. és 31. fejezetben; Újváry tevékenységét illetően lásd a 31. fejezetet.

234. Goldfarb: „On Hehalutz Resistance in Hungary." *Extermination and Resistance.* Kibbutz Lohamei Hageteot, Izrael, 1958, 1:162–173. o.; az 1962. április 1-jei nyilatkozat: Moreshet, A. 94. irattári akta. Goldfarb a *Dror* egyik vezetője volt, legközelebbi munkatársa a mozgalomban felesége, egy Neshka nevű munkácsi nő volt. Goldfarb a Parod kibucban halt meg 1978 januárjában. Ben-Shalom, *i. m.*, 152. o. Moreshet, D. 2. 88. irattári akta. Héber kiadása: *Neevaknu le'maan he'chaim.* (Az életünkért harcoltunk.) Givat Haviva, Moreshet, 1977, 223. o. Ben-Shalom mint a Haluc egyik vezetője 1944 januárjában érkezett Budapestre. A Hásómér Hácáir mozgalom képviselőjeként 1947-ben Izraelbe ment. Később mint Izrael nagykövete teljesített szolgálatot Maliban, Kambodzsában és Romániában, Révész: *Hashoa be'Hungaria.* (A Holocaust Magyarországon.), megtalálható a haifai egyetem Történettudományi Kutatási Központjában.

235. Az 1944-ben 18 éves Grosz különösen tevékenyen vett részt a hamis okmányok nyomtatásában, raktározásában és terjesztésében. Sokszor nyilasnak öltözve, fegyverrel, egyenruhában járt-kelt a városban. Beszámolóját közli: Ben-Shalom, *Neevaknu le'maan he'chaim, i. m.*, 176–205. o. Mayer, akinek fedőneve Megyeri Jóska volt, szintén nyilas egyenruhában járt. Szoros kapcsolatot tartott fenn több nem zsidó ellenállási csoporttal. Beszámolóját lásd *uo.*, 149–160. o. Pil beszámolója: *YIVO,* 187/3619. irattári akta. Teichmann beszámolója: Ben-Shalom, *Neevaknu le'maan he'chaim, i. m.*, 161–175. o.

236. Ben-Shalom, *Weil wir leben wollten, i. m.*, 32., 46. o.

237. A *haluc* fiatalok 1942. és 1943. évi tevékenységéről további részleteket közöl Asher Cohen, *i. m.*, 16–51. o. Lásd továbbá uő: *A halál árnyékában. A nagy megpróbáltatások kora.* A Hánoár Hácioni Világmozgalom központja, Tel-Aviv, 1991., valamint Haim Genizi–Naomi Blank, „The Rescue Efforts of Bnei Akiva in Hungary During the Holocaust". *YVS,* 23. köt. (1993), 173–212. o.

238. Ben-Shalom, *i. m.*, 6., 8. o. Lásd még a 23. fejezetben.

239. *Uo.*, 24–28. o.

240. Ezeknek az okmányoknak a mintapéldányaira rendszerint lengyel menekültek révén tettek szert, akiknek bejárásuk volt magyar hivatalos személyekhez.

241. Ben-Shalom szerint ugyanígy reagáltak egyes cionisták is, köztük Szilágyi Ernő (Cvi) a Mentőbizottságtól, *i. m.*, 35. o.

242. Asher Cohen, *i. m.*, 76., 91–93. o. Ganz legközelebbi harcostársa Kolozsvárott Levi (Pici) Yehuda volt. Ganzot elfogták Kolozsvárott és Auschwitzba deportálták, de életben maradt. A *haluc*ok romániai mentőtevékenységéről további részletek találhatók Ganz Hannah, Eszter Goro-Fränkel, Arányi Asher és Aryeh Hirsch (Eldar) vallomásaiban a haifai egyetem Történelmi Dokumentációs Központjában.

243. Ben-Shalom, *i. m.*, 45. o.

244. Asher Cohen, *i.m.*, 129. o.

245. Ben-Shalom, *i. m.*, 69–70. o.

246. Az épületben folyó munkát formailag igazgatótanács irányította, melynek tagjai voltak Salamon Mihály, Geyer Albert, Frenkel Jenő és Hunwald Simcha. Rajtuk kívül még sok tisztviselő működött közre a kivándorlási listák véglegesítésében, köztük néhányan a Zsidó Tanácstól is. Részt vett a munkában például Eppler Erzsébet és Herskovits Fábián rabbi. Eppler, Herskovits és Salamon beszámolója: *YIVO,* 768/3647., 768/3581. és 768/3648. akta.

247. Komoly Ottó naplója, 1944. szeptember 6-i bejegyzés: *HJS*, 3:210. o.; Ben-Shalom, *i. m.*, 102–105. o.

248. A Haluccal való konfliktusa miatt Krauszt nem sokkal Budapest felszabadulása után kiszorították a Palesztina Hivatal vezetőségéből. Leváltásáról hivatalosan 1945. május 25-én tájékoztatta őt Barlas. 1946 tavaszán cionista becsületbíróság elé állították. Részletes vádemelést nyújtott be ellene többek között Groszmann Sándor és Rafi Ben-Shalom. Lásd Groszmann: „*Adatok a Moshe Krausz, a Palamt volt titkára ügyében tartandó cionista becsületbírósági tárgyaláshoz.*" Bp., 1946. április 20. (kézirat), valamint Ben-Shalom (Rafi Friedl néven):„*Klagesschrift gegen den Früheren Leiter des Palestina-Amtes, Moshe Krausz.*" Prága, 1946. április 14. (kézirat). Krausz, hogy megvédje magát és jó hírnevét, 1946. március 4-én memorandumot nyújtott be a Jewish Agency jeruzsálemi végrehajtó bizottságának: „*Memorandum über die Tätigkeit des Palestina-Amtes in Budapest in den kritischen Kriegsjahren 1941–1945.*" Bp., 1946. március 4. (kézirat). Mindhárom dokumentum másolata a szerző birtokában.

249. A lengyel menekültek ellenállási tevékenységét illetően lásd *Bericht des Leiters des polnisch–jüdischen Flüchtlingscomités.* Yad Vashem, irattár, M-20/99., Lásd még Ben-Shalom, *i. m.*, 37–38. o.

250. Groszmann személyes beszámolója: *Nur das Gewissen. Carl Lutz und seine Budapester Aktion. Geschichte und Porträt.* Verlag im Waldgut, Wald, 1986. Számos részlettel a *haluc*ok szervezetéről és ellenállási akcióiról. A fiatalok részvételét a gyermekek mentésében és élelmezésében Asher Cohen is tárgyalja, *i. m.*, 180. skk. o.

251. Fábry Pálról részletesen lásd: Bokor Péter: „Fehér ing, tiszta körmök." *Élet és Irodalom,* 1989. július 21. 7. o., július 28., 7. o.; Ember Mária: „A cinkos vállat von." *Magyar Nemzet,* 1989. augusztus 29. 7. o.

252. Grosz (Gur) Dávid nyilatkozata, 189–191. o. Lásd továbbá Demény Pál: „Emlékeim." *Tekintet,* 1988, 1. 30–48. o. Lásd továbbá Asher Cohen, *i. m.*, 141. skk. valamint 210. skk. o.

253. Irodalomjegyzék a magyarországi zsidó és nem zsidó ellenállással kapcsolatban: Braham, *The Hungarian Jewish Catastrophe, i. m.*, 242–255. o. Lásd továbbá Robert Rozett: „Jewish and Hungarian Armed Resistance in Hungary." *YVS,* 19:269–288. o. Lásd még Josef Shefer: „Hanhagat hamachteret hehalutzit beHungaria." (A *haluc* földalatti mozgalom vezetése Magyarországon.) *Hanhagat yehudei Hungaria bamivahan hashoa.* (A magyar zsidóság vezetése a Holocaust próbatétele idején.) Yad Vashem, Jeruzsálem, 1975, 135–149. o.; *Tanúk vagyunk...!* Szerk.: Galili G. Ervin, a szerkesztő kiadása, Tel-Aviv, é. n.; Lévai, *i. m.*, 210–214. o.; és Benedek István Gábor és Vámos György: *Tépd le a sárga csillagot. Interjúk az 1944-es budapesti zsidó ellenállásról.* Pallas Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990.

HARMINCADIK FEJEZET

A KERESZTÉNY EGYHÁZAK ÁLLÁSPONTJA ÉS LÉPÉSEI

A keresztény egyházak és a zsidók

A KERESZTÉNY EGYHÁZAKAT nagy felelősség terheli a magyar zsidóság tragédiájáért. Az első világháború előtt és után a zsidók iránti magatartásuk és a zsidókérdésben elfoglalt álláspontjuk nemcsak hogy tápot adott a tömegeket passzivitásra, ha éppen nem nyílt gyűlöletre késztető antiszemitizmusnak, de befolyásolta a nácik végleges megoldási programjára való reagálást is. A keresztény egyházak, a reakciós kormányzatok fő támaszai, élenjárói voltak a keresztény nemzeti mozgalmaknak, mely mozgalmak igyekeztek életben tartani az elavult félfeudális társadalmi rendet, és megóvni az országban a keresztény szellemet. Ez felhatalmazta őket a „radikális" szocialista eszmékkel és mozgalmakkal való leszámolásra és a nemzetek „kártékony" zsidó befolyástól való megvédelmezésére. A két – szerintük közös tőről fakadó – feladat végzésében egyforma buzgalmat tanúsítottak.

Jóllehet a keresztény egyházak zsidóellenes politikája az 1930-as évek végére teljesedett ki, az antiszemita légkör megteremtése már a magyar zsidóság ún. aranykorában kezdetét vette. A magyar kormányok ugyan kordában tartották ennek az időszaknak az antiszemita megnyilatkozásait, de a keresztény egyházak mégis további lendületet adtak az Istóczy Győző és Simonyi Iván-féle politikai ideológusok vezette zsidóellenes eszméknek és mozgalmaknak (lásd az 1. fejezetet). A klérus, kivált az alsópapság fontos szerepet töltött be az Istóczy által nem sokkal az 1882-es hírhedt tiszaeszlári rituális gyilkossági ügy után alapított antiszemita pártban. A papság nagy hévvel vetette be magát a kereszténységszocialista munkás egyesületek létrehozására indult, Vatikán támogatta mozgalomba is, amely nyilvánvalóan az igazi, általánosan marxistának minősített szakszervezetek elszigetelését, majd azutáni megsemmisítését tűzte ki célul. A Zichy Nándor gróf irányítása alatt álló Katolikus Néppárt hosszú időn át erőteljes támogatást adott a mozgalomnak. A Habsburg-barát arisztok-

rácia és a nagybirtokosok pártfogásában ez a klerikális, konzervatív párt főleg a „zsidó liberalizmussal és szocializmussal" párosult „destruktív és kereszténységellenes" eszmék elleni harcot tartotta feladatának. A kereszténységszocializmus egyik fő tekintélye Prohászka Ottokár püspök volt; az ő lelki irányítása és körmönfont antiszemitizmusa több évtizeden át tartó, mély befolyással volt a közvéleményre.

Az egyházak nem nézték jó szemmel a kormányzat liberális irányelveit, és különösen rossz néven vették a bevett felekezetek egyenlősítését, valamint az egyház és az állam szétválasztását. Az egyházak növekvő harciassága kifejezésre jutott parlamenti képviselők révén, a szószékekről és fő sajtóorgánumainkban is. Például a Néppárt 1896-ban alapított lapja, az *Alkotmány* volt az országban az első, tekintélyt szerzett antiszemita nemzeti újság. A lap – minthogy papok adták ki – militáns katolicizmusnak adott hangot, amely gyakran tört ki vad antiszemitizmusban. A katolicizmus e formájának Bangha Béla (1880–1940), a „magyar Savonarola" volt egyik vezető, szervező és terjesztő szakértője, s a katolikus egyház – nézetei szerint – két fő ellenségével, a judaizmussal és a szocializmussal szembeni ideológiai küzdelmének kikristályosítója.[1]

Az első világháborús katasztrófa után eldurvult a keresztény egyházak zsidókkal szembeni magatartása. A katonai bukás, a múltból maradt súlyos nehézségek megoldását megkísérlő Károlyi Mihály-féle demokratikus-szocialista koalíciós kormány kudarca, s főleg Kun Béla rövid életű proletárdiktatúrája alatt hozott radikális intézkedések arra indították az egyházakat, hogy teljes szívvel mellé álljanak a Horthyt hatalomra segítő ellenforradalomnak. Ahogyan Németországban is – a kommunisták és a szabadkőművesek mellett – a zsidókat tették bűnbaknak, őket tették felelőssé a Magyarországra szakadt bajokért: nekik kellett elszenvedniük az ellenforradalmi fehérterror dühöngését, amelynek a „szegedi gondolat" adta az ideológiai alapmotívumát. Ennek az ideológiának, amelyben központi szerepet játszott az antibolsevizmus, antiszemitizmus és a soviniszta nacionalizmus, Zadravetz István püspök volt egyik legkiválóbb szószólója: az ország tábori püspöke, az Antibolsevista Comité egyik vezető személyisége.[2]

Ezt a gondolatot terjesztették az újonnan alapított egyházi napilapok, köztük a *Nemzeti Újság* és az *Új Nemzedék*, amelyek gyakran cikkeztek a Magyarország összeomlásáért felelős „nemzetközi zsidó összeesküvésről". Zákány Gyula páter például azt állította, hogy a „területi integritás veszélyének a zsidók az okai". Ezt a témát taglalta az ez időben virágzó számos ultrasoviniszta zsidóellenes szervezet egyikének, az Ébredő Magyaroknak a gyűlésein is.[3]

A keresztény egyházak vezetői alighanem a németországi náci hata-

lomátvétel s főképp az Anschluss után elfoglalt álláspontjukkal ártottak a legtöbbet. S noha tisztában voltak azzal, milyen veszélyeket tartogat a nácizmus a keresztény egyházak számára, mégis mindenestül támogatták azt a politikát – sőt alkalmanként élére is álltak –, amely a Harmadik Birodalom segítségével remélte visszaszerezni az elcsatolt területeket. Azzal, hogy elnézték a zsidóknak a bolsevizmussal való azonosítását, akaratlanul is tápot adtak az antiszemita propagandának. E vezetők közül ugyan a német megszállás idején sokan megbánták az 1930-as évek végén elfoglalt álláspontjukat, ennek ellenére jó néhányat törvényesítettek a jobboldali képviselők által követelt szélsőséges politikai intézkedésekből. Czapik Gyula egri érsek, a magyar katolikus egyház harmadik méltósága „fatális hiba"-ként kárhoztatta, hogy a német katolikus egyház nem azonosult a nemzetiszocializmussal. A református (kálvinista) egyház vezető személyisége, Ravasz László püspök véleménye szerint a német hatalmi törekvések etikai és vallási elvekből eredtek.

Ez a vélekedés összhangban állt Ravasz püspök antiszemita nézeteivel, amelyek – első megfogalmazásuk, 1917 óta – a zsidókérdésben tett lépéseit vezérelték.[4] Grősz József kalocsai érsek a nyilaskeresztet összeférhetőnek tekintette Krisztus keresztjével. Az evangélikus (lutheránus) egyház egyik főpapja, Turóczy Zoltán amellett érvelt, hogy „az igazi kereszténység nem pacifista, hanem hódító, a világhódító totalitárius erők szellemében". Hász István, a fegyveres erők tábori püspöke szerint „a zsidók az ország bomlasztói, ezért ellenük igazolt minden harc"[5]. A vezetők közéleti pozíciójának égisze alatt sok pap aggály nélkül terjesztette a zsidóellenesség mákonyát a magyar tömegekben, pedig azok az első világháborúig általában toleránsak voltak a zsidósággal.

A közvélemény hosszú évek óta tartó, veszedelmes antiszemita propagandával való megdolgozása (amit a hazai szélsőjobboldaliak beígért szocialista reformja és a Harmadik Birodalom külföldi sikerei csak tovább segítettek) logikussá és dicséretessé tette a keresztény egyházak részéről a fő zsidóellenes törvények támogatását. A keresztény egyházak vezetői, igaz, csökkenő lelkesedéssel, de támogatták az első két zsidótörvény elfogadását. Jórészt úgy tekintettek ezekre a törvényekre, mint amelyek egybeesnek a felfogásuk szerinti magyar érdekekkel, és úgy érveltek, hogy e törvények igazából „útját állják a zsidókérdés elmérgesedésének, és le fogják szerelni az antiszemitizmust". Az 1938-as első zsidótörvény támogatása még nem keltett az egyházakban semmi lelkiismeret-furdalást – sőt e törvényt állítólag még néhány magyar zsidó vezető is azzal mentegette, hogy „kifogja a szelet a nyilasok vitorlájából" –; az 1939-es második zsidótörvény néhány rendelkezése ellen viszont egyes egyházi méltóságok tiltakoztak. Nevezetesen: ellenvetésük volt a törvénytervezet nyíltan faji,

potenciálisan némely magyart is érintő vonatkozásával szemben, s az áttértek jogait és érdekeit védő, valamint az áttérést és az asszimilációt elősegítő módosítást kívántak. E javaslatokkal szembeszállva, az egyházak felsőházi képviselői, így az evangélikus egyházat képviselő Raffay Sándor[6] és Serédi Jusztinián bíboros, Magyarország hercegprímása azt a „veszélyt" hangsúlyozta a törvények elfogadásakor, amelyet a zsidók kulturális, politikai és gazdasági befolyása jelent a keresztény Magyarország nemzeti érdekeire.[7]

Hiába voltak lojális állampolgárok a zsidók, és hiába tettek oly sokat Magyarország modernizációjáért és kultúrájáért (az utódállamokban magyar ajkúak maradtak az új hatóságok és az ottani többségi nemzet bosszúságára), a magyar egyházi vezetők legtöbbje a legreakciósabb erőkkel egyetemben azt hangoztatta, hogy van zsidókérdés, és sürgős megoldást kíván. Az ország társadalmi-gazdasági realitásainak, illetve a zsidóság többsége valós helyzetének teljes figyelmen kívül hagyásával az a vélemény járta, hogy a zsidók oly sok „szellemi, erkölcsi és anyagi hatalomra" tettek szert, hogy az már a keresztény magyarság fennmaradását veszélyezteti.

Az egyházi vezetők éppily érzéketlenséget mutattak az 1939. évi II. törvénycikk elfogadásakor is, és megszavazták összes kiegészítő rendeleteivel egyetemben. Ez a törvény vezetett el a kirívóan diszkriminatív munkaszolgálati rendszer létrehozásához és fokozatos kiterjesztéséhez. A csekély számú bátor tiltakozó között ott volt Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társaságának főnöknője, aki megpróbálta felrázni a közvéleményt és rávenni a katonai hatóságokat az észak-erdélyi, főleg csíkszeredai zsidókkal, valamint a munkaszolgálatosokkal való kegyetlenkedések beszüntetésére.[8]

A harmadik zsidótörvényt a keresztény egyházak nem szavazták meg; szembenállásuk fő oka az volt, hogy a törvény, amely az 1935-ös nürnbergi törvények fajvédő intézkedéseit foglalta magába, közvetlenül érintette jó néhány hívüket, az áttérteket éppúgy, mint a már születésüktől fogva keresztényeket. Felsőházi befolyásuk és az általuk gyakorolt nyomás eredményeképpen a törvény annyiban módosult, hogy felhatalmazta az igazságügy-minisztert: kivételes feltételek mellett eltérhet az előírásoktól. E kompromisszumos megoldás folytán sok potenciálisan érintett magyar menekült meg a zsidónak nyilvánítástól, köztük az arisztokrácia több tagja, valamint kormányzati és politikai kiválóságok.[9]

A zsidó származású áttértek és keresztények sajátos érdekeivel való törődés a legtöbb egyházi vezető magatartására jellemző volt a háborús időszakban, a megszállás idején is. A végleges megoldással kapcsolatos állásfoglalásuk mindent összevéve is legfeljebb vegyesnek

mondható. Elborzadtak ugyan a náci módszerektől, és együttéreztek a szenvedő zsidókkal, de nem tettek hathatós lépéseket, hogy megakadályozzák a zsidótlanító különítményeket céljaik elérésében. Kezdeményezéseiket a legjobb indulattal is csak erőtlennek és elkésettnek minősíthetjük. A keresztény felekezetek tisztségviselői általában egyedül, saját elhatározásukból cselekedtek, amikor a zsidókérdés „megoldásakor" a végrehajtás módjait igyekeztek enyhíteni, és e célból érintkezést kerestek a kormány tagjaival. A figyelmük azonban a zsidók összegyűjtése és deportálása közepette is elsősorban az áttértek és a nem zsidók sorsa felé fordult.

Amikor a zsidóknak kötelezővé tették a sárga csillag viselését, az egyházi vezetők eljártak az áttértek felmentése érdekében. De sohasem kívánták sok dánnak a példáját követni, vagy Takaró Géza tiszteletesét, a New York-i Első Magyar Református Egyház lelkipásztoráét, aki híveivel együtt a Dávid-csillag dacos kitűzésével fejezte ki a zsidók iránt érzett rokonszenvét.[10] Az sem fordult meg a fejükben, hogy Sztepan metropolitának, a Bulgáriai Ortodox Egyház Szent Szinódusa fejének vagy más metropolitáknak, például Kirill plovdivi és Neofit vidini metropolitának az álláspontjára helyezkedjenek, akik nyilvánosan prédikáltak kormányuk antiszemita politikája ellen.[11] Serédi bíborosnak tudomása volt a bulgáriai zsidókkal szemben tanúsított enyhébb bánásmódról is, valamint a szlovák és román zsidók átmenetileg kedvezőbb helyzetéről. Tudta például, hogy a románok a kezdet kezdetén leállították a deportálásokat, és a romániai zsidóknak nem kellett megkülönböztető jelzést viselniök.[12]

A keresztény egyházak vezetői ugyan alkalmanként megfontolás tárgyává tették a nyilvános állásfoglalás kérdését, de végül nem világosították fel a közvéleményt a zsidókkal szemben elkövetett jogtalanságról. A keresztény egyházak vezetői, akik 1941 óta tisztában voltak a Szovjetunió elfoglalt területein elkövetett zsidó tömeggyilkosságokkal, és 1944 májusának elejétől birtokukban volt az auschwitzi jegyzőkönyv (lásd a 23. fejezetet) is, prédikációikban és a kormányszervekkel folytatott tárgyalásaikban mit sem említettek ebből. Ismereteiket az alsópapsággal sem osztották meg. Kis György esperes szerint „1944 nyarán a paptestvérek... 99,9 százaléka... nem tudott a haláltáborokról"[13].

Néhány egyházi vezető, köztük Apor Vilmos győri püspök kérte, hogy Serédi bíboros nyíltan emeljen szót a legsarkalatosabb emberi jogok megsértése ellen; a bíboros elmulasztotta ezt megtenni (bár egyszer fenyegetőzött vele). A nyilvános állásfoglalás elmulasztása negatív hatással volt a magyarországi katolikus és protestáns egyházak többi vezetőjére, az egyházak közös hallgatása felbátorította a zsidóság ellenfeleit, elbátortalanította potenciális segítőit.[14] Az a kevés püspök, akinek volt mersze

szentbeszédeiben szóvá tenni a zsidóüldözést, sajnos nem tudott gátat vetni a dolgok folyásának, mert szavuk csak a helyi közösséghez jutott el.

A papi hierarchia felsőbb szintjeiről jövő buzdítás híján a klérus alárendelt tagjai, egyes kivételektől eltekintve, nem váltak aktív részeseivé a zsidók összegyűjtése és deportálása elleni tiltakozásnak. Egyes egyházi személyek, mint például a különféle egyházhoz kötődő szervezetek képviselői, segítségére voltak néhány zsidónak, és nem titkolták a gettóba zárás és a deportálás végrehajtásának módja miatti megdöbbenésüket. A zsidók zsúfolt tehervagonokban elszenvedett kínjaitól indíttatva a Magyar Katolikus Nőegyletek Országos Szövetsége és a Magyar Református Országos Nőszövetség például június 21-én a (Simon Elemér vezette) Magyar Vöröskereszt révén engedélyért fordult Sztójayhoz, hogy a nagyobb vasúti gócpontokban vízzel láthassák el a zsidókat szállító vonatokat. A miniszterelnök háromheti mérlegelés után, július 14-én Huszovszky Lajos révén továbbította a kérést a külügyminisztériumba, amely észrevétel nélkül azonnal visszaküldte. Ekkorra, július 18-ára, vidéken már befejeződött a deportálás, a budapesti zsidók elszállításához pedig Horthy megtagadta hozzájárulását.[15]

A nyilasuralom alatt, amikor a budapesti zsidók helyzete fordult válságosra, számos egyházi személy és szerzetes nővér vett részt a különféle mentőakciókban (lásd a továbbiakban). Ez az emberbaráti munka fájdalmas ellentétben áll az egyházi hierarchia érzéketlenségével és közönyével.

A katolikus egyház álláspontja és lépései

A német megszállást követő új és kíméletlen zsidóellenes intézkedések életbe lépése után a magyar zsidóság vezetői segítséget kértek a keresztény egyházak tisztségviselőitől. Nemcsak az egyházak hatalma adott indokot erre a lépésre, hanem az is, hogy a zsidóság hagyományos támogatói közül – ideértve a korábbi uralkodó körök náciellenes konzervatív-arisztokrata képviselőit is – sokan maguk is letartóztatásban voltak. Az egyház vezetői gyorsan reagáltak; alighanem azért, mert a németek és az újonnan beiktatott Sztójay-kormány a harmadik zsidótörvény alapján határozta meg, hogy ki a zsidó és ki nem. Serédi bíboros első ízben 1944 márciusának végén kereste fel Sztójayt, s magával vitt egy, a katolikus hitre áttérteket gyámolító egylet, a Magyar Szent Kereszt Egyesület által készített memorandumot. A bíboros az egyesület nézeteit hangoztatva megütközését fejezte ki azzal a tervvel kapcsolatban, hogy a sárga csillag viselését az áttértek számára is kötelezővé szándékoznak tenni, akik között papok, szerzetes nővérek vagy az egyház más aktív tagjai is akadtak. Emlékeztette a miniszterelnököt arra, hogy Dávid csillaga a hit, és nem a zsi-

dó faj jelképe, s így ellentmondás lenne, ha keresztények viselnék. Sztójay egyvalamiben engedett. Április 5-én, azon a napon, amelytől a magyarországi zsidók viselni kezdték a sárga csillagot, Sztójay tudatta a bíborossal, hogy a zsidó származású papok, szerzetes nővérek és az egyház világi tisztségviselői felmentést kaptak a zsidóellenes intézkedések hatálya alól.[16]

Április 13-án a bíboros ismét találkozott Sztójayval, hogy ismertesse vele a katolikus egyház álláspontját. Az eredmény csupán az intelem volt, hogy az egyház jobban tenné, ha energiáját a kommunizmus elleni küzdelemre összpontosítaná. A kárpátaljai és észak-magyarországi zsidók gettósítása, április 16-a után egy héttel Serédi bíboros, a zsidókkal szembeni kegyetlenkedésekről tudomást szerezvén, püspöktársai nevében emlékiratot nyújtott be a miniszterelnöknek, amelyben tiltakozott az emberi jogok megsértése ellen. Ismételten szót emelt az áttértek érdekében, felhozván, hogy őket külön kell választani a zsidóktól, hiszen áttérésükkel már ők maguk is elkülönültek. A katolikus egyház álláspontját az alábbiakban összegezte:

- a keresztények mentesüljenek a zsidók ellen életbe léptetett intézkedések alól;
- az áttértek vonassanak ki a Zsidó Tanács illetékessége alól;
- a kikeresztelkedettek mentesüljenek a Dávid-csillag viselése alól;
- a zsidótörvények hatálya alá eső papok kapjanak módot nem zsidó háztartási alkalmazottak tartására;
- a kormányzat vegye tekintetbe, hogy a zsidó javak kisajátítása gyakran érint már nem zsidó gyerekeket.[17]

A bíboros nem fejezte ki rosszallását a zsidók elhurcolása közben esett jogtalanságok és embertelenségek miatt, nem ítélte el gettóba zárásukat és kifosztásukat, és nem jelezte előre a zsidóellenes intézkedések lehetséges következményeit. Mindez vitathatatlanul bátorítást adott Sztójaynak és a kormány többi tagjának, hogy zsidóellenes elgondolásaik szerint cselekedjenek. Május 3-i válaszában a miniszterelnök, aki hálás volt azért, hogy e súlyos kérdésekről nem esett szó, biztosította a hercegprímást, hogy a kormányzat már mentesítette a zsidó származású papokat, és biztosította Serédit arról, hogy mindent megtesznek azoknak a keresztényeknek a gazdasági érdekeiért, akiknek szülei a zsidótörvények hatálya alá esnek. Ami a sárga megkülönböztető jel viselését illeti, Sztójay hangsúlyozta, hogy az nem a zsidó vallás szimbolizálását célozza meg, hanem „a zsidó fajnak közigazgatási szempontból szükséges megjelölésére szolgáló alkalmas eszköz". Hozzátette, hogy a kormánynak nincs kifogása az ellen, ha az áttértek keresztet is viselnek a csillag mellett.[18]

A kistarcsai deportálás (április 30.), valamint Észak-Erdély és más területek gettósítása nyomában, amely szintén számos áttértet érintett, a bíboros május 10-én újból felkereste Sztójayt. Ez alkalommal sem a zsidók sorsa aggasztotta. Azt sürgette, hogy a gettókban és a munkaszolgálatosszázadokban különítsék el az áttérteket a zsidóktól, és teremtsenek nekik lehetőséget vallásuk gyakorlására. A deportálásokkal kapcsolatban sürgette Sztójayt: gondoskodjék arról, hogy a deportáltakat kellő eljárás nélkül ne foszthassák meg életüktől. A gettókat illetően különösen az nyugtalanította, hogy az erőszakos átköltöztetések sok kereszténynek terhére voltak.

A hercegprímás számos forrásból, így saját püspökeitől is tájékozódhatott az ország sok vidékén folyó zsidóellenes hadjáratról. 1944. május 11-én például Hamvas Endre csanádi püspök tájékoztatta arról, hogy milyen borzalmakat kellett kiállniuk Magyarkanizsa, Zenta, Zombor és más települések zsidóinak, amikor május elején Szegedre költöztették át őket. Hamvas püspök hangsúlyozta, hogy bármilyen rossz volt is a helyzetük – sokukat a szegedi szalámigyár disznóóljaiban helyezték el –, a hírek szerint Kassa és Nyíregyháza zsidói sokkal rettenetesebb helyzetben vannak. Akármilyen mély volt is azonban Hamvas püspök felháborodása, szükségesnek látta hozzáfűzni, hogy a helyi papság azon fáradozik, hogy „mentesítse az áttérteket a gettósítástól, vagyis különválassza őket a zsidóktól"[19].

A tömeges deportálások kezdete, május 15-e után két nappal Serédi bíboros körlevelet adott ki a püspököknek, melyben összefoglalta az egyháznak az áttértek érdekében végzett tevékenységét és az ebben elért eredményeket. Megindokolta, miért nem szólt nyilvánosan a kormányzat által tett intézkedésekről és az egyház közbelépéséről: szerinte egy ilyen lépéssel „a kormány helyzetét ne nehezítsük; senkinek [talán a németekre céloz] ürügyet ne szolgáltassunk... egyházunk és katolikus intézményeink jogainak támadására"[20].

A közvélemény hallgatása és a bíborosnak a zsidók helyzete iránt megnyilvánuló közömbössége elképesztette a pápai nunciust és némely püspököt. Május 27-én Apor püspök helytelenítette Serédi bíborosnak azt a döntését, hogy ne hozzák nyilvánosságra az üldözéseket és az emberi jogok megsértését. Kérte a bíborost, a magyar katolikus egyház fejét, hogy bocsásson ki mindenki számára érthető nyelven megfogalmazott pásztorlevelet a fennálló helyzet vallási és erkölcsi következményeiről, vagy legalább engedélyezze, hogy széles körben terjesszék április 23-i memorandumát, vagy adjon szabad kezet a püspököknek híveik tájékoztatásában és eligazításában. A nuncius, Angelo Rotta, június 8-án, a kárpátaljai és észak-erdélyi deportálások befejeződésének másnapján, felkereste Serédi

bíborost, hogy felvilágosítást kérjen afelől, miért nem foglal el a hercegprímás és a katolikus egyház püspöki kara határozottabb álláspontot a kormánnyal szemben. A bíboros a nyilvános leleplezés buktatóival és a cenzúrával kapcsolatos nehézségekkel védte felfogását, és közölte a nunciussal, hogy számos forrás érdeklődik a budapesti apostoli nunciatúra hasznossága felől, „ha semmit sem tesz, vagy senki sem tudja, tett-e valamit, s hogy megtévesztő, ha az apostoli Szentszék fenntartja a diplomáciai viszonyt azzal a német kormánnyal, amely az atrocitásokat végrehajtja"[21].

Röviddel ezután Sztójay elküldte néhány kollégáját, hogy „világosítsák fel" a bíborost a kormány zsidóellenes politikájáról. Június 2-án az igazságügyi, s egyben a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Antal István járt Serédi bíborosnál; június 7-én Huszovszky Lajos miniszterelnökségi államtitkár látogatta meg, június 8-án Imrédy Béla; végül június 17-én Bárczy István a katolikus püspökökkel együtt meghívta egy, a kormány által adandó ebédre, azzal az ürüggyel, hogy ott majd tisztázzák az egyház felvetette összes kérdést. Ezeken az eszmecseréken a bíboros mindvégig rosszallotta a zsidók elleni intézkedéseket, és amellett szólt, hogy a zsidókat „militarizálni" kellene és az országban alkalmazni vagy talán semleges országokba küldeni őket deportálás helyett. Az ebédmeghívást elutasította, mivel az elfogadást úgy lehetett volna magyarázni, mint a kormánypolitika nyílt jóváhagyását. Sztójay június 19-én egy magánlevéllel próbálta lefegyverezni a bíborost, amelyben arról értesíti, hogy április 23-i emlékiratának öt követelését a kormány gyakorlatilag elfogadta és végrehajtotta.[22]

Időközben a prímásra újabb nyomás nehezedett, hogy foglaljon nyilvánosan állást, és rázza fel a közvéleményt. Június 15-én Ravasz László püspök, a református egyház vezetője kereste fel egy közösen kiadandó nyilvános nyilatkozat ügyében. Ugyanazon a napon Apor püspök is ismételten nyilvános állásfoglalásra kéri a bíborost.[23] A nuncius június 27-én tolmácsolta a pápa óhaját: „a magyar püspöki kar nyilvánosan szálljon síkra a keresztény elvek, valamint a faji rendeletekkel sújtott honfitársaik, különösen a keresztények védelmében". Ez időben a bíboros csakugyan egy, az összes templomban felolvasandó pásztorlevélen dolgozott. Helyettese, Drahos János és néhány püspök még átdolgozta a fogalmazványt. A végső szöveg, amely Apor püspökkel és Czapik Gyula egri érsekkel való tanácskozás után, június 29-én hagyatott jóvá, a következőképpen hangzott:

Krisztusban kedves Híveink!

Az Apostolutódok: az Egyház mindenkori látható Feje és a többi püspökök

Isten akarata szerint hirdetői és őrei az Isten íratlan, vagyis természeti és írott, vagyis kinyilatkoztatott erkölcsi törvényeinek, kivált a tízparancsolatnak. Ehhez képest Egyházunknak közel kétezer éves történelme során sokszor felemelték főpásztori szavukat, amikor ezeket a törvényeket bárki is sértette; és származásra, nemzetiségre, vallásra vagy társadalmi elhelyezkedésre való tekintet nélkül védelmükbe vették azokat, akikre az isteni törvényeknek megsértéséből jogerős bírói ítélettel megállapított egyéni bűntett nélkül kár származott; mert senkit, akinek a bűntett elkövetésében része volt, a fajához, illetve nemzetiségéhez tartozó, vagy vallását követő embertársainak bűntetteiért jogosan büntetni nem szabad. Ezért védelmükbe vették és a szabad emberekkel egyenlő jogúakká iparkodtak tenni a valóságos rabszolgákat, a szegény páriákat stb., támogatták a szegényeket, és felemelni törekedtek az elnyomott munkásosztályt is.

A magyar püspöki kar tagjai ezeréves történelmünk tanúbizonysága szerint szintén védelmükbe vették a szegényeket és az ártatlanul szenvedőket vagy üldözötteket, és nemcsak a találékony keresztény szeretet gyakorlásával segítették őket, hanem arra is törekedtek, hogy a szegényügy, valamint a szociális kérdés a törvényhozás útján intézményesen megoldást nyerjen, és hogy az igazságosság minden vonatkozásban érvényesüljön.

Minden módon felkarolták elsősorban a szegényügyet, mert tudták, hogy a legfőbb parancsolat a szeretet, és hogy Krisztus szavai szerint mindig lesznek szegények, akikkel gyakorolhatjuk a szeretetet. Ezért nagy áldozatok árán ma is fenntartják vagy támogatják régi katolikus szeretetintézményeinket, sőt újakat létesítenek.

De magyar püspök elődeink közreműködtek abban is, hogy a szociális és a gazdasági kérdések a törvényhozás útján intézményes, ésszerű és politikamentes megoldást nyerjenek. A múlt század közepén a jobbágyság felszabadítását saját javadalmuk jelentős részének feláldozásával iparkodtak előmozdítani. A későbbi földreformokért is tetemes áldozatokat hoztak. Ezeknek a reformoknak országgyűlési tárgyalása alkalmából az ország prímása a püspöki kar nevében elsősorban a sokgyermekes, valamint a szegény családok földhöz juttatását szorgalmazta, és ezek részére a szükséges forgótőke biztosítását kamatmentes kölcsön formájában indítványozta. A szociális pápák: XIII. Leó és XI. Pius útmutatása szerint magyar püspök elődeink sürgették a munkásosztály szellemi és anyagi felemelkedését, veleszületett jogainak tiszteletben tartását, a munkaidő és a munkabér igazságos megállapítását, felsorakoztak az öregségi és rokkantsági biztosításról szóló törvényjavaslat mellett, és ugyanakkor mezei munkások hasonló biztosítását is szorgalmazták.

Hogyha pedig bárkinek veleszületett jogait, amilyenek: jog az élethez, az emberi méltósághoz, a személyes szabadsághoz, a vallás szabad gyakorlásához, a munkaszabadsághoz, a megélhetéshez, a magántulajdonhoz stb., vagy törvényes úton szerzett jogait akár egyes emberek, akár egyes emberi közületek, akár magának az államnak képviselői igazságtalanul csorbítják vagy éppen elveszik, a magyar püspökök kötelességszerűen felemelik tiltakozó főpásztori szavukat, és rámutatnak, hogy az említett jogokat nem az egyes emberek, nem is egyes emberi közületek, sőt nem is az állam képviselői adták, hanem maga az Isten, hogy tehát ezeket – a törvényes és jogerős bírói esetet kivéve – igazságosan senki és semmiféle földi hatalom nem csorbíthatja és el nem

veheti, csak az Isten, vagy az, akinek Isten erre törvényhozó, kormányzó, bírói és végrehajtási hatalmat adott, mert nincs hatalom csak Istentől. Ámde ezt az Istentől nyert hatalmat csak igazságosan, vagyis az Isten erkölcsi törvényeivel összhangban szabad gyakorolni, mert igazságtalanságra és saját törvényeinek megszegésére Isten senkinek hatalmat nem adott, nem is adhatott.

Mármost, kedves Híveink, ezekben a sorsdöntő időkben az ártatlanok védelmében mi, a magyar püspöki kar tagjai, kötelességünket teljesítjük, mikor az Isten nevében felemeljük tiltakozó főpásztori szavunkat a hadviselésnek és a bombázásoknak a keresztény erkölcstantól elítélt módja ellen. Minden, hadászatilag számba jövő helytől távoli, békés polgárok otthonának szétrombolása, békés nőknek és gyermekeknek alacsonyra szálló repülőkről történő géppuskázása, ártatlan gyermekekre ledobott robbanó játékszerekkel okozott nyomorékká tétele; mind olyan tények, amelyeket a tisztességre számot tartó hadviselés nem engedhet.

De rámutatunk arra is, hogy mikor ebben a borzalmas világháborúban leginkább rászorulnánk az Isten segítségére, mikor magunknak is gondosan kerülni kellene minden szót és cselekedetet, amellyel magunkra és nemzetünkre vonhatjuk Isten haragját: akkor kimondhatatlan szomorúsággal látjuk, hogy a keresztény Magyarországon is egymás után olyan intézkedések tétettek, amelyek Isten törvényeivel ellenkeznek. Előttetek, kedves Híveink, nem kell részletesen felsorolnunk azokat a rendelkezéseket, amelyek végrehajtásuk módjával együtt magatok is jól ismertek, és amelyek magyar polgártársaink egy részének, köztük még azoknak is, akik velünk együtt ugyanezt a szent hitet vallják, pusztán származásuk miatt csorbítják vagy el is veszik velük született jogait. És mindezt anélkül, hogy egyéni bűnösségüket megállapítanák, s ennek alapján bírói ítéletet hoznának. Mindezt csak akkor értenétek meg igazán, ha Veletek is ugyanilyen jogfosztások történnének.

Tőlünk, mint híveinknek Istentől rendelt Főpásztoraitól, eddig is távol állott, most is távol áll és ezután is távol fog állni minden pártpolitika, minden csoportérdek és minden egyéni érdek. Mi nem vonjuk kétségbe, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre a zsidóság egy része bűnösen bomlasztó befolyást gyakorolt. Az is tény, hogy a többiek e tekintetben hitsorsosaik ellen nem léptek fel. Nem vonjuk kétségbe, hogy a zsidókérdést törvényes és igazságos módon rendezni kell. Tehát azt, hogy az ország gazdasági rendszerében a szükséges intézkedések megtörténjenek és a jogosan kifogásolható tünetek orvoslást nyerjenek, nemcsak nem kifogásoljuk, hanem kívánatosnak tartjuk. Azonban, mivel erkölcsi és főpásztori kötelességünket mulasztanánk el, ha gondosan nem őrködnénk, hogy az igazságosság csorbát ne szenvedjen, magyar polgártársainkon és katolikus híveinken pedig puszta származásuk miatt sérelem ne essék, azért hónapok óta szóbeli és írásbeli tárgyalások útján iparkodtunk általában az igazságosságot, különösen pedig a közelmúltban kiadott sérelmes rendelkezésektől sújtott polgártársainkat és híveinket védelmünkbe venni, maguknak a sérelmes rendeleteknek pedig módosítását, illetve hatálytalanítását kértük.

Azonban bár itt-ott némi enyhítést sikerült is elérnünk, amit köszönettel fogadtunk, mégis mély fájdalommal és súlyos aggodalommal töltött el bennünket, hogy tárgyalásaink során éppen azt nem sikerült elérnünk, amit pedig

legjobban szerettünk volna, hogy végleg megszűnjenek az igazságtalan jogcsorbítások és jogfosztások, kivált az elhurcolások. Minthogy azonban mi a kormányzat tagjainak kereszténységében és emberiességében bízva, az eddigi eredménytelenség ellenére sem adtunk fel minden reményt: előttetek eddig nem nyilatkoztunk, hanem a lehető lépések megtétele mellett magunkat türtőztetve várakoztunk.

Most azonban, mikor nagy megdöbbenéssel látjuk, hogy eddigi tárgyalásaink minden erőfeszítésünk ellenére éppen a legfontosabb dolgokban szinte eredménytelennek bizonyultak, azért minden felelősséget ünnepélyesen elhárítunk magunktól. De az isteni törvények védelmében ebben a formában is kérjük az illetékes hatóságokat, hogy Isten és a történelem előtti felelősségük tudatában a sérelmes rendeleteket minél sürgősebben orvosolják. Ezek a rendeletek ugyanis a nemzet létéért folyó küzdelem idején nemcsak jogbizonytalanságot okoznak, hanem megbontják a nemzet egységét is, és ellenünk fordítják a keresztény világ közvéleményét, főképpen pedig ellenünk fordítják Istent!

Mint mindig, most is elsősorban az Istenbe vethetjük bizodalmunkat, és ezért kérünk Benneteket, kedves Híveink, hogy velünk együtt Ti is imádkozzatok és dolgozzatok az igazságosság, a keresztény szeretet diadaláért. Vigyázzatok, hogy a kifogásolt cselekedetek helyeslésével vagy előmozdításával Magatokra ne vonjátok a szörnyű felelősséget Isten és az emberek előtt. Ne feledjétek, hogy igazságtalansággal a haza igazi javát szolgálni nem lehet. Imádkozzatok és dolgozzatok kivétel nélkül összes magyar polgártársainkért, főképpen pedig katolikus testvéreinkért, katolikus Egyházunkért és szeretett magyar hazánkért.

Erre a szándékra adjuk főpásztori áldásunkat az Atyának és Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében, Ámen.[24]

Antal, akinek figyelmét felhívták a pásztorlevélre, azonnal leállította annak szétküldését, bár egyes egyházmegyékbe, így az egribe és a kalocsaiba még Antal intézkedése előtt eljutott. Ezeknek az egyházmegyéknek néhány templomában a pásztorlevelet fel is olvasták. A minisztertanács döntése után Antal július 6-án látogatást tett Gerecsén, Serédi bíboros nyaralójában. Jóllehet a bíboros ismételten hibáztatta a kormány lépéseit, mégis készséget mutatott a pásztorlevél visszavonására – különösen azután, hogy Antal figyelmeztette őt a lehetséges nyilas hatalomátvétel következményeire –, ha a miniszterelnök hivatalosan értesíti őt arról, hogy elfogadta a korábbi emlékiratokban vázolt kívánságokat; a keresztények mentességet kapnak a zsidóellenes intézkedések alól, és a kormányzat tőle telhetőleg mindent megtesz a keresztény deportáltak visszahozataláért; a keresztény testületek híveik tudomására hozhatják, hogy tárgyalásban állnak a kormánnyal a zsidókérdést illetően, és hogy sikerült bizonyos engedményeket elérniük.

Antal rögtön elfogadta az első két feltételt, július 7-én Serédi bíboros táviratban utasította az összes egyházközség fejét, hogy tartózkodjék a

pásztorlevél felolvasásától. A következő napon (egy napra rá, hogy Horthy leállíttatta a deportálásokat) néhány fontos kormányzati vezető – köztük Sztójay, Antal, Imrédy és Kunder – megjelent Gerecsén, megkísérelve megoldani az egyház és állam viszonyát még terhelő kérdéseket. Sztójay magával hozott egy előző nap írt levelet, amelyben összefoglalja az egyházi kívánságokkal kapcsolatos kormányálláspontot és válaszlépéseket. A levél szövege ez volt:

Az Eminenciád által 1944. május hó 10. napján hozzám intézett levelére az 1944. évi június 19. napján adott válaszom során még nem volt módomban a keresztény vallású zsidókra vonatkozóan tervbe vett és azóta már részben foganatosított összes intézkedéseket részleteiben közölni, jelen levelemben azonban már bővebb és az egyes konkrétumokra is kiterjedő felvilágosításokat adhatok.

Az Eminenciád által ismételten kifejezésre juttatott kívánságnak megfelelően a m. kir. kormány a zsidókra vonatkozó rendelkezések módosítása tekintetében az eddig már közölteken felül a következő intézkedéseket tette:

1. Az 1944. évi július hó 6. napján megalakíttatta a keresztény vallású zsidók érdekvédelmi szervezetét, amely a keresztény vallásfelekezetekhez tartozó zsidók ügyeit veszi gondozásába és intézi, függetlenül a Magyarországi Zsidók Szövetségétől.

2. Szigorú vizsgálatot rendelt el annak megállapítására, valóban fordultak-e elő kegyetlenkedések és kíméletlen eljárások a zsidók szállításával és átköltöztetésével kapcsolatban. A vizsgálat során megállapítást nyert, hogy a kegyetlenkedésekről és a kíméletlen bánásmódról számyra kelt hírek általában híjával vannak a valóságnak, avagy legalábbis erősen túlzottak, de kétségtelen, hogy elszigetelt esetekben valóban sor került egyes hatósági szerveknek a belügyminiszter úr intenciója ellen való szabálytalan magatartására. A belügyminiszter úr ilyen esetekben a legszigorúbb megtorlást alkalmazta, és a jövőben ugyanilyen megtorlással és más szigorú preventív intézkedésekkel fogja megakadályozni a hasonló esetek előfordulását.

3. A budapesti zsidóknak az országból való elszállítása a további intézkedésig szünetel.

4. Abban az esetben, ha a jövőben sor kerülne a budapesti zsidóknak az országból való elszállítására, a keresztény vallású zsidók ez alól az intézkedés alól mentesülnek, tehát a keresztény vallású zsidók az országban fognak maradni. Igaz ugyan, hogy az említett zsidók továbbra is elkülönített lakásokban fognak lakni, de intézményes gondoskodás történik arról, hogy vallásuk szabad gyakorlata, a templomok látogatása és általában lelki gondozásuk zavartalansága feltétlenül biztosíttassék.

5. A keresztény vallásfelekezet lelkészeinek hozzátartozói (szülői, testvérei, a protestáns egyházak lelkészeinek feleségei és gyermekei) a megkülönböztető jelzés viselése és az ahhoz fűzött összes következmények alól mentesíttetni fognak.

A fentieket Eminenciáddal tisztelettel közölve, legyen szabad kifejeznem azt a reménységet, hogy ezek a mai körülmények között messzemenőnek tekinthető intézkedések az Eminenciád által kifejezésre juttatott magasztos elvek védelmét illetően bizonyára megnyugtatásul fognak szolgálni.[25]

Sztójay ígéretei nyilván megnyugtatták a bíborost, mert beleegyezett egy kompromisszumos szövegbe, amellyel július 8-án és 9-én az állami rádió az összes hívőnek tudtul adja a bíboros közleményét, hogy ugyanis a pásztorlevél a főtisztelendő papságot volt hivatva tájékoztatni, s nem a hívők előtti felolvasásra szánták. Ehelyett a következő kommentárt olvasták be:

Serédi Jusztinián bíbornok, Magyarország hercegprímása a maga és a nagyméltóságú püspöki kar nevében közli a katolikus hívekkel, hogy a zsidókra, különösen a megkeresztelkedettekre vonatkozó rendelkezések tárgyában ismételten fordult a magyar királyi kormányhoz, s ily irányú tárgyalásait továbbra is folytatja.[26]

A bíboros, előre sejtve, hogy a kormányzatnak való nyilvános behódolás miatt bírálat érheti, július 9-én bizalmas levelet intézett a püspökökhöz, amelyben megmagyarázza cselekedetének okait. Ebben május 17-től, a püspököknek küldött első közleménytől fogva végigtekinti működését, hangsúlyozva a deportálások leállítására tett erőfeszítéseit, és előadja a pásztorlevél előkészítésének, majd visszavonásának indítékait. Levelét azzal zárja, hogy meggyőződése szerint a hívek a rádióbejelentésből és a szószékről elhangzó rövid szövegből látni fogják, az egyház megtette kötelességét, és a titkos tárgyalások olyan eredményt hozhatnak, amilyeneket a kormánnyal való nyílt szembenállással lehetetlen lett volna elérni.[27]

Az említett rövid szöveget július 16-án olvasták fel a magyarországi katolikus templomokban, amikor Magyarországon zsidók vagy csak munkaszolgálatos-századokban voltak, vagy Budapesten. Bár Apor püspök még egy alkalommal megkereste a bíborost, kérvén, hogy legyen résen a kormány ígéreteinek betartását illetően, és javasoljon további rendszabályokat, Serédi bíboros nem foglalkozott többé a közvélemény felrázásának kérdésével.[28]

Visszatekintve talán nem is olyan nagy baj, hogy a pásztorlevelet nem olvasták fel. Noha felolvasásának tervezett napjáig Magyarország – a főváros kivételével – gyakorlatilag zsidómentes területté változott, a megbocsáthatatlan késlekedés után kibocsátani eltervezett bíborosi pásztorlevél uszító, elítélendő kijelentést is tartalmazott. A bíboros még ebben a zsidók mentésére szánt dokumentumban is szükségesnek vélte megjegyezni, hogy: „Mi sem vonjuk kétségbe, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre a zsidóság egy része bűnösen bomlasztó befolyást gyako-

rolt... [és] a többiek e tekintetben hitsorsosaik ellen nem léptek fel." Kis György esperes a következő csípős megjegyzést teszi erről:

> Serédi hercegprímás tehát 1944 júniusában, miután a vidéki zsidóságot és sok tízezer zsidó-kereszténytestileg-lelkileg meggyötörve, megalázva, megrabolva, marhavagonba préselve az országból elszállították és a pásztorlevél megjelenésének időpontjáig már nagy részüket megölték, két részre osztja fel a magyar zsidóságot. Egyik része bűnös, mert minden tekintetben bomlasztó befolyást gyakorolt a magyar életre, a másik része pedig hallgatással vétkezett, mert „nem lépett fel hitsorsosai ellen". Logikusan mi következik ebből? Az, hogy mindkét rész, vagyis az egész zsidóság elítélendő.[29]

A bíboros végig diszkréten és bizalmasan lépett fel a kormánnyal szemben, noha teljesen tudatában volt a zsidó közösség maradékát továbbra is sújtó nehézségeknek, egyebek közt a kistarcsai internálótáborból való „illegális" deportálásoknak.[30] A közvélemény előtti kiállás elmulasztásával nemcsak az üldözött zsidókban keltett aggodalmat, hanem sok száműzetésben élő kiváló magyarban is. A Petőfi rádió például a bíboros egy augusztus közepén tartott beszédét kommentálva megállapította, hogy a világ, s benne a magyar keresztény társadalom már öt teljes hónapja nélkülözi a bíboros nyilatkozatát. A bíboros hallgatása miatt – folytatta a rádióállomás – az amerikai magyar katolikusok arra a belátásra jutottak, hogy a főpapot vagy letartóztatták, vagy megölték.[31]

A protestáns egyházak álláspontja és lépései

A protestáns egyházaknak a zsidóellenes intézkedésekre való reagálása alapjában nem különbözött a katolikus egyházétól.[32] Sőt a legtöbb esetben a két protestáns egyházi testület – a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje és a Magyarországi Evangélikus Egyház Egyetemes Elnöksége – vezetőinek viselkedése és tettei párhuzamba állíthatók Serédi bíboroséval.[33] Ők is szánakoztak a zsidók sorsán, a zsidókérdés megoldásának kivált a *módszerén*, de igazából csak az áttértek sorsáért aggódtak. Akárcsak a katolikus papság, ők is leginkább csak tapintatosan adtak hangot fenntartásaiknak, egyénenként vagy közösen fordulva a helyi vagy központi kormányzati vezetőkhöz a jogtalanságok orvoslásáért.

Ravasz püspök április 3-án érintkezésbe lépett Jaross-sal és Ambrózy Gyulával, a kormányzói kabinetiroda főnökével, s tiltakozott a zsidóellenes intézkedések miatt, valamint felmentéseket kért a sárga csillag viselése alól. Különösen érdekelve volt a protestáns egyház összes tisztségviselőjének és alkalmazottjának, tanítóknak, kántoroknak, diakónusoknak, presbitereknek a felmentésében. Szót emelt egy külön „Keresztény Zsidó

Tanács" felállítása mellett. Április 6-án ehhez hasonló kéréssel fordult Sztójayhoz.[34]

Április 12-én a püspök felkereste Tasnádi Nagy Andrást, az országgyűlés képviselőházának elnökét és a kormányzót. Tasnádi Naggyal azért lépett érintkezésbe, hogy megismételje Jarossnak és Sztójaynak beadott korábbi kéréseit, és bizonyos felmentéseket eszközöljön ki a zsidók számára, kivált tudósoknak, művészeknek és katonáknak. A Horthyval való találkozást arra használta fel, hogy kérje a kormányzót: a zsidókérdéssel kapcsolatban őrizkedjék minden olyan állásfoglalástól, „amely az elkövetkezendő kegyetlenségek felelősségét az ő tiszta nevére hárítaná". Ravasz püspök április 28-án újra kihallgatáson járt Horthynál. Előző nap még fogadta a felsőház elnökét, Perényi Zsigmondot, aki tudósította őt a Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon már életbe léptetett zsidóellenes intézkedésekről. Kahán-Frankl Samu és Reiner Imre, a zsidó közösség két vezető egyénisége által eligazítva, Perényi hangsúlyozta, hogy a zsidók gettóba gyűjtése csak előjáték deportálásukhoz, és sorsuk hasonló lesz a lengyel és a szlovák zsidók által elszenvedett sorshoz.[35] E Ravasszal történt drámai találkozáskor nyilvánította ki Horthy jóváhagyását az iránt, hogy magyar munkások helyett átadnának Németországnak néhány százezer zsidó munkást.[36]

Ravasz április 6-i kérésére május 10-én jött meg Sztójay válasza. Ez lényegében megegyezett a Serédi bíboros ugyanilyen kéréseire adott válasszal.[37] A miniszterelnök hangsúlyozta, hogy a zsidókérdés megoldása nem vallási, hanem faji alapokon áll. Május 9-én Ravasz püspök a korábbi Imrédy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkárának, Mester Miklósnak a társaságában felkereste Sztójayt; Mester egyébként 1944 nyarán szembefordult a németekkel és a nyilasokkal. Május 19-én a püspök újabb beadványt intézett Sztójayhoz, amelyben tiltakozott a zsidókat sújtó intézkedések ellen. Ebben többek között megállapítja: „Jeleket látunk, amelyek arra mutatnak, mintha az elkülönítés mellett az ország határán kívülre való deportálás is előkészületben állna."[38] S ez akkor volt, amikor már négy napja teljes lendülettel folytak a deportálások!

Ugyanezen a napon Ravasz fogadta Wilhelm Károlyt, a Zsidó Tanács egyik vezető tagját, aki informálta őt a kárpátaljai és északkelet-magyarországi deportálásokról. Kifejtette, hogy itt már nem a zsidók megaláztatásáról vagy birtokaik kisajátításáról van szó, hanem a puszta életükről. Kérve kérte a református egyház segítségét. A püspök megnyugtatta afelől, hogy az egyház megtette ez irányú kötelességét a miniszterelnökhöz éppen akkor eljuttatott folyamodványban.[39] Kassára küldtek egy fiatal lelkészt, hogy ellenőrizze a Wilhelm-féle beszámoló igazságát. Az szinte

azonnal visszatért, és megerősítette a híradást. Újabb memorandumok mentek Sztójaynak, amelyek figyelmeztették a kormányt jogtalan intézkedéseinek lehetséges következményeire, de a válasz mindig homályos volt és semmitmondó. Ezek az emlékiratok megbélyegezték ugyan a deportálásokat, de inkább csak az áttértek sorsára voltak tekintettel. Az egyházi vezetők jogot kívántak a különböző felekezetek lelkipásztorainak arra, hogy gondoskodhassanak gettóba zárt híveik lelki szükségleteiről, és kérték, hogy minősüljön minden olyan személy kereszténynek, aki e vallást még azelőtt felvette, hogy gyerekei betöltötték volna hetedik életévüket.[40]

A kegyetlenségekre vonatkozó kimerítő új bizonyítékok birtokában a protestáns egyházak vezetői májusban elmentek Serédi bíboroshoz, hogy a dán egyház példájára indítsanak közös kampányt a kormány zsidóellenes rendszabályainak meghiúsítására. A bíboros hivatalában, a budai Várban csakugyan létrejött e célból egy találkozó, Cavallier Józsefnek, a Szent Kereszt Egyesület vezetőjének jóvoltából, mely nem hozott semmi előremutató eredményt.[41] A találkozón Cavallieren kívül Jánosi József jezsuita páter és az áttérteket a Zsidó Tanácsban képviselő Török Sándor is részt vett. Török szerint, amikor a küldöttség előadta akciótervét Serédinek, a bíboros így reagált: „Ha a pápa őszentsége nem tesz semmit Hitler ellen, mit tehetek én, a magam szűkebb hatáskörében? Az ördögbe is!", és mérgében földhöz vágta a pileolusát.[42]

A keresztény egyházak lehetséges közös fellépésének szükségességét Cavallier vetette fel Ravasz püspök előtt még május 3-án. Ravasz püspök először június 15-én levélben fordult Serédi bíboroshoz, amelyet Cavallier József vitt el Esztergomba, a hercegprímás székhelyére. Levelében Ravasz felveti a helyes kérdést, de kibúvót hagy, amikor nem ragaszkodik azonnali cselekvéshez: „...mikor látják a keresztény egyházak elérkezettnek az időt arra, hogy ünnepélyes deklarációval ország és világ előtt tiltakozzanak a zsidókérdés megoldásának jelenleg gyakorolt embertelen módja ellen?" Jóllehet gőzerővel folytak a tömeges deportálások, Ravasz püspök azt javasolta, hogy a nyilvános állásfoglalás előtt egy egyházi küldöttség adjon a kormány vezetőinek „egy utolsó, komoly figyelmeztetést"[43]. A püspököt láthatóan jobban foglalkoztatta az egyház és állam közti kapcsolatok esetleges megszakadásának veszélye, mint a zsidók sorsa.

Szemmel láthatólag figyelmen kívül hagyta egyháza áttértekkel foglalkozó szerve, a Jó Pásztor Misszió vezetőjének, Éliás József lelkésznek kéréseit és javaslatait. Éliás 1944 júniusában levelet küldött a protestáns egyház valamennyi püspökének, melyben azt javasolta, hogy a keresztény egyházak vezetőiből alakuljon küldöttség, menjen el Sztójayhoz, és kö-

zölje, ha a kormány nem állítja le a deportálást, akkor a zsidóellenes intézkedéseket minden templomban felolvasandó pásztorlevélben nyilvánosan el fognak ítélni. Ha ez a követelés nem találna meghallgatásra, az esetben, javaslata szerint, a keresztény egyházak vezetőinek be kellene záratniuk az összes templomot, és megtagadni a szentségek kiszolgáltatását azoknak és azok családjának, akiknek szerepük van a deportálásban, és elnémítani a harangokat, amíg csak a deportálások tartanak.[44] Cavallier elvitte Serédinek a Ravasz püspök által indítványozott tiltakozó jegyzék másolatát, de a bíboros nem látott lehetőséget az együttműködésre.[45] A protestáns egyházi vezetők ennélfogva úgy határoztak, hogy a katolikusok részvétele nélkül küldik el a memorandumot. A szöveg csak június 20-ra vált véglegessé, mivel kilenc püspök jóváhagyására és aláírására volt hozzá szükség. A Sztójayhoz intézett memorandum az egyházi vezetők döbbenetét tolmácsolta a zsidókérdés megoldásakor alkalmazott módszerek miatt. Kérték a miniszterelnököt, hogy vessen véget a rémtetteknek, hangsúlyozták, hogy – legalábbis egyelőre – a nyilvánosság előtt ezt a kérdést nem feszegetik, nem akarván súlyosbítani a miniszterelnök politikai nehézségeit. A memorandumot Ravasz és Kapi püspök június 23-án adta át Sztójaynak, Balogh Jenő református konventi elnök, Radvánszky Albert evangélikus egyetemes felügyelő, Bereczky Albert és Muraközy Gyula református lelkészek társaságában.[46]

Sztójay közölte az egyházak képviselőivel, hogy a zsidók gyötrelmeit felrovó jelentések egyszerűen túlzottak. Hivatkozott Endre László szavára, miszerint az áttérteket már elkülönítették a zsidóktól. A Zsidó Tanácsban Török Sándor, az ismert író személyében kellően képviselve vannak, és hogy az állami adminisztratív és biztonsági szervek utasítást kaptak a zsidókkal való humánus bánásmódra. Sztójay ezenfelül elismételte a szokásos hazugságot, hogy a zsidókat pusztán dolgozni viszik Németországba, és a családtagok azért mennek velük, hogy így ne kelljen feleslegesen aggódniuk szeretteikért. Endre június 16-i átiratát Huszovszky július 4-én másolatban megküldte Raffay püspöknek.[47]

Raffay, alighanem csalódottságában, hogy a küldöttségnek nem sikerült lényegi engedményeket elérnie Sztójaynál, a saját szakállára kapcsolatba lépett Serédi bíborossal, s azt javasolta, hogy Magyarország történelmi egyházai nyújtsanak be együttes tiltakozást vagy Sztójaynak, vagy Horthynak. A téma: „a keresztény egyházak csődje bekövetkezett, mert nem teljesíthetik a Krisztus híveivel szemben ... felvállalt... kötelességeiket", és az, hogy az áttérteket a zsidókkal együtt zárták táborokba és a Zsidó Tanács hatáskörében gettókba.[48] A bíboros ismét elutasította a kérést, mondván, hogy ő nagyobbrészt e megoldás nélkül is elérte már a

maga céljait, ezenfelül az egyházak nem tehetik ki magukat kudarc lehetőségének.[49]

Minthogy a protestáns egyházak vezetői nem találták kielégítőnek a kormány válaszait, úgy határoztak, hogy pásztorlevélben fogják gyülekezeteiket értesíteni az üldözöttek érdekében tett erőfeszítéseikről. A július 2-án minden templomban felolvasandó levelet Ravasz püspök fogalmazta meg. Egy részlet a levélből:

> Testvéreink a Jézus Krisztusban! A Magyarországi Református Egyház és a Magyarországi Evangélikus Egyház alulírott püspökei fordulnak hozzátok, hogy Isten színe előtt tájékoztassanak azokról a lépésekről, amelyeket az evangéliumi egyházak nevében a magyar királyi kormánynál tettünk. A szent gyülekezetnek tudomására hozzuk, hogy a két evangéliumi egyház többszöri élőszóval és írásban tett előterjesztése után ez év június 23-án egy ünnepélyes tiltakozó és kérő emlékiratot adott át a magyar királyi miniszterelnök úrnak. Ebben az emlékiratban rámutatott azokra az eléggé nem sajnálható eseményekre, amelyek a magyarországi zsidóság elkülönítését és elszállítását kísérik, akár keresztények, akár nem. Annak megállapítása után, hogy a zsidókérdés megoldásának ez a módja Isten örök erkölcsi törvényeibe ütközik, előterjesztését a következőképpen folytatta: „Minket Isten arra rendelt, hogy ebben a nemzedékben az Ő örökkévaló Evangéliumát hirdessük, és bizonyságot tegyünk az Ő erkölcsi világrendjének változhatatlan törvényeiről, akár tetszik az embereknek, akár nem. Ebből az isteni megbízatásból merítjük jogcímünket, hogy alázatos és bűnös emberekként, de a hit és engedelmesség szent kötelékében Isten Igéjéről bizonyságot téve, kárhoztassunk minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságosságot és az irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére."
>
> Ugyanakkor kérve kértük a magyar királyi kormányt, vessen véget a kegyetlenkedéseknek, melyeket a kormány tagjai is elítélnek, és szerezzenek érvényt azoknak az illetékes kijelentéseknek, amelyek egyrészt a zsidóirtás feltevése ellen tiltakoztak, másrészt rendelkezést adtak a zsidókra vonatkozó jogszabályok emberies végrehajtására.
>
> Fájdalommal kell megállapítanunk, hogy könyörgésünk eredményét nem látjuk...[50]

Serédi bíboros tervezett pásztorleveléhez hasonlóan, ez a levélterv is csak akkor merült fel, amikor a vidéki deportálások lényegében már lezajlottak. Ezt sem olvasták fel. Egyes püspökök és helyi egyházi tanácsok azt kívánták, hogy a levélbe foglalják bele a Magyarországot büntető „embertelen bombázásokat" is. Az erre való hivatkozást is felölelő új levél felolvasását július 9-re tervezték.

Antal azt is megneszelte, hogy mire készülnek a protestáns vezetők, és ugyanazokkal a fogásokkal szerelte le őket, mint korábban a bíborost. A Ravasz leányfalui házában július 11-én tartott összejövetelen, amelyen jelen volt Mester, Kapi és Révész püspök, Bereczky Albert lelkész és Lő-

rinczy Szabolcs is, Antal ugyanazokat ígérte az áttértekkel való különleges bánásmódról és a zsidókkal való enyhébb elbánásról. Az egyházi vezetők beérték ezzel, minden ok nélkül attól félve, hogy a kormánnyal való nyílt szakítás hatalomra segítheti a nyilasokat, ami nemcsak az egyházakra és az országra nézve lett volna végzetes, hanem a budapesti zsidókra is. A megállapodás formulája ugyanaz volt, mint a bíborossal. Július 12-én a protestáns egyházak lelkipásztorai utasítást kaptak, hogy a következő vasárnapi istentiszteleten olvassák fel gyülekezetüknek a következő szöveget:

> A Magyarországi Református és a Magyarországi Evangélikus Egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljárt az illetékes kormányzati tényezőknél, és ez irányú fáradozásait tovább is folytatja.[51]

Az egyházi vezetők erőfeszítései hoztak bizonyos pozitív eredményeket. Kivételezettséget sikerült elérniük a zsidó származású egyházi tisztségviselőkre, nemkülönben a vegyes házasságban élő személyekre nézve. Enyhébb bánásmódot küzdöttek ki az áttérteknek; az ő érdekeik védelmére július 14-én külön tanács alakult: a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége (lásd a 14. fejezetet). Ezzel párhuzamosan kampány indult az 1941. augusztus 1-je előtt áttértek lajstromba vételére.[52] Ez a lépés, valamint az, hogy kiszivárgott a Sztójay által a bíborosnak tett ígéret – e szerint az áttértek felmentést kapnak, ha a deportálások folytatódnak –, sok zsidót késztetett áttérésre, ami az ortodox zsidókat éppúgy kétségbe ejtette, mint a nyilasokat.

Az egyházi vezetőknek vitathatatlanul részük volt abban is, hogy a kormányzó elhatározta a deportálások leállítását. Mindazonáltal a titokban – igaz, jó szándékkal – folytatott tárgyalások és a papságnak a keresztény tömegeknek adandó félreérthetetlen útmutatás elmulasztása elősegítette annak a légkörnek a kialakulását, amelyben akadály nélkül végrehajthatóvá vált a végleges megoldás.

Egyes püspökök álláspontja és lépései

Az egyházmegyékben a legtöbb püspök saját hatáskörén belül tevékenykedett azért, hogy a helyi hatóságok enyhítsenek a zsidók helyzetén. Nemegyszer a magyar kormány központi vezetését is megkeresték; egy vagy két kivétellel csak magánemberként.

A zsidók és különösen az áttértek érdekében fáradhatatlanul fellépők között ott volt Apor Vilmos báró győri püspök, és Czapik Gyula egri érsek. Apor püspök annyira elszánt volt, hogy Jaross már internálásával is

fenyegetőzött. Shvoy Lajos és Hamvas Endre székesfehérvári, illetve csanádi püspök megdöbbenésének és felháborodásának adott hangot az egyházmegyéjükben látott kegyetlenkedések miatt. Ugyanígy tett Grősz József kalocsai érsek, Virág Ferenc pécsi és Kovács Sándor szombathelyi püspök.[53] A legtöbb püspök igyekezett rábírni a bíborost, hogy erélyesebben lépjen fel a kormány zsidóellenes politikájával szemben.[54]

Három püspök nyilvánosan is hangot adott meggyőződésének a gettósítás és a deportálás ügyében. Apor püspök pünkösdi szentbeszédében kijelentette:

> És aki megtagadja a kereszténység alaptörvényét a szeretetről, és azt állítja, hogy vannak emberi csoportok és fajták, melyeket gyűlölni szabad, és azt hirdeti, hogy az embereket kínozni szabad, legyenek azok akár négerek, akár zsidók, az bármennyire kérkednék is azzal, hogy keresztény, olyan, mint a pogány és nyilvános bűnös. – ...És mindenki, aki ilyen kínzásokat helyesel és azokon részt vesz, súlyos bűnt követ el, és addig feloldozást nem kap, amíg ezt a nagy bűnét jóvá nem teszi.[55]

Hamvas csanádi püspök a szegedi székesegyházban június 25-én, az új papok felszentelési szertartásán mondott beszédében, amikor már folyt a megye zsidóságának deportálása, szintén bátran és ékesszólóan nyilatkozott:

> Most különösen szükség lesz az igazság hirdetésére, mert nagyon elködösödött az emberek értelme, és az egyoldalú propaganda hatása alatt nagyon megzavarodott az ő ítéletük. Megengedett, sőt dicséretes dolognak gondolnak olyat, amit Isten súlyos bűn terhe alatt tilt, és kereszténynek vélnek cselekedeteket és érzelmeket, melyek az újpogányság legsajátosabb gyümölcsei és a kereszténységgel semmiképpen sem egyeztethetők össze. Mert mi történik mostanában? A kereszténység nevében száz és százezer embert megfosztanak tulajdonától, otthonától és deportálnak fajiságuk miatt, melyről nem tehetnek, olyan módon, mely a szenvedések özönét zúdítja rájuk, egészségüket, életüket bizonytalanságnak teszi ki, emberi méltóságukat pedig megalázza. Ezen százezrek között ártatlan gyermekek, védtelen nők, tehetetlen aggastyánok, szánalomra méltó betegek vannak. Vannak közöttük évek óta, sőt születésük óta keresztények, tehát Krisztusban testvéreink. Házastársakat és családokat választanak el egymástól kíméletlenül, mert egyikük zsidó származású. Ki kell mondanunk hangosan, nehogy az emberek téves lelkiismeretre tegyenek szert: mindez a kereszténységgel semmiképp össze nem egyeztethető.[56]

Június közepén Hamvas püspök sürgős felhívással fordult Magyary-Kossa Aladár főispánhoz, közbelépését kérve a szegedi zsidók érdekében, akiket éppen át akartak szállítani a helyi téglagyárba bevagonírozásra és deportálásra.[57] A hercegprímásnak címzett, július 15-én kelt levelében felháborodását fejezte ki a durva bánásmód fölött, amelyet az értéktár-

gyak utáni testi motozások során a zsidóknak, és különösen a zsidó asszonyoknak kellett kiállniuk.[58]

A legbátrabban alighanem Márton Áron püspök foglalt állást, akinek egyházmegyéje egész Erdélyt felölelte; gyakran hirdetett igét a magyar kézen lévő Észak-Erdélyben is, noha püspökségének székhelye Erdély román fennhatóság alá eső részén, Gyulafehérvárott volt. A kolozsvári Szent Mihály-templomban május 18-án, amikor a környező falvak zsidói még a helyi gettóban voltak, megrendítő módon ítélte el a zsidók elleni intézkedéseket; nem maradt szótlan, mint protestáns püspöktársai. Szentbeszédében, amelyet sokszorosítottak és állítólag az ország más részeiben is terjesztettek, többek között az alábbiakat mondta:

> Az egyház – híven isteni alapítójának parancsához – a felebaráti szeretet következetes vállalásával és szorgalmazásával tudatosította az emberi nem egységének egyetlen nagy családba való tartozásának gondolatát. Az egyház állásfoglalásának és következetes magatartásának, a felebaráti szeretet pozitív parancsa mellett, indokolása a kereszténység alapvető hittétele, amely szerint mindnyájan Isten gyermekei és Krisztusban mindnyájan testvérek vagyunk. A világ mind a kettőt megtagadja, mind elméletben, s még inkább a gyakorlatban. Elvetette az Istengyermekség s még inkább a Krisztusban testvériség gondolatát hangzatos és megtévesztő elméletek hirdetésével a tudomány nevében. Ellene dolgozott a felebaráti szeretet érvényesülésének a különböző címek alatt szervezett érdekek egyoldalú és igazságtalan túlhajtásával, s nemegyszer szent igék nevében. Nincs időnk s talán nem is helyénvaló, hogy ezekkel perbe szálljunk. Ahol szenvedélyekkel és elfogultsággal állunk szemben, ott a józan érvelés nem sokat segít. S a lelki vakság ellen is Isten kegyelme az egyedül hatásos gyógyszer. Az elméleteket pedig, bármilyen időállónak is hirdessék azokat, eltemetik az újabb elméletek. Számunkra azonban, tisztelendő testvéreim, változatlanul érvényben van szent hitünk alaptétele. A felebaráti szeretet parancsának nyílt vállalása és érvényesítése ma inkább kötelességünk, mint nyugalmas időkben. Kötelez erre, tisztelendő testvéreim, a keresztény cím, amelyet annyiszor használnak föl igen különböző értelmezéssel jelszó gyanánt. Aki a felebarátja ellen vét, veszélyezteti a kereszténység kétezer éves munkájának egyik nagy eredményét, az emberek testvériségének gondolatát. Nem keresztény, hanem pogány szellemben jár el, s – akarva, nem akarva – csatlakozik azokhoz a törekvésekhez, amelyek fajokra, elkülönült társadalmi osztályokra és önző szövetkezésekre bontották, egymással szembeállították és kibékíthetetlen ellenségeskedésekbe hajtották a népeket. Végül kötelez tisztelendő testvéreim, utolsó elalkudhatatlan kincsünk: a népünk becsülete. A nép mindenütt az igazságos jogon, a mindenkire egyformán alkalmazott törvényeken és a mindenki iránt megnyilvánuló szereteten épült rendre vágyik, mert veleszületett jogérzékével és időtlen tapasztalatból tudja, hogy az adja meg életének azt a biztos keretet, amelyben magáért, családjáért és a közösség javáért is nyugodtan dolgozhatik. Értesültem, hogy híveim az egyházmegye legkeletibb határától kezdve, mélységes megdöbbenéssel fogadták ismert személyiségek szabadságának a korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket, és ugyanúgy aggodalommal ki-

sérték a zsidók ellen az utóbbi időben végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsös felfogását, véleményét és ítéletét, és főpásztori büszkeséggel említem föl, mert ez a széles tömegek felfogása, véleménye és ítélete, s egyúttal örvendetes jele annak, hogy az igaz katolikus szellem mélyen benne gyökerezik és ma is eleven erőként él népünk lelkében. Az igazság védelmében és a szeretet szolgálatában az üldöztetés és a börtön nem szégyen, hanem dicsőség.[59]

Márton püspök állásfoglalása nem volt ínyére a magyar hatóságoknak. Május végén, Jarosstól rendreutasítva, visszatért Gyulafehérvárra, s persona non grata lévén, a háború befejeztéig nem tette be lábát Észak-Erdélybe.[60]

Az egyik olyan püspök, akinek a magatartása körül nagy vita kerekedett a háború után, a veszprémi püspök, Mindszenty József volt, aki később Serédi bíboros utódja lett a prímási székben. A veszprémi zsidók deportálását követően dr. Schiberna Ferenc a nyilas párt helyi vezetője, egyébként SS-Obersturmführer, állítólag arra kérte fel a ferenceseket, hogy tartsanak ünnepi hálaadó szentmisét annak tiszteletére, hogy a városban a zsidókérdés megoldódott.[61] A püspök tiltakozott a terv ellen, arra hivatkozva, hogy a deportáltak között áttértek is voltak, de aztán engedett, mert a nyilas vezető megfenyegette, hogy elhíreszteli, hogy a püspök ellenszegül. Mindszenty végül is engedélyt adott egy külön misére, azzal a megszorítással, hogy a mise nem végződhet Te Deummal, és a nyilasok nem húzhatnak egyenruhát. Július 25-én megtartották a misét; a templom dugig volt hívekkel, és a misét egy ünnepélyes, zöld ornátusba öltözött szerzetes celebrálta. (A nyilasok egyenruhában jelentek meg.)[62]

Ez a veszprémi eset egyedi volt; nincs semmi arra utaló jel, hogy más városban is celebráltak volna ilyen különleges misét. Másrészt annak sem maradt nyoma, hogy Apor, Hamvas és Márton püspök bátor állásfoglalása bármi hatással lett volna egyházmegyéjük híveinek tömegeire. A zsidóellenes cselekmények e területen is éppoly akadálytalanul, a lakosság közönye mellett zajlottak, mint bárhol másutt az országban.

Az alsópapság magatartásáról és reakciójáról elég szegényes a forrásanyag. A nagyszámú személyes – közreadott és közreadatlan – beszámoló és visszaemlékezés sem ad teljes képet. Több pap és lelkipásztor vállalt aktív szerepet a gyenge magyar ellenállási mozgalomban, és tőlük telhetően mindent megtettek az üldözöttek segítésére. Közöttük Bereczky Albert református lelkész és Varga Béla katolikus pap kívánkozik az első helyre.[63] Külön említést érdemel több alacsonyabb rangú pap, így Angyal Dezső, Egyed András, Izay Géza, Kálló Ferenc, Köhler Ferenc, Raile Jakab és Remete László, akik tevékeny szerepet vittek az ellenállásban és a zsidómentésben is.[64] Sok egyházi ember – férfiú és nő – végzett a nyilas időkben fontos segítő tevékenységet. A papok túlnyomó többsége azon-

ban – elöljáróik útmutatása és bátorítása híján – éppoly közömbös volt, mint a lakosság. Alkalmankénti tiltakozásaikkor – a zsidókkal szemben tanúsított bánásmód miatt elsősorban – az áttértek érdekei iránt érdeklődtek. Az áttértek helyzetének könnyítése ügyében általában közvetlen elöljáróikhoz fordultak, esetleg felekezetük magasabb rangú vezetőihez. Így például a mohácsi Oberndorf Elek evangélikus lelkész, aki három áttért asszony érdekében Radvánszkyhoz írott folyamodványában sok pap nézeteit és érzéseit megfogalmazta:

> Tudom azt, hogy a zsidóság egy idegen test volt a nemzet testén, amelyet el kellett távolítani. Nem is ez ellen, hanem ennek módja, a kivitel módja ellen van minden jóérzésű magyar embernek kifogása. Én most panaszaimat kizárólag Istentől reám bízott zsidó fajú, protestáns testvéreimre korlátozom.

Kérelmének végén Oberndorf atya hangsúlyozza, hogy „sohsem voltam zsidóbarát, de barátja és testvére vagyok azoknak, akik eggyé lettek velem a Krisztusban"[65].

A segíteni igyekvő kisebbséggel és tétlen többséggel ellentétben, néhány pap tulajdonképpen a nyilasok mellé állt, s lelki, sőt alkalmanként fizikai támogatást adott a zsidóellenes intézkedések végrehajtásában. Például László Ignác gyergyószentmiklósi főesperes támogatta a zsidó emberek fizikai megsemmisítését.[66] Egy másik példa Kun András páter minorita szerzetes, aki állítólag hadilábon állt az egyházi hierarchiával. Puskával és nyilas karszalaggal felszerelkezve részt vett a Városház utca 14. alatti budapesti nyilas főhadiszálláson 300 védett zsidó kínvallatásában. Közülük közel kétszázat később a Duna-parton a folyóba lőttek. Közreműködött a Maros utcai zsidó kórház betegeinek és személyzetének 1945. január 11-i lemészárlásában is, itt állítólag „Krisztus szent nevében" vezényelt tüzet a nyilasoknak.[67]

A keresztény egyházak a nyilasuralom alatt

A nyilasuralom alatt a keresztény egyházak vezetői továbbra is közbenjártak a zsidók védelmében. Július elején Antal még azzal tartotta sakkban az egyházi vezetőket, hogy a kormánnyal való nyílt szembehelyezkedés nyilas hatalomátvételhez vezethet. Ennek megtörténte után azonban az egyház folytatta addigi taktikáját, annak ellenére, hogy az általuk oly odaadóan támogatott társadalmi rend már felbomlott.

Ismét a pápai nuncius volt az első, aki óva intette Magyarország új urait a zsidók elleni rendkívül szigorú intézkedések felújításától. Október 24-én és 27-én Serédi bíboros is kapcsolatba lépett Szálasival, november 2-án pedig emlékiratot nyújtott át neki; ebben felvetette ugyan a zsidókérdést, azonban igazából a kormány tervezett akciói kel-

tettek benne aggodalmat az egyre romló katonai helyzetben. A Vörös Hadsereg gyors előrenyomulása láttán a bíboros kétségbe vonta a kitelepítés hasznosságát, és szorgalmazta Budapest és Esztergom nyílt várossá nyilvánítását.

November 8-án, a Hegyeshalom felé tartó halálmenetek útnak indítása után (lásd a 26. fejezetet) a bíboros tiltakozott a zsidókkal való bánásmód ellen, követelte élethez való joguk tiszteletben tartását, és Szálasi emlékezetébe idézte a Sztójay-kormánynak a deportálások felfüggesztésére tett ígéreteit. Nem sokkal ezután Ravasz püspök beadványt terjesztett elő, melyben öt kívánságot sorolt fel: Budapestet nyilvánítsák nyílt várossá; vessék el a város kiürítésének tervét; a zsidók kezelésében alkalmazzanak humánus eszközöket; vessenek véget a deportálásoknak; kezeskedjenek a zsidók életéért. Szálasi válaszát Szőllősi Jenő miniszterelnök-helyettes adta át november 24-én. Közölte az egyházi vezetőkkel, hogy Szálasi ígéreteket kapott Hitlertől a budapesti hidak és közművek épségben hagyására. Tudatta továbbá, hogy a zsidókat elkülönítik, és a munkaszolgálatosokat (köztük az összes ép zsidó férfit és nőt) a német határ közelébe viszik, „hogy orosz megszállás esetén ne állhassanak bosszút a magyarokon".

Ravasz püspök, akit nem elégített ki a kormány válasza, november 26-án a Svéd Vöröskereszt képviselője, Valdemar Langlet révén kapcsolatba lépett Serédi bíborossal, és javasolta, hogy egy, a három egyház vezetőiből álló küldöttség keresse fel Szálasit. A bíboros, aki ez idő tájt már nagyon beteg volt, haszontalannak ítélvén, elutasította ezt a gondolatot. (Hasonló választ adott korábban a Zsidó Tanács vezetőinek, akik november 14-én táviratban kérték fel közbelépésre, mivel a zsidók összefogdosása és deportálása, a fennálló megállapodások semmibevételével, nemtől és egészségi állapottól függetlenül állandósult.) Miután a bíboros vonakodott az együttműködéstől, a református és az evangélikus egyház püspökei emlékiratot nyújtottak be Szálasinak. Ebben a december 1-jén kelt dokumentumban kinyilvánították, hogy a zsidókkal való „bánásmód megcsúfolja Istennek azt az örök törvényét, amely még az ellenséggel szemben is emberséges bánásmódra kötelez, és nemzetünk fejére idézi az igazságos Isten haragját"[68].

Miközben az egyházi vezetők a nyilas vezéreknél történő közvetlen tiltakozásokkal próbáltak enyhíteni a zsidók helyzetén, néhány pap aktív szerepet vállalt a zsidó életek mentésében. Köztük a legaktívabbak az áttértek támogatására létrehozott egyházi intézményekkel kapcsolatban állók voltak.

A Szent Kereszt Egyesület

A katolikus hitre áttért zsidók fő érdekvédelmi és képviseleti szervezete a Szent Kereszt Egyesület volt. A gondolat, hogy a katolikussá lett zsidók érdekeinek védelmére különbizottságot hozzanak létre, az ország egyik legnagyobb gyáriparosától, Kornfeld Móric bárótól származott még 1939 őszén. Maga is áttért lévén, érintve volt a zsidóellenes törvények lehetséges hatásaiban, mivel ezek a törvények, faji meggondolásokat is érvényesítve, potenciálisan a kitértekre éppoly veszélyekkel jártak, mint magukra a zsidókra nézve. A katolikus püspökök 1939. október 3-i találkozója után Zichy Gyula gróf kalocsai érsek vezetésével létrejött a különbizottság.[69] Ez a bizottság dr. Cavallier József főtitkár irányítása alatt, a második világháború kitörése után Magyarországon először, menekültek támogatásával foglalkozott. Részt vállalt – a nagy zsidó szociális szervezetekkel, a MIPI-vel és az OMZSA-val együttműködve – a zsidóellenes törvények által sújtottak segítésében. 1940 decemberének elején a bizottság egybeolvadt a Szent Kereszt Egyesülettel, amely Jánosi jezsuita páter vezetése alatt hasonló célokat követett. Zichy érsek halála után Hamvas és Apor püspökök lettek az egyesület fő patrónusai.

A német bevonulás után a Szent Kereszt Egyesület teljes erővel részt vett az áttérteknek a zsidóellenes intézkedésektől való megmentésében. De tevékenykedett az országban élő sok menekült segítésében és vigasztalásában is, vallási hovatartozásuktól függetlenül. Az egyesület munkájának ezt a részét Rónai Béláné irányította, akit nemeslelkűségéért a németek deportáltak. Az egyesület orvosi szolgálatát dr. Kormos Margit szervezte és igazgatta. Az egyesület szorosan együttműködött a katolikus hierarchiával és a pápai nunciussal, s egészében Cavallier és Jánosi József páter irányítása alatt állt. A Szent Kereszt Egyesület oroszlánrészt vállalt a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségének életre hívásában, és védelmezője volt az emberi jogoknak. Működését 1944 november végéig folytatta, amikor is néhány nyilas rátört az irodára. November 17-én a magára maradt Cavallier-re is rálőttek, megsebesítették, és elvitték vagy 150, pápai menlevélért folyamodó zsidóval együtt. Az egyesület tevékenységét ekkor nagyrészt a Jó Pásztor Bizottság vette át.[70]

A Jó Pásztor Bizottság

Az üldözöttekkel kapcsolatban a magyarországi katolikus és protestáns egyházak között a leghatékonyabb együttműködés a Szent Kereszt Egyesület és a protestánssá lett zsidók társulása, a Jó Pásztor Bizottság között jött létre.[71] Ez a bizottság 1943. október 20-án alakult meg Mura-

közy Gyula lelkész irányítása alatt, a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének védnökségével. A bizottság vezetésére Éliás József református lelkész kapott megbízást, aki maga is zsidó származású volt. Közeli munkatársai közé tartoztak dr. Kádár Imre, a bizottság titkára, Hajós Emil diakónus, valamint Dobos Károly lelkész, dr. Benkő Ferenc, Borbás Andor és seregnyi önkéntes, akik erejüket szociális és jótékony munkára, valamint az áttértek lelki szükségleteinek kielégítésére fordították. 1944 májusában az evangélikus egyház is csatlakozott a bizottsághoz; Raffay püspök ekkor nevezte ki Sztehló Gábor lelkészt az evangélikus egyház képviselőjévé a munkaszolgálatosok és az áttértek gyermekeiről való gondoskodásban. A megszállásig a bizottság különös figyelemmel volt a zsidóellenes törvények által érintett áttértek, köztük a munkaszolgálaton lévők testi és szellemi szükségleteire. Segítette továbbá a zsidó és nem zsidó menekülteket részint azzal, hogy támogatta a csörgői, garanyi és ricsei, valamint Budapesten a Magdolna, a Páva és a Szabolcs utcai táborokban őrizet alatt állókat, részint azzal, hogy kapcsolatban állt a külföldieket ellenőrző rendőrhatósággal, a KEOKH-kal.

A megszállás után a bizottság együttműködött a különböző protestáns egyházak képviselőivel, általában a zsidók és különös tekintettel az áttértek sorsának enyhítéséért. Működésének vége felé szorosan együtt dolgozott a Szent Kereszt Egyesülettel és a Zsidó Tanáccsal.[72]

Ennek ellenére, abbeli igyekezetében, hogy minél jobban megóvhassa az áttérteket és a zsidó származású kereszténeket, a Jó Pásztor Bizottság vezetősége mindenekelőtt ki akarta vonni az áttérteket a Zsidó Tanács fennhatósága alól. A vezetőség május 7-én tárgyalt erről, és határozatairól összefoglalót küldött a református egyház elnökségének.[73] A Sztójay-korszakban a bizottság lehetőségeket teremtett a – valóságos vagy puszta formális – áttérésekre, és terjesztette a semleges államok által kibocsátott menleveleket. Éliás közreműködött a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségének létrehozásában is.[74]

A bizottság munkája a nyilasuralom alatt különösen fontossá vált, 32 gyermekotthonban közel 1500 gyereknek nyújtott védelmet.[75] Ennek megalapozását két évvel korábban kezdték, amikor a bizottság protestáns árvaházat állított fel Noszvajon, Eger közelében, zsidó és nem zsidó (javarészt szlovák) menekült gyerekek oltalmazására. Nem sokkal a puccs előtt Éliás és Sztehló lelkészek rávették a nyilasok egyik jogi tanácsadóját, Kiss Gézát, valamint Orosz Mihályt, akit Baky László az egyházak ellen folytatandó „kulturális küzdelem" vezetőjévé jelölt ki, hogy segítsenek megvédeni a gyermekotthonokat a nyilas bandák önkényes támadásaival szemben. A gyermekek élelmezéséről, elszállásolásáról és biztonságáról a Nemzetközi Vöröskereszt közbenjárásával sikerült gondoskodni; létre is

jött erre a különleges feladatra a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti irodájának B szekciója,[76] amely Sztehló tiszteletes vezetésével, dr. Pétery János és Papp professzor közreműködésével szorosan együttműködött a Komoly Ottó-féle A szekcióval, valamint a Valdemar Langlet vezette Svéd Vöröskereszttel. A munkát nagyrészt Hagenmacher Heinrich és Ottó finanszírozta családjaikkal együtt, és nemcsak lakásokat, hanem nagy mennyiségű élelmiszert is rendelkezésre bocsátottak.[77]

Tekintve, hogy Éliásnak a nyilas hatalomátvétel után búvóhelyre kellett vonulnia, a gyermekek védelmének felelőssége szinte teljesen Sztehlóra hárult. Feladatát nagy bátorsággal és körültekintéssel végezte. Noha számos nyilas razziára került sor, a Sztehló gondjaira bízott gyerekeknek a beszámolók szerint hajuk szála sem görbült. A Munkácsy Mihály, a Király és a Perczel Mór utcai lakásokban bújtatott gyermekeket a gettóba vitték, hogy onnan Sztehló tiszteletes, valamint az NVK tudtával újra kicsempésszék.[78]

A budapesti gettó létrejötte után a Bizottság nemcsak az áttérteknek nyújtott lelki vigaszt, hanem sok zsidónak is. Képviselői, köztük Nagy Gyula és Borsos Sándor tiszteletesek, időnként még élelmet és gyógyszert is be tudtak csempészni a gettóba. Nagy tiszteletes szoros kapcsolatot tartott fenn Domonkos Miksával, a Zsidó Tanács tagjával, hogy minél sikeresebben tudja felkarolni az üldözötteket.[79] Elkötelezett tevékenységük hasznosan egészítette ki a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges országok képviselőinek mentő- és segélyakcióit.

Jegyzetek

1. Robert Major: „The Churches and the Jews in Hungary." *Continuum,* Autumn 1966, 373. o. Erről részletesen lásd: Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon. 1875–1890.* (Kossuth, Bp., 1976.); *Szabó Miklós:* Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. (*Századok,* 1974/1. sz. 3–65. o.)

2. Politikai-ideológiai nézeteinek részleteiről lásd *Páter Zadravetz titkos naplóját,* szerk.: Borsányi György. A Magyar Történelmi Társulat megbízásából kiadta a Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1967. Lásd még az 1. fejezetet.

3. Major, *i. m.,* 374–375. o. Lásd *25 év ellenforradalmi sajtó, 1919–1944* c. könyvét is, Cserépfalvi, Bp., 1945, 22–31. o.

4. Major, *i. m.,* 375–376. o.

5. Ravasz püspök antiszemita nézetei, köztük az, hogy a zsidóságot fajnak tartotta, a *Huszadik Század* körkérdésére (A zsidókérdés Magyarországon) adott válaszában fogalmazódtak meg, a folyóirat 1917. évfolyamának 126–129. lapján. Állítólag tagja volt annak a különleges bizottságnak is, amely kieszközölte 1919-ben Horthy kormányzóvá választását, és mindvégig Horthy elkötelezett híve maradt. Ravasz püspök antiszemita nézeteiről részleteket közöl Éliás József, az ismert református lelkész, akinek kimagasló szerepe volt a Holocaust üldözöttjeinek mentésében. A 70 oldalas

levél, amelyet Éliás a müncheni dr. Juhász Lászlónak írt 1986 decemberében, másolatban a szerző birtokában.

6. Raffay püspök zsidókkal kapcsolatos, türelmetlen nézetei a 4. fejezetben idézett körkérdésre adott válaszban fogalmazódtak meg, *i. m.*, 125. o.

7. Lásd például a református egyház fejének, Ravasz László püspöknek a saját használatra írt *Pro memoriáját*, 1944 decemberének végéről vagy 1945 elejéről. (A kézirat másolata a szerző tulajdonában.) Lásd továbbá Serédi Jusztinián feljegyzéseit 1944 végén. *Kritika,* 1983. augusztus 28–33. o., Szenes Sándor bevezetőjével. A katolikus egyház szerepének rokonszenvező, a nácikkal való szembenállást hangsúlyozó értékeléseként lásd Beresztóczy Miklós munkáját, „A magyar katolicizmus harca a nemzeti szocializmus ellen", *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* c. kötetben, szerk.: Meszlényi Antal. Szent István Társulat, Bp., 1947, 9–20. o. Serédi bíboros álláspontját pozitív megítélésben lásd Meszlényi Antal: „A hercegprímás a zsidótörvények enyhítéséért", *uo.*, 31–43. o. A keresztény egyházak egészében vett szerepét kedvező beállításban lásd László T. László: „Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon. I. A zsidótörvények." *Katolikus Szemle,* Róma, 31, 2. sz., 1979, 139–163. o. Lásd továbbá védekezését (Leslie László aláírással) „The Role of the Christian Churches in the Rescue of the Budapest Jews." *Hungarian Studies Review,* Toronto, vol. 11, no. 1, Spring 1984, 23–42. o.

8. Slachta szerepet játszott a MIPI képviselőitől a lengyelországi és szlovákiai zsidók elpusztításáról kapott dokumentumoknak a Vatikánhoz és a New York-i Francis Spellman bíboroshoz való eljuttatásában. Lévai: *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről.* Officina, Bp., é. n., 168. o. Hősiességéért és emberségéért a Yad Vashem Igaz Ember Különbizottsága elismerését fejezte ki, és a legmagasabb kitüntetésben részesítette: érdemérmet, elismerő oklevelet adományozott neki és jogot arra, hogy fát ültessen Yad Vashemnél az Igazak sugárútján. További részleteket lásd Mária Schmidt: „Margit Slachta's Activities in Support of Slovakian Jewry". In: *Remembering for the Future. Jews and Christians During and After the Holocaust.* International Scholars' Conference, Oxford, 1988. 207–211. o. Lásd még Tamás Majsai: „The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf". In: *Studies on the Holocaust in Hungary.* Szerk.: Randolph L. Braham. The Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, New York, 1990, 113–163. o.

9. A különféle zsidó törvényekre és az általuk keltett reakciókra nézve lásd Randolph L. Braham: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography.* New York, Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1984, 54–69. o. Lásd továbbá a 4–6. fejezetet.

10. A megkülönböztető jelzésre más, nácik megszállta országokban vonatkozó részleteket illetően lásd Philip Friedman munkáját: „The Jewish Badge and the Yellow Star in the Nazi Era." *Historia Judaica,* 17, no. 1. April 1955:46–47. o., 66–68. o. *Vádirat,* 3:27., 86–87., 133–135. o.

11. Frederick B. Chary: *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944.* University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1972, 188–189. o.

12. Az ezzel kapcsolatos memorandumot augusztus 14-én küldték a bíboroshoz. *Vádirat,* 3:385–387. o.

13. Lásd Szenes Sándor beszélgetését Kis György esperessel, *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok* (A szerző kiadása, Bp., 1986) c. kötetében, 269. o. A beszámoló azt tanúsítja, hogy jóllehet a keresztény egyházak vezetőinek 1944 májusának elejétől birtokukban volt az auschwitzi jegyzőkönyv kézi másolatú példánya (lásd a 23. fejezetet), írásaikban egyikük sem tett erről említést.

14. Serédi bíborosnak a Sztójay- és a Szálasi-időkben játszott szerepét erősen rokonszenvező beállításban, az üldözötteket támogató álláspontját külön kiemelve ismerteti Meszlényi Antal, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* c. kötetben írt három cikkében, 44–96. o. Lásd továbbá László T. László: „Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon. II. A budapesti zsidóság megmenekülése." *Katolikus Szemle,* Róma, 31, 3. sz., 1979, 217–235. o.

15. *Vádirat,* 3:186–188. o. A keresztény egyházak szerepét, illetve az antiszemita kampányhoz fűződő kapcsolatukat értékeli Moshe Y. Herczl: *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry.* New York University Press, New York, 1993. Lásd még Gergely Jenő: „A magyarországi egyházak és a Holocaust." In: *The Holocaust in Hungary, Fifty Years Later.* Szerk.: Randolph L. Braham és munkatársai, The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York, 1995.

16. Lévai: *L'église ne s'est pas tuée. Dossier hongrois 1940–1944.* Édition du Seuil, Paris, 1966, 83–84. o. Lásd még a 15. fejezetet.

17. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 122–124. o.

18. *Uo.,* 124–125. o.

19. 1944. május 11-én kelt levél. Prímási Levéltár, Esztergom.

20. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 125–127. o. Lásd továbbá *L'église ne s'est pas tuée, i. m.,* 85–93. o. A körlevél teljes szövegét lásd a *Vádirat*ban, 2:53–61. o.

21. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 183–184. o.

22. *Uo.,* 184–187. o.

23. Apor püspök 1944. június 15-i levelét Cavallier József és Éliás József juttatta el Serédi bíborosnak. A levél szövegét lásd Szenes, *Befejezetlen múlt, i. m.,* 102–103. o.

24. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 188–192. o. A bíboros pásztorlevelének szövegét Szenes Sándor is közreadta, *Kritika,* 1983. május, 21–22. o.

25. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 193. o. Serédi bíboros a levél szövegét belevette a püspököknek küldött július 10-i körlevelébe. Lásd *Vádirat,* 3:126–129. o.

26. A szöveget a püspök és a papság figyelmébe ajánlották, azzal az utasítással egyetemben, hogy július 10-én ne olvassák fel a pásztorlevelet. *Uo.,* 128–129. o. A minisztertanács július 12-én értesült az Antal-féle megegyezésről. *Uo.,* 148–149. o.

27. *Uo.,* 3:315–321. o.

28. A minisztertanács nézeteit Beresztóczy Miklós miniszteri tanácsos a Vallás- és Közoktatási Minisztérium I. (katolikus egyházi ügyek) osztályának vezetője foglalta össze a bíborosnak, július 12-én. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 195. o.

29. Lásd Szenes beszélgetését Kis György esperessel: Szenes, *Befejezetlen múlt, i. m.,* 283. o.

30. *Vádirat,* 3:312–317. o.

31. A Petőfi rádió a Károlyi Mihály, korábbi miniszterelnök vezette Függetlenségi Csoport brit támogatással fenntartott szerve volt; adásait Alexandriából, Kairóból és Londonból sugározta. *Uo.,* 3:412–413. o.

32. A protestáns egyházak Horthy-korszakbeli viselkedését Kónya István tekinti át: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1967. Lásd még Majsai Tamás: „Bíborosok és püspökök a zsidómentés barikádharcában." *Budapesti Negyed,* III. évf. 2. sz., 1995 nyár, 169–180. o.

33. A protestáns egyházak kilenc vezető alakja ez időben: Ravasz László, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke; Vásárhelyi János, az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke; Révész Imre, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke; Enyedi Andor, a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke; Győry

Elemér, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke; Kapi Béla, a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöke; Raffay Sándor, a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke; Turóczy Zoltán, a Tiszai Evangélikus Egyházkerület püspöke; és Kuthy Dezső, a Dunáninneni Evangélikus Egyházkerület püspöke. A közös fellépés előzményeinek részleteiről és a kérvény szövegéről lásd Ravasz püspök *Pro memoriá*ját, 13–15. o.

34. *Uo.*, 3–4. o.

35. Éliás József lelkész szerint Perényi Zsigmond épp azért fordult Ravasz püspökhöz a Horthynál való intervenció ügyében, mert tudott dolog volt, hogy régóta bizalmas politikai kapcsolatban állt vele. Lásd Éliás fent idézett, dr. Juhász Lászlónak írott levelét.

36. *Uo.*, 5. és 12. o. Lásd továbbá Albert Bereczky: *Hungarian Protestantism and the Persecution of Jews.* Sylvester, Bp., 1945, 14–18. o. A változatlan utánnyomás 1984-ben készült el Budapesten, a Református Zsinati Iroda Sajtóosztályának kiadásában. Bereczky könyve Ravasz püspök *Pro memoriá*jára támaszkodik. Lásd továbbá a 11. fejezetet.

37. A Sztójay-közlemény alapján néhány püspök utasította egyházkerületének lelkipásztorait, hogy tegyenek eleget az áttértek iránti kötelezettségeiknek. Egyebek között felkérték őket, hogy menjenek be a gettóba és lássák el híveik lelki gondozását, és tanácsolják nekik; a Dávid-csillag mellett viseljenek fehér keresztet. *Vádirat*, 3:130–133. o.

38. Ravasz püspök és Sztójay miniszterelnök egymáshoz küldött levelének szövegét lásd Ravasz *Pro memoriá*jában, 5–7. o.

39. *Uo.*, 13. o.

40. *Vádirat*, 3:310–312. o.

41. Bereczky, *Magyar protestantizmus, i. m.*, 19–20. o.

42. Lásd Szenes Sándor Török Sándorral készített interjúját Szenes, *Befejezetlen múlt, i. m.*, 199–200. o.

43. Bereczky, *i. m.*, 19–20. o. Lásd továbbá Ravasz *Pro memoriá*ját, 13. o.

44. Lásd Szenes Éliás Józseffel folytatott beszélgetését: Szenes, *i. m.*, 68. o.

45. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 197–198. o.

46. *Uo.*, 198–200. o. Lásd továbbá *Vádirat*, 3:6–8. o. és Bereczky, *i. m.*, 20–22. o. Lásd továbbá Ravasz püspök *Pro memoriá*ját, 13–15. o.

47. *Vádirat*, 3:38–39. o.

48. *Uo.*, 9–10. o.

49. Serédi bíboros július 8-án adott választ, és mellékelte a június 29-i pásztorlevél tervezetének másolatát. *Uo.*, 111–112. o.

50. Bereczky, *i. m*,. 24–26. o.

51. *Uo.*, 28. o. Lásd továbbá *Vádirat*, 3:153–155. o.

52. Az áttértek július 12. és 17. közötti nyilvántartásba vételét a Doroghi Farkas Ákos, Budapest főpolgármestere által kibocsátott plakátokon tették közzé. Az egyházi vezetők mindenáron 1944. március 22-ig akarták kitolni az áttérésre szabott határidőt, ami némi súrlódást keltett az egyházak és a hatóságok között. *Vádirat*, 3:49–52., 60–61., 155–158. o.

53. A katolikus püspökök megszállás alatti viselkedésének igen pozitív értékelését lásd Meszlényi Antal: „A püspöki kar az emberi jogok védelmében." *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* c. kötetben, 114–147. o. Lásd továbbá Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 145–149. és 185. o. és *Szürke könyv, i. m.*, 72–83. o.

54. Apor és Hamvas püspök erőteljesen sürgette a bíborost a közbelépésre. Lásd

például Hamvas július 15-i feljegyzését, amelyben megütközését fejezi ki az értéktárgyak utáni kutatás makói és szegedi módszerein. *Vádirat,* 3:206–207. o.

55. Lévai, *Szürke könyv, i. m.,* 79. o.

56. *Uo.,* 82–83. o.

57. A levél egy másolatát Tóth Béla, Szeged város megbízott polgármestere kapta. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

58. Prímási Levéltár, Esztergom.

59. Munkácsi, *Hogyan történt?,* 144–145. o.

60. Béla Vágó: „The Destruction of the Jews of Transylvania." *HJS,* 1:192–193. o. Lásd továbbá Himler Márton: *Így néztek ki a magyar nemzet sírásói.* St. Marks Printing Corp., New York, 1958, 60–62. o. A sztálinista korszakban Márton püspöknek is üldöztetésben volt része, akárcsak valamennyi felekezet más papjainak. 1949. június 21-én letartóztatták. Noha 1955-ben visszatérhetett Gyulafehérvárra, mozgási szabadságában korlátozták. 1980. szeptember 29-én halt meg Gyulafehérvárott. További részleteket lásd Hidvégi Máté: „Márton Áron emlékezete". *Új Kelet,* 1989. május 5.

61. Dokumentumok találhatók a *MOL* 116. tekercsén arról, hogy milyen szerepe volt Schibernának a veszprémi zsidók elleni akciókban.

62. *RLB,* 289. dok. Tekintve, hogy szembeszegült a nyilasokkal az 1944. október 15-i hatalomátvétel után, Mindszenty bíborost november 29-én letartóztatták, és előbb Sopronkőhidán, majd Sopronban tartották fogva. 1945. augusztus 16-án foglalta el Serédi bíboros prímási székét. Bécsben, 1975. május 6-án halt meg. Vadász Ferenc: „Mindszenty hercegprímás rehabilitációjáról". *Új Kelet,* 1990. július 6. Mindszenty bíboros beszámolóját háború utáni megpróbáltatásával együtt lásd a bíboros *Memoirs* (Macmillan, New York, 1974) c. kötetében.

63. A Független Kisgazdapárt egyik vezetője, Varga Béla plébános a háború után a magyar országgyűlés elnöke volt. 1947-es kommunista hatalomátvétel után New Yorkban telepedett le, ahol fontos szerepet játszott a magyar emigráció politikai életében.

64. Részleteket lásd Szenes Sándor Hetényi Varga Károllyal folytatott beszélgetésében: Szenes, *Befejezetlen múlt, i. m.,* 219–259. o.

65. *Vádirat,* 3:19–22. o. Radvánszky védelmében Varga Sándor, az Evangélikus Egyház Igazgatóságának főtitkára biztosította Oberndorf atyát arról, hogy az igazgatóság minden emberileg lehetőt megtett a zsidókkal való embertelen bánásmód abbahagyatásáért. *Uo.,* 22–23. o.

66. Lászlót a háború után a Román Népbíróság Kolozsvárott perbe fogta és tízévi szabadságvesztésre ítélte. Vágó: „The Destruction of the Jews of Transylvania." 193. és 219. o.

67. Lévai, *Fekete könyv,* 254. és 258. o. Kun páter és az egyházi hierarchia szembekerüléséről lásd *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme, i. m.,* 18. o. Kun pátert a háború után bűnösként halálra ítélték és kivégezték.

68. Bereczky, *i. m.,* 34–37. o. Lévai, *Zsidósors Magyarországon,* 319–321. o. Lásd tovább Gabriel Adriányi: *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte, 1895–1945.* v. Hase és Kochler, Mainz, 1974, 106–116. o.

69. Az egyesület történeti hátterének részleteiről, s ebben Zichy püspök szerepének hangsúlyozását lásd Meszlényi Antal: „Zichy Gyula kalocsai érsek lélek- és életmentő akciója." *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* c. kötetben, 97–113. o.

70. „Az egyesület felépítéséről, tagságáról és háború alatti tevékenységéről lásd

Cavallier József: „A püspöki kar és a magyar Szent Kereszt Egyesület embervédő munkája." *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* c. kötetben, 148–168. o. Lásd továbbá Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 83–85. o. és Szenes beszélgetését Éliás Józseffel *Befejezetlen múlt* c. kötetében, 35–36. o.

71. A bizottság hivatalos neve A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Jó Pásztor Missziói Albizottsága volt. A közhasználatban csak mint „Jó Pásztor Bizottságot" vagy „Jó Pásztor Missziót" emlegették. E könyvben egyazon értelemben használjuk e két elnevezést.

72. Például Stern Samu kérésére Steckl Adolfné, a bizottság egyik tagja megvizsgálta Berend Béla rabbi ellentmondásos tevékenységét. Lásd Éliás nyilatkozatát a YIVO archívumában, 768/3652/a. köteg. 1985. május 30-án kelt levelében, amelyet hozzám intézett, Éliás kétségbe vonta ennek a kijelentésnek az érvényességét. Viszont megerősítette a Stecklnére vonatkozó utalást, és további részletekkel szolgált arra vonatkozólag, hogy ő maga is gyanúperrel szemlélte Berend rabbi akkori tevékenységét. Hangsúlyozta, hogy Stern eredetileg Cavallier Józsefhez intézte kérését, és ő maga – azaz Éliás – kapcsolatba is lépett ez ügyben a Zsidó Tanács két tagjával, Komoly Ottóval és Földes Istvánnal, illetve dr. Szilágyi Sándorral, a belügyminisztérium tanácsosával. Lásd továbbá a 14. fejezetet.

73. Lásd a K.70/1944. sz. memorandumot, amelyet Muraközy Gyula és Éliás aláírásával május 12-én küldtek el a református egyház vezetőihez, a *MOL* 180. tekercsén.

74. E célból szorosan együtt dolgozott Török Sándorral, aki az áttérteket képviselte a Zsidó Tanácsban. Munkácsi, *Hogyan történt?*, 151–155. o. Török beszámolóját lásd a YIVO levéltárában, 768/3643 köteg. Éliás lelkész működéséről további részleteket lásd Szenes Sándorral való, már idézett beszélgetésében.

75. Legtöbbjük áttért szülők gyermeke és keresztény árva volt. Több gyermeket bújtatott budai villájában Homonnay Tivadar is, aki 1942 és 1944 márciusa között Budapest főpolgármestere volt. A zsidó gyerekek védelme szintén a Nemzetközi Vöröskereszt A osztályának volt a feladata. Homonnayról részleteket közöl: *Menóra*, 1993. június 18.

76. A B szekció szervezeti felépítését, a lakások és a bennük elrejtett gyermekek listáját lásd Friedrich Born: *Bericht an das Internationale Komitee von Roten Kreuz in Genf.* Genf, 1945. június, 56. o.

77. *Uo.*, 37–39. o. Hagenmacher Heinrich (Henrik) a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke volt. Továbbiakat közöl Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Magvető, Bp., 1978, 511–512. o.

78. Sztehló tiszteletes nyilatkozatát a YIVO őrzi a 768/3644. sz. iratkötegben. Nem sokkal a háború után Sztehló tiszteletes Svájcban telepedett meg. Hősiességéért és emberbaráti cselekedeteiért a Yad Vashem érdemrendet, tiszteletbeli díszoklevelet adományozott neki, és fát ültethetett az Igazak sugárútján Yad Vashemben.

79. Nagy tiszteletest Gábor Lajos, a híres Gábor nővérek apja mutatta be Domonkosnak. További részletek találhatók a Jó Pásztor Bizottságról Bereczky, *Hungarian Protestantism, i. m.*, 19, 43–46; Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 86–87; valamint Munkácsi, *Hogyan történt?*, 151–154. o.

HARMINCEGYEDIK FEJEZET

NEMZETKÖZI REAGÁLÁS ÉS KÖZBELÉPÉS

A NÁCIKNAK a végleges megoldás végigvitelére irányuló nyomatékos és kíméletlen törekvései leleplezték az uralmuk alá került zsidó közösségek kiszolgáltatottságát, a szabad világ zsidó vezetőinek cselekvésképtelenségét és gyengeségét, s a nem náci és náciellenes világnak a zsidók helyzete iránti közönyét.

A semleges országok és a szövetségesek, a Vatikán és a Nemzetközi Vöröskereszt vezetői – bár 1942 óta tisztában voltak a nácik népirtó terveivel – 1944 júniusáig nem álltak ki a zsidók mellett, nem siettek a segítségükre. Hallgatásukat és tétlenségüket alkotmányos és nemzeti érdekekre hivatkozva indokolták. A szövetségesek, bár aggódtak a zsidók sorsáért, jottányit sem liberalizálták menekültpolitikájukat, és háborús stratégiájukat sem hagyták a zsidó tragédiától befolyásolni. A semleges államok, amelyek közül egyik-másik eredetileg a tengelyhatalmakkal rokonszenvezett, nem bocsátkoztak bele semmilyen műveletbe, amely kétségessé tehette volna semlegességüket, s vonakodtak attól, hogy nagyobb számú zsidóval terheljék meg társadalmukat. A Vatikán gondosan ügyelt sajátságos helyzetének és a katolikus egyház egész világra kiterjedő érdekeinek megóvására. A Nemzetközi Vöröskereszt attól tartott, hogy beavatkozása veszélyeztetné a hadifoglyok ügyében végzett hagyományos munkáját.

Az európai zsidóság katasztrófájára való nemzetközi reagálás csak 1944 júniusának vége felé lett együttérzőbb. Csakhogy ekkorra Magyarország vidéki központjaiban lezajlottak a deportálások, három hét telt el a második front megnyitása óta és már szinte mindenütt elkerülhetetlennek látták a Harmadik Birodalom bukását.

A Nemzetközi Vöröskereszt

1944 júliusának közepéig a Nemzetközi Vöröskereszt (NVK)[1] közvetlenül nem vett részt a zsidók jogainak és érdekeinek védelmében. Magyarországon is, mint mindenhol másutt, aggályosan ragaszkodott az

1929-es genfi egyezmény betűjéhez és szelleméhez, amely működését elsősorban a hadifoglyok ügyeire korlátozza. A Nemzetközi Vöröskereszt igyekezett nem beavatkozni a polgári lakossággal kapcsolatos kérdésekbe – a nemzeti Vöröskereszt-szervezetek feladatkörébe –, nem foglalkozott a kisebbségi csoportok kormányzatukkal szembeni védelmével és támogatásával.

A Nemzetközi Vöröskereszt nem tette magáévá a Zsidó Világkongresszushoz tartozó zsidó szervezetek javaslatait, és nem kérte a gettókban, munkaszolgálatban vagy koncentrációs táborokban fogva tartott zsidók polgári internáltakká nyilvánítását; mely intézkedés talán lehetővé tette volna, hogy az NVK helyszíni ellenőrző látogatásokat tegyen, élelmiszercsomagokat küldjön és gyógyszersegélyt adhasson. Ezek az intézkedések százezrek életét menthették volna meg. A Zsidó Világkongresszus részéről Aryeh Tartakower és Aryeh L. Kubowitzki (később Kubovy) 1943. december 10-én éles hangú levélben javasolta a fentieket dr. Marc Peternek, az NVK egyesült államokbeli képviselőjének. A levelet 1944. január 5-én személyes megbeszélés követte. Sajnos, az NVK csak 1944. október 2-án kereste meg a német külügyminisztériumot azzal, hogy polgári hadifoglyoknak tekint minden, Németországban és megszállt országban őrizetbe vett külföldit, amikor már mindenki előtt nyilvánvaló volt a Harmadik Birodalom elkerülhetetlen összeomlása.[2]

Több oka is van, miért hárította el az NVK a zsidók mentésében való részvételt. Először is, a németek kijelentették, hogy a zsidók nem tekinthetők *internáltnak,* csak *őrizetesnek,* ez pedig büntetőjogi, s nem polgári jogi kategória. Következésképp nem vonatkoztatható rájuk az NVK azon joga, hogy ellenőrizheti a foglyokkal és internáltakkal való bánásmódot. Az NVK ezenfelül kijelentette, hogy a zsidók miatti állandó tiltakozásokat a hatóságok zokon vennék, és ez kárukra volna a zsidóknak, ahogyan mindenki másnak is, aki az NVK működésében érdekelve van.[3] Az NVK a következőkben foglalta össze álláspontját:

> Ha a Nemzetközi Bizottságot azzal a céllal hívták volna életre, hogy a zsidókat segítse a háború alatt, akkor meggondolásra érdemes volna ilyen irányvonalat követni, amely a becsületet az életmentés elé helyezi. De nem így áll a dolog. A zsidók megsegítésére, akárcsak a deportáltak megsegítésére, nincs semmi jogi alap. Nincs megállapodás, amely ezt lehetővé tenné vagy egy szemernyi ürügyet adna a bizottságnak a közbeavatkozásra. Sőt, a körülmények mind egy ilyen vállalkozás ellen szólnak. A siker lehetősége teljesen az érintett hatalmak beleegyezésétől függ. És ott van az összes egyéb cél, amelyet a konvenciók vagy az igen régi hagyományok folytán viszont tényleg elérhet a Nemzetközi Bizottság, vagy amelyet oly nagy nehézségek árán sikerült eddig ezeken túl is elérni. A zsidókérdésről vitába keveredni: ez meghiúsítaná az egész munkát anélkül, hogy akár egyetlen zsidót sikerülne megmentenünk.[4]

Ezt a gondolatmenetet követve, az NVK magyarországi bizottsága először a másutt is hirdetett gyakorlatot követte. A bizottság a hagyományos hatáskörre korlátozta tevékenységét: a külföldiek kéréseinek teljesítésére és a hadifoglyokkal való bánásmód ellenőrzésére; a hadifoglyoknak egyébként csomagokat küldtek. Figyelmük több ezer lengyel és jugoszláv fogolyra terjedt ki, és kisebb számban más, szövetséges hadifoglyokra.[5]

A Nemzetközi Vöröskeresztnek tudomása volt az „idegen" zsidók 1941 nyarán történt tömeges eltávolításáról és a deportáltak lemészárlásáról. Decemberben tárgyaltak az „incidensről", anélkül hogy bármilyen akciót terveztek volna. 1942 nyarára tudhatták, hogy a nácik módszeresen legyilkolják Európa zsidóságát. Ennek ellenére hallgattak, nehogy konfrontációba kezdjenek a németekkel.[6] A nemzetközi zsidó szervezetek pedig sürgették a Nemzetközi Vöröskeresztet, hogy küldjön delegátust Magyarországra, de az 1943 októberéig, Jean de Bavier Budapestre való kinevezéséig nem történt meg. De Bavier számos javaslatot tett az üldözöttek helyzetének nagyobb megkönnyítésére és a még nagyobb tragédia megelőzésére. A beszámolót felettesei nyilvánvalóan egyáltalán nem vették komolyan. 1944. február 18-án de Bavier, látván Magyarország német megszállásának előjeleit, útmutatást kért Genftől, miképpen lehetne megmenteni a magyar zsidóságot a lengyelországi és más, náciktól elfoglalt országok zsidóin beteljesedett sorstól. Március 27-én, vagyis alig néhány nappal a megszállás után, de Bavier felvetette, hogy Max Huber, az NVK elnöke „menjen és találkozzék Hitlerrel a magyar zsidók helyzetének javítása végett"[7]. Azt, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt nem fogadta meg de Bavier javaslatát, Arieh Ben-Tov, a Nemzetközi Vöröskereszt második világháborús működésének egyik szakértője a Vöröskereszt egyik legnagyobb hibájának minősíti. Ben-Tov megállapítja:

> Mivel az intézmény a deportálások válságos hónapjaiban nem működött Magyarországon és a tényeket kellően érdekelt szervezetek, s általában a széles közönség előtt nem tette ismertté, az SS és a magyar fasiszták jóval tovább mehettek a végleges megoldás gyakorlati kivitelezésében, mint egyébként tehették volna.[8]

De Bavier-t visszahívták Genfbe, állítólag azért, mert nem beszélt németül, és Friedrich Born jött a helyébe, a Budapesti Svájci–Magyar Kereskedelmi Kamara igazgatója.[9] S jóllehet Born május 10-én foglalta el hivatalát, amikorra már vidéken befejeződött a gettósítás, a Nemzetközi Vöröskereszt továbbra is a korábbi semleges álláspontón maradt. Ez a beállítottság csak azután változott, hogy a budapesti Palesztina Hivatal vezetője, Krausz Miklós (Moshe) által június 19-én Svájcba küldött dokumentumok alapján a svájci sajtó elborzasztó beszámolókat jelentetett meg a magyarországi végleges megoldásról (lásd a 23. fejeze-

tet). Roosevelt elnök, Svédország királya és a pápa június végi közbeavatkozása után nagyjából két héttel az NVK is aktívabb szerep vállalására szánta rá magát Magyarországon. A szervezet fokozta tevékenységét Budapesten és Genfben is. Born erőteljesebb kampányba fogott, a deportáltak ügyében felkereste a külügyminisztériumot és más szervezeteket. Kapcsolatba lépett Theodor Horst Grell-lel, a német követség zsidószakértőjével, aki azzal nyugtatta, hogy a magyar zsidókat csak munkavégzésre viszik Németországba, s mivel a németeknek jó erőben lévő, egészséges zsidókra van szükségük, ők maguk feddték meg a magyarokat az itt-ott előforduló rossz bánásmódért. Grell ezenfelül azt bizonygatta Bornnak, hogy a Németországba érkezés után a zsidóknak gondjukat viselik, és fizikailag felerősítik őket a munkára vitel előtt. Elutasította azt az indítványt, hogy az NVK meglátogatna néhány tábort, arra hivatkozva, hogy ezek szerteszét vannak Németországban és Lengyelországban, s mivel hadianyaggyártással foglalkoznak, hollétüket titokban kell tartani.[10]

Július 7-én (e napon állította le Horthy a deportálásokat) Max Huber kapcsolatba lépett a magyar külügyminisztériummal. Kérte, hogy bocsássanak a rendelkezésére olyan információkat, amelyek lecsillapíthatnák az állítólagos magyarországi események miatti világraszóló nyugtalanságot, és engedélyt arra, hogy az NVK küldötte meglátogathasson néhány olyan tábort, ahová zsidókat internáltak és ott élelmiszert és ruhát osztanak szét.[11] Tahy Imre, a berni magyar ügyvivő július 19-én egy még konkrétabb kérést terjesztett elő. Az NVK egyik vezetőjével, Carl J. Burckhardttal folytatott, előző napi beszélgetéséről beszámolva sürgette, hogy Magyarország kérjen a németektől engedélyt, hogy az NVK berlini delegátusa, dr. Robert Schirmer Budapestre látogathasson. Hangsúlyozta, hogy Schirmer a zsidókérdéssel kapcsolatban üzenetet visz Horthynak.[12]

Schirmer hamarosan meg is érkezett Budapestre, és július 21-én találkozott Sztójayval. Újra elismételte a Huber által korábban benyújtott óhajokat, javasolva, hogy adjanak neki lehetőséget néhány sárga csillagos ház felkeresésére; hogy hagyják abba „a zsidók külföldi munkára való kiszállítását"; hogy a theresienstadthoz hasonló gettókba gyűjtsék a zsidókat (június 23-án ott járt egy NVK-delegáció, és megfelelőnek ítélte a gettót);[13] s hogy az NVK-nak tegyék lehetővé a Magyarország felett lelőtt angol és amerikai pilóták sorsának tisztázását.[14]

Sztójay és Jaross Andor válaszát Csopey Dénes, a magyar külügyminisztérium politikai osztályának vezetője adta át Schirmernek, július 23-án. A két vezető elfogadta Schirmer kéréseit, és nem volt kifogásuk az ellen, hogy az NVK-delegáció látogatást tegyen a kistarcsai és sárvári internálótáborokban, ahol nem zsidó politikai foglyok is voltak; a sárga

csillagos házakat a polgármesteri hivatal szociálpolitikai osztályának vezetőjével, Szentmiklóssy Józseffel együtt kereshetné fel.[15] Július 27-én és 28-án Schirmer vezetésével NVK-delegáció járt Kistarcsán és Sárvárott az internálótáborokban; a táborok két tisztességes ember, Vasdényei István, illetve Gribowszki irányítása alatt álltak. A helyzetet mindkét helyen eléggé elfogadhatónak találták. (Előzetesen a delegációnak tudomására jutott, hogy röviddel a látogatás előtt a németek – holott Horthy leállította a deportálásokat és ők maguk biztosítékokat adtak az NVK-nak – szerét ejtették közel 1300 zsidó Kistarcsáról és mintegy 1500 zsidó Sárvárról való deportálásának.)[16] A delegáció megtekintett néhány gondosan kiválasztott sárga csillagos házat és zsidó intézményt, s általánosságban, a túlzsúfoltságot leszámítva, kielégítőnek találta a körülményeket.[17] A látogatások persze hamis képet adtak a magyar zsidóság helyzetéről. A június 23-i, theresienstadti látogatás nem fedte fel Auschwitz és Treblinka valóságát; Kistarcsa és Sárvár felkeresése nem leplezte le a téglagyárakban és bevagonírozóközpontokban történt borzalmakat, és nem adhatott eligazítást a deportált zsidók sorsát illetően sem.

Eközben Budapesten Schirmer kapcsolatba lépett Edmund Veesenmayerral, a Német Birodalom magyarországi teljhatalmú megbízottjával, s engedélyt kért arra, hogy a deportáltaknak csomagot küldhessen, hogy meglátogathasson egy tábort, s végül, hogy elkísérhessen egy vonatot Kassára. Veesenmayer, tanácskozván Eichmann-nal (augusztus 2-án) táviratot küldött a német külügyminisztériumba, amelyben azt írja hogy hajlandó lenne teljesíteni az első két kérést, ha „megfelelő előkészületek történnének". A harmadik kéréssel kapcsolatban azonban hangsúlyozta, hogy azt el kell utasítani, mert „ez sértené az útvonalak és a célállomás titkosságát". Adolf Hezinger, az idegen állampolgárságú zsidók külügyminisztériumi szakértője hatáskörébe tartozott a válaszadás. Az *Inland II.* osztály vezetőjének, Horst Wagnernak írott feljegyzésében ugyanazt a választ ajánlotta, mint amit július 10-én Hitler adott a magyaroknak, azon korábbi kérésükre, hogy egyes zsidók kapjanak lehetőséget a kivándorlásra. (Ez válasz volt Svédország, Svájc és az amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal kérésére; lásd a 25. fejezetet.) Hezinger azt javasolta, hogy a csomagok szétosztását „csak az után" kellene lehetővé tenni, „hogy újrakezdődik a zsidóknak a Birodalomba való szállítása". Elvetette azt a gondolatot, hogy bárki is engedélyt kapjon deportálóvonat kísérésére, de azt nem tartotta lehetetlennek, hogy „az Eichmann-nal együttműködésben végzett alapos előkészítő munkálatok után" esetleg fel lehessen keresni a táborokat.[18]

Az NVK bizalmasan értesítette tevékenységéről a svájci helyi és nemzetközi zsidó szervezeteket. Július 21-én Burckhardt találkozott néhány

svájci zsidó szervezet vezetőjével; erre augusztus 10-én egy nagyobb találkozó következett, amelyen részt vett Huber és a 17 legnagyobb Svájcban működő belföldi és nemzetközi zsidó szervezet és ügynökség képviselője, egyebek közt a Zsidó Világkongresszus, a Jewish Agency, a Palesztina Hivatal és a Joint küldöttei. Burckhardt ismertette a magyarországi zsidók helyzetét, a fő hangsúlyt az NVK tevékenységére helyezve. A találkozó egyik célja az volt, hogy megértesse a helyi és nemzetközi zsidó szervezetek vezetőivel: egybe kell hangolniuk tevékenységüket.[19] Noha a tanácskozásokat, akárcsak a zsidó szervezeteknek benyújtott feljegyzéseket és memorandumokat, bizalmasan kezelték, a németek mégis tudomást szereztek tartalmukról. (Gyakran elcsípték a leveleket, köztük olyan emlékiratok másolatát is, mint amilyet a zsidó vezetők küldtek isztambuli vagy palesztinai vezetőtársaiknak.[20])

Az NVK sohasem érte el a Veesenmayer előtt júliusban felvázolt célokat; augusztusban pedig már jobban érdekelte két másik, a zsidó közösségnek nagy fontosságú terv: a spanyol, svájci támogatással lebonyolítandó emigrációs elgondolások és a gyermekek mentése. Július 12-én a Zsidó Tanács értesítést kapott, hogy Spanyolország kész 500 gyermek befogadására. A budapesti spanyol ügyvivő, Angel Sanz-Briz javaslatára a Tanács rábírta az NVK-t, hogy vegye oltalma alá a külföldi védettségű gyerekeket. Az NVK augusztus elején igent mondott e javaslatra, így legális mozgástere bővült, mert az „idegen" állampolgárok védelmére is kiterjeszthette működését.

A spanyol felajánlástól indíttatva Burckhardt augusztus 9-én felkereste Bothmer Károly bárót, a berni magyar követség vezetőjét. A báró azt javasolta, hogy Hans Bachmann, az NVK főtitkára találkozzék Tahyval, aki korábban kezeskedett az NVK-nak azért, hogy a palesztinai kivándorlási engedéllyel, vagy semleges országoktól való beutazási engedéllyel bíró magyar zsidók elhagyhatják az országot. A Csopey által augusztus 26-án tolmácsolt magyar válasz úgy szólt, hogy a magyar kormány el fogja ismerni az NVK illetékességét minden olyan segély- és kivándorlási ügyben, amelyet a magyar kormány képvisel vagy kezdeményez. Az NVK ki is használta helyzetét, és számos alkalommal szorgalmazta, hogy a magyar kormány gyorsítsa meg a budapesti svájci követség által felkarolt 2000 zsidó kivándorlását.[21] Továbbította a szövetséges kormányok ugyanilyen értelmű feljegyzéseit is. Augusztus 16-án például a brit és az amerikai kormány közölte a magyarokkal, hogy elfogadták Magyarország korábbi ajánlatát (lásd a 25. fejezetet) és „megteszik a megfelelő előkészületeket a Magyarországról távozó és semleges külföldre vagy az Egyesült Nemzetek országaiba érkező zsidók gondozására"[22]. S jóllehet ezek az erőfeszítések mindaddig folytatódtak, amíg csak a szovjet erők fel nem

szabadították Budapestet, senki, egyetlen csoport sem kapott engedélyt az ország elhagyására.

Az NVK legnagyobb erőfeszítéseit a budapesti zsidó közösség javára a nyilas időkben tette. Pártfogásába vette a gyermekeket, és törődött a zsidó intézmények, a gettó védelmezésével és ellátásával. A gyermekvédelem tervei augusztusban alakultak ki, a deportálások hosszan tartó fenyegetésére, a közellátás folytonos romlása és a gyorsan közelgő front miatti veszélyek hatására.[23]

Born vezetése alatt két gyermekvédelemmel foglalkozó osztály létesült az NVK kebelén belül: az A osztály, amelyet a cionista vezető, Komoly Ottó irányított,[24] és a B osztály, amelyet a Jó Pásztor Bizottsághoz tartozó Sztehló Gábor evangélikus lelkész vett gondjaiba.[25] Ezenfelül Born volt felelős a T-szekció (Transportgruppe, Szállítóegység) létrehozásáért; ez a 101/359-es munkaszolgálatos-század, az ún. Ruhagyűjtő Munkásszázad 25-35 újoncból állt. Dr. Wilhelm Györgynek – Wilhelm Károlynak, a Zsidó Tanács tagjának fia – és Komlósi Istvánnak a vezetésével a T-szekció segítő, mentő- és ellenállóakciókat hajtott végre. Born különösen tevékeny szerepet játszott több ezer zsidónak a hegyeshalmi halálmenetekből való kimenekítésében és a gyermekotthonok, valamint a gettó élelemmel és tüzelővel való ellátásában.[26]

A nyilas időszakban az NVK védelem alá vett számos zsidó és nem zsidó intézményt: kórházakat, népkonyhákat, fogyatékosok és aggok otthonait, kutató és tudományos intézeteket, további üzleteket.[27] Ezeknek az intézményeknek a főbejáratára tettek ki, a következő magyar, német, francia és orosz nyelvű felirattal: „A Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság védelme alatt". Born és segítőtársai nyomon követték a nyilasok zsidóellenes intézkedéseit, a hivatalos eredetűeket éppúgy, mint az illegálisakat, és gyakran felléptek a vezetőknél, kivált Kemény Gábor bárónál, a külügyminiszternél, hogy könnyíthessenek a zsidók sorsán. Ezeknek a közbenjárásoknak köszönhető, hogy október 30-án a kormányzat közölte: elfogadja a Vatikán és a külföldi követségek által kiadott menleveleket, és kezeskedik az NVK által védett összes intézmény és épület területenkívüliségéért.[28]

Nem sokkal a budapesti gettó felállítása után Hans Weyermann érkezett Genfből Born segítségére. Bár a két NVK képviselő között a kapcsolat nem volt felhőtlen, sikerült különválasztaniuk kötelezettségeiket a főváros felszabadulása előtti néhány válságos hétre. Born még a karácsonykor kezdődött szovjet ostrom előtt visszavonult budai otthonába, és onnan irányította az NVK budai tevékenységét, Weyermann feladatai pedig a pesti részre összpontosultak, oda ahol a gettó is volt. Az NVK működése hatékonyabbá vált a pápai nunciussal és a semleges államok kép-

viselőivel való együttműködés révén. A szorongatott zsidó közösség támogatására tett intézkedéseket ugyanis – egyebek közt a gyermekotthonok védelmét és a zsidók kimentését a halálmenetekből – együttesen tervezték meg és hajtották végre (lásd a továbbiakban).[29]

A Vatikán és a budapesti nunciatúra

Az európai zsidóság katasztrófájára a Vatikán – ha más meggondolásokból is – hasonlóképpen reagált, mint a Nemzetközi Vöröskereszt. A ma rendelkezésre álló bizonyítékok alapján XII. Pius pápa és a Vatikán vezetői éppúgy tisztában voltak a nácik végleges megoldásának programjával, mint a szabad világ zsidó és nem zsidó vezetői. E programot ismerték néhányan a Vatikán külföldi képviselői közül is. Ám a Vatikán, akárcsak az NVK, 1944 júniusának végéig nem lépett fel a zsidók érdekében. Közbenjárásuk még akkor is inkább csak visszafogott diplomáciai lépésekre korlátozódott nyilvános kiállás helyett.

Maga a Vatikán adott közre bizonyítékokat az 1970-es években arról, hogy a katolikus egyház vezetésének tudomása volt a végleges megoldás programjáról. A pápaságnak a második világháborúban játszott szerepéről megjelentetett kötetsorozatban a Vatikán bemutatott néhány dokumentumot, amelyek a gondos válogatás ellenére is felfedik, hogy XII. Pius pápát diplomáciai és magáncsatornákon át ismételten tájékoztatták arról, hogy a zsidókat Lengyelországban tömegesen legyilkolják, és arról, hogy a náci megszállás alatt álló Európából haláltáborokba deportálják őket. A pápa 1941 elejétől kezdve értesült a zsidók deportálásáról, az 1942. év kezdetétől állandó és részletes tudósítást kapott a zsidóellenes hadjáratról, egyebek közt arról, hogy számos deportáltat pusztulásra szánnak. Az egyházi méltóságok között Bécs érseke, Theodor Innitzer bíboros az elsők között adott vészjelet a pápának a zsidók „iszonyú sorsa" felől. A pozsonyi pápai követ, Giuseppe Burzio megindulásuktól, 1942 márciusától fogva rendszeresen hírt adott a Szlovákiából való tömeges deportálásokról. A berlini pápai nuncius, Cesare Orsenigo érsek arról számolt be Monsignore Giovanni Battista Montininak, ez időben Pius pápa helyettes államtitkárának, a későbbi VI. Pál pápának, hogy „a nem árják sorsával kapcsolatban a leghátborzongatóbb feltevések sem tűnnek lehetetlennek"[30].

1942 augusztusában Kurt Gerstein SS-Obersturmführer informálta dr. Wintert, a bíborosi testület jogtanácsosát, Konrad von Preyssinget Berlin püspökét a Belzecben, Lublin közelében a szeme láttára történt elgázosításokról, és sürgette, hogy ez a tény mihamarabb jusson tudomására a Vatikánnak.[31] Néhány hónappal korábban a svájci és nemzetközi

zsidó szervezetek képviselői megbeszélést folytattak Monsignore Filippo Bernardinival, a berni nunciussal, akit szóban és írásban tájékoztattak a közép-kelet-európai zsidók sorsáról. 1942 szeptemberében a Jewish Agency Harold H. Tittmann Jr., Roosevelt elnök személyes vatikáni képviselőjének, Myron C. Taylornak a munkatársa révén emlékiratot küldött Monsignore Luigi Maglione pápai államtitkárnak, amelyben röviden ismertette a Nyugat-Európából való tömeges deportálásokat és a lengyelországi zsidók elpusztítását.[32]

A nácik zsidóellenes terveit tekintve Angelo Giuseppe Roncalli érsek volt az egyik fő forrás: az isztambuli apostoli küldött (a későbbi XXIII. János pápa). A Monsignore Montininak címzett jelentésében 1943. július 8-án leszögezte, hogy zsidók millióit küldték Lengyelországba, ahol megsemmisítették őket. A megsemmisítésről nem ír részletesebben, valószínűleg azért, mert ekkorra a koncentrációs tábori rendszer már eléggé jól ismert volt. Roncalli érsek az ankarai német követtel, Franz von Papennel is közölte, hogy tudomása van a megsemmisítési programról. A követ válaszul a szovjetek által a lengyelek között – Szmolenszk közelében, a katini erdőben – véghezvitt tömeggyilkosságra hivatkozott.[33]

Roncalli érsek egyik hírforrása a Jewish Agency Végrehajtó Bizottsága volt, amellyel 1943-tól kezdve szoros kapcsolatban állott. A képviselet isztambuli irodájának vezetője, Chaim Barlas folyamatosan tájékoztatta az apostoli küldöttet az európai zsidóellenes intézkedésekről. És néhány nappal Magyarország német megszállása után Barlas küldött is az érseknek egy rövid levelet, melyben megköszönte Roncallinak, hogy kész kapcsolatba lépni a Szentszékkel és a budapesti apostoli küldöttel a magyar zsidóság érdekében.[34]

A pápa, holott volt tudomása a nácik zsidóellenes tevékenységéről, következetesen elutasította, hogy nyilvánosan megbélyegezze azt. A szabad világ zsidó vezetői, a Zsidó Világkongresszus munkatársait is ideértve, többször megkísérelték rábírni, hogy nyíltan lépjen fel a tömeggyilkosságok ellen és kiközösítéssel fenyegesse meg Hitlert és a megsemmisítésekben közreműködőket.[35] Nyugati vezetők is fordultak hozzá hasonló kérésekkel. 1942 júliusában Tittmann emlékeztette a Vatikánt, hogy hallgatása „veszélyezteti erkölcsi tekintélyét és aláássa az egyház, sőt a Szentatya iránti bizalmat"[36].

A pápa elzárkózott attól, hogy „bármiféle, a zsidók deportálása elleni demonstratív kijelentésbe keveredjék", és hallgatott még akkor is, amikor 1943. október 16–17-én a római zsidókat terelték össze. S jóllehet a római zsidók elleni intézkedések világosan megmutatták a Vatikánnak, mi is történt másutt a náci uralom alatt álló Európában, a pápa továbbra sem volt hajlandó megtörni hallgatását, mert nem akart „semmi olyasmit

mondani, amit a német emberek ellenséges fellépésnek vehetnének egy rettenetes háború közepette"[37].

A szabad világ zsidó vezetői megpróbáltak kiemelkedő katolikus egyházi és politikai személyiségeket rábeszélni arra, hogy járjanak közben a pápánál: hagyjon fel a hallgatással. Legtöbb próbálkozásuk hiába való volt. Egyes katolikus méltóságok, mint például Edouard Theunis, Belgium korábbi miniszterelnöke, arra hivatkozva tagadta meg befolyásának latba vetését, hogy „Őszentségének súlyos okai vannak arra, hogy álláspontját ne hozza nyilvánosságra"[38]. A zsidó vezetők által felkeresett világhírű katolikusok közül, ahogy mondják, egyetlenegynek volt bátorsága elítélni a pápa hallgatását: Jacques Maritainnek, az ekkoriban számkivetettségében, az Egyesült Államokban élő neves filozófus-teológusnak.[39]

A zsidó csoportok számos alkalommal fordultak kéréssel a Vatikánhoz. Rendesen azt a választ kapták, hogy „a Szentszék mindent megtesz, amit tud"[40]. A pápa hallgatásának okai igen szerteágazók és nem mindenben igazolhatók. Egyes tudósok szerint a Szentatya „Németország iránti elfogultsága" miatt nem emelt végül is szót a megsemmisítések ellen, és azért, mert „minden másnál jobban tartott Európa bolsevizálódásától". A több mint 20 millió katolikust számláló német nép iránti meleg érzületei és a német kultúra nem titkolt nagyrabecsülése alighanem húszéves németországi, pápai nunciusi szolgálatából eredhettek. A Vatikánnak a bolsevizmustól való irtózata érthető volt: a vatikáni vezetők nem rejtették véka alá, mennyire tartanak tőle. A pápa, egyik titkárának, Robert Leiber atyának a szavai szerint „mindig veszélyesebbnek látta az orosz bolsevizmust, mint a német nemzetiszocializmust". 1943 nyarának végén, Olaszországnak a háborúból való kikerülése után Monsignore Maglione kijelentette, hogy „Európa sorsa a keleti fronti német győzelemtől függ"[41].

A pápa, noha bizonyára elszörnyedt a nácik bűnein, valószínűleg úgy érezte, hogy nem ítélheti el a zsidók tömeges legyilkolását anélkül, hogy ne helytelenítse mindjárt más csoportok tömeges elpusztítását, és nem pellengérezheti ki a németeket úgy, hogy egy szót se szóljon a szovje-tekről.[42] Meglehet, nem akarta megingatni a német katolikusok állampolgári hűségét, akik között számosan harcoltak a bolsevizmus elleni küzdelem élvonalában, vagy nem akarta eljátszani a Vatikán semlegességét. Lehetséges, hogy azért volt tartózkodó a zsidókérdésben, mert – akárcsak sok más egyházi vezető Európában, köztük a magyarországi Serédi Jusztinián bíboros – felismerte, hogy lényegében minden előzetes diplomáciai erőfeszítése zátonyra futott. A Vatikán maga leggyakrabban azzal a magyarázattal szolgál, hogy ez a pápai politika, amely a nyilvánosság előtt nem szólt a zsidók helyzetéről, a zsidók javára folytatott titkos politika veszélyeztetését kívánta elkerülni.[43] A katolikus egyház

háború alatti szerepének egyik kutatója így összegzi ennek a még akkor is vallott felfogásnak a hibáit, amikor a zsidók már folyamatosan váltak tömeggyilkosságok áldozatává:

> ...Ha XII. Pius nyilvánosan vádolja a tömeggyilkosokat és a vatikáni rádió is ezt széles körben kisugározza és a püspökök felolvassák a szószékről, akkor zsidóknak és kereszténynek egyaránt tudomására jutott volna, hogy mivel jártak a keletre való deportálások. A pápának hittek volna, ha a szövetségesek rádióadásait háborús propagandának gondolva, vállat vontak is. Ez sok deportáltat figyelmeztetett volna és fordított volna a szökés felé, akik így egyszerűen elfogadták a németek ígéreteit arra nézve, hogy pusztán csak áttelepítés vár rájuk. Sokkal több keresztény segítette és óvta volna a zsidókat; sokkal több életet lehetett volna megmenteni.[44]

A kiátkozással való fenyegetés az ultraradikálisokat valószínűleg nem rettentette volna el gyászos elgondolásaik végbevitelétől, de talán hatással lett volna sok olyan katolikusra (és más keresztényre) Európában, akik cselekvő részesei voltak a végleges megoldás valóra váltásának. 1944 nyarának elején a pápa éppily elutasító volt egy, a magyar zsidók ügyében nála járt küldöttséggel is, amely Róma főrabbijából, Gil Jakovból, az akkoriban Róma környékén állomásozó Zsidó Brigád tábori lelkészéből és Ben Dorból, a *Davar* tudósítójából állott. A küldöttség által szorgalmazott pozitív lépések helyett állítólag csak kijelentette, hogy „imádkozni fog" az áldozatokért.[45]

A pápa első közvetlen beavatkozása egy Horthynak küldött diszkrét diplomáciai kérés volt, annak a „nagyszámú szerencsétlennek" a védelmében, akit „nemzetisége vagy származása miatt" üldöznek (lásd a továbbiakban). De ez a kérés is akkorról való, amikor a vidéki deportálások már lassan végük felé közeledtek, és csak arra a nagy nyomásra történt, amit az amerikaiak fejtettek ki azután, hogy az auschwitzi jegyzőkönyv nyomán a svájci és a svéd sajtó leleplezéseket tett közzé.

A Vatikán a hírek szerint 1944 áprilisának végén az elsők között kapta meg az auschwitzi jegyzőkönyv másolatát. Ezt Giuseppe Burzio, a pozsonyi nuncius révén küldték el a Vatikánnak.[46] Bár a jegyzőkönyv hitelessége felől a magyar zsidókra nézve baljós következményeket illetően nem maradt semmi kétség, a Vatikán június végéig még csak választ sem adott, amikor is egyik titkos megbízottja, Monsignore Mario elment Szlovákiába, a két auschwitzi szökevénnyel beszélni (lásd a 23. fejezetet). Csak Monsignore Mario beszámolója és a svájci sajtóban megjelent leleplezések után határozta el a pápa, hogy személyesen fog Horthyhoz fordulni. Június 25-i távirata ugyan már megkésett volt ahhoz, hogy bármi hasznára lehessen a vidéki zsidóknak, de szerepet játszott Horthy elhatározásában, hogy megmenti a budapesti zsidókat.

A Vatikán álláspontját hathatósan fejtette ki az apostoli követ, Angelo

Rotta, aki doyenje volt a budapesti diplomáciai testületnek.[47] Roppant rátermett és könyörületes ember lévén, vezető szerepet vitt a német megszállók bejövetele után a Sztójay-kormány tagjainak a zsidókkal szembeni túlkapásoktól való egyénenkénti és együttes megóvásában. A Sztójay-kormány beiktatása, március 22-e és a tömeges deportálások kezdete, május 15-e között a nuncius több alkalommal fordult a miniszterelnökhöz és Jungerth-Arnóthy Mihályhoz, a tényleges külügyminiszterhez, mértékletességért és a jogtalanságok beszüntetéséért közbenjárva. Ezek a találkozások vagy személyes részvételével, vagy Gennaro Verolinón, a nunciatúra titkárán (uditore) keresztül történtek. A nuncius élen járt a magyar keresztény egyházak tiltakozó intézkedéseinek megtételében is, még hathatósabb közbelépésre sürgetvén az egyházi vezetőket az üldözöttek oldalán. De a végleges megoldás programjának első szakaszában a nuncius, a magyar egyházi vezetőkhöz hasonlóan, főleg az áttértek és a zsidó eredetű keresztények sorsával törődött.

Május 15-ére, amikor kezdetét vette a deportálás, a nuncius belátta e felfogás tarthatatlanságát, azt, hogy a kormányzat figyelmen kívül hagyta figyelmeztetéseit. E napon beadványt terjesztett elő, amelyben elítélte a kormány cselekedeteit, s hangsúlyozta, hogy az egész világ tudatában van annak, mit jelentenek a deportálások.[48] Ismételten a kormányzathoz fordult, hogy az ne lépje túl saját határait a zsidók elleni küzdelemben. A beadvány, hivatkozva arra, hogy a deportálások épp csak hogy elkezdődtek, megállapítja:

> Mindezért az Apostoli Nunciatúra kötelességének tartja tiltakozni és nem hamis részvéttől, de az igazság és a keresztény felebaráti szeretet valódi érzésétől indíttatva, katolikusok ezreinek meg ezreinek megszentelt érdekei védelme miatt még egyszer óvást emelni a magyar kormánynál, hogy az a zsidók elleni hadjáratban ne lépje túl a határokat, melyeket a természeti jog és a pozitív isteni törvény megszabnak és kerüljön minden olyan cselekedetet, amely ellen a Szentszéknek, s vele együtt a valóban keresztény világ lelkiismeretének tiltakoznia kellene.

A beadvány három külön kérést is tartalmazott:

- a kormány tegyen különbséget zsidók és áttértek között, a keresztény hitre tértek, Szlovákiához hasonlóan, mentesüljenek az antiszemita intézkedések alól;
- a kormányzat által államérdekből hozott intézkedések végrehajtásával ne sértsék meg az alapvető emberi jogokat;
- a kormányzat tegyen megfelelő lépéseket annak érdekében, hogy ne ismétlődhessenek meg olyanfajta túlkapások és támadások az egyházi intézmények és személyek ellen, mint amilyeneket a rendőrség a Szent Kereszt Egyesület elleni rajtaütéskor elkövetett.

Ez a beadvány különös fontossággal bír a Vatikán történetében, mert ismereteink szerint ez volt az első, a Szentszék képviseletében benyújtott hivatalos tiltakozás a zsidók deportálása ellen.[49] Hasonlóan az ezt követő összes beadványhoz, hangja diplomatikus és személytelen volt. A nuncius kétségtelenül tisztában volt a deportálások realitásával. Május 15-én Sztójay miniszterelnökhöz intézett beadványában szó szerint a következőket írta: „Mindenki tudja, mit jelent a deportálás a gyakorlatban"[50], eljárása ugyanakkor a Vatikán által megszabott politika keretein belül maradt. A korszak egyik kutatója írta: „a Vatikán egyetlen képviselője sem mondta el nyilvánosan a katolikusoknak, hogy nem szabad együttműködniük, mert Németország a zsidók szisztematikus és teljes kiirtását tervezi, és a zsidók legyilkolása bűn".[51]

A tiltakozó beadvány mellett a nuncius személyes feljegyzést is küldött Sztójaynak, melyben kérte, hogy támogassa a három kérést, és felhívta arra a figyelmét, hogy szakadatlanul tájékoztatni fogja a Szentszéket a magyarországi fejleményekről.[52]

A minisztertanács május 17-én elfogadta a nuncius kérelmét, miután a magyar egyházak vezetői is hasonló óhajokat terjesztettek be Sztójay javaslatainak megfelelően, a tanács úgy döntött, hogy

- felkéri a belügyminisztert: a Zsidó Szövetség alatt külön osztály foglalkozzék a kikeresztelkedett zsidókkal;
- ahol az elkülönítési eljárás még nem fejeződött be és ezt a kikeresztelkedettek kifejezetten kérik, őket a zsidók számára kijelölt házak külön részébe kell elhelyezni;
- kikeresztelkedett zsidók sem mentesíthetők a külföldi munkára való kiküldés alól, gonoskodás történik arról, hogy ez humánusan, családjukkal együtt történjék;
- olyan intézményt kell felállítani, amely egyes személyeket mentesíthet a zsidótörvény hatálya alól, a nemzet különleges érdekéből.[53]

A források szerint a minisztertanács Jungerth-Arnóthy révén is kapott üzenetet, aki ellenszenvvel viseltetett a belügyminisztériumi Jaross–Endre–Baky-csoport politikája iránt, és különösen érzékeny volt a külföldi reagálásra. Közölte, hogy a nuncius megmutatta neki XII. Pius pápa levelét, amely szerint „Magyarország Szűz Mária és Szent István országa, amelynek becsületére örök szégyenfoltként tapad a zsidókkal szembeni bánásmód."[54]

Május 27-én a külügyminiszter tudósította a nunciust a minisztertanács határozatairól. A közlemény csupán megismételte a szabványszerű választ, hogy a szállítás humánus körülmények közt folyik és külföldi

munka a célja. A nuncius áttértek miatti aggodalmát enyhítendő, az írás hangsúlyozta, hogy a zsidóknak a korábbi években történt tömeges áttérését főleg politikai és gazdasági okok magyarázzák.[55]

A nunciust nem győzték meg a kormányzat homályos érvei. Június 5-i feljegyzésében rosszallotta a deportálásokat, s azt, hogy az az idősekre, betegekre és gyerekekre is kiterjed. Kissé csípősen csodálkozását fejezi ki, hogy a kormányzat a zsidó munkavégzőknek megadja azt a kegyet, hogy a családjukat is velük küldi, de semmilyen ilyesfajta lehetőséget nem ad az évekre Németországba küldött keresztény munkások ezreinek.[56]

A nunciusnak a magyar keresztény egyházak által indított akciókkal párhuzamos akciója június végén nagyot lépett előre, miután a svájci sajtó leleplezéseket közölt a deportálások és a koncentrációs tábori rendszer borzalmairól. A világnak a borzalmak beszüntetése ügyében Horthyhoz folyamodó vezetői között volt XII. Pius pápa is.

A magyar zsidóság tragédiájával összefüggésben XII. Pius pápára a megszállás óta nagy nyomás nehezedett, hogy végre tegyen valamit. A Jewish Agency képviselőinek Roncalli érsek révén küldött kérelmeihez más forrásokból származó kérések is társultak. Március 24-én az Egyesült Államok Háborús Menekültügyi Hivatala (WRB) a washingtoni apostoli követ által sürgette a pápát, hogy használja fel befolyását a magyar zsidók megmentésére.[57] E testület május 26-án, a tömeges deportálások kezdete után újra kérést menesztett a pápához, most Harold Tittmannon, az Egyesült Államok külügyminisztériumának vatikáni képviselőjén keresztül:

> Úgy hisszük, ... idő- és alkalomszerű, hogy a magyar hatóságoknak és embereknek emlékezetükbe idéztessenek a gyámolítatlan férfiak, nők és gyerekek üldözésének és tömeges legyilkolásának eltűrésével megsértett erkölcsi értékek és az elnézésből folyó lelki következmények. Evégből komolyan felvetjük, hogy ha Őszentsége helyesnek találná, fejtse ki ez irányú véleményét a magyar hatóságoknak és embereknek, személyesen a rádión keresztül és a magyarországi nuncius és papok révén, nemkülönben a Szentszék egyenesen e célból Magyarországra indított képviselője révén. Őszentsége, mint azt őszintén reméljük, lehetőséget lát majd arra, hogy emlékeztesse a magyar hatóságokat és embereket – akik közül számosan éreznek lelki hűséget a Szentszék iránt – ezeknek a cselekményeknek a lelki következményeire, és azokra az egyházi büntetésekre, amelyek az elkövetőket sújthatják.[58]

A szabad világ zsidó vezetői is megkeresték a pápát. Május 22-én például Isaac Herzog és Ben-Zion Meir Uziel, Palesztina főrabbija fordultak hozzá a kairói apostoli követ közvetítésével, s azt kérték tőle, hogy vesse latba „nagy befolyását... a magyar zsidóknak a megsemmisítés ördögi tervétől való megmentésére"[59]. Június végén Bernard Griffin, Westminster

érseke kéri fel (a Zsidó Világkongresszus nevében), hogy lépjen közbe Magyarországon.[60] Amikor aztán a pápa engedett a kérésnek, akkor – akárcsak a nuncius és a magyarországi egyházi vezetők – diplomatikusan lépett fel.

Június 25-én a pápa a következő táviratot küldte a kormányzónak:

> Több oldalról fordultak hozzánk, vetnénk latba mindent, hogy e nemes és lovagias nemzet kebelén belül ne hosszabbíttassanak és súlyosbíttassanak a szenvedések, melyeket nagyszámú szerencsétlen nemzetisége vagy faji származása miatt már oly régóta keservesen visel. A Mi atyai szívünk nem maradhat érzéketlen ezekkel a sürgető kérésekkel szemben a mi szeretet szolgálatunknak megfelelően, mely minden embert átölel. Ezért személyesen Főméltóságodhoz fordulunk, nemes érzelmeire apellálva, abban a teljes bizalomban, hogy Főméltóságod mindent meg fog tenni, ami hatalmában áll, hogy annyi szerencsétlen ember újabb gyásztól és fájdalomtól megkíméltessék.[61]

A „zsidó" szó ugyan nem szerepelt az üzenetben, Horthy és környezete azonban tökéletesen megértette a pápai intenciókat. Mialatt a Sztójay-kormány az utolsó vidéki zsidókörzet kiürítésével foglalkozott, Horthy már a zsidóellenes intézkedések világvisszhangja miatt aggódott. A gyorsan romló hadihelyzettel tisztában lévén, egyre inkább hajlott legalább a budapesti zsidók megmentésére. Ez az ellentmondásos helyzet világosan visszatükröződik Sztójaynak és Horthynak a nunciushoz, illetve a pápához írott válaszában.

Sztójay a nuncius június 5-i jegyzékére adott június 30-i válaszában kitart kormányának az áttértekkel és a deportálásokkal kapcsolatos álláspontja mellett:

> Anélkül, hogy a magyar törvényhozásnak a zsidókérdés rendezésével kapcsolatos irányelveit módjában állana megváltoztatni, a királyi kormány hangsúlyozni kívánja, hogy nem utasítja vissza a kitért zsidók érdekében hozandó különleges megfontolásokat. A királyi kormány ebben a szellemben vizsgálta meg az Apostoli Nunciatúra legutóbbi jegyzékét, amellyel kapcsolatban álláspontját a következőképpen összegzi:
>
> 1. Amint azt már közöltük, a kitért zsidók érdekeit a Magyarországi Zsidók Szövetségének kebelén belül választandó különleges szakosztály fogja képviselni. Addig is, amíg ezen szövetség alapszabályai jóváhagyatnak, az Ideiglenes Intézőbizottságban Török Sándor úr képviseli a kikeresztelkedett zsidókat. Minden szükséges intézkedés megtörtént annak érdekében, hogy a kitért zsidók képviselőjének működését elősegítsék.
>
> b) Felhasználva az alkalmat, megjegyezni kívánjuk, hogy a magyar zsidók nincsenek kitéve deportálásnak. Nagyszámú zsidó fizikai munkást bocsátottak a német kormány rendelkezésére. Az a tény, hogy velük együtt családjukat is Németországba vitték, annak a megfontolásnak következménye, hogy a családokat ne válasszák szét, mert nagyobb munkateljesítmény várható azoktól a zsidóktól, akikre családjuk jelenléte megnyugtatóan hat. Minden

intézkedés megtörtént azonban annak érdekében, hogy az ipari és gazdasági élet fenntartásához nélkülözhetetlenül szükséges munkaerők között a kikeresztelkedett zsidók és családjaik az ország határain belül maradjanak.

c) A királyi kormány jelenleg felfüggesztette a Svéd Vöröskereszt és a svájci kormány által kezdeményezett különböző kivándorlási tervekhez való hozzájárulását, amelyeknek értelmében bizonyos számú személy Svédországba és a Közel-Keletre emigrálhatna. A királyi kormány jóindulattal vizsgálja e terveket, és mihelyt azok a megvalósulás fázisába lépnek, azon lesz, hogy a kitért zsidók részesüljenek elsősorban a kivándorlás lehetőségében.

2. A királyi kormány a legszigorúbb rendszabályokat léptette életbe, hogy általánosan biztosítsa a zsidókat: a velük szemben foganatosítandó eljárások végrehajtása alkalmával; emberi és méltányos bánásmódot s egész különleges figyelmet írt elő a végrehajtó közegek részére, akik kötelesek az emberiesség elveivel ellentétes minden visszaéléstől tartózkodni.[62]

Sztójay kanyargós válaszától eltérően, amelyet nem sokkal a nevezetes június 26-i koronatanács után adott a nunciusnak (lásd a 25. fejezetet), Horthy a pápa kérésére küldött válaszában nyíltan utalt arra, hogy elszánta magát a cselekvésre:

A legmélyebb megértéssel és hálával fogadom Szentséged távirati üzenetét és kérem Szentségedet, legyen meggyőződve arról, én mindent megteszek, ami hatalmamban áll, mindenekfelett, hogy a keresztény emberi elvek követelményét érvényhez juttassam. Legyen szabad Szentségedet még arra kérnem, hogy kegyeskedjék a magyar népet súlyos megpróbáltatásainak órájában kegyelmében megőrizni.[63]

A nunciust felbőszítette az az érzéketlenség, amellyel a miniszterelnök igyekezett elleplezni a zsidóellenes hajsza tényeit, s ennek a Sztójayval július 6-án folytatott megbeszélésén hangot is adott. Szavait nemigen válogatva „utálatosnak" és Magyarországra nézve „becstelennek" bélyegezte a zsidókérdés kezelését. Kivált sérelmezte a csendőrség által elkövetett kegyetlenkedéseket, és azt, hogy számos keresztténynek született, vagy 30-40 éve keresztténységben élő magyar emberrel éppoly méltatlan módon bánnak, mint a zsidókkal. Sztójay válaszul megismételte június 30-i irományának érveit, és elősorolta a kormányzat által adott engedményeket, amelyeket július 7-én Serédi bíborosnak írva már közölt (lásd a 30. fejezetet).[64] Sőt e találkozáskor a miniszterelnök rá akarta venni a nunciust, hogy az, befolyását felhasználva, fordítsa el a bíborost június 29-i pásztorlevelének tervezett szétküldésétől. A pásztorlevélben Serédi a kormánnyal ellentétes véleményét fejtette ki. A nuncius elutasította a kérést, mondván, hogy a magyar katolikus egyház nem bocsátkozott semmilyen kormányellenes vállalkozásba, csupán megkísérelte ráterelni a figyelmet arra, miképpen is oldódott meg a zsidókérdés, s egyben óva intett az egyház szabadságának bármiféle korlátozásától.[65] Amint aztán kide-

rült, a miniszterelnök a nuncius ellenállása dacára is elérte célját, és megakadályozta a pásztorlevél szétküldését.

Sztójay, hogy legalább részben visszanyerje a Szentszék jóakaratát, teljesítette a nuncius külön kérését, amelyben 14 kikeresztelkedett zsidót kívánt mentesíttetni a zsidóellenes törvények alól,[66] és július 22-én írásban biztosította őt a július 6-án említett engedmények felől. A nuncius ugyan megköszönte az engedményeket, de megjegyezte, hogy „távolról sem tekinthetők kielégítőnek"[67].

A nuncius a szövetségesek kérésére közbenjárt az internáltak érdekében is. Július 13-án például felkereste a külügyminisztériumot egy, az amerikai kormánytól a Szentszéken át küldött kérést támogatva: hogy mindazokkal, akiket politikai, felekezeti vagy faji okok miatt internáltak, a genfi egyezmény szerint bánjanak, és tegyék lehetővé, hogy élelmiszercsomagot vehessenek át az NVK-tól. Mivel ilyen jellegű internálótábor csak kevés volt Magyarországon – ilyen volt Kistarcsa és Sárvár –, a minisztérium, a miniszterelnökségi titkársággal és a belügyminisztériummal egyetértésben két nap múlva teljesítette a kérést.[68] Július 31-én, a kistarcsai és sárvári „illegális" deportálások után (lásd a 22. és a 25. fejezetet) a nuncius közbenjárt Antal Istvánnál, az igazságügy-miniszternél a 3000 politikai fogoly ügyében, akiket értesülései szerint Komáromon keresztül szándékoznak deportálni.[69]

A deportálásokat hivatalosan ugyan július 7-ével felfüggesztették, Budapest külvárosaiban azonban 8-án és 9-én még folytatódott a deportálás, de felújításuk réme különösen az át nem tért zsidókat veszélyeztetve továbbra is fenyegetett. A budapesti zsidók tervezett deportálásának időpontja, valamint a fővárosból való kitelepítésük terve (amelyet csak előjátéknak tekintettek a deportálásokhoz) erőfeszítéseinek folytatására ösztönözték a nunciust. Monsignore Rotta, akit a budapesti zsidók augusztus 25-i tervezett „áttelepítéséről" hírt adva, a Zsidó Tanács riasztott, augusztus 21-én Portugália, Spanyolország és Svédország képviselőivel együtt hevesen tiltakozott a deportálások újrakezdése ellen.[70]

A szabad világ zsidó vezetői e viszonylag nyugodt periódusban is folytatták próbálkozásaikat, hogy rábírják a pápát a szorongatott zsidók melletti fellépésre. Palesztina főrabbija, Isaac Herzog elkeseredett erőfeszítéseket tett – közvetlen és közvetett módon – annak érdekében, hogy a pápa fogadja. De minden kísérlete meghiúsult. A legtöbb, amit elért, egy Monsignore Hughes-zal, az egyiptomi és palesztinai pápai követtel való találkozás volt, szeptember 5-én. Hughes azt állította, hogy a pápa attól tartva tagadta meg a főrabbitól a Vatikánba való meghívást, hogy egy ilyesfajta látogatás „az Izrael népének megmentésére teendő intézkedé-

sekkel kapcsolatban esetleg arra indítaná a németeket, hogy bosszút álljanak az európai zsidók maradékán".

És amikor a főrabbi felvetette, hogy „a pápa nyilvánosan hívja fel a magyar népet: gátolja meg a deportálásokat. Jelentse ki nyilvánosan: bárki, aki akadályozza a deportálásokat, egyházi áldásban részesül, viszont mindenki, aki a németeknek segítségére van, elítéltetik", Monsignore Hughes elvetette a javaslatot. Kijelentette, hogy „a Szentatya attól tartana, hogy a magyar népnek küldött nyilvános üzenet a németeket a maradék magyar zsidóság elpusztítására indítaná".

Amikor pedig Herzog rabbi úgy érvelt, hogy a németek aligha tudnák folytatni a deportálásokat, „ha a magyar püspökök elmennének a táborokba és mindenki előtt kinyilatkoztatnák, hogy ha a deportálások tovább folytatódnak, akkor ők is együtt mennének és halnának a zsidókkal"[71], az Hughesnál már süket fülekre talált. A főrabbi szemlátomást éppoly naiv volt a Vatikán álláspontjával kapcsolatban, mint a magyar püspöki kar történeti szerepének megítélésében.

Az október 15-i nyilas hatalomátvétel után a nunciatúra kibővítette az üldözött zsidók javára folytatott tevékenységét. A diplomáciai megoldás szorgalmazása mellett cselekvő részesévé vált a mentőakcióknak, gyakran az NVK-val és a semleges államok követségeivel együtt. A nuncius október 18-án kapcsolatba lépett Kemény Gábor báróval, az új külügyminiszterrel, október 21-én pedig magával Szálasival. Kérte őket, tanúsítsanak nagy önmérsékletet és higgadtságot a zsidókérdés kezelésében, és ügyeljenek a Horthy-időszak idején hozott engedmények betartására. Fellépései a nyilasterror elszabadulásával egyre gyakoribbá váltak. A férfiak és nők kényszermunkára való mozgósítása és az osztrák határ felé elindított halálmenetek láttán a nuncius belátta, hogy Szálasi korábbi, a zsidók deportálása vagy megsemmisítése ellen adott biztosítékainak nem szabad hitelt adni. November 17-én a svéd követ társaságában jegyzéket adott át Szálasinak – ez volt a nunciatúra és a semleges államok követségeinek második közös lépése –, amelyben követelték, hogy a kormány

- vonja vissza a zsidók deportálására vonatkozó döntését, és állítsa le már folyamatban lévő intézkedéseit, hogy a családjuktól elválasztottak a lehető legrövidebb idő alatt visszatérhessenek;
- biztosítson emberséges bánásmódot (elegendő élelmet, menedéket, orvosi és vallási gondoskodást, életvédelmet) a munkaszolgálat miatt koncentrációs táborba kényszerítetteknek;
- hiánytalanul és lojálisan teljesítse azon kötelezettségeit, amelyeket

a Budapesten akkreditált követségek védelme alatt álló zsidókkal szemben vállalt.[72]

Ugyanezen a napon Szálasi kiadta „végleges tervét" a zsidókérdés megoldásáról. Hat kategóriába sorolta a zsidókat; ezek közül az egyikbe azokat, akik Németországba küldendők, egy másikba azt a nagyjából 15 000 főt, akiknek külföldi menlevelük van: őket a terv szerint nemzetközi gettóban kell elhelyezni.[73] Az utóbbi kategóriába soroltak közt volt az a kb. 2500 zsidó és áttért, akik a nunciatúrától kapták a menlevelüket. A Nemzetközi Vöröskereszt budapesti képviselője, Friedrich Born közbenjárására október 30-án a Szálasi-kormány úgy döntött, hogy elismeri ezeket e menleveleket. A döntés adta lehetőségeket felhasználva, a nuncius meghagyta, hogy a zsidóellenes törvények által érintett katolikusokat mind lássák el olyan igazolvánnyal, amely közli, hogy felmutatója a Vatikán védelme alatt áll. A nunciatúra ugyan csak 2500 igazolvány kiadására volt jogosult, de a ténylegesen kibocsátott igazolványok száma ezt jóval túllépte. Kis idő múltán már közel 15 000 ilyen menlevél-igazolvány volt közkézen. Sokat közülük Vajkai Rose Marie, a nunciatúra menlevélhivatalának vezetője adott ki, aki a nuncius korábbi közbenjárására kapott külön mentességet. Mivel szeretett volna minél több üldözöttet megmenteni, mindenkinek adott védőokmányt, akinek volt keresztlevele, anélkül hogy a keresztlevelek valódiságát ellenőrizte volna.[74]

A menlevéllel rendelkező zsidók közül sokakat a nemzetközi gettóban helyeztek el, annak néhány épületében. E házakat külön táblákkal jelölték meg, feltüntetve rajtuk, hogy a Vatikán védelme alatt állanak. Báránszky Tibor, a nunciatúrán dolgozó egyik titkár egyike volt azoknak, akik felelősek voltak e házak védelméért.[75]

A nuncius előre aláírt kitöltetlen menlevelek kiadására is felhatalmazást adott, hogy azokkal zsidókat mentsenek ki a Hegyeshalom felé útnak indított halálmenetekből, valamint az óbudai téglagyárból, ahová az áldozatokat a deportálás előtt összegyűjtötték.[76] Ebben együttműködött a Nemzetközi Vöröskereszttel, amelynek egyik képviselője Újváry Sándor György volt, maga is zsidó származású író-újságíró és kiadó, aki Tóth Jánoson, a nunciatúra és a külügyminisztérium összekötőjén keresztül vette fel a kapcsolatot a nunciussal.

Újváry októberben csatlakozott az NVK-hoz, és a főváros felszabadulásáig, 1945 februárjáig vezette a zsidómentéssel foglalkozó szekciót. E minőségében közreműködött az NVK által fenntartott gyermekotthonok védelmében, valamint keresztlevelek szétosztásában. Ez utóbbiakat Katona Lászlónétól, egy hívő katolikus asszonytól kapta, aki egy kis nyom-

dát vezetett Kassán. Amikor november elején megindultak a halálmenetek, Újváry úgy határozott, hogy kibővíti mentőakcióit és ezekbe bevonja a nunciatúrát is. Amikor az előre aláírt menlevelek „illegális" elosztásának elképzelésével előállt, a nuncius állítólag még biztatta is: „Fiam, amit maga megtesz, az Istennek és Jézusnak tetsző dolog, mert ártatlan embereket ment meg. Tehát én előre feloldozom magát. Végezze tovább a munkáját Isten dicsőségére."[77]

Újváry működésének hatásosságát növelte, hogy összekötő szerepet játszott az NVK és a csendőrség között; ebben a beosztásban Ferenczy László alezredessel, a vidéki deportálások felügyeletével megbízott csendőrtiszttel is együttműködött. Hármas szerepét kihasználva, jó kapcsolatot épített ki Szentandrássy Andrással, az óbudai téglagyárban szolgálatot teljesítő magas rangú rendőrtiszttel, akinek révén számos zsidót sikerült az utolsó pillanatban megmentenie a deportálástól. Ezek a zsidók, keresztlevéllel ellátva, rendszerint kolostorokban, rendházakban és más egyházi intézményekben húzódtak meg. Ezeket az erőfeszítéseket sok tekintélyes magyar ember támogatta, köztük báró Apor Gizella és gróf Pejakevich Mária. Újvárynak a nunciatúra kebelében végzett mentőtevékenysége különösen nagy segítség volt a hegyeshalmi halálmeneteknél. Segítőtársaival – a nuncius által aláírt felhatalmazás és előre aláírt, kitöltetlen menlevelek birtokában – a zsidók ezreit sikerült megmenteniük, még a németeknek való kiszolgáltatásuk előtt.[78] Legközelebbi munkatársai között volt dr. Kiss Géza, az NVK-hoz csatlakozott textilkereskedő és dr. Bíró István, az egyik erdélyi parlamenti képviselő. A budapesti gettó felállítása után nem sokkal (december 7-én) Újváry együttműködési osztályt is szervezett, amelynek az lett a feladata, hogy az NVK oltalma alatt egyesítse a semleges államok és a nunciatúra által indított mentőakciókat.[79]

Az együttműködési osztály, az A és B szekcióval karöltve, külön erőfeszítéseket tett a gyermekek és a gyermekintézmények óvására. E célból Újváry kapcsolatba lépett Kemény báróval; munkatársai pedig, köztük Kosztich Milán és Eszterházy József, Kemény kabinetfőnökével, Bagossy Zoltánnal kerestek érintkezést, aki állítólag egy nyilas terrorosztagnak is vezetője volt. Amikor a nyilas hatóságok Budapest ostromának kezdetekor úgy határoztak, hogy a zsidó gyerekeket átszállítják a gettóba, a nuncius és a semleges államok képviselői egy harmadik, s egyben utolsó tiltakozó jegyzéket küldtek a magyar kormánynak. A december 20-i jegyzék arra kérte a kormányzatot: engedélyezze, „hogy az összes gyermekek (anyjukkal együtt, ha csecsemőkről van szó) a gettón kívül maradjanak a diplomáciai követségek által felállított vagy védelmük alatt álló menedékhelyeken, vagy a Vöröskereszt különféle intézményeiben"[80]. A kérést

csak részben teljesítették; több ezer gyereket, különösen az NVK A szekciója által kezelt épületekben elszállásolt zsidó gyerekeket, át kellett vinni a gettóba.

A semleges államok álláspontja és lépései

A semleges államok képviselőinek részvétele az NVK és a nunciatúra által a nyilas időszakban tett közös erőfeszítésekben csak betetőzése volt annak a tevékenységüknek, melyet röviddel az ország német megszállása után kezdtek meg. A semleges államok képviselői, ha ügyeltek is arra, hogy ne kerüljenek összeütközésbe sem a Harmadik Birodalommal, sem a magyar kormánnyal, minden tőlük telhetőt megtettek a Budapesten megmaradt zsidók helyzetének enyhítésére.[81] Ebben kiemelkedően tevékenyek voltak Svájc és Svédország képviselői.

Svájc. Svájc röviddel azután vált érintetté a magyar zsidóügyekben, hogy Nagy-Britannia – mivel Magyarország részt vett a tengelyhatalmak Jugoszlávia elleni akciójában – 1941. április 8-án megszakította kapcsolatait Magyarországgal. A svájciak vállalták Budapesten Nagy-Britannia érdekeinek képviseletét, majd Pearl Harbor után Amerika és más szövetséges hatalmak érdekeit is. E minőségükben felelősséget vállaltak a magyarországi zsidók palesztinai kivándorlásának elősegítéséért. A Jewish Agency Palesztina Hivatalának Krausz Miklós (Moshe) vezette budapesti fiókja történetesen épp három nappal a német megszállás előtt kapott a Jewish Agency isztambuli irodája, személy szerint Chaim Barlas révén 600 palesztinai bevándorlási igazolványt. Noha az újonnan beiktatott Sztójay-kormány hozzájárult az NVK képviselőjének, Jean de Bavier-nak a kéréséhez, és április elején kiadta a távozásra való felhatalmazást, német jóváhagyás nélkül nem lehetett lebonyolítani a kivándorlást. Ez a hónap végén adatott meg, a Kasztner–Eichmann-egyezkedés nyomán, különféle vitás mentési ügyletek alapjává válva (lásd a 29. fejezetet).

Kasztner és a budapesti Mentőbizottság más tagjai tehát az SS-szel álltak tárgyalásban; Krausz viszont, aki eredetileg egyetértett a fenti megoldással, végül is más mentési próbálkozások mellett döntött. A június 26-i koronatanácsi ülés úgy határozott, hogy elfogadja egyes semleges és a szövetségesek közé tartozó államok 7800 zsidó kivándoroltatására tett felajánlását. A 7800-ból 300–400-nak a kivándorlásáért a svédek kezeskedtek, annak a 7000-nek a kivándorlásáért, pedig akiknek palesztinai bevándorlóokmányuk vagy brit bebocsáttatási nyilatkozatuk volt, a svájciak vállaltak kezességet. A budapesti svájci követség április 26-án folyamodott e zsidók számára távozási engedélyért.[82]

A koronatanács döntése részben annak a tudósításnak a svájci vissz-

hangján alapult, amelyet (az auschwitzi jegyzőkönyv rövidített változatával együtt) Krausz küldött el Genfbe június 19-én. A svájci sajtó leleplezéssorozatot közölt a német koncentrációs táborok valóságáról, s ebben külön figyelmet szenteltek a magyar zsidóság elpusztításának.[83] A Krausz-féle anyag hitelét csak növelte, hogy nagy nevű svájci akadémikusok és teológusok által aláírt, július 4-i kísérőlevéllel együtt terjesztették.[84] E naptól fogva a sajtóhadjárat olyan mértéket öltött, hogy Tahy Imre, a berni magyar ügyvivő figyelmeztetni volt kénytelen a magyar kormányt a lehetséges következményekre. Július 14-i jelentésében megnevezi a zsidók iránti rokonszenvről és Sztójay-ellenességről tanúbizonyságot tévő fontosabb újságokat és folyóiratokat.[85]

A sajtóhadjárattal egy időben az egyházi csoportok és politikai szervezetek által szervezett tiltakozó gyűlésekre is sor került. Július 10-én például a Svájci Szociáldemokrata Párt tiltakozó nagygyűlést rendezett a magyar zsidóság kiirtása elleni tiltakozásul. A szónokok követelték, hogy a kormány, mint a Vöröskereszt hazájának képviselője, Svédország példáját követve ítélje el a magyarországi „rettenetes eseményeket"[86]. Hasonló kívánságoknak adtak hangot a kantoni kormányzati szervek, mint például a bázeli Nagy Tanács, a Caritas Szövetség és egy sor más egyházi szervezet. A magyarországi zsidóüldözés borzalmai ellen tiltakozott például Zürich Kanton Egyházi Tanácsa (július 7-i dátummal) és több vezető egyházi férfiú is, akik ez ügyben szót emeltek a bázeli katedrálisban július 13-án tartott istentiszteleten.[87] Később, még ugyanebben a hónapban a katedrális előtt került sor a svájci dolgozóknak a magyar zsidóüldözések elleni megmozdulására is.[88]

A sajtókampány, és a többi náci- és nyilasellenes tüntetés főként a Svájcban működő számos nemzetközi és helyi zsidó szervezet kezdeményezésére indult meg. Ezekben különleges szerepe volt Georges Mantellónak (Mandl Györgynek), aki akkoriban El Salvador-i tisztségviselő volt Svájcban (lásd a továbbiakban).

A semleges és a szövetségesekhez tartozó államokban is a svájciakhoz hasonló magyarellenes kampányok szerveződtek. Ezek együttes hatására a Sztójay-kormány fogékonyabbá vált a még élő zsidók sorsának enyhítésére tett javaslatokra. Carl Lutz, a svájci követség konzulja, érzékelve a Horthy által leállított deportálások után megváltozott légkört, lépéseket tett a 7000 palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkező zsidó kivándoroltatására. Krausszal szorosan együttműködve[89] Lutz hamarosan a magyarországi tömegpusztítások korának egyik hősévé emelkedett.

Lutz a George Washington Egyetem elvégzése után, 1924 óta állt a svájci diplomácia szolgálatában. Washingtonban és Philadelphiában működött, míg 1935-ben Palesztinába nem rendelték. Itt a második világhá-

ború kitörésétől fogva német érdekeket is képviselt. 1941 végén helyezték át Budapestre, és 1942. január 2-án nevezték ki a svájci követség idegen érdekek védelmét ellátó osztálya vezetőjévé. E poszton képviselője volt Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és a Nagy Szövetség 14 további tagországa érdekeinek. Mint a brit érdekek szószólója, a német bevonulás után az „idegen" zsidók képviselőjeként is működött, közéjük értve az angol és amerikai nemzetiségűeket, valamint a palesztinai bevándorlási engedéllyel rendelkezőket: magyar és egyéb zsidókat.[90]

Lutz a svájci követ, Maximilian Jäger[91] társaságában július 21-én felkereste Sztójayt, s öt kérdésben kérte a magyar kormány együttműködését és kezességét a zsidók kivándoroltatásának megkezdése előtt:

- a kivándorlási jegyzékeken szereplő zsidókat se külföldi munkára ne küldjék, se belföldi munkaszolgálatra ne mozgósítsák;
- a magyar kormány tisztázza, hogy vajon a németek csakugyan úgy döntöttek-e, mint hírlik, hogy meggátolják a palesztinai kivándorlások lebonyolítását;
- a magyar kormány kísérelje meg elérni a németeknél, hogy a szükséges kiutazási engedélyeket (Durchlass-Schein) Budapesten adják ki úgy, hogy a zsidókat csoportos útlevelekkel lehessen kiutaztatni;
- a belügyminisztérium vonja vissza a Zsidó Tanácsnak szóló azon rendelkezését, amelyben külön tábor felállítását írja elő a várhatólag 9000 kivándorló elhelyezésére, minthogy a németek az egybegyűjtés tényét kihasználva megkísérelhetik a zsidók deportálását, amint azt néhány nappal korábban Kistarcsán tették;
- a belügyminiszter személyesen fogadja Lutzot, ha a kivándorlás lebonyolításának részletei ilyen találkozást szükségessé tennének.[92]

Sztójay megnyugtató választ adott Lutznak. Haladéktalanul érintkezésbe lépett Jaross-sal, és azt javasolta, hogy a kivándorlási listákra felvett zsidók a formaságok elintéződéséig maradjanak meg otthonaikban. Megkereste Veesenmayert és Otto Winkelmannt is, az SS és a rendőrség főparancsnokát, akik a források szerint a Svédország és Svájc által előterjesztett kivándorlási tervekkel kapcsolatos ismert német álláspontot ismételték meg. Ezt részben igazolta az a július 23-án a magyar külügyminisztériumban tartott tárgyalás, amelyen jelen volt Lutz, Csopey Dénes, a politikai osztály vezetője, Moór Oszkár miniszteri tanácsos, valamint Theodor Horst Grell, a német követség zsidószakértője. Csopey a kivándorlás technikai előkészítésének folytatására buzdította Lutzot. A találkozó pozitív kicsengése ellenére két megnyilatkozás határozottan nyugtalanította Lutzot. Csopey beszámolt arról, hogy Jarossnak ugyan nem volt kifogása az ellen, hogy a zsidók otthonukban maradjanak, de

azért felvetette, hogy bizonyos külön megjelölt utcákba, sárga csillagos házakba kellene őket koncentrálni. Grell, Veesenmayer és Winkelmann válaszát ismertetve Lutzcal megjegyezte, hogy „az effektív elutazások megkezdése azonban függővé van téve egy, a magyar és német kormány között még tárgyalás alatt levő politikai kérdéstől"[93].

A Grell említette politikai kérdés azon feltételekre vonatkozott, amelyek mellett Hitler hajlandónak mutatkozott hozzájárulni a 7800 zsidó kivándorlásához. Veesenmayer és Ribbentrop tanácsát méltányolva, Hitler jóváhagyta e zsidók kivándorlását, „feltéve, hogy a magyarok hozzájárulnak a maradék zsidóság deportálásának mihamarabbi folytatásához"[94].

Lutz, Grell megjegyzésétől némileg elbizonytalanodva, a Sztójaytól kapott ígéretek alapján tovább folytatta a kivándorlással kapcsolatos előkészületeket. Július 24-én Krausszal együtt létrehozta a Vadász utca 29. alatt az „üvegház"-at (lásd a 29. fejezetet).[95]

A kivándorlásra bejegyzetteket „idegen nemzetiségűeknek" minősítették, hogy így mentesüljenek minden zsidóellenes intézkedés alól, és külön megjelölt „svájci védettségű" házakba költöztették át őket, a Pozsonyi útra és környékére. Végül is megkapták a menleveleket (Schutzbriefe vagy Schutzpässe), amelyek igazolták, hogy birtokosuk „szerepel a közös palesztinai útlevélre várók között és távozásáig a svájci követség védelme alatt áll"[96]. Rövid idő alatt csakugyan összeállítottak két közös, 2195 nevet tartalmazó útlevelet.[97]

A magyar kilépési és a román átutazási vízum beszerzése után, augusztus 3-án a közös útlevelet benyújtották a német követségre távozási engedélyért, hogy a névsorban szereplő zsidók Románián át Palesztinába mehessenek.[98] A Sztójaynak és a magyar kormány más tagjainak adott ígéretük ellenére a németek sohasem gondoltak arra, hogy a Hitler által szabott feltételek teljesítése nélkül akár csak egy zsidót is kivándorolni engedjenek.

Persze ezek a feltételek is pusztán arra szolgáltak, hogy rábírják a magyarokat a deportálások folytatására. Ez részben ki is derült Veesenmayer Ribbentropnak küldött július 25-i jelentéséből. Veesenmayer beszámolt arról, hogy a svájciak 40 000 magyar zsidónak tartogatnak palesztinai bevándorlóokmányokat, sietve hozzáfűzte azonban Eichmann és Himmler idevágó véleményét is. Eichmann úgy nyilatkozott, hogy Himmler semmi körülmények között nem menne bele a zsidók palesztinai kivándorlásába, mert ezek a zsidók „biológiailag kivétel nélkül mind értékes anyagot" képviselnek. Eichmann eltökélte, hogy történjék bármi, ő ragaszkodik a végleges megoldáshoz. Készen állott arra, hogy szükség esetén „új döntést kér a Führertől", de bizonyos volt benne, nem kell ehhez a végső lépéshez folyamodnia, mert mint Veesenmayer írja, „a zsidók Budapestről va-

ló tervezett eltávolítását, ha már majd folytatódik, a lehető legnagyobb hirtelenséggel és olyan rövid idő alatt szándékozik véghezvinni, hogy már régen el lesznek távolítva, mire bárkinek is esélye volna idegen országokba szóló utazási okmányokat vagy vízumokat beszerezni"[99].

E kérdéseket újra megvitatta a minisztertanács augusztus 10-i ülésén. A külügyminisztériumi álláspontot ugyanezen a napon egy Csopey Dénestől, a minisztérium politikai osztályvezetőjétől származó memorandum fejtette ki. A minisztertanács államtitkárának, Bárczy Istvánnak címzett irat felvázolta a zsidókérdés lehetséges rendezését. A zsidókérdések „nyugvópontra juttatását" a memorandum szerint egyaránt megkívánták az ország belpolitikai érdekei, a magyar–német kapcsolatokból fakadó szükségletek, illetve az országnak a semleges államok és a Nemzetközi Vöröskereszt irányában fennálló kötelezettségei azzal kapcsolatban, hogy a korlátozott kivándorlást a németek milyen feltételekhez kötötték. A memorandum szerint Budapest sárga csillagos házaiban 164 000 zsidó élt, akik közül 20 000 volt az áttértek száma, és kb. 10 000 azoké, akik a különféle kivándorlási lehetőségekre vártak. A fennmaradó 134 000 zsidóra, illetve a munkásszázadokban szolgáló zsidókra vonatkozóan a memorandum a következőket javasolta:

1. a galíciai és a beszivárgott, mintegy 50 000–60 000 főnyi zsidóság eltávolítását esetleg fel lehet ajánlani;
2. vissza kell tartani a jelenleg munkaszolgálatot teljesítő zsidókat (feleségeikkel, gyermekeikkel és esetleg szüleikkel együtt) az ország munkaerő-szükségleteinek kielégítésére. A családtagokat vidéki gettókban helyeznék el ugyanúgy, mint a németek Theresienstadt 45 000 zsidóját;
3. ugyancsak visszatartanák a mentesített, illetve a kormányzói mentesítéssel rendelkező zsidókat, de csak egy bizonyos létszám határáig.

A külügyminisztérium azt javasolta, hogy a kormányzónak a fentiekről szóló nyilatkozatát követnie kell a németek nyilatkozatának, amely felajánlaná, hogy a németek

(a) elismerik, hogy ezzel a magyarországi zsidókérdést elintézettnek tekintik, és legalább biztonsági szolgálatukat (SD) visszarendelik Magyarországról;
(b) megszakítják a kapcsolatot a magyarországi Zsidó Tanáccsal, és nem szállíttatnak el zsidókat (Kistarcsáról, Sárvárról) saját hatóságaikkal;
(c) nem tárgyalnak közvetlenül, magyar szervek megkerülésével a zsidókkal azok kivándorlása tárgyában;

(d) feltétel nélkül kiadják a ki- és átutazó engedélyeket mindazoknak, akik a Nemzetközi Vöröskereszt, a svájci kormány vagy a Svéd Vöröskereszt pártfogoltjai;
(e) garantálják, hogy a már elszállítottak életben maradnak;
(f) elismerik, hogy a nekik átadott zsidók vagyona továbbra is a magyar állam tulajdonát képezi.[100]

Mindeközben tovább folytak a „tárgyalások", csak már új alapokon. A svájciak javasolta útvonal helyett (amelyhez már megvoltak a szükséges magyar kiutazó- és a román átutazóvízumok) a németek most amellett kardoskodtak, hogy a zsidókat Nyugat-Európán át kell küldeni Lisszabonba. A cél a kivándorlás késleltetése, ha nem éppen teljes megakadályozása volt: a romániai útvonalhoz olyan engedély kellett, amelyet a budapesti német követség is kiadhatott, a lisszaboni úthoz viszont csak Berlin adhatott kiutazó- és átutazóengedélyt.

A svájciak kiutazási engedély iránti kérését a zsidók Románián keresztüli eltávozására így augusztus 14-én elutasították. Az elutasítás Hezinger augusztus 4-i javaslatára épült, amely egybevágott Himmler nézeteivel. Hezinger és munkatársai azzal érveltek, hogy a magyarok nem voltak hajlandók a Führer utasításában megadott feltételek mellett újraindítani a deportálásokat és hogy a zsidók palesztinai kivándorlása ellentétben állna Németországnak a jeruzsálemi főmuftival kapcsolatos álláspontjával.[101]

A svájciak augusztus 25-én, augusztus 31-én és szeptember 11-én megismételték kéréseiket. Ekkorra Románia már átállt, és a svájciak felvetették, hogy a 2000 németet, akit ellenségként táborba zártak, kicserélléssel ki lehetne szabadítani.[102] A németek, még mindig bízva abban, hogy végül is módot találnak a végleges megoldás programjának végigvitelére, egyre húzták a tárgyalásokat. A Szálasi-puccs után a svájciak formálisan hozzájárultak egy olyan javaslathoz, amely szerint Svájc[103] „rövid tartózkodásra" befogadna 8000 magyar zsidót, „feltéve, hogy az amerikai és a brit kormány garantálja és elvégzi gyors kivándoroltatásukat"[104]. E terv szerint a magyar zsidók svájci átmeneti táborokban maradnának, míg el nem intéződik Palesztinába vagy Észak-Afrika szövetségesek elfoglalta részébe való távozásuk.[105] Az angolok nyugtalankodtak, s aggodalmuknak adtak hangot amiatt, hogy a 8000 magyar zsidónak nem lehet csupa valódi palesztinai bevándorlási engedélye. Amiatt is kétségeik voltak, hogy ha ezeknek a zsidóknak engedélyezik a Palesztinába való belépést, akkor ezzel esetleg nem lépik-e túl a bevándorlási kontingenst.[106]

Azok között, akiknek a svájciak ideiglenes tartózkodást ajánlottak fel, 1000 gyermek is volt; ezeket eredetileg július 25-én svájci „nyaraltatásra" kísérelték meg Svájcba vinni.[107] A kivándorlást svájci, isztambuli és pa-

lesztinai zsidó szervezetek is megpróbálták siettetni. A németek folytatták időhúzó taktikájukat, felvilágosítást követelve arról, hogy a közös útlevélre felvett 2000 zsidó benne van-e vagy nincs abban a 7000-ben, akiknek a kivándorlására már volt engedély.[108] Ez már szemlátomást csak komédia volt: ebben az időben ugyanis a németeknek már nem állt módjukban lehetővé tenni a zsidók szervezett kivándorlását, igaz, hogy nem is akarták. Azután, hogy Románia kivált a tengelyhatalmak közül, a svájciak és Krausz, nem tudván még a németek valódi szándékairól, új tervet gondoltak ki; e szerint a közös útlevélen szereplő zsidókat a Dunán kellene elszállítani egy fekete-tengeri kikötőig. A svájciak felkérték az angol kormányt a hajók védőkíséretére, de az angolok kereken elutasították őket azzal, hogy „a folyót a szövetséges légierők végig elaknásították"[109]. A németek ezután barátságban levőnek nyilvánították magukat az arabokkal, és közölték, hogy „ha a zsidók amerikai vagy brit területen vonulnának át, akkor távozásuk lehetősége kedvezőbb színezetet öltene"[110]. Krausz nyilvánvalóan készpénznek vette ezeket az ígéreteket, ugyanis azonnal értesítette a Jewish Agency isztambuli küldöttségét, hogy a kívánt kiutazási engedélyeket meg lehet szerezni és az új útvonal Svájcon és Portugálián át vezetne. Felkérte a Háborús Menekültügyi Hivatalt, hogy adjon segítséget a szükséges átutazóvízumok megszerzésében.[111] Ez újabb kapcsolatkört hozott létre a svájci, a törökországi és a palesztinai zsidó vezetők között, akik nagyon szerették volna tető alá hozni a zsidók kivándorlását, és nem érezték a németek álnokságát ebben a kérdésben. Egészen addig folytak közöttük, valamint a Háborús Menekültügyi Bizottság, a budapesti és berni svájci hatóságok között az üzenetváltások, míg végre a szovjetek fel nem szabadították a fővárost.

Ez idő alatt Lutz és munkatársai, köztük dr. Peter Zürcher és Ernst von Rufs, Krausszal és más cionistákkal szoros együttműködésben megpróbáltak lehetőleg minél több zsidót kiszabadítani a nyilasok kezéből. A Szálasi-kormány égett a vágytól, hogy semleges kormányok elismerjék, ezért lehetőséget adott korlátozott számú menlevél kiadására, ideszámítva a svájciak védelme alatt álló zsidók 7000 menlevelét is.[112] Először arról volt szó, hogy ezek november 15-ével elhagyhatják az országot. Amikor aztán a németek ellenkezése folytán meghiúsult a kivándorlás, az ún. nemzetközi gettóba irányították őket. Hiába szabtak korlátokat a nyilasok, a menlevelek száma elképesztő mértékben nőtt, elsősorban az illegalitásban működő cionisták jóvoltából. A svájci követség védelme alatt tevékenykedő *haluc* fiatalok hamis menlevelek ezreit osztották szét a halálmenetekbe sorozott zsidóknak, éppen a németeknek való átadás küszöbén mentvén meg őket. (Sok magyar keretlegény vagy mert megvesztegették, vagy csak egyszerűen szánalomból, különösebb ellenőrzés nélkül

is elfogadta a menleveleket.[113]) Előfordult, hogy az SS és a nyilasok bosszúságára egész menetoszlop menekült meg, tért vissza Budapestre. Az RSHA tudomást szerzett ezekről az akciókról, és Ribbentrop ösztökélte Veesenmayert, hogy nyújtson be Szálasinak tiltakozást a svájciakkal kapcsolatban, „a magyar–német háborús erőfeszítések szabotálása miatt". Veesenmayer rögtön teljesítette a kérést, s emlékeztette a budapesti svájci követséget és a magyar hatóságokat arra, hogy menlevél csak olyan zsidónak adható, akit még nem mozgósítottak munkára. A külügyminisztériumot november 16-én megnyugtatta afelől, hogy a menlevéllel bíró zsidókat ki fogják szűrni és a hamis menlevelet felmutatókat „újra munkára fogják"[114]. Nem sokkal ezután razziákat rendeztek a svájci védelem alatt álló házakban, hogy kirostálják a hamis menlevelek tulajdonosait; a razziákat a nyilasok szervezték, Theodor Dannecker Obersturmbannführerrel közösen, aki az Eichmann-féle Sonderkommandót képviselte. Az elfogottak közül sokakat a Dunába lőttek vagy visszakényszerítettek a hegyeshalmi halálmenetekbe.

A razziák nem állították meg a mentőakciókat. A svájci mentőcsoport tagjai nem hagyták abba erőfeszítéseiket. Mások is folytatták a segítségadást és a mentést, kivált Svédország védelme alatt.

Svédország. Svédország egyedülálló tekintélyt vívott ki magának Magyarországon a magyar nemzet számára a világháború alatt nyújtott szolgálataival. Az első világháborúban a Svéd Vöröskereszt viselte gondját a magyar sebesülteknek és védelmezte a magyar hadifoglyokat, és fontos szerepet játszott az első világháborút követő hadifogolycserében. A Sztójay-kormány, ahogy elődei is, ilyenformán újabb hasonló szolgálatvállalásra számított a Svéd Vöröskereszt részéről. Svédország látta el Magyarország képviseletét az ellenséges országokban. Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban meglehetősen nagy számban éltek magyar származású állampolgárok, s nem egy közülük igen jómódú, akik védelemre szorultak.

A svéd vezetőknek tudomásuk volt a nácik végleges megoldási programjáról. Nemcsak külföldi – semlegesek lévén, Európának minden országában jelenlévő – képviselőik révén tartottak lépést a fejleményekkel, hanem a svéd zsidó közösség szószólói, így Norbert Masur gyáros, a Zsidó Világkongresszus képviselője, Gunnar Josephson, a stockholmi zsidó közösség feje, és Marcus (Mordechai) Ehrenpreis főrabbi révén is.[115] A főrabbi folyamatosan kapott tudósítást az Európa náci uralom alatt álló részeiben folyó zsidóellenes tevékenységről, és elsősorban a svájci és Svájcban székelő nemzetközi zsidó szervezeteken keresztül igyekezett nyomást gyakorolni a svéd kormányra; ezek a szervezetek Pozsonyból,

Budapestről és Isztambulból kaptak helyszíni beszámolókat. Az egyik ilyen közvetlen kapcsolat dr. Zwi Taubesen, Zürich főrabbiján keresztül létesült. A másik fő hírforrása Böhm Vilmos, ismert magyar szociáldemokrata politikus és újságíró volt, aki száműzetésben élt Stockholmban, és a brit követség lapolvasó termének alkalmazásában állt. A magyar újságok és folyóiratok, valamint hírszerzői közlemények alapján rendszeresen küldött jelentéseket a brit és a svéd hatóságoknak. Svédország közvetlen közelről is tapasztalta a tömeges emberpusztítást: 1943 októberében segített közel 8000 dán zsidó megmentésében[116], akiknek menedéket adott.

Svédország 1944. június 11-ig, amikorra a Kárpátalján, Északkelet-Magyarországon és Észak-Erdélyben befejeződtek a deportálások, nem reagált hivatalosan a magyarországi zsidóellenes tevékenységre. E napon a budapesti svéd követ, Carl I. Danielsson engedélyt kért a magyar kormánytól, hogy a Svéd Vöröskereszt csatlakozhassék a Magyar Vöröskereszthez az árva és elhagyott gyerekek élelmezésében és elszállásolásában, továbbá a légitámadások áldozatainak gondozásában. Arra is felkérte a kormányzatot, hogy segítse lehetővé tenni 300-400 zsidó kivándorlását. E zsidók svéd állampolgárságot kaptak V. Gusztáv királytól, vagy mert rokonaik voltak Svédországban, vagy mert régóta kereskedelmi kapcsolatban voltak Svédországgal.[117]

A június 26-i koronatanácsi ülés kedvezően döntött; Jungerth-Arnóthy elfogadta, hogy Danielsson dr. Valdemar Langletet nevezze ki a Svéd Vöröskereszt képviselőjévé.[118] Langlet doktor, a svéd követség tagja, a Budapesti Egyetem svéd nyelvi lektora késedelem nélkül megkezdte humanitárius tevékenységét, s szorosan együttműködött Lukács Saroltával, a Magyar Vöröskereszt elnökhelyettesével.[119]

Június 30. után, amikor a svéd király táviratban sürgette Horthyt a maradék zsidóság megmentésére, Svédország egyre jobban bekapcsolódott a segítő- és mentőmunkába. A király fellépése része volt a végleges megoldás programjának előbb a svájci, majd később a svéd sajtóban közreadott szörnyűségeire való világméretű reagálásnak. Részben az amerikai, valamint zsidó érdekeltségek Svédország befolyásolására irányuló erőfeszítéseinek[120] is eredménye volt. Herschel Johnson, az Egyesült Államok stockholmi nagykövete és Ivor C. Olsen, a Háborús Menekültügyi Hivatal képviselője voltak a legtevékenyebbek az amerikaiak közül. Május 23-án Cordell Hull külügyminisztertől azt az útmutatást kapták, hogy vegyék rá az illetékes svéd hatóságokat: érjék el a magyaroknál, „hogy tartózkodjanak a további barbárságoktól"[121]. A zsidók Ehrenpreis főrabbin, Masuron és Josephsonon keresztül fejtettek ki nyomást. Alkalomadtán közvetlenül a külügyminiszterrel, Christian Güntherrel beszéltek, máskor

Hugo Valentin professzor jó szolgálatait vették igénybe.[122] Gusztáv király táviratát dr. Taubes Ehrenpreisnek küldött kérése váltotta ki, aki e kérést azonnal Güntherhez továbbította. Günther ajánlására Per Albin Hansson, a miniszterelnök megszerezte a minisztertanács hozzájárulását a király június 28-án történt közbenjárásához.[123]

A svéd sajtó július elején felerősítette a kampányt, s külön figyelemmel volt a királyi lépés hátterére és annak észlelhető következményeire, mint amilyen Horthy elhatározása volt a deportálások leállítására.[124] Hans Thomsen a stockholmi német követségről felhívta a német külügyminisztérium figyelmét a sajtóbeszámolókra, egyebek közt a két államfő táviratváltására.[125] Ezzel egy időben Veesenmayert is felzaklatta a svédek budapesti aktivitása. Július 5-én arról panaszkodik, hogy svéd tisztviselők szabályos útlevelek kiadásával módot adnak nem svéd állampolgárságú zsidóknak az ország elhagyására.[126]

Raoul Wallenberg szerepe. A svédek humanitárius tevékenysége 1944. július 9-én új lendületet kapott Raul Wallenberg Budapestre érkezésével. Wallenberg mögött 32 évesen már említésre méltó politikai és üzleti tapasztalatok álltak. Tekintélyes bankárcsaládban született 1912. augusztus 4-én; neveltetését nagyapja, Gustav Oscar Wallenberg, Svédország egykori japán és törökországi követe tartotta kezében. (Az apa, Raoul Oscar nem sokkal fia születése előtt meghalt.) Diplomáciai hajlamát számos, a svéd kormányban működő rokonától örökölte. Egyik nagybátyja, Knut Wallenberg például külügyminiszter volt az első világháború alatt, egy másik nagybácsi, Axel Wallenberg svéd követként szolgált Washingtonban.[127] Neveltetése két vonatkozásban is párhuzamba hozható Lutzéval, a svájci humanitárius akció vezetőjével. Ő is Amerikában tanult és valamennyi időt Palesztinában töltött. Wallenberg a Michigani Egyetemet végezte el, 1935-ben, s doktori fokozatot szerzett építészetből. 1936-ban hat hónapra Haifába küldték, ahol egy dán tulajdonban lévő bankban dolgozott. Itt találkozott német zsidó menekültekkel, akik felvilágosították a Harmadik Birodalom nemzetiszocializmusának mibenléte felől, és megismertették a zsidó emberek körülményeivel és szándékaival. A magyar zsidókkal 1941-ben került kapcsolatba, amikor belépett egy magyar zsidó származású svéd, bizonyos dr. Lauer Kálmán vezette export-import vállalkozásba. Wallenberg a cég külföldi kereskedelmi képviselőjeként 1942 februárjában Budapestre látogatott, majd a cég 1943. évi feloszlása alkalmával ismét felkereste Budapestet. Mindkét alkalommal bőségesen volt módja közvetlenül megfigyelni a zsidóellenes törvények kihatásait, és ismereteket szerezni a zsidók elleni újvidéki és a munkaszolgálatos-századokban történt kegyetlenségekről.

Lauernek és Wahl Henriknek, a Weiss Manfréd Művek igazgatójának jutott eszébe először (mindketten hozzátartozóikat igyekeztek menteni), hogy Wallenberget mentési munkára Budapestre küldjék. Ehrenpreis rabbi és Lauer május végi eszmecseréjén vetődött fel, hogy Wallenberg szerepét ki lehetne bővíteni. Hetek múltak el, mire Wallenberg küldetését jóváhagyták, főleg azért, mert Ehrenpreisnek kétségei voltak Wallenberg fiatalsága miatt és azért is, mert nagy összegeket kért a tisztviselők lepénzelésére. De Johnson és Olsen lelkes támogatására végül is elfogadta Wallenberget[128]. Olsennek Hull külügyminiszter május 23-án azt tanácsolta, hogy értesse meg a svédekkel: „milyen visszafogó hatása van, ha a lehetőségek szerint minél nagyobb számban vannak jelen Magyarországon külföldi megfigyelők... és az emberiesség érdekében vegye rá őket, tegyenek közvetlen lépéseket a magyarországi svéd diplomáciai és konzuli személyzet létszámának növelésére"[129].

Wallenberget így harmadtitkárrá nevezték ki a budapesti svéd követségre; külön feladatként kapta tömegméretű mentőakciók szervezését, valamint a „zsidók és kisebbségiek üldözésével kapcsolatos helyzet" nyomon követését, s beszámolókban való ismertetését.[130] Wallenberg egy nappal azután érkezett, hogy az utolsó deportálóvonat elhagyta Magyarországot.

Budapesten átvette a követség C osztályának, a mentési feladatokkal foglalkozó osztálynak a vezetését. Egyik első lépéseként felkereste a Zsidó Tanács központját, és átadta Stern Samunak Ehrenpreis rabbitól kapott ajánlólevelét.[131] Teljes ismertetést kért a magyar zsidóság helyzetéről, amit hamarosan meg is kapott Pető Lászlótól, a Tanács egyik vezetőjének, Pető Ernőnek a fiától. Pető László, aki maga is tisztviselője volt a Tanácsnak, személyes ismeretségben állt Wallenberggel: diákkorukban ugyanabban a franciaországi, thenon-les-baines-i diákszálláson töltöttek egy nyarat. A Zsidó Tanács igyekezett kiaknázni e véletlen találkozás előnyeit.[132] Wallenberg gyorsan kiismerte magát a svájci követség mentőtevékenységében, valamint a saját követségén Danielsson és Langlet által folytatott tevékenységben.

Wallenberg július 17-én küldött először jelentést Svédországba. Ebben áttekintést adott a magyar zsidókat a német bevonulás óta ért katasztrófáról.[133] Ezt hamarosan újabb beszámolók követték, valamint magánlevelek üzleti partnerének, barátainak, rokonainak, amelyek mind megemlékeztek a zsidóüldözések részleteiről.

A mentőmunkálatok elvégzésére Wallenberg szervezetet hozott létre, amely a mentőakciók tetőfokán 355 alkalmazottból, 40 orvosból, két kórházból és egy leveskonyhából állt. A személyzetet javarészt zsidók és áttértek alkották, akik e munkával mentességet szereztek maguknak és

családjuknak. A mentési munkában – különösen a magyar hatóságokkal való közvetítés révén – fontos szerepe volt Wahl Hugónak, Forgács Bélának, valamint Forgács Vilmosnak, aki megkapta a svéd alattvalói státust.

Danielsson a svéd állampolgárság adományozásáról szólva először a svédekkel rokoni vagy üzleti kapcsolatban álló 300–400 zsidóról beszélt, ám ez a szám a Wallenberg által Budapestre vitt lista alapján hamarosan majdnem 650-re emelkedett. Ezek az emberek ideiglenes vagy szükségútlevelet kaptak (Provisoriskt Pass). Wallenberg megérkezése után néhány hónap elteltével ezek a mentési erőfeszítések kibővültek, s végül is 4500 zsidóra terjedtek ki: ezt a számot fogadta el a nyilas kormány október 31-én a svédektől való diplomáciai elismertetés reményében. Eredetileg november 15-re várva a távozást, e zsidókat védőiratokkal látták el és a Pozsonyi úti „svéd házakba" vitték át őket. A nyilasterror fokozódásával, kivált a szovjet ostrom idején, az ilyen valódi vagy hamis iratokkal bírók száma jóval 10 000 fölé nőtt. Ezeket az embereket 32 svéd védelem alatt álló házban helyezték el.[134]

A németek természetesen dühöngtek amiatt, hogy a svédek ilyen kiterjedt tevékenységet folytatnak. Állítólag némely magyar tisztviselő is fel volt háborodva, elsősorban a svájciak által foganatosított mentőintézkedésektől. Grell szerint Csopey egyszer hangot adott a magyar vezető körök afölötti megbotránkozásának, hogy a svédek mennyire „válogatás nélkül" osztogatják a védőiratokat. Sőt, mintha olyasmit is mondott volna, hogy a svédek és a svájciak Magyarország kontójára akarnak a nyugati szövetségesek kegyeibe férkőzni.[135]

Augusztusban Ferenczy elrendelte néhány száz, a város különböző részein sárga csillagos házban lakó svéd védettségű zsidó áttelepítését. A Wallenberg által a magyar hatóságoknak átadott listát használta fel ürügyül a Zsidó Tanáccsal és a kormányzóval való kapcsolatfelvételre (lásd a 25. fejezetet). A Tanács, amelyet augusztus 22-e körül bíztak meg ezzel a feladattal, azt az utasítást kapta, hogy augusztus 26-ra készüljön el vele. A Tanács egyes tagjai, főleg Stöckler Lajos nagyon nyugtalanítónak találták ezt a rendeletet. Stöckler először is – a zsidó tömegek aggodalmát osztva – a kiváltságos zsidók áttelepítésében újabb jelet látott arra, hogy a híresztelések szerint augusztus 25–26-ára várható deportálásokra valóban sor kerül. Aztán amiatt is gondban volt, hogy mi lesz a svéd védettségű zsidók áttelepítésére a Pozsonyi úti házakból kilakoltatott, védőlevelekkel nem rendelkező zsidókkal. Stöckler úgy érezte, helytelen némely zsidónak az a döntése, hogy egyénileg vagy csoportosan a cionisták vagy semleges hatalmak segítsége révén keres menekülést, megtagadva ezzel a közösséget a zsidó tömegekkel. Felháborodásában azt javasolta, hogy a Tanács szakítson meg minden kapcsolatot a védettséget szerzett zsidókkal.[136]

A Tanácsnak persze tagjainak indulatai ellenére sem volt más választása, mint hogy végrehajtsa a Ferenczy-féle parancsot. Augusztus 23-án szervezetet állított fel a lakók kicserélésére.[137]

A nyilas államcsíny után kiszélesedett a svéd követség mentőmunkája. A követség tisztviselői, maga a követ és legközelebbi munkatársai is (Göte Carlsson, Lars Berg és Per Anger) Budapesten maradtak, és továbbra is megadtak minden tőlük telhető támogatást. Dr. Langlet feladatai is mind fontosabbá váltak. Amikor a nyilasok úgy határoztak, hogy ellenőrzik a Svéd Vöröskereszt által kiadott védőiratok hitelességét, feleségével, Ninával, valamint titkárnőjével s egyben tolmácsával, Kóla Máriával együtt minden lehetőt megtett, hogy megoltalmazza a zsidókat a kifosztástól és deportálástól. A Svéd Vöröskeresztnek egy másik, Asta Nilsson vezette egysége különösen sokat tett a gyermekek védelmezésében. Amikor a nyilasok rátörtek egyes gyermekintézményekre és a kicsiket gettóba vitték, elvitték Nilssont és Bauer asszonyt is, a svéd követség egyik titkárnőjét. (Őket később Wallenberg közbelépésére szabadon engedték.)[138]

Wallenberg pedig a főváros budai feléről Pestre költöztette át a hivatalait, hogy jobb helyzetből segíthesse a zsidókat, akik legnagyobbrészt itt voltak összegyűjtve. A hivatalosan kibocsátott szükségútlevelek száma hamarosan túllépte a 7000-et. Akárcsak a – valódi vagy hamis – védőiratok ezrei, ezek is valamelyes biztonságot adtak birtokosaiknak. A svéd menekítésben dolgozók, köztük Csányi Istvánné és Dienes Gedeon Wallenberg irányításával (s nemegyszer személyes közreműködésével) védőiratok szétosztásával emberek százait mentették ki a halálmenetekből és az óbudai téglagyárból. Wallenbergnek sikerült svéd védettség alatt álló munkaszolgálatosokat is megmentenie, még mielőtt a Józsefvárosi pályaudvarról külföldre indították volna őket; a más semleges államok védelme alatt állók nem voltak ennyire szerencsések.

A Szálasi-kormány egy darabig a diplomáciai elismertetés reményében megtűrte a semleges államok tevékenységét; Szálasi abban bízott, hogy ezek a semleges hatalmak rögtön megadják majd az elismerést, ahogy november 17-én kibocsátja „végleges tervét" a zsidókérdés megoldásáról. December elejére annyira felbőszült, hogy közölte Danielssonnal: a zsidóellenes törvényeket teljes eréllyel fogja alkalmazni a svéd védettség alatt álló zsidókra is. Nem sokkal azután, a szovjet ostrom kezdetekor Szálasi követelte, hogy a követ munkatársaival együtt településön át Nyugat-Magyarországra. Midőn ez a követelés elutasításra talált, december 10-én nyilas egységek törtek be a követségre.

Wallenberg különösen az ostrom idején mutatott igazi hősiességet. A kormány az ország nyugati felébe települt át, és a főváros anarchiába zu-

hant: felfegyverzett nyilasok grasszáltak az utcán, és védtelen zsidókon élték ki csalódottságukat. Wallenberg feladatköre többirányúvá vált: a zsidók nyilasoktól való védelme mellett élelemért kellett küzdenie a gettóban és a védett épületekben lévő zsidók számára (s ez igen nehéz feladat volt, hiszen a főváros el volt vágva szokásos forrásaitól). Amikor a zsidók közt pánik tört ki, mert az a híresztelés járta, hogy a nácik és a nyilasok a szovjet erők megérkezése előtt meg akarják semmisíteni a gettót, Wallenberg felszólította Vajna Ernőt, a Budapest védelmével megbízott teljhatalmú nyilas vezetőt és a német katonai parancsnokot mindenfajta tömegmészárlás elkerülésére. Mindezen tényked̈ések közepette szakított időt a jelentésadásra is, részletesen leírva a katasztrófa természetét és méreteit.[139]

Wallenberg eltűnése. Raoul Wallenberg fölemelő és ritka példáját adta a személyes bátorságnak és az önfeláldozó emberszeretetnek. Sajnos a történelem sok más hőséhez hasonlóan ő is osztozott a megmenteni kívánt áldozatok sorsában. Csakhogy kegyetlen és gunyoros fordulatként nem a németek, hanem a szovjetek kezén jutott tragikus végre, akiket pedig ő is hőn várt, mint a szabadság és az egyenlőség új korszakának hírnökeit. Kétszeresen is a sors iróniája a szovjetek szerepe Wallenberg eltűnésében, hiszen a háború idején a svédek képviselték Magyarországon a Szovjetunió érdekeit. Pest felszabadulásának napján (1945. január 17-én) Wallenberg, aki január 13-ától kapcsolatban állt a Budapesten harcoló szovjet erők parancsnokával, elutazott Rogyion J. Malinovszkij marsall debreceni törzséhez. Magyar sofőrje, Langfelder Lajos mérnök egy szovjet őr kíséretében vitte, s Wallenbergnek rossz előérzetei voltak a szovjet parancsnokkal való közelgő találkozás miatt. Indulásakor állítólag azt mondta munkatársainak: „Nem tudom, vendég vagyok-e, vagy fogoly." Sem Wallenberg, sem Langfelder nem tért vissza többé.

S. Söderblom, a moszkvai svéd követ a bukaresti svéd követségtől kapott távirat kézhezvétele után jelentette Wallenberg eltűnését. A gyakori svéd kérésekre a szovjetek köntörfalazó választ adtak. Például 1945 februárjában a stockholmi szovjet nagykövet, Alekszandra M. Kollontáj megnyugtatta Wallenberg édesanyját és Günther külügyminisztert afelől, hogy Wallenberg ép és egészséges, és a Szovjetunióban van; 1947. augusztus 18-án, egy évvel azután, hogy Söderblom Sztálinhoz folyamodott ez ügyben (1946. június 15-én), a szovjet külügyminiszter, Andrej J. Visinszkij kijelentette: „Alapos vizsgálat során megállapítást nyert, hogy Wallenberg nincs a Szovjetunióban, és nem is tudunk róla."[140]

A szovjetek köntörfalazása nem ért véget Sztálin 1953. márciusi halálával. Egészen 1957. február 6-ig tartott, amikor a Hruscsov-kormány-

zat elismerte a Szovjetunió felelősségét Wallenberg eltűnésében. E napon Andrej Gromiko, az akkori külügyminiszter-helyettes, azt közölte Sohlman svéd nagykövettel, hogy Wallenberg a moszkvai Ljubjanka börtönben halt meg 1947. július 17-én. A szovjet vezetők Viktor Sz. Abakumovra hárították a felelősséget, a korábbi állambiztonsági miniszterre, akit 1954 decemberében Lavrentyij P. Berija bűntársaként kivégeztek.[141]

A nyolcvanas évek vége felé a szovjet hivatalos szervek már magára Berijára hárították a felelősséget.[142] 1989 végén a KGB Moszkvába hívta Nina Lagergrent és Guy von Dardelt, Wallenberg féltestvéreit, mondván, hogy új információk kerültek elő Wallenberg sorsáról. Velük tartott Per Anger is, Wallenberg egykori budapesti helyettese, valamint Sonia Sonnefeld, a svéd Raoul Wallenberg Társaság titkára. Sajnos ez a találkozó is csalódást okozott a svédek számára. Noha megkapták Wallenberg néhány személyes holmiját, köztük svéd diplomata útlevelét és több noteszét, amelyek állítólag a KGB archívumainak átvizsgálása során kerültek elő, semmi új, hivatalos tájékoztatást nem kaptak Wallenberg sorsát illetően. A szovjet hatóságok csupán elismételték 1957-es állításukat, hogy Wallenberg a moszkvai Ljubjanka-börtönben, 1947-ben szívroham áldozata lett.[143]

A mendemonda, hogy Wallenberg életben van, és valamelyik tábor, börtön vagy elmegyógyintézet lakója, a hetvenes évektől egyre nagyobb hitelre tett szert, ugyanis ekkor kezdtek Nyugatra érkezni szovjet állampolgárok, köztük a Gulag-táborok egykori lakói.[144] Az ő beszámolóik késztették a Nyugat közéleti személyiségeit és kormányszerveit arra, hogy felszólítsák a szovjet hatóságokat: most már helyezzék szabadlábra Wallenberget, vagy legalább adják ki földi maradványait, hogy hazájában temethessék el.[145]

A szovjet álláspont csupán 1990 augusztusának végén mozdult el, amikor is a hivatalos szervek bejelentették, hozzájárulnak ahhoz, hogy Wallenberg eltűnése ügyében nemzetközi bizottság végezzen vizsgálatot, megnyitva előtte a börtönöket, levéltárakat, még a KGB levéltárait is. A bizottság szeptemberre befejezte a vizsgálat első szakaszát, és „megcáfolhatatlan bizonyítékokat" talált arra vonatkozóan, hogy Wallenberg nem halt meg 1947-ben a Ljubjanka börtönben, hiába állította ezt Gromiko. Gulag-túlélők vallomásai tanúsították ezt, így például a vlagyimiri börtön egykori lakóié, ahol Wallenberget állítólag fogva tartották.[146] A bizottság által közzétett adatok nem támasztják alá Oleg Gorgyijevszkij, egykori KGB-tisztviselő azon közlését sem, hogy látott iratokat, amelyek szerint Wallenberget 1947-ben kivégezték, mert nem volt hajlandó együttműködni az őt beszervezni kívánó szovjet hivatalnokokkal.[147]

Röviddel az 1991. augusztusi, meghiúsult puccs után Vagyim V.

Bakatyin, a KGB új főnöke már közlékenyebbnek mutatkozott. Ám sem ő, sem helyettese, Nyikolaj Sztoljarov altábornagy nem tudtak új információkkal előállni. Az archívumban talált, igen kevés dokumentum egyike, egy 1957. június 12-én kelt kézírásos levél, amelyet a KGB akkori főnöke egy magas állású külügyminisztériumi hivatalnoknak címzett, azt közölte, hogy a Wallenbergre vonatkozó dokumentumokat az MVD (a KGB elődszervezete) parancsára megsemmisítették.[148]

A Szovjetunió 1991-ben bekövetkezett szétesése – ha valamilyen előreláthatatlan fejlemény nem szól közbe – azt valószínűsíti, hogy az újonnan kialakuló politikai konfigurációk vezetői remélhetőleg fel fogják tárni az igazságot Wallenberg tragikus sorsa felől.[149]

Spanyolország. A Franco-kormányzat, jóllehet nyíltan rokonszenvezett a polgárháború idején segítségére siető tengelyhatalmakkal, mégis menedékjogot adott – ha korlátozott számban is – a náci uralom alatti Európából menekült zsidóknak. Kivált jóindulatú volt a spanyol eredetű szefárd zsidókkal. 1943-ban például, amikor az SS nekikezdett a görög zsidóság megsemmisítésének, a spanyolok különleges érdeklődést mutattak 600, általuk spanyol eredetűnek tartott szaloniki zsidó iránt. A nácik erre felajánlották, hogy valamennyit visszatelepítik, de a spanyolok csak 50-et akartak fogadni. Sikerült azonban elérniük, hogy a többit a kiváltságosoknak fenntartott különtáborba vigyék át Bergen-Belsenbe. Végül is a háború befejeztével e csoportból 365 ember kapott belépési engedélyt Spanyolországba.[150]

Spanyolország – akárcsak Svájc és Svédország – csak a vidéki deportálások lezárultával vállalt aktív szerepet a magyarországi eseményekben, éspedig azt követően, hogy Lisszabonban 1944. július 5-én találkozó jött létre a portugáliai spanyol nagykövet, valamint a palesztinai Jewish Agency Végrehajtó Bizottsága részéről Eliyahu Dobkin, a Zsidó Világkongresszus részéről pedig I. Weissmann között. A zsidó vezetők Spanyolország segítségét kérték a náciktól megszállt országok szefárd zsidóinak megsegítésére; e kérésre a nagykövet kifejtette, hogy a spanyol kormány már elhatározta: védelmet nyújt minden olyan szefárd zsidónak, aki igazolja „spanyol eredetét vagy nemzetiségét a spanyol konzulátusokon"[151].

Egy héttel ezután a budapesti Zsidó Tanács táviratot kapott a Menekülteket Segítő Tangeri Bizottságtól (Comité d'Assistance aux Refugiés Tanger). Ebben közölték a Zsidó Tanáccsal, hogy Tanger befogadna 500 gyereket; ebből 200-at a bizottság jelölne ki, 300-at pedig a Zsidó Tanács választana ki. (Mivel a Tangeri Nemzetközi Övezet a háború idején spanyol megszállás alatt volt, ez a felajánlás nyilvánvalóan a spanyol kormány

álláspontját tükrözte.) A Zsidó Tanács egy meghatalmazottja nyomban érintkezésbe lépett Angel Sanz-Brizzel, a spanyol ügyvivővel,[152] aki azt javasolta a Zsidó Tanácsnak: kérje fel Madridot, utasítsa budapesti követségét, hogy adja ki a vízumokat az 500 gyereknek és 50–70 fő felnőtt kísérőnek. Javasolta továbbá, hogy a Zsidó Tanács kísérelje meg a Nemzetközi Vöröskereszten keresztül tető alá hozni a kivándorlást.[153] Július 29-én tárgyalások kezdődtek Born és Gergely György, a Zsidó Tanács képviselője között. Egyebek közt megállapodtak, hogy azonnal nekilátnak a gyerekek lajstromba vételének, és indulásukig a NVK védelme alatt különtáborokban helyezik el őket.[154] A kérdést Krausz és Farkas Zoltán, a spanyol követség jogtanácsosa is megtárgyalta egymás között. A megbeszélések ideje alatt a spanyolok, a svájciak és a svédek példáját követve, korlátozott számú védlevelet bocsátottak ki.

A gyermekek kivándorlására nem került sor. A nyilaspuccs után a közvetlen védelem és az életben tartás volt az egyetlen feladat. Ezt a vállalkozást már nem vitték végig a követség magas rangú tisztségviselői: Sanz-Briz és munkatársai Szálasi beiktatása után hamarosan visszatértek Spanyolországba. A spanyol követség vezetését Giorgio (Jorge) Perlasca vette át. Antifasiszta olasz volt, aki Franco ellen harcolt a spanyol polgárháborúban. 1941-ben érkezett Budapestre mint az egyik olasz élelmiszercég beszerző ügynöke. A német megszállás után rejtekhelyre vonult, mert közismert volt szembenállása Mussolini rendszerével, illetve a nácizmussal. Sztójay hatóságai internálták, de közvetlenül a Szálasi-puccs előtt visszaengedték Budapestre. 1944. novemberének elején spanyol útlevelet kapott Sanz-Briztől, aki felkérte, legyen segítségükre a spanyol védelem alatt álló zsidóknak. Ellátták követségi papírokkal, amelyek tanúsították, hogy a spanyol diplomáciai testület tagja, majd teljes gőzzel mentőmunkájába kezdett.[155] A hónap előrehaladtával, amikor Sanz-Briz és munkatársai visszatértek Spanyolországba, állítólag azért, mert féltek, hogy a közeledő oroszok haragszanak a szovjetellenes Franco-rezsim képviselőire, Perlasca úgy döntött, hogy a helyükre áll. Mivel gyakran felkereste a követséget; hivatalba lépése nem keltett gyanút sem az alacsonyabb rangú személyzetben, sem a nyilas külügyminisztériumban, ahol elismerték új ügyvivőnek. Perlasca és munkatársai közel 3000 menlevelet osztottak szét.[156]

A menlevelek birtokosai közül sokat a főváros V. kerületének spanyol védelem alatt álló házaiban helyeztek el. Perlasca mentőmunkájának hatékonyságát jócskán fokozta, hogy Tarpataky Zoltán, a kerület rendőrkapitánya is együttműködött vele.

November 15-e után a spanyol védettségű zsidókat a többi védett zsi-

dóval egyetemben átköltöztették a nemzetközi gettóba, 1945 januárjának elején pedig átterelték őket a nagy gettóba.[157]

A németek, szemlátomást nem tudván Perlasca személyes szerepéről, nagyon megütődtek a spanyol követség mentőtevékenységén. A spanyol kormányt a magyar zsidók megmentésében való részvételért bevádoló jelentés Budapesten, Berlinben és Madridban is nyugtalanította a németeket. Október 13-án von Thadden azt jelentette, hogy az amerikaiak indítványára a spanyol kormány késznek mutatkozik vízumot adni 2000 zsidónak. Mintegy tíz nappal később Ballensiefen, a budapesti SS propaganda-szakértője közölte Rolf Güntherrel, Eichmann berlini megbízottjával, hogy a budapesti spanyol követség felajánlotta a Zsidó Tanácsnak, védelme alá veszi a 14 és 16 év közötti zsidó árvákat.

E hírnek volt is némi alapja, ugyanis a spanyolok még tevékenykedtek a tangeri felajánlás teljesítése érdekében. 1944. december 1-jén Friedrich Born a Nemzetközi Vöröskereszt részéről felkérte a spanyol követséget, hogy engedje az A szekció két vezető tagját, Komoly Ottót és Szamosi Lászlót a követség kebelén belül a gyermekek érdekében működni. Szamosi, a Nemzetközi Vöröskereszt és a spanyol követség tisztviselőjeként is munkálkodva, sok gyermeket mentett meg a leghevesebb nyilas őrjöngés idején.[158]

A halálmenetek idején Veesenmayer azt jelentette (november 13-án), hogy a spanyolok kivándorláshoz szükséges vízumot követelnek spanyolországi családi kapcsolatokkal bíró magyar zsidók számára.[159]

Hiába volt a gyakori táviratváltás a német külügyminisztérium különböző képviselői között és a sűrű jegyzékváltás a spanyolok és a magyarok között, egyetlen magyar zsidó sem kapott lehetőséget arra, hogy a spanyol mentőakciók révén elhagyja az országot; a németek sohasem adták meg a szükséges kilépési és átutazási engedélyeket.

Portugália. A németek a kivándorlás elutasításának politikájában kivételt tettek a budapesti portugál követtel[160]; három zsidóról volt szó: Carlos de Sampaio Carrido titkárnőjéről, Bischowskynéről, és a szüleiről, a Gábor házaspárról. A magyarok, akik alig várták, hogy végre kikeveredhessenek egy kellemetlen incidensből, örömmel támogatták ezt a tervet. Április 30-án kora reggel ugyanis a magyar rendőrség Hain Péternek, a Magyar Politikai Rendőrség főnökének parancsára Galgagyörkön, nyári lakában letartóztatta a követet és néhány zsidó barátját. A rendőrség szabadon akarta engedni a diplomáciai védettségére hivatkozó követet, ám az csak a többiekkel együtt volt hajlandó távozni. Egy Sztójay, Antal István, Baky László, Hain és Jungerth-Arnóthy részvételével tartott magas szintű tanácskozáson az a döntés született (Jungerth-Arnóthy javaslatára,

Bakynak és Hainnak nagy bosszúságára), hogy az összes elfogottat szabadon kell bocsátani. Teleki Gyula, a külügyminisztérium protokollfőnöke közölte a rendőrfőnökkel és Sampaio Carridóval a parancsot.

Május 3-án Sampayo Garrido erélyes jegyzéket nyújtott be, és teljes vizsgálatot követelt. Nem sokkal később visszahívták Portugáliába. A követ azt kérte, hogy titkárnője és annak szülei is vele mehessenek. Jungerth-Arnóthy május 23-án megkereste Veesenmayert, és azt javasolta, hogy mivel Sampayo Garrido nem hajlandó a titkárnője nélkül távozni, titkárnője pedig nem megy a szülei nélkül, hadd menjenek mind a hárman, csak „hogy szabaduljunk a követtől"[161]. A német külügyminisztérium, miután utánanézett Lisszabonban, hogy Antonio Salazar elnök mutat-e érdeklődést követének ügye iránt, egyetértett Jungerth-Arnóthy javaslatával és ilyen értelemben utasította Veesenmayert.[162] A németek Bischowskynénak nyomban kiadták a szükséges papírokat, a szüleitől azonban megtagadták. A követ június 5-én távozott a titkárnőjével; a Gábor házaspárt azonban október 29-ig nem engedték elmenni.[163]

Július 15-én Liz-Texeira Branquinho, a portugál ügyvivő és a magyar külügyminisztérium kilépési és átutazási engedélyt kért a német követségtől kilenc magyar zsidó részére, akik üzleti kapcsolatban álltak Portugáliával, vagy rokonaik éltek ott. E kilenc embernek, a Gábor házaspárt is ideértve, az év végéig érvényes portugál útlevelet adtak. Veesenmayer nem akart eljárni az ügyben, annak ellenére, hogy a Gábor házaspár indulása már engedélyezve volt, a Führer ugyanis időközben feltételeket szabott a különböző semleges államokba indított zsidókivándorlással kapcsolatban. A portugál kérés ügye tehát hónapokig húzódott, ugyanannak az időhúzó taktikának következtében, mint a többi.[164]

Eközben az ügyvivő engedélyezte, hogy útlevél adassék minden olyan zsidónak, aki igazolni tudja, hogy rokonai vannak Portugáliában vagy Brazíliában. A folyamodványokat a főkonzulként működő Gulden Gyula, és a követség különleges osztályát vezető dr. Bartha Ferenc kezelte. Bartha, ez a magyar zsidó ügyvéd a portugál képviseleten belül Brazília érdekeit képviselte.

A nyilas hatalomátvétel után a portugálok növelték a védlevelek számát. Kemény külügyminiszternek megígérték ugyan, hogy 500-nál több iratot nem bocsátanak ki, de igazából 700-nál is többet adtak ki. A németek először megtagadták a portugál védelem elismerését. Pedro Tovar de Lemos, Portugália berlini képviselője azonban közbenjárt az ügyben, és a Szálasi-kormány is igyekezett diplomáciailag elismertetni magát a semleges államoknál. A németek ezért változtattak az álláspontjukon. Andor Hencke, a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetője november 9-én politikailag előnyös engedményt ajánlott, sejtetve, hogy a

védlevelek elismerése „függ attól, hogy számuk elfogadható határ alatt marad-e". A magyaroknak azt tanácsolták, hogy semmilyen további mentőokiratot ne fogadjanak el.[165] Korábban, október 27-én a magyar külügyminisztérium felkérte a portugál képviseletet, három példányban adja át azoknak a zsidóknak a listáját, akikhez érdekei fűződtek. A jegyzék hangsúlyozta, hogy ha ezek a zsidók nem távoznak el Magyarországról november 15-ig, attól a naptól fogva úgy kezelik őket, mint a többi magyar zsidót.

Ugyanaznap a portugál védelem alatt álló magyarokat is külön épületekbe irányították. Legtöbbjük az Újpesti rakpart 5. szám alá került, s dr. Bródy Sándor irányítása alatt állt. A lakókat dr. Richter Béla államügyész segítette, aki, ha légitámadás fenyegetett, lehetővé tette, hogy igénybe vegyék a kereszténynek fenntartott óvóhelyet. A nyilasuralom barbarizálódásával a portugál védettségű zsidók helyzete mind bizonytalanabbá vált. November 26-án a portugál védettség alatt álló munkaszolgálatosokat kirendelték az Albrecht-kaszárnyába, onnét a hatóságok korábbi ígéretei ellenére bevagonírozták őket, és Sopron környékére vitték, a Keleti Falat építeni Bécs védelmére. Január 4-én, a szovjet ostrom tetőfokán a maradék portugál védettségű zsidót átvitték a gettóba.[166] 1945. január 1-jén 25 SS hatolt be a képviselet épületébe, és megölt tíz, ott bujkáló zsidót.[167]

Törökország. Törökország, bár képviselve volt Budapesten, csak minimális tevékenységre mutatott hajlandóságot. 1944. május 24-én Cordell Hull, az USA külügyminisztere táviratot küldött Laurence Steinhardt ankarai nagykövetnek, hogy ösztökélje a törököket: „az emberiesség érdekében tegyenek azonnali lépéseket a magyarországi török diplomaták és konzulátusi személyek számának növelésére", és minden lehető módon igyekezzenek rábeszélni a magyarokat, hogy hagyjanak fel a barbarizmussal. A törökök láthatólag nem álltak kötélnek. Június végén az Egyesült Államok külügyminisztere arra kérte Steinhardt nagykövetet, gyakoroljon újabb nyomást a török kormányra annak a határozatnak a figyelembevételével, amelyet Sol Bloom kongresszusi tag, a képviselőház külügyi bizottságának elnöke éppen akkor terjesztett elő. A határozat felkérte a külügyminisztert, „szorgalmazza, hogy Törökország hatóságai az emberiesség érdekében könnyítsék meg a nácik elől Törökországba szököttek belépését az országba, és létesítsenek menekülttábort, amelyben ezek a személyek időlegesen menedékre lelhetnének az ország területén". A budapesti török képviselő erre a nyomásra korlátozott számú menlevelet bocsátott ki.[168]

A nyugati szövetségesek álláspontja és lépései

Mint az előbb megjegyeztük, annak a néhány személynek a kivételével, akiket egy esetleg kínossá válható diplomáciai fejlemény elkerülése végett engedtek Portugáliába távozni, egyetlen zsidónak sem tették lehetővé, hogy ilyen vagy olyan akció keretében elhagyja Magyarországot. A németek mereven ragaszkodtak a Führer utasításához, amely szerint az arabok érdekeit védendő[169], egyetlen zsidót sem szabad Palesztinába engedni; a semleges államok által támogatott 7800 zsidó legalábbis elméletileg engedélyt kapott a Nyugat-Európán át való távozásra – ehhez az útvonalhoz csak Berlinből jöhetett a különleges átutazási engedély –, de csak akkor, ha a budapesti zsidók deportálása újrakezdődik. A nyugati szövetségesek bátorították és támogatták a semleges államok kivándorlási terveit. Vajon a szövetségesek erőteljesebb fellépése több zsidót mentett volna-e meg az életnek: ez az egyik legvitatottabb kérdés a tömeges népirtás kutatásában, és az újabban elérhetővé vált bizonyítékok ismételten felszítják a tudósok és laikusok kedélyét.

A közömbösség politikája. A nyugati hatalmak kétségkívül utálatot éreztek a Harmadik Birodalom kegyetlen és erkölcstelen faji politikája iránt. A nácik zsidóellenes intézkedéseire azonban szinte kizárólag nemzeti érdekeikre vonatkozó meggondolások alapján reagáltak és cselekedtek. A náci időszak első esztendeiben általában azt hitték, hogy ez a rendszer nem ér meg hosszú időt, hogy faji politikája végül is mérséklődni fog. S noha az események nyilvánvalóan rácáfoltak ezekre a várakozásokra, a nyugati hatalmak folytatták megalkuvó politikájukat. A világtörténetet rövidlátóan szemlélve úgy gondolták, hogy Hitler örökös „utolsó igényeit" kielégítve képesek lesznek fenntartani a békét. Ez jelenik meg abban is, hogy jobban tartottak a bolsevizmus hosszú távon fenyegető veszélyétől, mint a nemzetiszocializmus közvetlen veszedelmétől.

Az Anschluss és a nácik egyre növekvő barbarizmusa kétségek elé állította a Nyugatot: a demokratikus hitvallásban alapvető zsidó–keresztény elvek összeütközésbe kerültek a nemzeti érdekekkel. Nagy-Britannia a Közel-Kelet stabilitásának megőrzése mellett kötelezte el magát, s ezért jó kapcsolatokat tartott fenn az arabokkal, következésképpen korlátoznia kellett a zsidók Palesztinába való bevándorlását. A válság sújtotta Egyesült Államok ódzkodott megváltoztatni szűk kontingensre épülő bevándorlási törvényeit és politikáját. A két ország a menekültprobléma nemzetközivé tételével igyekezett kiutat találni a dilemmából.

Roosevelt elnök kezdeményezésére 1938 júliusában konferenciát hívtak össze a franciaországi Évian-les-Bains-ben. 32 nemzet küldte el képviselőit; az angolok csak azzal a feltétellel voltak hajlandók részt venni, ha

Palesztina nem kerül szóba. A konferencia számos tervet tekintett át a menekültek befogadásáról, végül is azonban egyet sem fogadott el. Az egyetlen kézzelfogható eredmény a felállított Politikai Menekültek Ugyeinek Kormányközi Bizottsága (KB) (Intergovernmental Committee on Political Refugees) volt George Rublee, Roosevelt pártfogoltja irányítása alatt. A bizottság feladata a kivándorlás szervezése és menedékhelyek biztosítása volt.

A KB lényegében csak papíron létezett, igazából ugyanis egyetlen nemzet sem akart menedéket nyújtani a zsidóknak. Hitler azzal gúnyolta ki a konferenciát, hogy „csöpögött a megkínzottak iránti részvéttől, de makacsul elzárkózott a segítségnyújtástól". S való igaz, Évian, ahogy Ira Hirschmann jellemezte, „olyan külszín volt, amely mögé a civilizált kormányok elrejthették cselekvésképtelenségüket"[170]. Walter F. Mondale, az Egyesült Államok alelnöke 41 évvel később is megerősítette ezt az értékelést:

> Évianban nagy reményekkel kezdték. De nem állták ki a civilizáció próbáját. A civilizált világ a törvényesség köpönyegébe bújt. Két nemzet azt mondta, hogy a zsidókkal kapcsolatban már elérték a telítődési pontot. Négy nemzet úgy nyilatkozott, hogy csak gyakorlott mezőgazdasági munkásokat tud fogadni. Egy másik csak megkereszteltelteket akart beengedni. Három kijelentette, hogy értelmiségieket és kereskedőket nem kíván új állampolgárul. Egy nemzet attól tartott, hogy a zsidók beáramlása antiszemita érzületeket keltene. És egy küldött azt mondta: Minthogy nincs tényleges faji problémánk, nem is kívánunk importálni.[171]

A nyugati szövetségeseknek a zsidók helyzete iránti közömbössége a Kristallnacht és Csehszlovákia feldarabolása után is fennmaradt, pedig akkorra már égetővé vált a menekültkérdés. 1939 májusában Nagy-Britannia a Fehér Könyvben (White Paper) szabályozta a palesztinai bevándorlási politikát az 1939 és 1944 közötti időszakra. Öt évre 75 000 zsidó bebocsátását tervezték: 50 000 „szabályos" bevándorlóét és 25 000 menekültét. Ennek a 25 000-nek a befogadásával kívánt Nagy-Britannia „hozzájárulni a zsidó menekültek problémájának megoldásához"[172]. Az Egyesült Államok a maga részéről rendíthetetlenül elutasította bevándorlási politikájának módosítását, a Kormányközi Bizottságot használva fel pajzsul a változtatás érdekében kifejtett nemzeti és nemzetközi nyomással szemben. A bevándorlási törvények szigorának enyhítésével szembeni ellenállás faji és politikai-ideológiai összetevői világosan kifejeződtek abban az 1944. március 31-i feljegyzésben, amelyet Henry L. Stimson hadügyminiszter küldött a Háborús Menekültügyi Hivatal vezetőjéhez, John W. Pehle-hez. Stimson amellett érvelt, hogy bizonyos országokból az ellenőrizhetetlen bevándorlás megváltoztatná az országban már meglévő

faji arányokat, megsértve ezzel a bevándorlási törvények rendelkezéseit.[173]

A második világháború kitörése után Nagy-Britannia és Pearl Harbor után az Egyesült Államok is a háború szükségleteinek rendelt alá minden, a menekültekkel és mentéssel kapcsolatos meggondolást. Következetesen elzárkóztak a szabad világban és a náci uralom alatt élő zsidó vezetőknek, valamint a földalatti és az ellenállási mozgalmaknak a mentésre irányuló kérései elől, arra hivatkozva, hogy minden erőt a Harmadik Birodalom mihamarabbi megdöntésére kell összpontosítani, mert az a leghatásosabb módszer a sanyargatottak megsegítésére.

A nyugati világ vezetői teljes mértékben és pontosan tájékozottak voltak a náci megszálló erők lengyelországi és nyugat-európai zsidóellenes politikájáról és tudtak a Szovjetunióban az Einsatzgruppék által 1941 júniusától elkövetett tömeggyilkosságokról is. 1942 nyarán hiteles beszámolókat kaptak Hitlernek az európai zsidóság megsemmisítésére vonatkozó eltökéltségéről és a különféle koncentrációs táborokban használatos módszerekről. Számos ilyen jelentésnek semleges ország volt a forrása, különösen Svájc, amelynek képviselői bejáratosak voltak azoknak a tengelyhatalmaknak és leigázott országoknak a politikai, valamint zsidó és földalatti vezetőihez, amelyekbe kinevezték őket. A jelentéseket Leland Harrison és John Clifford Norton, a berni amerikai és brit követ juttatta Washingtonba és Londonba.[174] Ezeket a jelentéseket a földalatti mozgalmak Londonba vagy Washingtonba elvergődött titkos megbízottai alkalmanként személyesen is megerősítették (lásd a 23. fejezetet).

Annak ellenére, hogy tudták, a nácik az európai zsidóság teljes fizikai megsemmisítésére törekedtek, a szövetségesek egyre jobban ragaszkodtak saját megoldásukhoz, és módszeresen elutasítottak minden, a mentési akciókba őket is bevonni igyekvő próbálkozást, mert úgy érezték, hogy minden erőfeszítésüket a tengely elleni háborúra kell összpontosítaniuk. A zsidó és nem zsidó közéleti és egyházi személyiségek (Nagy-Britanniában különösen a canterburyi érsek volt tevékeny) állandó nyomására válaszul és a végleges megoldásra vonatkozó kétségbevonhatatlan bizonyítékokat is tekintetbe véve, beleegyeztek abba, hogy 1942. december 17-én közös közleményben ítélik el a nácik zsidóellenes hadjáratát. Több mint hat hónapi diplomáciai huzavona után tudtak csak megállapodni a náci atrocitásokat elítélő dokumentum végleges szövegében:

> A német hatóságok... most véghezviszik Hitler gyakorta ismételt iránymutatásait az európai zsidóság kiirtására. A fent említett kormányok és a Francia Nemzeti Bizottság a legélesebben elítélik ezt a hidegvérrel folytatott emberirtást. Újra megerősítik arról szóló ünnepélyes elhatározásukat, hogy az e bű-

nökért felelősséggel tartozókat nem hagyják kibújni a büntetés alól és rendületlenül tovább folytatják az ehhez szükséges gyakorlati intézkedéseket.[175]

A szövetségeseknek ez a nyilatkozata nyilvánítja elsőként bűnténnyé a zsidók elpusztítását. A nyilatkozat hatását valamelyest tompította, hogy a végső győzelem előtt semmi sem történik, vagyis nem helyezett kilátásba semmiféle azonnali fenyegetést vagy esetleges megtorlást a nácik és szövetségeseik ellen; mindazonáltal hasznos volt a tekintetben, hogy végre megtörte a hallgatást. Az 1941 óta folyó tömeges zsidópusztítást a nyilatkozat hivatalosan is valósnak ismerte el, és bűnténynek minősítette.

Csakhogy, mint azt Gerhart Riegner, a Zsidó Világkongresszus svájci képviselője a háború után megállapította (ő volt az, aki 1942-ben a végleges megoldásról szóló első jelentéseket továbbította): 1942 decemberéig „a nyugati kormányok tartottak a zsidókkal való túlságos szolidaritásvállalástól és attól, hogy honfitársaik azzal fogják vádolni őket, hogy a zsidók érdekében viselnek háborút". Amikor a népirtás programjának tényei közismertté váltak, folytatja Riegner, „nem mutattak elég képzelőerőt a Hitler-féle ellenség megállítására alkalmas, különleges, a bürokratikus gyakorlaton szükségszerűen túlmutató intézkedések kigondolásában, és hiányzott belőlük az eltökéltség és az akarat a végrehajtásra"[176].

Bár a szövetségesek mindenfajta nyílt zsidómentő akcióban való részvételtől tartózkodtak, 1942 decemberében más országoknak sugárzott rádióadásaikban közelebbi adatokkal szolgáltak a náci rémtettekről. Ennek persze a zsidók javára szóló felvilágosító és lélektani hatáson kívül propagandaértéke is volt a szövetségesek számára.

A szövetségesek 1942. decemberi nyilatkozata és a náci megsemmisítési program egyes részleteinek nyilvános leleplezése után Nagy-Britanniában és Amerikában laikus és egyházi vezetői révén az összes felekezet konkrét kormányzati erőfeszítéseket követelt a nácizmus áldozatainak megmentésére. 1943 januárjában a brit külügyminisztérium újabb konferenciát javasolt a kérdések megoldására. A hely és a napirend körüli hosszas huzavonák után a nyugati szövetségesek áprilisban találkoztak a Bermudákon. A konferencia kezdettől fogva kudarcra volt ítélve. Nagy-Britannia, akárcsak Évianban, újra ellene volt bármilyen, Palesztináról mint menedékről szóló elgondolásnak, az Egyesült Államok pedig továbbra is kitartott bevándorlási törvényeinek megváltoztathatatlansága mellett. A britek egy sor mondvacsinált érvvel utasították el a cionista vezetők kérését, hogy Palesztinát nyissák meg a menekülők számára.[177] Ahogy mondották, attól félnek, hogy a németek „a kiirtás politikáját a kitaszítás politikájára változtatják... (és) azzal akarnak majd más országokat zavarba ejteni – ahogyan a háború előtt is tették –, hogy bevándorlókkal

árasztják el őket"; kétségeik voltak, hogy lehet-e olyan helyet találni, ahol nagyszámú zsidó letelepedhetne; tartottak attól, hogy a menekültekkel együtt kémek is beszivároghatnak; végül felvetették a hajóhiány kérdését. Időnként makacs viták robbantak ki: a britek azt kívánták, hogy az Egyesült Államok enyhítsen bevándorlási politikáján, az amerikaiak viszont azt kérték, hogy a britek könnyítsék meg a menekültek beáramlását Palesztinába. A konferenciának az lett a vége, hogy felhívást tettek közzé a KB szélesebb hatáskörrel és bővebb tagsággal való újjáélesztésére.

Akár a korábbi, éviani találkozónak, a bermudainak sem volt semmi kézzelfogható eredménye, 1943. november 19-ig ki sem adták a konferencia záróközleményét. A konferencia bohózatszerűségét kommentálva, Richard K. Law (a későbbi Lord Coleraine), akkoriban a külügyminisztérium politikai államtitkára és a brit küldöttség vezetője, a háború után sok évvel így nyilatkozott: „Önigazoló erőfeszítések ütköztek össze a tétlenség palástolására."[178]

A nyugati hatalmak csökönyös álláspontja szerepet játszott bizonyos különleges mentési lehetőségek elmulasztásában is. Például a romániai Antonescu-kormány fejenkénti 250 angol fontnyi váltságdíj ellenében hajlandó lett volna vatikáni felségjelű hajókon 60 000–70 000 zsidót Palesztinába küldeni.[179] A szövetségesek elszalasztották a bolgárok által megszállt területeken élő zsidók megmentésének lehetőségeit is, és éppígy 6000 deportálásra ítélt franciaországi zsidó gyerekét. Valamennyi esetben a kormányhivatalok piszmogása és ellentmondásos eljárása hiúsította meg a lehetőségeket. A briteknek megint „az ellenséges területről származó jelentősebb számú zsidóval való eljárás nehézségei" miatt fájt a fejük.[180] Az Egyesült Államok külügyminisztériuma hamis érvek sokaságával jött elő, Henry Morgenthau Jr.-nak, a pénzügyminiszternek és vezető munkatársainak csalódására, akiknek szintén részük volt a próbálkozásban. 1943 végére a pénzügyminisztériumiak új felfogás mellett döntöttek: azt javasolták az elnöknek, hogy a menekültügyekben való illetékesség kerüljön át a külügyminisztériumból egy független képviselethez.

A felfogás indoklását egy beadványban adták elő („Jelentés a miniszternek a kormánynak a zsidók legyilkolásába való beletörődéséről"), amelyet Randolph Paul, a pénzügyminisztérium főtanácsosa állított össze. Paul okmányokkal bizonyította, hogy egyes külügyminisztériumi tisztviselők hajthatatlanul és akadékoskodva „tudatosan nem cselekedtek a zsidók megmentése érdekében". Az 1942 augusztusáig visszavezethető halogatással, érvelt Paul, „megkönnyítették a tömeggyilkosságokat a náci Európában"[181]. E „szörnyű tizennyolc hónap" alatt, emlékezett vissza a háború után Morgenthau, „Washingtonban tudtuk,... hogy a nácik Euró-

pa összes zsidójának kiirtását tervezik. A hivatalnokok... mégis kivonták magukat a nyomasztó felelősség alól, húzták az időt, ha konkrét mentési tervezetet tettek elébük, sőt elkendőzték a kegyetlenségekről szóló híreket"[182]. A beadvány átnézése után – az a brit külügyminisztérium negatív szerepét is feltárta –, Morgenthau először 1944. január 11-én Hull-lal tárgyalt, majd január 16-án személyesen Roosevelt elnöknek adta át a jelentést. Ugyanezen a napon Roosevelt javaslatára találkozott Edward Stettinius külügyminiszter-helyettessel. Mindhármójukat megrázták a leleplezések.

Január 22-én Roosevelt elnök kiadta a 9417-es végrehajtási utasítást, amely a külügyminisztérium, a pénzügyminisztérium és a hadügyminisztérium hatáskörébe utaltan felállítja a Háborús Menekültügyi Hivatalt (War Refugee Board). Az utasítás leszögezte, hogy „a kormánynak az a politikája, hogy mindent, ami erejéből telik, megtegyen az ellenség elnyomása alatt halálos veszélyben lévő áldozatok megmentésére, és megadja mindazt a segítséget és támogatást az áldozatoknak, ami csak összeegyeztethető a háború sikeres megvívásával". A Háborús Menekültügyi Hivatalt (WRB) John W. Pehle irányítása alá helyezték, aki a pénzügyminisztériumban az Idegen Pénzeszközök Felügyelőségét vezette. A WRB jogában állt, hogy céljainak elérésére magánszervezetekkel, amerikai és nemzetközi ügynökségekkel és idegen kormányokkal működjék együtt. A Háborús Menekültügyi Hivatal létrehozása véget vetett, legalábbis hivatalosan, az Egyesült Államok közömbösséget mutató politikájának.[183]

A nyugati szövetségesek a magyarországi zsidóság elpusztítása idején. A WRB nézetei és irányvonala az elnök új elhatározását tükrözte, és annak kezdetét, hogy Amerika aktívabb szerepet játszik a náciknak áldozatul esettek védelmében és mentésében.[184] Ennek az elhatározásnak az európai zsidóság nagy részének megsemmisítése után a magyar eset vált az első igazi próbakövévé.

A WRB nagy lelkesedéssel kezdte meg működését és már a német megszállás előtt kifejezte, hogy törődni kíván a magyarországi zsidósággal. Február végén a WRB számolt azzal, hogy a Kállay-kormány alighanem enged majd „az idegen zsidók deportálására és a határoknak a Lengyelországból és máshonnét menekültek előtti lezárására" irányuló német nyomásnak, és lisszaboni és berni követségei útján március 7-én hangot adott az amerikai kormány nemtetszésének és figyelmeztetésének.[185] Az igazi próba a március 19-i megszállás után következett. A WRB azonban legjobb szándékai ellenére sem tudta megakadályozni a végleges megoldás programjának gyors kivitelezését.

A magyar zsidóságra váró sorsról Riegner március 21-én küldte az első vészjelzést a nyugati hatalmaknak, a szövetségesek részéről kívánatos akciókra tett külön javaslatokkal egyetemben. A Zsidó Világkongresszus nagy-britanniai és az egyesült államokbeli vezetőihez intézett táviratában ez állt:

> A legutóbbi politikai fejlemények a legnagyobb aggodalomra adnak okot a magyar zsidóságnak, Európa egyetlen még létező zsidó közösségének sorsát illetően. Javaslom, hogy zsidó és nem zsidó angolszász személyiségek, köztük a protestáns (és) katolikus egyház vezetői a világ minden részéről óva intsék a magyar népet attól, hogy lehetővé tegye a német hóhéroknak és a magyar quislingeknek a zsidóirtás politikájának valóra váltását, és szólítsák fel e népet, hogy minden lehetséges módon segítse a zsidókat abban, hogy ne jussanak a németek kezére. A figyelmeztetés hangsúlyozza, hogy a magyar népnek a zsidókkal szembeni viselkedése lesz az egyik legfontosabb próbatétel, amit a háború utáni békekötéskor a szövetséges nemzetek nem fognak figyelmen kívül hagyni. Ilyen értelmű rádióadásokat kell sugározni magyar nyelven a jövő héten minden éjszaka.[186]

A nyugati hatalmak így is tettek. A WRB indította lélektani hadviselés részeként március 24-én Roosevelt elnök nyilatkozatot adott ki, amelyben elítélte a nácikat és szövetségeseiket a háború folyamán elkövetett szörnyű bűneikért. Magyarországról szólva, kijelentette:

> Az egész történelem egyik legsötétebb bűne... Európa zsidóságának nagybani, rendszeres legyilkolása minden órában rendületlenül folytatódik. Száz- és százezer, eddig is üldözött, de Magyarországon és a Balkánon a halál elől mégis menedéket talált zsidó került a megsemmisülés veszélyébe az utóbbi napok eseményei folytán, a hitleri erők bevonulásával. Nagy tragédia lenne, ha ezek a hitleri tombolást végigélt ártatlan emberek az ő üldöztetésükben leginkább megnyilvánuló barbarizmus legyőzésének épp a küszöbén pusztulnának el.

Hogy eltántorítsák a magyarokat a kollaborálástól, az elnök világosan megmondta, hogy „senki e kegyetlenkedések résztvevői közül nem úszza meg büntetlenül"[187]. Ugyanezen a napon Hull külügyminiszter arra biztatta a magyarokat, hogy álljanak ellent a németeknek, sejtetvén, hogy csak ezen a módon „remélheti Magyarország visszaszerezni a szabad nemzetek megbecsülését és barátságát, és bizonyíthatja be függetlenséghez való jogát"[188]. A brit kormány a palesztinai bevándorlás ügyében ragaszkodott a Fehér Könyvben lefektetett politikához. Sir Harold MacMichael, a jeruzsálemi brit főbiztos 1944. március 1-jén megismételte, hogy a fennálló 75 000-es kontingens nem léphető túl, és az érvényben lévő terv lejártáig, március 31-ig nem gondolnak további bevándorlásra. Megemlítette ugyan, hogy a menekülteknek fenntartott bevándorlási engedélyekből 18 300 még nincs kiadva, de nem volt hajlandó elfogadni a cionista vezetőknek az engedélyek szétosztására vonatkozó külön javaslata-

it.[189] A britek, mégsem akarván teljesen érzéketlennek látszani, követték az Egyesült Államok példáját. Amikor Sidney Silverman alsóházi tag, a Zsidó Világkongresszus brit szekciójának elnöke felvetette a magyarországi zsidóellenes intézkedések kérdését, Anthony Eden külügyminiszter (a későbbi Lord Avon) összeköttetésbe lépett az amerikai elnökkel. Március 30-i közleményében hangsúlyozta, hogy a „zsidók üldözése egeszen példátlan borzalmakkal és erőteljességgel folyik" és ő is szólt a szövetségesek elhatározásáról, hogy az igazságszolgáltatás kezére adják az ilyen bűnök valamennyi elkövetőjét. Roosevelthez hasonlóan Eden is felhívta a „Németországgal szövetséges vagy tőle megszállt országokat, hogy csatlakozzanak a további üldözések meggátolásához, és működjenek együtt az ártatlanok védelmében és megmentésében"[190].

A szövetségesek figyelmeztetései és nyilatkozatai egyáltalán nem voltak hatással a zsidótlanítást végrehajtó nácikra és magyar bérenceikre. Mialatt azok valóra váltották terveiket, a WRB belefogott egy mentéssel kapcsolatos akciósorozatba, melyről kiderült, hogy nem járt semmi haszonnal, legalábbis ami a vidéki zsidókat illeti. A WRB újra figyelmeztette a magyarokat (április 12-én), felderítette, hogy a jugoszláv partizánok fennhatósága alatt álló területeken menekülési útvonalakat lehet kiépíteni, kapcsolatba lépett a törökökkel átutazóvízumok kiadása érdekében, és követelte, hogy akinek valamilyen észak- vagy dél-amerikai köztársaság által kiadott iratai vannak, az részesüljön e nemzetek minden jogában és kiváltságában. Azt az elgondolást alapul véve, hogy a külföldiek hivatalos vagy nem hivatalos minőségben való jelenléte mérséklő hatású lehet, a WRB felkérte a Nemzetközi Vöröskeresztet (március 25-én), hogy „küldjön hathatós képviseletet Magyarországra az üldözésnek kitett csoportok létének megoltalmazására". Május 25–26-án, a tömeges deportálásokról szóló jelentések kézhezvétele után, a WRB utasította az ankarai, berni, lisszaboni, madridi és stockholmi amerikai missziót, hogy bírják rá a semleges államok kormányait: „a legelemibb emberiesség nevében tegyenek azonnali lépéseket a magyarországi diplomáciai és konzuli személyzet létszámának lehető legnagyobbra való növelésére, és e személyeknek az egész ország területére való szétküldésére"[191].

A WRB-nek a külföldi megfigyelők jelenlétéhez fűzött várakozásai sajnos alaptalannak bizonyultak. A nácik szándéka, az NVK és a semleges államok húzódozása és a diplomáciai jegyzékváltásokkal elfecsérelt idő mind a zsidók ellen dolgozott. Amikorra Wallenberg július 9-én megérkezett, a vidék zsidótlanítása már befejeződött, és Horthy leállíttatta a deportálásokat.

A WRB segítő és mentő műveleteinek határt szabott a politikai alap, amelyre épült: nem tehetett semmiféle olyan intézkedést, amely ellentét-

ben állónak minősülhetett volna „a háború sikeres megvívásával" vagy megsértette volna Nagy-Britannia Palesztinával és az Egyesült Államok Amerikával kapcsolatos bevándorlási politikáját. E politika visszahúzó hatása világosan megmutatkozott a szövetségeseknek a Brand-misszióval, az auschwitzi jegyzőkönyv leleplezéseivel, az Auschwitz bombázására irányuló követelésekkel és a zsidók emigrációjára vonatkozó ún. Horthy-féle ajánlattal kapcsolatos magatartásán.

A szövetségesek reagálása a Brand-misszióra. Brand Isztambulba érkezése (1944. május 19-én) és Eichmanntól jóváhagyott „emberéleteket áruért" missziója (lásd a 29. fejezetet) meglepetésként érte a nyugati szövetségeseket. Sir Harold MacMichaelt május 25-én igazította el Moshe Shertok (később Sharett) és David Ben-Gurion, a palesztinai Jewish Agency két vezetője az ajánlatról. Sir Harold még aznap tájékoztatta kormányát, és az ajánlatot „náci cselszövésnek" minősítette, amelynek „egészen mások a mozgatórugói, mint amit a látszat mutat"[192]. A Brit Háborús Kabinet május 31-én foglalkozott a kérdéssel, és az összes jelenlévő rögtön elutasítóan reagált. A. W. G. Randall a külügyminisztériumból úgy vélekedett, hogy „lényeges okok miatt, ezekkel az indítványokkal nem szabad foglalkozni", de felvetette, hogy az Egyesült Államoknak esetleg más a véleménye. Kijelentette, hogy „az elgondolás érdemein felüli rokonszenvet kelthet Washingtonban, ahol az elnök, Háborús Menekültügyi Hivatala támogatásával, Morgenthauval együtt, részben választási okokból (Roosevelt negyedszeri elnökké választási kampánya folyt), elkötelezte magát a zsidómentésben". Oliver Stanley, a gyarmatügyi miniszter azt javasolta, hogy ne foglalkozzanak ezzel a tervvel, mert „millió üldözött nem vonható ki a megszállt területekről és nem tartható semleges vagy szövetséges országokban a harci műveletek menetének nagyfokú módosítása nélkül". A Háborús Kabinet tehát úgy döntött, hogy az Egyesült Államok kormányának tudomására hozza határozatát, amely szerint semmilyen egyezkedésre nem hajlandó a Gestapóval. Engedményként abban egyeztek meg, hogy a jeruzsálemi Jewish Agencytől kapott közléseket továbbítják Chaim Weizmann-nak és Nahum Goldmannak.[193]

G. H. Hall, a parlament külügyi bizottságának helyettes vezetője a részvételével folyt Háborús Kabinet-ülésen hozott intézkedések részleteit nem említve, június 2-án szóban, június 5-én pedig írásban informálta Weizmannt a Brand-misszió részleteiről.[194]

Weizmann és a többi londoni zsidó vezető szeretett volna az eseményeknek olyan irányt adni, hogy az a legtöbb esélyt adja a zsidó életek megmentésére, de nagyon igyekeztek, hogy a Jewish Agency minden akciója „Őfelsége kormányának tudtával és beleegyezésével történjék"[195].

Megbeszéléssorozatot folytattak a brit külügyminisztérium képviselőivel, Anthony Edennel, G. H. Hall-lal, I. L. Hendersonnal, A. W. G. Randall-lel és Alan Walkerral.

Június 7-én Weizmann találkozott Edennel és arra kérte, hogy időről időre tájékoztassa a szovjet kormányt az ügy állásáról.[196] 1944. június 22-én Hall közölte Weizmann-nal Shertok észrevételeit, hangsúlyozva, hogy Shertok teljesen „meg van győződve Brand megbízhatósága felől, és hogy Brandnak magának meggyőződése, hogy a német javaslat komoly". Hall hozzátette, hogy Ben-Gurion véleménye szerint viszont „az egész dolog alighanem csak trükk"[197]. Az amerikai zsidó vezetők szintén kissé borúlátóan ítélték meg a dolgot, de hangoztatták, hogy ha már néhány zsidót is meg lehetne menteni, akkor folytatni kell a tárgyalásokat. Nahum Goldman arra a vélekedésre hajlott, hogy az ajánlatnak nincs köze a lélektani hadviseléshez, de „a Gestapo vezetőitől (Eichmanntól bizonyosan és valószínűleg Himmlertől is) származó tényleges ajánlatnak olyan színezete van, mintha külföldi ellenszolgáltatást akarnának a maguk javára, ha menekülniük kellene az elbukott és elfoglalt Németországból". Stephen S. Wise rabbi nem volt bizonyos a Gestapo-ajánlat mögött húzódó indítékok felől, de nem tartotta lehetetlennek, hogy célja a szövetségesek és a zsidók hitelrontása volt.[198]

Közvetlenül Shertok Londonba érkezése után a zsidó vezetők (június 28-án) összeültek, hogy meghallgassák beszámolóját a Branddal folytatott eszmecseréről, valamint az aznap délelőtt Randall-lel, Walkerral és Hendersonnal a külügyminisztériumban folytatott tárgyalásairól, melyen Joseph Linton is részt vett.[199] A zsidó vezetők igyekeztek rávenni a briteket, hogy engedélyezzék Brand mihamarabbi visszatérését Magyarországra, hogy ott lépéseket tehessen a zsidók életének megmentésére. A britek ugyan szkeptikusak voltak az egész Brand-üggyel kapcsolatban, „hiszen a németek folytatták a deportálásokat és a gyilkosságokat", de felmerült bennük a lehetőség, hogy a németek komolyan „megpróbálják, hogy egymillió zsidót zúdítsanak a nyakukba". Randall kifejtette, hogy néhány ezer menekült fogadása is nehézségeket okoz. A britek végül arra hivatkoztak, „hogy az oroszok tudta nélkül nem vehetnek fontolóra találkozót a németekkel.[200] Weizmann figyelmeztette kollégáit: „nem szabad semmi olyasmit tenniük, amit az emberek vagy a közvélemény úgy értelmezhetne, hogy valami, a háborút keresztező dologra akarják rávenni Nagy-Britanniát". Emlékeztette őket arra, hogy „az 50 tiszt agyonlövése nagyobb hatást tett a közvéleményre, mint négymillió zsidó legyilkolása". Végül azt javasolta: közöljék Eden úrral, hogy ez az ördögi német felajánlás válaszút elé állította őket. „Egyfelől így megmenthetnének néhány zsidót, másfelől fennáll a veszély, hogy lejáratják magukat."[201]

A brit tisztségviselők a Shertokkal való tárgyalás után közölték Washingtonnal, hogy újból megerősítve látják meggyőződésüket, amely szerint a német ajánlat indítéka:

- hogy hadianyag-szállítási engedményeket csikarjanak ki a szövetséges kormányoktól;
- hogy az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok kormánya és a szovjet kormány közé éket verjenek, bizonyítva, hogy szövetségesei tárgyalásba bocsátkoztak az ellenséggel;
- hogy elutasítást kényszerítsenek ki, amelyet aztán a zsidók elleni szélsőséges intézkedések igazolására használhatnak fel.

A németek ajánlatát komolytalannak minősítették, kivált mert ilyen „semmitmondó vagy gyanús csatornán" érkezett, és ezt még megtoldották azzal, hogy Shertok mintha maga is egyetértene az ő elemzésükkel.[202] Ha Shertok álláspontjára való utalásuk korrekt volt, akkor Shertok nem a jeruzsálemi Jewish Agency felfogását képviselte. Július 11-én Ben-Gurion Pinkertonon keresztül felkérte Nahum Goldmant, beszélje rá Roosevelt elnököt, hogy „ne hagyja veszni ezt az európai zsidóság megmentésére reményt adó kivételes és talán utolsó esélyt". Kérték az elnököt, miként a briteket is, hogy támogassák a Jewish Agency következő javaslatait:

> Először, közöljék a másik féllel, hogy megfelelő csatornákon keresztül azonnal nyilvánítsa ki készségét egy olyan megbízott kinevezésére, aki tárgyalásra jogosult a lehető legnagyobb számú zsidó megmentésének és elszállításának lehetőségeiről; másodszor: hozzák tudomására a másik félnek, hogy mindenféle tárgyalás előfeltétele a deportálások azonnali leállítása.[203]

Mivel a britek úgy határoztak, hogy megakadályozzák, vagy legalábbis késleltetik Brand Magyarországra való visszatérését, az az elképzelés vetődött fel, hogy Menachem Badernak kellene őt helyettesítenie az isztambuli Vaadától. A németek készek voltak az együttműködésre és arra, hogy megadják Badernak a szükséges engedélyeket és kezeskedtek épségben való visszatéréséről. Weizmann és Shertok ezt a javaslatot július 6-án beszélték meg Edennel. Shertok meg volt győződve arról, hogy a Badernak tett német felajánlás világosan jelzi: készek a zsidók elengedéséről tárgyalni.[204] Edennek fenntartásai voltak azzal kapcsolatban, hogy egy brit állampolgár ellenséges területre lépjen.[205] A németek, mit sem tudván a brit álláspontról, sürgették a Bader-elgondolást. Július 8-án Stiller, az isztambuli német főkonzul érintkezésbe lépett Baderral, s tudomására hozta a német külügyminisztériumtól kapott utasítást, hogy vigye őt repülőgépen Berlinbe.[206] Az ügy július 12-én Shertok és a külügyminisztérium között újból terítékre került. Randall elismételte Eden érveit.[207] Er-

re Shertok azt vetette fel, hogy akkor küldjék el Kullmannt, a Politikai Menekültek Kormányközi Bizottságától (IGC). A menekültügyekkel foglalkozó Kullmann már felkereste a náci megszállás alatt álló Európa egyes részeit a háború alatt, és a Baderrel kapcsolatban felhozott ellenvetések őrá nem álltak. A britek ezt a gondolatot is elvetették, azt bizonygatva, hogy Kullmann végül is a Népszövetség tisztségviselője.[208] Shertok ekkor azzal a korábban már többször felvetett javaslattal állt elő, hogy „a náci megszállás alatt álló országokban élő minden zsidót nyilvánítsanak brit vagy angol-amerikai védnökség alatt álló személynek", Randall ezt a javaslatot is elvetette, arra hivatkozva, hogy

- a másik oldal nem törődne ilyen lépéssel;
- ez az ajánlat csak akkor jöhetne komolyan szóba, ha csereajánlat is kísérné, de e célra nem áll elég német rendelkezésre;
- gyakorlati képtelenség több tízezer embernek menedékhelyet nyújtani;
- egy ilyen ajánlat azt a benyomást kelthetné a németekben, hogy a szövetségeseknek a zsidókérdés a sebezhető pontjuk, és így még egyet csavarnának a présen.[209]

A britek tartottak attól, hogy Brand visszatérését úgy értelmezik, mint az első lépést bizonyosfajta tárgyalásokhoz, amelyek „igen veszélyes kérdésekbe sodorhatnák bele őket"[210]. Ilyenformán a zsidó vezetők minden erőfeszítése ellenére Brandot brit őrizet alatt visszatartották.[211] Egy brit tiszt felügyelete alatt Kairóba küldték, és ott „kiváltságos fogolyként" bántak vele. Grosz Bandi iránt, aki Brandot küldetésében kísérte, bizalmatlansággal voltak, mert kétesek voltak az okmányai (lásd a 29. fejezetet). Ő már kevesebb szerencsével járt: nem sokkal azután, hogy a britek megtalálták Szíriában, Kairóba vitték, és katonai börtönbe zárták.

Mindkettőjüket az utolsó napokig vallatták. Egy ízben Brand azt állította, hogy Lord Moyne is faggatta, a Közép-Keletért felelős államminiszter, aki, mint Randall, aggodalmának adott hangot az egymillió zsidóért való felelősség miatt, ha a németeknek sikerülne tető alá hozni az alkut.[212]

Brand együttérzőbb meghallgatásra talált Ira A. Hirschmann-nál, aki június végén egyenesen azért utazott Kairóba, hogy a WRB rendeletére eszmecserét folytasson vele és Grosszal.[213] Hirschmann az amerikai nagykövetség különleges attaséjaként szolgált Ankarában, ő volt a felelőse és a végrehajtója Törökországban a WRB háborús programjainak és irányvonalának. Amikor vállalkozott erre a feladatra, már tudomása volt arról az emlékiratról, amelyet Halifax nyújtott be Hullnak arról, hogy a brit kormány ellenez bármiféle tárgyalást az „SS ügynökeivel"[214]. A kai-

rói brit hatóságok kifogásain átlépve, Hirschmann mindkét ügynökkel értekezett, és arra jutott, hogy a britek helytelenül vették egy kalap alá őket. Értesítette Steinhardt nagykövetet és a WRB-t, hogy semmit sem talált, ami indokolhatná a britek Branddal kapcsolatos fenntartásait, és hangsúlyozta, hogy hisz Brand becsületességében.[215]

A britek kevésbé hajlottak a két ember és a küldetésük közötti megkülönböztetésre, minthogy a német ajánlatot „színtiszta zsarolásnak vagy politikai hadviselésnek" tekintették, amely „Németország bukásának igyekszik elejét venni". A britek, ahogyan az amerikaiak is, érzékenyek voltak a szovjet álláspontra, nem akarván ebben a helyzetben felkelteni a gyanújukat. Averell Harriman, a moszkvai amerikai nagykövet, június 15-én tájékoztatta a Kremlt az ügyről, az „emberéleteket áruért" tervről nem téve említést. (Archibald Clark Kerr brit nagykövet egy nappal korábban részletesebb beszámolóval szolgált a szovjet külügyi népbiztosnak, Andrej J. Visinszkijnek.)[216] A szovjet reagálást Harriman egy június 19-i táviratban adta a külügyminisztérium tudtára: Visinszkijt felhatalmazták annak kijelentésére, hogy a szovjet kormány nem tekint „célszerűnek vagy elfogadhatónak semmiféle kapcsolatfelvételt a német kormánnyal a nagykövetség jegyzékében érintett kérdésről"[217].

Az amerikaiak valamivel hajlékonyabbak voltak. Az ő álláspontjukat Pehle-nek egy június 9-i emlékirata tükrözi. Ő Roosevelt elnök álláspontját hangsúlyozza, amely szerint a tárgyalások lehetőségét nyitva kell hagyni, azokat a brit és a szovjet kormánnyal konzultálva folytatni kell, hogy a lehető legtöbb leendő áldozatot lehessen megmenteni.[218] Az elnöki politika alighanem ismét hatással volt az amerikai álláspontra. Az angolok nyilván úgy gondolkoztak: a külügyminisztérium a Háborús Kabinetnek készített július 12-i feljegyzésében hangsúlyozta, hogy „Őfelsége kormánya csupán arra való tekintettel nem utasította megvetőleg vissza mindjárt kezdetben a Gestapo ajánlatait, hogy az Egyesült Államok, kivált a soros választás évében, mindenre elszánva igyekszik megmutatni: semmit nem hagy kihasználatlanul, még a szinte képtelen lehetőségeket sem a zsidók mentésére"[219]. Végül a brit és az amerikai kormány is meghajolt a németekkel való tárgyalást ellenző szovjet álláspont előtt. Július 7-én Harrimant felkérték, hogy valamennyi tényre, az „emberéleteket áruért" tervet is ideértve, hívja fel a szovjet kormány figyelmét, és hangsúlyozza, hogy sem a brit, sem az amerikai kormány

> nem hagyta magát becsapni a német kormány állítólagos felajánlásának természete felől, és a két kormány meg van győződve arról, hogy ez az ajánlat a német kormány lélektani hadviselésének része. A németek állítólagos készsége annak szavatolására, hogy az emberéleteket nem használnák fel a nyugati fronton, erre utal.[220]

Harrimant felkérték arra is, hogy hozza a szovjet kormány tudomására: a britek és az amerikaiak ugyan teljesen tudatában vannak annak, hogy a német kormánnyal való közvetlen érintkezés nem kívánatos, de nem kívánják teljesen becsukni az ajtót a németek esetleges „komoly" ajánlatai előtt, és olyan mentési módszert keresnek, amelyet Svájc közreműködésével lehetne kimunkálni.[221]

A szövetségesek, noha helyesen tartották a Brand–Grosz-missziót olyan kísérletnek, amellyel a németek éket akartak verni a Szovjetunió és a nyugati hatalmak közé, ezenfelül pedig lényeges összetevőnek a németek lélektani hadviselésének stratégiájában, nem iparkodtak a szabad világ zsidó vezetőinek az aggodalmát enyhíteni, sem valamiféle jelentőségteljesebb mentési változatról gondolkodni. Ha a zsidó vezetőknek maradt még reményük a misszióval kapcsolatban, július 19-én, amikor a BBC nyilvánosságra hozta az ügyet, az is szertefoszlott. Másnap a brit sajtó elővette az egész történetet, arra téve a hangsúlyt, hogy a „gyalázatos ajánlat" felháborító zsarolási kísérlet a németek részéről, és a szövetségesek egymás iránti bizalmának aláásására irányuló próbálkozás.

A BBC adásai és a brit sajtóban megjelent riportok a németek figyelmét is felkeltették. Ribbentrop az ügyben teljes beszámolót követelt. Amikor értesült arról, hogy a Brand-misszió a Reichsführer-SS (birodalmi vezető) titkos parancsára indult el, érintkezésbe lépett Himmlerrel, aki gyaníthatólag kielégítő választ adott neki.[222] Nincs semmi bizonyíték, hogy a két ellenlábas Hitler elé vitte volna az ügyet. A magyar külügyminisztérium cáfolta a brit „állításokat", és megismételte a magyarok eltökéltségét a zsidókérdés „humánus módon" való megoldására.[223]

A szövetségesek reagálása az auschwitzi jegyzőkönyvre és Krausz beszámolójára. A Brand–Grosz-ügy miatti felháborodás egybefonódott az 1944. június 19-i Krausz-beszámoló kihatásaival, amely beszámoló részleteket tartalmazott az auschwitzi jegyzőkönyvből (lásd a 23. és a 29. fejezetet). A beszámolót Mantello publikálás céljából terjesztette Svájcban, Pozner pedig június 23-án Isztambulba továbbította. Számos jegyzékváltásnak is tárgyává vált a semleges államok fővárosai, valamint London és Washington között. Szerepelt köztük a jeruzsálemi (Gruenbaum), genfi (Lichtheim) lisszaboni (Dobkin) és stockholmi (Ehrenpreis) zsidó vezetők kétségbeesett segélykérése is. Június 24-én Harrison hosszú táviratban tájékoztatta Washingtont a magyarországi deportálásokról, és továbbította a magyarországi és szlovákiai zsidó vezetők kérését, hogy a szövetségesek bombázzák az Auschwitzba vezető vasútvonalakat és hidakat.[224] Két nappal később Norton elküldte Londonba Lichtheim üzenetét. Ebben különleges javaslatok álltak: a magyarok figyelmeztetése, a németek

elleni megtorló intézkedések a szövetségesek részéről, Auschwitz és az oda vezető vasútvonalak, valamint budapesti kormányzati épületek bombázása.[225] A nyugati szövetségesekre más államok,[226] mentőszervezetek, és sok zsidó és nem zsidó világi és vallási vezető részéről is jókora nyomás nehezedett; mind azt sürgette, hogy a szövetségesek mentsék meg a magyar zsidóság maradékát.

Az Egyesült Államok június 26-án reagált: a budapesti svájci követség útján éles hangú tiltakozó jegyzéket küldött a magyar kormánynak, amelyben megismételte Amerika aggodalmát a zsidók üldözésével kapcsolatban, és felhívta a figyelmet az elnök március 24-i nyilatkozatára a háborús bűnösök felelősségre vonásáról.[227] Két napra rá a Háborús Információs Hivatal üzenetet küldött a magyaroknak Francis J. Spellman New York-i érsektől. Az érsek figyelmeztette a magyarokat, hogy a zsidóellenes intézkedések, amelyek megráznak „minden igazságérzettel és emberi együttérzéssel bíró férfit és nőt, szöges ellentétben állnak a magyar emberek túlnyomó többsége által vallott katolikus hit tanaival"[228]. A magyar külügyminisztérium július 18-ig nem adott választ a jegyzékre, s akkor szokás szerint arra hivatkoztak, hogy a zsidókat munkavégzés céljából bocsátják a német kormány rendelkezésére.[229] Időközben az Egyesült Államok Budapest erőteljes bombázásával nyomatékot adva (július 2.), újra megismételte figyelmeztetését.

A briteknek a már hozzájuk is eljutott hírek miatti rémületét Churchill Norton táviratával kapcsolatban Edennek szóló szűkszavú jegyzetben így fejezte ki: „Mit lehetne tenni? Mit lehetne mondani?"[230] A Silverman, Gallacher és mások által az alsóházban július 5-én feltett kérdésekre válaszolva, Eden megerősítette a „barbár deportálások" tényét. Megjegyezte, hogy a szövetségesek ismételt nyilatkozatai és figyelmeztetései süket fülekre találtak a németeknél és magyar cinkosaiknál, s újra elismételte már többször hangoztatott álláspontját, hogy „továbbra is a szövetséges nemzetek gyors győzelme nyújt a legfőbb reményt e tragikus állapotok megszüntetésére"[231].

Ez a válasz nem nyugtatott meg mindenkit: a vezető zsidó személyiségek, valamint Anglia és Skócia egyházi méltóságai hatására továbbra sem hagyott alább a közfelháborodás. William Temple, Canterbury érseke július 3-án felkereste Churchillt,[232] és július 8-án közvetlenül a magyar néphez fordult. Könyörögve kérte, hogy segítsenek az üldözött zsidóknak, „még ha az a legnagyobb veszéllyel járna is"[233]. A BBC is hasonló tartalmú üzeneteket sugárzott. Ezek a híradások gyakran számoltak be a zsidóellenes intézkedések valódi természetéről és a kormány tagjainak és bűntársaiknak szóló figyelmeztetéseket is sugároztak, tetteik következményeiről.[234]

Alighanem Churchill jóváhagyásával történt, hogy a brit mentési politika a magyaroknak szánt figyelmeztetésekre korlátozódott. Ezt mutatja Churchillnek a Norton-táviratra és a Brand-misszióra vonatkozó július 11-i, Edenhez szóló jegyzete. A miniszterelnök, mint komoly megfontolásra érdemtelent, elveti a Brand-missziót, különösen azért, mert „nagyon kétes csatornán keresztül terjesztették elő". A Norton-táviratra nézve megjegyzi:

> Semmi kétség, hogy ez (a zsidók magyarországi üldözése és az ellenséges területről való kiűzésük) valószínűleg a legnagyobb és legszörnyűbb bűn, amit az egész világtörténelemben valaha is elkövettek, méghozzá tudományos gépezetet mozgatva tették állítólag civilizált emberek, egy nagy állam és Európa egyik vezető fajának nevében. Nyilvánvaló, hogy akik ezeknek a bűntényeknek az elkövetői közül a kezünkre jutnak, beleértve azokat is, akik csak engedelmeskedtek a mészárlásokat elrendelő parancsoknak, a gyilkosságokkal való együttműködésük bebizonyosodása után ki kell végezni.[235]

Az Egyesült Államokban hevesebb volt a közvélemény reagálása. A sajtó nagy részletességgel adta közre a magyar zsidóságra szakadt katasztrófát[236], felháborodott és iszonyodó nyilatkozatokat idézett vezető politikai személyiségektől, valamint zsidó és nem zsidó magánszervezetektől.[237]

Június 3-án a szenátus külügyi bizottsága felszólította a magyar népet, hogy szálljon szembe kormányának parancsaival, segítsen a zsidóknak átszökni a határokon, és hogy „figyelje és jegyezze meg azokat, akik segédkezet nyújtottak a gyilkolásban, és azokat, akik könyörületesek, amíg csak el nem jön az idő, amikor a bűn és az ártatlanság majd sokat nyom a latban"[238]. Június 21-én a képviselőház külügyi bizottsága igen szokatlan módon közvetlenül szólította fel Magyarországot a zsidóüldözés felfüggesztésére. A bizottság elnöke, Sol Bloom, New York-i demokrata képviselő által kiadott közlemény emlékezteti Magyarországot arra, hogy a háború már a szövetségesek javára fordult, és követeli, hogy az ország „fékezze meg saját határain belül a segítség nélkül maradt emberek iránti embertelenség szökőárját". A bizottság kifejezte elhatározását, hogy az igazságszolgáltatás kezére juttatja az embertelenségekben elmarasztalhatókat.[239] Hasonló figyelmeztetésnek adott hangot Hull külügyminiszter július 14-i nyilatkozatában, amelyben a nyilvánosság előtt megerősítette a magyar zsidók tömeges elpusztításának tényét.[240]

A szövetségesektől származó figyelmeztetések és fenyegetések nemigen vagy talán egyáltalán nem hatottak a végleges megoldás programjában érdekelt németekre és magyarokra. Csak az segíthetett volna a magyar zsidókon, amit az Auschwitzból késő áprilisban megszököttek javasoltak, és amit május elején Michael Weissmandel és a pozsonyi

Vaada más vezetői a szövetségesek tudomására hoztak: Auschwitz, a hozzá vezető vasútvonalak, hidak, és az útvonalon lévő fő vasúti csomópontok bombázása. A szövetségesek vonakodtak e kéréseknek eleget tenni, amint azt sok dokumentum is bizonyítja.[241] Az elutasítás indoka az volt, hogy ezek a javasolt légi bevetések „nem járnának gyakorlati haszonnal", visszafelé sülnének el, mert a katonai hadműveletek sikeréhez szükséges repülőgépeket foglalnák le,[242] és technikailag is kivihetetlenek vagy bajosak, mert nem állnak rendelkezésre pontos információk a táborok elhelyezkedéséről. Ezek az álérvek a szövetségesek elhatározásának álcázására voltak jók, arra, hogy nemzeti érdekeik követésében ne hagyják magukat erkölcsi megfontolások miatt akadályoztatni.

Mivel a németek csapatszállításra és hadianyag-szállításra is használták ezeket a vasútvonalakat és hidakat, a bombázást komolyan lehetett volna indokolni, még akkor is, ha a szövetségesek politikája ellenezte, hogy fegyveres erőt vessenek be az üldözöttek megmentésére, „kivéve, ha azok mentésére az ellenség fegyveres erejének legyőzésére indított katonai hadművelet folytán került sor"[243]. Mire a németek 1944 márciusában megszállták Magyarországot, a szövetségesek már egész Európa egét ellenőrzésük alatt tartották. Sőt, 1944 nyarától több alkalommal is súlyos légicsapást mértek az Auschwitz környéki ipartelepekre.[244] Az auschwitzi jegyzőkönyv által közölt részletek fényében kissé alaptalannak tűnik a Brit Légi Parancsnokság 1944. augusztus 3-i állítása, amely szerint nem voltak pontos adatai Birkenau fekvéséről.[245] Ezenfelül augusztus végén a szövetségesek bonyolult fotoanalitikus technika révén bámulatosan részletes légi felvételt kaptak a táborról.[246]

A szabad világ zsidó vezetői tettekre sarkallták a nyugati hatalmak vezetőit,[247] ők azonban azon igyekeztek, hogy elkerülhessék a cselekvést; végeláthatatlan számban váltottak jegyzékeket, miközben a nácik napi 12 000 magyar zsidót küldtek a halálba. Az emlékiratváltás még jóval azután is folyt, hogy Horthy leállíttatta a deportálásokat, és Auschwitz megsemmisítő gépezete leállt.

A szövetségesek reagálása a Horthy-féle ajánlatra. A magyar koronatanács június 26-i ülésének határozata, amelyben engedélyezi közel 7800 zsidó kivándorlását (lásd fentebb), Horthy-féle ajánlatként vált ismeretessé a nyugati hatalmak körében. Az ajánlatot június 27-én Sztójay, majd július 7-én Horthy hozta Veesenmayer tudomására. A svájci és a többi érdekelt követséget néhány nappal később értesítették. Krausz, nem tudván Hitlernek a korlátozott kivándorlás engedélyezésével kapcsolatos feltételeiről, sem Eichmann-nak a mentési tervvel kapcsolatos aljas szándé-

kairól, a svájci követség (Lutz) és a Nemzetközi Vöröskereszt támogatásával szervezésbe kezdett „7000 család" (nagyjából 40 000 zsidó) Palesztinába való kivándoroltatására.[248] Július 13-án, eléggé biztosnak érezvén magát a kormány elhatározása felől, két levelet írt, az egyiket Isztambulba Barlasnak, a másikat Genfbe Poznernak és Kahanynak.[249] Minden valós alap nélkül – leszámítva azt, hogy azok az alacsonyabb rangú magyar hivatalnokok, akikkel kapcsolatban állt, félretájékoztatták – arról írt, hogy a német hatóságok Berlinben elviekben már beleegyeztek a kivándorlásba, és nem fogják megakadályozni a palesztin bevándorlási engedéllyel rendelkező magyar zsidók távozását. Hangsúlyozta, hogy a hatóságok egyik feltétele a kivándorlás gyors lebonyolítása, és sürgette Barlast: haladéktalanul gondoskodjék török hajókról, hogy heti 4000–5000-es csoportokban lehessen elszállítani a zsidókat vagy a romániai Constantából, vagy a bulgáriai Burgaszból.

A magyar hatóságok csak 7800 zsidóról beszéltek; a németek a Hitler szabta feltételeken túl nem vállaltak kötelezettséget a kilépési és átutazási engedélyek dolgában. A svájci követség azonban, valószínűleg Krausz magabiztosságára alapozva, mégis igen derűlátóan tudósította Genfet a magyar felajánlásról. A berni brit követség július 18-án a külügyminisztériumba továbbította a hírt; a rákövetkező napon Harrison ezt táviratozta Washingtonba:

> Egy, a külügyminisztériumból jött, tegnapi keltezésű feljegyzés azt állítja, hogy a budapesti svájci követség szerint Magyarország kormánya engedélyezi az összes olyan zsidó távozását Magyarországról, akinek belépési engedélye van más országba, Palesztinát is ideértve.[250]

A hónap folyamán az ajánlatot a Nemzetközi Vöröskereszten át is továbbították.[251] Krausz Barlasnak, Poznernak és Kahanynak küldött beszámolójára, valamint a budapesti svájci követség közleményére támaszkodva, a szabad világ zsidó vezetői közös cselekvésbe kezdtek a 40 000 zsidó palesztinai bevándorlásának lehetővé tételére. Július 20-án Shertok és Linton arra ösztökéli Randallt, hogy „haladéktalanul kezdjen vizsgálatot, és aknázza ki a felajánlást"[252]. A következő napon találkozójuk volt a Kormányközi Bizottság vezetőivel, köztük Emersonnal, akiket arra ösztönöztek, hogy ugyanígy cselekedjenek.[253] Július 31-én Elearon F. Rathborne alsóházi jegyzéket küldött Edennek a Náci Terrortól való Felszabadulás Nemzeti Bizottsága nevében, s ebben panaszt tett amiatt, hogy a brit külügyminisztérium a Halltól kapott néhány nappal korábbi, határozott ígéretek ellenére sem értesítette a magyarokat a brit kormány „elhatározásáról, hogy szállítóeszközt és szállást keres mindenkinek, aki csak távozhat"[254].

A britek persze még nem szánták el magukat a cselekvésre. Igazából

az foglalta le és nyugtalanította őket, hogy hirtelen nagyszámú zsidó érkezhet a szövetségesek ellenőrzése alatt tartott területekre. Ez a nyugtalanság megmutatkozik abban az emlékiratban, amelyet a külügyminisztérium keleti osztályának egyik tisztviselője, Maurice A. Hankey küldött Randallnak július 20-án. Hankey, MacMichaeltől hallván a Horthy-féle ajánlatról, a következőkre figyelmeztetett:

> Nyilvánvaló, hogy Kelet-Európa zsilipjei nyílófélben vannak, és igen rövid idő múltán kelet-európai zsidók tömegével lesz dolgunk... A keleti osztálynak kötelessége emlékeztetni Önt az előző jelentésben elfoglalt álláspontjára, miszerint bonyolult politikai helyzet alakulna ki az egész arab világban, ha a palesztinai kontingens betelne... Életbe vágó, hogy a táborok... valahol a földközi-tengeri térségben létesüljenek, de ne Palesztinában, s lehetőleg ne is túl közel hozzá.[255]

A Háborús Kabinet augusztus 3-án tárgyalta az ügyet. Eden ismertette az ajánlatot, és hangsúlyozta, hogy a Gyarmatügyi Hivatal szerint Palesztina nem képes „e pillanatban ilyen nagyszámú bevándorlót befogadni"[256]. Eden úgy látta, hogy a britek vagy elutasítják a Horthy-féle ajánlatot (az Egyesült Államok kormányával egyetértésben vagy csak a saját nevükben), vagy elfogadják, s így magyarországi zsidók Levantéba áramlásával a polgárháború veszélyét idézik fel Palesztinában.[257]

A britek a Fehér Könyv szabta keretek között csak korlátozott számú zsidót akartak Palesztinába engedni, olyanokat, akiknek érvényes bevándorlási engedélyük volt. Ösztökélték az amerikaiakat, hogy fogadjanak be több menekültet, és vegyék rá hasonló lépésekre a latin-amerikai államokat is. Azt is javasolták, hogy együttesen bírják rá a portugálokat, hogy engedjenek be zsidókat Angolába.[258]

Az Egyesült Államok pozitívabb hangot ütött meg. Az amerikaiak a briteknek az elszállítással és az elhelyezéssel kapcsolatos kifogásaira válaszolva (e kifogások szemlátomást a döntés elodázására irányultak), úgy okoskodtak, hogy Horthy ajánlatát „a lehető legtöbb élet megmentésére a lehető leggyorsabban el kell fogadni". Azt is leszögezték, hogy a nyugati szövetségeseknek „azonnal cselekedniük kell, anélkül hogy más kormányokkal konzultálnának vagy segítségüket igénybe vennék"[259]. Az intézkedés sürgetése ellenére az Egyesült Államok nem mutatott hajlandóságot bevándorlási politikájának enyhítésére. Egyetlen „eredménye" az volt, hogy (a svájciakon keresztül) értesítette Németországot és Magyarországot:

> a semleges országokban szolgálatot teljesítő amerikai konzuli tisztviselők felhatalmazást kaptak arra, hogy bevándorlási vízumot állítsanak ki bárkinek, aki amerikai bevándorlási vízumot kapott, vagy akinek 1941. július 1-jén vagy azután érvényesítették a bevándorlási vízumát, és 1941. december 8. óta Németország vagy Németország szövetségesei által ellenőrzött területen

volt, feltéve, hogy az illető személy jelentkezik egy semleges országbeli amerikai konzuli tisztviselőnél, és nem találtatik méltatlannak a vízum kiadására.[260]

Az ez irányú bejelentést július 26-án küldték meg a portugáliai, spanyolországi, svédországi, svájci és törökországi amerikai képviselőknek. Utasították őket, hogy biztosítsák a vonatkozó kormányokat arról, hogy az Egyesült Államoknak szándékában áll megállapodást kötni a menekültek eltartására és támogatására. Ez az állásfoglalás némileg eltért ugyan az Egyesült Államok bevándorlási politikájától, de a magyar zsidóság helyzetére nem tett semmiféle hatást. Ha a németek és a magyarok belementek volna is abba, hogy az érintett zsidók elhagyják az országot, e zsidók száma – a Magyarországra vonatkozó amerikai kontingenst tekintve – elenyésző lett volna.

A nyugati szövetségesek vagy három héten át huzakodtak a Magyarországnak adandó válaszon.[261] A kompromisszumos megoldást – pozitív állásfoglalás, minden különösebb vállalás nélkül – az augusztus 17-i nyilatkozat közölte:

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok kormányának tudomására hozta a magyar kormánynak a zsidók kivándorlásával és a zsidókérdés kezelésével kapcsolatos ajánlatát. A zsidók súlyos magyarországi helyzete és az elemi humanitárius megfontolások következtében a két kormány a Vöröskereszten keresztül értesíti a magyar kormányt, hogy a fennforgó nagy nehézségek és a súlyos felelősség ellenére elfogadják a magyar kormánynak a zsidók kivándoroltatására vonatkozó felajánlását, és megállapodásokat fognak kötni az ilyen, Magyarországot elhagyó és semleges vagy népszövetségi területre érkező zsidók védelmére, és átmeneti menedékhelyekről fognak gondoskodni, ahol ezek az emberek biztonságban élhetnek. Az ezekről az ígéretekről szóló bejelentést már kézhez kapták a semleges országok kormányai, amelyek felkérettek arra, hogy engedélyezzék a Magyarországról a határaikhoz érkezett zsidók belépését. Az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok kormánya nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az ajánlat elfogadása semmiképpen nem jelenti azt, hogy a zsidók kényszerű kivándoroltatását az üldözés és halál elfogadható alternatívájának tekinti.[262]

Néhány órával a nyilatkozat kiadása előtt a Gyarmatügyi Hivatal elküldött egy másolatot MacMichael főbiztosnak, megjegyezvén, hogy nincs szó az érvényes palesztinai bevándorlási politika megváltoztatásáról.[263] Később a Kormányközi Bizottság több alkalommal tartott találkozót az érdekelt brit képviselők, valamint Burckhardt és a Nemzetközi Vöröskereszt más tagjai között, a nyilatkozatban említett megállapodások megvitatására.[264] Kapcsolatot létesítettek a zsidók befogadására hajlandó szövetséges és semleges országokkal. Sem a Nemzetközi Vöröskereszt, sem a semleges és szövetséges országok nem érzékelték a helyzet súlyos-

ságát. A kisebb szövetséges államok és a semlegesek megdöbbentek azon, hogy a nagyobb hatalmak nem fogadnak be nagyobb számú menekültet, és aggódtak, hogy ha egyszer bebocsátják a bevándorlókat, akkor nem tudnak majd megszabadulni tőlük. A Kormányközi Bizottság is beleragadt a költségvállalás, az elhelyezés és az elszállítás kérdésébe. Ezért a szövetségesek indítványára valamelyest még hajló államok is elutasították, hogy egy jelképes számnál nagyobb számban fogadjanak be zsidókat. Pehle ezt előre látta, amikor egy május 8-i memorandumban így emlékeztette az elnököt: „A kormánynak azért kell egyoldalú vállalkozásba kezdenie, mert nem várhatjuk másoktól, hogy megtegyék azt, amit mi nem, és ha idejében akarunk cselekedni, akkor vállalnunk kell a kezdeményezést." Az elnököt sürgették, hogy legalább jelképes gesztust tegyen, s állíttasson fel „ideiglenes menedékhelyeket" az inkább internáltaknak, mintsem bevándorlóknak tekintendő menekültek számára. Június 9-én Roosevelt elnök kinyilvánította, hogy legfeljebb 1000 főt befogadó menedékhelyet fognak felállítani egy New York állambeli volt katonai területen, Oswegóban.[265] Augusztus 4-én Harold Ickes belügyminiszter 987 gondosan kiválogatott menekültet fogadott Oswegóban. Hogy a vezető hatalmak ilyen ímmel-ámmal vették ki részüket a menekültkérdés megoldásából, az hatással volt a Horthy-féle ajánlattal kapcsolatban cselekvésre felszólított többi országra is.

Szeptember 6-án Brazília készségét fejezte ki 500 gyermek befogadására, feltéve, hogy „mentesül a szállítás vagy a fenntartás költségének vállalása alól"[266]. Két nappal később az Ír Köztársaság jelzett hajlandóságot magyar zsidó gyerekek felvételére a korábban vállalt 500 gyermek közé. Magyarázatuk szerint „biztonsági okokból" csak gyerekeket tudnak fogadni, és hogy 500 „az a legnagyobb szám, amelyet Írország zsidó lakossága a számítások szerint képes lesz eltartani, az ír gazdaság pedig felvenni"[267]. Ausztrália, sajnálattal ugyan, de elzárkózott a „nem sok jóval biztató hajózási helyzet" miatt; Új-Zéland úgy foglalt állást, hogy „ez idő szerint nem képes segíteni", Dél-Afrika közölte, hogy már „telve van háborús menekültekkel és kitelepítettekkel"; Dél-Rhodesia bejelentette, hogy további menekülteket már nem tud elhelyezni; Kanada nem is válaszolt.[268]

A legnagyobb akadály az volt, hogy Nagy-Britannia kötötte magát palesztinai bevándorlási politikájához. A britek egyre hangoztatták a Fehér Könyv szerinti kötelezettségeiket, a Közel-Kelet biztonságának és stabilitásának fontosságát, a szállítás, az elhelyezés és az irányítás nehézségét, az áthaladási útvonalak miatt Törökországgal és más országokkal esetleg kialakulható diplomáciai nehézségeket.[269] Továbbra is mereven ragaszkodtak álláspontjukhoz, pedig nagy nyomás nehezedett rájuk, főleg az

Egyesült Államok részéről. A kongresszus mindkét háza mennydörgött, amiért Nagy-Britannia nem hajlandó Palesztinába engedni a magyar zsidókat.[270] A zsidó mentő- és képviseleti szervezetek jól alátámasztott beadványokkal fordultak a washingtoni brit nagykövetséghez, és küldöttségeket menesztettek hozzájuk.[271] De minden próbálkozásuk eredménytelennek bizonyult.

Az időhúzás, amellyel a nyugati szövetségesek a mentés ügyét kezelték, kétessé tette a Horthy-féle ajánlatot. Aggodalmaikat jócskán fokozták a gyorsan változó katonai fejlemények, pedig az aggodalom visszatekintve alaptalan volt, hiszen a németek nem akartak nagyobb számú zsidót kiengedni a markukból. Románia augusztus 23-i átállása és a Vörös Hadsereg ezutáni gyors előretörése a Horthy-féle kivándorlás előtt egyedül a Románia–Bulgária–Fekete-tenger útvonalat hagyta nyitva. A nyilaspuccs után a britek és az amerikaiak a zsidó közösség mentésére visszatértek a megtorlással való fenyegetésekhez.[272] A Háborús Menekültügyi Hivatal tárgyalásokba bocsátkozott a mentésről, főleg Saly Mayeren, aki a Jointot képviselte, valamint Kasztneren és Becheren keresztül. A WRB részéről McClellandnek a megbeszélésekbe való személyes bekapcsolódása november 4-én alighanem döntő hatást tett a tárgyalások kimenetelére, mert Becher „Roosevelt elnök személyes képviselőjeként" beszélt róla Himmlernek.[273]

A zsidó vezetők számos segítségkérésére a szokásos ígéret volt a válasz, hogy ugyanis a szövetségesek minden lehetőt megtesznek az újabb magyarországi üldözések megelőzésére.[274] Ezeknek az ígéreteknek éppannyi hatásuk volt a zsidókra, mint a büntetéssel való fenyegetőzéseknek a nyilasokra. A zsidók továbbra is pontosan olyan védtelenek maradtak, mint voltak, a nyilasok pedig tovább garázdálkodtak mindaddig, míg meg nem érkezett a szovjet hadsereg és 1945. január 18-án fel nem szabadította Pestet, február 13-án pedig Budát.

A Szovjetunió

A Vörös Hadsereg meghatározó szerepet játszott a budapesti zsidók és a munkaszolgálatos-századokban szolgáló zsidók ezreinek megmentésében, a Szovjetunió ugyanakkor nem folyt különösebben bele a magyar zsidóság megmentésére indult politikai-diplomáciai hadjáratba. A zsidók felszabadítása a szovjet erőknek a tengelyhatalmakkal szembeni hadműveleteiből adódó következmény volt, s nem mentőmozgalom vagy emberiességi meggondolások eredménye. A Nagy Szövetség többi tagjához hasonlóan a Szovjetuniót is elsősorban saját jól felfogott nemzeti érdekei mozgatták.[275]

Magyarország német megszállása után a Szovjetunió elítélte a megszálló erők és magyar cinkosaik által bevezetett intézkedéseket. Üzeneteit általában a moszkvai rádión keresztül sugározta Magyarországra, de gyakran használta szócsőként a Kossuth rádiót, a Szovjetunióban szám-űzetésben élő magyar kommunisták rádióját. Ezek az adások rendszerint ellenállásra szólították fel a magyarokat, a zsidókat pedig arra, hogy higgyenek végleges felszabadulásukban. Némelyik ilyen üzenet, ha jó szándékú volt is, a kívánatossal éppen ellentétes hatással járt. Például a Kossuth rádió április 1-jén azt tanácsolta a zsidóknak, hogy ne hagyják magukon eluralkodni a gettóhangulatot és büszkén („emelt fővel")[276] viseljék majd a sárga csillagot. Minthogy a szovjet sajtó nem sok figyelmet szentelt a végleges megoldásnak, és a Hitler–Sztálin-paktum ideje alatt (1939. augusztus 23.–1941. június 22.) teljesen említetlenül hagyta a nácizmus valóságos tényeit, lehetséges, hogy a magyar száműzöttek és szovjet munkatársaik figyelmét elkerülték ennek az áruló jelnek a viseléséből adódó veszélyek.

Nagy-Britannia és az Egyesült Államok kormányától eltérően a szovjet kormány hivatalosan nem tett észrevételt a megszállásnak a zsidókra vonatkozólag várható következményeiről. A szovjetek hallgatása zavarba ejtette a nyugati hatalmakat, ahogyan a szabad világ zsidó vezetőit is. Május 16-án az Európai Zsidóság Megmentésére Alakult Rendkívüli Bizottság Sztálinhoz folyamodott, és igyekezett őt arra rábírni, hogy lépjen közbe a magyar zsidók érdekében.[277] Egy nappal később a moszkvai amerikai nagykövetség utasítást kapott, hogy vegye rá az oroszokat: rádióadásban figyelmeztessék a deportálások véghezvivőit, hogy személyes felelősséggel tartoznak cselekedeteikért. A nagykövetséget arra is utasították, hogy érje el a szovjet külügyminisztériumnál: vesse latba befolyását a csatlós államoknál és ezek népességénél, és bátorítsa őket ellenállásra a németeknek a kisebbségi csoportok deportálása és üldözése iránti követeléseivel szemben.[278] Május 25-én Harrison és McClelland javasolta, hogy a szovjet kormányt „beszéljék rá, hogy Magyarország náciktól való megszállására való tekintettel csatlakozzék Roosevelt elnök március 24-i nyilatkozatához". Egy ilyen megnyilatkozás nagy súllyal esne a latba, érveltek a javaslat mellett, „mivel a szovjet hadsereg már Magyarország határain áll, és sok magyar kollaboráns mint a tűztől, úgy fél az oroszoktól". Javaslatuk csak június 10-én jutott el a moszkvai amerikai nagykövetséghez.[279] A britek július 13-án hasonló kérést terjesztettek elő. Eden, emlékeztetve a szovjet kormányt arra, hogy részese az 1942. december 17-i nyilatkozatnak és hogy a németek nem hagytak fel a „zsidókkal való barbár bánásmóddal", arra kérte Molotovot, hogy a szovjet hadsereg győzelmes előrenyomulására való tekintettel a szovjetek tegye-

nek külön nyilatkozatot. Egy ilyenfajta „félreérthetetlen nyíltsággal megfogalmazott" nyilatkozat, érvelt Eden, „amely kinyilvánítja, hogy a szovjet hadsereggel a háborús bűnökért való bűnhődés is bekerül az országba, legalábbis csökkentené a zsidó népesség elleni szörnyű gaztetteik méreteit"[280]. Molotov az Edennek küldött (augusztus 16-i) személyes üzenetben leszögezi, hogy a szovjet kormány már többször tett ilyen nyilatkozatokat. Külön említést tesz Roosevelt, Churchill és Sztálin 1943. november 2-i közös nyilatkozatáról. (Ez a nyilatkozat nem szólt arról, hogy a nácik speciális céltáblája éppen a zsidóság.) Molotov biztosította Edent: a szovjet kormány irányelveket adott ki „a megfelelő propagandaszerveknek, hogy különleges figyelmet szenteljenek e bűnök leleplezésének, és jelentessenek meg figyelmeztetést az elkerülhetetlen szigorú büntetésről, amely mindenkit elér, aki bűnösnek találtatik ezekben a bűnökben"[281].

A szovjet vezetők, attól való régi félelmükben, hogy a nyugati szövetségesek és a Harmadik Birodalom közötti közeledés kommunistaellenes tőkés koalícióhoz vezethet, gyanúval tekintettek minden olyan próbálkozásra, amely a nácikat is be kívánta vonni a mentési ügyekbe. Így azután szinte egyáltalán nem törődtek a náci nyomás alatt álló csoportok és kisebbségek helyzetével. A szovjet arcvonalon átszökött vagy közönséges hadifogolyként hozzájuk került zsidó munkaszolgálatosokkal rosszul bántak; a kormány hevesen tiltakozott a Brand-misszióval való bármiféle tárgyalás ellen; a Horthy-féle ajánlatot is elutasították,[282] és nem bocsátottak ki semmilyen, a zsidók kiirtását elítélő nyilvános nyilatkozatot. Mindezek a szovjet vezetők gyanakvását és politikai érdekeit tükrözik. Ez a viselkedésmód a háború elmúltával csak erősödött. 1948 szeptemberében a Szovjetunió kampányt indított a cionizmus és a kozmopolitizmus ellen; e szépítő kifejezéssel gyakran a zsidókat illették. Szovjet és kelet-európai szerzők számos koholt és történelmietlen művel igyekeztek bizonyítani a cionizmus és a nácizmus közötti állítólagos kapcsolatot.[283]

El Salvador

Salvador mentőtevékenységét lényegében egyetlen ember, Georges M. Mantello (korábbi nevén: Mandel vagy Mandl György) erőfeszítéseinek tulajdoníthatjuk. Mantello erdélyi zsidó volt, Beszterce városából; 1941 decemberében érkezett Svájcba, ahogy mondják, a románok kereskedelmi ügynökeként. Végül sikerült a genfi El Salvador-i főkonzulátus első titkári tisztére jutnia. E poszton különféle mentőműveleteket indított a nácizmus áldozatai, különösen a magyar zsidók megsegítése érdekében. A magyar zsidókkal kapcsolatban kettős eredményt ért el. Először: a főkonzullal, I. H. Castellanos ezredessel együttműködve, de

az El Salvador-i kormány tudta nélkül, több száz „honossági" bizonyítványt küldött Magyarországra. Ezeknek az igazolványoknak a birtokosai idegen nemzetiségűeknek minősültek, és mentességet élveztek az általános zsidóellenes rendelkezések alól.[284] Bizonyos nehézségeket okozott, hogy El Salvador magyarországi érdekeit egyetlen nemzet sem képviselte.[285] (A budapesti svájci, majd később svéd képviselők nem hivatalosan vállalták el a feladatot.) A másik nagy eredmény – Pozner és Mantello közös sikere –, hogy Florian Manoliun, a berni román követség munkatársán keresztül kapcsolatba léptek Budapesten Krausszal. Manoliu révén június 19-én Krausznak sikerült elküldenie az auschwitzi jegyzőkönyv rövidített változatát, amely aztán világméretű reakciót váltott ki a magyarországi zsidóüldözésekkel szemben (lásd a 23. és a 29. fejezetet).[286] A Svájcban működő számos belföldi és nemzetközi zsidó szervezettől függetlenül dolgozva, Mantello vezető svájci papoknak, politikusoknak, tudósoknak és újságíróknak küldte el a Krausz-féle anyagot.[287] Ebben a vállalkozásban aktívan támogatta őt a londoni székhelyű Exchange Telegraph Company zürichi képviselője, Walter Garrett. A mentésben Mantello testvérbátyja, Mandel József (Iosip) is részt vett.[288]

A zsidó segélyező- és mentőszervezetek

Mantello vállalkozásai mellett, amelyek nagyrészt az ő személyes társadalmi, politikai és üzleti kapcsolataira épültek, Svájc különböző belföldi és nemzetközi zsidó segélyező- és mentőszervezetnek is otthont adott. A belföldiek közül a St. Gallen-i Rabbinerverband der Schweiz (a Svájci Rabbik Egyesülete), a zürichi Schweizerischer Israelitischer Gemeindebund (a Svájci Zsidó Közösségek Egyesülete), a zürichi Verband Schweizerischer Jüdischer Flüchtlingshilfen (a Svájci Zsidó Menekültsegélyező Társaságok Egyesülete), és a szintén zürichi Schweizerische Zentralstelle für Flüchtlingshilfe (a Svájci Menekültsegélyező Központ) voltak a legfontosabbak. A nemzetközi zsidó szervezetek közösségéből jelen volt a genfi Agudath Yisrael World Organization (Agudat Yisrael Világszervezet), a genfi Union Internationale de Secours aux Enfants (a Gyermekmentésre alakult Nemzetközi Szövetség), és a szintén genfi Union O. S. E.

A magyar zsidóság sorsában szerepet játszó nemzetközi zsidó szervezetek között ott volt a St. Gallenben Saly Mayer irányításával működő amerikai Joint,[289] a palesztinai Jewish Agency genfi irodája, amelynek Richard Lichtheim volt a vezetője,[290] a Svájci Palesztina Hivatal (Office Palestinien de Suisse), amelyet Chaim Pozner és Samuel Schep vezetett Genfben, a genfi, Nathan Schwalb vezette Haluc Világközpont (Welt-

zentrale des Hechaluz), a Zsidó Világkongresszus, amelyet Gerhart Riegner irányított Genfben,[291] a RELICO (a Háború Sújtotta Zsidó Népesség Megsegítésére alakult Bizottság), amelyet Abraham Silberschein irányított Genfben[292], és a HIJEF (Hilfsverein für jüdische Flüchtlinge in Auslande; a Külföldi Zsidó Menekülteket Segélyező társaság), amelyet a Sternbuch testvérek vezettek Montreux-ben (lásd a 29. fejezetet).

Zürichben 1944. március 23-án különbizottság jött létre a magyar zsidóság segítésére és megmentésére: a Magyarországi Zsidók Segélyezésére alakult Svájci Bizottság (Comité d'Entre-aide Suisse pour les Juifs en Hongrie: Schweizerisches Hilfskomitee für die Juden in Ungarn).[293] A bizottság magyar eredetű svájci állampolgárokból alakult, és dr. Bányai Mihály lett a vezetője.[294] A bizottsági tagok kapcsolatot tartottak fenn a svájci hatóságokkal, magyar és angol-amerikai diplomatákkal, a pápai nunciussal, a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőivel, valamint a Svájcban működő belföldi és nemzetközi zsidó szervezetekkel. Különösen szoros kapcsolatban voltak a Háborús Menekültügyi Hivatallal, amelynek küldötte, Hámori László, zsidó származású magyar volt. A bizottság adatokat gyűjtött és terjesztett a nácik zsidóellenes tevékenységéről és különleges javaslatokat tett a vele kapcsolatban állóknak a lehetséges segélyezésről és mentésről.[295]

A náciknak a „nemzetközi zsidóság" erejéről és befolyásáról tett kijelentéseivel ellentétben a zsidó szervezetek alapjában véve erőtlenek voltak. A zsidók sorsáról szóló adatok továbbításán kívül működésük főleg a kormányzati és nemzetközi intézmények segítségének igénybevétele volt, azután az, hogy – viszonylag kicsiny – összegeket fizettek ki néhány szétzilált zsidó közösségnek, és szétosztották a britektől rendelkezésre bocsátott, korlátozott számú palesztinai bevándorlási engedélyt. Személyzetük és rendszeres költségvetésük szánalmasan csekély volt. (A nagyobb arányú segélyező- és mentőtevékenységet szinte kizáró költségvetésük azért volt sovány, mert csupán az egyre szegényebb szabad zsidó közösségek gyér juttatásaiból táplálkozott, illetve a szövetségesek idegen valutára vonatkozó megszorításai lehetetlenné tették a pénzeszközök mozgatását.) A nemzetközi zsidó szervezetek vezetői, idegenek lévén, szigorú cenzúra és más állami szabályozás alatt álltak, mert az állam, bár szánalommal volt a zsidók helyzete iránt, nem volt hajlandó engedélyezni semmiféle nagyobb menekültcsoportot, és mindenekelőtt semlegességét akarta megőrizni. Az „idegen" zsidó vezetők részben azért nem publikáltak az általuk legkésőbben is 1942 nyara óta ismert, végleges megoldásról szóló újabb híreket, mert tartottak attól, hogy a befogadó ország felbolydításával lehetetlenné teszik saját helyzetüket. Ugyanezen az álláspontón voltak a svájci zsidó vezetők is, bár ők valamivel védettebbek voltak, mint

a külföldi zsidók. Amikor például Chaim Pozner megkapta az első hírt arról, hogy Hitler titkos parancsot adott ki a zsidók megsemmisítésére, átadta ezt az értesülést V. C. Farrellnek, a genfi brit hírszerző részleg fejének, a szövetségeseknek való továbbítás céljából, és Benjamin Segalowitznak, a Svájci Zsidó Közösségek sajtóirodája igazgatójának, állítólag a lehetőségek szerinti terjesztésre. A svájci állampolgárságú Segalowitz egyszerűen elküldte Gerhart Riegnernek, ő meg a berni amerikai követség révén Washingtonnak (lásd a 23. fejezetet). A hír ugyan 1942 végén nyilvánosságra került, de csak kurta közleményként jelent meg a sajtóban. Nem volt semmilyen valamirevaló próbálkozás arra, hogy a zsidó tömegeket megmozgassák, vagy értesítsék e parancs horderejéről. Ugyanez áll az auschwitzi jegyzőkönyvekre, amelyeknek a másolatát állítólag röviddel elkészültük után megküldték Schwalbnak. Ha május elején a jegyzőkönyv alapján sajtóhadjárat indult volna, akkor az kijózanító hatással lehetett volna Magyarország politikai és kormányzati vezetőire, akiknek a közreműködése nélkül a németek nem hajthatták volna végre népirtó terveiket.

A zsidó szervezetek korlátozott hatóereje nagyrészt az együttműködés és a központi vezetés hiányából eredeztethető. A világ zsidóságának vezetői, köztük a Zsidó Világkongresszus, a palesztinai Jewish Agency a Cionista Világszövetség vezetői a háború idején vagy New Yorkban éltek (Stephen S. Wise rabbi és dr. Nahum Goldman), vagy Londonban (dr. Chaim Weizmann), vagy Jeruzsálemben (David Ben-Gurion és Moshe Shertok), és saját kormányukhoz bejáratos közvetítőkként működtek. A csúcsvezetők híján a különböző svájci szervezetek vezetői különféle apró, jelentéktelen politikai, ideológiai és személyi ellenségeskedésbe keveredtek, mindannyian féltékenyen őrködtek a maguk hatalmán, kiváltságain és kapcsolatain. Szigorú ellenőrzést gyakoroltak elkülönített szegényes pénzeszközeik felett, rendszerint titokban tartva bevételeik forrását és nagyságát; általában egymástól elszigetelve működtek, külön kapcsolatokat tartottak a maguk központjával és mind azon igyekeztek, hogy bizonyítékokat gyűjtsenek a háború alatt és után arról, hogy milyen sikereket értek el a mentésben, s azzal vádolták a többieket, hogy azok nem tettek eleget.[296] Együttműködés híján, az egymásnak ellentmondó jeladások következtében dupla erőfeszítésre volt szükség, és esetenként késést szenvedtek a vállalkozások.

1942-től a Jewish Agency vezetősége Jeruzsálemben és Isztambulban is megkísérelte rávenni a nemzetközi zsidó szervezetek vezetőit a vállalkozások összehangolására.[297] Ezek az erőfeszítések nem jártak teljes sikerrel: a Histadruttal és a Haluccal kapcsolatban álló vezetők két különálló segélybizottságot alakítottak; egyik sem volt sem hosszú életű, sem

eredményes.[298] Ahogyan Barlas a háború után felhívta rá a figyelmet, a tagok közti véleményeltérésekből sok összetűzés adódott. Jeruzsálemmel és Isztambullal „főleg a különféle szervezetek képviselői révén tartották a kapcsolatot, mindegyik külön-külön"[299].

Nem sokkal a németek magyarországi bevonulása előtt a jeruzsálemi Jewish Agency Segélyező és Mentőbizottságának vezetője, Yitzak Gruenbaum felkérte Lichtheimet, hogy alakítson a jeruzsálemihez és az isztambulihoz hasonló „segítő- és mentőbizottságot". Lichtheim 1944. március 6-án meg is próbálkozott az alapítással, de nem járt sikerrel.[300] Állítólag nem volt alkalmas a Gruenbaum által neki szánt vezető posztra. Politikailag és személyesen is sokakkal rosszban volt a többi szervezetek vezetői közül, és állítólag meg volt győződve arról, hogy minden mentőakció reménytelen.[301] Különösen keserűen nyilatkozott Barlasról, akit azzal vádolt, hogy a Jewish Agency európai ügyvezető alkirályának tartja magát.[302] Gruenbaum 1945. március 23-án tett egy utolsó és ugyancsak sikertelen kísérletet, több mint [illegible] hónappal a budapesti zsidók felszabadulása után. Egy Lichtheimnek küldött táviratban hangsúlyozta: javaslata azt célozza, hogy az emberek ne mondhassák: „összehangoltság híján az utolsó pillanatban sem éltek igazán a mentési lehetőségekkel"[303].

Hozzáértő és tekintélyt szerzett központi vezetőség irányításával növelni lehetett volna a különféle szervezetek hatóerejét; és hatékonyabb cselekvési móddal lehetett volna felváltani azt a bürokratikus módszert is, amellyel a népirtásról szóló híreket kezelték, valamint azokat a lényegében erőtlen intézkedéseket, amelyekkel a szenvedések enyhítésén fáradoztak.[304] De alighanem ez sem változtatott volna a náci érdekszférába eső zsidó emberek végső sorsán: a zsidók tragédiája nem szervezeteik vezetőinek tehetetlenségén múlt, hanem azon, hogy az emberek támasz nélkül magukra maradtak a háborúban. Némely zsidó vezető a mentés sürgető feladatait alkalmanként alárendelte a zsidók jövője és egy zsidó állam létrehozása körüli gondoknak,[305] de nem ez tette őket cselekvésképtelenné. Visszatartotta őket az anyagi eszközök hiánya, az, hogy nem volt fizikai lehetőségük a szórványzsidóság elérésére, hogy nem volt diplomáciai státusuk, hogy korlátozta őket a britek palesztinai uralma és legfőképpen: helyzetük nem indította cselekvésre a szövetségeseket. Bár a zsidókat a modern tudomány valamennyi eszközével felszerelt ellenség szánta a teljes megsemmisítésre, a Nagy Szövetség vezetői ritkán törődtek a zsidó vezetőknek a zsidók nevében megfogalmazott kéréseivel, már ha törődtek velük egyáltalán. Nem kis rábeszélőképességgel bizonygatták, hogy a zsidók megmentésének legjobb útja: a náci Németország minél hamarabbi legyőzése. Csakhogy mire végül elérkezett a győzelem, közel

6 millió zsidó veszett oda. Az áldozatok iszonyú száma nemcsak a nácik és a velük együttműködők népirtó törekvésének céltudatossága elé tart tükröt, hanem mindenekelőtt a világ többi részének közönye és zsidóellenessége elé.

Jegyzetek

1. A Nemzetközi Vöröskeresztet gyakran említik A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának (VKNB).

2. Aryeh L. Kubovy: „The Silence of Pope Pius XII and the Beginning of the Jewish Document." *YVS*, 6:7–11. o. Lásd még a *Unity in Dispersion* c. kötetet World Jewish Congress, New York, 1948, 167–169. o.

3. *Report of the International Committee of the Red Cross on Its Activities During the Second World War.* Geneva, 1948, 1:641. o. Gerhart M. Riegnernek és a Zsidó Világkongresszus más vezetőinek arra tett – nemegyszer Jaromir Kopeckyvel, a csehszlovák emigráns kormány svájci küldöttével közös– erőfeszítéseiről, hogy a Nemzetközi Vöröskeresztet rábírják a zsidók érdekében való fellépésre. Jól dokumentált beszámolóként lásd Monty Noam Penkower: „The World Jewish Congress Confronts the International Red Cross During the Holocaust" c. cikkét, *Jewish Social Studies,* New York, 41. no. 3–4. o. Summer-Fall, 1979, 229–256. o.

4. *Inter Arma Caritas.* (Fegyverek közt jótékonyság) International Committee of the Red Cross, Geneva, 1947, 76. o.

5. A második világháború kitörésétől Magyarország közel 3000 hadifoglyot és 5000 lengyel polgári személyt tartott internálva. Volt köztük néhány lengyel zsidó tiszt és katona, akiket külön táborban tartottak Vámosmikolán, Turcsányi Béla főhadnagy parancsnoksága alatt. 1944. november 19-ig jól bántak velük, akkor viszont a Komárom–Hegyeshalom útvonalon az osztrák határ felé vezényelték őket. A lengyel internáltak ügyeivel a Nemzetközi Vöröskereszt P szekciója foglalkozott. További részleteket lásd a 3. fejezetben. Lásd továbbá Friedrich Born beszámolóját: *Bericht an das Internationale Komitee vom Roten Kreuz in Genf.* Genf, 1945. június 2, 39–41. o. A jugoszláv internáltak és hadifoglyok száma 6000 és 8000 között volt. Az ő ügyeiket a Nemzetközi Vörőskereszt Y szekciója intézte. Viszonylag kis számban voltak még angol, holland, belga és amerikai tisztek, akik vagy megszöktek a német hadifogolytáborokból, vagy Magyarország fölött lőtték le (vagy az ejtőernyővel való földet érés után fogták el) őket. A szovjet hadifoglyokat rendesen átadták a németeknek, de Veszkényben volt egy tábor, ahol 8 szovjet tiszt volt és 246 katona. Volt még 109 olasz fogoly a Badoglio-időszak előttről; röviddel a német megszállás kezdete után internálták őket. *Uo.*, 3–4, 41–45. o.

6. Jean-Claude Favez, a genfi egyetem korábbi rektora jutott erre a következtetésre, miután hatévnyi munkával áttekintette a Nemzetközi Vöröskereszt archívumának mintegy 350 000 iratát. Lásd könyvét: *Mission Impossible? Le CIRC et les camps de Concentration Nazis.* Payot, Lausanne, 1988. Uö: *Das Internationale Rote Kreuz und das Dritte Reich.* Bertelsmann, München, 1988, valamint Arieh Ben-Tov: *Facing the Holocaust in Budapest.* Nijhoff, Boston, 1988.

7. Ben-Tov, *i. m.*, 112. o.

8. *Uo.*, 387. o. Egy 1988-ban megjelent cikkben Jacques Moreillon, az NVK főigazgatója elismerte, hogy szervezete „valószínűleg több zsidót menthetett volna meg, mint ahányat megmentett... ha a terepen dolgozó kiküldötteinek nagyobb biztatást

ad, minden bizonnyal hatékonyabban működhetett volna. Ez különösen Romániára és Magyarországra áll." Lásd „The Red Cross Reassesses Its War Record". *Jerusalem Post,* 1988. augusztus 31. Lásd még Werner Rings: *Advokaten des Feindes.* Econ, Bécs, 1966.

9. Born közeli munkatársa volt a budapesti hivatalban Cornel Wehner, Kárász Arthur, Tölgyessy Edit, Darányi Daisy, Máthé Elek és Klára, valamint Herceg Aliz. A Nemzetközi Vöröskereszt gazdasági irodáját Gál József, kórházi irodáját Teleki Ernő, orvosi bizottságát dr. Horváth Boldizsár vezette. A Nemzetközi Vöröskereszt felépítésére vonatkozó részleteket lásd *uo.,* 54–55. o.

10. *Uo.,* 25–26. o.

11. *Vádirat,* 3:100–102. o.

12. *Uo.,* 226–227. o.

13. A theresienstadti látogatás előtt a németek kilenc hónapon át foglalkoztak a tábor szépítésével. Ennek a csalárd tervnek a részleteiről, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt küldöttségének összetételéről és ténymegállapításáról lásd Meir Dworzecki: „The International Red Cross and Its Policy vis-à-vis the Jews in Ghettos and Concentration Camps in Nazi-Occupied Europe." *RAH,* 96–99. o.

14. *Vádirat,* 3:246–247. o.

15. *Uo.,* 249–250. o.

16. A Nemzetközi Vöröskereszt vezetői panaszt emeltek e deportálásokkal kapcsolatban, Horthy ígérete megsértésének nyilvánítván azokat. Bothmer Károly báró berni magyar követ elküldte Budapestre a tiltakozást, csak hogy Reményi-Schneller Lajos miniszterelnök-helyettes kezeskedhessék afelől, hogy a deportálások a magyar kormány tudta és egyetértése nélkül történtek. Lévai: *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről.* Officina, Bp., é. n., 187–190. o. Lásd még *Vádirat,* 3:422–423. o.

17. Born, *i. m.,* 27–28. o. Lásd még *Notiz über die Situation der Juden in Ungarn.* 1944. november 14. Yad Vashem Levéltár M–20/47.

18. *RLB,* 336–338. dok.

19. A Nemzetközi Vöröskereszt nyilvánvalóan tisztában volt az egyes főbb svájci zsidó szervezetek gyakran egymásnak ellentmondó vállalkozásaival és világosan kivehető egymás közti rivalizálásával. Erre vonatkozó további részleteket lásd a fejezet utolsó szakaszában. A Nemzetközi Vöröskereszt konferenciáinak jegyzőkönyveit lásd Yad Vashem Levéltár M–20/47.

20. Például a bécsi Külföldi Levelezést Ellenőrző Cenzori Hivatal (Auslandbriefprüfstelle Wien) elfogott egy Chaim Pozner által augusztus 6-án Isztambulba, S. Mandelblattnak küldött levelet, amelyben benne volt Born és Schirmer jelentésének másolata, valamint a 7800 magyarországi család lehetséges kivándorlásának terveire vonatkozó részletek. Az elfogott anyag másolatait megküldték a berlini főcenzori hivatalnak és a Wehrmacht főhadiszállásának is. *RLB,* 339. dok.

21. Ők voltak az elsők abból a 7800 zsidóból, akiknek a svájciak támogatták a Palesztinába való kivándorlását. A 2000 zsidót a Palesztina Hivatal erőfeszítései nyomán látták el közös útlevéllel. További részleteket lásd alább, a Svájcról szóló szakaszban.

22. *Vádirat,* 3:362–366, 467–472, 481. o. Ezt a kísérletet Alfred Zollinger támogatta, a Nemzetközi Vöröskereszt egyesült államokbeli képviselője. További részleteket lásd Dworzecki, i. m., 102–104. o. és alább.

23. Egy közlés szerint Krausz nem sokkal Born Budapestre érkezése után tervet nyújtott át neki a gyermekvédelemről, de a terv sokáig nem került szóba. Állítólag Krausz panaszkodott Schirmernek Born állítólagos alkalmatlansága miatt. Erről és a

Born elleni további vádakról részleteket lásd Lévai könyvében: *Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére.* Officina, Bp., é. n., 148–149., 152. és 155–157. o.

24. Born, *i. m.*, 27. 34–36. o. Részletesebben lásd a 29. fejezetben a Komoly Ottó szerepe a mentésben c. részt.

25. Born, *i. m.*, 37–39. o. Részletesebben lásd a 30. fejezetben A Jó Pásztor Bizottság c. részt.

26. Born 33. és 36–37. o. Lásd továbbá Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 203–206. o., valamint a Nyilas időszak, és a Zsidó ellenállás c. szakaszt a 10., illetve a 29. fejezetben.

27. A Nemzetközi Vöröskereszt védelmét élvező intézmények felsorolását lásd Bornnál *i. m.*, 54–68. o. Ilyen, a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló intézmény volt a Columbus utcai tábor, amely korábban az ún. Kasztner-csoport tagjainak adott szállást.

28. A magyarországi zsidóság javára tett szolgálatok elismeréseképp Friedrich Bornt a jeruzsálemi Yad Vashem 1987. június 5-én Igaz Keresztény címmel tüntette ki.

29. A Nemzetközi Vöröskereszt működéséről további részletekért David P. Forsythe könyvéhez forduljon az olvasó: *Humanitarian Politics: The International Committee of the Red Cross.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1977, 298. o. skk. és Arieh Ben-Tov *i. m.*

30. Paul Hofmann: „Pius Knew in 1941 of Drive on Jews." *The New York Times,* 1974. április 27.

31. Gerstein 1945. április 26-i vallomása, lásd PS-1553.

32. Nora Levin: *The Holocaust.* Thomas Y. Crowell, New York, 1968, 686–687. o. Tittmannról (meghalt 1980. december 29-én) bizonyos életrajzi részleteket lásd a *The New York Times*ban, 1980. december 30.

33. Paul Hofmann: „The Vatican Knew of Nazi Pogroms, Its Records Show". *The New York Times,* 1973. április 5.

34. Saul Friedländer: *Pius XII and the Third Reich. A Documentation.* Alfred A. Knopf, New York, 1966, 222. o. További részleteket lásd a 23. fejezetben.

35. Kubovy, *i. m.*, 11. o. Lásd továbbá a Zsidó Világkongresszus brit szekciójának 1944. június 26-i és október 14-i folyamodványait a magyar zsidók érdekében, *PRO,* Fo. 371/42807, 32. o. és Fo. 371/42820, 22. o.

36. *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers. 1942. Vol. 3. Europe.* Government Printing Office, Washington, 1961, 776–777. o. Idevágó további dokumentumokat lásd a „Vatican Efforts of the United States and Other Governments to Have the Pope Protest Against Nazi Atrocities in German Occupied Areas" (Az Egyesült Államok és más kormányok vatikáni erőfeszítései, hogy a pápát rábírják a németek megszállta területeken folyó náci kegyetlenségek elleni tiltakozásra) c. szakaszt, *uo.*, 772–780. o. Lásd még Levin, *The Holocaust, i. m.*, 686. o.

37. Ernst von Weizsäcker, korábbi német külügyminisztériumi államtitkár, ez időben a Szentszékhez akkreditált német nagykövet 1943. október 28-i jelentése. Alvin Shuster: „Vatican Releases '43 Documents on Handling of Jewish Problems." *The New York Times,* 1976. január 24. Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews.* Quadrangle, Chicago, 1961, 429–430. o.

38. Kubovy, *i. m.*, 11. o.

39. *Uo.*

40. A szokásos választ Monsignore Montini adta a pápától kapott útmutatások alapján. Ez kiviláglik Monsignore Montini egy megjegyzéséből, amelyet egy ortodox

zsidó csoporttól 1942 decemberében kapott távirattal kapcsolatban tett; a távirat arra kérte a pápát, hogy járjon közben a kelet-európai zsidóság érdekében. Hofmann: „Pius Knew in 1941 of Drive on Jews."

41. Friedländer, *i. m.*, 236. o.; Levin, *i. m.*, 692–693. o.; Guenter Lewy: *The Catholic Church and Nazi Germany.* McGraw Hill, New York, 1964, 305. o.

42. Például Alex L. Easternannak, a Zsidó Világkongresszus brit szekciója politikai titkárának 1944. október 14-i kérelmére adott válaszában a pápa elutasította a nyilvános kiállást, azzal az indokkal, hogy „ha nyilvános kijelentést tesz a magyarországi zsidókkal való elbánás miatt, akkor nyomás nehezedhetne rá az iránt, hogy tegyen egy ilyen értelmű nyilatkozatot az oroszok lengyelekkel és a balti népekkel való bánásmódjával kapcsolatban is". Lásd Sir D. Osborne-nak, a Szentszékhez akkreditált brit követnek a külügyminisztériumba küldött a 701. sz., 1944. november 20-i táviratát, *PRO,* Fo. 371/42882, 86. o.

43. Ez a téma állandóan jelen volt a Vatikán 1976 elején kiadott 688 oldalas dokumentumkötetében. A kötetben tükröződik a Vatikán cionistaellenes elfogultsága is: a Vatikán sok tisztségviselője, köztük Maglione bíboros, nyíltan szembehelyezkedett egy palesztinai zsidó államalapítással. Alvin Shuster, *i. m., The New York Times,* 1976. január 24. A pápa szerepének rokonszenvező értékeléseként lásd Carlo Falconi: *The Silence of Pius XII.* Little, Brown, Boston, 1970, 430. o. skk.; Robert A. Graham: *Pope Pius XII and the Jews of Hungary 1944.* The American Press for the United States Catholic Historical Society, New York, 1964, 26. o. skk.; J. Derek Holmes: The *Papacy in the Modern World.* Szerzői, Crossroad, N. Y, 1981, 288. o., Jenő Lévai: *Hungarian Jewry and the Papacy.* Sands and Company, London. 1968, 132. o. skk. és Anthony Rhodes: *The Vatican in the Age of the Dictators, 1922–1945.* Holt, Rinehart and Winston, New York, 1973.

44. Lewy, *i. m.*, 3030. o. Lásd továbbá Friedländer, *i. m.*, 103–147. és 236–238. o. Lásd továbbá Rev. John F. Morley: *Vatican Diplomacy and the Jews During the Holocaust, 1939–1945.* KTAV, New York, 1980.

45. Gil Jakov: „XII. Pius pápa magatartása a Soá idején." *Új Kelet,* Tel-Aviv, 1987. október 9.

46. A jegyzőkönyv egy másik, alighanem Krausz Miklós (Moshe) által június 19-én küldött másolata Monsignore Filippo Bernardini, a berni apostoli küldött révén jutott el a Vatikánhoz, június vége felé.

47. A nuncius jelentését lásd a Meszlényi Antal szerkesztette *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* (Szent István Társulat, Bp., 1947) c. kötetben, a 21–30. oldalon: „A budapesti nunciatúra diplomáciai akciója a zsidók érdekében."

48. Gennaro Verolino Bokor Péternek adott háború utáni interjújában világosan kifejtette, milyen ismereteik voltak a deportálásokról. Hangsúlyozta, hogy az időre már tudták, hogy a zsidókat Auschwitzba deportálják és hogy a munkára alkalmatlanokat megölik. Lásd Bokor könyvét: *Végjáték a Duna mentén.* RTV–Minerva–Kossuth, Bp., 1982, 115–125. o., különösen a 118–119. o.

49. Friedländer, *i. m.*, 218. o.

50. *Vádirat,* 1: 319. o.

51. Helen Fein: *Accounting for Genocide.* The Free Press, New York, 1979, 110. o.

52. *Vádirat,* 1:317–324. o.

53. *Uo.*, 324–325. o.

54. Lévai, *Hungarian Jewry and the Papacy, i. m.*, 20. o.

55. *Vádirat,* 1:326–331. o.

56. Lévai, *Hungarian Jewry and the Papacy, i. m.*, 21–22. o.

57. *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board with Respect to the Jews of Hungary.* Washington, 1944. október 9., 4. o., gépelt kézirat. A jelentést Lawrence S. Lesser, a Háborús Menekültügyi Hivatal vezetőjének, John W. Pehle-nek a helyettese állította össze. Néhány nappal később hasonló kérést terjesztett elő Mr. Osborne is, a vatikáni angol követ.

58. *Summary Report of the Activities of the Refugee Board, i. m.*, 11–12. o. Lásd továbbá Fein, *i. m.*, 109. o. Amerika és Európa zsidó vezetőit, köztük Kubowitzkit Lesser értesítette a Vatikánnak benyújtott amerikai jegyzékről. Kubovy, *i. m.*, 13–14. o.

59. Friedländer, *i. m.*, 223. o.

60. Graham, *i. m.*, 15. o.

61. *Uo.*, 12. o.

62. Lévai, *Zsidósors Magyarországon*, 182–183. o.

63. Graham, *i. m.*, 12–13. o.

64. A nuncius és Sztójay közötti találkozás jegyzőkönyvét lásd *Vádirat*, 3:92–97. o. A Horthyra és Sztójayra a nuncius által a svájci és svéd képviselőkkel együtt kifejtett nyomásról Veesenmayer két, 1944. július eleji táviratában is beszámol Ribbentropnak. Lásd *RLB*, 186–187. dok.

65. *Vádirat*, 3:98–100. o.

66. Lásd Sztójay Jarossnak szóló, július 13-i feljegyzését. *Uo.*, 170–171. o.

67. *Uo.*, 251–255. o.

68. *Uo.*, 167–170. o.

69. *Uo.*, 302–303. o.

70. A jegyzéket a nuncius és Carl I. Danielsson svéd követ személyesen adta át Reményi-Schneller Lajosnak, az akkori miniszterelnök-helyettesnek. A jegyzék szövegét lásd a 25. fejezetben. Ez volt az apostoli megbízott és a semleges államok budapesti képviselőinek első közös megmozdulása.

71. Friedländer, *i. m.*, 224–235. o.

72. Lévai, *Hungarian Jewry and the Papacy, i. m.*, 37–38. o. Az elsőtől eltérően, ezt a jegyzéket Rotta, Danielsson, Harald Feller, Jorge Perlasca és Pongrácz gróf írták alá (az utóbbi három a svájci, a spanyol, illetve a portugál követség nevében).

73. Lásd a 26. fejezetben „A nemzetközi gettó" szakaszt.

74. Lévai, *Fehér könyv, i. m.*, 144–145. o.

75. Báránszky, aki ezeknek az eseményeknek az idején még csak 21 éves volt, a háború idején végzett mentőmunkájáért – egyebek közt védőiratok kiosztásáért az óbudai téglagyárban és a halálmenetekben – a Yad Vashemtől 1979. január 10-én megkapta az Igaz Ember érmet. Báránszky 1961-ben az Egyesült Államokban telepedett le. Háború alatti és utáni működéséről részleteket lásd Anthony Cardinale: „A Freedom Fighter for Many Seasons." *The Magazine of the Buffalo News*, Buffalo, 1981. október 11.

76. Lásd a 26. fejezetben.

77. Lévai, *Hungarian Jewry and the Papacy, i. m.*, 44. o.

78. A felhatalmazás jogot adott Újvárynak, hogy „táborokban és menetekben felkutassa és hazavigye azokat a zsidó származású embereket, akik az apostoli nunciatúra és a magyar kormány közti megállapodás megsértésével kerültek vagy vannak úton nyugatra". Újváry Sándor: „Szabálytalan önéletrajz". *Menóra*, 1979. február 17. 8. o. Lásd továbbá Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 187–203. o.

79. Újváry együttműködött Bíróval, Tolnay Gézával, Verebély Tiborral, Kosztich Milánnal, Eszterházy Józseffel, Helle Lászlóval, Földiák Istvánnal, Farkas Imrével, Fehér István őrnaggyal és Horváth Zoltán századossal. *Uo.*

80. Lévai, *Hungarian Jewry and the Papacy, i. m.*, 50–51. o. Lásd továbbá a szintén általa írt *Szürke könyvet* a 13–30., és a 68–69. o. és a *Zsidósors Magyarországon*, a 179–183., a 202–206., a 319–320, és a 349–351. o.

81. A semleges államok a vidéki deportálások befejeződése előtt a Nemzetközi Vöröskereszthez hasonlóan nem indítottak mentő- és segélyezőakciókat. A semleges államok 1944-es álláspontjáról bizonyítékokkal alátámasztott áttekintést ad Váradi László: „Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért." *Medvetánc*, Bp., 1985, 2–3. sz., 99–110. o.

82. Sztójay Veesenmayernak szóló június 27-i feljegyzését lásd a 25. fejezet „A koronatanács június 26-i ülése" c. szakaszában.

83. A német külügyminisztériumot olyannyira nyugtalanította a svájci sajtóreakció, hogy tiltakozást akart benyújtani, később azonban elállt ettől a tervtől, mert attól tartott, hogy ez kockára tenné a magyar szuverenitás mítoszát. Ilyenformán azt javasolták, hogy a magyarok tegyék meg ezeket a lépéseket. *NA*, T–120. mikrokópia, 4664. tekercs, K1509/K350356.

84. Lásd a 23. fejezetben „Az auschwitzi jegyzőkönyvek" c. szakaszt.

85. *Vádirat*, 3:190–192. o.

86. A német külügyminisztérium sajtóosztálya lehallgatta a tiltakozást és a folyamodványt. A szöveget lásd *NA*, T–120. mikrokópia, 4664. tekercs, K1509/K350291.

87. *Uo.*, K1950/K350354. Lásd továbbá *RLB*, 369. dok.

88. *Vádirat*, 3:296. o.

89. A mentendők számának növelésére Krausz és cionista munkatársai a 7000-et 7000 családfőként értelmezték, ami ténylegesen 30 000–40 000 zsidót jelentett. E tervezet további részleteit lásd a 29. fejezet „A Krausz-vonal" c. szakaszában.

90. Lutz 1945 áprilisában tért vissza Svájcba. Még úton Isztambulba interjút adott, amelyben áttekintette a magyar zsidók tragédiáját és problémáit. A szöveget lásd Jeruzsálemben, a Központi Cionista Levéltárban, S26/1190 köteg. Lutz 1975-ben halt meg Svájcban, 73 esztendős korában. Előéletének további részleteit lásd Alexander Grossmann: „Erinnerung an alten Generalkonsul Charles Lutz". *Neue Zürcher Zeitung*, 1975. február 26., valamint uő: *Nur das Gewissen. Carl Lutz und seine Budapester Aktion. Geschichte und Porträt.* Verlag im Waldgut, Wald, 1986. Forrásanyagokat közöl Bronia Klibanski: „Archives of the Swiss Consul General Charles Lutz." *Yad Vashem Studies*, vol. XV. Yad Vashem, Jerusalem: 1983, 357–366. o. Lásd még Theo Tschuy: *Carl Lutz und die Juden von Budapest.* Verlag Neuer Zürcher Zeitung, Zürich, 1995.

91. Jäger november 10-én hagyta el Budapestet. Feladatait Antoine J. Klichmann, annak elutazása után december 9-én pedig Harald Feller követségi titkár vette át. E. Szatmári: *Bericht über die Tätigkeit der neutralen Vertretungen in Budapest...* kézirat, 16. és 23. o. Szathmári úr sajtószakértőként működött a svájci követségen a háború idején.

92. *Vádirat*, 3:242–245. o.

93. *Uo.*, 247–249. o.

94. *RLB*, 324–326. dok. Lásd továbbá a 25. és a 29. fejezetet.

95. Amikor november 15-én felállították a „nemzetközi gettót", 72 házat jelöltek ki a svájci védettségű személyek elszállásolására. Ez a hamisított iratok birtokosainak nagy száma miatt nem bizonyult elegendőnek. Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 182. o. Lásd továbbá a 26. fejezetet.

96. A cionista illegális mozgalom nagy számban állított elő hamis védiratokat, és ezt internáltak kiszabadítására használták, valamint zsidókról, elsősorban a cionisták-

ról és a velük rokonszenvezőkről való gondoskodásul, újabb üldöztetések elleni valamelyes védelmül. Lásd a 29. fejezetet.

97. Számos forrás szerint a kezdeti közös útlevelekben 2000-2200 zsidó szerepelt. Ezek a közös útlevelek igazából könyvek voltak, mindegyik több mint 1000 nevet tartalmazott, az érintettek életkorával és fényképével együtt.

98. A svájci kérést a Nemzetközi Vöröskereszt is támogatta. Max Huber és Carl J. Burckhardt is megkereste Bothmer bárót ez ügyben. Lévai, *Szürke könyv, i. m.*, 180–181. o.

99. *RLB,* 370. dok. Reicheltől augusztus 15-i keltezésű közlés érkezett Wagnerhez, mely szerint Eichmann-nak, alighanem keserűségében, hogy eredeti terveit nem valósíthatja meg, új elképzelése támadt: hajlandó lett volna korlátozott számú kilépési vízumot kiadni, ha a deportálások újrakezdődtek volna. Azt követően azonban leállította volna a kivándorlást. *Uo.,* 330. dok.

100. 516/RES. Pol.–1944. *MOL,* K.27. Másolata a szerző birtokában. Lásd még *Vádirat,* 3: 374–375. o.

101. *RLB,* 329–330. és 371–373. dok.

102. *Uo.,* 374–377. és 383. dok.

103. Marcel Pilet-Golaz svájci külügyminiszter 1944. augusztus 10-én értesítette Clifford J. Nortont, a berni brit követet, hogy felhatalmazást kapott a Svájci Szövetségi Tanácstól: „felajánlást tehet legfeljebb 8000 magyar zsidó menekült ideiglenes svájci befogadására". Lásd Nortonnak a külügyminisztériumba küldött 3747-es sz., 1944. augusztus 10-i táviratát. *PRO,* 371/42814, 12. o.

104. M. Kahany, a genfi Jewish Agency egyik tisztségviselője azt mondja, hogy október 20-án, amikor tudomást szerzett a zsidók elleni felújult akciókról, felkereste a svájci politikai osztályt. Kapcsolatba lépett az amerikai követtel, Leland Harrisonnal és a brit ügyvivővel, Douglas MacKilloppal, akik állítólag rávették Pilet-Golaz svájci külügyminisztert, hogy az angolok és amerikaiak által garantált tervnek megfelelően cselekedjék. November elején a svájci svéd követ elérte, hogy a britek és az amerikaiak védelmük alá vegyék azt a több mint 4000 zsidót, akiknek ideiglenes svéd útlevelük van, minthogy a Németország és Svédország közötti útvonal időközben megszakadt. A svájciak állítólag beleegyeztek abba, hogy bebocsátják a svéd védettségű zsidókat, mégpedig ugyanolyan feltételek mellett, mint a svájci védettségűeket. Kahany úrnak a budapesti fejleményekre nézve dr. Pozner volt a fő hírforrása. Lásd Kahany 1944. október 30-i november 16-i, 103-as és 104-es szám alatt szereplő beszámolóját a Yad Vashem-i Pazner-aktában.

105. A budapesti svájci követség október 31-én értesült a Szövetségi Tanács döntéséről. Bár a zsidóknak alig volt valami reményük arra, hogy elhagyhassák Magyarországot, a svájciak komolyan foglalkoztak a kivándorlással kapcsolatos gyakorlati nehézségekkel. Megkeresték a szövetségeseket, hogy Marseille-be vagy az algériai Philippeville-be való érkezésük után hamarosan szállítsák tovább a zsidókat. Lásd Edward R. Stettinus helyettes külügyminiszter McClellandtól szerzett értesülés alapján írott, 1944. november 13-i táviratát. Lásd továbbá *PRO,* 371/42824, 31–32. o.

106. Lásd a Gyarmatügyi Hivatalban működő Christopher Eastwood 1944. november 3-i feljegyzését Paul Masonhoz, a külügyminisztérium menekültosztályára. *Uo.,* Fo. 371/42821, 78. o.

107. Ezen a napon Jäger közölte Jungerth-Arnóthyval, hogy kész befogadni 5 és 13 éves életkor közti gyerekeket, nemzeti és faji hovatartozásukra való tekintet nélkül. A svájciak először (október 7-én) ugyan elvetették a németek javaslatát, mármint hogy a zsidó és népi német gyerekeket zárják ki, de később (október 24-én) engedtek, mi-

után nem hivatalosan tudtukra adták, hogy a zsidó gyerekeknek módjuk lesz Palesztinába menni. *RLB,* 385. és 395–397. dok. Lásd továbbá Lévai, *Fehér könyv, i. m.,* 112–113. o.

108. *RLB,* 400–404 dok. Lásd továbbá *NA,* T–123. mikrokópia, 4203 tekercs, K209276–209285. felvétel.

109. John G. Winantnak, az Egyesült Államok londoni nagykövetének 7394-es sz., 1944. szeptember 8-i távirata az Egyesült Államok külügyminiszteréhez.

110. Hull külügyminiszternek a McClellandtól kapott értesülések alapján a londoni nagykövetséghez intézett 7998-as sz., 1944. szeptember 30-i távirata.

111. Steinhardt nagykövet 1944. október 30-i, 2077-es sz. távirata az Egyesült Államok külügyminiszteréhez.

112. Ezt a Kemény külügyminisztériumi hivatalában tartott október 31-i találkozón fogadták el, amelyen részt vett Ferenczy alezredes, és a svédeket képviselő Raoul Wallenberg. Szatmári, *Bericht,* 13. o.

113. *RLB,* 389–390. és 393. dok.

114. *Uo.,* 399. dok. Kaltenbrunnert nyomban értesítették Veesenmayer táviratának tartalmáról. *NA,* T–120. mikrokópia, 4355. tekercs, K213435. filmkocka. Lásd tovább Lévai, *Fehér könyv, i. m.,* 120–126. o.; *Zsidósors Magyarországon,* 311–316., 332–341., 359–360. és 367–368. o.

115. Ehrenpreis 1900–1914-ig Bulgáriába, azelőtt Horvátországban működött (1896–1900). Lembergben (Lvov) született 1869-ben. 1914-től Svédország főrabbija volt. Stockholmban halt meg 1951-ben.

116. A dán zsidók megmentéséről lásd Hilberg: *The Destruction of the European Jews, i. m.,* 357–363. o., és Leni Yahil: „The Uniqueness of the Rescue of Danish Jewry." *RAH,* 617-625. o. Lásd továbbá Yahil: *Hatzala ha'yehudim be'Dania* (A dániai zsidók megmentése) c. munkáját, The Hebrew University and Yad Vashem, Jerusalem, 1967.

117. Lásd Sztójay június 27-i feljegyzését Veesenmayerhoz a 25. fejezetben, „A koronatanács június 26-i ülése c. részben. A feljegyzés Jungerth-Arnóthynak a miniszertanácshoz szóló beszámolóján alapult. Részleteket lásd Lévai, *Fehér könyv, i. m.,* 60–71. o.

118. Az eredeti terv Oscar Bernadotte grófnak, a Svéd Vöröskereszt elnökhelyettesének kinevezését kérte. Jungerth-Arnóthy attól tartván, hogy a németek nem adnának a grófnak átutazó vízumot, dr. Langlet kinevezését javasolta, aki már Budapesten volt. Dr. Langlet kinevezése egy július 4-i szóbeli jegyzéken alapult, amelyet tíz nappal később írásbeli feljegyzés követett. Ambrózy Gyula, Horthy kabinetirodájának főnöke tudomásul vette a kinevezést, és július 25-én ígéretet tett az együttműködésre. *Uo.,* 167–170. o.

119. Langlet professzor aktív részese volt gyermekotthonok felállításának és védőiratok szétosztásának is. Tevékenységének részleteiről lásd *Verk och dagar i Budapest* (Munka és napok Budapesten) c. munkáját, Wahlstrom Widstrand, Stockholm, 1946, 221. skk. o.

120. A táviratnak, valamint Horthy július 10-i válaszának szövegét lásd *Vádirat,* 3:58–60. o.

121. A Háborús Menekültügyi Hivatal 17-es sz. távirata Johnsonnak és Olsennek.

122. Valentin professzor beszámolóját lásd „Rescue and Relief Activities in Behalf of Jewish Victims of Nazism Scandinavia" c. munkáját, YIVO *Annual of Jewish Social Science,* New York, 8, 1953: 224–252. o.

123. Lásd Ehrenpreis rabbi és Taubes rabbi táviratváltását, a Yad Vashem Levéltárban, M–20/47.

124. *Vádirat,* 3:56–58, 241–242. o.

125. *RLB,* 362. és 364–365. dok.

126. *Uo.,* 361. dok. Július 7-én riasztotta a külügyminisztériumot a 186 magyar zsidó Svédországba való kivándorlása iránti svéd kérés miatt. *Uo.,* 363. dok.

127. További életrajzi részleteket lásd Lévai munkájában: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka.* Magyar Téka, Bp., 1948, 311. o., valamint G. B. Freed: „Humanitarianism vs. Totalitarianism: The Strange Case of Raoul Wallenberg." *Papers of the Michigan Academy of Science, Arts, and Letters,* 46, 1961:503–528. o.

128. Lévai, *Raoul Wallenberg, i. m.,* 30–39. o.

129. A Háborús Menekültügyi Hivatal 17-es sz. távirata, fentebb idézve.

130. Lásd Johnson június 21-i táviratát a külügyminisztériumhoz, Freednél, *i. m.,* 507–508. o.

131. A szöveget magyar fordításban lásd Lévainál, *Raoul Wallenberg, i. m.,* 42. o. Röviddel a találkozó után a Tanács vezetői köszönő levelet intéztek Gusztáv királyhoz, amelyben külön javaslatokat tettek a megmaradt magyarországi zsidók megsegítésére. Munkácsi, *Hogyan történt?,* 185–187. o.

132. Pető Ernő beszámolója, *HJS,* 3:58–59. o.

133. Wallenberg a következő napon újabb jelentést írt, és részletezte a tragédia egyes vonatkozásait, adatokat közölve némelyik gettóról, a Kasztner-szállítmányról, a Weiss Manfréd-ügyről, és a budapesti csillagos házakról. A két beszámolóval együtt küldte el az auschwitzi jegyzőkönyv másolatát. Lévai, *Raoul Wallenberg, i. m.,* 43–57. o.

134. Freed, *i. m.,* 509. o. Wallenberg szerint, aki alighanem csak hivatalos adatokat idézett, a Svédország által védett zsidók száma csak 7000 volt, ezek 8 svéd védettségű házban voltak elszállásolva. Lásd 1944. december 8-i jelentését: Lévai, *Fehér könyv, i. m.,* 134–136. o.

135. *RLB,* 367. dok.

136. *Vádirat,* 3:427–428. o. Az átköltözések után Stöckler közelebbi munkakapcsolatot létesített Wallenberggel. Október 5-én például megvitatták annak a lehetőségeit, hogy a deportáltaknak ruhát, élelmet és gyógyszereket küldjenek. *Uo.,* 592. o.

137. A Tanács központjában Bleier Jenő vezette a műveletet. Két közvetlen munkatársa, Szalkay Ernő és Vasadi Vilmos voltak összekötők a svéd követséggel. Az átköltöztetések helyszínén, a Pozsonyi úton Bognár György irányította az akciót. Bognárnak joga volt a lakhelycseréből adódó vitákban dönteni. A döntéseivel elégedetlenek a Tanácsnál a Váradi Imre vezette döntőbizottsághoz fellebbezhettek. A svéd házakban az kaphatott helyet, akinek svéd Schutzpass, ezenfelül a Tanácstól kapott átköltözési engedély volt a birtokában. *Uo.,* 428–431. o.

138. Lévai, *Fehér könyv, i. m.,* 172–174. o. *A pesti gettó* c. könyvében (97. o.) Lévai kijelenti, hogy Nilsson (helyesen: Nielson) és Bauer Born (Nemzetközi Vöröskereszt) közbenjárására szabadult ki.

139. Wallenberg jelentéseit angol fordításban elküldték Londonba és Washingtonba is. A magyar zsidóknak nyújtott svéd segítség összegzését lásd *PRO,* 371/42823, 108–113. o. Wallenberg nyilas korszakbeli tevékenységéről további részleteket lásd Lévai, *Raoul Wallenberg, i. m.,* 82–215. o.

140. Freed, *i. m.,* 513–514. o. Wallenberg eltűnésének Lévai-féle változatát lásd Lévai, *Raoul Wallenberg, i. m.,* 216–294. o.

141. A Wallenberg-ügyben történt svéd–szovjet jegyzékváltások további részleteit Freed előbb említett tanulmányában lehet megtalálni, 514–528. o. Lásd továbbá *The New York Times,* 1957. február 8.

142. Arra, hogy Berijának része lehetett Wallenberg meggyilkolásában, Jurij Kaslev nagykövet utalt annak a szovjet küldöttségnek az élén, amely részt vett az 1989 júniusában, Párizsban megrendezett Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten. A küldöttség másik tagja, Vlagyimir Andrejev, a Szovjetunió helyettes főügyésze viszont elismételte azt a szovjet álláspontot, hogy Wallenberg börtönben halt meg, néhány évvel a háború után. Edwin Eytan: „Wallenberg Was Killed by Beria, Soviets Say". *The Jewish Week,* 1989. június 9.

143. Esther B. Fein: „Soviets Give Kin Wallenberg Papers". *The New York Times,* 1989. október 17.

144. Köztük volt Alekszandr Szolzsenyicin, David Vendrovszkij, Menachem Melzer, Abraham Kalinski és Jan Kaplan, korábban szovjet börtönök foglyai. Lásd Maurice Samuelson: „Soviet Said to Hide Fact Swedish Holocaust Hero Lives as Prisoner". *The Jewish Week,* New York, 1978. november 12. Eleonore Lester: „Rescued Jews Insist Wallenberg Lives in Soviet Mental Prison." *Uo.,* 1979. június 24.

145. Néhány, Budapesten Wallenberg által megmentett magyar zsidó amerikai, köztük Annette és Thomas P. Lantos a virginiai Alexandriából, valamint Robert Peter Held evégből Wallenbergért Aggódó Polgárok néven csoportot alakítottak. Nina Lagergren és Guy von Dardel, Wallenberg féltestvérei elérték Menachem Begin izraeli miniszterelnöknél, hogy érdeklődjék az ügyben. (A miniszterelnök azt javasolta Carter elnöknek, hogy ő vesse fel a kérdést a szovjet vezetők előtt.) Abban is nagy részük volt, hogy az Egyesült Államokban Daniel Patrick Moynihan (New York-i demokrata), Frank Church (idahói demokrata), Claiborne Pell (Rhode Island-i demokrata) és Rudy Boschwitz (minnesotai republikánus) szenátorok társelnökletével megalakuljon a Szabadítsuk ki Wallenberget Bizottság. Nagy-Britanniában ugyanilyen bizottság jött létre Winston Churchill és Greville Janner alsóházi tagok társelnökségével.

1979 júliusában Annette Lantost és Lagergrent fogadta az Egyesült Államok külügyminisztere, Cyrus Vance, és közölte velük, hogy az Egyesült Államok nem sokkal korábban felvetette a kérdést a szovjet kormány előtt, és éppen választ vár. Lásd „Raoul Wallenberg's Sister Sure Gulag Victim Is Alive, Gets Support of Senators." *uo.,* 1979. július 29. és *The New York Times,* 1979. augusztus 4. Lásd továbbá Eleonore Lester és Frederick E. Werbell: „The Lost Hero of the Holocaust. The Search for Sweden's Raoul Wallenberg." *The New York Times Magazine,* 1980. március 30. 20. skk. o.

146. A bizottságban részt vett Guy von Dardel, Marvin Makinen chicagói egyetemi tanár, volt vlagyimiri fegyenc, és Irwin Cotler, a McGill Egyetem tanára, ügyvéd, emberjogi aktivista. Bram D. Eisenthal: „Wallenberg May Be Alive, Probers Say" *The Jewish Week,* 1990. október 12.

147. Christopher Andrew–Oleg Gordievsky: *K. G. B.* The Inside Story of Its Foreign Operations From Lenin to Gorbachev. Harper-Collins, New York, 1990. 643–644. o.

148. „K. G. B. Chief to Let Agents Break Silence About Wallenberg's Fate." *The New York Times,* 1991. szeptember 6. Egy Moszkvából küldött, 1991. december 27-i jelentés szerint a KGB gondosan kigyomlálta irattáraiból Wallenberg nevének minden előfordulását. A megmaradt dokumentumok a hivatalos szovjet álláspontot támasztják alá, miszerint Wallenberg szívrohamban halt meg a KGB egyik börtönében 1947. július 17-én. Serge Schneemann: „Soviet Files Show K.

G. B. Cover-Up in the Disappearance of Wallenberg." *Uo.*, 1991. december 28. Részleteket közöl Wallenberg állítólagos többszörös magyarországi megbízatásáról és meggyilkolásának lehetséges okairól Schiller, Bernt: *Raul Wallenberg.* Neues Leben Verlag, Berlin, 1993, valamint Sudoplatov, Pavel és mtsai: *Special Tasks.* Little Brown, Boston, 1994. Lásd még Ember Mária: „Wallenberg elrablása", *Budapesti Negyed,* III. évf., 2. sz., 1995. nyár, 181–208. o. A CIA egyik, a titkosság alól nemrég feloldott jelentése szerint, Wallenberg az Office of Strategic Services (később CIA) ügynökeként érkezett Magyarországra. Lásd „The Angel Was a Spy." *U. S. News & World Report,* 1996. május 13.

149. 1960-ban Wallenberg az elsők között kapta meg a Yad Vashem Igaz Ember kitüntetését. 1979. december 11-én a Yad Vashem neki adományozta legmagasabb kitüntetését, amelyet féltestvére, a genfi Guy von Dardel professzor vett át. Raoul Wallenberg előtt 1987 áprilisának elején a magyarok is tisztelegtek. Szobrát, Varga Imrének a korábbi budapesti amerikai nagykövet, Nicholas M. Salgo által megrendelt munkáját, egy parkban állították fel, a Szilágyi Erzsébet fasorban. Wallenbergről további részleteket lásd Randolph L. Braham könyvének hivatkozásaiban: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography.* New York, Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, 1984, 268–272. o. Lásd továbbá Bajtay Péter, *Emberirtás – embermentés.* Katalizátor Iroda, Bp., 1994.

150. Hilberg: *The Destruction of the European Jews.* 447–448. o.

151. Lásd Weissmann-nak a Zsidó Világkongresszus londoni fiókjában működő Alex L. Eastermanhoz küldött táviratát az izraeli Rehovotban lévő Weizmann Levéltár iratai között.

152. Miguel Angel de Muguiro, a budapesti spanyol követ a német bevonulás után nem sokkal visszatért Madridba.

További részleteket közöl a tangeri kapcsolatról, különösen Renee Reichmann és Éva lányának szerepéről David Kranzler: *Thy Brother's Blood. The Orthodox Jewish Response During the Holocaust.* Mesorah Publications, New York, 1987. 247–254. o.

153. Ez a tangeri felajánlás legális cselekvési lehetőséget adott a Nemzetközi Vöröskeresztnek a magyarországi mentőmunkában való részvételre. Lásd fentebb a „Nemzetközi Vöröskereszt" c. szakaszt és a 29. fejezetet.

154. A tárgyalások augusztus 2-án folytatódtak. Lásd Gergely feljegyzéseit ezekről a találkozásokról Munkácsi könyvében, *i. m.*, 208–212. o.

155. Elek László: *Az olasz Wallenberg.* Széchenyi Kiadó, Bp., 1989. Perlasca 1944. március 19-től 1945. január 13-ig terjedő naplóbejegyzéseit lásd az 57–110. oldalakon. Lásd még Magyar Péter: „Perlasca az álspanyol ellenálló". *Magyar Hírlap,* 1989. április 8., valamint Michael Ryan: „A Simple Deed With Awesome Power." *Parade Magazine,* 1990. augusztus 19.

156. Lévai, *Fehér könyv, i. m.,* 143–144. o. Más források, különösen a nyolcvanas évek végén írottak a Perlasca által megmentett zsidók számát 5200-ra teszik.

157. Perlasca, aki szinte teljesen elfeledve élt Padovában a nyolcvanas évek végéig, nagy sokára elnyerte az általa megmentettek elismerését, akárcsak a Yad Vashemét, amely 1988. június 9-én Igaz Kereszténnyé nyilvánította. 1989 áprilisában a Magyar Népköztársaság Csillagrendjét kapta meg, majd egy hónappal később mind a zsidó közösség, mind pedig a magyar országgyűlés ünnepi megemlékezést tartott jelenlétében. Padovában halt meg 1992. augusztus 15-én, 82 éves korában. Lásd még: Harsányi Iván: „A budapesti spanyol követség által az 1944. évi üldözések idején védelemben részesített magyar zsidók névsora," *Holocaust Füzetek,* No. 3, 1993, 46–104. o.

158. Szamosi László 1944. október 10-én csatlakozott az A szekcióhoz. A háború után Izraelben telepedett le, s ott is halt meg 1986-ban. Működéséről további részleteket lásd Salamon Mihálynál: *Keresztény voltam Európában.* Népünk, Tel-Aviv, é. n., 170–176. o.

159. *RLB,* 356–360. dok. Spanyolország háború alatt viselkedéséről további részleteket lásd Haim Avni: *Sefarad veha'yehudim bi'yeme ha'shoah veha' – emansipatsiah.* (Spanyolország és a zsidók a népirtás és az egyenjogúság idején.) The Hebrew University, Jerusalem, 1975.

160. 1944. április 25-étől az állítólag zsidó származású Sampaio Carrido vezette a portugál képviseletet, de májusban orvosi kezelésre Svájcba utazott. Alberto Carlos de Liz-Texeira Branquinho váltotta föl, aki október 29-ig tevékenykedett, s őt a magyar Gulden Gyula követte. Amikor december 8-án Gulden is Svájcba utazott, a képviselet ügyeinek intézését Pongrácz Ferenc vette át.

161. *RLB,* 344. dok.

162. Lásd Günther Altenburg 1944. május 24-i táviratát a budapesti német követséghez. *NA,* T–120. mikrokópia, 4355. tekercs, K213797 (NG–5583) filmkocka. Lásd a K213798–213804 kockákat is.

163. Lévai, *Fehér könyv, i. m.,* 42–46. o.

164. *NA,* T–120. mikrokópia, 4664. tekercs, K 1509/K348816-sorozat.

165. *Uo.,* 4203. tekercs, K20296–209311. filmkockák és *RLB,* 345–353. dok.

166. Lévai, *Szürke könyv, i. m.,* 215–218. o.

167. Válogatott dokumentumokat közöl a magyar zsidók mentésében vállalt portugál részvételről Bán Éva: „Lisszabon – Budapest – Berlin, 1944–1945", *Valóság,* 1992. július, 91–106. o. A dokumentumok összeállítója hasznos, jegyzetekkel is ellátott bevezetőt is írt közleményéhez.

168. A Háborús Menekültügyi Hivatal 1944. május 24-i és június 28-i távirata Steinhardt nagykövethez. Lásd továbbá Lévai, *Fehér könyv, i. m.,* 174. o.

169. *NA,* T–120. mikrokópia, 4203. tekercs K209321–209322. filmkocka.

170. Henry L. Feingold: *The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust 1938–1945.* Rutgers University Press, New Brunswick, N. J., 1970, 33. o.

171. Walter F. Mondale: „Evian and Geneva." *The New York Times,* 1979. július 28. Az éviani és azt megelőző konferenciák részleteiről lásd Feingold, *i. m.,* 22–44. o., és Arthur D. Morse: *While Six Million Died. A Chronicle of American Apathy.* Random House, New York, 1967, 199–220. o.

172. „Palestine Statement of Policy, May 1939" – a Fehér Könyvet hivatalosan így nevezték –, erre vonatkozóan részleteket közöl Nathaniel Katzburg: British Policy on Immigration to Palestina During World War II. *RAH,* 183–203. o. Jól dokumentált összefoglalásként arról, hogyan hagyta figyelmen kívül Nagy-Britannia a háborúban a zsidók helyzetét, lásd Bernars Wasserstein: *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945.* Oxford University Press, New York, 1979.

173. Lásd Michael Mashberg: „The West and the Holocaust." *Patterns of Prejudice.* London, 12. no. 3. (1978. május–június) 19–22, 29. o. Breckinridge Longnak, valamint Robert Borden Reamsnak, George Warrennak, Robert Alexandernak és a külügyminisztérium vízumosztálya más munkatársainak, valamint a többi egyesült államokbeli hatóság és osztály számos más munkatársának bevándorlást korlátozó álláspontjáról részletes és bizonyítékokkal alátámasztott áttekintést lásd Feingoldnál, *i. m.,* 45–166. o.

174. 1944-ben a svájci zsidó szervezetek képviselőinek gyakran volt dolguk Ros-

well McClellanddal, a Háborús Menekültügyi Hivatal képviselőjével és Douglas MacKilloppal, a brit ügyvivővel.

175. „German Policy of Extermination of the Jewish Race." *The Department of State Bulletin,* 7, no. 182. (1942. december 19.): 1009. A Riegner-jelentésre alapuló beszámolókat és a brit és amerikai sajtó által megjelentetett mentési követeléseket említve, Joseph Goebbels a következő bejegyzést tette 1942. december 13-án a naplójába: „Az európai zsidóság üldözésének az angolok és az amerikaiak elsőrendű fontosságot tulajdonítanak. De igazából, azt hiszem, mindketten örülnek, hogy kiirtjuk a zsidó bagázst." *The Goebbels Diaries, 1942–1943.* Szerk.: Louis P. Lochner. Doubleday, Garden City, N. Y., 1948, 241. o. 1942. december 17-én Eden az alsóházban mondott beszédében figyelmeztette a német embereket a zsidók üldözése miatti felelősségükre. *The New York Times,* 1942. december 18.

176. „British War Role on Jews Examined." *The New York Times,* 1967. november 19. Breckinridge Long 1943. április 20-i naplóbejegyzése Riegner első érvét hangsúlyozza: „Az egészben az egyik veszély az, hogy a zsidó tevékenység hitelesebbé teheti Hitler vádját, mely szerint ebben a háborúban zsidó polgáraink érdekeiért, ösztönzésére és irányításával harcolunk". Feingold, *i. m.,* 197. o.

177. Lásd Chaim Weizmann emlékiratának azokat a részleteit, melyekben javasolja, hogy a konferencia vegye tekintetbe Palesztinát mint menedékhelyet. Lásd Herbert Druks: *The Failure to Rescue.* Robert Speller, New York, 1977, 39–41. o.

178. Feingold, *i. m.,* 167–202. o. Lásd továbbá Morse, *i. m.,* 37–64. o.

179. A kiváltási terv részleteit Arthur Hays Sulzberger tárta fel a *The New York Times* 1943. február 13-i számában.

180. John Morton Blum: *Roosevelt and Morgenthau.* Houghton Mifflin, Boston, 1970, 527. o.

181. *Uo.,* 531. o.

182. *Uo.,* 518. o.

183. A nyugati szövetségesek magatartásáról további részleteket lásd Feinnél, *Accounting for Genocide, i. m.,* 166–185. o. A titkosság alól nemrégiben feloldott dokumentumok arról tanúskodnak, hogy az Egyesült Államok meglehetősen pontos információkkal rendelkezett a háború alatt a magyarországi zsidók sorsáról. Lásd például a harmincoldalas, 2027. sz. jelentést („The Jews in Hugary"), amelyet a Stratégiai Hivatal (Office of Strategic Services) kutató- és elemzőcsoportja készített el 1944. október 19-én. *National Archives,* 226. iratcsoport, 191. tétel, I. doboz, 4.

184. A kormányzat brit és amerikai bírálói, kétségbe akarván vonni az elnök indítékait, sietnek rámutatni arra, hogy 1944 döntő választási év volt.

185. *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board, i. m.,* 2. o.

186. Norton 1249-es sz., 1944. március 23-i távirata a brit külügyminisztériumba, *PRO,* Fo. 371/39258, 61. o.

187. *The New York Times,* 1944. március 25. Az elnök nyilatkozatának szövegével röplapokat szórtak ki Magyarország és a tengelyhatalmak ellenőrzése alatt álló más országok légterébe. *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board, i. m.,* 3. o.

188. *The Department of State Bulletin.* 10, no. 248., 1944. március 25., 278. o.

189. J. S. Conway: „Between Apprehension and Indifference: Allied Attitudes to the Destruction of Hungarian Jewry". *The Wiener Library Bulletin.* London, 27, no. 30/31. 1973–74: 39. o. Lásd továbbá a cionista vezetőség „Immigration" c. emlékiratát, 1944. május 22-éről, az izraeli Rehovotban lévő Weizmann Levéltárban.

190. *Great Britain, House of Commons. Parliamentary Debates (Hansard)*. Fifth Series, 398, 1944. március 30. 1561–1564. o.

191. *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board, i. m.*, 3–10. o. A semleges fővárosokban, kivált Bernben és Stockholmban működő amerikai képviselők voltak a továbbítói számos, a magyar zsidók sorsáról Budapestről és máshonnan útnak indított beszámolónak.

192. *PRO*, Fo. 371/42813–42819, 1399. o.

193. Az Eden elnökletével folyt Háborús Kabinet-ülés jegyzőkönyveit lásd a Yad Vashem Levéltárában, M–27/4.

194. *PRO*, Fo. 371/42813–42819, 1390. o.

195. Weizmann levele Edenhez, 1944. június 6-án. Weizmann Levéltár.

196. Eden feljegyzése Churchillhez, 1944. június 20-i keltezéssel. *PRO*, Fo. 371/42813–42819, 1391. o.

197. Hall levele Weizmannhoz (bizalmas, W9647/109/Q), 1944. június 22-i keltezéssel. Weizmann Levéltár.

198. Randall levele Weizmannhoz, 1944. június 24-i keltezéssel. *Uo.*

199. A június 28-i találkozón jelen volt Chaim Weizmann, Shertok, Locker, Argonsky, Bakatansky, Linton, Dugdale és Namier. E találkozó jegyzőkönyvét lásd uo.

200. *Uo.* A brit tisztségviselők egy, Shertok Londonba érkezését előfeltételező helyzettanulmány alapján tájékozódtak. *PRO*, Fo. 371/42807, 59–62. o.

201. A június 28-i találkozó jegyzőkönyve, Weizmann Levéltár. Shertok tudósításokat küldött Ben-Gurionnak a londoni tárgyalásokról. Lásd például június 30-i táviratát, amelyben beszámol Hull-lal, Weizmann társaságában, történt találkozásáról.

202. *PRO*, Fo. 371/42813–42819, 1373. o.

203. Külügyminisztérium, 840.48 titkos köteg, menekültek/7–1144.

204. Lásd a Wintant által a külügyminiszterhez küldött 5891-es sz. 1944. július 19-i táviratot, amely Shertoktól származó üzenetet adott át Nahum Goldmannak.

205. A külügyminisztériumbeli Walker és Dickson részvételével tartott találkozó jegyzőkönyvének másolatát lásd a Weizmann Levéltárban.

206. Ben-Gurion 1944. július 13-i távirata a brit külügyminisztériumnak, *uo.*, lásd továbbá *PRO*, Fo. 371/42809, 69–70. o. A Berlinre való hivatkozás téves. Az eszmecseréket Budapestre tervezték.

207. Az amerikaiak egyetértettek a britekkel, és ellenezték bármiféle találkozást Bader és a német ügynökök vagy isztambuli megbízottjaik között. Ezt a tilalmat kiterjesztették Joseph J. Schwartzra, az amerikai Joint európai képviselőjére is. Lásd Hull 2101-es sz., 1944. július 27-i táviratát Norwebhez és McClellandhoz, a Háborús Menekültügyi Hivatal lisszaboni és berni képviselőihez. További részleteket lásd a 29. fejezetben.

208. Shertok és Linton a hónap folyamán még felvetették a Kullmann-kérdést a Kormányközi Bizottság feje, Herbert W. Emerson előtt. Emerson, Randallhoz hasonlóan, elvetette a gondolatot, mondván, hogy a „jelen kormányzati időszakban nincs tárgyalás tervbe véve a szövetségesekkel háborúban álló kormányokkal". Az eszmecserékről készült Emerson-féle emlékirat másolatát 1944. július 24-én John M. Allison, a londoni amerikai nagykövetség tisztviselője küldte el a külügyminisztériumnak.

209. Shertok beszámolója, 1944. július 13-ról, Weizmann Levéltár. A Shertok által felvetett elgondolást Baruch Korff amerikai és Joseph H. Hertz, Anglia főrabbija is szorgalmazta, Korff és Hertz javaslataira válaszul a britek arra hivatkoztak, hogy a zsidókkal való különleges elbánás nemcsak Őfelsége Kormányának van ellenére, hanem sok szövetséges kormánnyal kapcsolatban is nehézségeket támaszta-

na, „amelyek úgy érezhetnének, hogy saját honfitársaik nem élvezhetnek ilyen különleges védelemből származó előnyöket". *PRO,* Fo. 371/42808, 92–96. o.

Hasonló javaslatot terjesztett elő Yitzhak Ben Cvi a Vaad Leumitól Stephen Wise rabbinak Pinkerton és a Háborús Menekültügyi Bizottság útján. Lásd Pinkerton 1944. július 5-i táviratát a külügyminisztériumhoz.

210. A külügyminisztérium 1944. július 12-i jegyzéke. *PRO,* Fo. 371/42810, 71. o.

211. A fogolysorsban osztozott egyebek közt Springmann Sámuellel, a budapesti Vaada korábbi vezetőjével, akit röviddel a törököktől való kiutasítása, 1944 márciusa után fogtak el a britek.

212. Alex Weissberg: *Advocate for the Dead. The Story of Joel Brand.* André Deutsch, London, 1958, 167. o. Lord Moyne-t 1944. november 6-án két palesztinai zsidó Kairóban meggyilkolta.

213. A Hirschmann-misszió további részleteire nézve lásd a Stettinius által 1944. június 9-i kelttel Steinhardtnak küldött 514-es sz. táviratot.

214. A május 13-i Háborús Kabinet-ülésen kiforrott brit nézetet 1944. június 3-án továbbították Washingtonnak. *PRO,* Fo. 371/42819, 1389. o.

215. Ira A. Hirschmann: *Life Line to a Promised Land.* Vanguard, New York, 1946, 107–132. o. Hirschmann június 30-ában jelöli meg érkezése napját (110. o.). Shertok viszont június 27-i jelentésében azt mondja, hogy Hirschmann már június 22-én találkozott Branddal.

216. *PRO,* 371/42807, 46–48. o.

217. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1944.* Vol. 1. General. U. S. Government Printing Office, Washington, 1966, 1074. o.

218. Ezt az álláspontot a külügyminisztérium is kinyilvánította, lásd Hull 1944. június 9-i 683-as sz. táviratát Steinhardthoz. Lásd Halifax 1944. június 22-i táviratát a brit külügyminisztériumnak. *PRO,* Fo. 371/42807, 63. o.

219. *Uo.,* 71–72. o.

220. *Foreign Relations of United States, i. m.,* 1089–1091. o.

221. *Uo.* Lásd továbbá Halifax 1944. július 9-i táviratát. *PRO,* Fo. 371/42808, 84. o.

222. *RLB,* 290–292. dok., lásd továbbá *NA,* T–120. mikrokópia, 4664/2. tekercs, K1509/K350354. sorozat, és Német Külügyminisztérium, Bonn, 212-es sz. köteg, Inl. IIg. Ez utóbbiak tartalmazzák az 1944. július 20-án a *Times*ban, *Daily Telegraph*ban, *Manchester Guardian*ben és a *Daily Herald*ban megjelent cikket és német fordításokat, továbbá a svéd sajtóban megjelent cikkek másolatát is.

223. *RLB,* 293. dok. A Brand–Grosz-ügyben tanúsított brit magatartás további részleteiről lásd Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, i. m.,* 249–262. o.

224. Lásd Harrisonnak a külügyminiszterhez küldött 4041-es sz. táviratát. Lásd továbbá *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board, i. m.,* 15. o.

225. A külügyminisztériumhoz címzett 1944. június 26-i, 2949-es sz. távirat. *PRO,* Fo. 371/42807, 107. o. A németek lehallgatták Norton táviratát: Horst Wagner a német külügyminisztérium *Inland II.* osztályáról 1944. július 5-én hívta fel rá Kaltenbrunner figyelmét. *RLB,* 342. dok.

226. 1944. július 4-én Hubert Ripka, a csehszlovák külügyminiszter azt kérte, hogy a szövetségesek küldjenek nyomatékos tiltakozást és figyelmeztetést a németeknek Auschwitzban és másutt elkövetett bűneik miatt. Július 10-én és 15-én J. Weytko a lengyel nagykövetségről felkereste a brit külügyminisztériumban Hendersont és Randtallt, általában a nácik megszállta Európa zsidóinak, és különös tekintettel a ma-

gyarországi lengyel nemzetiségű zsidóknak az érdekében. *PRO,* Fo. 371/42809, 34. és 157. o.

227. Lévai, *Fehér könyv, i. m.,* 56–57. o.

228. Graham, *Pope Pius XII., i. m.,* 5–6. o.

229. *PRO,* Fo. 371/42815. 116–118. o. A szöveget Harrison küldte el Washingtonba, augusztus 5-én (5040-es sz. távirat).

230. *PRO,* Fo. 371/42807, 106. o.

231. *Great Britain. House of Commons. Parlamentary Debates (Hansard). 1944, i. m.,* 401. 1944. július 5.: 1160–1162. o. Eden megjegyzéseiről még ugyanazon a napon beszámolt a DNB, a Német Hírügynökség is. *RLB,* 341. dok.

232. Churchill július 13-i levelében elismételte az érseknek az Eden július 5-i alsóházi észrevételében kifejtett érveket. *PRO,* Fo. 371/42809, 108. o.

233. *Vádirat,* 3:109–110. o. A német külügyminisztérium sajtóosztálya feljegyzést készített az érseknek a magyarokhoz intézett kérelméről. *RLB,* 343. dok.

234. Ilyen üzenetekre példaképpen lásd *Vádirat,* 3:238, 255–256. o. Július vége felé a szövetségesek repülői röpcédulákat dobtak le Magyarország felett, amelyeknek egyik oldalán ez állt: „Tiszta a lelkiismereted?" *Uo.,* 357. o.

235. *PRO,* Fo. 371/42809, 115. o.

236. Anne O'Hare McCormick különösen meggyőző cikket írt a *The New York Times* 1944. július 15-i számában (Victims of the Last Fury of the Nazis), sürgetve az emberiesség és kereszténység erőit: vessenek be mindent, hogy a németek ne győzzenek az „emberi lélek elleni háborújukban".

237. Ezek között sok amerikai–magyar szervezet volt. Az Európai Zsidó Emberek Megmentésére Alakult Rendkívüli Bizottság által tartott június 17-i nagygyűlésen e szervezetek képviselői elítélték a magyarországi zsidók elleni irtó hadjáratot. *The New York Times,* 1944. június 18.

238. *Uo.,* 1944. június 4.

239. *Uo.,* 1944. június 22. Noha a lépés mellőzte a szokásos diplomáciai csatornákat. Hull később jóváhagyta. *Uo.,* 1944. június 27.

240. *The Department of State Bulletin.* Washington, 11., no. 264. 1944. július 16.: 59. o.

241. David S. Wyman: „Why Auschwitz Was Never Bombed." *Commentary,* 65. no. 5. 1978. május 37–46. o.; Erich Kulka: „Auschwitz Condoned." *The Wiener Library Bulletin,* London, 23. no. 1 New Series No. 14. 1968–69 tele: 2–5. o.; „The Controversy About the Bombing of Auschwitz." *uo.* 18. no. 2. 1964. április: 20 o.; Herbert Druks: „Why the Death Camps Were Not Bombed." *The American Zionist,* 1976. december, 18–21. o.; Roger M. Williams: „Why Wasn't Auschwitz Bombed?" *Commonweal,* 1978. november 24., 746–751. o. Vágó Béla: „The British Government and the Fate of Hungarian Jewry in 1944." *RAH,* 215–219. o. Lásd továbbá *PRO,* Fo. 371/PREM 4/51/10. 1362–1363., 1365–1367. o., 371/42808, 107–108. o., 371/42809, 127–137., 142–149. o. és 371/42814, 188–200. o.

242. Lásd John J. McCloy 1944. július 4-én Pehle-nek írt levelét.

243. A politikai nyilatkozatot a háborús osztály adta ki a britek bátorítására a Háborús Menekültügyi Hivatal felállítása után. Wyman, *i. m.,* 39. o.

244. A szövetségesek Auschwitz és a hozzá vezető vasútvonalak bombázását nem találták indokolhatónak, ám 1945. február 13–14-én 1400 repülőgépet vetettek be Drezda (Németország „elbai Firenzéje") elpusztítására, pedig a városban – művészeti és építészeti központ lévén – néhány könnyűipari üzemen kívül semmi ipar nem volt. További részleteket lásd „Dresden Rebuilt" *Time,* 1970. február 23. 32. o.

245. Vágó, *i. m.*, 217. o.

246. A fényképet lásd *The New York Times*, 1979. február 24.

247. Az egyik zsidó vezető (Leon A. Kubowitzki) ellenezte Auschwitz bombázását, attól tartva, hogy a zsidó foglyok lennének az első áldozatok. Ehelyett azt javasolta: „keressék meg a szovjet kormányt azzal a kéréssel, hogy küldjön ejtőernyős csoportokat az épületek elfoglalására, a kivégzőosztagok megsemmisítésére és a szerencsétlen fogva tartottak kiszabadítására". Lásd Pehle-nek küldött 1944. július 1-jei levelét a Yad Vashem Levéltárában M–2/H–18. Lásd még Dina Porat: *The Blue and the Yellow Stars of David. The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939–1945.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1990, 212–220. o.

248. Semmi sem bizonyítja, hogy a magyarok vagy a németek valaha is magukévá tették volna Krausz felfogását, hogy a 7000 engedély egész családokra vonatkozik.

249. Mindkét levél fellelhető a Yad Vashem-i Pazner-aktában.

250. *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board, i. m.*, 17. o.

251. Alfred E. Zollinger, a Nemzetközi Vöröskereszt washingtoni képviselője július 25-én továbbította a felajánlást. A Nemzetközi Vöröskereszt jegyzékének és az Egyesült Államok augusztus 11-i válaszának szövegét lásd uo. 20–22. o. Lásd továbbá Conway: „Between Apprehension and Indifference, 44. o.

252. *PRO,* Fo. 371/42810, 174–175. o. Linton augusztus 1-jén Hendersonnal is eszmét cserélt erről a kérdésről. Weizmann szeptember 6-án fordult Edenhez. A Linton–Henderson-találkozó jegyzőkönyvét és Weizmann levelének másolatát lásd a Weizmann Levéltárban.

253. *PRO,* Fo. 371/42810, 200–202. o. A Kormányközi Bizottsággal való találkozó jegyzőkönyvének másolatát július 24-én küldték el Washingtonba. Lásd John W. Allisonnak a londoni amerikai nagykövetségről a külügyminisztériumba küldött táviratát.

254. *Uo.*, Fo. 371/42812, 34. o.

255. *Uo.*, 371/42810, 57. o.

256. *Uo.*, 371/42814, 27–28. o. Lásd továbbá a Háborús Kabinet Menekültbefogadó és Elhelyező Bizottságának augusztus 4-i üléséről készült jegyzőkönyvet, *uo.*, CAB, 95/15.

257. *Uo.*, 371/42814, 69–70. o.

258. *Uo.*, 29–30. o. A Horthy-ajánlattal kapcsolatos brit álláspontnak a Háborús Kabinet számára augusztus 8-án készült összefoglalását lásd *uo.*, 74–76. o.

A Horthy-ajánlattal kapcsolatban több alkalommal tettek fel kérdéseket az alsóházban. Augusztus 1-jén Edmund Harvey és mások interpelláltak Dingle Footnál, a Gazdasági Hadviselési Minisztérium parlamenti titkáránál, augusztus 2-án Hewlet tett fel kérdést Edennek, november 8-án pedig Hammersley és Sir T. Moore kérdezte Edent. *Great Britain. House of Commons. Parliamentary Debates (Hansard), i. m.*, 402, 1944. augusztus 1.: 1140–1141. o.; 1944. augusztus 2.: 1410, 404. o.; 1944. november 8.: 1380. o.

259. *PRO,* Fo. 371/42814, 31. o. Az amerikai vélemény összefoglalását lásd Wimant Edenhez címzett, 1944. augusztus 15-i jegyzékében és emlékiratában. *Uo.*, 371/42815, 55–58. o. Lásd továbbá *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board, i. m.*, 17–22. o.

260. *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board, i. m.*, 19. o.

261. További részleteket lásd Conway, *i. m.*, 44–46. o. és Vágó, *i. m.*, 219–222. o.

262. *The Department of State Bulletin.* 11. no. 269 1944. augusztus 20.: 175. o.

Az ún. „Horthy-féle ajánlatról" további részleteket lásd Béla Vágó: „The Horthy Offer. A Missed Opportunity for Rescuing Jews in 1944." *Comtemporary Views on the Holocaust.* Szerk.: Randolph L. Braham. Kluwer-Nijhoff Publishing, Boston, 1983, 23–45. o.

263. *PRO,* Fo. 371/42815, 78–79. o.

264. *Uo.,* 167–168. o. és Fo. 371–42816, 148–150. o.

265. Feingold, *The Politics of Rescue, i. m.,* 259–265. o.

266. Lásd Moniz de Aragao londoni brazil nagykövet jegyzékét Sir Herbert Emersonhoz, a Kormányközi Bizottság fejéhez, *PRO,* Fo. 371/42817, 95–96. o.

267. *Uo.,* 159–160. o.

268. A Háborús Kabinet Menekültbefogadó és Elhelyező Bizottságának 1944. október 23-i üléséről készült jegyzőkönyv, uo. Fo. 371/42820, 94. o.

269. Lásd például Christopher Eastwoodnak a Gyarmatügyi Hivatalból Hendersonnak küldött augusztus 21-i feljegyzését, és Lord Moyne 1960-as sz. táviratát a Gyarmatügyi Hivatalhoz uo. 42815, 140. o. és 42816, 40. o.

270. Lásd például *Congressional Record.* 90, 10. rész. 1944. augusztus 18. A3639. o. („Hungarian Jews Must Be Saved" – Extension of Remarks of Hon. Arthur G. Kelin): 1944. augusztus 22., A 3698. o. („Great Britain Must Act To Save Hungarian Jews", Extension of Remarks of Hon. Emanuel Celler): 1944, augusztus 22. A3686. o. („Britain's White Paper Bars Rescuing of Jews of Hungary," Extension of Remarks of Hon. Emanuel Celle): 11. rész, 1944. szeptember 8. A3949–3950. o. („Sanctuary for the Jews in Palestine", Extension of Remarks of Hon. William Langer: 1944. november 10., A4577. o.) („Rescuers or Accomplices?", Extension of Remarks of Hon. Thomas J. Lane.)

271. 1944. augusztus 28-án Baruch Korff rabbi az Amerikai Ortodox Rabbik Szövetségének képviseletében az Európai Zsidó Emberek Megmentésére alakult Rendkívüli Bizottság képviselőiből és néhány kongresszusi tagból álló küldöttség élére állt. A küldöttség a brit nagykövetnek benyújtott emlékiratban követelte, hogy Nagy-Britannia nyissa meg Palesztina kapuit. (Korff rabbinak a találkozó létrehozásával kapcsolatos fellépését a britek komolyan bírálták.) *PRO,* Fo. 371/42818, 108–112. o.

Szeptember 25-én Louis Lipsky, az Amerikai Zsidó Kongresszus Végrehajtó Bizottságának elnöke szintén ebben a tárgyban terjesztett elő részletes beadványt. *Uo.,* 371/42819, 46–51. o. A „Horthy-ajánlat" iránti brit magatartás további részleteiről lásd Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, i. m.,* 262–270. o.

272. A Szálasi-kormányhoz a svájciakon át intézett amerikai jegyzékek és a válaszok másolatai is rendszerint eljutottak a német külügyminisztériumhoz. Lásd például *RLB,* 405–407. dok.

273. A Háborús Menekültügyi Hivatal működéséről további részleteket lásd Feingold, *i. m.,* 248–294. o. Lásd továbbá „The Roosevelt Administration and the Effort to Save the Jews of Hungary" c. munkáját: *HJS,* 2:211–252. Lásd ezenkívül a 29. fejezet „Kasztner tárgyalásai Becherrel" c. szakaszát.

274. Lásd például J. M. Martinnak Churchill titkárának Weizmannhoz címzett október 30-i feljegyzését, Weizmann Levéltár. A menekültkérdéssel kapcsolatos amerikai reagálásra vonatkozólag további dokumentumokat lásd *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers.* 1944. Vol. 1. General, 981–1191. o. A nyugati szövetségesek viselkedéséről további részleteket lásd Henry L. Feingold, *The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945.* Martin Gilbert: *Auschwitz and the Allies.* Holt, Rinehart and Winston, New York, 1982, 368. o.; Wal-

ter Laqueur: *The Terrible Secret.* Little, Brown, Boston, 1980, 262. o.; Arthur D. Morse: *While Six Million Died. A Chronicle of American Apathy.* Bernard Wasserstein: *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945.* és David S. Wyman: *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941–1945.* Pantheon Books, New York, 1984, 444. o.

275. A Szovjetuniónak a második világháborúban a szovjet és lengyel zsidók iránti magatartásáról egyes részleteket lásd Dov Levin: „The Attitude of the Soviet Union to the Rescue of Jews". *RAH,* 225–236. o. Lásd továbbá Fein, *Accounting for Genocide, i. m.,* 185–189. o.

276. *Vádirat,* 1:90–91. o.

277. „Russia's Aid Sought for Jews in Hungary." *The New York Times,* 1944. május 17.

278. *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board, i. m.,* 7. o.

279. *Uo.,* 8–9. o.

280. *PRO,* Fo. 371/42809, és 58. és 137–139. o.

281. *Uo.,* 371/42815, 64. és 71. o.

282. A szovjetek, mindig gyanúsnak találván a zsidómentésre vonatkozó külön terveket, a Horthy-féle ajánlatot úgy vették, mint a magyar kormányzati vezetők arra való igyekezetét, hogy a Nagy Szövetség megbontásának óhajával behízelegjék magukat a nyugati szövetségesek kegyeibe. Lásd Nyikolaj Fjodorovnak a moszkvai rádióban felolvasott kommentárját (1944. augusztus 18.) a *Vádirat*ban, 3:406–407. o.

283. Lásd például Jurij Kolesznyikov: *The Promised Land* c. novelláját, amelyben Eichmannt cionista ügynökként tünteti fel, aki úgy intézte, hogy a fiatal és egészséges zsidók Palesztinába kerüljenek, másokat viszont a gázkamrákba küldött. Lásd továbbá Jurij Ivanov: *Caution: Zionism* c. történelmietlen munkáját (Progress Publishers, Moszkva, 1970), amely a monopolista körökkel szövetkezett világméretű összeesküvésként jellemzi a cionizmust. Ez erősen elmarasztalja a budapesti Vaada tevékenységét, külön figyelemmel Kasztner Eichmann-nal való kapcsolatára, valamint a Brand-küldetésből fakadó következtetésekre. További hivatkozásokat lásd Braham: *Jews in the Communist World. English Sources.* Twayne, New York, 1961; és szintén tőle: *Jews in the Communist World. Non-English Sources.* M. M. Hauerrel közösen. Pro Arte, New York, 1963.

284. Steiner, a svájci követség egyik tisztviselője Miske-Gerstenberger Jenőnek (július 11-én) a magyar külügyminisztériumból arról panaszkodott, hogy a hamis El Salvador-i „állampolgársági iratok" Svájcból kerültek az országba, és hogy állítólag drága pénzért árulják őket a zsidóknak. *Vádirat,* 3:136. o.

285. Lásd Harrison 3867-es sz. (június 17-i) táviratát a külügyminisztériumhoz: ez közvetítette McClellandnak a Háborús Menekültügyi Hivatalhoz szóló üzenetét.

286. Mantello szerepének igen pozitív értékelését lásd Lévai, *Zsidósors Európában,* 335. o.

287. 1989 márciusában Edward Koch New York-i polgármester nyújtotta át Mantellónak az Eleanor Rooseveltről elnevezett emberjogi kitüntetést. Charles E. Schumer brooklyni demokrata képviselő tisztelgő cikket írt róla a *Congressional Record*ba. Mantello Rómában, 1992. április 25-én, 90 éves korában hunyt el. További részleteket közöl Mantello tevékenységéről David Kranzler, *i. m.,* 203–215. o. és Werner Rings, *i. m.,* 129–150. o.

288. Joseph Mandelt (Josef Mandl néven is ismeretes) a bukaresti I. N. C. O. cég textilszakértőjét 1941-ben az Antonescu-kormány nemzetvédelmi minisztériuma Svájcba küldte, repülőgépvászon beszerzésére. Valószínűleg nem teljesítette a megbí-

zást, mert 1942. október 21-én a belügyminisztérium felkérte Románia berni követét, N. Lahovaryt, hogy érje el kiadatását. (A román hatóságok Transznisztriába deportálták volna Mandelt.) Svájcban Joseph Mandel szoros kapcsolatot tartott Abraham Silberscheinnel, a RELICO vezetőjével, aki rendszeresen tudósította őt a magyarországi fejleményekről; a híreket általában romániai kapcsolatai révén kapta. Ide vonatkozó dokumentumokat lásd a Yad Vashem Levéltárban, M–20/46.

289. Az amerikai Joint működésének részleteiről, különös hangsúllyal Mayernek az SS-szel való tárgyalásban játszott szerepéről lásd a 29. fejezetet. A Jointnak Magyarországon a felszabadulás után játszott szerepéről lásd a 32. fejezetet.

290. Lichtheim irodája hivatalosan „A Cionista Szervezet és a Palesztinai Jewish Agency Ügynöksége" néven volt ismeretes. Egyik legközelebbi munkatársa Mieczeslaw Kahany volt.

291. A Zsidó Világkongresszus tevékenységének részleteiről lásd *Unity in Dispersion.* World Jewish Congress, New York, 1948, 381. skk. o. és Elizabeth E. Eppler: „The Rescue Work of the World Jewish Congress During the Nazi Period." *RAH,* 47–69. o.

292. A francia és a német nyelvű név: Comité pour l'assistance à la population juive frappée par la guerre: Komitee zur Hilfeleistung für die Kriegsbetroffene jüdische Bevölkerung. A Zsidó Világkongresszussal társulva Silberstein vezetője volt a SILBADO-nak (Comité international pour le placement des intellectuels réfugiés: az Üldözött Értelmiségiek Elhelyezésére alakult Nemzetközi Bizottság). A RELICO-nál Hans Klee volt az egyik legközelebbi munkatársa. A RELICO tevékenységére vonatkozó dokumentumok forrásaként lásd „Rescue Efforts With the Assistance of International Organizations" *YVS,* 8:64–80. o.

293. A bizottság Zwi Taubesen zürichi rabbi, Buchwald Lajosné, Kornfein Ármin rabbi, Mrs. Daniel Lowenstein, a Mandel fivérek és mások együttműködése révén alakult. Lévai, *Zsidósors Európában,* 37–38. o.

294. Bányainak Pallai Géza volt az egyik legközelebbi munkatársa, a zürichi Transimpex Import, Export & Tranzit Társaság tanácsának tagja. Pallai, magyar állampolgár lévén, formálisan nem volt tagja a bizottságnak.

295. A bizottság tevékenységére vonatkozó forrásokról lásd Yad Vashem Levéltár, M–20/47.

296. A Sternbuch fivérek például nagyon elítélően nyilatkoztak a Zsidó Világkongresszus és dr. Kasztner Rezső sikereiről, és a budapesti és pozsonyi Mentőbizottság vezetőihez hasonlóan, ők is rossz véleménnyel voltak Saly Mayer működéséről. Lásd például Yitzhak Sternbuch Kubowitzkihez írt 1948. július 5-i és Kasztner 1945. október 29-i Mayerhez írott levelét a Yad Vashem Levéltárában, M–20/46, illetve 015/19–5. A Zsidó Világkongresszus 190 000 magyar zsidó megmentéséért magának követelte az elismerést. Ezt Biss András is alaptalannak ítélte a budapesti Mentőbizottságtól. Lásd Kubowitzkihez 1948. július 10-én írott levelét a Yad Vashem Levéltárban, M–20/46.

297. Lásd Mandelblatt Chaim Poznerhez intézett 1942. december 24-i levelét. Pazner-akták, Yad Vashem.

298. A Histadrut Segélybizottsága (Hilfskommission der Histadrut) Marc Jarblumból, Poznerből, Schwalbból és Silberscheinből állt, a Haluc Segélybizottsága (Hilfskommission des Hechalutz) pedig Berkovitzból, Bornsteinből, Muskatból, Schlossból és Schwalbból. Lásd Lichtheim 1944. március 6-i levelét a főbb svájci zsidó szervezetek vezetőihez, Pazner-akták, Yad Vashem.

299. Chaim Barlas: *Hatzala bejamei shoa.* (Mentés a pusztítás napjaiban.) Beit Lohamei Hagetaot, Israel, 1975, 102. o.

300. Lásd Grüenbaum Lichtheimnek küldött, 1944. február 10-i táviratát és Lichtheim március 6-i, a Mentőbizottság leendő tagjainak írott levelét a Pazner-aktákban, a Yad Vashemben. Pozner április 3-i és Schwalb április 6-i válaszát lásd *uo.* és a Központi Cionista Levéltárban, L/22/60 köteg.

301. *Der Kastner-Bericht.* 295. o.

302. Lásd 1944. július 3-i Eliyahu Dobkinhoz írott különösen keserű levelét. Azt a megjegyzést teszi, hogy a Vöröskereszthez hasonló intézmények tréfálkoznak a különféle zsidó szervezetek viselkedésére jellemző „rendetlenségen és szervezetlenségen". Pazner-akták, Yad Vashem.

303. *Uo.* Walter Laqueur rokonszenvezik Lichtheim háború alatti szerepével és sikertelen erőfeszítéseivel, hogy a szabad világ zsidó vezetőit felrázza az európai zsidókat ért tragédiával kapcsolatban. „Jewish Denial and the Holocaust". *Commentary,* 68, no. 4. 1979. december: 44–45. o.

304. E szervezeteket elítélő felfogású munka Aryeh Morgenstern: „Va'ad hatzala ha'meuchad shelejad ha'Sochnut he'yehudit upeulotav beshanim 1943–1945." (A Jewish Agency Egyesült Mentőbizottsága és 1943–1945 közötti működése.) *Yalkut Moreshet,* Israel, no. 13. 1971:60–103. o. Magyarországra nézve lásd különösen a 84–92. o. Lásd továbbá Shabetai B. Beit-Zvi, *Ha'tsiyonut hapost Ugandit ba'mishvar ha'shoa.* (Az Uganda utáni cionizmus a tömeges pusztulás tűzpróbájában.) Bronfman, Tel-Aviv, 1977.

305. A szervezett zsidóság háború alatti mulasztásainak tömör, önkritikus értékelését lásd *Unity in Dispersion,* 193–196. o.

HARMINCKETTEDIK FEJEZET

FELSZABADULÁS, JÓVÁTÉTEL, MEGTORLÁS

Felszabadulás

A MAGYAR ZSIDÓSÁG maradéka lépésről lépésre szabadult fel, legnagyobbrészt a győzelmes szovjet és román csapatok jóvoltából (Románia az átállás után bevetette csapatait a nácik elleni háborúba). Elsőként 1944 szeptemberében–októberében az Észak-Erdélyben állomásozó zsidó munkaszolgálatos-századok szabadultak fel, valamint a vidéken élő maroknyi mentesített és hamis árja papírokkal bujkáló zsidó. Az ő felszabadulásukkal szinte egy időben kerültek a budapesti zsidók a hosszú és kegyetlen nyilasterror alá. A fővárosban életben maradt zsidók 1945 elején szabadultak fel: a gettóban és Pest más negyedeiben élők január 17–18-án; a budaiak – ahol a nyilasterror változatlanul tombolt – csak február 13-án.[1] Az ausztriai határhoz erődítési munkálatokra kirendelt több ezer munkaszolgálatos és a halálmenetekben idehajtottak közül sokan csupán április 4-én szabadultak fel, amikor Magyarország végleg megtisztult a német csapatoktól. A visszavonuló német erők által elhurcolt több ezer zsidó csak május 9-én szabadult fel; a koncentrációs táborokban életben maradottakkal együtt akkor mentették fel őket a szövetséges csapatok.

Ahogyan a szovjet–román erők végighaladtak Magyarországon – 7 hónap alatt, ami gyötrelmesen hosszúnak tűnt a zsidók és az ország más üldözöttjei szemében –, fájdalmasan nyilvánvalóvá vált a zsidó közösségeknek a német megszállás alatt elszenvedett vesztesége. A lelakatolt és kifosztott házak, boltok, majorok, gyárak és irodák, a megszentségtelenített és lerombolt zsinagógák, a megdézsmált könyvtárak, oktatási és kulturális intézmények, a feldöntött sírkövek – elevenen emlékeztettek arra a tombolásra, amellyel a nácik és magyar cinkosaik a végleges megoldás programját valóra váltották.

A nyugati szövetségesek által felszabadított magyar zsidók számát nem lehet megállapítani. Mint azok, akiket a Vörös Hadsereg szabadított fel, ők is legnagyobbrészt csontig lesoványodtak, és a legkülönfélébb testi

és lelki betegségekben szenvedtek. Sokan röviddel felszabadulásuk után meg is haltak. Némelyiküket svédországi és más rehabilitációs központokba vitték szabadon bocsátásuk előtt.[2] A legtöbb túlélő először visszatért Magyarországra, azzal az eltökélt szándékkal, hogy újrakezdi életét a nácizmustól megtisztított miliőben, de mivel sok esetben képtelen volt alkalmazkodni a környezethez, amely folyton a zsidóság tragédiájára emlékeztetett, röviddel visszaérkezése után emigrációra adta a fejét. Sok zsidó egyáltalán nem volt hajlandó visszatérni Magyarországra, minden kapcsolatot megszakított egykori hazájával. Közülük számosan telepedtek le Palesztinában és a szabad világ más államaiban, így az Egyesült Államokban, miután kis időt németországi és olaszországi menekülttáborokban töltöttek.

A magyar zsidóság veszteségei: statisztikai áttekintés

A magyar zsidóság második világháborús veszteségeit a Zsidó Világkongresszus magyarországi képviselete által közrebocsátott adatokra alapozva mértük fel. Az itt közölt adatok ugyan valószínűleg nem teljesen pontosak, mégis a lehető legjobb megközelítést adják a zsidó közösségek elszenvedett veszteségeiről, városokra, megyékre és vidékekre lebontva.[3] A háború utáni időszakban nem volt hivatalos próbálkozás a veszteségek összeírására.

Az 1941. évi népszámlálás szerint 725t005 főnyi volt a zsidó népesség, ami a teljes 14 683 323 fős népességnek 4,94%-át tette ki. 400 981 zsidó élt a trianoni Magyarországon, 324 026 pedig a Csehszlovákiától, Romániától és Jugoszláviától 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken.[4] Az 1941-es zsidóellenes törvények szerint zsidó fajúnak minősült nagyjából 100 000 zsidó származású keresztény is; 89 640 közülük a trianoni Magyarország területén lakott (62 350 Budapesten). A visszaszármazott területeken, erős lévén az ortodox hagyomány, csak 10 360 áttért volt (32.1. táblázat).

Az 1944. március 19-i német megszállásig a zsidó közösségből 63 000 áldozatot szedett a háború. Közülük 42 000 munkaszolgálatos volt; legtöbbjük az ukrán fronton lelte halálát vagy vált gyilkosság áldozatává; közel 20 000 „hontalant" deportáltak 1941-ben, majd Kamenyec-Podolszkij közelében lemészároltak, és 1000 főt gyilkoltak le a Bácskában, Újvidéken 1942 januárjában–februárjában. A megszállás előtt elpusztult 63 000 áldozatból 29 850 származott a trianoni Magyarországról és 33 150 a visszacsatolt területekről.

32.1. TÁBLÁZAT
A MAGYAR ZSIDÓSÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS VESZTESÉGEI

	Trianoni Magyarország			*Visszacsatolt területek*	*1944-es Magyarország összesen*
	Budapest	*Vidék*	*Együtt*		
A zsidók száma 1941-ben					
Zsidók	184 453	216 528	400 981	324 026	725 007
Áttértek és zsidó származású keresztények[a]	62 350	27 290	89 640	10 360	100 000
Összesen	246 803	243 818	490 621	334 386	825 007
Veszteségek az 1944. március 19-i német bevonulás előtt					
Munkaszolgálatosok	12 350	12 500	24 850	17 150	42 000
1941-ben deportált „hontalan" zsidók[b]	3 000	2 000	5 000	15 000	20 000
1942-ben Bácskában lemészároltak	–	–	–	1 000	1 000
Összesen	15 350	14 500	29 850	33 150	63 000
A zsidók száma a megszállás kezdetekor					
Összesen	231 453	229 318	460 771	301 236	762 007
A megszállás hatása					
Külföldre menekültek	2 000	1 000	3 000	2 000	5 000
Deportáltak, meggyilkoltak vagy elpusztultak	105 453	222 318	327 771	290 236	618 007
A zsidók száma 1945. december 31-én					
Deportálásból visszatértek	20 000	40 000	60 000	56 500	116 500
Felszabadított munkaszolgálatosok	5 000	6 000	11 000	9 000	20 000
Budapesten felszabadultak	119 000	–	119 000	–	119 000
Összesen	144 000	46 000	190 000	65 500	255 500
A magyar zsidóság veszteségei					
A megszállás előtti veszteségek	15 350	14 500	29 850	33 150	63 000
A megszállás alatti veszteségek	85 453	182 318	267 771	233 736	501 507
Összesen	100 803	196 818	297 621	266 886	564 507
A közösséget a külföldre szökések miatt ért veszteségek	2 000	1 000	3 000	2 000	5 000
Mindösszesen	102 803	197 818	300 621	268 886	569 507

FORRÁS: a *Hungarian Jewry Before and After the Persecution* Budapest: A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Statisztikai Osztálya közleményeinek adatai alapján 2. o.

[a] az 1941-ben életbe léptetett törvények szerint zsidó fajúak

[b] állampolgárságukat igazolni képtelen zsidók, akiket deportáltak, és Kamenyec-Podolszkij közelében legyilkoltak.

A német megszálláskor Magyarországnak a faji törvények szerint 762 007 főnyi zsidó népessége volt. Közülük 460 771 a trianoni Magyarországon élt (261 453 Budapesten), és 301 236 a visszacsatolt területeken.

A megszállás alatt a deportálásoknak, a nyilasok által elkövetett tömeggyilkosságoknak, az éhségnek, betegségnek és más tényezőknek 501 507-en estek áldozatul. Ezek túlnyomó része abból a 440 000 zsidóból került ki, akiket 1944. május 15-e és július 8-a között Auschwitzba deportáltak (lásd a 19.1. táblázatot). A megszállás alatt áldozatul esők közül 267 771 fő a trianoni Magyarországról került ki – 85 453 Budapestről – és 233 736 a visszaszármazott területekről.

Ilyenformán a magyarországi zsidóság második világháború alatti teljes vesztesége – a külföldre menekülteket leszámítva – 564 507 fő, ebből 297 621 a trianoni Magyarországról (100 803 Budapestről) és 266 886 a visszaszármazott területekről.[5]

1945 végén 255 500 zsidó volt az 1944-ben Magyarország ellenőrzése alatt álló területeken, közülük 190 000 élt a trianoni területeken – köztük 144 000 Budapesten –, a háború utáni Európa egyik legnagyobb létszámú zsidó közössége (a Szovjetuniót nem tekintve). A Budapesten lakók közül 119 000-et a városban ért a felszabadulás: 69 000-et a gettóban, 25 000-et a nemzetközi gettóban, 25 000-et a nemzetközi gettó védett házaiban, és 25 000-et rejtőzködés közben (legtöbben hamis árja iratokkal bujkáltak). A Budapestre visszatértek közül 5000 munkaszolgálatból szabadult, 20 000 pedig koncentrációs táborokból.

Az 1945 végén a trianoni Magyarország vidéki közösségeiben élő 46 000 zsidóból 6000-en szabadultak fel a munkaszolgálatos-századokból, 40 000 pedig különböző koncentrációs táborokból jött vissza; ez utóbbiak legtöbbjét 1944 júniusában deportálták az ausztriai Strasshofba és a környékén fekvő családi munkatáborokba. 1945 végén a visszacsatolt területeken élő 65 000 zsidó közül 9000 volt munkaszolgálatos, és 56 500 tért vissza koncentrációs táborokból.

Varga László a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében más szempontok alapján végzett becslése is lényegében ugyanezekre a következtetésekre jut. Az ő számításai szerint a magyarországi zsidók által elszenvedett veszteségek a német megszállás után 502 000 főt tesznek ki. A megszállás előttieket is hozzászámítva – annak nagyságát 48 000-re teszi – megállapítja, hogy a magyar zsidóság háborús vesztesége: 550 000 ember. Varga számai pontosabbnak tűnnek. A két adategyüttes közti 14 507-es eltérés lényegében két forrásból fakad: az 1941-es „hontalan" zsidó áldozatokból és a szovjet front munkaszolgálatos-veszteségeiből. A Zsidó Világkongresszus magyarországi

képviselete által a „hontalan" zsidó áldozatok 20 000-es és a munkaszolgálatosok 42 000-es számával szemben Varga helyesen állapítja meg, hogy 1941 augusztusában 14 000 és 16 000 között volt a Kamenyec-Podolszkijban lemészároltak száma, és a 42 000 áldozatnak vett munkaszolgálatosból tisztázhatatlan számú, szovjet fogságba esve, túlélte a háborút.[6]

32.2. TÁBLÁZAT
A ZSIDÓK ÉLETKOR SZERINTI MEGOSZLÁSA
A TRIANONI MAGYARORSZÁGON
1941-BEN ÉS 1946-BAN

	Zsidók száma		*Veszteség*	
	1941	*1946*	*Összesen*	*Százalékos arányban*
Korcsoport		*vidéken*		
0– 20	60 132	7 566	52 566	87,42
20– 40	62 925	22 559	40 366	64,15
40– 60	58 514	13 745	44 769	76,52
60–	34 936	3 254	31 682	90,69
Összesen	216 507	47 124	169 383	78,24
		Budapesten		
0– 20	29 042	13 184	15 858	54,61
20– 40	58 144	24 776	33 368	57,39
40– 60	62 426	34 539	27 887	44,67
60–	34 861	24 001	10 860	31,16
Összesen	184 473	96 500	87 973	52,31

FORRÁS: *Zsidó Világkongresszus*, 10. sz., 7. o.

A magyar zsidóság iszonyatos veszteségeit tovább súlyosbította a megmaradt zsidóság szerencsétlen demográfiai szerkezete; az életkor és nem szerinti megoszlás nagyon kedvezőtlen volt a közösség megújulása szempontjából. A negatív tényezők különösen vidéken érvényesültek, ahol gyakorlatilag teljesen megvalósították a zsidótlanítási programot: a vidékre visszatértek szinte kizárólag 20 és 50 év közöttiek voltak.[7] Budapesten sokkal jobb volt az életkori összetétel; itt a gettóban nagy számban maradtak életben idős emberek, a Nemzetközi Vöröskereszt és különféle keresztény felekezetek és rendek jóvoltából pedig több ezer gyermek menekült meg.

A trianoni Magyarország zsidó közösségét ért emberveszteség életkor szerinti megoszlását, az áttérteket és a zsidó származású kereszténveket

leszámítva, a 32.2 táblázat mutatja. Vidéken a zsidók száma az 1941. évi[8] 216 507 főről 1946-ra 47 124 főre esett vissza (ez 78,24%-os veszteség), a megfelelő budapesti csökkenés kisebb mértékű, 184 473-ról 96 500-ra (52,31%-os esés). Vidéken különösen nagy volt a veszteség a 20 év alattiakban és a 60 év felettiekben.

32.3. TÁBLÁZAT
A MAGYAR ZSIDÓK ÉLETKOR SZERINTI MEGOSZLÁSA
1946-BAN

	Férfiak		*Nők*		*Összesen*	
	vidéken	*Budapesten*	*vidéken*	*Budapesten*	*vidéken*	*Budapesten*
Kor csoportok						
0– 1	49	92	68	127	117	219
1– 6	427	1011	464	1072	891	2083
6– 14	1134	2654	1119	2495	2253	5149
14– 20	1831	2556	2474	3177	4305	5733
20– 40	11238	8986	11321	15790	22559	24776
40– 60	8381	12400	5364	22139	13745	34539
60–	1544	9748	1710	14253	3254	24001
Összesen	24604	37447	22520	59053	47124	96500
	Százalékos megoszlás a vidék és Budapest között					
0– 1	34,75	65,25	34,87	65,13	34,82	65,18
1– 6	29,69	70,31	30,21	69,79	29,96	70,04
6– 14	29,94	70,06	30,96	69,04	30,44	69,56
14– 20	41,74	58,26	43,78	56,22	42,89	57,11
20– 40	55,57	44,43	41,76	58,24	47,66	52,34
40– 60	40,33	59,67	19,77	80,53	28,46	71,54
60–	14,63	85,37	11,31	88,69	12,68	87,32
Összesen	39,65	60,35	27,02	72,98	32,82	67,18

FORRÁS: *Zsidó Világkongresszus*, 10. sz., 8. o.

Az életben maradottak nemek szerinti összevetésében Budapest állt rosszabbul, nem a vidék. A Budapesten 1946-ban élő 96 500 zsidóból 59 053 volt nő (1576 nő jutott 1000 férfira; lásd a 32.3. táblázatot). Hogy a fővárosban a nők között nagyobb volt az életben maradás aránya, az abból fakadt, hogy Horthy 1944. július 7-én leállíttatta a deportálásokat (ekkorra az ország többi része már *judenrein* volt), és abból, hogy az 1942-től munkaszolgálatosként szolgáló férfiak között nagy volt a veszteség: a budapesti munkaszolgálatosokból a 20 és 40 év közöttiekben 68%-os, a 40 és 60 év közöttiekben 57%-os.[9] A fővárosban a gyermeknemzés és a munka szempontjából legfontosabb korcsoportokban kivált rossz volt a nő-férfi arány: 20 és 60 év között 37 929 nő és csak 21 386 férfi; 1000 férfira tehát 1756, illetve 1784 nő jutott,

ami azt jelentette, hogy közel 13 000 nő nem találhatott zsidó házastársat.[10] Vidéken, ahol valamivel kisebb volt a munkaszolgálatosok közötti veszteség, és a deportálások a teljes zsidó népességet érintették, sokkal kiegyensúlyozottabb volt az életben maradtak közti férfi-nő arány. 1946-ban 24 604 volt a férfi életben maradottak száma, a nőké 22 520 (915 nő 1000 férfira). A létfontosságú 20 és 60 év közötti korcsoportokban a férfiak száma (19 619) 2934-gyel haladta meg a nőkét (16 685). A pontos arány persze közösségenként más és más volt.

Újjászerveződés

A front tovahaladtával az életben maradottak újrakezdték egyéni tevékenységüket, nekiláttak szervezeteik, intézményeik újjáépítésének vagy talpra állításának. Budapesten kívül általában a munkaszolgálatból visszatértek voltak a kezdeményezők, mert elsőként tértek vissza közösségeikbe. Mihelyt összeállt egy *minján*, újraindultak a vallási szertartások; a zsinagógát (vagy legalább egy részét) újra használhatóvá tették, felállították a ledöntött sírköveket, s abban a néhány közösségben, ahol maradtak gyerekek, újból kinyitottak a világi és vallási iskolák. Sok közösségnek az egyik első közös teendője az volt, hogy exhumálja a gettó területén elföldelt áldozatokat, és átvigye tetemüket a zsidó temetőbe.

A felszabadulás utáni időszak első szakaszában a visszatérteket a fennmaradás mindennapi kérdései és a felszabadult deportáltak visszatérésével kapcsolatos előkészületek foglalták le. Sokuk szenvedett még a táborban szerzett lelki és testi gyötrelmektől (különösen a depressziótól, rosszultápláltságtól, tífusztól), és több ezren hamarosan meg is haltak.[11] Az országot a nagy háborús veszteségek nyomán ért súlyos élelemhiány miatt[12] a fennmaradottak gyakran kommunákban éltek.[13] Közösségi szállásokat és közkonyhákat hoztak létre, és ezeket részben a visszatértek által visszaszerzett tőkéből, értéktárgyakból vagy a deportáltak „kölcsönvett" vagyontárgyaiból tartották fenn. A fő pénzforrás az amerikai Joint és az Ezra (Segélyező) szervezet volt. Ezek a nemzetközi szervezetek főleg Marton Ernő erőfeszítései révén vették fel a kapcsolatot a felszabadult magyar zsidókkal. Marton Ernő az egyetlen magyar nyelvű kolozsvári zsidó napilap, az *Új Kelet* kiadója volt, aki 1944 májusának elején Romániába szökött. Még Bukarestben mentő- és segélyezőakciók szervezésébe fogott a magyar zsidók támogatására. Együttműködött az új román kormánnyal és a Nemzetközi Vöröskereszttel, jogi és politikai keretet létesített az Észak-Erdélyben életben maradt zsidók érdekképviseletére, számolván azzal, hogy ez a terület visszakerül Romániához.[14] A Nemzetközi Vöröskereszthez 1945 elejétől kezdve fűzte közeli kapcsolat,

ekkor nevezték ki hivatalosan A Háború Károsultjait Segítő Mozgalom délkelet- és közép-európai osztályának (Oeuvre d'assistance pour les éprouvés de guerre, Section Europe Sud-Est et Centrale), a Nemzetközi Vöröskereszt egy újonnan alakult részlegének vezetőjévé.[15] Az Oeuvre d'assistance hatékonyságát nagyban növelte az az együttműködés, amely az amerikai Jointhoz fűzte.

Szinte rögtön Észak-Erdély felszabadulása után az amerikai Joint a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt küldöttséget menesztett a területre az életben maradottak szükségleteinek felmérésére. A front továbbhaladtával az Oeuvre d'assistance a szovjet megszálló hatóságok engedélyével kiterjesztette tevékenységét Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország felszabadított területeire. Ez utóbbi országokban a károsultakat segítő bizottság elsősorban a koncentrációs tábort túlélők elhelyezésében és elsősegélyezésében vett részt. 1945. március végén a román kormány az életben maradt deportáltak hazaszállítására vonatot bocsátott az Oeuvre d'assistance rendelkezésére. Az első szerelvény április 12-én indult Lengyelországba, Jacob Schmetterer parancsnoksága alatt, és 202 deportálttal tért vissza Nagyváradra. Május 9-én két további szerelvényt is összeállítottak.[16]

A semleges államok budapesti követségeinek élelmiszer- és gyógyszerkérelmére válaszul az Oeuvre d'assistance-tól március 6-án küldöttség érkezett a magyar fővárosba. Az első utánpótlást szállító teherautók egy héttel később érkeztek meg. Budapesten dr. Görög Frigyes, a kitűnő ügyvéd és nagy tekintélyű közösségi vezető irányításával szerveződtek a segélyezőakciók. Görög kapcsolatban állt a Nemzetközi Vöröskereszt A szekciójával,[17] és ő lett az amerikai Joint márciusban alakult albizottságának vezetője is, Martonnak a Nemzetközi Vöröskereszttel közös erőfeszítései nyomán. Az Oeuvre d'assistance magyarországi fiókjának vezetését Hans Weyermann, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi küldöttségének vezetője vette át. Az amerikai Joint albizottsága az Oeuvre d'assistance-tól kapott 2 millió svájci frankkal kezdett neki segélyezőtevékenységének.

Az albizottság működésének első három hónapjában az amerikai Joint bukaresti és genfi irodáinak irányításával működött. Jókora nyomás alatt állott, főleg a saját segélyező- vagy talpra állító programjuk mellett erősködő különféle zsidó kommunális szervezetek részéről. Június 22-én sikerült valamelyes összhangot elérni, amikor e szervezetek képviselői egy tizenkét tagú Joint Bizottságot hoztak létre.[18] Zeitinger Jenőnek a budapesti polgármester képviselőjéül való kinevezésétől is azt várták, hogy elősegíti a bizottság hatékonyabb működését.

Nagyjából ugyanekkor a különféle jótékonysági és segélyezőszerveze-

tek egyesültek, és szintén Görög elnöksége alatt létrehozták az Országos Zsidó Segítő Bizottságot (OZSSB). Az OZSSB-ben jelen voltak a fő magyarországi hitközségi és cionista szervezetek képviselői, a rabbitanácsot is ideértve.[19] Bár az OZSSB elsősorban az életben maradt deportáltak visszahozatalával és a nyomorgó zsidók gondjának enyhítésével foglalkozott, közel 5000 árvát is gondozott.

Az OZSSB egyik ügynöksége, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) kapta azt a feladatot, hogy járja végig a koncentrációs táborokat, azonosítsa az életben maradott magyar zsidókat, és juttassa haza őket.[20] 1945 végéig a DEGOB már 26 expedíciót indított, és emberek ezreit hozta haza Magyarországra. A DEGOB fontos történelmi feladatot is végzett: számos életben maradott tanúvallomását jegyezte fel, akik között többen a budapesti és vidéki zsidó tanácsok tagjai, központi és helyi közösségek vezetői voltak; munkaszolgálatosok, és a koncentrációs táborokat túléltek százai.[21] Az OZSSB és a DEGOB tevékenységének költségeit csaknem kizárólag az amerikai Joint fedezte.[22] 1945 végére az amerikai Joint magyarországi tagozatának létszáma 985 főre duzzadt, közülük 595 a fővárosban működött.[23]

Amikor az életben maradt munkaszolgálatosok és deportáltak túlnyomó többsége hazakerült, az életben maradottak hozzáláttak intézményeik és hitközségeik újjáélesztéséhez, iparkodtak helyreállítani a háborús károkat és pótolni a veszteségeket, és igyekeztek elfogatni és megbüntettetni a háborús bűnösöket.

A hitközségek újjáélesztése

Az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény s a vele egyidejűleg életbe léptetett törvények visszaadták az életben maradt magyar zsidóknak is az ország többi polgárainak járó törvény előtti egyenlőségét. A fegyverszüneti egyezmény 5. cikkelye szerint Magyarország kötelezte magát, hogy haladéktalanul szabadon bocsátja az összes faji vagy vallási okokból bebörtönzött személyt, és visszavon minden megkülönböztető törvényt, megszünteti az összes azokból származó hátrányt. Ugyanezen cikkely szerint Magyarország minden szükséges intézkedést megtesz, hogy minden áttelepített személy vagy menekült, közéjük értve a zsidókat és a hontalanokat is, legalább olyan fokú védelemben és biztonságban részesüljön, mint saját állampolgárai.[24]

Ezekkel a kikötésekkel összhangban március 17-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány[25] elfogadta a 200/1945. M. E. sz. rendeletet, amely hatályon kívül helyezte a Horthy- és a nyilas uralom alatt hozott összes zsidóellenes törvényt és rendeletet,[26] visszaállítva az állampolgárok kö-

zötti jogegyenlőséget és kimondva, hogy a zsidóellenes intézkedések nem voltak összhangban a magyar nép alkotmányos érzületeivel. Ugyanilyen rendelkezések és nézetek érvényesültek néhány más életbe lépett törvényben, így az 1946. évi XXV. tc.-ben is.[27]

Az első formálisan újjáalakított zsidó közösségek a fővárosban és a nagyobb városokban voltak. Ezekhez nemcsak az ott honos életben maradottak csatlakoztak, hanem a környező kisebb városokból és településekről származók is, akik a háború után teljesen magukra maradván, lakhelyük elhagyása mellett döntöttek.

Budapest zsidó közösségének volt a legszilárdabb alapja az újjáéledéshez. A neológ és ortodox hitközségek, Stöckler Lajos, illetve Kahán-Frankl Samu vezetésével a háborús cselekmények megszűntével szinte egy időben újrakezdték tevékenységüket. Kahán-Franklt gyorsan megválasztották az Ortodox Hitközségek Központi Irodájának vezetőjévé is, Stöckler pedig hosszas huzavonák után a Magyar Izraeliták Országos Irodájának elnöke lett.[28] A fegyverszünet utáni idők első szakaszában az országos irodát a kormány által kinevezett öttagú ideiglenes végrehajtó bizottság irányította.[29]

Vidéken nagy igyekezettel folyt a hitközségek helyreállítása. 1946 végére az 1939-ben fennállott 704 hitközségből 258 újra működött. Soknak azonban alig volt a *minján*hoz elegendő tagja, és így rövid életűnek bizonyult.[30]

Magyarországon 1946-ban 102 neológ hitközség volt. 1930-ban 219 volt a számuk (lásd a 3. fejezetet). Az ortodox hitközségek száma 436-ról 146-ra esett vissza, a *status quo* hitközségeké 54-ről 15-re. A vidéki hitközségek közül 1946-ban 55-nek voltak saját középületei, de csak kevésnek volt elegendő anyagi erőforrása ahhoz, hogy az aggok házának, kórházaknak, rituális fürdőknek és más hasonló, megszállás előtti intézménynek újbóli felállítására vállalkozhasson.[31] Annak ellenére, hogy sok zsinagóga teljesen elpusztult vagy súlyosan megsérült, az újra létrejött hitközségek legtöbbjének volt saját imaháza.[32] Mivel kevés kivételtől eltekintve a vidéki zsidó közösségek rabbijait híveikkel együtt deportálták és pusztították el, a háború utáni egyházi vezetők egy része újonnan jött, főként Romániából. A rabbik halála folytán sok hitközség vándorló felekezeti vezetők igénybevételére kényszerült.[33] Ugyanez állt a metszőkre is.

Budapest persze sokkal szerencsésebb helyzetben volt. Itt a zsinagógák majdnem sértetlenek maradtak, s éppígy sok nevelő, kulturális és közintézmény is.[34] Budapest megmaradt a magyarországi zsidó közélet központjának, és némely intézménye fontos szerepet kapott Kelet-Európa zsidóinak életében is. A Zsidó Múzeum bővebb lett a vészkorszakot

bemutató résszel, az Országos Rabbiképző Intézet pedig a népi demokratikus országok egyedüli rabbinevelő intézetévé lépett elő.

Közösségről közösségre változott, hogy milyen mértékben elevenedett meg a háború utáni néhány évben a zsidó élet; ez nagyban függött az életben maradottak számától és a rendelkezésre álló anyagiaktól. Az anyagi eszközöknek három forrásuk volt: az életben maradottak személyes anyagi tartalékai, a külföldi zsidó szervezetek, mindenekelőtt pedig a Joint adományai, és a részleges kártérítési és jóvátételi programban megszerzett kintlevőségek.

Kártérítés, jóvátétel és kárpótlás

A túlélők életük és közösségük megújítását illetően nagy reményeket fűztek a háború utáni kormány együttérzéséhez. Legalábbis a felszabadulás utáni első időszakban meg voltak győződve róla, hogy a központi és a helyi kormányhatóságok jogilag és erkölcsileg megalapozottnak fogják tekinteni igényeiket. Az életben maradottak kártérítést követeltek az árjásított vagy elkobzott ingó és ingatlan vagyonukért; jóvátételt kívántak a zsidóellenes intézkedések folytán elszenvedett jogtalanságokért és sérelmekért, és végül kárpótlást, amellyel újrakezdhetik személyes és közösségi életüket.

A fegyverszünet utáni kormány, noha átérezte az üldözést túléltek helyzetét, a megkülönböztető törvények érvénytelenítésével és az állampolgárok jogegyenlőségének helyreállításával igyekezett kifejezni szembenállását a múlt zsidóellenes intézkedéseivel, politikai és gazdasági okok folytán nem teljesíthette az életben maradottak követeléseit. Először is a szovjet megszálló hatóságok, a nyíltan még nem hatalmon lévő baloldali radikális erőkkel együttműködve, Magyarország új politikai irányvonalra állításán munkálkodtak. Ezért a lakosság gazdasági tekintetben való lecsendesítésében és a korábbi ellenfél irányában megnyilvánuló nemeslelkűségben voltak érdekeltek. Sokan azok közül, akik a zsidó javak birtokába jutottak, a munkásosztályhoz tartoztak, az ő megnyerésükre a kommunista ügy iránt nagy erőfeszítések történtek. Az elkobzott zsidó vagyon visszaadását politikai meggondolásokon túl más okok is hátráltatták. A keresztények által megszerzett zsidó javaknak sok esetben az eredeti átszármazást követő néhány év alatt megváltozott a jellegük, az értékük vagy a tulajdonosuk; az új tulajdonosok közül sokan pénzt fektettek ezekbe a javakba, vagy jókora mértékben feljavították őket. Más esetekben öröklés vagy eladás folytán megváltozott a tulajdonos. Végül, de nem utolsósorban a zsidó javak birtokában lévő keresztények közül sokan maguk is szegények vagy éppen háborús káro-

sultak voltak. Az életben maradottak túlságosan bíztak abban, hogy veszteségeik nagyobbik részéért a kormány kárpótlást fog adni. A gazdasági és politikai tényezők azonban meggátolták e várakozások beteljesedését.

Magyarország helyzete gazdaságilag kétségbeejtő volt. Háborútól dúltan, két hadseregtől kifosztva, dühöngő inflációtól nyomorgatva, roppant nagy szüksége volt gazdasági segítségre. Mint ellenséges államot, a szovjetek a legnagyobb mértékben kihasználták, a zsidó tulajdont sem kímélve. Sőt a szovjetek a németek által megkaparintott zsidó tulajdont német vagyonként kezelték, és így az a német–magyar jóvátétel részeként szovjet szerzeménnyé vált.

A huszonhat éves jobboldali kormányzás és a rövid, de pusztító nácinyilas terroruralom következményeként a háború utáni kormánynak számolnia kellett a még mindig jellemző antiszemita légkörrel. Félő volt, hogy olyan időkben, amikor az ország maga is romokban hevert, a népesség koldusbotra jutott, és a szovjet erők hajthatatlanok voltak követeléseik teljesítését illetően, egy tömeges jóvátételi program csak újabb antiszemita hullámot váltana ki (lásd alább). Amikorra az ország gazdaságilag már talpra állt, és a Szovjetunió segítségével a kommunista erők kezébe került a hatalom, kezdetét vette a minden tulajdonviszonyra kiható kollektivizálási és államosítási program.

A zsidó közösség vezetői nem sokkal a fegyverszüneti egyezmény aláírása után benyújtották a pártok vezetőinek és a kormánynak a deportáltak támogatása, valamint gyors és bőkezű kártérítési és jóvátételi program iránti követeléseiket. Ezzel nem kívántak kivételezett helyzetet a zsidóknak, csupán az életben maradottak kárpótlására törekedtek, s arra, hogy – mint a magyar társadalom legjobban üldözött rétege – lehetőséget kapjanak a talpra állásra. Bizonygatták, hogy követeléseik erkölcs, jog, és Magyarország érdekei szerint valók. Magyarország nemzeti becsületének visszaszerzése és az ország dolgának az eljövendő békeszerződési tárgyalásokon való pozitívabb értékelése – érveltek – függeni fog attól, hogy mennyire lesz tisztességes és méltányos a kártérítési és jóvátételi program.[35]

A kormány fogékonyságot mutatott a hallgatólagos vádakkal kapcsolatban, legalábbis jogi vonatkozásban. A polgárjogok, az állampolgári szabadságjogok és a zsidó vallás egyenjogúsításának visszaállításán túlmenően tekintélyes számban fogadott el törvényeket és rendeleteket, melyek az életben maradtak sérelmeit orvosolták. Lehetőség nyílt arra, hogy a zsidók kereskedelmi, üzleti és ipari vállalkozásait átruházó, erőszak hatása alatt kötött megállapodások semmisnek minősülhessenek, és feljogosították a zsidókat arra, hogy – bizonyos feltételek mellett – visszakövetelj ék

mező- és erdőgazdasági birtokaikat is. Lehetővé tették, hogy az erőszakkal elidegenített üzletek, irodák, magánvagyonok és lakások eredeti tulajdonosaikhoz kerüljenek vissza. Külön rendelkezések szabályozták a zsidó vallás státusát és a felszabadulás előtt elbocsátott zsidó alkalmazottak és köztisztviselők helyzetét. Jogorvoslatot adtak bizonyos háború alatti házasságokkal és munkaszolgálatosok, deportáltak holtnak nyilvánításával kapcsolatban. Intézkedéseket hoztak a szakembereket, háborús veteránokat és diákokat illetően.[36]

A törvénykezési és jogorvoslati intézkedések széles köre ellenére – jóllehet jó néhányuk törvényerőre is emelkedett –, a zsidók nem örvendhettek semmi kézzelfogható eredménynek a kártérítésben és jóvátételben. Egyfelől, a kormány sohasem szabályozta a magyar állam felelősségének mértékét a zsidókat a Horthy- és a nyilas korszakban ért üldözésekben. Az ország pénzügyi és gazdasági nehézségei következtében az a javaslat merült fel, hogy a túlélők a Zsidó Helyreállítási Alapból kapjanak kártérítést, amelyet főleg az elhagyott és vissza nem követelt zsidó vagyonbol hoztak volna létre. Ez a javaslat azonban nem valósult meg.[37] Az ötlet azoktól a zsidó vezetőktől származott, akiket bosszantott az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. márciusi döntése, mely e javakat az Elhagyott Javak Kormánybiztosának fennhatósága alá helyezte. A közvetlenül a miniszterelnöknek felelős kormánybiztos volt illetékes a nemetekkel elmenekült fasiszták hátrahagyott javainak dolgában is. Mivel a különböző városokban és megyékben a politikai pártok képviselőiből álltak össze a helyi testületek, a vagyon kezelésében és felhasználásában politikai érdekek érvényesültek. Ezeknek az eltérő tulajdonkategóriáknak az összevegyítese jóval bonyolultabbá tette a túlélők javainak azonosítását és a jóvátételt.[38]

Az életben maradottaknak számos más nehézséggel is szembe kellett nézniük. Az új tulajdonosok nem voltak hajlandók lemondani újonnan szerzett tulajdonaikról, hanem pereskedések kezdődtek: a rövid és hosszu távú érdekeikben eltérő pártok és politikai vezetők közötti konfliktusok elmélyültek; a kommunisták megszerezték a hatalmat, elkezdődött Magyarország népi demokráciává történő átalakítása. A Kisgazdapárt és a többi kommunistaellenes párt ellen 1947 tavaszán támadást indítottak. Az augusztusi választás után az új, kommunista túlsúlyú koalíció nemzetközi kötelezettségei dacára egyre merevebb álláspontot foglalt el. Az 1947. február 10-i párizsi békeszerződés például több rendelkezést hozott az elkobzott javakért adandó kártérítésről. A 26. cikkely 1. és 2. paragrafusa például előírja:

> 1. Magyarország, amennyiben ezt már eddig is meg nem tette, az Egyesült Nemzeteknek és állampolgáraiknak minden Magyarországon levő törvényes jogát és érdekét az 1939. évi szeptember hó 1-jén fennállott állapotnak meg-

felelően vissza fogja állítani és az Egyesült Nemzeteknek és állampolgáraiknak Magyarországon levő összes javait a jelenlegi állapot szerint vissza fogja adni.

2. A magyar kormány kötelezi magát, hogy e cikk hatálya alá eső összes javak, jogok és érdekek mindennemű olyan tehertől és megterheléstől mentesen állíttatnak vissza, amely esetleg a háború következményeként reájuk hárult, valamint minden, a visszaadással kapcsolatban a magyar kormány részéről eszközölhető megterhelés mellőzésével. A magyar kormány hatályon kívül fog helyezni minden olyan rendszabályt, ideértve lefoglalásokat, zár alá vételeket vagy kényszerkezeléseket, amelyeket az Egyesült Nemzetek javai tekintetében 1939. évi szeptember hó 1. napja és a jelen Szerződés életbelépése közötti időben foganatosított. Amennyiben a javak a jelen Szerződés életbelépésétől számított hat hónapon belül nem kerültek visszaadásra, kérvény nyújtandó be a magyar hatóságokhoz, mégpedig nem később, mint a Szerződés életbelépésétől számított 12 hónapon belül, kivéve azokat az eseteket, amikor az igénylő bizonyítani tudja, hogy a kérvényt e határidőn belül nem nyújthatta be.

A 27. cikkely 1. és 2. paragrafusai továbbá lerögzítik:

1. Magyarország kötelezettséget vállal arra nézve, hogy minden olyan esetben, amidőn magyar fennhatóság alá tartozó személyeknek Magyarországon lévő javaira, törvényes jogaira vagy érdekeire, e személyek faji származása vagy vallása miatt 1939. évi szeptember hó 1. napja óta zár alá vételt, elkobzást vagy kényszerkezelést rendeltek el, az említett javakat, törvényes jogokat és érdekeket a tartozékaikkal együtt visszaállítja, vagy, ha a visszaállítás lehetetlen, e tekintetben megfelelő kártalanítást ad.

2. A magyar kormány mindazoknak a személyeknek, szervezeteknek vagy közösségeknek Magyarországon levő összes javait, jogait és érdekeit, akik, illetőleg amelyek egyénenként vagy mint összességek tagjai faji, vallási vagy más fasiszta szellemű zaklató rendszabály tárgyai voltak, amennyiben azokra nézve a jelen Szerződés életbelépésétől számított hat hónap alatt örökös nem jelentkezett vagy igénybejelentés nem érkezett, át fogja ruházni az ilyen személyeket, szervezeteket vagy közösségeket Magyarországon képviselő szervezetekre. Az átruházott javakat ezek a szervezetek az említett magyarországi összességek, szervezetek és közösségek életben maradt tagjainak támogatására és helyreállítására fogják fordítani. Ezeket az átruházásokat a jelen Szerződés életbelépése után 12 hónapon belül kell foganatosítani, s azok magukban fogják foglalni a jelen cikk 1. bekezdése értelmében visszaállítandó javakat, jogokat és érdekeket is.[39]

Ezek a rendelkezések, a fegyverszüneti egyezmény és a békeszerződés számos más, hasonló kikötésével egyetemben, nagyjából csak puszta kijelentések maradtak.[40] Inkább csak kívánalmakat és elveket testesítettek meg, semmint szigorú, kötelező érvényű rendelkezéseket; nem voltak hatályosak (hiányzott a helyhatósági adaptálás és a végrehajtási utasítás), és nem helyeztek kilátásba büntetést be nem tartásuk esetére, kivéve azt, hogy nemzetközi bíróságnál keresetet lehetett benyújtani.

A kommunista rendszer megszilárdulásával a kártérítés és jóvátétel kérdéseit maga alá gyűrte a cionizmus és kozmopolitizmus ellen meghirdetett kampány, amely Magyarországon éppoly hevességgel tombolt, mint a szovjet tömb más országaiban. A szinte kizárólag zsidóktól elkobzott ingatlanokból összetevődő Zsidó Helyreállítási Alapot alighanem egyszer sem használták meghirdetett céljaira. A beszámolók szerint időnként meg-megcsapolták a kommunisták saját politikai akcióik finanszírozására.[41] Az Alap vagyonát, akárcsak a zsidóktól elkobzott vagyon összértékét, sohasem állapították meg, sohasem tették közzé.[42]

A Holocaust túlélői 1963 és 1971 között is hoppon maradtak, amikor Magyarország 100 millió nyugatnémet márkát kapott azoknak a vagyontárgyaknak a jóvátételéül, amelyeket német koncentrációs táborokban koboztak el. A kártérítést igénybe vevők legtöbbször mintegy 13 000 forintot kaptak kézhez, de sokan kevesebbel kellett hogy beérjék, mint ennek az összegnek a fele.[43] Ugyanebben az időszakban nyújtott 8,5 millió márka kártérítést a nyugatnémet kormány azoknak is, akiket orvosi kísérleteknek vetettek alá. A kommunista rendszer állítólag Mercedes gépkocsik formájában kérte – és kapta meg – ezt az összeget; a forrásokból nem derül ki világosan, hogy az orvosi kísérletek egykori áldozatai végül is hogyan jutottak hozzá a kártérítési összegekhez. 1971 elején a nyugatnémet kormány további 3 millió márkát szavazott meg magyarországi szétosztásra (lásd alább).

Újra felparázslott a kártérítési-jóvátételi vita a kommunista rendszer felbomlásának időszakában, 1989–90-ben. Egy újonnan létrejött zsidó szervezet, a Munkaszolgálatosok Országos Egyesülete (MUSZOE) tűzte zászlajára a túlélők kárpótlásának ügyét,[44] majd a Holocaust Áldozatok Magyarországi Szövetsége (HÁMSZ) vállalkozott az egykori áldozatok érdekeinek képviseletére. Ezt a szervezetet a MUSZOE, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, a MAZSIHISZ (a kommunista rendszerbeli Magyar Izraeliták Országos Képviseletének utódszervezete), valamint a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (MAZSIKE) hozta létre.[45]

1991 áprilisában a magyar országgyűlés törvényt alkotott az 1949–67 között elszenvedett vagyoni károk rendezéséről. Az, hogy nem foglalkoztak egyidejűleg a zsidók 1938–45 között elszenvedett káraival, jó néhány interpellációra adott alkalmat, amelyek a politikai élet előterében tartották a kérdést.[46] 1991 végén az igazságügyi minisztérium törvényjavaslat előkészítésébe fogott, amely egységesen kárpótolná mindazokat, akiket valamikor megfosztottak polgári és politikai jogaiktól. Az, hogy a törvényjavaslat nem tett különbséget a Holocaust, illetve a nácizmus és a kommunizmus áldozatai között, sok zsidó vezetőt felháborított. Egyebek között arra hivatkoztak, hogy a Holocaustot semmi mással nem lehet egy

nevezőre hozni; csak a zsidóságot szánták nemre és korra való tekintet nélkül egyetemleges megsemmisítésre; a magyar kormányra konkrét kötelezettségeket ró mind a magyar, mind pedig a nemzetközi jog a jóvátétel kérdéskörében. A magyar országgyűlés 1992. április 7-én új törvényt alkotott (XXIV/1992), amely az 1939. május 1. és 1949. június 8. között esett anyagi károk rendezéséről intézkedik.[47] 1992. május 12-én újabb törvény (XXXII/1992) született, amely azoknak nyújt kárpótlást, akiket politikai okokból törvényellenesen fosztottak meg életüktől vagy szabadságuktól 1939. március 11. és 1989. október 23. között. A törvény végrehajtásával a Sepsey Tamás vezette Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatalt bízták meg.[48]

Jól érzékeltette a zsidóság kárpótlásával kapcsolatos csalódottságot Tímár György kisgazdapárti parlamenti képviselő a Holocaust Áldozatai Magyarországi Szövetségének elnöke:

> A magyarországi zsidóság kártalanításának jelenlegi szabályozása alkotmánysértően diszkriminatív a zsidóság sérelmére. A törvény csak olyan esetekben ismeri el a második világháborús sérelmek nyomán benyújtott igényt, ha bírósági ítélet alapján szenvedtek az üldözöttek. Ilyen módon az Auschwitzba deportáltak vagy a Dunába gépfegyverezettek nem tartozhatnak a kárpótoltak körébe.[49]

Magyarország zsidó vezetői a törvénnyel kapcsolatban számos kérdést vetettek fel. Sértette őket Balsai István igazságügy-miniszternek az a kísérlete is, hogy a zsidóellenes intézkedésekkel kapcsolatos felelősséget szinte teljes egészében a németekre hárítva, elmossa Magyarország felelősségét. Egy 1992. június 2-án közölt interjúban a miniszter kifejtette, hogy a „borzalmak" nem magyar területen játszódtak le, és hogy Magyarország a német megszállás után már nem volt szuverén ország.[50] Az első állítás helytálló, a második nem vesz tudomást Sztójay Döme quisling-kormányának törvényességéről, hiszen a Sztójay-kormány tagjait és magát a miniszterelnököt is hivatalos formában Horthy kormányzó nevezte ki, aki a megszállás után is államfő maradt. A magyar államigazgatás polgári és katonai apparátusa, amely legnagyobbrészt magától értetődően hajtotta végre a német és magyar szakértők által megtervezett és irányított végleges megoldási programot, Horthynak esküdött hűséget. Az is tanúsítja Horthy „szuverén" hatalmát, hogy ha nem is előbb, de 1944. július 7-én, mire a vidék már zsidómentessé lett, egyetlen intézkedéssel meg tudta állítani a deportálásokat.

Az 1992. évi XXXII. törvény rendelkezései fölött érzett csalódás egyebek között abban a memorandumban is kifejeződött, amelyet a MAZSIHISZ és több más zsidó szervezet juttatott el az Alkotmánybírósághoz. A MAZSIHISZ elnöke, Feldmájer Péter által elkészített be-

advány egyebek között aláhúzta, hogy a törvény „számos olyan rendelkezést tartalmazott, amely megerősítette a zsidók és a nem zsidók közötti különbségtételt, teljesíthetetlen feltételeket szabott a munkaszolgálatosok kárpótlásához". Az Alkotmánybíróság legalábbis részben méltányolta a memorandum okfejtését, mert 1995. február 6-án közzétett, mérföldkőnek számító döntésében kimondta a törvény 2. és 3. paragrafusának alkotmányellenességét, utasítva az országgyűlést, hogy 1995. szeptember 30-ig új kárpótlási törvényt alkosson „az alkotmányos követelmények figyelembevételével". A munkaszolgálatosokkal kapcsolatban az Alkotmánybíróság „megállapította, hogy a nem harcoló alakulatok körében teljesített munkaszolgálat ténylegesen zárt, táborszerű fogva tartást jelentett, s ezért ésszerűtlen és önkényes az a feltétel, hogy csak a harcoló alakulatok kötelékében teljesített munkaszolgálat képezhette a kárpótlás alapját". Fontos az Alkotmánybíróság döntése azért is, mert hangsúlyozza, hogy „a deportálás során a magyar állam saját polgárait összegyűjtötte és idegen fennhatóságnak adta át". A testület döntése is megerősítette, hogy a magyar államnak történelmi, jogi és implicit módon még akár erkölcsi felelősséget is kell vállalnia a magyar zsidók deportálásáért és tömeges legyilkolásáért.[51]

De az Alkotmánybíróság döntése sem változtatott azon, hogy a jóvátétel és a kárpótlás ügye egészen a kilencvenes évek derekáig lényegében megoldatlan maradt, jóllehet az igényükkel az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatalhoz forduló túlélők nagy számban kaptak, ha többnyire nagy késéssel is, bizonyos mértékű kárpótlást beváltható kárpótlási jegyek formájában. Ezek értéke legtöbbször meg sem közelítette az elszenvedett személyes és anyagi veszteségek mértékét. Legalábbis mostanáig tehát a magyar hatóságok nem tudtak teljes mértékben megfelelni az 1947. évi békeszerződéssel rajuk hárult kötelezettségeiknek. A jóvátétel és kárpótlás ügyében tapasztalható késedelemben számos belpolitikai, társadalmi és gazdasági tenyező játszott közre. A tárgyalásokban részt vevő magyar hatóságok, különösen az Igazságügyi és Pénzügyminisztérium körébe tarozók, a jelek szerint halogató taktikát alkalmaznak, kihasználva a zsidó közösség megosztottságát.

Az 1991-ben létrehozott csúcsszervezet, a HÁMSZ, gyakorlatilag elvesztette összefogó szerepét. Két fő frakcióra hullott, amelyekkel a megfelelő magyar szervek az „oszd meg és uralkodj" elve alapjan tárgyalnak. Az egyik frakciót a HÁMSZ maradéka és a MUSZOE alkotja, ragaszkodva a békeszerződés szabta kötelezettségek teljesítéséhez, illetve ahhoz, hogy az utód nélkül elhunyt áldozatoktól kisajátított vagy elkobzott ma-

gántulajdon után járó kárpótlás kezelési joga ezt a frakciót illesse. A MAZSIHISZ-nek és a hozzá csatlakozott többi zsidó szervezeteknek, vagyis a másik frakciónak e szerint csak ahhoz volna jogcíme, hogy a kisajátított közösségi tulajdon után járó kártérítést és kárpótlást megszerezze. (Zsinagógákról, iskolákról és kapcsolódó intézményekről van szó.) A HÁMSZ maradéka és a MUSZOE a jóvátételt és a kárpótlást a magyar zsidóság kizárólagos belső ügyének tartja, ellenezve a külföldi zsidó szervezetek bárminemű „közbenjárását".

A MAZSIHISZ és a vele szövetkezett más szervezetek[52] alkotják azt a csoportot, amelyet a magyar hatóságok a magyar zsidóság „hivatalos" képviselőjének tartanak. Álláspontjuk pragmatikusabb, mint ellenlábasaiké, mert elismerik az ország gazdasági nehézségeit, és a Holocaust-áldozatok gyorsan fogyatkozó táborának pillanatnyi, legsürgősebb igényeire koncentrálnak. Felismerik, hogy a jóvátétel és kárpótlás ügyében elfoglalt „maximalista" álláspont csak olajat öntene az elszegényedett országban létező antiszemitizmus tüzére. Noha kevésbé ellenzik a külföldi szervezetekkel összehangolt fellépést, mint ellenlábasaik, azért ők sem lelkesednek érte. Már csak azért sem, mert biztosak akarnak lenni abban, hogy a magyar kormány által előbb-utóbb kifizetendő kárpótlás hol fogja végezni: azt szeretnék, ha a kárpótlás minél nagyobb része maradna az országhatárokon belül, segítséget nyújtva a magyarországi túlélőknek, illetve az ottani zsidó, világi és egyházi létesítményeknek. A nemzetközi zsidó szervezetek képviselői ezzel szemben arra hivatkoznak, hogy mivel számos túlélő sohasem tért vissza magyarországi lakhelyére, az őket megillető kárpótlást nemzetközi zsidó célokra, így például Izrael állam támogatására kellene fordítani. A MUSZOE vezetőihez hasonlóan ők is „maximalista" álláspontot foglalnak el, ragaszkodva a békeszerződésben előírt teljes értékű kárpótláshoz.

Fokozza a konfliktusok esélyét a zsidó szervezeteken belül is, közöttük is, hogy nincsenek megbízható adatok a fasiszta és a kommunista rezsim által elkobzott és kisajátított magán- és közösségi tulajdon összesített értékéről.

A fent említett törvényhozói aktusok előrelépést jelentenek a múlttal való szembenézés tekintetében, de a felkínált jogorvoslatról általában elmondható, hogy túl későn jött, és túl csekély mértékű. Tekintve, hogy mindez egy demokratikus játéktérben zajlik, és a posztkommunista korszak piacrendszeri folyamatai kiélezett gazdasági viszonyokat teremtenek, továbbá egyre kevesebb túlélő van életben, nyugodtan feltételezhetjük, hogy a Magyarország által nyújtandó kártérítés és jóvátétel még a töredé-

két sem fogja megközelíteni annak a katasztrofális veszteségnek, amely a magyar zsidóságot érte.

Válasz a zsidó követelésekre: neo-antiszemitizmus

Az új rend képviselői antifasiszta álláspontra helyezkedve, kevés kivételtől eltekintve a zsidók szenvedéseit és veszteségeit a többi háborús áldozatokéhoz hasonlóan kezelték. A baloldaliak (ebbe a csoportba nagyon sok zsidó származású kommunista is tartozott) erejük java részét a fasizmus végleges felszámolásának és az osztályharc követelményeinek rendelték alá: a háború utáni koalíció jobboldali beállítottságú tagjainak pedig nem állt érdekükben, hogy a zsidóknak lehetőséget adjanak kártérítési és jóvátételi igényeik hangoztatására.

Az életben maradottak, nem lévén központilag irányított és támogatott kártérítési és jóvátételi program, a helyi hatóságok egyetértő segítségével igyekeztek visszaszerezni tulajdonukat, köztük lakásukat és bútoraikat, s gyakran nem is eredménytelenül. Sok közösség volt, ahol a zsidóknak vezető helyzetbe sikerült jutniuk a pártban, szakszervezetben, rendőrségen és más helyi társadalmi és kormányzati szervezetben. Sokukat idealizmusuk vezette, igyekeztek részt venni az új szocialista társadalom építésében, másokat viszont megalkuvás vagy megtorlási szándék. Mivel a háború előtti évtizedekben e pozíciókból eltávolították a zsidókat, háború utáni megjelenésük ingerültség és antiszemita megnyilatkozások forrásává vált.

Gazdasági okai is voltak az ilyesfajta indulatoknak. A háború utáni időszak igen nehéz feltételei közepette, amikor mindenből hiány volt és dühöngött az infláció, egyre erőteljesebbé és egyre jövedelmezőbbé vált a feketepiac, és a feketézők között elég tekintélyes hányadban voltak zsidók is. Alattomos kampány indult a zsidók ellen, és néhány községben hamarosan antiszemita kitörésekre került sor. Közrejátszhatott az is, hogy a legfelsőbb kommunista vezetők között jó néhány zsidó származású marxista is volt. Sokak számára – akiket éveken át bombáztak a judeobolsevizmus veszélyeire való figyelmeztetésekkel – ezek a vezetők nemcsak egy idegen eszmerendszer képviselőinek, hanem egy megszálló hatalom kiszolgálóinak tűntek. Ezt a felfogást nemcsak a megrögzött antiszemiták vallották, hanem azok is, akik az összeomlással elvesztették előjogaikat és szinte teljes vagyonukat: korábbi földbirtokosok, ipari és kereskedelmi vezetők, valamint elbocsátott katonatisztek és közalkalmazottak. S jóllehet a felszabadulás előtt az arisztokrácia nagy része türelemmel viseltetett a zsidók iránt, ha nem éppen nyíltan szimpatizált velük, az államosítási in-

tézkedések nyomán ők is azonosították a zsidóságot a kommunizmus ördögeivel.

A sors fintora és egyben tragikuma, hogy az antiszemita megmozdulásokat gyakran éppen a hatalmi és a társadalmi változásokkal törődő baloldali erők robbantották ki. Ezek a nagyszámú zsidót magukba foglaló erők indították a legerősebb harcot a zsidók kártérítési és jóvátétel iránti igényei és a feketézők ellen, hogy minél nagyobb számú hívet szerezzenek.

1945. március 25-én például a Kommunista Párt lapja, a *Szabad Nép* felszólította a visszatérő zsidókat, hogy legyenek megértéssel korábbi, lefoglalt lakásukban élő keresztények iránt, még ha ezeknek az embereknek nem kis része a szélsőjobboldaliakhoz fűződő kapcsolatai révén jutott is hozzá ehhez az előjoghoz.[53] Röviddel a főváros felszabadulása után a Budapesti Nemzeti Bizottság indítványozta, hogy a zsidók csak a lakásban lakókkal kötött megegyezés esetén kaphassák vissza a lakásaikat.[54] 1945. március 25-én Darvas József, az ismert népi író és a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője, aki az újjáépítés minisztere lett, egy cikkben azzal támadta a zsidókat, hogy „...miért akarják mindig a munka könnyebbik végét megragadni?" Hangsúlyozta, hogy „...a munka és az áldozatok vállalása alól senki nem vonhatja ki magát, ...még a múlt szenvedéseire hivatkozva sem".[55] Alapvetően ugyanezt az álláspontot vallotta Darvas írótársa, Veres Péter is, aki „a föld azé, aki megműveli" jelszóval folytatott földreformért volt felelős. Ugyanebben az évben Veres állítólag azt is kijelentette, hogy Magyarországot meg kell szabadítani minden idegentől, zsidótól éppúgy, mint a németektől.[56] A különböző pártok közötti súrlódások a nagy gazdasági megpróbáltatások idején sokszor vezettek antiszemita kitörésekhez. Az antiszemita tüntetések megrázó hatással voltak az átélt szenvedések és veszteségek miatti sérüléseikből épp csak kilábalt túlélőkre, és sok tisztességes magyarra is, akik bíztak a jogon és egyenlőségen alapuló demokratikus rend felépíthetőségében.

A legmegrendítőbb eseményekre 1946-ban, a gazdasági helyzet mélypontján került sor. A kommunista vezetők feketézők elleni kampánya – és a feketéző kifejezés gyakran csak szépítő körülírása volt a zsidónak – ez év februárjában súlyos antiszemita kitörésekhez vezetett a munkásközpontokban Ózdon, Sajószentpéteren, Szegváron és Tótkomlóson. Kunmadarason májusban, Diósgyőrben júliusban tényleges, több áldozatot követelő pogrom robbant ki. Kunmadarason antiszemita elemek az életben maradottak kártérítési követeléseitől felhergelve azzal a rémhírrel izgatták a helyi lakosságot, hogy a visszatért zsidók keresztény gyerekeket gyilkolnak.[57] Miskolc mellett, Diósgyőrben a bányászok feketézők elleni, kommunisták vezette tüntetése után antiszemita támadások következtek;

a feketézők elleni tüntetés tíz nappal azután történt, hogy Rákosi Miskolcon tartott beszédében halált követelt rájuk.[58] Néhány más városban a helyi lakosok, a zsidó vagyon háború alatti kisajátításának kedvezményezettjei által felbujtva, távozásra kényszerítették a zsidókat. Megint másutt a helyi hatóságok nemcsak hogy elutasították a hazatért deportáltak jogos követeléseit, hanem határozatot is hoztak a zsidók alkalmazása ellen. Ez történt például az egyik kispesti gyárban, ahol a dolgozók (1945 decemberében) követelték az összes zsidó alkalmazott azonnali elbocsátását.[59] Kommunista sugallatra zsidóellenes zavargások voltak Makón is.[60]

Azok az antiszemita demonstrációk, amelyek a túlélők kártérítés és jóvátétel iránti küzdelmeit kísérték, a szovjet pórázra került Magyarország politikai, társadalmi és gazdasági változásait is visszatükrözik, amelyek sok vitát váltottak ki a háború utáni évek publicisztikai és tudományos irodalmában (lásd a 33. fejezetet).

A felelősség, a kártérítés és a jóvátétel kérdéséről több éven át tovább éltek a nézeteltérések. A zsidók egyre inkább meggyőződhettek arról, hogy jogos igényeiket szántszándékkal hosszadalmas és bürokratikus módon kezelik, ezzel is akadályozván az érdemi kártérítési program megvalósulását. Ellenfeleik úgy érveltek, hogy a zsidók követelései túlzók, viselkedésük túlbuzgó, és a fasizmus felszámolásában és az új rend létrehozásában való tettvágyuk egyszerűen túlmegy minden mértéken.

Az összeütközés kettős hatással volt a zsidókra. Az új rendből kiábrándulva sokan beléptek a cionisták közé, és nemet mondtak a zsidókérdés beolvadással való megoldására. A zsidó nemzeti öntudat újraéledése, különösen Izrael állam létrejötte, 1948 májusa után, sokakat kivándorlásra késztetett. Mások nyugat felé indultak, főleg az Egyesült Államokban és a Brit Nemzetközösség országaiban remélve új hazát. Az ő kártérítési és jóvátételi reményeik teljesülése elsősorban a Német Szövetségi Köztársaság kormányán múlott.

Kártérítés, jóvátétel a Német Szövetségi Köztársaságból

Jóllehet korábban a Harmadik Birodalmat alkotó, s a háború után függetlenné váló államok mindegyikébe deportáltak magyar zsidókat, és mindegyiknek a területén volt olyan koncentrációs tábor, ahol magyar zsidók is sínylődtek, csak a Német Szövetségi Köztársaság (Nyugat-Németország) vállalkozott viszonylag bőkezű kártérítési és jóvátételi programra. Ausztria eléggé mérsékelt kártérítési törvényt fogadott el, és az is szigorú megkötéseket tett az osztrák állampolgárságról. A szovjetek támogatását élvező Német Demokratikus Köztársaság (Kelet-Németország)

minden különbségtételt megtagadott a fasizmus áldozatainak faj és vallás szerinti osztályozására. Elvi okokból nemet mondott minden kártérítéssel kapcsolatos törvénykezésre, ragaszkodván ahhoz, hogy nem „jogutódja" a Harmadik Birodalomnak. Közép-Kelet-Európa más szocialista államaihoz hasonlóan arra az álláspontra helyezkedett, hogy a fasizmus örökségének felszámolásával és a Harmadik Birodalomnak az ország területén maradt áldozatairól gondoskodva, eleget tett történelmi és erkölcsi kötelességeinek.

Nyugat-Németország ugyan szintén kinyilvánította, hogy nem „jogutód", mégis viszonylag nagyvonalú és nagyigényű programot fogadott el a nácizmus áldozatainak kártérítésére. S noha 11 millió fegyvertelen polgár, köztük 6 millió zsidó kitervelt elpusztítását és milliók elmondhatatlan szenvedéseit a háború alatt és után igazából nem lehet pusztán pénzbeli fizetséggel jóvátenni, a nyugatnémet kormány hajlandóságot mutatott a Harmadik Birodalom politikájáért való felelősség vállalására, és messzemenő fogékonyságot a politika áldozatainak jogos igényei iránt. A nyugatnémet kormány

- több „nemzetközi" egyezményt kötött nem állami státusú zsidó szervezetekkel;
- kárkiegyenlítést ajánlott fel a tömeges népirtás áldozatainak szerte a szabad világban, állampolgárságra való tekintet nélkül;
- jóvátételi egyezségre lépett Izraellel, amely állam a német zsidóüldözések idején még nem létezett.[61]

Hogy a nyugatnémet kormány milyen bőkezűséggel teljesítette ezeket az egyezményeket, az megítélhető abból, hogy 1979. január 1-jéig 85,3 milliárd nyugatnémet márkát fizettek ki, száz és százezer zsidó áldozatnak adva ezzel lehetőséget új élet teremtésére, Izrael államnak pedig gazdasági és pénzügyi nehézségeinek kiegyensúlyozására.[62] A magyar zsidókkal kapcsolatban ugyan nem volt ilyen átütő a nyugatnémet jóvátételi erőfeszítés, de így sem volt jelentéktelen.[63] Egyes nyugatnémet intézkedések kizárólag a még Magyarországon élő zsidókat érintették: mások általánosabb érvényűek voltak, egyaránt vonatkozva a Magyarországon, valamint a szabad világban élő zsidókra.

Az 1957. július 19-i szövetségi kártérítési törvény intézkedett a nácik által a Szövetségi Köztársaság és Berlin területén átvitt vagy magukkal hozott azonosítható vagyontárgyak visszaadásáról vagy az értük adandó kárkiegyenlítésről. A magyar zsidóktól elrabolt vagyontárgyak értékét soha nem lehetett pontosan megállapítani. Jókora mennyiséget tett ki az is, amit a nyugat felé menekülő németek és magyarok vittek magukkal, de nagy hányad hagyta el az országot egy ún. „aranyvonatban", amely végül

Ausztria amerikai és francia megszállási övezetében állapodott meg.[64] Egyebek között zsidóktól származó értékek is voltak a Kemény Gábor báró, nyilas külügyminiszter által Jaques van Hartennek, a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjének 1945. március 17-én átadott, „a magyar államvagyon részeként" megőrzendő tárgyak között.[65]

A német kártérítési törvény dolgában a magyarországi zsidók mindjárt kezdetben két nehézségbe ütköztek. Először, szinte lehetetlen volt bebizonyítaniuk, hogy a tőlük elrablott értékek eljutottak a törvényben megjelölt területre. Másodszor, nem volt semmiféle diplomáciai kapcsolat a Német Szövetségi Köztársaság és Magyarország között. Ezek a nehézségek néhány év múltán megszűntek, de a végül jogosnak ítélt kiegyenlítés csak törtrésze volt az elrabolt vagyontárgyak értékének. A magyar hatóságok együttműködésével több mint 66 000 folyamodvány érkezett Nyugat-Németországba az 1959. április 1-jei határidő lejártáig. A nyugatnémet kormány még a diplomáciai kapcsolatok felvétele, 1973 decembere előtt, 1971. január 22-én beleegyezett abba, hogy 1972-től kezdve háromévi részletben kifizet Magyarországnak 3 millió nyugatnémet márkát (közelítőleg másfél millió dollárt). A megállapodás szerint a magyar kormány vállalja ennek az összegnek a folyamodók közötti elosztását. E célból közvetlen felelősséggel ruházta fel a Nácizmus Magyarországi Üldözöttei Országos Érdekvédelmi Szervezetét.[66] Az 1971. május 28-án közreadott irányelveknek megfelelően négy kategóriába sorolták be az elfogadott folyamodványokat, nagyjából 80 dollártól 400 dollárig terjedő összeghatárokkal.[67] Ezek a kifizetések viszonylag szerények voltak ugyan, de az átvevők egy tekintetben előnyben voltak a külföldön élő magyar zsidókkal szemben. A német–magyar megállapodás szerint a Magyarországon élőknek nem kellett bizonyítaniuk a nyugatnémet kormány fennhatósága alatt álló területeken az elhurcolt javak azonosságát, a Magyarországról eltávozott magyar zsidókat viszont továbbra is kötötte ez a feltétel.

Az 1956. július 29-i szövetségi kártérítési törvény[68] intézkedett a nácizmus áldozatainak élet- és szabadságvesztése, egészségromlása, valamint anyagi veszteségei – így az ingatlanvagyonban és a különféle típusú vagyontárgyakban esett veszteségek, bírságfizetés, az életpálya megtörése és a társadalombiztosítási kifizetésekben esett kár – miatti kárkiegyenlítésről.[69] Az eredeti elgondolás szerint a törvények a szovjet táborban élőket különféle okok folytán kizárták volna a jogosultak közül. A törvénytervezet szerkesztői közül többen féltek, hogy a kommunista világban élő áldozatok törvénybe vétele ellenállást szülne, és az veszélyeztetheti a törvény elfogadását. Mások kincstári érveket hoztak fel, hangsúlyozva, hogy a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban nagy számban élnek áldozatok. Végül, de nem utolsósorban, többen felvetették az elismerés jogi

vonatkozását, mondván, hogy az olyan országoknak való kifizetések, amelyekkel Nyugat-Németországnak nincs diplomáciai kapcsolata, ellentétben állnának bizonyos nemzetközi jogszokásokkal és a nemzetközi jog elveivel.

Bár a törvény főként a német zsidóknak adandó jóvátételről kívánt intézkedni, belekerült egy szakasz (IV. rész), amely az olyan területekről való üldözötteket is tekintetbe veszi, amelyekről a háború után kiűzték a németeket. Ebbe a szakaszba hontalanok és politikai menekültek is bele vannak foglalva. A jóvátételre való jogosultsághoz az egyéb követelményeknek eleget tevő folyamodónak igazolnia kellett, hogy 1953. október 1-jén nyugaton élt. A törvény szerint a nyugatnémetek kötelezték magukat mindazok kártalanítására, akik akár a németektől a Harmadik Birodalmon kívül vagy belül, akár idegen, német nyomás vagy kezdeményezés alatt álló kormánytól szenvedtek üldöztetést.

Magyarország esetére nézve nem csekély jogi huzavona után megállapíttatott, hogy 1941. április 5-étől kezdve a német nyomás közvetlen következményeként folytak a deportálások. A határozat a munkaszolgálatosokat is jóvátételre jogosulttá tette, feltéve, hogy teljesültek rájuk nézve a törvény tartózkodási helyre vonatkozó megkötései. Az 1953. október 1-jei határnap nagy csalódást okozott azoknak a menekülteknek, akik csak azt követően tudták elhagyni az országot. (Ez a kérdés az 1956. október–novemberi magyarországi felkelés utáni tömeges kivándorlással vált különösen aktuálissá.) 1956 márciusában a külföldi magyar zsidó vezetők összehangolt erőfeszítést tettek, hogy az 1953. október 1-je után nyugatra érkezettek is élvezhessék a jóvátételi törvény jótéteményeit. E vezetőket Kállay, Magyarország volt miniszterelnöke segítette célhoz, aki igazolta azt a tézist, hogy a magyar zsidókat német kényszer hatására üldözték.[70] A zsidó vezetők több nemzetközi zsidó szervezettől is támogatást kaptak. Mindezek belejátszottak abba, hogy a nyugatnémetek 1965. szeptember 14-én elfogadták a szövetségi kártérítési törvény ún. véghatározatát, amely 1965. december 31-ig tolja ki az elfogadhatóság végső időpontját.[71] S jóllehet ez a törvény vállalja, ha kisebb léptékben is, mint korábban, az 1956 novembere után nyugatra szökött magyar zsidók ezreinek kártalanítását, a menekültek utolsó csoportját teljesen juttatás nélkül hagyja. Többek között azt a néhány ezernyi magyarul beszélő szovjet zsidót, akik az 1970-es évek végétől kaptak módot az Ukrán SZSZK Kárpátokon túli területének elhagyására. Ezen a korábban Kárpátaljának nevezett, és a háborús években Magyarországhoz tartozó területen fekszenek a hajdani „zsidó városok"; Beregszász, Huszt, Munkács, Nagyszőllős és Ungvár (lásd az 5. fejezetet).

A nyugatnémetek által a szövetségi jóvátételi törvény értelmében kifi-

zetett kártalanításokon kívül kártérítésre jogosultak azok a koncentrációs tábort megjárt foglyok, akiket egyes német cégek, például az I. G. Farben, a Krupp, az AEG és a Rheinmetall, kényszermunkásként dolgoztattak.[72] Habár ez a pótlólagos kártérítés általában nem ért fel a háború alatti munka értékével, mégis további bevételi forrása volt a korábbi üldözötteknek.

Magyarországon a kényszermunkásként dolgozó korábbi deportáltak kérvénye a Nácizmus Magyarországi Üldözöttei Országos Érdekvédelmi Szervezete segítségével az Általános Értékforgalmi Bankkal együttesen intéződött el. Nincs rendelkezésre álló adat arról, hogy hány zsidó részesült a kártérítési-jóvátételi programok juttatásaiban, sem arról, hogy összesen mekkora összeget kaptak. Azt azonban biztosan elfogadhatjuk, hogy a kártérítés nem mérhető össze sem a magyar zsidóknak a tömeges emberpusztítás áldozatai közötti részarányával, sem veszteségeikkel és szenvedéseikkel.

Háborús bűnperek

Magyarország. Az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény 14. cikkelye szerint Magyarország kötelezte magát „a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában, az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatásában és az ítélkezésben" való közreműködésre. E kikötésekkel összhangban az Ideiglenes Nemzeti Kormány (1945. január 25-én) rendeletet hozott a „népbíráskodáson" alapuló bírósági rendszer létrehozásáról (81/1945. M. E.). Az elgondolás az volt, hogy ezek a bíróságok az annak rendje és módja szerint megválasztott törvényhozói testület által létesítendő állandó bírósági rendszer létrehozásáig működjenek.[73] A rendelet meghatározta, mi számít háborús és népellenes bűnnek, és megjelölte a bíróságok által kiszabható büntetéseket. A rendelet kétfajta bíróság felállításáról intézkedett: népbíróságokról mint a törvényszéki székhelyeken működő alsóbb fokú büntetőbíróságokról, és a Népbíróságok Országos Tanácsáról (NOT). A népbírósági tanácsok szakképzett, az igazságügy-miniszter által kinevezett bíróból és helyetteséből, és öt nem szakképzett bíróból álltak, akiket a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot alkotó öt párt delegált.[74] A Népbíróságok Országos Tanácsának élén egy, az igazságügy-miniszter által kinevezett elnök állt. Az alá tartozó különféle fellebbviteli tanácsoknak öt hivatásos bíró tagját és ezek helyetteseit az öt politikai párt jelölte ki.[75] A népbírók és a népügyészek alkalmasságát ún. vizsgabizottságok állapították meg, külön gondot fordítva a jelöltek politikai hátterére. A szigorú vizsgálatok ellenére egyes ügyészeknek és bíróknak sikerült eltitkolniuk nyilas vagy szélsőjobboldali múltjukat. Néhá-

nyukat rajtakapták, hogy pénzt fogadtak el a vád elejtéséért vagy a vádlott iránt tanúsítandó elnéző magatartásért.[76]

Az első perek még a népbíróságok formális felállítása előtt zajlottak. Ezekre ad hoc „forradalmi bíróságok" előtt került sor, olyan keretlegények felett ítélkeztek, akiket korábbi munkaszolgálatos áldozataik vádoltak kegyetlenkedéssel.[77] A Vörös Hadsereg által felszabadított helyek egyikén-másikán a visszatértek (kezdetben szinte csak munkaszolgálatosok) segítségére voltak a hatóságoknak a deportálásban és a gettósításban részt vevők felismerésében és letartóztatásában. Kihallgatásnak vetették őket alá, majd a népbíróságok elé kerültek.

A népbíróságok működésük első szakaszában – éppúgy, mint a „forradalmi bíróságok" – elsősorban munkaszolgálatos-keretek tagjaival és tisztjeivel foglalkoztak. Budapesten sokszor ítélkeztek a főváros felszabadítása előtti három hónapon keresztül terrorizáló nyilas bandák tagjai felett is. A zsidók ellen elkövetett rettenetes bűnökkel vádoltak között volt Bokor Dénes, akit 1500 zsidó kínzásával és megölésével vádoltak, Kun András minorita szerzetes, aki több mint 500 zsidó kivégzéséért volt felelős, Traum János, Mónos József, Katona Péter Pál, és Kovács Endre, mindegyikük zsidók százainak haláláért felelt.[78] Ez a két esettípus azért jutott elsőbbséghez, mert a szovjet erők előrenyomulását nagyszámú letartóztatás követte, és elegendő tanú állt rendelkezésre, akik tanúvallomást kívántak tenni.[79]

Az első nagy per Meskó Zoltán pere volt, a magyar országgyűlés korábbi „nemzetiszocialista" képviselőjének pere 1945 májusában. Meskó ötévi büntetést kapott, de ezt az ügyész javaslatára a NOT életfogytiglani börtönbüntetésre változtatta.[80] A vádhatóság szerette volna mielőbb perbe fogni a Horthy- és nyilas korszak azon politikai és kormányzati vezetőit, akik a legnagyobb felelősséggel tartoztak az országot ért katasztrófáért, de a Szálasi-kormány tagjainak perét, amelyet először 1945. szeptember 3-ára tűztek ki,[81] el kellett halasztani, mert a vádlottak még Ausztria és Németország amerikai megszállási övezetében, amerikai őrizetben voltak.

A háborús bűnökkel gyanúsítottaknak, különösen a német nemzetiségűeknek a kiadása iránti magyar kérések meglehetős feszültségeket okoztak a magyar és az amerikai hatóságok között. Ez enyhült, amikor visszahozták a legtöbb magyar gyanúsítottat és az amerikaiak beleegyeztek három, a megszállás idején tevékeny szerepet játszó magas rangú SS-tisztnek (Kurt Bechernek, Edmund Veesenmayernak és Otto Winkelmann-nak) a főbb magyar háborús bűnperekhez tanúként való kiadásához.[82]

A háborús főbűnösök persorozata 1945. október 29-én kezdődött a

kevés számú, viszonylag ép épület egyikében, a Zeneakadémián. Az első, akit bíróság elé állítottak, Bárdossy László korábbi miniszterelnök volt, aki ellen az volt a vád, hogy az országgyűlés hozzájárulása nélkül vitte bele Magyarországot a Szovjetunió elleni háborúba. Felelősséget viselt továbbá a hivatali ideje alatt lezajlott kamenyec-podolszkiji és újvidéki tömegmészárlásért. Bárdossyt november 3-án ítélték el. Fellebbezését a NOT december 28-án elutasította, majd a kegyelmi kérvény elutasítását követően, 1946. január 10-én végrehajtották rajta a halálos ítéletet.[83] Következőként Imrédy Béla, volt miniszterelnök állt a bíróság elé (november 14–23.), aki a Sztójay-kormányban is fontos szerepet játszott. Egyebek között felelős volt az 1938-as és 1939-es zsidótörvényekért és a Harmadik Birodalommal való szoros együttműködés alapjainak lerakásáért. Az ítélet november 23-án született meg. Imrédyt 1946. február 28-án végezték ki.[84]

Rajniss Ferenc pere következett november 28-án. Rajniss szélsőjobboldali újságíró volt, az antiszemita *Magyar Futár* c. hetilap alapítója; a Szálasi-kormány kultuszminisztere; háborús és népellenes bűnök vádjával állt bíróság elé. Egyebek közt felelős volt a Horthy 1944. szeptember–októberi kiugrási kísérlete elleni összeesküvésért. Rajniss ügyében december 7-én hoztak halálos ítéletet, és 1946. március 12-én kivégezték.[85]

A zsidók számára kétségkívül a magyar zsidóság elpusztításáért közvetlenül felelős „deportáló trió", a Sztójay-kormány belügyi vezérkara elleni per volt a leglényegesebb. Baky Lászlónak, Endre Lászlónak és Jaross Andornak a pere 1945. december 17-én kezdődött, dr. Jankó Péter elnökletével. Mire 1946. január 7-én befejeződött, ország-világ megismerte a végleges megoldás programjának hátborzongató részleteit. A zsidók elpusztításában való felelősségen túl a három háborús bűnöst elmarasztalták az SS-szel a nemzeti érdekek sérelmére való együttműködésben és összeesküvésben is. A bíróság 1946. január 7-én halálos ítéletet hozott. Bakyt és Endrét március 29-én felakasztották, Jarosst április 11-én kivégzőosztag elé állították.[86]

Szálasi közeli munkatársai közül Budinszky Lászlót, korábbi igazságügy-minisztert, és Pálffy Fidél grófot, volt földművelésügyi minisztert állították először bíróság elé. Budinszky pere 1945. december 5-én kezdődött. December 12-én halálra ítélték és 1946. március 9-én felakasztották. Pálffy pere december 12-én kezdődött, december 15-én halálra ítélték, és 1946. március 2-án felakasztották.[87] Ezután Szálasira és kormányának többi tagjára került sor: Beregfy Károlyra, Csia Sándorra, dr. Gera Józsefre, Kemény Gáborra, Szőllősi Jenőre és Vajna Gáborra. A per 1946. február 5-én vette kezdetét, dr. Jankó Péter elnökletével. Ez a per nagy figyelmet keltett, mivel a vádlottakat tekintették elsősorban fe-

lelősöknek az ország teljes tönkretételéért, hiszen megakadályozták Horthyt a Németország szövetségéből való kiugrásban. A per alkalmat adott a vádhatóságnak, hogy tisztázza a nyilas mozgalom hátterét, a náci párttal való kapcsolatát és az ország felszabadulása előtti hat hónapban betöltött szerepét. A vádlottak vallomása gyakran ellentmondott Veesenmayer és Winkelmann tanúvallomásának, akik igyekeztek a vétkeket teljes mértékben korábbi csatlósaikra áthárítani. A bíróság március 1-jén az összes vádlottat bűnösnek mondta ki és halálra ítélte; Beregfyt, Gerát, Szálasit és Vajnát március 12-én végezték ki, Csiát, Keményt és Szőllősit március 19-én.[88]

Az utolsó nagy perben Sztójay Döme volt a fő vádlott. Az egykori berlini követ a német megszállás után kapott miniszterelnöki kinevezést. Hivatali működése alatt pusztították el a magyar zsidóság zömét. Vádlotttársai volt kormányának tagjai voltak: Kunder Antal, Rátz Jenő, Reményi-Schneller Lajos és Szász Lajos.[89] A per március 14-én kezdődött dr. Pálosi Béla tanácselnök vezetésével. A perbe fogottak ellen az volt a vád, hogy a Harmadik Birodalommal együttműködve feláldozták a nemzeti érdekeket. A bírósági eljárás feltárta Sztójaynak berlini magyar követként játszott szerepét; a megszállás előzményeit és azt az ügybuzgóságot, amelyet kormánya a német követelések teljesítésében, egyebek között a végleges megoldásban tanúsított. A többi háborús főbűnöshöz hasonlóan a Sztójay-csoport is megpróbálta a németekre hárítani az ország tragédiája miatti felelősséget. A bíróság mindazonáltal március 22-én bűnösnek találta őket; Kundert életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték, a többieket pedig golyó általi halálra; az ítéletet nem sokkal később végre is hajtották.[90]

E tömeges perekkel párhuzamosan a népbíróságok külön pereket is indítottak több, a magyar zsidóság elpusztításában fontos szerepet játszó személy ellen. Közéjük tartozott Ferenczy László csendőr alezredes, a deportálásokért felelős csendőrtiszt, továbbá Hain Péter és Koltay László, a Magyar Állambiztonsági Rendészet – a „magyar Gestapo" – vezetői. 1946 tavaszán mindhármukat kivégezték.[91] Néhány, csak másodrendű szerepet játszó személyt is perbe fogtak, köztük Antal Istvánt, a Sztójay-kormány igazságügy-, majd propagandaminiszterét, Basch Ferencet, a Volksbund vezetőjét, Fiala Ferencet, a nyilas sajtófőnököt, Kassai (Schallmayer) Ferencet, Szálasi propagandafőnökét, Kolosváry-Borcsa Mihályt, Sztójay sajtófőnökét, és Kovarcz Emil nyilas szervezőt, a magyar zsidótlanító különítmény tagját. Pert indítottak továbbá Hóman Bálint korábbi vallás- és közoktatásügyi miniszter, Hindy Iván tábornok, Budapest nyilas városparancsnoka,[92] Hubay Kálmán antiszemita újságíró, a Magyar Nemzetiszocialista és Nyilaskeresztes Párt alapítója, és

Omelka Ferenc újságíró, a nyilas Számonkérő Szék volt vezetője ellen. Antalt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, de tizenöt év után amnesztiában részesült. Fiala büntetése életfogytig tartó szabadságvesztés volt, de 1956-ban megszökött és nyugatra menekült. Bascht, Kassai (Schallmayer)-t, Kolosváry-Borcsát és Kovarczot kivégezték. Hóman a börtönben halt meg, életfogytig tartó büntetését töltve, Hindyt, Hubayt és Omelkát 1946 tavaszán kivégezték.[93]

Néhány háborús főbűnöst – köztük Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagyot, Grassy József vezérőrnagyot és Zöldi Márton századost – bűnösnek találták az újvidéki vérengzésekben. 1946. január 12-én halálra ítélték őket, de Szombathelyi Ferenc vezérezredessel, a honvédvezérkar korábbi főnökével együtt valamennyiüket kiadták Jugoszláviának. Itt újra bíróság elé kerültek, és kivégezték őket (lásd a továbbiakban).

Népbíróságok működtek a legtöbb megyeszékhelyen is, hogy döntsenek azokról, akik részt vettek a vidéki zsidóüldözés megtervezésében és végrehajtásában. A vádlottak padjára a legfelsőbb megyei és helyi hivatalnokok (főispánok, alispánok, polgármesterek) kerültek, valamint azok a rendőr- és csendőrtisztek, akik közvetlenül részt vettek a zsidók gettósításában és deportálásában.[94] Népbíróság elé került néhány zsidó is, akiket Magyarországon vagy a táborokban elkövetett kollaborációval vádoltak.[95]

A népbíróságok több éven át folytatták működésüket, s egyre kisebb jelentőségű ügyekben ítélkeztek. 1948. március 1-jéig 39 514 személy ellen indult büntetőeljárás, és 31 472 ügyet tárgyaltak. Ebből 5954-ben megszüntették az eljárást, és 9245 esetben felmentő ítéletet hoztak. A 16 273 elmarasztaló ítéletből 8041 egy évnél rövidebb idejű börtönbüntetést szabott ki, 6110 pedig egy és öt esztendő közötti tartalmút. 41 személyt ítéltek életfogytiglani kényszermunkára. Összesen 322 embert ítéltek halálra, 146 ítéletet hajtottak végre, a többit életfogytig tartó börtönbüntetésre változtatták.[96]

A magyarországi népbíróságok sok háborús bűnpert a vádlott távollétében voltak kénytelenek lefolytatni. 1945 késő tavaszán a visszavonuló náci és nyilas erőkkel olyan magyarok ezrei is elmenekültek, akiket háborús és emberiségellenes bűnökkel vádoltak. Legtöbbjük a megszállt Ausztria és Németország nyugati zónáiban talált menedéket, ahol később le is telepedett. Mások a nyugati világ más országaiba emigráltak, így Ausztráliába, Kanadába, az Egyesült Államokba. A magyar igazságügyi minisztérium 1947-ben listákat állított össze a vádlottakról, és kiadatásukat kérte azoktól az államoktól, amelyekben lakhelyüket gyanította.[97] A minisztérium kérései azonban hiábavalók maradtak elsősorban azért,

mert a beköszöntő hidegháború a nyugati szövetségeseket új politikai és stratégiai célok felé sodorta.

A magyar népbíróságok vegyes eredményekkel működtek. Dr. Berend György, a NOT elnökhelyettese a következő értékelést adta:

> Ha számításba vesszük, hogy hány felelős beosztású vezető, hány háborús uszító és népellenes agitátor, hány ezer kényszermunkásszázad gyilkos keretlegénye és nyilas tömeggyilkos tűnt fel a felszabadulás előtti huszonöt esztendőben, akkor a fenti statisztika még a népbíróságok leghevesebb ellenzőiben is komoly kételyeket kelt.[98]

1952. január 1-jétől az 1951. évi III. törvény szerint létesült új igazságügyi szervek váltották fel a népbíróságokat, a NOT-ot és a népügyészségi hivatalokat.[99] Háborús bűnperekre azonban később is sor került. Kettő közülük különösen fontos volt. Az első az 1967 júniusában Budapesten lefolytatott ún. „zuglói nyilasper". Ebben egykori nyilas suhancokat állítottak bíróság elé, akik védtelen zsidókra vadásztak Budapest XIV. kerületében (Zuglóban). A vádlottak: Kröszl Vilmos, Németh Lajos, Sándor Alajos, Bükkös György, Hollai József, Szőke Antal, Baráth Kálmán, Kálmán László, Füredi Pál, Hernádi Jenő, Erős János, Mészáros László, Monostori Gyula, Kovács János, Pataki Ferenc, Kraut Gyula, Kraut József, Kovács István és Baráth János. Az első három vádlottat halálra ítélték, Pataki esetében perújrafelvételt rendeltek el, a többiek nyolc és tizenöt év közötti börtönbüntetést kaptak.[100] 1967 másik nagy pere Schlei Mihály és Kraut Hermina (vagy Bischoff Sándorné), az ún. SS-tolmácsok pere volt, akik a Volksbundban is aktívak voltak; őket 1967. december 10-én életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték.[101]

Az utolsó magyar háborús bűnper a jelentések szerint egy Szemes Mihály nevű nyilas pere volt, aki szovjet hadifogolytáborból tért vissza 1950-ben, és bűnös múltja a hatvanas évek végéig nem lepleződött le. A bíróság megállapítása szerint a nyilas korszakban sok ártatlan embert kínzott meg, rabolt ki és gyilkolt meg; 1970 nyarán halálra ítélték.[102]

Néhány magyar állampolgárt Jugoszláviában és Romániában állítottak bíróság elé a német megszállás előtt és alatt elkövetett bűnökért. Itt főleg olyan bűnökről volt szó, amelyek a Magyarországhoz 1940 és 1941 között visszacsatolt területekhez kapcsolódtak.

Románia. A romániai népbíróságok az igazságügyi minisztérium által 1945. április 21-én kiadott 312. sz. törvényerejű rendelet rendelkezései alapján létesültek és tevékenykedtek.[103] Az Észak-Erdélyben a Magyarország által 1940 augusztusában–szeptemberében megszerzett területen elkövetett bűnök két fő perben kerültek a kolozsvári népbíróság elé. Az elsőben 63 személyt vádoltak azzal, hogy románok és néhány zsidó ellen

követtek el bűnt Észak-Erdélynek a magyar csapatok által 1940 szeptemberében történt elfoglalása idején.[104]

Az észak-erdélyi zsidók üldözése és elpusztítása volt a második tömegper tárgya. 195 személy állt a bíróság elé. Köztük voltak a megyék és a gettóközpontnak kijelölt városok kormányzati tisztségviselői, katona-, rendőr- és csendőrtisztjei. A per 1946 nyarán folyt, dr. Nicolae Matei elnökletével; Andrei Paul (Pollák Endre) volt a fővádló.[105] A bírósági eljárás napvilágra hozta azokat a hátborzongató részleteket, melyek Észak-Erdély megyéiben és közösségeiben a végleges megoldással együttjártak. A bíróság szigorú ítéletet hozott – 29 vádlottat halálra ítélt és még többet életfogytig tartó börtönbüntetésre –, számos vádlottat sajnos csupán távollétében ítélhettek el. Így például Paksy-Kiss Tibor ezredest, az országrész zsidóságának gettósításáért felelős csendőrtisztet is.[106]

A legszigorúbb büntetéseket azok kapták, akik különös kegyetlenséget tanúsítottak a gettókban.[107] De mint a legtöbb, újonnan kialakuló, szovjet típusú népi demokrácia, Románia is olyan társadalompolitikára tért át, amely számított az 1946-ban elítéltek némelyikére is. Egy 1950 elején hozott rendelet értelmében azok az elítéltek, akik „jó magaviseletet tanúsítottak, lelkiismeretesen végezték feladataikat, és bebizonyították, hogy börtönbüntetésük során alkalmassá váltak a szocialista együttélésre", akár azonnal is szabadlábra kerülhettek, akármilyen szigorú volt az ítéletük.[108] E „rehabilitált" személyek közé kerültek olyanok is, akiket életfogytiglani börtönbüntetésre ítéltek.

Jugoszlávia. A magyar hatóságok a fegyverszüneti egyezmény 14. cikkelye és a 4770/1945. M. E. rendelet alapján kiadtak Jugoszláviának néhány olyan katonatisztet, akiket bűnrészességgel vádoltak több ezer szerb és zsidó 1942 januárjában és februárjában történt lemészárlásában a Bácskában, illetve munkaszolgálatosok Ukrajnában és Borban, Szerbiában történt megölésében való részvétellel. Közülük egyeseket, akik a végleges megoldás programjában való tevőleges részvétel is terhelt, először Magyarországon fogták perbe, és ítélték halálra. (A kiadatási egyezmény szerint, ha a jugoszlávok enyhébb ítéletet hoztak volna, vissza kellett volna adniuk őket Magyarországnak.)

Grassy és Zöldi magyarországi pere 1946 január 8-án kezdődött. Bűnösnek találták őket az újvidéki vérengzésekben és a zsidók 1944-es gettóba zárásában és deportálásában való közreműködésben. Január 12-én kötél általi halálra ítélték mindkettőjüket. Feketehalmy-Czeydner magyarországi pere március 12-én, Szombathelyi Ferencé, a vezérkar főnökéé március 28-án kezdődött. A bíróság őket is bűnösnek találta. Mind a négyüket átadták a jugoszlávoknak, akik Gaál Lajossal, Bajsy Ernővel

(Bácska korábbi alispánjával), Nagy Miklóssal (Újvidék korábbi polgármesterével), Bajor Ferenc tábornokkal és Perepatits Pállal (a kémelhárító szolgálat korábbi képviselőjével) újból bíróság elé állították őket. A per 1946. október 24-én kezdődött Újvidéken és hat nappal később mind a kilenc vádlottat halálra ítélték. Feketehalmy-Czeydnert, Grassyt és Zöldit kötél általi, a többieket golyó általi halálra, Feketehalmy-Czeydnert november 5-én akasztották fel Zsablyán, ahol az újvidéki vérengzések elkezdődtek; a többieket egy nappal korábban, Újvidéken végezték ki.[109]

A magyar zsidóság elpusztításával kapcsolatos ügyekben több nagy háborús per volt a Német Szövetségi Köztársaságban, Ausztriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Izraelben. Ezekben a Harmadik Birodalom különféle szerveinek olyan tagjai kerültek bíróság elé, akiknek közvetlen részük volt a magyarországi végleges megoldás eltervezésében és megvalósításában.

Német Szövetségi Köztársaság. A végül Nyugat-Németországgá vált területen több perben is foglalkoztak a magyar zsidók ellen elkövetett bűnökkel. Nürnbergben a Harmadik Birodalom 21 vezetője állt a Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt, az Egyesült Államok Katonai Törvényszéke 185 vádlott ellen tizenkét bűnpert folytatott, a brit megszállási övezetben is indultak perek, akárcsak a német bíróságokon az 1950-es évek elejétől.[110] Nürnbergben a magyar zsidóságot ért tragédiát Kaltenbrunner és Ribbentrop ügyével kapcsolatban tárgyalták. Az amerikaiak az Oswald Pohl, a Flick, az I. G. Farben és a Krupp érdekcsoport ügyével, valamint a követekkel kapcsolatban vetették fel Magyarország ügyét; a britek elsősorban a Josef Kramerrel és 44 más vádlottal megindult, az auschwitzi, natzweileri és bergen-belseni táborokkal kapcsolatos ún. Belsen-perben érintették a magyar zsidóság tragédiáját.

A magyar zsidóság szempontjából az Edmund Veesenmayer, a Harmadik Birodalom egykori teljhatalmú magyarországi megbízottja elleni per volt a legfontosabb. A követek perének (1948) egyik fővádlottjaként több vádpontban is elmarasztalták. 1949 áprilisában húszévi börtönbüntetésre ítélték, de 1951 januárjában John J. McCloy, az Egyesült Államok németországi főbiztosa tízévi börtönre változatta az ítéletet. A következő évben pedig egy különleges amerikai bizottság javaslatára szabadon bocsátották.[111]

A magyar zsidók ellen elkövetett bűnök néhány, a francia és szovjet katonai törvényszék előtt lefolytatott perben is előkerültek. A francia bíróságok főleg a koncentrációs és munkaszolgálatos-táborokban elkövetett bűnökkel foglalkoztak.[112]

A nyugatnémet igazságügy-miniszter 1965 elején a Bundestagnak be-

számolva megállapította, hogy a három nyugati megszálló hatalom közelítőleg 5000 nemzetiszocialista bűnökkel vádolt személyt ítélt el.

A szovjet bíróságok jóval több ügyben ítélkeztek. E perek között szerepelt Franz Jaeckelné, az Ostland SS és rendőrségének főparancsnokáé; az ő parancsnoksága alá kerültek a magyarországi „hontalan" zsidók, akiket 1941 augusztusában Kamenyec-Podolszkijban és környékén legyilkoltatott. Jaeckelnt 1946-ban kivégezték. A szovjet hatóságok által lefolytatott perek egyike-másika állítólag összefüggött a Szovjetunió kelet-németországi politikájával. Szovjet források szerint 1950 májusában még 13 532 különböző háborús cselekményekért elítélt személyt tartottak szovjet táborokban fogságban. A szovjet katonai bíróságok által elítélt személyek közül 1950 januárjában 10 513-at „büntetésletöltés végett átadtak a szovjet megszállási övezet hatóságainak".[113]

A nyugati megszállási övezetekben 1945 vége felé újraalakultak a német bíróságok, a nemzetiszocialista pereket azonban az 1945. október 30-i, 4-es sz. ellenőrző bizottsági törvény nem engedte át illetékességi körükbe. Különösen a szövetségesek ellen elkövetett bűnök perügyeitől voltak eltiltva. Ezeket a korlátozásokat az 1949. november 23-i 13-as sz. szövetséges főbizottsági törvény hatályon kívül helyezte; ez a törvény 1950. január 1-jével lépett életbe. Nyugat-Németország bíróságai nagy számban indítottak eljárást nemzetiszocialista bűnök ügyében. Ide tartoztak a politikai ellenfeleknek a náci hatalomátvétel utáni eltüntetésével vádoltak vagy a külföldön elkövetett bűnökért felelősek.

1945 és 1965 között a nyugatnémet bíróságok 6115 személy ellen hoztak elmarasztaló ítéletet abból a 61 761-ből, akik ellen a közvádlók vizsgálatot indítottak. A bűnösnek találtak közül 1949 végéig 4419-et ítéltek el, 1954 végéig pedig 1425-öt. 1965 elején 13 892 személy ügyében nem fejeződött be még az eljárás, 542 személy esetében „időlegesen felfüggesztették" az eljárást, mert a vádlott holléte ismeretlen volt, vagy a vonatkozó idegen kormány megtagadta a kiadását. Ezek közé a vádlottak közé tartozott Martin Bormann SS-Obergruppenführer, a Pártkancellaria főnöke, Heinrich Müller SS-Gruppenführer, a Birodalmi Biztonsagi Főhivatal IV. osztályának vezetője, Eichmann közvetlen fölöttese, valamint dr. Horst Schumann és dr. Josef Mengele auschwitzi orvosok.[114]

A magyar zsidók katasztrófáját tekintve a nyugatnémet bíróságokon lefolytatott perek közül Hermann A. Krumey, illetve Otto Hunsche, Eichmann magyarországi Sonderkommandójának két vezető tagja ellen folytatott per volt a leglényegesebb. Krumeyt és Hunschét 1960-ban tartóztatták le először. Egy fellebbviteli bíróság szabadlábra helyezte őket, majd Hessen tartomány főügyészének, dr. Fritz Bauernak a vádindítványa nyomán ismét letartóztatták őket. Az 1964. április 27-én, a Frankfurt

am Main-i esküdtszék (Schwurgericht) előtt folytatott kilenc hónapos tárgyaláson Hunsche felmentést kapott, Krumeyt pedig ötévi kényszermunkára ítélték (1965. február 3-án). Arnold Schmidt főbíró indoklása szerint „a két korábbi náci vezetőről nem bizonyosodott be, hogy zsidók legyilkolását kezdeményezte volna, vagy közvetlen része lett volna ilyesmiben". Az ügyész fellebbezésére a karlsruhei fellebbviteli bíróság 1968-ban érvénytelenítette az esküdtszék döntését, és új tárgyalást rendelt el. Ez alkalommal Krumeyt életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. Hunschét pedig tizenkét esztendőre (1969. augusztus 29-én).[115] A karlsruhei szövetségi bíróság (Bundesgerichtshof) 1973. január 17-én helybenhagyta a kiszabott büntetéseket.[116]

Victor Capesius, az 1963 decemberétől 1965 augusztusáig tartó, ún. Auschwitz-per egyik vádlottja nagy szerepet játszott a magyar zsidók tragédiájában. Erdélyi gyógyszerész volt, aki segédkezett Mengelének a zsidók szelektálásában. Kilenc esztendei szabadságvesztésre ítélték, ám nem sokkal az után, hogy a Bundesgerichtshof helybenhagyta az alsóbbfokú bíróság döntését, szabadon bocsátották. A karlsruhei bíróság ugyanis úgy rendelkezett, hogy a büntetésébe bele kell számítani azt az időt, amelyet Capesius internálásban töltött a háború után.[117]

A nyugatnémet hatóságok három más olyan, magas rangú harmadik birodalombeli vezető ellen indítottak még eljárást, akiknek fontos részük volt a magyarországi zsidóság elpusztításában: Horst Wagner és Eberhard von Thadden, a német külügyminisztérium *Inland II.* osztályának két vezető tisztviselője, és Albert Theodor Ganzenmüller, a Birodalmi Szállítási Minisztérium vasúti ügyekért felelős államtitkára ellen. A Wagner és von Thadden ellen az esseni Schwurgericht előtt folyó per 1960-ban kezdődött, de az ügyészség csak 1968-ra készült fel a bűnvádi eljárásra. De ott von Thadden már nem volt jelen, mert 1964. november 8-án autóbaleset áldozata lett, Wagner pedig, akit óvadék ellenében szabadlábra helyeztek, egymás után adta be a halasztási kérelmeket, védőügyvéd-változtatásra és rossz egészségi állapotára hivatkozva. A per végül is 1972. május 29-én vette kezdetét, de szinte azonnal felfüggesztették, mert Wagner szemműtéten esett át.[118] Horst Wagner Hamburgban halt meg, 1977. március 13-án.

Ganzenmüller pere – őt a zsidók deportálásához szükséges vasúti vagonok előteremtésével vádolták – 1971. június 2-ára volt kitűzve, a düsseldorfi Schwurgericht elé. Az 1973. május 3-án kezdődött pert bizonytalan időre elhalasztották, mert védőügyvédjének elfoglaltsága volt egy másik, elhúzódó perben.[119]

Ausztria. Ausztriában két fontos per állt közvetlen kapcsolatban a ma-

gyarországi zsidóság katasztrófájával. Az elsőben Siegfried Seidl volt a vádlott. Seidl előbb a theresienstadti koncentrációs tábor parancsnokaként, később a magyarországi Eichmann-féle Sonderkommando egyik vezetőjeként működött. A végleges megoldás programjának szakértőjeként különösen a székesfehérvári, egri, marosvásárhelyi, mátészalkai és nyíregyházi terület zsidóinak összeterelésében és deportálásában volt tevékeny. Seidlt háborús és népellenes bűntettekben marasztalták el, és 1946. október 4-én Bécsben kivégezték.

A második perben Franz Novak állt a bíróság elé, egy SS-százados, aki Eichmann szállítási tisztje volt, és összekötőként szolgált közte és a Birodalmi Szállítási Minisztérium között. E minőségben elsősorban az ő feladata volt a deportálóvonatok megszervezése. Novak tizenöt évig élt háborítatlanul Ausztriában a háború után, míg végül 1961-ben letartóztatták. Először 1964 novemberében ítélkeztek felette, és alacsonyabb rendű vádpontban találták bűnösnek: a bevagonírozás közbeni brutalitásban; a vád ugyanis megállapította, hogy Novak tudott arról, hogy az áldozatokat elegendő élelem és víz nélkül zsúfolták be a vagonokba. Mivel a tömeggyilkosság vádja alól mentesült, így csak nyolcévi börtönre ítélték. Fellebbezés után a bécsi Oberlandesgericht (fellebbviteli bíróság) megsemmisítette az ítéletet, és új pert rendelt el. Az 1966 szeptemberében tartott második per után 1966. október 6-án a bíróság elrendelte Novak szabadon bocsátását, mivel az esküdtszék holtpontra jutott a tekintetben, hogy Novak megtagadhatatlan parancsra cselekedett-e. Novakot harmadízben azután fogták perbe, hogy a bécsi Oberlandesgericht az esküdtszék „elégtelen jogi felvilágosítása" alapján érvénytelenítette a felmentő ítéletet. Ennek a pernek az eredményeképpen, amely 1969. december 20-án kezdődött, Novakot ismét egy rendbeli bűntettben találták bűnösnek, és kilencévi börtönbüntetésre ítélték. Ám az Oberlandesgericht újra egyetértett a védelem fellebbezésével, és 1971 augusztusában újabb pert rendelt el. A negyedik per 1972 márciusában folyt le, és az esküdtszék ugyanúgy foglalt állást, mint az első perbeli elődje. Így „a halál állomásfőnöke" egyetlen vádpontban, „tehervagonok túlzsúfolásában" marasztaltatott el, és 1972. április 13-án hétévi börtönbüntetésre ítélték.[120]

A magyar zsidóság elpusztítása tekintetében fontos volt Walter Dejaco és Fritz Karl Ertl SS-tisztek és építészek 1972-es bécsi pere is; ők voltak a tervezői az auschwitzi gázkamráknak és krematóriumi kemencéknek. Dejaco, holott 1961-ben feljelentés érkezett ellene az osztrák hatóságokhoz, tíz éven át továbbra is szabadon élhetett. Az 1972. január 18-án kezdődött tárgyalás után mindkét vádlott felmentést kapott a gyilkosság vádja alól, és március 10-én elbocsátották őket az őrizetből. Az

esküdtszék arra jutott, hogy a vádlottak katonai parancsra cselekedtek, és nem volt tudomásuk arról, hogy a kemencéket halotthamvasztasra fogják használni.[121]

Ausztriában bíróság elé kerültek olyan SS-katonák is, akik megkínozták, megölték a magyar zsidó deportáltakat a Birodalom táboraiban és altáboraiban, így például Buchenwaldban és Mauthausenben.[122]

Más országok. A magyar zsidóságot érintő bűnperek folytak Lengyelországban, Csehszlovákiában és Izraelben is. Lengyelországban a magyar zsidóság elpusztítása Rudolf Franz Ferdinand Hössnek, Auschwitz hajdani parancsnokának perében került előtérbe. Hösst egy varsói törvényszék 1947. március 29-én ítélte halálra, és néhány nap múlva Auschwitzban ki is végezték. Csehszlovákiában Dieter Wisliceny, Izraelben Adolf Eichmann perében tárgyaltak részletesen magyar témákat, hiszen mindketten vezető szerepet játszottak a budapesti Sonderkommando akcióiban. Wislicenyt Nürnbergben hallgatták ki először, mint a vád tanúját. Később kiadták Csehszlovákiának; Pozsonyban állították bíróság elé, és a szlovákiai, görögországi és magyarországi zsidók elpusztításában vállalt szerepe miatt 1948. február 27-én bűnösnek mondták ki. Május 4-én Pozsonyban felakasztották.[123]

Eichmannt, akit 1960 májusában izraeli ügynökök fogtak el Argentínában, Jeruzsálemben állították bíróság elé. A nagy feltűnést keltő per után, amelyben teljes összetettségben feltárult a végleges megoldás krónikája, Eichmannt 1962. május 31-én Ramlában felakasztották.[124]

A megszököttek

A magyar zsidóság megsemmisítésében közvetlenül vagy közvetve részt vett különféle náci szervezeteknek sok vezető tagját fogták perbe és büntették meg, de sokan voltak olyanok is, akiknek sikerült elkerülniük a bűnvádi eljárást. Az egyik Kurt Becher volt, aki a mai napig gazdag gabonakereskedőként él nagyrészt Kasztner jóvoltából, aki eskü alatt tett, írásos nyilatkozatban állt ki mellette (lásd a 29. fejezetet); közülük való Otto Winkelmann is, a magyarországi SS és a rendőrség egykori főparancsnoka.[125] Éppily szerencsésen járt a német külügyminisztérium, a Gestapo, a kémelhárító és biztonsági szolgálat sok más magyarországi vezető tisztviselője is.[126]

Elkerülte a számonkérést maga a kormányzó is. Noha Horthy Miklós nyilvánvalóan felelős volt azért az egyezményért, amely magyar zsidó „munkások" százezreinek a Birodalom számára való „átadásáról" intézkedett, és azért is, hogy tétlenül figyelte a tömeges deportálásokat, semmiféle igazságszolgáltatási lépést nem kezdeményeztek ellene sem a szö-

vetségesek, sem a magyarok. Meglehetősen kényelmes körülmények között tartották amerikai őrizetben, és csak tanúként szerepeltették Veesenmayer perében. Barátai és a vele rokonszenvezők előszeretettel hivatkoznak arra, hogy 1944. július 7-én leállította a deportálásokat, és így megmentette Budapest zsidóságát, ám gondosan elhallgatják azokat a tetteit, illetve ezek hiányát, amelyek lehetővé tették a német–magyar zsidótlanítók számára, hogy a magyar vidéket néhány hónap leforgása alatt *judenrein*né tegyék.[127]

A háborús és emberiségellenes bűnökért perbe fogottak, különösen Nyugat-Németországban és Ausztriában, csak törtrészét alkotják azoknak a náciknak és SS-tagoknak, akik ilyen vagy olyan mértékben cselekvő részesei voltak a zsidókérdés „megoldásának". Ebben a szövetségesek, valamint Németország és Ausztria kormányai a vétkesek, hiszen az ő feladatuk volt a háborús bűnesetekkel kapcsolatos vádemelés. Noha a háború alatt a szövetségesek nem vettek részt semmiféle mentőakcióban, „ünnepélyesen elhatározták, hogy a (zsidók elleni bűntettekért) számadással tartozók ne kerülhessék el a megtorlást". A háború után újonnan megfogalmazódott nemzeti érdekeik kibontakoztatása azonban előbbrevalónak bizonyult. A nyugati szövetségesek igyekeztek az általuk ellenőrzött területeken demokratikus, antikommunista rendszereket kiépíteni, a szovje-tek pedig a saját felfogásuk szerinti „népi demokratikus" és „antiimperialista" kormányok felállításáról gondoskodtak. Politikai és ideológiai céljaiktól vezérelve, hamarosan kibújtak fenti kötelezettségeik alól.

A szövetségesek, a német és osztrák közvélemény megbékítése és az általuk kívánt irányba mutató politikai előrehaladás gyorsítása érdekében egyre inkább tartózkodtak attól, hogy eljárást indítsanak a végleges megoldás programjában részt vállalt több ezernyi ember ellen, és a már elítéltekkel szemben is egyre elnézőbbekké váltak. A megszálló hatóságok, majd utóbb az illetékes kormányok által adott amnesztiák következtében sok elítélt nácinak enyhítették a büntetését, sokan nem is kerültek börtönbe, mert még a büntetés megkezdése előtt szabadon bocsátották őket. A szövetségesek viselkedése ugyan nem jelentette azt, hogy megbocsátották vagy elfogadták volna a zsidók megsemmisítésével elkövetett bűnüket, de az általuk követett magatartás mégis a pillanatnyi érdek győzelmét jelentette az erkölcsösség és az igazságszolgáltatás felett.

Jegyzetek

1. A budapesti zsidók felszabadulásának egyes részleteiről lásd Lévai, *Fekete könyv*, 257–260. o. és Ilona Benoschofsky: „The Position of Hungarian Jewry After the Liberation." *HJS*, 3:237–260. o.

2. A Vörös Hadsereg által felszabadított magyar zsidók közül sokat a Szovjet-

unióba vittek. Nagyobb csoportjuk a belorussziai Szluckba került. „Deportáltak Fehéroroszországban." *Hírek az elhurcoltakról,* 1945. augusztus 14. A 10. fejezet szól arról, hogy hogyan bántak a szovjetek a hadifogságba esett zsidókkal.

3. Ezek az adatok megegyeznek a magyarországi Holocausttal foglalkozó legtöbb szerző adataival, Lévai Jenőt is ideértve. Lásd *Zsidósors Magyarországon* c. munkáját, 464–469. o. és *Fekete könyvét,* 313–316. o. Lásd továbbá Yehuda Don és George Magos: „The Demographic Development of Hungarian Jewry." *Jewish Social Studies,* New York, 45. kötet, 1988. nyár–ősz, 189–216. o.

4. A „trianoni Magyarország" kifejezés Magyarország 1938. novemberi és az 1945. januári fegyverszünet utáni teljes területét jelöli. A korábbi kisantanthatalmaktól 1938 és 1941 között szerzett területek „visszacsatolt terület" vagy „visszaszármazott területek" néven szerepelnek.

5. További és kissé más adatokat lásd Lévai, *Fekete könyv,* 313–316. o.

Bár a nácik ideológiailag a cigányokat is kiirtásra szánták, Magyarország cigányai jórészt megmenekültek. A magyar cigányság történetének egyik kutatója, Karsai László szerint a magyarországi cigányok üldöztetése inkább társadalmi, semmint faji alapokon folyt, és elsősorban a nomád körülmények között élő cigányok ellen irányult. Sok cigány szolgált a honvédségben vagy őrizte a zsidó munkásszázadokat. 1944 végén sok cigányt különleges munkásszázadokba soroztak be. Noha a nyilas hatóságok több intézkedést is tervbe vettek a Nyugat-Magyarországon élő cigányok ellen – ellenőrzésük már csak erre a területre terjedt ki –, nem deportálták őket. Karsai szerint a mintegy 200 000 fős magyar cigányságból kb. 5000 esett az 1944–45. évi üldöztetések áldozatául. Kb. 1000 halt meg magyar vagy német munkatáborokban, és több százon végeztek ál-orvosi kísérleteket. Lásd „Cigánykérdés Magyarországon, 1944–1945." *Régió,* 1991. 1. 124–143. o.; valamint uő: „Cigány katonai munkásszázadok Magyarországon 1944–1945-ben." *Hadtörténeti Közlemények,* 104. 2. 157–166. o. Könyv alakban lásd: *Cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz* Cserépfalvi, Bp., 1992. Igen túlzottnak tekinthetők azok a becslések, amelyek szerint a Holocaust idején megölt cigányok száma 28 000 és 32 000 közé tehető. David Crowe: „The Gypsies in Hungary." In: *The Gypsies of Eastern Europe.* Szerk.: David Crowe–John Kolsti. M. E. Sharpe, Armonk, N. Y., 1991. 117–131. o.

6. Varga László: *A magyarországi zsidóság megsemmisítése, 1944–1945, Évkönyv 1983/84.* Szerk.: Scheiber Sándor. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1984, 389–420. o. Rövidített angol nyelvű változata: „The Losses of Hungarian Jewry: A Contribution to the Statistical Overview." In: *Studies on the Holocaust in Hungary.* Szerk.: Randolph L. Braham (Institute for Holocaust Studies of the City University of New York), New York, 1990, 256–265. o. Lásd továbbá uő: „Ungarn." In: Wolfgang Benz (szerk.), *Dimension des Völkermords.* R. Oldenbourg, München, 1991, 331–351. o. Másfajta számításokkal sokkal alacsonyabb számokat közöl Stark Tamás: „A magyar zsidóság veszteségei." *História,* 1989. 1–2. 54–56. o. Lásd ezenkívül uő: *Magyarország második világháborús embervesztesége.* MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1989, és *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955.* MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1995. Stark két kollégájával, Szabó Péterrel és Szakály Sándorral 1992-ben ellentmondásos tanulmányt tett közzé, amely torzan ábrázolta a munkaszolgálatos-rendszert: „A magyar munkaszolgálat." *Magyar Nemzet,* 1992. február 20. Tömör bírálata: Rónai Tamás: „Maradjunk a tényeknél." *Uo.,* 1992. február 26. Lásd végül Snyder Árpád: „Becslés Magyarországnak második világháború következtében elszenvedett emberveszteségeiről", *Magyar Statisztikai Szemle,* 1946/1–6, 2. o.

7. Az egyedüli kivételek azok a közösségek voltak, amelyeknek zsidó lakosságát Strasshofba vitték. Lásd a 21. fejezetet.

8. A források nem adnak magyarázatot a 32.1. és a 32.2. táblázatban a zsidóság 1941. évi teljes lélekszámára megadott számok közti csekély eltérésre.

9. *Zsidó Világkongresszus*, No. 10, 7. o.

10. *Uo.*, 8. o. Lásd továbbá Pach Zsigmond Pál: A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembetűnő jelenségei. *Maradék zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban.* Szerk.: Benoschofsky Imre. A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesületének Kiadványa, Bp., 1946, 22–33. o. További hivatkozásokat lásd Randolph L. Brahamnél: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography.* New York, Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1984, 302–307. o.

11. Az életben maradottak lelki és fizikai betegségeinek részleteiről lásd Kulcsár István: „A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban." *Maradék zsidóság*, 34–38. o. Benoschofsky Ilona: „Korszellem és gyermekkor. Lelki helyzetkép gyermekeinkről", *uo.*, 38–46. o.; Mária Béla: „Egészségügyi helyzet", *uo.*, 46–51. o. A második és harmadik nemzedékre tett hatást elemzi Julia Szilágyi és mások: „The Second and the Third Generation Holocaust Survivors and Their Descendants." In: *Studies on the Holocaust in Hungary, i. m.*, 238–255. o.

12. Egy számvetés szerint Magyarország nemzeti vagyonának 40,1%-át vesztette el. Ez a veszteség 21,9 milliárd pengőt tett ki (1930-as értékszinten); ez ötszöröse az 1938-as nemzeti jövedelemnek. Ausch Sándor: *1945–1946. évi infláció és stabilizáció.* Kossuth, Bp., 1958, 63. o. 1941–42-ben a pengő hivatalos árfolyama közelítőleg 20 cent volt. A feketepiacon azonban 11–13 pengő között mozgott a dollár ára. *Uo.*, 30–31. o.

13. A legtöbb életben maradott – éppen csak hogy hazatérve a koncentrációs táborból vagy a munkaszolgálatból – alig talált valamit korábbi tulajdonából, ha talált egyáltalán. Mivel a háborús pusztításban komolyan károsodott az ország gazdasági élete, nagyon szűkösek voltak a munkalehetőségek. Az életben maradottakat sújtó gazdasági nehézségek bizonyos részleteiről lásd „A budapesti zsidóság nyomora" c. cikket. *Maradék zsidóság, i. m.*, 51–56. o. Lásd továbbá Heller Imre: „Zsidó egzisztenciák kérdése." *Uo.*, 56–60. o.

14. Igen szorosan együttműködött Romulus Poppal, a kisebbségi ügyek új miniszterével, és Ionel Poppal, a Felszabadult Erdély Igazgatásának újonnan kinevezett főbiztosával (Inalt Comisar pentru administrarea Transilvaniei eliberate). További részleteket lásd a 28. fejezetben.

15. Marton különösen közeli együttműködésben állt W. von Steigerrel és Charles Kolbbal, a Nemzetközi Vöröskereszt bukaresti küldötteivel. Megbízólevelét lásd Haifa University, Center of Historical Studies, R4b21-A.M.E. 1/29 köteg. Lásd továbbá Marton Ernő-akták, Yad Vashem Levéltár JM/2625/1.

16. Marton 1945. május 22-i jelentése. *Uo.* Lásd továbbá a 28. fejezetet.

17. Az 1938-as első zsidótörvény megszavazásáig Görög Frigyes bankigazgatóként is működött. 1948-ban vándorolt ki az Egyesült Államokba, ahol megalapította és sok éven át vezette a Magyar Zsidók Világszövetségét (World Federation of Hungarian Jews). New Yorkban halt meg 1978-ban, 87 esztendős korában. Számvetését lásd az 1968. március 14-én és április 19-én Yehuda Bauer által vele készített interjúban: Hebrew University of Jerusalem, Institute of Contemporary Jewry, Oral History Division, no. (47) 15. Lásd továbbá a 29. fejezetet.

18. A június 22-i összejövetelen Marton elnökölt, s jelen volt Stöckler Lajos,

a Pesti Izraelita Hitközség és a Magyar Zsidóság Központi Irodájának képviseletében. Kahán-Frankl Samu, az ortodox közösség vezetője, Geyer Albert, a Magyar Cionista Szövetség vezetője, Wilhelm Károly, a Joint bukaresti és genfi irodájának képviseletében, Offenbach Sándor cionista vezető, valamint Görög. Az új Joint Bizottság Biss Andrásból, Földes Istvánból, Friedl Rafiból, Geyerből, Görögből, Kahán-Franklból, Offenbachból, Reiner Imréből, Salamon Mihályból, Stöcklerből, Roth Siegfriedből és Wilhelmből állt. Marton Ernő-akták, Yad Vashem, JM/2625/1. Lásd továbbá Haifa University, Center for Historical Studies, H4b17-A.M.E. 2/27. köteg.

19. A Pesti Izraelita Hitközséget Földes István képviselte, az ortodox közösséget Reiner Imre, a cionistákat Salamon Mihály, Roth Siegfried, Pil Moshe és Zink Gyula. Emellett ott voltak a vidéki közösségek képviselői (Stern Márton, Züszmann Alfréd és Vida Miklós), a rabbikaré (Hevesi Ferenc és Benoschofsky Imre), valamint a munkaszolgálatosoké (Simor Dezső). Lévai, *Fekete könyv,* 263–264. o.

20. A különböző táborokban életben talált emberek nevét, születési évét és lakóhelyét a *Hírek az elhurcoltakról* közölte, amelyet a DEGOB adott ki. Az első kiadás 1945. július 3-án, az ötödik, utolsó 1945. október 20-án jelent meg. A névsorokban megjelölték azokat is, akiket rehabilitációra Franciaországba, Svédországba és Svájcba vittek, illetve – állítólag foglyokként – a Szovjetunióba. A sajtótermék példányai megtalálhatók a budapesti Széchényi Könyvtárban.

21. A legtöbb ilyen tanúvallomást és személyes elbeszélést a palesztinai Jewish Agency dokumentációs osztályának támogatásával lefordították angolra, és hozzáférhetők a Yad Vashem Levéltárban, 0–2, 0–3, 0–7, 0–11, 0–15, 0–33, 0–37 és 0–39-es sz. köteg, és a YIVO levéltárban, 768–781-es köteg.

22. 1945 végéig az amerikai Joint 9 millió svájci frankot osztott szét. 32 gyermekszállást tartott fenn Budapesten, és 6-ot vidéki városokban. 210 közösségben osztott szét élelmet, gyógyszert és pénzt. Lévai, *Fekete könyv,* 264. o.

23. Karbach 1946. február 6-i feljegyzése Kubowitzkihoz; Haifa University, Center for Historical Studies, H4c13-A.M.E. 1/13. köteg.

Arról, hogy a magyar zsidó vezetőknek milyen szerepük volt a Joint működésében, cionista bírálatot mond Dénes Béla: *ÁVO-s világ Magyarországon.* Kossuth, Bp., 1991, 55–57. o.

24. A tengelyhatalmak csatlósállamai közül Magyarország kötött a legkésőbb fegyverszünetet a három fő szövetségessel. A fegyverszünetet 1945. szeptember 14-én iktatták törvénybe, V. sz. törvényként. Az angol és orosz eredeti szöveget és magyar fordítását lásd az *1945. évi országos törvénytár*ban, Bp., 1945. szeptember 15., 1–22. o.

25. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányt az Ideiglenes Nemzetgyűlés választotta meg Debrecenben, 1944. december 22-én. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek dr. Zsedényi Béla elnöklete alatt 230 küldöttje volt, különböző náciellenes pártok képviselőiből. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányt Dálnoki Miklós Béla vezérezredes vezette, a Kommunista Párt, a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt két-két tagot delegált. A kormánynak tagja volt még Faragho Gábor tábornok és Teleki Géza gróf, akik Horthy küldöttjeiként vettek részt az 1944. szeptemberi moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokon. Az ideiglenes kormány és nemzetgyűlés 1945 áprilisában tette át székhelyét Budapestre. Jóllehet az 1945. november 4-i általános választások után, amelyben a Kisgazdapárt a szavazatok 59,9%-át nyerte el (a 409 képviselői helyből 245-öt), állandó kormány alakult, a tényleges hatalom még egy ideig a szovjet túlsúlyú Szövetséges Ellenőrző Bizottság kezében volt: a kisgazda parlamenti képviselők között

három zsidó volt: Antl Ödön, Borsa Mihály és Offner Alfréd. A Szociáldemokrata és a Kommunista Pártban is fontos szerephez jutottak zsidó és zsidó származású politikusok. Buchinger Manó, Justus Pál, Kertész Miklós, Ries István, Szeder Ferenc és Faragó László fontos személyiségek voltak a szociáldemokraták között, Rákosi Mátyás, Vas Zoltán, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Révai József pedig a kommunisták között játszottak vezető szerepet.

26. A szöveget lásd a *Magyar Közlöny*ben, Bp., 9. sz., 1945. március 17. Kissé rövidített alakban, s néhány idevágó határozattal egyetemben lásd *Két év hatályos jogszabályai, 1945–1946.* Szerk.: Bacsó Ferenc stb. Bp., 1947, 262–263. o.

27. A szöveget lásd *Hatályos jogszabályok gyűjteménye 1945–1958.* Bp., 1960, 34–35. o. A zsidókra vonatkozó háború utáni jogi rendelkezések értékelését lásd Déry Endre, Elbert Endre, Friedmann Endre és Vági József könyvében: *A fasizmus üldözötteit védő jogszabályok, 1945–1946.* Az American Joint Distribution Committee Magyarországi Bizottsága, Bp., 1946.

28. A felszabadulás után Stern Samu, a Pesti Izraelita Hitközség és a magyar zsidóság hajdani vezetője kénytelen volt leköszönni, főként a cionisták nyomására, akik erősen bírálták a megszállás alatti szerepét. Több beszámoló állítása szerint Stöckler, aki eredetileg a cionisták segítségével jutott háború utáni vezető helyéhez, eszközévé vált az egyre növekvő súlyú kommunista nyomásnak. Lásd például Eugene Duschinsky: *Hungary. The Jews in the Soviet Satellites.* Syracuse University Press, Syracuse, N. Y., 1953, 405., 414–415. és 420–450. o.

29. A bizottságnak tagja volt Stöckler (elnök), a Pesti Izraelita Hitközség képviseletében Csobádi Samu, a Budai Izraelita Hitközség vezetője, Geyer Albert, a Magyar Cionista Szövetség elnöke, Papp Róbert, a Szegedi Izraelita Hitközség tiszteletbeli elnöke, és Szemere Samu, az Izraelita Tanítóképző Intézet korábbi vezetője. Lévai, *Fekete könyv,* 265–266. o.

30. Az 1947-ben működő zsidó hitközségek felsorolását lásd *Zsidó Világkongresszus,* no. 8–9. 1948. április 1., 17–19. o.

31. Az 55 hivatalból 1946 végén már csak 18 működött. Ez időben a következő közintézmények szolgáltak vidéken: 10 menhely, 24 művelődési otthon, 11 aggok háza, 7 rituális fürdő, 4 kórház és 3 napközi otthon. Legtöbbjük a nagy zsidó közösségekben volt Debrecenben, Miskolcon, Pécsett és Szegeden. *Uo.,* 15. o.

32. A 258 vidéki zsidó közösségből 1946-ban 249-nek volt zsinagógája. Ebből 125 használhatatlan volt a német megszállás alatti károsodások miatt. 184 zsinagógában teljesen és 65-ben legalább felerészben elpusztultak a bútorok, a felszerelés és a rituális tárgyak.

33. 1947 elején a neológ és a *status quo* hitközségeknek 80 rabbijuk és segédrabbijuk volt. 44 közülük Budapesten működött. Az ortodox hitközségekben 27 rabbi és 37 segédrabbi szolgált, közülük 17 Budapesten. *Uo.*

34. A budapesti hitközségek számos zsinagógájából 15 sérült meg. Két romba dőlt kivételével 1946 végére újjáépítették őket. 1947 elejére az 55 ortodox imaházból 29 újra működött. Az 1946–47-es és 1947–48-as tanévben Budapesten működő tanintézményekről adatokat lásd *uo.,* 16–17. o. Lásd továbbá Duschinsky *i. m.,* 398–399. o. és 412–415. o.

35. Az első kérést 1945. március 5-én nyújtották be. Ezt az év folyamán több is követte. Kivonatot lásd Lévai, *Fekete könyv,* 266–270. o.

36. A rendeletek és jogszabályok részleteit lásd Déry és mtsai: *A fasizmus üldözötteit védő jogszabályok.*

37. Az említett 1946. évi XXV. tc. utal egy háromtagú bizottság által kezelendő

alapra, de állítólag ez sohasem vált valóra. 1954. december 31-étől a Zsidó Helyreállítási Alap hatás- és feladatkörét az az Állami Egyházügyi Hivatal vette át, amely gyakorlatilag semmibe vette a túlélők és az örökösök jogos igényeit és sérelmeit. Lásd még a 42. jegyzet.

38. Az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának működéséről részleteket és dokumentumokat tartalmaz a *MOL,* 56. tekercse. Lásd továbbá Déry és mások, *i. m.,* 13–14. o.; Duschinsky, *i. m.,* 404–405. o.

39. A békeszerződést 1947. július 25-én iktatták törvénybe, XVIII. törvényként. Az angol, orosz és magyar nyelvű szöveget lásd a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában. *Országos Törvénytár, 1944–1947.* Athenaeum Nyomda, Bp., 1948, 167–237. o. Megjelent a következő kiadványban is: *Hatályos jogszabályok gyűjteménye, 1945–1987.* 6. kötet: *Nemzetközi szerződések.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1989.

40. Az Alkotmánybíróság 1993. március 12-i 15–16/1993 sz. határozatában megállapította, hogy Magyarország nem teljesítette a párizsi békeszerződés 27. paragrafusának előírásait, s ezért utasította az országgyűlést, hogy hozzon törvényt ezek betartatására 1993. december 31-ig. *Szombat,* 1993. április.

41. Egy beszámoló szerint „megállapíthatatlan személyazonosságú" egyének 1987-ben négymillió, 1989-ben pedig kétmillió forintot vettek ki a Zsidó Helyreállítási Alapból. „Raj Tamás parlamenti felszólalása." *Új Élet,* 1991. április 1.

42. A Zsidó Helyreállítási Alapra vonatkozó dokumentumok az Állami Egyházügyi Hivatal kezelésébe kerültek. Ennek hatáskörében működött minden zsidó közösség a kommunista korszakban. A kommunista rendszer összeomlásával (1989–90) a dokumentumok átkerültek a művelődési minisztériumba. A Magyar Zsidó Levéltár munkatársai nem kaptak engedélyt Glatz Ferenc minisztertől, hogy megkaphassák a dokumentumokat. *Uo.*

43. A hatvanas évek végén a nyugatnémet márka kb. 15 forintot ért.

44. A szervezet alapítói: dr. Ruttkai György és Schwartz István Mihály.

45. *Új Élet,* 1991. február 15.

46. A törvényjavaslatot a magyar országgyűlés 1991. június 26-án szavazta meg. Szövegét lásd *Népszabadság,* 1992. június 2. Különös, de miközben a törvény nem adott kárpótlást a náci korszakban elszenvedett zsidó veszteségekért, kárpótolt sok olyan személyt, akiknek vagyontárgyait a kommunisták vették el – ideértve olyan vagyontárgyakat is, amelyeket az illető személyek üldözött zsidóktól tulajdonítottak el vagy vettek át. Gadó György szabad demokrata képviselő parlamenti interpellációját az *Új Élet* 1991. március 1-jei száma közölte. Az első kárpótlási törvényről lásd Károly Okolcsanyi: „The Compensation Law: Attempting to Correct Past Mistakes." *Report on Eastern Europe,* 1991. május 10. Lásd még uő: „Compensation Law Finally Approved." *Uo.,* 1991. szeptember 6.

47. Az Alkotmánybíróság azzal utasította el a törvény ellenzőinek aggályait, hogy az 1992. évi XXIV. törvény összhangban van mind a párizsi békeszerződéssel, mind pedig a magyar Alkotmánnyal. *Szombat,* 1993. április.

48. Az 1992. évi XXIV. törvény szövegét lásd a *Magyar Közlöny* 1992. május 8-i számában. E lap június 2-i száma közölte az 1992. évi XXXII. törvény szövegét; a törvény július 2-án lépett hatályba. A három jelentősebb kárpótlási törvény szövegét külön mellékletben közli a *Népszabadság* 1992. június 2-i száma. További részleteket közöl V. T.: „Kárpótlási tudnivalók." *Új Élet,* 1992. július 15., „Dr. Tímár György a kártérítésről." *Uo.,* 1991. október 1.

49. N. O., „A hazai zsidóság kártalanítása," *Magyar Hírlap,* 1994. szeptember 26.

50. Az interjút a *Népszabadság* 1992. június 2-i száma közölte.

51. A Magyar Köztársaság Alkotmánybíróságának 1995. február 6-án kelt, 680/B1992/25. ügyszámú, 1/1995(II.8.)AB határozatát lásd *Magyar Közlöny*, 10. sz., 1995. február 8., 547–564. o. Lásd még az *Új Élet*, 1995. február 15-i és március 1-jei számait.

52. 1995 júliusában a MAZSIHISZ a MAZSIKE-vel a Magyarországi Cionista Szövetséggel (MCSZ), a B'nai B'rith és a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségével a kárpótlásra vonatkozó közös álláspont kidolgozását határozta el. A részleteket lásd G. J.: „Megfelelő és legmegfelelőbb kárpótlás", *Szombat*, 1995/7, 6–8. o. Lásd még Ács Gábor: „A helyre nem állított alap", *uo.*, 3–5. o.

53. Duschinsky, *i. m.*, 404. o.

54. Lévai, *Fekete könyv*, 265. o.

55. *Szabad Nép*, Bp., 1945. március 25. Duschinsky idézi a „Hungary" c. cikkben, 404. és 410. o. Lásd továbbá az *Új Élet* 1945. november 7-i Darvas-interjújából való részleteket, *uo.*, 410–411. o. Darvas kijelentése felkeltette a nyugati tudósítók figyelmét. Lásd például McCormac: „Anti-Semitism Rife in Central-Europe." *The New York Times*, 1945. szeptember 9.

Egy 1945. augusztus 26-án tartott választási beszédben Darvas ugyanezt a kijelentést tette. A budapesti Városi Színházban szónokolva kijelentette, „bizonyos csoportok nem követelhetnek faji előjogok alapján kedvezményes elbánást". János Kovács: „Neo-Antisemitism in Hungary." *Jewish Social Studies*, 8, no. 3. 1946. július, 159. o.

56. Veres állítólagos antiszemita álláspontjára nézve lásd Duschinsky *i. m.*, 403., 414., 429., 451. o. További részleteket lásd Asher Cohen: „Giz'anut v'antishemiut basmol hapopulisti be Hungaria. Hasofer vehamedinai Péter Veres." (Fajelmélet és antiszemitizmus a népi baloldalon Magyarországon. Az író és politikus Veres Péter.) *Dapim lecheker tekufat hashoa.* (Tanulmányok a vészkorszakról.) Hakibbutz Hameuchad, Tel-Aviv, 1978, 1:176–188. o. és Kovács, *i. m.*, 159. o. A hajdúszoboszlói zsidó közösség vezetői által a budapesti zsidó vezetőséghez írt 1945. október 20-i feljegyzésben egyebek közt részletek szerepelnek a Nemzeti Parasztpárt nemzeti és helyi vezetőinek állítólagos zsidóellenes megmozdulásairól is. A jelen kötet szerzőjének birtokában van a nyomtatott feljegyzésről készült másolat.

57. Kunmadaras mintegy 250 zsidóját 1944. június 18-án Szolnokról deportálták. Legtöbbjük Strasshofba került, így viszonylag sokan élték túl a háborút. Közülük 73-an 1945 nyarán visszatértek Kunmadarasra. Az ellenük indított pogromot nemcsak az előzte meg, hogy jóvátételt követeltek, hanem az is, hogy egy népszerű helybeli tanárt, Nagy Jánost a kommunisták sugallatára, állítólagos nácibarát tettei miatt, bíróság elé állítottak és elítéltek. A vérvádhíresztéléseket ösztönözte az a széles körben vallott nézet is, hogy a rendőrséget és a népbíróságokat bosszúszomjas zsidók kaparintották a kezükbe. A kunmadarasi pogrom áldozatai között volt Kuti (Klein) Ferenc, Rosinger Ferenc. A vérvád jó néhány településen, így Kiszomboron, Mátészalkán, Szegváron és Tótkomlóson még hosszú évekig tartotta magát, állítólag politikai célzattal. Részleteket közöl Pelle János: „A kunmadarasi pogrom." *Magyar Nemzet*, 1991. június 15. Lásd még Vörös Éva, „Kunmadaras. Újabb adatok a pogrom történetéhez", *Múlt és Jövő*, 4. sz., 1994, 69–80. o. és Pelle János: *Az utolsó vérvádak*. Pelikán Kiadó, Bp., 1995.

58. A részletekre nézve lásd Varga János: „A miskolci pogrom története." *Medvetánc*, 1987. december. Rövidítve: *Remény*, 1988. július 20. Lásd továbbá Pelle János, Miskolc, 1946. július. A konstruált vérvád, kézirat, 1993. (Egy példánya a szerző

birtokában.) Lásd még Fábián Béla: „Rákosiék zsidóüldözése", *Kommentár*, 1992/5, 45–49. o.

59. Kovács, *i. m.*, 158. és 160. o. A háborút közvetlenül követő idők antiszemita incidenseiről és az ezekre való belföldi és külföldi reagálásról részleteket lásd Duschinskynál, *i. m.*, 418–431. o. Lásd továbbá *European Jewry Ten Years After the War.* Institute of Jewish Affairs for the World Jewish Congress, New York, 1956, 60–81. o.

60. Pelle János: „A makói zsinagóga lángjai." *Mozgó Világ*, 1993. június, 81–99. o.

61. A jóvátételről röviddel azután kezdődtek közvetlen német–izraeli tárgyalások, hogy Konrad Adenauer kancellár 1951. szeptember 27-én állást foglalt a Bundestagban. A kancellár hangsúlyozta, hogy a bonni kormány nemcsak hogy tisztában van a zsidók ellen elkövetett bűnökkel, de erejéből telhetőleg mindent megtesz azok helyrehozataláért. A Német Szövetségi Köztársaság és Izrael közötti különféle megegyezéseket felölelő Luxemburgi Szerződést 1952. szeptember 10-én írták alá. E szerződés hátteréről és valóra váltásáról részleteket lásd Nicolas Balabkins könyvében: *West German Reparation to Israel.* Rutgers University Press, New Brunswick, N. J. 1971.

62. A 85,3 milliárd nyugatnémet márkából 51,910 milliárdot a Szövetségi Pénzügyminisztérium fizetett ki. A kifizetések a következők voltak: 70 milliárd márkát osztottak ki a szövetségi kártérítési törvény (Bundesentschädigungsgesetz – BEG) rendelkezése szerint, 4,250 milliárdot a szövetségi visszaszolgáltatási törvény (Bundesrückerstattungsgesetz – BRÜG) szerint, 3,450 milliárdot az Izraellel kötött egyezmény szerint, 1,0 milliárdot 12 állammal kötött egyezmények szerint, és 6,6 milliárdot egyéb szolgálatokra. Rolf Vogel: „Das Gestzwerk der Wiedergutmachung." *Aufbau.* New York, 1979. május 18. 14. o. Lásd az 1979. december 14-i számot is, 23. o.

A nyugatnémet márka értéke az 1950-es évektől, a kárpótlási összegek kifizetésének kezdetétől az 1 dollár = 4,20 nyugatnémet márka és az 1979-es 1 dollár = 1,8 nyugatnémet márka között változott. A nyugatnémet kártalanításról további részleteket lásd Raul Hilbergnél: *The Destruction of the European Jews.* Quadrangle, Chicago, 1961, 738–759. o. További forrásmunkák találhatók: *Guide to Jewish History Under Nazi Impact.* Szerk.: Jacob Robinson és Philip Friedman. YIVO-Institute for Jewish Research, New York, 1960, 283–294. o.

63. Nincs statisztikai adat arról, hogy a magyar zsidók mekkora értékű kárpótlásban, jóvátételben részesültek a nyugatnémetektől vagy a magyaroktól.

64. A zsidó tulajdon német megszállás alatti fosztogatásának és egy vonatrakományra való értéknek a nyilas korszak alatti, Toldi Árpád, korábbi székesfehérvári főispán és Avar László, korábbi zentai polgármester parancsnokságával való nyugatra szállításáról egyes részleteket lásd a 16. fejezetben. Ausztria francia övezetében nem sokkal a harcok elülte után 36 arannyal és aranytárgyakkal teli ládára bukkantak, és 12 kilogramm gyémántra. Hervé Alphand, a francia külügyminisztérium gazdasági szekciójának akkori vezetője és Nyárády Miklós magyar pénzügyminiszter az értéktárgyak (javarészt ékszerek, nemesfémek, és nemesfémekből készült műtárgyak) visszahozatalában állapodott meg, azzal a megkötéssel, hogy azok visszaszármaztatandók eredeti zsidó tulajdonosaiknak, „ha azok azonosíthatók". Úgy mondják, hogy a magyar kormány véleménye szerint egyetlen korábbi tulajdonos kiléte sem állapítható meg, és ezért az értéktárgyak értékét betették a Zsidó Jóvátételi Alapba, amit azonban sohasem nyitottak meg.

Az amerikai megszállási övezetben a hadizsákmány feletti felügyeletet Felix T. Simpson őrnagy gyakorolta, a Kárpótlási és Kártérítési Szolgálat vezetője. A magyar

zsidóktól elkobzott javak visszaadásának útjában az volt az egyik akadály, hogy az oroszok jogot formáltak az értékekre, mert azokat német katonai egységek vitték magukkal, s így azt hadizsákmánynak tekintették. Az Amerikai Katonai Kormányzat az azonosított vagyontárgyak nagy részét – egyebek közt gépeket, felszereléseket, rádiumot és műtárgyakat – visszaadta Magyarországnak. De ennek nagyon kis része szolgálta – vagy tán semmi sem – a nácizmus egyes áldozatainak javát. (Andrew Freeman személyes közlése.) Az amerikai és francia megszállási övezetbe került vagyontárgyakról további részleteket lásd „Jelentés a francia zónában zárlat alatt levő zsidó vagyon történetéről" és „Jelentés az amerikai zónában zárlat alatt levő zsidó vagyon ügyében folytatott tárgyalásokról", Haifa University, Center for Historical Studies, H3h25-A.M.E. 1/31.

65. 1945. április 30-án van Harten közölte dr. Chaim Poznerral, a genfi Palesztina Hivatal társigazgatójával, hogy az ékszerekből számos eredetileg magyar zsidók tulajdonában volt. Van Harten Keménytől kapott felhatalmazásáról és a van Harten és Pozner közötti levélváltás dokumentumait lásd a Yad Vashem Levéltárban, Pazner-akták.

66. 21/1971/V.25/Korm. sz. rendelet egyes kártalanítási igényeknek a Nácizmus Üldözöttei Országos Érdekvédelmi Szervezete útján történő rendezéséről. *Hatályos jogszabályok gyűjteménye 1945–1971.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1974, 639. o.

67. Jogosult volt az igénylő (vagy örökösei), aki 1971. január 1-jén Magyarországon lakott.

68. A szöveget lásd a *Bundesgesetzblatt*ban (Szövetségi Közlöny), Bonn, 1. 1956:562. skk. o.

69. A törvény több megkötést is tartalmazott, például csak az olyan egészségkárosodást fogadta el anyagilag kiegyenlítendőnek, amely képtelenné teszi az igénylőt a megélhetésre (vagy korlátozza az ez irányú képességét). Ezek a megszorítások más hasonlókkal egyetemben már nem szerepeltek a későbbi elfogadott törvényben.

70. Kállay 1956. március 6-án egy hatoldalas esküvel megerősített tanúvallomást írt alá Franz Josef Hoffmann, a New York-i német főkonzul előtt. Az Egyesült Kártérítési Szervezet kérésére a Magyar Zsidók Világszövetsége, egy New York-i központú szervezet helyzetjelentést készített, amelyet eljuttattak a nyugatnémet hatóságokhoz; a jelentés címe: *Gutachten des Weltverbandes der Ungarischen Juden in der Frage ob und inwieweit die Verfolgungsmassnahmen gegen die Juden in Ungarn in den Jahren 1938–1944 von deutscher Seite veranlasst wurden.* New York, 1957, soksz. Lásd továbbá *Judenverfolgung in Ungarn.* United Restitution Organization, Frankfurt am Main, 1959,; *Gutachten des Institutes für Staats- und Rechtwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften über die Völkerrechtliche Lage Ungarns nach dem 19 März 1944.* Összeállította: Herczegh Géza, A Nácizmus Üldözötteinek Magyarországi Bizottsága, Bp., 1965, soksz.; Géza Herczegh: Einige Fragen des Völkerrechts hinsichtlich der Entschädigung der Verfolgten des Nazismus in Ungarn. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae,* Bp., 9, 3–4. sz., 1967:307–330. o.

71. *Bundesgesetzblatt,* 1, 1965:1315. o.

72. A rabmunkáért fizetett kiegyenlítés összegét orvosi vizsgálat eredménye alapján állapították meg; a vizsgálatot egy New York-i könyvelő, Norbert Wollheim kezdeményezte, aki az I. G. Farbennak végzett rabmunkát a háború alatt, mint bunai (Auschwitz) fogoly. Részleteket lásd Benjamin B. Ferencz: *Less Than Slaves: Jewish*

Forced Labor and the Quest for Compensation. Harvard University Press, Cambridge, 1979.

73. A rendelet 1945. február 5-én lépett hatályba. Ezt később módosította az 1945. április 27-i 1440/1945. M. E. sz., az 1945. augusztus 1-jei 5900/1945. M. E. sz. és az 1945. augusztus 16-i 750/1945. M. E. sz. rendelet. Ezeket a kormányrendeleteket formálisan az Ideiglenes Nemzetgyűlés iktatta törvénybe 1945. szeptember 14-én, az 1945. évi VII. tc.-ként. A szöveget lásd 1945. évi VII. tc. a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről. *1945. évi országos törvénytár.* Athenaeum, Bp., 1945, 33–52. o. 1994. január 11-i ülésén a kommunista rendszer összeomlása után, 1989-ben létrehozott Alkotmánybíróság úgy határozott, hogy az 1945. évi VII. törvény legtöbb részlete alkotmányellenes, mivel olyan cselekményeket rendel büntetni, amelyek elkövetésük idején nem voltak büntetendők. Helyben hagyta azonban a 11. § 5. és a 13. § 2. bekezdését a nemzetközi jogban háborús bűntettként megjelölt, az ország büntető törvénykönyvében is büntetendőnek feltüntetett cselekményekről (1978. évi IV. törvény). A határozat szövegét és indoklását lásd a „2/1994. (I. 14) AB határozat" *Az Alkotmánybíróság határozatai*, 1994/1. 9–20. o.

74. Ezek a Demokratikus Polgári Párt, Független Kisgazdapárt, Magyar Kommunista Párt, Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt voltak. Ehhez később hozzájöttek még az Országos Szakszervezeti Tanács képviselői (1945. április 27-i 1440/1945. M. E. sz. rendelet). 1947-ben a Demokratikus Polgári Párt visszahívta képviselőit a népbíróságokból.

75. 1948 után dr. Bojta Béla lett a Népbíróságok Országos Tanácsának elnöke. A fellebbviteli bíróságok vezetői az igazságügy-miniszter által a pártok jelöltjei közül kinevezett bírák lettek. A már kinevezett fellebbviteli bírákat nem hívhatta vissza a pártjuk.

A népbíróságok hátterére, felépítésére és működésére nézve lásd Berend György: *A népbíráskodás.* A szerző kiadása, Szeged, 1948; Major Ákos: *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség.* Minerva, Bp., 1988; valamint Lukács Tibor: *A magyar népbírósági jog és a népbíróságok, 1945–1950.* Zrínyi, Bp., 1979.

76. Lepénzelési ügyekről és jobboldali bírákról lásd Jenő Lévai: „The War Crimes Trials Relating to Hungary." *HJS,* 2:258–260. o.

77. Budapesten az első ilyen per 1945. január 28-án kezdődött, dr. Major Ákos elnökletével. A két munkaszolgálatos keretlegényt, Rotyis Pétert és Szívós Sándort február 4-én a főváros budai partjának felszabadulása előtt kilenc nappal felakasztották. *Uo.,* 254–255. o.

Rotyison és Szívóson kívül az első népbíróság távollétében ítélkezett Haynal Alajos altábornagy fölött is, akit szintén kötél általi halálra ítélt. A bíróság megállapította, hogy 1942 őszén, az ukrajnai fronton tett szemleútján Haynal arra utasította a különleges munkásszázadok keretlegényeit, hogy egyetlen zsidót se hagyjanak életben, mert azok a fennálló rend ellenségei. Major, *i. m.,* 124. o. Lásd továbbá *uo.,* 121–126. o., valamint Lukács, *i. m.,* 80. o.

78. A felsorolt személyeket mind bűnösnek találták és kivégezték. Ténykedésük tömör összefoglalását és további felvilágosítást lásd Lévai, *Fekete könyv,* 304–306. o.

79. A munkaszolgálatos tisztek, egyebek közt Muray (Metzl) Lipót alezredes, a „nagykátai hóhér" és a keretlegények pereire vonatkozólag a 10. fejezet ad eligazítást.

80. *HJS,* 2:267–268. o. Lásd továbbá Major Ákos, *i. m.,* 173–176., 178–179.o.; Lukács Tibor, *i. m.,* 178–182. o.

81. A per időpontját a Budapesti Népbíróság tűzte ki, augusztus 3-án (NB

1948/1945/2) Beregfy Károly, Budinszky László, Csia Sándor, Hellebronth Vilmos, Jurcsek Béla, Kassai (Schallmayer) Ferenc, Kemény Gábor, Kovarcz Emil, Rajniss Ferenc, Reményi-Schneller Lajos, Szálasi Ferenc, Szőllősi Jenő és Vajna Gábor voltak a vádlottak. Karsai Elek: *Ítél a nép.* Kossuth, Bp., 1977, 14. o.

82. A magyarok 483 magyar és 38 német háborús bűnös kiadatását kérték. A magyar háborús bűnösöket egy Martin Himler vezette csoport gyűjtötte egybe, s először ez a csoport kérdezte ki őket; Martin Himler magyar származású amerikai volt, a Stratégiai Szolgálatok Hivatalában (OSS), Salzburgban a magyar szekció vezetője. Végül 1945. októberében George Granville hadnagynak, az Amerikai Légierő egyik magyar származású tisztjének parancsnoksága alatt 390 háborús bűnöst hoztak vissza Magyarországra. Köztük volt a Sztójay- és a Szálasi-kormány szinte minden nevezetesebb alakja. Péter Gábor vezérőrnagynak adták át őket, a Politikai Rendészeti Osztály vezetőjének. Az amerikaiak megtagadták a németek kiadását, arra hivatkozva, hogy „az állítólagos háborús bűnösök... elleni vádak elégtelennek találtattak, és a bennük szereplő bűnök nem háborús bűnök". *HJS,* 2:263–264., 291–293. o. Himler beszámolóját és a kihallgatásokból részleteket lásd Himler könyvében: *Így néztek ki a magyar nemzet sírásói.* St. Marks Printing, New York, 1958. A magyar háborús főbűnösökről a börtönbeli interjúk alapján kirajzolódott pszichológiai portrét lásd Kelemen István: *Interjúk a rács mögött. Beszélgetés a háborús főbűnösökkel.* Müller Károly, Bp., 1946., és Szirmai Rezső–dr. Gartner Pál: *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben.* Faust, Bp., 1946. A háborús bűnökkel vádolt Nyugaton élő magyarokról felvilágosítást lásd *Criminals at Large.* Szerk.: István Pintér és László Szabó. Pannónia, Bp., 1961, 298–314. o.

83. A per Major Ákos elnökletével folyt. További részleteket lásd *A Bárdossy-per. A vád, a vallomások és az ítélet.* Szerk.: Ábrahám Ferenc és Kussinszky Endre. Híradó Könyvtár, Bp., és Karsai, *i. m.,* 17–71. o., valamint *Bárdossy László a népbíróság előtt.* Maecenas, Bp., 1991. (Jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta Pritz Pál.) Lásd még Major, *i. m.,* 204–238. o., és Lukács, *i. m.,* 22. skk. o.

84. A per dr. Nagy Károly elnökletével folyt. Részleteket, egyebek közt a tanúvallomásokból vett idézeteket lásd *Az Imrédy-per. A vád, a vallomások és az ítélet.* Szerk.: Ábrahám Ferenc és Kussinszky Endre. Híradó Könyvtár, Bp., 1945., Karsai, *i. m.,* 72–119. o. és YIVO Levéltár, 779-es köteg. Lásd továbbá Major Ákos, *i. m.,* 251–255.o., valamint Lukács Tibor, *i. m.,* 63. skk. o.

85. Lásd Karsai, *i. m.,* 120–139. o. és YIVO Levéltár, 779-es köteg, Lukács Tibor, *i. m.,* 275. skk. o.

86. N 4419/1945. Az átírásból részleteket lásd „Die Hauptverhandlung gegen das »Deportationstrio« Endre–Jaross–Baky vor dem ungarischen Volkgerichtshof." 249. o. kézirat. YIVO Levéltár, 778-as köteg. Lásd továbbá Karsai, *i. m.,* 185–215. o. A per tárgyalási jegyzőkönyvét lásd: *Az Endre–Baky–Jaross-per.* Szerk. Karsai László és Molnár Judit (Bp., Cserépfalvi, 1994.). A szöveget értékes jegyzetek és dokumentumok követik.

Érdekes, hogy máskülönben jól tájékoztató munkájában Major Ákos csak röviden utal (257. o.) erre az eljárásra. Lásd a budapesti Belügyminisztériumban található V-79802/1–5. sz. aktákat is.

87. A tárgyalásból részleteket lásd „Ladislas Budinszky, the »Lord Privy Seal« of Szálasi, Faces the Peoples Judges." (Budinszky László, Szálasi „lordpecsétőre" szemben a népbírákkal.) 43. és 61. o. kézirat, YIVO Levéltár, 777-es és 779-es köteg és „Count Fidél Pálffy, Szálasi's Minister of Agriculture, Before the Hungarian People's

Court." (Pálffy Fidél gróf, Szálasi mezőgazdasági minisztere a Magyar Népbíróság előtt.) 82. o. kézirat, *uo.*, 778-as köteg.

88. *A Szálasi-per. Szálasi, Szöllősi, Csia, Gera, Vajna, Beregfy, Kemény bűnügyének főtárgyalása és az ítélet.* Szerk.: Ábrahám Ferenc és Kussinszky Endre. Híradó Könyvtár, Bp., 1946. Lásd továbbá Karsai, *i. m.*, 216–274. o. Lásd továbbá Zinner Tibor–Róna Péter: *Szálasiék bilincsben.* Lapkiadó Vállalat, Bp., 1986. I–II., valamint *A Szálasi-per.* Szerk.: Karsai Elek–Karsai László. Reform, Bp., 1988. Frank László főügyész beszámolója: *A zöld ár.* Zrínyi, Bp., 1977. Nagy Vince, korábbi belügyminiszter, a per politikai ügyésze is megírta visszaemlékezéseit a perre: *Októbertől októberig.* Pro Arte Publishing, New York, 1962.

89. Jurcsek Béla, Sztójay mezőgazdasági minisztere és Veesenmayer egyik legközelebbi bizalmasa Németország amerikai övezetében, amerikai fogságban halt meg 1945 nyarán. Szakváry Emil vezető ipari minisztériumi tisztviselőt, akit a Sztójay-csoporttal együtt helyeztek vád alá, betegsége folytán néhány nappal később, külön állították bíróság elé. *HJS*, 2:273. o. és Karsai, *i. m.*, 171. o.

90. A vallomásokból részleteket lásd Karsai, *i. m.*, 140–184. o., valamint Lukács, *i. m.*, 120., 243–244. o.

91. Ferenczy László alezredest április 9-én ítélték el, főként a magyar zsidóság elpusztításában betöltött szerepéért. Budapesti Népbíróság, Nb.XVIII. 937/1946/7. A tárgyalási jegyzőkönyvek V-79348. sz. alatt a budapesti Belügyminisztériumban találhatók.

92. Hindyt bűnösnek találták és 1946. február 16-án elítélték főként a Szálasi-puccsban betöltött szerepéért, amikor is letartóztatta Aggteleky Béla tábornokot és átvette az első hadsereg parancsnokságát, valamint a szovjet ostrom alatt, Budapest védelmi erőinek parancsnokaként elkövetett tetteiért. Nb.XVII. 944/1946/8. Az ítélet szövegének másolata a szerző birtokában.

93. Lévai: „The War Crimes Trials." *HJS*, 2:275–276. o.

94. E tárgyalások némelyikére az egyes zsidó közösségek sorsával foglalkozó 17–22. fejezetekben utaltunk.

95. Köztük volt Berend Béla rabbi, a Központi Zsidó Tanács egykori tagja (lásd a 14. fejezetet). Szeged népbírósága Fischer Simon bajai üzletembert nyolc évre ítélte, mert állítólag Bergen-Belsenben kápó volt (Nb. 471/1945/30). A fővárosi hatóságok egy darabig fontolgatták, vádat emeljenek-e kollaboráció címén a Zsidó Tanács legfelső vezetősége ellen, de elálltak a tervtől. A magyarországi Holocaust során elkövetett zsidó kollaboráció ügye került egy kolozsvári népbíróság elé. 1946-ban el is ítélte Lax Józsefet, mert állítólag besúgó volt a marosvásárhelyi gettóban. Lásd *Genocide and Retribution.*

96. Lévai, *HJS*, 2:277. o. Lásd még Major, *i. m.*, 389–390. o.

97. A háborús és emberiségellenes bűnökkel vádolt magyarok – és néhány osztrák, német és román állampolgár – névsorai megtalálhatók az igazságügyi minisztérium népbírósági osztályának irattárában, az Új Magyar Központi Levéltárban XIX-E-1-l Ta 52266/1947. számon. E dokumentumok összegyűjtve tanulmányozhatók a New York-i City University Holocaust-kutató Intézetében is.

A névsorok úgy álltak össze, hogy 1947. június 26-án felkérték adatszolgáltatásra a következő városok népbíróságait: Budapest, Baja, Balassagyarmat, Debrecen, Eger, Győr, Gyula, Kalocsa, Kaposvár, Kecskemét, Miskolc, Nagykanizsa, Nyíregyháza, Pécs, Sátoraljaújhely, Sopron, Szeged, Szekszárd, Székesfehérvár, Szolnok.

98. Lévai, *i. m.*, 2:278. o. Lásd még Berend György, *i. m.*

99. A Népbíróságok Országos Tanácsát az 1950. március 11-i 73/1950. M. T.

rendelettel feloszlatták. A népi ügyészi hivatalokat az igazságügyi minisztérium 21 400/1950-es sz. rendelete szüntette meg. *Uo.*, 278., 294. o.

100. A per részleteiről lásd Sólyom József és Szabó László: *A zuglói nyilasper.* Kossuth, Bp., 1967, 384. o. Lásd továbbá a 26. fejezetet és Lévai cikkét: *HJS*, 2:251–257. o.

101. Részleteket lásd *uo.*, 257–262. o.

102. *Uo.*, 262–263. o. Lásd továbbá Zsadányi Oszkár: „Százötvenszeres nyilas gyilkos a Fővárosi Bíróság előtt." *Új Élet*, Bp., 1970. július 15. 1. o.

103. *Monitorul Oficial* (Hivatalos közlöny), Bukarest, I. rész, 1945. április 24., 3362–3364. o.

104. A vádlottak a magyar fegyveres erők tagjai és erdélyi magyarok voltak. Sokakat távollétükben helyeztek vád alá. Lásd *Tribunalul Popurului*, Cluj. Completul de judecata Dosar Nr. 1/1946. Hotararea Nr. 1. Sdiinta publica din 13 Martie 1946. (Bírósági esküdtszék. 1/1946-os sz. akta. 1-es sz. határozat. 1946. március 13-i nyilvános ülés.) 57. o. gépírásos kézirat. (A hivatalos ítélet másolata e kötet szerzőjének birtokában van.) További részleteket közöl Berend György, *i. m.*, 166–170. o.

105. A bíróságnak tagja volt dr. Nerva Hagadus törvényszéki szakértő és hét népi bíró: Paval Bojan, Augustin Mesesan és Mihaiu Covaciu, a Földművesek Frontjának (Frontul Plugarilor) képviseletében, Stefan Belovai, a Kommunista Párt (Partidul Comunist Roman) képviseletében, Gheorghe Dan az Általános Munkaszövetség (Confederatia Generala a Muncii) képviseletében, Alexandru Gligorun, a Szociáldemokrata Párt (Partidul Social Demokrat) képviseletében és Victor Taflan, a Nemzeti Liberális Párt (Partidul National Liberal) képviseletében. Lásd *Dosar Nr. 40029.*

106. Paksy-Kiss Magyarországra menekült és Szombathelyen telepedett le. Egy budapesti népbíróság tárgyalta az ügyét (Nb. XI.5045/1945) és 1945. szeptember 11-én 10 évi börtönbüntetésre ítélte. A Népbíróságok Országos Tanácsa 1946. április 5-én 15 évre emelte fel büntetését. Lásd a V-140/906/2. sz. aktát a budapesti Belügyminisztériumban. Lásd még Dénes Béla, *i. m.*, 132. o. A romániai hatóságok kiadatását kérték, de a jelek szerint eredménytelenül. *Dosar Nr. 40029* 1. kötet, 31–34. o. Paksy-Kiss 1945. november 16-án Péterffy Jenő vádemelésével kapcsolatban is nyilatkozatot tett. Lásd *uo.*, 2. kötet, 186. o.

107. *Tribunalul Popurului*, Cluj. (Az 1946. május 22-i, 177 oldalas ítélet másolatban a jelen mű szerzőjének birtokában van.) Az ítélet angol nyelvű változatát lásd Randolph L. Braham: *Genocide and Retribution.* Kluwer-Nijhoff, Boston, 1984, 53–224. o. Lásd továbbá Lévai, *HJS*, 2:283–285. o.

108. Lásd az 1950. március 23-án kibocsátott 72. sz. rendeletet: *Buletinul Oficial*, 1950. március 23.

109. Geyer Artur: „Az 1942. évi újvidéki razzia." *Új Élet naptár 1959.* A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1959, 50–51. o. E bűnösökről, az általuk elkövetett bűnökről és a tárgyalásokról részleteket lásd Demokratska Federativna Jugoslavija, *Saopstenja Br. 7–33 o zlocinima okupatora injihovih pomagaca.* (7–33-as sz. jelentés. A megszállók és a velük együttműködők által elkövetett bűnök.) Belgrade, Drzovna Shtomparija, 145, 242–301. o.: Pokrainska komisija za utordjivanje zlocina obupatora is ujihovik pomogaca u Vojvodini, *Saopsenja o. tlochinina i ujihovik pomogaca uj Vojvodini od 1941–1944.* (Jelentés az ellenséges megszálló erők és a velük együttműködők által a Vajdaságban 1941 és 1944 között elkövetett bűnökről.) Novi Sad, 1946, 2. kötet. 1. kötet: *Backa i Baranja.* (Bácska és Baranya.) 2. kötet: *Srem.* (Szerémség.); Zdenko Lowenthal: *Zlocini fasistickih okupatora a njihovih pomagaca protiv Jevreja u Jugaslaviji.* (A fasiszta megszállók és a velük együttműködők által a zsi-

dók ellen elkövetett bűnök Jugoszláviában.) Izdanje Saveza Jevrejskih Opstina Jugoslavije, Belgrade, 1952. Lásd továbbá Lévai, *HJS*, 2:288–289. o., Major Ákos, *i. m.*, 166–167. o., és Berend György, *i. m.*, 156–158. o.

110. E perek összefoglaló értékelését lásd Hilbergnél: *The Destruction of the European Jews, i. m.*, 684–715. o. A háborús bűnperek valamennyi vonatkozásáról és az idevágó dokumentumgyűjteményekről – az *IMT, NMT és NCA* sorozatokat is beleértve – hivatkozásokat lásd *Guide to Jewish History Under Nazi Impact, i. m.*, 175–210. o.

111. A javaslat részben annak a törekvésnek tulajdonítható, amely javítani kívánta Nyugat-Németországban a pszichológiai légkört és segíteni akarta Konrad Adenauer kancellárt abban, hogy országát véglegesen csatlakoztathassa a NATO szövetséghez. A kegyelmi bizottság összetételét lásd Hilbergnél, *i. m.*, 696. o.

Veesenmayer Darmstadtban halt meg 1977. december 24-én. Peréről és háború utáni nyugat-németországi életéről további részleteket lásd *NMT*, 14:625–631, 646–660, 812–817, 858–859, és *Criminals at Large, i. m.*, 22–70. o. Lásd továbbá Nürnbergben tett vallomását, NG-1628. A Veesenmayer-per iratait, s abban az ő, valamint Horthy Miklós, Kasztner Rezső, Ernst Kienast és Otto Winkelmann vallomását lásd *Ministries Case* (Court 4, Case 11), átirat 2702–2750, 3617–3659, 7143–7158, 13 062–13 460 és 26 156–26 189. o.

112. Ezekről és a Franciaországgal kapcsolatos egyéb perekről lásd *Guide to Jewish History Under Nazi Impact, i. m.*, 190–210. o.

113. *News From the German Embassy*, Washington, 9, no. 4. March 11, 1965. március 11:2. Lásd továbbá *Guide to Jewish History Under Nazi Impact, i. m.*, 209–211. o.

114. *News From the German Embassy*, 3. o. Bormannt állítólag egy orosz gránát ölte meg, 1945. április 30-án, amikor elhagyta a Hitler-bunkert. Müllerről, aki állítólag egy nappal korábban tűnt el a bunkerből, az terjedt el, hogy a szovjet biztonsági erők kezébe került. Schumann doktor az 1960-as évek derekán Ghánában élt, amely megtagadta a kiadatását. Mengele doktor végül Paraguayban talált menedéket. További részleteket dr. Mengeléről lásd a 22. fejezetben.

115. *Schwurgericht*, Frankfurt am Main, 4 ks 1/63 köteg. Lásd továbbá „Lebenslanges Zuchthaus für Krumey." *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1969. augusztus 30., 7. o.

116. Lévai, *HJS*, 3:278–280. o. Lásd továbbá Krumey 1947. szeptember 30-i tanúvallomását, és 1947. augusztus 15-i kihallgatásának szövegét, melyet Rudolph L. Pins vezetett. Mindkét irat, valamint a Bundesgerichtshof döntése is, a jelen kötet szerzőjének birtokában van.

117. Bernd Naumann: *Auschwitz. A Report on the Proceedings Against Robert Karl Ludwig Mulka and Others Before the Court at Frankfurt.* Praeger, New York, 1966. Lásd továbbá Lévai, *HJS*, 3:274–278. o.

118. *Schwurgericht*, Essen, 29 Ks 1/60 és 29a Ks 4/67 bűnper aktái. Lásd továbbá *Time*, 1972. november 6. és Lévai, *HJS*, 3:280–281. o.

119. *Schwurgericht*, Düsseldorf, 8 Ks 1/71 bűnper aktája. Lásd továbbá *Time* és Lévai, *i. m.*, 283–385. o. A Ganzenmüller-per bizonytalan ideig való elhalasztásáról a jelen kötet szerzője a ludwigsburgi Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungentől kapott értesülést 1979 augusztusában.

120. Lévai, *HJS*, 3:264–266. o. Lásd még Kurt Pätzold és Erika Schwarz. *„Auschwitz war für mich nur ein Bahnhof." Franz Novak – der Transportoffizier Adolf Eichmanns.* Metropol Verlag, Berlin, 1994.

121. *Uo.*, 3:266–267. o. Lásd továbbá *The New York Times*, 1972. március 11.

122. Közéjük tartozott Wilhelm Vrtoch SS-tiszt, aki magyar zsidókat kínzott meg a lichtenwörthi és a felixdorfi táborokban. Lásd a bécsi tartományi büntető törvényszék Vg12hVr 7552/45, illetve Hv204/47. sz. aktáját.

123. Wislicenynek a végleges megoldás programjára vonatkozó nyilatkozatát lásd *NCA*, 8:606–621. o. E nyilatkozatból az Eichmann-féle Sonderkommando magyarországi tevékenységére vonatkozó részleteket lásd *RLB*, 440. dok. Lásd még Wisliceny vallomását Veesenmayer tevékenységéről (NG-1823). Magyarországra vonatkozó nürnbergi tanúvallomását lásd *IMT*, 4:355–373. o.

124. Eichmann tevékenységének, üldözésének, elfogásának és perének minden vonatkozásáról hivatkozásokat lásd Randolph L. Braham: *The Eichmann Case: A Source Book*. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1969.

125. *Criminals at Large, i. m.*, 71–116., 150–164. o. Winkelmann Bordesholmban, Nyugat-Németországban halt meg, 1977. szeptember 24-én. Nürnbergben eskü alatt tett vallomását lásd NO-4139. Becher eskü alatti vallomását a magyarországi zsidókérdésről lásd NG-2972; valamint *RLB*, 438. dok.

126. E tisztviselők jó néhányára, köztük Wilhelm Höttlre, Kurt Krumholzra, Erhard Olbrichra, Karl Werkmeisterre, Gerhardt Feinére, Horst Grellre, Kurt Brunhoffra és Otto Skorzenyre vonatkozó adatokat lásd *Criminals at Large, i. m.* Alfred Trenkerre, a budapesti biztonsági rendőrség korábbi vezetőjére vonatkozólag lásd *Menóra*, Toronto, 1969. június 28. Lásd továbbá *The Murderers Among Us. The Wiesenthal Memoirs*. Szerk.: Joseph Wechsberg. McGraw Hill, New York, 1967.

127. Lásd például Eva Haraszti-Taylor: „Why Was Admiral Horthy Not Considered a War Criminal?" *The New Hungarian Quarterly*, 113. (1989. tavasz), 133–143. o.

HARMINCHARMADIK FEJEZET

MAGYARORSZÁGI REAGÁLÁSOK A HOLOCAUSTRA

Az első békeévek

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ utáni néhány évben több tényező is befolyásolta a Holocaustra vonatkozó magyarországi reakciókat. A következő főbb tényezőkre gondolhatunk: a háborús bűnösök bírósági tárgyalásain elhangzott tényfeltárásokra, a túlélők és a náciellenes magyarok beszámolóira, az antiszemitizmus újraéledésére, a felelősségről folytatott vitákra és a szovjet megszállás egymással ellentétes értékeléseire.

A magyar zsidóság és ezen belül az egyes magyarországi zsidó közösségek 1938–45 között bekövetkezett tragédiájára fény derült a nürnbergi perekben, illetve a háborús bűnösök ellen Magyarországon és az utódállamokban (Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában) 1945–48 között lefolytatott, nagyszámú bírósági tárgyaláson (lasd a 32. fejezetet). Főként e tárgyalások jóvoltából értesülhettek a magyar tömegek a végleges megoldás részleteiről, illetve a quisling-kormányok részvételéről ennek végrehajtásában. A perek feltárták a Sztójay- és a Szálasi-kormány felelősségét, a helyi, a járási és a megyei közigazgatás részvételét, illetve azt, hogy milyen készségesen segítette a magyar közhivatalnoki kar, a rendőrség és a csendőrség az SS-t. A tárgyalásokat igen sokan kísérték figyelemmel mind a tárgyalóteremben, mind pedig a sajtóban.[1]

Formálta a Holocaustról kialakított álláspontokat az a viszonylag nagyszámú szépirodalmi, memoár- és történeti kiadvány is, amely a nácı korszak különböző mozzanataival foglalkozott.

A korszak irodalmi termése túlnyomórészt memoárszerű, vértanúsággal áthatott. A legtöbb beszámoló a szerzőnek a gettóban, a koncentrációs táborban vagy a munkaszolgálatban szerzett élményeit részletezte.[2] A személyes elbeszéléseket egy-egy zsidó közösség tragédiájának ismerte-

tései tarkították. Mivel a memoárokat és beszámolókat az események résztvevői – egykori közösségi vezetők, magyar államférfiak, egyházi vezetők, náciellenes, az ellenállásban részt vett személyek – írták, hangjuk szubjektív, részrehajlóan dokumentáltak és alapvetően onigazolók.[3] Ugyanezt mondhatjuk a zsidó tanácsok és különösen a budapesti Központi Zsidó Tanács egykori tagjainak memoárjairól: azok, akik a háborús években a magyar zsidóságot vezették, különösen szükségét érezték, hogy megcáfolják a kollaboráció vádját, amelyet a felszabadulás után felhoztak ellenük.[4]

A Holocaust első történeti igényű leírásait meglehetősen rendszertelen és zsurnalisztikus szemlélet jellemezte. Csak nagy óvatossággal lehetett használni ezeket, elsősorban azért, mert nem jelölték meg forrásaikat. Nagyrészt a háborús bűnösök tárgyalási jegyzőkönyveiből merítették anyagukat, meg abból a dokumentációból, amelyet a magyar kormány az 1946–47. évi párizsi béketárgyalásokra készített. Fogyatkozásaik ellenére azonban, tekintve, hogy statisztikai adatokat, dokumentumreprodukciókat is tartalmaztak, e történeti leírások rendkívül hasznosaknak bizonyultak, és a magyarországi Holocaust iránt érdeklődők jócskán merítettek is belőlük.[5]

A Holocaust utáni antiszemitizmus jelensége számtalan kutatót és laikust zavarba ejtett. A legyőzött, megszállt ország irdatlan nehézségei kozepette sokan egyetértettek Darvas József, Veres Péter és más népszónokok nézeteivel, akik a neo-antiszemitizmus eluralkodásáért jórészt magukat a zsidókat okolták. Sok magyar, így azok is, akik hasznot húztak a náci megszállás időszakának zsidóellenes intézkedéseiből, készséggel igazat adtak a népieseknek abban, hogy a túlélő zsidók, úgymond, „a könnyebb utat járják", és múltbeli szenvedéseik jogán különleges privilégiumokra támasztanak igényt (lásd a 32. fejezetet). A neo-antiszemiták vezérgondolata az volt, hogy az embertelen szenvedéseken keresztülment zsidók provokatív módon túlzott jóvátételre törekednek. Szó érte a zsidokat azért is, hogy megszerezték a politikai élet, a közigazgatás és a gazdaság vezető pozícióit, továbbá elkülönültek a többségtől, kiváltva ezzel a tömegek haragját. Végül, de nem utolsósorban azzal is megvádolták a zsidókat, hogy a kollektív bűnösség veszélyes fegyveréhez folyamodtak, amikor a német megszállás alatt őket ért szenvedésért a magyar nép egészet tették felelőssé.[6]

A korszak több tudományos munkájában is felbukkan egy kiegyensulyozottabb megközelítés. De bár ezek megértőbbek voltak a zsidósag helyzete iránt, és leleményes szociálpszichológiai rajzot adtak a túlélők és ellenfeleik viselkedési mintáiról, olykor a hatalmi pozícióba került egyének viselkedésmódját varrták a zsidóság egészének a nyakába. Az általá-

nosító, címkéző hajlam is azt tükrözte, hogy nincs tradíciója Magyarországon a demokráciának, kevés a türelem az etnikai, nemzeti vagy vallási kisebbségek jogai, érdekei iránt. A háború utáni társadalomkritika jórészt alábecsülte vagy szem elől tévesztette azt a lényeges körülményt, hogy a túlélők zöme nemcsak azért volt ingerült, mert képtelen volt visszaszerezni azt, ami jog szerint az övé volt, hanem azért is, mert meg kellett szenvednie neki is a háború utáni gazdasági bajok következményeit. Nagyon sok zsidó csak az amerikai zsidó segélyszervezet, a Joint szerény támogatásával tudta túlélni az éhezés, az infláció, a feketepiac okozta viszontagságokat.

A neo-antiszemitizmus problémája összefonódott a magyar zsidóság tragédiája fölötti felelősség összetett, kínzó problémájával. A háború utáni társadalomkritika, ideértve azokat az írókat is, akik jókora megértést tanúsítottak a zsidók háborús megpróbáltatásai iránt, megpróbálta felmenteni a magyar nemzet teljességét az alól a morális és történelmi felelősség alól, amely a zsidókkal való elbánásra vonatkozott volna. A történelmi valóságot félretolva vagy eltorzítva, szinte teljességgel a németekre próbálták hárítani a vétkességet. Megfeledkezve más, a tengelyhez tartozó vagy németektől megszállt ország kiállásáról (például Bulgáriáról, Dániáról, Olaszországról és Romániáról), hallgattak arról a tényről, hogy talán Lettországon és Litvánián kívül egyetlen országban sem kaptak olyan lelkes segítséget a németek a végleges megoldás kivitelezésében, mint éppen Magyarországon. Méghozzá a szövetségesek győzelmének előestéjén! Némelyik szerző azzal próbálta kisebbíteni Magyarország felelősségét, hogy a magyar keresztények is megszenvedték a háborút, és hogy az egész népet nem lehet felelőssé tenni a nyilasok kilengéseiért. Nehéz megérteni, hogyan lehet egyenlőségjelet tenni egy nép háborús megpróbáltatásai, illetve egy tehetetlen kisebbség szenvedései közé, mely utóbbit évtizedekig módszeres diszkriminációval sújtotta saját állama, amely a hivatalos politika rangjára emelte az antiszemitizmust, és végül még a végleges megoldás végrehajtásában is részt vett.

A magyar és a magyar–zsidó történelem tragédiájáért viselt felelősség körüli viták a mai napig is azt tükrözik, hogy a magyarság nem tudott szembenézni a Holocausttal. Sok szerző szerint a magyar keresztények is felelősek azért a tragédiáért, amely a zsidó hitű honfitársaikat sújtotta. A keresztény egyházfők különösen felszisszentek arra a vádra, hogy nem csupán támogatták a megszállás előtti korszak zsidóellenes törvényeit, de még a deportálások időszakában sem tettek érdemi lépéseket a zsidóság segélyezésére. A háború utáni Magyarországon széles körben tartotta magát az a nézet, hogy a tömegek főleg azért nézték végig tétlenül a Holocaustot, mert az egyházfők elmulasztottak erkölcsi útmutatást adni

nekik. E negatív kép eloszlatására törekedtek azok az első beszámolók, amelyek az egyházak háborús szereplésével foglalkoztak. Az ösztönzést és a vezérfonalat a katolikus és a protestáns egyházak főpapjai adták.[7]

A felelősség körüli vitákat részben az a határozati javaslat csiholta elő, amelyet röviddel a Kunmadarason lejátszódott antiszemita demonstráció után, 1946 májusában Ravasz László püspök terjesztett elő. A református (kálvinista) egyház által egyhangúlag elfogadott javaslat kinyilvánította:

> A Magyar Református Egyház Egyetemes Konventjének Tanácsa... mélyen megalázkodva megvallja bűnét, amellyel Isten fölségét megsértette. Megsértette azzal, hogy a tőle vett prófétai tisztét hűségesen nem teljesítette. Elmulasztotta inteni a népet és a felsőbbséget, amikor mindkettő Isten törvényeivel ellenkező útra tért, s nem állt ki egész bátran az ártatlanul üldözöttek mellett... Szükségesnek vallja, hogy a magyar nemzet Isten ítélete alatt bűneinek üdvösséges ismeretéhez eljusson, azt töredelmesen megvallja... elrendeli a zsinati tanács, hogy minden év egyik vasárnapján bűnbánati istentisztelet tartassék a magyarországi református egyház minden gyülekezetében.[8]

Ravasz püspök azonban visszautasította egy haladó lelkeszekből es világiakból álló csoport, a Nyíregyházi Szabad Tanács határozatát, amelyet – 1946-ban és 1947-ben tartott ülések nyomán – Bereczky Albert tiszteletes fogalmazott meg, s amely elismeri az egyház részleges felelősségét a zsidóságot ért tragédiáért, és szükségesnek tartja, hogy az egyház vezekléseként megfelelő módon bocsánatot kérjen a zsidóság maradékától. A sajtó úgy ismertette ezt a határozatot, mintha azt maga az egyház, nem pedig haladó szellemű szárnya fogadta volna el, ezért volt kénytelen Ravasz püspök elhatárolni magát tőle. Az Országos Református Lelkészegyesület országos konventjén megtagadta a bocsánatkérést, és – állítólag viharosan dörgő taps közepette – kinyilvánította, hogy a református egyháznak semmi oka sincs arra, hogy a történtekért bocsánatot kérjen a magyar zsidóságtól.[9] Állítólag meggyőződése volt, hogy a Bereczky tiszteletes nevében kibocsátott határozat megfelelő módon végigsorolta a református egyháznak a zsidók érdekében megtett lépéseit.

A Holocaust utáni korszaknak a felelősséget elemző legprovokatívabb eszmefuttatása és egyúttal a zsidókérdés gondolatgazdag analízise annak a Bibó Istvánnak a tollából származik, aki a háború utáni Magyarország egyik legtekintélyesebb politológusa, gondolkodója volt.[10] Bibó analitikus vizsgálatban részesítette a magyar nép és a magyar kormány felelősségét a magyar zsidóság tragédiájáért, és azt is éreztette, hogy a háború utáni antiszemita megnyilvánulásokat legalább részben az a tény

ösztönözte, hogy viszonylag nagy számban azonosultak a zsidók a szovjet típusú kommunista szisztémával.

A zsidók viszonylag nagy száma a háború után az erőszakszervezetben azt sugallja, fejtegette Bibó, hogy most zsidók ítélkeznek magyarok fölött, megtorlásul amiatt, hogy a múltban azok ítélkeztek őfölöttük. Az igazságszolgáltatás funkciója azonban nem az, állapította meg helyesen Bibó és több más szerző, hogy elégtételt nyújtson a zsidók számára, hanem annak szavatolása, hogy érvényesüljön az igazság, és annak rendjemódja szerint felelősségre vonják mindazokat, akik gyilkoltak vagy megsértették az emberi jogokat. Bibó hangsúlyozta, hogy e cél érdekében mindazoknak tartózkodniuk kellene az erőszakszervezetben való részvételtől, akik annak idején a zsidóellenes, fajvédő törvények hatálya alá estek. Ám azonnal felismerte, hogy ennek az elvnek az érvényesítése újra fasiszta stílusú válaszfalakat emelne, vallásuk alapján, a magyar állampolgárok közé. Mégis puszta fikciónak tartotta az egykori zsidó munkaszolgálatosok állítását, hogy csupán antifasiszta magyar demokratákként léptek be az erőszakszervezetbe.

A zsidóknak az ország erőszakszervezeteiben elfoglalt helyzete körüli viták csak kiéleződtek. Noha bízvást elmondható, hogy a zsidó nép ellen elkövetett rettenetes bűntények tudatában számos túlélő, különösen egykori munkaszolgálatos lépett be bosszúvágyból a rendőrség kotelékébe, az ottani jelenlétük kavarta vihar antiszemita előítéletekből is fakadt. A zsidók feltűnése a rendőrség és különösen a politikai rendőrség kötelékében már azért is vörös posztó lehetett az antiszemiták szemében, hiszen ez elképzelhetetlen lett volna az 1945 előtti Magyarországon. Csatlakozásuk okait találóan elemezte Shlomo Avineri, az ismert izraeli politológus:

> 1945 után a politikai rendőrség fő feladata az volt ezekben az országokban, hogy nyomára bukkanjon a fasiszta kollaboránsoknak, bíróság elé állítsa őket, és elejét vegye a fasiszta vagy majdnem fasiszta mozgalmak feltámadásának. Kikben lehetett volna jobban megbízni, mint éppen a zsidókban, hogy annak idején sem ők, sem fivéreik, unokatestvéreik, nagybátyjaik nem vettek részt ilyen mozgalmakban? És kiknek lehetett volna erősebb a motivációjuk, mint éppen a zsidóknak, hogy bíróság elé állítsák a náci kollaboránsokat, a fasisztákat és az antiszemitákat? Csak sokkal később világosodott meg sokuk előtt, hogy erre az útra lépve a sztálini sátánnal is szövetséget kötnek.[11]

Bízvást feltételezhetjük, hogy a zsidó titkosrendőrök közül sokan visszaéltek hatalmukkal, de ezt tették keresztény munkatársaik is, akik számukat tekintve országszerte jócskán túlszárnyalták őket, különösen az 1956 utáni tisztogatások eredményeképpen.

A sztálinista korszak

Négy hónappal Izrael államának 1948. májusi létrejötte után a Szovjetunió rövidesen az egész szovjet tömbre kiterjedő kampányt indított a kozmopolitizmus és a cionizmus ellen. A kampány kezdete egybeesett Magyarország sztálini átalakításával, ami megnyomorította az egész nemzetet, benne a zsidó közösséget is. A megmaradt zsidó hitközségeket, mint ahogy a többi felekezetet is, egy kommunista pártállami szerv hatásköre alá helyezték. A zsidó közösségi életet szigorúan korlátozták, gyakorlatilag megbénították a más, így a külföldi, és különösen az izraeli közösségekkel fenntartott kapcsolatokat. Viszonylag rövid időn belül keményen visszaszorították, csaknem eltörölték a judaizmust és a zsidó kultúrát, bár a budapesti Rabbiszeminárium korlátozottan tovább működhetett.[12] Bebörtönözték, internálták, büntetőtáborba deportálták a „burzsoá zsidókat": nemcsak osztályalapon, de vallásuk miatt is üldöztetésben volt részük.[13] A Szovjetunióban zajló antiszemita kampány tetőpontján (egyebek között kivégezték a legismertebb jiddis színészek és írók színejavát, vádat emeltek több neves zsidó orvos ellen egy 1952-es, Kreml elleni összeesküvésben való állítólagos részvételük miatt), a magyar kommunista hatóságok is galád hadjáratot indítottak a magyar zsidóság jó néhány vezetője ellen. A szovjet titkosrendőrség sugallatára egyebek között még Raoul Wallenberg meggyilkolásával is megvádolták őket. Ezzel nemcsak gondosan mérlegelt belpolitikai célokat akartak elérni, hanem el akarták terelni a figyelmet a svéd diplomata eltűnésével kapcsolatos szovjet felelősségről is.[14] A zsidóellenes hadjárat külpolitikai indítékait az is elárulta, hogy bűnvádi eljárást indítottak a magyarországi cionisták ellen, továbbá letartóztatták és kiutasították a Joint magyarországi igazgatóját.[15]

Látva, hogy mennyire zsidóellenes élű a kommunista uralom, és hogy szűkre szabottak az emigrálás lehetőségei, sok magyar zsidó úgy próbált esélyein javítani, hogy teljes asszimilációra törekedett, elleplezte identitását és családjának történetét még tulajdon gyermekei előtt is. Így sok fiatal úgy nőtt fel, hogy zsidó létére mit sem tudott a Holocaustról, illetve vallási és kulturális hagyományairól.

A cionizmus- és kozmopolitizmus-ellenes hadjáratot gyakran kísérte a Holocaust eltorzítása is. Többnyire – még az iskolai tankönyvekben is – legfeljebb gyér utalásokat tettek a Holocaustra, és akkor is lekicsinyelték, elkendőzték annak sajátságos, minden egyébtől elkülönülő történelmi realitását.

A sztálinizmus utáni korszak

Sztálin 1953. márciusi halálával a magyar zsidóság helyzete éppoly kevéssé változott egészen az ötvenes évek végéig, mint a Holocaustra vonatkozó alapvető álláspontok. A sztálinista irányvonalat csak az a Kádár-rezsim kezdte fokozatosan megfordítani, amely 1956 októberének magyar felkelését vérbe fojtotta. A nemzeti irányultságú kommunisták új, engedékenyebb politikája jelentős hatással volt a Magyarországon maradt zsidó közösségre.[16] A még mindig szigorú ellenőrzés alatt élő közösség lassan, de biztosan felélénkült, és néhány értelmiségi is elkezdett érdeklődni a Holocaust iránt. Az akadémiai és levéltári intézményekben dolgozó, főként kommunista zsidó értelmiségiek kezdeményezésére több, a Holocausttal foglalkozó dokumentumgyűjtemény látott napvilágot a budapesti zsidó közösség kiadásában, legtöbbször a New York-i székhelyű Memorial Foundation for Jewish Culture anyagi támogatásával.[17] A Holocaustról szóló első, átfogó bibliográfiában[18] nemcsak ezek a gyűjtemények szerepeltek, hanem monográfiák, színművek, versantológiák, regényesített visszaemlékezések is – túl azokon a könyveken és folyóiratcikkeken, amelyek még közvetlenül a háború után jelentek meg. Ez a posztsztálinista korszak önéletrajzi ihletésű, regényesített beszámolókban nyúlt vissza a Holocausthoz; ekkor jelent meg több antológia is, bennük a Holocaust gyermek túlélőinek világviszonylatban kimagasló lírai költeményeivel.[19]

A zsidó közösség helyzete rosszabbra fordult az 1967-es hatnapos háborúval, mely után Magyarország a szovjet tömb többi országával összhangban (csupán Románia járt külön úton) megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel. Új erőre kapott az anticionizmus, különösen azután, hogy Magyarország is megszavazta az ENSZ 1975. évi, „a cionizmus rasszizmust jelent" értelmű határozatát. Az antiszemitizmus megnyilvánulásai úgy szaporodtak és súlyosbodtak, ahogy a kormány mindinkább a Palesztinai Felszabadítási Szervezetet kezdte támogatni, könyörtelen propaganda-hadjáratba bocsátkozva Izrael ellen.[20] Mindez igen nagy hatással volt a zsidókra, különösen a Holocaustot túlélők gyermekeire. Minden hitüket elveszítve abban az ideológiában és rendszerben, amely mellé egykor, egyszerre idealizmusból és gyakorlati okokból, odaálltak, mind merészebben kezdték kifejezni zsidó identitásukat, és élénken kezdtek érdeklődni a zsidóság iránt általában, s ezen belül is különösen a Holocaust iránt.

A hetvenes években a szovjet tömb országai közül Magyarország járt az élen politikai és gazdasági kísérleteivel, de azzal is, hogy szabadabb folyást engedett az ellentmondásos kérdések, így a Holocaust-kérdések

megvitatásának. A német megszállás, a tengely által vívott háborúban való magyar részvétel és a zsidóság tragédiája egyre őszintébben volt tárgyalható, bár a hivatalos történettudományi munkák és az iskolai tankönyvek továbbra is lekicsinyelték a Holocaustot, vagy általánosságokban beszéltek róla.[21] Szemben a háború utáni néhány év memoárjaival, a magyar politikusok és katonatisztek személyes visszaemlékezesei immár tárgyilagosabban szóltak hazájuk háború alatti szerepéről és viselt dolgairól.[22]

A hetvenes évek szépirodalma többnyire abban a keretben tárgyalta a Holocaustot, hogy Magyarország tragikus módon belesodródott a második világháborúba. A korábbi művekhez hasonlóan ennek a korszaknak az irodalma is a Holocaust egykori gyermek túlélőitől származott, és önéletrajzi ihletéssel, regényesítve elevenítette fel a gettók és a koncentrációs táborok életét.[23]

A zsidókérdés konok fennmaradása és az antiszemitizmus mind nyíltabb megnyilvánulásai több keresztény értelmiségit is szólásra bírtak. Kiemelkedett közülük Száraz György, a közismert újságíró és irodalomkritikus; az ő érzékeny történelmi megfigyelései, és az, hogy köntörfalazas nélkül összekapcsolta az antiszemitizmust a Holocausttal, egy szinten mozogtak azokkal a gondolatokkal, amelyeket majdnem egy emberöltővel korábban Bibó István adott közre.[24] A keresztény egyházfők, különösen Serédi bíboros és Ravasz püspök háború alatti állásfoglalásait és reagálásait kemény kritikával illették keresztény szerzők, köztük az egyház tagjai is.[25] E dokumentumokkal is ellátott eszmefuttatások – más, Holocaust tárgyú cikkekhez hasonlóan – olyan befolyásos folyóiratokban jelentek meg, mint a *Kritika,* a *Kortárs* vagy az Actio Catholica lapja, a *Vigília.*

A Holocaustról, a magyar zsidóság tragédiájáról azonban továbbra is elsősorban a zsidó írók szóltak. A hetvenes évek második s a nyolcvanas évek első felében viszonylag nagyszámú regényesített és félig-meddig dokumentáris írás tekintett vissza a gettók és a koncentrációs táborok világára.[26] Ugyanez idő tájt cikkek és tanulmányok egész sokasága látott napvilágot a fővárosi és a vidéki folyóiratokban a Holocaust számos aspektusáról, így például a zsidó ellenállásról is.[27] A nyolcvanas évek elejére a Holocausttal összefüggő irodalmi és történettudományi termés már átfogó irodalmi és tudományos mustrákba kívánkozott.[28] Ezekkel majdnem egy időben több film is elkészült a Holocausttal kapcsolatos témákról, művészileg érzékeny, bár kissé népszerűsítő feldolgozásban.[29]

A Holocaust irodalmi, művészi és tudományos feldolgozása a hetvenes években élen járt Magyarországon a szovjet tömb többi országához képest. A nyolcvanas évek további fejlődést hoztak. Közben nőtt az ér-

deklődés a zsidókérdés iránt is, amelyről évtizedekig nem volt illendő beszélni. A magyar társadalom politikai és társadalmi-gazdasági problémái, és ezen belül a zsidó közösség gondjai komolyan aggasztani kezdték mind a zsidó, mind a keresztény értelmiségieket. Zsidó másként gondolkodók egy csoportja kérdőre vonta a zsidó vezetők állítólagos szolgalelkűségét s azt, hogy vakon igazodtak a kommunista rezsim bel- és külpolitikai irányvonalához. Különösen heves támadások érték a közösség sajtóorgánumát, az *Új Élet*et, amiért rendre a hivatalos álláspontot hirdette Izrael és a Holocaust ügyében.[30]

Az effajta viták nyugtalanították a magas állású kereszténye ket, mert tartani lehetett attól, hogy kárára lesznek az országról külföldön kialakult képnek. A zsidókérdésről folyó eszmecserék legtöbbször összefonódtak a Holocaust témáival, meg az állítólag egalitárius kommunista társadalomban felbukkanó antiszemitizmus nyílt vagy rejtett megnyilvánulásainak megvitatásával. Mindez Magyarországon és külföldön tartott konferenciák egész sorában kristályosodott ki, elismert magyar kutatók tolmácsolásában. A később megjelentetett tanulmányok a kérdéskörről írott legkorszerűbb és legteljesebben dokumentált munkák közé tartoznak.[31] Kiegészültek azokkal az esszékötetekkel, amelyeket közismert szakemberek állítottak össze a magyarországi zsidókérdés különféle témáiról.[32] Mutatta a judaizmus és a zsidó múlt iránt felújult érdeklődést az is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1987-ben judaisztikai kutatócsoportot hozott létre.[33]

Tovább nőtt az érdeklődés a Holocaust és a náci korszak politikatörténete iránt a nyolcvanas évek második felében, kivált a zsidóság körében. Ébren tartásában közrejátszottak új, nyugati stílusú televíziós dokumentumfilmek,[34] akárcsak azok a nyomtatásban megjelent interjúk, amelyek a korszak német és magyar szereplőivel készültek.[35] Mérföldkövet jelentett a nyolcvanas évek végén néhány, eredetileg Nyugaton megjelent, a Holocausttal foglalkozó munkának a magyar nyelven való megjelentetése.[36]

A posztkommunista korszak

Magyarország élen járt azoknak a politikai és társadalmi-gazdasági reformoknak a keresztülvitelében, amelyek 1989–90-ben a szovjet tömb felbomlásához vezettek. A rövid idő alatt bevezetett, drámai liberalizációs és demokratizációs változások alapokig hatóan átalakították az országot; többpártrendszerű parlamentáris rendszer jött létre. E változások két, egymással ellentétes irányú következménnyel is jártak az országban maradt 60 000–70 000 zsidó státusára, illetve megítélésükre nézve. Örven-

detes, hogy az új politikai rendszer ösztönözni kezdte a zsidó élet megújulását: kulturális, vallási és politikai szervezetek egész sora jött létre, illetve kapott új erőre.[37] Csak erősítette a megújult zsidó büszkeséget és nemzeti érzést, hogy felújultak a diplomáciai kapcsolatok Izraellel, majd fejlődésnek indultak a két ország gazdasági és kulturális kapcsolatai is. Sok asszimilálódott és kulturálisan beolvadt zsidó, kivált a Holocaust túlélőinek gyermekei és unokái, újrafogalmazta zsidó identitását, eltökélve, hogy a zsidó életet és annak érdekeit megőrzi és megújítja. Ezek az emberek különös figyelemmel kísérték a múltban tabuként kezelt, ellentmondásos vitakérdéseket, és mind nyíltabban kezdték feszegetni azokat a kényes témákat, amelyek a kommunista korszak antiszemitizmusával, a két háború közti kormányzás diszkriminációs intézkedéseivel vagy a náci korszakbeli tragédiával függnek össze. Keserűen és haragosan feszegették, hogyan történhetett, hogy a világ egyik legasszimiláltabb és leghazafiasabb zsidó közösségét, a magyar zsidóságot cserbenhagyta az a nemzet és kultúra, amelyet oly hőn szeretett.

Jóllehet az új kormány demokratizációs intézkedései az alapvető polgári jogok fejlődése irányában hatottak, előhívták egyszersmind a sokáig elfojtott etnikai-nemzeti gyűlölködéseket, így az antiszemitizmust is. A magyar társadalom gyökeres átalakulásával együtt járó politikai feszültségek és gazdasági görcsök alkalmas belpolitikai ütőkártyákként újították fel a zsidókérdést és az antiszemitizmust. A negyvenöt éves, szovjet szellemű kommunista politizálás nacionalista-populista visszahatása olykor idegengyűlölő, zsidóellenes színezetet öltött. Ha a belpolitikai élet perifériáin is, szélsőséges jobboldaliak a nácik modorában kevertek robbanásveszélyes elegyet antikommunizmusukból és antiszemitizmusukból.

A zsidóság és a kommunizmus kapcsolatának antiszemita kiaknázása hosszú múltra tekint vissza a 20. század történetében. Először is, aránylag nagyszámú világi zsidó vált kommunistává abban a hitben, hogy a kommunista megválthatja a világot az antiszemitizmus ősi átkától. Különösen állt ez a náci korszakra, amikor Magyarország a Harmadik Birodalom szövetségese volt. Ahogy 1919-ben, úgy a második világháború után is nagyszámú zsidó származású kommunista került szembetűnő, vezető pozícióba a Moszkvából irányított új, kommunista rezsimben. Hiába távolították el a zsidó származású kommunisták többségét a központi és helyi, párt- és állami funkciókból, és hiába szenvedett többet a kommunista uralom alatt a zsidóság, mint talán bármelyik másik csoport 1948-tól, amikor Magyarország a szovjet tömb más államaival karöltve elvakult anticionista és Izrael-ellenes hadjáratba kezdett, nagyon sok magyar továbbra is vallja kommunizmus és zsidóság összekapcsolásának képtelen teóriáját. Az egymásnak feszülő indulatok egyik forrása az, hogy a zsidó-

ság, illetve a kommunistaellenes magyar keresztények egészen másként, szinte szöges ellentétben vélekednek a náci vereség katonai és politikai következményei felől. Míg minden egyes életben maradt zsidó – és persze a náciellenes magyarság – számára a Vörös Hadsereg felszabadulást hozott a nácizmus hosszan tartó lidércnyomása alól, sok magyar nemzetének megszállóját és elnyomóját látta a szovjet hadseregben.

Ravaszul kiaknázták kommunizmus és zsidóság állítólagos összefonódását és a zsidó értelmiségre jellemző nyugati-liberális orientációt az 1990. évi választások során. A több mint negyven év óta első ízben megrendezett szabad választás kampányidőszakában a Magyar Demokrata Fórumot, az új politikai rendszer jobbközép pártját támogató közismert írók sikerrel aknázták ki ezeket a vélekedéseket, amelyek különösen a kisvárosokban és a falvakban voltak elfogadottak. Egyrészt célozgattak bizonyos „idegen" elemekre, akik kezükben tartják a tömegtájékoztatás eszközeit, és aránytalanul nagy a szerepük a főváros tudományos és szellemi életében – nyilvánvaló utalás volt ez a zsidókra –, másrészt pedig beleszőtték e célozgatásokat eszmefuttatásaikba, amelyek a posztkommunista társadalmat sanyargató politikai és gazdasági nyavalyákról szóltak.[38] Bár a párt vezetői, köztük Antall József[39], elhatárolták magukat e nézetektől, és jogosan utasították vissza, hogy antiszemiták lennének, mégiscsak javukra vált a választási kampány, mert végül is megszerezték a szavazatok többségét, és megalakíthatták Magyarország első demokratikus, koalíciós kormányát.[40]

Az Antall-kormány 1990. májusi beiktatására következő hónapokban az antiszemita megnyilvánulások szaporodni és súlyosbodni kezdtek, miután az új kormányzat piacgazdasági intézkedései kizökkentették addigi menetéből a társadalmat és a gazdaságot. Akárcsak más posztkommunista kelet-európai országokban, Magyarországon is az történt, hogy a munkanélküliség, az infláció és az általános elszegényesedés kárvallottjainak haragját a zsidók ellen irányították. A bűnbakképzés mechanizmusába ravaszul belenyúlva, az antiszemiták az ország minden pillanatnyi és múltbeli viszontagságát, különösen a kommunista korszakkal összefüggőket, a zsidók nyakába varrták. Szemben a szocialista uralom utolsó éveivel, amikor az antiszemitizmus labdarúgó-mérkőzéseken folyó ordítozásban merült ki, a legutóbbi incidensek fenyegetőbbek: temetőket és zsinagógákat gyaláztak meg, náci stílusú röpcédulákat osztogattak, mocskolódó leveleket küldözgettek, és zsidóellenes uszítás indult az újonnan indított szélsőjobboldali sajtóorgánumokban a két háború közti korszakra emlékeztető hangon.[41] A kormány azzal indokolta, hogy nem hoz hatékony ellenintézkedéseket a zsenge demokratikus rendszer védelmében, noha

bírálói erre ismételten felszólították, hogy elkötelezte magát minden egyes állampolgár szabadságjogainak védelme mellett.

Az antiszemita incidensek közepette csak fölerősödtek a zsidó identitásról folytatott viták, és ezzel feltárult az a meglehetősen széles szakadék, amely a zsidó és nem zsidó magyarok viszonyában még mindig ott tátong. A vita még mindig arról folyik, magyar-e a magyar zsidóság, amelyet a kereszténytől csak vallási hovatartozása választ el, vagy pedig pusztán megtűrt etnikai-nemzeti kisebbség? A vita nem csupán az asszimiláció kudarcára világít rá, hanem arra is, hogy a magyarság is kudarcot vallott a Holocausttal való bátor szembenézés feladatában. E kudar- cok nemcsak a helyi és országos lapokban tükrozodnek, hanem felelős politikusok és kormánytagok hivatalos állásfoglalásaiban is.

A zsidókérdésről, és különösen a Holocaustról kialakult nézetkülönbségek már csak azért sem kerülhetnek le a napirendről, mert nagyszámú újságcikk – és olvasói reakció – tartja elevenen őket a nagy múltú lapokban[42] éppúgy, mint a nemrég alapítottakban. Különösen elmérgesedett a szócsata azután, hogy Csoóri Sándor, az ország egyik legünnepeltebb költő-írója, a Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, a Magyarok Világszövetségének elnöke is állást foglalt. Félig-meddig önéletrajzi cikksorozatában a Kossuth-díjas költő ezt írta:

> A Tanácsköztársasággal, a Horthy-korszakkal, de különösen a Vészkorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt. Természetesen mindig voltak és lesznek is Szerb Antalok, Radnótik, Sárközi Györgyök, Vas Istvánok, Harag Györgyök, Orbán Ottók, Konrád Györgyök, Faludy Györgyök és Zala Tamások, de ahogy manapság egyre határozottabban érződik, fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag „asszimilálni" a magyarságot. Ehhez olyan parlamenti dobbantást ácsolhatott magának, amilyet még nem ácsolhatott soha.[43]

Csoóri álláspontja a két háború közti korszak neves történészének, Szekfű Gyulának a fejtegetéseire emlékeztet, amelyekben úgy vonta kérdőre az asszimilációt, hogy felvetette: a magyar zsidók nem váltak magyarokká, inkább ők „zsidósították el" a magyarságot.[44] Csoóri éppúgy, mint Szekfű, azt sugallta, hogy a magyarságot valami veszély fenyegeti a zsidók részéről. A Holocaust utáni korszak atmoszférájában Csoóri álláspontja azonnali, szokatlanul éles reakciókat váltott ki számos zsidó és nem zsidó író, értelmiségi részéről, és jócskán felbolydította a Magyar Írók Szövetségét.[45] A vita sokáig viharzott az értelmiségi kozéletben[46], és összefonódott a Holocaustnak mint a magyar–zsidó viszony mögött megbújó legfőbb problémának a tematikájával. Az új szólásszabadságot kihasználva, az antiszemiták olyan nézeteiket is megszellőztették, amelye-

ket korábban csak egymás közt, suttogva mertek hangoztatni. A szélsőjobboldali sajtó készséggel közölte sanda célozgatásaikat, melyek szerint a náciktól megnyomorított magyar zsidóság felettébb destruktív szerepet töltött volna be a háború utáni kommunista korszakban. Egy jellemzo megnyilatkozás szerint a zsidók az orosz fegyverek segítségével kerültek hatalomra, és a kommunista korszakban mindvégig „szent bosszúhadjáratot" folytattak a magyarok ellen, megtorlásul saját, korábbi szenvedésükért: „a zsidótörvényekért, a gyakorta felhánytorgatott »Holocaustért«, amely fizikai elpusztításukra irányult, és 200 000 magyar zsidó deportálásáért". A deportációs számadat eltorzítása[47] együtt jár tehát a váddal, hogy zsidók tehetnek az ország balsorsáról, és hogy bosszúszomjukban az utolsó több mint negyven év során valóságos lelki-szellemi hadjáratot folytattak a magyarság ellen.[48] A Holocaust megkérdőjelezése vagy lekicsinylése oly módon is folyt, hogy kinyomtatták Nyugaton élő történelemhamisítók írásait.[49]

Egy másik, ugyancsak tipikus újságcikk egyszerre létesített kapcsolatot a zsidók és a bolsevizmus, illetve az antikommunizmus és az antiszemitizmus között annak az állítólagos végveszélynek a tükrében, amelyet a zsidó internacionalizmus, kozmopolitizmus és liberalizmus jelentene a magyar állam és nemzet integritása számára. A vitairat izzó gyűlölettel ítéli el azokat, akik örökösen a Holocausttal hozakodnak elő. A zsidó közösség évente ismétlődő megemlékezéseit, illetve a Holocaust témáinak sajtóbeli bemutatását úgy állítja be a cikk, mintha azok a nem zsidó közösség demoralizálását célzó propagandakampány részei volnának. Ami, úgymond, annál kifogásolhatóbb, mert a világ tétlenül nézi az utódállamokban folyó „népirtó politikát", amely az ottani magyar kisebbség ellen irányul. Azzal, hogy a szerző egyenlőségjelet tesz a zsidók fizikai kiirtása, illetve a határon túli magyar kisebbségek kulturális és politikai megpróbáltatásai közé (ha mégoly keserves is a helyzetük), nyilvánvalóan azon van, hogy lekicsinyelje, eltorzítsa a Holocaust valóságát.[50]

A Holocaust átfestése és eltorzítása különféle skinhead csoportosulásokhoz és neofasiszta szervezetekhez, pártokhoz fűződik, amelyek külföldi elvbarátaikkal összhangban működnek.[51] A posztkommunista korszakban feltűnt, legádázabb antiszemita csoportok közé tartozik a Györkös István vezette Magyar Nemzetiszocialista Akciócsoport, illetve a Magyar Nemzeti Szövetség, amelyet az a Romhányi László irányít, aki egyúttal a leginkább zsidóellenes sajtóorgánumnak, a *Szent Koronának* is a főszerkesztője.[52] A magyar politikai színtér egyik legújabb pártocskája a Szálasi-imádó neonáci, Szabó Albert vezette Világnemzeti Népuralmista Párt, amely miután 1994-ben a hatóságok feloszlatták, Magyar Népjóléti Szövetség néven szerveződött újjá.[53] E csoportok és pártok antiszemita, neo-

náci kinyilatkoztatásai semmiben sem maradnak el azok mögött, amelyektől a két háború között és a háborús években volt hangos a közélet

Nehéz megállapítani, a népesség mekkora része ért egyet ezekkel a nézetekkel. Az antiszemiták gyakran mentik előítéleteiket azzal, hogy akik nem értenek velük egyet, csakis kommunisták, liberálisok és kozmopoliták lehetnek – vagyis olyan csoportok tagjai, amelyeket az antiszemitak kezdettől fogva kiátkoztak. A háború utáni nemzedék már úgy nőtt fel, hogy alig tudott valamit a Holocaustról, mert az a zsidókérdéssel egyetemben elsüllyedt a kommunista rendszer orwelliánus multmegsemmisítő aknájában. A nyolcvanas évek elejéig a történelemtankönyvek gyakorlatilag nem is utalnak arra, hogy a zsidók a nácizmus kiszemelt áldozatai voltak.[54] Hiába kapott nagyobb nyilvánosságot a Holocaust a nyolcvanas évek végén és különösen a kommunista rendszer bukása után, márpedig e téren sok szomszédjánál derekasabban viselkedett a magyar nyilvánosság, az oktatás dolgában még mindig sok a teendő.

A szélsőjobboldal antiszemita cselekményeivel szemben kellő ellensúlyt jelentenek felelős kormányzati, politikai és egyházi személyiségek határozott, egyértelmű, az antiszemitizmust nyilvánosan megbélyegző nyilatkozatai. Többen közülük a Holocaustról szólva, de azzal egyelőre csak részlegesen szembenézve, felvetették a zsidó–keresztény megbékélés gondolatát is. Elsők között sürgette ezt Tornai József, az ismert költő. A Magyar Demokrata Fórum 1989. március 12-i első országos gyűlésen Tornai kijelentette, hogy nem lehet és nem is szabad vitába bocsátkozni a Holocaustról; eljött viszont az ideje, hogy mindenki együtt gyászolja az áldozatokat, akiket kitéptek a nemzet testéből. Elvetette azonban a zsidóságtól való bocsánatkérés gondolatát arra hivatkozva, hogy a mai nemzedék nem felelhet azokért a bűntényekért, amelyeket a háborús kormányzat, a csendőrség, a rendőrség és a közhivatalnoki kar követett el. Vállalta viszont a felelősséget azért, hogy nem sikerült igazi megbékélésre jutni, és valamennyi párttól az kérte, támogassa e célból egy rendkívüli parlamenti ülés kitűzését.[55]

Történelmi jelentőségű, 1989. május 10-i ülésén a magyar országgyűlés végighallgatta elnökének, Szűrös Mátyásnak szenvedélytől fűtött beszédét a nemzetek abbeli felelősségéről, hogy bátran, az igazságnak elkötelezve nézzenek szembe történelmi múltjukkal. Hevesen elutasította az előítélet minden formáját, és tisztelettel adózott a 600 000 magyar zsidó és a 30 000 magyar cigány deportált emlékének. Szűrös azonban kitágította a Holocaust fogalmát, amikor a faji okokból üldözöttek – és teljes kiirtásra szántak – vértanúságát összemosta a magyar honvédek által kiállt szenvedéssel, illetve veszteségeikkel. Indítványozta, hogy Magyarország felszabadulásának 45. évfordulóján az országgyűlés fogadjon el

törvényt, amely a második világháború valamennyi magyar áldozatáról való megemlékezés módját szabja meg.[56] Hasonló szándékok fogalmazódtak meg a Magyar Demokrata Fórum 1989 októberében elfogadott programjában.[57]

A keresztény–zsidó megbékélésről és a Holocaustról folyó eszmecserék az 1990. évi választások után elmélyültek. 1990. június 12-i nyilatkozatában a magyar református egyház zsinati tanácsa sajnálatát fejezte ki a Holocaust miatt, és beismerte, hogy az egyház „gyengének bizonyult hitében és cselekedeteiben" a háború alatt. Noha a nyilatkozat nem szólt világosan arról, hogy Magyarország is kivette részét a végső megoldás programjából, leszögezte, hogy a zsidó–keresztény kapcsolatokat illetően az egyháznak ki kell nyilvánítania újra és újra „felelősségét és megbánását"[58]. Hasonlóan szóltak az ország újonnan megválasztott vezetői is a Holocaust magyar zsidó áldozatai emlékművének 1990. július 8-i felavatásán.[59] Göncz Árpád köztársasági elnök és Antall miniszterelnök fennhangon bélyegezték meg az antiszemitizmust, és elkötelezték magukat a zsidó közösség jóléte mellett. Korábban soha nem hallott szavakkal, legalábbis ami a vezető magyar politikusokat illeti, tisztelegtek a zsidók vértanúsága előtt, a Holocaustot a történelem szégyenletes eseményének minősítve.[60]

Bármennyire biztatóak is a posztkommunista korszak fejlemenyei, az oly kívánatos keresztény–zsidó megbékélés fundamentuma meg korántsem szilárd. A történeti igazság és a fejlődőfélben lévő demokrácia egyaránt azt kívánja, hogy merész és őszinte szembenézés következzék el a Holocausttal. Minden kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy összefügg egymással a Holocaust és az antiszemitizmus. Ahogy a harmincas évek féktelen antiszemitizmusa könnyítette meg a végleges megoldás dolgát, ma ugyanúgy ösztönözheti a Holocausttal való becsületes szembenézés hiánya az antiszemitizmus megerősödését, annak minden rettenetes társadalmi következményével együtt.

Magyarország világi és egyházi vezető személyiségei, más, korábban a Harmadik Birodalom uralma alá került országok vezetőihez hasonlóan, mintha köntörfalaznának az országnak a náci korszakban viselt dolgairól szólva. Nemigen hajlanak arra, hogy elismerjék Magyarország részvételét és részleges felelősségét a magyar zsidóság Holocaustja körül. Még mindig szinte kizárólagosan a németeket szokás hibáztatni a történtekért, főként azt hangsúlyozva – és nem is egészen indokolatlanul –, hogy a magyar zsidóság egészen a német megszállásig a Kállay-kormány védelmét élvezte, és hogy a megszállók a Kállay-kormány legtöbb tagját, mint ahogy sok más náciellenes magyart is, internálták. Ez azonban a történelmi igazságnak csupán egy része, mert mellőzi vagy

kisebbíti azt a tényt, hogy a zsidóellenes hadjáratot német és magyar nácik közösen tervezték meg, illetve azt szinte kizárólag a magyar államhatalom, csendőrség, rendőrség és közhivatalnoki kar szervezésében hajtották végre. A történelmi bizonyítékok világosan mutatják, hogy a magyar zsidóság majdnem sértetlenül élte volna túl a háborút, ha a németek nem szállják meg az országot. De az is világos, hogy a quislingként viselkedő magyar hatóságok maradéktalan, sőt buzgó támogatása híján a németek képtelenek lettek volna gyakorlatra váltani fajüldöző ideológiájukat.

Viszonylag kevesen tartják tiszteletben ezeket a történelmi tényeket. Sokan mások, elismerve, milyen tragikus volt a magyar zsidóság sorsa, fel próbálják menteni Magyarországot a Holocaust körüli felelősség alól. Megint mások, szerencsére csupán a magyar politikai élet peremén ágáló kevesek, úgy lépnek külföldi „revizionista" elvbarátaik nyomdokaba, hogy átfestik vagy eltagadják a Holocaust valóságát.

A náci korszak tisztára mosásának igyekezete csak erőre kapott a kommunista rendszer 1989–90-beli bukása után. A történelemtisztogatók első csoportja azokból tevődik össze, akik – köztük kormánytisztviselők is – szinte a teljes felelősséget a németek nyakába varrnák. E csoport más tagjai elismerik ugyan, hogy *akadtak* magyarok is a zsidóellenes hadjárat aktivistái között, de úgy próbálják tisztára mosni a Horthy-korszakot, hogy az elsődleges felelősséget ráterhelik néhány ideológiailag megtévedt, törvényszegő vagy túlbuzgó szélsőjobboldali figurára.[61] Megint mások akaratlanul is elmossák vagy zsidótlanítják a Holocaust valóságát, amikor összevonják a zsidóság veszteségeit azokkal, amelyeket a magyar honvédség vagy a polgári lakosság szenvedett el a háború során. Végül olyanok is akadnak, akik úgy próbálnak könnyíteni a nemzet rossz lelkiismeretén, hogy szinte kizárólag a jóra emlékeznek: a menekültek megsegítésére, a zsidóknak a német megszállásig nyújtott fizikai védelemre, és Budapest zsidóságának megmenekülésére.

A politikai élet peremén pedig ott tanyáznak az új és a régi „revizionisták" a maguk obszcén, Holocaust-tagadó vagy azt megmásító kampányaival. Egyesek azt erősgetik, hogy a zsidók háborús szenvedései meg sem közelítik azt a szenvedést, amelyet éppen zsidók zúdítottak a magyarságra a kommunista korszakban. E tézis másik változatát vallják azok, akik szerint a fasizmus mai bírálói bizonyosan kommunisták.[62] Végül az is sokszor elhangzik, hogy Magyarország agresszív háborúja valójában jogos, igazságos hadjárat volt a bolsevizmus ellen,[63] illetve törvénytisztelő, hazafias magyarokként kellene rehabilitálni a zsidóellenes akcióik miatt elítélt személyeket.[64] Akik mentegetni próbálják Magyarországnak a nácı korszakban betöltött szerepét, valójában tisztára akarják mosni a magyar

és a magyar zsidó történelem legelmondhatatlanabbul szégyenletes fejezetét.

Akkor került előtérbe a Holocaust körüli felelősség egészének a németekre való áthárítása, amikor, 1992-ben, vita indult a túlélők maradékának esetleges kárpótlásáról.[65] A vétkesség áthárítása gyakran jár együtt annak a pozitívumnak a kiemelésével, hogy Budapest zsidósága jórészt megmenekült a Holocausttól. Vezérmotívuma volt ez Horthy 1993. szeptemberi, magyarországi újratemetésének; az állítólag csupán magánjellegű, családi aktus nacionalista politikai eseménnyé alakult át.[66]

E negatív jelenségek ellenére a posztkommunista Magyarország viszonylag nagy lépéseket tett afelé, hogy szembenézzen zsidóságának tragédiájával. Kárpótlást ítéltek meg a Holocaust-túlélők maradékának, és törvényt alkottak a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. Hiába ítélte el azonban a magyar kormány az antiszemitizmust, és rótta le kegyeletét a Holocaust áldozatai előtt, 1994 végéig – elzárkózva számos európai ország, így Németország és Ausztria példájától – nem iktatta büntető törvénykönyvébe a Holocaust tagadását.

Magyarország elöl járt a parlamentáris demokrácia meghonosításában a szovjet tömb széthullása és a kommunista rendszer 1989–90-beli összeomlása után. Noha sokkal többet lépett előre, mint Kelet-Közép-Európa legtöbb más állama, még ma sem mondhatja el magáról, hogy valóban plurális és toleráns társadalmat sikerült volna létrehoznia. A haladó szellemű magyarok tudják, hogy ehhez nem elég törvényen kívül helyezni az előítéletességet mint politikai fegyvert, hanem becsülettel számot kell vetni a múlttal is: össznemzeti, kollektív elkötelezettségre van szükség a történelmi igazság iránt. Ragyogóan foglalta össze ezt a gondolatot a magyar országgyűlés előtt elmondott, történelmi jelentőségű beszédében Szűrös Mátyás:

> A szelektív emlékezet szívesen idéz fel szép napokat, dicső korokat, sikereket, győzelmeket. S büszkén vallhatjuk, vannak ilyenek a hátunk mögött. De nem titkolhatóak tévedéseink, vereségeink, a drámák és a sorstragédiák sem. Tudjuk, felhőtlen múltú, tévedhetetlen nemzetek nem léteznek. Megkülönböztetni csak aszerint lehet őket: tagadják-e hibáikat, vétkeiket, vagy éppen ellenkezőleg: emelt fővel megállván a történelem ítélőszéke előtt, teljességében vállalják múltjukat, képessé válván az önvizsgálatra, a teljes igazság kimondására, hogy jövőjüket ne fertőzhessék, ne veszélyeztethessék elhallgatott bűnök, nem törlesztett adósságok. „A múltat be kell vallani" – ez alól nem lehet felmentés. Egy egész nép lelkét nem égetheti mégoly megrázó események és tisztázatlan kérdések elhallgatásának izzó parazsa. A feltáratlan múlt előítéleteket táplál. Csak olyan nemzet lehet toleráns a másság iránt, amely szabad, független és tisztában van önmagával.[67]

Horn Gyula, aki az 1994. májusi választások után lett az ország miniszterelnöke, még merészebben nézett szembe a Holocausttal. Annak ötvenedik évfordulója alkalmából egyebek között a következőket nyilvánította ki:

> Öncsalás, ha a magyarországi népirtás felelősségét bárki csak és kizárólagosan a náci Németországra hárítja. Ötven év történelmi tapasztalata talán elég idő ahhoz, hogy a magyarság végre bátran és őszintén szembenézzen önmagával... Egyértelműen ki kell tehát mondani: történelmi bocsánatkéréssel tartozunk. Azok is, akik akkor éltek, s azok is, akik csak örökölték a bűnös elhallgatás gyakorlatát. Igen: bocsánatkéréssel tartozunk 600 ezer honfitársunk elpusztítása, több tízezer elhurcolása és meggyötrése miatt.[68]

A szomorú évforduló alkalmából „a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa" közös nyilatkozatot adott ki, amely egyebek közt kimondja:

> A 20. század legnagyobb szégyenének tartjuk százezrek életének kioltását, pusztán származásuk miatt... Az évforduló alkalmával meg kell állapítanunk, hogy ebben a tragédiában nemcsak az esztelen gonoszság képviselőit terhelte felelősség, hanem azokat is, akik bár egyházaink tagjainak vallották magukat, mégis félelemből, gyávaságból vagy megalkuvásból nem emelték fel szavukat zsidó embertársaik tömeges megalázása, elhurcolása és meggyilkolása ellen. Az ötven évvel ezelőtt végbement katasztrófa idején elkövetett ezen mulasztásokért Isten színe előtt bocsánatot kérünk.[69]

Bár a nyilatkozat nem mutatott rá, hogy a keresztény egyházak is felelősek voltak az 1919–1944 közti korszak antiszemita légköréért, fontos lépést tett a Holocausttal való megbirkózás és a valódi megbékélés felé vezető úton.

Csak a jövő nemzedékei lehetnek a megmondhatói, mennyire teljesíti be Magyarország és a magyar társadalom mindama eszményeket, amelyket a jelen államférfiainak és egyházi személységeinek némelyike oly ékesszólóan fejezett ki.

Jegyzetek

1. A tárgyalások részleteit a közérdekű sajtó éppúgy közölte, mint az *Ítélet* (későbbi nevén) *Népbírósági Közlöny* c. szaklap. Némelyik tárgyalás szövege külön füzetben is megjelent. Lélektani portrék is készültek a vádlottakról, így például Kelemen István: *Interjúk a rács mögött. Beszélgetés a háborús főbűnösökkel.* Müller Károly, Bp., 1946, és Szirmai Rezső (dr. Gartner Pállal közösen): *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben.* Faust, Bp., 1946.

2. E beszámolók felsorolása megtalálható Randolph L. Braham: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography.* Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, 1984. A továbbiakban Braham, *Bibliography.*

3. Sok ezek közül nem Magyarországon jelent meg. Lásd például Nikolaus von (Miklós) Horthy: *Ein Leben für Ungarn.* Athenaeum Verlag, Bonn, 1953; Nicholas (Miklós) Kállay: *Hungarian Premier. A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War.* Columbia University Press, New York, 1954; és Dezső Sulyok: *A magyar tragédia.* A szerző kiadása, Newark, N. J., 1954. Az egyik legtárgyilagosabb memoárt Nagybaczoni Nagy Vilmos, a korábbi honvédelmi miniszter írta, akit a Yad Vashem Igaz Keresztténynek ismert el, mert mindent megtett, hogy hivatali ideje (1942–43) alatt megóvja a zsidó munkaszolgálatosok életét és érdekeit. Lásd *Végzetes esztendők, 1938–1945.* Körmendy, Bp., 1946.

4. A Központi Zsidó Tanács vezetőinek visszaemlékezései először angol fordításban jelentek meg Randolph L. Braham szerkesztésében: *Hungarian Jewish Studies,* 3. kötet. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1973. Magyarul Schmidt Mária szerkesztésében: *Kollaboráció vagy kooperáció?* Minerva, Bp., 1990.

5. A korai történeti leírások közül kiemelkednek Lévai Jenő munkái. Az ismert újságíró Budapesten élte túl a Holocaustot, és zsidóügyekben tanácsadója volt a béketárgyalásokra kiküldött magyar delegációnak. A termékeny szerző nevéhez fűződik például *Black Book of the Martyrdom of Hungarian Jewry.* Central European Times, Zurich, 1948; *Zsidósors Magyarországon.* Magyar Téka, Bp., 1948. Más műveinek adatait lásd Braham, *Bibliography.* Másik fontos forrás volt Munkácsi Ernőnek, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkárának a munkája: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Renaissance, Bp., 1947.

6. Lásd például E. R. Kutas: „Judaism, Zionism and Anti-Semitism in Hungary." *Journal of Central European Affairs,* 8. (1949. január), 377–389. o.

7. A 3480/1945. sz. körlevél egy több nyelven közreadandó könyv előkészítését sürgette, amely a katolikus egyház „pozitív" szerepét hangsúlyozta volna. A körlevelet Mindszenty József bíboros, Magyarország hercegprímása 1945. november 3-án írta alá. Ravasz László püspöknek, a magyarországi református egyház ellentmondásos főpapjának állítólag hasonló szándékai voltak, amikor arra biztatta Bereczky Albert tiszteletest, hogy dokumentálja a protestáns egyházaknak a háborús években betöltött „pozitív" szerepét. Bereczky könyvének (*Hungarian Protestantism and the Persecution of the Jews.* Sylvester, Bp., 1946, magyarul is) hátterére nézve lásd Szenes Sándor „Saving People Was Our Main Task" c., Éliás József tiszteletessel folytatott interjúját: *Studies on the Holocaust in Hungary.* Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies of The City University of New York, New York, 1990. 1–64. o. A katolikus egyház pozitív szerepét részletezi például *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme.* Szerk.: Meszlényi Antal. Stephaneum, Bp., 1947. Más források in: Braham, *Bibliography,* 281–295. o.

8. Eugene Duschinsky: „Hungary." In: *The Jews in the Soviet Satellites.* Syracuse University Press, Syracuse, N. Y., 1953. 414. o., angolul idézve in: *Új Élet,* 1946. június 5.

9. Lásd Szenes Sándor Éliás József tiszteletessel készített interjújának magyar változatát, in: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok.* A szerző kiadása, Bp., 1986. 87. o.

A háború utáni évek antiszemitizmusára nézve további részleteket közöl Sári Reuveni: „After the Holocaust: National Attitudes to Jews. Antisemitism in Hungary 1945–1946." *Holocaust and Genocide Studies,* 4. (1989) 1. 41–62. o.

10. „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után." *Válasz,* 8. (1948. október–november), 778–877. o. A több gyűjteményben is szereplő tanulmány Magyarországon és külföldön egyaránt heves intellektuális vitát kavart, főleg a nyolcvanas évektől.

Lásd például Kőrösy Ferenc: „Válasz Bibó István: A zsidókérdés Magyarországon 1944 után c. tanulmányára." *Huszadik Század,* 36. (1948. december) 6. 454–456. o.; Molnár Sebestyén: „Észrevételek Bibó István tanulmányához." *Uo.*, 37. (1949. február–március) 1. 40–47. o. Miközben Kőrösy elismerte, hogy a háború után a zsidókat bűnbakokként kezelték, Molnár fel akarta menteni a magyarságot a zsidók ellen elkövetett bűnök miatti kollektív felelősség alól. A vita további cikkeit felsorolja Braham, *Bibliography,* 426–428. o.

Bibó tevékeny szerepet játszott az 1956-os magyar forradalomban, bekerült Nagy Imre kormányába is. A forradalom leverése után őt és Göncz Árpádot, aki később a posztkommunista Magyarország első köztársasági elnöke lett, 1957-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

11. Shlomo Avineri: „The Return to History and Its Consequences for the Jewish Communities in Eastern Europe." In: Yehuda Bauer (szerk.): *The Danger of Antisemitism in Central and Eastern Europe in the Wake of 1989–1990.* The Hebrew University, Jerusalem, 1991. 98. o. Lásd továbbá Karsai László magvas dolgozatát e kérdésről: „Magyarország a Holocaust után", *Világosság,* 1992/1. 54–61. o.

12. A budapesti Országos Rabbiképző Intézeten kívül ilyen intézmény sehol másutt nem működött a szovjet tömbben.

13. Nagyobb büntetőtábor működött az Egertől nyugatra fekvő Recsken.

14. Az 1952–53-ban letartóztatottak között volt Stöckler Lajos, a nácik által létrehozott Központi Zsidó Tanács korábbi vezetője és a magyarországi zsidó közösség háború után megválasztott elnöke, dr. Benedek László, a zsidó kórház igazgatója. Ismerteti az epizódot Ember Mária *Magyar Nemzet*-beli cikksorozata (1990. május 26., június 11., július 13., július 21., július 28. és augusztus 10.).

15. Az AJDC, vagy közismert nevén a Joint budapesti irodáját 1953-ban bezárták. Noha az amerikai segélyszervezet továbbra is megtett mindent, hogy támogassa a magyarországi zsidó közösséget, csak a kommunisták hatalomból való kiszorítása, 1989–90 után nyithatta meg újra irodáját.

16. Magyarországon ekkor 80–100 000 zsidó élt, ami a Szovjetunión kívül a kommunista tömb legnagyobb zsidó közösségének számított.

17. Legértékesebb ezek közül a *Vádirat a nácizmus ellen* c. dokumentumgyűjtemény-sorozat első két kötete, amelyet Benoschofsky Ilona és Karsai Elek szerkesztett, és 1958-ban, illetve 1960-ban jelent meg. Karsai szerkesztésében 1967-ben a harmadik kötet is megjelent.

A munkaszolgálat történetét és a munkaszolgálatosok tragédiáját Karsai két kötetben dokumentálta: *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1962.

Tudományos értékük ellenére csak kicsiny példányszámban jelentek meg, és nem kerültek könyvárusi forgalomba. A készlet java sokáig állítólag a budapesti Rabbiképző alagsorában hevert, majd tönkre is ment.

18. *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958.* Szerk.: Geyer Arthúr. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Bp., 1958.

19. A sztálinizmus utáni korszak első fontosabb, Holocausttal kapcsolatos irodalmi műve Keszi Imre *Elysium*a volt (Szépirodalmi, Bp., 1959), amelyet Fekete Gyula regénye, *Az orvos halála* követett (Szépirodalmi, Bp., 1963). Az antológiák közül különösen említésre érdemes Székely Magda *Kőtábl*ája (Magvető, Bp., 1962), illetve Tóth Judit *Tűzfalak*ja (Szépirodalmi, Bp., 1963).

20. A PFSZ budapesti irodája hivatalos diplomáciai státust kapott Jasszer Arafat 1982. februári magyarországi látogatása során.

21. Lásd például *Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945.* Szerk.: Ránki György. Akadémiai, Bp., 1976. A kötet nem foglalkozik kellően a német megszállás előtti zsidóellenes intézkedésekkel, így például a zsidótörvényekkel és a munkaszolgálati rendszerrel. Ránki bővebben foglalkozik a Holocausttal *1944. március 19.* c. munkájában (Kossuth, Bp., 1978).

22. Lásd például Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Magvető, Bp., 1978; illetve Nemeskürty István: *Requiem egy hadseregért.* Magvető, Bp., 1972.

23. Lásd például Mezei András: *Kezdetben.* Szépirodalmi, Bp., 1970; valamint Ember Mária: *Hajtűkanyar.* Szépirodalmi, Bp., 1974.

24. Lásd Száraz György: *Egy előítélet nyomában.* Magvető, Bp., 1976. Száraz munkájára hatással volt Ember Mária imént idézett műve.

25. Kiemelkedett ezek közül Kis György, a szókimondó katolikus pap és Elias József tiszteletes, a Jó Pásztor Bizottság korábbi vezetőségi tagja, mindketten zsidó származásúak. Serédi bíborosról és Ravasz püspökről alkotott fenntartásaik megtalálhatók azokban az interjúkban, amelyeket Szenes Sándor publicista készített velük. Lásd *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok, i. m.*, 29–103. és 263–310. o. Lásd még Kis György: *Megjelölve Krisztus keresztjével és Dávid csillagával.* A szerző kiadása, Bp., 1987.

26. A legsikeresebbek: Moldova György: *A Szent Imre-induló* (Magvető, Bp., 1975), Kertész Imre: *Sorstalanság* Szépirodalmi, Bp., 1975), Gyertyán Ervin: *Szemüveg a porban* (Magvető, Bp., 1975), Bárdos Pál: *Az első évtized* (Szépirodalmi, Bp., 1975), Rózsa Ágnes: *Nürnbergi lágernapló, 1944–45* (Magvető, Bp., 1978), amely eredetileg Bukarestben, 1971-ben jelent meg, valamint Gerend László: *Kiűzettünk városunkból* (Magvető, Bp., 1982).

27. Mezei András, az ismert költő és író például Dávid Gurral, a budapesti zsidó ellenállás egyik résztvevőjével jelentetett meg interjút a győri *Műhely*ben (1981. 4.)

28. Lásd Braham, *Bibliography,* 19–21. o.

29. A legismertebbek, amelyek Nyugaton is a nézők elé kerültek: *Tűzoltó utca 25.* (1973), *Bizalom* (1980), *Mephisto* (1981), *Ideiglenes paradicsom* (1981), *Jób lázadása* (1983). Lásd Anette Insdorf kritikai elemzését: *Indelible Shadows.* Random House, New York, 1989.

30. A zsidó másként gondolkodók számos cikkben és nyílt levélben fejtették ki a fennálló intézményekkel szembeni nézeteiket. Ezek közül néhány a torontói *Menóra*ban is megjelent. A Salom nevű ellenzéki csoport egyik fő hangadója Gadó György, a rendkívül tehetséges író és politikai publicista volt, akit 1990-ben a Szabad Demokraták Szövetségének színeiben a magyar parlamentbe is beválasztottak. A másként gondolkodók leleplező nyílt leveleit lásd például a *Menóra* 1984. február 24-i, illetve október 26-i számában.

31. 1984 márciusában, illetve májusában fontos konferenciákat rendezett a New York-i City University Holocaust-kutató Intézete, illetve a Haifai Egyetem Holocaust Intézete a magyar Holocaust negyvenedik évfordulója alkalmából. Magyarországról is részt vettek elismert történészek és irodalmárok; köztük Berend T. Iván, Juhász Gyula, Karsai Elek, Kovács András, Ránki György és Száraz György. Lásd *The Holocaust in Hungary. Forty Years Later.* Szerk.: Randolph L. Braham. Institute for Holocaust Studies, New York, 1985. Hasonló témájú konferenciát rendeztek ebben az évben Budapesten is. Lásd *Magyarország 1944-ben.* Szerk.: Orbán Sándor, Kossuth, Bp., 1984.

32. Lásd különösen *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus.* Szerk.: Hanák Pé-

ter. Gondolat, Bp., 1984, valamint *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Szerk.: Karády Viktor és mások. Magyar Füzetek, Párizs, 1984.

33. A New York-i Memorial Foundation for Jewish Culture adományából 1988 őszén létesült kutatóközpont dr. Komoróczy Géza, a budapesti tudományegyetem közel-keleti tanszéke vezetőjének irányításával kezdte meg működését.

34. Az egyik legnépszerűbb műsor *A Hét,* amelynek vendégeként a nyolcvanas évek végén a szerző kétszer is beszélt a magyar Holocaust különböző aspektusairól.

35. Az ilyen interjúkból összeállított könyvek közül a legnagyobb hatást Bokor Péteré: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz* (RTV–Minerva–Kossuth, Bp., 1982), illetve Szenes Sándoré tette, *Befejezetlen múlt, i. m.*

36. Ezek közé tartozott a szerző *A magyar Holocaust* c., kétkötetes munkája (Gondolat, Bp., 1989), amely a *The Politics of Genocide* első kiadásának (Columbia University Press, New York, 1981. I–II.) némileg rövidített fordítása. Ennek a magyar nyelvű változatnak jelentősen rövidített szövegét a Gondolat Kiadó 1990-ben újra kiadta. Ide sorolhatjuk Simon Wiesenthal *A gyilkosok közöttünk járnak* c., magyarul eredetileg a bukaresti Politikai Könyvkiadónál, 1970-ben megjelent művét, és Gideon Hausner könyvét, *Ítélet Jeruzsálemben* (Európa, Bp., 1984). Lásd még Ivan Sanders: „Jewish Revival in Central Europe. A Survey of Recent Hungarian Judaica." *Jewish Book Annual,* 49. (1991–92), 34–37. o.

37. Az első egyesületek közé tartozik a Magyar–Izraeli Baráti Társaság, amelyet Mezei András és Rapcsányi László alapított, továbbá az ellenzéki értelmiségiek, köztük Gadó György és Rózsa T. Endre alapította Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, amelynek több tagszervezete is van, és *Szombat* néven folyóiratot is kiad. Röviddel ezek után több cionista, illetve a Holocausthoz kapcsolódó egyesület is megalakult, így a Munkaszolgálatosok Országos Egyesülete, a Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, és a Holocaust Áldozatok Magyarországi Szövetsége.

38. A Fórumot alapító nacionalista-populista írók egyike Csurka István, az országosan ismert író. 1990. január 14-i rádiójegyzetében például felszólította a magyarságot, „ébredjen fel" azokra a veszélyekre, amelyeket „egy törpe kisebbség" idéz elő azzal, hogy újra meg akarja kaparintani az országot – ami nyilvánvaló utalás azokra a zsidó értelmiségiekre, köztük egykori kommunistákra, akik a riválisi Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) körül tömörültek.

A négy évig koalicióban kormányzó Magyar Demokrata Fórum (MDF) alelnökeként, parlamenti képviselőként Csurka arra használta lapját, a *Magyar Fórum*ot, pártja jobbszárnyának félhivatalos orgánumát, hogy újra meg újra kifejtse idegengyűlölő, alig leplezett antiszemita nézeteit. A lap jó néhány, nyilvánvalóan antiszemita karikatúrát is közölt, melyek a két háború közti időszak gúnyrajzaira emlékeztetnek; helyet ad olyan ultranacionalisták zsidóellenes és antiliberális mocskolódásainak is, mint amilyen Zacsek Gyula. Csurka lándzsát tört a „hagyományos magyar nemzeti-keresztény értékek" mellett annak a „nómenklatúrának" az érdekeivel szemben, amely „1945 óta folyamatosan uralkodik az országban". Nézete szerint ez a „nómenklatúra" a középbal ellenzéki pártokból, különösen az SZDSZ-ből és a Fiatal Demokraták Szövetségéből (FIDESZ) tevődik össze. Csurka és elvbarátai új nemzeti-keresztény középosztályt szeretnének létrehozni, olyant, amely kiveti soraiból az „idegeneket", hogy így létrejöhessen „a magyarság Magyarországa". Populista nemzeti-keresztény nézeteinek summája: „Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán." *Magyar Fórum,* 1992. augusztus 20.

Politikai szükségből sokáig elnézte az Antall-kormány Csurka és szélsőséges elvbarátai (Zacsek Gyula, Király B. Izabella és Szilasy György) tényked ését a Magyar

Demokrata Fórumban. Csak azután zárták ki őket (1993 júniusában), hogy kiviláglott, kárt okoznak a pártnak és talán még az ország nemzetközi jó hírének is. Csurkára vonatkozó részleteket közöl Karsai László: „A Shoah a magyar sajtóban, 1989–1991", in: Kovács M. Mária–Yitzhak M. Kashti–Erős Ferenc (szerk.): *Zsidóság – identitás – történelem.* T-Twins, Bp., 1992. 63–66. o., valamint uő: „Turultojás." *Hiány,* 1992. november, 3–6. o.

39. Az MDF nyolcvanas évek végi megszerveződéséig Antall József a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum igazgatójaként tevékenykedett. Véletlen egybeesés folytán kevéssel azelőtt ismerte el a Yad Vashem Igaz Keresztényként édesapját, id. Antall Józsefet, hogy miniszterelnökké nevezték volna ki. Az idősebb Antall a belügyminisztérium egyik vezető tisztviselőjeként a háborús években több ezer lengyelt, köztük zsidókat mentett meg azzal, hogy menedéket adott nekik Magyarországon. Antall József miniszterelnök 61 éves korában, lymphoma következtében halt meg 1993. december 13-án. Utódja néhány nappal később Boross Péter belügyminiszter lett.

40. A kampány elsősorban a Szabad Demokraták Szövetsége ellen irányult, amelynek vezetőségében viszonylag számos urbánus, nyugati orientációjú, liberális zsidó értelmiségi foglalt helyet.

41. A posztkommunista korszak zsidóellenes megnyilvánulásai, és sokak afölötti aggodalma, hogy a kormány keveset tesz ezek ellen, megfogalmazódtak például dr. Losonczy Andrásnak, a MIOK korábbi elnökének, a zsidó kórház korábbi igazgatójának a cikkében: *Menóra,* 1990. november 9. Nagyjából ezzel egy időben Antall miniszterelnök arra is felhasználta egyesült államokbeli utazását, hogy lekicsinyelje az antiszemitizmus veszélyét, és biztosítsa hallgatóságát, kormányának eltökélt szándéka a vele szemben folytatott harc. *Jewish Week,* 1990. november 9.

42. Lásd például V. Domokos György „A kisebbség és a zsarnokság" c. cikkét a *Népszabadság* 1990. április 29-i számában. Vitatható cikke ellenére V. Domokos lett 1993 novemberében a Nemzeti Propaganda Hivatal feje.

43. A felsorolt zsidó írók és költők, a magyar nyelv mesterei, kimagasló művészek és irodalmárok. Csoóri ellentmondásos írása a *Hitel* 1990. szeptember 5-i számában jelent meg.

44. Lásd a második fejezetet.

45. A szövetség több tagja, köztük Mészöly Miklós társelnök is, tiltakozásképpen kilépett vagy lemondott tisztségéről.

46. Lásd különösen Kertész Ákos és Csoóri levélváltását a *Magyar Nemzet* 1990. szeptember 29-i és október 6-i számában. Lásd továbbá Komoróczy Géza professzor Szabad Györgynek, az országgyűlés elnökének címzett nyílt levelét az *Új Élet* 1990. november 1-jei számában. A vita fogékony elemzése: István Deák: „The Danger of Antisemitism in Hungary." In: *The Danger of Antisemitism in Central and Eastern Europe in the Wake of 1989–1990.* Szerk.: Yehuda Bauer. A jeruzsálemi Héber Egyetem Nemzetközi Vidal Sasson Antiszemitizmus Kutatóközpontja, Jeruzsálem, 1991. 53–61. o. Lásd továbbá Karsai László, „A Shoah a magyar sajtóban", *i. m.,* 72–77. o.

47. Az Európában másutt tevékenykedő Holocaust-tagadókhoz hasonlóan a szélsőjobboldali magyar sajtó is szégyentelenül eltorzítja a történelmi tényanyagot. A posztkommunista Magyarország egyik legádázabb antiszemita lapja, a *Hunnia* például azt írta, hogy a második világháború 60 millió áldozata közül csupán másfél millió volt zsidó. Közülük 1,2 milliót a szovjetek pusztítottak el, és csak 300 000-et a németek... A magyarországi Holocaustra vonatkozó statisztikai adatok eltorzításának másik trükkje az, hogy kizárólag az 1938 előtti, illetve 1945 utáni, trianoni Magyarország adataira szorítkoznak, s így faragnak le mintegy 350 000-et a 600 000 tényleges áldo-

zatból. Alátámasztja ezt a trükköt, hogy nemcsak egyes magyarországi szerzők, hanem a világ Holocaust-emlékmúzeumai is ezeket az adatokat használják, nem véve tudomást az ország 1938 és 1941 közötti területszerzéséről, háborús történelméről. A *Hunniá*ban közölt adatra nézve lásd George Hodos: „Antisemitism in Hungary". *Midstream,* 1993. április, 25. o.

48. Kálmán Imre: „Ki áhítja a bosszút?" *Úton,* 1990. január 11. A Holocaust hasonló értelmezései, illetve eltorzításai több szélsőjobboldali, neofasiszta újságban is helyet kaptak, így a *Szent Koronáb*an és a *Hunniáb*an. 1991-ben mindkét újság ellen vádat emeltek a demokratikus Magyarország törvényeinek megsértéséért.

Az antiszemita eszmefuttatásokról részleteket közöl Karsai László: „Mítoszok, rágalmak és pártpropaganda." *Kritika,* 1990. december, 22–26. o., 1991. január, 27–30. o.

49. A nyugati „történelmi revizionisták" közül sokan Kelet-Közép-Európából származnak. A részletekre nézve lásd Randolph L. Braham: „Revisionism: Historical, Political and Legal Implications." In: *Comprehending the Holocaust.* Szerk.: A. Cohen és mások. Verlag Peter Lang, Frankfurt/Main, 1988. 61–96. o. Rövidített magyar nyelvű változata: „A történelmi revizionizmus és az új jobboldal." *Világosság,* 31. (1990. február–március), 2–3. 174–185. o.

A Holocaust Magyarországon megfigyelhető eltorzításával kapcsolatban lásd Padányi Viktor: „Néhány szó a zsidó katasztrófáról." *Hunnia,* 1991. április 25. 2–9. o. A cikket a szerző *A nagy tragédia* (Minerva Books, Australia, 1977) c. könyvéből közölték.

50. Lásd Döndő Rezső hozzászólását az ún. Csoóri-vitához a *Magyar Nemzet* 1990. október 15-i számában. Lásd továbbá Benedek István rendkívül torz önéletrajzi visszaemlékezését: *Hetvenhét.* Szenczi Molnár Társaság, Bp., 1991.

51. Részleteket közöl a skinheadekről és szélsőjobboldali szövetségeseikről Czene Gábor: „Skinhead jelenségek." *Holocaust Füzetek,* 1993/2. 54–58. o. Lásd még *The Skinhead International. A Worldwide Survey of Neo-Nazi Skinheads.* Anti-Defamation League, New York, 1995, 44–48. o.

52. A magyar hatóságok büntetőeljárást indítottak Györkös és Romhányi ellen. Előbbit felfüggesztett, egyéves börtönbüntetésre ítélték. Utóbbi négy év börtönbüntetést kapott 1993 márciusában, mert része volt egy hajléktalan 1992. július 18-i meggyilkolásában. Részleteket közöl Hajba Ferenc: „Erő, rend, becsület. Györkös István nemzetiszocialista reményei." *Népszabadság,* 1992. január 23., Schmidt Attila, „Romhányit 4 évi börtönre ítélték", *Népszava,* 1993. március 19., valamint George Hodos, „Antisemitism in Hungary", *i. m.,* 23–27. o.

53. E legújabb szélsőséges csoportosulás a mára szinte teljesen levitézlett Nyilaskeresztes Párt jelképeit és programját igyekszik utánozni. Részleteket közöl a *Népszabadság* 1994. január 19-i, illetve a *168 óra* 1994. január 25-i és 1995. október 31-i számai. 1996. március 4-én a Fővárosi Bíróság Szabó Albertet és társait felmentette az újfasiszta tevékenység, így a Holocaust-tagadás vádja alól.

54. Karsai László: „Tankönyvek a Shoahról." *Világosság,* 1992/7. 533–537. o.

55. Tornai József: „A kiengesztelés pillanata." *Magyar Nemzet,* 1989. március 25. A Tornai-beszédre adott pozitív visszhangjában az újonnan alakult Magyar Zsidó Kulturális Egyesület azt javasolta, hogy a deportálások kezdőnapját nyilvánítsák országos emléknappá. Lásd *Hírlevél,* 1989. 4. sz. A zsidó–keresztény megbékélés előmozdítására jött létre 1991-ben a Keresztény–Zsidó Társaság, amelynek Reviczky Ádám az elnöke.

56. Szűrös beszédét a *Magyar Nemzet* 1989. május 11-i száma is leközölte más

beszédek mellett. Érdekes, hogy egy hónappal korábban téves kijelentést tett a Holocaustról, azt állítva, hogy a magyar zsidóság és különösen a vidéki zsidóság sorsa a nyilas hatalomátvétel, vagyis 1944. október 15. után pecsételődött volna meg. Lásd Karsai László, „Magyarország a Holocaust után", *i. m*, 60. o. 1993 nyarán Szűrös egy darabig Csurkával, a Magyar Demokrata Fórum levitézlett antiszemitájával kacérkodott.

57. Lásd *Szombat*, 1990. január.

58. A nyilatkozat szövegét lásd az *Új Élet* 1990. augusztus 1-jei számában. Angolul: *Christian-Jewish Relations*, 23. (1990), 1. 43–45. o.

59. Az ismert magyar szobrász, Varga Imre műve, amelynek elkészültét a New York-i Emanuel Alapítvány támogatta, a budapesti Dohány utcai zsinagóga kertjébe került.

60. Beszédükből részleteket közölt az *Új Élet* 1990. július 15-i száma.

61. Érdekes módon ugyanezeket az érveket használják Romániában a Ion Antonescu marsall rehabilitációjáért indított kampányban. A történelemtisztogatók ott is szinte minden felelősséget a németek és „néhány túlbuzgó vasgárdista" nyakába varrnak a zsidók tömeges meggyilkolásáért. A történelmi tény azonban az, hogy a majd 600 000 magyar és a mintegy 270 000 román zsidót Horthy, illetve Antonescu uralma alatt gyilkolták meg. A tömeges deportálások idején sem a nyilasok, sem a vasgárdisták nem voltak hatalmon.

62. Fónay Jenő, a Magyar Demokrata Fórum jobbszárnyának egyik vezéralakja, a Politikai Foglyok Szövetségének vezetője például úgy nyilatkozott, hogy aki 1992-ben akarja elítélni a fasizmust, az szégyentelen bolsevik bérenc. George Hodos, „Antisemitism in Hungary", *i. m.*, 25. o.

63. Ezt állította többek között Kéri Kálmán tábornok, a Magyar Demokrata Fórum parlamenti képviselője is. A részletekre nézve lásd Karsai László, „A Shoah a magyar sajtóban", *i. m.*, 67–69. o.

64. Lásd például Farkas Barnának, a Kanadában élő egykori csendőrtisztnek az „Azonos mércével..." c. levelét a *Magyar Fórum* 1992. május 14-i számában.

65. Erre az álláspontra helyezkedett többek között Balsai István igazságügy-miniszter is. 1992 júniusában, a kárpótlásokról nyilatkozva hangsúlyozta, hogy a zsidók tömeges legyilkolása nem magyar területen történt, és mivel addigra Magyarország elveszítette szuverenitását, nem tükrözte a magyar hatóságok akaratát. *Népszabadság*, 1992. június 2.

66. Horthy Miklós a portugáliai Estorilban, 1957. február 9-én, 88 éves korában halt meg. Földi maradványait hazahozták, és szülővárosában, Kenderesen 1993. szeptember 4-én temették el felesége és legkisebb fia hamvaival együtt. Mit sem törődve azzal, hogy kormányzása idején vesztette életét majdnem 600 000 magyar zsidó, a nacionalisták az egykori kormányzót mint hazafit, a határrevíziók bajnokát és antikommunistát ünnepelték. Magánjellegűnek kikiáltott temetésén majdnem 50 000 ember jelent meg, köztük az Antall-kormány hét tagja: Boross Péter belügyminiszter, Balsai István igazságügy-miniszter, Für Lajos honvédelmi miniszter, Surján László népjóléti miniszter, Kiss Gyula mezőgazdasági miniszter, Szabó Tamás, a privatizálással megbízott miniszter és Kádár Béla külgazdasági miniszter. Horthy újratemetésének jelentőségéről lásd Randolph L. Braham: „Horthy politikai feltámadása." *Népszabadság*, 1993. augusztus 27.

67. Lásd az 56. jegyzetet.

68. A miniszterelnök Keller Lászlóhoz, az Emanuel Alapítvány elnökéhez 1994 júliusának elején írott levelében fejtette ki nézeteit. *Új Kelet*, 1994. július 8. Mónus

Áron, az antiszemiták egyik vezéralakja beperelte a miniszterelnököt azon a címen, hogy kijelentésével vád alá helyezett minden egyes magyar embert, és hogy csakis saját nevében mondhatja, hogy bocsánatkéréssel tartozik. Ezt az álláspontot a következő indoklással utasította vissza a MAZSIHISZ vezetősége: „A nemzetközi politikai életben és általában a politikai-társadalmi érintkezésben vannak gesztusok, amelyek szimbolikusak... Mi, itt, Budapesten 1994. július 3-án így olvastuk Horn Gyula levelét... Vagyis a magyar kormány, a kormányfő, s az a politikai szellem, amelyet a kormány és a kormányfő reprezentál, semmilyen eszmei és gyakorlati formában nem azonosítja magát a Holocaustot előidéző folyamatokkal. A bocsánatkérés humanista gesztusa nem tartalmazza, nem foglalja magában a bűnösség, kivált nem a kollektív bűnösség gondolatát..." *MTI Hírösszefoglaló*, 1994. augusztus 11.

69. A nyilatkozatot dr. Ternyák Csaba püspök, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia titkára bocsátotta ki, és egyebek között a *Magyar Hírlap* 1994. november 30-i száma közölte.

ELSŐ FÜGGELÉK

A munkaszolgálati rendszer irányítása a honvédelmi minisztériumban, 1944

A munkaszolgálati rendszerrel kapcsolatos ügyeket a következő osztályok és csoportfőnökségek kezelték:

41. **osztály.** *Ügyköre:* a katonai (közérdekű, kisegítő, különleges) munkásalakulatok, továbbá a katonai vezetés alá helyezett munkaszolgálatok összes ügyeinek intézése. Biztosítja a szoros kapcsolatot a társminisztériumokkal. *Vezető:* Vályi Sándor vk. ezr.

XI. csoportfőnök és egyben a Katonai Munkaszolgálat országos *felügyelője:* Horny Ernő vezérőrnagy.

42. **osztály.** *Ügyköre:* a katonai (közérdekű, kisegítő, különleges) munkásalakulatok megszervezése, kiképzése és szakosítása. *Vezető:* Hibbey Gusztáv, vitéz, ezr.

43. **osztály.** *Ügyköre:* a katonai (közérdekű, kisegítő, különleges) munkásalakulatok alkalmazása. Egyéni és panaszügyek. *Mb. vezető:* Gátföldy Egon idt. (ideiglenesen ténylegesített), vitéz, ezr.

44. **osztály.** *Ügyköre:* munkaeszközök rendszeresítése, nyilvántartása, beszerzése, kezelése, kiutalása. Kellálladék megállapítása, országos készletek nyilvántartása. A munkaszolgálattal kapcsolatos költségvetés összeállítása. *Vezető:* Heinrich János ezr.

XII. csoportfőnök és egyben a katonai vezetés alatt igénybe vett Honvédelmi Munkaszolgálat országos *felügyelője:* Fábián Lajos dr., nemes, vk. ezr.

45. osztály. *Ügyköre:* a tervszerű Om. előkészületek vonalán biztosított munkaerőn felüli tömegmunkaerő rendelkezésre bocsátása az egyes főhatóságok igénylése szerint. Ellenséges légi behatolás okozta rongálások és rombolások helyreállításához szükséges szakosított tömegmunkaerő megszervezése és biztosítása. Az igénybe vett és katonai vezetés alá helyezett munkaerő gazdaságos felhasználásának, elhelyezésének, ellátásának, valamint munkafegyelmének ellenőrzése. A munkafegyelem fenntartása *Vezető:* Ács Ernő ezr. idt.

46. osztály. *Ügyköre:* a női honvédelmi munkaszolgálattal kapcsolatos ügyek. Az igénybe vett női munkaerő gazdaságos felhasználásának, elhelyezésének, ellátásának, valamint munkafegyelmének ellenőrzése. A munkafegyelem fenntartása. *Az osztály vezetője, egyben a Női Munkaszolgálat országos felügyelője:* Marton Dénes ezredes.
Az ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelésnek országos vezetője: Béldy Alajos, vitéz, vezérezredes.

FORRÁS: *FÁA,* 2:838–839. o.

MÁSODIK FÜGGELÉK

A németek rendelkezésére bocsátott munkaszolgálatos-századok

A m. kir. honvédelmi miniszter 975/M. 42–1944. sz. 1944. október 26-án kelt rendelete szerint

A szd. hdr. száma	*Munkahelye 1944. október–november*	*Útnak indulás időpontja, illetve beérkezés*
101/605	Csepel W. M.	okt. 27.–nov. 2.
104/7	Bp. Kőbányai Polg. Serf.	okt. 27.–nov. 2.
108/5	Bp. Dréher Sörgyár	okt. 27.–nov. 2.
109/35	Bp. Nagybátony Újlaki ig. műv.	okt. 27.–nov. 2.
701/306	Pestszentlőrinci ip. telepek	okt. 27.–nov. 2.
109/20	Bp. Lgr. Álls. vez.	okt. 26.–nov. 3.
109/21	M. kir. honv. ép. vez. Bp.	okt. 28.–nov. 3.
110/63	Törökbálint	okt. 28.–nov. 3.
701/17	Bp. Igy. ép. vez.	okt. 28.–nov. 3.
701/302	Újpest, Egyesült Izzó	okt. 28.–nov. 3.
1/2 101/67	Bp. Rákos pu.	okt. 29.–nov. 4.
1/2 101/210	Csepel W. M.	okt. 29.–nov. 4.
1/2 101/342	Kapuvári G. ép. váll.	okt. 29.–nov. 4.
1/2 101/351	Bp. Dréher Sörgyár	okt. 29.–nov. 4.
1/2 101/353	Bp. Hazai Fésűsfonó	okt. 29.–nov. 4.
1/2 101/209	Csepel W. M.	okt. 29.–nov. 4.
1/2 102/204	Csepel W. M.	okt. 29.–nov. 4.
102/14	Mátyásföldi gk. szert.	okt. 29.–nov. 4.
107/300	Bp. Reiter Ferenc u. 4/b	okt. 29.–nov. 4.
107/304	Ferenc József gy. lkt.	okt. 29.–nov. 4.
102/205	Bp. Polgári Serfőző	okt. 29.–nov. 4.

A szd. hdr. száma	*Munkahelye 1944. október–november*	*Útnak indulás időpontja, illetve beérkezés*
101/208	Csepel W. M.	okt. 29.–nov. 4.
1/2 108/304	Sziklaközpont	okt. 29.–nov. 4.
1/2 108/304	Bp. M. Pamutipar	okt. 29.–nov. 4.
1/2 107/23	Bp. Parkett és Asztalosárugyár	okt. 29.–nov. 4.
1/2 105/303	Csepel W. M.	okt. 29.–nov. 4.
1/2 101/354	Bp. Dréher Sörgyár	okt. 30.–nov. 5.
102/212	Bp. Gázművek	okt. 30.–nov. 5.
102/18	Csepel Szabadkikötő	okt. 30.–nov. 5.
105/501	Szentkirályszabadja (Bori szd.)	okt. 30.–nov. 6.
105/508	Szentkirályszabadja (Bori szd.)	okt. 30.–nov. 6.
105/503	Szentkirályszabadja (Bori szd.)	okt. 30.–nov. 6.
105/504	Szentkirályszabadja (Bori szd.)	okt. 30.–nov. 6.
105/505	Szentkirályszabadja (Bori szd.)	okt. 30.–nov. 6.
105/506	Szentkirályszabadja (Bori szd.)	okt. 30.–nov. 6.
1/2 110/65	Budakalász (Bori szd.)	okt. 31.–nov. 6.
110/69	Budakalász (Bori szd.)	okt. 31.–nov. 6.
101/35	Budakalász (Bori szd.)	okt. 31.–nov. 6.
VI./5	Budakalász (Bori szd.)	okt. 31.–nov. 6.
1/2 701/305	Szilárd J. Bérfűrészelő. Bp.	okt. 31.–nov. 6.
1/2 108/62	Bp. Csillebérc	okt. 31.–nov. 6.
102/303	Gánt Alumínium bánya	nov. 1.–nov. 6.
1/2 101/342	Komárom, Igmándi erőd	nov. 4.–nov. 6.
1/2 101/358	Győr MÁVAG	nov. 4.–nov. 6.
1/2 101/365	Szőny MAORT	nov. 4.–nov. 6.
1/2 101/356	Szőny MAORT	nov. 4.–nov. 6.
1/2 104/303	M. Waggon és Gépgyár Győr	nov. 5.–nov. 6.
1/2 101/357	Nyergesújfalui Wiscosa Rt.	nov. 2.–nov. 6.
103/301	Szombathely	nov. 1.–nov. 6.
102/301	Győr	nov. 5.–nov. 6.
104/302	Péti Nitrogén Művek	nov. 1.–nov. 7.
1/2 101/353	Péti Nitrogén Művek	nov. 1.–nov. 7.
1/2 105/304	Péti Nitrogén Művek	nov. 1.–nov. 7.
1/2 701/305	Péti Nitrogén Művek	nov. 1.–nov. 7.
103/302	Pusztaszabolcs	nov. 1.–nov. 7.
1/2 101/356	Újdörögd	nov. 1.–nov. 7.
1/2 101/357	Újdörögd	nov. 1.–nov. 7.
104/2	Hajmáskéri tü. táb.	nov. 1.–nov. 7.
701/15	Lőrinci Ganz és tsa.	nov. 1.–nov. 11.

A szd. hdr. száma	*Munkahelye 1944. október–november*	*Útnak indulás időpontja, illetve beérkezés*
109/36	Hatvan MÁVAG	nov. 1.–nov. 11.
107/321	Hatvan (7. ker.)	nov. 1.–nov. 11.
107/322	Hatvan (7. ker.)	nov. 1.–nov. 11.
108/1	Hatvan (7. ker.)	nov. 3.–nov. 17.
105/35	Hatvan (7. ker.)	nov. 3.–nov. 17.
101/310	Dunaszekcső	nov. 3.–nov. 17.
110/27	Dunaszekcső	nov. 3.–nov. 17.
Jászberényi sz.	Dunaszekcső	nov. 1.–nov. 7.
105/507	Szentkirályszabadja	nov. 3.–nov. 11.
105/508	Szentkirályszabadja	nov. 3.–nov. 11.
105/509	Szentkirályszabadja	nov. 3.–nov. 11.

FORRÁS: *FÁA*, 2:655–657. o.

HARMADIK FÜGGELÉK

Az 1944. március 29. és december 6. között kiadott főbb zsidóellenes rendeletek

1. A m. kir. minisztérium 1140/1944. M. E. sz. rendelete a zsidó távbeszélő-előfizetők adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában. *Budapesti Közlöny,* Hivatalos lap. 71. sz., március 29. 1–2. o. (A *Közlöny* a továbbiakban *BK.*)

2. A m. kir. minisztérium 1200/1944. M. E. sz. rendelete zsidók háztartásában nem zsidók alkalmazásának tilalma tárgyában. *BK* 73. sz., 1944. március 31. 1. o.

3. A m. kir. minisztérium 1210/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók közszolgálatának és közmegbízatásainak, továbbá ügyvédi működésük megszüntetése tárgyában *BK,* 73. sz., 1944. március 31., 2. o.

4. A m. kir. minisztérium 1220/1944. M. E. sz. rendelete a zsidok sajtókamarai, valamint színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetése tárgyában. *BK,* 73. sz., 1944. március 31., 2. o.

5. A m. kir. minisztérium 1230/1944 M. E. sz. rendelete a zsidók tulajdonában levő közúti gépjárművek bejelentése tárgyában. *BK,* 73. sz., 1944. március 31., 2–3. o.

6. A m. kir. minisztérium 1240/1944. M. E. sz. rendelete a zsidok megkülönböztető jelzése tárgyában. *BK,* 73. sz., 1944. március 31., 3. o.

7. A m. kir. minisztérium 1310/1944. M. E. sz. rendelete a külföldi radióállomások hallgatásának eltiltása tárgyában *BK,* 75. sz., 1944. április 2., 6. o.

8. A m. kir. belügyminiszter 358/1944. B. M. sz. rendelete a külföldi rádióállomások hallgatásának tárgyában. *BK*, 75. sz., 1944. április 2., 6. o.

9. A m. kir. honvédelmi miniszter 26 666/Eln. 1944. sz. rendelete. Zsidónak minősülők katonai egyenruha-viselési jogának megvonásáról. *BK*, 77. sz., 1944. április 5. 4. o.

10. A m. kir. minisztérium 1450/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók megkülönböztető jelzéséről szóló 1240/1944. M. E. sz. rendelet 3. §-ának kiegészítése tárgyában. *BK*, 77. sz., 1944. április 5., 4. o.

11. A m. kir. minisztérium 1270/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók utazásának korlátozása tárgyában. *BK*, 79. sz., 1944. április 7., 4. o.

12. A m. kir. minisztérium 1300/1944. M. E. sz. rendelete a zsidó rádióengedélyesek adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában. *BK*, 79. sz., 1944. április 7., 4. o.

13. A m. kir. minisztérium 1370/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók gyógyszertári jogosítványainak rendezése tárgyában. *BK*, 83. sz., 1944. április 14., 1–2. o.

14. A m. kir. minisztérium 1600/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában. *BK*, 85. sz., 1944. április 16., 1–3. o.

15. A m. kir. belügyminiszter 396/1944. B. M. sz. rendelete Budapest székesfővárosban a zsidók háztartásában foglalkoztatott nem zsidó háztartási alkalmazottak szolgálati viszonya megszűnésének bejelentése tárgyában. *BK*, 87. sz., 1944. április 19., 2. o.

16. A m. kir. minisztérium 1490/1944. M. E. sz. rendelete az 1944. évi március 22. napja után zsidó vagy zsidónak tekintendő személytől bármilyen címen megszerzett rádióvevő-készülék bejelentése tárgyában. *BK*, 89. sz., 1944. április 21., 2. o.

17. A m. kir. honvédelmi miniszter 33 000/Eln. 18–1944. sz. rendelete a zsidó rádióengedélyesek tulajdonában lévő rádióvevő-készülékek igénybevétele tárgyában, *BK*, 89. sz., 1944. április 21., 2. o.

18. A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 217 300/1944. K. K. M. sz. rendelete a zsidók tulajdonában lévő és igénybe vett rádiókészülékek beszolgáltatása tárgyában. *BK*, 89. sz., 1944. április 21., 2. o.

19. A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 50 500/1944. K. K. M. sz. rendelete a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vétele tárgyában. *BK*, 89. sz., 1944. április 21., 2–3. o.

20. A m. kir. minisztérium 1520/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók önkormányzata és érdekképviselete ügyében. *BK*, 90. sz., 1944. április 22., 1–2. o.

21. A m. kir. honvédelmi miniszter 27 800/1944. sz. körrendelete. A m. kir. honvédelmi miniszter 55 000/Eln. 1942. sz. H. M. körrendeletének kiegészítése. *BK*, 90. sz., 1944. április 22., 2. o.

22. A m. kir. közellátásügyi miniszter 108 500/1944. K. M. sz. rendelete a zsidók élelmiszer-ellátásának szabályozása tárgyában. *BK*, 91. sz., 1944. április 23., 3. o.

23. A m. kir. minisztérium 1540/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetése tárgyában. *BK*, 92. sz., 1944. április 25. 1–2. o.

24. A m. kir. minisztérium 1540/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetése tárgyában. *BK*, 93. sz. 1944. április 26., 1–2. o. (Az előbbi módosított változata.)

25. A m. kir. közellátásügyi miniszter 108 510/1944. K. M. sz. rendelete az élelmiszer-ellátás szempontjából zsidónak tekintendő személyek adatainak bejelentése tárgyában. *BK*, 94. sz., 1944. április 27., 10–11. o.

26. A m. kir. minisztérium 1610/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. *BK*, 95. sz., 1944. április 28. 2–3. o.

27. A m. kir. minisztérium 1630/1944. M. E. sz. rendelete a zsidóknak lőfegyverek, lőszerek, robbanóanyagok és robbanószerek vásarlásában és tartásában korlátozása tárgyában. *BK*, 95. sz., 1944. április 28. 3. o.

28. A m. kir. iparügyi miniszter 20 500/1944. Ip. M. sz. rendelete egyes zsidó iparosok adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában. *BK*, 96. sz., 1944. április 29., 1–3. o.

29. A m. kir. pénzügyminiszter 1077/1944. P. M. sz. rendelete a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről szóló 1600/1944. M. E. sz. rendelet egyes rendelkezéseinek végrehajtásának tárgyában. *BK*, 96. sz., 1944. április 29. 3. o.

30. A m. kir. pénzügyminiszter 123 000/1944. P. M. sz. rendelete a zsidók utazásával kapcsolatos illetékről. *BK*, 96. sz., 1944. április 29., 4. o.

31. A m. kir. minisztérium 10 800/1944. M. E. sz. rendelete a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában. *BK*, 97. sz., 1944. április 30., 5–6. o.

32. A m. kir. minisztérium 1530/1944. M. E. sz. rendelete a zsidókra vonatkozó egyes mentesítő okiratok felülvizsgálása tárgyában. *BK*, 97. sz., április 30., 2. o.

33. A m. kir. belügyminiszter 444/1944. B. M. sz. rendelete zsidóknak a nyilvános fürdők látogatásától való eltiltása tárgyában. *BK*, 98. sz., 1944. május 2., 1–2. o.

34. A m. kir. minisztérium 1580/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók hasznot hajtó hatósági jogosítványainak megszüntetése tárgyában. *BK*, 102. sz., 1944. május 6., 1–2. o.

35. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 8700/1944. V. K. M. sz. rendelete a zsidó tanulók iskolai egyenruha-viseletének megtiltása tárgyában. *BK*, 102. sz., 1944. május 6., 4. o.

36. A m. kir. belügyminiszter 231 300/1944. B. M. sz. rendelete távollévő zsidó egyének részére gondnok rendelése tárgyában. *BK*, 104. sz., 1944. május 9., 1–2. o.

37. A m. kir. pénzügyminiszter 1141/1944. P. M. sz. rendelete a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló 1943 XV. törvénycikk alapján megszerzett ingatlanokért járó térítés kiszámítása szempontjából egyes ingatlanok földadó-kataszteri tiszta jövedelmének, illetőleg házadóalapjának figyelembevétele tárgyában. *BK*, 104. sz., 1944. május 7., 9. o.

38. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 8960/1944. V. K. M. sz. rendelete a zsidóknak iskola, tanfolyam vagy tanulóotthon fenntartására adott engedély megvonása tárgyában. *BK*, 107. sz., 1944. május 12., 9. o.

39. Az értelmiségi munkanélküliség ügyei m. kir. kormánybiztosának 160 765/1944. É. M. K. számú rendelete a négy középiskolai vagy ennél magasabb végzettséggel bíró nem értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó munkavállalók egyszeri bejelentése tárgyában. *BK*, 107. sz. 1944. május 12., 9. o.

40. A m. kir. minisztérium 1730/1944. M. E. sz. rendelete a zsidókra megállapított rendelkezések hatálya alól mentesített személyek körének egységes szabályozása tárgyában. *BK*, 108. sz., 1944. május 13., 1–2. o.

41. A m. kir. belügyminiszter 176 774/1944. VII. b. B. M. sz. körrendelete a Magyarországi Zsidók Szövetsége megalakításának előkészítésére Ideiglenes Intézőbizottság kinevezéséről. 108. sz., 1944. május 13., 3. o.

42. A m. kir. iparügyi miniszter 23 200/1944. Ip. M. sz. rendelete zsidók egyes ipari, valamint bánya- és kohászüzemeihez vallalati vezetők kirendelése tárgyában. *BK*, 109. sz., 1944. május 14., 3. o.

43. A m. kir. pénzügyminiszter 1204/1944. P. M. sz. rendelete a zsidók hasznot hajtó jogosítványainak megszüntetése targyában kiadott 1580/1944. M. E. sz. rendelet végrehajtása iránt. *BK*, 111. sz., 1944. május 17., 2–4. o.

44. A m. kir. iparügyi miniszter 24 200/1944. Ip. M. sz. rendelete a zsidók szabadalmi ügyvivői jogosítványainak visszavonása tárgyában *BK*, 112. sz., 1944. május 18., 2–3. o.

45. A m. kir. minisztérium 11 000/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók részére kiadott egyes iparjogosítványok megvonása tárgyában. *BK*, 113. sz., 1944. május 20. 3–4. o.

46. A m. kir. belügyminiszter 500/1944. B. M. sz. rendelete zsidóknak a vendéglátóüzemek látogatásában való korlátozása tárgyában. *BK*, 113. sz., 1944. május 20., 4. o.

47. A m. kir. belügyminiszter 510/1944. B. M. sz. rendelete zsidóknak nyilvános szórakozóhelyek látogatásától való eltiltása tárgyában. *BK*, 113. sz., 1944. május 20., 4. o.

48. Az értelmiségi munkanélküliség ügyeinek m. kir. kormánybiztosa 56 455/1944. É. M. K. sz. rendelete a zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetése következtében előálló munkaerőhiányok pótlásával kapcsolatos bejelentések, és a pótlásra szükséges munkaerők igénylése tárgyában. *BK*, 113. sz., 1944. május 20., 9. o.

49. A m. kir. pénzügyminiszter 1252/1944. VI. P. M. sz. rendelete a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában kiadott 1600/1944. M. E. sz. rendelet végrehajtása tárgyában. *BK*, 113. sz., 1944. május 20., 9. o.

50. A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 60 000/1944. K. K. M. sz. rendelete a zsidó kereskedőknél foglalkoztatott nem zsidó alkalmazottak szolgálati viszonya megszűnésének bejelentése tárgyában. *BK*, 114. sz., 1944. május 21., 4. o.

51. A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 58 000/1944. K. K. M. sz. rendelete a zsidók ipari, kereskedelmi tevékenységének további korlátozása tárgyában. *BK*, 114. sz., 1944. május 21., 2. o.

52. A m. kir. minisztérium 1870/1944. M. E. sz. rendelete a tőzsdék zsidó tagjainak és tanácstagjainak törlése és zsidó alkalmazottainak elbocsátása tárgyában. *BK*, 116. sz., 1944. május 24., 1–2. o.

53. A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 66.500/1944. K. K. M. sz. rendelete a zsidók hasznot hajtó hatósági jogosítványainak megszüntetése ügyében kiadott 1580/1944. M. E. sz. rendelete végrehajtása tárgyában. *BK*, 116. sz., 1944. május 24., 5–6. o.

54. A m. kir. minisztérium 1830/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavétele és megőrzése tárgyában. *BK*, 117. sz., 1944. május 25., 1–2. o.

55. A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 66 658/1944 K. K. M. sz. rendelete a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukeszletek és üzleti berendezések zár alá vétele tárgyában kiadott 50 500/1944. K. K. M. sz., valamint a zsidók ipari tevékenységének további korlátozása tárgyában kiadott 58 000/1944. K. K. M. sz. rendelet módosításáról. *BK*, 117. sz., 1944. május 25., 5. o.

56. A m. kir. pénzügyminiszter 7700/1944. XIII. sz. rendelete a zsidók hasznot hajtó hatósági jogosítványainak megszüntetése tárgyában kiadott 1580/1944. M. E. sz. rendeletnek dohánytermelési engedélyekre vonatkozó végrehajtása iránt. *BK*, 118. sz., 1944. május 26., 2–3. o.

57. A m. kir. belügyminiszter 100 100/1944. sz. rendelete a zsidók hasznot hajtó hatósági jogosítványainak megszüntetéséről szóló 1580/1944. M. E. sz. rendeletnek a rendőrhatósági engedélyekre vonatkozó végrehajtása tárgyában. *BK*, 119. sz., 1944. május 27., 3. o.

58. A m. kir. belügyminiszter 550/1944. B. M. sz. rendelete a zsidók gyógyszertári anyagkészlet, berendezés és felszerelés ellenértékének, valamint a berendezés és felszerelés felbecsülésével kapcsolatos költségek megfizetése tárgyában. *BK*, 124. sz., 1944. június 3., 4. o.

59. A m. kir. minisztérium 1990/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók gyógyszertári jogosítványainak újraengedélyeztetése esetén a bevásárlásnak a nap meghatározott szakára korlátozásának tárgyában *BK*, 125. sz., 1944. június 4., 2. o.

60. A m. kir. földművelésügyi miniszter 74 187/1944. F. M. sz. rendelete a zsidók hasznot hajtó hatósági jogosítványainak megszüntetéséről szóló 1580/1944. M. E. sz. rendelet végrehajtása tárgyában *BK*, 130. sz., 1944. június 11., 5–6. o.

61. A m. kir. minisztérium 2120/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók üzlethelyiségei hasznosításának tárgyában. *BK*, 132. sz., 1944. június 14., 1–2. o.

62. Budapest székesfőváros 147 501/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros I. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 3–4. o.

63. Budapest székesfőváros 147 502/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros II. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 4. o.

64. Budapest székesfőváros 147 503/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros III. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 4–5. o.

65. Budapest székesfőváros 147 504/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros IV. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 5. o.

66. Budapest székesfőváros 147 505/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros V. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz. 1944. június 17., 5. o.

67. Budapest székesfőváros 147 506/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros VI. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 5. o.

68. Budapest székesfőváros 147 507/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros VII. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 6. o.

69. Budapest székesfőváros 147 508/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros VIII. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 6. o.

70. Budapest székesfőváros 147 509/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros IX. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 6. o.

71. Budapest székesfőváros 147 510/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros X. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 7. o.

72. Budapest székesfőváros 147 511/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros XI. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 7. o.

73. Budapest székesfőváros 147 512/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros XII. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 7. o.

74. Budapest székesfőváros 147 513/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros XIII. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 7. o.

75. Budapest székesfőváros 147 514/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros XIV. közigazgatási kerületében. *BK*, 135. sz., 1944. június 17., 7. o.

76. A m. kir. közellátásügyi miniszter 111 200/1944. K. M. sz. rendelete a zsidók hasznot hajtó hatósági jogosítványainak megszüntetéséről szóló 1580/1944. M. E. sz. rendelet végrehajtása tárgyában. *BK*, 138. sz., 1944. június 21., 3–4. o.

77. A m. kir. minisztérium 2250/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók orvosi gyakorlata és orvosi kamarai tagsága tárgyában. *BK*, 140. sz., 1944. június 23., 2. o.

78. A m. kir. minisztérium 2230/1944. M. E. sz. rendelete egyes zsidó külföldi állampolgárok mező- és erdőgazdasági ingatlanai kezelésének felügyelete tárgyában. *BK*, 140. sz., 1944. június 23., 1. o.

79. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 8200/1944. V. K. M. sz. rendelete az izraelita vallásfelekezeti és iskolai anyakönyvek beszolgáltatása tárgyában. *BK*, 141. sz., 1944. június 24., 5. o.

80. Budapest székesfőváros polgármestere 148 451/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek végleges kijelölése a székesfőváros budai oldalán. *BK*, 141. sz., 1944. június 24., 6–7. o.

81. Budapest székesfőváros polgármestere 148 452/1944. IX. sz. rendelete. Zsidók által lakható épületek végleges kijelölése a székesfőváros pesti oldalán. *BK*, 141. sz., 1944. június 24., 6–7. o.

82. A m. kir. miniszterelnök 11 300/1944. M. E. sz. határozata a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveinek a közforgalomból való kivonása tárgyában. *BK*, 142. sz., 1944. június 25., 14–15. o.

83. A m. kir. iparügyi miniszter 31 100/1944. Ip. M. sz. rendelete a zsidók hasznot hajtó hatósági jogosítványainak megszüntetéséről szóló 1580/1944. M. E. sz. rendelet végrehajtása tárgyában. *BK*, 142. sz., 1944. június 25., 8–10. o.

84. A m. kir. belügyminiszter 286 275/1944. B. M. sz. rendelete a zsidók hasznot hajtó hatósági jogosítványainak megszüntetéséről szóló 1580/1944. M. E. sz. rendeletnek az emberorvoslásban használatos bakteriológiai természetű védőoltás-gyógyító (immunológiai) és kórjelző (diagnosztikai) készítmények, valamint a himlőnyirok termelésére szóló engedélyekre vonatkozó végrehajtása tárgyában. *BK*, 146. sz., 1944. július 1., 1–2. o.

85. 418/1944. Eln. 107. sz. A m. kir. Szabadalmi Bíróság elnökének hirdetménye a zsidó szabadalmi ügyvivők jogosítványának visszavonása és irodájuk részére gondnok kirendelése tárgyában. *BK*, 147. sz., 1944. július 2., 12. o.

86. A m. kir. minisztérium 2540/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók önkormányzata és érdekképviselete tárgyában kiadott 1520/1944. M. E. sz. rendelet módosításáról, illetve kiegészítéséről. *BK*, 157. sz., 1944. július 14., 4. o.

87. A m. kir. minisztérium 2650/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók vagyonával kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. *BK*, 165. sz., 1944. július 23., 2. o.

88. A m. kir. belügyminiszter 191 449/1944. VII. b. B. M. sz. rendelete a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottságában megüresedett tagsági helyek betöltése tárgyában. *BK*, 169. sz., 1944. július 28., 12. o.

89. A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 91 647/1944. K. K. M. rendelete a zsidók ipari üzletéhez vállalati vezető kirendelése tárgyában. *BK*, 169. sz., 1944. július 28., 12–13. o.

90. A m. kir. minisztérium 2750/1944. M. E. sz. rendelete a mérnöki rendtartásról szóló 1923:XVII. tc. módosításáról és kiegészítéséről. *BK*, 169. sz., 1944. július 28., 9–12. o.

91. Az értelmiségi munkanélküliség ügyei m. kir. kormánybiztosának 188 358/1944. É. M. K. sz. rendelete az 1540/1944. M. E. sz. rendelet 2. §-a alapján alkalmazásukban meghagyott zsidók munkahelyükre való bejárását, és a kisegítő katonai szolgálat alól időleges mentesítést biztosító igazolványok igénylése tárgyában. *BK*, 174. sz., 1944. augusztus 3., 15. o.

92. A m. kir. minisztérium 2880/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók üzlethelyiségeinek hasznosításáról szóló 2120/1944. M. E. sz. rendelet módosítása tárgyában. *BK*, 177. sz., 1944. augusztus 6., 3. o.

93. A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 95 600/1944. K. K. M. sz. rendelete a zsidók üzlethelyiségeinek hasznosításával kapcsolatos egyes tennivalóknak a magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal hatáskörébe való utalása tárgyában. *BK*, 177. sz., 1944. augusztus 6., 7. o.

94. Az értelmiségi munkanélküliség ügyei m. kir. kormánybiztosának 189 821/1944. É. M. K. sz. rendelete az elbocsátott zsidó alkalmazottak pótlására igényelt munkaerők alkalmazásáról és bejelentéséről. *BK*, 183. sz., 1944. augusztus 13., 8–9. o.

95. A m. kir. minisztérium 2040/1944. M. E. sz. rendelete egyes személyeknek a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alóli mentesítése tárgyában. *BK*, 189. sz., 1944. augusztus 22., 1. o.

96. A m. kir. minisztérium 3050/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről szóló 1600/1944. M. E. sz. rendelet kiegészítése tárgyában. *BK*, 191. sz., 1944. augusztus 24., 2. o.

97. A m. kir. minisztérium 3100/1944. M. E. sz. rendelete a nem zsidók tulajdonában lévő mező- és erdőgazdasági ingatlanokon a zsidók gazdálkodásának megszüntetése tárgyában. *BK*, 194. sz., 1944. augusztus 26., 2–3. o.

98. A bőranyag-gazdálkodás m. kir. kormánybiztosának 4980/1944. sz. rendelkezése a bezárt zsidó üzletekben lévő bőranyagok forgalma tárgyában. *BK*, 201. sz., 1944. szeptember 3., 4. o.

99. A m. kir. minisztérium 3400/1944. M. E. sz. rendelete a nem zsidó származás igazolása tárgyában. *BK*, 205. sz., 1944. szeptember 8., 3. o.

100. A m. kir. minisztérium 3230/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló 1942:XV. törvénycikk alapján megszerzett mezőgazdasági ingatlanok felhasználásának előmozdítása tárgyában. *BK*, 206. sz., 1944. szeptember 10., 2–3. o.

101. A m. kir. igazságügyminiszter 16 000/1944. I. M. sz. rendelete a nem zsidó és zsidó házasságkötések tilalmára vonatkozó rendelkezések végrehajtásáról szóló 70 000/1941. I. M. sz. rendelet módosítása tárgyában. *BK*, 214. sz., 1944. szeptember 20., 2. o.

102. A m. kir. minisztérium 3520/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók üzleti (üzemi) áru-, növény- és anyagkészleteinek, valamint egyes más vagyontárgyainak felhasználása tárgyában. *BK*, 222. sz., 1944. szeptember 29., 2–3. o.

103. A m. kir. kereskedelem- és közlekedési miniszter 120 971/1944. K. K. M. sz. rendelete a zsidók üzlethelyiségeinek hasznosításával kapcsolatos egyes tennivalóknak az Elsőfokú Iparhatóság hatáskörébe való visszautalása tárgyában. *BK*, 235. sz., 1944. október 15., 10. o.

104. A m. kir. minisztérium 3780/1944. M. E. sz. rendelete a 2040/1944. M. E. sz. rendelet alapján kiadott mentesítő okiratok felülvizsgálása tárgyában. *BK*, 247. sz., 1944. október 29., 1. o.

105. A m. kir. minisztérium 3840/1944. M.. E. sz. rendelete a zsidók vagyona tárgyában. *BK*, 250. sz., 1944. november 3., 2–4. o.

106. A m. kir. iparügyi miniszter 49 500/1944. Ip. M. sz. rendelete a zsidók egyes ipari, valamint bánya- és kohóüzemeihez vállalati vezetők kirendeléséről szóló 23 300/1944. Ip. M. sz. rendelet hatályon kívül helyezése tárgyában. *BK*, 258. sz., 1944. november 12., 2. o.

107. A m. kir. belügyminiszter 960/1944. B. M. sz. rendelete utak, utcák és terek elnevezésének megváltoztatása tárgyában. *BK*, 279. sz., 1944. december 6., 5. o.

NEGYEDIK FÜGGELÉK

Magyar és külföldi zsidó szerzők, akiknek a műveit betiltották

Magyar zsidó szerzők

Abádi (Dunajecz) Imre, Adorján (Lachenbacher) Andor, Ágai (Rosenzweig) Adolf, Andai (Axelrad) Ernő, Antal (Adler) Sándor, Balázs (Bauer) Béla, Ballagi (Bloch) Ernő, Barát (Breuer) Endre, Barta Lajos, Barta Sándor, Bede (Rosenberg) Jób, Békefi (Békeffy; Kann) Lászlo, Benamy (Berger) Sándor, Bernstein Béla, Biró (Blau) Lajos, Boross (Beimer) László, Boross (Weimer) Mihály, Böhm Vilmos, Bródy Sándor, Buchinger Manó, Buk Miklós, Bús-Fekete (Trauerschwartz) László, Dénes (Freireich) Gyula, Dénes (Deutsch) Zsófia, Dévény (Deutsch) Jenő, Drégely (Dressauer) Gábor, Erdős (Ehrenthal) René, Fábián (Feuermann) Béla, Falus (Frankl) László, Faragó (Frankfurter) Jenő, Fazekas Imre, Feleky (Füchsel) László, Fényes (Feuerwerker) Jenő, Fényes (Fein) Samu, Fenyő (Fleischmann) Miksa, Fodor László, Forró (Friedmann) Pál, Földes (Fleischmann) Imre, Földes (Grünfeld) Jolán, Földi (Frank) Mihály, Füst (Fürst) Milán, Gábor (Greiner) Andor, Gál (Grünfeld) Imre, Gárdos (Grünfeld) Mariska, Gelléri (Glück) Mór, Gellért (Goldmann) Oszkár, Gergely (Ungár) Győző, Gergely Sándor, Gervai Andor, Giszkalay (Widder) János, Göndör (Krausz) Ferenc, Halmi Bódog, Halmi József, Hatvany (Deutsch) Lajos báró, Hatvany (Deutsch) Lili bárónő, Ignotus (Veigelsberg) Hugó és Ignotus Pál, Indig Ottó, Jászai Samu, Jászi (Jakubovits) Oszkár, Jób (Ziffer) Dániel, Kabos (Rosenberg) Ede, Kaczér (Katz) Illés, Kahána Mózes, Kenéz-Kurländer Ede, Kiss József, Kner Izidor, Kóbor (Bermann) Tamás, Kóbor Noémi, Korcsmáros (Reich) Nándor, Kunfi (Kohn) Zsigmond, Lakatos (Kellner) László, Lázár (Léderer) Miklós, Lengyel (Lebovits) Menyhért, Lenkei (Guttmann) Henrik, Lukács (Löwinger) György, Markovits Rodion, Márkus József (írói álneve: Satanelló), Mezei (Grünfeld) Ernő, Mezei (Grünfeld) Mór, Mezőfi (Grünfeld) Vilmos, Molnár Ákos, Molnár (Neumann) Ferenc, Molnár (Müller) Jenő, Mónus (Brandstein) Illés, Nádas (Neumann) Sándor, Nagy (Fischer)

Imre, Nóti Károly, Osváth (Róth) Ernő, Pásztor (Pikler) Árpád, Peterdi (Pollák) Andor, Pogány (Schwartz) József, Propper Sándor, Radnóti (Glatter) József, Ráskai (Kraus) Ferenc, Relle (Reichmann) Pál, Révész (Róth) Béla, Révész (Reisner) Mihály, Roboz Imre, Róheim Géza, Sass (Kellner) Irén, Somlyó (Schwartz) Zoltán, Somogyi (Steiner) Béla, Sós (Schlesinger) Endre, Szabó Ervin, Szabolcsi (Weinstein) Lajos, Szatmári (Gottlieb) Mór, Szép (Schőn) Ernő, Szilágyi (Silbermann) Géza, Szomaházy (Steiner) István, Szomory (Weisz) Dezső, Szőke (Gerő-Grünwald) Szakáll, Újhelyi Nándor, Vadnai (Wolf) László, Várnai (Weisz) Zseni, Vázsonyi (Weiszfeld) Vilmos, Weltner Jakab, Zsolt (Steiner) Béla.

Külföldi zsidó szerzők

Shalom Asch, Vicki Baum, Tristan Bernhard, Eduard Bernstein, Henrik Bernstein, Hugo Bettauer, Jean Bloch, Max Brod, Martin Buber, Maurice Dekobra, Osip Dymov, Ilja Ehrenburg, Lion Feuchtwanger, Sigmund Freud, Bernhard Kellermann, Alfred Kerr, Egon Erwin Kisch, Lili Körber, Ferdinand Lassalle, Emil Ludwig, André Maurois, Karl Marx, Rabbach Miasa, Max Nordau, Josef Opatosuh, Felix Salten, Arthur Schnitzler, Mendale Moscher Szfurim, Jakob Wassermann, Franz Werfel, Otto Zarek, Otto Zweig, Stephan Zweig, Izrael Zangwill.

Magyar zsidó szerzők (pótlista)

Aczél (Adler) Lajos (írói álneve: Aczél László), Ács (Adler) Klára, Adler Miklós (írói álneve: Ákos Miklós), Adorján (Weisz) Sándor, Ágai (Schäffer) Béla, Ágoston (Adler) Ernő, Alba Nevis (Ungár Ilona), Andersen György, Aszlányi (Ausländer) Károly, Avar (Auer) Pál, Balassa (Berger) Emil, Bálint (Beck) Dezső, Bálint (Österreicher) Imre, Bánóczi (Weisz) László, Bárd (Beck) Imre, Bárdos (Burstein) Artúr, Báttaszéki (Hoffmann) Lajos, Baumgarten Ferenc, Bédi-Schwimmer Róza, Békefi (Kann) István, Béldi (Goldstein) Izor, Bencze (Bruch) Tibor (írói álneve: Benczés Tibor), Berend (Braun) László, Berkes (Bergl) Imre, Bogdányi (Bienenstock) Mór, Bokor (Bruck) Malvin, Bródy László, Bródy Miksa, Csergő (Honig) Hugó, Csermely Gyula, Déri (Deutsch) Tibor, Dormándi László, Egri Viktor, Emőd Tamás (Fleischer Ernő), Farkas (Wolfner) Pál, Feld (Rosenfeld) Mátyás, Fenyő László, Fóthy (Fleiner) János, Gara (Gottlieb) Ákos, Garami (Goldstein) Andor, Gellért Andor, Gerő (Guttmann) Attila, Gró (Grosz) Lajos, Guthi (Guttmann) Soma, Haáz (Háász) István, Hajó (Hoffmann) Sándor, Hárs (Herczog) László, Heltai (Herczl) Jenő, Hervay (Herczfeld) Frigyes, Heumann Károly, He-

vesi (Kronstein) József, Horn (Einhorn) Ede, Incze (Izrael) Henrik, Incze (Stein) Sándor, Jászi Oszkárné (Moskovitz Amália) (írói álneve: Lesznai Anna), Kádár Imre, Kadosa (Krieszhaber) Marcel, Kálmán (Kreisler) Jenő, Kálnoki (Kaufmann) Izor, Karácsony Benő, Karczag (Krammer) Vilmos, Kardos (Katz) László, Karinthy Frigyes, Keér Dezső, Kemény (Kohn) Simon, Kéri (Krammer) Pál, Kohn Sámuel, Komját (Korah) Aladár, Komlós (Katz) Aladár, Komor (Kohn) András, Komor (Kohn) Gyula, Kőműves Imre, Kuthi (Schönborn) Sándor (írói álneve: Térey Sándor), Latzkó Andor, Lendvay (Léderer) Lehel, Lengyel Géza, Lestyán (Lichstein) Sándor, Ligeti (Lichstein) Ernő, Loránth László, Lukács (Lichstein) Gyula, Magyar Lajos, Makai (Fischer) Emil, Mezei (Rosenfeld) Imre, Miklós (Militzer) Jutka, Miskolczi (Weiszmann) Henrik, Moly Tamás, Nagy (Grosz) Endre, Nagy (Neuhaus) Samu, Nagy Zoltán, Paál Jób, Palágyi (Silberstein) Lajos, Palágyi (Silberstein) Menyhért, Pályi (Klein) Ede, Pap Károly, Patai (Klein) József, Radnóti (Glatter) Miklós, Reichard Piroska, Roboz (Rosenzweig) Andor, Rónai Mihály András, Rózsa (Rosenthal) Miklós, Sas László, Sásdi Sándor, Szabó (Steiner) Imre, Szántó György, Székely Nándor, Szenes (Schlesinger) Béla, Szirmai (Schwartzkopf) Rezső, Szomori (Weisz) Emil, Tábori (Tauber) Kornél, Tamás Sári, Ujvári (Groszmann) Jenő, Ujvári (Groszmann) László, Ujvári (Groszmann) Péter, Vajda (Weisz) Ernő, Vándor (Weisz) Iván, Vámbéry (Wamberger) Rusztem, Várnai (Weisz) Dániel, Vér (Weisz) Andor, Verő (Weisz) György, Vészi (Weisz) József, Vidor (Weinberger) Marcel, Villányi (Schwabach) Andor, Wallesz Jenő, Zelk Zoltán, Zempléni (Pollák) Gyula, Zerkovitz Béla.

Külföldi zsidó szerzők (pótlista)

Nachmann Chaim Bialik, Alfred Döblin, Avigdor Hameiri, Heinrich Heine, Theodor Herzl, Catulle Mandes, Marcel Proust, Saphir Moritz Gottlieb, Nachum Sokolov, Ernst Toller, Guido da Verona.

FORRÁS: Az eredeti listák a 10 800/1944. M. E. sz. rendelet függelékeként a *Budapesti Közlöny* 97., 1944. április 30-i számában, az 5–6. oldalon jelentek meg. A pótlisták pedig a 11 300/1944. M. E. sz. rendelet részeként a hivatalos lap 142., 1944. június 25-i számában, a 14–15. oldalon.

ÖTÖDIK FÜGGELÉK

Kronológia

1867–1937

1867. december 27.: Az 1867. évi XVII. tc., mely kimondta az izraeliták egyenjogúságát polgári és politikai jogok tekintetében.

1868. november 10–1869. február 23.: Az Országos Izraelita Kongresszus feladata a hitközségek szervezetének szabályozása. A kongresszus nem tudja kibékíteni a neológ (kongresszusi) és az ortodox csoport közötti ellentéteket.

1883. június 19.–augusztus 3: A tiszaeszlári vérvád pere, amely fellobantja az antiszemitizmus lángját.

1895. október 16.: Az 1895. évi XLII. tc. a zsidó vallást törvényesen „bevett" vallásnak nyilvánítja.

1918. október 31.: Az első világháború befejeződése után Károlyi Mihály gróf vezetésével új magyar kormány alakul.

1919. március 21.–augusztus 1.: Kommunista uralom Kun Béla irányításával, Magyarország Tanácsköztársasággá válik.

1919. augusztus 15.: A „fehérterror" közepette ellenforradalmi kormány alakul; Horthy Miklós ellentengernagy a fegyveres erők főparancsnoka.

1920. szeptember 26.: Elfogadják az 1920. évi XXV. törvénycikket, az ún. *numerus clausus*t (az első világháború utáni Európa első zsidóellenes törvényét), mely korlátozta a felsőoktatási intézményekbe felvehető zsidó tanulók számát.

1921. április 14.: Bethlen István gróf miniszterelnökké való kinevezése és a „konszolidáció" (1921–1932) kezdete.

1928. április 26.: A *numerus clausus* törvényének az 1928. évi XIV. tc. szerinti módosítása.

1932. október 1.: Gömbös Gyula, a jobboldal és a korábbi Fajvédő Párt vezére miniszterelnök lesz.

1938

március 5.: Darányi Kálmán miniszterelnök Győrben körvonalazza kormányprogramját és kinyilvánítja Magyarország készségét a zsidókérdéssel való megbirkózásra.

május 29.: Elfogadják az első zsidótörvényt (az 1938. évi XV. tc.).

július 6–15.: A menekültkérdésben összehívott evian-les-baines-i (Franciaország) menekültügyi konferencia felállítja a politikai menekültekkel foglalkozó Kormányközi Bizottságot.

november 2.: Aláírják az első bécsi döntést, amely révén Magyarország visszacsatolja a Felvidék egy részét.

1939

február 16.: Imrédy Bélát Teleki Pál gróf váltja fel a miniszterelnöki székben.

március 11.: Életbe lép az 1939. évi II. tc., amely 230. §-ában jogi alapot teremt a munkaszolgálati rendszer felállítására.

március 14–18.: Magyarország visszacsatolja Kárpátalját.

május: A britek kiadják a Fehér Könyvet, amely ötévi időtartamra 75 000 főre korlátozza a zsidók palesztinai bevándorlását.

május 5.: Hatályba lép a második zsidótörvény (az 1939. évi IV. tc.).

május 28–29.: Általános választásokat tartanak Magyarországon, amelyben szélsőjobboldali (nyilas) pártok 49 képviselői helyhez jutnak (1935-ben csak 2 képviselői helyet szereztek).

1940

augusztus 30.: Aláírják a második bécsi döntést: e szerint Magyarország visszakapja Észak-Erdélyt Romániától.

1941

április 11.: Magyarország csatlakozik a Harmadik Birodalom Jugoszlávia elleni háborújához, és megszállja a Délvidéket.

június 27.: Bárdossy László miniszterelnök vezetése alatt Magyarország csatlakozik a Szovjetunió elleni hadjárathoz.

augusztus 8.: Törvényerőre emelkedik a nürnbergi típusú fajvédelmi törvény (az 1941. évi XV. tc.).

augusztus 27–28.: A Magyarországról deportált kb. 16 000–18 000 „hontalan" zsidó nagy részét Kamenyeck-Podolszkij közelében lemészárolják.

1942

január: Magyar katonai egységek Újvidéken és környékén legyilkolnak több mint 3500 embert, köztük közel 1000 zsidót.

január 5–7.: Heszlényi József vezérőrnagy Karl Clodiusnak es több magas rangú Wehrmacht-tisztnek tudomására hozza, hogy Magyarországnak érdekében áll 12 000 „hontalan" zsidó Oroszországba való szállítása.

január 20.: Reinhard Heydrich SS-Obergruppenführer vezetésével a wannseei konferencián megvitatták az európai zsidókérdés „végső megoldás" programját.

március 9.: Kállay Miklós váltja fel Bárdossy Lászlót a miniszterelnöki székben.

április 11.: Kezdetét veszi nagyjából 50 000 zsidó munkaszolgálatos Ukrajnába való kivezénylése.

július 12.: Homlok Sándor altábornagy, a berlini magyar katonai attase emlékezteti a Wehrmachtot Heszlényi vezérőrnagy 1942. január 5–7-i ajánlatára.

szeptember 25.: Adolf Eichmann, Heszlényi vezérőrnagy ajánlatára válaszolva, „néhány ezer" zsidóért nem tartja érdemesnek mozgásba hozni deportációs gépezetét. Azt javasolja, hogy ezeket a zsidókat is vegyék bele az átfogó végső megoldási programba.

október 6.: A Harmadik Birodalom hivatalosan felszólítja a magyar kormányt, hogy a nácik által elfoglalt Európában szokásos módon oldja meg a zsidókérdést; Dieter Wisliceny beszámol Fáyval folytatott, 100 000 magyar zsidó áttelepítésére vonatkozó megbeszéléséről.

december 2.: A Kállay-kormány elutasítja a végső megoldasra vonatkozo német óhajt.

december 17.: A szövetségesek közös nyilatkozatot adnak ki a nácik zsidóellenes hadjáratának elítéléséről.

1943

január 12.: A második magyar hadsereg megsemmisül a Voronyezs környéki küzdelmekben.

április 16–17.: Horthy és Hitler találkozik a klessheimi kastélyban.

április 19.: Elkezdődik a bermudai menekültügyi konferencia, amelynek a politikai menekültekkel foglalkozó Kormányközi Bizottság újjáélesztésére való felhívás az eredménye.

április 28.: Ribbentrop fogadja Sztójay Dömét, a berlini magyar követet, és összefoglalja előtte a Harmadik Birodalom zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját.

április 30.: Edmund Veesenmayer a német külügyminisztérium különleges megbízottjaként benyújtja a magyarországi állapotokról készült első átfogó jelentését. Zsidó munkaszolgálatosok tömegét gyilkolják le Ukrajnában, Dorosics mellett.

július 2.: Német–magyar megállapodást írnak alá, amely lehetővé teszi magyar munkaszolgálatos-századok átadását a szerbiai Bor rézbányáiban végzendő munkára.

július 31.: Az ellenzéki pártok képviselői, köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre, emlékiratot nyújtanak be a Kállay-kormánynak, hogy változtassa meg politikáját.

szeptember 30.: A német vezérkar véglegesíti Magyarország esetleges megszállására vonatkozó terveit.

december 10.: Edmund Veesenmayer elkészíti a magyar állapotokról szóló második átfogó jelentését.

1944

január 22.: Roosevelt elnök kiadja a Háborús Menekültügyi Hivatal (WRB) felállítását elrendelő 9417-es végrehajtási utasítását.

január 24.: Szombathelyi Ferenc vezérezredes vezérkari főnök felkeresi Hitlert és Keitel vezértábornagyot a magyar erőknek a szovjet frontról való esetleges visszavonása ügyében.

február 12.: Horthy levélben fordul Hitlerhez, kérve, hogy rendeljék vissza a magyar erőket a keleti frontról, mely „csapatokat a Kárpátok védelmére kívánja rendelni".

február 14.: Göring koncentrációs tábori munkásokat kér Himmlertől föld alatti repülőgépgyárak építéséhez.

március 9.: Himmler 100 000 koncentrációs tábori foglyot bocsát Göring rendelkezésére a föld alatti repülőgépgyárak létrehozásához.

március 12.: Hitler parancsot ad a Magyarország megszállására vonatkozó „Margaréta-terv" végrehajtására.

március 14.: Josef Winninger, az Abwehr budapesti osztályának tagja közli Kasztner Rezsővel, a Budapesti Mentőbizottság (Vaada) második emberével, hogy küszöbön áll Magyarország német megszállása.

március 17–18.: Horthy és a kíséretében lévő Ghyczy Jenő külügyminiszter, Csatay Lajos honvédelmi miniszter és Szombathelyi találkoznak Hitlerrel a klessheimi kastélyban.

március 19.: Német erők szállják meg Magyarországot. Horthy rendkívüli koronatanács-ülésen számol be Hitlerrel történt találkozásáról. Hermann A. Krumey és Dieter Wisliceny, az Eichmann-féle Sonderkommando két vezető tagja megjelenik a Pesti Izraelita Hitközség székházában, és utasítják Bánóczy Lászlót, hogy másnap reggelre hívja össze a magyar zsidó vezetőket.

március 21.: Nyolctagú koalíciós Zsidó Tanács alakul, vezetője Stern Samu, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke.

március 22.: Esküt tesz a Sztójay Döme vezette új kormány.

március 23.: A Zsidó Tanács első felhívása a magyarországi zsidókhoz.

március 24.: Roosevelt elnök óva inti a magyar hatóságokat kegyetlen zsidóellenes intézkedések foganatosításától.

március 28.: Krumey találkozik a budapesti és más főbb magyarországi zsidó közösségek vezetőivel. Tomcsányi Kálmán helyébe Baky Lászlót nevezik ki belügyminisztériumi államtitkárnak.

március 29.: A Sztójay vezette minisztertanács több zsidóellenes rendeletet ad ki, egyebek között kötelezővé teszi megkülönböztető jelvény: a Dávid-csillag viselését. Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke, kapcsolatot keresve Imrédy Bélához, találkozik Mester Miklóssal.

március 31.: Eichmann számos utasítást ad a Központi Zsidó Tanács vezetőinek.

április 1.: Kárpátalját és Észak-Erdélyt visszamenőleg hadműveleti övezetnek nyilvánítják.

április 3.: Amerikai repülőgépek bombázzák Budapestet, Eichmann és Hain Péter, a Budapesti Rendőr-főkapitányság politikai nyomozó fő-

csoport vezetője követeli, hogy a Zsidó Tanács adjon 500 lakást a légitámadás keresztényeket ért káraiért.

április 5.: A zsidók az egész országban viselni kezdik a sárga csillagot. Baky rendelkezést ad ki, amelyben megbízza dr. Meggyesi Lajost, az Államvédelmi Központ nyomozóosztályának vezetőjét a zsidóellenes intézkedések végrehajtásának felügyeletével. A zsidó vezetők a légitámadás keresztényeket ért káraiért átadnak 500 lakást. Kasztner és Joel Brand először találkoznak Wislicenyvel.

április 6.: A Központi Zsidó Tanács engedelmességre és nyugalomra inti a magyar zsidóságot.

április 7.: Baky elnökletével értekezletet tartanak a belügyminisztériumban a zsidók elkülönítéséről, gyűjtőtáborok felállításáról. E tárgyban szigorúan titkos rendeletet ad ki. A hatóságok elrendelik 1500 zsidó lakás elfoglalását az április 3-i légitámadás keresztény károsultjai számára. Endrével, Tölgyesy Győzővel, a VIII. csendőrkerület (Kassa) parancsnokával és az Eichmann-féle Sonderkommando képviselőivel tárgyal a kárpátaljai gettósításról.

április 9.: Hitler tudomására hozza Milch tábornagynak, hogy 100 000 magyar zsidó áll rendelkezésre a föld alatti repülőgépgyárak megépítéséhez.

április 11.: Endrét hivatalosan belügyminisztériumi államtitkárrá nevezik ki, s megbízzák a zsidókérdés intézésével.

április 12.: Munkácson tanácskozást tartanak Endre elnökletével Kárpátalja és Északkelet-Magyarország zsidóinak gettóba gyűjtéséről. Ravasz László püspök a magyarországi zsidók elleni intézkedésekkel kapcsolatban felkeresi Horthyt.

április 16.: Kárpátalja és Északkelet-Magyarország zsidóit gettókba és gyűjtőtáborokba gyűjtik.

április 19.: A Sztójay-kormány rendelete új zsidó tanácsot állít fel.

április 21.: Kasztner a magyar zsidóság „mentésére" kötött megállapodás második részletösszegeként 2,5 millió pengőt ad át az SS-nek. (Az első, 3 milliós részletet néhány nappal korábban Krumeynak és Hunschénak fizette ki.)

április 24.: A Központi Zsidó Tanács behívót küld a magyar rendőrhatóságoktól kapott névsorokban szereplő értelmiségieknek. Eichmann, Endre és munkatársaik végiglátogatják a kárpátaljai és északkelet-magyarországi gettókat.

április 25.: Eichmann magához hívatja Brandot, és megteszi előtte „emberéletet áruért" ajánlatát. Rudolf Vrba (Walter Rosenberg) és Josef Lanik (Alfred Wetzler), két auschwitzi szökevény beszámol Auschwitzról a szlovák zsidóság vezetőinek, és figyelmeztetnek a magyar zsidóságot fenyegető veszedelemre.

április 26.: A Sztójay-kormány több zsidóellenes rendeletet ad ki, egyebek között a zsidóság egybegyűjtéséről (gettósításáról). A Sztójay-kormány 50 000 zsidó munkaszolgálatost közvetlen német fennhatóság alá helyez. A zsidótlanítás vezetői Szatmárnémetiben Endre elnökletével találkozót tartanak Észak-Erdély zsidóságának gettósítása ügyében.

április 27.: A Központi Zsidó Tanács memorandumban fordul Jaross Andor belügyminiszterhez a kárpátaljai és északkelet-magyarországi zsidók állapotának dolgában.

április 28.: Ravasz László püspök felkeresi Horthyt, hogy bizonyosságot szerezzen a „munkások küldése" felől. A kistarcsai internálótáborból Auschwitzba viszik az első szerelvény deportáltat.

május 3.: Észak-Erdély zsidóit gettókba viszik. Kasztner dr. Rudi Sedlaczek társaságában Kolozsvárra érkezik.

május 4–6.: Bécsben konferenciát tartanak a magyar csendőrség, illetve az Eichmann-féle Sonderkommando képviselőjének, Lulay L. Lászlónak és Franz Novaknak a részvételével, a Magyarországról való deportálások menetrendjének és útvonalának tárgyában.

május 8.: Wisliceny bizalmasan közli Kasztnerral, hogy megszületett a döntés a magyarországi zsidók „teljes körű deportálásáról". Endre hivatalosan kinevezi az új Központi Zsidó Tanács tagjait.

május 12.: Egy Munkácson tartott tanácskozáson teljessé válnak a magyarországi zsidóság deportálására vonatkozó tervek.
Megnyílik a Bosnyák Zoltán vezette Zsidókérdéskutató Magyar Intézet.

május 15.: Megkezdődik a magyarországi zsidók deportálása. Angelo Rotta pápai nuncius elítéli a Sztójay-kormány zsidóellenes cselekedeteit.

május 17.: Joel Brand, Grosz Bandi (György) társaságában, megkezdi ellentmondásos „emberéletet áruért" küldetését. Az SS egy Kurt Becher kidolgozta megállapodás alapján ellenőrzése alá vonja a Weiss Manfréd Műveket.

május 18.: Márton Áron püspök a kolozsvári Szent Mihály-templomban tartott szentbeszédében elítéli a zsidóellenes intézkedéseket.

május 22.: Szász Lajos iparügyi miniszter félrevezető nyilatkozatot ad a kormány zsidókra vonatkozó terveiről. Eichmann közli Kasztnerral, hogy beleegyezik 600 palesztinai bevándorlási iratokkal rendelkező személy kivándorlásába.

május 25.: A belügyminisztériumban tanácskozást tartanak Észak-Magyarország, a II. és VII. csendőrkerületekhez tartozó területek zsidótlanításáról.

május 25–26.: A német külügyminisztérium belföld (Inland) II. osztályának egyik vezetője, Eberhard von Thadden Budapestre érkezik, hogy értékelje a végső megoldás programjában közreműködő német erők tevékenységét.

június 6.: Sztójay a német főhadiszálláson találkozik Hitlerrel.

június 7.: Kárpátalján, Északkelet-Magyarországon és Észak-Erdélyben befejeződnek a deportálások. Brandot a britek a szíriai Aleppóban letartóztatják.

június 10.: Az Eichmann-nal kötött megállapodás alapján a kolozsvári gettóból 388 zsidót Budapestre hoznak, hogy csatlakozhassanak a Kasztner-csoporthoz.

június 11.: Carl I. Danielsson budapesti svéd követ felajánlja, hogy 300–400 magyar zsidó kivándorolhat Svédországba.

június 16.: Befejeződik a zsidók deportálása a II. és VII. csendőrkerületekhez tartozó észak-magyarországi területeken.
A budapesti zsidók megkezdik a kijelölt csillagos házakba való átköltözésüket.

június 19.: Krausz Miklós Svájcba küldi az auschwitzi jegyzőkönyv rövidített változatát és a magyar zsidóság sorsáról szóló beszámolóját.

június 21.: A minisztertanács jelentést hallgat meg Jungerth-Arnóthy Mihály helyettes külügyminisztertől a magyarországi zsidóellenes intézkedések kihatásairól. Baky és Endre beszámol a minisztertanácsnak a deportálásokról.

június 22.: A Központi Zsidó Tanács kérvényt ad be Sztójaynak a magyar zsidóság ügyében.

június 24.: Jungerth-Arnóthy folytatja beszámolóját a zsidóellenes intézkedések következményeiről. Endre beszámolójában elemzi a zsidóellenes intézkedések jellemzőit.

június 25.: XII. Pius pápa felhívása Horthyhoz az üldözöttek védelmében.

június 26.: A koronatanács határozata nyomán a magyar kormány jóváhagyja 7800 zsidó semleges államok által támogatott kivándorlását. A svájci követség átnyújtja a magyar kormánynak Roosevelt elnök figyelmeztetését a zsidóellenes intézkedésekkel kapcsolatban.

június 28.: Jungerth-Arnóthy beszámol a minisztertanácsnak a zsidókérdés kezelése nyomán tapasztalt nemzetközi reagálásokról. Cordell Hull, az USA külügyminisztere figyelmezteti a magyarokat a zsidóellenes intézkedések várható következményeire.
Az V. és VI. csendőrkerületekhez tartozó délkelet-magyarországi területeken befejeződik a zsidók deportálása. Sztójay közli Veesenmayerral a kormánynak a zsidókérdésben hozott határozatát, így a 7800 zsidó kivándorlását engedélyező elgondolást is.

június 29.: Serédi Jusztinián hercegprímás befejezi a katolikus templomokban felolvasandó pásztorlevelének megírását; a pásztorlevél szétküldése azonban az Antal István vallás- és közoktatásügyi miniszterrel történt megállapodása után elmarad.

június 30.: V. Gusztáv svéd király Horthyhoz fordul a zsidók védelmében. A Kasztner-csoport elhagyja Budapestet.

július 2.: A szövetséges légierő súlyos nappali légitámadást intéz Budapest ellen.

július 6.: Nyugat- és Délnyugat-Magyarországon, a III. és IV. csendőrkerületekhez tartozó területeken befejeződik a zsidók deportálása. Horthy úgy határoz, hogy leállíttatja a magyarországi deportálásokat.

július 7. Sztójay Serédi bíboros tudomására hozza Horthy ez irányú elhatározását. Max Huber, a Nemzetközi Vöröskereszt elnöke érint- kezésbe lép Horthyval a zsidókérdés magyarországi kezelésével kapcsolatban.

július 8.: Befejeződik a zsidók deportálása a Budapestet övező területek közösségeiben. A Kasztner-csoport megérkezik Bergen-Belsenbe, és a kivételezettek táborában (Bevorzugtenlager) kap helyet.

július 9.: Raoul Wallenberg svéd diplomata humanitárius küldetéssel Budapestre érkezik.

július 10.: Hitler beleegyezik a 7800 zsidó kivándorlását engedélyező magyar tervbe, azzal a feltétellel, hogy a maradék zsidóságot deportálják Magyarországról.

július 12.: Sztójay közli a minisztertanáccsal Hitler válaszát a 7800 zsido kivándorlásával kapcsolatos elgondolásra. Spanyolország felajánlja, hogy 500 gyereket befogad Tangerba.

július 14.: A keresztény egyházaknak tett engedményként létrehozzák a Magyarországi Keresztyén Zsidók Szövetségét. Horthy elrendeli az Eichmann parancsára deportált kistarcsai zsidók visszahozatalát.

július 17.: Veesenmayer figyelmezteti Horthyt: Hitler ragaszkodik ahhoz, hogy Magyarország „korrekt" viselkedést tanúsítson. Veesenmayer propagandakampányt javasol a deportálások természetének „megmagyarázására".

július 18.: A magyar külügyminisztérium értesíti a külföldi magyar követségeket a hónapokkal korábban hozott zsidóellenes intézkedések természetéről. Magyar csendőri egységek Ferenczy László csendőr alezredessel együttműködve letartóztatják Kasztnert, és kilenc napig magánzárkában tartják.

július 19.: Eichmann, Horthy óhajával szembeszegülve, egy héten belül másodszor (ezúttal sikerrel) kísérli meg 1450 kistarcsai internált deportálását.

július 22.: A Zsidó Tanácsban Stöckler Lajos és Boda Ernő váltja fel Török Sándort és Kahan-Frankl Samut.

július 24.: A sárvári internálótáborból közel 1500 fogva tartottat „illegálisan" deportálnak. Tahy Imre berni magyar követ jelentést ad arról, hogyan reagált a svájci sajtó a magyarországi zsidóellenes intézkedésekre. A svájci követség melléképületeként a kivándorlók jegyzekbe vételére megnyílik a Vadász utca 29. alatti „Üvegház".

július 28.: Himmler egyetértését fejezi ki Horthynak a deportalások leállítására való döntésével.

augusztus 7.: Horthy felmenti tisztéből Kunder Antalt, Imrédy Bélát és Jaross Andort. Bonczos Miklós belügyminiszteri kinevezést kap.

augusztus 9–10.: Freudiger Fülöp családjával és barátaival Romániába szökik.

augusztus 17.: A nyugati szövetségesek elfogadják a több ezer zsidó kivándorlásáról szóló ún. Horthy-féle ajánlatot.

augusztus 21.: Saly Mayer, Kasztner és Kurt Becher első talalkozása egy Németországot és Svájcot összekötő hídon. A Kasztner-csoportból 318 zsidó Bergen-Belsenből Svájcba érkezik.

augusztus 22.: Horthy megismétli, hogy ellene van a deportálásoknak. A

semleges államok képviselői és a pápai nuncius találkoznak, hogy közösen fejezzék ki tiltakozásukat a fenyegető zsidóellenes intézkedések ellen, kivált a budapesti zsidóknak a hírek szerinti, augusztus 25-re várható deportálása ellen.

augusztus 23.: Románia kiválik a tengely szövetségéből, és csatlakozik a Harmadik Birodalom és Magyarország elleni háborúhoz.

augusztus 24.: Eichmann és néhány munkatársa eltávozik Magyarországról.

augusztus 25.: Reményi-Schneller Lajos miniszterelnök-helyettes hivatalosan közli Veesenmayerral, hogy a kormány ellene van a további deportálásoknak. Híresztelések szerint a budapesti zsidókat mégis deportálni akarják.

augusztus 28.: Ferenczy László kijelenti, hogy egyedül ő van felhatalmazva a zsidókérdésben való cselekvésre.

augusztus 29.: Horthy miniszterelnökké nevezi ki Lakatos Géza vezérezredest, s új kormány alakításával bízza meg.

szeptember 3–5.: A Németország és Svájc közötti hídon létrejön a második találkozás Saly Mayer, Kasztner és Becher képviselője között.

szeptember 5: Bakyt felmentik belügyminisztériumi államtitkári tisztéből.

szeptember 7.: Endrét felmentik belügyminisztériumi államtitkári tisztéből.

szeptember 28.: Kasztner elutazik, hogy Svájcban harmadszor is találkozzék Saly Mayerrel.

október 7–8.: A szerbiai Borból elhajtott munkaszolgálatosok közül Cservenkánál sokakat legyilkolnak.

október 15.: Horthy kinyilvánítja elhatározását, hogy Magyarország kiválik a tengelyhatalmak szövetségéből. Szálasi német segítséggel államcsínyt hajt végre, és hatalomra jut.

október 17.: Eichmann és munkatársai visszatérnek Budapestre.

október 20.: A 16 és 60 év közötti munkaképes zsidókat árokásásra és erődítési munkákra mozgósítják.

november 4–5.: Saly Mayer, Kasztner, Becher és Roswell McClelland találkoznak St. Gallenben és Zürichben.

november 7.: Egy budapesti börtönben a nyilasok kivégzik Szenes Anikót (Hannah Szenest).

november 8.: Megindulnak a hegyeshalmi és a német határ felé a halálmenetek.

november 12.: A semleges államok védőirataival vagy ideiglenes útlevéllel ellátott zsidóknak külön kijelölt „védett házakba" kell átköltözniük.

november 17.: Szálasi közreadja a zsidókérdés megoldásának „végleges tervét", s abban hat kategóriába sorolja a zsidókat. Hans Jüttner SS-Obergruppenführer állítólag parancsot ad a hegyeshalmi halálmenetek leállítására.

november 21.: Eichmann megpróbálja elérni a halálmenetek újraindítását.

november 26.: Becher Himmlerrel való találkozása után visszatér Budapestre.

november 28.: Kasztner Krell társaságában Svájcba utazik.

november 29.: A hírek szerint megállapodás jött létre Hans Geschke és a nyilasok között 17 000 munkaszolgálatos kiadásáról. Vajna Gábor belügyminiszter rendeletet ad ki a budapesti gettó felállítására.

december 2.: Befejeződik a budapesti zsidók áttelepítése a gettóba.

december 3.: A nyilasok betörnek a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló Columbus utcai táborba.

december 5.: Saly Mayer, Kasztner és Krell találkoznak a svájci határon.

december 7.: A Kasztner-szállítmány második csoportja, 1368 zsidó Svájcba érkezik.

december 10.: Kerítéssel veszik körül a budapesti gettót. Egy légitámadás során súlyosan megsérül a Zsidó Tanács központja.

december 22.: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Debrecenben összeülve megválasztja az Ideiglenes Nemzeti Kormányt.

december 24.: A szovjet csapatok megkezdik Budapest ostromát. Eichmann és munkatársai számos nyilassal együtt kiszöknek Budapestről.

1945

január 1.: Komoly Ottót megölik a nyilasok.

január 9.: Kasztner Bécsben találkozik Wislicenyvel.

január 11.: Nyilas banditák lemészárolják a budai, Maros utcai zsidó kórház ápoltjait, nővéreit és orvosait.

január 14.: Nyilas banditák közel 150 ápoltat és kórházi személyt gyilkolnak le a városmajori ortodox zsidó kórházban.

január 16.: A szovjet csapatok felszabadítják Pestnek a „nemzetközi gettót" is magába foglaló részét.

január 18.: A szovjet csapatok a gettóval egyetemben egész Pestet felszabadítják.

január 20.: Magyarország fegyverszüneti egyezményt ír alá a szövetségesekkel.

január 25.: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány a háborús bűnösökkel kapcsolatban népbíróságok felállításáról ad ki rendeletet.

február 11.: Saly Mayer, Kasztner, Becher és Krell találkoznak a svájci határon.

február 13.: Budát felszabadítják a szovjet csapatok.

március 17.: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletet fogad el a zsidóellenes törvények és rendeletek hatályon kívül helyezéséről.

április 4.: Magyarország megszabadul a náci és nyilas csapatoktól.

június 22.: Megalakul az amerikai Joint budapesti bizottsága.

október 3.: Az amerikaiak visszahozzák Budapestre a magyar háborús főbűnösök első csoportját, így Bárdossy Lászlót, Imrédy Bélát, Szálasi Ferencet, Jaross Andort és Endre Lászlót.

október 28.: Elkezdődnek a háborús főbűnösök perei.

november 4.: Választások Magyarországon; a Kisgazda Párt elnyeri a szavazatok 59,9%-át.

1946–1992

1946. február–július; antiszemita megnyilatkozások és pogromok szerveződnek több magyar városban, egyebek közt Ózdon, Sajószentpéteren, Szegváron, Kunmadarason és Diósgyőrben.

1947. február 10.: Aláírják a Magyarországgal kötött békeszerződést.

1947. augusztus 4.: Kasztner eskü alatti nyilatkozatot tesz Becher mellett.

1954. január 1.: Megkezdődik Jeruzsálemben a Grünwald–Kasztner rágalmazási per.

1955. június 22.: Benjamin Halevi bíró kimondja, hogy Kasztner „eladta lelkét az ördögnek".

1956. július 29.: A Német Szövetségi Köztársaságban elfogadják a szövetségi jóvátételi törvényt.

1957. március 4.: Kasztnert lelövik Tel-Avivban, és 11 nappal később meghal.

1957. július 19.: A Német Szövetségi Köztársaságban elfogadják a szövetségi visszatérítési törvényt.

1958. január 15–17.: Izrael Legfelsőbb Bírósága posztumusz felmenti Kasztnert.

1962. május 31.: Miután 1960-ban izraeli ügynökök elfogták, és hosszú, jeruzsálemi pere lezárult, Adolf Eichmannt az izraeli Ramlában felakasztják.

1965. szeptember 14.: A Német Szövetségi Köztársaságban elfogadják a szövetségi jóvátételi törvény ún. véghatározatát.

1972. április 13.: Több, Bécsben lefolytatott bírósági tárgyalás után Franz Novakot, az Eichmann-féle Sonderkommando „szállítási szakértőjét" hétévi börtönbüntetésre ítélik.

1973. január 17.: A *Bundesgerichtshof* Karlsruhében jóváhagyja az Eichmann-féle Sonderkommando két vezető tagjának büntetését: Hermann A. Krumey életfogytiglani, Otto Hunsche 12 évi börtönbüntetésben részesül.

1989–1990: Magyarország kommunista rendszerét demokratikus, parlamenti rendszer váltja fel.

1989. május 10.: Szűrös Mátyás, a magyar Országgyűlés elnöke beszédet mond a nemzetek felelősségéről, hogy bátran, az igazság iránti odaadással nézzenek szembe történelmi múltjukkal.

1990. június 12.: A magyarországi református egyház zsinati tanácsa fájdalmát fejezi ki a Holocaust miatt, elismerve, hogy az egyház „gyengének bizonyult hitében és cselekedeteiben" a háború alatt.

1990. július 8.: Göncz Árpád köztársasági elnök és Antall József miniszterelnök jelenlétében leleplezik Budapesten a Holocaust áldozatainak emlékművét.

1992. április 7.: A magyar országgyűlés elfogadja az 1992. évi XXIV. törvényt, amely kárpótlást nyújt az 1939. május 1. és 1949. június 8. között elszenvedett vagyoni károkért.

1992. május 12.: A magyar országgyűlés elfogadja az 1992. évi XXXII. törtvényt, amely kárpótlást nyújt azoknak, akiket törvényellenesen megfosztottak életüktől vagy szabadságuktól 1939. március 11. és 1989. október 23. között.

HATODIK FÜGGELÉK

A Kassán 1944-ben áthaladt halálvonatok: időpont, eredetállomás, utasszám

május 14.	Nyíregyháza	3200	május 22.	Máramarossziget	3490
május 14.	Munkács	3169	május 22.	Ungvár	3335
május 16.	Kassa	3055	május 22.	Szatmárnémeti	3300
május 16.	Beregszász	3818	május 22.	Mátészalka	3298
május 16.	Máramarossziget	3007	május 23.	Felsővisó	3023
május 16.	Munkács	3629	május 23.	Nyíregyháza	3272
május 16.	Kassa	3629	május 23.	Munkács	3269
május 17.	Kassa	3352	május 23.	Nagyvárad	3110
május 17.	Ungvár	3455	május 24.	Beregszász	2602
május 17.	Ökörmező	3052	május 24.	Kassa	3172
május 17.	Munkács	3306	május 24.	Huszt	3328
május 18.	Máramarossziget	3248	május 24.	Munkács	3080
május 18.	Beregszász	3569	május 25.	Ungvár	3334
május 18.	Sátoraljaújhely	3439	május 25.	Nagyvárad	3148
május 18.	Munkács	3025	május 25.	Kolozsvár	3130
május 19.	Felsővisó	3032	május 25.	Aknaszlatina	3317
május 19.	Mátészalka	3299	május 25.	Felsővisó	3006
május 19.	Szatmárnémeti	3000	május 26.	Huszt	3249
május 19.	Munkács	3222	május 26.	Szatmárnémeti	3336
május 20.	Máramarossziget	3104	május 27.	Sátoraljaújhely	3325
május 20.	Nagyszőllős	3458	május 27.	Nagyszőllős	3415
május 20.	Munkács	3026	május 27.	Nyíregyháza	2708
május 21.	Felsővisó	3013	május 27.	Ungvár	2988
május 21.	Nyíregyháza	3274	május 27.	Marosvásárhely	3183
május 21.	Sátoraljaújhely	3290	május 28.	Técső	2208
május 21.	Munkács	2861	május 28.	Dés	3150

május 28.	Nagyvárad	3227
május 29.	Beregszász	860
május 29.	Mátészalka	3299
május 29.	Kolozsvár	3417
május 29.	Szatmárnémeti	3306
május 29.	Nagyvárad	3166
május 30.	Kisvárda	3475
május 30.	Marosvásárhely	3203
május 30.	Nagyvárad	3187
május 30.	Szatmárnémeti	3300
május 31.	Ungvár	3056
május 31.	Kolozsvár	3270
május 31.	Nagybánya	3073
május 31.	Szilágysomlyó	3106
június 1.	Mátészalka	3299
június 1.	Kisvárda	3421
június 1.	Nagyvárad	3059
június 1.	Szatmárnémeti	2615
június 2.	Huszt	2396
június 2.	Beszterce	3106
június 2.	Kolozsvár	3100
június 3.	Nagyszőllős	2967
június 3.	Kassa	2499
június 3.	Nagyvárad	2972
június 3.	Szilágysomlyó	3161
június 4.	Szászrégen	3149
június 4.	Sátoraljaújhely	2567
június 5.	Nagyvárad	2527
június 5.	Mátészalka	3100
június 5.	Nyíregyháza	2253
június 5.	Nagybánya	2844
június 6.	Huszt	1852
június 6.	Dés	3160
június 6.	Beszterce	2875
június 6.	Szilágysomlyó	1584
június 8.	Dés	1364
június 8.	Kolozsvár	1784
június 8.	Marosvásárhely	1163
június 9.	Kolozsvár	1447
június 11.	Maklár	2794
június 12.	Diósgyőr	2675
június 12.	Balassagyarmat	2810
június 12.	Diósgyőr	2941
június 12.	Érsekújvár	2899
június 12.	Diósgyőr	3051
június 13.	Hatvan	2961
június 13.	Komárom	2790
június 13.	Salgótarján	2310
június 14.	Miskolc-Diósgyőr	3968
június 14.	Balassagyarmat	1867
június 15.	Léva	2678
június 15.	Miskolc	2829
június 15.	Érsekújvár	1980
június 16.	Győr	2985
június 16.	Komárom	2673
június 16.	Dunaszerdahely	2969
június 25.	Debrecen	2286
június 26.	Szeged	3199
június 27.	Debrecen	3842
június 27.	Kecskemét	2642
június 27.	Nagyvárad	2819
június 27.	Békéscsaba	3118
június 28.	Bácsalmás	2737
június 29.	Kecskemét	2790
június 29.	Szolnok	2038
június 29.	Debrecen	3026
július 5.	Sárvár	3105
július 5.	Szombathely	3103
július 6.	Kaposvár	3050
július 6.	Pécs	3100
július 6.	Kaposvár	2066
július 7.	Sopron	3077
július 7.	Pápa	2793
július 7.	Paks	1072
július 7.	Monor	3549
július 7.	Óbuda	3151
július 7.	Sárvár	2204
július 8.	Pécs	2523
július 8.	Óbuda	2997
július 9.	Monor	3065

július 9.	Óbuda	3072	július 9.	Békásmegyer	1924
július 9.	Budakalász	3072	július 20.	Rákoscsaba	1230
július 9.	Monor	3079			

Az adatokat Kassa vasúti parancsnoka gyűjtötte össze. A lista másolatát egy Kassán élő jogász, Mikulas Gaskó (Gaskó Miklós) tette elérhetővé. Lásd „Halálvonatok" c. munkáját a *Menóráb*an, Toronto, 1984. június 1., 4., és 12. o. Ugyanezt a listát közzétette még Vadász Ferenc: „Nappalok és éjjelek egybefolytak..." című munkájában, *Kritika*, 1988. január, 5. o. A vonatok és a deportáltak számára, valamint az időpontokra megadott adatok nem mindig egyeznek a más forrásokból származó adatokkal. Némelyik időpont, mint például a május 14-i, minden bizonnyal a bevagonírozás, nem pedig a vonatindulás napját jelzi.

GLOSSZÁRIUM

Abwehr: A Wilhelm Canaris tengernagy vezette német katonai kémelhárító szervezet. Magyarországi vezérképviselője dr. Schmidt volt, az *Abwehrstelle* III „F"–Bécs vezetője.

Agudat Jiszráél: az ortodox zsidók világszervezete.

bar-micva: (a kötelesség fia): 13 éves kortól a zsidó fiúgyermek nagykorúvá válik, be kell tartania a vallási előírásokat. (Az avatási ünnep és az avatandó fiú elnevezése.) A bar-micvát a születésnapja utáni első szombaton hívják fel először tóraolvasáshoz.

AJDC: American Joint Distribution Committee (Amerikai Általános Szétosztó Bizottság); ismeretes még American Jewish Joint Distribution Committee (Amerikai Zsidó Általános Szétosztó Bizottság) vagy egyszerűen Joint néven is. Amerikai emberbaráti szervezet a világ bajba jutott zsidóságának megsegítésére.

Aktion: akció vagy művelet; náci kifejezés a későbbi „speciális elbánás" céljait szolgáló zsidóellenes rendőri intézkedésekre. Lásd még *Sonderaktion.*

alija *(héberül: felmenetel:* általánosan elterjedt kifejezés a zsidók Palesztinába (Izraelbe) való bevándorlására.

alija beth: a Palesztinába való illegális kivándorlásra használatos szó.

Alliance Israelite Universelle: zsidó jótékonysági és kulturális egyesület. Székhelye: Párizs.

ÁR *(Állambiztonsági Rendészet):* a Hain Péter vezette magyar Gestapo.

Budapesti Mentőbizottság: 1943 januárjában alakult a cionista ellenállás szerveként. Lásd Vaada.

Chevra Kadisha: zsidó temetkezési szentegylet.

churban: a tömeges népirtást jelölő héber szó.

csillagos házak: 1944-ben sárga csillaggal megjelölt budapesti épületsorok, ahová több ezer zsidót költöztettek át.

DEGOB: Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, 1945–1948

Der Stürmer: a Harmadik Birodalom antiszemita hecclapja.

diaszpóra *(görögül: szétszóródás):* a zsidók letelepedése és elhelyez-

kedése a különböző területeken a jeruzsálemi templom lerombolása után.

DM *(Deutsche Miliz):* Német Milícia.

Dror: a cionisták munkáspárti szárnyának ifjúsági szervezete, héberül: „szabadság".

Einsatzgruppen: a német biztonsági rendészet és biztonsági szolgálat mozgékony alakulatai, amelyeket a Szovjetunióba való 1941. június 22-i benyomulás után vetettek be, a zsidók és más „veszélyes" személyek, köztük a kommunista párt tisztségviselőinek megsemmisítésére.

EKSZ *(Ételközi Szövetség):* titkos magyar szélsőjobboldali hazafias szervezet.

ÉME *(Ébredő Magyarok Egyesülete):* szélsőjobboldali magyar szervezet.

főispán: a vármegyék hivatali vezetőinek elnevezése; a közigazgatásért az *alispán* tartozott felelősséggel.

Gestapo *(Geheime Staatspolizei):* a Harmadik Birodalom titkos államrendőrsége.

Hagana: zsidó földalatti hadsereg; ebből nőtt ki Izrael állam létrejötte után az izraeli hadsereg.

HAMSZ: a Holocaust Áldozatok Magyarországi Szövetsége.

Hanuka ünnepe: a makkabeusi győzelmek emlékünnepe. 165-ben a Szentély újraavatásakor fedezték fel, hogy 1 napi olaj csodálatos módon 8 napig elegendő volt.

Háshómér Hácáir: héberül az Ifjú Gárda; szocialista-cionista ifjúsági mozgalom, az izraeli kibucokban való életre készíti fel tagjait.

Hazkara vagy Yom Zikaron *(Emléknap):* a meggyilkolt zsidókról és a nácik által szétszórt zsidó közösségekről való megemlékezés napja.

HB: zsidó Hadviseltek Bizottsága.

Heháluc *(héberül: úttörő):* a cionista pionírifjúság szervezete, amely a fiatal fiúkat és lányokat az izraeli (palesztinai) földművelő munkához edzette.

Herut *(Szabadságmozgalom):* Vlagyimir J. Zsabotyinszkij cionista revizionista nézeteit követő izraeli jobboldali politikai párt. A betiltott Irgun Zvai Leumi (Nemzeti Katonai Szervezet) parlamenti utóda; a mandátumi időkben ez a gerillaszervezet küzdött az angol csapatokkal és az arab harcosokkal.

HHÜ *(Hadviseltek Hitközségi Ügyosztálya):* a Pesti Izraelita Hitközséghez tartozó zsidó veteránszervezet.

HIJEF *(Hilfsverein für jüdische Flüchtlinge im Auslande):* Kulföldi Zsi-

dó Menekülteket Segítő Társaság; a Sternbuch fivérek vezette menekítő és segélyező szervezet a svájci Montreux-ban.

Histadrut: az Izraeli Általános Munkaszövetséget jelölő héber rövidítés.

Höherer SS-und Polizeiführer: az SS- és rendőrseg-főparancsnok. Magyarországon Otto Winkelmann töltötte be ezt a posztot.

Honszeretet: magyar náci szervezet.

Ichud: a Mapai, az izraeli centrista munkáspárt ezen a néven volt ismeretes a diaszpórában.

IGC *(Intergovernmental Committee on Political Refugees):* a Politikai Menekültek ügyeinek Kormányközi Bizottsága; az 1938-as eviani konferencia eredményeképpen jött létre.

IMIT *(Izraelita Magyar Irodalmi Társulat):* a második világháboru utáni időkben feloszlott.

IRC *(International Red Cross)*: Nemzetközi Vöröskereszt; használatos a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság jelölésére is.

Irgun Zvai Leumi: Lásd Herut.

Jewish Agency: a Népszövetség által 1929-ben felállított és a zsidók képviseleti testületeként elismert szervezet, mely gazdasági, szociális és egyéb vonatkozásban volt hivatott a palesztinai zsidó kormányt tanácsokkal segíteni.

Jó Pásztor Konventi Missziói Albizottság: A magyarországi református egyház egyetemes konventje 1942. október 20-án hívta életre a származásuk miatt üldözött egyháztagok lelki és anyagi védelmére.

jesiva *(héberül: ülni)*: a Talmud és a rabbinikus irodalom tanulmányozására való iskola.

jisuv *(település):* Palesztina zsidó lakosságának megjelölése Izrael állam megalapítása előtt.

Judenrat: Zsidó Öregek Tanácsa vagy Zsidó Tanács; a nácik által kinevezett testület a zsidó ügyek náci fennhatóság alatti igazgatására. Lásd még Zsidó Tanács.

Kápó(k): az olasz *capo* (fej) szóból származó náci kifejezés; így nevezték a koncentrációs táborokban azokat a foglyokat, akiknek a többi táborlakó felügyelete volt a dolguk.

Kenyérmező: a deportálások idején használatos, lényegében kitalált helységnév; ez lett volna a zsidók állítólagos végleges úticélja.

KEOKH *(Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság)*: ennek a budapesti központú szervnek az ellenőrzése alá tartoztak többek között a Magyarországon élő idegen állampolgárságú zsidók.

Keren Hajeszod *(Palesztinai Építő Alap)*: 1921-ben alapított pénz-

ügyi világszervezet, melynek célja Palesztina újjáépítésének előmozdítása.

Keren Kajemet Lejiszraél *(Zsidó Nemzeti Alap):* 1901-től a palesztinai kolonizáció földvásárló szerve.

kibbuc *(héberül: begyűjtés)*: közös mezőgazdasági munkát végző emberek települése Izraelben.

KMOF: Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője.

KMSZ *(Keresztény Munkaszolgálatos Század):* olyan magyar munkaszolgálatos század, amely zsidó felmenőjű, az 1941-es faji törvény szerint zsidónak minősülő keresztényekből állt.

Knesszet *(héberül: gyűlés):* Izrael állam Parlamentjének neve.

Kripo *(Kriminalpolizei):* a náci bűnügyi rendőrség.

Kristallnacht: az 1938. november 9-éről 10-ére virradó éjszaka, amelynek folyamán zsinagógákat gyújtottak fel, zsidó otthonokat és üzlethelyiségeket fosztottak ki és romboltak le szerte a Harmadik Birodalomban.

KZ *(Konzentrationslager):* koncentrációs tábor.

KZST: Keresztény-Zsidó Társaság.

Landsmannschaften: zsidó bevándorlók alkotta társaságok; eredetileg az újonnan jött honfitársak segítségére alakultak.

MAA-HDK: Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ.

Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége: 1926-ban alakult azzal a céllal, hogy a magyar zsidóság széles rétegeit bevonja Palesztina újjáépítésének munkájába.

MAOIH: a Magyarországi Autonom Orthodox Izraelita Hitfelekezet.

Mapai: Izrael centrista munkáspártja; ez a párt alkotta a kormánytöbbséget az Izrael létrejötte utáni első évtizedekben.

marannus *(titkos zsidó):* a kényszer hatására megkeresztelkedett spanyol zsidók elnevezése a 15. század óta.

MAZOT: *Magyar Zsidók Országos Tanácsa;* az 1940-es évek végére feloszlott.

MAZSIHISZ: A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, a MIOK utóda.

MCSZ: Magyar Cionista Szövetség.

Menlevél: Lásd Schutzpass.

MÉP: Magyar Élet Pártja; a magyar kormányzópárt a Horthy-korszakban.

MIBT: Magyar-Izraeli Baráti Társaság

MIKÉFE: Magyar Izraelita Kézműves és Földművelő Egyesület.

minjan: *(héberül: gyülekezet)* tíz felnőtt férfiból álló gyülekezet, e híján nem tartható nyilvános istentisztelet.
MINOSZ: Magyar Izraelita Nők Országos Szövetsége.
MIOI: Magyar Izraeliták Országos Irodája.
MIOK: Magyar Izraeliták Országos Képviselete; az 1950-es évektől 1990-ig a magyar zsidók központi szerve.
MIPI: Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája; a háború utáni időszakban megszűnt.
Mizrachi: ortodox zsidók centrista cionista politikai pártja és mozgalma.
MKZSSZ: Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége.
MONE: Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete; hajdani magyar orvosi társulat, mely hátrányos különbséget tett a zsidók és más „nem magyar elemek" kárára.
MOVE: Magyar Országos Véderő Egyesület; szélsőjobboldali szervezet.
Munkaszolgálatos század: az 1939. évi II. tc. 230. §-a alapján létesültek. A zsidók kötelező katonai szolgálat helyett teljesítettek szolgálatot ezekben a századokban.
MUSZ: Munkaszolgálatosok Szövetsége; egyben a munkaszolgálatra bevonultatottak közkeletű neve (muszos).
MUSZOE: Munkaszolgálatosok Országos Egyesülete.
muzulmán: a koncentrációs táborokban kórosan lesoványodott foglyokra használt megjelölés.
MÜNE: Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete; a MONE-hoz hasonló nacionalista egyesület.
mzsk: magyar zsidótlanító különítmény; Endre László, Baky László, Ferenczy László, Meggyesi Lajos, Zöldi Márton, Hain Péter és mások voltak a tagjai.
MZSKE: Magyar Zsidó Kulturális Egyesület.
MZSSZ: Magyarországi Zsidók Szövetsége; a Központi Zsidó Tanács hivatalos elnevezése.
NG: Nuremberg Government (Nürnberg, Kormányzat): főként a különféle birodalmi minisztériumok tevékenységével kapcsolatos dokumentumok.
NO: Nuremberg, Organizations (Nürnberg, Szervezetek); a nácipárt szervezeteinek működésére vonatkozó dokumentumok.
NOKW: Nuremberg, *Oberkommando der Wehrmacht;* a német fegyveres erők főparancsnokságáról szóló dokumentumok.
NOT: Népbíróságok Országos Tanácsa.

NSDAP: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt), a nácipárt.

Nyilaskeresztes Párt: a magyar nácipárt; 1940-től vezetője Szálasi Ferenc volt, akit 1946-ban háborús bűnösként kivégeztek. Hungarista mozgalom néven működött 1942–1944 között.

OKW: Oberkommando der Wehrmacht; Véderő-főparancsnokság.

OMIKE: Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület; a háború utáni időszakban feloszlott.

OMZSA: Országos Magyar Zsidó Segítő Akció; a háború utáni időszakban megszűnt.

Operation Margarethe: Magyarország 1944. márciusi megszállásának német katonai fedőneve.

Operation „Mickey Mouse": ifjabb Horthy Miklós letartóztatásának és elrablásának német katonai fedőneve; ezzel az akcióval kényszerítették ki 1944 októberében a németek, hogy a kormányzó kormányfőnek „ismerje el" a nyilaskeresztes vezért, Szálasi Ferencet.

Operation Panzerfaust: Szálasi 1944. október 15-i államcsínyének támogatását fedő német katonai elnevezés.

ORPO: Ordnungspolizei; Rendfenntartó Rendőrség.

ORT: Organization for Rehabilitation and Training; Rehabilitáció és Kiképző Szervezet.

OT *(Organisation Todt):* a Todt-szervezet; Fritz Todt által szervezett és vezetett munkacsapatok.

OZSSB: Országos Zsidó Segítő Bizottság; a felszabadulás után alakult segélyező szervezet.

Palesztina Hivatal: a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének hivatala.

Pearl Harbor: 1941. december 7-én Japán hadüzenet nélkül megtámadta a Pearl Harbor-i amerikai támaszpontot.

pészach *(zsidó húsvét):* az Egyiptomból való kivonulás emlékünnepe.

PIH: Pesti Izraelita Hitközség.

Poale Cion: a cionizmuson belül baloldali, szocialista munkásszervezet.

PRO: Public Record Office; Állami Levéltár, London.

PS: „Paris-Storey"; az Egyesült Államok Ügyészsége által a nürnbergi perekre való felkészülésül összegyűjtött dokumentumok fősorozata. A gyűjtés Párizsban kezdődött, Storey ezredesnek, a dokumentumosztály vezetőjének irányításával, s Nürnbergben később tovább folytatódott.

Reichsführer-SS: az SS Birodalmi Vezető; a Harmadik Birodalomban Heinrich Himmler volt ezen a poszton.

RSHA *(Reichssicherheitshauptamt):* Birodalmi Biztonsági Főhivatal; a Reichsführer-SS irányítása alatt működött, 1942-ig Reinhard Heydrich, majd Ernst Kaltenbrunner vezetésével.

SA *(Sturmabteilung):* Az NSDAP rohamosztagai, a barnaingesek.

Schutzpass: a semleges államok követségei és konzulátusai, valamint a pápai nunciatúra által a budapesti zsidóknak adott menlevelek.

SD *(Sicherheitsdienst):* Biztonsági Szolgálat; az SS kém- és elhárító ügynöksége.

Sheerit ha-Pleta: Bibliai szólás a kitelepítettekre; a Krónika I. könyvéből való, ahol (4,43) ez áll: „És valakik az Amálek nemzetségéből megmaradtak vala, mind levágák azokat, és ott telepedének mind e mai napig."

SIPO *(Sicherheitspolizei)*: Biztonsági Rendőrség; a Gestapo és a Kripo együttes neve.

Sonderaktion: különleges művelet; így nevezték a nácik a zsidók deportálásra és megsemmisítésre való összegyűjtését.

Sonderkommando: a végső megoldás végrehajtásával megbízott különleges csoport. Magyarországi vezetője Adolf Eichmann volt.

SS *(Schutzstaffel):* az NSDAP elitcsapatai, a feketeingesek.

szefárd zsidók: ősi életformájukhoz ragaszkodó spanyol és spanyol eredetű levantei, olasz és dél-franciaországi zsidók.

Szent Kereszt Egyesület: 1939-ben alakult a zsidótörvények által sújtott katolikus konvertiták támogatására.

TESZ: Társadalmi Egyesületek Szövetsége; szélsőjobboldali védelmi szervezet.

Tiyul *(héberül: kirándulás):* a Budapesti Mentőbizottság (Vaada) egyik részlegének fedőneve; ez a részleg foglalkozott a lengyelországi és szlovákiai menekültek becsempészésével.

UNRRA: United Nations Relief and Rehabilitation Agency; az Egyesült Nemzetek Segélyező és Rehabilitációs Ügynöksége.

Vaada *(Vaadat ha'Ezra ve'ha'Hatzalah):* a Budapesten 1943 januárjában alakult Mentőbizottság.

VDU *(Volksbund der Deutschen in Ungarn):* Magyarországi Németek Egyesülete: pronáci szervezet. A tengelyhatalmak veresége után felbomlott.

végső megoldás: a zsidókérdés végső megoldása (Endlösung der Judenfrage): a tájékoztatásban és a hírközlés más válfajaiban a zsidók kiirtásának programját jelölő náci fedőnév.

Veranlassung: a *Bundesentschädigungsgesetz* (Szövetségi Jóvátételi Törvény) szövegében a zsidókon Németország határán kívül esett sérelmekért viselendő német felelősség mértékére használt kifejezés; a törvény akkor ismer el felelősséget, ha a zsidóellenes intézkedések német *Veranlassung* (indíttatás) hatására történtek.

Volksdeutsche: a birodalom határain kívül, különféle európai országokban élő és állampolgárságú német etnikum.

Völkischer Beobachter: a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt hivatalos lapja.

Waldsee: a deportálandó magyar zsidók lecsillapítására a nácik által kitalált helynév. A deportált zsidóktól, akik közül sokakat mindjárt elgázosítottak, megkövetelték, hogy ezzel a helységmegjelöléssel írják meg haza, hogy jól vannak.

Vannsee konferencia: Berlinben (a Nemzetközi Bűnügyi Rendőrségi Bizottság hivatalában, Am Grossen Wannsee, No. 56/8) 1942. január 20-án „az európai zsidókérdés végleges megoldásáról" tartott konferencia.

WRB *(War Refugee Board):* Háborús Menekültügyi Hivatal; 1944 januárjában Roosevelt elnök rendeletére jött létre.

WVHA *(Wirtschaft- und Verwaltungs Hauptamt):* A Koncentrációs Tábori SS Gazdasági és Igazgatási Főhivatala.

YIVO: YIVO (Yiddische Wissenschaftliche Institute) Institute for Jewish Research (YIVO Zsidókutató Intézet), New York, fontos zsidó könyv- és levéltár.

Yizkor könyvek: a nácik elpusztította zsidó közösségekről írott emlékkönyvek.

Zsidókérdéskutató Magyar Intézet: a német megszállás után létrehozott intézet, vezetője Bosnyák Zoltán volt.

Zsidó Munkaközösség: Budapesten 1941-ben alakult cionista alkotóközösség.

Zsidó Tanács: Zsidó Öregek Tanácsa; lásd még Judenrat.

zsidótlanítás: olyan politika vagy tevékenység megjelölése, amelynek célja a zsidók fizikai eltávolítása valamely területről; lásd még mzsk.

Névmutató

Abady, Samuel A., 486
Abakumov, Viktor Sz., 1189
Abari Antal, 681
Abel Ödön, dr., 605
Abeles Sándor, 1048
Abetz, Otto, 264
Abonyi Ernő, 519
Abonyi László, 675
Abonyi (Nareddi) őrnagy, 963
Ábrahám Dezső, 16
Ábrahám József, dr., 618
Ábrahám Samu, 615, 627
Abromeit, Franz, 404, 598, 610, 694–695, 898
Abrudbányay Zoltán, 198
Acél Dezső, dr., 933, 970
Ackermann, dr., ungvári ügyvéd, 567
Adamovic-Waagstaetten, Franz von, 396, 978, 987
Adère, francia követségi tisztviselő, 987
Adenauer, Konrad, 1287, 1293
Adler, Charlotte, 671
Adler Győző, 672
Adler, Hermann, 780, 802, 804
Adler Lászlóné, 675
Adorján Antal, 880
Ágai Andor, 606
Aggteleky Béla, 962, 1291
Ághy őrnagy, 199
Agranat, Shimon, 1065, 1114
Ajtay Gábor, dr., 201, 416
Akiba Glasner, 603
Alapi Béla, 83
Albert Lázár, 606
Albrecht főherceg, 213, 221, 235–236
Alexander, Robert, 1234
Alexander T., 590
Álgya-Pap Zoltán, 564, 570
Allison, John W., 1236, 1239
Almássy Pál, 1118
Almásy Tibor, 350, 369
Alphand, Hervé, 1287
Altenburg, Günther, 425, 517, 546, 1234
Altmann Sándor, 593
Altmann Simon, 730
Ambró Ferenc, 422, 888
Ambrózy Árpád, 293
Ambrózy Gyula, 696, 833, 861, 883, 904, 1230, 1136
Amsel, Georges, 1108
Anders, Wladyslaw, 100
Andrássy Gyula, gróf, 16, 18
Andrássy őrnagy, 740
Andre (Andreas) György *lásd* Grosz Andor
Andrejev, Vlagyimir, 1232
Andréka Ödön, 962
Anfuso, Filippe, 253
Anger, Per, 988, 1187, 1189
Angya János, 608
Angyal Dezső, 1077, 1144
Antal Helén, 763
Antal István, dr., 45, 132, 145, 249, 379, 410, 426, 489, 501, 511, 513, 518, 586, 608, 859, 894, 1017, 1130, 1133–1134, 1140–1141, 1145, 1151, 1171, 1192, 1272
Antal (Antl) Ödön, 484, 729, 757, 1284
Antal Sándor, 474
Antalffy Pál, 605

Antall József, id., 100, 113, 1317
Antall József, ifj., 1085, 1305, 1309, 1316; Antall-kormány, 1305, 1317, 1319
Antl Ödön *lásd* Antal (Antl) Ödön
Antonescu, Ion, 173, 184–185, 376, 391, 981, 991–993, 998, 1007–1008, 1199, 1242, 1319; Antonescu-kormány, 992–993, 998, 1008, 1199, 1241
Antonescu, Mihai, 997–1000, 1007, 1009
Apáthy Imre, 737
Apor Gábor, báró, 888
Apor Gizella, bárónő, 1174
Apor Vilmos, báró, 658, 850, 1126, 1129–1130, 1135, 1141, 1144, 1147, 1151–1152
Apponyi Albert, gróf, 16, 18, 22
Apponyi György, gróf, 180, 489
Apró Antal, 1117
Arafat, Jasszer, 1314
Aragao, Moniz de, 1240
Arany László, 730
Arányi Asher, 1090, 1120
Arendt, Hannah, 799, 809, 862, 1066
Argalás Lajos, dr., 414, 427, 459–460, 481
Argermayer, SS-tiszt, 694, 698–699
Argonsky, 1236
Arndt, Gestapo-tiszt, 735
Áron Ferenc, 565
Árvay Adorján, 658
Árvay László, 737
Aryeh Hirsch (Eldar), 1120
Aschner Lipót, 489
Asztalos Ferenc, 340
Áts Ferenc, 696, 716
Auer György, 474, 487, 817
Auguszt József, 937, 969
Auringer, Gestapo-tiszt, 731
Avar János, 486
Avar László, 416, 531, 961, 1287
Avineri, Shlomo, 1299
Avramcsik Dov, 1090
Avriel, Echud, 1038, 1062
Axmann János, 198

Baaer Adolf, 759
Babarczy István, 35
Babós József, 211–212
Bach Endre, dr., 187
Bach, Gabriel, 787
Bach-Zelewski, Erich von dem, 903, 908, 962, 964
Bachmann, Hans, 1160
Bachó Pongrác, 414
Bacsó Béla, 18
Bader, Menachem, 114, 503, 517, 776, 1033, 1062, 1205–1206, 1236
Badoglio, Pietro, 987, 1223; Badoglio-kormány, 371, 490
Baeck, Leo, 798
Baer, Richard, 742
Bagossy Zoltán, 1174
Bágyoni Ferenc, 106, 1033
Bajcsy-Zsilinszky Endre, 35, 44, 51, 57, 205, 207, 211–212, 214, 219, 254, 332, 374, 402, 415, 489–490, 1076, 1079–1080, 1085, 1118
Bajor csendőr őrnagy, 740
Bajor Ferenc, 683, 709, 1275
Bajóti Antal, 198
Bajsy Ernő, 1274
Bakách-Bessenyey György, báró, 188, 238, 390, 514, 654, 888
Bakatansky, 1236
Bakatyin, Vagyim V., 1189–1190
Bakay Miklós, 605
Bakay Szilárd, 839–840, 898, 902, 906
Bakonyi László, dr., 83, 460, 496
Baky Bence, 1073
Baky László, 64, 69, 72, 182, 187, 240, 282, 304, 364, 376, 387, 393, 408, 411, 412, 414–416, 419–422, 425–428, 457, 467, 491, 505, 519, 522, 527, 542–543, 547–548, 550, 552–554, 556–559, 563, 573, 576, 585, 587–588, 590–591, 595, 604, 620, 630, 632, 634, 643, 648–649,

651, 653–655, 660, 682, 693, 706, 712, 719, 735, 742, 755, 763, 786, 793, 823–824, 827, 829, 833, 837–838, 840–843, 846–847, 850, 852, 860, 869, 875, 877, 887, 889, 894, 962–963, 1015, 1018, 1101, 1107, 1148, 1167, 1192–1193, 1270; Baky-féle puccskísérlet, 838–839, 842–843, 875
Balabkins, Nicolas, 1287
Balassa Sándor, 474
Balassa Zoltán, 939
Balassy Miklós, 1118
Balázs Endre, 621, 1107–1108
Balázs Imre, dr., 680
Balázs-Piri Gyula, 416–417, 420, 648
Bálint, hadnagy, 574
Bálint Imre, 713, 716, 718
Balla István, 861
Balla, csendőr alezredes, 618
Ballensiefen, SS-propaganda-szakértő, 396, 513, 519, 1192
Balog Andor, 488, 896
Balog Mihály, 958
Balog Ödön, 972
Balogh András, 338, 340
Balogh Edgár, 168
Balogh, hadnagy, 573
Balogh István, ifj., 51, 59, 64, 71
Balogh Jenő, 1139
Balogh K. János, 758
Balogh Kornél, 610
Balsai István, 1259, 1319
Bán Antal, 793
Bán (Friebert) Mihály, 963
Band, Eugen *lásd* Brand Joel
Banda István, 616
Bandera, ukrán partizánvezér, 323
Banet Elemér, 663
Bánffy Dániel, báró, 215, 245, 249, 379
Bangha Béla, 1123
Bánó Dezső, 453, 499
Bánóczi László, 112, 431
Bányai Mihály, dr., 789, 1220, 1242
Bányai Pál, 617
Bar-On, Michael, 622
Bar-Shaked, Gavriel, 711
Barabás Andor, dr., 618
Barabás Emil, 357
Barabás Endre, 510
Baracs Marcell, 69
Báránszky Tibor, 1173, 1227
Baranyai Lipót, 231, 489, 514, 1085
Baráth János, 1273
Baráth Kálmán, 1273
Baráthi Pál, 714
Barcza Béla, 762
Barcza György, 176, 179, 239, 252, 888
Bárczy István, 18, 379, 838, 868, 1130, 1179
Barcsay Károly, dr., 625
Bárd Oszkár, 109
Bárdi Tamás, 626
Bardóczy Ferenc, 303
Bárdos Jenő, 680
Bárdossy László, 19, 138, 171, 175–176, 178, 188, 190–191, 193, 195, 197, 199, 208, 211, 214–216, 218–219, 221–222, 242, 249, 305, 896, 962, 973, 1270; bukása, 214; zsidópolitikája, 191; Bárdossy-kormány, 178, 191, 215, 279, 973
Bárki Ernő, 657
Barlas, Chaim, 106, 114, 802, 1031, 1036–1037, 1067, 1071, 1104, 1114–1115, 1121, 1163, 1175, 1212, 1222
Barna Gyula, 717
Baross Gábor, 45–46, 63
Baross József, 661
Bársony Jenő, dr., 970
Barta (sz. Krausz) Ágnes, dr., 370, 707
Barta Gábor, dr., 707
Barta Zoltán, dr., 970
Barth, D. Karl, 789
Bartha Ferenc, dr., 1193
Bartha Gyula, 432

Bartha Károly, 132, 136, 179, 194, 199, 212, 215–216, 219, 249, 289, 297, 303, 326, 364
Bartha László, 925
Barthou, Louis, 50
Bartók Béla, 121, 180
Bartos István, 761
Bartsch János, 592
Basch, Franz Anton (Ferenc), 154, 156, 182, 1271–1272
Bata János, 944
Báthory Géza, 221
Batizfalvy Nándor, 198, 201, 921, 923, 1068
Bátky József, 417
Bauer asszony, a svéd követség titkárnője, 951, 1187
Bauer, Fritz, dr., 1276
Bauer Jenő, 895, 944, 971, 1231
Bauer, SS-Oberscharführer, 369
Bauer, Yehuda, 1058, 1109, 1282
Baumer Josko, 1024, 1104
Baumgartl, SS-tiszt, 401
Bavier, Jean de, 1105, 1157, 1175
Becher, Kurt A., 401, 534–540, 544–545, 924, 964, 1045–1055, 1057, 1060–1062, 1064–1066, 1109, 1112, 1216, 1269, 1279, 1294
Beck Helén, 592
Beck László, 594
Becker, német tábornok, 279
Bécsy Bertalan, 679
Bedő Géza, 615–616
Bedő, rendőrtanácsos, 684
Beér János, dr., 904, 1080, 1088
Begin, Menachem, 1060, 1232
Békeffi István, 1088
Belák Rózsi, 482
Beliczky Kálmán, 678
Belitska Sándor, 288
Belovai, Stefan, 1292
Belton, Albert Bruce *lásd* Berend Béla
Ben-Gurion, David, 1038–1040, 1203–1205, 1221, 1236
Ben-Shalom, Rafi (Friedl), 777, 803, 1089, 1091, 1120–1121
Ben-Tov, Arieh, 1157
Ben Cvi, Yitzhak, 1237
Benczúr-Ürmössy Gábor, 413
Bene, Otto, 266–267, 274
Benedek Ármin, 370
Benedek György, 516
Benedek István, 1318
Benedek L., 367
Benedek László, dr., 933, 970, 1314
Benedek Pál, 1009
Beniczky Ödön, 18
Benkő Ferenc, dr., 1148
Benkő Jenő, 657
Benoschofsky Ilona, 436, 479, 797, 808, 1314
Benoschofsky Imre, 1283
Benzler, Felix, 396–397, 405
Beodray Ferenc, 415
Berda József, 180
Berecki Ernő, 622
Bereczky Albert, 348, 383, 389, 787, 897, 1073–1074, 1115, 1139–1140, 1144, 1152, 1298, 1313
Bereczky Emil, 605
Beregfy Károly, 349, 907, 919, 949, 962–963, 1270–1271, 1290
Beregi András, 1115
Berend Béla, dr., 427, 434, 458–470, 477–479, 481–486, 594; Berendper, 481, 483–484, 866, 947, 965, 971–972, 1022, 1154, 1291, 1111
Berend György, dr., 1273
Berend József, dr., 680
Berend T. Iván, 1315
Berentes László, 610
Beresztóczy Miklós, 1150–1151
Beretzk Pál, 678
Berg, Lars, 1187
Berger Dezső, dr., 572
Berger G., 672
Berger, Gottlob, 182, 235–236, 401, 406, 939, 962, 987, 1006, 1010
Berger Gyula, 939

Berger Imre, 735
Berger J., 594
Berger Samu, 593
Bergmann Ármin, 939
Bergmann, német diplomata, 237, 336
Berija, Lavrentyij P., 1189, 1232
Berkovics E., 590
Berkovics Izidor, 676
Berkovits I., 591
Berkovits József, dr., 487
Berkovits S., 590
Berkovitz, 1242
Berman Lajos, 588
Bernadotte, Folke, gróf, 1055, 1110
Bernadotte, Oscar, gróf, 1230
Bernardini, Monsignore Filippo, 1163, 1226
Bernáth Miklós, dr., 487
Bernfeld, a debreceni Zsidó Tanács tagja, 689
Bernhart Sándor, dr., 684
Bernstein Béla, dr., 84, 575
Bernstein László, 660, 673
Berry, Burton Y., 114, 1007
Bertalan István, 610
Bertl Emil, 469
Bessenyey Lajos, 688
Bethlen Béla gróf, 423, 587, 623
Bethlen István, gróf, 15, 18–19, 29–30, 38–42, 44–46, 49–52, 54, 65, 66–68, 116–118, 120, 149, 165, 242, 246–247, 288, 490, 605, 622, 831, 846, 875, 890, 898, 1017, 1078; miniszterelnöksége (1921. április 4.–1931. augusztus 24.), 288; bethleni konszolidáció, 854; Bethlen-csoport, 49, 65; Bethlen-kormány, 198
Bezerédj István, 149
Bibó Dénes, 35
Bibó István, 1298–1299, 1302, 1313
Bibra, német követségi tanácsos, 647
Biddle, Anthony J. Drexel, Jr., 774
Bigar, Pierre, 1050–1051
Billitz Vilmos, 534, 545, 1050, 1052–1053
Billitzer Dezső, 1115
Binet Róza, 1031, 1068
Biringer Károly, dr., 567
Bíró Balázs, 617
Bíró Gyula, 684, 709
Biró István, 923, 1174, 1227
Bíró József, 885
Bíró László, 684
Bíró Samu, dr., 606
Bíró Sándor, 755
Bischowskyné, 1192–1193
Bisits László, dr., 936, 1076
Biss Andor (Andreas, André, Bandi), 115, 718, 1024–1025, 1032, 1035, 1042, 1045–1046, 1048–1049, 1054, 1105, 1108, 1111–1112, 1115, 1242, 1283
Bisseliches Mózes, 1067
Bittera Béla, 761
Bittner Helmuth, 1103
Bizony Ernő, 674
Blaschke, Karl, SS-Brigadeführer, bécsi polgármester, 698, 717, 1108
Blaskovich Lajos, 414, 416, 459, 474
Blatt Leon, 1090
Blau E., 592
Blau Lipót, 105
Bleier Jenő, 873, 1231
Bleyer, Jakob, 154
Bleyer Mórné, 673
Blimalbish, Samuel *lásd* Stern Samu
Bloom, Sol, 1194, 1210
Blumenthal Mózes, 679
Blunk, SS-tiszt, 491
Bobermin, Hans A., dr., 401, 537, 545
Bocsáry Kálmán, 962–963
Bocskor Lóránt, 616
Boda Ernő, dr., 95, 431, 433, 447, 457, 460, 475, 478, 484, 596
Boden, M., dr., 396, 405, 537
Bodermin, dr., 401
Bodnár György, 499
Bodnár Richárd, 530

Bódocsy Miklós, 544
Bodolay Endre, 613, 694, 714
Bodor Zsigmond, 574
Bodrogh-Bacher Pál, 452
Bódy László, 541
Bódy Sándor, 347
Boér Endre, 608
Bogdán Iván, 888
Bognár György, 873, 1231
Bojan, Paval, 1292
Bojta Béla, dr., 1289
Bók Miklós, 729
Bokor Dénes, 1269
Bokor Endre, 761
Bokor Péter, 808, 962, 1117, 1226, 1315
Boldizsár Iván, 893
Boldizsár Pál, 603
Bolhóy Imre, 901
Bologa, Mihai, 1008
Bonczos Miklós, 683, 848, 868–869, 871, 874, 895–896
Borbás Andor, 1148
Borbély Ferenc, dr., 540, 544
Borbély Kálmán, 610
Borbély Sándor, 573–574
Borbély-Maczky Emil, 35, 662–663, 674
Borgida József, 609, 624
Bormann, Martin, 237, 285, 966, 987, 1276, 1293
Born, Friedrich, 759, 938, 968, 971, 988, 1074, 1119, 1157–1158, 1161, 1173, 1191–1192, 1223–1225, 1231
Bornemisza Gábor, 54, 158
Bornemisza Miklós, 569
Bornemissza Félix, 905
Bornemissza Géza, 136, 337, 379, 506
Bornstein, 1242
Boros Sándor, 492, 964, 969–970
Boross Péter, 1317, 1319
Borsa Mihály, 1284
Borsos Sándor, 949, 1149
Boschwitz, Rudy, 1232
Boskovits Iván, 757
Boskovitz Márkusz, 892
Bosnyák Zoltán, 183, 396, 414, 426–427, 458–464, 466–467, 469, 471, 481, 483, 513, 519, 857
Bothmer Károly, báró, 647, 654, 851, 1160, 1224, 1229
Böhm Ignác, 574
Böhm László, 761
Böhm Vilmos, 35, 238, 1183
Böszörmény Zoltán, 57–58, 62, 70
Brademas, John, dr., 486
Braham, Randolph L., 485–486, 1233, 1312
Brand Hansi, 802, 944, 1024, 1026, 1040, 1042–1043, 1045, 1085, 1108, 1112, 1115
Brand Joel (Jenő), 103, 106, 114–115, 205, 441, 621, 769, 780, 791, 944, 1024–1026, 1030, 1032–1042, 1044, 1046, 1048, 1050, 1056, 1062, 1067, 1104–1107, 1111, 1114, 1203–1208, 1210, 1218, 1237, 1241; Brand-küldetés, 1241; Brand-misszió, 1203, 1208, 1210, 1218; Brand–Grosz-misszió, 1034, 1048, 1208; Brand–Grosz-ügy, 1208, 1237
Brand Sándor, 761
Brandt, Karl, 962
Brandt, Rudolf, 392
Brassai Viktor, 109, 363
Brătianu, Dinu, 999
Brauer Gyula, 939
Braun Andor, 675
Braun M., 589
Braun Sándor, dr., 667
Braunstein S., 589
Breiner Béla, 186
Breszlauer, Leopold, 921, 923–924, 966
Bretán százados, 661
Breuer, Elsie, 758
Breuer Soma, 680
Brick Miksa, 105
Broad, Pery, 765

Bródy András, 492, 506
Bródy E., 589
Bródy Ernő, 69, 95, 452, 911
Bródy Sándor, dr., 492, 850–851, 891, 1103, 1194
Bruce, H., 134
Brunhoff, Kurt, 396, 405, 511, 1294
Brunner, Anton Alois, 802, 1006, 1010
Brunner, D. Emil, 789
Brunnwasser Magda, 594
Brüll Dániel, 939
Buchinger Manó, 69, 489, 793, 1078, 1116, 1284
Buchwald Lajosné, 1242
Buda István, 727
Budaházi Miklós, 35
Budai, rendőrtiszt, 613
Budavári László, 28, 35
Budinszky László, 878, 902, 930, 962, 968, 1270, 1290
Budur Károly, 221
Bujáki Ferenc, 707
Bunzler, H., 396
Buócz Béla, 594, 692, 709, 713
Burckhardt, Carl J., dr., 775, 1158–1160, 1214, 1229
Burger, Eichmann-Sonderkommando, 404
Burzio, Giuseppe Monsignore, 770, 786, 790, 1027, 1162, 1165
Buss Dezső, 613
Buttlar-Brandenfels, Horst, 366
Buzás Béla, 761
Buzay Árpád, 538
Büchel Rózsa, 763
Büchler Bertalan, 452
Büchler Jenő, 673
Büchler József, 69, 101, 793
Büchler Manci, 721
Bükkös György, 1273
Büky, rendőr százados, 721
Bülow-Schwante, Vicco von, 397, 398
Bürker, német jegyzőkönyvvezető, 405

Caming, ügyész, 782
Canaris, Wilhelm, 106, 782, 1033
Capesius, Victor, dr., 744, 765, 1277
Carlsson, Göte, 1187
Carter elnök, 1232
Casertano, Raffaello, 987
Castellanos, I. H., 1218
Cavallier József, dr., 352, 787–788, 855, 1138–1139, 1147, 1151, 1154
Chapman, Dick, 715
Charap Adalbert, dr., 627
Charmasse, Christian de, 987
Cheim, Rudolf Martin, 1110
Chermesh, Chaim, 1010
Chesin, Shlomo, 797–798, 808
Chesin, Z., 1114
Chorin család, 108, 1020
Chorin Ferenc, 90, 242, 252, 387, 489, 523, 532, 534–536, 539–540; Chorin-csoport, 535; Chorin–Weiss-csoport, 539–540
Chorin Ferenc, ifj., 532
Christensen, SS-tiszt, 362
Church, Frank, 1232
Churchill, Winston, 773, 1041, 1209–1210, 1218, 1232, 1236, 1238, 1240
Ciano, Galeazzo, 129, 136, 162–163, 182–185, 216–217
Ciechanowsky, Jan, 789
Cincar-Markoviæ, Aleksandar, 176
Citron, Sabina, 715
Clages, Otto *lásd* Klages, Otto
Clausius Magda, 970
Clodius, Karl, dr., 230–231, 278–279
Coburg grófok, 674
Cohen, Asher, 1121
Cohen, Chaim, 797–798, 1060, 1063, 1111–1112
Cohen, Jean, 1009
Cotler, Irwin, 1232
Covaciu, Mihaiu, 1292
Creighton, Douglas, 715
Cukor Izidor, 675
Cuza, Alexandru, 167, 991
Cvetkoviæ, Dragiša, 176

Czanik Géza, dr., 285, 578, 595, 597, 606, 623
Czannik Géza *lásd* Czanik Géza
Czapik Gyula, 662, 1124, 1130, 1141
Czech, Danuta, 764
Czégényi Károly, 608–609
Czigány Ferenc, 972
Czigány János, 761
Czigány József, 420, 427–428
Czillinger József, 733
Cziraly József, 885
Cziráky, rendőrtiszt, 574

Csáky István, gróf, 132, 135–136, 155, 159, 161, 174, 179, 182, 184, 188, 190
Csáky József, 221
Csánky Dénes, 415, 530
Csányi Istvánné, 1187
Császár őrmester, 340
Csatáry László, 572, 592
Csatay Lajos, 331–332, 335, 346, 361, 364–365, 378, 382, 410, 419–420, 632, 892, 896, 898, 901
Csécsy Imre, 1015
Cseke Mihály, 363
Csekonics István, gróf, 489
Cselle Vilmos, 762
Csengeri Leó, 711
Csengeri Mayer, 615
Csengery Ferencné (Rózsi), 623
Csepelka, százados, 924
Cser Lajos, 612
Csergő Hugó, dr., 83, 95, 431, 460, 965
Csete Sándor, 680
Csethe Miklós, 594
Csia Sándor, 62, 70, 187, 962, 1270–1271, 1290
Csilléry András, 35
Csipkés ezredes, 955
Csisperger Péter, 610
Csizik Béla, 523
Csobádi Samu, dr., 433, 460, 497, 1284
Csóka László, dr., 585, 608–609, 620, 888
Csomay Miklós, 761
Csomor Gusztáv, 893
Csomós Miklós, 57–58
Csoór Lajos, 878
Csoóri Sándor, 1306, 1317–1318
Csopey Dénes, 868, 895, 1070, 1158, 1160, 1177, 1179, 1186
Csordacsics Egon, 617
Csurka István, 1316–17, 1319

Dach Géza, 596
Dachs G., 589
Dafni, Reuben, 1084, 1119
Daianu, I., 988
Dallos (Deutsch) Imre, 714
Dálnoki Miklós Béla, 711, 1283
Dán Dezső, 443, 480
Dan, Gheorghe, 1292
Dancig, 804
Dániel Miklós, dr., 370
Danielsson, Carl Ivan, 872, 969, 1183, 1185–1187, 1227
Dannecke, Theofil *lásd* Dannecker, Theodor
Dannecker, Theodor, 344, 404, 407, 567, 589, 611–613, 898, 968, 1182
Dános Emil, dr. (ügyvéd), 734
Danzig Hillel, 365, 370, 571, 604, 783, 804, 1056, 1062, 1107, 1112–1113, 1116
Danzig Samu, dr., 571
Darányi Daisy, 1224
Darányi Kálmán, 63, 65–66, 71, 107, 116, 118–121, 124, 126, 133, 138, 199, 289; 1938. március 5-i, győri beszéde, 289; Darányi-kormány, 107
Dardel, Guy von, 1189, 1232–1233
Darnóy (Danzinger) Pál, 963
Darvas József, 69, 121, 593, 1263, 1286, 1296
Darvas Mór, 615, 627
Davidovics József, 590

Davidovits M., 590
Deák Ferenc, 5, 7–8
Deák László, 207, 213, 220–221
Deák Leó, 210, 220, 423
Debreceni Dezső, 720
Debreczeni N., 610
Dejaco, Walter, 1278
Demény N., 608–609
Demény Pál, 1101, 1117
Demeter László, 756
Demjén (Kirchlechner) Károly, 963
Demkó Mátyás, 572
Dénes Dezső, 608
Derech, Shlomo, 801
Derera Miklós, 367
Déry Endre, 1284
Désaknai N., 606
Dési Géza, 69
Dessewffy grófok, 574
Deutsch Adolf, 105, 109
Deutsch Arthur, 720
Deutsch Béla, 706
Deutsch Ernő, 147, 608
Deutsch (Dallos) Imre, 714
Deutsch J., 589
Deutsch Simon, 673
Diamant, 392
Dickson, 1236
Diel, G. K., 273
Dienes Gedeon, 1187
Dienes (Turcsin), őrnagy, 963
Dietz Károly, 467
Dietz, SS-tiszt, 401
Dinur, Dov, 1110, 1114
Diósy Márton, 32
Dobák Dénes, 363
Dobay Andor, 712
Dobkin, Eliyahu, 1040, 1048, 1190, 1208, 1243
Dobos Károly, 1148
Dobosfy Aurél, 592
Dobrovits, dr., miniszteri tanácsos, 542
Doby József, dr., 880
Doetzer, dr., védőügyvéd, 782
Domaniczky Ödön, 357
Dominich Vilmos, 1118
Domonkos Miksa, 453, 466, 477, 483, 530, 910–911, 941, 959–960, 970, 1022, 1149, 1154
Donnebaum, Hugo, 1057
Dor, Ben, 1165
Doroghi Farkas Ákos, 513, 706, 813, 819, 1152
Dorsch, Xaver, 385–386
Döndő Rezső, 1318
Drahos János, 1130
Draksich Ottó, 1087
Drégely Béla, 733
Drummer M., 592
Dubnov, S. M., 33
Duce *lásd* Mussolini
Dudás János, 617
Dudás Miklós, 575
Duha Irma (Irina), 608
Dulles, Allen W., 390
Durcansky, Ferdinand, dr., 1002, 1010
Duschinszky Mihály, 762

Easterman, Alex L., 1226, 1233
Eastwood, Christopher, 1229, 1240
Eckardt, Josef, 743
Ecker Sándor, 368, 674
Eckhardt Tibor, 20, 35, 44, 46, 68, 149
Eden, Anthony, 1202, 1204–1205, 1209–1210, 1212–1213, 1217–1218, 1235–1236, 1238–1239
Egedy Kálmán, 740
Egri, George, 715
Egyed András, 1077, 1144
Ehrenpreis, Marcus (Mordechai), 1182–1183, 1185, 1208, 1230–1231
Ehrenpreis, Taubes, dr., 1184
Eichel Nándor, 1103
Eichmann, Adolf, 96, 104, 257–258, 260–261, 265–267, 271–274, 280, 316, 344, 346, 368, 377, 400–404, 406–407, 411, 414, 421, 431–432, 437–439, 443, 447–449, 451, 455, 457, 469–470, 478, 485, 493, 496, 503, 515–516, 522, 531, 533, 547,

554, 556–558, 561, 563, 572–573, 578, 580–582, 589, 592, 596, 611, 613, 630–632, 634, 637–638, 646, 651–652, 655, 659–660, 694, 697–700, 709, 717, 742, 745, 764, 778, 782, 787, 795–796, 806, 824, 838, 848, 850, 852, 864–865, 868–869, 871, 874, 883, 889, 896–898, 913–914, 919, 965–967, 969–970, 975, 979, 984, 986, 1002, 1004, 1006, 1009, 1017–1019, 1021, 1026, 1028–1030, 1032, 1035–1038, 1041–1046, 1048, 1051, 1053, 1055–1056, 1102, 1105–1107, 1110, 1159, 1175, 1178, 1182, 1192, 1203–1204, 1211, 1229, 1241, 1276, 1278–1279, 1294; Eichmann–Kasztner-megegyezés, 659; Eichmann–Vajna-egyezmény, 914, 919; Eichmann-per, 469, 485, 516; Eichmann-tárgyalás, 787, 806
Einhorn Ignác, 32
Eisdorfer Aranka, 589
Eisdorfer Regina, 589
Eisenberg B., 626
Eisenberger Márton (Mordeháj), 568
Eisenberger Sámuel, 569
Eisenstätter Mendel, 565
Eisinger József, 761
Eisner János, 755
Ekstein, Zeev, 1114
Elbert Endre, 1284
Elek Béla, 972
Elek Ferenc, 607
Elekes Ernő, 198
Elfer Ignác, 673
Éliás József, 472–473, 487, 787–788, 806, 855, 1138, 1148–1152, 1154, 1313–1315
Éliássy Ferenc, 523
Éliássy Sándor, 413
Ellenbogen Ernő, 576
Elting, Howard, Jr., 772
Eltzenbaum László, 198
Ember Mária, 673, 1314
Emerson, Sir Herbert W, 1212, 1240, 1236
Endre László, 45, 51, 57, 61, 64, 71, 96, 282, 285, 304, 346, 368–369, 387–388, 393, 411–412, 414, 416, 419–420, 422–423, 426–428, 448, 457–461, 463–467, 469–470, 473, 482–484, 486, 496, 498, 505–506, 513, 518–519, 526, 541–543, 547–548, 550, 554–556, 558, 560, 563, 567–568, 572, 577–579, 586–588, 590, 595, 597–598, 600, 602, 605, 609–612, 614–620, 626–627, 630, 632–634, 643, 648, 651, 653–654, 660, 685, 691–693, 712, 719, 737–738, 742, 755, 763, 786, 793, 811–812, 821, 823–825, 829, 833, 837–838, 841, 842, 846–848, 860, 869, 875–877, 886–889, 894, 896, 1016, 1018, 1035, 1101–1103, 1107, 1139, 1167, 1270; körútja, 618
Endrey Béla, 423, 678
Endrődy Barnabás, 610
Engel Anna, 713, 716
Engel György, 367
Engel Ignác, 939
Engel Sámuel, 624
Engelberg Oszkár, dr., 606
Englmann Leó, 719
Enyedi Andor, 1151
Eötvös József, báró, 5, 8, 109
Eppler Erzsébet, dr., 452, 469, 480, 485, 488, 514, 516, 595–596, 1120
Eppler Sándor, 84, 95, 109–110, 112, 148
Erdélyi József, 69
Erdmannsdorf, Otto von, 195, 244, 358
Erdőhegyi Lajos, 650
Erdős Ármin, 1103
Erdős Katalin, 711
Erez, Zvi, 962, 963
Ernyey Lajos, 741

Erős János, 1273
Ertl, Fritz Karl, 1278
Esterházy Móric, gróf, 246, 831, 887, 898
Esztergályos János, 134
Esztergár Lajos, 731
Eszterhás István, 513, 519
Eszterházy József, 1174, 1227
Ettre (Frühwald), L. S., dr., 756
Eugen Sernthal, 624
Evans, Martin, 486

Fábián Béla, dr., 15, 20, 69, 101, 121, 352, 369, 431, 781
Fábián Lajos, 365
Fabinyi Tihamér, 45, 117, 133
Fábry Dániel, 357
Fábry Pál, 955, 1101, 1121
Faludi Ferenc, 880
Faludi István, 939
Faludy György, 1306
Falus Lajos, 708
Faragho Gábor, 184, 417, 420–421, 427–428, 620, 648, 829, 833, 838–839, 887, 889, 961–962, 1283
Faragó, 944
Faragó Béla, 574
Faragó Ferenc, 678
Faragó László, 1284
Faragó Tiborné, 676
Farkas Barna, 1319
Farkas Ervin, dr., 484, 487, 921
Farkas Imre, 1227
Farkas István, 893
Farkas János, 198
Farkas Kálmán, 760
Farkas Lajos, 763
Farkas Mihály, 355, 1117, 1284
Farkas Pál, 618, 720
Farkas Tibor, 592
Farkas Zoltán, 1191
Farkasdi Zoltán, 361
Farmati Sándor, 608
Farrell, V. C., 773–774, 801, 1221
Favez, Jean-Claude, 1223
Fáy Barna, 572
Fáy-Halász Gedeon, 235, 281–283, 285, 983
Feder, Gottfried, 36
Féder M., 763
Fegelein, SS-tiszt, 392
Fehér Emil, 731
Fehér István, 1227
Fehér Lajos, 1081
Fehér Sándor, 613
Fehér (Weisz), tábornok, 564
Fehérhegyi József, 972
Fehérvári Tibor, 572
Feig Róza, 594
Feigl L. H. 656
Feine, Gerhardt, 254, 396, 405, 514, 523, 1294
Féja Géza, 69
Fejér András, 617
Fejér János, 571
Fejes Friedmann Dezső, dr., 689
Fejszés János, 762
Fekete György, 613
Fekete Gyula, 1314
Fekete István, 733
Fekete József, 606
Fekete Margit, 606
Feketehalmy-Czeydner Ferenc, 207–211, 213–214, 220–221, 248, 578, 1272, 1274–1275
Feldmájer Péter, 1259
Feldman Szidónia, 943
Feldmann Mór, 480, 663
Feldmann Tibor, 515
Félegyházy-Megyesy Ágoston, 613
Feleki Kugler György, 617
Felföldi István, 613
Feller, Harald, 969, 1227–1228
Fenichel József, dr., 603
Fényes Mórné, 762–763
Fenyő András, 1115
Fenyő Lajos, 692
Fenyő László, 350
Fenyves Ármin, 609
Fenyvesi Zoltán, 544–545

Ferdinánd főherceg, 359
Ferenc Aurél, 227, 246, 248–250, 252
Ferenczi Béla, 617
Ferenczy Béla, 679, 707, 711
Ferenczy Énok, 198
Ferenczy István, 635
Ferenczy László, 346–347, 368, 389, 406, 416, 419–421, 427–428, 467, 475, 477, 484, 487, 547, 556, 564, 567, 578, 587, 589, 595, 597–598, 601, 607, 609, 620–628, 633–637, 641–642, 648, 652, 654–655, 657, 660, 662, 670–674, 676, 679, 686, 688, 706, 710–711, 717–718, 727–728, 731, 734, 737, 741, 756–757, 762–763, 765, 793, 817, 838–839, 848, 850, 864–869, 871–874, 878–879, 881–884, 889, 894–895, 897, 910–911, 913, 920–921, 928–929, 965–967, 1048, 1070, 1073, 1101–1102, 1116, 1174, 1186–1187, 1230, 1271, 1291; jelentései a deportálásokról, 648, 672; Ferenczy-per, 654
Fernbach, Péter, dr., 206, 423
Festetics Domonkos, gróf, 461
Festetics Sándor, gróf, 51, 58–59, 64, 70, 72
Feuer M., 592
Fiala Ferenc, 54, 183, 401, 952, 1271–1272
Fiam István, 361
Fildermann, W., 997, 999–1000, 1007, 1009
Filó Ferenc, 616
Finkelstein Andor, 1113
Finta Imre, 594, 695, 696, 709–710, 713–716
Fischbein Gábor, 574
Fischer, Ernst, 774
Fischer Jenő, 731
Fischer József, dr., 101, 167, 480, 516, 603–604, 621, 804, 1024, 1032, 1047, 1055–1057, 1062, 1107–1108, 1110, 1113
Fischer László, 367, 762
Fischer Miklós, dr., 576, 673
Fischer Pál, 757
Fischer Samu, 594
Fischer Simon, 1291
Fischer Tivadar, dr., 167, 1056
Fjodorov, Nyikolaj, 1241
Fleischmann, Charlotte, 671
Fleischmann Elek, 672
Fleischmann, Gisi, 479, Gisi, 99, 115, 776, 778–779, 785, 802–803, 1027–1028
Fleischmann, Rosa, 671
Fodor József, 675
Fodor Károly, dr., 716
Foertsch, Hermann, 394–395, 405, 428
Fogarassy György, 573
Fónay Jenő, 1319
Foot, Dingle, 1239
Forgács Béla, 1186
Forgács Ignác, 675
Forgács József, 602
Forgács (Vogel) József, 942
Forgács Vilmos, 1186
Forsythe, David P., 1225
Fóty Ferenc, 206–207, 219, 221
Földes D. Dezső, dr., 487
Földes István, 452, 466, 477, 488, 593, 711, 896, 911, 926, 932, 939, 965, 1103, 1154, 1283
Földiák István, 1227
Fördős Kálmán, dr., 734, 760
Franco, Francisco (Franco-Bahamonde), 184, 1190–1191; Franco-rezsim, 1190–1191
Frank, Anna, 764
Frank Árpád, 755
Frank Ernő, dr., 739
Fränk, Gebhard, 335–336
Frank György, dr., 946
Frank, Hans, 271
Frank József, 105
Frank László, 1291
Fränkel Jenő, 103, 1023, 1024

Frankl Adolf, 27, 69
Fráter Iván, 413
Fraumovics Sándor, 589
Freed, 1232
Freeman, Andrew, 1288
Freifeld, Jacob, 1062
Freiszberger százados, 35
Frenkel Jenő, dr., 698, 712, 1120
Freudiger család, 869
Freudiger Fülöp (Philip), 105, 109, 114, 392, 433, 437–438, 447, 455, 460, 469, 479–480, 485–486, 493, 515, 648, 701, 780, 787–788, 794, 803, 805–806, 869, 891, 1016, 1022, 1026–1027, 1029, 1036, 1045–1046, 1048–1049, 1104, 1108–1109
Freudiger Sámuel, 437, 485, 1026
Freund Zsigmond, 574
Frey András, 238, 379
Fried Béla, 675
Fried László, 462
Frieder, A., 785
Friedl Rafi, 1283
Friedländer Sára, dr., 788
Friedman Dénes, dr., 739
Friedman Mór, 622
Friedmann Béla, 576
Friedmann Endre, 1284
Friedmann József, 969
Friedmann Lipót (Lippe), 568
Friedmann Pál, 592
Friedrich, Carl J., 89
Friedrich István, 15, 17, 22; Friedrich-féle választójog, 38; Friedrich-kormány, 22, 34
Friesner tábornok, 903; „Friesner-vonal", 949
Frischmann Oszkár, 671
Fritsch, Franz, 804
Fritz, német főhadnagy, 960
Frühwald István, dr., 726
Fuchs B., 592
Fuchs Fanny, 590
Fuchs Regina, 623
Führer *lásd még* Hitler, Adolf, 62, 126, 159, 161, 174, 176–177, 188, 195, 213, 223, 229, 233, 236, 241, 246–247, 257, 372, 377, 380, 388–391, 395, 400, 408, 536, 754, 772–775, 792, 822–823, 843–844, 846–847, 864, 873, 888, 896, 906, 965, 1015, 1178, 1180, 1193, 1195; *Führer*-doktrína, 61
Für Lajos, 1319
Füredi Pál, 1273
Fürst Béláné, 763
Fürst Lea, 788, 806
Fütterer, Cuno Heribert, 216

G. Szentpáli Kálmán, 617
G. Ussáth György, 709
Gaál Csaba, 966
Gaál Gaszton, 35, 42, 68
Gaál János, 717
Gaál Lajos, 208, 1274
Gaály Ernő, 618
Gábor házaspár, 1192, 1193
Gábor János, dr., 432, 440, 447, 450, 452, 460–461, 464, 530, 561, 563, 577, 582, 866, 869, 894, 958
Gábor József, 756
Gábor Lajos, 1154
Gábor nővérek, 1154
Gadó György, 1285, 1316
Gafencu, Grigore, 998
Gál Aladár, 363
Gál Ibi, 970
Gál Jenő, 69
Gál József, 1224
Gál Lajos, 221
Gál Miklós, 492, 891, 1103
Galandauer Manó, 755
Gálfalvy István, 468, 484
Gálffy Dezső, 616
Gálffy Imre, 663
Galgóczy Konrád, 365
Gánsz Győző, 709
Ganz (Grünfeld) Hannah, 1090, 1113, 1120

Ganzenmüller, Albert Theodor, 637, 652, 1277, 1293
Garai Sándor, 572
Garami Ernő, 15
Garami Mihály, 741
Garamvölgyi Adalbert (Béla), 606
Garay Imre, 613
Garay István, 613
Gárdony Tivadar, 939
Gárdos Aladár, 627
Garrett, Walter, 1219
Garzoly József, 106, 1105, 1035, 1119
Gascoigne, A., 134
Gaskó Miklós, 592
Gáspár Jenő, 510, 582
Gátföldi (Spanner) Egon, 334, 358
Gaudernák József, 359
Gazda Endre, 607
Gazda Imre, dr., 212
Gebert, Erich, dr., 282
Géczy András, 738
Gecsányi Ágoston, 363
Gecse József, 606
Geiger Kálmán, 1233
Geitler Anna *lásd* Weiss Jenőné
Gelbermann Mandel, 594
Gellérti Miklós, 910
Gemmeker, Albert Konrad, 267
Gera József, dr., 1270–1271
Gerencsér Mihály, 221
Gergely György, dr., 452, 464, 469, 479, 483, 485, 596, 805, 904, 1080, 1087–1088, 1191, 1233
Gergely Gyula, 609–610
Gergely Nándor, 739
Gergely Sándor, dr., 739
Gerle Sándor, 692
Germarz Miklós, 543
Gerő Béla, 675
Gerő Ernő, 355, 1117, 1284
Gerő Márta, 763
Gerőfi Ármin, 672
Gerstein, Kurt, 1162, 1225
Geschke, Hans, 254, 377, 390, 400–402, 406–407, 514, 966, 1107
Gestetner, Leo, 540
Geyer Albert, 896, 1120, 1283–1284
Ghyczy Jenő, 214, 233, 245–246, 249, 378, 391, 987
Giday Endre, 893
Gierzick, Ernst, 573
Gigurtu, Ion, 185
Girzick, Eichmann-Sonderkommando, 404
Givat Mordechay, Izrael, 970
Glancz, dr., 970
Glaser Elemér, 198
Glasner, dr., 113
Glattfelder Gyula, 122
Glatz Ferenc, 1285
Glatz Zoltán, 621, 622, 804, 1107, 1108
„Glick" *lásd* Teicholz, Bruce B.
Gligorun, Alexandru, 1292
Glück Albert, 939
Glück Ernő, 590
Glück Hermann, 259
Glück Sándor, dr., 569
Glück-LaGuardia, Gemma, 258–259
Glücks, Richard, 741, 764
Glückstahl Andor, 487
Glückstahl Samu, 69
Gmelin, Hans, 800
Gobbi Ede, 880, 926
Goebbels, Joseph, 241, 246, 647, 1235
Goga, Octavian, 167, 991; Goga–Cuza-éra, 167, 991
Goitein, D., 1114
Goldberger Leó, 90, 242, 252, 489, 1009
Goldfarb, Zvi, 1089, 1092, 1120
Goldman, Nahum, dr., 771, 1203–1205, 1221, 1236
Goldmark Károly, 111
Goldschmied József, 452, 667
Goldschmied Sándor, 733
Goldstein, a kisvárdai Zsidó Tanács tagja, 594
Goldstein Ernő, 439, 615
Goldstein Peretz (Ferenc), 1084–1086

Goldzieher Károly, 893
Goldziher Ignác, 31
Gombó István, 988
Gordon (Friedmann), Leslie, 218
Gorgyijevszkij, Oleg, 1189
Gorka, O., dr., 792
Goro-Fränkel, Eszter, 1113, 1120
Gorodi Vilmos, 939
Gosi István, 617
Gosztonyi Péter, 1081, 1117
Gosztonyi Sándor, 303, 370
Gotterer Sámuelné, 573, 640
Gottesmann Lajos, dr., 667, 731, 1091, 1119
Gottlieb Árpád, dr., 710
Gottlieb Sándor, 679
Gottstein SS-őrnagy, 402, 960
Gömbös Ernő, 965
Gömbös Gyula, 16, 19–21, 35–36, 39, 43–54, 57, 60, 63–64, 68–69, 71, 107, 116–117, 133, 154, 186, 190, 199, 222, 249, 288, 426, 854, 855; miniszterelnöksége (1932. október 1.–1936. október 12.), 45, 288; általános politikája, 44; antiszemitizmusa, 43; Gömbös-éra, 43, 53, 854; Gömbös-program, 45; Gömbös-szobor, 1081
Gömbösi, rendőrtiszt, 692
Göncz Árpád, 1309, 1314
Görgényi Gyula, 716
Görgey Artúr, 184
Görgey Vince, 838
Göring, Hermann, 51, 250, 385, 392, 394, 403, 534, 1002
Görög Arthur, 572, 592
Görög Frigyes, dr., 147, 484, 487, 1101, 1251–1252, 1282–1283
Görög Vera, 1101
Graber Pál, 944
Gránát Lajos, dr., 590
Granit, Mordechay B., 482, 485
Granville, George, 1290
Grassy József, 208–209, 213, 221, 248, 1272, 1274–1275
Gratz Gusztáv, 154, 489
Gregory, George Emile *lásd* Gergely György
Greiffenberg, Hans, 395, 961
Greiner, Andreas *lásd* Grosz Andor
Greiner József, dr., 480, 731
Grell, Theodor Horst, 396, 405, 638, 863, 883–884, 898, 913, 928, 980, 984, 986, 1158, 1177–1178, 1186, 1294
Gribowszky György, 732, 1159
Griffel, Yaakov, 114, 1038
Griffin, Bernard, 1168
Gromiko, Andrej, 1189
Groner Tibor, 366–367
Gross István, 763
Grosz Andor (Bandi), 106, 1032–1039, 1041, 1048, 1090, 1092, 1105–1106, 1120, 1206, 1237
Grosz (Gur) Dávid, 1089, 1121, 1315
Grosz Géza, 675
Grosz Marcell, 692
Groszmann Ferenc, dr., 933, 970
Groszmann Jenő, 674
Groszmann Péter, 670
Groszmann (Alexander, Ben Eretz) Sándor, 896, 1089, 1092, 1115, 1121
Groszmann Zsigmond, dr., 446, 476, 487, 891–892
Grote, német diplomata, 379
Grősz József, 678, 735, 1124, 1141
Gruber László, 706
Gruenbaum, Yitzak, 114, 1040–1041, 1208, 1222, 1243
Grün, M., 627
Grünbaum Lajos, 761
Grünberg, auschwitzi fogoly, 798
Grünfeld Béla, 761
Grünfeld P., 589
Grüngold Ilonka, 970
Grünhut, Aron, 777
Grünstein, dr., 569
Grünwald, kassai ács, 571
Grünwald Béla, 10, 594

Grünwald Ferenc, 939
Grünwald Fülöp, 667, 1087
Grünwald Jenő, 667, 676, 1087
Grünwald (Greenwald) Malkiel, 783, 804, 1059–1060, 1062, 1064–1065, 1111, 1114; Grünwald–Kasztner-ügy, 783, 804
Grünwald S., 589
Grünzweig Gy., 591
Grünzweig Jakab, 672
Grünzweig S., 591
Grüson, Max, 1050–1051
Guderian, Heinz, 971
Guggenheim, Paul, 775
Gulden Gyula, 1193, 1234
Gunst Sándor, 680
Gur, Dávid *lásd* Grosz (Gur) Dávid
Gusztáv, V., svéd király, 790–791, 807, 832, 835, 845–846, 951, 1023, 1183–1184, 1231
Guttman Mihály, dr., 467
Guttmann Benő, 707
Guttmann Bertalan, 576
Guttmann Endre, 368, 674
Guttmann Ernő, 592
Guttmann Károly, 719
Guttmann Mór (Mose), 568
Guttmann Zsigmond, 711
Günther, Christian, 1183, 1192, 1184, 1188
Günther, Rolf, 272–273, 316, 631–632, 742, 896, 967

Gyapay László, dr., 585, 587, 599, 611–614, 619–620, 625, 888
Gyenes Antal, 1081
Gyenes Imre, 462
Gyöngyös Endre, 720
Gyöngyösi János, 370
Győrffy Bengyel Sándor, 249
György, André *lásd* Grosz Andor
György Oszkár, dr., 624
Győri Dénes, 968
Györki Imre, 69, 101, 134
Györkös István, 1307, 1318
Győry Elemér, 1151–1152
Gyulafalvi Rednik Sándor, dr., 570–571
Gyulai, rendőr százados, 958
Gyulay Tibor, 896
Gyurics Gyula, 567

H. Szabó, csendőrnyomozó, 681
Haála Róbert, 971
Haász Márta, 672
Habermann Yolanthe, 589
Hacker István, dr., 760
Hacker Iván, dr., 734
Hagadus, Nerva, dr., 1292
Hagen, Walter *lásd* Höttl, Wilhelm
Hagenmacher Heinrich (Henrik), 1149, 1154
Hagenmacher Ottó, 1149
Hahn, Fritz Gebhardt von, 237, 258, 266, 273, 398, 1007
Hain Péter, 69, 378, 399, 402, 406, 414–415, 427, 457, 524, 531, 541, 556, 613, 810, 964, 1015, 1042, 1107, 1192–1193, 1271
Haining, Jane, 1077
Hajdu Dezső, 656
Hajdu Ferenc, 661
Hajdú Géza, 757
Hajdu (Rösler) Lajos, 963
Hajdú László, 365
Hajdú Sándor, 729
Hajek Ernő, 487, 488
Hajnácskőy László, 417, 426, 428, 595, 719, 755, 966
Hajnal Alajos, 820
Hajós Béla, 359
Hajós Emil, 1148
Halász Géza, 203, 554, 588
Halász Károly, 975
Halder, Franz, 216
Halevi, Benjamin, 783–784, 796–797, 1060, 1063–1065
Halifax, Viscount, 1206, 1237
Hall, G. H., 792, 1203–1204, 1212, 1236

Haller István, 28
Haller, Kurt, 387, 900–901
Halmai János, 358
Halmos Sándor, 594, 711
Halmosi Péter, 620, 706
Halmy József, 417
Halpern József, 943
Halpert Samu, 577
Halphen Jenő, 577, 721
Hamar Zoltán, 717
Hamm Ferenc, 507, 963
Hammersley, 1239
Hámori László, 1220
Hamvai Lajos, 515
Hamvas Endre, 695, 716, 1129, 1141–1142, 1144, 1147, 1152–1153
Hanák György, 763
Hanke, SS-tiszt, 491
Hankey, Maurice A., 1213
Hansson, Per Albin, 1184
Hantay, százados, 574
Harag György, 1306
Hardy Kálmán, 962
Harkány Károly, 1076
Harkányi János, báró, 31
Harpuder Miklós, 588–589
Harriman, Averell, 1207–1208
Harrison, Leland, 774–775, 802, 1008, 1108, 1197, 1208, 1212, 1217, 1229, 1237–1238, 1241
Harsányi Imre, 543
Harsányi László, 593
Harten, Kacques van, 1266, 1288
Hartenberger, Eichmann-Sonderkommando, 404
Hartmann Hajnal (Hansi), 1025
Hartyáni Imre, 709
Harvey, Edmund, 1239
Hasler Béla, 733
Hász István, 1124
Haþieganu, Emil, 999
Hátszegi Ernő, 1008
Hatvany Alexandra, bárónő, 662
Hatvany Ferenc báró, 514, 662; Hatvany-féle műgyűjtemény, 674
Hatz Ottó, 1119
Hausner Dezső, 939
Hausner, Gideon, 1315
Havas András, 623
Havas Béla, 760
Havas György, dr., 674
Havas István, 939
Haynal Alajos, 145, 361, 1289
Hazai Samu, 31
Hecht, Ben, 796, 804, 1112
Hecht, Ruben, dr., 1057
Heermann, SS-tiszt, 401
Hegedős, dr., a huszti Zsidó Tanács tagja, 568
Hegedüs, 933
Hehs Aladár, 59
Heilprin Mihály, 31
Heinrich Antal, dr., 540, 544–545; Heinrich-csoport, 535
Heinrich család, 535
Heinrich János, 880–881, 897
Heinz J.-né, 763
Heizinger, Adolf, 396, 405
Héjjas Iván, 18, 35
Held, Robert Peter, 1232
Helle László, 1227
Hellebronth Vilmos, 962, 1290
Heller Imre, dr., 488, 499
Helmer József, 615
Heltai Ferenc, 31
Heltai Jenő, 31, 893
Hencke, Andor, 214, 254, 1193
Hencz (sz. Pordis), Cäcilie von 272
Henderson, I. L., 1204, 1237–1240
Henkey (Hering) János, 963, 964
Hennel Ferenc, 616
Hennyey Gusztáv, 334, 346, 357–358, 365, 781, 833, 876–877, 896, 898, 906
Herbeck József, 926, 966
Herceg Aliz, 1224
Hercz Henrik, 1103
Hercz László, dr., 681
Herczeg Ferenc, 893
Herczeg Pálné, 762, 763

Herczegh Tibor, 361
Herczog báró, 531
Hermann Dezső (Dávid), 603, 780, 783, 802, 804, 1056, 1062
Hermann Jenő, 939
Hernádi Jenő, 1273
Herskovits Edith, 590
Herskovits Fábián, 667, 676, 788, 806, 1087, 1120
Herskovits Helén, 589
Herskovits József, 739
Herskovits Mendel, 594
Herskovits R., 589
Hertelendy Andor, 273
Hertz, Joseph H., 1236
Herzl, Theodor, 8, 31, 86
Herzog, Isaac, 1168, 1171–1172
Herzog, Rachel, 672
Hess Pál, 739
Heszlényi József, 230, 235, 277–281, 283–284, 402, 963
Hetényi Sándor, 679
Hetényi Varga Károly, 1116, 1118, 1153
Hevesi Ferenc dr., 95–96, 457, 476, 487, 911, 1283
Hewel, Walter, 213, 390
Hewlet, 1239
Hexner, szlovák zsidó vezető, 785
Heydrich, Reinhard, 188, 229, 250, 403, 430, 478, 548
Hezinger, Adolf, 638, 646, 653, 974–976, 978, 986, 1159, 1180
Hilberg, Raul, 285
Hildebrandt, SS-tiszt, 401
Hilger, Gustav, 214
Himer, Kurt, 216
Himler, Martin, 1290
Himmler, Heinrich, 61, 157, 188, 213, 235, 242–244, 254, 259, 265, 280, 283, 377, 385–387, 392, 394, 397–401, 406, 408, 490, 534–539, 545, 643, 718, 745, 765, 843, 847–848, 874, 884, 896, 962–964, 967, 970–971, 987, 993, 1026, 1032, 1034, 1046–1055, 1057, 1105, 1107, 1109, 1111–1112, 1178, 1180, 1204, 1208, 1216; Himmler-csoport, 544
Hincel A., 589
Hindy Iván, 303, 961, 1271–1272, 1291
Hirsch Albert, 1103
Hirsch (később Eldar) Arieh, 1008, 1113
Hirsch Márton, 1009
Hirschfeld Adolf, 762
Hirschfeld Henrik, 762
Hirschl Manó, 716
Hirschler Ignác, 32
Hirschler Jenő, 760
Hirschler Pál, dr., 660
Hirschmann, A. Ira, 1009, 1196, 1206–1207, 1237; Hirschmann-misszió, 1237
Hirtenstein Andor, 762
Hitler, Adolf, 44, 51–52, 57–62, 71, 96–97, 116, 126–127, 129, 142–143, 159–161, 169–170, 174, 176–177, 183, 185, 187, 193–194, 213, 216–217, 227, 236, 240–241, 243–244, 246–247, 252–254, 267, 284, 289, 327, 372, 375–381, 384–388, 390–391, 395–396, 402, 404, 409–410, 533, 536, 539, 631, 633, 709, 772, 774–775, 782, 789, 791–792, 801, 803, 822–824, 844, 846, 874–876, 886, 890, 901, 903, 906, 914, 949, 966, 971, 982, 985, 1006, 1013, 1025, 1033–1034, 1054–1055, 1057, 1059, 1069–1070, 1079, 1117, 1138, 1146, 1157, 1159, 1163, 1178, 1195–1198, 1201, 1208, 1212, 1217, 1221, 1235, 1293; Hitler–Horthy-egyezség (1944. március 18.), 284, 633, 709; Hitler–Horthy-találkozó, 244, 253; Hitler–Sztálin-paktum, 159, 160, 183, 1117, 1217; Hitler–Szálasi-tárgyalás, 971;

Hitler–Sztójay-tárgyalás, 886; Hitler 1944. március 12-i parancsa, 372
Hitschler, SS-rendőrtábornok, 401, 960
Hlatky Endre, 186, 518, 876, 904, 906, 963
Hmelnyickij, Bogdan, 79
Hoch János, 367
Hochmann B., 589
Hofbauer, 674
Hoff György, 544–545
Hoffmann, Franz Josef, 1288
Hoffmann Samu, 589
Hoffmann Sándor, 844, 890
Hoffmann Zsigmond, 761
Holczer Dezső, 760
Hollai József, 1273
Holländer H., 589
Holländer Róza, 588
Hollós Ervin, 219, 220
Hollós Richárd, dr., 759
Hollóssy-Kuthy Lajos, 602, 619
Hóman Bálint, 45, 49, 179, 187, 215, 249, 254, 649, 894, 963, 1271–1272
Homlok Sándor, 216, 235, 277–278, 280–281, 283–284, 402
Homonnay Márton, 911
Homonnay Tivadar, 1154
Honti Béla, 663
Honti Ferenc, 114
Horacsek József, 609, 610
Hores Ilona, 466, 484
Horkay József, 221
Horn Gyula, 1312, 1319, 1320
Horny Ernő, 334, 336, 338, 357–358, 880, 897
Hornyák Miklós, 656, 727
Horowitz András, 592
Horstenau, von, tábornok, 405
Horthy István, 215, 221, 807
Horthy Istvánné (sz. Gyulai Edelsheim Ilona), 787–788, 886
Horthy Miklós, 15–19, 21–22, 29–30, 34–35, 38, 41, 43, 45–46, 49, 51, 54, 58, 61, 63, 66, 68–69, 71, 117–118, 122, 125–127, 131, 133, 137, 140, 142–143, 149, 157, 159, 161, 172–173, 176–177, 181, 185–187, 190, 193–195, 199, 207, 211, 215–217, 221–224, 232, 236, 240–248, 252–254, 277, 284, 287–290, 299, 313, 331–332, 334, 348, 356, 358, 365, 372, 375–393, 395, 399, 405–406, 408–410, 412, 414–415, 421, 425–426, 435–437, 441–444, 449, 454–455, 465, 472, 477, 479, 489, 490, 500–501, 516–517, 531–533, 536, 539, 558, 561, 576, 578–579, 584, 595, 630–631, 633, 640, 642, 647, 664, 696, 706, 709, 727, 732, 738, 741, 754, 767, 768, 782–783, 786, 788, 790–792, 794, 807–808, 818, 822–824, 831–834, 837–848, 850–852, 854, 856, 858, 860–861, 863–865, 867–876, 878, 881, 883–884, 886–890, 893–896, 898, 900–909, 914, 928, 962–964, 968, 979, 981, 985, 990, 996, 1004, 1017–1019, 1021–1023, 1047, 1055, 1057, 1066–1067, 1069–1070, 1073, 1079–1080, 1082, 1106, 1117–1118, 1123, 1127, 1134, 1137, 1139, 1149, 1151–1152, 1158–1159, 1165, 1168–1170, 1172, 1176, 1179, 1183–1184, 1186, 1202–1203, 1211, 1213, 1215–1216, 1218, 1224, 1227, 1230, 1239–1241, 1249, 1252, 1256, 1259, 1269, 1271, 1279, 1283, 1293, 1306, 1310–1311, 1313, 1318–1319; Horthy-korszak, 15, 41, 108, 137, 140, 277, 436, 455, 601, 852, 858, 893, 905, 963, 1151, 1172, 1306, 1310
Horthy Miklós, ifj., 767, 788, 792, 807, 831, 867, 903 –905, 908, 963–964, 1073, 1079–1080
Horthy Miklósné, 573, 640, 696, 839

Horthy Miklósné, ifj., 904
Horti László, dr., 484
Horvát Béla, 737
Horvát István, 721
Horváth Ádám, dr., 615
Horváth Árpád, 661
Horváth Attila, 955
Horváth Béla, 876
Horváth Boldizsár, dr., 920, 1224
Horváth Dezső, 413
Horváth György, 572, 574, 592
Horváth István, 730
Horváth János, dr., 758
Horváth József, 613, 658, 692
Horváth László, 357
Horváth Miklós, 939
Horváth Sándor, 608
Horváth Vilmos, 761
Horváth Yitzhak (Mimish), 1089
Horváth Zoltán, 574, 1227
Horvay Artúr, 320
Hóry András, 185
Hossu, Vasile, 1008
Hoszpotzky Ernő, 553
Howie, Charles Telfer, 390
Höchst, 1050
Höcker, Karl, 742
Höffle, Hermann, 1010
Hörnicke, SS-tiszt, 577, 721
Höss, Rudolf Franz Ferdinand, 764–765, 967, 1279
Höttl, Wilhelm (Hagen, Walter), dr., 376–377, 390, 400–402, 405, 407, 489, 558, 587, 896, 1102, 1111, 1294
Hubay Gyula, 675
Hubay Kálmán, 64–65, 71–72, 157, 182–183, 187, 649, 1271–1272
Huber, Max, 1157, 1158, 1160, 1229
Hubert tábornok, bécsi Gestapo-ügynök, 406, 414
Hugenberg, Alfred, 52
Hughes, Monsignore, 1171–1172
Hull, Cordell, 1052, 1106, 1183, 1185, 1194, 1200–1201, 1206, 1210, 1230, 1236–1238
Hullman Ferenc, 571
Hunsche, Otto, 267, 404, 578, 634, 850, 898, 975–976, 986, 1030–1031, 1107, 1276–1277
Hunwald Simcha, 1120
Hunyadi Ferenc, gróf, 506
Hunyadi László, 735, 761
Huszár Károly, 22, 24
Huszeini, Amin el-, 1035, 1036
Huszovszky Lajos, 237, 254, 587, 963, 1127, 1130, 1139
Hyman, Joseph C., dr., 1111

Ickes, Harold, 1215
Ijjas (Freiler) József, 964
Ilinyi László, dr., 570
Illés Béla, 355
Ilonka Sándor, 613
Imrédy Béla, 45, 66, 71, 118, 120–122, 124–127, 130–138, 141, 144, 150, 157–158, 169, 171–173, 178, 225, 227, 239, 242, 253, 299, 356, 376, 383, 395, 408, 410, 423, 425–426, 536–538, 545, 571, 829–830, 833–834, 837, 848, 861, 875–876, 890, 894, 962, 1073–1074, 1130, 1134, 1137, 1270; Imrédy-kormány, 126, 510, 1137; Imrédy-párt, 1074; Imrédy-per, 132; imrédysták, 962
Indig Lenke, 590
Innitzer, Theodor, 1162
Inotay Béla, 363
Insdorf, Anette, 1315
Istóczy Győző, 9, 32, 1122
István, Szent, 822
Itzcar, Leon, 1009
Ivánkovich József, 198
Iványi Andor, 605
Izay Géza, 1077, 1144
Izsák József, 483, 591
Izsák Károly, 590

Jacobson, G. Bertrand, 994, 1007
Jaeckeln, Franz, 204–205, 218, 1276
Jäger Arthur, 266, 274
Jäger, Maximilian, 834, 1068, 1177, 1228–1229
Jagow, Dietrich von, 195, 222, 228, 232–234, 237, 239, 244, 249–253, 257, 259, 262, 283, 336–337, 372, 378, 391
Jakab Sándor, 186
Jakobovics Lajos, 608
Jakobovics, M., 589
Jakobovics, S., 589
Jakobovits, a gyöngyösi Zsidó Tanács tagja, 656
Jakobovits Fülöp, 8, 31, 32
Jakobovits Mór, 571
Jakobovits Sára, 590
Jakov, Gil, 1165
Jámborfy Béla, 891
Jancsó Rozália, 606
Jankelovics Hermann, 590
Jankó Péter, dr., 1270
Janner, Greville, 1232
János, XXIII., pápa, 1163
Jánosi József, 1138, 1147
Jánossy Gyula, dr., 688
Janovics Jenő, 109
Jány Gusztáv, 196, 312, 314, 325, 360, 362
Jarblum, Marc, 1242–1243
Jaross Andor, 96, 131, 136, 171, 218, 393, 406, 410–411, 416, 419–420, 423, 426–428, 474, 479, 487, 501, 503, 517–518, 541, 543, 548, 556–578, 584, 587, 590, 595, 614, 632–633, 653–654, 658, 660, 673, 695, 710–712, 714, 755, 763, 786, 815, 818–822, 824, 830, 834, 837–838, 840–841, 847–848, 850, 860–861, 863, 865, 869, 875–876, 887, 889, 895, 963, 975, 977–978, 986, 1018, 1136, 1141, 1144, 1158, 1167, 1177, 1227, 1270
Jászi Oszkár, 10, 33
Jávor Ernő, 616
Jeger Herman, 625
Jelinek J., 589
Jodl, Alfred, 284, 376
Johan Béla, 541
Johnson, Herschel, 1183, 1185, 1230
Joós Andor, 616
Jordáky Lajos, 168
Joseph, Dov, dr., 1059
Josephson, Gunnar, 1182, 1183
Jósika János, báró, 423, báró, 607
Joszovits Lipót, 571
Józan Miklós, 601
Józan Pál, dr., 707
József főherceg, 22, 359
József, II., 2
Jozsovits, a máramarosszigeti Zsidó Tanács vezetője, 591
Juhász Attila, dr., 363
Juhász Gyula, 1315
Juhász József, dr., 947
Juhász László, dr., 1150, 1152
Juhász Mihály, 613
Juhász Pál, 340, 341, 366, 367
Jukovits Sára, 590
Jungerth-Arnóthy Mihály, dr., 274, 285, 647, 706, 822, 824, 829–830, 833–834, 840, 844, 847, 869–870, 886–887, 977, 1166–1167, 1183, 1192–1193, 1229
Jungreisz Andor, 656, 675
Jurcsek Béla, 247, 410, 527, 553, 649, 830, 834, 876, 887, 895–897, 961–962, 1290, 1291
Jury, 919, 966
Justus Pál, 1284
Jutkovics Sára, 590
Jüttner, Hans, 401, 538, 923

K. Nagy Sándor, 680
Kabók Lajos, 867
Kaczér Illés, 109
Kacskovics Balázs, 221
Kádár Béla, 1319
Kádár Gyula, 390, 490, 514, 1079

Kádár Imre, dr., 1148
Kádár Iván, 1101
Kádár László, 370
Kádár Mihály, dr., 474
Kadicsfalvy József, 591
Káhán A., 592
Káhán C. Kálmán, 591, 592
Káhán H., 591
Kahan Niszon, dr., 95, 109, 112, 433, 437–438, 447, 455, 459–460, 480, 1046, 1104
Kahan-Frankl Samu, 83, 109–110, 393, 433, 460, 475, 496, 498, 578–579, 1137, 1253, 1283
Kahany, M., 1212, 1229
Kahany, Mieczeslaw, 1242
Kain József, 594
Káldi Jenő, 531
Káldor József, 712
Kalinski, Abraham, 1232
Kalinyin, Mihail A., 183
Kalisch, Esther, 671
Kállai Albert, 933
Kállay Miklós, 45, 98, 105, 133, 138, 211–212, 214–215, 217, 220–254, 257, 262, 267–268, 271, 273–274, 279–281, 283–285, 330–333, 337, 364, 371–372, 374–375, 377–380, 383, 389–391, 393, 408, 410, 425–426, 444, 490, 495, 510, 514, 533, 558, 709, 990, 1078–1079, 1267, 1288; kettős politikája, 372; kiugrási próbálkozásai, 253; menekülése a török követségre, 249; Nemzeti Sportcsarnok-beli beszéde, 253; titkos tárgyalásai, 225, 236, 239–240, 246, 248, 250, 253; zsidópolitikája, 222, 226, 444; Kállay–Jagow megbeszélés, 251; Kállay-kormány, 98, 213, 233, 248, 256–257, 262, 267, 271, 279, 330, 332, 372, 379, 408, 410, 425, 495, 651, 792, 989, 1078, 1117, 1200, 1309; Kállay-korszak, 222, 242, 283, 510
Kálló Ferenc, 1077, 1144
Kallos Zoltán, 569
Kálmán Imre, 95, 461, 672
Kálmán László, 1273
Kálmán Ödön, 948
Kálnay Gyula, 413
Kalocsay, rendőrtiszt, 692
Kalotay százados, 924
Kaltenbrunner, Ernst, dr., 244, 254, 377–378, 399, 401, 403, 408–409, 427, 545, 632, 698, 717–718, 742, 890, 913, 1044, 1055, 1057, 1107–1109, 1230, 1237, 1275
Kamarás Lajos, 692
Kamenszky Árpád, 733, 760
Kammler, SS-tiszt, 392
Kánya Kálmán, 19, 126–127, 132, 134–136, 356, 757, 898
Kapi Béla, 1139–1140, 1152
Kapitánffy (Kratzner) Albin, 963–964
Kaplan, Eliezer, 1061
Kaplan, Jan, 1232
Kaplovits József, 590
Kaposváry (Véteg) György, 729
Karácsony Benő, 109
Karácsonyi Sándor, 867
Karády (Varga) Katalin, 490
Kárász Arthur, 1224
Karay Kálmán, 762
Karbach, 1283
Kardos Anna, 757
Kardos Izidor, dr., 673, 675
Kardos József, 729
Kardos Lajos, 673
Kármán A., 713, 716, 718
Károly, II., román király, 22, 66, 185, 991
Károly, III. (Habsburg), 78
Károlyi Ferenc, gróf, 1073
Károlyi Gyula, gróf, 16, 42, 45, 149, 246, 288, 898; miniszterelnöksége (1931. augusztus 24.–1932. október 1.), 288
Károlyi József, gróf, 18

Károlyi Mihály, gróf, 12–13, 16–17, 33, 35, 58, 1102–1103, 1123, 1151
Kárpáti Géza, 787
Kárpáti József, 729
Karsai Elek, 1117, 1314–1315
Karsai László, 1281, 1313
Karski, Jan, 789
Kaslev, Jurij, 1232
Kassai (Schallmayer) Ferenc, 426, 513, 962, 1271–1272, 1290
Kassai János, 606
Kassowitz, Andreas, dr., 1056
Kászonyi Richárd, 658
Kasztl Lajos, 761
Kasztner Ernő, 621
Kasztner Rezső (Rudolf), dr., 101, 103, 114–115, 167, 392, 421, 438–439, 441, 452, 454, 469, 480, 482, 488, 493, 531–532, 534, 603–604, 621, 626, 659–660, 697–699, 717–718, 776, 780–784, 786–788, 793–799, 802, 804–806, 859, 866, 895, 897, 969, 996, 1023–1025, 1029–1032, 1035, 1040, 1042–1066, 1068–1070, 1072–1073, 1085–1086, 1091, 1104–1105, 1107–1116, 1119, 1175, 1216, 1225, 1231, 1241–1242, 1279, 1293; Kasztner-csoport, 438, 452, 454, 480, 488, 493, 604, 621, 626, 699, 731, 733, 758, 776, 804, 1056–1057, 1062, 1066, 1091, 1113, 1225; Kasztner–Eichmann-egyezség, 660, 969, 1175; Kasztner–Eichmann-tárgyalások, 698; Kasztner–Krausz vita, 1105; Kasztner-transzport, 804, 1043, 1053, 1055, 1073, 1108, 1231; Kasztner-vonal, 1023
Kasztnerné, 1042
Katinszky, Ernst (Ernő), dr., 271–272
Katona Béla, 588
Katona Dávid, 692
Katona Lászlóné, 1173
Katona Péter Pál, 1269
Katona Sándor, dr., 576
Katz Aranka, 970
Katz Ármin, 708
Katz Dezsőné (sz. Ungár Ilona), 515
Katz H., 589
Katz, Josef, 625
Katz József, 340
Katz Sámuel, 588
Kaucsky György, 321
Kauders Ferenc, 461
Kawalsky Elza *lásd* Kornfeld Györgyné, 544
Kecskési-Tollas (Kohlmann) Tibor, 568, 590
Keil Viola, 675
Keitel, Wilhelm, 217, 254, 359, 375, 378, 394, 971
Kelecsényi István, 920, 966
Keledy Tibor, 621
Kelemen Antal, 714
Kelemen Ernő, 594
Keller László, 1319
Kemecsey István, 607
Kemenesy Tibor, 692–693, 713–714
Kemény Gábor, báró, 863, 900–901, 912, 927–928, 930, 949, 962, 967–968, 1161, 1172, 1174, 1193, 1230, 1266, 1270–1271, 1288, 1290
Kemény Lajos, 787–788
Kenyér, a kistarcsai tábor / vezetőhelyettese, 891
Kepes Imre, 762–763
Képíró Sándor, 221
Keppler, Wilhelm, 372, 397, 401, 405
Kerekes Ádám, 608
Kerekes Lajos, 660, 673
Keresztes Andor, 692, 713–714
Keresztes-Fischer Ferenc, 45, 85, 105, 114, 179, 199, 203, 205–206, 210, 212, 214–215, 217, 219, 226, 245–246, 249, 374, 378, 380, 413, 426, 489, 769, 1004, 1078
Keresztes-Fischer Lajos, 126, 131, 134–135, 211, 489
Keresztesi Gábor, 613

Kéri Kálmán, 1319
Kernmayr, SS-tiszt, 964
Kerr, Archibald Clark, 1207
Kersten, Felix, 1055, 1058, 1109
Kertész Ákos, 1317
Kertész Béla, 692
Kertész Ernő, 692, 698
Kertész Jenő, dr., 604, 1056, 1107–1108
Kertész Miklós, 69, 101, 793, 1284
Kertész Ödön, 32
Kertész Ully, 1110
Kéry Károly, 198
Keszi Imre, 1314
Keszler Miksa, 761
Keszler, R., 589
Keszler, S., 589
Keszner Jenő, 571
Kéthly Anna, 134, 490, 793, 1078
Kettlitz, Herbert, 1051–1053
Key, William S., 284
Keyser, John A., 178
Kicsi Péter, 361
Kienast, Ernst, 387, 390, 393, 402, 406, 1293
Kilchmann, Antoine J., 872
Killinger, Manfred von, 252, 993, 998, 1002, 1009
Kincses Károly, 542
Kipper Berta, 265
Király Aladár, 586, 593
Király B. Izabella, 1316
Király Gyula, 413, 420, 427, 517, 525, 640, 648, 975
Királyi G., 901
Kirill metropolita, 1126
Kis György, 1126, 1136, 1150–1151, 1315
Kiss, főhadnagy, a munkácsi gettó parancsnoka, 565
Kiss Árpád, dr., 198–199, 217
Kiss Barna, 363
Kiss Dezső, dr., 452
Kiss Ferenc, dr., 487
Kiss Géza, dr. (nyilasok jogi tanácsadója), 1148
Kiss Géza, dr. (textilkereskedő), 923, 1174
Kiss Gyula, 530, 1319
Kiss János, altábornagy, 374, 415, 1080, 1118
Kiss XII. János, 515
Kiss Jenő, 417
Kiss József, 31
Kiss Károly, 812
Kiss László, 616
Kiss Menyhért, 35
Klages (Clages), Otto, 718, 905, 964, 1033–1035, 1048, 1105
Klár Sándor, 593
Klarman, Joseph, 1038
Klausnitzer, Erich, 1030
Klebelsberg Kunó, 30, 39
Klee, Hans, dr., 1110, 1242
Klein Dávid, 679
Klein Ernő, 368, 674
Klein Gyula, 603, 659, 761
Klein Ignác, 1056
Klein Jenő, 367, 761
Klein Lajos, 1103
Klein Lipót, 591
Klein Menachem Meno, 1042, 1090
Klein Oszkár, 565
Klein Pál, 621
Klein Paula, 588
Klein R., 589
Klein Sándor, 674
Klein Tibor, dr., 672, 710
Klein Zoltán, dr., 675
Klement, Ricardo Klement *lásd* Eichmann, Adolf
Klenseer, levéltáros, 653
Klermann Izsákné, 623
Klichmann, Antoine J., 1228
Klingenfuss, Karl, dr., 257, 263, 270, 273, 280, 398
Kloetzel, német diplomata, 316
Klosszer Kálmán, 662

Kluger (Ladislaus) László, 487, 921, 923–924, 966
Klüger, Ruth, 103
Kmetty István, 198
Knatchbull-Hugessen, Sir Hugh, 238
Koch, Edward, 1241
Kocsárd Emánuel, 733
Kodály Zoltán, 121
Koechen, Otto, 647
Koerner, dr., 921
Kohn, Hillel, 186
Kohn (Kéri) Lajos, 762
Kohn M., 592
Kohn Vilmos, 939
Kohn Zoltán, dr., 440, 451–452, 460, 582–583, 595, 965
Kóla Mária, 1187
Kolb Jenő, 1091
Kolb, Charles, 1282
Kolchner Vera, 970
Kollár Kálmán, 266
Kollataj-Zrzednicki tábornok, 113
Kollek, Teddy, 1033, 1040
Koller Jenő, 658
Kollontáj, Alexandra M., 1188
Kolos Ákos, dr., 480, 572
Kolos Lajos, 939
Kolosváry-Borcsa Mihály, 507, 510–511, 513, 519, 582, 830, 876, 963, 1271–1272
Kolozs Jenő, 675
Kolozsváry Andor, 692
Koltay A.-né, 515, 652
Koltay (Kundics) László, 414–415, 427, 457, 467, 479, 496, 498, 516, 524, 541, 556, 584, 634, 739, 1271
Komáromi László, 617
Komlós István, 1088, 1161
Komoly Fürst Lea, 788
Komoly Ottó, 103, 348, 351, 383, 389, 392, 421, 441, 466, 475, 477, 483, 486–488, 669, 777, 780, 787, 788, 802, 804, 859, 862, 866, 877, 893–894, 897–898, 938, 944, 958, 965, 1023–1024, 1032, 1045–1046, 1048, 1067, 1071–1075, 1092, 1104–1105, 1108, 1114–1115, 1121, 1149, 1154, 1161, 1192, 1225
Komoróczy Géza, dr., 1315, 1316
Koncsol László, 671, 742, 754, 760, 765, 791, 827, 832, 846, 849, 863, 877, 879, 884, 905, 926, 961, 992, 1006, 1009–1010, 1018, 1047, 1054–1055, 1057–1058, 1086, 1112, 1156, 1163, 1168, 1172, 1176, 1197, 1244, 1247, 1251–1252, 1258, 1264, 1267, 1275, 1277, 1282, 1295, 1302
Konka, Geiza, dr., 1010
Konrád György, 1306
Kónya, csendőr százados, 616
Kónya István, 1151
Konyuk József, 571
Koós Béla, 675
Kopañski. tábornok, 100
Kopeczky, Jaromir, dr., 789, 1223
Kopelmann, svájci jogi képviselő, 801
Koppány, rendőrparancsnok, 938
Korff, Baruch, 1236, 1240
Korherr, az SS statisztikusa, 1010
kormányzó *lásd* Horthy Miklós
Kormos Margit, dr., 1147
Kornfein Ármin, 1242
Kornfeld család, 108, 1020
Kornfeld György, 545
Kornfeld Györgyné (sz. Kawalsky Elza), 544
Kornfeld Móric, báró, 252, 489, 532–533, 544, 1147
Kóródy Tibor, 877–878, 897, 1073–1074
Korompay (Kronpecher) Gusztáv, 210, 221
Korompay Károly, dr., 575
Koromzay Lajos, 538
Korvin Sándor, 109
Kossa István, 360
Kossey János, 567
Kossuth Ferenc, 30

Kossuth Lajos, 3, 8–9, 31–32
Koszorus Ferenc, 889
Kosztich Milán, 1174, 1227
Kovacz, Tibor, 785
Kovács András, 1315
Kovács Dénes, dr., 613
Kovács Endre, dr., 720, 761, 1269
Kovács Imre, 69, 1080, 1117
Kovács István, 696, 1273
Kovács Istvánné, 696
Kovács János, 1273
Kovács Mihály, 608
Kovács Sándor, 491, 735, 1141
Kovács-Nagy István, 612
Kovarcz Emil, 18, 35, 150, 406, 901, 919, 962, 1271–1272, 1290
Kozári (Friedmann) Ernő, 482
Kozma István, 616
Kozma Miklós, 63, 199
Köhler Ferenc, 923, 1077, 1116, 1144
Kölcsey Sándor, 688
Körmendy Géza, 616
Kőrössy Antal, 363
Kőrösy Ferenc, 1313
Kőrösy Kornél dr., 111
Kővágó József, 1118
Kővári, Chaja (sz. Böhm Marianna), 674
Kőváry Tibor, 609
Köves András, 1079
Köves Sándor, dr., 605
Közi-Horváth József, 490
Krafft Frigyes Vilmos, 262
Kraj Lajos, dr., 673
Kramer, Josef, 1275
Krämer Lajos, 605
Krámer Zoltán, 719
Krammer Géza, 733
Krasznay László, 607–608
Krasznay Pál, 626
Krasznyansky, Oskar (Karmil), 785–786, 788, 790, 795, 805, 807
Kraus, Naftali, 485
Kraussoldt, német őrnagy, 394
Krausz Béla, dr., 733
Krausz Bernát, 623
Krausz Dezsőné, 672
Krausz Ferenc, dr., 571
Krausz Hermann, 484
Krausz Jakab, 720
Krausz Lajos, dr., 739
Krausz Miklós (Moshe), 88, 421, 484, 487, 627, 787, 780, 788, 790–791, 806, 832, 921, 955, 966, 1023–1024, 1031–1032, 1067–1071, 1089, 1091–1092, 1105, 1114–1115, 1121, 1157, 1175–1176, 1178, 1181, 1191, 1208, 1211–1212, 1219, 1224–1226, 1228, 1239
Krausz Sándor, 731
Kraut Gyula, 1273
Kraut Hermina (Bischoff Sándorné), 1273
Kraut József, 1273
Krell, SS-tiszt, 539, 1053–1054
Krem József, 1026
Krémer Endre, 1108
Krémer Móric, 731
Kricsfalussy-Hrabár Endre, 199, 202
Krieger, SS-tiszt, 479
Kristóffy József, 183, 184
Kritzler Dávid, 719
Krno, Ladislas, 983
Kröszl Vilmos, 1273
Krúdy Ádám, 216
Krumey, Hermann Alois, 404, 431–433, 438, 446–447, 451, 464, 478–479, 493–495, 499, 515, 523, 581, 700–701, 739, 783, 897, 1030–1031, 1036, 1043, 1055, 1061, 1105, 1107, 1276–1277, 1293
Krumholz, Kurt, 1294
Kryschak, Eichmann-Sonderkommando, 404
Kuales Norbert, 610
Kubissy Béla, 955, 960
Kubowitzki (később Kubovy), Aryeh Leon, dr., 504, 1111, 1156, 1227, 1239, 1242, 1283
Kulcsár Imre, dr., 711

Kulifay hadnagy, 573
Kulka, Erich, 788, 804, 806
Kullmann, IGC-tisztviselő, 1206, 1236
Kultsár István, 152, 897
Kun András, 953, 1145, 1153, 1269
Kun Ármin, dr., 453
Kun Béla, 11, 13–17, 19, 46, 75, 122, 287, 1013, 1123; Kun-kormány, 14, 35; Kun-rezsim, 14–15, 17, 34–35, 232
Kun Hermann, 499
Kun Imre, 221
Kun Nándor, 761
Kun Samu, 576
Kunder Antal, 131, 134, 136, 171, 179, 410, 496, 526, 542, 830, 848, 860–861, 875–876, 1134, 1271
Kupfer Miksa, dr., 612, 626, 996
Kupfer Mór, 679
Kurzweil István dr., 453, 496, 499, 811, 865–866, 894, 944
Kussbach, Franz, 154
Kutassy, 965
Kuthy Dezső, 1152
Kuti (Klein) Ferenc, 1286
Kühl, Julius, dr., 1057
Küllői-Rhorer Lászlóné Székely Mária, 806

Lachs A., 589
Láczer Dénes, dr., 676, 1087
Ladányi, rendőrtiszt, 688
Láday István, 964, 966
Láday János, 591
Lader, A., 114
Lagergren, Nina, 1189, 1232
LaGuardia, Fiorello, 259
LaGuardia, Gemma *lásd* Glück-LaGuardia, Gemma
Lahovary, N., 1242
Lakadár József, 606
Lakatos Andor, 603
Lakatos Ferenc, 606
Lakatos Géza, 348, 365, 389, 411, 426, 839, 853, 858, 875–878, 885–886, 889, 897–901, 903, 906, 908, 910, 929, 961, 964–965, 969, 985–986, 1005; Lakatos-éra, 476, 669, 818, 858, 885, 910, 929, 965, 969, 1085, 1087; Lakatos-kormány (1944. július 7.-október 15.), 365, 389, 411, 426, 475, 513, 518, 531, 625, 875–876, 878, 885–886, 889, 897, 901, 903, 985–986
Laky Dezső, 237, 489, 514
Lampel D., 1009
Lancz László, 885
Landau Ernő, 574
Láng Ernő, 574
Láng Kornél, 838
Láng Lajos, 69, 101, 110, 121
Langbiehn, Bruno, 523
Langfelder Lajos, 1188
Langlet, Nina, 1187
Langlet, Valdemar, dr., 780, 1146, 1149, 1183, 1185, 1187, 1230
Langmár Lajos, dr., 881, 897
Lanik, Josef (Wetzler), 805
Lantos, Annette, 1232
Lantos, Thomas P., 1232
Laqueur, Walter, 1243
László, dr., az ungvári Zsidó Tanács vezetője, 567
László Dezső, 199, 216, 291, 963
László Gyula, dr., 148
László Helén, dr., 763
László Ignác, 1145, 1153
László János, 363
László Jenő, 1108
Laszner Zoltán, 413
Latkóczy Imre, dr., 443
Lator Géza, 513
Lauer Kálmán, dr., 1184–1185
Laufer, Fritz (alias Direktor Schroeder, alias Ludwig Mayer, alias Karl Heinz), 1034
Law, Richard K. (a későbbi Lord Coleraine), 1199
Lax József, 616, 627, 1291
Lázár Andor, 45, 133, 538

Lázár Jenő, 516
Lázár József, 608
Lázár Károly, 839–840, 889, 904, 1080, 1087–1088
Lázár Mihály, 661
Lazarovits, a huszti Zsidó Tanács tagja, 568
Leavitt, Moses A., 1111
Léb Zsigmond, 603–604, 621, 1044, 1107–1108
Lébi Etel, 590
Lébi Teréz, 590
Lebovics Irén, 589
Lebovits B., 589
Lebovits G., 594
Lebovits I., 594
Lebovits Sándor, 590
Lebovits Vilmos, 679
Lecca, Radu, 992–993, 997, 1008
Léderer Dezső, 615, 627
Léderer Manó, dr., 733
Léderer Sándor, 759
Lederer, Siegfried, 784–785, 805
Lédermann Mór, 69
Lefkovics Miksa, 576
Lehman, Herbert H., 47
Lehner (Lénárd) Zsigmond, dr., 605–606
Léhner Pál, 671
Lehoczky Lajos, 569
Lehotzky Tivadar, 198
Leiber, Robert, 1164
Leifer József, 589
Leitner, német százados, 336
Leitner Jenő, 711
Leitner Sándor, 447, 478–480, 612, 626
Lemberger Nándor, 707
Lemke, SS-altiszt, 849
Lengyel Béla, 962
Lengyel László, dr., 739
Lengyel Menyhért, 31
Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov), 13
Lentay Alán, 762
Lenz, hegyivadász tábornok, 541
Leó, XIII., pápa, 1131
Leser Ella, 626
Leser Frida, 626
Lesser, Lawrence S., 1008, 1227
Leszkay Károly, 675
Lévai Jenő, 285, 360, 393, 428, 461, 519, 552, 586, 595, 639, 642, 653, 685, 699, 718, 889, 1017, 1108, 1225, 1231, 1281, 1312
Léván Imre, 661
Levi, Joshua ben, 799
Levi (Pici) Yehuda, 1120
Lévy Lajos, dr., 970
Lewinger Béla (Adalbert), 1111
Liberman L., 589
Lichtenberg Uziel, 1024, 1104
Lichter Endre, 756
Lichtheim, Richard, 1208, 1219, 1222, 1242–1243
Liebl Veronika (Eichmann felesége), 403
Ligeti Ernő, 109, 893
Ligeti Jenő, 707, 713, 716, 718, 756, 761
Ligeti Pál, 147
Link Elemér, dr., 678
Link Gyula, 392, 1048
Linton, Joseph, 1204, 1212, 1236, 1239; Linton–Henderson-találkozó, 1239
Lipót, I., 78
Lipp Károly, 727
Lipsky, Louis, 1240
Liptay Lajos, 615
Liptay László, 417, 594, 694–696, 709, 714–715
Lissauer Zoltán, 515
Liszka Béla, 691, 712
Lisszauer Avri, 1090
Litvinoff, Emanuel, 808
Livni, Jehudit, 714
Liz-Texeira Branquinho, Alberto Carlos de, 872, 1193, 1234
Locker, 1236
Loewy Ferenc, 627

Long, Breckinridge, 1234–1235
Lontay Alán, 727
Loór Tivadar, 618
Lóránt Zoltán, dr., 685
Lorenz, SS-tiszt, 401
Losonczy András, dr., 1317
Losonczy Géza, 1081
Lótz Pál, dr., 730, 758
Lovász Irma, 617
Lowenstein, David, Mrs., 1242
Lowrie, Donald A., dr., 774
Löbl Béla, 594
Lőcsey István, 942, 944, 958–959
Löffler Miklós, 670
Lőrincz Sándor, 612
Lőrinczy Szabolcs, 893, 1140–1141
Lösener, Bernhard, dr., 1002
Löw Immánuel, 69, 87, 713, 716
Löw Lipót (Leopold), dr., 32, 698, 713, 716, 718
Löwenstein Samuné, 970
Löwenthal, Zdenek-Zdenko, 219
Löwinger Albert, 731, 759
Löwinger Mór, 969
Löwinger Sámuel, 361, 969
Löwy Ernő, 515
Lőwy I., 590
Lubetkin, Ziviah, 801
Lucska Vilmos, 960
Ludin, Hanns Elard, 269–270, 281–283, 637, 646, 653, 770, 984, 1002, 1004–1005, 1010, 1027
Lukachich Géza, báró, 359
Lukács Béla, 227, 237, 249, 252–253
Lukács Ignácz, dr., 576
Lukács Mihály, dr., 755, 761
Lukács Sarolta, 1183
Lulay Leó László, dr., 389, 422, 428, 578, 633–634, 637, 652, 654, 656, 850, 866–867, 894, 897, 1048, 1070, 1073, 1101
Lunzer Pál, 970
Lusztbaum Béla, 689
Lusztig Soma, 612
Luther, Martin, 229–233, 236–237, 242, 251, 257, 261–264, 270–273, 283, 398, 993
Lutz, Carl, 920–921, 931, 938, 988, 1031, 1068–1069, 1176–1178, 1181, 1184, 1212, 1228
Luzsenszky Alfonz, gróf, 462, 482

Macartney, C. A., 46, 53, 67, 211, 220, 323, 360, 362, 383, 389, 391–392, 426, 963, 1080
Mach, Šano, 984, 1005, 1010
Machiavelli, Niccolò, 139
MacKillop, Douglas, 1229, 1235
MacMichael, Sir Harold, 1038, 1084, 1201, 1203, 1213–1214
Mádai Gizella, 756
Maglione, Monsignore Luigi, 1163–1164, 1226
Magyary-Kossa Aladár, 423, 692–693, 696, 714, 1142
Maimonides, Moses, 798–799
Májay Ferenc, 615–616
Májer Sándor, 363
Majerovits L., 589
Major Ákos, dr., 1289–1290
Major Domokos, 1117
Major Jenő, 963
Major Róbert, 483–484
Majsai Tamás, 219
Makinen, Marvin, 1232
Makkai János, 506
Makkay Miklós, 1118
Makrányi Gyula, 656, 670
Malasits Géza, 134, 489
Malinovszkij, Rogyion J., 1188
Mališ, dr., szlovák diplomata, 270–271
Málnási Ödön, 64, 71
Mandel fivérek, 1242
Mandel, Georges, 1009
Mandel Jenő, 367
Mandel József (Mandl, Josef [Iosip]), 1009–1110, 1219, 1241
Mandel József (Ózd), 675
Mandel Sándor, dr., 480, 696

Mandelblatt, S., 1224, 1242
Mangold Jenő, 939
Maniu, Iuliu, 999, 1008
Mann, Thomas, 769
Manoilescu, Mihail, 162–163, 185
Manoliu, Florian, 788, 1219
Mansfeld Géza, dr., 731, 862
Mantello, Georges M. (Mandel/Mandl György), 788–789, 791, 806–807, 1009, 1042, 1069, 1176, 1208, 1218–1219, 1241–1242
Marányi Ede, 340, 342
Mária Terézia, 78
Máriás Regina, 461
Máriássy Ferenc, 534, 545
Marina, Mihai, 996
Mario, Monsignore, 790, 1165
Mariska György, 607
Maritain, Jacques, 1164
Márk Antal, 187
Markos Olivér, 896
Markovics János, 720
Markovits (Huszt), 568
Markovits Fülöp, 710
Markovits Jenő, 588
Markovits Rodion, 109
Markovits Szilárd, 692
Markusz S., 590
Marót Károly, 893
Maróthy (Meisler) Károly, 54, 158, 182, 227
Marschall Ferenc, 133
Martin, J. M., 1240
Martinidesz Ödön, 199, 496
Márton Áron, 601, 621, 1143–1144, 1153
Marton Béla, 63, 254, 423, 963
Marton Ernő, dr., 78, 101, 166–167, 186–187, 603–604, 621, 996, 1000, 1008–1010, 1032, 1063, 1067, 1113–1114, 1250–1251, 1282
Marton István, 588, 1112
Márton József, 939
Marton Lajos, dr., 604, 1062, 1107–1108
Marton Zsigmond, 616
Mason, Paul, 1229
Masur, Norbert, 1109, 1182–1183
Matei, Nicolae, dr., 1274
Máthé Elek, 1224
Máthé Kálmán, 203
Máthé Klára, 1224
Máthé Sándor, 198
Matolcsy Mátyás, 170, 182, 303–304, 1101
Matolcsy Tamás, 170, 303
Matros, német rendőr ezredes, 401–402
Mauthner család, 108, 1020
Mauthner Ferenc, 532
Mauthner János, 545
Mayer (Megyeri) József, 1089, 1120
Mayer, Saly, 776, 791, 1023, 1049–1055, 1057–1058, 1108–1109, 1111–1112, 1216, 1219, 1242
Mayer-Guary Guidó, 733
Mayr-Falkenberg, német diplomata, 273
McClelland, Roswell D., 653, 789, 1049, 1051–1052, 1054, 1216–1217, 1229–1230, 1235–1236, 1241
McCloy, John J., 397, 1238, 1275
Mecsér András, 63–64, 971
Medgyesy László, 760
Meer Samu, dr., 480, 516
Megay Ferenc, 18
Megay László, 566–567
Megyesi Andor, 613
Meggyesy (Medgyesy) Lajos, dr., 556, 578, 586, 597–598, 633–634
Meisner Jenő, 869
Meistlik S., 589
Melzer, Menachem, 1232
Menczel Bernát, 591
Menczer Imre, 761
Mengele, Carl, 764
Mengele, Josef, dr., 743–744, 764–765, 1276–1277, 1293
Menkes, Joseph, 1114

Menyász Emil, dr., 363
Menyhárt Ferenc, 603
Mérey László, 737
Merkly Antal, 1033–1034
Merksamer, Lea (sz. Markovits Lili), 624
Mesesan, Augustin, 1292
Meskó, rendőrfőtanácsos, 554
Meskó Arisztid, 199
Meskó Zoltán, 57–59, 182, 364, 1269
Mester Miklós, 171, 253, 383, 441, 693, 829, 861, 883, 887, 897, 1073–1074, 1137, 1140
Mesterházy Ferenc, 423
Mészáros Edmund, 258
Mészáros Gyula, 238, 252, 379–380
Mészáros Hugó, 733
Mészáros László, 1273
Meszlényi Antal, 1226
Mészöly Miklós, 1317
Metzen Sámuel, 612
Mezei András, 1316
Mezey Lajos, 506
Mihailoviæ, Dra•a, 220
Mihályi Jenő, 198
Mikecz Ödön, 133–134
Mikes (Mischek) Ferenc, 183
Mikes János, 735
Miklós, I., cár, 184
Miklós Béla, 847, 890, 904, 971
Mikuleczky Gyula, 663, 674
Milch, Erhard, 385–386, 538, 631
Milkó Endre, 968
Milotay István, 54, 158, 172, 963
Mindszenty József, 156, 1144, 1153, 1313
Mirjam Perl, 624
Miske-Gerstenberger Jenő, 987, 1241
Misoczki Lajos, dr., 670
Mittelman Jenő, 729
Mittelmann Jakab, 612
Mohay (Mohaupt) Gyula, 942
Moldova György, 483, 486
Molitor Sándor, 530
Moll, Otto, 742
Molnár András, 893
Molnár Dezső, 359
Molnár Ferenc, dr., 607
Molnár Ferenc, író, 31
Molnár István, 623
Molnár Judit, 712
Molnár Sebestyén, 1313
Molnár Tibor, 361
Molnár Vilmos, dr., 612
Molnár Zsigmond, 416, 560, 574, 587, 600, 673, 812, 817
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics, 161, 184, 1217
Mondale, Walter F., 1196
Mónos József, 1269
Monostori Gyula, 1273
Montini, Giovanni Battista, Monsignore 1162–1163, 1225
Mónus Áron, 1319
Mónus Illés, 489, 793, 1078
Moór Oszkár, 1177
Moore, Sir T., 1239
Morávek, Augustin, 281–282, 1010
Mordowicz, Czeslaw, 786, 790, 805, 807
Moreillon, Jacques, 1224
Morgenthau, Henry, Jr., 1199–1200, 1203
Móricz Zsigmond, 121
Morlin Ervin, 987
Morse, Arthur D., 772, 774, 801
Morvai János, 565
Moses, Siegfried, 104
Moskovics I., 589
Moskovics Rózsa, 589
Moskovits H., 624
Moskovits József, 603
Moskovits Károly, 594
Moskovits M., 592
Moskovits Majsi (Károly), 936, 1008
Moskovitz Anna, 594
Moskowicz József, 1108
Moyne, Lord, 1206, 1237, 1240
Moynihan, Daniel Patrick, 1232
Mösslacher, SS-tiszt, 730

Muguiro, Miguel Angel de, 1233
Mummi, német százados, 959–960
Munkácsi Ernő, dr., 95, 112, 427, 431, 440, 451–452, 455, 459–460, 595, 461, 481, 487, 667, 672, 674, 676, 795, 800, 889, 894, 1233, 1312
Munkácsi Noémi, 756
Muraközy Gyula, 1139, 1147–1148, 1154
Muray (Metzl) Lipót, 320, 359, 361, 679, 1289
Muskat, 1242
Mussolini, Benito, 136, 163, 177, 184, 187, 224, 239, 268, 903, 981, 987, 990, 1191; Mussolini-kormány, 987
Musy, Jean-Mary, dr., 987, 1055, 1057–1058, 1109, 1112
Mutza Medgyesi Erzsébet, 625
Mülhoffer, munkaszolgálatos, 716
Müller A., 590
Müller F., 591
Müller, Heinrich, 265, 402–403, 993, 998, 1276, 1293
Müller, Herbert, dr., 398
Müller Lici, 970
Müller Rezső, 452–453, 497, 499, 814, 880, 965

Nadányi János, 612, 619
Nádas (Nadler), ezredes, 964
Nádas Géza, 711
Nádas L.-né, 763
Nádas Lajos, 963
Náday István, 357, 898
Nádorfy Gyula, 588
Nagy Dezső, 614
Nagy Endre, 662
Nagy Ferenc, 489
Nagy Győző Antal, 709
Nagy Gyula, 949, 970, 1149, 1154
Nagy Imre, 762, 1314
Nagy István, 573
Nagy Iván, 963
Nagy János, 1286
Nagy Jenő, 415, 1080, 1118
Nagy Jenő, dr., rendőrtanácsos, 597–598, 609–610, 624
Nagy József, dr., 427, 459–461, 477, 481, 488, 911, 932, 958, 965
Nagy Károly, dr., 1290
Nagy Lajos, 608, 675
Nagy László, 727
Nagy Miklós, dr., 220, 683, 1275
Nagy Sándor, 608
Nagy Valér, 415, 427
Nagy Vilmos, Nagybaczoni, 240, 252, 314, 321–323, 325–332, 336–337, 360–364, 376, 381, 390, 392, 781, 963, 1312; minisztersége, 326
Nagy Vince, 1291
Nagyatádi Szabó István, 28
Nagyőszy Miklós, 363
Naményi Ernő, 147
Namier, 1236
Nathan Tibor, 368, 674
Naumann, Bernd, 765
Nediæ, Milan, 220
Nékám Sándor, 863, 988
Nemerey Márton, 417
Nemes Károly, dr., 739
Nemessányi Tivadar, 538
Német, dr., 970
Németh (Popovics) Jenő, 964
Németh Imre, 291, 612
Németh Károly, 733
Németh Lajos, 1273
Németh László, 69
Németi Sándor, 575
Neofit metropolita, 1126
Neshka, 1120
Neuhausen, Franz, 335
Neuhauser Imre, dr., 660
Neumann Adolf, dr., 762
Neumann, Oscar (Yermiyahu), dr., 785–786, 795, 805
Neumann, Renée, 784
Neumann Salamon, 594
Neumann Sándor, 367, 675
Névery Sándor, 713–714
Ney Károly, 901

Neyer, Wilhelm, 336–338, 344, 881
Niculescu-Buze°tinek, Grigore, 1001
Nidossy Imre, 958–959
Nielson, Asta, 951, 971, 1187, 1231
Nikolits Mihály, 731
Nilsson, Asta *lásd* Nielson, Asta
Nitsch Mátyás, 510
Nógrádi Sándor, 1118
Nordau, Max, 8, 86
Norton, John Clifford, 1197, 1208–1210, 1229, 1235, 1237
Norweb, 1236
Nostitz, von, német követségi tanácsos, 647
Novak, Franz, 404, 407, 495, 578, 634, 637, 850, 898–899, 969, 1278
Nussbecher Joel (Emil), 1062, 1084–1086, 1101, 1119

Nyakas László, 681
Nyárády Miklós, 1287
Nyíregyházy Pál, 553, 573–574, 593
Nyiri János, 947
Nyírő József, 168, 963
Nyiszli Miklós, dr., 764
Nyitrai Ágoston, 695, 715

O'Hare McCormick, Anne, 1238
Oberländer Endre, 762
Oberndorf Elek, 728, 1145, 1153
Ocskay László, 351, 911
Odescalchi Miklós, herceg, 1118
Offenbach Sholem (Sándor), 1042, 1045–1046, 1074, 1108, 1115, 1283
Offner Alfréd, 1284
Ojtozi Elek, 603
Oláh György, 158, 171–172, 183
Oláh István, 1119
Oláh Sándor, 606
Olbrich, Erhard, 1294
Olsen, Ivor C., 1183, 1185, 1230
Olshan, Itzak, 442, 1114
Olteanu, Alexandru, 1008
Omelka Ferenc, 1272
Ónody Dezső, dr., 831
Ónody Géza, 9, 32
Oravecz Pál, 893
Orbán László, 417, 419–420, 548
Orbán Ottó, 1306
Orbán Vilmos, 756
Ordentlich Ferenc, 606
Órendy Gusztáv, 610
Orendy Norbert, 415
Orgoványi József, 610
Oriás Oszkár, 661
Ormai Klári, 970
Orosz József, 603
Orosz Mihály, 1148
Orsai Antal, 678
Orsenigo, Cesare, 1162
Osborne, Sir D., 1226–1227
Ostenburg Gyula, 17–18, 34
Osterweil, dr., 1075
Osváth René, 612–613
Osváth Zoltán, 610
Osztern Lipót, 1067
Ottlik György, 281, 506, 793
Ottlik László, 124, 134
Óvári László, 679

Örkényi Strasser István, 348
Örményi Antal, 423, 617

Paksy-Kiss Tibor, 417, 419–420, 547, 556, 600, 602, 610–611, 616, 839, 1274, 1292
Pál, VI., pápa, 1162
Pál Endre, 661
Pál István, 672
Pál József, 709, 712–716, 1014
Palásthy Ferenc, 416
Palásti László, 367
Pálffy Fidél gróf, 59, 64, 71, 182, 187, 408, 411, 467, 505, 962, 1270
Pálffy György, 1080–1081
Pálffy József, gróf, 1087
Pálfy József, 712
Pálfy Sándor, 567
Palgi, Joel *lásd* Nussbecher, Joel
Pallai Géza, 1242

Pallavicini György, gróf, 16
Pallavicini György, ifj., gróf, 1087–1088
Pálosi Béla, dr., 1271
Palotás István, 365
Pamfil (sz. Semlyén) Éva, 1008
Paneth, Eli, 483
Paneth József, 607, 1008, 1103
Pap Izsák *lásd* Pfeiffer Izsák
Pap Róbert dr., 83, 480, 692–693, 695, 713, 715, 758, 1284
Pap Zoltán, dr., 730
Papen, Franz von, 1163
Papler Géza, 624
Papp, professzor, 1149
Papp Géza, 602
Papp János, 417, 615
Papp László, 674
Parragi György, 489
Páskándy János, 413–414
Paszkesz Fülöp, 679
Paszt Ernő, 709
Paszternak, Rav Slomo, 591
Pászthói Ernő, 610
Pásztor Béla, 676
Pásztor Izsák, 612
Pásztor Jenő, 612
Pásztor József, dr., 780, 944, 1103
Pásztor Magda, 478
Pásztóy Ámon (Polczer Antal Ferenc), 198, 205, 217–218, 413
Pataki Ferenc, 1273
Pataki Sándor, 341, 366
Pataky Ferenc, 1118
Patzauer Dezső, 716
Paul, Andrei (Pollák Endre), 1274
Paul, Randolph, 1199
Paulus, Friedrich von, 176, 223
Pehle, John W., 1008, 1196, 1200, 1207, 1215, 1227, 1238–1239
Pehm József *lásd* Mindszenty József
Peidl Gyula, 15, 17
Pejakevich Mária, grófnő, 1174
Pell, Claiborne, 1232
Pella, Vespasian V., 996, 998
Pelle János, 1286
Pénzes Mihályné, 681
Pénzes Sándor, 741
Perényi Zsigmond báró, 34, 179, 388, 393, 568, 578, 898, 1137, 1152
Perényi Zsigmond, dr., 370
Perepatits Pál, 1275
Peretz, Moshe, 1065
Perey László, 417
Perjési, 959
Perl Ipoly, 343
Perri, Jichak, 627
Pestek, Viktor, 784
Péter Gábor, 1290
Peter, Mach, dr., 1156
Péterffy Béla, 675
Péterffy Jenő, 556, 600, 611–614, 625–626, 713, 839, 889, 1292
Péterfy százados, 924
Pétery János, dr., 1149
Pethes István, 607
Pethő Sándor, 544
Pető Ernő, dr., 431, 433, 441, 447, 459–460, 465, 469, 475, 477–479, 484–486, 596, 651, 654, 786, 792, 817, 831, 861–862, 866–867, 869, 871, 887, 894, 910, 965, 1022, 1185, 1231
Pető László, dr., 452, 1185
Petővári László, 608
Petrányi György, 503
Petri Gyula, 613
Peyer Károly, 134, 489, 514, 1078
Pfeffer-Wildenbruch, Karl, 401, 901, 961
Pfeffermann Jenő, 608
Pfeiffer Izsák, dr., 740
Pil Moshe (Alpan), 1089–1091, 1120, 1283
Pilet-Golaz, Marcel, 1229
Pilissy Tamás, 729
Pilisy Tamás, 198
Pinczés Zoltán, 413, 416
Pinkerton, 1107, 1205, 1237
Pins, Rudolph L., 1293

Pintér Aladár, 417
Pintér, csendőr százados, 616
Pintér György, 198
Pintér József, 660
Pintér Sándor, 544
Pirkler Ernő, 608
Piroska János, 35
Piukovics József, 423
Pius, XI., pápa, 1131
Pius, XII., pápa, 807, 822, 1162, 1165, 1167–1168
Platschek Lajos, 711
Pleplár Károly, 363
Pohl, Oswald, 392, 401, 538, 545, 643, 745, 1109, 1275
Pohl Sándor, dr., 572, 578, 592
Pokornyik, nyilas, 972
Polgár, dr., a huszti Zsidó Tanács tagja, 568
Polgár György, dr., 83, 95, 108, 110, 147, 205, 452, 488, 574, 667, 769, 1046, 1103
Polgár László, 758
Pollack Sámuel, 851
Pollák Endre, dr., 585, 620, 623, 1107
Pollák Erzsébet, 592, 622
Pollák Fülöp, 762
Pollák Henrik, 32
Polnay Jenő, 22
Polonkay Géza, 617
Poltáry Vilmos, 417
Pomerantz, Vénya, 114, 1033, 1038
Pongrácz Ferenc, gróf, 969, 1227, 1234
Pop, Ion, 885
Pop, Ionel, 1000, 1282
Pop, Romulus, 1000, 1282
Pop, Valer, 185
Popescu, Dumitru, 997
Popescu (Wérner) Erich, 106
Popovics Milán, 212, 220–221
Porzezsinszky Valér, 964
Pottasmann Vilmos, 367
Pozner (Pazner), Chaim, dr., 773–775, 788, 801, 806, 1036, 1056, 1069, 1110, 1208, 1212, 1219–1221, 1224, 1229, 1242–1243, 1288
Pozsgai Sándor, 613
Prerau Ignác, 576
Prescher, SS-tiszt, 401
Pressburger Helmenschlager Margit, 672
Presser Adolf, 461
Preyssing, Konrad von, 1162
Prohászka Ottokár, 19, 1123
Prónay György, 121, 149
Prónay Pál, 17–18, 34
Pruzsinszky János, 292
Puder Sándor, dr., 368, 674
Puky Endre, 45
Purjesz Béla, 693, 893
Puskás Attila, 755, 758
Puskás István, 812, 820
Pusztai János, 518

Rácz Maxné, 763
Rademacher, Franz, 262, 269, 273, 398
Rádi István, 1088
Radnóczy (Riedl) Antal, 964
Radnóti Miklós, 343, 367, 1306
Radó József, dr., 698
Radocsay László, 215, 249, 379
Radtke, német őrnagy, 279
Radvánszky Albert, 474, 487, 728, 1139, 1145, 1153
Rady Dénes, 958
Rády-Péntek (Freitag) Artur, 964
Rafael, dr., 936
Raffay Sándor, 19, 121, 150, 181, 787, 893, 1125, 1139, 1148, 1150, 1152
Raffy Ádám, 109
Rahn, Rudolf, 903, 906, 908, 963
Raile Jakab, 949, 970, 1077, 1116, 1144
Rajk László, 1117
Rajnay (Reiner) Károly, dr., 612, 614, 625–626

Rajniss Ferenc, 54, 158, 171–172, 227, 818, 878, 903, 962, 1073, 1270, 1290
Rakolczay László, 647
Rákos Andor, 716
Rákosi Mátyás, 70, 183, 1117, 1263, 1284
Rakovszky Iván, 876, 896
Ramberger, Eichmann-Sonderkommando, 404
Randall, A. W. G., 1106, 1115, 1203–1206, 1212–1213, 1236–1237
Ránki György, 1314–1315
Rapcsányi László, 1316
Rapp, Walter H., 1061
Rassay Károly, dr., 132, 149, 425, 489
Ráth Ernő, 594
Ráth József, 594
Rathborne, Elearon F., 1212
Rátz Imre, 731
Rátz Jenő, 64, 71, 117–118, 120, 133–136, 171, 187, 356, 376, 410, 496, 838, 876, 963, 1271
Rau, Eichmann-Sonderkommando, 404
Ravasz József, 787
Ravasz László, 19–20, 122, 388, 393, 474, 502, 578, 584, 595, 800, 1124, 1130, 1136–1140, 1146, 1149–1152, 1298, 1302, 1313–1315
Reams, Robert Borden, 1234
Rechnitzer József, 761
Régner Ferenc, 714
Regős István, 757
Reich, Boby, 786
Reich Géza, 761
Reich Henrik, 674
Reich Imre, 765
Reich Koppel, 69
Reich Lipót, 758
Reichard Ernő, 1045
Reichard Károly, 515
Reichel, 1229
Reichmann, Éva, 1233
Reichmann, Renee, 1233
Reik, Chaviva, 1010
Reiner Imre, dr., 83, 109, 368, 393, 438, 446, 460, 479, 488, 496, 516, 579, 596, 674, 891, 910, 1103, 1137, 1283
Reiner Tiborné, 970
Reisch Alfréd, 654
Reisinger Ferenc, 134
Reisner József, 788
Reiss, Rafael, 1010
Reisz Ödön *lásd* Mészáros Edmund
Reitlinger, 1010
Reitzer Miklós, 692
Rejtő Ármin, 939
Rekowski, Carl, 396, 405, 538
Rektor Béla, 613
Relle Imre, 680
Reményi-Schneller Lajos, 133–134, 179, 249, 378, 410, 523, 525, 527, 538, 651, 786, 833–834, 841, 851, 860–861, 874–876, 894–897, 961–962, 1005, 1224, 1227, 1271, 1290
Remete László, 1077, 1144
Remoussin, Mme, 981
Rényei Viktor, 104
Reök Andor, 423
Resnik, Reuben B., 1000
Réthy-Haszlinger Ferenc, 423, 513
Rettmann Kurt, 920, 958–959
Révai József, 1117–1118
Révay Kálmán, 1080
Révész I., 591
Révész Imréné, 674
Révész, Peretz, 114, 1032, 1089, 1140, 1151
Reviczky Ádám, 1318
Reviczky Imre, 344, 363
R'evim, Joseph *lásd* Stern József
Rhosóczy Mihály, 467
Ribáry Frigyes, 1103
Ribáry Géza, 85, 110, 112, 147
Ribbentrop, Joachim von, 129, 155, 159, 162, 174, 176, 211, 213–214, 217, 221, 228, 231, 233, 237,

239–243, 251–254, 257, 283, 336, 359, 375, 378, 384, 386, 391, 395, 397–398, 400, 405, 409–410, 425, 517, 537, 539, 544, 546, 632, 638, 646, 653, 792, 844, 846–847, 884, 888, 890, 896–897, 913–914, 965–966, 975, 985, 993, 998, 1003–1004, 1009, 1069, 1178, 1182, 1208, 1227, 1275
Richter Béla, dr., 1194
Richter Hugó, dr., 970
Richter, Gustav, 992, 1007, 1008, 1010
Ricsóy-Uhlarik Béla, 541, 556, 587, 620, 648
Riegner, Gerhart M., 772–775, 801–802, 1198, 1201, 1220–1221, 1223, 1235
Ries István, 1284
Riesz Frigyes, 893
Riesz István, 693
Rintelen, Emil, 233
Ripka, Hubert, 1237
Ripper Frigyes, 880
Ritter, Karl, 375, 397, 632, 651–652, 987
Roboz Ottó, 1075
Rochlitz Helén, 589
Rochlitz Szeréna, 589
Rogozi Pap Zoltán, 608
Romascan, Ion, 1008
Romhányi László, 1307, 1318
Rónai Béláné, 1147
Rónai Pálné, 675
Rónai Zoltán, 911
Roncalli, Angelo Giuseppe, 1163, 1168
Roosevelt, Eleanor, 1241
Roosevelt, Franklin Delano, 767, 773–775, 789–790, 807, 832, 1023, 1034, 1052, 1069, 1158, 1163, 1195, 1200–1203, 1205, 1207, 1215–1218
Rose, P. L., 1109
Rosenbaum, a huszti Zsidó Tanács tagja, 568
Rosenberg, auschwitzi munkaszolgálatos, 894
Rosenberg Béla, 624, 761
Rosenberg E., 589
Rosenberg József, 733
Rosenberg Lajos, dr., 569
Rosenberg Moshe, 1024, 1089–1091
Rosenberg Samu, 761, 785, 805
Rosenberg Sámuel, 609
Rosenberg, Walter *lásd* Vrba, Rudolf
Rosenfeld Henrik, 719
Rosenfeld József, 710
Rosenfeld Zoltán, dr., 739
Rosenheim Zsigmond, 733
Rosenheim, Jacob, 774
Rosenthal, Jack, 590
Rosenthal, Leo, 785
Rosenthal R., 367
Rosenwasser Kálmán, 574
Rosin, Arbost, 786, 790, 805
Rosinger Ferenc, 1286
Rosta János, 933, 944
Rostás Sándor, 710
Roth Dezsőné (sz. Pollák Erzsébet), 718
Roth Emil, dr., 659
Roth Ignác, 572
Róth Jenő, 569
Róth József, dr., 946
Roth Siegfried, 1024, 1283
Rothauser Béla, 726
Rothen Ferenc (Franz), 64, 71, 187
Rothmund, Heinrich, 1050, 1055
Rotta, Angelo, Monsignore 793, 822, 872, 911, 964, 969, 1129, 1165–1166, 1171, 1227
Rottman S., 762–763
Rottmann Rózsa, 589
Rotyis Péter, 1289
Rozner István, 609, 624
Rózsa Pál, 474
Rózsa T. Endre, 1316
Rózsahegyi Kálmán, 893
Rozsi Béla, 591
Rozsnyai Béla, dr., 578, 597

Rőder Jenő, 328, 334, 353, 364, 366
Rőder Vilmos, 117, 898
Rubidó-Zichy Iván, 988
Rubinfeld, 1053
Rublee, George, 1196
Ruder Mór, 679
Rufs, Ernst von, 1181
Ruhle, német tisztviselő, 396
Rumpf, SS-főhadnagy, 684
Rupert, Rezső, dr., 207
Rupprecht Antal, 733
Rupprecht Olivér, 54, 71, 158
Ruszkay (Ranzenberg) Jenő, 64, 71, 117–172, 187, 376, 896
Ruszkiczay-Rüdiger Imre, 322, 337–338, 632
Rusznyák István, 693, 893
Ruszty Rusztek, 762
Ruttkai György, dr., 1285
Rübner József, 760

Safran, Alexander, 1113
Sagelowitz, dr., 789
Sághy László, 198
Sági József, 737
Sajó Dezső, 719
Salamon A., 590
Salamon Ernő, 109
Salamon Ferdinánd, 622
Salamon Mihály, 1105, 1120, 1283
Salazar, Antonio, 1193
Salgo, Nicholas M., 1233
Salin, Edgar, 773–775
Salkaházi Sára, 1077, 1116
Salló János, 64
Sallós Ferenc, 616
Salm Hermann gróf, 35
Sámi Béla, dr., 518, 607
Sampaio Carrido, Carlos de, 1192–1193, 1234
Sanatescu, Constantin, 995, 1001
Sándor, II., Jugoszlávia királya, 50
Sándor Alajos, 1273
Sándor Dezső, 661, 896
Sándor Jenő, 198
Sándor Pál, 69, 661
Sanz-Briz, Angel, 872, 1160, 1191
Sárkány László, 609
Sárközi György, 1306
Sárközi N., 608, 624
Sárközy Béla, 608–609
Sarlósi József, 466–467, 1022
Sárosi Béla, 670
Sárosy Gyula, 605
Sárvári, csendőr ezredes, 570
Sárvári Jenő, 570–572
Sasady Artúr, 417
Sáska Elemér, 199
Sass Elemér, 416
Satan, Eric S., 988
Sátory Gy. Zoltán, 198
Sattler János, 671
Saucken, német diplomata, 638, 974
Saur, Karl, 385–386
Say Gusztáv, 359
Sayit, Kemal, 988
Schacht, Hjalmar, 52
Schalk Ferenc, 880
Schedel Andor, 262
Scheiber Lajos, 953, 1101
Scheiber Sándor, dr., 487, 1101
Schein Ödön, 761
Schell Péter, báró, 572, 876, 896
Schellenberg, Walter, 987, 1112
Schenk Erzsébet, dr., 673
Schep, Samuel, 1219
Schiberna Ferenc, dr., 727, 1144, 1153
Schiffer Ferenc, 939
Schiller, Ignace, 988
Schilling János, dr., 423, 595, 605–606, 623
Schindler József, 712
Schirmer, Robert, dr., 1158–1159, 1224–1225
Schlamm, Helmuth, 244
Schlei Mihály, 1273
Schleier, Rudolf, 265, 585
Schlempp, német tisztviselő, 386
Schloss, 1242
Schmelter, német tisztviselő, 386

Schmetterer, Jacob, 1009–1010, 1251
Schmideg József, 361
Schmidt, 1029–1031
Schmidt, dr. (futár), 782
Schmidt, dr., 1035
Schmidt, dr., 106
Schmidt, Eichmann-Sonderkommando, 404
Schmidt, német tisztviselő, 396
Schmidt, Andreas, 998
Schmidt, Anton, 780
Schmidt, Arnold, 1277
Schmidt Imre, 617
Schmidt Jenő, 761
Schmidt Mária, 486
Schmidt, Paul Karl, 174, 184, 643, 646, 842, 888
Schmidthuber, tábornok, 960
Schmidtsiefen, Eichmann-Sonderkommando, 404, 572
Schmitzhofen, SS-tiszt, 700
Schnabel, Ernst, 764
Schneider, Wilhelm, 544
Schnitzer János, 340, 343, 366
Scholz, Rudi, 106, 1035
Schonfeld N., 589
Schön Dezső, 187, 485
Schönberger Dezső, dr., 691
Schönberger E., 589
Schönwald Miklós, dr., 594
Schönwirth I., 589
Schönzierer, SS-tiszt, 572
Schreiber Jakab, 711
Schreiber Róbert, 1118
Schrey Mária Ágnes, 759
Schroeder, Kurt Freiherr von, báró, 538
Schröder, SS-tiszt, 616
Schulenburg, Friedrich Werner von, gróf, 161
Schulmann Henrik, 707
Schulte, Eduard, dr., 772, 801
Schumann, Horst, dr., 1276, 1293
Schumberg, Emil, dr., 397
Schumer, Charles E., 1241
Schüsler Lajosné, 708
Schwab Löw, 8
Schwalb, Nathan, 99, 106, 115, 776, 786, 1023, 1049, 1053, 1057, 1108, 1115, 1219–1221, 1242
Schwarcenberg Jenő, 761
Schwarcz Arnoldné, 762–763
Schwarcz Gyula, 675
Schwarcz József, 590
Schwartz, amerikai hírszerző tiszt, 1034
Schwartz Béla, 717
Schwartz, Benjamin, dr., 487
Schwartz Helén, 589
Schwartz István Mihály, 1285
Schwartz, Joseph J., dr., 1034, 1048, 1053–1054, 1109, 1236
Schwartz Mór, 672
Schwartz Piroska, 589
Schwartz Zoltán, 609
Schwarz Vilmos, 680
Schwarzbart, Ignacy, dr., 770–771, 791
Schweiger, Moshe, dr., 1024, 1054–1055, 1084
Schweiger R., 594
Schweitzer József, 758
Schwimmer A., 589
Schwimmer Jenő, 615
Scitovszky Béla, 198
Sebestyén András, 474
Sebestyén Imre, 680
Sebestyén József, 896
Sebestyén Pál, 975–976, 978, 980, 984, 986–987
Sedlaczek, Rudolf (Rudi) dr., 106, 603, 782
Sefesik György, 35
Segalowitz, Benjamin, dr., 773–774, 801, 1221
Segelstein, a munkácsi Zsidó Tanács tagja, 565
Seidl, Siegfried, 404, 573, 592, 700, 1277–1278
Seik Imre Henrik, 361

Selcke, Benno H., ifj., 1060–1061
Sellő Miksa, 761
Sellyey Vilmos, 332, 417, 419–420, 428, 548, 556, 686, 695
Sepsey Tamás, 1259
Serédi Jusztinián, 122, 150, 181, 426, 471–472, 502, 658, 662, 674, 786–787, 806, 850, 856, 1017, 1125–1130, 1133, 1135–1140, 1144–1146, 1150–1153, 1164, 1170, 1302, 1315; Serédi–Sztójay-megegyezés, 472
Serényi Miklós, gróf, 919–920
Seress László, 363
Shapiro, Abraham Duber Cahana, 799
Shemer, Dan, 1114
Shertok (Sharett), Moshe, 792, 1038–1039, 1060, 1064, 1106, 1109, 1203–1206, 1212, 1221, 1236–1237; Sharett-kormány, 1060
Shmueli, Yechiel, 1062
Shnur, Shimon A., 361
Shvoy Lajos, 660, 1141
Siegel, Uri, 1111
Siegfried, Elek, 1108
Sigray Antal gróf, 16, 121, 132, 254, 425, 489
Sikorski, W³adys³aw, 771
Silber Eszter, 590
Silberg, Moshe, 796, 808, 1065, 1114
Silberschein, Abraham (Adolf), dr., 114, 698, 779–780, 1108, 1110, 1243, 1220, 1242
Silberstein Izsó, 627
Silverman, Sidney, 1202, 1209
Sima, Horia, 991
Simcha Hunwald (Kühne János), 1101
Siménfalvy Árpád, 423
Siménfalvy Sándor, 198, 201, 217–218, 413, 423
Simkó, dr., 573
Simó Gyula, 962
Simon, csendőr százados, 695, 715
Simon Ákos, dr., 597
Simon Elemér, 886, 1127
Simon István, 727
Simon László, 729, 893
Simon, Levi ben (korábbi nevén Péteri Lipót), 485
Simonfay Lajos, 762
Simonyi Iván, 9, 32, 1122
Simonyi-Semadam Sándor, 18, 22, 24, 28
Simor Dezső, 1283
Simoviæ, Dušan, 176
Simpson, Felix T., 1287
Singer Ephraim (Ferenc), 623
Singer Ernő, 615
Singer István, 762
Singer Max, 367
Singer Pál, 660
Singer Zoltán, 363, 606, 609, 623
Sinka István, 69
Sipos Géza, 761
Sipos Tibor, 285
Sipprelle, Dudley G., 484
Siskai, rendőrtiszt, 688
Six, Franz A., 396, 405
Skorzeny, Otto, 903, 905, 908, 962–964, 1294
Slachta Margit, 219, 1125, 1150
Slamovits W., 590
Slavik, Heinrich, dr., 113
Smilovits M., 590
Smolka Henrik, 610
Smuts, Jan, 14
Socol, Aurel, dr., 1008, 1113
Sohlman, moszkvai svéd nagykövet, 1189
Solleder, 401
Soltész István, 18, 35
Solymosi László, 198
Solymossy János, 487, 929, 932–933, 942, 945, 947, 959, 968–969
Sombor-Schweinitzer József, 71, 413, 426, 489
Somló Endre, 474
Somló Sándor, 667, 676
Sommer, Arthur, 773–774, 801
Somogyi Béla, 18

Somogyi Frigyes, 660
Somogyi Henrik, 739
Somogyváry Gyula, 489
Somogyváry Kálmán, 541
Somssich Béla, 759
Sonnefeld, Sonia, 1189
Sonnleithner, Franz, 254, 286
Sónyi Hugó, 292, 898
Soós Géza, dr., 788, 792, 1079, 1117–1118
Soós István, 611
Soós Károly, 117
Sorban, Raoul, 1008, 1113
Sós Edith, 466
Sós Endre, 95
Sótonyi Gábor, 416
Sotzki százados, 627
Sova tábornok, 997
Söderblom, S., 1188
Spányi Márió, 259, 260
Speer, Albert, 335–336, 365, 385–386, 392
Spellman, Francis J., 1150, 1209
Spiegel Izsák, 679
Spiegel, Yehuda, 589
Spira György, 367
Spira Ignác, 572
Spitz A., 589
Spitzer József, 657
Splényi István, báró, 542
Sponer Rudolf, 361
Springmann Sámuel, 103, 106, 114, 218, 480, 769, 800, 1024, 1026, 1033, 1104, 1237
Sprunz József, 368, 674
Sréter Ferenc, 949
Sréter János, 607
Stamberger Rezső, 762
Stanley, Oliver, 1203
Stapenhorst, SS-tiszt, 539–540
Stark Tamás, 1281
Steckl Adolfné, 1154
Steengracht von Moyland, Gustav, 213, 253, 399
Steger, 1111
Steiger, Alois, 1054
Steiger, W. von, 1282
Stein Ferencz, 684
Stein Gyula, dr., 712
Stein László, 939
Stein Sándor, 695
Steinberg Edith, 588
Steiner, 1241
Steiner Emil, 733
Steiner, Ervin, 785
Steiner, Hans, 988
Steiner Gyula, 730
Steiner Judit, 759
Steiner László, 612
Steiner Mihály, 576
Steiner Sándor, 565
Steinerné, Ervin Steiner felesége, 785
Steinhardt Géza, 972, 1037, 1106, 1237
Steinhardt, Laurence A., 1036, 1194, 1207, 1230, 1234
Steinitz Imre, 729
Stella Adorján, 351, 926, 1088
Stemmer László, 357
Stepán László, 221
Sterling, Paul *lásd* Szalai Pál
Stern Árpád, 591
Stern B., 589
Stern Edmund, 701
Stern H., 589
Stern Hermann, 105
Stern István, 762
Stern József, 701
Stern Lajos, 205, 769
Stern Leó, 105
Stern Manó, 939
Stern Márton, 712, 1283
Stern Samu, 36, 46, 77, 83–84, 90, 99, 103, 109–110, 112, 148, 421, 427, 431, 433–435, 437, 441, 443–444, 446–448, 451, 457, 460, 464–465, 469, 475, 477–479, 483–487, 494, 496, 584, 639, 651, 666–667, 676, 780–781, 786, 804, 819, 861–862, 866–867, 869, 883–894, 897–898,

910, 965, 1022, 1030, 1036, 1046–1047, 1087, 1102, 1154, 1185, 1284
Stern Sámuel, 701
Sternbuch fivérek, 1049, 1055, 1108–1109, 1220, 1242
Sternbuch, Eli, 1049, 1053, 1055, 1057, 1108, 1111–1112
Sternbuch, Recha, 1108
Sternbuch, Yitzhak, 1057, 1108, 1242
Sternfeld, Mikulas (Miklós), 790
Stettinus, Edward R., 1200, 1229, 1237
Stiller, isztambuli német főkonzul, 1205
Stimson, Henry L., 1196
Stinka Rudolf, 361
Stöckler Lajos, 434, 441, 466, 475–479, 486–488, 862, 866–867, 873, 877, 880, 894, 895, 911, 926, 929, 932, 943–944, 958–960, 965, 970, 1022, 1186, 1231, 1253, 1282–1284, 1314
Strachan, N. J., 1105
Strasser Dezső, 817
Strasser Sándor, 717
Straub Sándor, 968
Stroschneider, SS-tiszt, 602
Sturm Dénes, 368
Suchy Dezső, dr., 607
Suhr, Friedrich, 257
Sulzberger, Arthur Hays, 1235
Sulyok Dezső, 223
Surján László, 1319

Szabad György, 1317
Szabados Géza, 613
Szabó Albert, 1307, 1318
Szabó Béla (Adalbert), 608, 692
Szabó Dezső, 68
Szabó Ferenc, 696
Szabó György, 888
Szabó Gyula, 689
Szabó Jenő, 972
Szabó Károly, 960
Szabó Mihály, 613
Szabó Ödön, dr., 710
Szabó Péter, 1281
Szabó Róza, 591
Szabó Tamás, 1319
Szabó Teréz, 892
Szabó Zoltán, dr., 468
Szabolcsi Lajos, 112
Szabolcsi Miksa, 112
Szakály Sándor, 1281
Szakasits Árpád, 121, 490, 1078, 1080
Szakváry Emil, 962, 1291
Szalai N., 366
Szalai Pál, 955, 958–960, 972, 1076
Szalai Tibor, 1118
Szálasi Ferenc, 59–60, 62, 64–66, 70–71, 100, 113, 124–126, 150, 169, 172, 181–182, 187, 278, 349–351, 365, 409–411, 415–416, 421–422, 426, 475, 477, 858, 863–864, 866, 868, 889, 893, 900–903, 906–908, 911–914, 918–919, 925, 927–928, 930–932, 936, 938, 949, 952, 961–967, 969, 972, 985–986, 1000–1001, 1019, 1022, 1041, 1070–1071, 1085–1086, 1111, 1145–1146, 1151, 1172, 1182, 1187, 1191, 1269–1271, 1290–1291, 1295, 1307; Szálasi-kormány, 181, 349, 350–351, 415, 513, 515, 863–864, 911, 914, 918, 932, 961–962, 967, 1000–1001, 1173, 1181, 1187, 1193, 1240, 1269–1270, 1290, 1295; Szálasi-korszak, 416, 426, 542; Szálasi-puccs (1944. október 15.), 100, 113, 187, 249, 411, 518, 531, 715, 817, 821, 840, 858, 863–864, 868, 893, 904, 906, 908–909, 964–965, 969, 985–986, 1019, 1022, 1041, 1051, 1080, 1085, 1086, 1088, 1092, 1119, 1148, 1180, 1191, 1291; Szálasi–Rotta-tárgyalás, 964
Szálkay Antal, 681

Szalkay Ernő, 873, 941, 971, 1231
Szalkay Zoltán, 365
Szallay Sándor (Alexandru), 885
Szalóky Sándor, 658
Szamek Henrik, 569
Szamosi László, 1192, 1234
Szanik Géza *lásd* Czanik Géza
Szántó György, 109
Szántó Jenő, 46
Szántó Lajos, 675
Szapáry Antal gróf, 113
Szapáry Lajos, gróf, 489
Szaplonczay László, 571
Száraz György, 1302, 1314–1315
Szarka Gábor, dr., 281–282, 285–286
Szarka Gyula, 717
Szász Béla, 57–58
Szász Gerő, 618
Szász Lajos, 379, 410, 538, 650, 705, 830, 848, 962, 1271
Szathmári E., 1228
Szathmáry Lajos, 423
Szatmári Endre, 543
Szaulich Károly, 366
Szávay (Szlávits) Sándor, 964
Szebényi Endréné, 970
Széchenyi Endre, 423
Széchenyi Lajos, 64, 72, 187
Szeder Ferenc, 1284
Szeder János, 63
Szegedy-Maszák Aladár, dr., 238, 285, 422, 428, 489, 514
Szegő Miklós, 477, 480, 488, 516, 896, 932, 946, 958, 965
Szehor Pál, 636
Székács István, 687
Székely Dezső, 480
Székely Endre, 673
Székely György, dr., 739
Székely Imre, 110
Székely István, 680
Székely Jenő, dr., 685
Székely József, 602
Székely Magda, 1314
Székely Mária, 787
Székely Mátyás, 1118
Székely-Molnár Zsigmond *lásd* Molnár Zsigmond
Szekeres Gyula, dr., 678
Szekfű Gyula, 47–48, 68, 356, 370, 1076, 1306
Széll József, 64
Szelóczky Géza, 414
Szemere Manó, 707
Szemere Samu, 1284
Szemes Mihály, 1273
Szemző Flórián, 891
Szendrő Károly, dr., 673
Szendrődy, dr., ungvári városi aljegyző, 567, 654
Szenes Béla, 1084
Szenes Hanna (Anikó), 1084, 1085, 1086
Szenes Kató, 1085, 1119
Szenes Sándor, 1116, 1118, 1150–1154, 1313–1315
Szenkovich Dénes, 541
Szennik László, dr., 1076
Szent-Györgyi Albert, 238, 379
Szent-Iványi Gábor, dr., 618
Szent-Miklósy István, 1079, 1117
Szentandrássy András, 920, 1101, 1174
Szentandrássy Pál, 569
Szentgyörgyi Lajos, 357, 543
Szentirmay Gyula, 593
Szentiványi Domokos, 1079
Szentiványi Lajos, 489
Szentkatolnay-Reintz Dezső, 332, 363
Szentkláray Emil, 198
Szentkuti Andor, 603
Szentmiklóssy Andor, 195, 240, 253, 378, 422, 489, 514
Szentmiklóssy József, 496–498, 811–812, 814, 818, 1159
Szép Ernő, 31
Szerb Antal, 1306
Szerdahelyi Elek, 363
Szerényi József, dr., 623
Szigethy Sándor, 761

Sziklai Ferenc, 613
Szikra Ernő, 591
Szilády Gyula, 417, 680, 689, 707
Szilágyi (Cvi) Ernő, 103, 698, 1030, 1032, 1046, 1105, 1120
Szilágyi Dénes (Denis Silagi), dr., 96, 461–482, 676
Szilágyi László, 860, 888
Szilágyi Sándor, dr., 1154
Szilassy László, 689
Szilasy György, 1316
Szinyei Merse Jenő, 379
Szinyei-Merse, 933, 938
Szirt Miklós, 941
Szita Szabolcs, 766
Szivessy Lehel, 713
Szívós Sándor, 1289
Szlávy László, 423, 607, 663
Szmick Viktor, 538
Szmolenszky László, 610
Szofer Manó, 615, 627
Szofer Mór, 569
Szojka Kálmán, 198
Szokolai, rendőrtiszt, 688
Szokolits Ferenc, 340
Szolzsenyicin, Alekszandr, 1232
Szombathelyi (Knauz) Ferenc, 195, 207–208, 210, 213, 219, 248, 254, 310, 314, 321, 328, 336–337, 357, 359, 361, 375, 377–378, 391–392, 427, 1272, 1274
Szongott Edvin, 730, 757
Szoó Tibor, 572, 592
Szőke Antal, 1273
Szőke Jenő, 198
Szőke Lajos, 939
Szöllősi István, 613
Szőllősi Jenő, 303–304, 931, 962, 967, 1146, 1270–1271, 1290
Szőnyi Márton, 1118
Szörényi (Reischl) Emil, 964
Szörtsey József, dr., 46
Sztálin, Joszif Visszarionovics (Dzsugasvili), 13, 1041, 1188, 1217–1218, 1299, 1300–1301, 1314
Sztehló Gábor, dr., 938, 969, 1148–1149, 1154, 1161
Sztepan metropolita, 1126
Sztójay (Sztojakovics) Döme, 71, 131–132, 135, 169–170, 174, 176, 187–188, 217, 231–237, 243–244, 251, 253–254, 257, 261, 263–264, 266, 273–274, 281, 285, 343, 348, 378, 381–383, 386, 388, 390, 409–410, 412, 414–415, 420, 422, 425–426, 428, 444, 471–472, 490, 493, 496, 499–500, 502, 511, 514, 519, 521, 524, 536–537, 539–540, 560, 586, 631, 633, 649–650, 655, 662, 665, 674, 695, 701, 793, 822–824, 829, 831, 833–834, 840–844, 846–847, 851, 856, 859, 865, 867–868, 871, 875–876, 886–888, 892, 894–897, 900, 975–976, 986–987, 990, 999, 1005, 1014, 1017–1019, 1069, 1081, 1105, 1127–1130, 1134–1135, 1137–1139, 1141, 1146, 1148, 1151–1152, 1158, 1166–1167, 1169–1171, 1175–1178, 1182, 1191–1192, 1211, 1227–1228, 1230, 1259, 1270–1271, 1290–1291, 1295; Sztójay-kormány, 71, 131, 187, 214, 381–383, 404, 408–409, 412, 414–415, 422, 428, 444, 490, 493, 499–500, 511, 519, 521, 524, 536, 607, 610, 631, 649–650, 831, 846, 856, 859, 867–868, 875, 896–897, 975, 990, 999, 1014, 1017–1019, 1081, 1105, 1127, 1146, 1166, 1169, 1175–1176, 1182, 1259, 1270–1271, 1290, 1295; Sztójay-korszak, 343, 1148; Sztójay–Luther megbeszélés (1943. január 14.), 263
Sztojka László, 605
Sztoljarov, Nyikolaj, 1190
Sztranyavszky Sándor, 45, 134, 136
Sztrulovits Béla, 589
Szurday Róbert, 69

Szurmay Sándor, báró, 359
Szűcs István, 423
Szűcs János, 739
Szüllő Géza, 211
Szűrös Mátyás, 1308, 1311, 1319
Szüsz Arthur, 452
Szvatkó Pál, 379, 489
Szviridov, szovjet altábornagy, 284

Tabián rendőr százados, 208
Taby Árpád, 60
Taflan, Victor, 1292
Tahy Imre, 647, 654, 1158, 1160, 1176
Tahy László, 258
Takács, csendőr százados, 733
Takács Emil, 606
Takács Ferenc, 717
Takács Jenő, 606
Takács Pál, 660
Takács Sándor, 692
Takácsy Konstantin, 538
Takaró Géza, 1126
Takáts Albert, dr., 416, 459, 473–474, 578–579, 597, 651
Tálas András, 340, 343, 367
Talmon, J. L., 796, 808
Talos Mátyás, dr., 615
Tamás Elemér, 474
Tamás Lászlóné (sz. Barró Jolán), 972
Tamási Lajos, 605
Tamási Varga Imre dr., 96
Tamásy Károly, 597, 609
Tamir, Shmuel, 783, 804, 1060–1065, 1112
Tanító Béla, 328, 364
Tápai Sándor, 678
Tapasztó, rendőrtiszt, 613
Tardi Sándor, dr., 578, 597
Tarisznyás Gergely, 730
Tarján Kálmán, 729
Tarpataky Zoltán, 931, 1191
Tarr Kázmér, 602
Tartakower, Aryeh, 1156
Tartsay Vilmos, 415, 1080–1081, 1118
Tasnádi Nagy András, 132, 136, 145, 179, 490, 1137
Tauber, Eberhard, 647
Tauber László, dr., 933, 946
Taubesen, Zwi, dr., 1183, 1231, 1242
Tavas István, 715
Taylor, Myron C., 1163
Taylor, Telford, 1061
Teichmann Efra (Agmon), 1089–1091, 1120
Teichmann Zalman, 367
Teicholz, Boris (Bruce), 104, 114, 779–780, 803
Teitelbaum Joel, 1046
Tekeres Lajos, 727
Telbisz István, 714
Telbisz Miklós, 658
Teleki Béla, gróf, 227, 735
Teleki Ernő, 1224
Teleki Géza, gróf, 1283
Teleki Gyula, 1193
Teleki Mihály, gróf, 136, 179, 963
Teleki Pál, gróf, 16, 19, 28–29, 38, 72, 84, 120, 132–134, 137–141, 145, 150, 153, 155, 157–159, 161, 169–174, 176–179, 181–182, 184, 186–187, 189, 191, 193, 215, 222, 288, 294, 299, 302, 304, 1079; Teleki-kabinet, 84, 141, 158, 179, 215, 288, 299
Teleszky János, 31
Temesváry László, 692
Temple, William, 1209
Tepsich Pál, 729
Tergina Irén, 265
Ternyák Csaba, dr., 1320
Tersztyánszky Jenő, 413
Teveli János, 613
Thadden, Eberhard von, 243, 252–253, 258–261, 265–266, 272–273, 397, 399, 406, 499, 519, 546–547, 588, 631–632, 637, 642–643, 646, 651–653, 841–842, 967, 974–975, 978, 980, 986, 998, 1009, 1192, 1277

Theunis, Edouard, 1164
Thomsen, Hans, 1184
Thuránszky László, 432
Thuránszky Pál, 237, 254, 478, 573, 650
Thurzó György, 554, 566–567
Tildy Zoltán, 490, 1079–1080
Tildy Zoltánné, 897
Tímár György, 1259
Tiso, Josef, 376, 391, 770
Tiso, Stephan, 1003, 1006, 1010
Tisza Kálmán, 7, 12, 33
Tito, Joszip Broz, 220, 450, 563, 576, 682, 721, 905, 994, 1084, 1090; Tito-féle partizánmozgalom, 905; titoista erők, 1077, 1118
Tittmann, Harold H., Jr., 1163, 1168, 1225
Todenhöfer, Gerhardt, 398
Tolbuhin, Fjodor I., 949
Toldi Árpád, dr., 416, 428, 531, 544, 649, 660, 961, 1287
Toldy százados, 574
Tolnay Géza, 1227
Tomcsányi Kálmán, 432
Tomcsányi Vilmos Pál, dr., 218, 555, 567, 586–587
Tónay Aladár, 692
Toperczer Ferenc, dr., 613
Torma Frigyes, 340, 343, 366
Tornai József, 1308, 1318
Toronyi Károly, 361
Torzsay Lénárd, 417
Tosch Nándor, 363
Tost Gyula, 904, 908
Tost László, 592
Tóth András, 506
Tóth Béla, 691–693, 695, 696, 712–714, 716–717, 1153
Tóth Ernő, 727
Tóth István, 1118
Tóth János, 1173
Tóth József, 613
Tóth Judit, 1314
Tóth Lajos, dr., 570–571
Tóth Mátyás, 617
Tovar de Lemos, Pedro, 1193
Tölgyessy Edit, 1224
Tölgyesy Győző, 417, 419–420, 547, 554, 556, 634, 839
Török, dr., ungvári rendőrtanácsos, 567, 654
Török Dezső, 575
Török Sándor, 388–389, 393, 460–461, 469, 472–475, 481, 485, 487–788, 806, 817, 897, 1138–1139, 1152, 1154, 1169
Török Sándorné, 461
Tövisváry Brunó, 365
Traum János, 1269
Trebitsch Márkus, 947
Trencsényi József, 575
Trenker, Alfred, 402, 406, 490, 1294
Triska, Helmut, 396
Trobits Miksa, 453, 499
Trümpy, Curt, 1055
Tuka, Vojtech (Béla), 270, 770, 800, 1003, 1010, 1027
Tukats Sándor, 423, 691–692, 713
Tulok József, 733
Turcsányi Béla, 113, 1223
Túróczi-Trostler József, dr., 452
Turóczy Zoltán, 575, 1124, 1152
Turvölgyi Albert, 531, 544
Tyler, Royall, 238, 390
Tyrnauer Márk, 674

Ubrizsi Pál, 491, 515, 850
Udvari József, 607
Ugray Gábor, 415
Uhl Antal, dr., 265
Újfalussy, rendőrtiszt, 574
Újlaky László, 729
Újpétery, diplomata, 540
Újszászy István, 216, 219, 390, 490, 514, 1080, 1105
Újvárossy Dezső, 346, 368
Újváry Sándor György, 923, 966, 1088, 1120, 1173–1174, 1227; Újváry-csoport, 1088

Ulain Ferenc, 35, 46
Ullein-Reviczky Antal, 242, 249, 422, 888
Ullmann család, 108
Ung Jenő, 572
Ungár Aladár, 487
Ungár Béla, 574
Ungár Jenő, 84, 109, 480
Ungár Sándor, 714, 739, 939
Unger Gyula, dr., 480
Urach, Fürst, 647
Uray László, dr., 422, 556, 635–636
Urbán Gáspár, báró, 696
Urbán László, 602–603
Uri Gyula, 613
Utassy Loránd, 962
Uziel, Ben-Zion Meir, 1168

V. Domokos György, 1317
Vadászy István, 413, 417
Vági József, dr., 452, 516, 1284
Vágó Béla, 185, 1103
Vajai Imre, 610
Vajay Sándor, 609
Vajda Ármin, dr., 656
Vajda István, 612
Vajda Lajos, 516
Vajkai Rose Marie, 1173
Vajna Ernő, dr., 959–960, 1188
Vajna Gábor, 406, 863–864, 912–914, 919, 932–933, 944, 950–951, 960, 962–965, 968, 970, 1270–1271, 1290
Vajta Ferenc, 54, 158
Valas György, 515
Valentin, Hugo, 1184, 1230
Valkó Erzsébet, 625
Valló István, 658
Van der Walles (Van-der-Vas), 1101
Vance, Cyrus, 1232
Vándor Júlia, 763
Váradi, rendőrtiszt, 613
Váradi Imre, 1231
Váradi Jenő, 944
Várdy Péter, 285
Varga, 891
Varga Béla, 113, 484, 490, 1144, 1153
Varga, Ecaterina (Katalin), 885
Varga Imre, dr., 461, 666–667, 677, 1086
Varga Imre, szobrász, 1233, 1319
Varga, Iuliu (Gyula), 885
Varga József, 215, 249
Varga László, 1247
Varga Sándor, 1153
Vargha Sándor, 728
Vargyasy Gyula, 214
Várhelyi Tibor, 597–598, 609–610
Váró Indár, 569
Várpalotás, Sopron vármegye főispánja, 759
Vas Béla, 760
Vas István, 1306
Vas János, 739
Vas Lajos, 477, 944, 965
Vas Zoltán, 183, 355, 1117, 1284
Vasadi Vilmos, 873, 1231
Vásárhelyi János, 601, 621, 1151
Vásárhelyi Lajos, 939
Vásárhelyi László, dr., 585, 602, 619–620, 888
Vasdényei István, 492, 515–516, 850–851, 891, 1159
Vasek, Anton, dr., 1010
Vasiliu, Constantin, 997
Vassányi István, 414, 459–461
Vastagh, dr., 573
Vasvári, csendőr alezredes, 572
Vaszary, színházi rendező, 651
Vattay Antal, 904, 908, 963
Vattay Ferenc, 417
Vay László, báró, 183, 237, 252, 282, 285
Vázsonyi János, dr., 69, 121, 150, 181, 493, 514
Vázsonyi Vilmos, 15, 29, 31, 150, 514
Vécsey Béla, 324
Veesenmayer, Edmund, dr., 214, 221, 240–242, 247, 253–254, 261, 266, 268, 273, 278, 368, 372, 378,

383–384, 386–387, 389–391, 393, 395–397, 399–400, 405–410, 412, 422, 425, 429, 491, 496, 503, 506, 514, 516–517, 519, 523, 536–539, 544, 546, 554, 556, 582, 586–587, 589, 595, 622, 631–633, 638, 640–642, 646, 651–654, 670, 674, 676, 706, 718, 754, 763, 781–782, 823, 834, 837, 841–844, 846–848, 856, 867–868, 871, 873–874, 883–884, 886, 888–890, 895–897, 899–901, 903–906, 908, 913–914, 919, 961, 963–967, 971, 974–977, 983–987, 990, 998, 1003–1005, 1010, 1018, 1034, 1069, 1080, 1118–1119, 1159–1160, 1177–1178, 1182, 1184, 1192–1193, 1211, 1227–1228, 1230, 1269, 1271, 1275, 1280, 1291, 1293–1294; első magyarországi küldetése, 242; második magyarországi küldetése, 247; Veesenmayer-per, 391; Veesenmayer–Szálasi-egyezség, 964
Végh A., 594
Vekárdi, hadnagy, 885
Vékás Jenő, dr., 605, 622
Velics László, 274, 888
Vendrovszkij, David, 1232
Verebély Tibor, 920, 1227
Veres Lajos, 619
Veres Péter, 69, 1263, 1286, 1296
Veress D. Csaba, 756
Veress Lajos, 904
Veress László, 238, 252
Verhovay Gyula, 9
Verolino, Gennaro, 793, 808, 1166, 1226
Versényi Jenő, 658
Vértes Andor, dr., 710
Vese (Wesel) Imre, dr., 734
Vető György, 679
Vida család, 108
Vida János, 608
Vida Jenő, 69, 101, 252, 387
Vida Miklós, 896, 944, 1283
Vidor Lajos, 712
Vidor Leó, 719
Vidor, Mrs. Lewis, 670
Villani Frigyes, báró, 182–184
Vincze András, 555
Vincze István, dr., 618
Vinkler Lajos, 609
Virág Ferenc, 731, 1141
Virág Teréz, dr., 718
Virányi András, dr., 618
Visinszkij, Andrej J., 1188, 1207
Visser t'Hooft, W. A. dr., 789
Vita Sándor, 962
Vitezka (dr. Witiska), 1006, 1010
Vix, Fernand, 13–14; Vix-jegyzék, 14
Vladár Gábor, 896
Vladescu, Ovid, 999, 1009
Vogel, SS-tábornok, 367
Vogel Ignátz, 571, 591
Vogt, Paul, 789, 806
Vojnits Gyula, 423
Vološin, Augustin, 141, 143, 179; Vološin-kormány, 143
Vörös János, 823, 840, 905, 907–908, 961, 963
Vrangel, Pjotr Nyikolajevics, báró, 210
Vrba, Rudolf (Rosenberg), 785–786, 790, 795–796, 805–807
Vrtoch, Wilhelm, 766, 1294

Wachtenheim Mária, 588
Wachtenheim Róza, 588
Wagner, német őrnagy, 204
Wagner Gyula, 363
Wagner, Horst, 242, 244, 252–253, 260, 397, 399, 406, 546, 638, 844, 884, 965, 984, 998, 1009–1010, 1159, 1229, 1237, 1277
Wahl Henrik, 1185
Wahl Hugó, 1186
Waldbauer Imre, 1076
Waldmann, a debreceni Zsidó Tanács tagja, 689
Walker, Alan, 1204, 1236

Wallenberg, Axel, 1184
Wallenberg, Gustav Oscar, 1184
Wallenberg, Knut, 1184
Wallenberg, Raoul Oscar, 483, 865, 920–921, 926, 931–932, 936, 938, 960, 971, 1111, 1184–1190, 1202, 1230–1233, 1300
Waller Sándor, dr., 591
Warlimont, Walter, 376
Warren, George, 1234
Wawrzyniak, dr., 113
Weber, Max, 89
Wedgewood, Josiah C., 35
Wehner, Cornel, 1224
Weibgen, dr., 401
Weichs, Maximilian von, 247, 361, 377, 394
Weil Sraga, 1090
Weinberger Emanuel, 622
Weinberger házaspár, 1113
Weinberger Manó, 606
Weinberger Miksa, 689
Weinberger (Carmilly) Moshe, 1063
Weinberger Mózes, 603–604, 1008, 1090, 1112–1113
Weinberger Pál, 623
Weinberger Samu, 606
Weiner Jenő, 939
Weinstock Samu, 574
Weinzinger Ferenc, 464, 483
Weiser Józsefné, 515, 652
Weismann Fanny, 588
Weiss Alfonz, báró, 90, 108, 535, 545
Weiss Dov, 1023
Weiss Edith, bárónő, 114, 219, 437–438, 1104
Weiss Eszter, 590
Weiss Jenő, báró, 532, 544
Weiss Jenőné (sz. Geitler Anna), 544–545
Weiss M., 672
Weiss Manfréd család, 535, 544, 843, 1020
Weiss Manfréd, 533, 546, 1231
Weiss Pál, dr., 689
Weiss R., 758
Weiss Sándor, 1056, 1104, 1107–1108
Weisshaus Aladár, 1117
Weissmandel, Michael Beer-Dov, 438, 479, 777–778, 785, 787, 791, 803, 805, 869, 1027–1029, 1041, 1048, 1104, 1108, 1111, 1210
Weissmann, I., 1190, 1233
Weisz Albert, 624
Weisz Anikó, 673
Weisz Arthur, 488, 955, 1069–1071, 1091, 1101
Weisz Emil, 589
Weisz Endre, 939
Weisz Ferenc, 679
Weisz H., 763
Weisz Hédi, 590
Weisz Izidor, 589
Weisz Izsák, 590
Weisz Jenő, dr., 621
Weisz József, 679
Weisz Júlia, 1110
Weisz Károly, 714
Weisz Malkáné, 712
Weisz Márton, 674
Weisz Mór, 492, 574, 969
Weisz Oszkárné, 673
Weisz S., 622
Weisz Sándor, dr., 604, 621
Weisz Simon, 761
Weisz Yehuda, 1091
Weizmann, Chaim, dr., 540, 792, 1036, 1040, 1106, 1115, 1203–1205, 1221, 1235–1236, 1239–1240; Weizmann-dossziék, 807
Weizsäcker, Ernst von, 188, 233–234, 251, 253, 399, 987, 993, 1225
Welisch Jenő, 761
Welles, Sumner, 774, 802
Weltner János, 661
Wennholz, Gestapo-főnök, 610, 612
Weress Jenő, 605–606
Werkmeister, Karl, 213, 249, 251, 254, 405, 1294

Werth Henrik, 132, 136, 160–161, 184, 186, 194–195, 199, 216, 292, 297, 302, 359
Wertheimer Edit, 762–763
Wesel Imre, 480, 516
Wetzler, Alfred (Josef Lanik), 785–786, 790, 805–806
Wetzler József, 657
Weyermann, Hans, 938, 968, 1075, 1161, 1251
Weytko, J., 1237
Wieder W, 592
Wiesenthal, Simon, 765, 1315
Wiesner, német őrnagy, 280
Wilhelm György, dr., 351, 1088, 1161
Wilhelm Károly, dr., 433, 438, 441, 460, 465, 475, 477–478, 484, 498, 515, 596, 817, 861–862, 866, 869, 871, 910, 944, 965, 1022, 1030, 1088, 1137, 1161, 1283
Wilhelm Lajos, dr., 692
Wilson, Thomas Woodrow, 24
Winant, John G., 1230, 1239
Windholz Erzsébet, 483
Windischgraetz Lajos herceg, 36
Windt Ilona, 466
Winkelmann, Otto, 386–387, 390, 393, 399–402, 404–407, 419, 427, 490, 514, 534, 537, 545–546, 631, 745, 843, 874, 890, 896, 901, 903, 913, 919, 924, 963–964, 966, 970–971, 1018, 1034, 1103, 1177–1178, 1269, 1271, 1279, 1293–1294
Winkler Ernő, 577, 721, 756
Winkler Menyhért, 589
Winkler Stefánia, 591
Winninger (Duftel) József (Józsi), 106, 374, 782, 786, 1023, 1029–1030, 1032, 1035–1036
Wintant, 1236
Winter Jenő, 360
Winter Jenő felesége, Olga, 360
Winter, dr., a bíborosi testület jogtanácsosa, 1162
Wintergrün Lajos, 366
Winters Jenő, dr., 675
Wise, Stephen S., 771, 773–775, 801, 1107, 1204, 1221, 1237
Wisliceny, Dieter von, 99, 281–283, 285, 346, 385, 404, 407, 431, 433, 437–438, 447, 451, 469, 478–479, 485, 491, 493–494, 499, 515, 522, 558, 578, 603, 633–634, 639, 648, 660, 764, 770, 778–779, 783, 793, 795, 803, 869, 898, 925, 1002, 1004–1005, 1010, 1016, 1022, 1026–1030, 1032, 1043, 1045, 1048, 1104, 1110, 1279, 1294; látogatása Budapesten, 281
Wittmann Márton, 758
Wodianer Andor, 540, 888
Wohlgemuth, Joseph dr., 97
Wolf, Eichmann-Sonderkommando, 404
Wolf Mátyás, dr., 678
Wolff Károly, 19
Wolh András, 624
Wollheim, Norbert, 1288
Wormann, 993
Worthington, Peter, 715
Wörmann, Ernst, 271
Wünnenberg, SS-tiszt, 401
Würzburger Emil (Mendl), 568
Wyler, Marcus, 1050–1051

Ya'acov, Zvi Ben, 1010

Zabransky, Friedrich, 545
Zách Emil, 356
Zacsek Gyula, 1316
Zádor Lajos, 761
Zadravetz István, 16, 1123
Záhonyi százados, 554
Zákány Gyula, 1123
Zakariás Dénes, 198
Zala Tamás, 1306
Zalán (papírgyáros), 734
Zalántay János, 615
Zalasdy (Zalostyál) Ferenc, 642, 653, 710

Zay Miklós, gróf, 987
Zeffer Kiss Rozália, 625
Zehender, SS-tiszt, 964
Zeitinger Jenő, 1251
Zelk Zoltán, 363
Zelkovics Ida, 590
Zichy Gyula, gróf, 1147, 1153
Zichy János, gróf, 211
Zichy Ladomér, gróf, 962
Zichy Nándor, gróf, 9, 16, 506, 1122
Ziegler Nathan, 367
Zilczer György, 673
Zimmermann Dan, 1090
Zimmermann Lajos, 513
Zink Gyula, 1283
Zipser, dr., 573
Zirczy József, 417
Zissu, A. L., 997, 999, 1009
Zollinger, Alfred E., 1224, 1239
Zólyomi Lajos, 733
Zombori István, 716
Zombory Gyula, 683
Zomorjai János, 606
Zöld József, 689
Zöldi László, 486
Zöldi Márton, csendőr százados, 208–209, 213, 221, 248, 347, 556, 578, 595, 635, 639, 662, 829, 887, 1272, 1274–1275
Zöldi Márton, író, 31
Zöpf, Willi, 267, 274
Zuckerman, Yitzhak, 801
Zurányi Rudolf, 415
Zürcher, Peter, dr., 1181
Züszmann Alfréd, 1283
Zygielbojm, Szmul, 770–772

Zsedényi Béla, dr., 1283
Zsigmond János, 616
Zsirkay János, 35
Zsoldos György, 361–362
Zsoldos Jenő, 95

Földrajzi nevek mutatója

Aba, 660, 672
Abádszalók, 697
Abaúj-Torna vármegye, 130, 572, 579–580, 592, 663
Abaújkér, 592
Abaújszántó, 592, 663, 675
Abaújszinna, 592
Abda, 343, 671
Abony, 300, 411, 691, 738
Ács, 659, 663
Ada, 178, 683
Ádánd, 729
Adelaide, 899
Adriai-tenger, 60
Afrika, 245
Ajak, 576, 593
Ajka, 730
Ajkarendek, 730
Aknasugatag, 591
Aknasugatagi járás, 570
Aknaszlatina, 142, 619
Ákos, 623
Alag, 762
Alap, 721
Alattyán, 740
Albertfalva, 820, 920
Aleppó, 1038, 1106
Alexandria, 1151
Alexandria (Virginia állam), 1232
Alföld, 79–80, 96, 1019
Algéria, 1056, 1229
Álmosd, 593
Alőr, 622, 628
Alsó-Duna, 967
Alsó-Ilosva, 622
Alsó-Pásztej, 566
Alsó-Szopor, 623
Alsó-Valkó, 623
Alsóábrány, 674–675
Alsóapsa, 142
Alsóbisztrai járás, 568
Alsócéce, 592
Alsódabas, 738
Alsógöd, 491
Alsóhidegpatak, 568
Alsólendva, 721
Alsónémedi, 884
Alsópáhok, 762
Alsópetény, 661
Alsóresznice, 575
Alsóróna, 571
Alsóság, 761
Alsósimapuszta, 593
Alsószinevéri járás, 568
Alsóújlak, 726
Alsóverecke, 142
Alsóvisó, 165, 571
Alsózsolca, 675
Alt Aussee, 407
Altona, 400
Amszterdam, 266, 274, 708
Anarcs, 576
Ancona, 1118
Andornaktálya, 675
Andráshida, 761
Anglia, 27, 160–161, 173, 176, 335, 776, 826, 1103, 1209, 1236
Angola, 1213
Ankara, 238, 833, 1036–1038, 1163, 1194, 1202, 1206
Anzio, 372
Apa, 609

Apácatorna, 730
Apagy, 574
Apanagyfalu, 622
Aparhant, 720
Apátfalva, 679, 694, 707
Arad vármegye, 16
Arad, 16, 42, 898, 993–995
Aranyosmeggyes, 165, 609
Aranyszentmiklós, 604
Ardod, 568
Argentína, 403, 764, 984, 986, 1279
Arhangelszk, 355
Arló, 675
Ártánd, 593
Asa, 355
Ásványráró, 671
Aszbeszt, 355
Aszód, 578, 597, 606, 738
Athén, 274, 888
Atkár, 656, 670
Auschwitz, 81, 94–95, 102, 258, 261, 273, 280, 282, 284, 346–347, 362, 415, 436, 442–443, 460, 470, 479, 491, 493, 505, 515, 521–522, 573, 575, 577, 583, 585, 601, 608, 616, 618, 632–633, 638, 640, 642–643, 648, 650–652, 659–660, 662, 664, 669, 673, 680, 683–684, 688, 691, 695, 697, 699–701, 708, 716, 718, 721, 731, 733, 735, 741–743, 745–746, 754, 762–767, 769, 771, 777–779, 781–795, 798, 802–806, 831–832, 843, 849, 851, 863, 865–866, 894, 947, 967, 970, 981, 1003, 1006, 1008, 1010, 1015, 1020, 1022–1023, 1028–1029, 1031, 1035, 1037–1038, 1041, 1047–1048, 1053, 1057, 1062–1063, 1065, 1069, 1077–1078, 1086, 1088, 1090, 1106, 1108, 1110, 1112–1113, 1116, 1118, 1120, 1126, 1150, 1159, 1165, 1176, 1203, 1208–1211, 1219, 1221, 1226, 1231, 1237–1239, 1247, 1259, 1275–1279, 1288
Auschwitz-Birkenau, 1028, 1110
Auspitz, 1047
Ausztrália, 27, 483, 758, 899, 1215, 1272
Ausztria, 10, 12, 25, 34, 78, 84, 100, 105, 113, 126, 144, 154, 175, 177, 197, 218, 278, 391, 403, 407, 411–412, 544, 659–660, 684–685, 691, 695, 697–700, 717–718, 919, 981, 1044, 1050, 1244, 1247, 1264–1266, 1269, 1275, 1277–1280, 1287, 1311; megszállt, 1272
Avasfelsőfalu, 609
Avaslekence, 609
Avasújváros, 609

B'nei B'rak, 805, 895
Babócsa, 729
Babót, 760
Bacău megye, 1007
Bács-Bodrog vármegye, 177, 210, 423, 710
Bácsa, 671
Bácsalmás, 684–687, 710
Bácska, 74, 111, 176–177, 206, 212, 219–220, 295, 305, 321, 333, 359, 491, 552, 576–577, 586, 642, 646, 682–683, 685, 687, 693, 708, 1118, 1245–1246, 1275
Bácskertes, 339
Bácsszentiván, 339
Bácstopolya, 102, 110, 682–685, 703, 708–710
Bad Kissingen, 396
Bagólyuk, 661–662; gettó, 661
Báj, 574
Baja, 102, 342, 423, 514, 577, 642, 651, 678, 682–685, 687, 699, 703, 710, 893, 1291; Gyalog utca, 684; Madách utca, 684; Malom utca, 684; Szent László utca, 684; Várady érsek út, 684; Vörösmarty tér, 684

Bajmok, 683
Bajorország, 285, 764, 908
Bakonybél, 758
Bakonykoppány, 758
Bakonytamási, 758
Baktalórántháza, 574
Balassagyarmat, 657, 661, 673, 703, 1291; gettó, 661; Hunyadi utca, 661; Kossuth Lajos utca, 661; Óváros tér, 661; Thököly utca, 661
Balaton, 719–720, 949
Balatonboglár, 102, 729
Balatonfőkajár, 34
Balatonfüred, 735, 737, 761
Balatonlelle, 729
Balatonöszöd, 729
Balatonszabadi, 727
Balatonszárszó, 729
Balatonszemes, 729
Balf, 350, 936
Balkán, 174, 184, 194, 240, 246, 248, 256, 335, 340, 874, 902, 991, 1036, 1201
Balkán-félsziget, 412
Balkány, 574
Balmazújváros, 689, 711
Balsa, 574
balti államok, 101, 204, 769, 974, 981
Bălþi, 992
Bánát, 166, 176–177, 182, 206, 216, 219, 646
Bánffyhunyad, 165, 602, 628
Bánhegyes, 687
Bánhida, 516
Bánréve, 663
Baracska, 659
Baranya, 295, 305, 359, 586, 642, 683, 708; baranyai háromszög, 177
Baranya vármegye, 177, 720–721, 731
Barcánfalva, 165, 570
Barcika, 675
Bárcza, 572
Barcs, 577, 703, 721, 729; Unió-malom, 577
Barcsi járás, 577, 594, 729
Bárdfalva, 165, 570, 591, 628, 702
Bari, 1056–1057, 1084, 1118
Bars vármegye, 130, 655
Bártháza, 565
Basel, 1072
Batarcs, 568
Bátaszék, 720, 730
Batiz, 609
Battonya, 687
Battonyai járás, 679, 687
Bátya, 678
Bátyú, 565, 568, 588
Bázel, 773, 1176
Beaune-la-Rolande, 265
Bécs, 13, 15–16, 29, 32, 34–35, 38, 54, 67, 78, 81, 106, 129, 162–163, 169, 174, 213, 252, 343, 349, 376, 378, 380, 405–407, 484, 534–535, 545, 592, 634, 637, 656, 698–700, 717, 721, 754, 765–766, 899, 918–919, 924, 961, 1036, 1044, 1047, 1054, 1107, 1109, 1153, 1162, 1194, 1224, 1278, 1294; Kasteletzgasse, 700
Becske, 661
Bécsújhely, 59, 534, 754, 766
Bedegkér, 757
Bedőháza, 569
Begamér, 593
Beius, 995
Békásmegyer, 738, 740, 763, 820, 841, 868
Bekecs, 569
Békés, 687
Békés vármegye, 577, 687, 710, 711
Békéscsaba, 679–681, 686–688, 704, 710
Bélapátfalva, 656, 675
Bélatanya, 1116
Belc, 355
Beled, 760
Belgium, 261–264, 273, 386, 830, 974, 977, 981, 1015, 1164; megszállt, 261–262, 772
Belgrád, 13, 188, 335, 341, 397

Belorusszia, 1280
Belsőbors, 675
Beltek, 609
Belzec, 779, 1028, 1162
Bendzin, 443, 480
Bérbaltavár, 726
Bercel, 661
Bereg vármegye, 130, 142–143, 555, 565, 579, 580
Bereg-Ugocsa vármegye, 143
Beregkövesd, 568
Beregsurány, 568
Beregszász, 130, 564, 568, 589–590, 619, 634, 666, 702, 765, 824, 1267; Kont- és Vály-téglagyár, 568; Weisz-birtok, 568
Berettyóújfalu, 686
Bereznei járás, 568
Berezska Roztoka, 565
Bergen-Belsen, 260–261, 267, 343, 604, 621, 699–700, 754, 936, 980, 1010, 1047, 1049–1056, 1107–1108, 1110, 1190, 1275, 1291; Bevorzugtenlager, 261, 1056, 1110
Bergenye, 627
Berghof, 185
Berhida, 34
Berlin, 51, 97, 102, 116, 126, 132, 135, 155, 175, 187, 216–217, 224, 234–235, 257, 258, 261, 264–266, 269–270, 272–274, 277–279, 281, 316, 378, 396, 400, 402–404, 406, 410, 442, 532, 538, 544, 631, 646, 654, 742, 754, 770, 793, 798, 844, 890, 896, 898, 903–904, 913, 967, 971, 993, 998, 1008, 1018, 1027, 1030–1032, 1034, 1049, 1051, 1054, 1110, 1158, 1162, 1180, 1192–1193, 1195, 1205, 1212, 1224, 1236, 1265, 1271; Rauchstrasse, 398; Wilhelmstrasse, 399
Bermudák, 1198, 1199
Bern, 238, 390, 514, 647, 653–654, 774, 788–789, 833, 836, 851, 888, 965, 996, 1158, 1160, 1163, 1176, 1181, 1197, 1200, 1202, 1212, 1219, 1221, 1224, 1226, 1229, 1236, 1242
Besszarábia, 101, 160–161, 167, 184, 769, 987–988, 991–992
Beszterce, 163, 165, 421, 599–600, 610, 619, 625, 628, 703, 788, 1218; Borgó Prund, 625; Stamboli gazdaság, 610
Beszterce-Naszód vármegye, 81, 163, 165–166, 555, 587, 597, 610, 623
Besztercebánya, 271, 991, 1006; felkelés, 271
Bethlen, 628
Bezdán, 341, 342
Bezi, 671
Bialystok, 780, 804
Biatorbágy, 659
Bicske, 378, 395, 399, 659, 665, 672
Bihar vármegye, 165–166, 186, 597, 611, 614, 626, 686, 697, 876
Biharnagybajom, 628
Biharpüspöki, 611, 625
Bikafalva, 627
Bikszád, 609
Bilke, 142, 568, 589
Biri, 574
Birkenau, 746, 765, 778, 785, 791, 807, 1010, 1028, 1110, 1211
Bled, 127
Bocfölde, 761
Bódé, 730
Bodrogkeresztúr, 569
Bogorodszk, 355
Bojt, 593
Boldogasszonyfalva, 207
Boldva, 674
Bonn, 1287
Bonyhád, 342, 719, 730–731, 755, 757–758

Bor, 98, 228, 310–311, 335–341, 343–344, 353, 365–367, 740, 754, 994, 1020, 1046, 1083, 1274
Bordesholm, 399–400, 1294
Boriszov, 355
Borkút, 575
Borpatak (Valea Burcutului), 609–610, 624
Borsa, 143, 165, 571, 628
Borsod vármegye, 655, 662–663, 670, 674–675
Borsodgeszt, 674–675
Borsodnádasd, 675
Borsodszemere, 675
Bosznia, 367, 708
Botiza, 571
Boþosani megye, 1007
Bozsok, 720
Bőd, 604
Böhönye, 729
Bököny, 574
Bőnyrétalap, 671
Bözödújfalu, 615, 626
Brassó, 995
Braunschweig, 625
Brazília, 765, 1193, 1215
Brennbergbánya, 544
Brenner, 966
Brooklyn, 803, 1241
Brusztura, 569
Brüsszel, 263–264, 273
Buchenwald, 263, 267, 274, 343, 754–755, 990, 1279
Bucsuszentlászló, 762
Budafok, 531, 738, 763, 820, 920
Budakalász, 739–741, 763
Budapest, 10, 14–15, 21, 31–34, 44, 49, 62, 64, 67–69, 73–74, 76–77, 80, 82–83, 86, 90, 94, 96–97, 99, 103–104, 106–107, 110, 113, 132–134, 137, 144, 148–149, 152, 154, 166, 176, 182, 188, 195–197, 202, 205, 207, 210–212, 216–219, 222, 230, 232–233, 237–238, 244, 247–249, 251, 253–254, 257–259, 264, 272, 279, 281–283, 287, 296, 313–314, 322, 325, 336, 342–344, 346–351, 353, 358–359, 361, 363–365, 367, 370, 372, 374–375, 378–379, 382–383, 385, 387, 389, 392–393, 395, 402, 404, 406, 411, 413, 416–417, 421–423, 426, 428, 431, 433–434, 436–439, 445, 451–453, 455, 461, 465–466, 468, 472–473, 475–479, 481, 484–485, 487, 489, 491, 493, 494–496, 503, 507, 511, 513, 515–516, 519, 523–524, 529, 531, 537–538, 541–542, 544, 546–547, 550, 555, 558–559, 561, 567, 577–578, 580–583, 588, 590, 592, 594–596, 604, 608, 610, 619–621, 624, 626, 631, 634, 637–638, 641–642, 643, 646–647, 652–656, 659–660, 662, 666, 672–673, 679, 693, 696, 698–699, 701, 706, 710, 713, 715, 718, 721, 730–731, 737–742, 754, 759, 764, 767, 775–777, 779–784, 786–791, 793–795, 797, 802, 804, 807, 810–813, 815–821, 824–825, 832–843, 845–854, 856, 863–874, 876–879, 881–885, 888–892, 894–898, 902–907, 909–911, 913, 915, 918–922, 924, 926–937, 939, 941–944, 947–948, 949–950, 952, 955, 959–964, 966, 968–970, 972–978, 980–988, 1069, 1127, 1130, 1134–1135, 1141, 1145–1146, 1148–1149, 1152, 1154, 1157–1163, 1165–1166, 1169, 1171, 1173–1175, 1177–1192, 1194–1195, 1209, 1212, 1216, 1219, 1222, 1224–1225, 1227–1234, 1236–1237, 1241–1242, 1244–1253, 1269, 1271, 1273, 1279–1280, 1282–1284, 1286, 1289, 1291–1292, 1294, 1296, 1300–1301, 1310–1315, 1318–1319; Abonyi utca, 351, 931;

Akácfa utca, 898, 939; Alma utca, 959, 972; Andrássy út, 930; Apostol utca, 965; Aréna út, 898; Aréna utca, 1045; Baross utca, 1075; Békés utca, 1075; Benczúr utca, 926; Bethlen tér, 110, 898, 946, 951, 953; Bethlen utca, 679; Bocskai út, 1045–1046; Columbus utca, 102, 110, 604, 936, 898, 1044–1045, 1062, 1085, 1225; Csáky utca, 898; Csányi utca, 933, 936; Damjanich utca, 102, 110, 952; Dob utca, 494, 936, 939; Dohány utca, 150, 911, 933, 937, 948, 952–954, 1318; Eötvös tér, 514; Eötvös utca, 952; Evetke út, 556; Ferenc körút, 958; Fő utca, 1085; Hollán utca, 968; Holló utca, 939, 943; Hősök tere, 839; Hungária körút, 1092; Jókai utca, 898, 952; Kapás utca, 972; Károly király út, 933, 952, 968; Kazinczy utca, 939, 943, 945, 947–948; Kerepesi út, 914, 948; Király utca, 933, 937, 1149; Kisdiófa utca, 937; Klauzál tér, 932–933, 938, 948, 969; Klauzál utca, 969; Kossuth Lajos tér, 818; Légrády Károly utca, 952; Madách Imre tér, 933; Madách Imre út, 933; Magdolna utca, 102, 110, 202, 404, 1148; Máhr Jenő utca, 968; Mária utca, 1077; Markó utca, 626; Maros utca, 958, 972, 1145; Mérleg utca, 1074–1075; Mosonyi utca, 491, 932; Munkácsy Mihály utca, 1149; Nagyatádi Szabó István utca, 933, 936–937; Nagydiófa utca, 937, 943; Nagyfuvaros utca, 938; Nagymező utca, 856; Népszínház utca, 909, 1088; Nyár utca, 939, 942; Ó utca, 102, 110; Öntőház utca, 898; Pálffy tér, 972; Pálma utca, 984–985; Pannónia utca, 958; Pasaréti út, 901; Páva utca, 102, 110, 202, 898, 1148; Perczel Mór utca, 938, 1075, 1149; Podmaniczky utca, 810; Pozsonyi út, 466–467, 475, 866, 873, 929, 931–932, 947, 952, 968, 1070, 1178, 1186, 1231; Próféta utca, 856; Rákóczi út, 810; Rökk Szilárd utca, 415, 437, 447, 481, 491, 515, 578, 582–584, 811, 849, 851; Rumbach Sebestyén utca, 102, 110, 202, 911, 933, 936, 943, 948, 969; Semmelweis utca, 556; Síp utca, 112, 351–352, 407, 431, 455, 494, 879, 929, 938, 943, 950, 970, 1085; Soroksári út, 296, 515; Szabadság tér, 544, 955; Szabolcs utca, 102, 110, 202, 890, 946, 1148; Szent István körút, 466, 930, 968; Szent István park, 927–929, 968; Sziget utca, 952, 968; Szilágyi Erzsébet fasor, 1233; Tátra utca, 968; Teleki Pál utca, 938; Teleki tér, 909, 1088; Thököly út, 936; Újpesti rakpart, 968, 1194; Úri utca, 861; Üllői út, 740, 958; Vadász utca, 931, 953, 1069, 1071, 1101, 1178; Városház utca, 958, 1075, 1145; Városmajor utca, 958, 972; Visegrádi utca, 952; Vörösmarty tér, 513; Vörösmarty utca, 474; Wahrmann utca, 968; Wekerle Sándor utca, 1092; Wesselényi utca, 111, 496, 854, 856, 936–937, 939, 944, 946, 951–953, 959, 971

Budfalva, 570

Buenos Aires, 403; San Fernando, 403; Suarez, 403

Bug folyó, 280, 372, 779, 988, 992–993

Bugyi, 595

Buj, 574, 593

Bukarest, 81, 190, 252, 627, 787, 833, 869, 988, 991–996, 1004, 1007, 1113, 1242, 1250–1251, 1282–1283, 1315

Bukovina, 101, 161, 167, 201, 769, 987–988, 992
Bulgária, 161, 185, 243, 268, 383, 824, 830, 834, 974, 976–977, 979, 981, 991, 994, 1007, 1014, 1126, 1212, 1216, 1230, 1297
Buna (Auschwitz), 1288
Burgasz, 1212
Burgeisenberg, 350
Burgenland, 39
Bustyaháza, 575
Buza, 604
Buzsák, 729
Büdszentmihály, 574
Bükkszállás, 339

Caesarea, 1084
Canterbury, 1197, 1209
Caserta, 1117
Caux, 1056, 1058; Esplanade Szálló, 1056; Regina Szálló, 1056
Cece, 721
Cegléd, 70, 691, 738
Celldömölk, 34, 760
Celldömölki járás, 731, 734
Cered, 664
Cernauti, 992
Chelmno, 770
Cherbourg, 832
Chicago, 1232
Ciceu-Giurgesti, 606
Cigánd, 569
Cikolasziget, 671
Cirák, 760
Constanþa, 835–836, 997, 1031, 1212
Coptelke, 604

Csajág, 727
Csákánydoroszló, 720
Csáktornya, 177, 576, 721
Csáktornyai járás, 576
Csákvár, 887
Csanád, 122, 1129, 1141
Csanád-Arad-Torontál vármegye, 679, 695, 711
Csanádapáca, 687
Csanádpalota, 679, 694
Csány, 662
Csap, 639, 1029
Csárda, 628
Császártöltés, 679
Csata, 659
Cseh–Morva Protektorátus, 100, 217, 257–261, 272, 385, 533, 631, 974, 1047
Csehimindszent, 726
Csehország, 80, 105, 145, 830
Csehszlovákia, 13–14, 25, 52, 74, 80, 84, 100, 111, 126–127, 129, 131, 135, 141, 144–145, 152, 160, 175, 179, 197, 289, 406, 781, 804, 1002, 1196, 1245, 1251, 1275, 1279, 1295
Csékut, 730
Cseljabinszk, 355
Csenger, 574–575, 593
Csepel, 491, 496, 515, 738–739, 820, 896, 943, 1117
Csepel-sziget, 740, 811
Csepreg, 733
Csepregi járás, 733, 760
Cserepovec, 355
Cservenka, 341–342, 367; Gläser Welker Rauch téglagyár, 342
Csibrák, 758
Csicser, 566
Csík vármegye, 163, 165–166, 555, 597, 614–615, 617–618
Csíksomlyó, 619
Csíkszereda, 165, 187, 198, 618–619, 1125
Csillaghegy, 740
Csipkerek, 726
Csobaj, 574
Csongrád, 20, 691, 694, 712, 714, 905
Csongrád vármegye, 678, 691, 694, 712, 714, 716
Csongrádi járás, 712
Csonkahegyhát, 762
Csorna, 733, 760

Csornai járás, 733, 760
Csögle, 730
Csörgő, 102, 110, 198, 492, 849, 1148
Csurgó, 729
Csurgói járás, 577, 594, 729
Csurog, 207, 219–220
Csúz, 657

Dabrony, 730
Dachau, 343, 422, 754, 804, 908
Dánia, 273, 974, 977, 981, 1014–1015, 1297
Danzig (Gdañsk), 159
Darmstadt, 397, 1293
Darnózseli, 671
Davidovka, 355
Debrecen, 84, 113, 252, 296, 348–349, 402, 417, 438, 480, 516, 543, 550, 558, 624, 641, 655, 677, 681–682, 686–689, 691, 697, 699, 704, 711, 827, 906, 952, 971, 1022, 1044, 1283–1284, 1291; Csapó utca, 689; Csók utca, 689; Hatvan utca, 689; József Kir. Herceg utca, 689; Monostorpályi út, 711; Serly téglagyár, 689; Simonffy utca, 689; Szécsényi utca, 689; Zugó utca, 689; Zsák utca, 689
Dég, 727
Degeš, 1003
Dejtár, 661
Dél-Afrika, 390, 1215
Dél-Amerika, 1202
Dél-Bukovina, 992, 1007
Dél-Dobrudzsa, 991
Dél-Erdély, 194, 585, 601, 621, 628, 800, 885, 982, 992, 995, 1007; megszállt, 278
Dél-Rhodesia, 1215
Dél-Somogy, 721
déltengeri szigetek, 1025
Délvidék, 55, 111, 156, 177–178, 189–192, 197, 206, 210–214, 216, 219, 221, 372, 556, 665, 677, 682–685, 691, 693, 702–703, 708, 710, 887, 963, 1077
Demecser, 574
Dengeleg, 604
Derecske, 628, 697, 711, 717
Derzse, 604
Dés, 165, 168, 421, 586, 598–600, 605–606, 619, 622, 628, 703, 1008, 1103, 1113; bunguri erdő, 599, 605–606; Káhán-féle fatelep, 605; Kodor utca, 605
Desenfalva, 570
Dévaványa, 697
Devecser, 730
Devecser (Szamosújvári járás), 604
Devecseri járás, 727, 730
Diósförgepatony, 671
Diósgyőr, 663–664, 675, 1263
Diósjenő, 661
Dióskál, 762
Diószeg, 611, 625
Disznóshorvát, 674
Dnyeper, 833, 993
Dnyeszter, 202, 205, 225, 280, 988, 992
Doba, 730
Dobrudzsa, 185
Dolha, 568, 589
Dombegyháza, 687
Dombó, 142, 565, 569
Dombóvár, 720, 730, 757–758
Dombóvári járás, 730
Dombrád, 576
Domokos, 622
Domony, 918
Don folyó, 19, 239, 252, 278, 315, 352, 360
Dón-kanyar, 323
Dorog, 921
Dorohoi megye, 992
Dorosics, 326, 363
Dortmund, 400
Dömötöri, 726
Dömsöd, 739
Dragomérfalva, 165

Dragomérfalvai járás, 570
Drágszél, 678
Drancy, 265, 273, 990
Dráva folyó, 177, 683
Drégelypalánk, 661
Drezda, 1238
Drina folyó, 832
Dugdale, 1236
Duna, 206, 209–210, 558, 641, 677, 683, 719, 721, 740, 902, 905, 909, 918, 931, 946, 949, 953, 1181–1182
Duna-medence, 60
Duna–Tisza köze, 18
Dunaföldvár, 34, 730, 757–758
Dunaföldvári járás, 730
Dunagárdony, 220
Dunaharaszti, 762, 884, 918
Dunakiliti, 671
Dunántúl, 17, 20, 34, 79–80, 96, 561, 601, 604, 703, 714, 719, 732, 852, 918, 920, 1063, 1112
Dunapataj, 694
Dunapentele, 660
Dunaszeg, 671, 921
Dunaszentbenedek, 678
Dunaszentgyörgy, 758
Dunaszerdahely, 130, 657, 670, 703; Bacsák utca, 657; Csillag utca, 657; gettó, 657
Dunavecse, 738
Dunavecsei járás, 678
Dusnok, 678
Düsseldorf, 400, 406, 652, 1277

Écs, 671
Ecséd, 662
Edde, 729
Edelény, 663, 674
Edelényi járás, 663, 674
Eger, 592, 657, 661–662, 673–674, 703, 1124, 1130, 1133, 1141, 1148, 1278, 1291, 1313; Almagyar utca, 662; gettó, 661–662; Gólya utca, 662; Káptalan utca, 662; Patak utca, 662; Piac tér, 662; Szunyog tér, 662; Újvilág utca, 662; Uszoda utca, 662
Egercsehi, 661–662; Egercsehi Kőszénbánya és Portlandcementbánya, 661
Egerháton, 623
Egervár, 726
Egri járás, 661
Egyed, 760
Egyek, 711
Egyesült Államok, 27, 139, 173, 188, 190, 195, 249, 265, 278, 285, 354, 370, 468, 561, 588, 672, 771, 776, 791, 802, 826, 832, 836, 888, 986, 1007–1009, 1025, 1031, 1034, 1036–1037, 1039–1041, 1050, 1057, 1109–1110, 1112, 1115, 1156, 1164, 1168, 1175, 1177, 1182–1184, 1194–1203, 1205, 1207, 1209–1210, 1213–1214, 1216–1217, 1224, 1227, 1230, 1232, 1235, 1239, 1245, 1250–1252, 1264–1265, 1272, 1275–1280, 1282–1283, 1287–1288, 1290–1291
Egyházasrádóc, 720
Egyiptom, 463, 1020, 1084, 1171
El Salvador, 788, 1009, 1176, 1218–1219, 1241
Elba, 1239
Elek, 687
Eleki járás, 679, 687–688
Élesd, 611, 625
Encs, 592, 663
Encsencs, 574
Endrefalva, 661
Endrőd, 687, 697
Enese, 671
Enying, 34, 727, 756, 761
Enyingi járás, 552, 727
Eötvösfalva, 568–569
Eperjes, 638
Ercsi, 659–660, 672
Erdély, 11, 13, 15, 71, 74, 80–82, 85, 109, 111, 137, 141, 143, 153,

155–156, 159, 160–169, 172, 175, 177, 184–187, 194, 217, 298, 346, 368, 377, 443, 520, 543, 547, 561, 571, 585, 597–603, 659, 664–665, 703, 765, 777, 783, 788, 827, 885, 923, 982, 993, 995, 1000, 1016, 1025, 1032, 1042, 1056, 1059, 1062, 1107, 1113, 1143, 1174, 1218, 1274, 1277, 1292; népessége, 163
Erdélyi Fejedelemség, 615
Erdőbénye, 569
Erdőd, 609
Erdődi járás, 609
Erdőszentgyörgy, 165, 627
Erfurt, 1036
Érmihályfalva, 165, 611, 625, 628
Érsekcsanád, 678
Érsekújvár, 130, 657, 671–672, 703; gettó, 657; Kurzweil-téglagyár, 657
Érsekújvári járás, 656
Érsekvadkert, 661
Ertény, 757
Essen, 1277; Schwurgericht, 1277
Esslingen-Mettingen, 405
Estoril, 1319
Észak-Afrika, 371, 1180
Észak-Amerika, 1202
Észak-Bukovina, 991–992
Észak-Erdély, 192, 282, 295–296, 299, 394, 419, 423, 471, 500, 505, 543, 547, 555, 557–558, 561, 569, 576, 585, 595, 597–628, 632–633, 635, 638, 641, 646, 648, 651–652, 655–656, 659, 664, 685, 697, 744, 754, 777, 783, 788, 794, 806, 822, 839, 885, 991, 994–996, 998, 1000–1002, 1008, 1016, 1024, 1062, 1086, 1090, 1125, 1129, 1143–1144, 1183, 1244, 1250–1251, 1273–1274
Északi-Jeges-tenger, 355
Esztár, 717
Esztergom, 100, 122, 198, 296, 587, 659, 672, 839, 904, 949, 1112, 1138, 1146, 1151
Észtország, 160, 336, 977
Etes, 664
Etiópia, 62
Évian-les-Bains, 1195–1196, 1198–1199, 1234; éviani találkozó, 1199

Fadd, 730
Fallersleben, 766
Faluszlatina, 142
Farád, 760
Farkasrév, 570
Fehérgyarmat, 574–575, 594
Fejér megye, 416, 649, 655, 660, 961
Fekete-tenger, 1181, 1216
Feketeardó, 568
Feketelak, 604
Felixdorf, 754, 766, 1294
Felőr, 622
Felső-Ausztria, 403
Felsőábrány, 674–675
Felsőapsa, 142, 575
Felsőbánya, 598
Felsőbisztrai járás, 568
Felsőgalla, 659
Felsőnána, 758
Felsőnyék, 757
Felsőpatak, 624
Felsőpetény, 661
Felsőrak, 762
Felsőróna, 571
Felsősegesd, 729
Felsőszelistye, 165
Felsővisó, 143, 165, 421, 571, 628, 702
Felsővisói járás, 570, 591
Felsőzsolca, 675, 710
Felvidék, 74, 84, 111, 127, 129, 131, 135–136, 141–142, 144, 148, 156, 177, 192, 289, 338, 665, 702
Ferenc-csatorna, 576, 682, 710
Fertőendréd, 760

Fertőrákos, 350
Fertőszentmiklós, 760
Fertőszéplak, 760
Finnország, 160, 239, 273, 380, 977, 980
Firenze, 1239
Fiume, 176, 185
Flossenburg, 343, 426, 754, 766; gyűjtőtábor, 426
Foggia, 1118
Foktő, 678
Fonyód, 729
Forró, 592
Földeák, 679, 694
Földközi-tenger, 174, 176, 1213
Franciaország, 12, 27–29, 100, 129, 160–161, 174, 194–195, 263, 265–266, 383, 386, 393, 397, 427, 439, 630, 774, 830, 974, 976–977, 980, 990, 999, 1007, 1014, 1185, 1195, 1199, 1283, 1293; megszállt, 261–262, 264–265, 273, 772, 1047
Frankfurt am Main, 97, 765, 1276; esküdtszék (Schwurgericht), 1276
Frankfurt, 1107
Fresnes, 265
Fugyivásárhely, 611, 625
Fürged, 757
Füzesabony, 662, 673

Gáborján, 593
Galánta, 130, 550, 652, 656–657, 659, 671–672, 839; gettó, 656
Galgagyörk, 1192
Galgó, 622
Galícia, 7, 78–79, 82, 100–101, 199, 201–204, 218, 244–245, 276, 279, 309, 315, 316, 363, 365, 383, 387, 392, 558, 619, 693, 852, 855, 870, 973, 1025, 1179
Gallacher, 1209
Gamás, 729
Gänsendorf, 642, 685
Gánya, 142, 569
Garammikola, 659
Garany, 102, 110, 186, 198, 359, 492, 849, 943, 1148
Garda-tó, 903
Gargnano, 903
Gáva, 574
Géce, 594
Géderlak, 678
Gelse, 574
Genf, 99, 104, 222, 365, 654, 772–773, 776–777, 779–780, 784, 786, 788–789, 998, 1028, 1036, 1040, 1049, 1070, 1107, 1110, 1156–1158, 1161, 1171, 1176, 1208, 1212, 1218–1221, 1223, 1229, 1233, 1251, 1283, 1288
Gerecse, 472, 1133–1134
Gerjen, 730, 758
Gernyesi járás, 568
Gerse, 726
Gesztely, 569
Geszteréd, 574
Ghána, 1293
Ginta, 995
Gleiwitz, 742
Gmünd, 700
Gomel, 355
Gorkij, 355
Gödöllő, 411, 543, 642, 738
Gömbösfalva, 675
Gömör és Kishont vármegye, 130, 663
Gönc, 663
Gönyű, 671, 921
Görlitz, 400
Görögország, 174, 176, 268, 274, 450, 718, 974, 977, 981, 1002, 1279
Grossrosen, 685, 754
Guta, 659
Gutaháza, 726
Günskirchen, 350, 754, 926
Günzburg, 764

Gyálpuszta, 884, 918
Gyergyószárhegy, 619
Gyergyószentmiklós, 165, 168, 187, 423, 617, 619, 627, 1145

Gyergyótölgyes, 165
Gyergyóvasláb, 619
Gyoma, 697
Győr, 760
Gyömöre, 658
Gyömrő, 680, 738, 762
Gyöngyös, 656, 661–662, 670; gettó, 656; Újtelep, 656
Gyöngyösfalu, 720
Gyöngyösi járás, 656, 661
Gyönk, 757
Győr, 117–119, 133, 289, 343, 349, 480, 490, 516, 655, 657–660, 665, 671–672, 699, 703, 850, 919, 922, 1126, 1141, 1291; győri program, 117, 119
Győr-Moson-Pozsony vármegye, 655, 658, 671
Győrasszonyfa, 671
Győrság, 671
Győrsövényház, 671
Győrszabadi, 671
Győrszentiván, 658, 671
Győrszentmárton, 671
Győrsziget, 658; gettó, 658
Győrvár, 726
Győrzámoly, 671
Gyugy, 729
Gyula, 619, 680, 687, 1291
Gyulafalva, 570
Gyulafehérvár, 601, 621, 1143–1144, 1153
Gyulafirátót, 727
Gyulaháza, 576
Gyurgyevo-Mozsor, 207

Hács, 729
Hadad, 623
Hága, 263, 274
Hahót, 762
Haifa, 483, 627, 1113–1114, 1120, 1184
Hajdú vármegye, 252, 543, 688–689
Hajdúbagos, 717
Hajdúböszörmény, 296, 593, 680–681, 689, 711
Hajdúdorog, 593, 681, 689, 711; Jackovits Mihály utca, 681
Hajdúhadház, 593, 681, 689, 708, 711
Hajdúnánás, 680–681, 689, 708, 711
Hajdúsámson, 593, 682, 689, 708, 711
Hajdúszoboszló, 680, 681, 689, 708, 1286
Hajdúszovát, 593, 681
Hajógyári sziget, 296
Hajós, 678
Halászi, 671
Halimba, 730
Halmi, 130, 568, 628
Hamburg, 1054, 1277; Hamburg-Eidelstadt, 766; Hamburg-Neugraben, 766
Hannover-Ahlem, 766
Harangláb, 568
Harangod, 575
Harangodpuszta, 575
Harkov, 355
Háromszék vármegye, 163, 165–166, 555, 597, 614–615, 618
Harsány, 675
Hatvan, 347, 368, 656, 657, 661–662, 674, 689, 703, 731, 850; Hatvani Cukorgyár, 478, 662
Hatzfeld, 182
Havaskő, 591
Havasmező, 571, 591, 628
Hegyeshalom, 113, 316–317, 349–350, 671, 918–925, 927, 929, 936, 967, 972, 1088, 1119, 1146, 1161, 1173–1174, 1182, 1223
Hegyfalu, 761
Hegyhátszentpéter, 726
Heilbrunn, 405
Heiligkrehnlen, 426
Hejőbába, 675
Hejőcsaba, 663
Helmstedt-Beendorf, 766
Helsinki, 833, 888
Hercegfalva, 721

Herend, 727
Herincse, 142
Herincsei járás, 568
Hernádnémeti, 569
Hernádzsadány, 592
Herta, 992
Herzl-hegy, Izrael, 1119
Hessen tartomány, 1276
Hessisch-Lichtenau, 754, 766
Heves, 662
Heves vármegye, 661, 655, 662, 670
Hevesi járás, 661–662
Hévizszentandrás, 762
Hídalmás, 165, 628
Hidasnémeti, 663
Hidegség, 350
Himod, 760
Hodász, 575
Hódmezővásárhely, 296, 338, 543, 678, 694, 699, 707; Búvár utca, 678; Eszterházy utca, 678; Ferencz utca, 678; Klauzál utca, 678; Szent István tér, 678; Szeremle utca, 678
Hollandia, 258, 261–263, 266–267, 273–274, 285, 386, 427, 470, 830, 974, 977, 981, 990, 1015; megszállt, 261–262, 266, 274, 772
Hont vármegye, 130
Horcsik, 362
Horgos, 576, 694
Horneburg, 766
Hort, 662, 674
Horthyliget, 583, 811, 850, 877, 896
Hortobágy, 561
Horvát-Szlavónia, 5, 11, 25, 67
Horvátkimle, 671
Horvátország, 175, 177, 194, 230, 397, 559, 576, 708, 721, 829–830, 974, 976–977, 979, 990, 1007, 1010, 1230
Hosszúfalu, 481
Hosszúmező, 571
Hosszúpályi, 593
Hosszúvölgy, 762
Hotyin, 204
Hőgyész, 730, 758
Hugyag, 661
Huszt, 142–143, 555, 564, 568, 594, 619, 634, 702, 1267; Csőregréti utca, 568; Izai utca, 568; Kossuth utca, 568
Huszti járás, 367
Husztsófalvai járás, 594
Huta, 609

Ia°i, 991–992
Ia°i megye, 1007
Ibrány, 574, 593
Idaho állam, 1232
Igal, 729
Igali járás, 729
Igar, 721
Ikervár, 761
Iklód, 604, 628
Ilava, 1003
Ilkamajor, 350
Illéspuszta, 661
Ilonca, 142
Ilonda, 628
Ilosva, 565
Innsbruck, 544
Ipolynyék, 673
Ipolyság, 130, 661
Ipolyszög, 661
Ipolytarnóc, 661
Ír Köztársaság, 1215
Iregszemcse, 757
Irhóc, 142
Írország, 1215
Írottkői járás, 720, 734
Ispánmező, 622
Iszkáz, 730
Isztambul, 103, 106, 114–115, 238, 241, 379, 503, 554, 768, 775–776, 786, 789, 791, 802–803, 836, 1000, 1023–1024, 1026, 1031, 1033–1043, 1047–1048, 1056, 1062, 1070, 1083, 1103–1106, 1109, 1160, 1163, 1175, 1180–1181, 1183, 1203, 1205,

1208, 1212, 1221, 1224, 1228, 1236
Iváne, 720
Iza, 568, 702
Izakonyha, 571
Izaszacsal, 571
Izrael, 114–115, 370, 403–404, 469, 482, 592, 621, 624, 783, 797, 801–803, 806, 809, 895, 962, 970, 1058–1059, 1061, 1063–1065, 1111–1112, 1114–1115, 1119–1120, 1171, 1233–1234, 1261, 1264–1265, 1275, 1279, 1287, 1299, 1300–1301, 1303–1304

Jabuka, 341
Jamol, 204
Jánoshalma, 687, 710
Jánosháza, 34, 479, 731, 734, 760
Jánoshida, 740
Japán, 1025; japán flotta, 833
Járdánháza, 675
Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, 543, 696, 741
Jászalsószentgyörgy, 740–741
Jászapáti, 741
Jászárokszállás, 741
Jászberény, 338–339, 347, 674, 706, 740–741
Jászfelsőszentgyörgy, 741
Jászfényszaru, 741
Jászkarajenő, 691
Jászkisér, 741
Jászladány, 741
Jásztelek, 741
Jéke, 576
Jeruzsálem, 114–115, 362, 365, 403–404, 478, 485, 515, 588, 590, 625, 759, 764, 791, 796, 801–806, 890, 966, 969, 1008, 1033, 1037–1041, 1058, 1083–1084, 1103, 1106, 1109, 1113–1116, 1121, 1180, 1201, 1203, 1205, 1208, 1221–1222, 1225, 1228, 1279, 1317; Igazak Fasora, 969; Igazak Sugárútja, 363, 515
Jód, 165, 571
Jolsva, 909
Józsa, 681, 711
Jugoszlávia, 13, 25, 50, 52, 100, 111, 127, 156, 174–177, 188–190, 211, 217, 287, 295, 297, 305, 310, 335, 341, 491, 576, 586, 630, 677, 708, 721, 905, 976, 979, 1020, 1070, 1077, 1080, 1084, 1090, 1119, 1175, 1245, 1272–1274, 1295

Kaba, 593, 711
Kaczkó, 622
Kács, 609, 674
Kadarkút, 729
Kairó, 1039, 1105, 1109, 1151, 1168, 1206–1207, 1237
Kajászó, 659
Kajdacs, 730
Kalinfalva, 569
Kalinyin, 355
Kállósemjén, 574
Kalocsa, 102, 368, 678, 694, 735, 738, 1124, 1133, 1141, 1147, 1291; Búzapiac tér, 678; Híd utca, 678; Tomori utca, 678
Kalocsai járás, 678
Kálóz, 721, 726
Kám, 726
Kambodzsa, 1120
Kamenyec-Podolszkij, 55, 94, 101–102, 152, 190–191, 197, 203–206, 214, 276, 315, 384, 768–769, 973, 1026, 1245–1246, 1248, 1270, 1276
Kanada, 420, 715, 1059, 1215, 1272, 1319
Kápolna, 673
Kápolnásnyék, 660
Kápolnokmonostor, 609
Kápolnokmonostori járás, 598, 609
Kaposmérő, 729

Kaposvár, 131–132, 136, 144, 720, 726, 728–729, 737, 757, 1291; Berzsenyi utca, 729; Kanizsai utca, 729; Kontrássy utca, 729; Korona utca, 729; Rippl-Rónai utca, 729; Széchenyi tér, 729
Kaposvári járás, 729
Kapuvár, 733, 760
Kapuvári járás, 733, 760
Karácsonyfalva, 571
Karád, 729
Karaganda, 355
Karátföld, 726
Karcag, 680–681, 697; Vágóhíd utca, 681
Karlsruhe, 1277; karlsruhei szövetségi bíróság (Bundesgerichtshof), 1277
Karmacs, 762
Kárpát-Dunai Nagyhaza, 60
Kárpát-medence, 282
Kárpát-Ukrajna *lásd* Kárpátalja
Kárpátalja, 11, 74, 80, 85, 96, 108, 111, 129, 141–144, 148, 156, 179, 192, 194, 199, 202–203, 278, 282, 338, 367, 388, 419, 423, 470–471, 500, 515, 520, 522, 525, 547, 550, 554–558, 561, 563–565, 567–570, 573, 576–578, 580, 582, 584–589, 595, 602, 614, 628–629, 632–633, 635, 638, 641, 646, 648, 651–652, 656, 659, 664–665, 697, 702, 742, 745–746, 754, 776–777, 794, 806, 811, 827, 975, 986, 1008, 1029–1031, 1077, 1086, 1128–1129, 1137, 1183, 1267
Kárpátok, 60, 166, 225, 248, 306, 372, 375, 391, 444, 637, 864
Kassa, 59, 104, 129–130, 194, 198, 217, 296, 417, 421, 438, 478, 480, 547, 550, 557–558, 564, 568, 571–573, 578, 580–581, 592, 602, 619, 634–636, 638, 640–641, 647, 655, 659, 691, 702, 709, 731, 735, 743, 827, 876, 883, 898, 1022, 1029, 1103, 1119, 1129, 1137, 1159, 1174; Luzsenszky utca, 571; Pogány utca, 571; Zrínyi utca, 296, 571
Kaszony *lásd* Mezőkaszony
Katin, 1028; katini erdő, 1163
Katowice, 1010
Kaukázus, 355
Kaunas (Kovno), 799
Kecel, 678–679, 694, 738; II. Rákóczi Ferenc utca, 679
Kecsed, 604
Kecskemét, 18, 70, 347, 516, 660, 678–680, 686–687, 691, 695, 704, 706, 712, 714, 824, 893, 1291
Kék, 574, 593
Kékes, 604
Kelet-Galícia, 973
Kelet-Németország, 1276
Kemecse, 574
Keményegerszeg, 761
Kenderes, 717, 1319
Kenézlő, 574
Kenyérmező, 296, 561, 587, 601, 604, 804, 1020, 1062–1064, 1066, 1112
Kerecsend, 662; kerecsendi téglagyár, 662
Kerekhegyi járás, 568
Keresztespüspöki, 674–675
Kérő, 604
Kerta, 730
Késmárk, 278
Keszthely, 719–720, 735, 737, 755–756, 761–762
Keszthelyi járás, 735, 761
Kéthely, 729
Kéty, 720
Kevermes, 687
Kiel, 126–127, 356, 399, 406, 414
Kijev, 326, 355
Kimri, 355
Királydaróc, 609, 624
Királyháza, 568
Királyhelmec, 130
Királymező, 203, 569
Kirov, 355

Kisbajcs, 671
Kisbarát, 671
Kisbér, 659
Kisberény, 729
Kisbocskó, 575
Kisbodak, 671
Kiscsősz, 730
Kisfalud, 760
Kisgyarmat, 673
Kisida, 572
Kiskálló, 574
Kiskalota, 628
Kiskamond, 730
Kiskőrös, 678–679, 691, 738
Kiskundorozsma, 694, 715
Kiskundorozsmai járás, 712
Kiskunfélegyháza, 411, 677, 691, 738
Kiskunhalas, 348, 350, 368–369, 694, 738, 833
Kiskunlacháza, 739
Kiskunmajsa, 694, 738
Kislőd, 730
Kispest, 738–740, 820, 918, 1264
Kispirit, 730
Kissármás, 628
Kissáró, 659
Kistarcsa, 102, 110, 186, 359, 447–448, 460, 480, 491–493, 505, 515–516, 583, 585, 632, 652, 664, 666, 691, 703, 709, 732, 763, 765, 849–852, 865, 868, 870–871, 877, 882, 891, 943, 964, 970, 1031, 1056, 1106, 1129, 1136, 1158–1159, 1171, 1177, 1179
Kistelek, 694, 712, 714
Kisterenye, 664
Kisújszállás, 680, 697, 717; Király utca, 717; Mózes utca, 717
Kisvárda, 145, 360, 543, 564, 573–574, 576, 578, 581, 593–594, 619, 702; Bessenyey utca, 576; Deák Ferenc utca, 576; Horthy Miklós utca, 576; Mátyás király utca, 576; Petőfi utca, 576
Kisvejke, 720
Kiszombor, 345, 679, 694, 1286
Klagenfurt, 406
Klessheim, 240, 243, 252–253, 377–378, 380, 381, 383–385, 387–389, 391, 394, 443, 533–534, 630, 709, 792, 823; Lóherelevél palota, 385
Klotildliget, 364
Kluj (Cluj - Kolozsvár), 783
Kobatfalva, 627
Kóka, 680
Kolomea, 203
Kolozs vármegye, 163, 165–166, 186, 555, 597, 602
Kolozsvár, 109, 165–166, 168–169, 186–187, 198, 217, 295–296, 322, 346, 359, 363, 365, 402, 417, 439, 480, 493, 516, 550, 555, 557, 585, 588, 592, 597–599, 601–605, 619–623, 625, 628, 641, 703, 765, 783–784, 804, 827, 889, 995–996, 998, 1008, 1020, 1024, 1032, 1043–1044, 1046–1047, 1056, 1059–1060, 1062–1065, 1083–1085, 1090, 1107, 1110, 1112–1113, 1119–1120, 1143, 1153, 1250, 1273, 1291; Apáczai Csere János utca, 621; gettó, 602; Iris téglagyár, 602; Kajántói út, 602; Péter-Pál-villa, 621; Szent Mihály-templom, 601, 1143
Kolta, 659
Komárom, 113, 129–130, 296, 656–657, 659, 665, 671–672; gettó, 659, 699, 702, 703, 833, 1086, 1171, 1223
Komárom vármegye, 655, 657, 761
Komlós *lásd* Ugocsakomlós
Kóny, 671
Konyár, 593, 697, 711, 717
Koppányszántó, 757–758
Koppenhága, 286, 405, 833
Korosztyeny, 326
Korpona, 673
Korpovár, 762

Kosály, 622
Kosolovói járás, 568
Kökényes, 142, 568–569, 575
Köln, 406
Körmend, 346, 368, 719–720, 755, 760; Dienes Lajos utca, 720; Gróf Apponyi utca, 720; Rába utca, 720; Széchenyi utca, 720
Körmend-Németudvari járás, 720
Körmendi járás, 734
Kőrösladány, 697
Kőrösmező, 102, 142, 201–203, 205, 218, 322, 575
Körtvélyes, 569
Kőszeg, 59, 295–296, 349, 350, 719–720, 722, 734, 756, 760, 925, 949; Czeke-téglagyár, 369; Gulner-malom, 369; Schey Fülöp utca, 720
Kőszegi járás, 734
Kőszegszerdahely, 720
Közel-Kelet, 174, 1106, 1170, 1195, 1215, 1206
Közép-Tisza-vidék, 57
Kracsfalva, 570
Krakkó, 316, 638, 718
Kraszna, 607, 623, 628
Krasznogorszk, 355
Krasznokamszk, 355
Krummhübel, 547, 585
Kula, 341, 367
Kunágota, 687
Kunhegyes, 697
Kunmadaras, 681, 697, 1263, 1286, 1298; pogrom, 1286
Kunszentmárton, 712
Kunszentmiklós, 738
Kunsziget, 671
Kurd, 758
Kysak, 646

Láb, 1003
Láca, 569
Lajosmizse, 738
Latin-Amerika, 1213
Látrány, 729
Lavoczne, 652
Leányfalu, 1140
Lébény, 671
Leginamieh, 652
Légrád, 762
Legyesbenye, 569
Lekér, 659
Lemberg (Lvov), 637, 786, 1230
Lengyelország, 7, 25, 28, 79–80, 85, 88, 94, 97, 100–107, 113–114, 127, 135, 142–143, 145, 148, 155, 157, 159–160, 175, 183, 195, 197, 201–202, 217–218, 228, 231, 241, 256, 271, 297, 436, 443, 471, 479, 629–630, 764, 768–772, 774–776, 778–782, 786, 789, 792, 803–804, 824, 830, 852, 973–974, 977, 981, 1002, 1015, 1021, 1025–1027, 1029, 1033, 1041, 1074, 1077, 1089, 1112, 1150, 1157–1158, 1162–1163, 1197, 1200, 1251, 1275, 1279; gettók, 101–102; megszállt, 280, 430, 548, 769
Lengyeltóti, 729
Lenti, 737
Lenti járás, 735
Leopoldstadt, 653
Leordina, 571
Les Rochers tábor, 1056
Lesencetomaj, 737
Letenyei járás, 735
Lettország, 160, 977, 1297
Léva, 129–130, 656–657, 659, 672, 703; Vakbottyán utca, 659
Levante, 980, 1213
Levél, 671
Levelek, 574
Libanon, 980
Lichtenwörth, 754, 766, 1294
Linz, 218, 403, 1047
Lipcse, 266
Lipót, 671
Lipótváros, 313
Liptószentmiklós, 786
Lisamezői járás, 568

Lisszabon, 238, 535, 539–540, 833, 888, 1048, 1180, 1190, 1193, 1200, 1202, 1208, 1236
Litvánia, 160, 977, 1297
London, 84, 148, 176, 179, 238, 514, 770–771, 773, 789, 791, 808, 1037, 1038–1040, 1107, 1109, 1118, 1151, 1197, 1203–1204, 1208, 1219, 1221, 1230–1231, 1233, 1236, 1239–1240
Long Island, 1109
Lonka, 575
Los Angeles, 972
Losonc, 129, 130, 656; gettó, 656
Lotaringia, 19
Lovászpatona, 758
Lozsárd, 604
Lublin, 778, 1162
Ludányhalászi, 661
Ludwigsburg, 652, 1293; Központi Állami Bíróság, 652
Lvov, 372, 803–804
Lvovi (Lemberg) körzet, 803

Mád, 569, 590–591, 663
Madagaszkár szigete, 188
Madaras, 687
Madeira szigete, 22
Madocsa, 758
Madrid, 422, 535, 539, 833, 888, 1191–1192, 1202, 1233
Maglód, 680, 884
Magnyitogorszk, 355
Mágocs, 721
Magyarbánhegyes, 679, 687– 688, 707, 711; Mandel-gazdaság, 688
Magyarcsanád, 679, 694
Magyarkanizsa, 682, 1129
Magyarkeresztúr, 760
Magyarkeszi, 757
Magyarkimle, 671
Magyarlápos, 165, 605–606, 622, 628
Magyarnemecse, 165
Magyaróvári járás, 658, 671
Majdanek, 742
Majdánka, 142
Majdánkai járás, 568
Majszin, 165, 571
Maklár, 662; vasútállomás, 662
Makó, 619, 678–679, 694, 707, 1153, 1264; Garai utca, 679; Honvéd utca, 679; Királyhegyesi út, 679
Mala Krsna, 341
Mali, 1120
Malkin, 1028
Malkyne-Treblinka, 779
Mándok, 574, 576, 593
Mányik, 604
Máramaros vármegye, 81, 142–143, 163, 165, 201, 203, 555, 569, 570–571, 575, 579–580, 582, 591, 628
Máramarossziget, 81, 143, 164–165, 198, 201, 217, 421, 564, 569, 570–571, 580, 582, 591–592, 599, 619, 628, 633–634, 638, 702, 1113; gettó, 570; Hajnal utca, 570; Ipar utca, 570; Kamarai út, 570; Kígyó utca, 570; Timár utca, 570
Marcali, 18, 729
Marcaltő, 730
Margitta, 165, 611, 625, 628
Máriakálnok, 671
Mariana-szigetek, 833
Máriapócs, 574
Maros-Torda vármegye, 163, 165, 555, 597, 614–617
Maroshévíz, 619
Marosjánosi, 568
Marosvásárhely, 165, 402, 417, 423, 491, 550, 555, 557, 559, 592, 597, 599, 600, 610, 614–619, 626–628, 641; Koronkai út, 615, 627, 703, 995, 1016, 1278, 1291
Marseille, 50, 1229
Martonvásár, 659
Mátéfalva, 604
Mátészalka, 145, 301, 564, 569, 573–576, 578, 592, 593–594, 618–619, 634, 702, 1278, 1286;

Hősök tere, 575; Kossuth utca, 575; Rákóczi út, 575; Temető tér, 575; Tisza István utca, 575
Mátyásföld, 820
Mátyássziget, 760
Mauthausen, 218, 249, 259, 350, 404, 490, 523, 754, 766, 905, 908, 926, 1054, 1279
Mechelen, 264
Mecsér, 671
Medgyesbodzás, 688
Medgyesháza, 688
Medina, 758
Medzilaborce, 652
Megyaszó, 569
Megylaborce, 1029
Ménfőcsanak, 671
Merk, 609
Mezőbánd, 627
Mezőberény, 577
Mezőcsát, 663, 674–675; Muhi utca, 674; Munkácsi utca, 674
Mezőcsáti járás, 663, 674
Mezőcsokonya, 729
Mezőhegyes, 688
Mezőkaszony, 130, 568, 589
Mezőkeresztes, 663, 674–675; gettó, 675
Mezőkeresztesi járás, 663, 675
Mezőkovácsháza, 679, 687, 707, 711
Mezőkovácsházi járás, 679, 687, 711
Mezőkövesd, 663, 672, 675; Arany János utca, 675; Diófa utca, 675; gettó, 675; Hársfa utca, 675; Kőrisfa utca, 675; Szegfű utca, 675
Mezőnagymihály, 674–675
Mezőnyárád, 674–675
Mezőőrs, 671
Mezőszentgyörgy, 34
Mezőtelegd, 611, 625, 628
Mezőtúr, 561, 588, 680, 697, 1020, 1112
Michalovce, 652
Mihálkai járás, 594
Mihályi, 760
Mikeháza, 622
Mikepércs, 711, 717
Mikesszéplak, 726
Milánó, 268
Mindszent, 572, 694, 707, 714–715
Mindszenti járás, 712
Minnesota állam, 1232
Minszk, 355
Mircs, 566
Miske, 678
Miskolc, 296, 402, 417, 421, 480, 550, 558, 569, 570, 591, 641, 655–657, 662–663, 665, 670, 674–675, 703, 710, 827, 1263, 1284, 1286, 1291; Ács utca, 663; Arany János utca, 663; Asztalos utca, 663; Bádogos utca, 663; Bognár utca, 663; Bors utca, 663; Cukrász utca, 663; Csizmadia utca, 663; Esztergályos utca, 663; Gubacs utca, 663; Hadirokkant utca, 663; Jósika utca, 663; Kalapos utca, 663; Kárpitos utca, 663; Kovács utca, 663; Kölcsey utca, 663; Kőműves utca, 663; Lakatos utca, 663; Margit utca, 663; Mészáros utca, 663; Molnár utca, 663; Népkert, 674; Petőfi utca, 663; Rákosi Jenő utca, 663; Rostás utca, 663; Szatócs utca, 663; Vezér utca, 663; Villányi utca, 663; Vilma utca, 663; Vörösmarty utca, 663; Zöldfa utca, 663; Zrínyi utca, 663
Miskolci járás, 663, 675
Miszla, 758
Mlawa, 786
Mócs, 628
Mohács, 96, 296, 341, 719, 721, 728, 731, 756, 1145
Mohol, 683
Mohora, 661
Moldávia, 280
Moldva, 992
Molnaszecsőd, 720
Monok, 569, 591, 663

Monor, 706, 738, 740–741, 762–763, 841; Deák Ferenc utca, 740; Gőzmalom utca, 740; Kölcsey utca, 740; Pesti utca, 740; Verbőczy utca, 740
Monori járás, 740
Monostorapályi, 717
Montana állam, 625; Miles City, 625
Montello, 791
Montenegró, 191–192
Montreal, 758
Montreux, 1056, 1220; Belmont Szálló, 1056
Mór, 660
Moreset, (Givat Haviva) 115, 802, 1103–1104, 1106
Morvaország, 80, 105
Mosonmagyaróvár, 343, 349, 658, 671, 919, 921, 1047
Mosonszentjános, 671
Mosonszentmiklós, 350, 671
Mosonszentpéter, 671
Mosonszolnok, 671
Moszkva, 34, 161, 183–184, 355–356, 427, 504, 355, 768, 904, 962, 1079, 1107, 1188–1189, 1207, 1217, 1232, 1241, 1304
Mozsor, 220
Munkács, 129–130, 194, 423, 447, 554, 558–559, 563–565, 570, 581, 589, 619–620, 633–635, 638–639, 648, 652, 654, 702, 743, 779, 824, 1030, 1083, 1103, 1120, 1267; Csokoli utca, 565; Dankó utca, 565; Kálvin utca, 565; Latorca utca, 565; Malom utca, 565; Mikes Kelemen utca, 565; Munkácsi utca, 565; Sajovits-téglagyár, 565, 566; Szent Márton utca, 565; Töltés utca, 565; Zenész utca, 565; Zrínyi utca, 565
Munkácsi járás, 588
Munténia, 992
Mura folyó, 177
Murakeresztúr, 762
Muraköz, 177, 721
Muraszombat, 761
Muraszombati járás, 734
Muravidék, 177
Murga, 20
Muszyna, 638
München, 44, 54, 127, 129, 135, 141, 144, 161, 176, 185, 237, 285, 289, 406, 595, 1150; négyhatalmi egyezmény (1938. szeptember 29.), 127, 129, 135, 141, 144, 289
Münchenkirchen, 193

Nádudvar, 593, 711
Nagy-Britannia, 126, 129, 148, 179, 195, 376, 770–771, 965, 1115, 1175, 1177, 1182, 1195–1198, 1201, 1203–1204, 1215–1217, 1232, 1234, 1240
Nagyalásony, 730
Nagyatád, 719, 721, 729
Nagyatádi járás, 729
Nagybajom, 729
Nagybánhegyes, 687
Nagybánya, 165, 295–296, 597–599, 608–610, 619–620, 628, 636, 652; gettó, 598; König-üveggyár, 609; Phönix gyár, 610
Nagybányai járás, 598, 609
Nagybárod, 611
Nagyberény, 729
Nagyberezna, 142, 566
Nagybocskó, 142, 571, 575
Nagycenk, 350
Nagycsere, 711
Nagycsömöte, 720
Nagydém, 758
Nagydemeter, 421, 610
Nagydorog, 730
Nagyfalu, 623
Nagygalambfalva, 627
Nagygeresd, 760
Nagyhalász, 574
Nagyida, 572, 592
Nagyilonda, 605, 607, 622, 1008, 1103
Nagykálló, 574, 593

Nagykanizsa, 102, 110, 360, 491–492, 576–577, 585, 668, 703, 719, 721, 735, 756, 762, 849, 1291; Pannónia Szálló, 721
Nagykanizsai járás, 576
Nagykapocsi járás, 566
Nagykapornak, 762
Nagykapos, 130
Nagykároly, 164–165, 185, 600, 608–609, 628
Nagykárolyi járás, 609
Nagykáta, 320, 359, 678–679, 738, 1289; Damjanich utca, 680; Gróf Tisza István utca, 680
Nagykirva, 575
Nagykónyi, 757
Nagykőrös, 70, 516, 691, 738
Nagylak, 679
Nagyléta-Vértes, 593
Nagylóc, 661
Nagymágocs, 714
Nagymagyar, 130, 657, 671
Nagymákfa, 726
Nagymegyer, 130
Nagynémet Birodalom, 395, 400, 633
Nagyoroszi, 661
Nagypirit, 730
Nagyrábé, 593
Nagyrada, 762
Nagyrákóc, 565
Nagyrákos, 720
Nagysalló, 659
Nagysármás, 628
Nagysáró, 659
Nagysimonyi, 760
Nagysitke, 761
Nagysomkút, 165, 609, 628
Nagysomkúti járás, 598, 609
Nagysurány, 130, 656, 657; gettó, 656
Nagyszalonta, 165, 611, 619, 625, 628, 680
Nagyszokoly, 757, 758
Nagyszőllős, 130, 555, 564, 568, 590, 619, 634, 638, 702, 1267; Magyar sor, 568
Nagytarna, 568
Nagytilaj, 726
Nagyvárad, 109, 164–166, 169, 187, 198, 217, 438, 447, 479–480, 516, 550, 561, 585, 587, 598–600, 610–614, 619–620, 625–626, 628, 630, 646, 686–687, 694, 697, 703, 713–715, 735, 739, 764, 839, 887, 889, 995–996, 1010, 1022, 1083, 1103, 1112–1113, 1251; Dreher serfőzde, 613; Frangepán K. utca, 611; gettó, 612, 625; Kapucinus utca, 611; Mezei Mihály utca, 611; Mezey-fatelep, 611, 614; Mussolini tér, 611; Nagypiac, 611; Szeptember 6. utca, 611; Tompa Mihály utca, 611; Zárda utca, 611
Nagyvázsony, 727
Nánfalva, 570
Napkor, 574
Naszód, 163, 165, 628, 1025
Natzweiler, 1275
Náznánfalva, 628
Nemesbük, 762
Nemesdéd, 729
Nemeskolta, 726
Nemesnádudvar, 678
Nemesvámos, 727
Nemesvid, 729
Nemesszalók, 730
Német Demokratikus Köztársaság (Kelet-Németország), 1264
Német Szövetségi Köztársaság (Nyugat-Németország), 595, 1264–1266, 1275, 1287
Németország, 45, 47, 51–54, 56, 70–71, 75, 78, 83–84, 87, 88, 91–94, 97, 99–101, 104–106, 113, 116, 119, 126, 129, 132–133, 136, 138, 141, 145, 149–150, 153, 157, 159, 161, 174–175, 179, 181, 183–185, 190, 193, 197, 214, 217, 222–223, 230–231, 233, 235, 239–240, 242–243, 249, 256, 258, 260–262, 269, 271, 278, 281, 284,

289, 299, 344, 364, 372, 374, 383, 388–389, 399–400, 412, 482, 533, 540, 556, 558, 590, 595, 623, 631–633, 636, 647, 715, 732, 741, 759, 770, 774, 793, 803, 822–823, 829–830, 833–834, 840–841, 845, 847, 863–864, 867, 870, 872–874, 888, 895, 903, 906, 908, 911, 913–914, 924, 927, 966, 971, 981, 999, 1001, 1013, 1018, 1025, 1028–1029, 1034–1035, 1047, 1050, 1058, 1123, 1137, 1139, 1156, 1158, 1164, 1167, 1168–1169, 1173, 1180, 1202, 1204, 1207, 1213–1214, 1223, 1229, 1239, 1245, 1264–1265, 1269–1271, 1272, 1275, 1280, 1291, 1311–1312
Németújvár, 761
Németújvári járás, 755
Neuengamme, 754, 766, 804, 1054
Neunkirchen, 400, 700
New Jersey, 1116
New York, 47, 249, 259, 278, 365, 461, 482, 484, 486, 504, 516, 588, 591, 803, 1057, 1109, 1113, 1126, 1150, 1153, 1209–1210, 1221, 1232, 1235, 1241, 1282, 1288, 1301, 1315, 1318
Niederdonau, 718
Nitz, 575
Nógrád, 661
Nógrád vármegye, 130, 655, 661, 664
Nógrádbercel, 661
Nógrádmarcal, 661
Nógrádmegyer, 661
Nógrádszakál, 661
Normandia, 783, 818, 842, 864, 979, 1073
Norvégia, 974, 977, 981, 1015
Nószoly, 604
Noszvaj, 1148
Novai járás, 735, 761
Novaky, 1003
Novaves, 406
Novémesto, 653
Nürnberg, 99, 192, 216, 218, 392, 397, 406–407, 653, 766, 804–805, 856, 1002, 1013, 1060–1061, 1108, 1110–1111, 1125, 1275, 1279, 1293–1295

Nyáradszereda, 627
Nyékládháza, 675
Nyéresháza, 569
Nyergesújfalu, 345
Nyíracsád, 574
Nyíradony, 574, 593
Nyírbátor, 574, 593
Nyírbéltek, 574
Nyírbogát, 574, 593
Nyírbogdány, 574, 593
Nyíregyháza, 84, 222, 543, 553, 564, 573–575, 578–579, 581, 593, 619, 634, 636, 650, 702, 705, 742, 824, 1022, 1129, 1278, 1291; Dohány utca, 574; Epreskert utca, 574; Jókai utca, 574; Keskeny utca, 574; Kiss tér, 574; Kossuth utca, 574; Kótaj utca, 574; Körte utca, 574; Nyírfa utca, 574; Rákóczi utca, 574; Sarkantyú utca, 574; Síp utca, 574; Varjúlapos, 574
Nyírgelse, 574
Nyírjespuszta, 575
Nyírkárász, 576, 593
Nyírlugas, 574
Nyírmihálydi, 574
Nyírség, 665
Nyírtas, 576
Nyírtura, 574
Nyitra, 1003
Nyitra vármegye, 130
Nyizsnyij Tagil, 355
Nyugat-Afrika, 1047
Nyugat-Németország, 590, 595, 625, 1265–1267, 1276, 1280, 1293–1294
Nyúl, 671

Óbánya, 544

Óbecse, 178, 210, 220, 683
Oberursel, 400
Óbuda, 296, 437, 909, 918, 920–921, 926, 929, 931–932, 1092, 1101, 1119, 1173, 1174, 1187, 1227
Odessza, 355, 372, 992, 1007
Ofakim kibuc, 1119
Ókécske, 694
Olaszfa, 726
Olaszliszka, 569
Olaszország, 25, 50, 62, 93, 126–127, 135, 145, 161, 174–175, 184, 193, 224–225, 239, 245, 263, 268, 273, 333, 339, 371, 393, 397, 533, 829–830, 903, 974, 977, 981, 987, 990, 1000, 1014, 1056, 1081, 1084, 1117–1118, 1164, 1245, 1297; kilépése a háborúból, 224, 263
Olténia, 992
Ónod, 675
Ontario állam, 715–716; Fellebbviteli Bíróság, 716; Legfelső Bíróság, 715
Opava, 341, 565
Óradna, 165
Oranienburg-Sachsenhausen, 343
Ordacsehi, 729
Oros, 574
Orosháza, 687, 711
Oroszka, 659
Oroszkő, 591
Oroszlány, 659
Oroszmokra, 569
Oroszország, 13, 161–162, 184, 204–205, 248, 279, 1109; megszállt, 281
Orosztony, 762
Oroszvár, 671
Oroszvég, 130
Oswego, 1215
Ószivác, 342
Osztopán, 729
Osztrák–Magyar Monarchia, 1
Ózd, 656, 663, 670, 675, 1263; gettó, 656, 675
Ózdi járás, 663
Ozora, 757
Öcs, 730
Ökörmező, 142, 203
Ökörmezői járás, 594
Ördöngösfüzes, 604
Öreglak, 729
Őrhalom, 661
Őrimagyarosd, 720
Ősagárd, 661
Öttevény, 671

Pacsa, 761–762
Pacsai járás, 735, 761
Pácsony, 726
Padova, 1233–1234
Padrag, 730
Páhi, 339
Paks, 34, 728–730, 737, 757–758
Palánka, 178, 710
Palermo, 1020
Palesztina, 87–88, 96, 103–104, 111, 114, 188, 197, 239, 482–483, 768, 770–771, 792, 829–830, 832, 834–836, 844–845, 865, 888, 890, 914, 974–976, 982, 993–994, 997–998, 1023, 1025, 1031, 1035–1036, 1037–1040, 1043, 1046, 1048, 1057, 1059, 1062, 1067–1068, 1070, 1084, 1104, 1116, 1119, 1157, 1160, 1168, 1171, 1175–1178, 1180–1181, 1184, 1190, 1195–1196, 1198–1199, 1201, 1203, 1212–1216, 1220, 1222, 1224, 1226, 1230, 1237, 1240–1241, 1245, 1283
Pálfa, 758
Páli, 760
Pálosremetei járás, 568
Pamuk, 729
Pancevo, 341
Pannonhalmi járás, 658, 671
Pápa, 18, 296, 438, 728, 730–731, 737, 758, 1022, 1117; Bástya utca, 730; Eötvös utca, 730; Petőfi utca,

730; Rákóczi utca, 730; Szent László utca, 730
Pápai járás, 727, 730
Pápateszér, 730, 758
Parabic, 708
Paraguay, 764, 1293
Parajd, 627
Pári, 757
Párizs, 22, 41, 84, 148, 222, 263–266, 278, 390, 439, 1232, 1285
Párkány, 656, 659, 672
Parod kibuc, 1120
Paszab, 574
Patas, 657
Pátroha, 576
Pazony, 574
Pearl Harbor, 1175, 1197
Pécel, 918
Pécs, 278, 296, 402, 417, 462–463, 467, 480, 550, 558, 641, 655, 708, 719–721, 728, 731, 737, 758, 862, 1085, 1141, 1284, 1291; Bánffy Dezső utca, 731; Ispitaalja utca, 731; Kassa utca, 731; Lakits-laktanya, 720, 731; Szilágy Dezső utca, 731; Tompa Mihály utca, 731; Vas Gereben utca, 731
Pécsvárad, 721, 731
Pélmonostor, 341
Pér, 671
Perbete, 659
Perenye, 720
Perlak, 721
Perlaki járás, 576
Perlez, 341
Pest megye, 71, 388, 411, 738, 849, 868
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, 304, 507, 678, 737–738, 741, 886
Pesterzsébet, 740
Pesthidegkút, 820
Pestszenterzsébet, 497, 738, 763, 820
Pestszentimre, 918
Pestszentlőrinc, 738, 820
Pestújhely, 820
Pétervására, 296
Pétervásári járás, 661
Petőháza, 760
Petrova, 165, 571
Petrovac, 341
Petrovenka, 355
Philadelphia, 1176
Philippeville, 1056, 1229
Piliscsaba, 921
Pincehely, 720, 757–758
Piricse, 574
Pitvaros, 679, 694
Plovdiv, 1126
Pocsaj, 593, 717
Pócspetri, 574
Podkarpatskaja Rusz *lásd* Kárpátalja
Podoloci járás, 568
Polgárdi, 660
Poprád, 769
Porosztó, 566
Porpác, 761
Porta Westfalica, 766
Portugália, 273, 523, 534–535, 539–540, 545, 914, 929, 931, 975, 977, 1047–1048, 1050, 1171, 1181, 1190, 1192–1193, 1195, 1214, 1319
Posen (Poznań), 406
Pósfa, 720, 761
Potsdam, 406
Pozsony, 9, 32, 99, 103, 106, 113, 269, 271, 281, 285–286, 437–438, 479, 523, 637, 653, 768, 770, 776–778, 784, 786, 788–791, 795, 800, 804, 833, 869, 898, 984, 991, 1002–1005, 1023, 1027–1028, 1030, 1038, 1045, 1051, 1054, 1069, 1110–1111, 1162, 1165, 1182, 1211, 1242, 1279
Pozsony vármegye, 130
Prága, 80, 135–136, 143, 259–260
Prahovo, 337, 338
Presow, 1029
Prügy, 574
Pujon, 604
Pusztacsalád, 760

Pusztakovácsi, 729
Pusztamiske, 730
Pusztamizse, 741
Pusztamonostor, 741
Pusztasomorja, 671
Pusztaszabolcs, 737
Pusztaszanda, 697
Pusztavám, 348, 350, 663, 909
Pusztazámor, 659
Putnok, 202, 218, 663
Putnoki járás, 663
Pünkösdfürdő, 740, 920
Püspökladány, 295, 711
Püspöktamási, 726

Rábahidvég, 726
Rábakecöl, 760
Rábapatona, 671
Rábasömjén, 726
Rábatöttös, 726
Ráckeve, 738–739
Rádafok, 738
Rahó, 142, 194, 575
Rahói járás, 573
Rajka, 658, 671
Rajna-vidék, 62
Rakacaszend, 674
Rakamaz, 574
Rákoscsaba, 738, 851
Rákoshegy, 820
Rákoskeresztúr, 479, 738, 820; Rákoskeresztúri temető, 947
Rákosliget, 578, 597
Rákospalota, 738, 762–763, 820
Rákosszentmihály, 738, 820
Ramat Gan, 806
Ramla, 404, 1279
Ramocsaháza, 574
Ravazd, 671
Ravensbrück, 259, 263, 267, 274, 754, 990, 1010
Recsk, 1313
Református Kovácsháza, 687
Regát, 167
Regöly, 757
Rehovot, Izrael, 1115, 1233, 1235
Reinebeck, 1009
Remetefalva, 571
Rétság, 661
Retteg, 605–606, 622, 628
Rhode Island állam, 1232
Ricse, 102, 110, 198, 492, 569, 849, 1148
Riga, 218
Rimaszécs, 664
Rimaszombat, 130, 295, 664
Rimóc, 661
Rohonc, 761
Róma, 136, 182, 184, 193, 216, 239, 249, 252, 258, 265, 268, 372, 788, 990, 1163, 1165, 1241
Románia, 13, 25, 52, 74, 80–81, 93, 111, 124, 127, 145, 155, 159–162, 164, 166, 172–173, 175, 177, 179, 184–186, 188, 194, 225, 230, 243, 255, 273, 280, 282, 295, 372, 377, 383, 438, 480–481, 604, 607, 622, 624–626, 628, 630, 711, 742, 824, 826, 829–830, 834, 836, 843–844, 869, 873–874, 974, 977, 981–982, 987–988, 990–996, 998–1002, 1005, 1007–1010, 1014, 1024–1025, 1029, 1041, 1046, 1056, 1063, 1070, 1090, 1102, 1108, 1113, 1120, 1126, 1178, 1180–1181, 1199, 1212, 1216, 1224, 1242, 1244–1245, 1250, 1253, 1273–1274, 1292, 1295, 1297, 1301, 1318
Rónaszék, 571
Rosztov, 355
Rozália, 165, 571
Rozsnyó, 130
Rudabánya, 674
Rudnyicsnij, 355
Rum, 726
Ruska Kraina *lásd* Kárpátalja
Ruszkova, 571
Ruszpolyána-Borsa, 203
Rusztav, 355

Ruténföld, 126

Sachsenhausen, 399, 754, 1010
Sahti, 355
Sajkás, 206, 207
Sajkásgyörgye, 207
Sajófalva, 571
Sajókaza, 675
Sajókazinc, 675
Sajószentpéter, 656, 663, 670, 675, 1263; gettó, 656
Sajószentpéteri járás, 663, 675
Sajóvámos, 675
Salgótarján, 657, 664, 676, 703; gettó, 664
Salzburg, 185, 240, 377–378, 395, 406, 1290
Salzgitter, 766
Sály, 674–675
San Severo, 1118
São Paulo, 478
Sáránd, 717
Sárbogárd, 719, 721
Sárkeresztúr, 726
Sarkod, 609
Sárközújlak, 165
Sármás, 885, 899
Sármellék, 762
Sárosd, 726
Sárospatak, 300, 569, 590
Sárpilis, 758
Sarród, 760
Sárszentágota, 726
Sárszentmiklós, 726
Sárvár, 491, 703–704, 728, 731–732, 737, 741, 759–760, 763, 851, 870, 882, 891, 1106, 1158–1159, 1171, 1179
Sárvári járás, 731, 734, 759
Sásd, 721
Sashalom, 738, 763, 820
Sáta, 675
Sátoraljaújhely, 466, 483, 564, 569, 578, 590–591, 619, 634, 652, 702, 886, 1083, 1291; Apponyi utca, 569; Árpád utca, 569; Folkenstein utca, 569; Kisfaludy utca, 569; Kölcsey utca, 569; Mészáros utca, 569; Molnár utca, 569; Munkácsy utca, 569; Rákóczi utca, 569; Széchenyi utca, 569; Sziget utca, 569; Virág utca, 569; Vörösmarty utca, 569; Zápolya utca, 569; Zárda utca, 569
Sátoraljaújhelyi járás, 569
Schleswig-Holstein, 399
S'dot Yam kibuc, 1084
Segesd, 729
Segesvár, 995
Sennelager, 400
Sényő, 574
Sepsiszentgyörgy, 165, 168, 599, 614–615, 618–619, 627–628
Sered, 653, 1003, 1006
Seregélyes, 660
Sérfenyősziget, 671
Sima, 594
Simapuszta, 575
Simontornyai járás, 730
Sióagárd, 758
Siófok, 18, 559, 719, 727
Skócia, 1209
Snina, 786
Sobibor, 779
Sokoróaljai járás, 658
Solingen, 403
Soltvadkert, 690, 691
Sóly, 727
Somkerék, 622
Somlójenő, 730
Somlószőllős, 730
Somlóvásárhely, 730
Somlóvecse, 730
Somlyócsehi, 543, 607–608; gettó, 543; Klein-téglagyár, 607
Somlyói járás, 607
Somogy megye, 423, 729
Somogybabod, 729
Somogyjád, 729
Somogyszil, 729

Somogytúr, 729
Somogyvámos, 729
Somogyvár, 729
Somorja, 657, 671
Somoskőújfalu, 664
Sopron, 39, 62, 349, 350, 438, 721, 728, 732–733, 735, 737, 759–760, 925, 949, 971, 1022, 1153, 1194, 1291; Déli pályaudvar, 733; Evangélikus Tanítóképző Intézet, 733; Jakobi-gyár, 733; Paprét, 733; Új utca, 733
Sopron vármegye, 733, 759
Sopronbánfalva, 350
Soproni járás, 733
Sopronkőhida, 214, 364, 1118, 1153
Sormás, 762
Soroksár, 738
Sóskút, 659
Sosnowitz, 258
Söjtör, 761
Spanyolország, 184, 273, 397, 539, 914, 929, 975, 977, 1047, 1160, 1171, 1190–1192, 1214, 1234
St. Gallen, 1050, 1052–1053, 1219
St. Margarethen, 1050, 1054
Stájerország, 718, 966
Stockholm, 238, 422, 888, 1109, 1182–1184, 1188, 1202, 1208, 1230, 1236
Strasshof, 480, 659, 679, 687–688, 693, 695, 697–700, 706, 711, 716–718, 754, 893, 1044, 1047, 1057, 1085, 1247, 1282, 1286
Stuttgart, 535, 539–540, 766
Suscut-hegy, 885
Sükösd, 678
Sülelmed, 623
Sümeg, 735, 737, 756
Sümegi járás, 735
Süttő, 921
Sváb-hegy, 282, 414, 421, 438, 447, 494, 496, 498, 531, 850, 871
Svájc, 27, 100, 103–104, 106, 240, 273, 349, 390, 454, 478, 484, 487, 515, 534–535, 539–540, 604, 621, 635, 647, 654, 697, 699, 706, 717, 758, 768, 770–778, 786, 788–789, 791, 795, 801, 806–807, 832, 834–835, 837, 840, 844, 870–871, 872, 914, 929, 931, 974–975, 977, 984–985, 987, 1001, 1020, 1023, 1028, 1031, 1036, 1041–1042, 1044–1045, 1047–1057, 1068–1071, 1091, 1109–1111, 1154, 1157, 1159–1160, 1175–1177, 1180–1182, 1190, 1197, 1208, 1214, 1218–1220, 1224, 1228, 1234, 1241–1242, 1283
Svaty Jur, 790, 807, 1003; Svaty Jur-kolostor, 790
Svédország, 240, 349, 487, 832, 834–837, 844–845, 865–866, 870–872, 914, 929, 974–975, 977, 984–986, 1050, 1055, 1069, 1158–1159, 1170–1171, 1175–1177, 1182–1185, 1190, 1214, 1229–1231, 1233, 1245, 1283
Sydney, 405

Szabadka, 178, 360, 423, 577, 619, 682–687, 703, 708, 710
Szabolcs vármegye, 222, 543, 573–575, 579, 650, 897
Szabolcsbaka, 576
Szakály, 757
Szakmár, 678
Szakoly, 574
Szalárd, 611, 625
Száldobosi járás, 594
Szaloniki, 718, 1190
Szamosdara, 594
Szamoskend, 604
Szamoskrassó, 609
Szamosújvár, 165, 598–600, 602, 604–605, 619, 622, 628; gettó, 604–605
Szamosújvári járás, 604, 622
Szany, 760
Szaplonca, 165, 571, 628

Szaploncai járás, 569
Szár, 659
Szaratov, 355
Szárazd, 758
Szárföld, 760
Szarvas, 678, 680, 687, 697
Szarvaskend, 720
Szászrégen, 165, 421, 599–600, 614–615, 617–618, 627–628, 703
Szatmár, 1046
Szatmár vármegye, 163, 165–166, 185, 575, 597–598, 608–610
Szatmárhegy, 609
Szatmárnémeti, 81, 102, 164–166, 423, 559, 585, 587, 597–600, 602, 605–609, 618–620, 624, 628, 702, 889, 1113; Báthory utca, 608; Debreceni István utca, 608; Hétsastoll utca, 608; szatmárnémeti Honvéd utca, 608; Kazinczy utca, 608; Petőfi utca, 608; Római Katolikus Szeminárium, 624; Tompa utca, 608; Zrínyi utca, 608
Szatmárnémeti járás, 609
Szécsény, 661
Szeged, 15–17, 29, 40, 42–43, 54, 56, 62, 70, 83, 87, 96, 207, 258, 296, 339, 379, 402, 412, 417, 421, 423, 480, 491, 516, 550, 558–559, 577, 594, 617, 619, 641, 653, 655, 677–680, 682–687, 691–694, 696, 698–699, 703–704, 706–707, 709–716, 721, 827, 839, 892–893, 905, 1014–1015, 1044, 1123, 1129, 1141–1142, 1153, 1284, 1291; Bors Szálloda, 692; Bús Páter utca, 691; Cserzy Mihály utca, 694; Feketeföldek út, 693; gettó, 96 Jósika utca, 691; Kelemen utca, 692; Korona utca, 691; Központi Gáz- és Villamossági Rt., 713; Margit utca, 691; Pick-szalámigyár, 693; Polgár utca, 692; rókusi pályaudvar, 695; rókusi városrész, 693; Valéria tér, 692
Szeghalmi járás, 717
Szeghalom, 680, 697, 717
Szegilong, 569
Szegvár, 707, 714, 1263, 1286
Szék, 604
Székelyföld, 166, 168, 597, 614, 1016
Székelyhíd, 165, 611, 625
Székelykeresztúr, 627
Székelyudvarhely, 165, 616, 627
Székesfehérvár, 296, 339, 402, 417, 438, 480, 488, 516, 531, 550, 558, 577, 592, 597, 641, 649, 655, 657, 659–660, 665, 672–673, 703, 827, 893, 909, 958, 1022, 1141, 1278, 1287, 1291; gettó, 659–660; Kégl György utca, 660; lovassági laktanya, 660; Szabó-cserépgyár, 659
Szeklence, 142, 575, 594, 702
Szekszárd, 18, 208, 720, 730, 755, 757, 1291
Szelistye, 571
Szemenye, 726
Szenc, 130, 657
Szendehely, 661
Szendrő, 341, 674
Szentendre, 738, 763, 949
Szentes, 678, 680, 694, 707, 712; Vásártér, 680; Vecseri utca, 680
Szentgál, 727
Szentgotthárd, 726, 761
Szentgotthárd (Szamosújvári járás), 604
Szentgotthárdi járás, 726, 734
Szentgyörgypuszta, 691
Szentgyörgyvár, 762
Szentistván, 675
Szentiván, 674, 758
Szentkirályszabadja, 339, 342, 727
Szentlénárt, 726
Szentmárton, 604
Szentpéterúr, 762
Szenttamás, 210, 341, 683
Szepetk, 761
Szepetnek, 762

Szepsi, 130, 572, 592
Szerbfalva, 570
Szerbia, 98, 206, 311, 335, 338, 397, 405, 576, 632, 708, 740, 830, 974, 976–977, 981, 1083, 1274
Szered, 802
Szerednye, 142, 566
Szerencs, 569, 591, 663
Szerencsi járás, 569, 663
Szevasztopol, 355
Szibéria, 355
Szicília, 224, 371
Szigetszentmiklós, 739
Szigetvár, 461, 463, 466–467, 482–483, 485, 577, 594, 729
Szigetvári járás, 729
Szikszó, 572, 592, 663
Szikszói járás, 663
Szil, 760
Szilágy vármegye, 163, 165–166, 423, 518–519, 542–543, 597, 607–608, 623, 663, 1102
Szilágy-Pir, 623
Szilágy-Somlyó, 623
Szilágycsehi, 165, 623, 628
Szilágysomlyó, 165, 598–599, 607, 619, 628, 703; Báthory utca, 607
Szilasbalhás, 34
Szin, 592
Szinérváralja, 165, 609
Szíria, 980, 1038, 1206
Szlatina, 571
Szlovákia, 11, 80, 85, 88, 99–105, 107, 113–114, 126, 129, 141, 143, 155, 173, 179, 194, 211, 217, 230, 268–271, 276, 281–284, 289, 421, 630, 637–638, 646, 665, 704, 764, 770, 775–778, 780–783, 785–786, 800, 802–803, 805, 824, 829–830, 834, 843, 973–974, 977, 981–983, 990–991, 994, 1002–1007, 1010, 1026–1029, 1033, 1051, 1054, 1070, 1089–1090, 1150, 1162, 1165–1166, 1279
Szlovenszkó, 145
Szluck, 370, 1280
Szmolenszk, 1163
Szob, 673
Szobránc, 142
Szófia, 274, 833, 1004
Szolgaegyháza, 726
Szolnok, 296, 480, 516, 543, 561, 680–681, 686–687, 696–697, 699, 704, 716–717, 1044, 1101, 1286, 1291; Csarnok utca, 696; Horánszky Nándor utca, 696; Pillangó utca, 696
Szolnok-Doboka vármegye, 163, 165–166, 285, 423, 555, 587, 595, 597, 605, 622–623
Szolyva, 130, 565
Szombathely, 296, 346, 417, 427, 480, 516, 550, 558, 577, 641, 655, 668, 704, 708, 719–721, 726–728, 731, 733–735, 737, 760, 961, 1141, 1292; Batthyány tér, 734; gettó, 346; II. Rákóczi Ferenc utca, 734; Thököly utca, 734; Zrínyi Ilona utca, 734; Magyar Motor és Gépgyár Rt., 735
Szombathelyi járás, 734
Szováta, 627
Szovjetunió, 92, 101, 152, 157, 159–161, 173–174, 176, 179, 183–184, 190, 193–195, 204–206, 216, 223, 236, 256, 277, 280, 306, 311, 322–323, 355, 370, 520, 768, 773, 796, 808, 898, 902, 904, 987, 991–992, 999, 1013, 1025, 1040, 1114, 1118, 1126, 1188–1190, 1197, 1208, 1216–1218, 1232, 1241, 1247, 1255, 1266, 1270, 1276, 1280, 1283, 1300, 1314
Szőcs, 622
Szőlősgyörök, 729
Szőlőskislak, 729
Szőny, 921
Szőreg, 679, 694
Sztálingrád, 223, 245, 317, 355, 376, 989

Sztalinó, 355
Sztanyiszlav (Stanis³awow), 195, 316
Sztrij, 355
Szudéta-föld, 289
Szudéta-vidék, 141
Szurdok, 570, 623
Szücs, 661
Szügy, 661
Szverdlov, 355

Tab, 729
Taksony, 739
Taktaharkány, 569
Tálica, 355
Tállya, 569, 591, 663
Tamási, 720, 730, 757, 758
Tamási járás, 730, 757
Tanger, 1074, 1190, 1192, 1233
Tangeri Nemzetközi Övezet, 1190
Tanzánia, 1119
Táp, 671
Tápióbicske, 680
Tápiógyörgye, 680
Tápiósáp, 680
Tápiósüly, 359, 680
Tápiószele, 680
Tapolca, 735, 737, 756
Tapolcai járás, 735
Tápszentmiklós, 671
Taracköz, 569, 575
Taracközi járás, 573
Tarackraszna, 569
Tarcal, 569
Tardoskeddi járás, 656
Tárkány, 565
Tárnok, 659
Tarnopol, 205
Tarnów, 638
Tarpa, 568
Táska, 729
Tasnád, 165, 295, 339, 607, 623
Tata, 349, 659, 919
Tatabánya, 659
Távol-Kelet, 245
Técső, 564–565, 568, 589–590, 619, 702
Téglás, 593, 681–682, 689, 708, 711; Bácsipuszta, 681
Téhány, 572
Teherán, 379
Tel-Aviv, 187, 365, 591, 672, 806, 1061, 1065, 1107, 1111–1112
Tel-Aviv-Neustadt, 1110
Temerin, 220
Temesvár, 109, 184, 343, 993–995
Tengőd, 757
Terebes, 568
Terebesfehérpatak, 575
Terep, 609
Terézváros, 857
Teschen (Cieszyn), 127, 135
Tét, 574, 658
Tététlen, 711
Tevel, 720
Thenon-les-Baines, 1185
Theresienstadt, 258, 260, 272, 784–785, 798, 870, 1010, 1054, 1109, 1158–1159, 1179, 1224, 1277
Tibolddaróc, 674–675
Tihany, 899, 908
Timár, 574
Tisza, 206–207, 394, 555, 573, 576, 650, 680, 682–683, 905
Tiszaadony, 574
Tiszabercel, 593
Tiszabogdány, 575
Tiszacsege, 711
Tiszadada, 574
Tiszaderkény, 675
Tiszadob, 574
Tiszadorogma, 675
Tiszaeszlár, 9, 32, 574, 593, 663, 1122; rituális gyilkosság (1882–83), 9, 1122
Tiszaföldvár, 712
Tiszafüred, 661
Tiszahát, 665, 702
Tiszakarácsonyfalva, 165
Tiszakeszi, 675

Tiszaladány, 574
Tiszalök, 572, 574, 593
Tiszaluc, 569, 591, 663
Tiszapalkonya, 675
Tiszapolgár, 574
Tiszarád, 574–575
Tiszaszászfalu, 568
Tiszaszentimre, 681, 697
Tiszaszentmárton, 593
Tiszatardos, 575
Tiszaújhely, 621
Tiszaújlak, 568
Titel, 207, 341
Tokaj, 569
Tolcsva, 569
Tolna, 730, 757
Tolna vármegye, 719–720, 729–730, 755, 757–758
Topolya, 178, 360, 460, 491, 632, 664, 679–680
Torda, 993, 995, 1008 1113
Torna, 572, 592
Tornyospálca, 576
Torontáli járás, 679
Toronto, 715, 1315
Tósok, 730
Tószigetcsiliközi járás, 658, 671
Tótfalu, 594
Tótkomlós, 687, 1263, 1286
Tótvázsony, 727
Tourelle, 265
Tököl, 496, 739
Töltéstava, 671
Törökkanizsa, 683, 708
Törökország, 100, 240, 273, 771, 778, 803, 975, 977, 982, 999, 1023, 1046, 1181, 1184, 1194, 1206, 1214–1215
Törökszentmiklós, 697, 717
Törtel, 691
Transznisztria, 280, 982, 988, 992, 993, 997, 999, 1242
Treblinka, 718, 780, 786, 1159
Trencin, 653
Trianon, 21, 23–25, 28–30, 36, 39, 41, 47, 56, 73–74, 76, 77, 82, 86, 89, 112, 137–138, 140–142, 156, 158–159, 163–164, 169, 178, 190, 223, 277, 284, 288–289, 334, 382, 573, 576, 677, 682, 697, 898, 1077, 1245, 1247–1248, 1281, 1317
Trieszt, 185, 268
Tura, 881, 884
Turc, 568
Turda, 621
Turjaporoskő, 566
Túrkeve, 680, 697, 717
Turnu-Severin, 162
Tündéres, 220
Türingia, 1025
Türje, 737
Tüskevár, 730

Udvar, 758
Udvard, 657
Udvarhely vármegye, 165–166, 555, 597, 614–616, 627
Ugocsa vármegye, 130, 143, 163, 423, 555, 568, 579
Ugocsakomlós, 568, 590
Ugod, 730
Uioara, 621
Új-Zéland, 1215
Újfalu, 593
Újfehértó, 575
Újkécske, 694
Újlak, 918, 920
Újpest, 738–740, 762–763, 820, 915; Attila utca, 739; Baross utca, 739; Beniczky utca, 739; Fiume utca, 739; Fóti utca, 739; József utca, 739; Toldi utca, 739
Újverbász, 178, 341
Újvidék, 94, 178, 191–192, 198, 206–208, 210–211, 217, 219–221, 341, 347, 423, 576, 578, 682–683, 685, 708–709, 714, 1084–1085, 1184, 1245, 1270, 1272, 1274–1275, 1292; Belgrád rakpart,

209; Duna-part, 209; Grckoškolška utca, 209; Miletic utca, 209; NAK sportstadion, 209; Uspenski ortodox temető, 209
Ukrajna, 94, 98, 101, 179, 187, 196, 204, 228, 240, 245, 248, 254, 278, 287, 306, 309–311, 315–317, 319–320, 325–326, 328, 332, 335, 336, 344, 352–353, 358, 360, 362–363, 365, 374–375, 679, 740, 754, 769, 855, 987, 992, 1274, 1289
Ung vármegye, 130, 142–143, 423, 555, 566–567, 579, 595, 897
Ungdorocz, 566
Ungvár, 129–130, 423, 555, 564, 566–567, 578–579, 581, 588–589, 595, 619, 634, 654, 702, 1267; Felszabadulás utca, 566; gettók, 567; Glück-fatelep, 566; Minai utca, 566; Moskovits-téglagyár, 566; Munkácsy Mihály utca, 566; tábor, 368
Ungvári járás, 566
Uraiújfalu, 761
Uraj, 593
Urál hg., 355
Uriv, 323
Úrmező, 142
USA *lásd* Egyesült Államok
Üllő, 884

Vác, 104, 738, 762, 949
Vadna, 675
Vág völgye, 966
Vágsellye, 657
Vajdácska, 569
Vajdaság, 175, 708
Vajta, 726
Vámfalu, 609
Vámos, 478
Vámosmikola, 100, 113, 673, 1223
Vámospércs, 593, 682, 689, 708, 711
Váncsfalva, 570
Várdomb, 758
Varjaci járás, 568
Vármező, 623
Városliget, 936
Városlőd, 727
Városmajor, 959
Városszalónak, 761
Varsány, 661
Varsó, 28, 97, 243, 522, 764, 771–772, 780, 796, 801, 804, 810, 903, 936–937, 1060, 1279; gettó, 97, 431; gettófelkelés, 243, 522, 771, 796, 801, 1060
Várvölgy, 762
Vas vármegye, 177, 423, 720, 733–734, 761
Vásárosnamény, 568
Vasboldogasszony, 726
Vasmegyer, 575
Vasvár, 719, 726, 760
Vasvári járás, 726, 734, 756
Vatta, 674–675
Vecsés, 738
Végegyháza, 687
Velence, 184
Vencsellő, 575
Vereb, 659
Verebély, 130, 657, 659, 672; gettó, 672
Veresegyháza, 604
Versailles, 24, 51–52, 62, 185, 289
Veszkény, 760, 1223
Veszprém, 18, 343, 552, 719, 727, 756, 1144, 1153; Horthy Miklós utca, 727; Veszprém-Komakút, 727
Veszprém vármegye, 478, 552, 727, 730, 756
Veszprémi járás, 727
Vesztfália, 400
Vésztő, 697
Vetélei járás, 568
Vichy, 266, 273, 833
Vichy-Franciaország, 265
Vidin, 1126
Világos, 184
Vilmány, 663

Vilna, 804
Vilnius, 780
Vinnyica, 204, 308, 327
Virginia állam, 1232
Visk, 142, 569
Viski járás, 569
Visóoroszi, 165
Visz, 729
Visztula, 744
Vityebszk, 832
Vlagyimir, 1189, 1232
Volóc, 203
Volszk, 355
Vorkuta, 355
Voronyezs, 196, 212, 223, 234, 240, 252, 278, 315, 317, 323, 332, 354, 362, 371, 375, 989
Völgységi járás, 730
Vörösberény, 727
Vrútky, 653
Vulchovec, 569
Vyhne, 1003

Waldheim, 908; Hirschberg-kastély, 908
Wannsee, 102, 229, 257, 268, 403, 768, 800, 993, 1003
Washington, 176, 428, 590, 789, 1105, 1168, 1176, 1184, 1197, 1199, 1203, 1205, 1208, 1212, 1216, 1221, 1231, 1232, 1237–1239; Holocaust Memorial Museum, 590
Weimari Németország, 1025
Weitra, 700
Westerbork, 267, 274, 990
Westminster, 1168
Wiener-Neustadt, 700
Wlany, 652
Wobbelin, 766
Württemberg, 766
Zágráb, 397, 405, 833
Zagubica, 339–341, 343
Zagyvapálfalva, 664
Zala vármegye, 59, 177, 576–577, 642, 721, 735, 756, 762
Zalaapáti, 762
Zalabér, 737
Zalaegerszeg, 720, 728, 735–737, 761–762
Zalaegerszegi járás, 735, 761
Zalalövő, 737, 761–762
Zalaszabor, 762
Zalaszántó, 762
Zalaszentgrót, 735, 737, 762
Zalaszentgróti járás, 735, 762
Zalaszentiván, 761–762
Zalaszentmihály, 762
Zalavár, 762
Zaporozsje, 355
Zattig, 406
Zemplén vármegye, 130, 198, 569, 579, 591, 663
Zemplénagárd, 569
Zenta, 178, 416, 531, 576, 682–683, 708–709, 961, 1129, 1287
Zilah, 165, 421, 542, 606–607, 623, 885
Zilina, 653
Zimony, 341
Zirc, 544, 730
Zirci járás, 727, 730
Zohor, 1003
Zomba, 720, 758
Zombor, 178, 339, 341–342, 367, 423, 491, 576, 682–683, 694, 709–710, 715, 1129
Zugló, 936, 1273
Zurndorf, 350
Zürich, 27, 97, 540, 789, 801, 806, 1009, 1052, 1219–1220, 1242

Zsablya, 206–207, 220, 1275
Zseliz, 659
Zsibó, 608, 623
Zsitomir, 326
Zsolna, 785, 1003

Tárgymutató

Abwehr, 106, 374, 768, 782, 786, 1023, 1026, 1033–1036, 1105
Abwehrstelle, 106
Actio Catholica, 1302
AEG, 1268
Agudath Yisrael World Organization (Agudath Yisrael Világszervezet), genfi, 27, 114, 1038, 1109, 1219
AJDC (American Joint Distribution Committee) *lásd* Joint
Aladár-rendszer *lásd* stróman- vagy Aladár-rendszer
Albrecht-kaszárnya, Budapest, 1194
Alija Bet, illegális kivándorlás, 96, 996
Alkotmány, 1123
Alkotmánybíróság, 429, 1259–1260, 1285–1286, 1289
Állambiztonsági Rendészet, 414–415
Állambiztonsági Rendőrség, 400
Állami Egyházügyi Hivatal, 1285
államosítás, 1255, 1262
Államvédelmi Központ, 390, 490, 515, 554, 586, 613, 964; nyomozó részlege, 554
Alliance Israélite Universelle, 29, 41
Általános Cionista Párt, 1064, 1114
Általános Értékforgalmi Bank, 1268
Általános Kivándorlást Szabályozó Miniszteri Bizottság (Románia), 997
Általános Munkaszövetség (Confederatia Generala a Muncii), 1292
Ältestenrat *lásd* Zsidó Tanács
American Joint Distribution Committee *lásd* Joint
American War Refugee Board *lásd* Háborús Menekültügyi Hivatal
Amerika Hangja, 428, 768, 888
Amerikai Egyesült Államok *lásd* Egyesült Államok
Amerikai Ortodox Rabbik Szövetsége, 1240
Amerikai Zsidó Kongresszus Végrehajtó Bizottsága, 1240
Angol Zsidók Szövetsége, 148
Anschluss, 65, 84, 100, 119, 144–145, 154, 289, 406, 1013, 1025, 1124, 1195
Antibolsevista Comité (ABC), 16, 34, 1123
anticionizmus/anticionisták, 796, 852, 1301
antikomintern paktum, 62, 142, 174, 179
antiszemita cselekmények, 1308; csoportok, 1307; intézkedések, 1166; kampány, 1300; kitörések, 1263; légkör, 1122; megmozdulások, 1262, 1264, 1298, 1305–1306; párt, 1122; politika, 167; propaganda, 43, 54–55, 76, 120, 123–124, 144–145, 157–158, 167–168, 228, 245, 442, 462, 488, 909, 1013, 1018, 1124; támadások, 1263; tüntetések, 1263
Apostoli Nunciatúra, 1166, 1169
„aranyvonat", 531, 1265
árjásítási program, 1003–1004, 1010
asszimiláció, 8, 10, 30, 32, 47–48, 75, 80, 82, 90, 96, 122, 138–139, 147–148, 166, 436, 461–462, 558,

583, 852, 854, 1125, 1300, 1306; asszimilációs törekvések, 1306
Auschwitz-per, 765, 1277
auschwitzi jegyzőkönyvek, 803, 805–806, 831–832, 843, 1023, 1069, 1086, 1090, 1106, 1118, 1126, 1150, 1165, 1176, 1203, 1208, 1211, 1219, 1221, 1231
Auslanddeutschok *lásd* külföldi németek
ÁVH (Államvédelmi Hatóság), 488

B'nai B'rith, 1286
Bajorországi Magyar Református Egyházközség Lelkészi Hivatala, 285
balkáni antant, 185
Bank of England, 134
Bányai Evangélikus Egyházkerület, 1152
Barbarossa-hadművelet, 216
Barbarossa-terv, 162, 183
Baross Szövetség, 168, 313, 609
BBC, 463, 768–771, 773, 791, 1208–1209
bécsi csoport, 15–16, 54
bécsi döntés, első (1938. november 2.), 129, 135, 141, 144, 289; második (1940. augusztus 30.), 81, 155, 160, 167, 185
Beit Lohamei Hagetaot *lásd* Gettóharcosok kibuca
Békepárt, 1081, 1117
béketárgyalások, 1946–47. évi párizsi, 1296
Belsen-per, 1275
belügyminisztérium III. (vármegyei és községi) osztálya, 416; IV. (városi) osztálya, 416; VI. (rendőrségi) osztálya, 413, 416–417; VI/a (rendőrségi) alosztálya, 413; VI/b (csendőrségi szolgálati) alosztálya, 413; VII. (közbiztonsági) osztálya, 198, 413, 416, 427, 595, 620, 640, 966, 975; VII/a (közbiztonsági) alosztálya, 413, 425; VII/b (egyesületi) alosztály, 413–414, 416, 459; VII/c (KEOKH) alosztálya, 198, 413; VII/d (politikai) alosztálya, 415; VIII. (rendőri büntető) osztálya, 413, 416; IX. osztálya, 100; XI. osztálya, 416; XVIII. (országmozgósítási) osztálya, 416; XX. (csendőrségi szolgálati) osztálya, 413, 416, 420, 427, 548, 648; XXI. (lakásügyi) osztálya, 416, 587, 600; XXI/a (lakásügyi) alosztálya, 812; XXI/b (menekültügyi) alosztálya, 416, 812; zsidóügyi osztálya, 469, 513, 673
Betar, jobboldali revizionista cionista csoport, 461, 1091
Beth Lohamei Hagetaot, 115, 1103–1104, 1106
Biró Dániel Szanatórium, 972
Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA – Reichssicherheitshauptamt), 188, 229, 235–236, 244, 257, 259–260, 263, 265, 267, 271, 280, 283, 377, 397–400, 402–405, 407–408, 410, 430, 489, 630, 632–633, 698, 754, 874, 898, 980–981, 987, 993, 1004, 1010, 1029, 1055, 1182; IV. osztálya, 1276
Birodalmi Szállítási Minisztérium, 1277–1278
BMRELH *lásd* Bajorországi Magyar Református Egyházközség Lelkészi Hivatala
Bonctani Intézet, 947
BÖME *lásd* Budapesti Önkéntes Mentőegyesület
Brassói Lapok, 109
Budai Izraelita Hitközség, 1284
Budai Szent Egylet, 958–959
Budai Zsidó Hitközség, 819
Budapesti Hírlap, 10
Budapesti Kereskedelmi Kamara, 896
Budapesti Közlöny, 357, 426, 526, 543, 837
Budapesti Ügyvédi Kamara, 467

Bulgáriai Ortodox Egyház Szent Szinódusa, 1126
„Bund", lengyelországi Zsidó Szocialista Párt, 770, 772, 801
Bundestag, 1275, 1287

„Canada"-kommandó, 742, 752
Caritas Szövetség, 1176
Cél, 513, 519
Central Zionist Archives (Jeruzsálem), 478
Chevra Kadisha (Szent Egylet), 947, 970
CIA, 1233
Cion bölcseinek jegyzőkönyve, 513
Cionista Kongresszus, 1061, 1072, 1114
cionizmus/cionisták, 8, 32, 47–48, 79–80, 86–89, 94–95, 99, 101, 103–105, 109, 122, 167, 187, 313, 348, 365, 419, 433, 436, 438, 441–442, 447, 452–455, 458, 461–463, 467, 469, 478, 482, 485, 503, 531, 540, 554, 571, 580, 604, 672, 676, 698, 768–769, 780–782, 784, 792, 796, 800, 805, 866, 938, 958, 995–996, 1009, 1017, 1019, 1022, 1024–1025, 1029–1032, 1037–1038, 1040, 1044, 1046, 1056, 1059, 1061–1063, 1067–1073, 1075, 1078, 1083–1086, 1088–1089, 1091, 1104, 1112–1114, 1116, 1119–1121, 1181, 1186, 1218, 1228–1229, 1241, 1258, 1264, 1283–1284, 1300, 1301
City University of New York Holocaust-kutató Intézete, 1113
Congressional Record, 1241
Credit Anstalt, 67

csendőrség, 53, 63, 199, 206, 210, 212, 219, 303, 384, 400, 411, 415–417, 419–422, 424–425, 427–429, 493, 503, 527, 547, 549–550, 556, 559, 563–564, 570, 575, 587, 595, 597, 599, 606, 608, 612, 617–620, 630, 637, 639, 643, 647–648, 651, 655, 678, 680, 719, 824, 829, 833, 838–839, 843, 848, 863, 866, 869, 887, 907, 909, 913, 925, 961, 1015, 1017–1018, 1020, 1048, 1073, 1116, 1170, 1174, 1295, 1308, 1310; feloszlatása, 429; tábori, 317

Daily Herald, 1237
Daily Telegraph, 131, 1237
Das Neue Israel, 801
Davar, 1165
DEGOB *lásd* Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság
Demokratikus Polgári Párt, 1289
deportálás, 61–62, 71, 96–97, 113, 172, 202–203, 218–219, 228, 244, 249, 254, 261, 264, 267, 271, 280, 344, 346–347, 352, 364, 368, 387–389, 392–393, 396, 403–405, 415–417, 419–421, 424, 426, 428, 431–432, 435–439, 441, 443, 451, 454, 459–460, 464–465, 470–472, 474–477, 479, 483, 491–493, 499–501, 504–505, 514–515, 522–523, 526–527, 529–532, 541, 543, 547–548, 550–552, 555–561, 563–565, 567–569, 571, 573, 575–577, 583, 589–590, 592, 594–595, 600–602, 604–605, 610, 614, 618, 620, 626–627, 629–657, 659–670, 672, 674–686, 691, 693–697, 699–702, 704–706, 708, 710, 712, 718–722, 727, 729–735, 737–742, 745, 754, 756, 759, 763, 765, 767–772, 777–778, 781–784, 787–788, 790, 793–794, 796–797, 802, 803–804, 807, 816–819, 821–825, 829–834, 837–844 847–852, 854–858, 860, 862, 864–866, 868–874, 878–879, 881–884, 886–890, 894–895, 897, 914, 925, 927, 936, 942, 947, 962–963, 966, 970, 974, 978–980,

985, 987, 989–996, 998, 1000–1001, 1003–1005, 1008, 1012–1014, 1017–1022, 1026–1027, 1029, 1031, 1036, 1041, 1044, 1047, 1051, 1055–1057, 1059, 1061–1063, 1167, 1069–1070, 1072–1074, 1076–1077, 1081, 1083, 1085–1088, 1091, 1102, 1104, 1106, 1113, 1120, 1126–1127, 1129–1130, 1133–1142, 1144, 1146–1147, 1155–1159, 1161–1162, 1165–1169, 1171–1174, 1176–1178, 1180, 1183–1184, 1190, 1195, 1200, 1202, 1204–1205, 1208–1209, 1211, 1217, 1224, 1226, 1228–1229, 1245–1247, 1249–1252, 1255–1256, 1259–1260, 1264, 1267–1269, 1272, 1274, 1277–1280, 1297, 1307, 1318
deportálás, Auschwitzba, 102; első tervek, 276, 279; észak-magyarországi zsidóké, 347, 368; Galíciába, 203, 218; hontalan zsidóké, 93, 199, 200–202, 217, 261, 305; idegen állampolgárságú zsidóké, a megszállt Franciaországból, Belgiumból és Hollandiából, 261; „idegen" zsidóké, 101, 114, 283; magyar állampolgárságú zsidóké Kárpátaljáról, 203; Kamenyec-Podolszkij környékére, 152; Kamenyec-Podolszkijba, 102; keletre, 229, 238, 258, 263, 266, 274; leállítása, 96, 203, 205, 840; magyar állampolgárságú zsidóké Szlovákiából, 268, 271; magyar és román állampolgárságú zsidóké, 261; magyar nemzetiségű zsidóké Hollandiából, 263, 266, 273–274; magyar zsidóké Görögországból, 268; magyar zsidóké Lengyelországba, 101; Máramaros vármegyei zsidóké, 203; munkaszolgálatos zsidóké, 203,; szlovákiai zsidóké, 268, 281–282, 284; szlovákiai, 99; szövetséges és semleges országok zsidó állampolgáraié, 263; többszakaszos, 229; tömeges, 202–203, 271, 435, 460, 470–472, 499, 513, 529, 535, 577, 642, 697, 776, 873, 978, 982–983, 990, 992, 994, 1003–1004, 1038, 1043, 1062, 1138, 1162–1163, 1166, 1168, 1202, 1318
Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB), 356, 365, 1252, 1283
Der Algemeiner Zhurnal, 485
Der Stürmer, 513
Deutsche Reichsbahn (Német Vasutak), 637
Deutsche Zeitung (Német Újság), 156
DM (Deutsche Miliz), 341
Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Bécs, 766
Dror-Habonim-csoport, 1089–1090, 1092, 1120
Dunai Repülőgépgyár Rt., 533, 811
Dunamelléki Református Egyházkerület, 1151
Dunáninneni Evangélikus Egyházkerület, 1152
Dunántúli Evangélikus Egyházkerület, 1152
Dunántúli Református Egyházkerület, 1152

Ébredő Magyarok Egyesülete, 19–20, 35, 68, 213, 1123
Egyedül Vagyunk, 158, 172, 626
Egyenlőség, 112
Egyesült Nemzeti Szocialista Párt, 59, 182

Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálata, 357
Egységes Magyar Párt, Csehszlovákia, 131
Eichmann-féle Sonderkommando *lásd* Sonderkommando
Einsatzgruppen *lásd* különítmények
El Al légitársaság, 1119
elgázosítás, 101, 608, 633, 652, 701, 718, 770, 776, 784, 792, 802, 824, 830, 840, 844, 1162; Kőszegen, 350; elgázosító tehergépkocsik, 769
Elhagyott Javak Kormánybiztossága, 1256, 1285
ellenállás/ellenállási mozgalom, 667, 669–670, 777, 780, 784, 787, 789, 904–905, 1006, 1012, 1017, 1019, 1061, 1064–1065, 1073, 1077–1079, 1081–1083, 1085, 1087–1089, 1116, 1118, 1121, 1144, 1197, 1217, 1296; antifasiszta, 779; cseh, 789; keresztény, 1082; lengyel zsidó, 788; magyar, 807; nemzeti, 1074; passzív, 838; zsidó, 1082, 1088, 1121, 1302, 1315
ellenállási csoportok/szervezetek, 787, 1101, 1081, 1118, 1006; kommunista, 1101; zsidó, 1101
Ellenzék, 109
Ellenzéki Front, 51
első világháború, 659, 660, 693, 704, 836, 854, 859, 891, 1072, 1112, 1122–1124, 1182, 1184
Emanuel Alapítvány, 1319
ENSZ, 1301
Erdély-Bánáti Cionista Szövetség, 621
Erdélyi Cionista Konferencia, 1114
Erdélyi Helikon irodalmi társaság, 109, 168
Erdélyi Református Egyházkerület, 1151
Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség, 167
Esti Kurír, 149, 510
Esti Újság, 158
Estilap, Kolozsvár, 588, 621
Észak-erdélyi Zsidó Kuratórium (Curatoriu general evreesc al Ardealului de Nord), 1000
Észak-erdélyi Zsidó Menekültek Segélyezési Bizottsága (Comitetul de asistenta a refugiatilor evrei din Ardealul de Nord), 996
Etelközi Szövetség, 19
„Európa-terv", 438, 442, 479, 778–779, 1027–1030, 1041, 1047, 1085, 1104
Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet, 1232
Európai Zsidó Emberek Megmentésére Alakult Rendkívüli Bizottság, 1217, 1238, 1240
evangélikus (lutheránus) egyház/evangélikusok, 121, 472, 474, 575, 713, 787–788, 728, 786, 938, 1124–1125, 1139, 1145–1146, 1148, 1161
Evangélikus Egyház Igazgatósága, 1153
Ezra (Segélyező) szervezet, 1250

F. J. Országos Rabbiképző Intézet *lásd* Országos Rabbiképző Intézet
Fajvédő Párt, 20, 35, 44, 57, 68
Fajvédő Szocialista Párt, 64
fehérterror, 11, 15, 17–18, 20, 22, 28, 34–35, 43, 88, 124, 1123
Felszabadított Területek Zsidókérdéseinek Speciális Ügyosztálya (Serviciu special pentru problemele evreesti din teritoriile eliberate), 1000
Felszabadult Erdély Igazgatása, 1282
Ferenc József laktanya, 322
Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet *lásd* Országos Rabbiképző Intézet
ferencesek, 1144
Ferihegyi repülőtér, 915

Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ), 1316
Flick cég, 1275
Flüchtlingshilfe (Menekültsegély), Zürich, 806
főkonzulátusok, amszterdami magyar, 266; genfi El Salvador-i, 788, 1218; kolozsvári román, 998; milánói magyar, 268; párizsi magyar, 265; prágai magyar, 260
Főkormányzóság (a németek által megszállt Lengyelország egyik közigazgatási körzete), 256, 258, 271, 769–770, 778, 974, 981
Földmunkáspárt, 245
Földművesek Frontja (Frontul Plugarilor), 1292
Francia Nemzeti Bizottság, 1197
Független Kisgazdapárt, 42, 51, 245, 1079, 1153, 1289
Függetlenség, 158
Függetlenségi Csoport, 1151
Függetlenségi Front, 517
Függetlenségi Párt, 12, 30, 32

Gazdasági Hadviselési Minisztérium, 1239
gázkamrák, 94, 436, 470, 573, 741–745, 764, 773, 777, 794, 797, 802, 1010, 1035, 1037, 1050, 1053, 1112, 1241, 1278
Gestapo, 113, 181, 199, 213, 265, 365, 377–378, 384, 397–400, 402, 406, 411, 414, 419, 426, 432, 434, 437–438, 444, 454, 463, 466–467, 489–492, 494, 515, 527, 582–584, 610, 613, 616, 635, 639, 658, 660, 673, 676, 731, 735, 780–781, 796, 804, 818, 822, 842, 846, 849–851, 866–867, 869, 902–903, 905, 906, 963, 966, 981, 993, 998, 1008, 1015, 1020, 1030, 1036–1037, 1042, 1054, 1062, 1068, 1084–1085, 1090, 1113, 1203–1204, 1207, 1271, 1279
Gettóharcosok Kibuca (Beit Lohamei Hagetaot), 115, 801–803, 1114
gettók/gettósítás, 106, 109–110, 122, 172, 235, 344, 346, 388, 416, 419, 421, 423–424, 438, 451–452, 459, 475, 477, 501, 505, 522, 525, 527, 529, 541, 543, 547–620, 622, 625, 629–630, 632–633, 635, 639, 647–648, 654–666, 668, 672, 674–676, 680, 682, 688, 691–692, 695–696, 698, 707, 709, 712, 722, 733–735, 738, 767, 776, 784, 788, 811, 818, 825, 832, 855, 886, 897, 925, 1013, 1016, 1064, 1113, 1129, 1141, 1269, 1272, 1274; erdélyi, 346, 368; gettósítási körzetek, 346; gettósítási program (1944), 122, 1031; gettórendőrség, 612
Goldmark Károly Zeneiskola, 854
görög katolikus egyház/görög katolikusok, 26, 575, 713
Gulag-táborok, 1189

Gyáriparosok Országos Szövetsége, 1154
Gyarmatügyi Hivatal, 1213–1214, 1229, 1240
Gyergyói Lapok, 168
Győri Nemzeti Hírlap, 658
gyűjtőközpontok, 575, 694–695, 710, 726, 729–730, 732, 738, 740, 884, 915
gyűjtőtáborok (Auffangslager), 96, 355, 389, 419, 548–550, 556, 564, 569, 572–573, 577, 592, 598–600, 604, 608–609, 630, 635–636, 638, 649–650, 654, 656–658, 666, 671, 677–678, 680–683, 686, 691–692, 697, 704, 719–720, 729, 732, 735, 739–740, 796, 824, 990, 1015–1017, 1056

Ha-Kibutz ha-Artzi, 114
Ha-Kibutz ha-Meuchad, 114

Háború Károsultjait Segítő Mozgalom, 1251
Háborús Bűnök Ítélőszéke, 1111
Háborús Bűnök Vizsgálóbizottsága, 1061
Háborús Információs Hivatal, 1209
Háborús Kabinet, 1203, 1207, 1213, 1236–1237, 1239–1240; Menekültbefogadó és Elhelyező Bizottsága, 1239–1240
Háborús Menekültügyi Hivatal (WRB – War Refugee Board), 106, 504, 789, 834, 836, 844–845, 888, 1008–1009, 1034, 1039, 1049, 1051–1052, 1159, 1168, 1181, 1183, 1196, 1200–1203, 1206–1207, 1216, 1220, 1227, 1230–1231, 1234–1236, 1238, 1240–1241
Hadviseltek Bajtársi Csoportja, 352
Hadviseltek Bizottsága, 352–353, 369, 431, 879
Hadviseltek Hitközségi Ügyosztálya, 351–352
Hagana, földalatti hadsereg, 1084; Hagana Bizottság, 1090
Haggibor, kolozsvári zsidó sportegylet, 187
halálgyár, 741–742, 744
halálmenetek, 113, 203–204, 209, 310, 315, 335, 340–343, 345, 350, 606, 919, 922, 966, 1088, 1146, 1161–1162, 1172–1174, 1181–1182, 1187, 1192, 1227, 1244
haláltáborok, 629, 768, 772, 785, 792, 843, 992, 1037, 1056, 1087, 1106, 1126, 1162; lengyel, 280
haluc fiatalok, 452, 454, 920, 1019, 1025, 1070, 1075, 1083, 1086, 1088–1090, 1120, 1181
Haluc, 88, 99, 104, 106, 776–778, 786, 789, 791, 1023, 1028, 1032, 1036, 1040, 1049, 1068–1069, 1071, 1078, 1083, 1088–1092, 1101, 1120–1221
Haluc Segélybizottsága (Hilfskommission des Hechalutz), 1242
Haluc Világközpont (Weltzentrale des Hechaluz), 1220
HÁMSZ *lásd* Holocaust Áldozatok Magyarországi Szövetsége
Harc, 183, 458, 465, 467–468, 483–484, 513, 758, 857
Harcoló Bányász, 1081
háromhatalmi egyezmény, 174–176, 188, 299, 412
Hásómér Hácáir-csoport, 88, 103, 1089–1091, 1114, 1120
hászidizmus/hászid zsidóság, 79, 81–82, 565, 569, 1046
Házértékesítő és Kezelő Rt. (Hausverwertungs- und Verwaltungs A. G.), 535, 538
HB lásd Hadviseltek Bizottsága
Héber Egyetem, Jeruzsálem, 796
Heeresgruppe Süd, 361
Hermann Göring Művek, 534, 536, 544
Herut, revizionista párt, 1060, 1063
A Hét, 1315
HHÜ lásd Hadviseltek Hitközségi Ügyosztálya
HICEM-HIAS, amerikai zsidó szervezet, 110, 112, 994
HIJEF (Hilfsverein für jüdische Flüchtlinge in Auslande, Külföldi Zsidó Menekülteket Segélyező társaság), 1048, 1053, 1055, 1057, 1109, 1112, 1220
Histadrut Segélybizottsága (Hilfskommission der Histadrut), 1221, 1242
Hitachdut Olei Hungaria, a magyar zsidó bevándorlók szervezete, Izrael, 592
Hitel, 168, 1317
Hitlerjugend, 156
Hlinka-gárdisták, 1006
HM Munkaügyi Főcsoport, 781

Holnap, 158
Holocaust Áldozatok Magyarországi Szövetsége (HÁMSZ), 1258–1261, 1316
Holocaust-kutató Intézet, New York, 590
honvédelmi minisztérium elnöki osztálya, 291–293, 357; hadműveleti osztálya, 963; jogügyi osztálya, 357; mozgósítási osztálya, 346; Munkaügyi Főcsoport, 780; III. csoportfőnöksége, 277–278; XI. csoportfőnöksége, 879; honvédelmi minisztérium 5. osztálya, 278; zsidók megmentése, 344
Honvédelmi Munkaszervezet, 334, 348, 781
Honvédségi Közlöny, 359, 364
Hősök Temploma, 948
Hruscsov-kormányzat, 1188–1189
Hungária tisztasági fürdő, 945
Hungarian Premier, 391
Hungarian Quarterly, 533
hungarista állam, 60, 908; elgondolás, 60–61; rezsim, 902; hungaristák, 72
Hungarista Mozgalom, 60, 172, 181, 908, 959
Hungarista Párt, 66, 71
Hunnia, 1317
Huszadik Század, 1149

I. G. Farben, 1275, 1267–1268, 1288
I. N. C. O. cég, bukaresti, 1242
Ichud, 88, 103, 1114
Idegen Pénzeszközök Felügyelősége, USA, 1200
Ideiglenes Intézőbizottság, 459–461, 471, 474–475, 1169
Ideiglenes Nemzetgyűlés, 429, 1283, 1289
Ideiglenes Nemzeti Kormány, 425, 429, 711, 1252, 1256, 1268, 1283
Ideiglenes Végrehajtó Bizottság lásd Zsidó Tanács
Igaz Ember kitüntetés, 1227, 1233
Igaz Keresztény kitüntetés, 363, 515, 1225, 1233, 1312, 1316
Irgalmas Nővérek Rendje, 1076
Irgun Zvai Leumi szervezet, 1059, 1060, 1063
Irredentista Szövetség, 19
Israelitische Kultusgemeinde Zürich, 789
Israelitisches Wochenblatt, 97
Ítélet, 1312
Izraeli Állami Levéltár, 802
Izraeli Legfelsőbb Bíróság, 443, 796–797, 1064–1065
Izraelita Tanítóképző Intézet, 1284

Jägerstab-terv, 385, 533, 847, 890
János Szanatórium, 958
Jehova tanúi, 338–339, 342
Jeruzsálem Város Holocaust Mártírokat és Hősöket Elismerő Hatósága, 1102
jeruzsálemi Héber Egyetem, 795, 1058
Jeruzsálemi Kerületi Bíróság, 796, 1060, 1065
jesivák, 86
Jewish Agency, 104, 106, 365, 480, 485, 773, 776, 778, 786, 789, 791, 796, 844–845, 1023–1024, 1038–1040, 1048, 1059–, 1083–1084, 1104, 1115, 1121, 1160, 1163, 1168, 1175, 1203, 1205, 1219, 1221–1222, 1242; budapesti, 588; genfi, 1229; isztambuli, 1181; jeruzsálemi, 1203, 1205; palesztinai, 1190, 1203, 1220–1221, 1283
Jewish Agency Alija (emigrációs) egysége, 1024
Jewish Agency for Palestine lásd Jewish Agency
Jewish Agency Palesztina Hivatala, 773, 1175
Jewish Agency Segélyező és Mentőbizottsága, 1222

Jewish Agency Végrehajtó Bizottsága, 1163, 1190
Jewish Telegraphic Agency (JTA – Zsidó Távirati Iroda), 771, 774, 791, 807
jezsuiták, 1077, 1138, 1147
jisuv, 115
Jó Pásztor Bizottság/Misszió, 472–474, 787, 855, 891, 1138, 1147–1148, 1154, 1161, 1314
Joint, amerikai zsidó segélyszervezet, 84–85, 102–103, 106, 110, 112, 439, 484, 771, 776, 778–789, 791, 1000, 1002–1023, 1048–1049, 1054, 1057, 1061, 1069, 1074, 1109, 1111, 1160, 1216, 1219, 1236, 1242, 1250–1252, 1254, 1283, 1297, 1300, 1314; Joint-irodák, 776, 778
Joint Bizottság, 1251, 1283
jóvátétel, 1254–1256, 1258–1268, 1287
Józsefvárosi pályaudvar, 349, 926, 936, 1187
JTA lásd Jewish Telegraphic Agency
Judaista Tanács, 482
Judenkommando, 393
Judenrat lásd Zsidó Tanács
Judenreferenten, 547
Junkers Művek, 386

KABSZ lásd Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetsége
Kádár-rezsim, 1301
Kanadai Holocaust Emlékszövetség, 715
Kanadai Legfelső Bíróság, 716
Kárpátaljai Kormányzói Biztos Hivatala, 218, 550
Kárpátaljai Oroszország lásd Kárpátalja
Kárpátaljai Ruszinok Népi Egység Pártja, 506–507
kárpótlás, 1254–1255, 1259–1261, 1285–1286, 1311; kárpótlási törvény, 1260, 1285, 1319
Kárpótlási és Kártérítési Szolgálat, 1287
kártérítés, 1254–1256, 1258, 1261–1266, 1268; kártérítési és jóvátételi program, 1254
kaszáskeresztes mozgalom, 57
katolikus egyház/katolikusok, 22, 26, 150–151, 471–472, 575, 601, 692, 713, 806, 912, 949, 953, 1123–1124, 1126–1130, 1133, 1136, 1144, 1147, 1150, 1155, 1162, 1164–1165, 1167, 1170, 1201, 1298, 1313–1314; egyházfők, 122; német, 1124; papság, 727, 1136; püspöki kar, 1027
Katolikus Néppárt, 9–10, 1122
Katolikus Szemle, 168
Katonai Bizottság, 1080
KB lásd Politikai Menekültek Ügyeinek Kormányközi Bizottsága
Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetsége (KABSZ), 901, 908, 964
Keleti Erődítés, 754
Keleti Újság, 109
KEOKH lásd Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság
Képes Figyelő, 1103
Keren Hajeszod Alapítvány, Palesztinai Építő Alap, 87, 111
Keren Kajemet le-Jiszráel Alapítvány (Zsidó Nemzeti Alap), 87, 111
Keresztény–Zsidó Társaság, 1318
keresztény egyházak, 3, 35, 61, 121, 181, 193, 454, 465, 471–474, 487, 575, 705, 816, 824, 829, 841, 846, 855–856, 915, 927, 971, 1076, 1101, 1115, 1122–1127, 1138–1139, 1145, 1150–1151, 1166, 1168; állásfoglalása a zsidótörvényekkel kapcsolatban, 193
keresztény egyházfők/egyházi vezetők, 150, 471, 473, 575, 915, 1297, 1302; erdélyi, 601

keresztény hitfelekezetek/vallási közösségek, 74, 121, 134, 193, 502, 1126
Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, 24, 66
Keresztény Nemzeti Liga, 19
keresztény nemzeti mozgalmak, 1122
Keresztény Párt, 183
Keresztény Zsidó Tanács, 1136–1137
Keresztény Zsidók Szövetsége lásd Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége
Kereszténységszocialista Párt, 51
kereszténységszocializmus/ kereszténységszocialisták, 1122–1123
KGB, 1189–1190, 1232
Királyi Palota, 960, 962–963
kisajátítások, 522, 526; kisajátítási intézkedések, 527
kisantant, 126–127, 175, 188, 289, 1281
Kisgazda- és Földművespárt, 24
Kisgazdapárt, 35, 44, 51, 66, 69, 113, 149, 157, 182–183, 205, 211, 219, 254, 489–490, 506, 1073, 1079–1080, 1256, 1259, 1283
KISKA (Kisegítő Katonai Alakulat), 1092
KISOK sportpálya, 914–915
Kiugrási Iroda, 905, 1079
Klal, 88, 103
klessheimi megegyezés (1944. március 18)., 631
klessheimi találkozó, 252, 792; első (1943. április 17–18)., 240
KMOF lásd Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője
Knesszet, 1059
Komintern, 13, 1025, 1117
Kommunista Párt, 11, 33–34, 70, 355, 413, 428; illegális, 167, 1073, 1078–1081, 1116–1117, 1263, 1283–1284
Kommunisták Magyarországi Pártja Külföldi Bizottsága, 517
Kommunisták Magyarországi Pártja, 34, 1117
koncentrációs táborok, 94, 218, 241, 258, 260–261, 263, 350, 403, 436, 514, 521, 588, 632–633, 643, 652, 653, 669, 673, 676, 792; német, 267, 343, 356
konzulátusok, brüsszeli magyar, 264; budapesti brit, 1068; genfi amerikai, 772; genfi magyar, 654; kolozsvári román, 996; nagyváradi román, 996; párizsi magyar, 264, 265; prágai magyar, 260; trieszti magyar, 268
Kormányközi Bizottság, USA, 1039, 1196, 1212, 1214–1215, 1236, 1239–1240
kormányzó Katonai Irodája, 904
kormányzói kabinetiroda, 833, 861–862, 1076, 1136
koronatanács, 41, 378, 380–381, 391, 408, 411, 833–834, 837, 840, 905, 961, 1170, 1175, 1183, 1211
Kortárs, 478, 483, 486, 1302
Kossuth rádió, 355, 504, 517, 768, 1217
Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője, 294–296, 309, 311, 313, 320, 328, 330, 334, 336, 338, 353, 357–358, 361, 363–365, 368
Közigazgatási Bíróság, 896
Központi Gazdasági Hivatal (Ústrendy Hospodársky Úrad - ÚHÚ), 281–282, 1003, 1010
Központi Nyomozó Parancsnokság (csendőrség), 419, 427, 428, 550, 648, 655
Központi Tanács lásd Zsidó Tanács
Kreml, 1207, 1300
Kristallnacht (Kristályéjszaka), 1196
Kritika, 1302
Krupp, 1268, 1275

Külföldi Levelezést Ellenőrző Cenzori Hivatal, bécsi (Auslandbriefprüfstelle Wien), 1224
Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH), 41, 85, 102, 198–199, 201–202, 217, 359, 480, 502, 517, 609, 779, 860, 921, 928, 973, 1068, 1148
Külföldieket Ellenőrző Svájci Rendőrség, 1050
különítmények (Einsatzgruppen), 17, 93, 98, 204–205, 315, 360, 402, 415, 430, 438, 548, 768–769, 800, 987, 992, 1006, 1197; Eichmann-, 344, 346, 400, 516; Hanke-, 491; Héjjas-, 18; német, 315; Ostenburg-, 17; Prónay-, 17, 18; Zöldi-, 639; tömeggyilkosságai, 205; „zsidótlanító", 368, 389, 422, 541, 555–556, 560, 563–564, 656, 670, 677, 700, 719, 1017, 1126, 1271
Külügyi és a Közigazgatási Bizottság, 252
külügyminisztérium, politikai osztálya, 238, 240, 244, 285, 378, 868, 1158; sajtóosztálya, 190

Labor Bizalmi Rt., 533
Lánchíd, 909
Lazarista Atyák Rendje, 1076
Legfelsőbb Honvédelmi Tanács, 176, 290, 298
legitimisták, 16, 21, 24, 29, 50, 66, 132, 254, 425, 443
Lengyel Zsidó Menekültügyi Bizottság, 104
leventemozgalom, 136, 156, 208, 290, 302, 559, 616
Liberális Párt, 121
liberalizmus/liberálisok, 1–3, 7, 27, 1307–1308
Lipótvárosi Orvostársaság, 313
Ludovika Katonai Akadémia, 278, 382
Lufag repülőgépgyár, 766
Lufthansa, 535, 539
Luftwaffe, 377, 385, 534, 631
lutheránus egyház/lutheránusok, 26, 912, 949
Luxemburgi Szerződés, 1952. szeptember 10., 1287

Madagaszkár-terv, 188, 398
Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 1315
Magyar Állami Biztosító Intézet, 152
Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága, 1059
Magyar Általános Kőszénbánya (MÁK), 890
Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, 1316
Magyar Cionista Szövetség Mentőbizottság, 777
Magyar Cionista Szövetség, 84, 86, 87, 103, 254, 488, 777, 787, 804, 859, 1066–1067, 1072, 1283–1284
Magyar Cukoripari Tröszt, 478
Magyar Demokrata Fórum (MDF), 1305–1306, 1308–1309, 1316, 1318–1319
Magyar Dunai Hajózási Társaság, 905, 1033
Magyar Élet Pártja, 31, 157–158, 171, 183, 186, 237, 245, 252–253, 506–507, 876, 962
Magyar Élet Szövetség, 60, 62
Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, 1286
Magyar Fórum, 1316
Magyar Front, 1079, 1081, 1087, 1088, 1117
Magyar Futár, 54, 158, 172, 1270
Magyar Függetlenségi Front, 443
Magyar Függetlenségi Mozgalom, 787, 1079
Magyar Ideiglenes Nemzetgyűlés, 971
Magyar Írók Szövetsége, 486, 1306
Magyar Izraelita Egylet, 32

Magyar Izraelita Kézműves és Földművelő Egyesület (MIKÉFE), 7–8
Magyar Izraeliták Országos Irodája (MIOI), 83, 87, 352, 433, 460, 1253
Magyar Izraeliták Országos Központja 1316
Magyar Izraeliták Országos Tanácsa, 83
Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI), 84–86, 102, 110, 205, 352, 769, 849, 452, 492, 497, 520, 667, 769, 849–851, 891, 1022, 1103, 1147, 1150
Magyar Katolikus Misszió, 265
Magyar Katolikus Nőegyletek Országos Szövetsége, 1127
Magyar Királyi Állambiztonsági Rendészet, 479, 1271
Magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal, 285
Magyar Királyi Nemzetvédelmi Propagandahivatal, 410, 426, 502, 511, 519, 1017, 1102
Magyar Királyi Rendőrség Budapesti Főkapitánysága, 413
Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 87
Magyar Kommunista Párt, 1117, 1289
Magyar Kúria, 709
Magyar Megújulás Pártja, 71, 118, 158, 171–172, 188, 299, 408, 423, 571, 962
Magyar Nemzet, 98, 158, 238, 379, 510–511, 533, 1314, 1317–1318
Magyar Nemzeti Bank, 85, 134, 231, 523
Magyar Nemzeti Bizottság, New York, 278
Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága, 1080
Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, 1268
Magyar Nemzeti Sajtókamara, 582
Magyar Nemzeti Szocialista Mezőgazdasági Dolgozók és Munkások Pártja, 58
Magyar Nemzeti Szocialista Párt, 51, 58–59, 64, 408, 411, 505, 861
Magyar Nemzeti Szocialista Párt–Hungarista Mozgalom, 72
Magyar Nemzeti Szövetség, 1307
Magyar Nemzetiszocialista Akciócsoport, 1307
Magyar Nemzetiszocialista és Nyilaskeresztes Párt, 1271
Magyar Népjóléti Szövetség, 1307
Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE), 19, 21, 35, 63, 213, 595
Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE), 108
Magyar Parasztszövetség, 506
Magyar Párt, 167
Magyar Szemle, 533
Magyar Szent Kereszt Egyesület, 313, 692, 713, 787, 1127
Magyar Szent Korona, 5
Magyar Szó, 259, 1091
Magyar Távirati Iroda, 507, 518
Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete (MÜNE), 583, 596
magyar vasutak, 637, 656
Magyar Vöröskereszt, 113, 835, 846, 881, 886–887, 1127, 1183
Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (MAZSIKE), 1258, 1286, 1315, 1318
Magyar Zsidó Levéltár, 1285
Magyar Zsidó Múzeum, 808
Magyar Zsidók Központi Tanácsa lásd Zsidó Tanács
A Magyar Zsidók Lapja, 445, 449, 94, 97–98, 110, 112, 352–353, 369–370, 440, 445, 449–450, 452, 458, 480, 1019
Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, 87, 111

Magyar Zsidók Világszövetsége (World Federation of Hungarian Jews), 1282, 1288
Magyarok Világszövetsége, 1306
Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya, 971
Magyarország Nemzeti Szocialista Pártja, 59
Magyarország, 158, 379, 489, 493, 510
Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitfelekezet (MAOIH), 83, 87, 352
Magyarországi Cionista Szövetség (MCSZ), 1286
Magyarországi Deportáltak Országos Szövetsége, 972
Magyarországi Evangélikus Egyház, 1136, 1140–1141
Magyarországi Keresztény Zsidók Egyesülete, 881
Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége, 388, 454, 471, 474–475, 816–817, 856, 1141, 1147–1148
Magyarországi Keresztyén Testvérgyülekezetek, 474, 487
Magyarországi Ortodox Izraelita Hitfelekezet, 438; Központ Irodája, 579
Magyarországi Református Egyház, 1136, 1140–1141, 1148, 1154; Egyetemes Konventje, 1136, 1148, 1154
Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság, 284
Magyarországi Zsidók Közösségi Szervezete (MAZSIOSZ), 458, 463
Magyarországi Zsidók Lapja, 110, 480, 483, 853, 892
Magyarországi Zsidók Segélyezésére alakult Svájci Bizottság (Comité d'Entre-aide Suisse pour les Juifs en Hongrie: Schweizerisches Hilfskomitee für die Juden in Ungarn), 1220
Magyarországi Zsidók Szövetsége, 86, 459–460, 471, 475, 479, 701, 705, 711, 826, 886, 1134, 1169
Magyarországi Zsidószármazású Keresztények Szövetsége, 487
magyarosítás, 7
Magyarság, 54, 72, 157–158, 172, 411, 505, 519
Mai Nap, 510
Makkabi, nagyváradi zsidó sportegylet, 187
Makói Újság, 679
Manchester Guardian, 540, 1237
MAOIH *lásd* Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitfelekezet
Mapai párt, 88, 796, 1058–1060, 1063–1064
Márciusi Front, 69
Margaréta-hadművelet, 377, 391, 394
Margit híd, 909
Mária Terézia laktanya, 958
Mauthner gyár, 515
MAZOT *lásd* Magyar Zsidók Országos Egyesülete
MAZSIHISZ (Magyar Izraeliták Országos Képviseletének utódszervezete), 1258–1261, 1286, 1319
MAZSIOSZ *lásd* Magyarországi Zsidók Közösségi Szervezete
McGill Egyetem, 1232
MDF *lásd* Magyar Demokrata Fórum
Megkeresztelkedett Zsidók Tanácsa, 845
megsemmisítőtáborok, 81, 779, 782, 808, 866; lengyel, 228; német, 93
Memorial Foundation for Jewish Culture, 1301, 1315
menekültek, 198–199, 204, 210; cseh–morva protektorátusbeli, 100, 217; jugoszláv, 217; keresztény lengyel, 104; lengyel zsidó, 1023; lengyel, 79, 85, 88, 100, 102–105, 148, 159, 197, 183, 217, 490, 492, 775, 987, 1020, 1026, 1032, 1046–1047,

1062, 1068, 1082, 1086, 1089, 1120, 1121; német, 84, 99–100, 197, 217; német zsidó, 1184; osztrák, 84, 100, 197, 217; szlovák, 85, 88, 102–103, 197, 217, 492, 775, 1026, 1032, 1068, 1020, 1032, 1046–1047, 1062, 1082, 1086, 1089; szlovák zsidó, 1023; zsidó, 79, 84–85, 87–88, 93, 99–100, 102–105, 107, 114, 197, 199, 217, 421, 550, 775, 1023, 1148, 1196
Menekülteket Segítő Tangeri Bizottság (Comité d'Assistance aux Refugiés Tanger), 1190
Menekültügyi Bizottság, 1000, 1009
menlevelek (Schutzbriefe vagy Schutzpässe) , 873, 915, 920–921, 925–928, 930–931, 968, 985, 1003, 1161, 1173–1174, 1178, 1181–1182, 1191
Menóra, 758, 1315
mentési akciók/mentőakciók, 775, 778, 826, 1006, 1022, 1019, 1022, 1025–1026, 1048, 1057, 1066–1067, 1070–1072, 1075, 1077, 1082–1083, 1085, 1088–1091, 1102–1103, 1109, 1112, 1116, 1127, 1144, 1151, 1156, 1161, 1168–1169, 1172–1174, 1182, 1185–1186, 1191–1192, 1197–1198, 1207, 1216, 1218, 1222, 1233–1234, 1241, 1280
mentesítés, 616, 624, 640, 693–695, 714, 716, 823, 829, 833, 837, 845, 853, 856, 858–863, 887, 892–894; kormányzói, 1179
mentesítési/mentességi bizonyítványok, 666, 859, 861–864, 893, 915, 928, 1076; bizottság, szegedi, 694–695, 714, 716; kérvények, 693–694, 829; okmányok, 551; rendelet, 853; rendszer, 858
mentességi igazolvány (Immunitäts-Ausweis), 439–440
Mentőbizottság (Vaada –Vaadat ha'Ezra ve'ha'Hatzalah, Segélyező- és Mentőbizottság), 113–114, 205, 374, 443, 479, 485, 503, 523, 532, 697, 698, 717, 776, 780, 783–784, 791, 894, 897, 982, 1023–1024, 1026–1027, 1029–1033, 1035–1037, 1040–1042, 1044–1046, 1048, 1054, 1056, 1059–1060, 1067–1069, 1071–1072, 1085–1086, 1088–1091, 1104–1105, 1108, 1111, 1120, 1211, 1243; budapesti, 88, 103–107, 205, 217–218, 503, 776–777, 779, 781–782, 784, 786, 790–791, 802, 804, 891–982, 985, 1023–1024, 1036, 1038–1042, 1049, 1057, 1069, 1084, 1103–1104, 1106, 1115, 1175, 1237, 1241–1242; isztambuli, 114, 554, 776, 1037–1040, 1062, 1103–1106, 1109, 1205; jeruzsálemi, 1041; kolozsvári, 1008; pozsonyi (Pracovná Skupina), 438, 479, 776–778, 784, 790, 795, 802, 1023, 1027, 1038, 1069, 1111, 1211, 1242; tordai, 1008
MÉP *lásd* Magyar Élet Pártja
Mercedes Benz Művek (Buenos Aires), 403
Messerschmitt Művek, 811, 1055
Michigani Egyetem, 1184
MIKÉFE *lásd* Magyar Izraelita Kézműves és Földművelő Egyesület
minján, 1250, 1253
minoriták, 1145, 1269
MIOI *lásd* Magyar Izraeliták Országos Irodája
MIOK *lásd* Magyar Izraeliták Országos Központja
MIPI *lásd* Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája
Mizrahi Párt, 88, 103, 1031, 1059, 1068, 1089, 1114

MONE *lásd* Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete
Mossad, Izrael titkosszolgálata, 962
MOVE *lásd* Magyar Országos Véderő Egyesület
munkaszolgálat, 287, 289–290, 293–295, 297, 299, 304, 306, 313, 327–332, 334, 344, 348, 356–357, 362, 368, 462, 521, 554, 583, 629, 727, 826, 833, 845–846, 853, 855, 867, 872, 879, 887, 892, 897, 978, 994–995, 1014, 1020, 1023, 1063, 1076, 1148, 1156, 1179, 1247, 1250, 1260, 1282, 1295, 1314; általános elvei, 294; átszervezése, 330, 333, 348; büntető, 314; életbe lépése (1939. július 1.), 294; előzményei, 287; háború idején, 306; jogi alapja, 290; katonai, 295, 826; kisegítő, 327, 334; megszervezése, 294; működése, 294; női, 348–349, 368; törvényi megalapozása, 289; zsidó, újraszabályozása, 304
Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége, 356
Munkaszolgálatosok Országos Egyesülete (MUSZOE), 1258, 1260–1261, 1316
MUSZ-szervezetek, 370
MUSZOE *lásd* Munkaszolgálatosok Országos Egyesülete
MÜNE *lásd* Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete

Náci és Nyilas Rémtettek Kivizsgálására Alakult Bizottság, 972
Nácizmus Magyarországi Üldözöttei Országos Érdekvédelmi Szervezete, 1266, 1268, 1288
Nagy Szövetség, 1177, 1217, 1222, 1241
Nagy Tanács (Bázel), 1176
Nagyváradi Napló, 109
Német Katonai Hírszerző Szolgálat (Abwehr), 1023
Német Nemzetiszocialista Törvényhozók Blokkja, 507
Németországi Zsidók Birodalmi Egyesülete *(Reichsvereinigung der Juden in Deutschland)*, 798
Nemzet Akaratának Pártja, 62, 64, 71
Nemzetgyűlés, első, 711
Nemzeti Bank, 118, 489, 523, 537, 549
Nemzeti Egység Pártja, 31, 66, 183
Nemzeti Élet, 158
Nemzeti Front, 64
Nemzeti Legionárius Állam (Statul National Legionar), 991
Nemzeti Liberális Párt (Partidul National Liberal), 1292
Nemzeti Munkaközpont, 63, 423
Nemzeti Munkapárt, 31
Nemzeti Parasztpárt, 69, 1008, 1079, 1117, 1263, 1286, 1289
Nemzeti Számonkérő Különítmény, 415
Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt, 57
Nemzeti Szocialista Párt, 57, 64, 169, 187
Nemzeti Újság, 1123
nemzetiségi kérdés, 5
Nemzetiszocialista Német Munkáspárt *lásd* NSDAP
nemzetiszocializmus/nemzetiszocialisták, 44, 53, 55, 71, 91, 117, 155, 171, 182, 187, 409, 427, 462, 482, 520, 838, 962, 1124, 1164, 1184, 1195, 1269, 1275–1276; német, 21
Nemzetközi Beraktározási és Szállítási Kft., 556
Nemzetközi Vöröskereszt (NVK), 97, 101, 351, 475, 483, 487, 759, 784–785, 841, 845, 851, 870, 887–888, 891, 897, 912, 915, 920–921, 923, 927–928, 933, 936,

938, 943–944, 946, 958, 965, 968, 988, 994–996, 1001–1002, 1009, 1028, 1039, 1067, 1073–1074, 1087–1088, 1092–1093, 1101, 1105, 1113, 1119, 1148–1149, 1154–1162, 1171–1175, 1179–1180, 1191–1192, 1202, 1212, 1214–1215, 1220, 1223–1225, 1228–1229, 1231, 1233, 1239, 1248, 1250–1251, 1265–1266, 1282; Központi Szükségkórháza, 946; Tegysége, 351
Nemzetközi Zsidóellenes Kongresszus (Drezda, 1882), 32
Nemzetőr, 54, 590
neológ hitközség, 8, 27, 32, 46, 48, 69, 81–84, 86–88, 91, 96, 105, 109–110, 146, 203, 431, 433, 435, 438, 441–442, 451, 469, 603–604, 621, 679, 707, 755, 757, 759–760, 891, 1036, 1046, 1063, 1090, 1104, 1253, 1284
NEP *lásd* Nemzeti Egység Pártja
Nép, 158
népbíróság, 133, 181, 186, 217, 219, 366, 393, 426–428, 467–468, 590, 625–626, 653, 696, 712, 755, 763, 960, 972, 1076, 1268–1269, 1271–1273, 1286, 1289
Népbírósági Közlöny, 1312
Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT), 217, 361, 468–469, 484–485, 1268–1270, 1273, 1289, 1291–1292
Népi Német Bajtársi Egyesület, 154
népi németek (Volksdeutsch), 64, 153, 155–156, 169, 182, 251, 321, 401, 646, 682, 687, 708, 1056, 1230
Népmozgalmi Nyilvántartó Hivatal, 881
Néppárt, 1122–1123
Népszabadság, 586, 1317–1318
népszámlálás, 74, 143, 163, 185; 1910. évi, 5, 24, 31, 135, 163; 1930. évi, 77, 80, 133, 135, 163, 185, 818, 1007; 1940. évi, 186; 1941. évi, 74, 95, 129, 143, 156, 163–164, 621, 624, 670, 672, 756, 1245
Népszava, 18, 66, 98, 158, 510, 1078
Népszövetség, 29, 30, 39–40, 50, 52, 62, 134, 142, 174, 185, 238, 1206
Népünk (Nagyvárad) 109, 187
New York-i Figyelő, 486
New York-i Legfelső Bíróság, 486
Noár Lapok, 109
normandiai partraszállás, 421, 783, 818, 979, 1073
NOT *lásd* Népbíróságok Országos Tanácsa
Nouvelle Revue de Hongrie, 533
NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP), 44, 57, 396
numerus clausus törvény, 29, 30, 37, 107, 123–124, 140, 151, 168, 288, 731; módosítása, 40
numerus nullus törvény, 168, 511
nunciatúra, 1166, 1172–1175, 1227; budapesti, 1162
Nürnbergi Katonai Törvényszék, 899
nürnbergi perek, 216, 218, 360, 1110, 1295

NVK *lásd* Nemzetközi Vöröskereszt
nyilas egységek, 1187; halálbrigádok, 1019; hatalomátvétel, 901, 903, 1133, 1145, 1149, 1172, 1193, 1318; korszak, 349, 441, 453, 465, 477–478, 660, 760–761, 916, 1161, 1175, 1232, 1256, 1269, 1273, 1287; párt, 966, 1090; terrorosztag, 1174; vezetők, 911, 1188
Nyilas Ház, 958
Nyilaskeresztes Front, 170
nyilaskeresztes Párt, 58, 72, 157, 169, 181–182, 187, 211, 278, 303, 349, 380, 409, 411, 413, 609, 617, 908, 912, 919–920, 959, 966, 1318
nyilaspuccs, 181, 278, 349, 451, 868, 906, 908–909, 911, 947, 1051,

1080, 1092, 1119, 1187, 1191, 1216
nyilasterror, 908, 1001, 1075, 1172, 1186, 1244
Nyíregyházi Szabad Tanács, 1298
8 Órai Újság, 510
Oeuvre d'assistance, 1251
Office of Strategic Services (OSS – Stratégiai Szolgálatok Hivatala), 390, 1055, 1117–1118, 1233
OIIHB *lásd* Országos Izraelita Irodák Hadviseltek Bizottsága
OKW (Oberkommando der Wehrmacht – Véderő Főparancsnokság), 279, 280, 283–284
OMIKE *lásd* Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület
OMZSA *lásd* Országos Magyar Zsidó Segítő Akció
Ordnungspolizei (közrendészet), 401
Organisation Todt *lásd* Todt-szervezet
Organization for Rehabilitation and Training (ORT), 110–112
Ország, 158
Országos Izraelita Irodák Hadviseltek Bizottsága (OIIHB), 86, 352
Országos Izraelita Tanítóképző Intézet, 87, 854
Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal, 1259–1260
Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE), 86, 111–112, 431
Országos Magyar Sajtókamara, 507, 510, 518
Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, 530
Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA), 84–86, 102, 110 352, 520, 780, 946, 1147
Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság, 587
Országos Munkaerő Bizottság, 967
Országos MUSZ Szervezet, 356, 370
Országos Nagytanács, 451
Országos Rabbiképző Intézet, 87, 91, 95, 361, 415, 437–438, 481, 491, 515, 818, 849–850, 854, 1101, 1254, 1300, 1313–1314
Országos Református Lelkészegyesület, 1298
Országos Sajtótanács, 510, 518
Országos Statisztikai Hivatal, 811
Országos Szakszervezeti Tanács, 1289
Országos Vitézi Szék, 860, 892
Országos Zsidó Segítő Bizottság (OZSSB), 356, 1252
országgyűlési képviselők, 90, 149, 171, 911
ORT *lásd* Organization for Rehabilitation and Training
Orthodox Zsidó Újság, 480
ortodox hitközség, 8, 27, 29, 48, 69, 80–84, 86–87, 88, 96, 103, 105, 109–110, 129, 145–146, 148, 203, 368, 433, 436, 438, 441–442, 446–447, 449, 453, 460, 469, 479, 494, 575, 593, 603–604, 679, 707, 710–711, 943, 972, 1036, 1253, 1283
Ortodox Hitközségek Központi Irodája, 1253
Ortodox Kórház, 958
Ortodox Népasztal, 492, 849, 943, 969–970
ortodox segélyezési és mentési bizottság, 1053
Ostland SS, 1276
OT (Organisation Todt) *lásd* Todt-szervezet
OZSSB *lásd* Országos Zsidó Segítő Bizottság
Önkéntes Mentőegyesület, 936
összeesküvés Jugoszlávia ellen, 174
Összetartás, 54, 158
Palesztina Hivatal, 88, 197, 453, 780, 788, 973, 1024, 1031–1032, 1040, 1068, 1089, 1105, 1114, 1121, 1160, 1224; budapesti, 788, 832,

966, 973, 1031, 1067, 1068, 1157, 1175; genfi, 1288
Palesztinai Felszabadítási Szervezet, 1301
Pantheon Könyvkiadó, Amszterdam, Lipcse, 266
párizsi békeszerződés, 1257, 1260–1261, 1285
párizsi béketárgyalások, 18
Pásztortűz, 168
Pázmány Péter Tudományegyetem, 49, 853
pengő, 53, 67, 104, 110, 192, 218, 320, 1282
„pénzverde", 571, 603, 613, 616, 659, 740
Pester Lloyd, 158, 281, 452, 505–506, 510, 793
Pesti Izraelita Hitközség (PIH), 8, 29, 47–48, 81, 83–85, 90–91, 95, 110–112, 351, 369, 431–434, 446, 451–453, 457, 460, 476, 478, 488, 595, 800, 855, 1283–1284, 1312; menekültügyi osztály, 84
Pesti Izraelita Hitközség Siketnéma Intézete, 969
Pesti Izraelita Hitközség Társadalmi Munkabizottság, 147
Pesti Újság, 54, 158
Petőfi rádió, 1136, 1151
PFSZ (Palesztinai Felszabadítási Szervezet), 1314
PIH *lásd* Pesti Izraelita Hitközség
Poale Cion, 103
Polgári Párt, 245
Polgári Szabadság Párt, 149
Popolo d'Italia, 136
Pracovná Skupina (Munkacsoport, Pozsony), 99, 106, 113, 115, 776, 785
Pragmatica Sanctio, 22
Preussische Staatsbank (Porosz Állami Bank), 335
Prinz Eugen von Savoya egység, 367
Pro Palesztina Szövetség *lásd* Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, 87
propagandahivatal *lásd* Magyar Királyi Nemzetvédelmi Propagandahivatal
protestáns egyház, 692, 1126, 1134, 1136, 1138, 1140–1141, 1143, 1145, 1147–1148, 1151, 1136, 1138, 1201, 1298, 1313
protestáns hitre áttért zsidók, 855
protestáns lelkipásztorok, 845
Puskin Múzeum (Moszkva), 427

Rabbiképző Intézet *lásd* Országos Rabbiképző Intézet
Radetzky-fegyverraktár, 972
Raoul Wallenberg Társaság, 1189
református egyház, 122, 348, 472, 502, 601, 713, 787, 806, 897, 949, 1073–1074, 1124, 1130, 1137, 1139, 1144, 1146, 1148–1150, 1154, 1298, 1309, 1313
Református Egyház Országos Zsinata, 787
Reuter hírügynökség, 540
Reval német hajógyár (Észtország), 336
Román Kommunista Párt (Partidul Comunist Roman), 1292
Román Zsidók Uniója (Uniunea Evreilor Romani), 166
Románia Központi Statisztikai Hivatala, 1007
Romeltakarító Szervezet, 881
Royal kávéház, 356
RSHA (Reichssicherheitshauptamt) *lásd* Birodalmi Biztonsági Főhivatal

SA, Sturmabteilung Rohamosztag, 336
Salom, ellenzéki csoport, 1315
Schwarze Korps, 482
SD (Sicherheitsdienst – német biztonsági szolgálat), 204, 252, 254, 265–268, 325, 362, 377, 386, 402–403, 547, 554, 602, 631, 655,

754, 763, 870, 905, 1006, 1008, 1033–1034, 1107, 1113, 1179, 1279
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, 1316
ŠIC *lásd* ukrán nemzeti gárda
Siemens cég, 335
SILBADO, 1242
Singer és Wölfner Kiadó, 510, 893
SIPO (Sicherheitspolizei – német biztonsági rendőrség), 204–205, 263–267, 325, 344, 347, 376, 390, 399–400, 402, 433, 439, 491, 549, 556, 567, 621, 637, 648–649, 754, 763, 878, 1006, 1008, 1016
Skót Misszió, 474, 1077
Skreck-konyha, 943, 970
Société des Mines de Bor, 335
Sonderkommando, 402, 404, 407, 414, 432, 457, 494, 532, 547, 554, 556, 572–573, 582, 589, 596, 611, 613, 620, 630, 632, 637–638, 655, 694, 697–698, 709, 739, 742, 744–745, 765, 782, 795, 810, 824, 848, 864, 868, 871, 874, 883, 898, 913, 965, 975, 979, 1002, 1017, 1019, 1021, 1025–1026, 1029–1031, 1038, 1041, 1104, 1106, 1182, 1276, 1278–1279, 1294
Sophianum Intézet, 1077
SS (Schutz-Staffel – Védőosztag), 59, 98–99, 102, 106, 112, 156–157, 182, 204, 213–214, 229, 235–236, 242, 257, 261, 264–267, 271, 274, 279, 281, 317, 336, 341–342, 344, 346–348, 350–351, 362, 367, 372, 376–378, 386–387, 389–390, 394–396, 398–407, 411, 420, 428, 430, 433–435, 437–438, 441–444, 446–447, 452, 464, 469–470, 479, 481–482, 489–491, 493–494, 505, 513–514, 524, 531–532, 534–539, 544–545, 547, 554, 557, 567, 572–573, 577, 582, 598, 602–604, 610–611, 618, 620, 627, 631–633, 637, 639–640, 643, 663, 682, 684, 687, 694–695, 698–700, 718, 721, 727, 730, 732, 741–745, 765, 768, 777, 782–784, 790, 795, 797, 802, 805, 810, 821–822, 841, 843, 846, 849–850, 859, 865, 871–872, 874, 884, 889–890, 895, 897, 901–908, 920, 923–924, 926, 941–942, 952–953, 959–969, 971, 975, 980, 987, 992, 998, 1002, 1006, 1010, 1020–1021, 1024–1026, 1029–1036, 1038, 1041–1045, 1048–1051, 1053, 1055, 1058, 1060–1062, 1064, 1066, 1068, 1073, 1083, 1085, 1090, 1092, 1103–1108, 1144, 1157, 1162, 1175, 1177, 1182, 1190, 1192, 1194, 1207, 1242, 1269–1270, 1273, 1276, 1278–1280, 1294–1295; biztonsági rendőrsége, 490–491, 700; SS-Főhivatal, 406–407; gazdasági és közigazgatási főhivatala (Hauptamt Verwaltung und Wirtschaft - VWHA), 643; „halálfejes alakulatai", 742; magasabb, 264, 386, 396, 399, 404–405, 428, 490, 514, 534, 545, 582, 640, 745
State Department, 772–774, 801
status quo ante hitközség, 15, 24, 39, 82–84, 88, 109–110, 146, 441, 451, 591, 593, 627, 670, 711, 714, 1253, 1284
Stern-konyha, 943, 970
Sternbuch-csoport (vagy HIJEF), 1053
Steyr Művek, 534
stróman- vagy Aladár-rendszer, 152, 171, 191, 529
Stürmer, 183
Süketnémák Intézete, 978, 984, 1044
svájci menlevelek, 1091
svájci mentőcsoport, 1182
Svájci Palesztina Hivatal (Office Palestinien de Suisse), 1219
Svájci Szociáldemokrata Párt, 1176
Svájci Szövetségi Tanács, 1229

Svájci Zsidó Hitközségek Tanácsa (Schweizerischer Israelitischer Gemeindebund), 1050
Svájci Zsidó Közösségek Egyesülete, 773–774, 789
Svájci Zsidó Közösségek sajtóirodája, 1221
Svéd Vöröskereszt, 780, 834–836, 844–845, 870, 1146, 1149, 1170, 1180, 1182–1183, 1187, 1230

Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ), 1315–1316
Szabad Nép, 1081, 1263
Szabadalmi Bíróság, 542
Szabadelvű Párt, 30, 32
szabadkőművesek, 1123
Szabadság Hotel, Újvidék, 708
Szabadságharc, 1081–1082
Szakszervezeti Szövetség, 182
Számonkérő Szék, 1271
Szamosvölgye, 168, 605
Szegedi Atlétikai Klub, 693, 714, 716
szegedi csoport, 16, 34, 40, 54
Szegedi Friss Újság, 694
szegedi gondolat, 17, 20, 43, 56, 227, 237, 250, 253, 287–288, 1123
Szegedi Izraelita Hitközség, 1284
Szegedi Téglagyár Társulat, 694, 716
Szegedi Új Nemzedék, 254
Szegedi Ügyvédi Kamara, 716
Szejm, 1041
Székely Határőr (paramilitáris szervezet), 616
Székely Nép, 168
székelyek, 615
Szent István csoport, 20
Szent Kereszt Egyesület, 313, 352, 473–474, 502, 713, 855, 1127, 1138, 1147–1148, 1166
Szent Korona, 1307, 1317
Szent Sír-rend, 845
Szentgotthárdi Kaszagyár, 726
Szentszék, 1163–1164, 1167–1168, 1171, 1225–1226
Sziléziai Ipari Szövetség, 386
Szociáldemokrata Párt (Partidul Social Demokrat), 1292
Szociáldemokrata Párt, 11, 121, 158, 374, 489–490, 494, 506, 510, 793, 1073, 1078–1079, 1116, 1283–1284, 1289
szociáldemokraták, 13, 15, 35, 42, 50, 98, 121, 149, 157, 182–183, 222, 238, 246, 254, 867, 1017, 1078, 1284
Szociális Testvérek Társasága, 1125
Szombat, 1316
szombatosok, 338, 551, 615, 626
szovjet hadsereg, 430, 1216–1218, 1305
szovjet külügyminisztérium, 216
Szövetséges Ellenőrző Bizottság, 1283
szövetséges nagyhatalmak, 1040, 1106
szövetséges országok, 791, 832, 989, 1046, 1203, 1215
szövetségesek, 15, 157, 159, 224–225, 238, 240, 245–246, 253, 255, 371–372, 375, 390, 421, 495, 504, 510, 516, 521, 524, 705, 715, 771–773, 775–776, 782, 785, 789, 801–802, 807, 810, 818, 832, 864, 875, 878, 888, 902, 961, 979, 1002, 1034–1035, 1040–1043, 1048–1049, 1057, 1061, 1066, 1068, 1070, 1073, 1084, 1107, 1118–1119, 1155, 1165, 1171, 1175–1176, 1180, 1186, 1195–1206, 1208–1211, 1213–1216, 1218, 1220–1222, 1229, 1235–1238, 1241, 1244, 1272, 1276, 1279–1280, 1297
szövetségi kártérítési törvény (Bundesentschädigungsgesetz - BEG), 1265–1267, 1287
Szövetségi Tanács, 1229
szövetségi visszaszolgáltatási törvény (Bundesrückerstattungsgesetz - BRÜG), 1287
sztálingrádi vereség, 989

Talmud, 462, 799
Temetkezési Egylet (Chevra Kadisha), 440, 497
terror, 908, 949, 952
területi integritás, 1123
Területvédő Liga, 20
The Daily Telegraph, 770
The New York Times, 412, 426–428, 514, 519, 653, 770, 800–801, 806–807, 1008, 1238
Tijul („utaztatási") csoport, 1026, 1042, 1089, 1091
Tijul *lásd* még Vaada, Budapest
Times, 1237
Tiszai Evangélikus Egyházkerület, 1152
Tiszáninneni Református Egyházkerület, 1151
Tiszántúl, 556, 593
Tiszántúli Református Egyházkerület, 1151
Tobis-Klang, 646, 765
Todt-szervezet, 335–340, 344, 386, 631, 643, 700, 881; Todt-építkezések, 745
Toronto Sun, 715
Törvényhozók Nemzeti Szövetsége, 903, 971
Törvényszéki Orvostani Intézet, 952
Transkontinent hírügynökség, 653
Tsuk Szőrmegyár, 515, 811
Turul, 20
Turul-szövetség, 680

UDV, Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein *lásd* Volksbund (Magyarországi Németek Népművelési Egylete)
Új Élet, 361, 370, 1303, 1317–1318
Új Idők, 510
Új Idők (Temesvár) 109
Új Kelet (Kolozsvár), 109, 166, 187, 485, 591, 603, 670, 996, 1024, 1032, 1059, 1063, 1250
Új Magyar Munkás, 62
Új Magyarország, 54
Új Magyarság, 158, 619, 838
Új Nemzedék, 668, 1123
Újjáépítési és Közmunkaügyi Minisztérium, 113
ukrán nemzeti gárda, 141–143
unitárius egyház, 601, 713
UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Egyesült Nemzetek Segély- és Rehabilitációs Hivatala), 1056
usztasák (horvát fasiszták), 683
ÚZ (Ústredna Zidov - Zsidóügyi Főhivatal), 770
„üvegház" (Vadász u. 29.), 1069–1072, 1091–1092, 1101, 1178

Vaad Leumi, 1237
Vaada (Vaadat ha'Ezra ve'ha'Hatzalah) *lásd* Mentőbizottság
Vacuum olajtársaság, 403
Valero-ház, 31–32
Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 511
Városi Színház, budapesti, 1286
Vasas Szakszervezet, 867
Vasgárda (Garda de Fier), 167, 173, 885, 991; vasgárdisták, 172, 981, 1318
Vatikán, 238, 767, 770, 786, 790–791, 795, 800, 834, 841, 872, 888, 912, 921, 927, 928–929, 931, 968–969, 985, 1001, 1003, 1069, 1092, 1122, 1150, 1155, 1161–1165, 1167–1168, 1171–1173, 1199, 1226–1227
védett gyermekotthonok, 944; házak, 866, 873, 929, 1092, 1247
védettségi bizonyítvány (Immunitäts-Ausweise), 1030–1031
védlevelek (Schutzpässe), 968, 1092, 1193–1194
Vigília, 1302
Világnemzeti Népuralmista Párt, 1307
Világosság, 494

Virradat, 54, 158
Vitézi Rend, 19
Volksbund der Deutschen in Ungarn *lásd* Magyarországi Németek Népi Szövetsége, 154–157, 1271, 1273
Volksgruppen, 998, 1009
Völkischer Beobachter, 842
Vörös Hadsereg, 217, 225, 245, 323–324, 340, 349–350, 354–355, 362, 364, 371, 444, 466, 481, 514, 531, 558, 601, 791, 864, 885, 901, 905, 920, 926, 931, 941, 949, 961, 963, 969, 979, 988, 993, 999, 1005, 1021, 1080, 1111, 1117, 1146, 1216, 1244, 1269, 1280, 1305
Vörös Újság, 34
Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága (VKNB), 775, 1214, 1223
Vöröskereszt, 775, 834–836, 844–846, 879–880, 882, 912, 915, 920–921, 923, 927–928, 933, 936, 938, 944, 1028, 1054, 1074–1075, 1155–1157, 1161–1162, 1173–1174, 1176, 1214, 1243

Waffen-SS, 157, 235, 399, 401, 406, 522–523, 545, 765, 887, 924; Waffen-SS-hadosztályok, 399
Wagner-Biro A. G. Eisen und Stahlwerk, 718
Wandervogel ifjúsági mozgalom, 53
wannseei konferencia, 250, 257, 268, 403, 768, 800, 993, 1003
War Refugee Board *lásd* Háborús Menekültügyi Hivatal
Wahrmacht, 173, 216, 225, 235, 277–280, 283, 297, 316, 325, 344, 354, 361, 376–377, 391, 394–395, 402, 489, 524, 547, 556, 633, 637, 646, 768, 773, 780, 849, 884, 904, 942, 967, 1006, 1030, 1054, 1224; Wehrmacht-főparancsnokságnál, 376, 394
Weiss Manfréd Művek, 77, 405, 493, 515, 523, 532–536, 538–539, 544–545, 739, 811, 890, 1020, 1050, 1185
World Federation of Hungarian Jews, 484, 486
World Jewish Congress, 595
WVHA Amtsgruppe D (Wirtschaft- und Verwaltungshauptamt, gazdasági és igazgatási főhivatal), 741–742

Yad Vashem Igaz Ember Különbizottsága, 1150
Yad Vashem, Jeruzsálem, 115, 362, 363, 369–370, 515, 588, 592, 621, 759, 764, 800, 803, 969, 1008, 1010, 1102, 1107, 1114, 1116, 1150, 1154, 1225, 1227, 1229, 1233, 1239, 1243, 1312, 1316; Igazak sugárútja, 1150, 1154
Yale Egyetem, 1109
Yishuv, 1040, 1107; Yishuv-vezetők, 1107
YIVO Zsidókutató Intézet, New York (Institute for Jewish Research in New York), 365, 367–368, 370, 480, 485, 487, 588–595, 622–627, 756, 757–759, 762–765, 1154

Zeneakadémia, 1076, 1269
Zionist Review, 770
„zuglói nyilasper", 1273
zürichi Schweizerische Zentralstelle für Flüchtlingshilfe (a Svájci Menekültsegélyező Központ), 1219
Zsidó Állami Levéltár, Jeruzsálem, 115
Zsidó Dokumentációs Központ, bécsi, 765
Zsidó Fiúárvaház, 1075
Zsidó Frontharcos Szövetség, 1091
Zsidó Hadviseltek Bizottsága, 781
Zsidó Helyreállítási Alap, 1256, 1258, 1285
Zsidó Munkaközösség, 95, 482, 676
Zsidó Múzeum, budapesti, 436, 513, 1253
Zsidó Nemzeti Bizottság, 771

Zsidó Nők Egyesülete (Kassa), 640
zsidó segélyszervezetek, 310, 359, 1219
zsidó származású apácák, 502, 928; egyházi tisztségviselők, 1141; keresztények, 193, 311, 471–472, 507, 1245–1246, 1248; kommunisták, 186, 1262, 1304; lelkipásztorok, 502; magyar országgyűlési képviselők, 114; papok, 928; reformátusok, 472; szerzetesek, 502
zsidó szervezetek, 29, 84, 106, 124, 148, 351, 518, 553, 768, 770, 772, 778, 781, 791, 997, 999, 1023, 1032, 1034, 1039, 1056–1057, 1156, 1160, 1181, 1219–1221, 1235, 1243, 1258–1259, 1261, 1265; isztambuli, 1180; jóléti, 974; jótékonysági, 850; kommunális, 1251; közösségi, 553; központi, 816; külföldi, 1254, 1261; nemzetközi, 789, 1041, 1049, 1157, 1159–1160, 1163, 1176, 1182, 1219–1220, 1222, 1261, 1267; palesztinai, 1181; svájci, 706, 1180; svájci nemzetközi, 567; szociális 1147
Zsidó Szocialista Párt, lengyelországi, 770
Zsidó Szövetség, 1167
Zsidó Tanács, 83, 86, 96–97, 99, 112, 133, 351, 388, 393, 414–415, 425, 430–488, 493–494, 496–499, 503, 505, 507, 516, 529–530, 541, 547, 561, 563–565, 567–569, 571–572, 574–584, 591, 593–596, 598, 603–604, 606, 608–609, 612–613, 615, 621, 624, 627, 635–636, 639–640, 643, 651, 656–657, 659–661, 663–670, 673–681, 684–685, 689, 691–693, 696, 698, 701, 706, 713–714, 716–717, 719–721, 726, 729–731, 733–735, 739–740, 755, 760–762, 776, 780, 783, 785–786, 796–797, 805, 810–811, 814, 816–817, 819, 823, 828, 831, 839, 843, 847, 850–851, 853, 857, 859, 861–862, 864–865, 867–874, 878–881, 883, 894–897, 904–905, 910–911, 915, 918, 926, 928–930, 932–933, 936, 938–943, 945–950, 958–959, 965, 967, 969–971, 1021–1023, 1029–1030, 1036, 1038, 1044–1046, 1057, 1059, 1062, 1073–1075, 1080, 1085–1088, 1091, 1103, 1108, 1111, 1113, 1120, 1128, 1137–1139, 1146, 1148–1149, 1154, 1160–1161, 1171, 1177, 1179, 1185–1187, 1190–1192, 1231, 1296, 1312–1313; Zsidó Tanács „legalizálása", 458; kaunasi, 799; pozsonyi, 776
Zsidó Tanács lakásügyi osztály, 496, 499
zsidó tulajdon elkobzása/kisajátítása, 520–521, 530, 532, 542
Zsidó Világkongresszus, 771–774, 780, 789, 1057, 1061, 1069, 1109, 1111, 1156, 1160, 1163, 1169, 1182, 1190, 1198, 1201–1202, 1220–1221, 1223, 1225–1226, 1233, 1242, 1245, 1247
Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, 396, 458, 513, 519, 529
Zsidókódex (Zidovsky kodex, Judenkodex), 268, 1002–1003, 1010